

УДК 821.352.3–3
ББК 84(2Р-Каба)
К 36

ISBN 978-5-7680-2233-4

© КІэрэф М. Ж., 2009

© «Эльбрус» тхылъ тедзапІэ, 2009

ПОВЕСТХЭР

Адэм и фэеплэ

ЛЪЭУЖЬ Е ЛІЭУЖЬ

Псылэрышэ кынгэжащ,
Игъэклащ жыг хадэ,
Емылыджи игъесащ –
.....

Мис апхуэдэщ дадэ.

Багъ Н. А.

I

Сымаджэщым и приемнэм сыздыщлэсым сэ кыыз-гурылуащ си гугъу зэращлыр: самыгъэгъуэлъу мыхъуну, сыздахъыни ямыгъуэту арат зытепсэлтыхъыр.

– Етхуанэ палатэм щлэдгъэгъуэлъхъэнщ, абы илэщ зы гъуэлъыплэ нэщл, – жилэрт зым, псырылтэ ишам хуэдэу, зи щхъэщыр хужь-гъуатлафэ сестра нащхъуэ цыкълум.

– Нтлэ, къэпщлай, абы щлэлъыр зищлысыр пщыгъуп-щэжа, абы зыри езэгъынукуьым. Еплланэ палатэр зэ-щыдгъэкълуатэрэ иджыри зы гъуэлъыплэ щлэдгъэувэмэ, нэхъыфлщ абы нэхърэ, – ар жызылэр цыхубз пкыфлэ, нэ фыщлэ, щхъэц фыщлэт, къоплъамэ, и нэ фыщлитлым хъуасклэ кышлх кыпфлэщл.

«Гъэщлэгъуэнщ, цыхубз нэ фыщлэхэм я нэр щхъэ нэхъ кылыдыклрэ?» – сегупсысырт сэ, цыхубзым щэхуу сеплъурэ, си унафэр зэращлым нэхъ сыщлэдэлуным и плэклэ. Ар адреим хуэдэу хъыджэбз цыкълуфэтэкуьым. Мэржан (арат абы зэреджэр) и нэгукли и лэпкълъэпкъ-кли, щызу къэгъэгъа розэм хуэдэу, зи плэ иува цыхубз бжыфлэ лъэщт. Ани хъуауэ и псэуныгъэ кълэн псори щигъэзащлэ лъэхъэнэм щихъам и деж цыхубзым и фыгъуэ дахэщ. Апхуэдэт Мэржан.

– Дужэгъуащ а лыжыыр, илъэсищэм нэсащ, итлани апхуэдизу укьииныныр сыт зищлысыр? «Пщлэ

худошл», – жалэурэ ягъэудэфаш. Гъэщлэгъуэн ученэмэ, адрейхэри цлыхуш, – къызэпиудаш си гупсысэ щхьэрыуар сестра нашхъуэ цлыкIум, – куэд щлаш ар унэм яшэжын зэрыхуейрэ, иджы абы и лажьэр и жьыгъэрщ, ахъумэ нэгъуэщл зыри къеузыжыркъым. Ар си адэу шытамэ, куэд щлат зэрылIэрэ. Мыбыхэм, илгъэсищэ хъуами, щлэрыпс цлыкIу защлэжынуш, – иужьрей псалгъэхэр си щхьэм ихъэу къызэгъуэуаш, си тхъугъэри хъуэн хьэлгэ къысщыхъужаш.

Апхуэдэу и жьэри плэнкIыурэ и Iэри мыбэяуэуэ щашыхухэм егу тридзэрт абы, Мэржани щытг, абы еплгъу, зэзэмызи Iэнкуныгъэ, укIытэ хэлгъу сэ къысхуеплгъэкIыу. – А псор дэ ди мылгъухуш, дежурнэ дохутырым ищIынщ унафэ, – жиIаш Мэржан. А тIум сызэхуеплгъэри сигу къэкIаш адыгэхэм, цлыкIухэр нэхъ бзаджэу, жалэу зэрыщытар. АтIэ пэж дыдэу плэрэ ар? Дауэ хъуами сэ сщлэркъым, ауэ дохутырым и унафэр сестра цлыкIум жиIэм техуаш. Сэ зи гугъу ящла лIыжбыр зыщлэлъ е 5-нэ палатэм сыщлагъэгъуэлгъхъэну срашэжъаш, сымаджэщ щыгъынкIэ зызагъэхуапэри.

Сэри сакIэлгъыкIуэрт, си гур кIыштгъу, «ярэби, сыту плэрэ сэ сызыхуэзэнур?» – жыслэрт. Пэж дыдэу, хэт и гуапэ цлыху къиин пэшэгъу хуэхъуну, ар сымаджэщ дыдэр арами?

– Дауи, Мэржан, уэ укъыщхьэщыжынщ абы: ар уи мыгъуэщ уэ, – дыхьэшхащ сестра нашхъуэ цлыкIур, дохутыр унафэри езым жиIам зэрытехуамкIэ арэзы зэрыхъуар хэпщлыкIыу, хъэуа фIэлурымэмрэ хушхъуэ-мэмрэ зэхэзэрыхыжауэ къызыщлIх кIэлындор кIы-хьым дыздрикIуэм.

– Ар дауэ?! – къэуIэбжыфэ зытригъэуаш Мэржани, гушыIэр занщIэу къыгурыIуэри.

– «Дауэ» хэлгъыж абы, уэ умыгъашхэмэ, ишхыр и ныбэм нэсыркъым, прогулкэ уэр фIэкI зыми зригъашэр-къым, ар и щхьэусыгъуэу Iэ къыбдилгъэурэ уэ укърешэкI абы.

– НтIэ, сыт абы щхьэкIэ, уэри бдэнт, апхуэдэ зы уиIа-мэ.

– Дэ дэнэ къытхын апхуэдэ, ар зыхуэфашэм лгъы-саш.

Иужьрей псалгъэхэм гушыIэншэу хъуэн гуэр хэлгъу къыфIэщIри, Мэржан и гъусэм набдзэгубдзаплгъу еплгъаш, ауэ зыри белджылыуэ къыхузэхэмыщлыкIыу пидзыжащ:

– Хэт укъылгъагъуми, зыгуэрым фIыуэ укъылгъагъу-мэ, нэхъыфIш, укъамылгъагъуххэ нэхърэ.

«Еуеуей, тхъэмышцкІэ, сыту Іуэхушхуэ жьы хъуам и гъашцлэр, зи къару илгыгъуэ, зи дахэгъуэхэм гушыІэпІэ ящІыжыр, – сегупсысащ сэ. – Ауэ щыхъукІи, насыптэкъэ, Іэпкълъэпкълъыжым гумрэ псэмрэ дэужьыхыжу щытамы. Апхуэдэуи хъуркълъым, Іэпкълъэпкълъыр кхъахэ мэхъури, зыри хузэфІэмыкІыжу, гумрэ псэмрэ псэуныгъэм хуэнэпсейуэ а зэрыхъуапсэу къонэ, атІэми, зыри щыгъупщэжыркълъым, и щІалэгъуэм гъашцІэм и ІэфІыгъуэ игъэунэхуа псори и гум къонэж. Щыуагъэ бзаджэу ІэщІэкІлат апхуэдэ щытыкІлэр природэм. Арауэ кълъыщІэкІлынщ адыгэ нартхэми жьы хъуахэр щыхупІэм щадзыжу щІыщытар. ИтІани Бэдынокъуэ и хъэрычэткІэ кърагъэжъа хабзэр иджы нэхъ гъэщІэгъуэныж хъуащ, ихъуреягъкІэ зуплтыхъамэ, плъагъур къэрал псом жьыгъэр зэригъафІлэрщ... Ауэ а псор зи пщІыхъэпІэми кълъамыкІ щІалэгъуалэ зи джэгугъуэм дэнэ кълъыщыгурыІуэн жьыгъэм ущыдыхъэшхыныр гуэныхъышхуэу». Абы хуэдэ гупсысэщ сызыхишар а бзылтхугъытІым я гушыІэ псалтэмакълъым. Ауэ ар пэжкълъым, ар гупсысэ пхэнжщ. Апхуэдэу нэщхъейуэ епллъын хуейкълъым гъашцІэм. ЦІыхум и сабиигъуэ дыдэм кълъыщыщІэдзауэ жьы хъууэ и уахътыр кълъэсыху, гъашцІэм и дэтхэнэ зы лъэхъэнэми (и щІалэгъуэми, и балигъыгъуэми, и жьыгъуэми) езым хуэфэщэн гурыфІыгъуэ ІэфІ гуэр хэлъщ. Аращ цІыхур зыгъэгущхуэри, гъашцлэр фІыуэ езыгъэлъагъури. Апхуэдэу щымытамэ, жьыгъэр яхуэмышцэчыжу хъэлтэ дыдэ хъунт. Ауэ жьы хъуами и гугъэр зэи хыхыжыркълъым, ари зыгуэрым, езым нэхъ фІэфІ зыгуэрым, сыт щыгъуи щогугъ, мэгугъэ зэпымычу: сымаджэмэ – хъужыну; гуныкъуэгъуэ иІэмэ – гуфІэгъуэкІэ иІуэтэжыну, зэхъуапсэІамэ – ар кълъыІэрыхъэну... Дэнэ щыпхужылэн цІыхум и гугъапІэ псор. Аращ «Гугъэмрэ жеймрэ адэ щІэиныфІлр» щІыжаІэр. ЩІалагъэр щодыхъэшх абы, «Иджыри абы и гугъэрелт» жери, езы дыдэри а ауан ищІ щытыкІэм зэрыхуээжынуыр щыгъупщэжауэ. Дыхъэшх, дыхъэшх, щІалагъэ, абы и ныбжь унэсмэ, уэри зыгуэр кълъыщыдыхъэшхыжынщ. Апхуэдэщ природэм и хабзэ мыкълъутэжыр.

Сестра нащхуэ цІыкІум бжэхэр зэІуихри етхуанэ палатэм дыщІыхъащ. Палатэр пшапэу жъауалтэт, дыгъэ нэхум укълъэхІмэ, кІыфІ дыдэ кълъыщыхъуну, абы и щхъэгъубжэм кълъыІут дэшхуей абрагъуэм и пщІащэ Іувым дыгъэ нурыр щІагъуэу кълъыпхыпсыртэкълъым, гъуджэм хуэдэу лъэщІа паркет лъэгум дыгъэ нур Іэгулэ закълъуэтІакъуэ дыщафэу щыуджыдж кълъудейт. Шэджагъуэ жей щащІыну, зыщагъэпсэхуну махуэм и

хуабэгъуэм хуагъэхъэзыра лэгъунэ хуэдэт. Си нэр тlэкlу кlыфlым еса нэужь, сэ хуиту къэслэгъуашъ жъантlэм дэт гъуэлъыплэм, плэщхъагъ лъагэм клэрыгъэщlауэ илъ лlыжбыр. Пlэм здыхэлъми гу лъыптэну цlыху плэщэт ар, и пащlэ-жъакlи и щхъэшхуэри къабзэу зэщlэупсат, уэсым хуэдэу тхъуа и набдзэ уэрхэм и нитlыр, илъэсищэ ныбжъ хуумыгъэффэщэну, жану икlи ней-нейуэ къыщlэплъхэрт. «Сыт иджыри зэхэфщlыхъыну фызыхэтхэр фэ ахъмакъхэм?» – жыхуилэ хуэдэт куэд зыщlэкlа и нэгу ужьыхыжамкlэ. Ауэ абы жагъуи гукъанэ гуэри къыщыртэкъым, «фыджэгу, фыджэгу, гъашlэр зищlысыр къэффlэхукlэ, итlанэ фыхущlыхъэжынкъым», – жиlэу зи делэгъуэ сабий цlыкlухэм яхэплъэ хуэдэ, тlэкlу мащlэу, хэпщlыкl кlудейуэ къыпыгуфlыкlыу къеплъырт щlыхъахэм. Нэгъуэщl цlыхубзитlи щlэст абы, зыр щlалэ дьдэу, и ныбжбыр илъэс тlощlрэ пщlым итыну, етlуа-нэр зи ныбжбыр фlыуэ хэкlуэтауэ. Нэхъыщlэр и плэщхъагъымкlэ, нэхъыжбыр и лъапэмкlэ щысхэт. Дауи, ахэр лlыжбым е и клэлъыплъаклуэу е щlэупщlакlуэ къыкlэлъыкlуауэ арагъэнт.

Сэ сагъэгъуэлъыну плэ lуэху зэрахуэу гу щыльтитэм, лlыжбыр ину къыхэпсэлъыкlашъ и пlэм:

– Мыри сыт персонэ, мы къэфшари? – Ар апхуэдизкlэ макъ лъэщ зэщlэжыуэжти, чей нэщl гуэр къипсэлъыкlалэ си гугъашъ сэ. Арщхъэкlэ чей нэщlи щылэтэкъым, къэпсэлъари, пщlы хэмылгу, лlыжбырат.

– Ар персонэкъым, Георгий Саввич, цlыху сымаджэщ, – игуоуашъ сестра нащхъуэ цlыкlур лlыжбым и тхъэкlумэм, гъунэгъу зыхуищlри. Къызэрыщlэкlымкlэ, ар тхъэкlумэ жъажэст, хэбгъээзыхэмэ, зыри зэхихыртэкъым, ущlэмыгуоуауэ. Арат езыри ину щlэпсалъэр. Ауэ итlани «сыту тхъэмбыл лъэщ иджыри апхуэдэ макъ зыгъэлufыр, – жыслашъ сэ сигукlэ, – икlи жъыуэ икlи сымаджэу».

– Хъы-ы, сымаджэмэ, мыперсонэжу ара фи дежкlэ? Арай фэ хъымплар щlэвмыщlыжыр, апхуэдэу фи гугъэщи.

– Хъуакъым аргуэру... Хэт уэ хъымплар укъээзымышlыжыр? Апхуэдэу щхъэ жыплэрэ, Георгий Саввич, – щlэгуоуашъ аргуэру сестра нащхъуэ цlыкlур, инми, макъ гуапэкlэ.

– Укъысщlэмыкlие куэдрэ... Фэрашъ сыкъээзымышlыр, хэт нэгъуэщl. Мес, сызэрышха щыкъур иджыри щlэфхыжакъым, тlэкlу къэскlухъыну сыфшакъым. Абы ищlыlужкlэ, сэ сызэрысымаджэм сримыкъуж хуэдэ, иджыри зы сымаджэ къысхуэфшашъ... Сэ гуте-

хьэгъуэ сйлэш, ахэр сэзэгъынукъым, — къыщлгъужаш лыжъым, и псалтэр тлэкӀу зэпигъэуа нэужь.

— Умыдэгугу жыплэжамэ, хуэбгъээзпат иджы, — жиӀаш сестра цыкӀум, мыдрейхэм къызэрыдэпсалтэм хуэдэу, ауэ ар лыжъым зэхихынутэкъым икӀи зэхихакъым, — кӀуэ иджы, Мэржан, уэ гурыӀуэ абы, ахъумэ сэ цыхубз нашхъуэу сыкълтагъу зэпымычу.

Мэржан бгъэдыхъэри щӀэупщӀаш:

— Дауэ ущыт, сыт хуэдэ уи Ӏуэхухэр, Джэрий?

— Ыхъы, мис абыкӀэ къыщлэвдзэн хуеящ. НасыпыфӀэ ухъу! Сыгъуээзджэщ, си Ӏуэхухэри хьарзынэщ... Уэ нышэдибэ лъандэрэ щхъэ укъыщӀэмыхъарэ?

— СыкӀакӀуэ хъуакъым, хущхъуашэ сыщыӀаш, — Мэржан тумбочкэм тет хъэкъушыкъухэр ӀуэлтӀауэншэу, щыкъуитӀ зримыгъэунтӀэӀуу зэщӀикъуэри щӀихыжащ палатэм. Абы и ужь иту сестра нашхъуэ цыкӀури щӀэкӀыжащ, сэ сигъэгъуэлъри. Сэ си сымаджагъэм семейгупсысын щхъэкӀэ (сыт щхъэкӀэ жыплэмэ уи щхъэлажъэм нэхъыбэрэ уегупсысыхукӀэ, къоузхэр нэхъ Ӏей, къомыуэхэри къоузу кыппщыхъужынкӀэ мэхъу), нэгъуэщӀ гупсысэхэмкӀэ зытезгъэуну сыхэтт. Сыту пӀэрэ а лыжъ сымаджэм дохутыр лэжъакӀуэхэр тэмакъкӀыхъу нэхъ щӀелӀалӀэр, нэгъуэщӀхэм хуамыдэну хуэдизри щӀыхудачыхыр? Адрейхэм я деж имычэзууэ зы щӀэупщӀакӀуи щӀагъэхъэркъым, мыбы и деж, шэджагъуэ жейм и чэзуми, къыкӀэлъыкӀуауэ цыхубзитӀ щӀэсщ. Ауэ щыхъукӀи, лыжъыр лъэрымыхъкъым, зыгъэдзыхэн узи къелӀэ хуэдэкъым. Сестрами жиӀаш абы и жыгъэм фӀэкӀа зыри къызэремыузыжыр, иджыкӀэ и унэ яшэжми зэрыхъунур. ИтӀани щхъэ ямыутӀыппщыжрэ? Сэ гу лъыстат, Мэржан абы щепсалтэм, лыжъым и гу ныкъуакъуэри и къииныри, шэрыбгъэпшар зэрыпщэхыжым хуэдэу, зэретӀысэхыжым, и нэгугури нэхъ зэлтыӀуха, нэхъ къыппыгугуфӀыкӀ зэрыхъум. АтӀэ, сестра нашхъуэ цыкӀум и гушыӀэм пэж гуэр хэмылтъу пӀэрэ? ЩыӀэщ цыхубз гунэс лӀым я нэхъ Ӏэлри игъэсабырыфу, щыӀэщ цыхубз зэгугудыгъуи лӀым я нэхъ сабырри Ӏэл фыщӀэу зэригъэкӀуэкӀыу. Мэржан и теплъэкӀи, и хьэлкӀи, и псалтэкӀэкӀи — щытыкӀэ псомкӀи гузэгъэгъуэ, псэхугъуэ гуэр къыжъэхихырт, бзылхугъэ куэдым ядомылтагъу хьэл-щэн дахэ хэлът. Абы зэи пӀащӀафэ теттэкъым, мыхъэнэншэу пӀейтеигъэ гуэри дэплтагъуртэкъым, и къэкӀухыкӀэр псы къазым хуэдэу, ес щыкӀэу, хуэму псалтэу — а жылэн хуей дыдэм фӀэкӀа лей жимылэу зыхэт псоми мамырыгъэ гуэр яхилъхъэрт. Дауи, арауэ къыщӀэкӀынт лыжъ сима-

джэми и гур зыхьэхуар. Дэгъуэр, гуаклуэр, флыр цыхум гурыхь шыхьуныр ныбжьым епхакъым – абыклэ жьыри щлэри зэхуэдэщ. Емыклуи хэлъкъым абы. Мэржан а лыжьым щепсалъэм, адрейхэм хуэдэу, тхьэклумэ луубыдэ ищлу иклиякъым, нэгъуэщ! ямылей зыгуэруи зищлакъым – гъунэгъуу еклуаллэри зэрыпсалъэ хабзэм нэхтрэ мащлэклэ нэхъ инылуэу, и жьэри нэхъ белджылыуэ иггэхъейуэрэ, и нэгум иплъэу зыхуейр жрилащ. Гъэщлэгъуэнккъэ, ар псори зэхищыклащ лыжьэ дэгум, етлуанэ-ещанэ кыщцлэмыупщлэжу, ауэ псалъэм и жьэм набдзэгубдзашлъэу къеплъащ кыщчедалуэм. Цыхухэм яхэлъ малъхъэдис тхуасклэхэр псалъэншэуи зэлъэлэсу, зэпэджэжу кыщцлэклынщ, ахъумэ а зы цыху дыдэр иныкъуэхэм флы дыдэу ягурылуэу, адрейхэм ягурымылуэххэу щхьэ хьурэ? Армырауэ плэрэ адыгэхэм «гурэ гурэ лъагъуэ зэхуалэщ» жыхуалэр?

Шэджагъуэ жей нэужьым Мэржан кыщцыхьэри лыжьым бгъэдыхьащ.

– Наклуэ, кьэклухьаклуэ дыклуэнщ иджы.

Лыжьым плащлэу, плащлэу зыкылэтащ, гъуэ-лтышлэ лэдийм еупцлэкла халатым есэбзуащ, цыхуб-зым зэрызрагъэубыд хабзэм хуэдэу, и лэблэ гъэшар пыгуфлыкыу Мэржан хуишиащ. Ар кыщцызэфлэувам плъагъурт и лэпкълъэпкъ псомкли и зылыгъыклэмкли и щлалэгъуэм цыху бжыфлэ ехъэжауэ зэрыщытар, иджыри а бжыфлагъэ жьауэр тетт. Илъэсищэ ныбжьым зэрыхуэмыфащэм хуэдэу, – икли пллашэтэкъым икли тхышэтэкъым – зэфлэтт.

– Фыклуэ иджы, фыклуэж фэ, Кати Хьэнифи, – захуигъэзащ палатэм щлэс цыхубзитлым, – Катя, уэ газет, журналхэр зыщумыгъэгъушщэжу схутедзэ, подпискэр еклуэклыу кыщцлэклынщ, хъуащ и чэзу.

– Дапщэ зэрытездзэнур, илъэс ныкъуэ, хьэмэ илъэс? – кыщцлэупщлащ цыхубз нэхьыщлэр, Катяклэ зэджар.

– Сыт илъэс ныкъуэ, илъэсклэ. Хьунумэ, илъэситлклэ. Махуэ къэс сылугбгъэтыну сэ пощт бжэлупэм!

Сфлэфл-сфлэмыфми, а лыжьым и псалъэхэм си щхьэми срагъэгупсысыжащ, сигурэ си щхьэри зэбгъэжащ. Абдежщ «Гугъэмрэ жеймрэ адэ щлэиныфлщ», – жыхуалэм си акъылыр тэмэму шыхуэклуар. Дауи, гужьейм нэхтрэ гугъэр нэхьыфлщ. Гугъэм гукъыдэжыр къелэт, мурад гуэрхэр гъээщцлэным, псэуныгъэм ухуреджэ – ар дыдэмкли цыхум и лэпкълъэпкъыр егъэбыдэ. Жейри аращ.

Лыжьымырэ Мэржанрэ зэрылыгъыу палатэм щы-

шлэклым, фэуэ тетт, жьы хьуами, зимыгъеин зэримурадыр, и цхьэр лъагэу лэауэ, лэмал зэриэклэ имыгъэсысу, лъэ быдэклэ бэкъуэну хэтт. «Сэ иджыри... Сэ иджыри...» – жиэ хуэдэт и лэкълъэкпкъ псомкли.

– Хэт ар, фи сыт фэ? – сеупщлащ сэ Хьэнифэ. Ар иужь кьинат, хьэпшып гуэрхэр зэщлэкъуэжын цхьэклэ.

– Чэщанокъуэ Георгий Саввичщ. Псоми яцлыху ар.

– А-а-а... къэсщлэжащ иджы ар си нэлуасэу кыщлэсхьыуар, газетым и сурэт тету слъэгъуащ «Къэрал саугъэтым и лауреат Чэщанокъуэ», – жо.

– Нтлэ, мис аращ, ар.

* * *

Етлуанэ махуэм жьыуэ, гум и жагъуэу, аргъуей лэуэ-лъауэм хуэдэу, псынщлэ дыдэу клэзыз макъ псыгъуэ гуэр-ым сыкыгъэушащ сэ. Георгий Саввич плэм кьитлэс-хьауэ электрожьаклэупсклэ и жьаклэр иупсырт. Гъуджи иплгъэртэкъым, и лэгушхуэмклэ напэр зэпилгъэщлэхьурэ нэхъ кыыфлэнэ щлэплэхэм жьаклэупсымклэ ириклуэрт, иупсын зыри томылъагъуэ пэтми. Белджылыт ар зыхуэ-мышцхьэхьж лэухугъуэу махуэ къэс хабзэ зэрыхуэхьуар. Абы иужьклэ зытхьэщлэплэм клуэщ, псы щлэплэклэ флэуэ зитхьэщлэри, нэхъ щлалафэ хьуауэ и плэм кыыхгъуэ-лъ-хьэжащ, плэщхьагъ лъагэм егъэщлауэ. «Арати, Чэщанокъуэр аргуэру зы махуэщлэ пэжъащ, абы кыыхуи-хьыну псоми хуэхъэзыру, – жьылащ сэ сигуклэ, – сэ, абы нэхърэ хуэдитклэ сынэхъыщлэ пэтрэ, жейм сихулэжауэ иджыри сыхэлъщ, сощхьэхри». А лыжыым нэхъыбэрэ сыклэлыплыхуклэ, нэхъыбэ дэслъагъурт, акъылклэ кыызгурымылуапэу, ауэ гуклэ зыхэсщлэу. Хэлът абы зы лъэщыгъэ гуэр, удэмышплъейнклэ, пщлэ хуумыщлэынклэ лэмал имылэу. Узри жьыгъэри ауэ сытми гъащлэм и хабзэ еклуэклыу клэрыщлэн хуэхьуауэ флэкл, лэныгъэ лэуху игу кьэклыххэу хэпщлыкыртэкъым, ещхьтэкъым апхуэдэм. А тлэклур зэрыклэрыхуу и псэуныгъэ лэухухэм я ужь ихьэжыным хуэплащлэ хуэдэт. Пщэдджыжьышхэр зэфлэклэ къудейуэ дыгъуасэрей цлэхубзитлыр, Хьэнифэрэ Катярэ, кыщлэыхьащ, пхьэщхьэмышцхьэ, хьар-быз кыыхуахьри. Абыхэми щлагъуэу еплъакъым, «Пща-флэм ефт ахэр», – жила флэкл.

– Уи нэгухэр лейкыым, алыхьым и шыкурклэ, узэры-нэхъыфл хуэдэщ, – жилащ Хьэнифэ, лыжыым зыхуи-гъазэри.

– Атлэ, сыт сыщлэеинур, и чэзу хьуакъэ...

– ЗыкІи нэхъыфІу слѣагъуркъым, а зэрыщытыжъщ, – пидзыжащ Катя, а псалъэхэр сымаджэм зэхимыхын хуэдэу. Катя фэуэ тетт, Георгий Саввич нэхъыфІ хъумэ, и мыгуапэу. Ауэ сыт хуэдэ фейдэуэ пІэрэт абы къыхихынур? Си дежкІэ гурыІуэгъуейт ар, си гъащІэм сыхуэзатэкъым цІыху сымаджэр нэхъыфІ хъуным нэхърэ мыхъуным нэхъ трагъэчыныху, нэхъыфІ хъуам щымыгуфІыкІыу.

– Апхуэдэу цхъэ жыпІэрэ, нэрылѣагъуц зэрынэхъыфІыр. Шэжын хуейщ иджы, дохутырым и унафэри аращ, – жиІащ Хъенифэ. Ар Катя и гуапэ зэрымыхъуар хэпщІыкІыу, и нэгум пІейтеиныгъэ гуэр къыщІэуауэ къилъащ, Хъенифэ зыгуэркІэ игъэкъуаншэ хуэдэу.

– Дэнэ здэпшэжынур? Ар сыт унафэ?

– Дэнэ здэпшэжынур нэгъуэщІыпІэ, и унэ пшэжынщ.

– Ари нэхъ хъунти! И унэ пшэжынщ! Хэт абы кІэлъыплъынур жэщІи махуи? Хэт абы иІэр?

– Сыт цхъэкІэ, уэ уриІэкъэ, уэ уклэлъыплъынщ, Іэмал зэрыбгъуэткІэ.

– Сэ срисыт абы, си Іуэху хэлъыххэкъым. ИтІанэ... сэ солажъэ, – а псалъэхэм иужькІэ Хъенифэ плѣагъуу плъыжъу къызэщІэнэащ, жиІэнур имыщІэжу, зэгуэпауэ. ЖиІэІамэ, жиІэщэнуги, зыри жимыІэу и губжыр ирикъухыжыну хэтт. Абы ищІэрт псори къызэрэкІуэкІар, Георгий Саввич Катя зэрыхущытари, езы Катя зэрыхущытари, лІыжъым и сэбэпу а цІыхубз щІалэм екІари, езы Катя дыдэр абы зэрыщыгугъахэри – псори ищІэрт къанэ щымыІэу, сыт цхъэкІэ жыпІэмэ, Хъенифэ а лІыжъым зэрыхуэзэрэ, пщІэ зиІэ цІыху зыхэкъукІа и лэжыгъэ псори абы и жъауэм, и унафэм щІэту иригъэкІуэкІат, зэдэлэжъэгъуу щытат илъэс куэдкІэ. Иджыри Георгий Саввич и чэнджэщ хэмылгъу Хъенифэ мыхъэнэ зиІэ зы лэжыгъэ гуэри иухыртэкъым. Пэжщ, а лІыжыр цІыху цхъэзыфІэфІу, къиину зэрыщытыр псоми ящІэрт, удэпсэунуи тынштэкъым, итІани абы и сэбэпу цІыхухэм якІар пщыгъушщэжыныр напэншагъэу къилъытэрт. Дауэ жиІэфа ар: «си Іуэху хэлъыххэкъым»?!

– Уи Іуэху хэмылтыххэмэ, езыр псэу щІыкІэ и щІэиныр зэпхэаллэжыну цхъэ ухэт, и дачэм уи унейуэ цхъэ ущІэс, абы ищІыІужькІэ иджыри ахъшэ цхъэ къеІыпхрэ? Апхуэдизу къолІэлІа ар уэ, махуаеи и деж зыгуэркІэ къыпщымыгугъыжынымэ?! Хъэмэ уи гугъа псори къомахъулэнкІэ ушынэжауэ ара? – иридзащ абы Хъенифэ, зыхуэмышыІэжу, зэ жыІэгъуэу.

– Фи нэм къыпщІоуэри псоми а ахъшэ тІэкІур. Фыгъуэ-

надыным ириусыкI а уи нитIыр, пцIы быупс пцIондэ!
Лло сэ зэсхьэлIэжыну сызыхэтыр? Уэрмырауэ пIэрэ абы
хэтыр?

Сэ кызыгурыIуаш цIыхубзитIым кызыэцIэплгауэ
фIей гуэрхэр кыызэратIэщIынуур икIи ахэр зэхэсхыну
сыхуэмейуэ, шхыIэныр нэхъри си пцхьэм фIэскъуэри
пIэм зыхэзудыгуаш. ЛIыжь сымаджэри хэлът пIэщ-
хьагъ лгагэм егъэцIауэ. Зыгуэр пцхьэкIэ хэгъэзыхьауэ
зэпсалтэ цIыхубзитIым ней-нейуэ къеплтырт. Ауэ, абы
и насыпти, зэхихьртэкъым жалэр. Абы зыри зэхихьр-
тэкъым и тхьэкIумэм епхьэлIау уимыгуоуауэ. Арауэ
кыщIэкIынт цIыхубзитIми замыхьэкъуэу мыбдеж
щIыщызэпсалтэр, зэрызэпсалтэр блэ фийкIэ щIауэжу
Iущащэ хэкъузат. Сэри, сыхуей-сыхуэмейми, къэсцIэн
хуей хъуаш лIыжь сымаджэм и Iуэху кызэрекIуэкIа
псори, иджы и Iуэху зэрыщытри. Арыншэми, къекIуэкI
хыбархэмкIэ сэ Георгий Саввич Чэщанокъуэм и Iуэ-
хум сыщыгуазэт. Дауи сыщымыгуазэнрэт. Ар и
научнэ лэжыгъэфIхэмкIэ хамэ къэралхэми кыща-
цIыхурт. Хэку псом щыцIэрыIуэт. Къэрал саугъэтым
и лауреат, ботаникышхуэ, къэкIыгъэ лIаужыгъуэщIэ
къэзыгъэкIа Георгий Саввич Чэщанокъуэм и щIыхь
хыбарыр дэнэкIи щыIуу апхуэдэт. Ауэ апхуэдиз зэ-
фIэкI зилэ цIыхум и пцхьэ Iуэхухэр хуумыгъэфэщэну
зэхэзэрыхьауэ сэ дэнэ щысцIэнт. Георгий Саввич куэд
щIауэ икIи фIыуэ зыцIыху Хьэнифэ зэрыжилэмкIэ, ар
и къару илтыгъуэм егъэллеуэ пцхьэхуэмысакъыу, езым
и пцхьэ Iуэху – и псэукIэ зэриухуэным зыкIи хэмыту
щытащ. Иджы, и жьы хъугъуэм ар кыщIыхьэжати,
IыхылыгъэкIэ кыбгъэдыхьэн, игу дахэ кысхуэзыщIын –
зыри имылэу къэнат. Удэджэгурэ илгъэсищэ ныбжьым
(Георгий Саввич илгъэс бгъушIым фIыуэ щIигъуат). Абы
кымыгъэшын цIыхупсэ щыIэкъым. Хэбгъэзыхьмэ, гуп-
сысэкIэ дыдэри кызэрэдзэкI апхуэдэ ныбжьым. Япэм
шэч лгъэкъ кызытыумыхьэу щыта Iуэху еплтыкIэхэр
гуауэу ухуцIегъуэжу пхэнжу, пцIыуэ кыщIэкIы-
жынкIэ мэхъу. Ардыдэрауэ кыщIэкIынт абы кыщы-
щIари. Ауэ, зэман гуэрым зэрыщыуамкIэ зиумысыжын
и пцхьэми тримылтхьэу и Iуэху щытыкIэ хъуами емы-
гупсысу мыхъуу, игурэ и пцхьэрэ зэбгъэжырт. Дауи,
апхуэдэ щытыкIэм сымаджэр нэхъри къийн ирихурт.

Дауи, щичэзум мызэ-мытIау кыжжралэу щытащ абы
и цIыхугъэхэм, фIыуэ къэзылгъагъухэм:

– Георгий Саввич, бынуагъуэ, псэуалтэ бухуэн
хуейщ, пцхьэгъусэ гуэр уилэмэ, нэхъыфIщ.

– Аа-а, пцхьэгъусэ... пцхьэгъусэ. Мес си пцхьэгъусэр, –

жиЛэрти и кьэкIыгъэщIэхэр зэрыт хадэмкIэ и Iэр ишийрт. Си лэжыгъэрщ си щхьэгъусэр, сэ си гъащIэр нэгъуэщI зыми дэзгуэшынукуьым – арат сыт щыгъуи и жэуапыр. Зэман гуэрым бын, Iыхьлы хуеижынкIэ зэрыхъунум ирагъэгупсысыну хуежъэмэ, ари идэртэкъым.

– Дунейм теткъым къэралым нэхъ укъэзымыгъэпцIэжын. Сэ къэралыр сиIэщ, – жиЛэрт. ИтIани бынуагъуэмрэ къэралымрэ зэрызэмыбийр, а тIур зэрызэкъуэпс дьдэр щыжаIэкIэ, зыгуэр пиупщI хуэдэ, и Iэ джатэшхуэр хъэуам хиупщIэу пидзыжырт: – Аа-а, жыфIэнц иджы марксизмэмрэ фыз къэшэнымрэ зэпхауэ. ФыхушIохъэ фэ... Сэ апхуэдэ зэман сиIэкъым, – арати, псалъэр здэпсалъэм щыту къыгъанэрти, и Iуэху и ужь ихъэжырт. (КIуащ апхуэдэурэ гъэ куэд, езыми и ныбжыыр бынуагъуэ ухуэным къемызэгъыжу хэкIуэтащ.)

– Ярэби, зыри имыIауэ пIэрэ абы, и закъуэ дьдэу псэуа апхуэдэу? – сеупщIащ сэ Хъэнифэ, арат къызэпсэлтылIэри.

– ИIа хъунщ зыгуэри, ауэ пIэщхьагъ ирищIылIэну зыми хуеякъым. ЦIыхубз иIами, зэриIар щыхуейм деж жэщIгъуэлъуш. Зауэм и пэкIэ, езыр илъэс плIыщIрэ тхухэм щитым, иIауэ сощIэж зы цIыхубз щIалэ дьдэ, щхьэгъусэ ищIын хуэдэу нэхъ егъэщIылIауэ. Абы щIалэ цIыкIуи хуигъуэтауэ зэдэпсэууэ щытащ. Ауэ ари хъуакъым. ИужькIэ унэ зехъэнкIэ, кIэлъыплъынкIэ Iуэхутхъэбзэ хуеймэ, щIэкIэ къаригъэщIа фIэкIа, нэгъуэщI зыри дэслъэгъуакъым. Iуэхутхъэбзэ къыхуэзыщIэри арэзы ищIыфу сыт щыгъуи щытащ. Хъэуэ, Георгий Саввич и сэбэп фIэкIа и зэран зыми екIакъым, нэпсейуи къызгъуноуи зэи щытакъым, – жиIащ Хъэнифэ, абы хуэарэзыныгъэ хэлъу, – сэр дьдэр сыкъапщтэмэ, зэи сщыгъупщэн хуейкъым абы и сэбэпу къызэкIар. Георгий и жэрдэм ину хэлъщ сэ фIыщIэ зэрызгъуэта си лэжыгъэ псоми. Апхуэдэжкъым абы и сэбэпу Катя екIар. Ар хъыджэбз цIыкIуу, илъэс пщыкIутху япэкIэ практикэ къэкIуа еджакIуэхэм яхэту къыхуэзат Георгий Саввич, Катя зеиншэт, детдомым щапIауэ арт. Апхуэдэу зэрыщытыр къызыгурыIуа лIыжъ еджагъэшхуэм зриубыдылIэри хъыджэбз цIыкIур IэщIагъэми лэжыгъэми хуигъэсащ, университетри къыргъэухащ, ауэ хабзэкIэ, тхылькIэ бын ищIыну е нэгъуэщI зыгуэркIэ щыгугъыу зриубыдылIакъым. ИужькIэ лIы дэкIуэри, абыи илъэситI нэхъ дэмыпсэууэ, сабий цIыкIу и Iэблэм тесу къыщынэм, аргуэру Георгий Саввич къекIуэлIэжауэ абы и унэм щопсэу, лэжыгъэм къыщыдэхуэхэм и деж унэгъуащ къалэныр игъэзащIэу, ауэ

ари пщІэншэкъым – лЫжъым и улахуэм шыщ Іыхъэ гуэр пэкІуэуш. Араш сэ схуэмышэчар, дауэ жиІэфа ар: «Си Іуэху хэлтыххэкъым, сэ срысыт абы», – жиІэу. Сыту фЫщІэмыщІ дьдэ! Катя дэнэ къэна, сэ си Іуэху хэлтѳу кЫзолтѳытэ абы.

Хъэнифэ ахэр кѳыщипсэлтѳым, Катя щІэсыжтэкъым палатэм. Ар занщІэу щІэкІат «дохутыр унафэр» зэрызэхиху.

– Хъэнифэ, щхъэгъубжэр Іух, бэмплэгъуэщ, – гуоуаш лЫжъыр кЫзэшѳури. Хъэнифэ кѳэтэджри щхъэгъубжэр дамэдазэ ищІаш, и псалтѳэми щІидзэжащ.

– Илтэс зыхыбл и пэкІэ Катя дзыхъ нэхъ зыхуищІ зыгуэрым елгѳури жрыригѳэІат Георгий Саввич нэчыхъ зыхуыригѳэтхыну. Ауэ лЫжъым ар гутехуэгъуей кѳызэрыщыхъуар хэпщІыкІыу, губжъ хэлтѳу зэпиудащ:

– Апхуэдэ гугъу кѳысхуэвмыщІыт, сыт нэчыхъ иджы! – Абы шыгъуэ ар илтэс пщІейм щІигъуат, ауэ итІани жьджэрт, махуэ псом плантацэм хэтт, шыпэщачѳу, зэрызэрахъэм кІэлтѳыплтѳу.

Ар щымыхъым, и дачэм прописать зригѳэщІыну хэтащ. Ауэ ари хъуакъым.

– Унэр сысейкъым, – жиІаш Георгий Саввич, сыт шыгъуи игу шримыхъІам и деж хуэдѳу, губжъ хэлтѳу. ИтІани жѳуапым и пхъашагъым хущІегъуэжауэ кѳыщІигъужащ: – Уэ фѳэтэр чѳэзум ущытщІи, кѳыплтѳысмэ, кѳыуатынщ. АпщІондѳэху щІэс унэм, зыми ущІихуркъым.

КІэщІу жыпІэмэ, зи ныбжъ кхъэ гъунэм нэса лЫжъым Іыхъэгъу зыхуищІыну араш зыхэтар, щІэиным пэплтѳу. Иджы, дауи, фІэфІкъым ар и унэ яшѳужу, хуейщ зэран кѳыхуэмыхъуІауэ, хуитѳу щІэсыну, грузин щІалэ пашІапщІэ дэгъуэшхуэри лѳэуэщхъуэншѳу кѳакІуэ хъууэ, – Хъэнифэ зѳугъудырт, лей зылтѳысыр езы дьдэр ара хуэдѳу.

– Хъэнифэ! ХуэщІыж щхъэгъубжэр, щІыІэ схудеху, – жиІаш аргуэру лЫжъым, зэрыІуихамкІэ игѳэкъуаншѳу щІыкІэу, – шейтІан Іус хъунхэ, зыми гукъэкІ иІэкъым. ІэпэкІэ кѳешэкІын хуейщ, – кІэлтѳыгъумэтІымэжащ Георгий Саввич цІыхубзым, щхъэгъубжэр щыхуищІыжым. Хъэнифи кѳэтІысыжащ, кѳедэхэщІа хуэдэ, пыгуфІыкІыу, шхыІэн кІапэр хущІиупщІэри. Сабийм лѳэхъэнэ гуэр, псом хуэмыдѳу, ІэфІыгѳэ гуэр иІэщ, сыт ищІэми хуагѳэдахѳу, сыт жиІэми яфІэлэфІу. Апхуэдэ ныбжъым иувѳэжа хуэдэт лЫжъыр, Хъэнифэ абы зэрыхущытымкІэ. Сытым кѳыхихаами, езыми и фІэщ хъужауэ кѳыщІэкІынт псори тѳмакъкІыхъу, Іэ щабэ-Іу щабѳу

къыхушытын хуейуэ, къыхушымытми идэныфэ лъэпкъ теттэкъым.

– Мис аращ, сыт щыгъуи хуэдэщ, зыри игу нэсыр-къым, – жиӀащ цыхубзым, дыхъэшхын къудейуэ къыпыгуфӀыкӀыурэ, сабий гъэфӀэным хуэдэу зэрыхушытыр зыхууигъащӀэу. – СытӀалэ дыдэу, студентхэм дахэтү практикэ дыкъагъэкӀуауэ дигъэлажьэрт абы. Куэд щӀащ абы лъандэрэ, уи щӀалэгъуэм фӀыкъэ, зыри тфӀӀуэхутэкъым, дызэлэжьыр розэ плантацэт. ТфӀӀэхӕлэмэтыр ди нэм нэхъ къыфӀэнэ розэ гъэгъахэр кӀэ къуагъкӀэ зэрыдгъэщӀкӀунырт. Дауи, Георгий Саввич ищӀэрт ар псори, ди закъуэу къыщӀӀэкӀынтэкъым зи щӀалэгъуэ-делэгъуэу зыхуэзар. Зыри жимыӀэу зытэлайкӀэ къытхэта нэужь, къытхэгуоуащ: «Сывгъэлъагъут иджы розэ къыпычынкӀэ хэт нэхъ Ӏэзэми», – жиӀэри. Дэ занщӀэу Ӏэнкун дыкъэхъуащ, жытӀэнур дымьщӀэжу. «ИӀэ-иӀэ! Розэ къышычынди щӀэныгъэм щыщӀ, абыи хэпщӀыкӀын хуейщ, – аращ, нобэ ди темэр», – жиӀащ аргуэру. Сыт тцӀэнт, псоми ди розэ Ӏэрамэхэр адэ-мыдӀкӀэ къуацэчыщэ лъабжьэхэм къыщӀӀэтхыжи дыкъеувӀащ. «КъэфӀӀэти зевгъэгъазуэрэ сывгъэлъагъут фи букетхэр». ТцӀащ а зэрыжиӀа дыдэм хуэдэу. Сэ зы розэ къудамэ сӀихри ар псоми дигъэлъагъуурэ къыдэупщӀащ:

– Розэ дапщэ пыт мыбы?

– Зы розэ пытщ, – жаӀащ нэхъыбэм, иныкъуэхэми зыри жаӀакъым.

– Пэжщ, къыппытхъуну зы розэщ пытыр, ауэ абы и гъусэ, къызэкӀуэцӀыкӀыным нэмысыхха цхъэ цӀыкӀуипӀӀӀ Исраф хъуащ. Ар къэфыщӀауэ аращ, ахъумэ къыпычакъым. Ар къэмыхъун цхъэкӀэ, къудамэр нэхъ и цхъэкӀэмкӀэ къыщыщыщӀыкӀын хуеящ, – къыбгурыӀуэн хуейр апхуэдэу, тэмакъкӀэщӀыгъэ хэмылтү жыӀэгъуэ зэпха-зэкӀӀэтыкӀуэкӀэ къыуигъащӀэрт. Ауэ Ӏуэхур щымыхъэнэншэм и деж ар тэмакъкӀэщӀт, и тэмакъым залэ щӀэмыхуэу. Куэдрэ еупщӀырт абы – сыхъэт дапщэ хъуа жаӀуэрэ. Зи розэ Ӏэрамэхэр дыгъуауэ ззыгъэпэща къомыр дыхуейтэкъым афӀӀӀӀ дыхэтыжыну, дыкӀуэжыным дыхуэпабгъэрт. А псори къыгурыӀуэрт Георгий Саввич. Зыкъомрэ къажриӀащ зэманыр здынэсар, къаугъэншэу. Сэри, си мыгъуагъэти, сыбгъэдыхъащ сыхъэт дапщэ хъуа? – жысӀэри. Зыри жимыӀэу къызэплгъыч-къызэплгъыч, дыжын лэрыпсыр къызыкӀэрылэл и жып сыхъэтыр кърипхъуэтри къысхуишиящ: «Мэ, фэ фӀыгъ, сэ сынывэупщӀыныщ». Дэ зыми сыхъэт зетхъэртэкъым икӀи дилӀтэкъым. Абы щыгъуэ, иджы хуэдэу, егъэлеяуэ псэухэртэкъым, зэребгъэлейини щыӀэ-

тэкъым. Иджы зи пэр дахэ-дахэу зыхуэмылгъэщІыж сабийми дыщэ сыхъэт и Іэшцэм илгъу макІуэ шкoлым. Сэ сыкъэуІэбжъауэ сыздэщытым, вагъэм къыхаха мывэ зэхуэхъасам хэуэри, абдж къутахуэ лъеяхэр дыгъэм пэ-лыду, сыхъэтыр икъутащ. Си жагъуащэ хъуауэ, сыгъын къудейуэ сыкъызэшІэнауэ сызэрыщытым гу къылы-тэжа, дыгъэмкІэ и Іэр ишыящ: «Мес фи сыхъэт бжыгъэр, аращ сыхъэтыр зытращІыкІыжар, абы къывыгъэшІэнщ фи ІуэхущІэгъуэри фи джэгугъуэри». ИужькІэ си Іуэхут зэманым щІэушщІэжІамэ. Ди фІэш хъуащ Георгий Саввич зэрыщыту, и унафэ лъэшкъ ткъутэжакъым, жиІэ псори дыхуэсакъыгу зэрыдгъээщІэнэм дыхэта фІэкІ. А и хъэл тепыІэгъуэ зимыІэращ и цІэр игъэкІэшІу зэри-дзэкІынри къызыхэкІар. И цІэ дыдэр Адэлджэрийщ, и адэм и цІэр Сэлихъщ. Куэд къыбгъэдыхъэрт, къепсэлгъэн хуей хъууэ, и цІэмрэ и адэцІэмрэ яхужымыІэу гугъу де-хъхэрти, зэгугъырт. «Сэ сежъафынукъым а къомым ар зэрагъэпэшү жалэфыху», – жери Георгий Саввичу зэ-ридзэкІащ. Иджы хэку псом къызэрацІыхур аращ.

Сыт хуэдэ щІыкІэкІэ хъуми, цІыхур къэщІыхуным, фІэш пщыхъуным мыхъэнэшхуэ иІэу къышщІэкІынщ. ИтІанэ абы узэрыхушщытпхъэ псори белджылы пщохъу. Ауэ Іуэхуракъэ, куэдыр занщІэу къышхуэцІыхуркъым... псоми сыхъэт ебгъэкъутэн абы щхъэкІэ?..

Хъэнифэ гушщІэгъулыуэ, едэхэшІафи и нэгум къишү хуешщІэкІащ пІэшхъагъ лъагэм кІэрыгъэшІауэ хэлъ лІыжъым, «сыткІэ ешхъыж мыгъуэ иджы мыр сыхъэтыр хыфІэзыдза а лІы бжыфІэм», – жыхуиІэу. Сэри ар дыдэр сигу илгъу сеплъащ абы. Хэлът ар мамыру, дуней гъащІэри имышщІэщыгъуэж-къыфІэмыІуэхуж хуэдэу, зэ-маным жаныгъэр зышщІыха и нэ къуэлэнитІыр утхъуауэ пшагъуафэт, ауэ и нэгү псомкІи, зэлгъа кІыхъхэр зэ-прыууэ бгъукІэ зрикІуэ и натІэ бгъуфІэ лъагэмкІи, укІэ-лгъышщІыпамэ, гупсысэ куухэм хэту къыпфІэшщІырт. Хэт ишщІэнт ар зэгупсысыр. И илгъэсищэ гъащІэр зэ-ригъээзэхуэжрэт, хъэмэрэ иджыри къэкІуэну Іуэхухэр зэ-пилгъытэрэт? Е псэуныгъэм и жыгъейфей цІыкІу, цІыху къарур нэхъыбэу зытекІуадэ Іуэху мыхъэнэншэхэм хуэ-шхыдэжрэт? Сытми, щхъэщытт гупсысэшхуэм и жъауэ гуэр. Абы хэту, Катя къышщІыхъэжащ, дохутыр нэхъы-щхъэр и гъусэу.

– Мис, дохутырым жиІэркъым Іэмалыншэу иджы-псту и унэм шэжын хуейуэ мыр.

«Мыр!» «МыркІэ» зэджэр лІыжъ сымаджэ Георгий Саввичт – къэралым пщІэ зыхуишщІ, зи лэжыгъэмкІэ хэкум щыщІэрыІуэ, цІыху куэдым, езы Кати яхэту, сэбэп

яхуэхъуа Георгий Саввич Чэщанокъуэрт. Гу лъыштэу дохутыр нэхъыщхьэми игу ирихъакъым Катя и псэлъэкIэр.

– Зэ умышIащIэт, – зэпиудаш абы игу иримыхъа псалъэмакъыр, итIанэ плэм хэлъым еушIащ, – дауэ ушцгт, Георгий Саввич, укъэзыгъэгузавэлэрэ иджыри?

– Хъарзынэщ, – кытащ абы жэуап нэфIэгугъIэу, – фыафэрымщ фэ, фыафэрым!

– УкIуэжыну, хэмэ иджыри тIэкIу зыкIэлтыбгъэплъыжмэ нэхъ кыапщтэрэ?

Апхуэдэу дохутырым щыжиIэм, Катя гъунэгъуу бгъэдыхъащ, жъэхэплъэу сымаджэм «мыбы сызыхуэмей гуэр кыжьхэдэкIмэ», – жыхуиIэу сакъыу. Георгий Саввич, уз гуэр кыыхэлъэдам хуэдэу, и нэгум занщIэу зызэридзэкIащ. Гугъут абы и дежкIэ дохутырыр зышIэушIа жэуапыр. Шэч кыытримыхъажу зыщыгугъын щхъэгъусэ, бын е Iыхълы гуэр имыIэу унэм кIуэжми, зыхуээжынуур гурыфIыгъуэтэкъым абы и дежкIэ. Хэт кыыкIэлтыплъынт, хэти зэрихъэнт? Пэжщ, езыми зэрыжиIам хуэдэу, къэралым кыыхуишIапхъэ зыри кыанэртэкъым, ауэ зэпымычыжу сымаджэщым шIэлъын! КIуэжын хуейкъэ? КIуэжми, хэт зыхуэкIуэжынуур? Нэхъыбэ дыдэ зыхуишIа икIи зыгуэркIэ нэхъ зыщыгугъ хъун хуейуэ щыта Кати еплъ иджы. Ар ерыщу жъэхоплъэри щхъэщытщ, езыр зыхуэмей – «СыкIуэжынщ нобэ» жримыгъэIэну. ЛIыжъым куэд щIауэ кыыгурыIуащ апхуэдэ цIыхум, кыыпхуишIапэIами, IэфI зэрышIэмылтыр. Ар зыхуейр нэгъуэщIт, ауэ а псор къемыхъулIэну кыыщищIэм, «сыт сэ лIыжъ кхъахэм зыщIезгъэлIэлIэнуур, си щхъэ мызуу боз щIесшэкIыр», – жыхуиIэу «лъэри увыжаш». «ЖыхуиIэ» къудей мыхъуу зэрегупсыса дьдэр апхуэдэуш, зыми зыкъыримыгъащIэу. Георгий Саввичи апхуэдэ цIыхутэкъым, цIыхугъэншагъэкIэ икIагъэ къезыхым, ар хэту щытми, и щхъэ хуигъэтылтыну, еубзэну. Ар зыхуэшэчын псэтэкъым абы и псэр. «Я ди тхъэ закъуэ, дапщэщ Iупхыжыну мыр», – кыыпхужалэу ягукIэ, я жъэкIэ нэгъуэщIу, я дзэлыфэ кыыпхуатIу къокIуэталIэу. Е-ей, гугъуш ар зи щхъэм пщIэ хуэзыщыгъу есам дежкIэ. А псоми емыгупсысу жыыкIэфэкIэхэр шапIыж унэм кIуами хъунут, абы зыхуейр нэхъ щыхуээзэну кыыжралат, езыми ищIэрт, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ ахэр къэрал IуэхущIапIэш, къэралыр цIыхум епщIыжыркъым. Ауэ ари дауэ, уи гъащIэ псор цIыхум яптарэ а нэхъыбэ дыдэ зылтыса, узыщыгугъ хъуну къэплтытэу щыта цIыху щхъэхуэ зырызхэр хамэ гу щIыIэу кыыпхушIидзыжыну, уи наплэ дии-

жахэр Іэ хуабэкІэ зэтезыпІэжын Іыхылы уи жьэгу пашхэ шумыгъуэтыжу!? Хьэмэ сэ зэпымыгчу шыуагъэ защІэкІэ сыспэуауэ ара? Си гъащІэ псори мыхьэнэншэу кІуэда? Хьэуэ, ар пэжкъым, сэ схузэфІэкІыр злэжьаш, къэралми сигъэпудакъым. ИтІани зы шыуагъэ закъуэ сщІати, аращ иджы къысщІыхьэжар. Ауэ а шыуагъэр апхуэдизкІэ мыгъушыжжи, ар къэралми хузэгъэзэхуэжынукуъым. Ар си щхэ закъуэ Іуэхужш! А шыуагъэ бзаджэм сэ иджыри къэс схузэхищІэу къызитыжа фадэ фалъэ дыджми и щІэм нэс ефэжын хуейри сэращ!

Георгий Саввич и гугъакъым игъащІэкІэ абыхэм егупсысын хуей хъуну. Ауэ, уэшх щхэщыкІам и уафэхъуэпскІым хуэдэу, гъащІэм Іэджи къыпхукъуигъэплъыжынкІэ мэхъу, умыщІэххэу, къешынэуэжу. Арат асыхьэтым ар зэгупсысыр, жиІэнур имыщІэу, зэ дохутырым, зэ Катя чэзууэ къахуэдэплъейуэрэ. А Іанкуныгъэр къигъэсэбэпри Катя, езыр зыхуейм тригъэхуэн щхээкІэ, япэ зригъэщаш.

— Саввич, иджыри зы мазэ хуэдэ ущІэлтыжмэ, фІы дьдэу ухъужынуш, уи лъабэкІэ къэбжыхъу, къэбжыхъу, баши къомыхьэкІыжу.

— Ы-ы-ы, уи адэм и бынщ ар, шейтІан Іус хъун, сэ къызэрызжыхьын, къэбгъуэтай! — къыхуэдэплъеящ абы Георгий Саввич, дахэу жыІами, жыІэпхъаджагъэу Катя и псалъэхэм къикІыр, шэм хуэдэу, зэпхидзауэ. Аратэкъым Катя жиІэну ар зыхуейр, ауэ сыт мыгъуэр ищІэнт, хуэІэмалыншэт; дохутырми зыкъыхуигъазэри къритащ жэуапыр:

— Хъунщ атІэ, зы мазэ хуэдэ сыщІэвгъэлтыж. Е махъ-шэ лІэнщ, е махъшахъуэ лІэнщ апщІондэху.

Зэрыакъылэгъур къикІыу, дохутырым и щхэр ишІри бжэмкІэ къикІуэтыжащ, щІэкІыжыну. Сэ белджылы къысщыхъуащ япэ ящІа унафэр Катя дохутыр нэхъыщхьэм кІэщІэлъадэу зэрызэтрикъутэжар, Хьэнифи хэпщІыкІыу плъыжь къэхъуащ, нэхъри къызэрылыбар къигъэлъагъуэу.

— Дэ хуэтщІэнур хуэтщІащ абы, жьыгъэм дэ зыри хуэтщІэфынукуъым, а зэманым къринуыдэу и унэ зэрыфшэжыным хузэвгъэпэш, и узыншагъэмкІэ нэхъыфІщ сымаджэщымэм тІэкІу хэкІмэ,— къыжриІащ дохутырым Катя зыкъыхуигъазэри. Дохутырым и ужь иту, абы зритІэкІ-зрипщэкІыу, Кати дыщІэкІащ.

— Плъагъурэ ар, — зыкъысхуигъэзаш сэ Хьэнифэ,— хьэкІэпыч, сыту хьэкІэпыч бзаджэ! Зэрыхуейм хуэдэу, хуеймэ, хьэщІэ къриншэу, хуеймэ, щІасэ иришыжу щІэ-сынуш лІыжь тхэмышкІэм и унэм, — ар щызэхэхсым сэ

сигу къякыжащ Катя къяжъу бжэлупэм Іуту слъэгъуа сонэ щлалэ пащлалцлэ дэгъуэшхуэр. Ауэ а псор зэпхьэллэну гуемылугъэ Іей кысщыхури, Іэ щылакІэ кыстелэбалам хуэдэу, си щыфэр тхытхаш.

Абы иужьклэ махуэ зытІуш еклуэклаш, лыжыыр зэмыжъа удын хьэлгъэ гуэр зытехуам хуэдэу, еудыха-еудыхауэ, и кыйиныгъэри хэмылбыжу, умэзэхуауэ. Ар зэпымычу зы Іуэху хьэлгъэ гуэрым егупсыс хуэдэт, ерыскъыми щлагъуэу игу хуэклуэжыртэкъым, псори и зэхуэдэ хъуаифэ кытеуат. Зы махуэ гуэрым Хъэнифэ кыкІэлбыкІуауэ жесІаш апхуэдэу зэрыщытыр, тІэкІу нэхъ епсэлтылІэІамэ, и гукъеуэ кърагъэІуатэмэ, нэхъ щхьэщыун си гугъэу. АрщхьэкІэ ар Хъэнифэ кысхуи-дакъым: «АІэ, абы уеупщІклэ кыбжиІэнуІакъым, нэхъри зэгупшыну фІэкІ, гу бамплэдэх жыхуалэр хьэлү хэлткъым. Езыр-езыру тоуж». Ауэ кыкІэлтбыкІуэ махуэхэми теужакъым, нэхъри зиушэхуа, зиудыгъуа мыхъумэ. Зэпымычу жей хуэдэт, хэт кышщІыхьэми, къаплтэртэкъым, жэуапи яритыртэкъым. «Мэжей, къэдгъэушынкъым», жалэрти ахэри щІэкІыжырт. Ауэ, сэ гу зэрылгыстэмклэ, икІи жейртэкъым, сыт щхьэкІэ жышІэмэ, езыр щыхуейм деж белджылыгуэ укыищІэрт. Зы цІыху закъуэ щыІэт абы, – ар кышщІыхьэм и деж, сытым и деж кышщІыхьэми, щыуагъэншэу кыищІэрт, и нэгури нэхъ жыджэру зэлтылукІырт икІи къаплтэрт и гуапэу. Ар Мэржант. Хэбгъэзыхьмэ, Мэржан шылажъэ сменэхэри зыми химыгъэгъуашэу ищІэрт, ибжу кышщІэкІынт езыр-езыру а сменэр зыхуэзэ махуэхэр. ГъэщІэгъуэнт, Мэржан абы лейуэ зыри хуищІэртэкъым икІи хушытэкъым нэхъ лейуэ – и кьалэнхэр гупсэхуу игъэзащІэ къудейт. Ар щхьэ нэхъ кьабыл щыхъуауэ плэрэ?

Махуэ гуэрым уэшхышхуэ къешхри, дыгъэр кыизэплтэкІыжауэ, дунейр и фэ дахэ псомкІи зэщІалыдэрт, хъэуар абджым хуэдэу кьабзэт, убэуэну псынщІагъуэт.

– НакІуэ, Георгий Саввич, тІэкІу кьэткІухьынщ иджы, уэшхри теужаш, – ныщІыхьаш Мэржан палатэм.

Георгий Саввич жану кыизэфІэтІысхьэри гъуэлтышІэ натІэм зригъэщІыжащ, щхьэнтэр и щыбагъым дэлэу. Ар кьеплтырт Мэржан гуапагъэ хэлтэу.

– Хъэуэ, Мэржан, щыбым дыкІуэнкъым, щхьэгъубжэмкІи солгагъу дунейр зэрыщІэрашІэр, мыбдеж кьэтІыси тІэкІу щыс.

Белджылыт Георгий Саввич Мэржан тІэкІу епсэлтылІэну зэрыхуейр. Мэржани зыри кыыхимыгъэкІы тІысаш плэ лтапэм деж.

– Мэржан, бын уиІэ уэ? – еушцІащ сымаджэр се-
страм.

– СиІэщ, – жиІащ абы Іэнкуну, лЫжъ сымаджэр
абыкІэ кЫыщІеушцІыр кЫыгурымыІуэу.

– ШІалэ, хьэмэ хьыджэбз?

– ШІалэ цЫкІу.

– Сыт и ныбжь?

– ИлЪэситху мэхъу, садикым щыІэщ.

– Ар фІы дыдэщ, тхэм кЫыпхуигъэхъу!.. Иджы сэ зы-
гуэркІэ сынолЪэІуноуци, сыкЪыумыгъэщІэхъу, – жиІащ
Георгий Саввич, таучэл имышцІышэ хуэдэурэ.

– СхузэфІэкІынымэ, сыщхьэхынкЪым, жыІэ Георгий
Саввич, – ауэ лЫжЪым зиІэжьэрт кЪригъэжЪа псалЪэр
иухын, е зэрыжиІэну щІыкІэм егупсысрэт, хуэмыгъэтэ-
рэу, е сэ сызэрыщІэсым щхьэкІэ кЪигъанэрэт – сытми
тегушхуащэртэкЪым. Сэ напэлэІышцІыр кЪасщтэри,
зыстхьэщІын си щхьэусыгъуэу, сыкЪышцІэкІащ, шэджа-
гъуэ жейм и ужьти, щхьэусыгъуэри ещхьыркЪабзэт. Ду-
нейм, сыт а лЫжЪыр медсестрам, Мэржан, елЪэІункІэ
щІэхъунур? – сегупсысырт сэ, ауэ сыт хуэдизрэ семьи-
гупсысами, сэ игъащІэкІэ кЪысхуэщІэнтэкЪым ар щІэ-
ІыІэІуауэ иужькІэ си нэгү щІэкІыжар, сэ зи щыхьэт
сыхъужар.

* * *

ЕтІуанэ махуэм, шэджагъуэ нэужЪым, сымаджэщым
и нэхъ зэгъуэкІыгъуэ дыдэм и деж, кЫыщІыхьащ Мэр-
жан, зы сабий дыгъэ цЫкІу и Іэпэр иЫыгъу. Медсес-
трам халат щыгътэкЪым, и кЪалэнхэр игъээщІаифи
теттэкЪым а махуэм. Ар и Іыхьлы гуэр щІэушцІакІуэ
кЫыкІэлъыкІуа хуэдэт. Зэрыхуэпари нэгъуэщІ зыгуэрут.
И ІэпкъІэпкъ зэкІужыр, удихьэхыу, наІуэ кЪэзыщІ,
хуэфІышсу да шылэ бостей хужЪым нэхъри щІигъа-
блэрт езым и жьэгъухум кЫыщІыхыу кЫыпфІэщІ нурыр,
и нэгү псоми щІэтт а нурыр, нэ фІыцІэшхуитІымкІэ
кЫысэплъу. Ар зыгуэрым ебгъэхьынымэ, зэбгъэщхь
хъунур нартхэ я Сэтэней гуащэу кЫыщІэкІынт. Вынд
дамэм хуэдэу, и щхьэц фІыцІэ ухуэнар щхьэ щІыбым
шыкЪушхуэу щышыхьыжат, цІыхубзыр щІыбагъкІэ
ишэнкІэ уигъэшынэу, икІи кЫыпфІэщІырт щыбакъуэ-
кІи, зыщигъазэкІи и щхьэр Іэта-Іэтауэ иЫыгъу. Абы
пагафэ тІэкІуи кЫытригъауэрт, ауэ езым пагагъэ
Іэапкъ хэлътэкЪым, хьэлэлү нэгү зэлухакІэ кЫыщоплъ-
кЫыщыбжьэхэпсэм и деж. «Сэри сыцІыхущ, сыкЪы-

пцлгъэщцлари фэ цлыхухэраш», – къыбжилэ хуэдэт. Сабий цлуклур иещхът – абы къызэрилъхуар пцлэну. Къеплътырт абыхэм Георгий Саввич, къеплътырт куэд лъандэрэ щлэбэгыу зэжъа, иклэм иклэжым илъягъужа гуэрхэм хуэдэу, къеплътырт, дунегъэклэ къэмыгугъэж сымаджэр лыхлы нэхъыфцл дьдэу илъягъухэм за-щигъэщцлэну нэхъуеиншэу зэрешлъ хабзэм хуэдэу. Ауэ хэлъыжтэкъым абы и плъэклэм хъуапсэнэгъи гу плейтеинэгъи – мыгъуагъэ гуауэт абы хэлъыр, и гъащлэ клыхым зыщигъэщцлэ лъягъуныгъэ, гу пщтырагъ щлэмытыжми, акъылклэ гукъинэ хьэлъэ хуэхъуауэ арт. Мэржан зыри къыгурылуэртэкъым, лъыжыр и акъылым имытыж къыфлэщцларт. Езыри хуейт щцлфэклэ зыхищлэ а плъэклэм зыщидзеину, зыщихъумэну, сыт щхъэклэ жыплэмэ абы зыгуэрклэ къищцлалэ хуэдэт. Итлани зиублэрэклыу къыщцлэклыжыфьртэкъым, шытт зихузу, пцланабзэу цлыху пащхъэм къыхута зыкъыщыхъужу. Георгий Саввич, «къаклуэ, къызэклуалэ», – жилэу и лэр сабий цлуклум къыхуищцлащ. Арщхъэклэ щцлалэ цлуклур анэм и клэ къуагъым къухъэри къыкъуэ-плъу увьжаш, бгъэдэмышхэу: сабийхэм лъыжъ мы-цлыхур зэи ягу ирихъыркъым.

– Къаклуэ, умышынэ, сэ щцлалэ цлуклу флыуэ со-лъягъу, – жилащ абы.

– Клуэ, бгъэдыхъэ дадэм, – игъэклуэтащ анэм лэклэ щцлалэ цлуклур. Щцлалэ цлуклур хуэмей-хуэмейуэрэ, пыджэным хуэдэу, и натлэм къыхуищцлплъурэ еклуэллщ лъыжъ мыщыхум. Иджы а цлуклур сабийхэм ягъэса щынэ лэрыпцл, лэдакъэклэ ужьэхэуамэ, пыджэну къиувы-клым ещхъ хъуат. Ар дьдэм гу лъытауэ къыщцлэклынт лъыжъми. Ар гухэхъуэу къэдыхъэшхри, и щхъэфэм лэ къыдилъащ, ба къыхуищцлащ. Ауэ щцлалэ цлуклум ар лей дьдэу къилгъытагъэщцл, и лэ цлуклумклэ дэлэбейри и щхъэр илъэщцлыжаш, дахэ цлуклуу ежъэкла и натлэщыр зэхигъээрыхъыжу. «Аращ, хамэщ, хамэщ псори», – къыхэузыклащ Георгий Саввич и гур, ауэ зыми зыкъри-мыгъащлэу лэбэри тумбочкэм телъ шоколад клэнфетыр къыхуишищ. Ари къылихыну къыщцлэклынтэкъым, ар-щхъэклэ абы къешэкла тхылъымплэ щлэращлэм зьдри-мыгъэхъэын хузэфлэклакъым.

– Хэт уэ уи цлэр? – къеупщцлащ.

– Борькэщ.

– Бориси? Борис, цлэ гъуэээджэщ.

– Борискъым. Бо-орькэщ!

– Дэгъуэщ, сэри сыноджэщцл Борькэклэ.

– Сыт укъыщцлээджэнуур? Къызэптынула? – жилащ

щлалэ цыкълум зыкытлатэурэ пыджэныфи темытыжу, псынщлэу зэцыхугтэ хъуурэ.

– Борькэ! Сыту умыуклытэрэ, къуитактэ... – Іабаш Мэржан щлалэ цыкълур кылыушыжыну. Лыжьри ктэлэбэри сабийр зриубыдыллащ, кылыуимыгтэклыжу. Арат ар иджы зыхуейр, апхуэдэ гтащлэ, ауэ мыхамэу, ктышктырыклауэ. Мэржани кыгурылуэрт ар, ищлэрт Георгий Саввич Іыхылынщэу зэризактэуэ дыдэр. Арат зыщилэжьэри, кыщцлэмыклыжу, лыжьым емыгуэуэн щхьэклэ. Борькэ нэшхуэгущхуэ хъуауэ тумбочкэм бгъэдэт, абы тет птулклэ цыкълу, коробкэ цыкълу хущхъуалтэхэр зэригтэдзэклырт, зэрыджэгун зыгуэр лтыхуэрт.

Георгий Саввич зэлэбэклыри и плэщхьагтым портфелыж гуэр кыщцлхаш, илтэс куэдклэ зэрызэрахьар пщлэну, хуабжыу улэнджауэ. Мафлэдз дестэм хуэди-зыну, пхъуантэ цыкълу кыдыхри тумбочкэм бгъэдэт щлалэ цыкълум еджащ.

– Борькэ, мэ, мыр уэ узот, сэ схуэдэу, лтыж ухъуху зехъэ.

Щлалэ цыкълум пхъуантэ-футлярыр зэригтэдзэклэщ, кыызэригтэдзэклыжащ, зищлысыр ктыхуэщлэ хъунтэктым, епэмаш. Итланэ гу лтытащ ар зэтэпх зэрыхъунум, арщхьэклэ хузэтэхагтым: зы флэнаплэ гуэрым зэтрилыгтэт. Щымыхъум, лтыжым Іыхыжри Іэбжъанэклэ Іунэ цыкълу гуэр ктыригтэклуэтащ, щлалэ цыкълуми иритыжащ, езым зэтримыху. Мэржани зыри жимылэу, еплэу щыст. Щлалэ цыкълум пхъуантэр щызэтрихым, унэр игтэнэхуу зэщлэлыдэу зыгуэр ктыдэхуащ. Ар Іэлынт, дыщэ Іэлын, налкът мыщлэшхуэ ису. Щлалэ цыкълум ар зищлыс псор имыщлэу ктыпхъуатэри зэпищлтыхуэ щлидзаш, «Сытклэ си сэбэп сэ мыр, дауэ мыбы уриджэгу зэрыхъунур?» – жыхуилэу. Іэлыныр зэригтэдзэклыхуклэ, абы и мыщцлэм кызэпхидз нур бзийхэр адэ-мыдэклэ блын джабэхэм клэри-дзэрт. «Блхы-ы, – ктыщцлэщ Борькэ, – мыр джэгуалтэ хэлэмэтщ, мыбы, гтуджэ цыкълум хуэдэу, уриджэгу хъунуш, нэху требгтадзурэ». Афлэкл хэмылтуи и анэм дэджэгуу щлидзаш. Арщхьэклэ Мэржан джэгун и Іуэхутэктым, ар щыст ктэуІэбжъауэ, абы джэгуу и гугтэр Георгий Саввичт. Ищлэрт Мэржан ар зищлысыр, абы и уасэр, ар мылтыку псо зэрыриктыр. Сыт дэлагтэ ахэр, сабий ирибгтэджэгун щхьэклэ ктэщцтэну? Итлани «мыр уэ узот, сэ схуэдэу лтыж ухъухуклэ зехъэ», – щхьэ жиІэрэ? Кыгурылуэртэктым.

– Хъунщ иджы, футлярым дэлтхъэжи етыж дадэм.

- Ар сэ кызыташ.
- Умыделэ иджы! Мыдэ къаштэ, едгъэтыж.
- Нтлэ, а уи бохъшэм дэлъ гъуджэ цыкIур кыызэт.
- Хъунщ, уэстынщ.

Щалэ цыкIум фIэмыфIей мыгъуэурэ, хъуэжы-кIафIи зэрымышхур кыгурыIуэу хуишийжащ лIыжбьым «джэгуалъэ» гъуэзэджэр, футларым езым дилъхъэжри.

– Хъэуэ, ар кышпIыхыжыну уэстакъым. «Уэ узот», – жысIакъэ ар? – Iэ кыдилъащ аргуэру лIыжбьым. Боркэ и анэм Iэнкуну кеплъащ. Ар и анэм щымышынэмэ, апхуэдизрэ зригъэлэIунутэкъым а дадэр: абы фIуэ ищIэжырт езым ищIэну зыхуейр, мамэ зэран кыыхуэ-мышхуамэ.

– Ар дауэ?.. Ар сытым щхъэкIэ?.. Ар лейщ.. – Мэржан кыыхуэгупсысыртэкъым жиIэн хуейр. КъыфIэщIырт хуэмыфащэ зыгуэрым хэхуауэ, абы кыкIэрымышщIэ-Iауэ кызызыхэкIыжыну щыкIэр имыщIэу, иджыри къэс фIэгуэныхъ хъуэу щыта лIыжбьым хузэгупырт. «ЛIыж делэм и зэштегъэу сыхъужауэ ара иджы?!» – жиIэрт игукIэ, и фIэчи хъуртэкъым ар и акъылым итгыж.

– Мыдэ къадаIуэ иджы, псори кыбгурызгъэлэуэнщ сэ кIэщI дыдэу, – къэлэуащ Георгий Саввич и макъыр, узыпэрыуэ мыхъун быдагъэ хэлъу, – дауи, уэ иджыри кыбгурыIуакъым икIи пщIэркъым, Мэржан, щалэ цыкIур кыздэпшэу тIэкIу укъызбгъэдэсыну сыны-щIолъэлэуар. Щхъэусыгъуэ гуэр имылэу зыри къэхур-къым, щхъэусыгъуэншэу жыг пщIащи пыхуркъым. Абыи илэщ хуэфашэ щхъэусыгъуэ. Мис мыращ псори кызыыхэкIар, – Георгий Саввич портфелыж гуэрым кыдыхири тхылъымпIэпсым кIуэцIылъу сурэт гуэр къритащ Мэржан, – цIыхубз щIалэ дыдэ, сабий цыкIу и Iэблэм тесу, цIыхубзри сабий цыкIури насышыфIэу кышыгуфIыкIырт, гъащIэм лъэпопщхъэпо лъэпкъи мыгъуагъи хэмылтыххэу гуфIэгъуэ защIэ хуэдэ. Ауэ аратэкъым гъэщIэгъуэныр – сурэтыр Мэржан ещхьы-къабзэт, хэбгъэзыхъмэ, сабий цыкIури Боркэ ещхът. ЦIыху зэщхъ машIэкъым, ауэ апхуэдэу зэщхъ дыдэ куэдрэ ухуэзэркъым. (Пэжщ, англичанхэм 1896–1904 гъэхэм къриуыдэу илгъэсиблклэ хъэпсым ирагъэсауэ щытащ Адольф Бек, ар хъунщIакIуэ гуэрым апхуэ-дизклэ ещхъти, ара я гугъэу, лажээ имылэу щIадзэри, апхуэди къохъу). Мэржан къэуIэбжауэ икIи иджыри зыри кыгурымыIуэу, зэпиплыхъырт сурэтыр. Абы тетт щытраха зэманыр – 1939 гъ.. Мэржан кыщаль-хуар абы иужькIэ илгъэсищI дэкIыжа нэужът. «Сыт а тIум я Iуэхуу зэхалтыр», – егупсысырт ар. – Сэри сиIащ

апхуэдэ насып, – къыщцIдзэжащ лIыжъым, – уэ устIа-
гъухукIэ ар си пашхъэм къиува къысфIошцI, плъагъурэ
сабийри, ар тIэкIу нэхъ ин хъууэ IэплIэм къехыу къэува
хуэдэщ Борьки, дауи, уэ уи гъусэмэ. СфIэкIуэдащ ахэр,
сфIэкIуэдащ сэ си зэранкIэ, зы мыхъэнэ къызэрымы-
кIым щхъэкIэ, си щыуагъэкIэ. Куэд щIащ абы лъандэрэ.
Сэ иджыри къэс си гугъащ къагъээзэжыну си деж. Мо
Iэлъынри екIужыпщIэ саугъэту зесхъэу арат. АрщхъэкIэ
илъэс плIыщIым и кIуэщцIкIэ Iэуи-лъауи яIакъым,
дэнэ щыIэми сщIэркъым. Урысхэм «Шэмэджыр мывэм
Iууаш», – жыхуалэм хуэдэу ерыщыгъэкIэ дызэпэщIэ-
увэри зыдгъэунэхъужащ. Иджы сэ апхуэдэ гугъапIи,
апхуэдэ земани силэжкъым. Абы нэхъри гу лъызэзы-
гъэтар мы иужь махуэ зыщыплIым Катя и щытыкIэрщ.
Хъуащ си лIэгъуэ, хъуа къудей дэнэ къэна, блэкIащ
куэд щIауэ.

– Апхуэдэу щхъэ жыпIэрэ, Георгий Саввич, гъа-
щIэр махуэ бжыгъэкIэ зыми ибжыркъым, узыншагъэм
хуэсакъын хуейщ, – жиIащ Мэржан, гупсысэ хьэлтэм
хишын щхъэкIэ.

– Хъэуэ, сэ сытхъэусыхэркъым, сэ сынасышынщэ-
къым, сэ къээзгъэщIамрэ къызэхъулIамрэ хуэдэ зырыз
цIыху псоми къалъысамэ, фIы дыдэт. Сылэжъащ сы-
дихъэхауэ, лэжъыгъи къызэхъулIащ, къэралым пщIэи
къысхуищIащ. Ауэ абыкIэ зэфIэкIыркъым. ЦIыхум ду-
нейм къалэн куэд щилэщ, псэуныгъэ къалэну. Iейуэ зы-
зыгъэгубзыгъэхэм куэд жаIэ а къалэнхэм щхъэкIэ: мыр
нэхъыщхъэ дыдэщ, мыр абы къыкIэлъокIуэ, мыр щхъэ
закъуэ Iуэхущи – мыхъэнэншэщ, мыр къэрал Iуэхущи –
псом нэхърэ нэхъапэщ... НэгъуэщцI Iэджи. Сэри си
гугъащ ар. ИтIани уегупсысыжыпэмэ, куэдър щхъэгъэ-
вагъэу, щцIыуэ къыщцIокIыж! Хэбгъээзыхъмэ, цIыхум и
щхъэ закъуэ Iуэхумрэ къэрал Iуэхумрэ апхуэдэу бел-
джылыуэ зэхэбгъэкIыну ауэ сытми гугъукъым. Хэт и губ-
зыгъейуэ пIэрэ ар зыхузэфIэкIынур? Хэтыххэн хуейуэ
пIэрэ абыхэм? Псэуныгъэ къалэнхэм ящыщ дэтхэнэ
зыми щхъэж езым и увыпIэ щцIыгыщ гъащIэм. Аращ
цIыхум фIыуэ къыгурыIуэн хуейр, ахъумэ хужьрэ фIы-
цIэу зэхэдзыныркъым Iуэхур. Абы нэхърэ нэхъыфIт,
ямышцIэ яIуатэрэ лажъэ зимылэхэри щамыгъауэмэ.
Дауэ хъуну пIэрэт цIыху псоми сэ злэжъам хуэдэ зырыз
ялэжъауэ, сэ сIэшIэкIам хуэдэ щыуагъэ зырызи ящIамэ?
Сэ жысIэфынукъым абы щыгъуэ къэралым и дежкIэ
нэхъ зыхэщIэгъуэ хъунур зэраныгъэрарэ сэбэпыныгъэ-
рарэ. Природэми обществэми къыхуагъэуэв къалэнхэр –
псори цIыхум напэ иIэу игъээзэщIэн хуейщ, езыр емыIэ-

зэщІажу, хэмывыхьу. ИтІанэщ кьэралри цІыхухэри зэпэщу щІегьуэжыншэу щыпсэуфынур... Иджы кьысхуэгъэгьу, Мэржан, лей жысІами сщІэркьым, уэ цІыху зэтетыфэ узоплть, кьыбгурыІуаи си гутгэщ си щытыкІэм и щхьэусыгьуэр.

— КьызгурыІуащ, ауэ Іэлтыным нэгьуэщІ унафэ хуэщІ, Георгий Саввич, сэ сынолтэу.

— Абы и унафэр гукІэ зэрысщІрэ нобэкьым, дыгьуасэкьым, тхьэмахуэ зыбжанэ хьуащ. Сэ си псэм абы нэхъ фІэфІ унафэ сэри хэти хуэщІынукьым. Уэ зыри, зыри кьалэн кьышщІыркьым абы, умыгузавэ. Ауэ иджыри зы гупсысэ силэт. Сэ мыбы сыщылІэмэ, си наплэр иужь дыдэу щызэтездзэжым и деж уэ укьысщхьэщытамэ, сфІэкІуэдахэр кьэзгьуэтыжауэ кьысщыхьунт.

Арати, Мэржанрэ Борькэрэ палатэм кьыщІэкІыжащ, Георгий Саввичи, хьэлгэ гуэр трахыжам хуэдэу, куууэ щатэри, нэхъ лгьахьшэу гьуэлтыжащ.

* * *

«Куэд зыгъэщІа, куэд зи нэгү щІэкІа цІыхум, и лІэгьуэр кьэблагьэу щыхуежьэм и деж, ар гупсысэкІэ, акгьылкІэ и гьащІэ псом, езым кьышщІэжыфым нэс, хузоплгьэкІыж. Мыхьэнэ гуэр иІэу псэуа, хьэмэ мыхьэнэншэу дунейм тета? ЩыІэу плэрэ цІыхупсэ хьэзабыр телгьу абы емыгупсысыж зэгүарым? Апхуэдэ щыІэн хуейкьым, цІыхур езыр мыщІыху ныкьуэмэ, цІыху нэсу щытмэ. Сыт щхьэкІэ жыплэмэ, цІыхур адреј псэущхьэ дунейм тет псоми кьазэрыгуэкІыр езым и гьащІэм и мыхьэнэр кьылгьыхьуэн, кьыгурыІуэн, ар нэхъ ин ищІыным зэрыщІэкьурщ, — гупсысэрт Георгий Саввич. — Армыхьумэ кьалгьхуу, псэууэ, и плалгьэр кьэсмэ зэрыллэжым фІэкІ хэмылгьмэ, апхуэдэу хьэпІацІэри хьумпІацІэджри тетщ дунейм. Ауэ и жьы хгьугьуэм Іэмал зыхуимыгьуэтыжыну гьащІэ блэкІам егупсысыжу щІегьуэж нэхьрэ, а гупсысэр и щІалэгьуэм, и дуней Іуэху хыхьэгьуэм кьышцтэмэ, нэхьыфІт.

Хьэуэ, и щІалэгьуэми епсынщІэкІлакьым, ириджэгьуакьым гьащІэм. Абы щІэх дыдэ кьыгурыІуакІэт дуней насыпкІэ зэджем и хэкІыплэр цІыху гуащІэдэкІыр зэрыарар. Пэжщ, и щІалэгьуэ дыдэм зрихьэлІа лгьэхьэнэм гуащІэдэкІым мыгьуагьэ фІэкІ махуагьэ дилгьэгьуакьым: щхьэхуимытт гуащІэдэкІыр, зейм лгьысыжыртэкьым. ИтІани зэи шэч кьытрихьакьым псэуныгьэм и кьалэн нэхьыщхьэу лэжьэныр, и лэжыгьэмкІи дунейр

иригъэфІәкІуән, игъэдәхәныр арауэ зэрыщытым. Ауэ япәшІыкІә а ләжыгъәм зэран къыхуэхъу псоми ебәнын, ахәр хәгъәкъәбзыкІауэ, гуащІәдәкІыр хуит къәщІын хуейт. Щыуакъым абы щыгъуи Чәщанокъуэр...

«Октябрьскэ революцэ иным и текІуәныгъәм япә дыдэ щыгуфІыкІа, ар хъумәным шыпхъәмыгъазәу Іәщә къыхуэзыщта адыгәхәм псәемибләжу сахәтащ. Къыз-гурыІуат жьыр къыздепщә лъэныкъуэр. Абы и ужькІи къэралым сыт хуэдә ләжыгъәшхуэ иригъәкІуәкІами и хамәу зәи сыщытакъым», – зәригъәзэхуэжырт абы и гъашІә кІыхьыр зэман-зэманкІәрә зәригъәкІуа щІыкІәр. Ар хуейтәкъым гупсысәну, къытегъазә зимыләж бләкІам елІәлІәжыну, хъуаскуэ Іәмбатә уппІыІужа фІәкІ зыхә-мылтыж мафІәм, сыт хуәдизрә ущІәмыпщами, къызә-щІәнәжыркъым, хъуаскуэ щІыләр уи нәгум кърипхъәж фІәкІ. Апхуэдәщ гъашІә бләкІари, хәлтыжкъым абы гу уппІыІужыр къэзыгъәхуэбәжын къару – къәнәжыр щыуагъәм хущІегъуәж хәлтьәмрә иуха ІәфІыгъәм и гуауәмрәщ. Ахәр тІури зәхуэдәу мыхъәнәннәщ. ИтІани цІыхум хузәфІәкІыркъым гупсысәм пәрыуән – псом хуә-мыдәу гукъәкІыж Іуәхухәм къыхәкІ гупсысәм. Къытоуэ ар, къуаләжь Іәрамәм хуэдәу, нәрымылтыагъу жьауэ нәщхъей тридзәу.

Хәлтт апхуэдәу Георгий Саввич. И акъыл езәшари Іәпкълъәпкълъ ешари щІәхъуәпсхәрт псәхугъуэ къалты-сыным. Ауэ гукъәкІыж ІәфІхәмрә гукъәкІыж дыджхәмрә зәхәщхәрыуәжауэ нәбәнәушәу ялыгът. И гугъәт зы-мыгъәжәйр, гу тыншыгъуэ къезымытыр ахәрауэ икІи псори щыгъупщәжыну хуейт, игу къеуәни щІыщІегъуә-жыни имыщІәжу. АрщхәкІә дәнә щІыгъә апхуэдә къару? «А зыщыбгъәгъупщәжыну узыхуей дыдәхәращ нәхъ ерыщу къыпкІәрыхъыжәуэ гукъинә имыкІыж хъур. АтІә, Іәмал щимыләкІи, щІрехъумә ахәр нәхъ гукъинә ІәфІхәм, – губжәащ лІыжьыр, и гупсысәхәр езыр зы-хуеймкІә иунәтІыну, – сә сыщІыщІегъуәжын защІәкъым си гъашІәм хәлтар, къыхиубыдащ абы зыми памыщІ зэман гъуәзәджә куэд. Си насыпти, сәри емыкІу хәз-мыхыу сыхәтыфащ абы, згъәпудакъым...» ИкІи пәжт, Георгий Саввич псынщІәу къыгурыІуат Октябрьскэ ре-волюцәм и мыхъәнәр, абы и пашә партыр зәрыкъару за-хуэр. Хәбгъэзыхъмә, акъылкІә къыгурымыІуанә щІыкІә, мәкъумәшыщІә тхәмыщкІәм къыхәкІа адыгә щІаләм Іәпкълъәпкълъә, псәкІә зыхищІат ар. ГугъуехъакІуә щІәныгъәннә псори революцәм езышәлІа къарум ари зәщІимубыдәу къәнакъым. Абы къыщыщІәдзәуэ Чәщанокъуәм и гъашІә сурәтхәр къызәрызәкІәлтәкІуәкІам

хуэдэу шлукыж и нэгүм, псэхугуэ къезыт арэзыныгъэ гуэри хих хуэдэш. Гүм имыкыж бэнэныгъэ, теклуэныгъэкӀэ гъэнщӀа зэман гъуээзджэт ахэр. Сыт хуэдиз лӀыхъужьыгъэ уэрэд хузэхалъхъа абыхэм! Сыт хуэдиз лӀыхъужь хъыбар хуаӀуэтэжа абыхэм! Тхыдэу дунейм къышщыхъуам я нэхъ уардэш ахэр. Хьэуэ, жаӀэфынкыым Чэщанокъуэр мыхъэнэншэу дунейм тетӀуэ. Иджыпсту отчет зыгуэрэм иритыжыну щытыгъами, укӀытэнтэкъым. Ауэ отчет зритыжыр езым и щхъэрэщи, езыри арэзыщ. Граждан зауэм къызэрыхэкӀыу еджэн щӀидзери и къару псор – и щӀэныгъэри и гуащӀэри цӀыхум и нэр къызэрыплъэрэ имылъэгъуа псэукӀэщӀэм прихъэллӀаш, цӀыху куэдым яхуэмылӀэтын щӀыхъи хихащ абы. ТригъэкӀуэдакъым и зэмани и къаруи мыхъэнэншэ Ӏуэху жьгъейхэм. Сыт щыгъуи зэхигъэкӀыфу шытащ зэманым къышэщыт кӀалэн нэхъыщхъэхэмрэ зимыгъэу мыхъэнэншэхэмрэ... Ауэ ар сыт... и гур щхъэ кыххэщтыкӀрэ?! Хьэмэ зимыгъэу Ӏуэху мыхъэнэншэхэм хигъэгъуащэу псэуныгъэ кӀалэнышхуэ гуэр имыгъэзащӀэу ӀэщӀэкӀа?.. Ар дыдэш къышщыщӀар, Хьэнифэ зэрыжӀэмкӀэ.

Ишцакъым абы, Чэцанокъуэм, природэм цыхум кыхуиуиэува дэтхэнэ зы пэуныгъэ кьалэнри, псоми я зэхуэдэу хэт хуэдэ цыхуми зэрымьлупмэмыр. И гугъащ абы зи гъащцэр общественно-историческэ, общественно-научнэ луэху инхэм езыта цыхум и природэр езым кыхьжэдикуэжын хуейуэ, щхьэ закъуэ гъащцэм хэт мыхъужыну – ар природэм кыхьзэрыхуимыгъэгъунур иджы хьэлтэу зыхищцэу и нэгү щцэкъыжырт, – егупсы-сырт ар, щцэгъуэж хьэлтэм и гүр икъузу.

* * *

Тхылъ зыгъ зи хабзэхэр хуабжъу тегушхуауэ топсэлъыхь цыхум и зыхэщцэныгъэ псоми, и гурылхэми, и гупсысэ щэхухэми, абыхэм я гум ихьэу кыишхыдыклá хуэдэ. Итлани жалэ «нэгъуэщцым и псэр кыпхуэмыщцэну кыффыгъэ зэфэзэщц», – жари. Сэ а псор схузэмыгъэзахуэу гугъу сыдохь мы лфыжьым и щытыклáмрэ иджы и щытыклáмрэ зэрыжысцэну. Ар хъууэ кыщцэклáнклэ хъуиц зыгуэрым егъэщхъауэ къэгупсысэ образ кыщцагъэлъагъуэклэ. Ауэ дауэ уэ щцыху, кыбдэпсэу, кыббгъурит гуэрым хуабгъэфашцэклэ зэрыхужыщцэнулар? «Уи ныбэр узрэ, сит узезыхуэр, гухэхыщцлэ щхьэ кыстеплхьэрэ» кыбжилэмэ, сит хуэдэ

жэуап ештыжыфынур? Псом хуэмыдэу, сэ зи гугъу сщылы лыжыым ар кышхуидэнклэ Іэмал илэтэкъым. Сэри щылы хамылъу ар и теплъэ къудейклэ мыхъуу, гурэ псэклэ къэсщыхуныр, кыызгурылуэныр, абы гупсысэ гуэр кыыхуэзгъуэтынырат сызыхуейри, аргуэру Хъэнифэ сежъэн хуей хъуащ. Абы ищцэрт псори кыыззреклуэклар, и нэгү щцэклауэ щыгъуазэт. Атлэ, мыращ Хъэнифэ кыызжилэжар.

...Зэманыр гъатхэт, май мазэт, зи лъхугъэр берычэт щыгушхуэм кызыспхигъэтлэт къэклыгъэхэр кыызэщцэрыуауэ нэм кышплыхьыр щхъуантлагъэ цынэт. Мэкъумэшыщцэр зы махуи бэлэрыгъыну Іэмал щимылэ зэмантэ, зи лъэ вакъэ изылтхъэ псори хадапщцэм хэтт. Щыгулт вагъэ пшэрым зэдэуэ кыыхэкла щцанэхэр и чэзүм кыыхуымыгъэкІмэ, щцлэным ихыжынут. Природэми махуэ ныкъуэ уэлбанэр хабзэ хуэхъуауэ, щэджагъуэнэужь къэс кырикІуту уэшх хуабэ къешхырт. ЕплэщцэкІын хуейт.

Опытнэ станцым и агроном Чэщанокъуэ Георгий Саввич жьыуэ къэтэджащ, щцлакхъэ бзыгъэм кхъуей Іыхъэ телъу едзакъэш, шей ушщылуужа елубри унэм кышщцэкІащ, хадэм кІуэну. Хадэ щыжытІэкІи, ар адыгэхэр шыгъуэгу хадэкІэ еджэу зэсам зыкІи ещхьтэкъым. Опытнэ станцым и участкэр инт, гектарищцэм нэблагъэу. Абы щагъэкІырт декоративнэ жыг лъэпкыгъуэ куэдэ удз дахэ зэмыллэужыгъуэ Іэджи.

Зи ижырабгъумклэ мэзылтэ бгыжъ лъапэхэм ехъушцэуэ щелъэсэкІ къуршыпс уэрым и Іуфэ сэмэгү лъахьшэр иІыгът а хадэм. Адыгэхэм я хэкум иджы фІэкІа зэи щамылъэгъуа хадэт ар. Пэж дыдэуи, хэт илъэгъуат игъащцэм мэкъумылэкІэ е гъуэмылэкІэ ушщыгуыну мыхъэнэ лъэпкъ зимылэ, пшхы хъуну зыри кызышымыкІэ жыг хадэхэмрэ, Іэщми зэрамыпс удз гъэгъахэмрэ, апхуэдизыщцІрэ апхуэдиз лэжыгъэрэ трагъэкІуадэу? «Зы мэш хъэсэ ящцІамэ, нэхъыфІтэкъэ абы нэхърэ?! Зи мыхъуми, хъэнтхъупс шынакъ хэпфыкІынт е зы пІастэ бэлагъышщхъэ хэпщцыкІынт, лы щыбгъажьэкІэ тебгъэуэну. Абы и пІэкІэ, мес, хэбгъэзыхьмэ, хъэцыбанэ дыдэри щагъэкІ, ар бгъэкІын дэнэ къэна, мэкъупІэм хэтмэ, кыыхыдоушщцыкІри догъэс дэ, щцыр едмыгъэуццэпІыну. Тобэ, тобэ, тобэ! Сыту дэлагъэшхуэ щекІуэкІрэ мы дунеижыым!» — апхуэдэут зэрегупсысыр а хадэр зылъагъу адыгэжъхэр.

Ауэ куэд дэмыкІыу гу лъатэу хуежъащ я къалэ уэрамхэр, площадхэр, паркхэр, къуажэ уэрамхэр зы илъэсым нэхърэ кыыкІалтыкІуэ илъэсхэм гур дахъэхыу

нэхъ кызырэыщІэращІэм. Япэм сабафэрэ ятІау шыта уэрэмхэр иджы абыхэм щыхэса декоративнэ жыг сатырхэм ягъэбжыфІэрт, кхъуэбанэ щыкІыу шыта плошадхэм нэр пІэпыхыу гъэгъа удз дахэхэр щыппщІыпщІырт. Псом хуэмыдэу гукъынэ ящыхъуауэ шытащ Налшык къалэ и площадь нэхъыщхъэм Лениным и памятникыр щагъэувам шыгъуэ, абы къесэкІауэ ялгъэгъуа удз гъэгъа хъэсэхэр. Хэт ищІэн ар къазэрыщыхъуар, зэрызыхащІа щІыкІэр? Сэ абы я гум сыхъуэ сыккъыкІыжакъым, ауэ абы иужькІэ зи адыгэ лІыгъэмрэ зи адыгэ хабзэмрэ удз гъэгъа Іэрамэ къэщтэныр езымышэсу, зыгъэемыкІушхуэу шыта адыгэ дыдэхэми, а нэхъыфІ дыдэу ялгъагъум хуэзэnumэ, розэ Іэрамэ кызыэдащтэу щІадзащ. Я фІэщ хъуащ, хъуащ зыгуэр я фІэщ. Ауэрэ хадэм плъакІуэ кыыхуэкІуэу, колхозхэм, совхозхэм, щхъэ закъуэ унагъуэхэми жыг гъэкІынрэ удз хэсэнрэ ящэхуу хуежъащ, Георгий Саввичи зэрымыджэгукІуэр, ар щІэныгъэшхуэ зиІэ щІыху лъаплэу зэрыщытыр кыщІэщащ. Абы дунейм куэд щІауэ шащІыху жыг лъэпкъ, удз лІэужыбгъуэ хъэзырхэр игъэкІ къудейуэ арткъым. АтІэ, езым и щІэныгъэрэ и лэжыбгъэкІэ удз лІэужыбгъуэщІи, жыг лъэпкыбщІи кыигъэхъурт. Абы хуэдэщ адыгэхэм «Джаурджэ» зыфІаща розэ лІэужыбгъуэр. Иджы ди республикэм щыщ куэдым зэрыжалэжымкІэ, къэралым и щІыплэ Іэджэм кыбшащІыхуж Георгий Саввич и ІэдакъэшІэкІ къэкІыгъэхэр. Иджыри жаІэ «Тобэ, тобэ» жары, ауэ иджы щІыжаІэр «делагъэшхуэр» ягъэщІагъуэу аркъым – япэм зэрыщыуамкІэ Ичрам къахыжу, щІэныгъэмрэ лэжыбгъэмрэ щІыхыбшхуэ хуащІу арщ...

Георгий Саввич хадэ гъунэм иІэ Іуащхъэм дэкІуеящ, и нэгум щызу зиплгъыхъащ ихъуреягъкІэ, и гум жбы дихуу куууэ бэуащ. Ар командировкэ щІауэ дыгъуэпшыхъ хуэдэм къэкІуэжати, аузым кыдиху жбы щІыІэтыІэри, игъащІэм усакІуэхэм зи уэрэдыр ямыух мылылгъэ къуршыдзэжхэри, ахэр зи щІэгъэкъуэну кыбщІэщІи щІэджыжъ уафэ къащхъуэ фагъуэри, ижъ-ижыбжкІэ «ЖъэпкыкІэ» еджэу зэса мэзылгъэ бгыжхэм я щхъуантІагъэ Іуври – псори, псори и щІэщыгъуэ ІэфІт абы. ИгъащІэкІи хужыплэнутэкъым икІи хуэбгъэфэщэ-нутэкъым Георгий Саввич усакІуэу, е сурэтщІакІуэу, е зыхэщІэныгъэкІэ гумашІэу. Апхуэдэ зыгуэр жепІами, ахъмакыу укыилгытэнти уэ езы дыдэр уделэу уи фІэщ ищІыжынт, апхуэдэ мыхъэнэншэм ущытесалгъыхъкІэ. ИтІани щІэх-щІэхыурэ природэм и сурэтхэмрэ гъащІэ Іуэхугъуэхэмрэ хъэщыкыу дахэхъырт, гупсысэ куухэм

хашэрт. Апхуэдэт абы и дежкІа а пщэдджыжьри. «ГъащІа шыІэкъым природэншэу, природи шыІэкъым гъащІэншэу», – жиІэрт абы мызэ-мытІау. Мес, цІыхуІа зэмыІэзэщІа природэ пажэр и инагъ псомкІи, и лъэшагъ псомкІи гурыІуэгъуейуэ акъылым кытохьэлтэ. Сыт хуэдиз щІэкІа абы и нэгум, сыт хуэдиз зэман екІуэкІа, цІыху лІэшІыгъуэхэр зыкІалъыІауэлъауэурэ! МащІэрэ кышчыІуакъым бий шы лъэ макъи мы псыхъуэжьым. Абы и щыхъэтщ мо псы Іуфэ лъагэм кытет чэщанэжьри. ЩхъэщІыдзэжь щхъэщыкІам хуэдэу, кытетщ ар иджыри бгышэм, хэку тхыдэм и нэшэнэ нэшхъейуэ. Гупсысэр зэ кызызщыуамэ, зыр адрейм пыщІауэрэ кызызыэкІуэщІыкІым хуэдэу, Георгий Саввич чэщанэжьыр щилъагъум, игу къэкІыжащ и унэцІэм теухуауэ лъэпкъым кыдыекІуэкІыу зэхихыгъа хыбарыр. ЗэрыжаІэжымкІа, Чэщанокъуэ унэцІэр лъэпкъым кызызы-фІащар кызыыхэкІар мырат. Георгий Саввич и адэшхуэм и адэр щІалэт абы щыгъуэ, фыз кыишагъащІэт, ари куэдрэ къамыхъуу зэрыхабзэм хуэдэу – фІы дыдэу зэрылъагъуу зэрышат, нэкурэ наплэрэ зэхуамылэжу хъэщыкъ зэхуэхъауэ. Япэ быныр ямыгъуэт щІыкІа, нысащІэр уэндэгъуу, адыгэхэм биидзэр къатеуэнкІа шынагъуэ къалъэлэсащ. ТасхъэщІэх ежъ адыгэ шухэм къахъ хыбархэр псори зэтэхуэрт – биидзэхэм загъэхъэзырауэ нобэ-пщэдей къежъэну арт, здаунэтІыну лъэныкъуэри къахутат. Убэлэрыгъ мыхъужыну зэманыр абы щынэсым, щтапІа кІуэжыну зрачаш. Адыгэхэр зэрыс хэкум бийхэр кыитеуэну кышчащІэм и деж, Іэщэ къэзымыштэфынухэр: цІыхубзхэр, жыкІафэкІэхэр, сабийхэр, сымаджэхэр бийр здынэмысыну ауз куухэм, мэхэм яшэурэ щагъэпщІурт, щтапІа кІуэжхэрт. Іэщэ къэзыштэфыну псори бийм зэрыІушІэнум хуэдэу, иувыкІырт. Зауэр нэхъ щекІуэкІыну щІыпІэхэм, бийм лъэпопхъэпо нэхъ хуэхъуну природэм езым кыигъауэв щІыпІэхэм – псы Іуфэ, ауз дыхъэпІа хуэдэхэм быдапІа чэщанэхэр щаухуэрт. Апхуэдэу адэшхуэм и адэжыр зэуапІэм къанэу и фыз щІалэр щтапІа яшэн хуей щыхъум, нысащІэм зригъэнащ: «Уэ ущыкІуэдым, сэри сыщрекІуэд, сэ уи ужъ сыкыинэну сыхуейкъым», – жери. ЛІым «умыгузавэ, дэ дытекІуэнущ, сэ укъэзгъуэтыжынщ иужькІа», – жиІа щхъэкІа, хъуакъым. «Фэ фытекІуэмэ, сэри сыкылыныщ... нэгъуэщІ мыхъуми, къамэ кызыэфт», – жиІащ абы... Арати, цІыхубзыр щтапІа яхуэмыкІуэу шабзэдэхэмрэ фочауэхэмрэ зыщагъэбыдэ чэщанэхэм ящыщ зым щагъээзгъащ, зауэлІхэм я гъусэу... АдэкІа зэрекІуэкІа псори ищІэжыркъым абы, ауэ а Іуэхугъуэм кырикІуа

псом ящыщ зыщ Георгий Саввич и адэшхуэр а чэщанэм кызырэщальхуар. Щалэ цыклым Чэщаноктуэ флещаш. Абы и ужьклэ лъэпкыым кыихуа псоми ар дыдэр лъэпкыщлэ яхуэхужаш. Икли зыми зытригъэгуса кыым абы: «унэцлэ дэгъуэщ, макъыфлэщ», — хужилэжаш и щхэм.

Нэлатьыр зытехуа зэман бзаджэ! Аращ адыгэхэр зымыгъэпсэуар, псэуалгыи клэгъуаси езымыгъэщлар, ахумэ езыхэм я армуугъэклэ кэнакыым. Зэманми хуэмыгъэклэудыж мывэ упсауэ зэгъэклэа мо чэщанэжыыр зыщлам чы-бжэгъу унэ нэхърэ нэхъыфлыуи хузэфлэклэнт. Иджы дэнэ щылэ адыгэ лэжыгъэ, фэеплту лэщыгъуэ блэклахэм къащлэнауэ?

Цыхуэлэ зэмылэзэщла природэ пажэм щымыщ бзыхэхуэу кыыхэщ и хэсэхэм щылултыжым, кэсклэжаш ар, улэгбэм хуэдэу, гупсысэм дакыи гъэклэ зэрызыдригъэхэхар зыхуимыдэжу: «Делагъэ! Дунейр кэутэжыхунклэ сыухынкыым сэ си сабиигъэр».

Пщэдджыжь дыгъэ нурыр кэуршыщхэхэм кыщещежауэ хуэм-хуэмурэ кэоклуэтэх, жэщ ныбжьхэр кэуаклэхэмрэ аузхэмрэ дикгузэу. А ныбжьхэри тлэку-тлэкуурэ хошыпсыхыжри, щыплэ зэтемысым зрыщыхабзэу, махуэ уэфлым и жэауэ белджылыхэм хуоклуэж. Игъащлэми хуэдэу, «Нартхэ я ужыгъэклэ» зэджэ кэуршыщхэр хэуа къабзэм пагэу кыыхолыдэ, «Дыщэ тажклэ» уеджэми хуэфашэу. Абы и ищхэрабгъу нэхъ лъахышэ бгъуэщлым «Нартхэ я сэрейр», иныжь лэщлагъэ сэрей абрагъуэ кыыпфлэщлу, кэитщ. Мыдэклэ, нэхъ лъахышэу, мэз хэурыфэ щхэуантлэм щигъэна бгыжхэми кэсаклэщ а нурыр. Куэд мыщлэу ауз дыдэми кыдэпсэнущ. Георгий Саввич луашхэм кыехыжри хадэ ихэзплэмклэ иунэтлащ. Удз лувым щхэуафэ кытригъауэу, сыхэм хуэдэу, телъ уэсэпсыр пиутхыклыурэ здэклуэм лъагъуэ белджылы пхешлык. И шырыкыуи и гъуэншэдж лъэгужыи псыф дыдэ хуащ. Ауэ ар зыкли кыыфлэгуэхукыым. Езыр щымылэхуклэ хадэр зэрызэрахыа цыклэр зригъэлтагъуным хуоплащлэ. Пэжщ, езыр щымылэкли зыри хэклуэдэжын хуейкыым, апхуэ-дизи и щхэа трилххэркыым: щылэщ нэгъуэщл цыхуи, мымащлэу, абы елэжыу — рабочэхэр, бригадирхэр, директорыр. Ауэ а луэхум щхэклэ псом нэхърэ нэхъ зил узу езым зыкбелтытэж, сыт щхэклэ жыплэмэ, Къэбэрдей-Балъкъэрым япэ дыдэу апхуэдэ питомник кыызэгъэпэща зэрыщыхуар абы и жэрдэмщ. Иджы а луэхум зы флыгъуэ гуэр кыимыкыу цыху пщлэнтлэпсри халхыа мылтыкури хэклуадэмэ, мылтыкум и мызакъуэу, псэм и

дежкӀи удынышхуэщ. Хэбгъэзыхьмэ, и щхьэ дыдэми зыхуиумысыжыну хуейкъым, ахъумэ зыми дзыхъ хуищӀыркъым: хэт абы щхьэкӀэ гузэвэнур, псоми, питомникым нэмыщӀи, езыхэм я щхьэ Іуэхуи гурыфӀыгъуэ гуэри яӀэш; хэт фызщ, хэт бынщ, хэти унагъуэщ – занщӀэу ямыгъэкъуэнщӀэну щхьэусыгъуэ гуэр ягъуэтмэ зэфӀэкӀащ. Езым-щэ? Езым нэгъуэщӀ зыри иӀэкъым: фызкъым, бынкъым, унагъуэкъым – и гурыфӀыгъуэри и щхьэ Іуэхури – псори зэрыхъур къэралым хуищӀэну зыхуей а и лэжыгъэрщ.

Апхуэдэ гупсысэкӀэм тетурэ езым зыкъыгъэгубжыжащ Георгий Саввич, нэхъри къызӀыхьащ хадэр къыщицлтыхьым. «Хэт узыщыгугъынур? Директорми? Но директорыр? Директорыр къулыкъушӀэш. Пэжщ, ар хуэмыхукъым кабинет къызэгъэпэщынкӀэ. Кабинетыр дэгъуэщ. Пащтыхъ дыдэ щӀэбгъэтӀысхьэми зриусыгъуэджэнкъым. Езыри къекӀуу щӀэсщ. Унафэ нэхъыщхьэхэр ещӀ. Хадэр зэщӀэкӀэжащ». Ар зыхужикӀэ директор тхьэмыщӀкӀэр езым нэхърэ хуэдитӀкӀэ нэхъыщӀэт, езыр абы щыгъуэ илтӀэс плӀыщӀлрэ тхум щӀигъуат. ЦӀыху хьэлъэт ар: зыми зыри худичыхыну, хуишӀэчыну е хуигъэгъуну апхуэдэ хьэл хэлътэкъым. Жьэ нахуэт, къехьэкӀ-нехьэкӀ имыӀэу, ауэ игу зыгъэзагъэу лажьэр фӀыуэ илӀагъурт. Хуэмыарэзыуэ зэпсалтӀэхэр Іуигъэщтырт. Ахэр директорым и дежкӀуэрт тхьэусыхакӀуэ: «Георгий Саввич и зэзыр къэкъутамэ, дэ сыт ди лажьэр?!» – жаӀэрти. АпщӀондэху директорымрэ абырэ яку псалтӀэмакъ хьэлтӀэ дэлъын хуей хъурт.

– Уэ узыхуейм хуэдэу лэжыакӀуэ хьэзыр зыри бгъуэтынукуым, гъэсэн хуейщ, мыр ІуэхушӀэш, – жиӀэрт директорым.

Георгий Саввичи къыгурыӀуэрт ар, фӀы дыдэу къыгурыӀуэрт, ауэ ар занщӀэу жиӀэн игу ныкъуакъуэм къыхуидэртэкъыми, зэгъэдзэкӀауэ езыри ныкъуакъуэрт.

– Хьэуэ, ар сэ си Іуэхукъым, сэ си Іуэхур лэжыафыр къыхэхсхыну, згъэлэжьэну аращ, уэ уи Іуэхур лэжыакӀуэ къэпщтэну аращ. ИкӀэм икӀэжым ныкъуэ-ныкъуэкӀэ зэгурыӀуэрти зэбгъэдэкӀыжырт, нэгъуэщӀу жыпӀэмэ, директорыр лэжыакӀуэ къыщищтэкӀэ нэхъ хэплыхьыну; агроном нэхъыщхьэри, Іэмал зэри-ІэкӀэ, къэшта хьуа лэжыакӀуэхэм ядӀлэпыкъуну – езы Соломон дыдэм и унафэ щӀыкӀэт. Къицлтыхьащ Георгий Саввич хадэр гупсэхуу, набдзэгубдзаплӀэу, сыхьэтщӀыжым сыхьэтыр цӀыкӀу-цӀыкӀуу зырызу зэрызэпкърихым хуэдэу, гу зылтӀымытэ къымыгъанэу. ЛэжыакӀуэхэм яжелэн хуейри зыхуэунэтӀын хуейри

езым зыхуигъэбелджылыжаш. «Ауэ иджыри къэс бригадирхэри лэжыакъуэхэри щхъэ къыхамыхьэрэ мы хадэм, и чэзу мыхъуауэ ара?» – плъащ ар ахэр къызди-клын хуеймкIэ зигъазэри. Абы хэту, къакъэ-пщIыпщIу щIалэгъуалэм я макъ къэлъуащ. Гъэ къэс биологи-ческэ факультетым и студентхэр, курыт еджапIэхэм я еджакъуэхэр практикэ къакъуэхэрэ щылажьэрт, занщIу кыищIащ практикант гуп къызэрыкIуэр икIи хэпщIы-кIуу щыгуфIыкIащ. «Ягъэ кIынкъым тIэкIу сызэгъуа-гъэпми, ахэри дэлэпыкъуэгъу хъуищ», – жиIащ игукIэ. Мыгувэу и штатнэ лэжыакъуэхэри практикантхэри хъэмфIанэ зырыз яIыгъыу къыхыхъащ хадэм. (А зэ-маным техникэм, иджы хуэдэу, зиузэщIатэкъыми, хъэм-фIанэр Iэмэпсымэ нэхъыщхъэ дыдэхэм икIэ нэхъыбэрэ зэрылажьэхэм ящыщ зыт).

– СывгъэщIыхут, хэт фи унафэщIыр? – щIэупщIащ Георгий Саввич, практикант гуп щхъэхуэу увыхажэхм захуигъазэри.

– Сэращ, Фаризэ Борисовнэщ си цIэр, – къыхэкIащ гупым зы цIыхубз Iэчлэч плъащ, хъэмфIанэр зэ-рыIыгъыу. Ар и Iэпкълэпкъ IыгъыкIэкIи, и нэгъу щыты-кIэкIи, и щIалагъэм хуумыгъэфэщэну, балигъыфэт. Ауэ и нэ плъащитIым гур игъэпIейтейуэ къыппкърыхъэ, узы-щIэзышэ нур гуэр кыищIэпсырт.

Георгий Саввич езым нэ бзаджэ иIэт цIыхубзкIэ, фIэфIтэкъым абы цIыхубз уэдэу цIыкIу, сыт хуэдэу нэкIукIэ мыдахэми. «Природэм и щыуагъэ, – жиIэрт, апхуэдэ илъагъумэ, – сыт пщIэн, природэри шоуэ». Фа-ризэ и нэкIукIи и IэпкълэпкъкIи алыхъым къритауэ дахагъэ лъэщ зыхэлт цIыхубзт. КIэщIу жыплэнумэ, ищхъэкIэ къэтцIыхуа Мэржан ешхьыркъабзэт и сурэт псори. Езы Чэщанокъуэри лIы бжыбфIэт, хэт хуэдэ цIыхубзи кыидигъуэн щымыIэу, ауэ зыми кыгуры-Iуэртэкъым ар иджыри къэс фызыкъамышэ къабзэу и закъуэ щIэпсэур, жбы хъужарэ пэт. Нэхъыбэм жалэрт: «цIыхубз езэгъын абы, а хъэл IуэнтIаыжъым?». Хуа-гъэфащэ фIэкI, и пэжыпIэр зыми ищIэртэкъым. Зэры-щытын хуейм нэхъэрэ нэхъыбэлукIэ щытащ ар, цIы-хубзым еплтэу, зыри жимыIэу, гу кыылгъатэнкIэ дзы-хъэджэ хъуху. ИтIанэ зыкыищIэжри жиIащ ткIиягъ зыщIэлт макъIэ.

– Дэгъуэщ. ЦIыху дапщэ уи гъусэр?

– Зы гуп, тIощIрэ тхурэ хъууэ.

– НтIэ, дэ фэ бригадир щхъэхуэ фэттыжынукъым, фщIэнур сэ вжеслэнщ иджыпсту, адэкIэ уи Iуэхужщ. Адыгэхэм, гуащэ щадкIэ, жалэр фщIэрэ?

– Сыт жаІэр? – шІәупшІаш Фаризә.

– Дахә ухъумә, лІы уестынш, Іей ухъумә, гухъум уиздзәнш, – жаІә. Фәри араш. Ләжыгығәр фІыуә фшІымә, фІышІәр фыфейш, фымышІмә, етІуанәу вләжыжынш. Студент хъыджәбз цІыкІухәр дыхъэшхыну къышитхъри, хәт и Іәр и жъәм Іуипләжаш, я нә цІыкІухәр къигуфІыкІы, хәти зригъәзәкІ хуәдәу ишІаш.

Зигъазәри бригадирхәм еджаш. Бригадиришми ящыщу абдеж щыІәр сә зырат. Сәри сызыбгъәдишаш, ләжъакІуә псори зришалІәри кІәшІу къыджиІаш зыхуейр – жыг цІыкІу къәкІагъащІәхәми удз дахәхәми зә-реләжыпхъәр.

– Иджыпсту ләжыгығә нәхъыщхъәу, нәхъапә дыдәу щыІәр удзыжъым емыгъәтхъәлауә шІәным къыхәгъәкІыныр араш.

– Удзым удзыр дауә къызәрыхәбгъәкІыну, псори удзш? – къыхәпсәлтыкІаш студентхәм ящыщ зы.

– Хәт ар, зи дежкІә псори удзыр? НтІә, биологическә факультетым сыт щыфшІәр фә иджыри къәс? ЕмыкІуш, си псәм хуәдә, емыкІу! – жиІаш Георгий Саввич, гушІы-хъә шыхъуарә губжъарә къыпхуәмышІәу. ИтІани къышІигъуаш:

– ТхъәкІумәкІыхъ удзымрә тюльпанымрә, георгинамрә яжъащхъуәмрә, розәмрә бажәкІәмрә, псей къащхъуәмрә къәрәкъурәмрә зәхәбгъәкІын шхъәкІә, икІәм икІәжым, зы факультети ухуейкъым – уи нәр къаплгъәу щытын хуей къудейуә арш. Ягъәлтәгъу, Фаризә Борисовнә, ахәр псори тәмәму.

– Уи жагъуә умышІІ, Георгий Саввич, ар псалтәм ироджәгури араш, мәгушыІә.– Фаризә Борисовнә и макъ лъахъшә гуакІуәр къәІуаш, и бгъәм куууә къипсәлтыкІы.

– Зимычәзуш!.. Иджыри къәс фыпшІам зы мыгъуагъә хәлтыш, – жиІаш абы аргуәру, и ләжәгъухәм нәхъ захуигъазәурә, әуә псоми зәхахыу, – шІән кІырым фигъәгужбейш, фигъәпІашІәри сатыр зәхуакухәр дәвуда фІәкІ, къәкІыгъә зәхуакухәр, къәкІыгъә лъабжъәхәр вгъәкъәбзакъым. Ар хъунукъым, абыхәм дыгъә нәмысмә, жъы щыземыкІуәмә, сатыр зәхуакухәм мыхъәнә кыкІыркъым. Ар зыщывмыгъәгъушшә псоми. ИтІанә, фІанә дзагуәкІә лъабжъәри зәрыфІәту удзыр щы псыфым къыхәплтәэфрә къәбгъәнәжмә, ар етІуанә махуә шІәндә хәкІәж. Фи фІанәхәр жану щытын хуейш. Хъәнифә, шәджагъуә зыгъәпсәхугъуә хъуху, фІанә зәралтыни зылтыни къызәгъәпәш, – зыкъысхуигъәзаш сәри. ЦІыхум шІы телхъән хуейкъым, пәжыр жыпІә-

нумэ, Георгий Саввич, сыт хуэдэу и хьэлкІэ мы цІыху хьэлъами, лэжьакІуэхэм фІыуэ яхэтт, мащІэ-куэдми, зи гур лэжьыгъэм тІэкІу ета псоми щІыхь кыыхуаІэт. Абы илъягъу мыхъури игъэтхьэусыхэри ІэхъуэтегъэкІыу Іуэхум пэрыт мыхьэнэншэ дыдэхэрат. Псом хуэмыдэу, тэмакъкІыхьу, и хьэлым емыщхьу бэшэчу яхушытт студент-практикантхэм, еджакІуэхэм. Абыхэм сыт хуэдэ лэжьыгъэ яригъэлэжъми, ауэ сытми а нэхъ кыызэрыгуэкІ дыдэр арами, дэтхэнэ зы Іуэху лІэужыгъуэми хуэфашэ научнэ гурыІуэныгъэ гуэр къахригъэхыну хэтт, жыг е удз хасэми, жыг лъабжэ къатІыхьми, яухъуэнщІми, хадэ япщІэми – псори научнэ лэжьыгъэт абы и дежкІэ. Зэгуэрым, пщыхьэщхьэ хъуауэ, практикантхэр ди гъусэу дыкыыздэкІуэжым, сэ сеупщІащ абы:

– Ярэби, дэтхэнэ зы лэжьыгъэми епхауэ мыбдежым ядебгъэкІуэкІ научнэ псалъэмакъыр тІэкІу йомыгъэлейІуэу пІэрэ? А псор къыигъэувыркъым абыхэм я программэм, – жысІэри.

– НтІэ, ар уэ уфІэлейуэ ара? Ара уи гугъэр? – кыызэщІэувымыкІащ а лышхуэр, къэуІэбжауэ.– Мор лъагъуэр а пхъэ зыкъутэр? (Пхъэбгъу сэрейм адэкІэ зыгуэрым пхъэ икъутэрт). Абы, езым ищІэркъым, ахъумэ иджыпсту научнэ лэжьыгъэшхуэ егъэзащІэ. Ар пщІэрэ уэ?

– Сыт абы илэжъым наукэу хэлъыр? ЦІыхур лъакуэитІкІэ кыызэрыуврэ екъутэ пхъэ.

– АтІэ джыдэ тІыгумкІэ цхъэ емыуэрэ пхъэм?

– ТІыгум пиупщІынукукъым.

– Аа-а, атІэ мис аращ, абыи хэлъщ наукэ. Ауэ наукэмрэ а наукэр кыызэрагъэсэбэп лэжьыгъэмрэ апхуэдизкІэ зы хъужащи, есэжащи, иджы абы наукэ лъэпкъ далъагъужыркъым езы лэжьыгъэм фІэкІ. Ахъумэ илъэс мин дапщэ екІуэкІауэ пІэрэ ІуэхукІэ ягъэунэхуу, акъылкІэ егупсысыжурэ джыдэ жанкІэ пхъэ якъутэным нэсыху? Пэжщ, ар физикэм нэхъ епхащ биологием нэхърэ, ауэ итІани нэсауэ наукэщ, физикэм и хабзэм тету хьэлэр къагупсысу, а хьэлэр къагъэсэбэпрэ я гугъуехьыр ягъэпсынщІэу. Зы цІыху гъащІэкъым абы текІуэдар, зы акъылкъым егупсысари.

Джыдэ тІыгум научнэ лекцэ псо къыкІыну зимыгугъа студентхэри къэувыІауэ едаІуэрт, я тхьэкІумэр тегъэхуауэ. Ар игу ирихъри Георгий Саввич къыпищащ адэкІэ:

– Фэ естествознаниер, биологиеер зэрывджын хуей щІыкІэм хэлъ принцип нэхъыщхьэхэм ящыщ зыщ цІыхум и лэжьыгъэмрэ наукэмрэ зэрызэтар, абы научнэ

лҕабжыэу щлэлтыр, а нэхъ кыызэрыгуэІ дыдэхэм кыыщыщлэдзауэ нэхъ куум фыхуэкІуэурэ зэвгъэщІэныр. ИтІанэщ иджыри къэс къамыгъуэта научнэ щІэныгъэхэм елэжыын щыщІэвдзэфынуур, е къагъуэтами, иджыри гъащІэм кыыщамыгъэсэбэп щІэныгъэхэр кыыщывгурыІуэнуур. Ара дыдэщ фи практикэми мыхъэнэ нэхъыщхъэу хэлтыр, ахъумэ фэ къарукІэ вгъэзащІэ лэжыыгъэм и закъуэкъым, а лэжыыгъэр ди дежкІэ нэхъыщхъэми. ИтІанэ, хэт ищІэрэ, фэ фхуэдэ мин куэдым зы Мичурин кыыхэкІынкІэ хьунщ, агроном губзыгъэ фыхъумэ, – ари фІыгъуэшхуэш.

Абы и мызакъуэу, Георгий Саввич и нэгү щІэкІахэм щІигъэдэлурт студентхэр зыщагъэпсэху сыхъэтхэм и деж, псалъэм щхьэкІэ, Мичуриным и деж зэрыкІуам, абы зэрыхуэза щІыкІэм. Мичуриным и лэжбыгъэхэм тхылъкІэ мыхъуу – нэрылъагъуу шыгъуазэ зэрызи-щІам. Апхуэдэ хъыбарри хуэфашэ псалъэ цІэрылуэ гуэркІэ иухырт. «Дэ природэм и гушІэгъум дежъэ хъунукъым, абы и фІыгъуэр къышитхыну дэ ди къалэнщІ». А псалъэ дыдэр езы Мичуриным жиІэу зэрызэхихарат псоми нэхъ гукъинэ ящыхур. Ауэ абыи къыщызэтеуыЛэртэкъым Георгий Саввич – езыр нэхъ зыхуей гупсысэщІи къыхилъхьэрт, ахэри урыс еджагъэшхуэм къыжриІэну хуея къыпфІигъэщІу. «Природэр нэмэз щІыпІэ мэжджыткъым, природэр – ар цІыхум и лъэщапІэщ. Ауэ мы зыри зыщывмыгъэгъуонщэ: и фІыгъуэхэр къыппыхыным уепІэщІэкІыу дунегъэм уепхъэшэкІ, уефыщІауэ хъунукъым, абы ушысхьмэщ ІэфІу ушцигъэпсэ-унур».

Студент-практикантхэри рабочэхэри ІэнатІэ зырыз Іуувауэ шцІэхэрт, дыгъэри аузым къыдэпсауэ уэсэпсыр игъэгъушын шцІидзат. ШцІалэгъуалэм я Іәуэлъауэр, я къакъэ-шцІыпшцІыр псы Іуфэ бгыжъхэр джэрпэджэжу аузым нэщхъыфІәу къышцыІурт. Псоми шцІэтт жыджэ-рыгъэмрэ нэщхъыфІагъэмрэ: шцІэдджыжъ уэфІ дахэми, псыхъуэ даушци, цыхухэм я лэжъэкІэми, я шытыкІэми, псэм фІэфІ уэрэдым шцІэлъ макъамэ гурыхъым хуэдәу. Георгий Саввич лэжыгыэр зэщІәплъэхукІэ зэрыхъум кІәлбышлъу, нэгъуэщІ Іуэху гуэрхэм я ужь ихъәнү и му-радти, хэтт псори – хэт сыт хуэдәу лажъэми зригъәлгъа-гъуу, иныкъуэкІэ зригъэзыхрә къэкІыгъэ лъабжъэхэр кышцІигъэкъэбзыкІыу. Абы шыгъуэ е 30-нэ илтэсхэм, балигъхэм я гугъу умышцІыххэ, шцІалэгъуалэми яхэт-тэкъым лэжыгъэм хуэмыІәкІуәлгъакІуэ: арат зыха-пкыкІри зышцІапкыкІри, шысабийм кышцышцІәдзәу. Зэхәтү лэжъән хуей хъуамэ, къакІәрыхуу хуэмыхуфэ

кытеуэ нэхърэ, хэти лэмэ нэхъ кыиштэрт. Цыхухэм я гурыфыгуэри зэрыпагэри гупым лэжыгэкӀэ, луэхукӀэ зэрахэтыф цыкӀэр арат, хэбгъэзыхэмэ, зэрызагъэдахэри зэрызагъэщӀэращӀэри арат. Сэ сщӀэжыркъым слъэгъуауэ абы шыгъуэ цыхухэзхэм дыщӀэ лӀэтын, дыщӀэ тхэгъуэ нэгъуэщӀ хъэшшып лъапӀэ цлуугъэнэ куэд зыкӀэралъхъэу. (Зэхызох, зэхызох сэ иджышсту кыызжаӀэнкӀэ хъуну псалъэр, ауэ абы сэ тэмэму сщӀэжыркыкӀи кышщӀигъэщхъуэнукъым). Абы щхъэкӀэ цыхухэзхэри цыхухъхэри зыкӀи нэхъ лейтэкъым – атӀэ... АтӀэ сигу ил псори жызмылэмэ нэхъыфӀш, армышумэ фэжагъуэ къэсхынкӀэ хъунщ. Абы нэхърэ куэдкӀэ нэхъыфӀт, цыхум и дахагъэр зищӀысымрэ ар кызыхэкӀымрэ джэгу хэмылгу егупсысамэ. А луэхугъуэм куэдрэ сигу къегъэкӀ мыхуэдэ гупсысэр: «Сыт иджыри къэс зыри зытемыкӀуэфа, дунейпсо цӀэрылуагъэ зиӀэ художникхэу Рафаэль, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Ван-дейк, Рубенс сымэ хуэдэхэм, цыхум и дахагъэр къагъэлъэгъуэн щхъэкӀэ, ятха сурэтхэми ящӀа статуйхэми хъэшшып цлуугъэнэкӀэ гъэщӀэрэщӀэныгъэ гуэр щӀыхамылъхъэр, хэбгъэзыхэмэ, шыгъын дыдэхэри щӀыппахар? Хъэмэ абыхэм цыхум и дахагъэ къамыгъэлъэгъуэфауэ ара? Ауэ сытми къагъэлъэгъуа! Цыхум и дахагъэм, псом хуэмыдэу цыхухэзым и дахагъэм нэхърэ нэхъ дахагъэ ин зыри шыӀэкъым. Абы цлуугъэнэкӀэ уелӀэзэщӀэжыныр хуабжыу зыгъэикӀэ луэхугъуэщ. Абы езым дуней псор егъэдэхэж. Ар къагурылуэну хуэмеймэ, слӀожь, ирехъу абы шыгъуэ ахэр, къанжэм хуэдэу, цлуугъэнэ шып. Ар иджыри къэрал мыгъуагъэкъым, ауэ гушыкӀыгъуэ къудейш».

Студентхэм я псалъэмакъ лӀуэлъауэр зэпыури, жыджэрыгъэ хэлэтыкӀа зыщӀэт уэрэд гуэр къӀуащ...

Дэтхэнэ зы лъэхъэнэ пыухыкӀами езым и хуэмэбжъымэ, и нэщэнэ иӀэжщ, гурэ псэкӀэ зыхэппӀэу. Псом хуэмыдэу, сыту гуимыкӀыж уи щӀалэгъуэ дахэм узыхэта заманри бгъэщӀа гъащӀэри. Апхуэдэу къэнащ ди ныбжъым и дежкӀэ дызытепсэлъыхъ е 30-нэ илӀэсхэм и ужь илӀэситхур. Абы и нэщэнэхэм ящыщу къэнащ студентхэм абы шыгъуэ къыхадза а уэрэд цыкӀури.

Георгий Саввич къэкӀыгъэхэм еплъурэ къакӀэрыхуати, нэхъ хуабжы зищӀри студентхэм аыхъэжащ, «мышэр лажьэрэ, хъэмэрэ уэрэд жаӀэрэ?» – жыхуиӀэу. Уэрэдри жаӀэрт икӀи лажьэрт, ари мыӀейуэ лажьэрт, Фаризэ Борисовнэ япэ иту. Сэри сыкърихъӀлӀэжащ абдей. Георгий Саввич Фаризэ Борисовнэ еплъырт, зымышъэкъуэжу.

— Хъэнифэ, еплътыт мобы и лэжьэкIэм, — Чэщанокъуэр зэрысцыхур куэдIей имыгъэщIагъуэу, и лэжьыгъэм фIэкI дэзыхъэх нэгъуэщI зыгуэри щымылэу, цIыхугу щIылэ пхъашэути, занщIэу къызгурыуакъым абы жIэну зыхуеяр икIи, жыхуиIам семыплъу езым и нэгум сиплъташ.

— Сэракъым узэплъынур, сэ укъыщIызэплътыр сыт! Еплът мобы.

— ЛIо, хъарзынэу мэлажъэ.

— Хъарзынэу жыпIа? Хъарзынэ къудейуэ къэнэжыркъым. Сэ иджыри къэс зыри слъэгъуакъым абы нэхърэ нэхъ дахэ, езыракъым жыхуэсIэр — и лэжьэкIэраш.

— Езыри Iейкъым ар, — жысIаш сэ, цIыхубз щIалэм, пэж дыдэу, удэзыхъэх зыгуэр зэрыхэлътыр зыхэсщIэу. Сэри си щIалэгъуэт абы шыгъуэ, цIыхубз псоми хуэдэу, си гуапэтэкъым сэ сыщыту нэгъуэщI цIыхубз гуэрым цIыхухэр дахагъэкIэ щытхъуну. Апхуэдэм сызэгугъэпырт си щхъэм мыгъуагъэ хуизгъэхъыжырти, кIэрымылътми, зи гугъу ящIым Iей гуэр къыкIэрызгъуэтащэрэт, — жысIэрт. Арауэ къыщIэкIынщ цIыхубз псори зэрыщытыр, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, цIыхубзхэм дунейм теткъым дахагъэ нэхъ Iейуэ зэрафыгъулIэ. Ауэ Георгий Саввич абыхэм щхъэкIэ жIэну зыхуей лъэпкъ кыигъэнэнутэкъым икIи ибзыщIынутэкъым. Ар фэрыщIыгъэу, гъэщIагъэу кыилътытэрт. ЗытемыкIынур, урысхэм зэрыжаIэм хуэдэу, дэтхэнэ зы хъэшпышми зы Iуэхугъуэми езым и цIэ дыдэмкIэ еджэжынырт. Абы шыгъуэ а псом сегупсысакъым сэ, зыщ сигу къэкIар: ухуэза иджы, хидзащ а уи псэ щIылэм лъагъуныгъэ хъуаскIэр, деплътынщ абы узэриуантIэм уэ лIышхуэри, — жысIаш сигукIэ, си жъэкIэ езым жIэр дыжысIаш.

ДжэдкъртыфIым и джэджъейхэр щыпакIуэ зэрыришажъэм хуэдэу, зэщIигъэуIуауэ Фаризэ и студент гупыр пхишырт хадэм и кIыхъагъкIэ, я лъэужьыр гузэгъэгъуэ лъэужьу къанэу. Япэхэми куэдрэ къакIуэхэрт студентхэр, практикэр ди деж щрагъэкIуэкIыну, я унафэщIхэри я гъусэу, ауэ слъэгъуатэкъым зэи а унафэщIхэр я гупым ядэлажъэу, унафэ ящIу къакIухъ-накIухъ хэт фIэкI. Мыр нэгъуэщI зыгуэрт. Фаризэ ящIын хуей лэжьыгъэм и щапхъэ яригъэлабгъурт, езыри зэпымычу ядэлажъэрт. Арауэ къыщIэкIынт студентхэри мыбэлэрыгъыу, зэдэууэ щIэлажъэр. Сыт хэлъ хадэ пщIэным удихъэхыну, ар нэхъ щхъэгъэужэгъу, фIыуэ нэхъ ямылътагъу, нэхъ лэжьыгъэ гугъухэм ящыщ зыщ. ИтIани ар щыпщIэкIэ уеплътыну тхъэгъуэт, гупсэху-

гъуэт. Хьэмфланэр зэ лъагэу илэтрэ прихьэхыжамэ, кыкълэпкыкыуэ хэуэгъуэхэр псынщлэу куэдрэ зэкълэпкыпашцлэрт, абы щыгъуи зэ зыуам етланэу тримылъхьэжу удзылтэр, пастэм хуэдэу, щигъэхурт, мурад зыхуищлауэ зылъэлэс щыпплэр ихъуреягъкълэ имыгъэкъэбзауэ хьэмфланэм етланэ кыыхэх илэжтэкъым. Джатэр зэрагъабзэм хуэдэу, хьэмфланэр хуэлэзэу илэгът, дилъэфэх щыкълэу, зэуэр нэхъ пиушщыгъын щхьэкълэ. Абы кыыхэкълэ и хьэмфланэри нэгъуэщлэ зыгуэру: нэхъыфлу, нэхъ жану кыпфлэщлэрт, сэри абы срипщлэщэрэт, жыплэу уехъуапсэу. Щыпщлэклэ и лэпкълэпкъ псори: лъэрыгукълэ чыхъахэм хуэдэ и лъакъуэ дахэ лъэщитлэри, ибг псыгъуэри, и пллэ зэкълужри зэгъэкълэуауэ, зэгурылуэу зэдэхъейрт, ауэ псом нэхърэ нэхъ зэрылажъэр и лэпщэ къарут. Лэжыгъэм хуэунэтлауэ мыхъейуэ зыри хэлътэкъым. Чэсыргей бостей пашцлэм хуэмыгъэпщкылуу кхъурбыщыгъи лей зыкълэрымылт и лыпщлэ яехэр и лэпкълэпкъ щылым, пружинэм хуэдэу, дэндежи дахэу щызекълэурт, а зэрылажъэм хуэдэу лажъэурэ лэ дэплъэнкълэ уемыхъуапсэнэу лэмал имылэу. Хъуэпсэгъуэт икы шынагъуэт. И пщэху къамылыфэр зэ адэкълэ, зэ мыдэкълэ – хьэмфланэр здихъымкълэ, псы къаз щыкълэу, дахэу иухуэрт. А псом щыгъуи езым пашцлагъэ е плейтеигъэ лъэпкъ хэлъу гу лыпштэртэкъым. Лажъэрт гупсэхуу, лэдэбу, зыцкыи къемыхъэлъэкълэу.

– Плэагъуа! Къызжэлэт иджы, сытым и деж цыхум и дахагъэ псори нэхъ налуэ дыдэу нэрылъагъу щыхъур? – зыкысхуигъэзащ сэ Георгий Саввич, сэ жыслэну нэмысуи езым кыпищэжащ: – Щылажъэм дежщ, лэпкълэпкыыр лэжыгъэм щыхэтэм дежщ цыхум и дахэгъуэр. Абы еплъытмэ, мыхъейуэ щысу е щыту траха сурэтхэр зыри и уасэкъым. Цыхур щыцыхкълэу кыпщыщлэдзауэ дахэ зыпщыр лэжыгъэращ. Абы кыыхэпшмэ, клуэдащ ар.

– Атлэ клуэ пэтми машинэр нэхъыбэ мэхъу, кнопкэ трагъуэзэн флэклэ цыхум къахуэмынэжмэ, дауэ хъуну? – сеушщлэщ сэ абы.

– Ар гузэвэгъуэщ, гузэвэгъуэ лей. Ауэ абы щыгъуи зы лэмал къонэ – спортыр. Спорт! Спорт! Спорт!

– Хьэнифэ, – жиалщ аргуэру, – фланэ, фланэ кысхуэгъуэт, дылэжъэнщ, уэри ухэмыт мыбы уи лэр щлэбупскылэу. Мес, Нартхэ я ужыгъэми пшэ флэпкълэу, уэфлщ, дылэжъэнщ («Нартхэ я ужыгъэкълэ» зэджэ бгыпщхьэм пшэ темылтмэ, уэфл нэщэнэу къалтытэрт адыгэхэм). Сэ хьэмфланитлэ къэзгъуэтащ, ди зырызу. Зи ужь ихъэну щыта луэхури кыигъэнащ, зы хьэмфланэр слыхри Фа-

ризэ бгъурыуващ пщІәну. «Пщыхъэщхъэ естыжынщ директорым командировкэм и отчетыр, ар зыми къыкІәрыхуркъым», – къызжиІащ сэ зыкъысхуигъээзжри.

Езыри хуэмыхутэкъым ар лэжыбгъэкІә, зи ужь ихъа Іуэхур псэ хэту, жьы щІәту зэфІигъэкІырт, арщхъэкІә а сэ зи пщІәкІә слъэгъуам пэмылгъэщынкІә хъунут, нэхъ жыжьәІуэу, нэгъуәщІ лъэныкъуэкІә хәувами нэхъыфІт. Ауэ езыр зыхуейр, сэ гу зэрылгыстамкІә, пщІәныр и щхъәусыгъуэу абы и гъунэгъуу щытыну арт. Слѳожь, шрырет, фІуэ зыкъригъэцІыхужамә си гуапә хъунут. А псоми апхуэдәу белджылыуэ сыщІытепсалгыхыыр, и ужь кърикІуа псори къызэрыкІар а цІыхубзырти арщ. Арати, Чәщанокъуэм зимыгъәлейуэ икІи зимыгъәхуэмыхуу щІидзащ пщІән. ПцІы хәмылгъу, ІәкІуәлтәкІуэу игъәлажъэрт и хъәмфІанәр, сатыр зәхуакум дәтыху, пщІән зэффәзщым и лгъәр щІиудыху, къыхәгъэкІын хуей къәкІыгъәхәм нәсакгъә – зригъэзыхырти къәкІыгъә лгъабжъәхәр ІәкІә къыщІипщІыкІырт: къәкІыгъә зәхуакухәм хъәмфІанәкІә дәуәнү и шәрыуагъым дзыхъ трищІәртэкъым. АпщІондәху и ләжыбгъум напәтехуы къыкІәрыхурт. Къәтәджыжырти, лгъәщІыхъжын щхъәкІә, зихъунщІәу епІәщІәкІырт. Арыххәу зэрыләжъән хуей мардәм къикІә хъурти, гузәвәгъуэ темылгъу зы хъәмфІанәпи къриудыртэкъым. Щымыхъум, ІәкІә хәмылгъәу хъәмфІанәкІә псори зэфІигъэкІыу щІидзащ. Ауэ мыгувәу белджылы хъуащ абыкІи зэрылтәщІәмыхъәнур. Зәхъәзэхуэр езым къыхимыдзамә, цІыхубзым гу къылтгъәтәну къыщІәкІынтәкъым; еныкъуәкъуну, зәхъәзэхуэр езым щыхилгъхәм, цІыхубзми зыкъригъэщІащ къызэрыдәмыджәгунур. Фаризә гу лгъыштәнутәкъым е нәхъ хуабжъ хъуауэ, е нәхъ хуәм хъуауэ, а зэрыщІидза дыдәм хуэдәу, пІащІәныгъә лгъәпкъ хәмыту ирипщІәкІырт зә сәмәгумкІә, зә ижъымкІә ІәнатІәр. ЩхъәпрыкІмә, а зэрыпщІәм хуэдәурә къигъәзәжырти и гъусәр хъурейуэ къипщІыхырт, зыщІигъәхъжын мурадкІә. Аргуәру зәбгъурыту увыжырти, итІани, аргуәрыжът. Зи, жыпІәнурамә, дахәу къәфә фІәкІ пщІәнтәкъым. Хәт зымылгъәгуар адыгә джәгу зәщІәплгъә, хъыджәбз къызэрыкІам и къәфәгъур тегушхуарә есу къифыхъу? Мис абдеж цызыхощІә цІыху гъащІәр зәрызыр, къыщыпкІыу зәрырипсәу хабзәр. Абы хуэдәт а тІум я зәдәпщІәкІәр.

– ШейтІан Іус ухъу, щІагъуәкъым уә къыбдәпщІәну иужь ихъари! – жиІащ хуэмышәчыжу Георгий Саввич. Фаризә и макъ гурыхъымкІә тхъэгъуәу къилгъәлгъу къәдыхъәшхәщ. ШейтІаныр кыгурылуэрт абы, ауэ шей-

тланым Іус хуэхъулауэ игъащІэм зэхихатэкъым. Абдеж къыщыщІидзащ Чэцанокъуэми «ШейтІан Іус» псалтър хуэрыбзэ хуэхъуныр.

– Дэнэ уэ ушагъэсар мыпхуэдэу улэжьэфу? – еупщІащ ар цыхубзым. Иджы тІури зэрытегъэкІуэн Іуэху хэтыжтэкъым, зэщІыгъуу зэдэщІлэрт.

– Сэ макъумэшщІІэм сыкътыхэкІащ, сызэрыщІыкІурэ аращ си Іуэхуар.

– Къызжелэ псори.

– Сыт псоуэ бжесІэнур? – къеплъащ ар дахащІафэ къызыщІлэщ и нэ фІыщІэшхуитІымкІэ, гуапэу.

– Уи гъащІэр иджыри къэс къызэрекІуэкІар, – абы хуэдэу цыхум, псом хуэмыдэу цыхубзым, еупщІыныр къезэгъыщэртэкъым, итІани абы щхъэкІэ къимыгъанэу еупщІащ: зригъэцІыхупэну арат зыхуейр.

– Зыри гъэщІэгъуэну хэлткъым, гурыфІыгъуэ куэди слтэгъуакъым. СыщІыкІуу адэ-анэншэу сыкъанэри япэщІыкІэ Іыхьлыхэм, итІанэ детдомым сыщапІащ. Абы сыкътыкІри институтым сыщеджащ. Иджы а институт дэдэм илтэс зыбжанэ хъуауэ сыщолажьэ лаборант, абы нэмыщІкІэ практикэмкІэ сыхъэт бжыгъэхэр къызатауэ слыгъщ. Аращ псори зэрыхтур.

Фаризэ и нэгум гуауэ гуэрхэр къытехъащ, гукъэкІыж хъэлтэхэм я ныбжьу къыщІэкІынт. Иджыри еупщІынут лІы илэрэ имылэрэ, арат нэхъыбэу ищІэну зыхуейри. ЕупщІакъым абыкІэ: ар игъуэджэ дыдэу зэрыщытыр и щытыкІэмкІэ къыгурыуащ езым, икІи мо цыхубзышхуэр гъащІэм зи гуауэ ищІа, къыщхъэщыжын лъэпкъ зимылэ тхъемыщІкІэ цыкІуу къыщыхъужащ. А нэхъ гу пхъашэу уи гугъэ цыхур апхуэдэ зыхэщІэныгъэм нэхъ хуэдзыхэу къыщІэкІынкІэ мэхъу. Георгий Саввич пщІэныр щигъэтри еплъащ абы, сабийм хуэдэу, и бгъэм ирикъузылІэу и щхъэфэм Іэ дилъэну, едэхэщІэну и нэ къыкІыу. Аращ Георгий Саввичрэ Фаризэрэ я зэрыщІыхукІэ хъуар.

Абы и ужькІэ студентхэр тхъэмахуитІкІэ къэкІуат практикэми, зы махуи дэкІакъым Чэцанокъуэр а цыхубзым, нэгъуэщІ мыхъуми, зэ Іумыплъэу е емыпсалтэу. Езы Фаризи абы есати, къыщыщІар къыгурымыуащэу «дэнэкІэ къыщыкІуэкІыну плэрэ, нобэ сыту плэрэ къызжیلэнур?» – жиІэу пэплтэ хъуат... ИтІлэтытІэу зэ-лтылуха цыху нэщхъыфІэрилэ гушыІэреймрэ цыху зэкІуэцІылт мэхъаджэмрэ зэхуэдэу къайфыкІыркъым лъагъуныгъэр; ар мылъагъуныгъэ пэжмэ, етІуанэ цыху лІэужыгъуэр абы пхухыхъэххэнукъым. Цыху нэщхъыфІэ гушыІэрейм и лъагъуныгъэр и щІыІум

к'якІуэу жьы шІихуа хуэдэу мэх'ури нэхъ к'юпсын-
шІэкІ. Мыдрейм и л'яг'уныг'эр зэрыщыту кІуэцІкІэ
иг'эвурэ, фэг'азэр зи кІуэцІым кІуэжа сабийм хуэдэу,
к'юх'эл'экІ. Абы хуэдэт Георгий Саввич. Нобэр к'ыиз-
дэсым зы цІыхубз хуимыІуэта и гурыщІэ абраг'уэр
иджы зэуэ к'ырикІут к'ышфІэшІырт. И щытыкІэкІэ,
цІыхум шахэтым и деж, зыкІи гу л'ыштэнутэк'ым, ауэ
и зак'уэ и кабинетым е и лабораторэм к'ышцІэнамэ,
тІысырти и итІри и щх'эм щІиг'эк'уарэ иубыдыжауэ
куэдрэ щыст, хузэхэмыхыж гупсысэ х'элт'эхэм яІыг'ыу.
Шэч к'ыитрих'эжыртэк'ым фІыуэ зэрил'таг'уми, щх'э-
г'усэ зэрищІын хуейми – шэч к'ыизытрих'эр я ныб-
ж'ырат. ЦІыхубзыр езым нэх'рэ куэдкІэ нэх'ышцІэт.
«Природэм хабзэ щх'эхуэ хэлт'хэщ – ар пк'ютэмэ, зэи
к'ышхуимыг'эг'уу, уэ узэтрик'ютэжрэ щх'эж зэрытын
хуея и пІэм ириг'эувэжу, – егупсысырт ар. – Апхуэ-
мыдэу пІэрэ сэ сызыхуэзар? Ныбж'кІэ апхуэдизу ды-
зэщх'эшчыкІыу, дауэ жесІэну: сэ фІыуэ узол'таг'у, ды-
зэдэг'эпсэу, – жысІэу? Езым сык'ымыл'таг'умэ-щэ?
Иджыри гу л'ыыстак'ым, псоми зэрахушчытым хуэдэу
фІэкІа, нэг'уэшцІ зыг'уэр к'ыыхуиІэу. Сык'ымыл'та-
г'умэ, ар спэчын хуей х'унуш, ауэ арак'ым щыуаг'эр.
Щыуаг'э х'уонкІэ х'унур ныбж' Іуэхураш». Дунейм
к'ышщых'у хабзэу и нэг'у щІэкІахэми егупсысырт, ща-
пх'э к'ыыхихыну. Іэджи щыІэш икІи к'эх'уаш нэх'ы-
ж'ым куэдкІэ нэх'ышцІэ к'ыишэу е дэкІуэу. Апхуэдэ
куэди зэбг'эдэкІыжаш, куэдми нэрыл'таг'уу я г'ашцІэр
мыг'уаг'эу зэдэх'аш. Ауэ апхуэдэ куэд и кІэм нэсыху,
ІэфІу, щІег'уэж хэмыл'ту зэдэпсэуауэ пІэрэ? Дэнэ щы-
шцІэн ар? Гуг'ушцІ! ЦІыхум я лаж'э псори, дырк'уэм
хуэдэу, я натІэм тел'к'ым.

Практикэм и ужькІэ зы мазэ нэхъ дэмыкІыу Фаризэ
опытнэ станцым – Чэщанок'уэм и лабораторэм и заве-
дующу лаж'эу щІидзащ. ИужькІэ к'ызэрысцІамкІэ,
ар езы Чэщанок'уэм и х'эрычэткІэ к'ызэг'эпэща
х'уауэ арат. Бжых'э х'уху лэжыг'э фІэкІ нэг'уэшцІ
Іуэху зэхуаІафэ темыту зэдэлэж'аш, Фаризэ нэх'ыфІу
к'этцІыхуаш. И хадэ пщІэкІэм хуэдэу, ІэкІуэл'такІуэу
иг'эзащцІэрт а лэжыг'эари. Япэм зэлтыІутх'уауэ к'ы-
пфІэшцІу щыта лабораторэр иджы зыри здэщымы-
л'ышх'э щымыл'ту, псори щх'эж и пІэ иг'эзэг'уэуэ
зэлтыІуха х'уат, ушцІых'амэ, гүм зыщиг'эпсэхуу.
Опытхэм щыщ куэдыр Георгий Саввич и унафэкІэ езым
ириг'экІуэкІырт, кІэлтыпл'ыныг'э псори абы хэту
икІи итхыжу, кІэухым к'ырикІуам епл'ыжауэ вывод
щІыным фІэкІ к'эмынэу. Ар гуапэу цІыху зэг'т, обще-

ствэм зэрыхэтын хуей хабзэхэр гьэсэннхьэкIэ кьищта къудей мыхъуу – къыдалъхуауэ езым пкърылт хуэдэт. ГъащIэм и фIыпIэри и IеипIэри зыгъэунэхуа, зи пIэ иува цIыхуфэ тетт, тет къудей мыхъуу, апхуэдэ дыдэу кыпщIэкIынт. Сэ ззи си фIэщ хъуртэкъым ар ди лабораторэм щылэжьэн фIэкI цхъэусыгъуэ имыIэу къэкIуауэ – сыпэпльэрт кърикIуэнум. Пщыхъэщхъэ гуэрим дачэжъ верандэм дытесу дыуэршэрт (дыщыхушIыхъэхэм деж дэ куэдрэ дызэгъусэт, сэри сфIэфIт, езыми зыспылуидзыртэкъым), октябрь дыгъэм лэгъуныкъуфэ зэмылIэужыгъуэу зэхилыкIа хъуэш пщIащ верандэм кытешIэхэм я дахагъыр зэхуэдгъэщIагъуэу дыздэщысым, сеупщIащ:

– Сэ зыбжанэ хъуауэ сыдолажьэри Георгий Саввич сфIэлейкъым, уэ дауэ кыпщыхъурэ, – жысIэри. Ар хъэрэмыгъэ лъэпкъ хамылъу занщIэу къэдыхъэшхаш. ГъэщIэгъуэнкъэ, ар нэгъуэщI зыгуэру сеупщIарэ кысщыдыхъэшхыжауэ щытамэ, си жагъуэу Iэнкун сыкъэхъунт. Мыбдеж, Iэнкун дэнэ къэна, сэри схузэфIэмыкIыу, зыгуэр щхъэкIэ сигу хэхъуэу сыдыхъэшхаш.

– ГушыIэ хамылъу, сигу ирохъ, – жиIащ абы, – ар икIи цIыхуфIщ, икIи лэжьакIуэ лъэщщ, ауэ дэлэжьэгъуей кыпщIэкIынт.

Арати, абы и хъэл зэлъыIуха дахэмрэ и губзыгъагъэмрэ я сэбэпкIэ, жытIэнум и ныкъуэ фIэкI жыдмыIэу, дызэгурыIуащ. Сэри абы и ужькIэ щэху цIыкIуу абы тIасхъэщIэх секIуэлIэжакъым. Нэхъри зэгъунэгъу дыхуащ.

Октябрым и кIаух махуэхэм ящыщ зы пщэдджыжь гуэрим Георгий Саввич лабораторэм кыпщыхъэри, лэжьыгъэ Iуэху фIэкI къримыхуэкIыфэ тету жиIащ: «Фаризэ, си дежкIэ ныпщыхъэт уэ, сыпхуейщи». Фаризэ и гугъащ лэжьыгъэ IуэхукIэ къепсэлъэну икIи, зэресам хуэдэу, нэшхуэгущхуэу, ауэ Iэдэбу щIыхъащ, емылуу кабинетыбжэр Iуихри. Чэщанокъуэр и мыхабзэу къэтэджащ, ижьырабгъу бlyным кIэрыт фэ фIыцIэ зытебза шэнтжъеймкIэ Iэ ищIри, «тIыс», – жиIащ. Япэм димылъэгъуа гулъытэ лей, хъэщIагъэ кърихыу кысщыфIэщIым, цIыхубзыр къэуIэбжъащ, и гур, къилъэтыным хуэдэу, псынщIэу кыызэкIэлъеуащ. ИтIанэ плейтеиныгъэ лъэпкъ хыумыщIыкIыну зызэтриуIэфIэжри, тIысащ. ЗытэлайкIэ тIуми зыри жаIакъым. Зыми илъэгъуатэкъым Георгий Саввич зыхуейр жимыIэфу е жиIэну зыхуейм темыгушхуэфу. Иджы къэхъуар сыт? И хабзэм щхъэ зихъуэжа? Хэбгъэзыхъмэ, и Iур игъушщыкIащ, псалтэ жимылэ цIыкIэ. Щысщ лIышхуэр, сабий

цЫкІу кЪэрабгъэм хуэдэу, кЪэрэндащ плъыжышхуэр зэрегъэдзэкІ, кЪызэрегъэдзэкІыжри. Сыт хуэдиз цЫхубзым япсэлъа ар и гъащІэм, и бжыгъэр ищІэжыркъым. «Хъэуэ, а псом сызэрепсэлъам хуэдэу, мыбы уепсалъэ хъунукъым, мыр нэгъуэщІш... Сыт щІэнэгъуэщІыр? – йогупсыс. И гупсысэхэр, уафэхъуапскІым хуэдэу, псынщІэу зэкІэлъольт, – мыраш, мы зыраш си гъащІэ псом фІыуэ, нэхъыфІ дьдэу слъэгъуар. Араш щІэнэгъуэщІыр. Арауэ къыщІэкІыныщ сэ дьпэкІэ слъагъужынури». «Гурэ гурэ лъагъуэ зэхуалэщ» – жыхуалэм хуэдэу, Фаризи зыхищІащ, гукІэ, псэкІэ, и ІапкълъэпкълъдэмкІи зыхищІащ Іуэхур зыІутыр. Куэд щІат ар кЪеплъмэ, Іэ щабэкІэ кЪедэхашІэу къытелэбэ къыфІэщІ зэрыхъурэ, игури абы пыщІа ІэфІыгъэ гуэрхэм къызэрыхуэушрэ. Арат фІыуэ илъэгъуа щІигугъэри. Ауэ иджы ищІэжыртэкъым а стІолым бгъэдэсышхуэр фІыуэ илъагъуми, илъагъу мыхъуххэми. «Зэ жиІащэрэт жиІэнур!» – арат зэгупсысыр, иджы тІэкІу щысыжмэ, те-хъэгъуэ зытехъам хуэдэу, клэзыз къищтэнкІэ шынэурэ. Псалъэмакъыншагъэр адэкІэ пшэч мыхъужыну хьэлъэ щыхъум, Георгий Саввич къыщІидзаш:

– Фаризэ... Сэ уэ... си гумрэ си пэмрэ ухыхъащ... Си гъащІэми укыхыхъамэ, арат... Арат сызыхуейр, си гъащІэми ухыхъану сыхуейт...

Фаризэ зыри хужылакъым, жиІэнури имыщІэ хуэдэт. Щыст еплъыхуэ. Хъэмэ Георгий Саввич и лъагъуныгъэ кЪэлэутэкІэм егупсысрэт? Ар дауэ, бгым кЪехуэха уэсукхъуэм хуэдэу, занщІэу... Ари дэнэ и деж? ЛэжыпІэ кабинетым... Мазэгъуэ жэщІи, жыг щІагъ удзыщІи, щІагърыпсалти, еІуэкІ-кЪеІуэкІи – зыри хэмьту. Хъэуэ, абыи игу кЪэкІлакъым мазэгъуэ жэщІи, жыг щІагъ удзыщІи, кЪэкІыпами, ищІэрт ар Георгий Саввич зэремызэгъынури зэремыщхъри. Зыхуейр кабинетым щІэхыІуэу къыщІэкІыжу езыр зыщІэдэлужыну арат. Сыту пІэрэ, тІэкІу дэкІмэ, и гум къыжриІэнур? Кабинетыр аргуэру псалъэмакъынышэ хъуащ. Фаризэ и щхъэр къиІэтри и нэгум лъэлэу къищу еплъащ Чэщанокъуэм.

– Сэ сыщІэкІыж хъуну?

– Хъунщ.

АфІэкІа абдеж нэгъуэщІ жэуапи щыІакъым, нэгъуэщІ щІэупщІэжи щыІакъым. Щыхубзым и ІапкълъэпкълъдэмкІи зэкІужыр зэуэ къипхъуатэри, пІащІэу бжэмкІэ зидзри, щІэкІыжащ.

«ЗэфІэкІащ, псори зэфІэкІащ, – жиІащ Чэщанокъуэм игукІэ, – си псалъэри си гум илъ псори жэуапыншэу

кыиҥҥанэри шлэкҥыжаш! Ари сыт хуэдэу пҥашлэу зэрышлэкҥыжар, бжэшхыэлум ебэкыуэжыху флэбэмашлэу. Абы нэхтэрэ нэхыфлҥт сытми, а нэхт лей дыдэрами, зыгуэр кызыжиламэ. Зыри кызыпэсакыым. Дауэ иджы сэ абы сызэрылуплэжынур, дауэ сызэрыдэлэжынур? Сыт банэ мафлэ сэ сызыхэхуар, дэнэ клуат си гупсысэри си акыылри, илтэс тлошлклэ сэ нэхтэрэ нэхышлэм льягкыуныгыэ луэху бгъэдэслтхыәнү? Сыту емыклушхуэ, сыту напэтэх сэ кыысшышлар! Езыми иджыри кыэс сыкымышламэ, гу кыыслымытамэ, зыгуэри и гум кыысхуэмыклэмэ, и кыысхушытыклэ псомкҥи шхыэ гугкыэ сийбэшлэ, тхыарыкыуэ лэрышлым хуэдэу, лушабэу, дахашлэу шхыэ кыысхушыта е си нэхыжыгыгкэм нэмыс хуишлэу ара? И шытыклэ псори сэ сызэрыхуейм хуэдэу шыуагыэклэ кыызгурылуауэ ара? Ар нэхт лейишц псом нэхтэри сыт нэхтэри! Хыэмэ цыхухыур зыгъэделэрэ утыкум изышэу ауан зышлэжын зыфлэфл цыхубзхэм ари яшыш? Ар дыдэри нэхыфлшц ди гугкыэхэр зэтемыхуэу езым и псэ хыэлэлыр сэ кыэзгыэшцлауэ кыышлэкл нэхтэрэ».

Еклуэклаш а гупсысэ хыэлэхэм хэту зы махуи махуити, ллым цыхубзыр илҥагыу нэхтэрэ, лумышлэххэми, хуэмызэххэми нэхт кыишцтэу, ауэ шэчыгыуейуэ хуэллэрэ а хуэллэныгыэри сэхуран лэшклэу и гушлэм— и бгъэчэм итҥысхыэжарэ хыэлтэу кыефыкҥыу. И флэшц кыышыхыурт абдеж лэклэ ар кыытелэбамэ, псэхугыуэ, псэ тыншыгыуэ игыуэтыжыну. Итлани зышылуидзырт. И насыпти, а зэманым зи гуашлэгыуэ бжыыхыэ лэжыгыгкэхэр и шхыэусыгыуэу хадэм кыыхэмыкҥыу хэтт, ахыумэ, «уз зэрышлалэ лей» кыызэреузым гу кыылтатэнт. Фаризэ-шц? Фаризэ зыгуэркҥи зыхыуэжа хуэдэтэкыым, а зэрышцытт. Нэшхуэгушхуэт, нэшхыфлэт, жант, илэжыри ишлэри флэмашлэу, нэхт псыншлэ, жыы нэхт шлэт хыуауэ кыызэрышфлэшлым и гугкыу умышлэмэ. Дауи, абы и луэхур нэхт тыншт, белджылыт абы и дежклэ псори: Георгий Саввич кыызэрыхушытри, кыыхуигугкыэри, езым и гурышлэхэри, яшлэн хуей дыдэхэри. Ауэ гупсысэрт иджыри. Мыхыуж-мывэжыр зыхуэклуар мыдрейрат, абы и дежклэ кыфлыгыэ зэфзэшцт псори, зыри кыыгурымылуэжу. И шхыэр флэмыклушт, и чэзуугыуэм кыемызауэ иджы фэгъазэ кыызытеклэжа ллыжыым хуэдэт.

Ешанэ шцэдджыжыым Фаризэ кыышлэыхыаш кабинетым, лабораторнэ лэжыгыгкэхэм кыыгкэлтэгыуахэр кыыхуиыхыри. «Телтхыэ стлолым, сеплэыншц иужыклэ»,— жиҥа флэкл, цыхубзым и нэгуи хуигъэзакыым икҥи лэбакыым. Зэгуэп-губжыыр кыытеклуэ хыуат абы, зыхуэзэгуэпри имышлэжу, икҥи цыхум, хуэмыфашцэми, епхыэ-

шэкIыным, егуэуэным нэсат. ЕтIуанэу кыщIыхьащ цIыхубзыр, зыгуэр щхьэкIэ кьеупщIыну (щхьэусыгъуэу кыщIэкIынт). Абы шыгъуи жэуап гъушэ ирита фIэкI, и нэгү дахэ-дахэу иригъэплтэкъым. Ещанэу кыщIы-хьэри хрустал вазэм ит розэ букет стIолым кыттригъэу-уаш. Вазэм итыр розэ плъыжърэ хужърэт, нэгъуэщI хэттэкъым. «Ярэби, мыжэуапу пIэрэ ар?» – егупсысаш Георгий Саввич, ауэ абыкIэ арэзы мыхъуу къэтэджри жиIаш:

– КъызжепIанэу схуэфашэIауэ къэплтътэмэ, уи жьэ-кIэ къызжеIэ, ахъумэ жэуапыншэу куэдрэ зыкъэзбгъэ-лтэгъуу гугъуехь лей кыыстомылтхьэ, апхуэдизри укыщIэмыхьэ си деж.

– Сэ сыхуеймэ-щэ?

– Сыт узыхуейр?

– Нэхьыбэрэ услтэгъуну.

Георгий Саввич зыри жимыIэу, губжьыпэнрэ гуфIэнрэ имыщIэжу кызыэIынаш. «Мыр джэгурэ, хьэмэ и фIэщ?» – арат а дакыкъэм зэгупсысыр, хуэфашэ псалтэ кыигъуэтын щхьэкIэ. Ар зэригъээзэхуэху, Фаризэ бгъэдыхьащ абы гъунэгъу дыдэу, и нэгүм зэлтыIухауэ хьэлэлү иштэу:

– Сэ сыпхуейш, уэ укысыхуеймэ. АдэкIэ уэраш си унафэщIыр! Си пщыр! Си пащтыхьыр!.. Мис араш уэ пхуэфашэр, цIыху кьиин, уи къалэным уримыкъужмэ!

– Фаризэ! – щэташ Георгий Саввич, абрэмывэ зы-щIэлтам кыщIэхужа хуэдэ, гу псэхугъуэ игъуэтыжащ, быдэу зрикъузылIэри, Iупэ къудейкIэ мыхъуу, и жьэ псомкIэ, нэпсейуэ, хэгуремыкIыу ба хуищIаш. – Си дахэ, си псэ, си IэфI!

ЦIыхубзми зыкIэрикъузащ мо цIыхухъу лтэщым, и фIэфIу.

* * *

Октябрь махуэшхуэр къэсыным махуэ зытIуш иIэжу Георгий Саввич кыригъэблагъэу тхылъ зэбгъыригъэхащ и лэжыгъу псоми я деж. Ноябрьрм и еханэ пщыхьэ-щхьэм гуфIэгъуэ зэхэсым кыыхуеблэгъэнхэу ялтэIуу арат. И хабзэтэкъым зэхэс ищIи кыригъэблагъэIауи, щIагъуэуи къагурыIуакъым ар зи зэхэс лтэпкыыр – ма-хуэшхуэ зэхэсрэ езым гуфIэгъуэ щхьэхуэ иIэрэ. Къагуры-мыIуами, къекIуэлIаш, къанэ щIагъуэ щымыIэу. ЦIыху уэр зэхуэсат, псори гурыфIыгъуэ гуэрым зэрыпэплтэр хэшIыкIыу нэшхьыфIэхэу, нэжэгужэу. Зэман гуэрым

урыс уэркъ дачэу шыта, къатишу зэтет унэм и лъабжьэ пэшыхуэми адреи нэхъ цыкълуитлми гушылэ, дыхъэшх макъ къызыхэлукъ уэршэрыр щлэст. Бжыхъэ уэфлти, пщыхъэщхъэ дыгъэр верандэм и абджыпс земыфэгъу-хэмрэ абы къегъэкълэкла жызум лъэнтхуыйхэмрэ, тау-рыхъ гъэшлэгъуэн гуэрым щыщ теплэгъуэ дахэ хуэдэу, къызэпхыпсырт нур дыщафэу, плтыжъу, щлыхуу, удзы-фэу. Ахэр къазэрытепсэм елытауэ цлыхухэм я фэми гъэшлэгъуэну зыхуэжырт. Цлыхубз нэхъ щлалэхуэ зы-тлуш, Фаризи яхэту, клэпхын ялупхауэ, щхъэфлэпхыкъл хужьклэ я щхъэцыр зэщлэкъуауэ лэнэхэм я ужь итт. Геор-гий Саввичи, къыклэрыхуауэ къакълуэлэмэ, къригъэ-блэгъэну хъэзыру, къикълукъл-никълукълу бжэлупэм лутт. Ллэщлэгъуэ ныбжъ зилэ уэздыгъеижъхэр, удэплтеемэ, пылэр пщхъэрыхуу лъагэрэ захуэу ижа я лъэдий абра-гъуэхэмклэ, мафлэ бзийфэу дыгъэ къухъэм пэблэжырт. А псори зэщлэкъуауэ зы псэклэ бауэ ишл къыпфлэщлу унэм къыпщлэлукълырт пианинэклэ ягъэзащлэ уэрэдым и макъамэр. Ар зэманым фэеплт хуэхъуауэ иджыри флгуэ ялбагъу уэрэдхэм ящыщ зыг. Дунейм и блэкла Луэхуэми, и нобэрейми, и къэкълуэнуми егупсысыным ухэзышэ пщыхъэщхъэт...

Гухэхуэат зэхэсым кърихъэллахэм уахэплтэну: нэщхъыфлагъэ, тегушхуэныгъэ, дахагъэ – арат щытыклэ нэхъыщхъэу ядэплбагъур. Я щыгъын дыдэми флукълэ зыхуэжат илтэс зытхухым къриубыдэу. Шевиот, ко-веркот, габардин, шухъэ, крепдешин, крепжоржет, чэсеипс, батис, сатин, чэсыргей – щэкълэуужыгъуэу щылэм я нэхъыфлхэр къадэхуэжу ягъуэт хуэат. Ящыгъыр уасэ, природнэ флагъ къабзэ зилэ, иджыри химиер зэмыгушхуа щлукълэ щыгъынт. Ар шылэмэ, шылэ дыдэт; цымэ, цы дыдэт; бжъэхуцми – арат. Хэб-гъэзыхъмэ, цлыху щызэхыхъэкълэ, цлыхубзхэм махуэм ящыгъынумрэ пщыхъэщхъэм щатлэгъэнумрэ фэклн бзыкълэ-дыклэклн зэхагъэкъл хуэат.

Ауэрэ дыгъэр къухъаш, пшапэри зэхэуаш. Лэуэлъауэ нэщхъыфлэр дэгу-дэгуу къызыпщлэлукъл унэр и щхъэгъуб-жэ псомклн къыпыгуфлукълу жыг лувым къыхэнэху-кълу щлидзащ. Унэм ушлыхъмэ, верандэм узэпрыхълу япэ узыхуэзэ пэшыхуэм стлэхэр «л» щлукълэу къы-щегъэувэклат, хъэшлэхэр тлысын флэкл нэгъуэщл къы-хуэмытыжу. Жъантлэм и ижырабгъу плланэпэм форте-пьянэшхуэ, и лэч флщлэм, гъуджэм хуэдэу укъищу, дэтт. Жъантлэ блынджабэм и бгъуагъ псоми хуэкълуэу чэсейфэхум илэгъэ плтыжьклэ тетха революционнэ хуэхъур щыфлэдзат, Ленинымрэ Сталинымрэ я сурэт-

хэр кIэрытг. Iэнэпэ уэршэрымрэ гушыIэмрэ ирикъуауэ цIыхухэр нэхъ псалъэмакъыншэ хъурти, Георгий Саввич псори къриджащ тIысыну. «ХьэщIэ лъапIэхэ! ФыкъакIуэ иджы Iэнэм дывгъэти». Шэнт Iауэлъауэ ягъэлуу етIысэкIыу шIадзащ. Директорыр, парт секретарыр, профсоюзым и председателыр, Георгий Саввич яхэту, жъантIэм тIысащ, адрейхэри ныбжъ къызэрэ-зэгъкIэ етIысэкIащ. Махуэшхуэм и хъуэхъубжъэр зэфIэкIа нэужь, Георгий Саввич псалъэ къалихащ. И пащхъэм ит бжъэр иIэтауэ къэтэджащ ар, бжыфIау, зауэлIхэм я фашэм хуэдэу шIа сухъэ джанэ-гъуэн-шэджджэдгыныфэр хуэфIыпсу щыгъуу, и бгыр къубас бгырыпх гъуэжъкIэ шIэкъузэжауэ. Ауэ пIащIэртэкъым псалъэм шIидзэну, мыжыжъэу стIолыбгъумкIэ щыс Фаризэ еплъырт, иджыри къэс лIы пхъашэм дамылтэгъуа лъагъуныгъэ нэгү дахащIэкIэ. Еплъырт, гъащIэ мыхъэ-нэшхуэ зиIэ Iуэхушхуэ ириIуэтылIэ хуэдэ. Фаризи зыхи-щIау къыщIэкIынт абы жиIэну зыхуейр тIуми я зэхуэдэ мыхъэнэшхуэ зиIэ псалъау зэрыщытыр. Зэрегупсысым нэхърэ нэхъ лъэшчы къару гуэрэм къызыщIилэтэу хуэ-мурэ къэтэджащ, ар плъыжъ къэхъуащ и тхъэкIумахIэм нэсу, апхуэдэу псоми яжъэхэплъэн щыджылри и нагъуэ-шхуитIыр нэбжыщ кIыхъхэм шIигъаппкIуэу еплъы-хыжащ. Ар дахэт, фэрыщI дахагъэ цIуугъэнэ пIейтейкIэ мыхъуу – уеплъынкIэ гуапэу, псэхугъуэу щыт природнэ дахагъэ мамыркIэ. ЦIыхур псэхухкIэ мыулэнджыжу къыхуинэ дахагъэм хуэдэт ар. ЦIыху дахэр сыт щыгъуи дахэщ: и шIалэгъуэми, и балигъыгъуэми, и жьыгъуэми, ныбжыым зэрыхуэфэщэнкIэ. Апхуэдэт Фаризэ. Зеиншэ зэхэздзэну къыщIидзэу иужькIэ детдомым цапIыжа а цIыхубз щэныфIэр щыплъагъукIэ, философскэ гупсысэ гуэрхэм ухимыдзэу къанэртэкъым: «ярэби, цIыхум и гъэсэнныгъэм ирахъэлIэ къару псоми нэхърэ, природэм абы нэрымылтэгъуу къыхилтхъэ жылэ цIыкIухэр мы-нэхъ лъэшчу пIэрэ?» – жыпIау. Щытт умэзэхуауэ, ауэ екIуу, пIащIау теублэрэкIа хужь зытелъ шылэ бостей фIыщIэм Iэпкълъэпкъым и дахагъэр шIихъумэ пхъэкIэ, хуэмыгъэппкIуу, абы и пкъыгъуэ зэкIужхэм щэкI хъэлтэ IэтIэлътатIэри дэкIуасэу. Адрейхэри къэтэджыну щыхуежъэм, «Фэ фыщыс, – жиIащ Чэщанокъуэм, – нобэ къэрал псоми ди гуфIэгъуэщ, абы нэмьщIкIэ сэри пхъэ-хуэу гуфIэгъуэкIэ сызыщыгугъ Iуэху зэрызиIэр фэгъэщIэну аращ сыкъыщIэтэджар (дыкъыщIэтэджар жиIэнут, ауэ ар жиIакъым, цIыхубзым аргуэру еплъа фIэкI) – Фаризэ сэрэ дыарэзыуэ ди гур зэттащ, дызэ-дэпсэуну». ТIысыжащ псынщIау ар жиIэри, Фаризи,

кыызэрытэджам хуэдэу, хуэмурэ етлысэхыжаш, зыри жимылэу. Абы хуэдэ фыз кыэшэклэ игыащлэм зымылэгъуа цыхухэр тлэклу кыэулэбжыауэ кыыщлэклынт: тэлай клэщклэ шысахэщ псалъемактыншэу. Итланэ япэ щлыклэ зы лъэныкыуэмклэ, иужьклэ лъэныкыуэ псомкли кыыщыгуащ хуэуэху псалгэхэр: «Куэдрэ флыклэ фыздэпсэуну! Фомрэ цымрэ хуэдэу, фызэклэрыщлэну! Гыащлэшхуэ здэвгыэщлэну!» Нэгъуэщл хуэуэху лэджи. Абыклэ ягу мызагъэу «Горько!» – кыыщлагуащ урысхэми. Арщхэклэ абы кыклялактым «Дыдж лъэпкхэлъктым», – жила флэкл Чэщанокыуэм. Фаризэ сэ зыкыыщлэхидзэри и щхьэр си дамышхэм кыытрилъхыащ, и нэклур щыбагымыклэ гъзауэ, чэсеипс бэлтоку хужьклэ щэхуу и нэхэр щилгъэщыкляащ. Сэ абы зыри схужемылэу, сигури кыызэфлэнауэ лэплэклэ зэскызылгаш, сщлэртэктым сигу хуэмыгыуэу сфлэгуэных щлэхуар.

Хуэуэхубжыэ зэрегъафэурэ зигу кыэжэна гупыр псалгэм щлагуэу емыдэлэужу, тлуритлэу зэуэршэрылэ хуащ. Цыхухухэр лэжыгыэ луэху, кэрал луэху тепсэлтыххэрт; лэжыгыэ луэхуу – декоративнэ кыэлыгъэхэр щымахуэм хуэгъэхэзыра зэрыхтум; кэрал луэхуу – япэ Верховнэ Советыр хэыхным зэрехуэулэ нумклэ я мурадхэм. Цыхубзхэр зэлущащэрэ зэклэщлэулуэужу нэхыбэу зытепсэлтыххыр Чэщанокыуэмрэ Фаризэрэт. Пщадей псоми щэхуу ялуэтэжыну хыбархэр пэж ныкыуэрэ гухэхыщлу зэхэлгу ягъэхэзыру кыыщлэклынт. Аращ, хыэклякхуэклэплэм кыкляу обществэу зэдэпсэу зэрыхтүрэ зэмылтэлу щыхыэхуу нэгъуэщлхэм я суд шлэныр цыхум хыэл цлэплэу яхэлъщ. Апхуэдэу щыщытклэ, езым я щхьэм тлэклу егупсысыжу щытамы, сыт хьунт. Хэбгъэзыхьмэ, а зи щхьэм флей нэхыбэ клэрылгхэращ убэнкли нэхь ерыщыр. Ауэ сытми жилактым адыгэм «зызыщлэж шыламэ, зызылэж шылэнт», – жи́лэу. Итлани сыт, зыри пхуэщлэну́ктым: узыпэмылгъэщын цыху хыэлщ. Апхуэдэу щыщытклэ, кыэнэжыр зыщ – едэлуауэ зыщыгъэгъуыщэжын.

– А телгыджэ ле-ей! Хэт илгъэуа апхуэдэ фыз кыэшэклэ? – жи́лащ зым.

– «Жылэм ямышхым бабыщыщхэ кыфлэклэ», – езым ещхыб и фыз кыэшэклэри, – кыыщлигуащ етлуанэм, утепсэлтыххыну и уасэктым, жыхуилэу.

– Ар зэщхыр сыт? – сыдэуащ сэ схуэмышы́лэу зэпсалгытлым я кум.

– Ан-на, Хы́нифа, мыр сыт, щхэ укыытклэщлэдэ-лүхьрэ, уэ дынопсалгъэрэ дэ?!

Сэ зыри жызмылау сабгъэдэкIыжри нэгъуэщI гупхэм я дежкIэ згъэзащ, абыхэм жэуап къазэрышымыкIынур сщIэрти. Ахэри, сэ схуэдэу, зи япэ щIалэгъуэр икIа цIыхубзт, зыр яшэри къикIыжауэ, егуанэр зэи дэмыкIуауэ, ауэ куэд щIауи щылажъэрт абы. Дыгъуасэ къытхыхъа цIыхубзыр къызэрыхихар армырамэ, сщIэркъым ахэр Георгий Саввич цIыхуэдзэлэшхэнур. Пэжым ухуеймэ, Чэцанокъуэр цIыху мыщIт, лэжыбгъэм фIэкIа ар зылэжъ цIыхум гу лъымытэххэ хуэдэт. Ауэ сыт, иджы абы и псэр къыгъэщIэрэщIэжу къэзыгъэушыфын ирихъэлIамэ, абы пхъэкIэ хуэмыфащэ цIыхужыIэн хуейр? ИтIани къагъэнакъым жаIэну зыхуей.

– Нэчыхъкъым-бжъэчыхъкъым, игу пэщыху щIигъэсынщи иутIыппыжынщ, цIыхубзыращ мыгъуэр зи мыгъуар, – щыжаIэрт нэгъуэщI зы щIыплэкIи. Сэ сыгузавэрт «Фаризэ и тхъэкIумэм мы псалъэмакъ мыхъу-мыщIэхэм щыщ гуэр къымыIуащэрэт», – жысIэу. Ауэ ар патефон щIэлэунтIэным и ужь итти зыми щIэмьдэлэу хуэдэт. Щхъэхуэу плIанэпэм дэгъэува стIолым Георгий Саввичи ари бгъэдэтт, пластинкэхэр зэхадзу, зэщыгуфIыкIыу зыгуэри зэжраIэу. «Зэхуэдэ уардитIу зэрихъэлIащ!» – жиIащ сэ къызбгъэдыхъуэрэ патефон стIолым бгъэдэтитIри сигъэлъагъуэрэ Аграфенэ Митрофановнэ, питомникым и бухгалтер нэхъыщхъэм. «Ари алыхъым и шыкурщ, апхуэдэ псалъэмакъи зэ къыщыIуакIэ», – жысIащ сигукIэ, фызыжъ къызбгъэдыхъами гуапэу сыщыгуфIыкIыу сеплъащ. Сэ гурэ псэкIэ сехъуэхъурт Фаризэ хущIемыгъуэжыну, насышыфIэ хъуну. Нэхъри сыщIэгузавэр япэм зэи зэхэзмыхауэ а пщыхъэщхъэм къызыпхагъэлукIыу къызгурылуат Георгий Саввич зыщIыплэ къышигъэнауэ фызи быни иIэ хуэдэуи арат. Си фIэщ хъуртэкъым, арщхъэкIэ ар зи пхъэ дьдэм ехъэлIам зэхихыну дауэ къыппыщхъурэ?! Абы зэримыгъэкIуэкIын цIыхубз щыIэкътым.

– Музыка, музыка, къафэ!..

– Вальс, вальс! Дунайские волны, На сопках Манчжурии...

– Хъэуэ, пшынэ... Адыгэ къафэ...

– ЯпэщIыкIэ адыгэ къафэ, итIанэщ вальсыр.

Патефоным и хъыр-хъырхъ Iэуэлъауэр къэлур итIанэ къафэм и пшынэ макъыр пэшым щIэз хъуащ. Хъури бзыри зэхэкIри зэпэщыту утыкум къеувэкIащ, Iэгу еуэу.

– Георгий Саввич, Фаризэ, фыкъытехъэт, фэращ япэ къэфэгъуэр зейр.

– Ди къуршыжъхэри къэфэнщ, ар къафэмэ, – къы-

зэлүшэшащ сэ кыызбгъурыт цыхубзыр, и щхър кы-
зихьэллэри. Хуагъэфашертэкъым: ялгъгуатэкъым
джэгуи гушыи хэлгу. Ауэ Георгий Саввич куэдрэ
зримыгъажьэу кыхьаш утыкум, Фаризи кыдэклащ.
Къафэм и кышцэдзаплэ зэблэкыгъуэр дахэу зра-
хъуэжри, зэпиклүэтмэ, бгъунжу хуэлүзэ щыклэу зэ-
клүэтэллэжу утыкушхуэм лэдэбу щесу шадзащ. Лэгур
нэхъри зэщлэплъаш, жыгч-жыгч, жыгч-жыгч макъым
лэуэлъауэ псори щигъапщклүэу. Лышхуэм и плли и
щхьи хьейуэ щцлэртэкъым, и лъакъуэхэм лэзэу щлашу
зэрэхьэ флэкл. Апхуэдэу къазыр псы щылым щос, кье-
зыхьэкл къарур кыпхуэмыщлэу. Зэблэкыгъуэ къэс
и лъакъуэхэри и лэ зехьэклэри нэхъ псынщлэ хъурт, и
лъапэ тегъэувэклэхэр апхуэдизклэ пшына макъамэхэм
деклурти, ахэр пшына лэпэхэм теувэу ара хуэдэт пшынэр
зыгъэубзэрабзэр. И лэ сэмэгур тегъэшауэ, лэ ижыр и
дамэм хуэфлү лэтарэ укъуэдияуэ зыщигъазэклэ, утыку
дыдэми зыкыдигъазэ пфлэщлэрт.

– Уий, жи! лэнэр мысысу, шыпсыр имыклүту! – щлэ-
гуауэрт кьеувэклахэр, лэгур щлагъхуабжьэу (нарт
къэфэклэщ жалэу арт). Икли пэжт, пасэрей къэфэклэт,
плашлагъи плейтеигъи хэмылгу, гупсэхуу, дахэу. Абы
кыкларыхуртэкъым цыхубзри, зэхуэфашэу зэрихьэ-
ллат.

– Къэгъафэ иджы уи къуршыжыхэри, – жеслащ сэ си
гъунэгъум.

– Хэт и гугъэнт...

– Нтлэ аращ. Умыщыхуу утемыпсэлтыхь.

Стлолым кыбгъэдэна закъуэтлакъуэхэри къахы-
хьаш лэгу еуэхэм, тлү флэкл къэмынэу. А тлүми я къарур
иримыкъуу арат. Зыр чэф хъуауэ, зимыгъэджэлэну
стлолыр быдэу иубыдауэ щыст, адрейм ар кыигъэтэ-
джыну еныкъуэкъурт.

– Къэтэдж, наклүэ, – ар жызылэри нэхъ шлагъуэ-
тэкъым, ауэ ар, зи мыхъуми, и лъакъуэм илыгът. Къы-
щилъэфырт стлолыр зэрилыгъыу, ехуэхыжырт, аргуэру
кыщилъэфырт.

– Наклүэ жыслакъэ!

– Дэнэ дыздэклүэнур, дэнэ?

– Дыкъэфэнщ, наклүэ.

– Къафэ... сыт къафэ?

Щымыхъум, нэхъ лъэрызехьэр зыгуэр лыхьхуэу
щлидзащ. Псы щылэ хуейуэ арат, абыклэ и ныбжьэ-
гъум елэзэну. Адэклэ птулыклэ нэщлхэр зытрагъэувэжа
стлолым тет пэгуным хэлэбаш, щылэмэ еплъыну.
«Хъунщ ар, – жилащ ину, – уи щхър схушлынщи ды-

кѣфѣнщ иджышту». Іѣкѣу-шакѣуэрѣ кѣиштѣщ пѣгунри, лѣы щысым и щхѣм фѣиѣубаш, итар коверкот джанѣ-гѣуѣншѣджым уѣру кѣрикѣыху. Пѣгуным итыр пивѣт. А псор зѣфѣкѣыху, зыми гу лѣытакѣым абы, аѣу пѣгуныр кѣыщыщхѣѣщыхыжым, Іѣпыхури, «дзыргѣ» макѣым псори кѣызѣригѣѣплѣѣкѣаш. Зыр иджыри щыст, хѣнцѣгуашѣм хуѣдѣу, и щхѣѣпри и щыгѣынри пивѣм кѣрилѣсѣхаѣу, адрейр абы щхѣѣщытт и Іѣхѣр зѣпилѣѣщѣыхыжу. Дѣжѣгур абы щхѣѣкѣлѣ зѣтекѣутакѣым. Кѣѣфѣрт нѣгѣуѣѣщѣ кѣытехаѣхѣу. Аѣу Георгий Саввичѣрѣ Фаризѣрѣ я ужѣкѣлѣ кѣѣфѣахѣр щѣагѣуѣу ягу ирихы-жакѣым.

– Уи, Іѣу, уи зыгѣѣзѣ зы мази! Лѣѣѣѣѣуѣр, лѣѣѣѣѣуѣр, – жаІѣрт зым щхѣѣкѣлѣ, зрагѣѣзыхѣр лѣѣѣѣѣуѣм Іѣгу хуѣуѣу.

– Уи, Іѣу, бацѣ упхѣрѣ, цы упхѣѣхѣрѣ, апхуѣдѣу щхѣѣ зыбѣдѣрѣ? – еушѣщырт егѣѣлѣѣѣуѣ зызыхѣунщѣІѣу кѣѣфѣхѣми.

Аѣуѣрѣ, патѣфѣныр фортепѣѣѣнѣкѣлѣ зѣрахѣуѣкѣаш (Фаризѣ Іѣзѣу еуѣрт абы). Вальси кѣѣѣѣѣщ. Жѣщыбг фѣкѣкѣыху зѣхѣтащ хѣгѣуѣлѣыгѣуѣр. ХѣѣщѣІѣхѣр щызѣбгрыкѣыжым, Георгий Саввич иутѣышщыжакѣым пивѣ пѣгуныр кѣызракѣыха щѣалѣр: абы и щыгѣыныр гѣѣкѣѣзѣжаѣу, гѣѣгѣушщыжаѣу, ету тѣдѣзѣжын хуѣйт. А псор Фаризѣ зѣфѣигѣѣкѣыху, езым и щыгѣын щѣагѣщѣлѣтѣкѣлѣ зригѣѣхуапѣри щѣалѣр игѣѣгѣуѣлѣаш, и чѣфыр теужыху зигѣѣпѣѣхуну. Нѣху щат, щѣалѣр зыри кѣѣмыхѣуа хуѣдѣу, нѣщхыфѣІѣу, кѣѣбзѣлѣѣѣзѣ екѣуу уѣрамым кѣыщы-дыхѣжам.

Апхуѣдѣу щѣидзащ Чѣщѣанѣкѣуѣм и щѣѣуѣгѣуѣ Іѣфѣым.

* * *

Нѣчыхыым, лѣыгѣуѣ-фызыгѣуѣм теухуѣѣ Георгий Саввич езым иІѣт и гупсысѣ, гурыІѣѣныгѣѣ щхѣѣхѣуѣ. А гурыІѣѣныгѣѣр иджыри кѣѣс цѣыху общѣствѣм игѣѣѣѣѣѣ хѣбзѣхѣм зыкѣомкѣлѣ ешхѣтѣкѣым, зѣремышщхыр кѣы-зыхѣкѣІѣри а Іѣѣхум псѣушщхѣѣ бгѣѣдыхѣѣкѣлѣ кѣудейкѣлѣ зѣрегупсысырат. Зѣлѣзѣфыз хѣѣѣ цѣыхухѣумрѣ цѣыхуб-зымрѣ я кум адыгѣ напѣм кѣыгѣѣѣѣ хѣбзѣу – кѣѣлѣнѣу дѣлѣ псоми щыщѣу фѣѣѣѣѣѣѣлу кѣиштѣр зы закѣѣѣт – зѣхуѣпѣжыныгѣѣр, ар сыт хуѣдѣѣѣ ирѣхѣѣ, щѣІѣ лѣѣпѣкѣ зыхуѣмыупсыныр. «Зѣхуѣпѣжыныгѣѣр, – жиІѣрт абы, – цѣыхум щѣѣѣѣ кѣѣагупсысѣ Іѣѣхукѣым – ар псѣушщхѣѣхѣми

яхэлъщ. Псалтѣм пхъэкІа, зэхъузэбзу зэщІыгъу тхъэ-
рыкъуитІым языхэзыр щакІуэм къиукІамэ, етІуанэр
абдеж пхъэщыкІыркъым, мэхуарзэри пхъэщытщ,
ари а щакІуэм къиукІыху». Ар дыдэм тету цІыхугъэм
къыхэкІа а хабзэри псэущхъэ щытыкІэм хуишэжырт.
Чэцанокъуэр зэрегупсысымкІа, нэчыхъым и лъабжъэр
къуэпситІу зэкІащІэжат: зыр псэущхъэ Іуэхуу, етІуанэр
цІыхугъэмрэ цІыху напэмрэ къагъэу хабзэу. Ауэ а тІум
щыщу нэхъ лъэщыр, нэхъ мыхъэнэшхуэ зритыр псэу-
щхъэ Іуэхурат. ЦІыхухъумрэ цІыхубзымрэ зэлІзэфызу
зэзышалІа къарур – аргурэпсэкІа, ІапкълъапкълІа зызы-
щагъэнщІын хуейуэ зэхуэныкъуэ зэрыхъуращ. А тІум я
дежкІа адреј цІыху псори зырикІщ а лъэхъэнэм и деж:
дэтхэнэри зыхуейр а зы закъуэращ, ахъумэ нэгъуэщІ
зыгуэрми арэзы техъуэнукъым, зэрыхуейри зэрыхуэ-
ныкъуэм хуэдизщ. ИужькІа ягъуэт бынхэми къаруушІа
къахелъхъэ зэлІзэфызым. ЗэлІзэфыз лъагъуныгъэмрэ
бын лъагъуныгъэмрэ зэщІэгъэста мэхъури – аращ бы-
нунагъуэр мыкъутэжыну быди насыпыфІи зыщІыр.
Абы хуэдэ биологическэ лъабжэ зыщІалъ нэчыхъыращ
сыт хуэдэ мыгъуагъи зыпэмылъэщыжынур. Апхуэдэ
зэлІзэфызхэр махуэм сыт хуэдизу зэфІэмынами, зэщы-
мыІеями, уи фІэщ умыщІ: ахэр етІуанэ пщэдджыжьым
зэкІужауэ нэхъыфІыжу зэрылъагъу хъуауэ нэху
къекІынущ. Ауэ псэуныгъэкІа зи зэхуэныкъуэныгъэр зы
лъэныкъуэмкІа е тІумкІи машІа хъуа, е зимыІажыххэ
зэлІзэфызым сыт хуэдэ морально-нравственнэ хабзэкІи,
къалэнкІи, ущиныгъэкІи уадэлэпыкъужыфынукъым.
Апхуэдэхэр насыпыншэщ: яфІэкІуэдащ лъагъуныгъэу
щыІэм я нэхъ ІэфІ дыдэр. Сыт яхуэщІэжыфын абыхэм
профсоюзнэ собранэкІа?! Пэжщ, зэдэпсэунщ ахэр, хэб-
гъэзыхъмэ, цІыхуми зыкътрамыгъашІау, ауэ сыт хуэдэу
зэрыпсэунур? ЗалымыгъэкІа, я псэуныгъэм арэзыныгъэ
лъэпкъ хамыхыжу, пщІы зэффэзэщ. Арат Чэцанокъуэм
хэгъэзыхъыныгъэ гуэр е пщІы гуэр нэчыхъым хэлъхъэ-
ныр къуаншагъэ ину, леишхуэу къыщІилътытэр. Абы
къыхэкІкІа фІэфІтэкъым ЗАГС нэчыхъи динкІа гъэ-
зэщІа нэчыхъи – зэгуэрым цІыху пхъэхуитыныгъэм
къыпэрыуэжын Іуэху. Арат, клэщІу жыпІэмэ, Георгий
Саввич нэчыхъымкІа и гупсысэр здынэсыр.

* * *

Зэдэпсэуащ ахэр, «я кум псы дэжынкъым», – жыхуа-
Іэм хуэдэу, зы илъэси илъэситІи. Ауэрэ бын цІыкІуи

ягъуэташ, шІалэ дыгъэ цІыкІу. Ар зэгъусэу Совет иполкомым яхъри ирагъэтхаш Георгий Саввич и цІэмкІлэ. Иыгът сабийр а лЫшхуэм гуфІэу икІи ирипагэу, апхуэдэ къызэхъулІа, зыхузэфІэкІа езым фІэкІ щымылэ хуэдэ. Хуейт псори къеупщІыну «Хэт мы пІыгъыр?» – жаІэу. И бзэгур шхэрт яжриІэну: «Ар Чэщанокъуэ Адэлджэрий и къуэ жыхуаІэраш». Унэм къэсыжыху иритахъым сабийр и анэм, езым къихыжащ, ину, ауэ сакъыпэурэ, бакъуэу. Фаризи игъащІэм имыгъэунэхуа насыпыщІэ гуэр, гуфІэгъуэшхуэ илэ хъуат. КъыгурыІуэрт абы иджыри къэс зэрышсэуа лъагъуныгъэм нэгъуэщІ лъагъуныгъэщІлэ къызэрыхэхъуар, абыкІлэ гъащІэр зыми хуэмыныкъуэжу из хъуауэ. «АтІлэ нобэ къэсыху си лЫм хузилэ лъагъуныгъэр зыгуэр хуэныкъуэу щытамэ, щхъэ зыхэзмыщІарэ, хъэмэ абы хузилэ лъагъуныгъэр нэхъ мащІлэ хъууэ нэгъуэщІ зыгуэр абы и пІэм къиувэну ара», – егупсысырт ар. Хуейтэкъым и лЫр зэрилъагъум хэщІынауэ. «Хъэуэ, хъэуэ! Ар дяпэкІлэ нэхъри нэхъыфІу слъагъунуш икІи солъагъу», – жиІэрт игукІлэ. Еплтырт зэадзэкъуэм: кърум хуэдэу, и лъакъуэхэр лъагэу иІэтрэ щабэу теувжурэ кІуэ и лЫмрэ хъыданжерумэм кІуэщІылъу абы ихъ я къуэмрэ, икІи зыхишІэрт а лъагъуныгъэ зэмыщхьитІыр зэмыгъусэмэ, и гур гъэнщІа дяпэкІлэ зэрымыхъужынур. Ауэ а фыз ныбжыщІэр асыхъэтым зэмыгупсысыр зыт – цІыхубзым и гур лъагъуныгъэкІлэ зэрыгъунашкъэншэр, зэрыщІэншэр, лъагъуныгъэр ибэхукІлэ ар нэхъ насыпыфІи нэхъ лъэщи зэрыхъур. Арауэ къыщІэкІынщ лъагъуныгъэу щылэм я нэхъ инхэр цІыхубзым къыщІылтысари: анэм и быным хуилэ лъагъуныгъэри щхъэгъусэм и лЫм хуищІ лъагъуныгъэри. Фаризэ абыхэм еплтурэ ину къилтэлъу дыхъэшхаш, щІэдыхъэшхыр и лЫм къыгурымыІуэу.

– Сыт ущІэдыхъэшхыр? – къызэплтэкІащ Георгий Саввич.

– Дэнэ нэс пІэтыну а уи лъакъуэ кІыхъхэр? – Езым гу лъитэжу къыщІэкІынтэкъым и кІуэкІэми, и лъакъуэхэм еплтыжащ.

– Сылъэпэрапэмэ-щэ, – жиІащ абы и фІэшу.

– Сыт узыгъэлтэпэрэпэнур! Асфальтыр сэтей дыдэщ, – дыхъэшхырт аргуэру Фаризэ.

– Куэд уошІлэ уэ! Асфальтым Іэджи къытраутІыпщхъэ, джэду лІа нэгъунэ, – ауэ тІэкІу зэрыригъэлеям гу лъитэжри езыми и Іупэр фІызэтежащ, дыхъэшхын къудейуэ. ЗыкъригъээзэкІри, и фызым: «Щыгъэт, пщІэр сыт», – жиІэ щхъэкІлэ мыхъуу, и нэкпънэкъым зэрыхуээзэкІлэ ба хуищІащ.

– Сшлэр плъагъуркъэ? Ба пхузошл.

– Напэтех! Ту умыуклътэрэ, – едэхэщлаш ллым цлыхубзыр и нэжыгъуцхэр диупщлэжурэ, ихъуреягъклэ зиплъыхъурэ.

* * *

– Уи щхэр згъэузащ псалъэ мышыуклэ, – кыызэплъащ Хъэнифэ, хъыбар жылэныр зэпигъэури. Арщхэкклэ псалъэр и клэм нигъэсыну сыщелтъэлум, кышщлидзэжащ аргуэру. Сэ сщлэну нэхъыбэу сызыхуейр иджыри къэс жиларатэкъым, атлэ ллыжъым нобэ илэ гукъеуэр кызыыхэкларат. – Зэдэпсэуащ а тлур илтэс зыщылпллым нэси. Зэдэпсэуащ, цлыху зэхъуапсэм хуэдэу, зэхуэлэфлу, цлыху зыщлэхъуэпс хабзэ гъащлэм и лэфлыгъэр зэщагъуэту, я сабий цлыктури, щлым нэсмэ, къутэн я гугъэу, зым игъэтлысмэ, адреим къишцтэжу. Фаризэ и бжбыфлагъкли и дахагъкли нэхъри зиузэщлат, щлэрыщлэу зиукъэбза хуэдэт. А анэ ныбжбыщлэм и сабийр илыгъыу щыплъагъуклэ, природэм цлыху лъэпкъым кърита дахагъэ псори а тлум я деж щызэхуэхъэсауэ къышфлэщлэрт. Икли сыт тету плэрэ дунейм анэ хъуа цлыхубз ныбжбыщлэм и сабийр илыгъыу плъагъуну – абы нэхърэ нэхъ дахэ, гур нэхъ зыхъэху! Щылэ хъункъым зыри абы къышпэувыфын. Ярэби, ардыдэр армырауэ плэрэ гъащлэм и къару нэхъыщхэр зыхэлъыр?! Араш, шэч хэмылгъу, араш! Арыншамэ дэнэ къыккынт цлыху насыпи, цлыху гъащли? Хэт иплъа апхуэдэ анэмрэ абы илыгъ сабий цыклумрэ я нэгум набдзэгубдзаплгъэу? Сыт хуэдиз дзыхыщлыныгъэ, сыт хуэдиз хэлалыгъэ, сыт хуэдиз дахагъэ, гупсэху – дахагъэ мамыр абы я нэгум, мы дунейжъым зэрытешлэм, къишцыр! Зэи иплъэгъуэнукъым абы я нэгум бзаджагъи, хъэрэмыгъи, губжьи, зэгуэпи. Ар зылъагъу цлыхуми игу лей къэккыин хуейкъым, къэкклами, хушцегъуэжу зыклэридзыжын флэкл. Сэ апхуэдэ щыслъагъум и деж сызэгупсысыр зыщ: ирехъу фи гъащлэр гугъуехъыншэ, ирехъу фи насыпыр мыкъутэжын! Араш цлыхуу щылэм я нэхъыфлхэр зыщлэбэнри. Ауэ щылэщ цлыху бзаджа, гу флыщлэ, псэ флейуэ цлыху лей. Махуэ гуэрым Фаризэрэ сэрэ лабораторэм дышцлэтт. Фаризэ и мыхабзэу нэщхъейт, зэлэбри зэлусэри имылъагъу, имыщлыхуж хуэдэт: микроскоп хуеймэ, пробиркэ къишцтэрт, пробиркэ хуеймэ, пинцетым лэбэрт.

– Сыт уи лажъэр, щхэ унэхъхъей? – сеупщлаш сэ абы.

– Зыри си лажьэкъым, сыт си лэжьэн.

– НтІэ, апхуэдэу щхьэ унэщхьей, кьоуэларэ? Щыхэз-гъэзыхылуэм, и нэпсыр кышцлэжын къудейуэ кыызэ-пижыхьауэ тхылтымплэ зэклуэцфыпшышкІуа ІэмыщІэ кысхуишийри шэнт щытым хьэлтэу етІысэхаш. Тхылтымплэ кызитахэр хыфІадзэну зэхэупшышкІуауэ, ауэ шІегъуэжу хыфІамыдзэжам ещхьт. СелІалІурэ зэклуэцІысхыжщ, ІэгукІэ згъэхулэж хуэдэу сщІыри, сеплэаш. Ахэр письмот, щы хьурти, щыри хьэтІ зырызкІэ зэмыщхьу тхат, зытхари теттэкъым.

– Сыт мыхэр зищІысыр?

– Ар зищІысыр сщІэ мыгъуэрэ сэ. Еджи еплт.

Письмохэм ярытыр шІагъуэкІэ зэщхьэщымыкІыу зыт. КІэщІу жыпІэмэ, мырат: «Хэт уэ гугъу зызыдеб-гъэхьыр, уи гъашцлэри уи шІалэгъуэри, уи дахэгъуэри зэптыр? Уэ укъэзылтагъуу зигу кышщІэмыгузын щыІэкъым. Сэри абыхэм сашыщци аращ мы письмом сыщІытегушхуар. А лІыжъым (и цлэр жысІэну сыхуеиххэкъым) куэд шІащ фызи быни зэриІэрэ, уэ уигъаделэу аращ, и Іуэху зэфІэкІыху фІэкІ кышхуеиххэкъым. Абы укыимыгъашцлэу шытамэ, нэхыхь пхуригъэтхынт. Пхуригъэтхи хьунукъым: куэд шІащ абы нэгъуэщІым нэхыхь зэрыхуиІэрэ. Абыхэм письмом яхуетх, ахьши яхурегъэхь, командировкэ кІуэхуи яхуозэ. Абы зыгъу-мыгъэкІуадэу уи гъашцлэр зэрыбухуэн и ужь ит». Письмоуищми ярытыр я мыхьэнэкІэ арат. Ауэ ешанэ, иужь дыдэ тха письмом а «цІыхуфІыр» зыхуей дыдэр нэхь белджылыуэ, нэхь тегушхуауэ жиІэрт: «Уэ укыигъэ-пэжыну, кышхуейуэ, фІыуи укыилтагъуу нэгъуэщІ цІыху шыІэщ. Тегушхуэ, зумыгъэкІуэдэу. Щхьэхуэ зыщІи, абы езым укыигъуэтынщ». Сэ занцлэу зыри сужымыІэу, си гур зыгуэрым кыигъэувыІа хуэдэ, си плэм сижыхьауэ сыщытащ тэлайкІэ. Сыти жысІэнт, седэхэщІэнути, ещхьтэкъым, хуэзгъэщІэгъуэнути, нэхь Іеижт, «мыхьэнэншэщ, абыхэм уемыгунсыс», – жысІэнути, шІыт. Дауэ мыхьэнэншэт? Лъагъуныгъэ къаб-зэмпрэ лажьэ зымыІэ цІыху насыпымрэ апхуэдэ фейце-игъэ, фІей кьелусэну, абы укыицІэлэну – ар мыхьэнэн-шэкъым. НэхьыфІ дыдэу кысхуэгупсысар, апхуэдэ бзадженаджагъэм укыимыуцлэпын щхьэкІэ, зыкъыу-мыгъэшу быдэу ушытын хуейуэ аращ.

– Уемыдалуэ абыхэм, уемыдалуэ зыми, зи мыІуэху зезыхуэхэм.

– СедэІуэну сыхуейкъым зыми... СщІэркъым... сщІэркъым.

– Сыт умыщІэр? Ар зыхуеиххэр уэ гуитІщхьитІ уа-

пшыну арац. Зыри хэлъкъым абы умыщIэн, уи псэр къомыгъэухуэу упэщытын хуейуэ арац абы хэлъыр. Псори ар пцIыщ, пцIым зыри тепщIыхь зэрымышунур уэ къыбгурымылуэу ара?

– Зыкъым, тIукъым ахэр къэзытхыр, нтIэ псоми сэ гуитIщхьитI сащIыну ара?

– Мис абдежи ущоуэ: ахэр къэзытхар зыщ, и хъэ-тIыр зэрихуэкIыурэ зэмышхь ещI ахъумэ. Е къыво-фыгъуэри арац, е, Георгий Саввич зыгуэр пцхъэкIэ къы-хузэгуопри, зэран къыхуэхъуну хэтщ. Ар фIыуэ къэзы-мылгагъу пщIэнц, езыми илгагъу хъуркъым абы цIыху бзаджэнаджэ, я нэри игъаплъэркъым абы хуэдэхэм. Сэ зэи гу лъыстакъым, ярэби, мыбы фыз, бын иIэу пIэрэ, жозыгъэлэн зыгуэри, сыт пцхъэкIэ жыпIэмэ апхуэдэ луэху кърихуэкIыу слъэгъуакъым, къыкIэлтъыкIуэ-къыкIэлтъыжэларкъым, и отпуск дыдэхэр щигъакIуэр мырац, мы щIыпIэр. Иджы илъэс зытIущым уэ уи гъусэщи, уолъагъуххэ. Хъэуэ... хъэуэ, абы узытепсэлты-хьын хэлъкъым.

ИтIани белджылыт Фаризэ джэгу хэмылту зэры-пIейтеяр.

Ипэжтэкъым япэрей псэ тыншыгъуэмрэ гу псэху-гъуэмрэ, блэ фIыщIэ хэпщхъа хуэдэт и гъащIэ ма-мырым. АкъылкIэ къыгурылуэрт абыхэм тепщIыхьIа зэрымышунур. Ауэ дэнэ щылэ апхуэдэ цIыхубз, и лIым тегъэпща бзэгу фIейм зримыгъэкIуэкIыну? Фаризэ цIыхубзт, цIыхубзыгъэ псори, цIыхубз хъэл псори хэлту. Пэжщ, куэдым нэхърэ нэхъ тэмакъкIыхъу, нэхъ бэшэчу, нэхъ Iэдэбу къыщIэкIынт.

– Сытепсэлтыхьыну сыхуейкъым, арщхъэкIэ схузэ-фIэкIыркъым. Ар хъунт, а письмохэм зыри хэмылту щытамэ, зы фIэнаплэ гуэри ямыIамэ. Хъэуэ, апхуэдэ-къым а письмохэр, – жиIащ, суд пащхъэм и деж луэху гуэрым къыщыпщхъэщыж уэчылым хуэдэу, гупсысэкIэ зэкIуж хэлту. – Япэрауэ, письмохэр къэзытхыр зы-къым: хъэтIкIэ зырызщ. ЕтIуанэу, физи быни иIэми имыIэми тщIаркъым; дэ абы хэтщIыкIыр ахэр зэрыд-мылгагъу къудейрац. Ещанэу, нэчыхь зэрыдимыIэри иригъэтхыну зэрыхуэмейри пэжщ. Сыт-тIэ сэ абы и ужыкIэ жыслэфыну? Зы псалти, ауэ семыгупсысыну схузэфIэкIыркъым.

– Си псэм хуэдэ, япэ дыдэ къызэрыщIэбдзар пцIыщ, письмохэр къэзытхыр зыщ, абы шэч хэлъкъым, ар бза-джагъэу арац. Апхуэдэщ адрейхэри. – Фаризэ спир-товкэр щигъанэри си дежкIэ къэлэбаш, «къащтэ мыдэ, къызэт а письмохэр», – жыхуиIэу. СIэщIихащ.

– Сэ сфлэфлыр абыхэм я хъуаскуэ слъагъуну аращ – езыхэр слъагъуну сыхуейкъым. – Щытащ зы тэлайклэ, спиртовкэм и мафлэ бзий щхъуантлэ бзэгу цыкълум хуиший тхылтымплэ напэхэр зэрысым, абы къыпых лугъуэ лантлэ псыгъуэр зилуантлэ-зишантлэурэ пэшы-щхъэмклэ зэрыдэсейм еплъу.

– Аращ, ахэр псори цыхур щхъэуназэу зыхэдждэразэ луэху мыхъумыщлэ мыхъэнэншэхэм ящыщ. Зыри пхуе-щлэнукъым: дэтхэнэ Лэклий и жьэр бубыдын. Лугъуэм хуэдэу, блэклын хуейуэ аращ. Сэри сыт сщлэн, сежьэнщ, пэжыр езыр-езыру къыщлэщыху.

– Георгий Саввич илъэгъуа ахэр? – сеупщлащ сэ.

– Хъэуэ.

– Нтлэ, къахъурэ уэ уи лэклэ къуата, пощтым къи-хъакъэ?

– Къыхъащ, ауэ абы си письмо этрихыу зэи еплтыр-къым.

– Щхъэ йомыгъэлъэгъуарэ, нэгъуэщл акъыл гуэр къыхилъхъэнуми пщлэртэкъыми.

– Тлэу-щэ сыхуежъащ езгъэлъагъуну – схузэфлэкла-къым: сыт ари бэмплэгъуэ щыхъэдзэнур?.. Тлуми тхури-къунщ сэ стелтыр...

Пэжу, Фаризэ зэгупсысыр а письмохэм я закъуэтэ-къым, илэт нэгъуэщл гупсысанли, жилэртэкъым ахъумэ. Георгий Саввич и щытыклэ псори къызэрыгурымылуэм къыхэкълэ, гуныкъуэгъуэ къищтат абы. Япэ илъэсхэм хуэдэу, гумащлэ хъыжъэу къыхуштыжтэкъым. Клуэ пэтми нэхъ гу щылэ-псэ щылэ къыхуэхъуу къыфлэ-щлырт. Пщэдджыжьым жьыуэ щлэклырти, нэхъыбэм шэджагъуашхи кэмыклуэжу, къыщеклуэллэжыр пщы-хъэщхъэр флыуэ хэклуэтауэт. Георгий Саввич мурад зы-хуищла и лэжыгъэ луэхухэр, къалэн къудейуэ мыхъуу, и гухэлъ пэрыту зэрыштыр иджы Фаризэ игу ири-хъыртэкъым. Шэч ищлырт, нэхъ зыпылуидзын щхъэклэ, лэжыгъэр щхъэусыгъуэ къыхуищлу. Япэхэм щыгъуэ, езыри лэжыгъэм къыпэрымыклыу абы щигъусэм, флэфлыжът, и гугъэт апхуэдэуи щытын хуейуэ; иджы сабий зэрыздагъуэтрэ, абы клэлтыплтын щхъэклэ, нэхъыбэрэ унэм къыщлэнэн хуей хъурт, и нэлэ темы-тыжу и лпыр клэрач хуэдэт. Абы ищылуужклэ письмо гушчыкыгъуэхэри, игъэса щхъэклэ кэмынэу, удын хъэлтэм хуэдэу, зауэ-зауэрэ къызэпхыуклыу и гум тридзаш. Апхуэдэурэ и ллым зэрыригушхуэу щыта а лэжыгъэ дыдэри бий лэубыдыплэншэ, фыгъуэнэдэгъу къыхуэхъужащ. Къыпхуэщлэнукъым цыхубзым и хъэл псор. Ауэ пэжу икли флыуэ зы хэлъщ абы – лъагъу-

ныгъэр. ІәфІш цІыхубз лъагъуныгъэр, ар зәІымыхъэху, и гупсысэр зэтетыху. Нэхъуеиншә хъуа лъагъуныгъэм кыигъэутхъуа цІыхубз акъылыр пхәнжу гупсысә хъуакъэ – абы шыгъуә фІым ущымыгугъ. ИтІанә узижагъуэр ириухъәлІә дзыхъ зимыІәж лъагъуныгъэм – лъагъуныгъә къииным. «Ләжыгъә Іуэху фІәкІа цІыхум езым и псәуныгъә Іуэху шымыІәжу ара? – егупсысырт Фаризә зэпымычу. – Хъэмә сә сыцІыхубз ныкъуә? Щхъә арэзы схуэмыщІрә, щхъә сыкъиужәгъуа? Сыт зыспыІуидзмә, нэхъ къыщІищтәр? КъыщІыхъәжыху фІәбәмащІәу ІәплІә, ба къысхуищІу шытати. Иджы сыт кәхъуар? Е си сурәткІә, си Іәпкълъәпкълә сынәджәлуджә, е си шытыкІәкІә сыгуемыІу? – зызәпицлтыхъыжырт абы зыщыхуапкІә, гъуджә пащхъэм и деж зыщигъазәурә. ЗәкІужу, лей лъәпкъи кІәрымылтъу зәхәлт и Іәпкълъәпкълъ шызым Іә дилтәрт, зыфІәгуәныхъ хъужурә. – Пәжщ, сә зеиншәу, зәхәзедзәну сыкъәхъуаш, адә сигъәсакъым, анә сиущиякъым. ИтІани сыт си лажъ? Сә сызыгъәсахәри цІыхущ. Ирикъуни Марие Ивановнә детдомым кыбызәрызәлІәлІа къудейр. Ар, анә бзә ІәфІым хуәдәу, емызәшыжу къызбгъәдәтащ. ДыхуиунәтІащ цІыхубз ІәкІуәлтъакІуә, щәныфІә дызәрыхъунми, дызрагъаджәр тцІәнми. Хәбгъэзыхъмә, щхъәгъусәфІ къытхәкІын щхъәкІә, дызыхуеину псори дигъәщІащ. Сыт-тІә абы къызжаІахәм шыщу сә схузәфІәмыкІар? СыткІә сыщыуәу пІәрә?»

ЦІыху деләтәкъым Фаризә, ищІәрт абы апхуәдә Іуэхум уепсынщІәкІи уетәмакъләщІәкІи зәрымыхъунур, уригъынанәу куәдрә зыкъебгълъагъуныр зәрынәхъ Іейжыр. ИкІи и лІыр сытым и деж къыщІәмыхъәжами, жыджәру, хуәнәжәгужәу къригъәхъәлІәжырт, мыгъуагъә гуәри и гум къәкІыхъауә щцІәнтәкъым. «Сә уәращ сызыхуейр, сә уә сыпхуолІә», – жиІә хуәдәт и нитІым къащІәпс нур щабәмкІи хъэрәмагъ лъәпкълъ зытемыщ и нәгу псомкІи. АрщхъәкІә и гугъуехъыр нәхъ мащІә хъуртәкъым, зы махуэм нәхърә къыкІәлтъыкІуә махуәр нәхъ хъәлгъәт. Дауи мынәхъ хъәлгъәнрәт? Уигу къеуәр къыщІәуәм зыкълъумыгъащІәу, абы шыгъуи, езыр пхъумән щхъәкІә, нәщхъыфІә защІәу ухущыту, псори уи закъуә пщәчыныр гугъуехъ тІуащІәщ. Фаризә, къызәрыфІәщІымыкІә, и гугъәт, и фІәщ хъурт губзыгъагъәшхуә хәлту а Іуэхум егупсысу, и лІымрә и бын цІыкІумрә, кІәщІу жыпІәмә, и лъагъуныгъә насыпыр ихъумән щхъәкІә, езым си псәр нәхъыфІш жимыІәу Георгий Саввич къурмән зыхуищІу, и щхъәфәр лъәгущІыхъ хуищІу. ИщІәртәкъым абы Іей дыдә мыгъуәу

зэрыщыуэр. Ауэ щыхъукIи, и гугъуехъ псори къызы-хэкIыр езым къигупсысыжа, и фIэщ ищIыжа щхъэусыгъуэт. ЗыгуэркIэ шэч зыщIа цIыхум, а шэч ищIар и фIэщ ищIыжын щхъэкIэ, нэгъуэщI Iэджи зрегъэкIэс: дэтхэнэ зы мыхъэнэншэри щыхъэт папщIэу егъэуэ. Ар дыдэрат а цIыхубзми къыщыщIар. Мыхъэнэ лъэпкъ зимыIэ Iуэху мыхъумыщIэ жыгъей-фей цIыкIухэр (псалъэм щхъэкIэ, нэчыхъ зэрамыIэр, ижэгъу письмо фIейхэр, бзэгу мыхъумыщIэхэр, и лIыр лэжыгъэм, къалэн папщIэ къудейуэ мыхъуу, дихъэхуэ ерыщу зэрыбгъэдэтыр) зэхуихъэсщ, зэкIэригъаппщIэри зы щхъэусыгъуэшхуэ къыхищIыкIыжауэ арат. А щхъэусыгъуэр, сабийхэм ящI уэскIурийм хуэдэу, кIуэ пэтми хэхъуэрт, нэхъ ин хъурт, зэкIэрыпщIэурэ. «И лэжыгъэр нэхъыфIу елъагъу, сэ нэхърэ», – жиIэрт. Абыи къыщыувыIэртэкъым. «Сэ сыкыильагъу хъужыртэкъыми, лэжыгъэр щхъэусыгъуэ къысхуешI», къыщIигъурт адэкIэ. Жэщым и кабинетым щылажъэурэ лIыр шэнтжъейм ищхъэукъухъамэ, – ар абы и дежкIэ щыхъэт нэрылъагъут. Ауэ щыхъукIи ищIэрт, и нэгу щIэкIырт а лIым производственнэ лэжыгъэм и мызакъуэу научнэ лэжыгъэшхуи зэригъэзашIэр. Хэбгъэзыхъмэ, ар дыдэри щхъэусыгъуэ хуэхъурт пхэнжу егупсысыну: «Гува-щIэхами сэ схуэдэ щхъэгъусэ жиIэжынущ абы». Арат а фыз ныбжыщIэм и акъылыр зытеухуа хъуар. Арауэ къыщIэкIыныщ «шейтIаным къигъэщтам алыхъыр и фIэщ хъужыркъым», – жыхуалэр.

Апхуэдэу гупсысэмрэ бэлыхъымрэ зэщIэкIа Георгий Саввич зыри хищIыкIыртэкъым а псом, пщIыхъэпIэуи илъагъуртэкъым Фаризэ абы къыхуигупсыс къомыр. Абы и Iуэхури и гупсысэри къызэрыгуэкI дыдэт, ауэ сытми къызэрыгуэкI. Игу ирихъу, фIыуи илъагъуу фыз иIэт, дыгъэм хуэдэу къуэ цIыкIу къыхуэхъурт, ирипагэу, и лэжыгъэм дихъэхуэ, зэи темызашхуэ бгъэдэтт. Аракъэ цIыху насып жыхуалэр?! Къыхэщт имыIэу игурэ и щхъэрэ зэтелът. И гум ауи къыдридзейртэкъым ахэр зэгуэрым зэбгъэдэкIынкIэ, зэфIэкIуэдынкIэ хъуну. Абы ищIэр лIэжыху зэдэпсэунхуэ арат. Бетэмал, ар Фаризэ зэхищIыкIрэ и фIэщ хъуамэ, иIуэтэжат и бэлыхъ псори! Ауэ ар цIыхубз щIалэм къыгурызымыгъаIуэ, зэхезымыгъэщIыкI щхъэусыгъуэ гуэр хэлът а Iуэхум. А щхъэусыгъуэр зыкIи екIуалIэртэкъым Фаризэ зэгупсыс къомым, жепIэпэми и фIэщ хъунутэкъым абы мыхъэнэ иIэу. ИтIани ар цIыхур зыпэмылъэщ щхъэусыгъуэт, природэм къигъэуэ щхъэусыгъуэт.

Пщыхъэщхъэ гуэрым хэкIуэтауэ къекIуэлIэжащ

Георгий Саввич. Фаризэ сенэбжэр Іуихыу кышчы-щигъэхъажым, сыт шыгъуи хуэдэу, и ІәпкълъәпкълантІә псомкІи зыхуишиящ и лым, ІәплІә хуищІыну. АрщхъәкІә лым ІәдакъәкІә кылуигъәкІуәтри щІагъуәу къемыплъу пәшыбжәмкІә занщІәу игъэзащ. Къеплъами гу лъитәнутәкъым а цыхубзым и нәгум хъэзабрә гуузу кыищам: сенэр кыфІт, пәшыбжә дамәдазэм кыдидз нәху кусә закъуәм фІәкІ шыщІәмыгъәнауә. Георгий Саввич зимыІәжъәу пәшым щыхъәжри бжэр хуищІыжащ. Фаризэ зәрыхуейм нәхърә нәхъыбәІуәкІә шыгуващ сенә кыфІым. УкІәлтыплтышамә, кыфІым кыыхәплъагъукІынут ныбжъ фІыщІәу абы и нәщІащәхэр зәрырилъәщІыкІыр. И лым тәлайкІә кыкІәрыхуауә пәшым шыщІыхъәжам, ар занщІәу кыызәщІәувыыкІащ, къәуІәбжәуә икІи къәщтауә, игъащІәм имыгугъа щІәщхъу гуэр имыщІәххәу кызышыщІам хуэдәу. Георгий Саввич итт пәшыкум, здәувам деж зимыгъэхъейуә. Псыр кышыжырт, ятІагъуә бдзантихъәкІә зәхәцІәлат, псы фІей кыпыжыр и лъабжәм шәд цыкІуу щыткІуаткІуәрт. И нәкІущхъә сәмәгур тетхъуфауә лы защІәт.

– Георгий! Сыт кышщыщІар, сыт къәхъуар, – зридзылщ абы и лым, кызәриуцІәпІынури фІәмыІуәхуу. Аргуәру кылуигъәкІуәтащ шабәу.

– ІукІуәт, сә узуцІәпІынущ. Шыгъын кыызәт. – АрщхъәкІә кылукуәтакъым, иджы тегушхуат.

– Я си тхъә закъуә! Дәнә сыздылукІуәтынур, сә сылукІуәтуи? – Зридзри ІәплІә хуищІащ, лъәпәщІийуә и нәкІущхъә теудам ба хуищІащ. (Езыри цыхубзышхуәти лъәссынут). КыІәбэрәбыхъащ, и лажъә псори кыищІәну.

– Боря гъуәлтыжа?

– Гъуәлтыжащ.

– ИІә-тІә, абы сыкъимылъагъу щІыкІә, шыгъын кыызәт. Фаризэ тІәкІуи Іәрпхъуәру, тІәкІуи кІэзызурә шыгъынхэр кыигъэхъэзыращ, ваннәр щигъәнащ. Лыр итІәщІри шылә дыта халатышхуэр щригъәтІәгъащ. Ваннәр хъэзыр хъуат. Фаризэ кызызрыщІтари шыгъупщәжауә, гуфІәжу кыиуфәрэзыхъырт и лыр, абы и фІейр бгъәкъәбзәжыным нәхърә нәхъ ләжыгъә гуапә, нәхъ Іуәхугъуә ІәфІ шымыІә хуэдәут кызызрышщыхъунур а цыхубзым и щытыкІә псомкІи арэзыныгъә гуапәкІә гъәнщІа и нәгумкІи. Лъәпәд фІейхэр, джанә-гъуәншәдж зәхәуцІәпІахэр Іә дилъәурә хилъхъәрт тасым ит псы хуабәм. Хәбгъэзыхъмә, апхуэдәу зәхәуцІәпІауә кызызрыщІәкІам шыгуфІыкІыжырт: «Араи сә абы кышчы-

щІыхъжым сыщІызримыгъэкІуэлІар», – жиІэрт игукІэ, щэхуу къышыгуфІыкІурэ. И гукъеуэр щхъэщыужа хуэдэт.

– КІуэ иджы уэ, сэ зызгъэкъэбзэжынщ, – жиІаш Георгий Саввич ваннэм игъэхъуа псы хуабэм хэтІысхъэри. ЦІыхубзым и дежкІэ хъэлъэт ваннэм къыщІэкІыжын. Ар хуейт абы и щІыфэм телъэщІыхъыну, телуэтыхъыну, езым игъэпскІыну, и гум зигъэнщІыху и Іэ шабэмкІэ зыхищІэу фІуэ илтъагъу цІыхухъу щІыфэ къызэщІэплъэжам едэхэщІэну.

– КІуэ, – жиІаш аргуэру. Георгий Саввич и псэлъэкІэм сыт щыгъуи узыпэрымыуэф къару гуэр, унафэ щІыкІэ гуэр хэлът. Абы есэжат Фаризэ, ауэ а жылэкІэр цІыхубз лъагъуныгъэ зыхэлтын хуей Іуэхугъуэхэм къыщыхэпшахъуэм и деж гуауэу къещІылэкІырт. Псом хуэмыдэу асыхъэтым ар гуауэ Іыхъэлей къыщІыщыхъунум и щхъэусыгъуэ псори и хъэзырт, езым кыигупсысжами.

– Уи щІыфэ дыдэри дзыхъ къысхуэпщІыркъым сэ, – кыІуэщэщэщ Фаризэ, хуэм дыдэури къыщІэкІыжащ, и арэзыныгъэри и жаныгъэ псори, псы щІыІэ къыщІэуэу щІилтъасыкІам хуэдэу. Георгий Саввич Фаризэ и зыхэщІэныгъэр кыгурыІуэу нэхъ набдзэгубдзаплъэу шытамэ, гу лъитэнт абы. Ауэ хэт зэхуигъэхужыфын зи щІалэгъуэ ІэфІым ит цІыхубзымрэ дунейр фэжъІужь зыхуэхъужа, зи жьы хъугъуэ цІыхухъумрэ я гу щІтырагъи я гулътити?!. ЩІылэкъым апхуэдэ цІыху къару. Пэжщ, зэбгъээзэгъ хъунущ а тІур, икІи зээзэгъу, хэбгъэзыхъмэ, зэхуэарэзыуэ, зэдэпсэу къохъу. Ауэ абы щхъэкІэ, зэрыщІэн, я фІэщ зэрыхъун, фІуэ зэрыцІыхун хуейщ. Фаризэ и гукъеуэ псори, Іугъуэм хуэдэу, щхъэщыужын щхъэкІэ, зыхуейр зы закъуэт – и лІым и къыхущытыкІэ псори къызыхэкІыр абы и ныбжыр, и природэр зэрыарар, ахъумэ абы хъэрэмыгъи, фІуэ къимылтъагъуныгъи, къиужэгъуныгъи зэрыхэмылтыр кыгурыІуэу и фІэщ хъуныр. НэгъуэщІ хуейтэкъым ар, нэгъуэщІкІи арэзы мыхъуу аратэкъым. Георгий Саввич-щэ, Георгий Саввич? Удз гъэгъауэ хъуам я зэхэлтыкІэр пкъынэпкъынэу зэпкърызыыху зэпкърызылтъхъэж наукаэхэм а я лІыхъужь Георгий Саввич гу лъитэн, кыгурыІуэн хуейтэкъэ... Хуейт, арщхъэкІэ абыи хищІыкІыр езыр зыхуей закъуэрат: бынунэ зэрыхъуар, егуакІуэу фыз къызэришар икІи илтъэс щэ ныкъуэм нэблагъэ и гум и къару псомкІи ар фІуэ зэрилтъагъур, и Іуэху псори я плэ зэриувар, лэжбэн фІэкІ нэгъуэщІ узэлІэлІэн хэмылтыжу. Зэпэжыжъэт абыхэм я гурыщІэхэри я гуп-

сысэри. Ваннэм и бжэр хуэсакъыу хуишлѣжри, Фаризэ куэд щлауэ мафлэ зрамышлѣж жьэгум и уэнжакъ дамэм зыклэригъэшлэуэ зыкъомрэ щытащ, жьэгу дакъэ мраморым и лэпэ курытыр дилъэфэхри еплъыжащ. Сабэ темылъу къабзэт. «Мыри сытым и сэбэп? – игу къэкІащ абы. – Мафлэ Іэджи щысагъэнщ пІэнкІыжу мы жьэгужьым, цІыху Іэджи пэрысагъэнщ уэршэру. Архитектурнэ фэеплъщ. ФІэфІщ апхуэдэхэр Георгий». И клэпхын жыпым бэлътоку кърихри аргуэру телъэшлѣхъащ жьэгум и мраморнэ дакъэхэм. Абыи еплъыжащ. Къабзэт. ИтІанэ гъуджэм бгъэдыхъэри абы къишым набдзэгубдзаплъэу еплъащ. Гъуджэшхуэм къишчыр и дахагъэм емыкІужу нэщхъейт, цІыхубзыбгъэ ткІий лъагэхэм тешэшлэа и бостей бгъафэр ятІагъуэ псыфкІэ къецілэлэхат, «хъы!» – жери къыпыгуфІыклэщ ар. И бэлътокур кърихри и бгъэм хуихъащ фІейр илъэшлѣжыну, арщхъэкІэ и Іэр, зыгуэрым иубыда хуэдэ, и бгъэм нэмысу къэувылэри хуэмурэ кърихъэхыжащ, имылъэшлѣжу. Гъуэлъыжауэ жей сабийм щхъэшхъэри еплъащ анэ гу щабэм и плъэкІэ, дунейм плъэкІэу щыІэм ящыщ нэгъуэщІ зыгуэрми емышхъымкІэ. Боря жейрт, сабий узыншэ псоми хуэдэу, къыхэмышту, мамыру, пІейтеиныгъэ лъэпкъи гуэныхъи имышлэу. Къэгумэшлэуэ, иджы ищыпэлъагъу хуэдэ, гу лъытащ абы и напщлэхэм, ІэкІэ уэру траупщІам хуэдэ и набдзэ фІыцІэ къурашэ цІыкІухэм. Ба хуишлѣну зригъэзыхат, ауэ, «Сабий жейм ба хуэщІмэ, къиин мэхъу», – зэрыжаІэр игу къэкІыжри, Іэ дилъа къудейщ. «Ещхъщ, ещхъщ! Ар дауэ сымылъэгъуарэ иджыри къэс», – игъэшлѣгъуащ игукІэ. Зыкъилэтыжри хьэлъэу икІи куууэ щэттащ, и нэжъгъуц фІыцІэ къыхэжахэр тхъэкІумаклэхэм хуэмурэ диупщІэжащ, езыр нэгъуэщІ зыгуэрым егупсысыфэ тету. Ваннэм иджыри псы Іэуэлъауэ къыщІлэукІырт. ТегупсысыкІарэ бэлэрыгъауэ зыкъыщищІэжым, Фаризэ и гупсысэхэри и Іэпкълъэпкъри игъэбыдэжри и щхъэр лъагэу къилэтыжащ, гупсысэ хьэлъэ гуэри къентІлэуауэ хыумышлѣкІыжыну, нэжэгужафи къытеуэжащ. Абы пщыхъэшхъэ шхын упщІылу жар пІащІэу игъэхуэбэжащ, аркъэ джырафинэкІэ, стэкан, тепщэч къытригъэувахэщ стІолым. Буфетым спирт зэрыт джырафинэ цІыкІур къыдихщ, ваннэбжэм екІуаллэри еуІуащ:

– Сыт ар? – къыщІлэукІащ абы Георгий Саввич и макъыр.

– Сынышлѣхъэ хъуну?

– КъакІуэ, зызохуэпэж.

– Зумыхуэпэжыпэ зэ, сэ сыноІэзэн хуейщ уэ.

И бгъами и плѣми спиртыр ІагукІа щихуэмә телуэ-
тыхъыжурә быдәу щигъэжешч и щыфэм. Езы Фаризи,
Іазэгъуэм апхуэдизкІа зэщІишати, лІы абрагъуэр Іа
дакъэкІа адә-мыдәкІа иригъэщІырт, жышхуэ зы-
щІапщә жыгей лъэщым хуэдәу.

– Сегъафи нэхъыфІу къыспкърыхъәнщ ар, апхуэди-
зу сызэхуымыуатәу.

– Сә сфІәфІмә-щә?

– Сыт уфІәфІыр?

– Узэхәслуәтәну, узыхәсшытІәну, узыхәспытІәну.

– Абы иләщ чәзу, – къыпәрыуащ лІыр.

– АтІә, а узәфәнуми иләщ чәзу, – жиІащ Фаризә, –
умыпІащІә зәкІә.

Іәнәм бгъәдәтІысхъәжу Георгий Саввич зы аркъә
стәкан ныкъуә ирифа икІи едзәкъә нәужь, и фызыр
еушпІащ, зәреупщІым нэхърә зәрелтәІу макъамәр нэхъ
щІәту:

– Сыт мыгъуә узыхәхуар, къыппщыщІар сыт нобә?
КъызжеІәт.

– Псы къиуам сыхәхуащ.

– Ар сыт а жыпІәр? Псы къиуам щхъә ухәхуәнкІә
хъуа уә? Абы щхъә укІуа?

– Зәхәпхакъә а псым и Іәуәлтәуәр? Сә сыкІуа абы?
Езыр къәкІуащ.

– Сә зыри зәхәсхакъым. Дәнә щызәхәсхын? Унәмрә
лабораторәмрә сыщІәкІакъым нобә махуәм. Зәхәсхамә,
сынәкІуәнтәкъә.

– Арат иджы къәнәжар, уәри унәкІуәну, – Георгий
Саввич и гурыфІ къикІауә, и мыхабзәу, нэхъ зәпкъры-
хауә хуиІуәтәжащ махуәр зәрекІуәкІар и фызым. Фа-
ризи и гуапә дыдә хъуащ ар. «Ярәби, сә шәч лей хуәсщІу
пІәрә-тІә мыбы, – жиІәрт игукІә, хъыбарым здедаІуәм, –
итІани щхъә си псәр зәи мытыншрә, зы мыгъуагъә гуәр
къытщыщІыну къытпәщыт хуэдә, си гур зәпымычу
щхъә гузавәрә?» ИкІи пәжт, Фаризә и лІым и щытыкІә
псори: и нәщхъ зәхәлтәыкІи, и псалги, и Іуәхуи, езым
и къыхущытыкІи – псори зәрилтәагъури, къызәрыгуры-
Іуәри, зәрызыхищІәри а зы щІыкІәм тетут – езым ищІ
шәчхәм хихыжа гупсысә нәщхъейхәм кІуәцІрыплтәу.
Арат нэхъри зыукІыр. ЗыкІи хуейтәкъым ар апхуэдә
гупсысәкІәм.

– Фаризә, укъыздедаІуәрә, – къыхәІукІащ а псоми
Георгий Саввич и макъыр, гупсысә хәлтәхәр, пша-
гъуәм хуэдәу, зәбгрихужу, – псори къызыхәкІар дә ди
Іуәхужщ, ди щыуагъәщ. Оранжерейри теплицәхәри
зәрыт ныджәр игъащІәм псы жапІәу щытащ. Дә а ны-

джэр хуит къэтщыну, зэман гуэрым псы къудамэ сэмэгур IутщIэри псори ижырабгъумкIэ дгъэуаш. Ар хъунут, арщхъэкIэ зэрыIутщIа бетон блыным и лъабжър чэнжыIуэу дгъэтIылтIри тIасхъэ хъуаш. Къыхэтлътытакъым Iуэхум Кавказ псы цIыкIур, мы-Индылми, абы и Iэлагъыр, къиумэ, къарууэ игъуэтыр зыхуэдизыр. Иджы псы къиуам IуцIапIэм и лъабжър щилтэ-сыкIри къыдэуэхаш. Мис аращ сэ сызыыхъар.

– НтIэ, уэри абы ухэмышамэ, хъунутэкъэ? Директорри хыхъа абы? Щылэкъэ абы кIэлтыплъ цIыху, маршына, трактор?... Шо цIыху закъуэ къарукIэ псы къиуам епщIэнур?

– Е си делэ цIыкIу, сыту ущIалэ дыдэ уэ иджыри. Апхуэдэу щыхъум и деж зи Iуэху-зи мыIуэху щылэж, чэзу щылэж? Къулейсызыгъэр къэмыгъэхъуныр псоми я зэхуэдэ къалэн мэхъу. Псори абы пэщIоувэ. Сэ си закъуэт? Ар пщIэнт, ди цIыхухэр плтэгъуамэ, Мухъэдин плтэгъуам. ПщIэжрэ ар пивэкIэ щагъэпскIар? Хэт и гугъэнт абы щыгъуэ апхуэдэ жыджэрагъэрэ лIыгъэрэ хэлъу. Уэзгъэлтэгъуащэрэт ар. ИтIанэ пщIэнт!.. «Уи закъуэ», – жи...

– Сэ зыри слтэгъуну сыхуейкъым уэр фIэкI, – зри-пэкIащ Фаризэ и лIым, и щхъэр бгъэгу цыбэ уардэм иригъэщIу, асыхъэтуи чэф къищIу къыIурыуаш псыхуабэм къыхэкIыжагъащIэ цIыхухъу Iэпкълтэпкъ лтэ-щымэ гуащIэр. Ар хуейт къызэхагъэщIыщIэу а IэшхуитIым зрашгъIыллэну, зракъузыллэну, ауэ и щхъэфэм Iэ къыдилтэа фIэкI, лIым нэгъуэщI зыри къыгурыIуакъым. ЗыпхыщэтыкIыурэ Фаризэ и щхъэр къиIэтыжаш, куэд зылтэгъуа цIыхухъу нэгу мамырым набдзэгубдзаплтэу щIэплтэащ.

– Ярэби, гъащIэмкIэ зызыгъэнщIа щылэу плэрэ?– жиIащ абы и щхъэм хужилэжрэ и лIым еупщIрэ къыпхуэмышщIэну.

– Апхуэдэ къэхъу хабзэкъым...

«АтIэ, уэ зыбгъэнщIа хуэди, – егупсысырт Фаризэ, – лэжыгъэм фIэкI зыри ухуэмеижу ара? НэгъуэщI зыри гурыфIыгъуэрэ IэфIыгъэрэ хэлтыжкъэ гъащIэм?» ЛIы дэкIуа нэужь зи япэ щтэлэщтэблагъэр, хамэгу-хамашхъагъэр икIыу фIыуэ илтэгъу цIыхухъум, зэрыхуейм хуэдэу, дэпсэуным и IэфIыгъэ дыдэр зыхэзыщIа цIыхубз щIалэм и дежкIэ хьэлтэщ лIыр нэпсеигъэкIи зэдэхэщIэнкIи къыдэмышхужыныр. Псэуныгъэм и IэфIыр зрагъэцIыхуу зэпаубыдыжа апхуэдэ цIыхубзу зыкъыщыхъужырт Фаризи, ауэ тегушхуэртэкъым и лIым зыкъыригъэщIэну, зибзыщIырт зэрыхуэзэфIэкIкIэ.

Хэбгъэзыхъмэ, езым и шытыкІар делагъэу, узыфэ гуэрү къеуэлІауэ и фІащ хъужыну хуейт. АрщхэкІэ щІагъыбзэкІэ къыгурыІуэрт, зыхищІэрт абы природэми цІыху гъащІэми зэхуэмыхъу зыгуэри зэрыхэмылтыр, хэлъын зэрыхуэмейр, дунейр псори зепэшэчауэ Іэзэу зэрыхуар. «АтІэ, сыт ди гъащІэм зэхуэмыхъуу хэлъыр, сыт ар къыхэзылтыхъэр?» – гупсысэ пІейтей хьэлгэхэм зэщІаІыгъэт зэпымычу. ГъащІэр зыгъэунэхуа, ныбжь зиІэ цІыхухъумрэ гъащІэр зи щІэщыгъуэ цІыхубз щІалэмрэ зэщхэгъусэ хъумэ, я Іуэхур зэрыдыкъуакъуэм гу лъытэну хуеиххэтэкъым, Іэмал зимыІэж мыгъуагъэ иным хуэдэу шыцгэрт абы.

– Дыгъуэлтыжынщ иджы, – жиІащ Георгий Саввич къэтэджри, зиукъуэдийуэ ину хушхэурэ.

Фаризэ плэхэри ищІыжащ, блынджабэ зырызым кІэрыт гъушІ гъуэлтышІитІым. «Сыт пІитІ зэрышщІынур?» – жиІэрэ гу къылтытэмэ, сыт хуэдэу и гуапэ хъунут абы...

Фаризэ фІыуи зигъэгуващ мыгъуэлтыжу, Іэнэр Іуихыж, сабийм и шыІэн кІапэр щІиупщІэ хуэдэурэ. Шымыхъум, пщІэ зиІэ щхъэусыгъуэри занщІэу къыхуигъуэтащ: «Ешащ тхъэмыщкІэ, зигъэпсэхун хуейш». АрщхэкІэ, езым ищІэжыртэкъым, ахъумэ а щхъэусыгъуэмкІи зыхуейр езы дыдэм и гур игъээзэгъэжыну арт. ХузэфІэмыкІыу и гум къишхъэрыуэ, гугъу езыгъэхъ шэч мыхъумышцІэхэр зэригъэщІын Іэмалхэм езыр лыхъуэжырт. Фаризэ уэздыгъэр игъэункІыфІу щэху дыдэу гъуэлтыжа нэужь, хуэму къыхэлукІащ Георгий Саввич и макъыр нэху нэужьым къатезэрыгуа кІыфІыгъэм.

– Фариз, Фариз! КъакІуэ си деж.

Асыхъэтым Георгий Саввич цІыхубз Іэпкълъэпкълъэуэм хуэнэпсейуэ и кІуэцІыкІышцІэр хуэушкІуащкІуэрт. Ар зыхууигъащІэу къыхэщырт и макъ къэІуами. Ауэ апхуэдэу сыт щыгъуи зэпымычу щхъэ шымытрэ, абы и лъагъуныгъэр техъэгъуэ-текІыгъуэурэ щхъэ къакІуэрэ, – зэм зыкъышщимыгъэнщІыжу ІэфІу, зэм укъиужэгъуарэ и щІыбагъыр къышхуигъээзжу?..

* * *

ЕтІуанэ махуэм Фаризэ быдэу мурад ищІащ зымыгъэпсэу шэч псоми кІэ иритыну, зэпымычу Георгий Саввич хуиІэ псалгэмакъым точкэ хуигъэувыну. Пэжщ, зыкъомкІи шынэрт ар ешхъ хуэдэу и кІэм хунэмыгъэсынкІэ. Сыт щыгъуи къызэрыригъажьэу а псалгэ-

макъыр Георгий Саввич гушыІэм хуишэжырт, кыызэ-репсалъэр дыхъэшхыурэт, балигъ мыхъуа хъыджэбз цыкІу дэгушыІэ хуэдэу. «Хъэуэ, ар хъунукъым, сэ езгъэ-лтъагъунщ иджы абы псалъэкІэ, и фІэщ сщІынщ сэ сызэрымыгушыІэр. Хъун е мыхъун – тІум язым хуэкІуэн хуейщ, сэ сыджэгупІэкъым», – егупсысырт ар, езым зыкъызыщІигъэплъэжурэ. Пщыхъэшхэм, Георгий Саввич кыщыщІыхъэжам, Фаризэ зигъэбыдауэ хъэзыркІэт къимыкІуэту, ауан зыкъырымгъэщІыжу псалъэну. АрщхъэкІэ зэрихабзэм хуэдэу, гу зылъырымгъатэу, гуапэу ІушІаш, игъэшхаш, зригъэгъэпсэхуаш, зыщІэхидзэуэ диваным исхэу едэхашІэурэ, я щІалэ цыкІури зыхуагъэщІэгъуэжу ягъэджэгуаш. ИкІэм икІэжым, и чэзу хъуауэ кыщилтъытэм, Фаризэ кыщІидзэн хуей хъуаш. КыщІидзэнри тынштэкъым абы и дежкІэ. КызырыщІидзэнури езыр зыхуейм зрыришэлІэну щІыкІэри кыыхуэгубзыгъыртэкъым. НэгъуэщІ псалъэхэм къадэкІуэу къэхъеямэ арат, арщхъэкІэ апхуэдэ псалъэ хъэулеи игъуэтакъым.

– Георг, нэчыхъ едгъэгъэтх, схуэхъынукъым сэ апхуэдэу афІэкІ.

– Ар сыт!.. ПщІыхъэпІэ плъэгъуа? Ара иджы дыкъызыхуэтыр?

– Хъэуэ, дэ зыми дыкъыхуэткъым, ауэ нэчыхъ едгъэгъэтх. Сэ уэ Іейуэ сынолтэІу! – трилхъаш Фаризэ и ІитІыр лІы бгъэгум, и нитІми ерыщу щІэплъэурэ.

– Си псэм и щІасэ, шэч хэмылгу, уозэш уэ иужь зэманым, лабораторэми удихъэхыжыркъым щІагъуэу... Іуэхум зыдегъэхъэхи нэхъыфІщ. Аращ зэшым и хущхъуэ дыдэр.

– НтІэ, си лэжъэкІэмкІэ узэрымыарэзыр иджыри къэс щхъэ жумыІарэ?

– Хэт мыарэзыр? Псори арэзыщ. Уэ узэрызэшыращ сэ си жагъуэ хъур, си Фариз.

– Сэ сызэшыркъым, согузасэ ахъумэ. КъыбгурыІуэрэ ар уэ? КъыбгурыІуэрэ?!. Сэ нэчыхъкІэ сурифызыну сыхуейщ, щІасэ фызу, жэщгъуэлъ къудейуэ сыщытыныр си дежкІэ мащІэщ... икІи укІытэгъуэщ. Сэ псори жысІащ. Ар зыхуымышІэмэ, нэгъуэщІ зыри жысІэни щыІэжкъым.

Георгий Саввич кыгурыІуат а нобэрей псалъэмакъыр дахэ цыкІукІэ зэрызэфІэмыкІыну, арщхъэкІэ езыр зэса гупсысэкІэм текІыфакъым асыхъэтми.

– АтІэ, уэ сыт узищІысыр? Сэ узимыфызу жыпІэну ара узыхуейр?!

Фаризэ зыри пидзыжакъым абы, техъэгъуэ зыте-

хьам хуэдэу, и гур кыиклэзызыкIырт, мыгъуагъэ гуэрым пэплтэрт, а мыгъуагъэм и сурэтыр имылгагъуми, зищIысыр белджылыуэ кыгурымылуэми, гурыщIэ хьэлтэу зыхищIэрт жьыуейм ирихъэжъауэ щыхупIэ гуэрым Iуплгъафэу. Георгий Саввичи, тэлайкIэ щыма нэужь, кыбщIидзэжащ, и жэуап псалтэр и кIэм нигъэ-сыну, абыкIи иухын мурад иIэу.

– Нэчыхы?... Нэчыхыри зэманыхъым кыбщIэна хабзэ мыхъумыщIэхэм ящыщ зыщ. КызыыхэкIари цIыхухэм, фIыуэ зэрылгагъу дыдэхэми, дзыхъ зэхуамыщIынырщ. Мы щIым и напэм игъащIэм зы нэчыхы щатхакъым цIыху лгъагуныгъэмрэ пэжагъымрэ нэхъ быди нэхъ IэфIи ищIыфауэ, – и жагъуэу иризэгупырт фIыуэ илгагъу цIыхубзыр езым и акъылым кызыэрытемыхуэм. – Мыхъур зытедза тхылтъымпIэ напэкъым фIыуэ зэрылгагъуитIым яку дэлтын хуейр – зыри зэмыгущхъуэж хуитыныгъэ нэсрэ дзыхърэщ.

– НтIэ, къэрал псор делэу ара ар хабзэу щIигъэувар?

– Къэралыр делэщ жысIакъым сэ. Ауэ зи лгъагуныгъэмрэ пэжагъымрэ тхылтъымпIэ напэрэ кIэзонэ мыхъуркIэ яхъумэхэм сащыщкъым сэ. Ар бгъэунэхумэ, итIанэ уи фIэщ сыхъунщ... «Хъэуэ» жыпIэрэ, дзыхъ кысхуумыщIмэ, узэрегуакIуэщ, узэрыхуей дыдэм хуэдэу егупсыс.

Иужьрей дыдэ псалтэхэр кыбыжъэдэмыкIамэ, Фаризэ и гупсысэхэр нэгъуэщI зыгуэру кызыэтенэнкIэ хъунт, ауэ иджы и гугъэр хихыжащ а IуэхумкIэ зэгурылуэным: «УзэрегуакIуэщ, узэрыхуей дыдэм хуэдэу егупсыс». Сыт абы кыикIыр? Белджылыщ... Арай абы хуитыныгъэ жыхуиIэр! Ар хуитыныгъэкъым – гъэщIагъэщ. Сэ сыхуейкъым апхуэдэ хуитыныгъэ. Сыт иджы щIэну, дауэ дыхъуну?» ЦIыхубзым ищIэнури жиIэнури имыщIэжу и сабий цIыкIу диваным ижеихъар кыищтэри, ар и бгъафэм щикъузауэ гъуэлтъыпIэхэр зыщIэт пэшым щIыхъэжащ, кызыэмыплгъэкIыу, игъэгъуэлтъыжын и щхъэусыгъуэу.

ИщIакъым абы щыгъуэ Георгий Саввичи гъащIэ псокIэ гукъинэу, а пщыхъэщхъэм хьэлтэу зэрыхущIегъуэжыну.

ТIури гупсысэ хьэлтэхэм хэту нэху къекIащ. ЦIыхухуэм зихуапэри жьыуэ и махуэ лэжыгъэхэм я ужь ихъэжащ, абыкIэ зытригъэужынIауэ щыгугъыу. ЦIыхубзыр сабий гъуэлтъыпIэм цхъэщыст, ар мамыру, кыыхэщт имыIэу нэхуц жей IэфIым зэрыхэтым еплтэу. «Си щIалэ цIыкIу, си IэфI, си дуней нэху! Хэт кызыжиIэ-

фыну уи гъашлэгъуэгур зыхуэкӀуэнур, уи дуней насыпыр зэрыхъунур? Апхуэдэ щыӀэкъым, дауи. Ауэ сэ уэ узыгъэлъэпэрэпэну ятӀэ шыкъырхэмрэ ущыцӀэнтхъуэнур лъагъуэхэмрэ сщӀамэ, япэщыкӀэ уи гъуэгур сэтэй сщӀынт, цӀэнтхъуэрыгъуэхэми къэдабэ алэрыбгъу пхутезубгъуэнт», – егупсысырт ар, и нэпс тӀуэпсхэр щӀилъэщыкӀыурэ. Еплъырт, и щышӀалъагъу хуэдэ, сабий сурэтым, абы и натӀэ дыхъэхэм, и напщӀэм, и Ӏупэ зэтелъыкӀэм, и нэжыгъуц шэрэза цӀыкӀухэм, ипэ къища и жьэпкӀэ задэ цӀыкӀум. Апхуэдэу здеплъым, гъуэбжэгъуэщым хуэдэу, къэунэхуныгъэ телъыджэу къыпкърыхъащ ар и адэм зэрешхьыр. Зригъэзыхри ба хуишӀащ мысабий хабзэу и натӀэ лъагэм, пщӀэнтӀэпскӀэ натӀэбгъум кӀэрыпщӀэжа нэжыгъуц шэрэза цӀыкӀум. «Ещхьщ, ещхьщ, зыр плъэгъуамэ, адрейр кърипщыхуну! Иджыри къэс апхуэдэу наӀуэу щхъэ гу лъызмытарэ сэ абы?» – жиӀэрт игукӀэ, и къуэр и лӀым зэрешхьыр гуфӀэгъуэ насыпышхуэу икӀи гуфӀэгъуэ хьэлъэу зыхишӀаурэ.

А махуэм лэжыбгъэ Ӏуэхуи зэрихуакъым Фаризэ, ириу-къриуэу унэм шигъэкӀуащ жэщ хъуху. Зэ зы хьэпшыпым, зэ адрейр екӀуалӀаурэ зэпиплъыхьырт, цӀыкӀуфэкӀухэр къишцӀэрти ӀэгукӀэ зэпилъэщыкӀыхьырт. Псом хуэмыдэу нэхъ елӀалӀэ хуэдэт Георгий Саввич фӀыуэ илъагъу хьэпшыпхэм. КъыкӀэлъыкӀуэ пщӀэдджыжым, Георгий Саввич щыщӀэкӀым, Фаризэ пэуващ абы, зришӀэкӀри быдэу ӀэплӀэ хуишӀащ.

– КӀуэ иджы, гъуэгу махуэ! НэхъыфӀу щыӀэм ухузэ! – жиӀащ пыӀукӀуэтыжри, гумащӀагъэ хэлъу.

ЛӀыми и гуапэ Ӏыхъэлей хъуащ ар, сыт щхъэкӀэ жыплӀэм ари хушӀегъуэжат и псалъэ пхъашэм, муради ишцӀат ар игъээкӀуэжыну. Ауэ сыт хуэдэ щыкӀэкӀэ зэригъээкӀуэжыну? Мурад ишцӀа къудей фӀэкӀа, абы егупсысыххатэкъым. Иджы лэжыбӀэ гъуэгум здытетым егупсысын щӀидзати, ауэ гъунэгъууи екӀуэлӀэ-факъым белджылыгъэ гуэрэм. «Сыт абы щхъэкӀэ сщӀэн хуейр? – хужилӀэжырт и щхъэм. – Сеубзэжын хуей, егъэлеяуэ? Хьэуэ, ар хъунукъым, шӀалэжъ цӀыкӀу зызыуцӀэпшыжа хуэдэ, сыубзэжу – ар хъунукъым икӀи ещхъкъым. АтӀэ, селъӀун къысхуигъэгъуну? Сыт хуэдэпщӀ къуаншагъэ жесӀа сэ абы? Хэбдзын хэмылӀу пэжщ жысӀар. Щхъэ и фӀэщ сымышхъурэ? Щхъэ сыкыгурымыӀуэрэ? Езырац мыхъун къысжезыхӀэр, сы лъагъуныгъэр зыгъэпудыр, ар тхылъымпӀэм итхамэ – лъагъуныгъэу, тхылъымпӀэм имытхамэ, гъэпщӀагъэу зыгъэувыр. Ар цыхур зыгъэикӀэщ. Хэбгъэзыхьмэ, сэращ хуэзыгъэгъун хуейр. Е, шейтӀан Ӏус хъун, сыту Ӏейуэ

кІуэ пэтми пылукІуэтрэ цІыхур природэм, абы хэлъ пэ-
жагъымрэ зэгъэкІуныгъэмрэ, мащІау нэхъ мыхъуми,
щхъэ дэмышлтейрэ? НэгъуэщІ мыхъуми, зэхъузэбз тхъэ-
рыкъуитІым я зэхуэпэжагъыр щхъэ ямылтагъурэ? Сыт
хуэдэ цІыху суд, сыт хуэдэ тхылъ ар природэм хабзэу хэ-
зылхъар? Тхъэрыкъуэхэм насып ялэти, ар цІыху къа-
рукъым... Хъауэ, сэ къысхуигъэгъун хуей си Фариз зыри
есщІакъым», – гупсысэурэ лэжыапІэм зэрынэсами гу
лътакъым Георгий Саввич. ДыхъэпІэм щыІууэм, къэ-
увыІэри зиплтыхъыжащ. Пэжу нэсат. Арати, махуэ
ныкъуэр кІуаш, лэжыгъэм хэтурэ, хэбгъэзыхъмэ, ди-
хъэхауэ лажъурэ. АрщхъэкІэ шэджагъуэ нэсауэ игу
къэкІыжащ и пщэдджыжь гупсысэхэр. Лэжыгъэми и
Іэ хэмыхъажу гузавэ къыпкърыхъащ, щІагузавэри бел-
джылыуэ къыхуэмышщІау. «Бетэмал, а псалтэ закъуэр
жызмыламэ, сыту фІыт, – къыщІидзэжащ и гупсысэм. –
«УзэрегуакІуэщ...», – дауэ къызжъэдэукІ ар? Ауэ сэ абы
Іей лъэкъ къызгъэкІакъым, зыкІи сызэремыныкъуэ-
къум фІэкІ. Езым сыт къыргъэкІынуми хуитщ. ИтІани
сыт абы Іейуэ къыргъэкІыну?» А ущІэ дыджым
щынэсым «занщІау» и гур къиузыкІащ, и щхъэми дэ-
жеящ абы къыкІынкІэ хъунур: «Уигу иримыхъмэ, дэнэ
ухуейми кІуэ... Сэ сызэрыщытым хуэдэу укъысхуэ-
меймэ, лъэныкъуэ зэбгъэзыжыну ухуитщ...» НэгъуэщІ
Іэджи къыргъэкІырт иджы а псалтэм, ауэ мыхъэнэкІэ
псори зыт, а зыхуэмей дыдэрат. ХузэфІэкІамэ, и гъащІэ
ныкъуэр щІитынт, а псалтэр къиубыдыжын щхъэкІэ.
Ауэ сыт ищІэжынт. А лышхуэр къарууншэ хъууэ къэбэ-
кхъащ, и натІашхуэм пщІэнтІапсыр къытрикІутащ.
Абы хэту а пщэдджыжьым къызэрыщІигъэкІа щІы-
кІэри и нэгум къыщІыхъэжащ. Ар зэщхъыр игъащІэкІэ
зэхуэмызэжыну, фІыуэ зэрылтагъуитІым я сэлам зэхы-
жыкІэт. Мис иджы занщІау къыгурыІуат ищІэн хуейр.
Куэдри лыхъуакъым а унафэм: «ЗанщІау, пІалтэ
имыІау нэчыхъ егъэтхын хуейщ, – жиІащ абы, – ауэ ар
си щхъэм хуэзгъэува хабзэр скъутэжу арщ... Слѳожь-
тІэ? Сыщыуагъэнщ сэри: щхъэ закъуэ хабзэ, ар сыт
хуэдизкІэ мыпэжми, мыфІми, зэи увыну къыщІэкІын-
къым». Георгий Саввич пІэщІагъуэр телъу унэм къы-
шысыжам, шэджагъуэнэужыбфІ хъуа къудейуэ арат.
Унэм щІаыхъажу бжэлупэ жыг жъауэм щІэт шэнтым
тІысаш, и гур кІыщтэу, бжэр Іуихын дзыхъ имыщІу.
ИхъуреягъкІэ зиплтыхъри, псори зэрыщытт, зыми зи-
хъуэжатэкъым. Дыгъуэпшыхъ хуэдэм Фаризэ ижыщІа
пІэ щащыху, щыгъын щІагъыщІэлъ, напэлэлъэщІ
ІэкІуэлъакІуэу едзауэ фІэлът, и щІалэ цІыкІум и къэ-

дабэ мыщэ укъуеяр бгъунжу щылът, зеиншэм хуэдэу. Зэ флэкI зэмыдзэкъа мылэрысэ ныкъуэшхи гъунэгъу джэдым иулуу бжэлупэм Iулът. Къицтэри еплъащ, ар и къуэ цыкIум и дзакъахуэт. Мылэрысэ ныкъуэшхри хы-фIимыдзэжу, щтэлэштаблэу дэкIуеижри бжэкъум хуэм дыдэурэ еIащ. IункIыбзэ етат. Зыри жимылэу, зыри нэгъуэщI имыщлэу, и лъитIри щлэхуам хуэдэу, зытет дэкIуеиплэ дыдэм щетIысэхаш. Тэлай дэкIлауэ гъунэгъу фызым гу къылътэри псынщлэу къекIуэкIащ.

— Куэдрэ ущызгъэса мыбдеж? Фаризэ пщыхъэщхъэу жиIати укъыщыкIуэжыну, аращ сыщIыщыплгъэкъу-кIар, — фызым IункIыбзэлухыр къыхуишийжырт. — Езыр пщыхъэщхъэ хэкIуэтауэ къэкIуэжыну жиIащ, — кы-щIигъуащ абы аргуэру.

— Сабийр и гъусэ?

— И гъусэщ. КъоузIарэ, сыту уфагъуэ, Георгий Сав-вич?

— Сигу къыдэжыркъым.

— УзыхуейIамэ, сэ пхуэзгъэхъэзырынщ.

— Хъэуэ, зыри сыхуейкъым, берычэт бесын.

Георгий Саввич унэм пщыхъэжам, утыкум ит стIолым тетт и щхъэр тепIауэ шэджагъуашхи пщыхъэ-щхъэшхи хъун ерыскъы упщIыIужа. Тетрадъ напэ ны-къуэ упплэнщIаи телът стIол кIапэм. Мырат абы итыр:

«Дэ укъытлътыхъуэ. Ди сабийм щхъэкIи умы-гузавэ. Сэ си гъащIэ псори абы ейщ дяпэкIэ. Узынша-гъэрэ насыпрэ алыхъым къыбдиIыгъ». «Псори», — жы-хуилэ псалгъэр зэрытха къэрэндащымкIэ тIау щлэтхъэжат.

* * *

Дауи, Фаризэ а пщыхъэщхъэми, етIуанэ махуэми, ещанэми, еплIанэми къыгъээзэжакъым. «Апхуэдэ цIы-хубзым къыгъээзэжыркъым», — жиIащ Георгий Саввич, и щхъэм хужилэжу. Ауэ итIани, «кхъаблэм телъри мэгугъэ», — жыхуалэм хуэдэу, и гугъэр хыхыжыфыр-тэкъым. Арати, кыхуэнащ и гугъэр и гъащIэ къарууэ. И псэуныгъэм щлэлъ IэфIыгъэ псори абыхэм къагъээз-жыным ежъэным, пэплъэным епха хъуащ. Лъыхъуэнут, арщхъэкIэ дэнэт щылътыхъуэнур? Фаризэ Iыхълы иIэ-тэкъым, зэлэпахуэрэ детдом зыбжанэм щапIат. Лъапсэ, псэуплэ жышлэнути, абыи пыхыжат. Къэрал псом дэнэ дежи цыпсэуфынут.

Къэрал псом щигъэлътыхъуэну тхылъ щIилътхъэнут, ауэ ари езым зыхуигъэувыжа ерыщатгъым (зэлIзэфызым

я кум зыри зэмыгушхъуэж хуитыныгъэ дэлъыным) къезэгъыххэртэкъым. Сыт хуэдэ щхъэусыгъуэт хуищӀыну, фӀидыгъуаӀа, къуаншагъэ къриха, сыт кърисӀар? Апхуэдэ хэлътэкъым. Хэлъ мыгъуэр нэгъуэщӀт. Щыуагъэ... езым и щыуагъэ. «А бетэмал, фӀыуэ субэрэжърэ и пӀэм изгуэжамэ, нэчыхъри езгъэтхамэ, нэхъыфӀт абы нэхърэ, а къэзва къомым нэхърэ», – жиӀэжащ итӀанэ Чэщанокъуэм. Куэд щӀащ абы лъандэрэ. Илтэс плӀыщӀ мэхъу. А зэманым лӀыгъуэ-фызыгъуэ лъагъуныгъэ зыхуищӀауи гу лъатакъым, фызи къишакъым, щӀӀӀӀӀӀ зыхуей Ӏуэхутхъэбзэ яригъэлэжъ фӀӀӀӀ. Катя нэчыхъ хуригъэтхмэ, арэзыуэ къыдӀэпсӀуну зэгъуэрэм жрыдигъэӀати, ар зэрызэхихыу ӀӀл фӀыщӀӀӀуэ къызэкӀуэ-кӀыгъащ, махуэ зыбжанэкӀӀ уӀурыӀӀӀбэ мыхъужу. «Мес, иджыри уолъагъу, ежъуэ къыщӀӀӀӀыныщӀ иджыри Фаризэрэ и къуэмрэ, – жиӀащ Хъэнифэ, гушӀӀӀӀу хэлъу и хъыбарыр шиухым. – Ауэ сыт хуэдиз толъкъун щыукъубия абы лъандэрэ мы дунеижъым, сыт хуэдиз цӀыху гъащӀи цӀыху насыпи илтэса абы? Дэнэ кыикӀыжын иджыри къэс зи хъыбар къудей къэмыӀуар?»

* * *

Георгий Саввич, сыт щыгъуи хуэдэу, пӀӀӀхъагъ лъагэм кӀӀӀыгъэщӀауэ хэлът. СщӀӀӀркъым сӀ ар щыблӀ куэдымрэ жъаппӀӀ куэдымрэ къайлауэ икӀи ирагъэзешауэ, ихъуреягъкӀӀ къызэщӀӀӀӀыуэжа мзыщӀӀӀ утыкум къина жыгеижъ ныкъуэсу къыщӀӀысфӀӀӀӀар. ЕщӀхъ хъунт зыгуэркӀӀ. И нэгур жант, мамырт, джӀӀӀуншӀӀу икӀи гузэвӀгъуэншӀӀу. Жъыгъэм къыздихъа утхъуагъэ мащӀӀэм къыхӀплъ и нитӀыр къэзыухъуреихъ дунейм къытемыплъӀӀӀу езым и гушӀӀӀӀм иплъӀӀ хуэдэт. ХӀплъӀӀ хъунт и гъащӀӀӀ кӀыхъым къыхиха гукъӀӀыж куэдым. «Хэти къеплгыжын, – къӀӀӀащ си гум, – цӀыхур абы хуэдэ лъӀхъӀӀӀнӀм щынӀсам и деж нӀпсӀейуэ къызыхуеплъӀӀыж хабзэр Ӏыхълыгъэ ӀӀфӀырщӀ...» Мыдрей цӀыхухэм иджыри къагурымыӀуа, ямыщӀӀа щӀӀӀныгъэ гуэр езым къызӀӀуихам ещӀхът...

ЖӀӀыр хӀкӀуэтауэ, нӀхушым нӀблӀӀгъауэ къыщӀӀӀӀынт, щӀыӀӀэм сису сыкъӀуашӀ. ЩхъӀгъубжӀӀ игъӀуэзщӀыкӀӀат, конденсатор-маршынӀр и лъӀщагъ псомкӀи лажъӀрт. Бжыхъэ жӀӀӀ диижам и щӀыӀӀӀр палатӀм гъуӀӀжъкуийуэ щыджӀӀӀӀырт. Георгий Саввич сыщӀхъӀыхъӀӀӀ сеплӀмэ, шхыӀӀӀныр и бгым нӀс тӀхауэ гууӀӀӀу хэлът. И нӀр зӀтӀӀӀӀат, ауэ жейртэкъым (мы-

жейуэ и нэр зэтепIамрэ жеймрэ зэхоцIыхукI). ЗанщIэу щхьэгъубжэр хуэщIыжащ, конденсаторыр згъэувыIащ. ИтIанэ зыхуезгъэзыхри сыщIэгуюащ:

– Мыр мыпхуэдэу щхьэ пщIа?!

– Сэ жэщым арыншэу сыбэуэфыркъым, – жиIащ абы, зыри къэмышхьуа хуэдэ. Сэ сщIэртэкъэ ар бэуэфми мыбэуэфми: мазэкIэ сыдыщIэлъат. Нэху дыкъекIри, абы и тхьэмбылыр крупознэ воспаленэ хьуащ, сэри си пневмоние гъэтIылтагъэжьыр къэукъубийри, «къуийм и щыIу гуэрэф» – жыхуалэм хуэдэу, етIуанэ бэлыхьым сыхидзащ. Дохутырхэр зэхэжеащ, дохутыр нэхьыщхьэри лъэкI къимыгъанэу шхыдащ «зыри фыкIэлъыплъакъым», – жери. Ауэ зыри къуаншэтэкъым: дэ тIуми тхэттэкъым жэцкIэ зыкIэлъыплъын хуей сымаджэ хьэлъэ, хэбгъэзыхьмэ, Георгий Саввич и ныбжъым елътыгауэ, узыншэ хьужат, и унэ зышэжынт имыгъуэтыр ахъумэ. Ар махуэ зытIущкIэ и гупсысэм щхьэщимыхуу, белджылыуэ укъищIэу, жэуапи къуиту щытащ. ИтIанэ Iуэщхьуу щидзащ, Iуэщхьуу теужрэ аргуэру укъищIэу. Дохутырхэм ялэкI къагъэнакъым жэци махуи, арщхьэкIэ жьыгъэ хэкIуэтамрэ уз гуащIамрэ зэгъусэ хьури Iапкълъэпкъ лэжьар пэлъэщыжакъым. Махуэ къэс нэхьыбэрэ кIэлъыплъыр Мэржант, езыми ар нэхъ къызэрищтэр псоми ящIэти, хуит хуащIауэ. ЕплIанэ махуэм ныщIыхьащ Мэржан нэхъхьей дыдэу, и адэ лэ фIэкI умыщIэну. Щхьэщыхьэри еджащ:

– Георгий Саввич,... Георгий Саввич, ...Джэрий, дауэ ущыт, унэхьыфI си гугъэщ, мис хушхьуэ къыпхуэсхьащ иджыри.

Сымаджэми нэр къызэтрихри белджылыуэ, адреи и плъэкIэхэм хуэмыдэу илгагъуну зэрыхуейр пщIэуэ жану къеплъащ.

– СынэхьыфIш, – жиIащ абы, и нэри фIызэтэхьэжащ, зы кхьурбыщ гуемыIу пщтыр гуэрым щIэтIысыкIыу хилъафэ хуэдэ. ИтIанэ Iуэщхьуу щидзащ. Цыхур щыIуэщхьукIэ, ар жейуэ Iуэщхьуми, сымаджэу Iуэщхьуми, гурылт пэж щэху куэд къыщаIуатэ щыIэщ. Георгий Саввич и нэр къызэтрихри къеплъащ аргуэру, Мэржан иджыри щхьэщытт, езым и нэкIу гьур иуэ-жахэр плъыжью къэуцэрэфат, и нэхэри хьарпшэрт, жьэ-ражьэр къыщIыхыу.

– ФыкъэкIуэжа? Сыту фIыт! – жиIащ абы макъ зэIыхьакIэ, – сэ сщIэрт... сщIэрт. Сэ сыно... сыно... жьащ. Куэдрэ... Нэхыхь... нэхыхь едгъэ-дгъэ-тхынщ иджы... – Арати, къыхэхьэкIыкI хуэдэу хьущ, лIы Iапкълъэпкъыпхуэм зишэщIри, сабырыжащ.

Фыри Іейри кӀуэдыркъым – цӀыху лъэужьу кӀонэ. Ауэ насып зиӀэм лъэужьыфӀи лӀэужьыфӀи иӀэнщ. Георгий Саввич лэжыгъэкӀэ лъэужьыфӀи щидӀэщ мы дунейм, насып зэримылар лӀэужькӀэщ. Аращ игу кӀеуэу лӀэжари. Ауэ ар щхӕ закӀуэ гукӀеуэщ, щхӕ закӀуэ насыпым нэхъ епхаш. КӀэрал пащхӕм и деж цӀыхум пщӀэ зэрыщигъуэтыр гуащӀэдэкӀкӀэ, лэжыгъэкӀэ ищӀ лъэужьыращи, абыкӀэ Георгий Саввич щыпсӕуми и хӕдащхӕми игъуэта цӀыхьыр псоми я нӕгу щӀэкӀаш, дӕ мыбы и деж и гугъу щыдмышӀами, (иджыри сигу кӀокӀыж скульпторыр накуӀэурӕ ар пӀэм здыхӕлтым трищӀыкӀа бюст-портретыр, езэшмӕ, «шейтӀан Ӏус хӕунхӕ! Сӕ сыманекен фи гугъ» – жиӀэрӕ кыщӀихужу). А скульптурӕр иджы Георгий Саввич Чӕцанокъуэм и кхӕащхӕм тетщ.

II

Абы сигу кыигъэкӀыжащ илӕс куэд япӕкӀэ сӕ фӀыуэ сцӀыху лӀы гуарым и лӕкӀӕу си нӕгу щӀэкӀар. СщӀӕркъым иджыри а лӕкӀитӀыр си гупсысӕм щыззпыщӀа щӀӕхъуар: зыгуэркӀэ зӕслытауэ, зызгъӕппауэ е зызгъӕппхъауэ кыщӀӕкӀынщ. СыщӀалӕт абы щыгъуэ. ЦӀыху зэрылӕр слӕагъун дӕнӕ кӀӕна, апхуэдӕ хъыбар зӕхӕсхыным сыщыщтӕрт. Ауэ сыхуей-сыхуэмейми мыр си нӕгу щӀӕмыкӀыу хъуакъым: абы и кӀуэ закӀуэ Мӕрем Жӕмхъун сӕрӕ дызӕныбжӕгъути, кыӕзӕлӕуащ: «КхъыӀӕ, си закӀуэ сыкъыумыгъанӕ!» – жери. Абы щыгъуэ ар лӕжыапӀэм кӀрашыжауэ зи псӕм еджӕу телӕ и адӕм бгъӕдӕст. Долӕтт адӕм и цӀӕр, Мӕрем Долӕт. Хъӕкъыу спхыкӀауэ сщӀӕрт гуа-щӀӕхами, лӕныгъӕм фӀӕкӀыпӀӕ зэримылар, ауэ и мыхъӕнӕ псори си дежкӀэ пхыплты-пӀӕншӕу щӕхут, си акъылым кыитӀӕсыртӕкъым. Хӕбгъӕзыхъмӕ, нобӕр кыӕздӕсми хӕсщӀыкӀауэ пӀӕрӕ абы сӕ? СщӀӕркъым. Ауэ фӀы дыдӕу зэрылӕагъу цӀыхухӕм я дежкӀэ ар зэрыгуӀӕгъуэ Іейр, зӕрыхӕлгӕр абы щыгъуи ноби зыхызощӀӕ. «ГъӕзапӀӕ имыӀӕжу гурӕ псӕкӀӕ фӀыуэ илӕагъур лӕныгъӕкӀӕ фӀӕкӀуэдынымрӕ ар кӀанӕу езыр лӕнымрӕ цӀыхур хагъадӕу щытамӕ, сыт хуэдӕ жӕуап игъуэтыну пӀӕрӕт а упщӀӕм?» – сегупсысырт сӕ, Жӕмхъун и гуззвӕгъуэр дызыхӕсщӀӕурӕ. Зӕманыр бжыыхъ мазӕ уӕфӀт, шӕджагъуэнӕужьт. Бжыыхъ дыгъӕр шӕджагъуэнӕужь егъӕзыхыгъуэм хуӕкӀуамӕ, арыншӕми, гум

кѣлѣ нѣхѣи҃гѣ гуэр холѣагѣуэ хѣуам. А махуэм Мѣрем Долѣт и унагѣуэм дежкѣ дѣгѣри кѣи҃пыхѣы-кѣрт. Сѣлѣрт сѣ Жѣмхѣунрѣ и адѣмрѣ зѣхуаѣ гумащѣа-гѣэр. А лѣагѣуныгѣэращ кѣызыхѣкѣлар адыгѣ куэдым ягу кѣэмыкѣ фѣеплѣ, езым нѣхѣ кѣи҃щтѣ фѣеплѣ адѣм хуи҃щѣыри. И адѣр щѣилѣхѣэжри, мазѣ зыгѣушкѣлѣ скѣлѣ-рымыкѣлу си гѣусащ. Итѣанѣ, и закѣуэ хѣумѣ, нѣхѣ кѣи҃щтѣу, лѣжѣакѣуэ кѣикѣлыжмѣ, унѣм щѣлѣсрейуэ, сы-хушѣыхѣэркѣым, – жиѣлу щѣидзаш. Гу лѣыстащ зѣпы-мычу итѣлауэ, арщѣэкѣлѣ сыт хуэдизрѣ сѣмыушѣлами, кѣызжиѣакѣым. Зѣ зѣкѣуэхуауэ сѣхуэзѣри стѣолым текѣухѣа тхылѣымпѣлѣ напѣхѣр зѣщѣикѣуэжын хунѣ-мысу, слѣэгѣуаш. Ар – и адѣм кѣыжриѣлу щѣта хѣы-бархѣмрѣ таурыхѣхѣмрѣ, и пѣзукѣлар итхѣжу арт.

– Си адѣм и фѣеплѣ сотхѣж..., – жиѣаш си мыѣуэху зѣрызѣсхуэр и мыгѣапащѣу.

– Сыт щѣлѣбгѣэпщѣкѣлур? Тѣум щыгѣуи хѣлушѣлы хѣунуш ар.

– Хѣуэу, хѣунукѣым: абы зѣри хуейкѣым и быным фѣлѣлѣ. Сѣра кѣудейщ абы хуейр, сѣрѣ си кѣуѣмрѣ. Ар стхѣкѣыху е тхам сѣкѣеджѣыху, адѣм и ѣфѣлагѣымрѣ кѣызди҃псѣуар кѣызѣрызѣмѣщѣлѣкѣымрѣ етѣуанѣ гѣащѣлу аргуѣру кѣызо҃псѣуж. Аращ ар зыхуеяри сѣ сызыхуейри – акѣылкѣлѣ сщымыгѣушщѣну, пѣскѣлѣ сфѣлѣмыкѣлуэдыну. «Дауи, ар мѣвѣ сыным нѣхѣрѣ нѣхѣыфѣлш», – жысѣлащ сѣ сигукѣлѣ, а тхылѣымпѣлѣ напѣхѣри кѣыззѣщѣлѣскѣуѣри, Жѣмхѣуни кѣыспѣрымыуѣжу, ѣѣрытхым сѣкѣеджѣгѣаш. Мырат абы итыр.

* * *

Адѣ-анѣ лѣагѣуныгѣэ, бын лѣагѣуныгѣэ, ѣыхѣлы лѣагѣуныгѣэ. Сыт ахѣр зищѣысыр? Щѣыхум кѣагѣупсѣысѣ, хѣмѣ езыр-езыру я щхѣ хушѣтыж гурыщѣлѣ кѣарууэ щѣлѣ? Абы сызѣрегѣупсѣысыр, ахѣр зѣрыжысѣлѣр сызѣха-хамѣ, «дзыхагѣэш», «хуѣмыхугѣэш», – жалѣнти куэдым емыкѣлу сыкѣащѣынт. Ауэ емыкѣлукѣым ар, икѣлѣ хуѣмыху-гѣэкѣым. Щѣлѣэщ ар псори. Зѣрыбауэм хуэдѣу, щѣыхум и гу налѣэ псѣмкѣлѣ пкѣрылѣ зыхѣщѣлѣныгѣэ лѣэшѣу гѣащѣлѣм хѣлѣщ. Ар зищѣысѣри абы и щхѣэусыгѣуѣри пхужыѣлѣнукѣым нѣгѣуэщѣлу, жыпѣлѣми, мыфѣэмыщыгѣэ хѣунуш. Дѣ кѣыдгурыѣуѣн хуейр – ар псори кѣалѣхуам кѣыдѣхѣу щѣтыкѣлѣу щѣыхум зѣрыхѣлѣгыращ. Ди кѣа-лѣныр – а щѣтыкѣлѣм демыгѣуауѣу тхѣумѣныращ. Икѣлѣ дауэ ушѣлѣушщѣлѣ хѣун, – «сыт адѣ-анѣм быныр фѣлуэ

шлалтаггур?» е «быным адэ-анэр флыуэ шлалтаггур?» – жышлэу. Дауи, мыфэмыщыгэщ апхуэдэ егупсысыклэри псалтамакэри. Гуемылу жылэпхээджаггэжэ «си адэр дахэщи, флыщи е куэд кысхуешлэри, аращ флыуэ шлэ-слтаггур», – жышлэну. «Хьэуам мэ дахэ цоури аращ сы-шлэбауэр», – жышлэным хуэдэщ ар. Хэт и лэ шысабийм кышшышлэдзауэ цыхум нэхьыбэ дыдэрэ кыитехуэр? – Адэ-анэм. Хэт и губжэ цыхум шлалэху кыитракхутэр? – Адэ-анэм. Хэт и нэхцэ цыхур нэхьыбэ дыдэрэ зы-шлэплтыр? – Адэ-анэм. Итлани хэт и лтаггуныггэ дуней псом лтаггуныггэ ллэужыггуэу тетым я нэхь ину икли зыми шлэмыупшлэжу шылар? – Адэ-анэм! Шылэктым нэггуэщл лтаггуныггэ лтэпкэ зыгуэрми шлэмыупшлэж, зыгуэрми хушлэмыггуэж адэ-анэ лтаггуныггэм флэкл. Атлэ дауэ епхэллэ хьун абы цыху акылым кыиубыд шхэусыггуэ кыызэрыгуэкл зыгуэри? Ар езы гьашлэ ды-дэраш, ирипсэууэ араш. Абыи и закхуэктым. Адэ-анэ лтаггуныггэмрэ бын лтаггуныггэмрэ Хэку лтаггу-ныггэм хуоклуэж. Цыхубэмрэ хэкумрэ бэлыхьыншэу зыггэпсэу, зыхьумэжыф кьару мэху. Цыхум шалыхуа и шышлар – и хэкур флыуэ шлалтаггури псэемыблэжу шлэхьумэри а шышлэм и дахагь, и флагь, и кьулеягь, и тыншаггырктым. Апхуэдэу шытамэ, игьашлэклэ пхузэ-хэмыхыжыну дуней луэхухэр нэхьри зэлыхьэнт. Сыт хьэрыпхэм я шлэнтлэпсри я лты нэпсри зэхэлтэджауэ игьашлэм гугуэ щехь я хэку пшахуавэр флыуэ шлалта-ггур, Бешто жыжэ уаем шыпсэу цыху лтэпкэхэм я лтэхэр шлэпхуамыхуэжынуэр? Сыт Хэку зауэш-хуэм ди цыхухэм шызэрахьа лыггэм и кыыхэклышлар? Абыхэм я жэуапыр уэ ептыжынц, си шлалэ цыклу, инышхуэ ухьумэ. Сэ иджы сызыхуейр зы зэман зэ узэ-плтыжын, кыызэрышлэхужын фэеплтэ уи адэшхуэм, си адэм, хуэщлыну арщ.

* * *

Нэхуш хьуауэ бжыхьэ уафэ бзыггэм и фэр пыклырт, фаггуэ хьурт. Нэм кыиплтыхь уафэ кьэухьым зы пшэ клэпи теплтаггуэртэктым, укыиггэуггэрт махуэщлэ кыихьэр уэфлышхуэ хьуну. Кьурш лтапэм шыпсэу адыгэ жылэхэм я дежклэ нэху зэрыщыр нэггуэщл зы-гуэруш, губггуэарысхэм еплтытмэ. Апхуэдэт мы зи гугуэ тшлыну пшэдджыжэри. Махуэм и нурыр кыыздиклыр мыишхьэрэклэу – ипшэклэу кыыпфлэщлырт: ишхьэрэклэ шлы кьуаггым кыыкгуэамыкыпа дыггэм и бзийхэр

бгы лъапэм щлэс къуажэ щыкIум лъагэу щхьэпридзри уэсылъэ къуршхэм ятридзауэ нэхур абыклэ къекIуэтэхырт. Мазэгъуэ куэд зэгъусэу кыщлэкIа хуэдэ, хьэхэри абыклэ дэбэнейрт. Къуажэ гъунэ дыдэм щыт чырбыш плъыжъ унэ зэтетым и щцIантIэшхуэм мэлхэм я гъуэ макъ плейтей кыдэIукIырт, хьэ къахыхьа фIэкI умыщIэну. АрщхьэкIэ хьэи къахыхьатэкъым, Мэрем Долэт зи лъыщIэм унафэ кыыхуищIауэ, а махуэм ищэну тIыхэр Къуищхьэхуэ кърахужа гуартэм кыыхидзу арат.

– Тхьэ дыгъылэ, тIасэ, апхуэдэурэ ухэплъыхьы- нумэ, бээрми ушIэкIуэххэн щымылэ; лэгъупэжхэм кыыхадзар псори щэн хуейщ, – ар жиIэрт зиусхьэным, джабэ лъагапIэм кытитету.

– НтIэ, гъэ псом малым хэта тIыжхэр хэмыплъыхьу пхуащэхупэни, Iейуэ лы IэфI мыхъуни, – пидзыжырти Долэти, – псори сыбгъэхуу бээр дыгъэм жэщ хъуху зез- бгъэгъэуу ара? – Зиусхьэныр ней-нейуэ, зэгуп хэлъу къеплъащ абы: «Уэ сэ сыпхурикъунт, ауэ...», – жыхуиIэ щыкIэу. Долэт и жьэ нахуагъэри, и псэлъэкIэри, и мышынагъэри куэд щIат абыхэм я бгъэм зэрытенэрэ, ауэ зашыIэрт: ящIэрт абы хуэдэ лъыщIэ IэкIуэлъащIуэ зэрамыгъуэтыжынур. Ар пхъащIэ Iэзэт, бгъэныщхьэ бэкхърэ гуэщрэ фIэкI зыдэмыта я щцIантIэм кхъуэ- щыныщхьэу гуэщ кIыхьышхуэ яхудищIыхьат, Iэщ зе- хуэнкIи макъумэшкIи хуэмыхутэкъым.

Сытми, тIибгъу кыыхидзри Мэрем Долэт ежъащ, бээрм ихуну. Ар лIы къуэгъу лъагэ IэпкIлъэпкыфIэт, плIабгъуэрэ бгы псыгъуэу, къэптал хужьымрэ пей фIы- цIэмрэ зэрыщыгъыу къалъхуа хуэдэ, и фащэ мыбгынэт! Саур къамэ-бгырыпхыр ткIийуэ щIэкъузэжат. «Мы къа- мэри хьэлъэ лейуэ хьэ къепхьэкIрэ?» – жаIэмэ, – «Абы узэрыхуеинур зы дакыикъэ закъуэщ, зэи ухуэмеих- хэнкIэ хъунщ, ауэ, а дакыикъэр кыпхуихуэрэ къамэр умыгъуэтыж нэхърэ, игъащIэ псокIэ къепхьэкIми нэ- хьыфIш», – жиIэрт.

Ауэрэ дыгъэри кыщцIэкIащ, Долэти къуажэр фIыуэ кызэринэкIащ, еху тIыхэр лъэбакъуэфIкIэ, и пей къуащцIагъыр щцэдджыжъ акъужьым щIихурыхукIыу. ГъуэгубгъуитIым Iулъ бжыыхьэсэ щхъуантIэм фIыхэ- лъадэмэ, ушцIэ пылэ хужьыр щхьэрихарэ игъэдалъэурэ псынщIэу кыыхехуж икIи и фIэшху мэххыдэ: «Хьэм яш- хьжынхэ, фызейм фрещхьщ, гъуэгум захуэу фыщIри- мыкIуэр сыт?» ТепыIэгъуэ нэхъ щигъуэткIэ, дзапэ уэрэд кыыхедзэ. Хьэтхым и къуэ, Андемыркъан я уэрэдхэр. Ар и хьэл дыдэт, гъусэ щимылэм и деж. Абы щхьэкIэ ауаныщI тIэкIуи хэлъу «Долэт гурымурэ къекIухъ», –

кыхухаIэрт. Тыхэм зэгуагъэпыхукIэ, бэзэрыр кыизэ-
рехъулIэнуми тегузэвыхъурэ: «Мыхэр къэсхужын хуей
хъумэ, сыкъаукIакъэ...», – жиIэрт игукIэ. «Къэсхужын-
къым, ауэ естами», – хужиIэжырт аргуэру и щхъэм. ИкIи
кыхухажакъым, шаджагъуэнэужьым ирихъэлIэу щэн
иухащ. Долэт бэзэр къехъулIэ хабзэтэкъым. Бэзэрым
бгъакIуэ нэхърэ, сыт хуэдэ лэжыбгъэри ебгъэлэжъым
нэхъ къищтэрт, сату ищIын хъуамэ, къищэхур лъапIэт,
ищэр пудт. Ауэ а махуэм сатур мылейуэ къехъулIауэ
къильтытэри егуписыащ: «Ярэби, си ахъшэ сымылIыгъми,
мы тIы уасэм зы шаджагъуашхэ хэсшхыкIмэ, сыт къэ-
хъунур? Сызэрышхари жысIэжынщ. Ар кыыздигъуэмэ,
напэ иIэкъым», – жери. Сэ сщIэркъым а псор, ауэ си адэм
зэрыжиIэжу щытамкIэ, бэзэрыр шхапIэ зыдэт къалэ
цIыкIум куэдкIэ пэжыжъэтэкъым, псори зэрыхъур лъэ-
бакъуэ щитху хуэдизт.

Гупсысэщ-гупсысэри къалэмкIэ игъэзащ, тIэкIу
шхэуэ кIуэжыну. Къалэр, урысей къалэхэм хуэмыдэу,
фэншэт, цIыкIут, унэ зэтетышхуэ закъуэтIакъуэ дэту,
нэхъыбэр унэ лъахъшэ лъэбышэ цIыкIухэу, бгъэны-
щхьи яхэплъагъуэу. Долэт фIыуэ ицIыхурт а къалэри
къалэдэс нэхъ цIэрыIуэхэри. ШхапIэр – харчевнэр зей
ермэлы лIыжъым, хэбгъэзыхъмэ, мызэ-мытIэу щIыхуэ
кылихат. ИтIани фIэфI дыдэтэкъым абы щIыхъэн: зы-
хуэмей хуэзэнкIэ хъунут, сыт щхъэкIэ жыплэмэ, щхъэ-
зыфIэфIыгъэ псэукIэм и мэр кызыщIыхъа адыгэ уэркъ
щIалэгъуалэр нэхъыбэу щыпэкIурт абы, адыгэ хабзэ
ткIийр яужэгъуауэ. «Ярэби, зызыщыздзэин гуэр щIэ-
мысу пIэрэ мыбы», – жыхуиIэу къэувыIэри зиплтыхъащ
Долэт, ауэ зыри шэч кызытрихъэн илгъэгъуакъым. Зы
шщIэгъуалэрэ зы брулрэ шхуэлум еуэу шы фIэдзапIэ
пхъэлъантхъуэм бгъэдэтт, гу зэщIэщIаитI Iутт. Ахэр зы-
ри ицIыхуртэкъым, и зиусхъэн Мэт иш пцIэгъуэплъ на-
тIэ гъуджэр а хэкум щыщIэтэкъым. ШхапIэр псыхъуэ
мывэу зэтэльхъа щIыунэ ныкъуэ унэрэ чырбыш плтыжъ
унэ къэнжалыщхъэу зэтэтт – и щхъэр джэгупIэт (урыс
буржуазием и культурэр къэсу щIидзауэ арт), и щIа-
гъыр шхапIэу. ШхапIэм унэсын щхъэкIэ, и щхъэ къатым
щIыхъауэ унэ кIуэцIымкIэ щIыунэм ехыжын хуейти,
Долэт япэ зыхуэзар джэгупIэ унэращ. Абы щIэтт щIалэ
зыщышIэ ахъшэ джэгухэу, ахъшэ IэмышцIэфIи стIолым
тепхъауэ шухъэ удзыфэм телът, дыщэ сомитху нэгъуни
хэлъу. Шар цIыкIум кыижыхъ-нижыхърти, гъуашхъэ
гуэрым ипкIэрт, итIанэ ахъшэр насыпфIэ хъуа джэгъуа-
кIуэм зритхъулIэрт. Долэт илгъэгъуакIэт а джэгукIэр,
ауэ зэи игъэунэхуатэкъым, джэгупIэнуми, дэнэ кырихынт

адыгэ лIыщIэм апхуэдэ ахъши апхуэдэ зэмани. Нэхъы-
бэрэ зэхихари ахъшэ джэгуным зыри зэрыхэмыуны-
кIырт. «КъутIыр вуаш», – жаIэрт зи мыльткур апхуэдэ
делагъэкIэ зыгъэкIуэдахэм щхъэкIэ, «ИсыкIаш», – жы-
хуалэт. Ауэ хэт ихъэхуми, зыгуэрым ихъэхуркъэ ар, дауэ
«зэрысыкIар?» – егупсысаш, джэгухэм еплъурэ. «Зыри
хэлъкъым мы слъагъум, насып уиIэмэ. Шар цIыкIум
езым къежыхъ, емыIусэIауэ, зыри хуэIуакъым уи гъуа-
щхъэм ипкIэнми». «Сыт делагъэ! Хэт и тIы уасэ ебгъэхъ-
хунур? Уи фэр трахыни!» – къоIушщэ аргуэру и гуп-
сысэр тIуашIэ хъуауэ. – «Сыт щхъэкIэ, ямыхъэхуу, сэ
къэсхъэхумэ, хъунукъэ?»

Джэгухэм абы гу къылъатэххэ хуэдэтэкъым, езы
дыдэхэри зэрыцIыхуххэу хэпщIыкIынутэкъым. Долэт
пхъашIаурэ урысхэм зыкъомрэ яхэтауэ урысыбзэри шэ-
рыуэу ищIэрт, хэбгъэзыхъмэ, судхэм тэрмэшущыздашэ
щыIэт. Ауэ а гупым зэрыцIыхугъэкIэ е зэныбжьэгъу-
гъэкIэ зыгуэри зэжралэу зэхихакъым. «КъакIуэ, уэри
джэгу», – къыжраламэ, абы ищIэнур езым фIыуэ
ищIэжырт – къыгъэзэнурэ къыIукIыжынут. АрщхъэкIэ
езыхэр, дуней фIыгъуэр зылэрыхам хуэдэу, зыда-
гъэгущэнIа хуэмейуэ фэ ятету джэгурт. «Сеплътыищ,
нэгъуэщI мыхъуми, шэджагъуашхэр хъэлэлу къэс-
хъынщ», – мурад ищIаш Долэт.

– Сэри севгъэплътыт, мыр джэгукIэ щIагъуэщ, – жи-
Iаш абы. ДжэгукIуэхэр хуэмей-хуэмейуэ къешлъаш,
зыри жамыIуэ. НэхъыжьыIуэм тIэкIу зиIэжьэри жиIаш:

– КъакIуэ-тIэ, мыбы мащIэкIи куэдкIи уриджэгу
хъунуш.

– Фэ сывэлтэIуакъым сэ щIыхуэ щхъэкIэ, – екIуэ-
тэлIаш, зэгущауэ.

– Хъуэ, аракъым, дзыхъ умыщIрэ жыдоIэри арщ.

Зэрысакъын хуейр фIыуэ ищIэжырты, тIы уасэм
химыгъэщIыщIауэ банкым тIэкIу ирилъхъаш Долэт.
Шар цIыкIур яутIышщауэ гъуашхэр къежыхъ, адэ-
мыдэкIэ жъэхоуэ, къегъэлъейжри нэгъуэщI щIыпIэкIэ
мажэ. Долэт и нэр тенауэ абы йоплът, и гур къолъэт, и
Iэпкълътэпкъыр шарыр здэжэмкIэ дегъэш, и бэуэныр
щыгъушщэжауэ.

– Великолепно! – къыжьэдэлътэтащ абы, игури IэфIу
псэхужаш.

– Уэ къыбдэджэгунIауэ шынагъуэщ, – ягъэщIэгъуаш
и джэгуэгъухэм. Апхуэдэурэ етIуанэуи къыхъаш, еща-
нэуи къыхъаш, кIуэ пэтми банкым илът ахъшэр нэхъыбэ
хъууэрэ.

Абы фIэкIмэ, тIы уасэри ирикъужынукукъым. Долэт

щытщ, шарикым йоплътри, и нэгур ятлэхуфэу пыклаш. Ар иджы ауэ кызырыгуэкл джэгужкыым, ллэн-кьэнэну и гьашлэр а шарик цыклым епха хьуаш, кьежыхь, жьэ-хоуэ, кьегьэлтэеиж, аргуэру кьежыхь, игури и псэри абы кыздрихьэклым кыфлощл.

– Ужасно! – кыжьэдэлуклаш абы макъ дэгу пыхужклэ: езыр зыхуэмей гьуашхьэм шарик цыклым ипклат. Тибгьу уасэм щыщу кыхуэнар зы тлы уасэ ныкьуи хьужынутэкым. «Сыт сщлэжынуар иджы?» – зэупщлэжаш игуклэ, зыкьомри щытащ, хьэкьсину. Итланэ, щлэрыщлэу кьэплэжам хуэдэу, и щхьэр льягэу илэтыжри «Ничево, псы кьиуам хэхуар псыф зырымы-хьуным хэтыжкыым, кызырыхьэклымжынщ зыхэтыр», – жери шхэну подвалым ехаш.

Шаплэми цыху щлагьуэ щлэстэкым, езы шхалэри, сыт щыгьуи хуэдэу, зырыщытщ, зыри кыхьэхьуакыым, зыри хэщлакыым. «Сыт гьэщлэгуэн, игьашлэм си мыхабзэу си нэр псоми щхьэ хуэзэрэ нобэ? Мес, шагьыр кызырыраклэ кхьуэщын лэлыныкьуэ цыклым тетц а здэщыта дьдэм и деж, шапхьэ крушклэ цыклым бгьэдэтщ, ауэ дэ шагьыр дефэркыым, сыт ар мыбы щыщлэтыр? Ермэлымэ гьэщлэгуэн, и унэ щрефэж, дэ дыкымыуцлэпэу, – егупсысырт Долэт. Абы иджы идэнут сытми егупсысыну, езым и щхьэ луэхум емыгупсысыж закьуэмэ. – Мо бжэ блыпкыым хэукла гьушл лунэшхуэри лло? Сыту делэ, щхьэ хаукла ар? А-а-а. Иджы кьэсщлэщ шагьыр мыбы щыщлэтыр. Урыси нэгьуэщл лэпкыыуи чыристан куэд кьоклуэри аращ. Псом хуэмыдэу, Кьалэклымкыым кьрашу гьушл гьуэгу кызырашлэрэ. Ахэр псори шагьырафэщ. Ирефэ... Мес, икли йофэхэр. Мо щхьэгьубжэм бгьэдэс урыситлым зэфэри шагьырщ. Ауэ мо урыс щлалэ щхьэц псырылфэр и закьуэ щхьэ щысу плэрэ, ар икли ефэркыым. Лэдэщ. Зыгуэрым йогупсыс ари, тхьэмыщклэ. Сыбгьэдэтлэсхьэн, хьэмэ... Куэдщ, сыту сщлын щхьэуэз лей. Мо плланэпэм дэ адыгэ гушыр аркьэ йофэ, флыуэ храгьэдзащ. Абыхэм яйуэ кыщлэклымнщ а уанэшхэри. Абы я сатур нахьэсыжыну плэрэ унэм... Нахьэсыжынщ, яхуифынкыым апхуэдиз... Мо унащхьэ бгыкьуми хэукла гьушл флэдзаплэри сыт? А-а-а, мис ар сэбэщщ, абы клэпсэ ипщлэ хьунуш... ишэчынуш. Ауэ мо бжэ блыпкыым гьушл лунэшхуэр хэзыуклар делэщ. Ар зыри хьунукыым». Ауэрэ кыхьухахьаш Долэт зыщлэлыуар: лы гьэва тепщэч, бахьэр кыщхьэ-щыхьу, щлакхьуэ, лэпс, аркьэ пэлэщтоф. Аркьэ стэкан ныкьуэфл, псы хуэллам хуэдэу, ирифри шхэн щлэдзащ. Арщхьэклэ щлагьуэу емыдзакьуэ лыр игьэтлэлыжри

аркъэ гуэрыр ирикIащ, ефаш. Псори зэпиплъыхъу, жаIэм илэдэлъу шIидзэжаш. Щхъэгъубжэм бгъэдэс урыситIыр къызэрызэщIэгъэплъауэ нэхъ хэлэтыкIауэ псалъэрт.

– Да, истинно правда, ничего не скажешь, дикий край, – жиIэрт зым.

– Да, жалкий народ, но край – что рай, а народ такой... – кIэщIу жыплэмэ, жаIэм къикIыр адыгэбзэкIэ мырат: щIагъуэкъым.

– Нышэдибэ мафIэгум сису сыкъыздэкIуэм, нэхулъэ къызэкIэщIитхъ кудейуэ арт, зы кIий макъ гуэр зэхызох – мафIэс къэхъуа си гугъаш. Щхъэгъубжэр езгъэжэхати, си щхъэр щыдэгъэжым, си пыIэр жьым сщхъэрихри щхъэщIэу сыкъэнащ. КъызэрыщIэкIам-кIэ, муIэзиныр мэжджытым къытеувауэ гуоуэ арат. Араш а народым и сэбэпу сэ къызэкIар иджыкIэ.

ЕтIуанэ урысыр ину дыхъэшхаш.

– Ар сытым щыщ. Сэ зыбжанэ щIауэ сыщыIэш мыбы, солажъэри, пэжщ, лэжъапщIэр хьэлэлъу къуат, щIы упсын хуейкъым, ауэ гушыкIыгъуэ куэди ущыхуэзэнуш. Къуажэ цIыкIу гуэрым сыщыIэт сэ, унэ ахуэ-щIу. МахуэкIэ сылажъэрт, жэщкIэ хъэщIэш тIэкIу ялэти, абы сыщIэлът. Езыхэр хуэкъулейсызтэкъыми, фIыуи сагъашхэрт. СыщыIэурэ гу лъыстащ, пщэдджыжь къэс жыхуалэм хуэдэу, зыри къэмыхъей щыкIэ, я цIыхубзыр шындэбиймкIэ екIуэкIырт кхъуэщын цIыкIу иIыгъу. Езыр цIыхубз дахэт. Апхуэди зкIэ сехъуапсэрти, и лIыр дэкIамэ, къыдэмыхъэжу зы бгы гуэрым щыхуащэрэт жысIэрт. ИтIанэ шэч сщIащ «ярэби, щIасэлI зримышэу пIэрэ мыбы», – жысIэри. СыкIэлъыплъыну мурад сщIащ. Пщэдджыжь гуэрым япэ зизгъэщIа аби хадэм сыкъыххэтIысхэмэ, слъагъур сыт? Сымылгъэуамэ нэхъыфIт. Мо цIыхубз дахэшхуэр етIысэхри къубгъан зэрызэрахъэр а пщэдджыжьым слъэгъуаш. Ар щIыхъэжу сэ сшхын ищIын хуейт. Абы лъандэрэ си гур ящыкIащ. Къэзлэжъар къайIысхри сыкъыдэкIыжаш. АфIэкI сыщышхэжыфынутэкъым. Иджы сщIэнур сщIэркъым. СикIыжынуши, лэжъапщIэ тынкIэ мыбыхэм нэхърэ нэхъыфI бгъуэтынукъым, симыкIыжжи, псори аракъэ, – иухаш урысым и псалъэр.

Долэти щыст, едалуэу: «Сыт иджыри жаIэнур мыбыхэм», – жыхуиIэу. Аркъэр и щхъэм дэуейри чэф ныкъуэ хъуат.

– Е-ей, лъапщIэжъхэ, хэт фэ ауан фщIыр? – ящIэгъуаш абыхэм харчевнэм щIэс псоми зэхыху.

– Уэ дынопсалтъркъым дэ, – жиІащ фІэмыфІу япэрей урысым.

– Хъауэ, фыкъызэпсалтэ, уэ, уэр дыдэр къызэдалуэ, уэ мэджытыр ауан уошІ. Фи члисэр нэхъыфІ? Дыдейр, зи мыхъуми, псоми зэхуэдэу йоджэ, нэмэз фшІы жери. Фи члисэм къызэрышІидзэр цІыху зэхэгъэжынщ. Фи члисэр къулейхэм ящэхуа члисэщ. Дауэ абы и тхъэгъушыр зэрыджэр? «Баронов, пожалуйте! Зипалов, пожалуйте!» Ахэр къулейуэ аращ. Дауэ зэреджэр адрей тхъэмшкІэ къомым? «Хурда-мурда, иди сюда, Хурда-мурда, иди сюда». Вот ваша церква. Хороша? Уи пыІэ-ракъым – уи щхъэр ихъын хуеящ уэ жъым!

УрыситІыр я жъэр ушІауэ къедэІуащ зыкъомрэ, итІанэ етІуанэ урысыр губжьауэ къыщылтэтри къыпидзыжащ.

– Щыгъэт уэ цІыху Іэлым, уэ зыри къопсалтъркъым, жытІакъэ.

– Хъауэ, фыкъызэпсалтэ иджыри, армыхъумэ сэ нэгъуэщІ зыгуэру сыновэпсалтэнщ. Иджы уэ къэдалуэ, уэ!

КъедэІуэн щхъэкІэ, зыми уелтэІун хуеиштэкъым. Псори я тхъэкІумэр тегъэхуауэ, даІуэрт, харчевнэм щІэсу хъуар. Адыгэ гупри уэршэрыштэкъым, къауІэб-жьауэ щыст; къэхъунум ежъэу урыс щІалэ щхъэц псырылтафэри шхэн иухауэ щІэкІыжын хуейт, ауэ къаувы-Іэжауэ зыгуэрым щыгуфІыкІыу щытт, и гупсысэ хъунт зыщыгуфІыкІыжри.

– Уэ, – жиІащ адэкІэ Долэт, – уэ, адыгэ хабзэр гушчыкІ зыщІам, мы зыр къызжеІэ! Къубгъан зехъэныр зэрыкъабзагъэр умышІэу ара уэ?

– Сэ ар апхуэдэу къэзгъэнэнкъым, сэ ар апхуэдэу къэзгъэнэнкъым, щыІэщ мыбы жандармэ, щыІэщ пристаф. Сыт дэ укъыщІытфІэнэр, узыхуейр сыт?! Уагъэ-лтъагъунщ уэ дуней.

Долэт афІэкІа зыхуэмышыІэжу стІолым тет птулькІэ ныкъуэфыр къишхъуатэри уащ, ауэ зэуам лъэныкъуэкІэ зридзэкІри, птулькІэм щхъэгъубжэр жъгъыбу кІуэцІрихаш. Ар щымыхъум, и къамэр кърипхъуэтри, былтырыкум хуэдэу, илтэщ. Ауэ абы нэхърэ нэхъ псынщІэжу къыщІэкІлащ урыс щІалэ сырыхур. Ар къалтэри наплэзыплэм Долэт и пашхъэм къихутащ. АпшІондэху, урысым зэрыжаІэм хуэдэу жышІэмэ, къаугъэр къызэрыкІа лІитІым «я лъэужыр гъушчыжат». Щытт Долэт къамэ пцІанэр зэриІыгыу, иджыри губжькІэзызым зэщІиІыгъэт, зыри жиІэжыфыртэкъым, ауэ Іэнкун къэхъужат. «Мыр дауэ, Іэлу къалтытэ бгырыс

губжъами, къамэ пцІанэми шымышынэу и бгъэр тІарэ Іэшхъэ пцІанэу къэува щІалэм сытыпсэ иІэр? – егупсы-сырт ар. – Сэ си насыпти абы си къамэ зыгуэркІэ зэрылтэмыІасар. Мис ар цІыху хъуну къыщІэкІынщ.

– НакІуэ нэтІысыж, – жиІащ щІалэм, Долэт здэщыса стІолымкІэ и Іэр ищІри.

– НакІуэ, – сабырыжащ, и къамэри ирилъхъэжащ Долэт, – емыкІу сыкъыумыщІ, дэ дыІэлми, ди гуапэкъым апхуэдэхэр тІагъунауи зэхэтхынуи, шэчыгъуейщ, къоуэмэ нэхтыфІщ абы нэхърэ.

– Уэ укъуанщэкъым, сэ псори зэхэсхаш икІи слтъэгъуаш, уэ узэрыкъуаншэр зы закъуэщ – утэмакъкІэшІщ. ТэмакъкІэшІыгъэм сыт хуэдэ Іуэхури зэІигъэхънкІэ мэхъу, – Долэт шхэнуи ефэнуи хуеиштэкъым, къыщыщІа псори щхъэуэ щыхъужауэ зыри жимылэу щыст. АрщхъэкІэ урыс щІалэм Іэнэр щІэрыщІэу къригъэщтэжащ: лы, джэдыкІэ, аркъэ.

– Уэ аркъэ уефэркъым, сыт ар зэрыщІынуыр?

– Сэри си хъэрэмкъым аркъэ, ауэ сефэн къудей щхъэкІэ сефэркъым: иджи сефэнуш. Дэнэ уэ урысыбзэ щызэбгъэщІар, уеджа, дэнэ ущеджар?

– СымышІакІэшэрэт, сщІа нэхърэ. СымышІамэ, нобэрей къаугъэм хуэдэ сыхэхуэнтэкъым.

– Хъэуэ, пцІэмэ нэхтыфІщ, умыщІэ нэхърэ, дэнэ ущеджар?

– Сэ седжакъым, зы хъэрфи сІІыхуркъым, Іэ зэрытездзэжри мыраш, – жери и Іапхъуамбэ джэдыкІэр стэканым хигъауэ хуэдэу ищІри стІолым трикъузэжащ Долэт. Ар аргуэру къызэгуэпыжырт: «Сыт мы игъащІэм сымылтъэгъуа, сэ нэхърэ куэдкІэ нэхъыщІэ щІалэри къыщІыскІэрыныкъар», – жыхуиІэу. ФІэфІтэкъым хэгъэзыхъауэ къызэреупщІыр. ЩІалэр зимылэуэху зезыхуэ цІыхухэм ещхътэкъым, абы щыгъуи зыгуэр кърихуэкІыфэ, Іуэху гуэр лыхъуафэ тетт. «Хъэуэ, мыбы уелэкІ хъунукъым, ещэбэкІын хуейщ», – жиІащ игукІэ.

– Сэ урысым куэдрэ сахэташ, сыпхъащІэщи, сызыгъэлажъэм и деж сокІуэ. Ди гъунэгъу урыс къуажэ, къэзакъ станицэхэм зы унащхъэкъым сэ щытеслхъар. Мис абыхэм щысщІащ бзэр.

– АтІэ, дауэ къыппдыхъуа а узыхэта урысхэр, псори мо щхъэгъубжэмкІэ дэбгъэлгахэм хуэдэ, хъэмэ тІэкІу дзыхъ яхуэщІІ хъуну?

– О-о, урысым фІы куэд ядэслтъэгъуаш сэ! Сэ слтагъу мыхъур урыс лъапщІэжъ къэджэдыхъакІуэ Іуэхуншэхэраш, ахъумэ урыс лэжъакІуэри... Ар псэкІи лэжыгъэкІи мо ди къуршыжхэм нэхърэ нэхъ инщ!

– Пэжш, фи кѳуршыжѳхэр инш икѳи телѳыджэщ. Сэ нышэдибэщ мы хэкум сыкѳышихѳар. Мафѳлэгум сыкѳыкѳы абыхэм сашѳлуплѳам куэдрэ сышѳытащ сыкѳэуѳлэбѳжауэ. Куэдри сеплѳащ абыхэм, дыгѳэр а лѳэныкѳуэмкѳлэ кѳышыкѳуэкѳл си гугѳэу. Аршѳхэкѳлэ абыкѳлэ сыплѳэурэ дыгѳэр кѳышыкѳуэкѳлар си шѳыбагѳымкѳлэщ...

– Кѳашѳтэ-тѳлэ, дегѳафэ, – жиѳаш шѳлалэм, стэканыр кѳиѳэтри, – дызэрыгѳэцѳыху, сэ си унэцѳлэр Федотовш, си цѳлэр Николайш. Сынѳженерш, уэр-шэ?

– Мэрэм Долэт – араш си унэцѳлэри си цѳлэри, кѳуаажэ гѳунэгѳум сыдэсш.

– Атѳлэ, ди зэрышѳыхуныгѳэм шѳхэкѳлэ... – жиѳаш Николай, гуапагѳэ хэлѳу. И псэлѳэкѳлэки, и нэгѳу шѳытыкѳлэки, и зыѳыгѳыкѳлэ псомкѳи зэрышѳыху гѳэсар белджылыт. Долэти зыхишѳлэрт ар дыдэр, икѳи кѳуэ пэтми нэхѳ дзыхѳафѳлэ хуэхѳурт.

– Атѳлэ, сыт уэри мыбы укѳышѳлэкуар, шѳышѳлэнур сыт?

– Сышѳылэжѳэн си гугѳэщ, мыбы гѳушѳл гѳуэгѳу шѳашѳл, ѳэдѳи ухуэн хуейш – гѳуэгѳу, лѳэмыж, псэуалѳэ, унэ.

– Мыхѳэнэншэщ: гѳушѳл гѳуэгѳур здашэнум нэсаш, адэкѳлэ кѳуапѳлэ иѳэжѳкѳым, кѳырым думышеинумэ; адреѳуэ, гѳуэгѳу, лѳэмыж, унэ сытхэр пшѳын шѳхэкѳлэ, зыхуейр ѳэшэ кѳарурэ джыдэ жанрэщ. Ар ди деѳи шрокѳу... Инженер ѳуэху хуейкѳым.

– Хѳэуэ, Долэт... Да, хэт уи адэм и цѳлэр?

– Ар ѳуэхукѳым, Долэткѳлэ кѳызэдѳэ.

– Атѳлэ, сыт быухуэнуми, инженер ѳуэху хэлѳш, ар фѳы, быдэ хѳун шѳхэкѳлэ. Хѳэмэ кѳывдэлэпыкѳуну кѳакѳуэр фи жагѳуэ? – шѳлэушѳлэщ Николай, набдзэ сырыхухэм и нашѳхуитѳыр кѳышѳлѳигѳэгѳуфѳыкѳы.

– Куэд кѳэкѳуаш мыбы, кѳыддэлэпыкѳуну жалэурэ...

– Уэ сэ дзыхѳ кѳысхуэшѳлѳыркѳым, Долэт, дзыхѳ кѳыпхуэзымышѳлѳым уепсэлѳэну гугѳуш.

– Аракѳым. Сэ уэ япэу услѳагѳу кѳудейш. Дышэр кѳышѳлэрышѳынуми сшѳлэркѳым. Иджыри кѳэс зэрышѳытар жызоѳлэ. Дэ тлѳэгѳуаш зыкѳом: дышэ дамэтель ятелѳу кѳакѳуэуи, кѳулыкѳушѳлэу кѳакѳуэуи, ауэ дыкѳагѳэпэжакѳым. Ди бейгуэлхэм якѳуэува фѳлэкѳл, дэ зыри кѳыддэлэпыкѳуакѳым. Сэ си гѳашѳлэм сылѳышѳлэщи сылѳышѳлэщ, дяпэки сылѳышѳлэнущ. Хэбѳэзыхѳмэ, идѳыри кѳэс фыз кѳэсшакѳым сэ. Сыхушѳыхѳэркѳым. Кѳызэрышѳэни сѳлэкѳым.

– Иджы кѳохѳу фэ кѳывдэлэпыкѳун, дяпэкѳлэщ ахэр кѳышѳыкѳуэнур...

Долэт еплѣащ абы зыри жимыІау, зыри кѣыгурымыІау.

– Хѣунѣ, – жиІащ Николай, – ар кѣэдгѣэнэнѣ, фѣ инженер фыхуэмейуэ жоІауэ, зѣрыжыпІамкІа, упхѣащІа Іээѣ, мы джѣдыкІитІыр зѣтегѣасыт, стІолым тету, – Іэбѣри джѣдыкІитІ кѣритаѣ.

Долэт Іанкунурѣ джѣдыкІѣр кѣыІихри, ІитІымкІа зырызу иІыгѣыу еплѣащ, игѣэджѣрѣзаѣ, кѣигѣэджѣрѣзыжаѣ, ІѣкІа иІыгѣыу стІолым тригѣуѣвѣри еплѣащ. Хѣуртѣкѣым. Зы джѣдыкІа дыдѣри стІолым тѣзагѣѣртѣкѣым, кѣежѣхырт егѣзыхыгѣуѣти. ИтІанѣ щІакхѣуѣку тІѣкІу кѣыпичри зѣхипѣѣжаѣ, ар кѣыздежѣхымкІа щІидзыну.

– Е-е, ар хѣткѣым, – дыхѣѣшхѣащ Николай тхѣжу.

– НтІа, мыр дауѣ? Емынѣми ищІанкѣым мыр. СтІолыр лѣэныкѣуабѣѣѣ...

– ЩІыр нѣхѣ лѣэныкѣуабѣѣѣ, уѣ пщІыІамѣ зытепщІыхынур щІыраѣ. Мыдѣ кѣащтѣт, – Іихыжаѣ джѣдыкІитІыр Николай. Зы джѣдыкІѣр джѣдыкІапхѣмкІа хуипѣазѣри мыкѣутѣну, ауѣ пхуикумбѣу тетІыскѣэн хуѣдѣу щабѣ цІыкІуу стІолым еуаѣ, И Іѣр щыІуихыжам джѣдыкІѣр стІолым кѣыхѣкІыкІа фІѣкІ умыщІѣну, тетт. ЕтІуанѣмкІа ещхыркѣабзѣу стІолым тет джѣдыкІѣм еуѣжри, джѣдыкІитІри, зѣпыту кѣакІѣѣѣам хуѣдѣу, зѣтету стІолым тѣуаѣѣ.

– Афѣрым! Афѣрым! – жиІащ Долэт фІѣтелѣыджѣу, ауѣ псынщІаѣѣу зѣрызитаѣ хущІегѣуѣжри, пичѣжаѣ, – гѣѣщІѣгѣуѣнкѣым ар, скѣутѣмѣ сѣри тѣзгѣуѣвѣнѣѣ.

– Ухуейми кѣутѣ, ауѣ пщІын хуейр щІы.

Апхуѣдѣу зѣрыщІыхуаѣ Мѣрем Долѣтрѣ Федотов Николайрѣ. Я псѣр зы чысѣм иІыым хуѣдѣу, куѣд щІауѣ зѣцІыхугѣѣфІхѣу кѣыпфІѣщІыну кѣѣтѣджыжахѣѣ, зѣгѣусѣу харчѣвнѣм кѣыщІѣкІыжыну. Долэт и нѣр аргуѣру имыщІѣххѣу щІыунаѣѣхѣм хѣукІа гѣуѣщІ кѣикѣым хуѣзаѣ. «КІапсѣ ищІапІѣ гѣуѣзѣэджѣѣ», – кѣѣкІыжаѣ и гум... Ауѣ а гупсысѣ фІейр Федотовым зѣпиудаѣ.

– Мѣс, мохѣраѣщ щхѣѣгѣубжѣм дѣгѣѣлѣын хуѣяр, мо шулерхѣр, – жиІащ Николай, и щхѣѣ пѣшым кѣыщыщІѣкІыжым, рулеткѣм иридѣжѣгухѣмкІа и Іѣ хужѣ гѣѣфІар ищІри. – Ахѣумѣ а уѣ щІѣбгѣѣѣахѣр сыт мыгѣуѣ, ахѣр ауѣ дѣлѣ тхѣмыщІкІѣ кѣудейуѣ араѣщ. Ахѣри зы мыгѣуагѣѣ гуѣрым кѣрихужѣаѣѣ.

– Сыт шулерыр?

– Шулерыр – ар гѣѣщІагѣѣкІѣ, хыилѣкІѣ цІыху зы хѣунщІѣ, зыгѣѣунѣхѣу лѣѣужыгѣуѣу щыІѣѣѣ, – Долѣти фІы дыдѣу кѣыгурыІуаѣ «шулерыр» зищІысыр,

иужькІа щІаьмыпщІаьжыну, ауэ зыри жиІакъым, зы-
къригъащІакъым. Ахэр харчевнэм къыщыщІаьжам,
дыгъэр къухъащІам нэсауэ уэсылтэ къуршыжьхэм плты-
жьыфэу хуепэзэзэхырт. Николай Федотовыр къаувы-
Іэри зыкъомрэ щытащ, абыхэм еплтэу.

– ИгъащІам сурэт тхауи слъэгъуакъым природэм
укъэзыгъащтэ апхуэдиз дахагъ иІау! – жиІащ абы, Долэт
къыхуеплтэаьжурэ. АрщхъаькІа Долэт зэгупсысыр нэ-
гъуэщІт: «Дэнэ къыкІами, мыр мыжьыкъ лтэпкъкъым,
мыр цІыхушхуэ лтэпкъщ, уэркъ лтэпкъщ. Плтагъуркъэ
и Іэхэр... Си Іамрэ абы и Іамрэ зэплтытмэ, шурэ лтэсрэ
я зэхуакущ. Абы и Іэр инкъым, хужьщ, и Іапхуамбэ
кІыххэр лантІащ, пшынэ егъауэ ухуеймэ. И бзэм зы
псалтэ мыфэмыщи къыхэхуэркъым – цІыху гъэсащ,
икІи, сэ нобэ си нэгү щІаькІаькІа, аслтэным хуэдэу, псэ
мышынэ иІащ... Ауэ сыт сэ абы кІэрыщІэн сыкъыщІи-
щІар». Долэти лтыщІа щхъаькІа, зыкъом илтэаьжати,
зэхэщІыкІ гуэрхэр иІэт: бзэм цІыхум и акъылымрэ
хьэл-щэн, гъэсэныгъау хэлтымрэ къызырегьалтагъуэр;
и Іамрэ и ІуэхущІафэмрэ зэрызэххьыр. Езым и Іагуфэ
пхъашэ Іувым хищІа ажмыжхэр, уеуІуамэ тІыркъ-
тІыркъ, жиІау, къупщхъэм хуэдэу хэст, и Іапхуамбэ
пажэр пытыжыххэтэкъым (зиусхъэным и щхъэл мывэр
иуІуауэ щытрилтхъэжым пиубэрэжьыкІри пахат).

– АтІа, Долэт, си гуапэщ дызэрызэрыщІыхуар, иджы
сэ хъэщІащ сылтыхъуэнщ, узыншэу ущыт, – зыкъы-
хуигъэзэжащ абы Николай, и Іэр къишийуэрэ, – дя-
пэкІи дызэхуэзэну си гуапэщ.

– ХъэщІащ лтэпкъ ултыхъуэнкъым, си деж унэ-
кІуэнщи ущыІэнщ. Мыбдеж дэлтыр сыхъэт гъуэгущ,
нобэ бзэрщ, щцэдей лэжьагъуэ махуэнщи, уи Іуэху иужь
уихъэжынщ.

Гутедзэ къыгъуэтри къытІысхъахэщ. Дыгъэр къухъэ-
рэ пэт къуажэм къыдыхъэжащ. Николай фІэхъэлэмэту
жылэр зэпищІыххьырт.

– АтІа фи къуажэр Кавказ аулхэм ещхъкъымы, –
жиІащ абы, урыс тхаьІуэхэмрэ художникхэмрэ къагъэ-
лтагъуэ сурэтхэм зэрыхуэмыдэр и жагъуэ хъуа хуэдэу.

– Дэ иджыри дыбгырыскъым, бгырысхэращ зым и
унащхэр адрейм и бжэлупэу псэхэр: Дагыстаныр,
Шэшэныр, Къушхъэжбанэ. Дэ тафэ гъунэм – бгы жьэ-
гъум дыщІаьсу аращ. Абы щхъаькІа жьэгъушІаькІа къы-
доджэ.

Іащ къыдыхъэжхэр иджыри мызэгъэжауэ уэрамхэм
дэтт, адэ-мыдэаькІа шкІа бу макъ, мэл гъуэ макъ къы-
щыІурт. Хъушэм къаІэт сабэр гъуэз гъуатІафэу жылэм

щхьэщытт, хьэ банэ мафхэри абы кыххэлукIырт. ЩIалэ цIыкIу лъащIэрыщэхэм я унщIэ пылэ тхьэкIэ лалэхэр уфафэу, чы кзурагъ ялыгыу къажыххырт, щхьэж и былым дигъэхъажыну. Долэтрэ Николайрэ бжей пхъэбгъу сэрейкIэ къэщIыхъа пщIантIэм и куэбжэм Iухъа-хэщ.

– Еблагъэ иджы, мыращ си псэупIэр, – жиIащ Долэт, калиткэр Iуихри. ПщIантIэр инт, зыри дэмыту, зы унэ закъуэ фIэкI.

– УлIыщIэ тхьэмыщIэмэ, мы унэри мы пщIантIэри дауэ зэбгъэпэщэ, – игъэщIэгъуащ Федотовым. ИкIи пэжу, жыпхъэм кърагъэджэлам хуэдэу, къопсэлгъэн къудейуэ абджыпс верандэ зыIут кхъуэщыныщхьэ унэ плIимэ цIыкIури, бжей пхъэбгъу Iув сэрейкIэ къэщIыхъа пщIантIэ удзыщIэри гурыхът, арщхьэкIэ Iугъуи бахъи кыдиххыртэкъым, фызи быни къапэжхьэртэкъым, Iэщи кыдыдхьэжыртэкъым: куэбжэшхуэр быдэу хуэщIат–щыуртэкъым гъащIэмэ. «ТхьэмыщIэ, иIэкъым фызи быни, щIылэ-псыIэщ», – егупсысащ урыс щIалэр.

– Ахэр си Iэм ищIыжырти сщIащ, нэгъуэщI схузэфIэкIыркъым, – хьэщIэри бысымри щIыхъащ унэм. Долэт мафIэ тIэкIу кызэригъэпэщри жьэгу лъахъшым гъуаплгъэ шейнычышхуэ фIидзаш, шей кыигъэкъуэлгъэну. АпщIондэху Николай унэ кIуэщIыр ээиплты-хъащ, набдзэгубдзаплгъэу.

– Мис иджы си фIэщ хъуащ IэщIагъэфI узэриIэр, джэ-дыкIэр пхузэтемыгъэсами. Ар еплтырт бжэ-щхьэгъуб-жэхэм, Iэ дилгъуэрэ, игъэщIагъуэрт апхуэдэ IэщIагъэ зиIэ адыгэ зэрыщIэр.

* * *

Фэтыджэн уэздыгъэр ешэхуэу унэр хуэныкъуэкIыфIу здыхэлгъым, Долэт игу къэкIыжаш Николай а махуэм «...Ахэр ауэ делэ тхьэмыщIэ къудейуэ арщ, ахэри зы мыгъуагъэ гуэрым кърихужъащ», – зэрыжиIар. «Сыт къезыхужьэнур ахэр, езыхэм я бзаджэнаджагъэкIэ къамыджэдыхьмэ!» – егупсысырт ар. ИтIанэ хуэм цIыкIуу хьэщIэм еджащ:

– Николай, Николай, ужейрэ?

– Хьэуэ, сыт?

– Сыт а нобэ, ахэри зы мыгъуагъэ гуэрым кърихужъащ, жыхуэпIар? Сэ сыщыуа мыгъуэу пIэрэ, Iейуэ сай-къуэншэкIа абыхэм?

– Хьэуэ, уэ укъуэншауэ аракъым. Ауэ ахэр къамэ кы-

зыхурахым хуэдэкъым. Фэ фццлэркъым, ахъумэ ахэри тхъэмышцкцлэщ, фэ нэхърэ нэхъ тхъэмышцкцлэжщ. Ахэр псэукцлэцц лүэхукцц фи къуэщщ. Урыс къалэшхуэхэр плъэгъуамэ, пццлэнт ар. Уэ сэ сылщцлэщ, – жолэ. Иджыпсту Россиер лъхъэ пццланэм фцлэцкц къэмынэу адреиър псори лъщцлэщ. Ари сыт хуэдэ лъщцлэ, лэжъашцлэ кърамыту, къуэдэ лъхуу, я быныр яхуэмышцлэжу, я щхъэфэр зэрытешхыкцлэу, яхуэмышчэчыжу быныр къагъанэрэ щцлэпхъуэжу е лъэмыжым елъэрэ псым зыхадзэжу. Къезыхужьэн мыгъуагъэ щымащцлэкъым иджыпсту Россием. Я щхъэр зэрахъэу къэнащ, – жицлэщ Николай, пцэм къытлэсхъэжауэ ису.

– Еу-уей мыгъуэ, сыту делагъэшхуэ къыхэкцлрэ щцлэныгъэншагъэм, щыуагъэшхуэ! Сыткцлэ згъээцкцлэужыфыну ар сэ иджы?

– Ягъэ кцлэкъым, уемыгупсысыт абы, уалъэцлэсакъым. Уалъэцлэсамэ, ахэри букцлат, уэри Сыбыр пхашцлэм укъыщщццидзат. Сыт абы и мыхъэнэр? Аращ ди бийхэр зыхуеиххэр. Мис а нобэ уэзгъэлъэгъуа шулерхэм хуэдэ ди правителхэм ди империе иным ис ццлэху лъэпкъ псори зэрагъэбий апхуэдэу динымрэ хабзэмкцлэ. Уэ мэжджытымрэ адыгэ хабзэмрэ ауан ящцлэ жыщцлэри угубжъаш, а ахъмакъхэми ар къагурыцлэуэркъым.

– Еу-уей!

Икцлэ мыжейуэ, зыри хужымыцлэжу зыкъомрэ хэлъашцц Долэт. Щцлэцлэщ. Къыщцлэхъэжащ хуэм дыдэу, Николай къымыгъэушыну.

– Щхъэ умыжейрэ? – щцлэущцлэщ Николай, – нэху щыну хъунщц мыгувэу.

– Иджыпсту сыжеинщ. Сыт империе жыхуэпцлэр?

– Импеиер – ццлэху лъэпкъ куэд ящцлэри езыхэри къызэщццэзубыдэ къэралщ. Апхуэдэщ ди пащтыхь Россиер.

Пцэм екцлэужурэ, Долэт къыщццигъуащ:

– Уэ пццлэрэ а нобэрей шулерхэм къызащцлэр? Къызащцлэми, щццлэркъым, къысщщцлэми щццлэркъым.

– Сыт къуащцлэр? Пэщэгъу пхуэхъун хуей щхъэ хъуа ахэр?

Долэт и бэзэр махуэр къызэрекцлэукцлэ псори жрицлэжаш и хъэщцлэм.

– Тцибгъури ебгъэхэхуа, къанэ щымыцлэу? – къытлэсхъэжащ Николай аргуэру пцэм, хъэщццхущцц гуэр къедзэкъам хуэдэу, – апхуэдэ хъэл пхэлъ?

– Къэна щыцлэкъым, зы тцлэ ныкъуэ уаси къэнакъым, а къэнари исфыжаш, – жицлэщ Долэт и хъэщцлэм фэ лей къызэрыриплъыжар зыхищцлэу.

– Уэ ипфыжар сэ слъэгъуаш, ауэ абыхэм зебгъэсамэ, уи Іуэхур щӀагъуэкъым.

– ИгъащӀэм нобэ сыхуэзауэ арщ.

– АтӀэ ар Іуэхукъым, хьэл щыпхуэмыхуакӀэ убгъэдэмыхъежи зэфӀэкӀащ. Сэ сыджэгугу ытащ хуабжъу, икӀи къэсхъу, икӀи сфӀахъу, ауэ иужь зэманым я бзаджагъэ псори къасщӀэри си гур ятезгъэпщэха нэужь, тхъэрыІуэ стащ, абы фӀэкӀ сымыджэгужыну... АтӀэ сыт уи мурадыр иджы, дауэ зэфӀэбгъэкӀыжыну ар?

– Иджы сызыгъэлӀыщӀэ хозыиным и деж си лӀыщӀаппщӀэу илъэсищ яй Іулъщ. А илъэсищым абы щысхамрэ щыгъын закъуэтӀакъуэрэ фӀэкӀ зыри къелысхакъым. ХигъэкӀыжынщ абы. Ауэ абы нэхърэ нэхъ Іейщ – дзыхъ кысхуищӀыжынкъым дяпӀкӀэ. Дзыхъыр уфӀэкӀуэдыну нэхъ Іейщ ахъшэм нэхърэ.

– ЛӀо, а фэтеххэм я дзыхъыр апхуэдэу бгъэлъаппӀэрэ?

– Хъэуэ, аракъым, ауэ мыр фэтех нэхъыфӀыІуэхэм ящыщ.

Иджы Долэт жейм хилъафэрт, ауэ Николай и жейр теужат.

– КъедаІуэт, Долэт, – кыщӀидзэжащ псалъемакъыр абы, – фи динымкӀэ тхъэрыІуэр пкъутэныр Іей дыдэ?

– ТхъэрыІуэр пкъутэ хъунукъым.

– Сэбэпынагъ зыпылъ Іуэху гуэр щхъэкӀэ пкъутэмэщ?

– ТхъэрыІуэр пкъутэ хъунукъым... – жиӀащ аргуэру Долэт нэбэнэушэу, зыкъомрэ щымри кыщӀигъуаш, – сыт щхъэкӀи.

– Хъунщ ари, уэ дэрэ ди диныр зыуэ кыщӀэкӀынкъым... Мыдэ къедаІуэ иджы, уэ ахъшэ уиІажкъым, джэгун кызырэщӀэддзэн ахъшэ тӀэкӀу къэгъуэт, умыгъуэтми, умыгузавэ, сэ сиІэщи уэстынщ. Щыгъын, адыгэ уэркъ щӀалэхэм ящыгъ хабзэ фащэм хуэдэ щыгъын къэгъуэт, хъэхуу къащтэ. Ар псори пщэдджыжь жьыуэ кыызэгъэпэщ. Иджы жей, нэхулъэфӀ укъикӀ! Сэри сыжеинуш.

* * *

ЕтІуанэ махуэм, шэджагъуэнэужкъым ирихьэлІэу, нэхъапӀуэкӀэ зи гугъу тщӀа харчевнэ дыдэм кыщӀыхъащ зы уэркъ щауэ зэгъэпэща, и фащэкӀи и сурӀткӀи удихъэхыу, и ІэдэбагъкӀи дзыхъ зыхууигъэшӀу. Жыхафэгум кытеувэри джэгупӀэ унэм щӀэт псоми зэхахыу сэлам итащ.

– Сэлам алейкум.

– Уалейкум сэлам. – И псалъэкІэкІэ зэрымыадыгэр къапщІэрт, ауэ сэламыр Кавказым ис муслъымэн лъэпкъ псоми я зэхуэдэ сэламти, жыджэру къылахащ, джэгуным дихъаха лІы зытхухым фІэкІ къэмынэу. Езыр, зэрыхуагъэфэщамкІэ, дагъыстан лъэпкъыу къыщІэкІынт. ЗыцІыхуи е япэкІэ зылъэгъуаи абдеж шыпэкІухэм хэттэкъым. Ар лъэныкъуэегъэзу щхъэгъубжэм клэрыуащ къыщІыхъэплэмкІэ щІэх-щІэхыурэ плъэуэ. Зыгуэрым ежъэ хъунт. Іуэхуншэу икІи екуэкуншэу цІыхухэм яжъэхэплъафэ зытримыгъэуэн щхъэкІэ, зи къур дыжбын ухуэнакІэ щІэгъэна щІопщ тІуащІэмкІэ мардэкІэ и Іэгу ижбым итэжырт (щІалэр зэрыдагъыстаным ари и щыхъэтт: апхуэдэ щІопщыкъу зыхуэпфыну Кавказым исыр гуэбэшы дыщэкІ къудейхэр арт). ИныкъуэкІи щІопщыр ІитІымкІи зэпиубыдыжырти, бжэмкІэ плъэрт. «Щыгъын гуащэци, ятІэ пщы унэш», – жалэ, ауэ мыр щыгъыным игъэщІэращІэу зикІ къыпфІэщІынутэкъым – езым щыгъыныр игъэдахэ фІэкІ, апхуэдизкІэ Іэпкълъэпкъ зэкІужти. Щылэ хъункъым фащэ, адыгэ фащэм нэхърэ цІыхум и бжыфІагъэ псори и дертхэри нэхъ наІуэ къэзыщІ. Зи нэз псоми зи хъэзыр Іупэхухэми шылэ уагъэ къедэкІа шухъэ цей хужъри, шылэ къэптал плъыжъри, лъахъстэн шырыкъу плашІэри, къупхъэ дахэм тешэщІам хуэдэу, зыщІыплэ и дежи зыхуэмей лэлагъэ е бырыб тумылъагъуэу, екІуу щыгът а щІалэм; и къамэ-бгырыпхри мыейуэ, ауэ щэныфІагъэм къызэрищтэм хуэдизкІэ ІэпщІэлъапщІэу дыжбынкІэ гъэщІэрэщІат; лъахъстэн фІыцІэ хъумпІырэм илЪу Смиттрэ Вессонрэ я ІэщІагъэ клэрахъуэ къуху цІыкІу бгырыщІэжат. ГъащІэм зэи зи жагъуэ имыщІа, насыпым и щІалэ гъэфІэну къыпфІэщІырт и теплъэкІэ. «Дауи ахъшэншэкъым ар», – гугъэ хуащІащ ахъшэхъэху джэгухэм, ауэ езым джэгуни къыфІэІуэхутэкъым, абы и дежкІэ ахэр щымылэххэ хуэдэт. Зы тэлайкІэ абы и ужь иту Мәрем Доләт къыщІыхъащ, и ушщІэ пылэ хужбыр адыгэ пылэ фІыцІэ лъагэкІэ зэрихъуэкІауэ икІи зэ плъэгъуэкІэ кыхутащ щыджэгу унэм щІэтхэри и цІыхугъэ джэгуакІуэхэри, джэгуакІуэхэр ар дыдэхэрат, а дыгъуасэрейхэр. Ауэ дыгъуасэ нэхърэ нэхъыбэ иджы кърихъэлІат уэркъ щІалэхэу. Ахэр бэзэр махуэм мыбы щызэхэзекІуэртэкъым, агъунэ къызыдэкІ лъхукъуэлІхэм зрамыгъэхъэлІэн щхъэкІэ. Иджы дзащхъэдзасэ ящІу гуп-гупурэ щызэхэтт, зыгуэрым ещхъэпэплъ хуэдэ, зигу къэжанай мащІэтэкъым, иныкъуэхэми я ахъшэ тІэкІур ирагъэхъэхуауэ адэкІэ къэхъунум

пэплъэу къыщІэкІынт. Долэт дагъыстан щІалэм бгъэдыхъэри пщІэ хуищІу сэлам ирихаш, итІанэ шхапІэ щІыхъэпІэмкІэ Іэ ищІри, хабзэм тету, и ужь зыкъригъэнауэ щІыунэм ехахэщ. Адыгэ уэркъ щІалэхэр зэплтыжащ, «Дэнэ ар а лъхукъуэлІым цІыхугъэ щыхуэхъуар?» – жыхуалэу (абыхэм ящыщ зыкъомым къащІыхурт Долэт).

– Ахэра уи ахъшэр пфІэзыхъэхуар? – къеушщІащ дагъыстан щІалэр Долэт, стІолым тІыса нэужь.

– Ар дыдэхэращ.

– АтІэ иджы тІэкІу дыгъашхэ, дегъафи уэ нэщхъыфІэу, тегушхуаифэ птету джэгун щІэдзэ, уигу къэжанауэ гу зыльебгъатэми ягъэ кІынкъым, ауэ жумыІэн жумыІэ, тэмакъкІэшІыгъэ лъэпкъ хэлъ хъунукъым, дыгъуасэрей Іуэхури ауэ уи гуи къыумыгъэкІыж; сэ иужькІэ сыыхыэнщ.

ЗэрызэгурыІуам тету щыджэгу унэм къагъээзэжри джэгухэм хуэмурэ ябгъэдыхъахэщ, зыкъомрэ зэрыджэгухэм еплъа нэужь:

– Еплтыт уэри, зиусхъэн Имамов, зыхыумыгъэн ди Къэбэрдей насыпым, – жиІащ Долэт и гъусэм зыхуигъазэри.

– Сэ абы хэсщІыкІ щыІэкъым, ауэ слъэгъуа къудейуэ аращ, ари Порт-Петровск къалэ щыджэгуу.

– Мыбы хэпщІыкІынІа хуейкъым, уи насыпым къызэрихыщ, – къыпидзыжащ абы рулеткэм и тетхэм ящыщ зым.

– Хъэуэ, Долэт, уэ еплъ, ухуеймэ. Сэ сыножьэнщ, – жиІащ Николай, къепсэлъам жэуап иримытыжыххэу. Адыгэ уэркъ щІалэхэм шэм хуэдэу къатехуэрт лъхукъуэлІыр абыхэм зэрахыхар, арщхъэкІэ и гъусэм и щІыхыкІэ жалэнуІами къагъанэрт. Ар мыхъуми, «фу цІыхумэ», – жыхуалэ пагагъэр Дзэлыкъуэ восстанэм и ужькІэ адыгэ уэркъхэми тІэкІу зыханыу щІадзат.

– АтІэ зыхь ихыж, «Насыпыр Іыхъэ мыгуэшщ», – жыхуалэращ, – жери яыхыащ Долэт джэгухэм. Абы ирихъэлІэу лІитІ хэкІыжат, «КъутІыр» еуэри. Долэт машІэурэ, зэгъээзэхуауэ ирелъхъэ банкым и ахъшэр (ари щІыхуэт). Шарикыр мээжежэ, гъуащхъэхэм жьэхэуэм къигъэлъеижурэ къежыхь, икІэм икІэжым зыщІыпІэ йопкІэри мэувыІэ, уадэ цІыкІур «тІаркъ» – жо тоуІуэри, насыпфІэ хъуам кыхъэхуар кърех.

Николай хэгъэзыхъауэ набдзэгубдзаплъэу кІэлъоплъ тетым и джэгукІэм. Абы зыгуэр кыхутэ, зэригъэзахуэ, ибж хуэдэщ. НэгъуэщІ зыри илъягъужыркъым а джэрэзым фІэкІ. КъыфІошІ Бытырбыху, Мэзкуу джэгупІэ унэм къыщыхутэжауэ, минипщІ бжыгъэкІлэрэ

банкым илгъу – ар флахыну хэту. «Хъэуэ, флахъ хъунукъым; езым къыхын хуейщ, лэмал имылэу къыхын хуейщ. Къимыхми, къуажэм къыдина и анэжъ закъуэр факъырэ лус лъэлэун хуей хъунущ». КъоскIэжри зеплтыхъ. «Хъэуэ, мыр Мэзкуукъым икIи Бытырбыхукъым, и анэжъ закъуэми мыбы шыджэгухэм я зэранкIэ къулейсызыгъэ къылтысыну шынагъуэ шылэкъым. Къулейсызыгъэ зылтысари зылтысынкIэ хъунури мо пылэ фыщIэ лъагэращ. Ауэ ари цIыхущ. Абы езым и мыщIэнтIэпсу игъащIэм зы соми ишхагъэнкъым, ауэ нэгъуэшIхэм яшхач абы и щIэнтIэпсыр. Мис абы къыхыжын хуейщ и лыщIапщIэр мыкIуэдыпэу». Николай кIэлъоплъ, шарикыр сыт хуэдэ гъуашхъэхэм дапщэрэ ихуэми ебж. Къехутэ гъуашхъэ «насыпфIэхэри», гъуашхъэ «нэпцIэхэри», щымыгъупщэжу фIуэ зэхичIыхукIын хуэдэу. Гу лъетэ къыдэдджэгу шулерхэр Долэт къызэремылIэлIащэми. Дауи, ящIэр абыхэм Долэт куэдIей къызэрыпкърымыкIынур, и ахъшэ зэгъээхуэкIэмкIэ, хэбгъэзыхмэ, кърагъэхъэхуну хэтщ. НэгъуэшIщ зыщыгугъыр ахэр, нэгъуэшIщ джэгуным трагъэгущуэну, драгъэхъэхуну зыхуейр – ари къыгуролуэ Николай: апхуэдэ мащIэ и нэгу щIэкIакъым абы. Ауэ иджы ар къагъэпцIэжыфын хуейкъым. Долэтыр йоуэ, къехъ, флахыж, аргуэру къехъ, аргуэру къехъ, аргуэру флахыж хуэдэу ящI. Долэтым зыри къыгурылуэркъым: гъуашхъэ псори и зэхуэдэщ, джэгукIэ цхъэхуэ шылуи ищIэххэркъым. ИкIэм икIэжым, и ахъшэ тIэкIур тIушыуэ бэгъуауэ кърехыж.

– Сынохъуэхъу, Долэт, унасыпыншэкъым, – жеIэ Николай, хуабжъу фIэгъэщIэгъуэн хъуа хуэдэу.

– ЛIы и махуэрэ вы и махуэрэ зэхуэдэкъым, – жеIэ Долэти, арэзы хъуауэ.

– АтIэ сэри сеплтын, – йокIуэталIэ Николай Долэт къыздылукIыжамкIэ.

Джэгун щIадзэж. Иджы адреи псоми къаувыхъ джэгупIэр: «Сыт хуэдэу пIэрэ мы «дагъыстан щIалэр къызэрыщIидзынур?» – жыхуалэу. Ауэ «дагъыстан щIалэр» иджыри Iэнкун хуэдэщ. Япэ хэлъхъэхэр зи щIагъуэкъым, Долэт зерищIам хуэдэу, зэгъээхуауэ мэджэгу, абы щапхъэ къытриха хуэдэщ. Ар дыдэращ шулерхэри зыхуейр: «Хъунщ, хъунщ, зэ укыизэщIэплтэмэ, къэптIэщIыныц уи гуфIакIэр», – я гугъэщ абыхэм. Николай зэкIэ нэхъыбэу зэрыджэгур нэхъ нэщIу къылтытэ гъуашхъэхэращ – иджы абыхэм емыплтыххэуи я номери я щытыпIи ещIэж. ДжэгукIэр зэрэкIуэкIри Долэт зэрыджэгуа дыдэм хуэдэущ. Къехъ, яхыж, къехъэху, фIа-

хъэхуж, аргуэру къехъэхури, джэгуным дихъаха хуэдэу, и хэтьхъэм (зэреуэ ахъшэ бжыгъэм) хегъахъуэ. Пэжыр жыпIэнуэмэ, езыри зэщIишэу хуежъащ джэгуным. И гур IэфIрэ гузавэу къокIэзызыкI, ауэ бэлэрыгъыркъым, зыдригъэхъэхьпэнкIэ Iэмал илэкъым, «кIакхъум щIэсын» хуейщ, армыхъумэ бетэмалу «къутIыр» урагъэуэнкIэ хъунущ: ахэри делэкъым, Iээ хъури шулер хъужауэ аращ.

Николай къызэщIэплъа хуэдэщ, зэплъэкI имыIэжу зыхидзэну. Иджы кIыхъыху къэс банкым хегъахъуэ, фIахъми кыкIуэтыркъым. Ауэ иджыри гъуащхъэ «нэпщIхэм-гугъухэм» иныкъуэкIэ трелуэ, гу къылытамытэщэн щхъэкIэ. Ауэрэ банкыр езыр зыхуей бжыгъэм нагъэс. КIэ жып ахъшэр еухри и гуфIакIэм фэ гъуэжъ бохъшэшхуэ кыдех. ДжэгуакIуэхэр къызэщIоплъэ, зи Iэпэхэр кIэзыз къахэкIыу. «Банк псомкIи», – жери иджыри къэс зи гугъу имыщIа гъуащхъэ гуэрым и номерыр яхуегъэлъагъуэ. «ФыутIыпщ и кIэм нэсу!» – кIэлъыжеIэж. Шарикым седзэн зеиншэу къежыхъ. Ауэ игъащIэкIэ кIижыхъын, зэ кIэ игъуэтын хуейкъэ, къэувыIэ хуэдэу мэхур, тIэкIу мэкIэзыжыри а жыхуиIа гъуащхъэ дыдэм йопкIэ. Я жъэ Iурыхуауэ хъэкъсыну щыта гупыр зэщIохъаежри «Хъуащ мис ар», – къажъэдоху зы жъэу.

– Фыджэгуну иджыри? – щIоупщIэ Николай.

– СыткIэ дыджэгужын, банкым ахъшэ илъыжкъым, дэри диIэжкъым, – жеIэ джэгу унафэщIым. «Дагъыстан щIалэр» зищIысыр къащIыхуакIэт.

– АтIэ зэщIэкъуэж, Долэт, къэтхъэхуар, – еух Николай. Долэт щыгуфIыкIыу, ауэ нэпсеигъэ лъэпкъ думылъагъуу ахъшэр къызэщIэкъуэ. ИтIанэ Федотовым зыкъетIатэри захуегъазэ а джэгуакIуэ шулерхэм.

– Иджы сэ вжесIэнуращ, зиусхъэн шулерхэ...

– Сыт а жыпIэр! Ар уэ къыпхуэгъункъым, – къолъ ахэр, Николай и псалтэр зэпауду, ауэ абы и нэгугу щытыкIэмрэ и макъ быдэ зыкъэзыIэтамрэ джэгуэгъухэр ягъэсабырыжхэри адэкIэ къыпешэ.

– Аращ, ар дыдэщ, зиусхъэн шулерхэ! ФыкъедаIуэ фIыуэ. Сэ фызоцIыху фэ, фэ урысей унэхэм фыщIа-мыгъэхъэжу, псоми фыкъащIыхуати, къэвгъэщIэн фымыгъуэтыжу, мы цIыху хьэлэл жыIэзыфIэщхэм я деж фыкъэкIуауэ аращ, къэвгъэщIэну. Ауэ фымыпIащIэ, зэ мыхъуми зэ фыкъащIыхунщ, мыр Урысейм хуэдэкъым – дэтхэнэ зы къамэри гъазэ имыIэу щолъащ. Къамэ кърахауи пщIэншэу иралъхъэжыркъым, фи зэран нэгъуэщIхэми екIынщ. КъызэплъэкI фимыIэу фи

хьэпшыпыр зэщІафкѳуи кѳэвбгынэ мы хэкур. Кѳыз-жилакѳым жывмылэ, фи щхѳэм фыхуеижу щытмэ, пІалтѳэ имылэу фикІ иджыпсту! Арыншэмэ, суди бэтѳхи хэмыту фи унафѳр щІа хѳэзырщ.

Николай жиІар кѳызыгурыІуа щІалэжххѳр: хѳт и кѳамэ Іэпщэм телэбѳрт, хѳти кѳекІуэтэлІапѳрт (ахѳр зы-фІахѳэхуахѳра хѳунт). АхѳшэкІэ джѳгуныр кѳыззэзыгѳэ-пѳща лІищым я фѳр, шѳхум хуэдѳу, пыкІат, ауѳ зыгуѳр кѳыпадзыжыну хѳтт. АрщхѳэкІэ зи жыпыр јунѳщІахѳм зыгуѳр кѳыхѳгуоукІащ:

– Сыт абыхѳм фащІепсэлтѳххѳр, ахѳр дѳнэ кѳѳна, мы харчевнѳ бзаджѳнаджѳ тІысыпІѳ хѳуар зѳпкѳрытхынщ цырыцу!

Николай и Іѳр иІѳтри хуѳурысыбзѳ ныкѳуѳ зищІу жиІащ:

– Зѳ фытепыІѳ, зиусхѳнхѳ, фѳ дѳпѳкІѳ ахѳр фІѳа-гѳужынкѳым.

Арати, Кѳѳбѳрдейм рулеткѳ щыджѳгужакѳым абы и ужыкІѳ, Николай Федотовым и фІыгѳѳкІѳ. ДжѳгуакІуѳ шулерхѳри а махуѳм щыщІэдзауѳ «бгѳуѳтмѳ, кѳащтѳ», «кІѳбгѳу јыщІри» «щхѳѳфѳ шѳ итми, шху итми», зыри тепІѳѳжакѳым. Ауѳ Долѳт тхѳѳмыщкІѳм лІѳжыху хуѳ-мыухуу иІуѳтѳжу щытащ а джѳгукІѳ гѳѳщІѳгѳуѳныр. Унѳм кѳѳсыжа нѳужѳ, плѳыжѳу ла уѳздыгѳѳей стІол пІѳанѳм шей ефѳу здыбгѳѳэдѳсхѳм, Долѳт и жыпым ахѳшѳ ІѳмыщІѳ зѳкІуѳѳщІышыхѳаифІ кѳѳрихри Николай и пащхѳѳм ирилтѳхѳащ.

– Мыр сыт?

– Ар уи ахѳшѳщ, кѳѳщтѳж, – жиІащ Долѳт, ауѳ Ни-колай идакѳым.

– Хѳѳуѳ, ар си ахѳшѳкѳым, – ууейщ, уи дежкІѳ, анѳ быдзышѳм хуэдѳу, хѳѳлѳлщ ар. Сѳ ар кѳѳасщтѳ хѳуну-кѳым: абы щыщ зы сом кѳыскІѳѳрынщІѳмѳ, си псалтѳр сѳр-сѳру скѳутѳжауѳ аращ. ИджыкІѳ си напѳр кѳѳабзѳщ. ТІы уасѳр кѳѳпхѳѳхуѳауѳ аращи, етыж зейм.

– ИтІани мыр апхуэдѳу щы мѳхѳу, сѳ абы лей есты-нукѳым.

– Кѳѳыдѳхуѳр ууейщ, – жиІащ Николай узыпѳрыуѳ мыхѳун макѳ быдѳкІѳ, ар зытемыкІын унафѳу зѳры-щытыр кѳуиыгѳащІѳу. Долѳт, иужыкІѳ, сыт имыщІами, нѳгѳуѳщІ зыгуѳру гурыІуѳжыфакѳым. Щымыхѳум, нѳгѳуѳщІ псалѳѳмакѳ техѳѳжахѳщ, игѳащІѳм зѳщІыху-гѳѳу щытам хуэдѳу, зѳхуѳгуапѳу. ТІуми зыхащІѳрт ахѳр зѳбгѳѳэдѳзышѳ кѳѳару гуѳр јаку кѳѳызѳрыдыхѳар, ауѳ јызыхѳзми белджылыуѳ ищІѳртѳкѳым ар зищІысри абы и щхѳѳуысгѳуѳѳри, «гурѳ гурѳ лѳагѳуѳ зѳхуаІѳщ» жыхуа-

Іэм хуэдэу фІэкІ. (Ар нэхъ белджылыуэ кышыгырыІуэ-
жар илгъэс куэд дэкІа и ужькІэш). Дыхъэшхыурэ тепсэ-
лтыхьыжхэрт зыхэхуа Іуэхуми я джэгукІами.

– ДжэгукІа телгъыджэщ! – дыхъэшхырт Долэт и
Іагухэр ину зэтригъауэурэ, – ауэ сэ кыызгурымыІуэраш,
щхъэ адыгэ фащэкІэ зыпхуэпа, къаутгъэ лгъэпкыи кыыхэ-
мыкІыу а лгъы гупри дауэ лгъэныкъуэ ебгъэзыфа?

– Япэрауэ, нэгъуэщІ шыгъынкІэ зызмыхуэпамэ, зэ-
хзезещхуэан зызмыщІамэ, абыхэм сэ сызищІысыр къа-
щІэнкІэ е сыкъащІыхупэнкІэ хъунут, итІанэ фэ кыф-
траухуа джэгукІэр зрадзэкІыжынут; етІуанэу, ахэр
щхъэфэц хэхыну шынащ. Плъэгъуа а зи къамэ Іапщэм
телба щІалэжхэр? ЩІыхъ зимылэр сыт шыгъуи къэра-
бгъэщ. Абыхэм напи щІыхыи яІэкъым. Хъэуэ, си псэм
хуэдэ, фэ фызыхуейр апхуэдэ культурэкъым – фэ фызы-
хуейр нэгъуэщІ культурэщ, нэгъуэщІ цІыхухэщ. ИкІэм
икІэжым, а уэркышхуэ фащэм фи деж щыхуащІым
хуэдэ фІэлІыкІыныгъэ кысхуамыщІамэ, къамэ Іапщэр
ирашэх къудейуэ къэмынэжынкІэ хъунт. Шэч хэмылгъу,
щхъэфІэх къэхъунт. КъыбгурыІуа иджы?

– Телгъыджэщ уи джэгукІэри уи псалгъэхэри.

– Зыри хэлткъым телгъыджэу, Іуэху кыызэрыгуэкІщ.
Дэтхэнэ зы цІыхуми езым хуэфашэ бгъэдыхъэкІэ
хуиІэжын хуейщ – фІым – фІыуэ, Іейм – Іейуэ.

КъыкІэлткъыІуэ пщэдджыжьым жьыуэ Долэт и хъэ-
щІэр иригъэжъэжри, махуитІ хъуауэ зыпэрымыхъа и
лгъыщІапІэм кІуэжащ. Унэбжэр Іуихыу кІэлындорым зэ-
рытехъуэ, псалгъэмакъ зэщІэплгъа зэхихащ; зиусхъэнхэр
зэрыгъэплгъауэ зэныкъуэкъурт (ахэр зэпищ хъурт, зэхэ-
мыкІа щІыкІэу, я мылгъури зэхэлгъу зэдэпсэууэ). «Сахы-
хъэнкъым апхуэдэу, сежъэнщ сабырыжыхухэ», – ищІащ
гукъэкІ Долэт. АрщхъэкІэ псалгъэмакъыр, нэхъ кІащхъэ
хъуным и пІэкІэ, ехуэбжъакІуэрт.

– Хэт илгъэгъуа апхуэдэ хъэлэмэт, агъунэ кызыдэкІ
лгъухукъуэлІ бзаджэнаджэм уи мылгъур ирихужьэрэ зэ-
рыхуейм хуэдэу ириджэгуу, и пэр щІым щыхуэан хуейщ,
щІалгъэ имылгъу хъэпсым ирезгъэдзэнщ, дыгъуши,
лгъыщІапщІэуи кІэпІейкІэ естынкъым, ахъумэ, лІо а
факъырэ удэфам кыпыпхыжынур, – жиІэрт зым. Ар
зэшхэм я нэхъыжьырат. ЗанщІэу кыыгурыІуащ Долэт
ахэр зытепсэлтыхьыр. Езырат, ауэ зы мэкъалкІи
гузавэ къищтакъым: хуэхъэзыркІэрт жэуапым. «Е зи
узыр кІуэдын Николай, сыткІэ пхуэсщІэжыну сэ уэ
ар, – жиІащ игукІэ. – Шэч хэмылгъу, зыгуэрым бзэгу
къахуихащ». Дауи, къахуихыат: сыт хуэдэ зэманми и
манщІэкъым бзэгүзехъэ.

– Щыпхуэнктым икИ иребгъэдзэнктым... – къэлуаш нэгъуэщІ зы макъ, а псалъэ уэр зэрыдалъэ къомым я жэуап. Ари занщІэу къицІыхуаш Долэт. Ар зэшхэм я курыт Щыгъуей Къэнэмэтт, – абы къилэжъар хуэдэ куэдкІэ нэхъыбэщ а фэ фызытепсалътыххэм нэхърэ, псэуалъэу мыбы дицІыхъа къудейр сыт и уасэ... Хьэмэ абы и пщІэ ефта... и Іуэхури и мыІуэхури илэжъыркъэ...

– Уэращ ар зыгъэудэфар! – къыхэкІиикІащ япэрей макыр.

– Е-ей-ей, къывгурыІуэну и чэзу хъуаш, иджы пщылІ щыІэжктым, ауэ унэхъунум гуоури и тхьэкІумэм ихьэжырктым, – жалэ. Абы хэту цыхухъу макъитІри зэтригъэбэуэу макъ псыгъуэ кІыгъ гуэр къэлуаш.

– А Мэт! Гъэбэу уи жьэр, уэ уаукІыну си дэлъху инэралым дыщэкІэ укъызэрищэхужар зыщумыгъэгъуищэ, набжъэ пщІэлъщ уэ, уэ дыхэбгъэкІуэдэжынущ дэ. Хэт и лъхукъуэлІ лъащІэрыщэ уэ укъызыпщхьэщыжыр, – Щыгъуейхэ я гуащэжым а и псалъэхэр нэхъ къедзэкъащ Долэт, ауэ Къэнэмэт абы пхьэкІи къикІуэтактым.

– АтІэ, афІэкІа къыщывгурымыІуэкІэ, фызэрегуа-кІуэщ, ауэ а лыщІэм зы кІэпІейкІэ нэхъурати къевгъэпшынынктым, ди Іыхъэ зэхэлъщи, сэ къыслъысынум хэвгъэкІыж ар. А фэ зи гугъу фщІы мылъкур къуентхъыу ягуэшыжынущ. КъызэщІэхъеящ дуней псор, ар зыубыдыни фи мылъкуи фэри фызыхъумэни мыжурэ щыІэжктым.

– А, сыпхьэлъащІэ мыгъуэт, ар дауэ къыбжъэдэкІыфа! Банэ пІураулъэфи уэ! – къыхэпыхькІащ гуашэр.

АфІэкІ зимыхъэкъуэжу Долэт бжэр Іуихри щІыхъащ. Нэгъабэ лІа я Іыхылы гуэр къэтэджыжрэ джэбын хужыр кызэрепхъухауэ я пащхьэм нахуапІэу къиувэжами, абы нэхърэ нэхъ къэуІэбжынтэктым ахэр. А пщэдджыжьым я къаугъэ псори кызэрыкІа лыщІэр кыщцалъэгъуа наплэзыплэм зэрыта щытыкІэм ижыхъауэ тэлайкІэ кызыфІэнахэщ; гуащэжым и нэпсыр пилъэщІыкІыну къилэта чэнифас бэлътокур зэриІыгъыу, ари и пэм нимыхъэсауэ, и къуэ нэхъыжыр, къэтэджыжыну зыкъызэриІэта дыдэм хуэдэу, стІол къуапэм ІэдакытІынкІэ тегъэщІауэ. Къэнэмэт нэхъ кызызтена хуэдэт. Ар Долэт кыщыгуфІыкІыу пхьэгъубжащхьэм щІыбагъкІэ егъэщІауэ кІэрытт. Хьэкъсын щытыкІэм итыху, зыми зыри жиІактым. ИтІанэ Къэнэмэт и къуэш нэхъыжыр кызэфІэувэжыпэри, пщылІыр ишхыным хуэдэу кыжъэхэплъащ;

– Слѡжъ, ди мылькум уриджэгункІа урикъуу укъекІуэлІажауэ ара?! – Абы и пщІыхъэпІаеми къэкІых-хэртэкъым Долэт асыхъэтым хузэфІэкІыжынІауэ. Гуащэжъри нэ ІейкІа къеплтырт. Ауэ Къэнэмэт «умыгузавэ уэ», – жыхуиІауэ и нэгу хужъ зэлъыІухамкІа а къызэрыпыгуфІыкІт. Долэти и гум ІафІ гуэр хуилъу еплтырт абы. ИтІани къыгурыІуэртэкъым зы анэм къилъхуа, зи кІапкъыр хэзыш уэркъ быным абы хуэдэлІ къазэрыхэкІ щІыкІлэр. Щымыхъум, цІыхухэри природэм иригъэщхъри, абыкІа иухаш и гупсысэр: «Кхъуэбанэми мэш щхъэмыж къыщыхэкІа щыІэш». Долэт къепсалътам жауап иримыту Къэнэмэт бгъэдыхъаш.

– СымыщІэххэу си зэран уэкІ пэтащ, емыкІу сыкъыу-мышІ, – тІы уасэри хуишиижащ. АрщхъэкІа Іимыхуу и Іэр шынэхъыжъымкІа ищІаш, «мобы етыж», – жыхуиІауэ. Долэт ахъшэр нэхъыжъым хуимышийуэ стІол кІапэм трилъхъажащ. Абы, жиІанур имыщІауэ зыкъомрэ къеплъа нэужъ, ахъшэр ибжри къеупщІаш и макъыр нэхъ шабэ хъужауэ:

– Ипфа, ебгъэхъахуа нэужъ, мыр дэнэ къыздипхы-жар?

– АбыкІа къышхуэбзэгугІам еупщІ. Сэ вакъэ слъы-мыгъми, напэ сиІэш.

Гуащэмрэ и къуэ нэхъыжъымрэ Іанкуну зэплтыжащ. Къэнэмэт «уэ-хъэхъ-хъэхъ-хъэхъ-хъэхъ», – жери тхъэжу дыхъэшхаш.

– КІуэ пщэфІапІам, шей ефи уи Іуэху яужъ ихъэж. Дыгъуасэ лъандэрэ шэщыр къэмытхъущ, шыхэр мылъэщІщ. Адрейхэм псоми я Іуэху ягъэзащІа. (Абы щыгъуэ езыхэр шей зыщэфэ дэшхуей стІолышхуэр сэмэварри нэгъуэщІ зыхуеину псори тету утыкум итт.)

– Хъауэ, фи шейр убагъуэ! Си къалэнхэри нэгъуэщІ зыгуэрым и пщэ ифлъхъэж. Сэ фи деж афІэкІа сыщыІа хъужынукъым, си пщІэр къызэфти сыІувгъэкІыж.

А щІыкІэм тету иухаш, си щІалэ цІыкІу, Лэт мыгъуэм Щыгъуейхэ къыщилъышІанур. Ауэ мыбдеж мыгурыІуэгъуэу зыгуэр къонэ. Долэт фІыуэ илъягъуу щытащ а зыхуэлІышІахэм ящыщ, ауэ зыкІи ямыщхъ Щыгъуей Къэнэмэт. Сыту пІэрэ ар къызыыхэкІар? Долэт и уэркъи и пщи фитІагъэкІа фІыуэ илъягъуну Іэмал иІакъым: ар цІыху захуэт икІи пэжт. Ар кІэщІ дыдэу бжесІажынщ, уи дадэ мыгъуэм хуэмыфащэу фэ Іей къытемыуэн щхъэкІа.

Щыгъуей Къэнэмэт и зэманым Бытырбыху щеджат. Абы щыгъуэ адыгэу еджэн къызылтысыр закъуэтІакъуэ дыдэт. Езы адыгэхэри а зэманым (XIX лІэщІыгъуэм и

кІаух илҕэсипщІхэм) еджэным хущІэкҕушэртэкҕым. Я щІэныгҕэр здынэсри яфІэхэлэмэтри Іэщышхуэрэ малу яІэм зэрыхагҕэхуэнымрэ ар зэрабжыфынымрэт. Цыхум пщІэ ди деж зэрыщыхуашІу шытари Іэщ бжыгҕэу иІэрат, ахҕумэ и акҕыли и шытыкІли кҕалты-тэртэкҕым. Дауэ шымытми, Кҕэнанэмэт и анэ дэлххур пащтыхь инэралти, абы и фІыгҕэкІэ Бытырбыху щеджэну кҕехулащ. Езыр мыделэу, щІалэ губзыгҕэу, набдзэгубдзаплгҕэу кҕыщІэкІынти, зыхыха обществэм щекІуэкІ Іуэхуфэ псори щІэх кҕыгурылуэу щІидзащ. Кҕэнанэмэт и шыпэлгҕагҕутэкҕым цІыхум я зэхуэмыдэныгҕэр, ар езым и Кҕэбэрдейми и нэгу шыщІэкІа Іуэхугуэт, ауэ зэи зэхихатэкҕым а зэхуэмыдэныгҕэм тепсэлтыхылауи, абы шэч кҕытепхэ хунуи. КҕыфІэщІырт а зэхэтыкІэр алыхь ІэмыркІэ кҕэхуауэ, уелусэ мыххужыну. Ар дыдэрат Бытырбыхуи зыщыхуэзар: дворецхэм щІэсхэр щІэст, ефэ-ешхэрэ джэгуу, абыхэм япщылІэкІ тхэмыщІэкІэхэр мин бжыгҕэкІэрэ подвал псыфхэм лажэуэрэ щІэлІыхырт. Ауэ иджы щІэ гуэр, щІэныгҕэ гуэр кҕахыхбат а псоми: зэхихырт урыс студентхэм жалэр, пащтыхь щхэз закҕуэ унафэкІэ ухуа а псэукІэ хьэлгэр кҕутэн хуейуэ; здеджэм кҕищІат декабристхэм я тхыдэри. Ауэ щыххукІли, а студентхэри декабристхэри езым нэхэрэ куэдкІэ нэхэ пажэ уэркҕ лгҕэкҕхэм кҕахэкІауэ кҕыщІэкІырт. «Апхуэдэу шыщыткІэ, сэри сыкҕызыхэххукІа псэукІэм нэхэрэ нэхэ захуэ зыгуэр шыІэш», – жиІэу егупсыс хуащ. Ауэрэ щэхуу зэхуэс студент кружокхэм зэхашэу хуежыащ, и гупсысэкІэм зиххуэжыащ. «КҕызырыщІэкІымкІэ, пащтыхьым и телххэм нэхэрэ и бийхэр нэхыбэш. АтІэ, а лы закҕуэм кҕэрал псор дэкҕуауэ, гугҕу иригэхху щхэ иІыгҕыф?» – а гупсысэр, щхэуэ Іейм хуэдэу, кҕыхэххыжэ хуащ. Студент кружок щэхухэр зытепсэлтыхь гҕащІэ Іуэхугуэ псори езым и лгҕэкҕ псэукІэм ирилтытыжырти, абыи захуагҕэ лгҕэкҕ хэлту кҕыщыхуэгҕуэтыртэкҕым. «Сыт езым и Іыхылыхэм я унейуэ дестынэ мин бжыгҕэкІэ участкэ щІалэр, мэлри былымри мин бжыгҕэкІэ абы ипхэжауэ? Абы шыгҕуи кҕуажэ псом зэхэту дестынэ мин яІэкҕым, – я Іэдакҕэр ажмыжрэ зэщІэчэжауэ жэщичи махуи мэлажбэри я шхынрэ щатІэгҕэһнрэ зэлгэлэсу яхуэгҕуэтыркҕым. Мыдрейхэр лэжээххэркҕым, итІани данаплэ-дыщапІэм хэсу я гҕащІэр яхь. Хэт абыкІэ кҕуаншэр? Дауи, пащтыхыращ!» Апхуэдэу революцэ хуэмэбжыымэ зыщІихуа студент щІалэгҕуалэм мо щІалэ цІынэр, емрэ бзаджагҕэмрэ иджыри фэжылууж зыхуэмыххуар, яхэхуэри, абы я агитацэм зыдигҕэшащ. Ауэ

я гум фІы илѣ щхѣкІа, я акѣылыр здынэсыр жыжѣ-тэкѣым: пащтыхь мыхѣумыщІар укІын хуей кѣудейуэ арт, гѣуанэдэуэ.

Арати, Щыгѣуей Кѣанэмэтыр пащтыхьым и бийуэ революционер цІар зыфІэзыщыж террористхэм яыхѣа хѣуащ. Пэжщ, а лѣэхѣанэм Урысейм щыІакѣым абыхэм я гупсысэр зыунэтІын революционнэ бэнэныгѣа уб-зыхуа. Абы кѣыхѣкІа абыхэм я щыуагѣэр зимычэ-зууэ, кѣуаншагѣэу кѣэплгѣытэ хѣунукѣым: я гуращэр захуагѣэт, ауэ я ІуэхушІафэр мыхѣумыщІэт. Кѣанэмэт зыхѣхуа террорист-гѣуанэдэуэ гупыр кѣышІагѣэшри хѣэпсым ирадзащ, щхѣэпылгѣаплэр е Сыбыр пхащІэр я натІау. Абы щыгѣуэщ ар и анэ дэлѣху инэралым Іулѣ-хѣкІа кѣыщищэхужар (Езым кѣишэч дыщэ яритауэ жаІэжу щытащ, Іэджи жаІэ). Сыт хуэдэу емыкІуэкІами, Кѣанэмэт а псоми кѣыхихат хѣэл захуэ: цІыхур гѣэпу-дынымрэ абы лей ехынымрэ зигу темыхуэ щытыкІа. ИщІэрт Долэт Кѣанэмэт и хэкум кѣэкІуэжу зыкѣом дэкІыжа нэужы, и лѣэпкѣым зэрапэувыжар, я щІыри я мылѣкури лэжѣакІуэ цІыхубэм иратыжу, езыхэри лажѣэ-шхэжу псэуну. АрщхѣкІа ари кѣыхуадакѣым. Арат ар Долэт адреј псоми яхуимыгѣадэу щІилгѣагѣур. Зэхихат абы – «псы кѣиуам здихѣ кѣуэщІийхэм хуэдэу, хэкІуэдэнущ мы адыгэ уэркѣ бэгу цІыкІухэр а кѣару кѣэхѣея», – зэрыжилэрейр Кѣанэмэт. ИкІи хэкІуэдащ.

* * *

Николай Федотовымрэ Мэрем Долэтрэ япэу щы-зэрыцІыхуам и ужѣкІа илѣэс зыбжанэ дэкІащ, а тІур зэхуэмызэжурэ. Долэт лѣышІаплэм ІукІыжри джыдэрэ пхѣэхрэ иыгѣыу жылэм хыхѣэжаш, пхѣащІау; зыгѣэ-лажѣэм и деж щышхэу икІи щыІау. Николай и лѣэ-ужѣри а зэман зэрызехѣэм хэкІуэдащ, дэнэ щыІэми кѣы-хуэмыгѣуэтыжу. А лѣэхѣанэм кѣриубыдэу дунейм, кѣэ-ралым Іуэхушхуэ куэд кѣышыхѣуащ: Герман зауэжѣым и фронтыр кѣэукхѣуэри, зи щхѣэр зыужэгѣа сэлэтхэм я губжыр пащтыхь лейзехѣэхэм тракѣутэжаш. Пащты-хьыр трахуащ. ГугѣуехѣакІуэм я кѣышхѣэщыжакІуэу, я уэчылу Лениным, большевикхэм я цІар ди хэку щІэ-ныгѣэншэ егухауэ щытамы нэхѣыбэрэ кѣэІуу хуежѣащ. ЦІыхубэр нэми имылгѣэгѣа нэгуми щІэмыкІа зы Іуэху-шхуэ гуэрым пІейтейуэ хуэпабгѣэрт. А зыщІэхѣееныгѣа иным и хуэмэбжѣымэр дуней хѣауа дыдэми ныбжѣ зэхэ-зеуэу щІэту кѣышфІэщІырт. А ныбжѣым Іэпкѣлгѣэпкѣ

зэрыубыда игъуэтыным зыкъомыр щхьэфэц хэхыну щышынерт, ауэ нэхьыбэр, лэжыгъэмрэ гугъуехь мы-
ухыжымрэ фэжыгъуэ зыхуэхъуа псори абы хуэпашцэу
пэлъэрт, зы фыгъуэ гуэркIэ щыгугъуу. «Нэхъ Iей
хъункъым, ди гъащIэр адэкIэ нэхъ хьэлъэ пхуэщIы-
жынукуым. Кърекъутэ, кърекъутэ дунейжъ хьэлъэр!» –
жаIэрт абыхэм. ЩыIэмрэ хуабэмрэ щызэныкъуэкъу
гъатхэпэ мазэм – мартым ещхьт а историческэ лъэхъэнэ
гуимыкIыжыр. Мартым уэгум пшэ жъауэ хьэлъэ Iеджи
щызоджадэ, пщыхьэщхьэхэр пасэу кIыфI мэхъу, уэсър
къыздиушцIу жъащэ борэни шынIэбзийм къыкъуэун-
кIэ мэхъу, иныкъуэкIи, нысащIэ зызыгъэпскIагъащIэм
ещхъу, гъатхэ дыгъэр уэгу щхъуантIэм къыпхогуфIыкI.
Ауэ шэц къытримыхъу псэм ещIэ гъатхэ зэрыхъунур.
Апхуэдэт а тхыдэ, зэман телъыджэри. ИкIи хъуаш. Абы
иужькIэ мыгувэу Октябрьскэ революцэр текIуаш. Арщ-
хьэкIэ абыкIэ зэфIэкIакъым. Граждан зауэр къэхъейри
къэрал псор лъэпкъкIэ зэбий гупышхуитIу лIэнкъэнэну
зэпэщIэуаш. Революцэм и япэ лъэбакъуэхэр: щхьэхуи-
тынгъэр, мамыргъэр, щIыр зэхуэгуэшыжыныр зыгъэ-
уэхуа мэкъумэшыщIэ псори Совет властым и телъхъэу
Лениным и партым, рабочэ классым якъуэуаш. Мис
а лъэхъэнэм къызэщIиIэтащ икIи зэхигъэжэбыкIащ
адыгэ къуажэхэри: мэкъумэшыщIэ гугъуехьакIуэ псори
зы лъэныкъуэу, уэркъхэмрэ пщыхэмрэ – нэгъуэщI лъэ-
ныкъуэу. Иджы зи гугъу тцIынури а зэманым и зы теп-
лъэгъуэ закъуэщ.

1919 гъэм и бжыыхьэт, ноябрь мазэт. Нэм къыщIэIэ-
бэр умылгъагъуу жэщ кIыфIт. Къуажапщэ дыдэм щыт
кхъуэщыныщхьэ унэ зэгуэтым и щхьэгъубжэм екIуа-
лэри шу гуэр щхьэгъубжэлупIэм къамышыкъумкIэ теу-
Iуаш. (Езым и унэжыым хуэдэу ицIыхуу къыщIэкIынт
ар а шум, ахъумэ жэщ кIыфIым зыри имылгъагъуу
пхьэбгъу сэрейкIэ къэхухъа пщантIэм дауэ дыхъа,
зэулун хуей щхьэгъубжэри дауэ къыгуэатэ?) Жэуап
щылэтэкъым. Аргуэру нэхъ иныIуэу теуIуаш. Псори Iэ-
уэлъауэншэт, щымт, дэгут, псэ зыIут щымыпсэу хуэдэ.
АрщхьэкIэ щыпсэурт. Шур зэуIуа щхьэгъубжэ дыдэм
къыбгъэдэт пхьэбгъу шэнтжъейм зэгуэрым зыкъызыхыу
щыта, ауэ иджы Iейуэ зэхэдыжыхъа хъурыфэ джэ-
дыгужь телпауэ Долэт илт, и IитI зэрыдзар и щхьэм
пIэщхьагъ папщIэу шIидзыжауэ. Уэздыгъи щIэгъэна-
тэкъым, унэр кIыфIт. Жэгум дэль мафIэм зэзэмызэ
мафIэ бзий къыщыдэуейкIэ, Долэт и нэкIури, зэрыл
шэнтжъейри гъуаплъафэу къыгъэнэху къудейт, кIыфI
зэфэзэщым къыхипхъуэтыкIыу. Япэ къыщеуIуаами зэ-

хихат абы, ауэ зыкъригъэщІэн фІэфІтэкъым, хьэлъэу егупсысырт: «Даутокъуэм и хьэщІауэхэм ящыщу пІэрэ мыр, хьэмэ сыту пІэрэ? Сыту сищІын сэ Даутокъуэм, сымылъкукъым, сыІэщкъым. Пэжщ, сэ сызыщыгъуазэр а хьэщхьэрыІуэм и тхьэкІумэ кыІуамэ, фэлъырищэ дихынт си щІыбым. Ауэ, ди насыщши, ар абы ищІэн-къым, ищІэнкІи Іэмал иІэкъым: апхуэдэу тІасхъэкъым ар си щэ кызылхъахэр. Мыр абыхэм я лЫкІуэ гуэру кыщІэкІынщ... Хьэмэ зыкъезмыгъэщІэнрэ... хэт ищІэрэ, сызыхуэмей зыгуэр сыІууэмэ, лЫ хъарзынэхэм я дзыхьри скъутащ, сэри скІуадащ. ИтІани сэ зызгъэщІауэ си щэ кыралхъа къалэныр гъэзэщІа хъуну? А къалэным зыгуэр кыкІэлтыкІуауэ армэ, дауэ хъуну?» – Долэт «шэми ису, шхуми ису», зытегушхуэнур имыщІау чэнджашэрт. Іуэху щэху зезыхъэу емыса, зи ныбжьри хэкІуатэу хуежьа а адыгэлІым ищІэнур ищІэжыртэкъым, гупсысэрт тезыгъэгушхуэн лЫгъэ гуэр кыгъуэтыжыну. Абы щыгъуи фІгуэ ищІэрт щхьэгъубжэм къеуІуар ІумыкІыжауэ кыызэрежъэр. «Дауи, абы зигъэхэхумэ, нэхъ къештэ, ахъумэ, нэгъуэщІмэ, жэщыбг мыхъуи къэкІуэфынт», – жиІащ игукІэ икІи тегушхуащ жэщ хьэщІэр къригъэблагъэну, Щыгъуей Къэнэмэт кыызэрыщхьэщыжари игу къэкІыжри, шэч хьэлъэхэр нэхъри зыщхьэщыхуащ. (КІэдетыдзэр кызызыдыхъэу щІадаащ дзэ хэхыным, абы хэхуат Долэт и шынэхъыщІэри. Ахэр куэд щІат зэрызэхэкІрэ, ауэ дзэ лейзехъэм хэтыну фІэфІтэкъыми, кІуэри Щыгъуейм елъауащ и къуэшыр хуит къригъэщІыжыну, и адэжъыр зыпІыжыну зыщыгугъыр зэрыарар и щхьаусыгъуэу: Щыгъуейр къэбэрдей уэркъ нэхъ пажэхэм ящыщти беглогвардейцхэм дзыхъ кыыхуащІырт, кыфІэлІыкІырт. Абы щыгъуэ Щыгъуей Къэнэмэт, Даутокъуэр игъэхьэщІэн хуэдэу, къригъэблагъэри Іэнэм здэщысым тІэкІу зэрегъэфауэ мыпхуэдэу жриІэгъащ: «Даутокъуэ и къуэ, щІыбагъкІэ щхьэ гукъеуэ зиІэ уи дзэм хыумышэ, гуитІ-щхьитІым зауэлІ кыыхэкІыркъым, мы Мэрем Долэт и шынэхъыщІэри хуит къэщІыж, аращ абы и адэжъыр зыпІыжыну зыщыгугъыр. Зышумыгъэгъуищэ, «дзэм хамэ хэткъым», – жыхуаІэр – ар къуэш чэнджэщу узот. Мэремхэ хамэкъым, ауэ хамэщ залымыгъэкІэ бгъэшэс дэтхэнэ зыри. Уи щхьэм къеуэжыищ». ПІцЫ хамылау, Долэт и къуэшыр абыкІэ кІэдетыдзэм щыхъума хъуащ, ауэ етІуанэ чэнджэщыр Даутокъуэм, дауи, хуэгъэзэщІакъым).

А псори зэхилхъэжщ, цІыхухэм я щытыкІэри кыилгытэри, Долэт и щхьэм хуэдзалашхэжу укІы-

тэжащ, и таучэлыншагъэмрэ и къэрабгъагъэмрэ псоми къыдалтэгъуа къыфлэщлэу. Зэмыджа хьэщлэ щэхур ещанэу къыщытеулэуэм, асыхьэтым къэушам хуэдэу, нэхушцлэщлэу хигъэкълэу зиукъуэдийуэрэ, макъ щлэту хушхьэурэ клэуэри бжэр луишащ. Шур къемыпсыхауэ лутт бжэлупэ дьдэм. Ар жэщ клыфлым ныбжь флыцлэу хэплтэагъуэ къудейт. Къыхуэцлэхуакъым.

— Сэлам алейкум, Долэт, сыту куэдрэ сызэбгъэжъа, — макъ мыцлэхуклэ сэлам къытащ хьэщлэм.

— Уалейкум сэлам! Сытым укытхуихъа жэщ ныкъуэм? Еблагъэ, — къепсыхыну зыкъышпричым, бысымым лъэрыгъыпсыфэ ижымырэ шхуэлумрэ иубыдри кърыгъэпсыхащ, шыр луишри шыгъуэгум дэт пхъэгултэем ирипхащ. Унэм щлэхьэхэу Долэт уэздыгъэр пигъанэу щыхуежъэм: «Уэздыгъэр щлумыгъанэ. Мес, мафлэ нэхум дрикъунш», — жилад хьэщлэм. Ар зыщыщыр кърышцлэхуну сэлэт фащэ гуэри щыгътэкъым. Къушхьэ цейшхьэуэ зытебза джэдыгу, хъурыфэ пылэ, ушцлэ лъей, гуэншэрыкъ — арат и фащэр зэрыхъур, ауэ сэшхуи къами клэрышцлат, карабин илыгът. Долэт пхъэдзаклэхэр цыгъэу мафлэр зэшцлэгъэстыжри, хьэщлэр жъэгупащхьэм игъэтлысащ, лэнэ хъурейр къыгъэувыну щыхуежъэм, ари идакъым: «Хьэуэ, сэ луэхуклэ сыкъыпхуэкълэуащ, сыкъагъэкълэуащ. Уэри тлыси дызэгъэпсалтэ, сэ сыгувэ хъунукъым».

Долэти жыхафэгумклэ нэхъ етауэ тлысащ, шэнт шхъэгуэ цлэкълэу къышцтэри. Ар хэгъэзыхьауэ набдзэгубдзашлэу иплтэрт хьэщлэм и нэгум, зэ налуэ дьдэу, зэи жъауэ тридзэжу — зэхуэмыдэурэ жьэгум мафлэм къыгъэнэхум. Ар набдзэ лув, пащлэ флыцлэ, нэкълэу тхъуэплтэ, и ныбжьклэ илгъэс 35—40 хуэбгъэфэщану. «Мыбы щлэуэщлэшагъы псынцлагъы хэлъ хъункъым», — жыхуэплэным хуэдэт. Езыми зыри жилэртэкъым, пэплтэ хуэдэт тезыгъэгущхуэн нэщэнэ гуэр Долэт къыпкърылтыагъуэну. Апхуэдэу щыму зытэлайклэ щытащ, пхъэдзаклэ зэщлэгъэстыжахэм я плэнклэ макъымырэ жъым цлиупсклэ шхъэгъубжэ пхъэрыгъэжэм и клыргъ макъымырэ флэклэ зэхуымыхуэ.

— Сэ уэ дзыхь пхуэщлэ хъунрэ мыхъунрэ сыщлэупщлэркъым, укызагагъэцлэхуащ, ауэ сэ дзыхь къысхуэщлэныуми къысхуэмыщлэныуми уэращ хуитыр, уэ егупсысыж, — къышцлидзащ хьэщлэм. Зы дакъыкъэ хуэдэ дигъэкълэри къышцлэгъуащ: — Сэ клэдетыдзэм сыщыщц, Даутокъуэм и дзэм, шынагъэклэ дагъэшэсри дыкърашэжъауэ. Я дзэм хэмыхьэу лъэныкъуэ зезыгъээхэм я уни я щлэплэ ягъэс, я лыхьыхэр зэтрауклэ. Си закъуэ-

къым апхуэдэу дэ тхэтыр. Ахэри хъэзырщ си ужьым къиувэну. Ди унафэр мыбыхэм дахэкIыу партизанхэм дахыхэну арщ. Партизан щыIэщ мы мэхэм, дощIэ зэрыщыIэр, ауэ дэ тщIэркъым ахэр къызырэдгъуэтыну щIыкIэр, дзыхъ къытхуезыгъэщIын щыхъэти дыхуейщ. А жыIамкIэ къыбгурыIуэн хуейщ сэ уи деж сыкъыщIэкIуар. Сыхуащ сэ жысIэнур. Иджы уэ сынодаIуэ.

Долэт къыгурыIуат икIи къыгурыIуатэкъым ар зыхуейр. Шэч хэмылгъу, лIыр зыхуейр партизан отрядыр къызырегъуэтыну гъуэгур ирагъэлтагъуну арт. Ар къыгурыIуат, ауэ сыт абы щыхуейр? Арат мыгурыIуэгъуэр. Ар тIасхъэщIэхыу, гъэщIагъэкIэ Долэт къыгъэсэбэпу партизанхэм ятеуэну ара, хъэмэ цIыху хъэлэлэу жиIэр пэж? Пэж дыдэми, дэнэ абы къыщищIар Долэт а Iуэхум щыгъуазэу, гъуэгугъэлтагъуэ хуэхъуну? Iуэхур хэплгъэгъуэшхуэт Долэт и дежкIэ. «Дауэ сщIыну иджы? Дзыхъ хуэзмыщIрэ, лажьэ зимыIэр Iузгъэщтмэ, дзыхъ хуэсщIрэ, бийхэм я тIасхъэщIэхыу къыщIэкIмэ... Згъэунэхъуакъэ итIанэ партизан гупыр. Хъэуэ! Апхуэдэ щIэпхъаджагъэ алыхъым къысIэщIимыгъащIэкIэ. Мыр зы мэкъалкIи узытегушхуэ мыхъун Iуэхущ. АтIэми, сэ сызэрыхуейм, къызырысфIэщIым хуэдэу дэтхэнэми запысщIэну хуит сыкъащIакъым икIи сыхуиткъым абы. Армырми, абы жиIэр си фIэщ ирихъуну сыт хуэдэ щыхъэтлыкъ иIэ? Зыри иIэкъым», – егупсысырт, зыри жимыIаурэ Долэт, жэуап иритынуи хуеиххэтэкъым, иритынури ищIэртэкъым. Псом нэхърэ нэхъ къишчтэнут а лIы мыщIыхур къызыхэкIа жэщ кIыфIым жэуап лъэпкъ пэмыплгъэу, лъэужьыншэу хыхъажыну. ИтIанэ чэнджэщэнт... Ячэнджэщынт дзыхъ къыхуэзыщIу жылэ Iуэхушхуэ и пщэм къызылтхъа цIыху гъуээзджэхэм. Ауэ иджыпсту хэт ирихъэлIэнт и чэнджэщ?! Гъунэгъуу щыIэтэкъым дзыхъ зыхуищI хъун. И закъуэ дыдэт, бжьыхъэ жэщ кIыфIыр и гъусэу. Ари мэпапщэ-мэфий, и жъапщэ щыIэмкIэ шындэбзийхэм зриушIэкIыу, унэ щыбымкIэ щедзыха гъушI пхъэрыгъажэхэри гум кIеIэу мэкIыргъ.

– Сыножъэ сэ, – жиIащ хъэщIэм, хуэмышэчыжу, ар зэрыIащIэр белджылыт.

– Сыт сэ укъыщIызэжъэр? ХъэщIэр алыхъым и хъэщIэщ, си деж укъэкIуащи, сэри узыхъэщIэщ. Бысым ухуеймэ, бысым сыпхуэхъунщ. Сыт нэгъуэщI узыхуейр? Сэ уи щэху сщIэну сыхуейкъым. Сыбгъэунэхуну ара?!

– Сызыхуейращ, уэ дяпэм къиуви биидзэм яIыгъ щIыпIэм сэ фыпхысшынщ. Сэ сощIэ дэнэ деж дауэ яхъумэми. АдэкIэ гъуэгур дыгъэлтагъу, партизан гупым

дазэрыхыхъэну гъуэгур. Абы уэ флыуэ ущыгъуазэу кыб-
джаащ дэ.

ИкIи пэжт, Долэт а псыхъуитIым къедза мэхэм
имыщыхурэ кызыщимыкIухъарэ хъэ лъагъуи кхъуэ
лъагъуи илэтэкъым, ищIэрт партизанхэм а зэманым
прихъэлIау ящIа увылIаплэри. Куэдрэ щIэтат ар а бжей
мэзыжхэм, мэзщIэсу, унапхъэ хихыу. ИкIи апхуэ-
дизкIэ абы хуэлэкIуэлъакIуэти, унэ зыщIхэр нэхъыбэу
зыщIаупщIэр абы хиха пхъащхъэрэ бжэ-пхъэгъубжа-
пхъэрэт. «Уэлэхъи, си унэм хэлтыр зы къэмынэу бжей
планэ защIау Долэт езым хиха пхъэм, си Iуэхуш абы
зидзыжми, зыкIиухуэм», – жаIэ хабзэт загъэпагъуэ абы
зи унэ ищIа къуажэдэхэм. Апхуэдэу щIыплэр флыуэ зэ-
рицIыхум, езыри цIыху пэжу зэрыщытым кыыхэкIкIэ,
партизанхэм дзыхъ кыыхуащIащ абы жылэ къедзахэм
щышу партизану ежъэжыну хуейхэм я лъагъуэхэшу,
мышхъэрыуэн пхъэкIэ, гъуэгур яригъэлъагъуу щытыну
икIи кыбжралат, партизанхэм зызыщIаукIэжу – загъэ-
быдэжу клэдетыр хэкум ирахужыху и плэм имыкIыу
къуажэм дэсыну, кыбщыхуейм и деж кыагъуэтын хуэ-
дэу. Къуажэхэм хыхъауэ хэтт а зэманым бийхэм яубыда
хэкум щэхуу хуэлажъэ парт организацэхэмрэ партизан
гупхэмрэ я лыкIуэ. Абыхэм я мурадыр зи къару илъ,
зыхузэфIэкIыну псори (адыги, къущхъи, урыси...) Iэщэ
кыащтэу Деникиным и дзэм зэрэзуэным хуэщIагъэ-
стынырт. А лыкIуэ щэхухэм ящыщ бийдзэми хыхъауэ
арауэ кыбщIэкIынт Долэт и хъэщIэри кызытекIухъар.
Ауэ Долэт дзыхъ ищIакъым абы зыкъыригъэщIэн, сыт
пхъэкIэ жыплэмэ езыр япэкIэ зэи хуэзатэкъым бийдзэм
кыыхэкIыжу къэрэхъэльткыбидзэм хьэлэлү хыхъэжа
цIыху, нэгъуэщIу жыплэмэ, зи Iэщэр ззыгъэдзэкIыжа
цIыху. Абы теухуауи клэщIу пиупщIащ и жэуапыр:

– Хъэуэ, сэ зыкIи сыщыгъуазэкъым а уэ жыхуэплэхэм,
уи фIэщ мыхъумэ, ар кыббжезылар кыызэшалIэ.

ЛIым и жъэпкъ плIимэ задэр щикъуэзэжауэ, зыри
жимылэу зыкъомрэ къеплъащ бысымым. Зышылэ-
ныгъэм армыгъуейуэ зэтриуIэфIэ губжъ дзэлашхэ кыи-
щырт абы и нэгум.

– НтIэ, услъэгъуакъым, сыкъэплъагъужакъым: хъы-
бар плуэтэжыну ухыхъэнщ – япэ псалтэр щыжыплэм уи
псэр пхыхъбнэнщ. Мис ар зэгъащIэ, нэгъуэщIым ущы-
мыгъуазэм!

Долэти и нэ хуэдакъым, и пхъи иригъэзыхакъым,
ауэ щIэкIыжыну къэтэджыжа лIым жриIащ:

– Сэ зи хъэщIэ зыщэжхэм сашыщкъым, укъэкIуэххэн
хуеякъым, афIэкI пхыхумыщIыкIым!

ХьэщІэм зыпщІэхихауэ шыта фочыр фоч дакъэмкІэ и плІэм иридзэжри бэкъуэкІэ тегушхуакІэ щІэкІыжащ, Долэти кІэлтыщІэкІри хабзэм тегу игъэшэсыжащ.

— Гъуэгу махуэ! — «ЖыпІар уи мурад пэжмэ, алыхьым къуигъэхьулІэ!» — жиІэну арт зыхуейр а псалъэмкІэ, ауэ зыжриІэм кърихар дэнэ шыпщІэн: жэуап лъэпкъ къритыжакъым. Шу мыщІыхур жэщ кІыфІым хэгъуэ-щэжащ, ауэ куэбжэ цІыкІум щыдэкІыжым Іэуэлъауэ гуэр къэлъуащ, мацІэ щагъащтэкІэ тасыжхэм башкІэ зэреуэм хуэдэу.

* * *

Бжыхьэ махуэ уэфІт, уафэм пшэ бжыгъэ закъуи темылъу цхъуантІэ-щІыхуфэ къабзэт. Дыгъэри къульшыкъупІэм къиувауэ зыри зыпэрымыуэ и нур псомкІи щІымахуэм зыхуэзыпхъэхыжа щІыгум нэр щыункІыфІыкІыу къытепсэрт. ПщІащэ зыпымытыж жыг къудамэ щІанэхэм а нурыр яхуэмубыду мэз щІагъри нэхут. Жыы лъэпкъ щІимыхужу хъуар и плІэм иу-выІыхьат, зы къуащэ щхъэкІи зы жыг къудами хъейртэкъым. Даушыншэт, мамырт ихъуреягъкІэ, дунейм зы хъэргъэшыргъи зы нэпс къудами имыщІэж хуэдэ. А даушыншэ абрагъуэм, ар гъунапкъэншэу гурыхь пщищІу, зы бзу макъ цІу цІыкІу мэзым къыхэлукІырт. Ар зэ зы жыгыщхьэм, зэ адреј жыгыщхьэм къыщыІурт, и макъыр зэхэпх щхъэкІэ, и щхъэр плъагъуртэкъым. Удэ-плъеямэ, пыІэр пщхъэрызыгъэху бжей щхъэкІэ баринэ зэрыхъахэм хэс хъунт. Мэз щІагъыр пщІащэ гъуэжъ пыхужамкІэ, уэншэкум хуэдэу шабэу, щІэгъэтІылы-кІат. ЩІыбагъкІэ утелъу ушыжеину хъуэпсэгъуэт. Къуэм къыдэкІ лъагъуэ закъуэмкІэ къыдэушыкІри зы хъэ тумэ бацэ цІыкІу бгъуэщІ хуейм къилъэдащ. Хэт гу лъитэнт абы, хэти къыфІэлъуэхунт, ауэ хъэ цІыкІур къэувыІэри дэпәмеящ, епәмәхащ, зиплтыхъащ ихъуреягъкІэ, итІанэ — хъэу, хъэу, — жери плейтеиныгъэ лъэпкъ хамылъу, Іэдэбу къыхэбэныкІащ. «Мамырщ псори, гузэвэгъуэ щыІэкъым», — жиІэу ара хъунт я хъэбзэмкІэ. Абы и ужъ иту зэкІэлъхъэужьу лы гуп къыхащ хуейм. Япэм итт Мәрем Долэт, къыкІэлъыкІуэу-къуарагъым хуэдэу псыгъуэрэ и гупэмкІэ зыкъиухуэжу зы лы кІыхьрэ, ар тІууэ буплІэнщІамэ, апхуэдиз фІэкІыхъун зы ныбэкъ лъэкъыщэ цІыкІурэ. КІэщІу жы-плэмэ, зы иныжьрэ зы цІыкІужьрэ. Иныжъым и цІэр ТІалибышхуэт, цІыкІужьыр — Илт. ТІури щІалэхэт, ауэ

я пашлэ-жыаклэхэм жыфэ кьатригьауэрт, дуней зэры-
зехьэм химылтэфэн щхьэклэ, ягьэклауэ кьыщлэклынт.
Ауэ абы щхьэкли кьэмынэу, Даутокьуэм и дзэ хэ-
клар шалтагьум, шынэхэри загьэпщкьлуну кьежыауэ
арат, ахьумэ партизану ежэжынуи илтэдэкьэщы-
кьыртэкьым: хыхьэми хьуну, зыми хэмыхьэми, нэхьы-
фьыжу арат кьызэрежыар. Фыз кьызэрэшэрэ куэди
мышлауэ абыкли хузэплтэкьыжхэрт. Пэжыр жыплэмэ,
Иныжэрэ Цыкьлужэрэ я луэхур езыхэм кьызэралты-
тэжымкьлэ, куэду пцлапцлэт. Абыхэм я ужьым шы лэдэж
зырыз ялыгьыу лы зытхух итт, Долэт и жэщ хьэщлэри
яхэту. Кьэлътмакь зэпедзэкьл, хьэкьуу кьуахэу, шыплэ
пулемет, аргуажьэм кьуэцьышыхьауэ хьэпшып кьыхь
гуэрхэр (лэщэу кьыщлэклынт) шыхэм ятелът, езыхэри
лэщэкьлэ зэгьэпэщэхэт. Хьэлтэ зымылыгь яхэттэкьым,
Иныжэрэ Цыкьлужэрэ флэкьл. А тьуми джыдэ зырыз я
кьлэпкьым дэлуат: Иныжьым джыдэшхуэ, Цыкьлужьым,
пхьампэм хуэдэу, уэщ цыкьлэу. Долэт ахэр псори пар-
тизан хэщлаплэм ишэу арт. Шыхэр уанэкьуапэ пхэнжу
зэфладзэри псори етлысэхаш, загьэпсэхуну: жэщыбг
лъяндэрэ псыри кьуэри зэпаушцьлурэ кьэкьлуат ахэр, мэз
щлагькьлэ – ешат.

– Тлэмашэ, щлакьлэу кьэубгьуи гьуэмылэр кьаштэ,
тлэкьлэ егьэдзакьэхэ. Иджыри гьуэгу фьыуэ тцлэлътщ.
Афлэкьл дыкьэувылэнукьым, – жилащ Долэт и кьуэш
нэхьыщлэм зыхуигьазэри (ари яхэтт абыхэм ишкьли
и лэщэ-фащэкьли зэгьэпэщауэ. И адэр лэри щилт-
хьэжати, афлэкьл кьыщлэувылэн щылэжтэкьыми, дзэ
плтэжыкьым е партизанхэм яыхьхэмэ, езыми Долэти
нэхь кьаштащ, кьлэдэтхэм яфыщл кьуажэм кьыдэнэ
нэхэрэ, абы щыгьуи зыхэхуэнур ямышцлэу). Тлэмашэ и
нэгү щытыкьлэкьли и теплэкьли игьашлэкьлэ хуэбгьэфэщэ-
нутэкьым лэщэ кьышцтэу езым хуэдэ цьыху гуэрым хуэ-
дэлъэну, ауэ, насып ялэти, зэкьуэшитлэми кьагурылуат
а дуней зэлыхьам, лъяныкьуэ гуэрымкьлэ белджылыуэ
зумыгьэщлэмэ, мыхьэнэншэу, джэдыллэм здихьа ба-
быщым хуэдэу, ухэкьлэудэнкьлэ зэрыхьунур. Шэчи кьы-
трахьэжыртэкьым зытеувэн хуей гьуэгу: ар нэхьыбэм
я гьуэгут, ущыкьлэудми, пцлэ илэу, укьелми – насыпу.

Тлэмашэ, лэкьлэ теупцлэ хуэдэ, и набдзэ фьыцлэшхуи-
тлым гупсэхуу кьыщлэплтэ и нэхэри, пашлэ фьыцлэтым
ягьэбжыфьлэ и нэкьлэ хьэрэмьгьэншэри, и лэпкьылтэкь
лъяч кьарууфлэри алыхьым кьызыхуигьэщлар псэу-
щхьэу щылэ псори зыщыгугь щлым телэжыыхьыныра
хуэдэт. Хуэдэ кьудей мыхьуу – арат. Апхуэдэ цьыхухэм
сыт щыгьуи псэ тыншрэ акьыл мамыррэ ялэфэ тетц.

Ауэ мыр иужькІэ кыызэрышІэкламкІэ, пхудимычыхыну залымт. Абы кыыхэкІкІи нэхъыбэр щэхуу, езым зыхрамыгъэху ЗалымкІэ еджэ хъуауэ щытащ, иужькІэ. ТІэ-машэ дунейм трилъагъуэнкІэ хуэмышэчу кыыщІэклаш Іуэхугъуищ – цІыху хьэл лІэужьыгъуищ: кыэрабгъэр, хуэмышур, щхъэхынэр. Апхуэдэ щытыкІэм кыыхэкІкІэ, Граждан зауэм и ужькІэ гъащІэщІэ кыуажэм щыхуэ-ным и лэжыакІуэ пашэу хэтащ. Ауэ сэ зи гугъу пхуэс-щІыр ТІэмашэкъым, си щІалэ цІыкІу, сэ сызыхэтыр сэ си адэ, уэ уи адэшхуэ Лэт и дуней тетыкІар уэзгъэщІэну сыхуейщи, аращ абы зи хуэмэбжыымэ щІыхуа псори кыыщІыпхуезгъэкІуэкІыр. Арати, ТІэмашэ щІакІуэ иуб-гъуам чэтэн кІапэ гуэр Іэнэ папщІэу триукъуэдиери кыттрилътхьащ – мэжаджэ, лы гъэва, кхъуей плъыж, бжыыныху, шху изу зы кхъуэщын Іэльтэныкыуэ цІы-кІуи. Бисмылахыи ящІщ, гъуэгугу зытеувар махуэ яхуэ-хъуну хъуахъуэхэри шхэн щІадзащ. ІэфІщ гъуэгумрэ губгъуэмрэ щыпшх ерыскъыр, гузэвэгъуэ уимыІэмэ. Ауэ мыхэр гупсысэ плейтей гуэрым зэщІиІыгъэт. «Алыхым ещІэ дэ ди щхьэм илътхь», – жиІащ зыгуэрым. Ар Долэт и жэщ хьэщІам и гъусэхэм ящыщт. Ахэри здишэрт абы партизан хэщІаплэм, щэхуу кыуажэм щылажъэ ди цІы-хухэм дзыхь ирагъэщІауэ. «Сыт илътми, дызыхэтам нэхърэ нэхъ Іей дыхуэзэнукъым», – пидзыжащ абы жэщ хьэщІэм, утемыпсэлътыхь абы жыхуиІэ щІыкІэу. А псалъэмакъри кыттримыгъазэу бэаужащ. Аргуэру зы-къомрэ Іэуэлтъауэншэ хъужащ лІы гупри, шыхэри, хъэ цІыкІури, щымыІэххэ хуэдэ. ИтІанэ шыр кыэпырхъащ, бзу цІыкІуми и усэм кыыщІидзэжащ, афІэкІ зыри хузэфІэмыкІ хуэдэ. «Тю-тю-фитІ, тю-тю-фитІ». «Тю-тю-фитІ». ТІалибышхуэ жыгыщхьэм дэплъеящ, арщхьэкІэ фочыкум хуэдэу захуэу, уафэм щІэуэн фІэкІ умыщІэну ижа бжей джэху абрагъуэхэм я щхьэкІэ баринэм зыри хилътэгъуакъым. Ауэ а макъ цІыкІум мэзыжыыр кыдэ-псалъэ кыпфІэщІырт, щІэзыуэжу. ЩыІэ кыыщІэкІын-къым бжей мэзым нэхърэ псэушхьэ макъ нэхъыфІу щыІу щІыпІэ. Бжейр, езы дьдэри пхъэ макъыфІэщ, жыр, темланкІэм хуэдэу, зужу. «Тю-тю-фитІ, тю-тю-фитІ». ТІалибышхуэ кыеплътыхыжри кыыбгъурыс Іил щыдыхъэхыху еплътэщ.

– Уа, Іил.

– ЛІо, Хэзхъэуэн?

– А бзу цІыкІум жиІэр пщІэрэ?

– Сэ дэнэ щысщІэн а бзу цІыкІум жиІэр. Уэращ пып-хэхэм епсалъэ хабзэр, уэ пщІэнщ.

А тІур икІи зэтэзагъэртэкъым икІи зэкІэрыкІыр-

тэкъым. Зыр зым ауан имыщІмэ, зэхуэзэшырт. Абы щхьэкІэ зэкІэрыпч мыхъуну къафІэщІырти, цІыхухэр Иныжьрэ ЦыкІужьрэкІэ еджэхэрт, а тІуми зы мыхьэнэ кызызэщІэкъуа кыикІыу. Ахэр ауан зэрыщІынкІэ апхуэдизу зэхуэлъэти, зым хъуэн хуэхъун зыгуэр адреим кыигъуэтыну ищІэмэ, абы щхьэкІэ къуэри псыри зэпачыфынут. ЦыкІужь ебзэджекІырт Иныжьым: абы нэхъыбэ кыищІэфырт Иныжьым и шыуагъэу икІи ар игъэщІэращІэурэ щІигъатхъэу цІыхум яхихъэжырт. Хэбгъэзыхьмэ, Иныжь и щэху гуэр, ауан ирипщІ хъуну, нэгъуэщІ зыгуэрым ищІэмэ, а щэхур кыищэхуфынут ЦыкІужь, и дыжбын бгырыпхыр иритами. Езыри бзаджэу кІэлтыплтырт Иныжь и щытыкІэ псоми, зыгуэр кыыхилъагъуэу ар ауану игъэбэтэжыну. Апхуэдэут кыызэрыхъуар абы ТІалибышхуэ фІища цІэ лейри: Хызохъауэ – жыхуиІэр. ТІуми фыз къамышэ щІыкІэ, ауэ я къэшэгъуэ нэсауэ пщыхьэщхьэ гуэрым жьэгу пашхьэм и деж щысхэт а тІур, ТІалиб и адэшхуэри къабгъэдэсу, абы къажриІэ хыбарыжхьэм едаІуэу. Апхуэдэ пщыхьэщхьэхэр адыгэхэм фІыуэ ялъагъурт. Жьэгу лъахышым шыуанышхуэ къэкъуалъэу фІэлът. Лы ягъавэрт, ТІалиби хьэлІамэ бзыгъэшхуэ иІыгыгу шыуаным щІэхщІэхыурэ зытришащІэрт, лэпс къэкъуалъэм хьэлІамэр хиІуну. Абы щыгъуи и адэшхуэм зыхуигъазэ зэпытт:

– Дадэ, хызохъауэ. Хэзхъэуэн, дадэ? Хызохъауэ, дадэ.

Дадэри къэгубжырти, и хыбарыр зэпигъэурт.

– Хэгъауэ-тІэ, сабий цыкІушхуэ!

Дадэм ар жиІэху, ТІалиби хьэлІамэр лэпс къавэм хиІурти едзэкъэжырт.

ЦыкІужь ари хуигъэгъуакъым и ныбжьэгъум. Зи къэшэгъуэ хъуа щІалэшхуэр лэпс шыуаным апхуэдэу щхьэщысыныр фІэауан хъури щІигъатхъэу иІуэтэжаш, «Хэзхъэуэн» фІищащ цІэ лейуэ. ТІалиб кІуэрэ пэт ауаным хэувэ фІэкІ пщІэнтэкъым, Іэмал имыІэу зы шыуагъэ гуэр, напэтэхыгъэ гуэр кыыщыщІын хуейт. Апхуэдэу, фыз кыызэришэрэ куэд мышІауэ, и щауэгур имыкІа щІыкІэу, пщыхьэщхьэ гуэрым хадапхэмкІэ кыихъэжаш ар, нэхъыжхьэм закъримыгъэлъагъуу и лэгъунэм щІыхьэжын и гугъэу. Мазэхэти пшапэр кІыфІт, лъэбакъуищ-плІыкІэ щытыр белджылыуэ плъагъуртэкъым. Шыгъуэгум ихъэжи унэм нэсыжыным щІагъуэ имыІэу, дунейм, маплъэри зыгуэр кышпэуауэ елъагъу. ЗанщІэу кыызэщІэувыІыкІащ. «Хуиту зы лъэбакъуэ уагъэчынкъым. Хэт иджы ар? Абыи и мыІуэху зэрихуэнуш», – зэгупащ ТІалиб. Езыми зыри жиІэркъым,

къышпәуари щымщ. Щытщ тІури. Япә къэхәшәным йожъ, Тпалиб зыми зыкъригъәщІәну фІәфІтәкъым. Ар зыхуейр, езым фІәфІыр зәран къыхуәмыхъулауә ауани къамыщІыжу, щәхуу иләжыну арт. Ауә мы къышпәуари емынәм къыхуә? Егупсысырт. Зыхуихъынуур къыхуәщІәртәкъым. ИтІанә, занщІәу ІәгукІә и натІәм теләбәжри игукІә жиІаш: «Ыхъы, мис иджы къәсщІаш: шәч хәмылъу, ари дыгъуәну къәкІуауә аращ. Зым и гуращәр щәм я гуращәщ, жыхуаләращ». АрщхәкІә апхуәдәу къәщІәрейуә зәрегупсысыфам арэзы техуән имыух щІыкІә, къыІуригъәушщІылуәжу и гур къыхәлтәдащ: «Ар дауә— зым и гуращәр щәм я гуращә?! Сә си гуращәри абы и гуращәри зәтехуәмә, абы щыгъуә ари си фызым и деж къәкІуауә аращ! Ар дауә хъун, апхуәдә делагъә щхә сигу къәкІыххәрә? Ар щләхылуәкъә, асыхъәту дәнә кърихын апхуәдә си фызым?.. Хъәмә, а зинәкІә къальхуам езым и гъусәу къыздишауә пІәрә ари...» Цыхухәм ахьмакъ хужалә щхәкІә, Тпалиб гъащІәм зыкъом хищІыкІырт, и гупсысәри губзыгъагъәмкІә иунәтІыну хәтт, ауә асыхъәтым Іәзәгъуә зимыләж шәч бзаджәр къеуати, Іәмал имыгъуәтыжу гууз Іеймрә губжә Іәлымрә хагъащІәрт, дунейжъри цІыху лъәпкъри илгәгъу мыхъужу къәнәт. Мис аращ цІыхубзым къыхуихъар ТпалибышхуәкІә къуажә псор зәджәм, Ил «Хызохъауә» зыфІищам. Іуәхур абы щынәсакІә, джәгу хәлтыжкъым, «Джатәм и щІагъ нанә щыІәжкъым» жыхуаләращ, — мурад ищІаш цІыхубзми цІыхухъуми я тхъәгъәщІыгъәр къыщІигъәщыну, и гъащІә дыдәр абы текІуәдауә щытми. Ауә щымыуән щхәкІә, иджыри зә егупсысыжмә, нәхъ къишщаш. «Дунейм сыт ар пшапә зәхәуәгъуәм дыгъуәкІуә къыщІәкІуәнур? Сыт абы идыгъуну дә диІәр? Зы жәмыжъ, е зы мәлыжъ идыгъунумә, цІыхухәр зәгъәжауәщ къыщыкІуән хуейр, ахәри шыгъуәгум иткъым, гупәмкІә щыІә Іуәращ зәрытыр. Хъәуә, ар жәми мәли хуейкъым, ар зыхуейр сә сощІә». Апхуәдә гупсысәкІәм къыхихыу мурад ищІаш, дунейжыр къытеуфәрәкІәми, къимыкІуәтыну, цІыхум я напәншагъәмрә я тхъәгъәщІыгъәмрә къыщІигъәщын щхәкІә. АрщхәкІә мурадър — мурадщ. Ар езыр защІәркъым. Ар бгъәзәщІән щхәкІә, зыгуәр бләжын хуейщ. АтІә сыт Тпалиб ищІар абы щхәкІә? Пәж дыдәу, тІәкІуи кІуәтащ, лгә макъ зримыгъәщІурә, хъәкъсыну къышпәуа цІыху ныбжыр нәхыфІу зәпиpltыхъу къицІыхун и гугъәу. ТІысри хущІәpltаш, къәтәджыжаш, Іәуәлгәуәншә дыдәу. (Езым зыкъримыгъәщІәну арат зыхуейр: абы Іәщә илыгъынкІә хъунуш. Къоуәмә-щә?!) ЦыкІу зищІаш, ин зищІаш,

хушлэлгаш, хуешлгыхаш – кыыхуэлгыхуактым. Ушцлэ пылэшхуэ щхьэрыгъ хуэдэш, и клэ кыуашлэри жбы мащлэм щлехурыхукл, кьамэ щлани хьэзыру лэ ижбымклэ илгыгыу кыфлощл. Хьэуэ, абы уеклуаллэ хьунуктым! Еклуаллэ дэнэ кьэна, кыигъээжжрэ кызыэрихьамклэ хадэм иклыжамэ нэхьыфлт. Пщлэнуктым кьэхьунур... Ауэ ари гугъуш: кыыщигъээжжлэ, щиклыжжлэ лэуэлгашуэ ищлмэ, кыыклэщлылэнщи а кьамэ илгыгыр кыыклуэщилунщ. Тлалиб и щлыфэр тхытхаш, езыри гьэру кыинащ а здынэсам и деж. Нэгъуэщл лэмал илэжктым, – егупсысаш аргуэру ар, – клэлгышлгын хуейш, ищлэнур ищлэху. Итланэ жылэм яхэгуоуэнщ. Мис аращ абы и лэмалыр! Зыкьомрэ щытащ Тлалиб, щымурэ зимыгъэхьейуэ, дызепегъауэ-тлэ, хэт нэхьыбэрэ зимыгъэхьейуэ щытыфми, – жыхуилэ щыклэу. Ауэрэ ешаш, и лгакъуэхэр щлэклэзызыхьу хуежъаш. Хуэмышэчыжу хьэмыбылуу етлысэхаш. «Тхьэр бгъэшлэкъэ уэ, ущымытмэ, бзадженаджэ! Тхьэ плуа, зэ уешынкъэ!» – хуэшхыдэрт абы Тлалиб игуклэ. И жьэклэ зыри жильтэжктым. Езыр ешаклэт, ауэ ищлэнур ищлэртэжктым. Нэгъуэщл мыхьуми, хьэ Парий кыищламэ, абы зэлихьынклэ хьунт луэху зэлыхар. Парий хьэуи илгакъунтэжктым абы илгыгъ кьамэри езыри, тридзынти и пщэпкыыр щибудыкынт. Ауэ дауэ зыкыригъэщлэн абы, еджэ мыхьумэ, зигъэхьей мыхьумэ, езы дыдэм зыми зыкыригъэщлэну хуэмейххэмэ! Щыш, махуэ хуабэм зэклэригъэгъуа ятлэ шыкыыр щыклухэр лэгуклэ зэхихьэжжэуэ сабэу зылэщлигъэщэщыжу. Апхуэдэу «щхьэлщыклу» джэгуу щытащ щысабийм. Поплгэ адрейм зыкыригъэхьейуэ зыгуэр ищлэным. Ауэ ари хьейрктым, псэ хэмыт хуэдэш. Ешаш, хуэшэчыжырктым афлэкл.

– Е-е-й, хэт ар, сыт абдей щыпщлэр, – джаш щымыхьужыххэм, ину гуо хуэдэу, ауэ и мактым зримыгъэлэтыщэу, – зумыущэху алейклэ, укъэсщыхуащ сэ, узыхуейри сощлэ. – Зэджам жэуап кышыклактым, щым зэпытщ, хьэсэ зэхуакухэм дэса нарыхухэм я бзий щхьыщхь мактым пщыхьэщхьэ акъужыыр тыншу зэрыбауэр гум еубзэу зыхуеуегъашлэ.

– Лукл жыслакъэ! Лукл, фи унэжыыр абдей кыумыхьыжамэ! Мыр фи хадэжктым фэ!

Аргуэру жэуапынщэ. Абы ирихьэллэу кыубгъан илгыгыу шындэбзиймклэ кьеклуэклэ нысашлэм зэхихащ а псалгэмакыыр. Гузавэу щлыхьэжри и гуащэр кыыщлигъэклэщ, Тлалиб и анэр.

– А Тлалиб, сыт кьэхьуар, хэт узэпсалгэу, кьаклуэ кыыщлыхьэж.

– ІугъэкІ абдей шытыр. Хэт ар?

– Ан-на мыгъуэ, ар пыпхэщ, бзугъаштэу хэдгъэувауэ аращ...

Арати, аргуэру зы уэрэд къыхэхъуаш Тпалибышхуэ и хъуэнхэм, ауэ нэгъуэщІ зыхэзымыхалауэ къыщІэкІащэрэт. АрщхэкІэ уэ зэхэпха, сэ зэхэсха, хъыбарыр Илыжъ цІыкІум Іарыхъэри, жылэм хэз хъуаш, Тпалиб пыпхэм зэрепсэлъар. Арат иджы Іил абы ирихъуэныжри. Насып иІэти, абы и гум шыщІамрэ къигупсыса къомырэ зыми ищІакъым, ахъумэ абы шыгъуэт и напэр шытекІышар. Долэт фІыуэ ищІыхурт ахэр, игъащІэм зэкІэлъыкІуэ-зэкІэлъыжэу, хъэжыгъэ щІыхуэ зэІахыу зэдэпсэурт. ЩІымахуэ, бжыхъэ пщыхъэщхъэ кІыхъхэр зэ зым, зэ адреим и деж жъэгү мафІэшхуэм пэрысу щагъакІуэрт, таурыхъ, хъыбарыжъхэм щІэдэІуу. Иджы ахэр щІыздришэжъар партизан хахуэ хъункІэ ахэм ящыгугъыу артэкъым – нэгъуэщІ мыхъуми, шы ІумпІэ яубыдынщ, яхуэпщэфІэнщ, езыхэри жылэм къыдэуа хъэщхъэрыІуэ гупым ящыхъума хъунщ, – жиІэу арт. Загъэпсэхуу икІи шхэу мэз щІагъым щІэс гупым зыкІи яхъэшхэртэкъым а тІур – Тпалибрэ Іилрэ. УпщІэжъ зытедыжа алэрыбгъу хуэдэт гупыр, а тІур яхэту уаздеплъмэ. А тІур яхэмытмэ, адреихэр нарт гуп зэгъэпэща хуэдэт. ИкІи сыткІэ нэхъыкІэт ахэр нарт гуп нэхърэ?! Я ІэщэкІи я фащэкІи, къулей дыдэу гъэщІэрэщІауэ зэмыгъэпэщами, фэуэ ятетт сыт хуэдэ гъуэгуанэри шыщхъэмыгъазэу зэпачыфыну къыззэрежъар. Абыхэм я нэхъыбэм куэд щІат унэ пІэщхъагъымрэ жъэгү пащхъэ Іэнэмрэ къыззэрабгынэрэ. ИкІи абы къыхэкІкІэ губгъуэ жбы дыджымрэ гъуэгущхъэ мафІэм и Іугъуэмрэ я мэр къащыуат, жыжъэу къыпщІихъэу. Ахэр нэхъыбэу псалъэмакъыншэт, щымт; псалъэн къудей щхъэкІэ, зыми зыри жиІэртэкъым, псалъэ жалэмэ, абы Іэмал имыІэу гъээщІэн хуейуэ Іуэху гуэр пыщІат. Ауэ псом нэхърэ нэхъ наІуэу гу зылъозыгъатэр я нэгү шытыкІэрат. Езыхэм къыбжалэфыным нэхърэ нэхъыбэ къыбгурагъаІуэрт абыхэм я нэгүхэмкІэ: шэч хэмылтыжү а гупыр зы мурадышхуэ гуэрым зэрызэхуишар, а мурадыр ягъээщІэн щхъэкІэ, я къаруи я гъащІэ дыдэми зэремыблэжынухэр. Псоми къахэщырт абыкІэ Долэт и жэщ хъэщІэр. Бгъэ плъэкІэм куэд ирагъэщхъри, дэргүерми жыдмыІами хъунут, ауэ бгъэ плъэкІэм ебгъэщхъыххэнуІамэ, ар и набдзэ фІыщІэ ІувышхуитІ нэ фІыщІэ жанхэм къытезэрыгуэмкІи и щхъэ гъэээкІэ дыдэмкІи къуршыбгъэ плъэкІэт, жыжъэу иІагъуу, зыхуэкІуэри зыхуейри фІыуэ ищІэжу; гузави хъэжэпхъажи

Тlэмашэ фочыр кыпхъуатэри цlэпхъуаш. Адрей-хэри, Долэтрэ Тlалибрэ фlэкl къэмынэу, я lэщэ хъэ-зырти, жыгышхуэ лъэдийхэм зыкъуадзэурэ макъыр кыздилукlамкlэ зрачаш. Арщхъэкlэ ди цlыхугъэ хъуа Мэжидыр ящlэгуауэри зэкlэ зэтриулэфlэжаш. Езым и гъусэхэм ящышу тlум унафэ яхуищlаш занцlэу Долэт lэпхлъэпх ящlыну икlи Долэти Тlалиби темы-плъэкъукlы яlыгыну, адрейхэм – пулеметыр къа-гъэхъэзырыну, шыхэри кызыдэкlа къуэм дашэжу лъэ-ныкъуэ ирагъэзыну.

– Уэ тхъэгъэщlыгъэкlэ укlыпlэ дыкыпша хуэдэш, – зыкъыхуигъэзаш абы Долэтым, – ауэ уи мыгугъэ хей цlыкlуу уэри мы щlыпlэм уикlыжыну. Сэ си тхъэрылуэщ Къаниболэтым имыхъар уэ пхынкlэ.

– Сэ сылэцэншэми, тхъэгъэщlкlэ укъызэмыш, lуэхур умыщlэу уимытхъутхъукl, уукlытэжынщ, – жиlаш Долэт.

– Сыт-тlэ зищlысыр lуэхур? Къыджеплэркъэ думы-гъэжакъуэу.

– Иджышту екlуэкl lуэхум сэри зыри хэсщlыкlы-ркъым, ауэ фlыуэ соцlэ мыбдеж шынагъуэ зэрыщы-мылэр, – арщхъэкlэ Мэжид апхуэдизкlэ шэч ищlати (абы кыфlэщlаш кlэдэтхэм я пост щэхухэм Долэт гупыр гъэщlагъэкlэ хишэжауэ), псори белджылы мыхъуауэ лъагъуэхэным жилэм зыри трищlыхыжы-нутэкъым. Икlи нэгъуэщlым дзыхъ хуимыщlыжу езыр ежъаш щlыпlэмрэ lуэху щытыкlэхэмрэ къыхутэну. Хъэр щыбэнам кыщыщlэдзауэ иджыри къэс зи гугъу тщlым зэману текlуэдар зы наплэзыпlэ хуэдэт, апхуэдизкlэ псори зэщlэгъэрыуауэ псынщlэу къэхъуати. Бгыжхэм я джэрпэджэжыр мыужыхыжауэ иджыри зэпрадзы-жырт, цlыху гужъеям и тхъэусыхафэри къэлурт, Мэжид сакъыурэ тхъэусыхэ макъым щыхуэкlуэм. «Уэ сауkla мыгъуэщ! Уэ сауkla мыгъуэщ!» – тхъэусыхэрт цlыху гужъеяр.

– Уаукlамэ, уокlийри-тlэ, – бгъэдыхъаш абы Мэжид гужъауэ. Тхъэусыхафэр зыгъэшыр lилт. Ар щылът здэ-джэлам и деж, и lэблэ сэмэгур lэ ижъымкlэ и бгъэгум къэкъузыллауэ илгыт, улэгъэр зэрилыгъ и lэпхъуам-бэхэм кыбдивыкlа лъыр зыхэлъ щlашэ гъуэужьхэм тет-кlуэурэ теицlыхыжырт. Мэжид зэищлтыхъаш улэгъэр: lил и lэблэ лыщlэм зэпхидза шэм фlэкl нэгъуэщl лажъэ илэтэкъым. «Тэдж», – жиlаш Мэжид пхъашэу. lил щlуурэ кызэфlэтlысхъаш, кlэзызурэ къэтэджаш.

– Дэнэ къоуар здэщылэр? Куэд хъурэ? Тlэмашэ дэнэ kлуа? – зэкlэлтэуищlаш абы Мэжид.

– СцДэркым, – Мэжид абы жэуап цлагъуэ кы-
ыпшымынур кыгыурылуэри, хымыгъэзыхуэ къаб-
дишэжаш мыдрейхэм. Тэмашэ къэтт, къемыклуэ-
жауэ, хъэ цыклури цыцэтэкъым, лэуэлъауэ гуэри
лужыртэкъым. Талиб гуцлагъуэ хэлъу жъэхэплъаш
ныбжэгъум. «Къыхуэгъэгъу, сэ джэклэ узэгуэзгъэ-
жынкъым уэ», – жицэ хуэдэт абы и еплъыкцэм. Ици
гугуэныхъ зыхъужу еплъырт абы, «Уигу кыыстезэгъа
жы», – жыхуицэу.

А зман дьдэм Тlэмашэ хэ цlыклум и ужьым иту жэрт, и лъакъуэ инхэр триупцlэурэ, хэ цlыклури тэлai-тэлaiклэрэ къыхэбэныклырт. Мэ гуэр къышцlыхэу лъэужьым ирижэ фlэкlа пшцlэнтэкъым хэ цlыклур. Цlыху нэхъ зыгъэпшцlункlэ хуону къуацэ-чыцэхэм хэкlыу мэз цlагъ лъашцlэхум цилъадэм, къилъэгъуаш зы лlышхуэ фочри lэ лъэныкъуэкlэ зериlыгъыу и къарум къызэрихькlэ жэуэ. Абдеж хэ цlыклум абы куэд иримыгъэкlуу лъэщцlыхэари и лъей ныкъуэ чэтхэм епхуаш. Хэ дзэпкъым лъейр фlыуэ къылэрыхуауэ къышцlэкlынти, лъакъуэр шидзкlэ хэ цlыклури кы-клэрымышхужу здидзурэ лъабакъуэ зытхух ижа нэужь, лlыр къэувыlаш, фочыр лъэныкъуэкlэ хыфlидзэри.

– Уэ сэ сыхуей мыгъэжкъым зыри сукъыну, сыхуей-къым, сумыукъ, – лъышхуэм нэкъукъэ щыгъым зыхилубаш, хъэ цыкълури зэрыкълэрыщлауэ. Тlэмашэ япэщыкълэ фочыр къишщаш, ар инджылыз винчестерт, шэи илтът «Гъэщлэгъуэнкъэ, – егупсысаш ар, – щхъэ къызэмыуарэ? Хъэмэ шынащэу и акъылым икълэ, бзаджагъэ гуэр хэлът? Сыт абы бзаджагъэу хэлъыжынкълэ хъунур? Къызэрызэмыуар насыпышхуэщ, ахъумэ жыжъэ сынэсатэкъым», – мыжыжъэу щылт итрыгъу къибэтэжам тетлъысхъаш, зигъэпсэхуну. Лъышхуэри щылтщ, зэрыхэлубам хуэдэу, хъэ цыкълум зигъэбзаджэ бэлыхъу, гурым дзэлэшхуэрэ цей гъуабжэ лъейр ефыщл, къритхъыхыр иутхыщщыжурэ. Лъэныкъуэкълэ ущыгъу укъеплъмэ, гъащлэм и сурэт теплъэгъуэ мамыр хуэдэщ, щхъэж езым и къалэн игъэ-зашлэу – щысын хуейр щысу, щылын хуейр щылтъу, фыщлэн хуейр фыщлэу. Ауэ сыт хуэдиз гузэсэжыгъуэ щлэлът а псоми. Сыт а игъащлэм зыхуэмыза икълэ зэрымылъэгъуаитлъыр щызэрыукълэ хуейр, сыт яхузэрымыжэгъуэшыр, – иджыт япэу Тlэмашэ и щхъэм апхуэдэ гупсысэ къыщицхьэр, иджыт япэу фоч къышишщтэри, – а гупсысэр шэм хуэдэу къытехуаш, абы и белджылыр къымыщлэмэ адэкълэ лъэбакъуэ имычыжыфын хуэдизу.

Илѡагъурт абы а и пащхэм кыилтӡи зэрылжъакуэ-
лӡыр, ари, езым хуэдэу, шӡым елэжъ фӡэкӡ нэгъуэщӡ
ӡуэхуи нэгъуэщӡ псэукӡи зэримылӡр. Абы и гуэншӡрыкъ
ныкъуэлажъэ шабий кыызэрылӡлри, лэжыгыӡ хьӡлтӡм
кыӡдихуа и ӡӡщӡ зэфӡӡтыпӡ тыкыӡр пӡащӡхӡри, пхӡӡ
ӡӡщӡкӡымрӡ кхъуэхъэнцӡмрӡ ажмыжу зӡщӡӡагъӡча и
ӡӡдакӡӡ пхъашӡхӡри – псори гугъуехъакуэ нӡщӡнӡт.
Атӡӡ сыт а тӡур бий зӡхуэзыщӡӡар? Игъащӡӡм зым и ва-
гъӡбдзумӡ адрейр дыхъакуӡм, зым и гъуэугу адрейм
зӡпиушщӡакъым, икӡӡм икӡӡжым, зым и ӡхъӡ адрейм
ишхакъӡм. Атӡӡ иджы щӡызэрыукӡынур сыт?! Дӡнӡ здӡ-
щӡӡлӡр а тӡур зӡпэзыгъӡуӡв къарур? Бжъакуӡ темыту
пӡӡрӡ е кӡӡ пымыту пӡӡрӡ а къарум, бубыд хъуну?! Мис
итӡӡнӡ бѡлджылыт укӡын хуейр! Мис итӡӡнӡ Тӡӡмашӡ
и гур тригъӡзӡгъӡнт а ещӡакӡуӡу дунейр зӡӡызыщӡӡм,
ахъумӡ мыбы сыт и лажъӡ? Сӡ схуӡдӡ гуӡрщ. Апхуӡдӡ
гупсысӡкӡӡм къыхӡкӡӡу Тӡӡмашӡ и ӡӡпкӡлтӡӡпкыӡр
тӡӡкӡу щӡӡӡӡӡжаш. «Сыт кыӡщӡӡесхуӡкӡри, сыт щӡӡзгъӡ-
гуӡри?» – жыхуиӡу. Ауӡ итӡӡни занщӡӡу игу къӡӡкӡӡжаш
ӡилыжъ щӡӡӡӡу мыгъуӡр щӡӡӡу кыызэрыблӡжари абы
и макрыи. «Уӡ саукӡӡа мыгъуӡщӡ! Уӡ саукӡӡа мыгъуӡщӡ!»
Хъӡуӡ, хъунукъым апхуӡдӡу... Тӡӡмашӡ псчащ, и макрым
зригъӡӡӡӡӡри пхъашӡу, унафӡ хуищӡӡу жиӡаш:

– Куэдш узэрыхэлтьар, тэдж! Зэхэпхрэ, тэдж!

Лышхуэр к'эатэджащ, и Тэдак'э ят'лэ защ'лэхэр зыщ'лгыак'уэурэ. Щытц и Тэшхуит'ыр, пк'ыншэ хуэдэ, пылэлү. Лыр г'ырт, мак'ыншэу, и нэпсхэри имыл'эщ'лү. Т'эмаши занщ'лэу к'ыгурылуаш ар щ'лэг'ыр, ауэ езым и гупсысэр зэрыхуейм хуэдэуш к'ызэрыгурылуар: х'эуэ, ар к'эрабг'эу е хуэмыхуу арак'ыым ш'лэг'ыр—зытек'луадэр зэрымш'лэраш ар ш'лэг'ыр. Щ'ы иг'э—ныщ'к'луар Т'уфак'ит'ымк'лэ к'лэг'уасэу к'ежэхыжат, и нэгур утх'уат, щ'ылуху зытел'ыым хуэдэу, шынаг'ыи губж'ыи к'ымыщ'ыжу.

– НакІуэ, япэ ниувэ, – жиІаш ТІэмашэ макъ гъум лъэщкІэ. ФІуэ ищІэжырт Іил щеуа щІыплэри, занщІэу абыкІэ игъээзжри ежъаш и ІитІыр и шІыбымкІэ шы- зэридзэри. Лъэбакъуэ зы тІощІырыпщІ нэхъ ямыкІуу лІыр къэувыІаш.

– НакІуэ укЪэмыувыІэу!

— СыкъэхъунщІэ!

– НакІуэ, накІуэ, унэсмэ, укѣахъунщІэнщІ!

Лпыр и гуфлакэм дэлэбэри наган клэрахъуэ щданэ кыдыдахаш. Тэмашэ и дежклэ зыкърыгъэээкІри, клэрахъуэпэмклэ иыгыуу, клэрахъуэ дакъэр кыхуигъэдэлъаш.

– Уш!алэ дьдэу кышц!эк!ынщ уэ, ашхуэдэу умышц! дьпэк!э: мыхьэнэншэу ук!уэдынщ, – ар жи!эри к!э-рахьуэр кыыхуидзаш. Абы и ужьк!э ар зэи кыызэ-плтьэк!ыжакъым. Т!эмаши абы и щ!ыбым иплтьэ зэпыту кыык!элтык!уаш, абы зыгуэр кърихын хуэдэ. «Емынэми хузэхэхынкъым мыхэр. Уэлэхьи, аф!эк! хэмылтэмэ, Да-утокъуэм и дзэ псори си закъуэ гъэр къэсщ!ынмэ», – жи!эрт игук!э Т!эмашэ. Абы шыгъуэ мыдэк!э къэна гупым гузавэр къак!эш!ыхьат. Лъыхъуак!уэ ежъэну загъэхъзырырт. Псом хуэмыдэу Долэт гузавэрт, и щхьэри кыыф!элуэхужтэкъым. Абы хэту хъэ ц!ык!ур кыы!улъэдэжаш, и к!эр игъэк!эрахъуэу, Ил здэш!ысым бгъэдэлъадэри зриупсеящ, и нэк!ум ибзеихъаш. Мы-гувэу Т!эмаши фочит!ри и блыгум щ!элъу, к!эрахъуэр !эк!э илыгъыу л!ыр кыихури кыы!ухъэжаш.

– Мыр л!о?! – кыильаш ар, и къуэшыр пхауэ лъэны-къуэк!э шысу щильагъум. Арщхьэк!э абы жэуап зыми иритакъым. Абы жэуап щигъуэтар Мэжид гъэрым пкърыупщ!ыхъу псори зытетыр кыищ!а нэужыщ. Къы-зэрыщ!эк!амк!э, а л!ыр Даутокъуэм и т!асхьэщ!эххэм ящышт. Ахэр л!итху хъууэ къежъат, партизанхэм я увыл!эп!эмрэ абы уек!уал!э зэрыхъуну гъуэгумрэ къаху-тэну. Арыншэми партизанхэм уазэрек!уэл!эну гъуэгур белджылыт – ар псы !уфэм !утурэ аузымк!э дэк!уей гъуэгурат, ауэ ауз зэвым и !уфэ лъагит!ыр партизанхэм я!ыгът, ашхуэдизк!и ягъэбыдати, Даутокъуэм и дзэр дэнэ къэна, Деникиным и дзэ псори абык!э дыхъэфы-нутэкъым. Нэгъуэщ! ек!уэл!ап!э къэгъуэтын хуейуэ арати, ари къайхъул!акъым: т!асхьэщ!эххэр партизан къэрэгъулхэм !ууэри зыр къаук!аш, щыр яубыдащ.

– Ат!э, уэ дауэ уакъыл!эщ!эк!а?

– Сэри? Сэ зэрызехъэ !ей щыхъум, лъэныкъуэ зез-гъэзаш, бгым зыкышщызгъэхури сыкъэк!уэсауэ аращ. Ауэ сытми сыкъок!уэ, ахъумэ, дэнэк!э сык!уэми, иджы-псту дэнэ и деж дыщ!ы!эми сщ!эркъым.

– Ат!э, ук!уэсамэ, зыущэхун хуейщ, уэ !эуэлъауэ щхьэ къэп!этрэ, мыри бук!ыну щхьэ уыхъа? – жи!аш Мэжид, у!эгъуэ щ!ым шыс Ил и дежк!э и щхьэр ищ!ри.

– Сэ зыри сук!ыну сыхуеякъым. Ар и бгырыпхым епэшэщырти, сэ кыызэуэну !эщэ кыигъэлэгъуэ си гугъаш. Сы... сыхуейкъым, – к!эзызаш гъэрым и макъыр, кыыкъ хъууэ. И щхьэр, шейт!ан уз зэфык!ым хуэдэу, сысу щ!идзаш. Мэжид занщ!эу кыищ!ыхужат ар. Дауи кыи-мыш!ыхужырэт – т!ури зы полк зэдыхэтат, ауэ и зэ-раныгъэ хэха илтьэгъуатэкъым, ари езым хуэдэу залы-мышгъэк!э дзэм хахуауэ кыищ!эк!ынт.

– ПцЫы еупс, сә си гъуэншәдж шхьәпсыр сыпхәжу арат, – кьәгубжъаш Ил, – ар слъагъуххакъым.

– Сә абы сыкълалыхъуэ си гугъаш, хьәми хәлущылы сищынут... – кыщцИгъуаш лЫм.

– Сә сыкъләпцыхурә? – еупцлаш Мәжид.

– УзоцЫху.

– Дызищысри пщцәрә?

– Сщцәркъым. Псори зәхәзәрыхъаш.

– Атлә иджы слло уи гугъар?

– Сә сыт си гугъән?... СывмыукІмә, сывутЫпщыжмә, зыри сыхуейкъым. Фи зауи сыхуейкъым.

АрщхьәкІә яутЫпщыж хъуну кълалытакъым. Хәт Іуплән хуейщ жилаш, хәти здәкІуәм гъәру здашәмә нәхъ губзыгъагъәу кълалытащ. Апхуэдәут Доләти зәрегупсысыр. (Ар щыхъ хуащцү къләтләтәжат). Абы ищцәрт партизан отрядым зы Іуәхушхуә гуәрым зәрызыхуи-гъәхьәзырыр, кълару зәрызәхуихьәсыр, аузым кьыдәкІуу губгъуәм кълыхъәнү. Абы кълыхәкІкІә иджыпсту абы и псалгъар уи фләщ пщыуә бутЫпщыжынри уи тхьә бгъәпцыжынри зыуә кълалытәрт.

– БукІыныр узыхуәмәй лейщ. Нәхъ захуагъар – кълыздәкІуам яхуәшәжынырщ. Абы щыхуащЫнщ езым и гъусәхәм яхәту унафә, – жилаш Доләт. Псори арэзы хъуащ абыкІә, унафәри яухащ. Зыри зыпәмыплтә зәрыхьзәрийм игъәгувахәти, пләщләу зызәщләкъләжщ, яшхәр зәщләкъләзәжри, гупыр я гъуәгу теувәжаш, Доләт я лъагъләуәхәшу. Гъәщцләгъләуәнкъә, а мәз щләгъ хуей цыкълуми щызәрахъаш гъәщцлә Іуәху, хәбгъәзыхьмә, цыхубә, къларал, тхыдә Іуәху. Ауә хәт кълыгъләуәтыжын иджы а хуей цыкълур? Хәкъләдәжаш Кавказ бгъуәщцышхуәм и хуей цыкълу мелуанхәм, абы Доләт сымә кълрана кълупщхьә егъләхуәхәр хьәкІәкъләуәкІәхәм зәрызәбгра-хыжам хуәдәу. Слложь, апхуэдәущ гъәщцләр зәрекъләуәкІыр! Губгъән пщы хъунукъым. Ауә, си щлалә цыкълу, зыщумыгъләгъләуәщ: бләкІам и хуәмәбжъымәр зәи къләуәдыжыркъым, кълыхонә гъәщцләм, зыхәпщләу, ар дыджми Іәфлми гум имыхуу. Ар зыхәпщләхущ, уи гум илълыхущ уи насыпри уи лъахәм узәрәпха бынжәм и быдагълри здынәсыр.

Доләт жиләжу зәрыщытамкІә, гупыр адәкІә лъәпо-щхьәпоуншәу партизан отрядым нәсащ икІи къләу-гъләншәу яхәзәгъаш. Отрядым абы и ужькІә иләжба псоми: ахәр ауз зэвым кьыдәкІыжу Серебряковым и дзәм зәрезәуами, Дзә Плтыжкым хыхьәжу Деникинри Серебрякови я хъунщләкъләуә дзәхәр хәкум зәрыраху-жами Доләт хәтакъым, хищыхьәи щыләкъым. Абы

къыхэкІкІа уи адэшхуэм абыхэм я хъыбар зэи къысхуищІакъым, сэри щІлэркъым. Ауэ псоми ящІэж ТПалибышхуэрэ Іилрэ загъэлІу къуажэм къызэрыдыхъэжыгъар. Іил и уІэгъэр зэрыхъужрэ куэд щІа пэтми, напэлэлъэщІ фІеишхуэкІа и Іа сэмэгур и щцэм идзауэ куэдрэ къикІухъащ, зэлущІа къэхъуамэ утыкум ихъэрей хъуауэ, езырыншэу унафэ гуэр ящІми, щхъэжэ щыхъуу щытащ. ЗэлущІа е собранэ нэужьым (езыр хамытыхами) уэрамым къыдыхъэрти псыхъэ къыкІыж цІыхубз къылушцлами, фыз гуп хуэзами, е цІыхуитІ-щы зэпсалтэу яыхъами, къуажэ унафэр яжриІэрт: «Уэлэхьи, дыгъуэшшыхъ унафэ тцІамэ: сабийхэр зы къэмынэу школым вгъэкІуэну, фэри щцыхъэщхъэкІа ликбезым фыкІуэурэ феджэну. Зыри къанэ хъунукъым щІэныгъэншэу. Аракъым дэ Советскэ властыр къыщІэтхыжар». Е «Гъуэгу тцІыну унафэ тцІащи, щцэдей мывэкІэщхъ гултэ тхуритху къыдашын хуейщ псоми». Пэжыр жыпІэмэ, къуажэми щцІэ хуащІ хъуат ТПалибрэ Іилри, хэт ищІлэрэт абыхэм я лІыгъэр здынэс псор. Дауэ щымытми, лты ягъэжа хъуат.

* * *

Зи лъхуэгъуэр къэблэгъа щІым и бгъэр уэтІпсытІми хуэмыгъэлэлэжу яе хъуат. Емынэм и дзэм армыгъуейуэ къела джэд-къазымрэ Іэщымрэ чы-бжэгъурэ хъэуазэ къефыхакІэ зетеуфа псэуалтэ кІыфІхэм щІэмызэгъэжу нэхъыбэрэ уэрамхэм къыдыхъэрт. Дыгъэм зрагъэурт. Джэд къакъэ макъхэр гъатхэ уэрэду адэ-мыдэкІа къуажэм къыдэлукІырт. Бжэпэм утету къуажэм удэплтамэ, плтагъурт хълуцыдз зэгъуа шы лІа дзэжэналтэ пІийхэм ещхъу арэф щІанэхэр зэдза псэуалтащхъэ пхъэха куэд. Ахэри гузэвэгъуэм ипхъэхат. Мэкъумылэр къызэмэщІэкІа фызабэ тхъэмыщІэкІэхэмрэ зи цІыхухъу къемыкІуэлІэжа сабий бынунагъуэхэмрэ я псэуалтэ бгъэныр Іэщ къахуэнэжа тІэкІум ирагъэшхыжауэ арат. Псыдзэм илтэса псыхъуэу къуажэр фагъуэт. Фагъуэт уафэр, фагъуэт фызхэр, фагъуэт я лгъэкІэныфэ тешыжауэ уэрамым къыдыхъэжа сабийхэр. Зы хъыджэбз цІыкІурэ зы щІалэ цІыкІурэ, зэдэлтхузэшынхъуу къыщІэкІынт, куэбжэпэ дыгъафІэм и деж щыджэгургт. Шыпхъум илтэситху-хы и ныбжьынт, и дэлтху цІыкІур илтэсищ хъуагъэнт. Я хъэжъри къыдэкІауэ щІалэ цІыкІум зыкІэрикухъырт, абы и нэкІум щІэбзэну хэтт. Ар фІэемызэгъыу щІалэ цІыкІур и Іа фагъуэ

уэд цыклымкӀэ хъэ жьафэм еуэрт, хъэми и жьэр ину иушӀурэ ар жьэдидзэну, ауэ кыыхуэмыубыд хуэдэурэ, кӀапхуэрт. АппӀондэху сабий цыкӀур кыильтӀу дыхъшхырт. И Ӏэр псынщӀэу кыӀуипхуэтыжурэ хъэшхуэр кыызэригӀэпцӀэфыра хъунт игу щӀыхэхуэр. Хъыджэбз цыкӀум а псори илъагъуртэкъым, и щхъэр хэтӀауэ баш цыкӀум фӀӀауа и хъыдан гуащэм хъыдан кӀапэ тӀэкӀу кӀэшмыр ӀӀгъэщӀу трильхъэрт, ар зэфӀӀӀмэ, Ӏуданэ зытрашэм хуэдэ маршына шэрхъ гуащэ лъагъуэм фӀильхъэнут бгъэув хъуну. Ӏуэхушхуэ иӀэт. ИтӀани занщӀэу кыильгъуаш цуарамы кырикӀуэ шу гупыр, гуп щыжытӀӀӀи шуищт ар зэрыхуэр, ауэ ари куэдӀейуэ икӀи шынагъуэу кыӀфӀӀӀагъэнщ хъыджэбз цыкӀум. И дӀлгъу цыкӀум и Ӏэр кыипхуатэри чачэу дильэфӀжащ, жэрыгъӀӀэ, «Нанэ», «нанэ!» – жиӀэу джэурэ, хъэжъри гурымурэ абыхэм якӀӀлгъыдыхъэжащ.

– Еу-уей, сабийхэри хъэ щтам хуэдэу кӀэнащ, флгъа ахэр? – жиӀащ шуищым я зым. Ар Николай Федотовырат. Абы и гъусэт Мэжидрэ МӀерем ТӀэмашэр – Долэт и шынахъыщӀэр. ЩӀыӀӀӀжымырэм губгъуэ мафӀӀӀмрэ я фӀэр трисыкӀауэ я нӀӀӀхэр, я нӀӀӀфӀӀхэр фӀӀуадзӀӀӀ Ӏуэта вакъапхъафэт. Езыхэри зэрыгъуэгъум нӀхӀрэ нӀхъ гъурыж хъуат, я нӀӀӀу къупщхъэхэр кыттридзэжауэ, я нӀхэр нӀщӀащэм куууэ итӀысхъэжауэ. Псом хуэмыдэу Николай Федотовыр Ӏей дыдэ хъуат, ар гугъу зэрехъам ищӀыӀужкӀӀэ хъӀлгъуи хуабэ узкӀӀэ сымӀджат, Дзэ Плъыжъым и XI армэм щыхӀгъым. Иджы ахэр: Федотоври, Мэжиди, ТӀэмаши кӀӀэрал милицэм хагъэхъэри Налшык къагъэнауэ арт, адыгэ, къуищхъэ къуажэхэр иджыри зызыхуищхъу мӀэхэм щӀӀӀ бандэхэм щахъумэну. Ари нӀхъ лӀжыгъэ тыншхэм щыщтэкъым, а зэманым, хӀбгъэзыхъмэ, зауэ ӀэнатӀӀ нӀрылъагъу уӀутыныр куэдкӀӀэ нӀхъ тыншт абы нӀхӀрэ. Федотовым абы нӀмыщӀӀӀ нӀгъуэщӀ кӀӀӀлэни игъэзащӀӀӀрт, парт организацэм абы и щӀэм кӀрылъхъауэ – агитаторт. Совет властымрэ большевик партымрэ я унафӀэр цыхум къагурыгъӀуэнымкӀӀэ къуажэхэм кыщыцэрагъӀӀӀу хуежъа парт ячейкэхэм ядӀӀпыкъурт. Федотовым и сӀбӀпкӀӀ ТӀэмаши фӀыуэ зӀхищӀыкӀӀат адыгэ мӀкъумэшыщӀӀэм и сӀбӀп зыхӀлгъыи зӀран кыыхуэхъури, иджы шӀӀӀ кыӀтрихъэжыртэкъым хӀт и бийми хӀт ифӀми. Ауэ а Ӏуэхушхуэ белджылым лӀэпошхъӀӀо бзаджӀу хӀзэрыхъауэ бий псалъемакъым игъэжӀкъуа тхъэмыщӀӀӀ куэд зэрыхӀгъым бӀнӀныгъэр нӀхъ гугъу кыищӀырт: фӀыуэ зӀхӀгъӀӀын хуейт ӀӀӀӀӀӀ зӀпсӀлгъэн хуей бий кӀӀуфӀыщӀӀхӀмрэ псалгъэ пӀжкӀӀэ ущиин хуей тхъэмыщӀӀӀ

щыуахэмрэ. А лэжьыгъэр ягъэзашцӀэрт партым и лӀы-
кӀуэхэмрэ къэралым и революционнэ милицэмрэ.

Шуищри Долэт и куэбжэм Ӏухъаш. ТӀэмашэ зы-
къригъэлъэтэхри бжэ цӀыкӀур Ӏуихаш. Долэт дэс-
тэкъым. Унэр гъэбыдат. ТӀэмашэ хъэблэм хыхъаш, ар
къыгъуэту къришэлӀэжыну е здэщыӀэр къыщцӀэну. Мы-
гугуэуи къэкӀуэжаш, Долэт пхъэхрэ джыдэрэ иӀыгъуу,
пӀашцӀэу, ТӀэмашэ абы и ужьым иту.

— О-о, феблагъэ, феблагъэ! Феплтыт мы сэ си хъэ-
щцӀэ лъапӀэхэм! — гуфӀаш Долэт, зэригуапэ дьдэр и
жыӀэкӀэмкӀэ къапщцӀэу. ГумашцӀэу ӀэплӀэ хуищцӀаш Фе-
дотовым, Мэжид и Ӏэр быдэу икъуэзаш, — дызэхуэзэжыну
си гугъэххакъым, сыту фӀыт, сыту фӀыт. Шыкурыр
алыхъым и дежщ! Фыузыншэщи, фыпсэущи, — унэбжэр
Ӏуихри хъэщцӀэхэр щӀигъэхъаш, и шынэхъыщцӀэми унафэ
хуищцӀаш мафӀэ ищцӀыну. Езыр псынщцӀэу и унэкъуэщхэм
я дежкӀэ ежэкӀри шы Ӏусрэ мэкъурэ къыхъаш, хъэщцӀэхэм
яхутрилъхъэн ерыскъыи абы къыщигъуэтащ.

«А насыпыншэжъ мыгъуэ, уи гъашцӀэр апхуэдэу
пхъыну, жалэм уемыдалуэу, щхъэгъуси-псэуэгъуи уи-
мыӀэу», — къегиящ лъэпкъым я гуащэжъ Дисы, Долэт
и псэукӀэр фӀаигъуэджэу, хъэзыру зрихъэлӀа ерыскъыр
къыщритым. Ауэ асыхъэтым Долэт ар и Ӏуэхутэкъым:
абы хъэщцӀэ иӀэт, хъэщцӀэ лъапӀэ.

— Шо, Долэт, адрейхэм зтракъутамрэ зтрагъэс-
хъамрэ уэ щцӀыжу ара? Ӏэмэпсымэ къохъэкӀри, — жиӀаш
Федотовым, ар унэм щыщцӀыхъэжым.

— О-о, мыгъуэ! Мы дунеижьым къыщыхъу жыхуэ-
пӀэри... Гужъеигъуэщ ар, гужъеигъуэ! Пэж дыдэщ,
«алыхъым игъэунэхъунум, япэщцӀыкӀэ и акъылыр къы-
Ӏех», — жыхуаӀэр. Сыт зыщыгугъыжыр апхуэдиз лей
зезыхъэ цӀыхухэр? Щыхужкъым ахэр — дыгъужъ хъэ-
щхъэрыӀуэщ ахъумэ. Я лъэужьыр лъыпсрэ мафӀэрэщ.
Сабий жалэркъым, жыкӀэфэкӀэ жалэркъым. Зэрыбы-
нунэу щцӀымахуэ гущцӀыум къытранэурэ я псэуалъэхэр
ягъэсаш. Бын цӀыкӀухэр къыкӀэратхъыурэ зи анэ яукӀа
щыӀэщ, ялӀхэр Дзэ Плъыжьым, партизанхэм зэрахэтым
щхъэкӀэ. Ар зылъэгъуам и Ӏэщэ ирилъхъэжынкъым,
абыхэм ящыщ зыгуэр дунейм тетыххэу. Узижагъуэнми
имылъагъукӀэ абы хуэдэ Ӏуэху! — хуэхуртэкъым Долэт
абыхэм (кӀэдэтхэм) къуажэм щызэрахъа лейр. — Хъер-
лыхэ я щӀапӀэр зэрыщыту ягъэсаш, сабий быныр губ-
гъуэм къынаш, зыщцӀэсын ямыӀэу. Насып яӀэти, я унэр
чырбыш блынт, мафӀэм исыр хэсыкӀри блыныр къэнаш.
Иджы абы щхъэ тӀэкӀу яхутетлъхъэжаш, щцӀэс хъуну.

— Зыгуэрым бзэгу ихъ хъунщ, армырмэ мыбы къы-

дыхъэ дзэм хэт дэнэ щыІэми, хэт сытым щыщми ищІэр-
къым. Зыгуэр мэхашэ абы, – жиІащ Федотовым.

– СщӀэркъым, ди кӀуажӀэр абыкӀӀэ зӀи ТӀеякъым, иджы хӀӀӀлӀч. СӀри ськӀралтӀӀфӀкӀлӀч, уи кӀуӀшыр кӀӀгӀуӀт, – жари. Ди лӀуӀху зӀхӀӀлӀыжкӀым, сӀ дӀнӀ пӀысӀӀӀн си кӀуӀшыр здӀщӀӀӀр, – жысӀлӀч сӀри. – АбыкӀӀи ськӀагӀӀӀнӀну кӀышпӀӀӀнтӀӀкӀым ЩыгӀуей КӀӀнӀмӀт шьхӀӀӀту кӀыстемьувамӀ.

– А узыгъашчыла террористыра ар? – щІаушщІащ Федотов гуэрыр. – Армырауэ пІэрэ большевикхэр зы-
тыр?

– Хьэуэ, абыкІэ абы гуэныхь иІэкъым, шэч хуэвмыщІ. Ар уэркъ шхэкІэ, цІыхум я телъхэщ. Зы зэман зэ зыгүэр шхэкІэ кыфпэщІэхуэми, фыхуэсакъ, – идакъым Долэт, – сэ схужыІэнукъым ар зэран хьууэ. Зэран дэнэ къэна, цІыху сэбэщ. Даутокъуэм хьун хуэдэу зыш Іэригъэхьакъым, сэ шы завод сиІэкъым, – жери. Абы шыгъуи шыуэ иІам нэхъ хьун хуэдэу хэтыр партизанхэм яритащ, лЫкІуэ яхуищІри. Фэри кыфІэрыхьауэ кышІэкІынщ, Мэжид, абы шыщ.

– КъытІэрыхъащ, – техъуащ Мэжиди щыхъэт.

– ДэкІакъэ ар, абыхэм я гъусэу? – щІаупщІащ ТІэ-машэ.

– Хьэуэ. Даутокъуэр къыкIарыхъыжъат здыдишынуй, сэ си унэ сисщ, сыздэкIуэн нэгъуэщI щIыпIэ щыIэкъым, – жери идакъым.

– Дауэ щымытми, апхуэдэ дыдэу умышхэллэл, Долэт. Ухьэлэлышщэми, умышцIэххэу блэр гуфIакIэкIэ бгъэхуэбэнкIэ хъунщ, – къеуциящ Федотовыр, – ар къышщыдэнар иджыри къыпхуэщIэнукъым, сакъын хуейщ.

– КІэлтыплтын хуейщ абы, зэран хъугъуэ едмытын щхьэкІэ, – яжриІащ и гъуситІым. Абдеж а псалъэ-макътыр щигъэбэяури бысымым зыхуигъээзэжаш:

– АгIа, Долэт, уи псэукIэм зыкIи зихъуэжакъымыи, уэризажъуи. МащIа щIа уэ дэрэ дызэрызэхуэмызэжрэ. Илгъэс дапщэ хъуа?

– Куэд щІаш. АрщхэкІэ хэт а зэман бзаджэм ар зи Іуэхуар? Иджы зихъуэжынкІэ хъунщ.

— И чэзу хъуащ.

– Къытхуишэркъым. Мэпсэу мис мыпхуэдэу, и унэм псымэ къыщлхыу, хэ къудей и пщлнтлэм дэмылзу, – хидзаш Тлэмаши и гукъеуэр.

– Апхуэдэм дэІэпыкъу хабзэш, дэІэпыкъун хуейш, – жиІаш Мэжиди.

– АгІэ, фэ фылІкъэ, фыдэІэпыкъу.

– Уэлэхьи, абы нэхъ жумылэмэ, ар дэ тхузэфІэкІын

хуейм. Къыджырелэ закъуэ и гуращэр, ауэ Іапэ иреший. Пэжккэ, Тпэмапэ?

– ПцІы хэлъкъым.

– АтІэ, иджы уи дежщ къыщынэр, Долэт, нэгъуэщІ къыщІэнэн щыІэжккым: уасэккым, нэгъуэщІккым, уасэ птыуэ езэгъыжыххэнуккым, – жиІащ Николай, гушыІэ хэмылту, – ауэ къэвмыдыгъу, ипэрей щІыкІау, къаугъэ къыхэкІынщ.

Долэт зыри жиІэртэккым. Зыхуэмыхъэзыр икІи зэмыжъа Іуэхугъуэ гуэр имыщІэххэу къыльтыккыуэкІа хуэдэ, жэуашынщэу щыст, жъэгу мафІэ къызэщІэнам хэплъау. Абы и нэр теплгызэрт, тепщІыпщІэрт мафІэ бзийхэм нэхутхъэхуу цІыхубз Іэчлъэч лъэщ гуэр, нарт гуащи мыр хужыпІэн хуэдизу, къыхэтэджыкІыу. Ар цІыхубз щхъэц фІыцІэ нэгейт, и ІэпкълъэпккІэ лэжыггэм къыхуигъэщІат, и сурэткІи цІыхубз дахагъау щыІэм природэр къыхушщысхъатэккым. Мис ар хъунт щхъэгъусэ! Ауэ ар къыдэкІуэн абы? Ар щІалэщ, Долэт и ныбжыыр хэкІуэтащ. Абы ищІыІужкІэ мылтъкуи бгъэдэлтъккым. Пэжж, ІэщІагъэ иІэщ, и ІэщІагъэмкІи псоми фІыуэ икІи фІыкІэ къацІыху, и унэри и щІапІэри Іейккым, Іей дэнэ къэна, лІы закъуэ унэу апхуэдэ дэтыххэккым къуажэм. Ауэ итІани а псори сытым щыщ апхуэдэ цІыхубзым и дежкІэ, езыр лъагъуныггэрэ щІалагъэкІэ къыдумыхъэхмэ? Пэж дыдэр жыпІэномэ, ахэри цІыху пагэ щыкІаккым, и дэлъху закъуэмрэ езымрэ сабий щІыкІэ адэанэнщэу къанэри гугъу ехуэ къэтэджа цІыхухэщ. Езым я гуащІэдэкІкІи жылэм ящІыхъжащ. Долэт езым и нэкІэ илгъэгъуат а хъыджэбзым и лэжбэкІэр абы я унэр щичІы. Ар апхуэдизкІэ дихъэхати, тхъэмахуитІым иухыну лэжыггэр мазэ псокІэ иІыгъащ, ар махуэ къэс илгъагъун щхъэкІэ. Езы хъыджэбзри Іейуэ къыхушщыт хуэдэу е къиужэгъуфэ тету гу лъытаккым. Лъагъуныггэр емынэщ. Абы зэ укъицІэламэ, зы къызэрымыкІми мелуан къипхынущ. Нэбгъуз дыдэкІэ къоплтами, и нэхъуейр птекІауэ къышщыхъунуш. Апхуэдэт Долэти, цІыхут. Шхын къыхутригъэувами, псы зэфэн къыхуи-хъами, зригъэтхъэщІыжами – псоми езым фІэфІ зыгуэр хилгъагъуэрт. Хэбгъэзыхъмэ, щыІушцІэкІэ езым ирикъухъ къуэщІийр хъыджэбзым зэщІиккыуэжмэ, «къуэщІий-раккым ар щІэгузавэр – сэ си гъунэгъумэ нэхъ къишщІау аращ», – жиІэрт игукІэ, и пащІэкІэ щІэгуфІыкІыгурэ. Хэт и къуэш къэувыфыну пІэрэ: «Сэ си нэр лъагъуныггэм зэи къыщипхъуаккым», – жиІау. Апхуэдэ щыІэккым, пцІы ямыупсмэ. Долэти адреи цІыху псоми ящхъти, а узыфэ дыдэр къефыкІырт. ИтІани таучэл трищІыхы-

фыну кышцІэкІынтэкъым а цыхубзым ирикуну, ауэ и хьэщІэхэми ТІэмаши шэч лъэкъ кыытрамыхъу хагъэ-зыхъу кышщыжраІэм, тегушхуаш.

– ШыІэщ апхуэдэ зы цыхубз, – жиІащ абы, тІэкІуи укІытэурэ, – фагурыІуэмэ. – Абы и цІэмрэ зеймрэ щажриІэм, ТІэмашэ фІы дыдэу ицыхуу кышщІэкІащ ахэр.

– ИкъукІэ дэгъуэщ. ЛэжбакІуэшхуэхэщ. Абы уигъэпсэуфынщ уэ, – гуфІащ ТІэмашэ, Іуэхур зэфІэкІыпа хуэдэ.

– Мис иджы сэри кыызэхъулІащ сызэрынокъуэншэкІар зрибгъэкІуэжын Іуэхутхъэбзэ пхуэсщІэну. НакІуэ, ТІэмашэ, – къэтэджащ Мэжид, жану, – сыгъэцІыху абы и дэлъхур сэ.

Долэтрэ Николайрэ къэуІэбжъащ: япэр Іуэхум и псынщІагъым щхъэкІэ, етІуанэр – Іуэхум мыхъумыщІэ хилъагъуэри.

– Ар дауэ? Цыхубзым и жэуапыр фымыщІэу и дэлъхур зэрыфщІынур сыт? – щІэупщІащ Николай. Ауэ Мэжид абыкІэ хэкум щекІуэкІ хабзэхэм нэхъыфІу щыгъуазэу кышщІэкІащ.

– Адыгэхэр цыхубзым еупщІ щыщІадзэнур дяпэкІэщ. Иджыри къэс ахэр зэсар цыхухъу унафэм ирипсэууэщи, япэщІыкІэ зыгурыІуэн хуейр и дэлъхуращ.

– АтІэ апхуэдэу фымыщІ. Зызэвгъэпэщи пщэдей пщыхъэшхъэ фыкІуэ. Фэ фитон е тешанкІэ фыхуеинуш, нэгъуэщІ гъуси фщІы, – жиІащ Николай, Мэжиди игъэтІысыжаш, и джэдыгу къуащІэм къекъури.

Дэнэ щигугъэнт абы щыгъуэ Мэрем Долэт Къэбэрдей-Балъкъэр Хэку революционнэ милицэр езым и фызышэ хуэкІуэну. АрщхъэкІэ кІуащ, къаугъэншэуи и фызыр фочгъауэ дахэкІэ кыыхуашащ. Дауи, яхузэфІэкІынт ар абыхэм! Долэти ар нэхъыфІ дыдэу илъагъу хыбархэм ящыщу кыыхуэнащ. Къэрал милицэри арауэ кышщІэкІынт япэ дыдэуи иужь дыдэуи зыхэта фызышэр. А хыбарыр щыжиІэжкІэ и Іэгур зэтригъауэурэ дыхъэшхыжырт.

– Уэлэхыи, пэжтэм, абы щыгъуэ сэ нэхърэ нэхъ тыншу фыз къэзыша ди хэку къимыкІа, хъа-хъа-хъахъ! Мис ар кысхуищІащ сэ властым.

Кыыхуашами насып кыыздихъауэ кышщІэкІащ: лэжъэрейуэ, бэшэчу, зышыІэ хэлъу. И дахагъэкІи... И дахагъэкІэ, Долэт кыызэрыфІэщІыр абы хуэдэ щымыІэххэу арат. Аракъэ-тІэ насып жыхуалэр...

...Долэт куэдрэ зыхэта, зыхуэлэжъа урысхэм ирагъэсауэ сыт ишхами шей (фошыгъу шей) тефыхы-

жынут. Иджы хуэдэтэкъым абы шыгъуэ, фошыгъу шейр адыгэхэм бэзэр шхыну, шхын нэхъыфлыуэхэм шыцу къалътэрт. Хэбгъэзыхэмэ, шейудзрэ фошыгъурэ игъуэтмэ, пщыхъэщхъэкларэ урыс купецхэм къакларемыхуу, пщлэнтлэпсыр ирикъуэклыу ефэнут. Сэмэвари илэт, езым зэрыжиламклэ, придворнэ фабрикант Боташевым езы дыдэм къышцигъэклауэ. Арщхъэклэ асыхъэтым сэмэварыр зэщигъэнэн флэкыхьлыхъ хъури, гъуаплтэ шейнычыпхуэ флидзащ жъэгутлахъшым, и джабэр тлэклуи упышкылауэ.

– Мэжид, къэщцыхужрэ мы шейнычыр? – еупщлащ ар и хъэщлэм.

– Сщларкъым, пэжым ухуеймэ, сэри силащ апхуэдэ зы шейныч, ауэ ар упышкылатэкъым, щыкыуэдари сщларкъым.

– Атлэ, мыр уи шейнычыращ. Си деж япэ дыдэу жэщыбгым укъэкылауэ ущыдэклыжым куэбжэ сэхым заргъ жо къышклэриудащ. Заргъ жызылам сыкыуэрэ сеплтмэ, мырат. Сыпщыхъэжакъым абы шыгъуэ уэстыжыну. Иджы къэбгъуэтыжащ.

– Иджы уэ угурлы пхухъу! Уэ унэгъащлэу утлысынущи, мащлэми, ар сэ пхызолъхъэ, унэклафлэ ухъуну. Абы шыгъуэ сэ укъышцыхъэжынутэкъым: си дзыхъыр пкъутат, сыгубжъат.

– Сыт фызытепсэлтыхъыр? – щлэупщлащ Николай. – Итланэ, сыт, Мэжид, уэ Долэт уекъуэншэклауэ уи псалтэм къыххэбгъэщар? – Долэтрэ Мэжидрэ япэу зэрызэхуэза щыклэри, Долэт мэз щлагъым зэрыщапхари – псори гушылэ хэлтурэ жралэжащ Федотовым.

– Атлэ тлуми фхуэмыфащэ кыфлтысауэ флтытэжу аращ фэ, сэ къызэрызгурылаумклэ?

– Сэ игъащлэм зыми сипхакъым, зым и удыни къыстехуакъым, Мэжид и гупым флэкI. Ар жагъуэгъу гуэру е бийуэ щытамэ, а иклагъэр си луэхут сэ псэ щхъэклэ сщэчмэ.

– Атлэ тлури флыуэ фегупсысыт, дэнэ и деж абы иклагъэ зыхэлтыр? Дауэт нэгъуэщлэу зэрыхъун хуейр? Хъэмэ, Мэжид, уэ Даутокъуэм и дзэм укъыхэклыу Долэт и деж узэрынэсу мэхъ, – жо партизанхэм я щэхур къуитын уи гугъэт? Апхуэдэу зэхэту щытамэ, дауэ хъуну плэрэт? Е уэ, Долэт, апхуэдэ луэхуклэ дзыхъ уагъэщлэра уранэжъауэ умыщлэххэу фочгъауэклэ къыппэувыжамэ, сыт пщлэнур? Тлуми абдеж зы шыуагъэ зефхъакъым, зы иклагъи флтысакъым. Флыуэ зэфлэклащ: Деникинми Даутокъуэми къэгъазэ ялэжкъым, мафлэ сахуэхэм я плэми итахэм нэхърэ нэхъыфлу псэуалтэ

кѣиувэжынщ, гугъу ехъахэми яІуэтэжынщ, я ныбэ изи хъужынщ. Ауэ мыгъушыжынур кѣэрэхъэлъкъылыгыраши, ар зытежэбза Хэку щІыналъэм кѣэкІыгъэ дахэу, хуитыныгъэрэ насыпу кѣыхэкІыжынущ. Ар цІыхум зэи ящыгъупщэнукъым. Зэи.

* * *

ЦІыхум и псэукІэм, и дуней тетыкІэм ехъэлІауэ щыІэщ адыгэ псалъэ – кІэгъуасэмышІІ, – жари. КІэгъуасэмрэ кІагъуэмрэ зэхэгъэгъуэщэн хуейкъым. КІагъуэр – ар уэздыгъэ уэнжакъым е унэ кІуэцІ блынхэм Іугъуэм трищІэ фІыщІагъэ лъэужыращ. Ар кІэгъуасэкъым иджыри. КІэгъуасэр жъэгу, пэшхъэку уэнжакъхэм я кІуэщІым, сагъыз фІыщІэм хуэдэу, тыкбыр-тыкбыру е, сабэм хуэдэу, щабэу ирищІэ сахуэращ. Уэнжакъым кІэгъуасэ куэд ирищІэн щхъэкІэ, куэдрэ, щІэх-щІэхуэрэ мафІэ илтын хуейщ, куэдрэ щыщІэфІэн хуейщ. Куэдрэ пщафІэм зыхуеи егъуэт, хуэщІащ, ипщІэфІын иІэщ. Абы кІэгъуасэ ещІ. КІагъуэ пщІынымрэ кІэгъуасэ пщІынымрэ зэхуэдэкъым, япэр Іейщ – ІэфІейлъэфІейгъэщ, етІуанэр – фІыщ – къулеигъэщ. Арагъэнщ кѣызыхэкІар адыгэ псалъэ – кІэгъуасэмышІІыр – дахэ-дахэу унагъуэ мыхъу, псэукІэмышІІэ – кѣикІыу. КІагъуэ зи куэдыр хуэмышуш, ауэ кІэгъуасэмышІІыр тхъэмышІІкІэщ. «Унагъуэм ис цІыхубзым и зэфІэкІыр я уэздыгъэ уэнжакъымкІэ кѣызощІэ», – жиІэу шытащ Долэт. Ауэ езы тхъэмышІІкІэр и щІалэгъуэ дыдэм кѣыщыщІэдзауэ кІэгъуасэмышІІхэм халъытэу кѣекІуэкІащ куэдрэ. ЩыІэт а зэманым апхуэдэ куэд, «алэ, фытемыпсалъыхъ абы, кІэгъуасэмышІІщ ар», – жыхуалэм хуэдэу. Абы щыгъуэ зыри егупсысыртэкъым, сыту плэрэ цІыхум и тхъэмышІІагъэр кѣызыхэкІыр, езым и хуэмышугъэ, хъэмэ цІыху зэхэтыкІэм щыщ къуаншагъэ, – жалэу.

Долэт кІэгъуасэмышІІу щІыщытар езыр мылажъэу, щхъэхынэу аратэкъым. Ар кѣызыхэкІакІи езым и щытыгІэкІи лэжъэн фІэкІ зэштегъэугъэ ялакъым, езшынуи хушІыхъакъым. Долэт кѣэзылъхуа и Іыхъыхэр мы хэкум, Къэбәрдейм кѣызэрихъэрэ, зэрыщыпсэурэ куэд дыдэ щІакъым. XIX лІэщІыгъуэм и щІэдзаплэ дыдэхэм е XVIII лІэщІыгъуэм и кІэуххэм ирихъэлІэу Мейкъуапэ кѣрашри фызабэ гуэр Мэрехъэ кѣашащ. Абы анэдэкІуэу щІалэ цІыкІу щІыгъуащ, Хъуд и цІэу. Абы и ужькІэ мыгъуэу щІалэ цІыкІум и адэнэплэсри и анэри лІэри кѣэзыша лъэкъым зеиншэу кѣахэнащ.

Къэзымылтхуа лъэпкъым зейншэ къабзэу къахэна сабийм хэт игу щлэузынт, хэти клэлтыплтыжынт? Абы ищылужклэ къэзышари жыгъейми, уэркъ лъэпкъти, щлалэ цыкIур хъаиху-бжэхуэщIу, унэлуту (мынэлут дьдэми, IуэхутхъэбзащIэу) къылунащ абы я деж. Ауэрэ уэтэртес хъуащ, Iэщхэм макъу яритыфу, Iэщлалтынхэр иудэфу, псафэ ихуу. Анэ-адэлэ шабэрэ дахэрэ зымылтхэгъуу цыху гущлэгъуншэ, гу быдэхэм я псалъэ пхъашэмрэ гугъуехымырэ къыщлэтэджыклэ сабийм щлалэ бэшэч къыхэкIащ. Езыри лIы пхъашэ быдэ хъуащ. И къэхъукIам къыхихагъэнт: дунейм дахэ гуэррэ IэфIыгъэ гуэррэ шыIэуи и фIэщ мыхъужу гъащIэми гузэрыдзэ хуищIат. Щыгъын шэджеладжэмрэ гъемахуэми щIымахуэми псыхъуэм зыщигъэпскIыу зэресамрэ (нэгъуэщI Iэмал къызыыхыа лъэпкъым щимыгъуэту) и Iэпкълъэпкъыр фэжылужь хуащIат щыIэри хуабэри зыхимыщIэжу. ЩIымахуэ жьычми лъахъстэн вакъэрэ цей пцIанэу къикIухыныр зыуи къыщыхъуртэкъым. ЛэжыгъэкIи, пэхъун щымылэ жыхуалэм хуэдэу, нэпсейт. Iуэху зыбгъэдэувар зэфIиудырт, псынщIэу икIи шэрыуэу. Хъуд и жьиджэрагъымырэ и лэжбэкIэмрэ щIэхыу гу лызыта Мэрехи ар лэгъупэжэ ящIащ, абыклэ пщIэ лей хуащI я гугъэжу. АрщхъэкI ар езым хъэлъэ лейуэ фIэкI, пщIэ лейуэ къыщыхъуакъым. ИтIани илътэс зыщыплIым къриубыдэу Мэрехэ я Iэщ, щIэх-щIэхыурэ сэрмалычым ихуу щытам, абы и лэжыгъэм къышхуэмыщIыхужыну зыдиузэщIащ. Бацэр тенэжауэ, ебыркъешыркъыу гъемахуэ техъуу щыта хъушэхэм иджы я фэр дзыгъуэцым хуэдэт, цIууэ, нэр щыджылу щIымахуэ щIэкIырт. Хъуд и псалъэр уэтэрым, хэбгъэзыхымэ, Iэщ зехъэным и Iуэхугъуэ псомкIи лъэпкъым зэрыщыту унафэ щыхъуащ. Уэтэртесхэри абы жиIэм фIэкI зыми едэлIуэжыртэкъым...

Пщыхъэщхъэ гуэрым, Iэщхэри зэгъэжауэ, Iэщыхъуэхэри лъапцIэу я вакъэ-лтейхэр мафIэмклэ ягъэгъушыжу здэщысым, уэтэрыхъэхэр банэу зэрехъэжаш. Я банэ макъымклэ къапщIэу ахэр жыжъэ IумыкIыу къэувыIащ, ауэ банэ макъыр зикI клэщхъэ хъуртэкъым, нэхэри зэрыгъэкъурт. Iэхуэухэм ящыщ зыгуэрым и вакъэр псынщIэу лъытIэгъэжу щIэкIыну зыщричым, Хъуд къэ-тэджаш:

— Хъэуэ, фэ зыфтIэщIыжаш, фыщыс, зывгъэгъущ, сэ сыплъэнщ, — жери.

Жэщыр Iууу кIыфI хъуат. Уэс ныкъуэтекIыжу щIы щхъэфэ къуэлэныр уздэбэкъуэнур умыщIэу пыхуа-пыхуауэрэ плъагъурт, пшагъуэ псыф щыIэри щIыгум

хьэлтэу кытегтэуэлтхьат. Ауэ Хьуд а щыпхьар вакъа-
пхьэ зырызу ищыхурти, кэплтэнафыгъэ лтэпкъ хэ-
мылэу хьэхэр кыздибэныктымкэ жыджэру ежыаш.

– Парий! Парий, фыбэу!

Хьэ щхьэуэшхуэ гуэр, тхьэкIумэ къяугуэу, яхэтт, зы
хьэ-хьитIым игъэпщIэууэ едзэпкъауэри а здэщытым и
деж гъуэлтэщ, адрейхэри зыри жамыIэжу игъуэлтэ-
кIэщ, я гупэр здэгъэзауэ щытамкэ плтэуэ. Хьуд тэ-
лайкэ зиплтыхьаш, хьэмбылуу етIысэхри щIэплтэщ,
кьэтэджыжаш. Зыри илтыагуртэкъым. Хьэхэр иушты-
жыну гукъэкI щипщI дьдэм щэлү макъ кызэхихаш.
Зыгуэр хьэлтэу щэлурт: ы-ыхь, ы-ыхь, ы-ыхь. Абыкэ
лтыабакъуэ зытхух ичри, уэс зытемылтыж щы пцIанэ
псыфым хэлубауэ зы лышхуэ хэлт.

– Сыт гушэ, тхьэмыщкэ, кыппщыщIар, хэтхи уа-
щыш? – зригъэзыхаш Хьуд, лIыр кыигъэтэджыну. И
блшыкыыр иубыдри щIым кыщытриIэтыкIым, ап-
хуэдизу хьэлтэу щэлүам хуумыгъэфэщэну и Iэхэр зы-
щIигъакъуэри езым и къарукэ кьэтэджаш. Ар зыхуэ-
мубыдыжу клэзызурт, и дзэхэр зэтеуэрт, техьэгъуэ
бзаджэ зытехьам хуэдэу. Iуэхур къяугъэншэу зэфIэкIыу
щалтыагъум, хьэхэри кьэтэджыжри, я клэхэр щлаупскIэ-
ягъэкIэрахъуэу Хьуд и щыбагъым дэувахэщ, хьэуам
хэпамэу. Хамэ цыхум и мэр зэрагъащIэ хъунт. ЛIым
зыри жилэртэкъым, Хьуд иIыгъ и Iэблэри кытрихы-
жыртэкъым.

– НакIуэ, – къришэжыаш ар Хьуд. ЛIым лтыабакъуэ
зытIуш нэхъ кымыгъу къяувыIаш.

– Сурианэмэтщ, цыхугъэ уиIэмэ, сыбгъэпщкIуфы-
нумэ, зы заулкэ сыгъэпщкIу. Цыху бзаджэ кысте-
плтэну сыхуейкыым, – лтылуаш ар. А лтылум и къару
псори хилтхьа хуэдэт.

– Тобэ ярэби, тобэ, ар дауэ жыпхьэрэ. Мыбы узы-
щышынэн зыри щыIэкъым. Сэ уэ узихьэщIэщ. На-
кIуэ, – арати, Хьуд и хьэщIэр уэтэрым кытришаш,
хуэсакъышэу и Iэблэр иIыгъыурэ. Хьуд и щытыкIэкIэ
апхуэдэу гумащIэу гу лтыпхьэртэкъым: ирихьэлIа-
тэкъым гумащIагъ кърахыу, псалтэ гуауэ кыжралэрэ
кыещхьэфауэрэ фIэкI. Ауэ езым хуэдэ цыху егуха
тхьэмыщкIагъэ ихуауэ щилтыагъум и деж гушцIэгъуу
иIэ псори кызэщIэрыуэрт, хуэзэфIэкIыну псори, хэ-
бгъэзыхьмэ, хуэзэфIэмыкIыну кыпфIэщI псори ап-
хуэдэм хуищIэнут. Апхуэдэт а пщыхьэщхьэм зыхуэ-
зари. Ар пщыIэ пыхукIам щIишэу и закъуэ дьдэ
фIэкI, нэгъуэщI кытемыплтэу щигъэзагъэм, кыху-
дэплтэейри жиIаш:

– КъыхсуумыщІ губгъан. Сэ куэдрэ гугъу уезгъа-хъынукъым. Дызэхуэдэ муслъымэнщ, – зэхыщІыкІат абы, щІы хэмылгу, езыри Хъуди зэрызэщхьыр. Хъуд уэздэгъей ласкІэ щІигъанэри къубгъан быдзым иригъэмбаш. Щэдагъэ щІэгъэфа пхъэ ласкІэр плэнкІыу блэурэ пщыІэр къыгъэнэхуаш, зи пхъэр анэмэту уэ-тэртесхэм я деж къезыхъалІа лІы мыщІыхури кІыфІым къыхипхъуэтри нэрылгагъу къищІаш. Ар лІы гъур кІыхът, и ныбжыкІэ лІыку хужыплэну. И щыгъынкІэ фейцейт, ІэпцІэлащІэт, и гуэншэрыкъ лъэгур щІэ-лэжыкІри, напэр къыдрикейжауэ и лъащэм фІэльт. Езыр лъащІэу щІым щытт. И кІэзыыр иджыри мы-увылауэ, плтыржъэрыгъэр жъэражъэу къыжъэхихырт. ЩыІэ къеуа хъунт. Адыгэ хабзэти, Хъуд и хъэщІэм пкърымыуощІыхъу зыхуей хуигъэзаш. Шэ гъэпшта пщтыр иригъэфаш, ауэ щІагъуэу хуэшхакъым. Шэ хуищІри быдэу щІиуфаш, щІэнтІэн и гугъэу.

– Сыт ар, Хъуд, куэдрэ укъэтай? – къеупщІаш абы, Іэщыхъуэхэм шахыхъэжым. Махуэ псом гугъу ехъахэм я Іэпкълэпкъэ ешар хуабэмрэ жеймрэ хушІэлэжауэ, хэт пхъэукъуэрт, хэт нэхушІащІэ хигъэкІыу зиукъуэ-дийуэ инрэ ІэфІу хушхъэрт, хэти дыдрэ фэдэнрэ къиш-тауэ гуэншэрыкъ идыжырт. Дэтхэнэ зы уэтэр пщыІэми пщыхъэщхъэкІэ, цІыхухэр егІысылІэжа нэужь, щекІуэкІ хабзэ гъащІэ теплъэгъуэт.

– Зыри щыІэкъым, сщІэркъым хъэхэр зыгъэкъур, – зибзыщІаш Хъуд.

– Алмэстыуэ къыщІэкІынмэ, – ищІаш шэч зыгуэрым, ину хушхъэурэ. Адрейхэри зэдэууэ абы дэхушхъаш, ауэ зымы ауан ищІакъым абы жиІар.

– КъэпщІэпаи, апхуэдэу гъунэжу хъэрэ цІыхурэ здэ-щыІэм ар къэмыкІуэни. Ар здэкІуэр уэтэрыжъ бгынэ-жахэр, хадэ кІырхэраш, – жиІаш нэгъуэщІ зыгуэрым, а ІуэхумкІэ нэхъ щІэныгъэ куу зэриІэр къыгъэльтэгъуафэ тету, ахъумэ езы алмэстым шэч лъэпкъи къытримы-хъэу. А зэман жыжъэм щыгъуэ ахэр уи фІэщ мыхъунри дуней Іуэхухэм зыри хыумыщІыкІынри зэхуэдэт. Щхъэ-укъуахэри къэжыджэрыжауэ даІуэрт.

– ПщІэнукъым, е мэжалІэ малІэ, е щитІэгъэн гуэр хуейщ, къэкІуэнкІэ хъунщ.

– Тхъэ дыгъыІэ, къэмыкІуэнкІэ гын пут егъэшхи, дэ къомыр мыбдеж дытесу, – жиІаш вакъэ зыдыжым, фэ-дэныр быдэу пхрилъэфурэ, – ар къыщыкІуэнур дэ ды-щытемысым и дежщ, зыхуей гуэр игъэбзэхыну.

– ЗикІ, игъэбзэхын жыплэмэ, дыгъуэрабзщ, – къы-щІидзэжащ алмэстыр уэтэрыжъ бгынэжа фІэкІ мыкІуэу

жызылам, – сэ сыщыкыт абы шыгъуэ. Бжыхъэ гуэрэм дадэрэ нанэрэ щэдж Ӏуэж сыздашат ТӀуащӀэм. Мэш щэджхэр адэ жыжьэу хъэсэкум итти, абы нэс ди пщылэр имыхъу хъэсэпэм и деж псы Ӏуфэм Ӏуищылахъащ дадэ. Дэ пщэдджыжьым жьыуэ дытекӀырти щэджхэр здэщылэм дыкӀуэрт, жэц хъуху мэшыр тӀуэрт: хъэм ящӀауэ щэджыр къызэтрахыжурэ лъэхыйуэ абы тракъухьырт, сэ выхэр а хъэмым хъурейуэ къыщесхуэкӀырт. Щэджагъуаши дыкъытехъэжыртэкъым: махуэхэр кӀэщӀ хъуат, бжэныкӀэм ещхъу. Махуэ зытӀуц дэкӀауэ пщыхъэщхъэ гуэрэм дыкъытехъэжмэ, нанэ зыгуэрэм мэлъыхъуэ, уэр егъэз, щӀыр егъэз, мэгъумэтӀымэ, зыхуэшхыдэри щӀэгъумэтӀымэри къыпхуэмыщӀау.

– Сыт гуцэ къэхъуар? – жиӀащ дадэ, еша-ешауэ.

– Ан-на, си цыхъарыр згъуэтыжыркъым, щӀыр зегъухуу дэхуами ярейщ. Флъэгъуа фэ? – Ар щӀымахуэ кӀуам езым зэрихъауэ цыхъар хуабэшхуэт, и щхъэри и плӀэри игъэхуабэу.

– Хъэмым къытебна хъунщ, дэнэ кӀуэн, – фӀӀауэху-щакъым дадэ.

– Къызетнар сэ сщӀэжыркъэ, пхъэлъантхъуэм фӀӀэздзэри сынытекӀащ.

– Хъунщ, къыкъуэкӀыжынщ. УпщэфӀӀэху, нышэдибэ къэна хъэнтхъупс тӀӀкӀур къыдэтыж, – мѐжалӀэ дылӀат. Пхъэлъантхъуэм фӀӀэдза шыуан цӀыкӀур къыфӀихыу иплъэмэ, нанэ къэуӀӀэбжъащ, хъупри шыуанри Ӏэ зырызымкӀӀэ илыгъыу къытхуигъэпӀиящ.

Ассымыгъуээрабгт! Мыбы итари дэнэ кӀуа? Ари хъэмым къытезна гуцэ? – Дади жиӀэнур имыщӀауэ зэ шыуаным иплъэрт, зэ сэ къызэплъырт.

– Дадэ, сэ уэ суригъусащ жэц пӀплъэ нэс. ПщӀэжыркъэ?

– Хъэуэ, дауи, уэракъым ар изыфар, – жиӀащ итӀанэ си адэм, – ар изыфари цыхъарыр зыдыгъуари зыщ.

Абы и ужькӀӀэ шхын гуэр пщылэм къытедмынэу дытекӀакъым. Си адэм и унафӀкӀӀэ нанэ зы шхын гуэр зыгуэрэм илӀу пхъэлъантхъуэм фӀидзэрти къыгъанэрт. ДыкъытехъэжыхукӀи ар зэрылӀар къэбзеижауэ дыкъыхуээжырт: «Хэт, дадэ, ар зышхыр?» – жысӀэмэ, «Ар уэ щӀыхунукъым иджыри», – жиӀӀ фӀӀӀӀ ситъащӀӀэртэкъым. Нанэ ищӀӀау къыщӀӀӀынт, сыту жыпӀэмэ ар и цыхъарми щӀӀушӀӀэжыртэкъым. ПӀжщ, зэ жиӀӀу зэхэсхат «цыхъарыр къытехыжын хуейш», – жери, ауэ си адэм идакъым, «ар уи бий нэхърэ, уифӀмэ нэхъыфӀш», – жиӀащ абы. Ауэрэ ди пщылэм нэгъуэщӀӀ зыгуэрхэри къыщыхъуу щӀидзащ. ПщыхъэщхъӀӀэ

дыкътыхъэжмэ, нанэ щцэфІэн фІэкІ, нэгъуэшІ ищІэн имыгъуэтыжу нэхъ зигъэпсэху хъуаш; щцыІэ кІуэцІри бжэІупэри къабзэу зэщІэпхъэнкІауэ, пэгунми шыуанми ярыз псы къабзэ тету, жьэгущхъэм къуацэ-чыцэ гъур ІэплІэ бгъэдэлъхъэжауэ дыкътыхуэзэжырт. Абыи къыщыфІыкІыжщ си анэри жэщкІэ дызыхэлъа плэр Іуимыхыж хъуаш, а лэжыгъу къытхуэхъуа мыщІыхум и щцэ ари дилъхъауэ. ЕтІуанэ махуэм дыкътыхъэжам плэри Іухыжат, ауэ хъуатэкъым: шхыІэным и щІэбзэ хужьыр къыдэгъэзеяуэ зэкІуэцІыльхъат. Ар зэрыщытын хуейм хуэдэу си анэм ищІыжаш, Абы гу лъитэри къыкІэлъыкІуэ махуэхэм плэхэри, нанэ зэрищІ дьдэм хуэдэу, Іуихыжу щІидзаш. Мис ар губгъуэ нанэт! ЦІыхуфІым хуэдэу къыдэсат.

– АдэкІэ-щэ? – щІэупщІаш и щцыІэгъухэр, хъыбарым и кІэр къащІэну.

– АдэкІи? АдэкІи лІо... Пщыхъэщхъэ гуэрым дыкътыхъэжаш ди пщыр къэкІуауэ и хъэ джафэхэри и гъусэу. Абыхэм ягъэщтагъэнт, иужькІэ зэи къытлтыгъуэзэжакъым, и Іыхъэхэри ишхыжакъым. Сыт къэдгъанэм, зыри емыІусауэ, зэрыщыту дыкътыхъэллэж хъуаш. Дэри афІэкІ Іыхъэ хуэтщІыжакъым – къыдэлеекІыщэртэкъым.

– Сыт хуэдэ и сурэт дыдэр а алмэстым? Уэ уи нэкІэ езыр плъэгъуа?

– Бэу! Уи жьэм псы жьэдэгъэжыхъыж. Абы и цІэ дыдэр жаІэркъым! Ар фІэфІкъым абы. Губгъуэ нанэш зэреджэр.

Гупыр зытэлайкІэ псалъэмакъыннэ хъуаш. ПщыІэкум илт мафІэм и плэнкІ макъыр къыдэуеяш. ПлэнкІ хъуаскІэ цыкІухэр Іугъуэ хуабэ зызыІэтым нэшэкъашэу дришейуэ пщыІэщхъэ Іугъуэ икІыплэмкІэ ирихырты, вагъуэижхэм хуэдэу, жэщ кІыфІым хэкІуэдэжырт. ФІыцІэрэ цІууэ кІэгъуасэм ириІа арэф лэрыджхэр мафІэ бзий нэхум къыпалыдыжу къыхэщырт кІагъуэ хъуа бгъэным. Іугъуэмэмрэ кІэгъуасэмэмрэ сырымэ жану, блын лантІэ хуэдэ, нэкІукІэ уІууэу щызеуэрт пщыІэ кІуэцІым. Къэхъу адыгэ лІэужьхэр зэблэкІыурэ лІэщІыгъуэ куэдкІэ зэса гъащІэмэ хьэлъэт. Зыми зыри жиІэртэкъым. Хъуди щыму, ауэ нэгү жанкІэ къахэплъэу дэст пщыІэ жьантІэм, уппІэ фІыцІэ зытеубгъуа мэкъу щІэлыным хэсу. Хэт ищІэнт ахэр асыхъэтым зэгупсысыр. Щхъэж и щхъэ Іуэху егупсысрэт, хъэмэ хъыбарыр щхъэж езым къызэрыщыхъуам хуэдэу зэригъэзэхуэжрэт...

Хъуд зэгупсысыр игъэпщкІуа лІырат. Алмэсты хъыбар и Іуэхутэкъым абы. Пэжу, фІыуэ къыхидзат ар

Хъанбий, алмэсты хъыбарри зэран къыхуэхъуатэкъым,
 нэгъуэщI мыхъуми, уэтэртесхэр зэкIэ тригъэуат абы,
 езым къыкIэрымышхъыжъэу. «АдэкIэ дауэ хъуну? – ири-
 гузавэрт игъэпщкIуа тхъэмышкIэм и Iуэхум. – ТеплъэIа
 мыхъунумэ, дауэ ящысхъумэну ар уэтэртес гупым?
 Езыр зищIысри сыт, дэни къиыкIа? Къуаншагъэ зэри-
 хъэу, лъы къиштэу зыкъигъэпщкIужа, хъэмэ нэгъуэщI
 мыгъуагъэ гуэрым кърихужа? Сыту щытми, сэ си
 къалэныр згъээщIэн хуейщ зи цхъэ къызэзыхъэлIар
 хъумэнымкIэ. АбыкIэ си уэтэртесэгъухэри къыздэлэпы-
 къунщ; дэ псори дызэхуэдэ тхъэмышкIэш, лей зетхър-
 къым, къыдах мыхъу. ЯжесIэнщ абыхэм... ауэ иджыпсту
 яжесIэнкъым. Абы япэ къихуэу езым и Iуэхур зэрыщыт
 дыдэр къэсщIэн хуейщ, ауэ абыкIи иджыпсту уеупщI
 хъунукъым тIэкIу зыкъимыужыжужу», – зыхуищIыжащ
 Хъуд игукIэ унафэ белджылы. Махуэ гугъуехъхэм я
 ужькIэ пщыхъэщхъэ кIыхъхэр зэрагъакIуэр хъыбар
 Iуэтэнти, иджыри ежъэхэрт хъыбар гуэр къыхадзэ-
 ным. Арат зытегъэупIэу ягъуэтыр. Пэжым ухуеймэ,
 нэгъуэщI гурыфIыгъуи щалэ къэхъурт уэтэр пщIэхэм.
 Апхуэдэт, псалъэм щхъэкIэ, жаныгъэкIэ, къарукIэ, Iэ-
 кIуэлъэкIуагъкIэ зэпеуэныр: жэрыгъэрэ лъэнкIэ, къа-
 рукIэ зэпеуэхэрт, шы къызэдагъажэрт, пыIээфIэхъ
 джэгурт. Ауэ апхуэдэ джэгукIэхэр къащехъулIэр зээ-
 мызэ дыдэт, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, абы щхъэкIэ махуэ,
 зэман ухуейт, нэгъуэщIу жыпIэмэ, ухушIыхъэн хуейт.
 Апхуэдэ хушIыхъэгъуэ хуеиху дэнэ кърахынт а тхъэ-
 мышкIэхэм. Абы ищIыIужкIэ нэгъуэщI гугъуехъи
 хэлът абы – текIуэхэм саугъэт хуащIын яIэн хуейт. Сау-
 гъэтыншэу зэпегъэуэныр гъэщIэгъуэнтэкъым. Къы-
 зэщIэлплъэхэртэкъым. Саугъэт ящIын нэгъуэщI ща-
 мыгъуэтым и деж шатэпхъампэ ящIырт. Ар зищIысри?
 Е-е-е, гуимыкIыжу ерыскъы IэфIщ ар! Бжыхъэ къэс,
 гъэшым и Iувыгъуэм деж апхуэдэ зэ иригъэщIырт Хъуд,
 щIалэхэр зэдигъэджэгуну. Шэр пщыхъэщхъэм ягъэпщ-
 тырт, ауэ къагъэкъуэлъапэртэкъым, къэкъуэлъэным
 зэрынэсу лъахъшыр драгъэлъеижырти, шэ шыуаныр
 мафIащхъэм лъагъу фIэдзауэ нэху кърагъэкIырт. Ар
 шэр щIагъэпщтхъауэ арт. Апхуэдэу щIэгъэпщтхъа шэм
 и щIыIум шатэ вэгъу Iув трешIэ (вэгъу шыжыгIэкIэ,
 вэгъу къурэ гъуркыым – тхъум хуэдэу IэтIэлъатIэу,
 ауэ быдэу зэрыIыгъыу апхуэдэ шашхъэщ. Аращ ады-
 гэхэм япэу шатэ зыфIащар, ахъумэ иджы птулъкIэм
 иракIэ шатэр сыт?). А шашхъэ дияр къытрахыурэ зэб-
 гъурагъэжырт, шатэ кIапсэу, бэлагъым хуэдэу, пхъампэ-
 шхуэм трашэрт, кIэструл цIыкIу хуэдиз хъуху. Аращ

шатəпхəмпəклə зəджəжыр. Апхуэдə саугьэт зылтысми зигьэгусəртəкьым. Адыгə уэтəрыжьхəм уащлехтуэпсəн зыри щылакьым. Ауэ иджыри дяпəклəи шатəпхəмпə ящлѳу щытамэ, нэхьѳлт. Ари зы ерыскьыгьуэ лəѳлѳу яшхынт цлѳухəм. Арщхьəклə зи гугьу тщлѳы пщыхьэ-щхьəм апхуэдə лəмал ялəтəкьыми, алмэсты хьыбар гуэрыр кьыщлəдзəжаш.

– Губгьуэ нənəр, ар лəйземыхьэщ иклəи лəймы-гьэгьуш. Игьащлəклə и зəран кьоклѳнукьым, уэ уемыкьуənшəклəм. Хəбгьэзыхьмэ, сəбəп кьыпхуэхьунуш, укьыхьумəнуш, – кьригьэжьэжаш япəрей хьыбарыр жызылəм. – Аргьынəкьуэ фолѳыху фə. Ар кьуэ куу клѳхьш, и лѳфитлѳыр кьуацə-чыцə клѳру, кьуащхьəм, шəджынашхьуəм хуэдəу, псынə щлѳлəмыл кьыщы-щлəжри кьуəм и клѳхьагьклə щəжəх, адəклə Псышхуэ холəдəж. Кьуəм и сəмəгурабгьум кьуажəр лѳсш, и ижьырабгьур мəз льяпəм нəs мəkьуплə бəвш, аргьынəр кьыпхуемыхьəклѳу. Мис а кьуажəм щыщ унагьуэ гуэ-рым (я льяпкьыщлəри кьызжалəти сщыгьунщəжаш, кьуажə гьунə дьдəм, кьуэ лѳфəм и гьунəгьуу щысш ар), кьеуəсаш губгьуэ нənə. Атлə ари псəну хуейш. Зыгуэр хуэныкьуэ мəхьу, е шхын, е щыгыныкьлəжь сыт, е, хəбгьэзыхьмэ, лəмəпсымэ-хьəпшып гуэрхəм. Зə абыхəм я хадапхəм кьуанщлəгьащтəу ит пыпхəм щатлəгьа бос-теиплəжьыр клѳуəдаш, зə ягьэгьушын щхьəклə бжəгьу щхьəклəм кьрадзə жьыщлѳгьэр ягьуэтыжакьым, зə ягьэгьуну бжьыхьəклəпəм кьыщлəдзə лы клəпсəр флə-мылгыжу кьыщлəклəш. Цлѳху ахьмакьхəр а псоми егунпсысакьым, бостеиплəжьымрə жьыщлѳгьəмрə жьым флѳихауэ тралтьхьэщ, лы клəпсəр кьуаргьым флѳшхь-клəуə жəлəри – абыклə зəфлəклəш. Ауэ абыклəи нухакьым, а унагьуəм я дəж нəгьуэщл телгыджəхəри кьыщыхьуу хуежьаш. Ахəр езыхəр зəрыхьур цлѳхуиплт: лѳымрə фызымрə, сабий цлѳклѳитл – зым льятеуэвə мəжəджə хуащлə кьудейуэ, адрейр цлѳынə дьдəрə быдзəфəу. Ахəр лəжьакьлəуэ щыкьлəуəм и дəж пщлəнтлəм зыри кьы-данəртəкьым, ухуеймэ, псори зəрыщыту гьəлəпхьуэ, зыми укьащлəнутəкьым. Гьатхəт. Лəжьəгьуэ зəмант. Щлѳы псылə хуабəмрə гьатхə дьгьəмрəклə зызыгьəнщлѳу кьежьа кьəклѳгьəхəр пльягьун кьудейуэ гухəхьуэт. Щлəнəхəр бəвыгьəклə укьагьəгьугьуэ щхьуантлə-флѳы-цлəфəт, плəщəт. Жыг пщлəщəхəр, дəтхəнə зыри жьауэ пхуэхьун хуэдизу, тхьəрыкьуэф щлѳклəт. Итлəни гьавə щлəнəхəр, гьавə бəв хьун щхьəклə, зəхьəн, елəжьын хуейт. Лѳым выгур зəщлѳищлəри гушəр иригьəуəвəш, и фызри сабий цлѳклѳитлри иригьэтлѳсхьащ.

– Сэ сыкъэбгъэнами хъунут, ди унэ хадэри зэ-
щлэкIэжаш, бжыныри бжыныхури пщIэн хуейщ, – жи-
лат фызым, арщхэкIэ лIым идакъым, IумпIэр иубыдри
дишаш. Куэдрэ къэта, мащIэрэ къэта, кIыфI хъуа хъунт
кыпщысыжами, сабийхэри жея кыпщIэкIынти, пщы-
хэщхъэшхи мышхэу гъуэлъыжри нэху къекIащ еша-
елIахэр. Пщэдджыжьым фызыр хадэм ихъмэ, елъагъу:
и бжын хъэсэри и бжыныху хъэсэри къабзэгъурыджэу
пщIащ, удзыжъ лъапкъ тетыжкъым. Ауэ къытрача удз-
ри дэнэ кIуа? Хъэсэбэкъухэм зы удзыжы дэлъкъым, ха-
дэми илкъкъым. И лIым къеджэу щригъэлъагъум, абыи
фIэтелъыджэ хъуаш.

– Уэлэхыи, гъэщIэгъуэнмэ! Хэт ипщIа? Зыгуэрэм
ипщIами, къытрапщIыкIа удзыжъхэр дэнэ кIуа? Хъмэ
мелыIычхэм я нэфI кыпщыыхуауэ удзыжъхэр щIы щIа-
гъымкIэ екIыхыжа? Е хършым здахъа?

– А сымахуэт, атIэ пэж дыдэу пIэрэ, – фIэфI хъуаш
фызым а и иужьрей псалъэхэр. АрщхэкIэ заплъы-
хыIуэри гу лъатащ хъэсэбгъухэми хъэсэкухэми лъапщIэ
лъэужь илэху. Ар цIыху лъэужьым ещцхэ, ауэ и лъэп-
хъуамбэшхуэхэр куэдкIэ нэхъ кIэщIт, и лъэкIуэцIымкIи
егъэлеяуэ хуэлүшэт. «Хъэуэ, ар мелыIыч лъэужькъым», –
жиIащ лIым, мелыIыч лъэужьыр фIыуэ ицIыху хуэдэ.
«Хэт и лъэужьми, алыкъым фIыгъуэр кыыхуищIэ, кыыз-
дэлэпыкъуаш», – хъуэхъуаш фызри игукIэ. Гъунэгъухэм
яупщIахэш: «Ярэби, дыгъуасэ ди хадэм итIауэ фымы-
лъэгъуауэ пIэрэ?» – жари. «Тлъэгъуакъым. Тлъэгъуамэ,
алыхъ, итхужынтэмэ. Исраф ящIа мыгъуэ?» – гузэващ
ахэри. АрщхэкIэ Iуэхур зытетыр кыпщашIэм, хы-
барыр зэпрадзыжурэ хъэблэм дэз хъуаш. Псоми зы
жъэу ягъэлүаш а унагъуэм жин пэшэгъу ягъуэтауэ,
ари – жин хужьу, къакIуэурэ хадэм еплъахэш, зэра-
гъэщIэгъуэныр ямыщIэу. ИужькIэ фызыр Аргъынэкъуэ
псыхъэ дыхъауэ кыпщилъагъужаш хъэсэхэм кытрап-
щIыкIа удзыжъхэр зэхуэхъэсарэ абы щыхыфIэдзэ-
жауэ. А хъэблэм дэст дуней ицIыхуу, гъашIэ игъэвауэ
лIыжъ губзыгъэ гуэр. Ари къакIуэри къажриIащ, ба-
шышхуэ щIэгъэкъуауэ куэбжэпэм къэуври: «Фэ, сытми,
пэшэгъуфI гуэр вгъуэтащ, фи насыпщ. Ар езыри зы-
гуэркIэ кыфщочогутъри ерыскыи тIэкIу, ныкъуэшхми,
кIэкIынэми, ягъэ кIынкъым, нэхъ кыпщигъуэтын зы
щIыпIэ и деж кытевнэурэ фыщыт. Фи Iыхъэ ишхын-
къым абы. Щыгъыныжъ гуэрхэр вгъуэтми, нэрылъа-
гъуу зы щIыпIэ деж фIэвдзэ».

– Жиным щыгъын щитIагъэрэ-тIэ? – щIэупщIащ уэ-
тэртесхэм ящыщ зы.

– Зэ умышлaщлэркъэ, а лЫжъ губзыгъэм ищлэрт ар
 зишлЫсыр, ауэкъажрилакъым. Ауэрэ еклуэклыурэ, пщэд-
 джыжъ гуэрым фызым и щхьэр ижыну лыхьхуэри и
 мажъэр игъуэтыжакъым. Ар бжъакъуэм кыхьхэщлыкла
 мажъэшхуэ гуэрт, дзэхъуи дзэбзи илэу. Щигъэтлылтар
 флыуэ ищлэжырт. Мажъэр бзэхаш. Къыбгурылуа иджы
 ар зишлЫсыр? Хэт мажъэ зыгъэбзэхыр? Мажъэ зыгъэб-
 зэхыр губгъуэ нанэш. Абы щхьэщышхуэ тетци, имыжъу
 хьуркъым. Апхуэдэу къащлaщ а унагъуэм кьеуэсар.
 Ар абы я гъунэгъу дыдэу Аргъынэкъуэ щыпсэууэ арат,
 сыту жышлэмэ абы ищлэрт а унэми пщлaнтлэми кы-
 щыхъу псори. Еклуэклыурэ зэманыр мэш хыжыгъуэ
 хъуаш, хадэхэкIхэри къехьэллэжын хуейт. Фызым са-
 биитлыр зыр гущэм хэпхауэ, етлуанэр тахътэбаным
 илъу игъэжейри бжын, бжыныхухэр къричыжыну
 хадэм ихъаш. Щынэ Iэрышл цыклу ялэти ари гущэ-
 бгъум и деж шысу сабийхэм есати, къабгъэдэнaщ, и
 щхьэ цыклуp флехуэхмэ, кыипхъуэтэжурэ щхьэукъуэу.
 Махуэр дыгъэпсу хуабэт, хьэпщхупщи гъудэбадзи жан
 зышл, зыгъэят дуней щытыклэт. Хьэблэ пщлaнтлэхэр
 нэшл: хэт мэшхыж щылэт, хэт хадэ цыклухэр къри-
 хьэллэжырт. Аргъынэкъуэ кыдэшпри зы цлахуэ абра-
 гъуэ зилуантлэ-зишантлэу а пщлaнтлэм дэшщхъаш. Ар
 гъуабжэ-гъуэжыфэ хъужауэ гущыкыгъуэт икIи шы-
 нагъуэт. Блэ цыклуэу и щхьэр дзасэм хуэдэу кылэтри
 зишлыхъаш. Унэбжэр Iухати, ипкъ яе лaнтлэжыыр бжэ-
 щхьэлум щхьэприлгъэфри унэм щлэшщхъаш. Аргуэру и
 щхьэр игъэкIри тахътэбаным илъ сабийм еплъаш. Са-
 бийр къэушри гъын щлидзаш. Гущэм хэлтырым еплъаш.
 Ар къэушакъым. Итланэ гущэбгъум щыс щынэм и
 нитлыр триубыдэри Iейуэ теплывзаш. Щынэм и щхьэр
 кыипхъуэтэжри зэшлэкIэзызэу къэтэджащ, и лъакъуэ
 цыклухэр хуэубыдыркъым, мэкIэзыз, зегъэш, зэфло-
 унтлыуэ, блэм хуоклуатэ. Сабий цыклу къэушар кы-
 зэфлэтлысхъэжауэ, гужъеящи, магъ, щлыбагъкIэ иклуэ-
 турэ блын плaнэпэм зыдекъузэ. Сабийр и псэм еджэу
 мэкIий, гущэм хэлтри къэушащи, зэшлэжъууэжу гыы
 макъышхуэ хъуаш. Цлахуэм уэрдыхъу-уэрдыхъуурэ
 щынэ цыкIум зыхиукIауэ зэхегъэшщылэ. Ари щхьэ-
 фэцгъэтэджу мэлуйей. Асыхъэтым а Аргъынэкъуэ дыдэм
 кыдэлэтри, гъуэжъкуийм хуэдэу псынщлэджэрэзу
 зыгуэр унэмкIэ щлэшхуаш. Мажэ, щхьэщышхуэ зри-
 дзэкIхэр гуэрэн флыцлагъэщи, жьым щлхурыхукIыу
 мэлъей, мэфий. Езыр пцIанабзэш, и шхужьым деж,
 и укIытаплэм хъыданыжъ флей тлэклу къешэкIаш.
 Арати, куэдрэ нэсынт. Къылухутащ бжэлупэм. Iуэхур

зэрыщытыр щилъагъум, пхъэ къутапIэм хэлъ джыдэр къипхъуатэри унэм щIэлъэдащ. АсыхъэтыпIэм блэм и щхъэр пиупщIауэ къыщIилъэфыжри бжэлупэм шы-хыфIидзэжаш. Езыри – бгъуэтмэ къаштэ. Аргъынэкъуэ пажъэм хыхъэжаш. Арат а унагъуэм къеуэсар, губгъуэ нанэ. Сабийхэм я анэр щтауэ бжэлупэм къыщIлухъэжам къызыхуэзэжар икIи гуфIэгъуэт икIи гужъеигъуэт: цIа-хуэр Iыхъэ-Iыхъэурэ зэпыупщIауэ абдеж Iулът, сабийхэр икIи мыгъыжыфу хьэлъэу зэщыджэрт, щынэ цIыкIум зыкъымылэтыжыфу унэкум илт. Ар Iейт. Хэт и анэ абы имыгъэщтэнур?! АрщхэкIэ бынхэр лажъэншэу къызэ-тенати – ар гуфIэгъуэт. ИтIани а къэхъуа телъыджэм гупсысэхуэ хидзаш хьэблэ псори зэрыщыту. «Дауэ, – зэупщIыжырт ахэр, – апхуэдэ цIыхуншэу къэхъункIэ зэрыхъуар? Иджыри къэс зыми и нэгү щIэкIакъым апхуэдэ Iуэху нэрылъагъу, апхуэдэ Iэужь нэрылъагъу пэшэгъу гуэрми илэжъауэ. Пэшэгъум – ар жинми, нэгъуэщI бзадженаджэ дыдэми – езым натIэрыIуапIэ ищIа, къыхиха цIыху гуэрэм и щхъэм, и гум кърылт-хъауэ, къыфIигъэщIу иригъащIэ фIэкI, езым и IэкIэ зыри илэжыркъым. Мес, KipritIэ тхъамыщкIэр зэ-пымычу псалъэу къыщIэнар сыт щыгъуи псалъэгъу и гъусэу е утыкушхуэ иту къыфIагъэщIри арщ. Мамызи хьэблэм кхъуэщын бащырбэ къыдинакъым, бжэгъу-шхуэ иIыгъщи къыкIлукъурэ яфIекъутэ: благъуэщ, жи, ахэр, цIыхур зэфэн псы ямыгъуэтыжу абыхэм яубыд. Дарий Макъи мэл хъушэ илъагъумэ, гъуэгъу щIопхъуэ. Абыи мэл хъушэр хьэлущыдзу кърагъэлъагъу. Ауэ мыр... Мыбы цIыху хэткъым, зыми илгъэгъуакъым цIахуэр зыукIар. «Уэлэхы, си гъащIэкIэ сьтелэжъэнтэмэ, ар къэзгъуэтамэ», – жиIащ сабийхэм я адэм. «НакIуэ, мы хэкум ар щыщIэмэ, дэ къэдгъуэтынш», – жаIащ хьэблэ щIалэхэм. «Хъэуэ, си щIалэхэ, и ужь фимыхъэ абы. Ар Iэрубыд зыщIа къэхъуакъым, къэхъуи хъунукъым», – жиIащ лIыжь губзыгъэм, башыр щIэгъэкъуауэ здэ-щытым. АрщхэкIэ, лIым и унэхъугъуэти, а псалгэхэм емыдаIуэу ежъащ, сабийхэр къэзыхъумар къыгъуэту фIыгъуэ хуищIэжыну. ЗэгурыIуащ япэщIыкIэ Ар-гъынэкъуэ щIащыкIыну. «Ар, дэнэ щыIэми, жыжьэ щыIэкъым», – жаIэрт абыхэм.

Махуэр уэфIт. Хъуар къабзэт. Жыжьы гъунэгъуи фIыуэ плгъагъурт. ШейтIанIупс хужьхэр нэшэкъашэу хъэуа уэмым щызэрихъэрт, адэ-мыдэкIэ жыг щхъэ-кIэхэм, къуацэ-чыцэхэм фIэнауэ тIэкIу щIихурыхукIыу фIэлът. ЛыхъуакIуэхэр Аргъынэкъуащхъэ къыщыды-хъащ, гупитIу загущри, къуэ джабитIри щIащыкIыну.

«ХьэкIэтеуэ дывгъэщI!» – жиIащ зым. Ауэ ар ядакъым: «Iэуэлъауэншэу лъыхъуэн хуейщ».

Арати, щIалэхэм лъэ макъи Iэуэлъауи зрамыгъэщIу ежъащ, къуэ пабжър щIащыкIыну. Зыри зэхэпхыр-тэкъым, къуэм деж псы кIантIэ цIыкIум и шкIуршкIур макъым фIэкI. Зэзэмызэ ушыхуээзэрт джабэ сэмэгум фызхэм пхаубыкIа псыхъэ лъагъуэ цIыкIухэм. НэгъуэщI цIыху лъэужьи хьэкIэкхъуэкIэ лъэужьи иIэтэкъым, мыбы зыгуэр щопсэу, жозыгъэлэн, адэ-мыдэкIэ къуацэ-чыцэхэм къыхэлъэт къуалэбзу цIыкIухэм фIэкI. Къуэ бжъэпэ ижырабгъум адэкIи макъупIэ зэщIакъуэжам щызэпэджэж бжъыхъэ ныбгъуэхэм я кIытI-кIыррытI, кIытI-кIыррытI макъыр кьиIукIырт. Зыри ямыгъуэтурэ къуакIэм нэсащ, псы цIыкIур Псышхуэ щыхэхуэжым. Абы хэтү къуащхэм, псынэр къыщыщIэж дыдэм къанжэ кIакIэ макъ зэрызехъэ къыщыIуащ. «Шэч хэлъкъым, къанжэхэр зыгуэрым игъэпIейтеящ», – жари лъыхъуа-кIуэхэм абыкIэ ягъээзжащ. Псынащхъэ дыдэм зыгуэр щхъэщыт, и щхъэр ижъу. Ар и IэпкълъэпкъкIэ цIыхум ещхът. Ауэ щыгъын щыгътэкъым, и шхужыщхъэхэм къешэкIа хъыданыж фIей тIэкIум фIэкI. И нэкIур плъагъуртэкъым, щхъэц кърижыыхым щIиуфэрти. И щхъэр щижькIэ мажъм къыхилъэф щхъэц налъэхэр хуэсакъыпэу зэкIуэцIигъэджэрэзэурэ и куэщIым ирилъ-хъэжырт, зы щхъэц налъи щIым нимыгъэсу. Езым и Iэблэм, и лъакъуэхэм цы уэр тетт. Ар къалъэгъуат, ауэ зэрыбгъэдыхъанур ямышцIэу чэнджащэхэрт. Унафэ ящIащ, ямыгъэщтэн щхъэкIэ псори емыбгъэрыкIуэу, ар зэуэса унагъуэм я лIыр дахэурэ бгъэдыхъану, адреихэм къуащхъэр къаувыхъыну, утыкум ирамыгъэкIыу. Апхуэдэуи ящIащ. АршхъэкIэ къуацэ гъур зэхэщIыщIэ Iэуэлъауэ зэрызэхихуэ, къыщылъэтри къуэм дэщIэфтащ, нэр темпышIэу макъупIэм адэкIэ къыщылъ гъуей лъапэм щIыхъэжащ. Здэщыса псынащхэм и деж къы-тена лъэужыыр хъэсэхэр зыщIам и лъэужырат. ЛIыр зригъэзыхауэ зыгуэр лъыхъуэрт. Мыгувэу кьиIгъуэтащ ар зылъыхъуар. Губгъуэ нанэ гужъеям хузэщIэмы-къуэжу къыкIэрыхуа щхъэц налъэ гъэджэрэзар щылът, щIы фIыщIэм хэгъуащэу. Ар щилъагъум, гуфIэри кьи-щтащ. Бэлтоку кIапэм кIуэцIигъащкIуэри и бгъэгущталтэм ирилъхъэжащ. Зэхихат абы Iэджэрэ, губгъуэ нанэм и щхъэц налъэ зыIэрыбгъэхъэфрэ бгъэщкIумэ, ар езыр игъащIэкIэ къышхуэлэжъану, лэжъэгъу къы-пхуэхъуну. Дэнэ щищIэнт абы кърихъуэну псор. ГуфIэу къэкIуэжащ, унэ бгыкъур кърибзыкIш, абы щхъэц налъэр ирилъхъэри пхъэ цIыб IуиукIэжащ, «кьиIгъуэ-

тыжынкъым иджы ар абы», — жыхуилæу. Жæщ хъури хъэр банэрт, илгъу кыкълæуэтыжу, илгъу кыкълæуэтыжу, ауэ бгъэдæмыхъæфу зыгуэрым ебанырт. Лыыр щлæкІмæ, шын-дæбзийм кІæрысщ губгъуэ нанэр. Уз хъэлтæ зæфыкІым хуэдæу мæгурым, зæпымычу мæщæнауэ, и бгъуитІымкІæ хъыринæ ещлæ хуэдæщ. ДахæкІæ епсæлтæну хуежъа щхъæкІæ, дæнæ щыгурылæнт. Ауи къеплгъыххакъым, и щхъæцыр къеуфæхащи, и нæкІури плъагъуркъым. Бгъæдыхъæну щыхуежъæм, Іæлу илгъури къæувыжащ. Зæрыгурылæн Іæмал къыхуæмыгъуэту, лæгъунцІыкІум и бжэр Іухауэ кыгъанэри лыыр щІыхъæжащ. Лыымрæ фызымрæ яхъри я хъæщлæ Іæлым и шхыни лæгъунцІыкІум щІагъæуащ. Нæху щыху жеякъым лыыри фызыри. Фызыр гузавэрт, шынэрт. ИныкъуэкІи шæч ищІырт уз хъэлтæ е гузæвæгъуэ гуэрым кърихуллæуэ. ИщІæртæкъым абы лыым зæхищІыхъар, и гугъэт езыр къæкІуауэ, губгъуэ нанэр. Лыым щхъæцналгъэр щигъæппщІкІум зыми яригъæлтæгъуатæкъым икІи яжрилатæкъым. Щæхур — щæхут.

— Дауэ нæху дыкъæкІыну мыгъуэ дæ ныжæбæ, — ищІыртæкъым дзыхъ фызым.

— Умыгузавæ, — едæхæщІащ лыыр и фызым, — абы дæ зыри къыдищІæнукъым, ар иджы дыдей хъуащ. Ди лæжъæгъуш, ди дæлæпыкъуæгъуш. Къуажæппщми илæкъым абы хуэдæ хъумакІуэ. Ауэ унæм щищІæн хуей лæжыгъæхэр ныкъуæщІу къыщІæдзæ къудейуэрæ къыхуæгъæнæн хуейш, гу лгъитæн щхъæкІæ, итІанæ езыри есæнуш абы.

— Зи, си гур пыІæркъым, си псэр мæгузавæ. Зыгуэр къыдимыщІæкІæ. Псыхъæ сыкІуэнуми, хадæм сыкІуэнуми, сабийхэр дауэ хъуну?

— Сабийхэм щхъæкІæ ищІар плъæгъуакъæ, а псом иужъкІæ абы шæч хуæппІыж хъурæ?!

— НтІæ, зыгуэр хуейуэ плæрæ, хъæмæ сымаджæу плæрæ? Нæрылгъагъу дыдæу щхъæ къыдæкІуэлІа? Иджыри къæс зыри теплъакъым. Къæхъуар сыт? — ищІæртæкъым фызым зыхуихъынур. АрщхъæкІæ лыым пæжыр ибзыщІащ. Нæху щащ апхуэдæурæ. ЛæгъунцІыкІум и бжэр зæрылухат. ЩІыхъатæкъым, хушІагъæуа Іыхъэр емылусауэ щытт. Езыр мæкъуæщым кІуауэ пыпхъуэ зæхуакум дæст, гурымырт хъэлгъуэ, щæнауэрт.

— Еу-ей мыгъуэ, сыт гушэр пхуæсщІæну, тхъæмыщІæ! Сыт уи гуІæгъуэр? — щІæузащ фызым и гур, ар щилгъагъум. Лыым кыгурылæуæ къыщІæкІынт абы и гукъеуэр, итІани аргуэру ибзыщІащ; и гугъа хъунш езым хуищІæну фІыгъуэр алыхъым кърита хуитыныгъæм нæхърæ нæхъ ІæфІу. Къыгурылæуакъым ар дыдæмкІæ абы леишхуэ

зэрырихар. Езыр пщыллЫпІэм есагъэжъти, арагъэнщ.
– Дунейм тет, пхузэфІэкІыу, пщыллЫпІэ уиувэ щІэ-
хъун фІыгъуэ, – жиІащ уэтэртесхэм ящыщ зыгуэрым, –
алмэсты дыдэми езэгъакъым ар.

– Аращ-тІэ, алыхъ ІэщІагъэр цІыхум зэрагъэээхуэ-
жым, апхуэдэу мэхъу. Ар зыми езэгъынукукъым, – жи-
Іащ Хъуди. – Езэгъакъым, – къыщІидзэжащ хъыбарыр
зыІуэтэжым, – ауэ къыІунащ абы и деж епхам хуэ-
дэу. ЩыІащ апхуэдэу зы тхъэмахуи тхъэмахуитІи.
ЩыІэт, ауэ къыкъуэкІыртэкъым, дэст пыпхъуэ зэ-
хуакум зиудыгъуауэ. ЩымыІэІамэ, зыгуэрхэр ищІэрт
езыхэм ящІэу илгъагъухэм хуэдэу: пхъэ къыхъырт, псы
къыхъырт, игъэкъабзэрт, зэщІикъуэрт, хэбгъэзыхъмэ,
анэр щІэмысу гъы макъ зэхихмэ, кІуэрти сабий гушэр
щІиупскІэрт. Абы щыгъуи гызырт, гурымырт, езыри,
гушэм ешхъу, щэнауэурэ. Сабийри жеижырт, къы-
щыхъу хъунт а гурым макъыр гушэ уэрэду. Сыт
щыгъуи ерыскъы гуэр зы щІыпІэ къыхутранэрти, абыи
мащІэ-мащІэурэ хэлэбэ хъуащ. Шыгъуэгу нартыхури
къыдичыжащ. КІэщІу жыпІэмэ, лэжъакІуэ гъуэээджэ
хъуну щІидзат, ауэ махуэ гуэрым псори зэлигъэхъэжащ.
А махуэм лЫр дэсакъым, фызри щІакІуэгъащІэ щІы-
хъэху щыІэт. КъыщекІуэлІэжахэм унэлъащІэр зы къэ-
мынэу къетхъужъауэ унэ лъэгум илът. ЩІалэ нэхъыжъ
цІыкІур гъыуэ гушэм бгъэдэст. Гушэм хэлъа сабийр
щыІэжтэкъым, гушцапІэри имылъыжу нэщІт. Къажы-
хъащ-нажыхъащ, аршхъэкІэ губгъуэ нанэри ягъуэты-
жакъым. Фызыр гъуэгууэ уэрамым дэлъэдащ. Хъэблэр
кызэхуэсри Аргъынэкъуи, мээ лъапи, пабжъэ къедзай
къагъэнакъым. Сыт ямышцами, ауэ и лъэужъ къудей
техъэфакъым. ИтІанэ лЫр дэплъейри гу лъытащ унэ
бгыкъум: бдзыгъэр нэщІу къаплъэрт, пхъэ цІыбри къы-
Іучыжат, шэху кІуэцІылтэу ирилъхъа щхъэц налгъэр
илгъыжтэкъым, – иухащ хъыбарыр къезыгъэжъам. Абы
и ужькІи уэтэртес гупыр тэлайкІэ тепсэлтыхъыжащ абы.

– Еу-уей, сыту хъэлгэ сабийм и кІуэдыкІар умыщІэу
апхуэдэу пфІэкІуэдыну. Итхъэлэу хыфІидзэжа, хъэкІэ-
кхъуэкІэм яшха.

– ИукІакъым ар абы. ИпІауэ къыщІэкІынщ.

– Сабий быдзафэр дауэ алмэстым зэрипІынуыр?

– Губгъуэ нанэ жысІакъэ! Абыи псэ иІэщ, быдзыши
иІэщ. Есауэ къыщІэкІынт ар а сабийм, и быным
хуэдэу. ИукІынымэ, а унэми щіукІынт, иримыхъэжъэу.
ЦІыхухэм жалэ тІури зэгъусэу ялгъэгуауэ. Зэрыжа-
ІэмкІэ, щІалэр цІыху псоми хуэдэу, хуэнащ, лъэтэну
псынщІэщ, пелуану лъэщщ.

- Хэт ишлэрэ, и адэ-анэри игъуэтыжынкІа хъунц.
– Пшлэнукуьым.

* * *

Жэщыр фІуэ хэкІуэтат псори щыгъуэлтыжам. Хъуд и пщІа пыхукІам щІыхъжащ, ауэ гъуэлтыжын и Іуэху-тэкъым. Абы ишлэн хуейт щэхуу къекІуэлІа цІыхур зи-щІысри, абы зэрыхушытын хуей щІыкІэри, уэтэртесхэм ящибзыщІын хуейри хуэмейри. Пэжым ухуеймэ, Хъуд уэтэртесхэр и хамэу зэи къилтытакъым: ахэр псори пщылІыплэм ит зэхуэдэ тхъэмышкІэт, езы Хъуди яхэту. АпхуэдизкІи тхъэмышкІэхэти, «хэтхэ уарей?» – жаІэрэ къайушлэмэ, езым я лъэпкъыщІэ-унэцІэ яІэу ящІэжыр-тэкъым, зи пщылІым я унэцІэ фІэкІ. Хэт и хъэ, жыхуалэм хуэдэт цІыхури, апхуэдизкІэ пуд хъуати. ПсэкІэ зыхи-щІлэрт Хъуд апхуэдэ псэукІэр алыхъ Іэмыру зэршы-мытыр, ар цІыху бзаджэхэм гъэщІагъэрэ шынагъэкІэ ягъэува хабзэу залымыгъэкІэ зэраІыгъыр. Ауэ сыт и Іэмалт, шэчын хуейт пІалтэр къэсыху. Алыхъым ещІа абы и пІалтэр. Ар мыгурыфІыгъуэшхуэми, цІыхуи, псэушхьи, Іуэхуи пІалтэ гуэр зимылэ дунейм зэрыте-мытым Хъуд игу дахэ къишлэу гугъэ гуэр къыхилтхъэрт. АрщхъэкІэ, кІуэ пэтми а гугъэм нэхъ пэлэщІа хъу фІэкІ, зыщІыплэ и дежи нэхугъэ гуэри къыдидзыртэкъым. Мыгъуагъэ псоми ящІыІужкІэ урыс пащтыхъым и хъэ самырхэри: и инэрэли, и къулыкъушцІи, и сэлэти къэкІуауэ тест адэ хэкужъым, адыгэ уэркъым и жей ІэфІыр яхъумэу. Къыхэхъуат адыгэпщым и щІопщ тІуа-щІэм урыс пащтыхъым и гъушцІ лъэхъужьхэри. Хъэлтэу гупсысэрт Хъуд: гугъут цІыхум езым и щхъэр щыхуэ-мыхъумэж зэманым нэгъуэщІ анэмэту къэпштэныр. Хъуд апхуэдэу гупсысэурэ нэбэнэушэу нэху игъэщаш, уэтэртесхэри – щхъэж езым и Іуэху и ужь ихъэжащ: хэт жэм къишын хуейт, хэт Іэбгъэр тригъэкІын хуейт, хэт бэкхъэр къытхъун, хэт ТІуащІэ мэзым пхъашэ кІуэн хуейт. Іуэху Іэджи телът уэтэрыжъым. Абы цІыхур зэи лей щытхуртэкъым. Хъуд щхъэж и махуэ ІэнатІэр игъэ-белджылыуэ и пщылэм щыщІыхъэжам, хъэщІэр къэ-тэджат. Ар щытт и ІитІыр щІыбагъымкІэ ехъэкІауэ, щІылэ техъэгъуэр теужа хуэдэт, ауэ и фэр пихуат, шэхум хуэдэу.

– Дауэ нэху укъекІа, сыт ухуэдэ? – еушлэш абы Хъуд.

– Тхъэразэ къыпхухъу, сыхъужа хуэдэщ. – АрщхъэкІэ

зэрымышъужар Хъуд илгъагъурт: плтыржъэрыгъэр и нэм къыщлхырт, хьэлъэу бауэрт, и макъри зэрылур дэгуут, и бгъэ кудам дэхъырхъыу.

– Ухъужамэ, флщ, ауэ ухъужа хуэдэкъым. Умыгузавэу шхэи гъуэлтъыж. Сэ зэрыджэ пхуэзгъэвэнщ, абы бжэн дагъэ тедзауэ уефэнщ, нэхъ сэбэп къыпхуэхъунклэ хъунщ.

Хъуд псынщлэу щлэклри ху хьэлламэ, пхъэ шынакълэ хьэлламэпс пщтыр, лы гъэжъа телъу пхъэбгъу лэнэ цлкъл, лгъакъуэ щлэмыту, къыщлхыэри плэкум и деж игъэтлгълащ. Тури етлгъсэхаш. Хъуд еплгъырт абы и шхэкълэми, и щытгълэми, и шыфэллгъфэми, щлэмыупщлэу зыщыщри и луэхури къищлэн хуэдэ. Ар иджы нэхъыфлу шхэрт, зэрымэжэллар белджылыт. Сэхум хуэдэу фагъуэ и нэклугъумрэ вындым хуэдэ и жгъаклэ флщлэмрэ – зыр зым апхуэдизклэ игъэналгъурти, гъемылуу зэщымыщ къыпфлэщлгъырт. Мэжэллами, мынэпсейуэ, лэдэбу иклн лэклгъэлгъагъуэу шхэрт. Шхэн иухщ, пхъэбгъу лэнэр лгъэныкълэуэклэ иригъэклгъуэтэклщ, алыхъым шыкур хуищлщ, бысымым ехъуэхури къеплъащ ар, сэ сыхъэзырщ иджы, укгъызеупщлгъынуэм, – жыхуилэу, ауэ бысымыр жиленум нэмысу езыр кгъэпсэлгъащ.

– Дыгъуэпшыхъ лгъандэрэ пхгъэр лгъуэлгъауэ зэхыумыхауэ плэрэ?

– Апхуэдэ щылэкъым.

– Атлэ иджы кгъедалгъуэ, бжеслэнщ сэ зыри сымыбзыщлу сызищлгъыри уэ сыкгъозыхулла си луэхури. Хэтхэ уащщ, жыплэрэ укгъызеупщлмэ, сэ си лгъэпкыщлэ бжеслэну сщлэжыркъым, бжеслэпэми, абыклэ зыри кыбгурылуэнукъым. Сыкгъызэрацлгъхур Даникгъаныпщым сриунэлугъщ, кызыэрызэджэр Кгъэрэшейщ. Хгъэцлэ кыбухуэклгъэмэ, сылэнзэхгъуэ, зеклгъуэ клгъэмэ, срипщадлгъуэ иджыри сыкгъэсащ. Си адэри си анэри лутащ абы и деж, пщыллу. Тури игъуэ нэмысу лугъуэдащ, гугъуехымырэ бамплэмрэ ихгъащ. Зы шыпхъу закгъуэ кыгъсхуэнауэ дызэдэпсэурти, ари мэл жгъагъэм хуэдэу итащ. Балигъ хъуа кгъудейт си шыпхгъур. Щлэупщлэ илэт. Унагъуэ гуэрым естыну зэтедулэфлауэ, ныбжгъэгъу хгъэцлэ кыбухуэклгъуащ Даникгъаным. Ефащ, епшащ, джэгуащ, зэрахабзэжъу. Джэгум здыхэтым си шыпхгъум гу кылтгъита мыгъуэщ пщы хгъэцлэм.

– Хэтхэ яй а цлгъхубзыр, сыту дэгъуэ?! – щлэупщлгъащ хгъэцлэр.

– Сысейщ ари, псори сысейщ, хэт ей уи гугъэ, – жиладщ бысымыпщым, нащхгъэ ищлурэ, – уехгъуэпсамэ, узот.

Арат езыри зыхуейри, си шыпхгъур хгъэцлэ лгъаплэм

саугъат хуэхъуаш. Гуащэм и лъакъуэм ба хуишлурэ, зэщыджэу гъыуэрэ лъэлуаш си шыпхъур, насыпыншэ ямыщлыну, хъэзаб хамыдзэну.

– Умыгузавэ, абы уигъэфлэнуш, – дыхъэшхаш ину си пщыр. Сэ сылтэлуэну къыщезгъажэм, къысхуэгубжаш:

– Бэяу, жэнэтбзур псалтэмэ, шыдыр увылэн хуейш. – «Жэнэтбзур» ар езыхэраш, зэрагугъэмклэ, уэркхэр! Арати, си шыпхъу тхъемыщклэр мэхуауэ щлаклуэм клуэцлэшхыри дахаш. Сэри зызгъэбзэхри сыкъежъэжаш, сыпсэхуклэ пщыллыплэм семыклуэллэжыну, зэрысхузэфлэкклэ си лейр сымыгъэгъунклэ си тхъарылуэу. Жэщитл-махуитл мэхъури зызгъэпщклуурэ сыкъоклуэ, махуэм сыпабжъэхэсу, жэщым сыгъуэгурыклуэу. Дыгъуэпшыхъ уи деж сыкъэсауэ арш. Иджы сэ ныщхъэбэ сежъэжмэ, уи дежккИ си дежккИ нэхъыфлш; сэ си ужьым кърклуэнулаш, си зэран ноклыну сыхуейкъым.

– Сыт убгъэдэлъ уэ урежъэну?

– Сыкъызырэыплъагъуш, – жиалш абы, лъэгу зыщлэмылтыж и гуэншэрыкъым хуеплтыхыурэ.

– Хыбар щлагъуэкъым иккИ щлэшгъуэкъым къызжеплар, сыт тцлэн. Нэхъыфл укъэхъужыхуклэ зыгъэпсэхуи, итланэ уежъэжынш. Мыбы узыщэжын щылэкъым. Дэ тхуэдэщ псори.

Апхуэдэу пщылл къыщлэпхъуэжар уэтэрым къытенэри зы тхъэмахуи тхъэмахуитлИ тесащ, и узыншагъэккИ зыдимыгъуэжлауэ зиужьыжаш. Апщлондэху Хьуд хузэригъэпэщаш абы гъуэмылэ: кхъуей плтыж, лы гъэгъуа, мэжаджэ – зы тхъэмахуэклэ мэкжэцлалэ мыхъуу ллы закъуэ зрикъун. ЩыгъынккИ иккыулэ флыуэ гу лъыташ. А псори и пащхэм ирилхъэри:

– Мыраш дэ тхузэфлэклар, – жиалш Хьуд, – лэщэклэ дэ нэгъуэщл пхуэтщлэфынулакъым, ауэ мы къамэри зыщлэпхэ, мыр Базылей езы дыдэм ипсыхъа гъушлэпэщ, укъыгъэпцлэнукъым, – езым щлэпхэ къамэр зыщитлтыккИри – ари щыгъын хуигъэтллыгъэхэм трилхъаш.

Щыст Къэрэщей и нэхэр щлэх-щлэхыурэ уплэраплэу, зыри хужымылуэ гумащлагъэ нэпс къыфлэклуэрт. Псыхъуэ мывэ гъушэр пхуэклэ псы кыпхушлэхун, апхуэдэт а зэман жыжбэм адыгэллым и быдагъыр, ауэ гуапагъэр зылтэмылэсрэ абы имыгъэдзыхэ цлыхупсэрэ щылэкъым. Ищлакъым а пщылл тхъемыщклэм езыр зэрахъумам ищлылужккИ ар зытеувэну гъуэгуанэ гугъуми хуагъэхъэзырыну. А зыри зэрыжымылэм хуэдэурэ, зихуэпаш Къэрэщей, гъуэмылэ къэлътмакъыр и дамэм

зэпридзэкІри Хьуд и Іер быдәу икъузыжаш, ежьэжыну.

– Сщыгъушцәнкъым, сә пхуэзмыщІэжыфми, алыхьым къыпхуищІэж, – жиІащ макъ кІэзызкІэ. АрщхьэкІэ Хьуд и Іуэхутхьэбзэр абыкІи зэфІэкІатэкъым. А тІур зэщІыгъуу пщыгІэм къышцІэкІри, бысымым шыхэр зыщІэт бомкІэ игъэзащ, шитІ къышцІишащ зэщхьыркъабзәу, зыр шыбзу, етІуанэр шыхъу сәкІауэ, зәанэзэкъуәу къышцІэкІынт, тІури брул тхъуагъэфт.

– Мы тІум хәди узәгуакІуэр къыхэх, – Къэрәщей хәдәни къылихыни ирикүртэкъым: Іәнкун хъуат.

– Ар уә дауэ зәрушшыныжыну? – щІәушцІащ ар: хьәлхәуэ зәрытехъуэм иригузавэрт икІи ириукІытэрт.

– Абы щхьэкІэ уә умыгузавә. Шы Іәджи Іәщ Іәджи абрәджхәм ирахужә. Абыхәм хәгъуәщәнщ мыри, – Къэрәщей щыхәмыдәфым, Хьуд шыхъур иритащ абы.

– Сә мыдрейм нәхъ сесащи, мыбы уә шәс, мыри хуәмыхукъым, – уанәжъ гуәри хутрилъхьащ, нәхъыфІ бгъуәтыхукІэ, жери. Пщыхьәщхьэр уэфІт, уәс лъәпкъ телътэкъым, цІыри гъущәт. Хуабагъә зыщІэт псәушцхьәу щыгІэм я лъыр къызәщІэзыгъаплгә псәуныгъәм иджакІуэ гъатхәмә маер хьәуам щызеуэрт, гур игъәхъуапсәу. Щынәгъәджәгум къыкъуәщыж къудейуэ къухьа дыгъәм и къуапәм брулым и цыпәр дыщзәрыләу пәлыдырт. Сурәт гухәхъуәт уеплтын къудейуэ, ауэ алыхьым ещІәт а брулри абы шәсыну пщылІ щІәпхъуәжари зытеуәнү гъуәгуанәм зыщыхуәзәнур: зәман щейтейт.

– Иджы уә уожьәж, – жиІащ Хьуд Къэрәщей и дамәм и Іер трилъхьәри, – тхьәм фІы къыуигъәхъулІә! Сә куәдкІэ сынәхъыжыщ уә нәхьрә, хуит сыкъәщІ чәнджәщитІ уәстыну. Гъусәнши зумыщІ, гъусәкІи умыбәлэрыгъ. Япә къаІәрыхьэр лыхулыщІә ямыщІу зыфыщІыmrә зыхъунщІәmrә, цІыху нәпсыmrә цІыхулымыrә пщІәи хуэзымыщІу гуузи хузымыІәmrә гъусә умыщІ, абы фІым ухуашәнкъым, захуагъәм тет гъусә хъун гъунәжщ, апхуәдә къәгъуәт. Абы щхьэкІэ япә уи гъуәгур здәбунәтІынур Шәшән-Мышкъыш хәкурщ. ЗанщІәу кІуэ Хъумбылей псыхъуи псыщхьәмкІэ дәгъзәей, абы къышцыбгъуәтынщ дзыхъ зыхуәшщІ хъун. Мы шыр абы къышцацІыху, сә узәрызгъәкІуари яжелә. ИтІанә езыми къыпхуащцІынщ дзыхъ. АдәкІэ уи лыгъәм къызәрихыщ. Аращ япә чәнджәщыр. ЕтІуанэр: уә узытеуә гъуәгуанәм шы Іәджи щызәпхъуәкІынкІэ хъунщ. Ари гъусә палъәщ. Шы фІыуә пцІыхурә уә?... Уи шым хузәфІәкІынур умыщІәу ІуэхушхуәкІэ зәи умышәс. Еплгъыт мы шым и лъакъуәхәм. Лъәдакъә цыджәщ. Еплгъыт и тхьәкІумәхәм, еІәбыт, тегъащІәт. ТхьәкІумә Іувкъым

икIи лалэкъым, ткIийщ. ТегъащIи пэт, жыр дзасэм хуэдэу, къызэфIоувэж. Еплъыт и нэщIащэм. Iэпхъуам-бэшхуэр ибгъапщкIуэ хъуну кууш. Еплъыт и щхъэ-щIыдзэм... Ахэр псори шыфI нэщэнэщ, адыгэш лъэкъым ехъэлIауэ. Абыхэм я закъуэкъым, ауэ ахэр нэхъ нэрылгъагъуш. Аращ хэхауэ щIыбжесIэр. ТхэкIумэ ткIийрэ лъэдакъэ цыджэмэ, нэщIащэ куурэ щхъэщIыдзэ кIыхъмэ – мис ар шы пхуэхъунуш, – иухащ Хъуд и чэнджэщыр.

Ауэрэ дыгъэр къухъащ. Гъатхэ щIы бахъэм Iуву зэхыщIэ хъуам гъуащIафэ къыщIэуващ. Жэщ гъуэгурькIуэу шу закъуэри пщыхъэщхъэ пшапэм хэшыпсыхъащ, Хъуд кIэлтыпльтурэ. «Ари зы абрэджити, щIауэ къэунэхуащ... – егупсысащ ар хъэлъау цIыху гъащIэм, – сыт хуэдиз адыгэ шу икIуадэрэ губгъуэм, апхуэдэу ежъэжауэ. Зэман бзаджэ!..»

Хъуд и хъэщIэр зэ къызэплтэкIыжри пшапэ Iувым хэкIуэдэжащ. МащIэ дэкIа, куэд дэкIа, Кавказ жъэгъухэм абрэджышхуэ къышцынэхуауэ хыбар къэлIуу щIидзащ, бын зеиншэхэмрэ къулейсызхэмрэ ядэлэпыкъуу, къащхъэщыжу, тхъемыщкIэ пщIэнтIэпсым игъэета бей ерухэм я псэхэхыу. Хъуди а хыбархэм фIэгъэщIэгъуэну щIэдэлурт, и шыфэлIыфэм щытепсэлтыхъкIэ шэч ищIырт арауэ – езым и хъэщIар: зэрыжалэмкIэ, ари шы брул тест. «Ярэби, ар арамы, ту зэи къызэмыкIуалIэрэ гъуэмылэ щхъэкIэ е мал жъагъэ щхъэкIэ», – жиIэрт игукIэ. ИкIи, Хъуд и гум къишхыдыкIыпам хуэдэу, къекIуэлIащ жэщ гуэрым. Хъуд хъэ банэ макъым къыдэушрэ щIэкIмэ, зы шу Iутц пщылэ бжэлупэм, шы IэдэжитIи иIыгъыу. ШитIми уанэ ятелгыш, тесахэм я Iэцэ-фащэхэр уанэ къуапэхэм фIэдзэжауэ къахIэроблэл.

– Пщылэ махуэ апщий! – къэлIуащ шум и макъыр, дэгү-дэгүу, ауэ жыджэру.

– Шу махуэ ухъу, – зэпицлтыхъырт шур Хъуд Iэнкуну, мазэхэти, жэщыр кIыфIт, къыхуэцIыхуртэкъым.

– ЛIо, Хъуд, сыкъэпщIыхужыркъэ, сэ сы-Къэрэщейщ, – жиIащ абы, шым зыкъыргъэлгъэтэхри сэлам гуапэ зэрахаш.

– Си гуапэщ, си гуапэщ, узыншэу ултгагъуну! Еблагъэ.

– Себлэгъэну сыкъышхуэкIуащ, ауэ уигу къызу-мыгъабгъэ жэщыбгым узэрызгъэпIейтеямкIэ.

– Хъэуэ, зи лIэун, ар дауэ жыпIэрэ. ХъэщIэ гуапэ и дежкIэ жэщ, махуэ пщылэ?

Хъуд мафIэр зэщIигъэстыжащ, Iусыпс фIидзащ шыуан цIыкIукIэ лгъахъшым, хугу хикIутэну.

– Умыгузавэ, Хьуд, сэ сыгүвэнукъым, услъагъум, сежъэжыну арщ.

– Тхъэм фыкIэ укыилъагъу, нэгъуэщI мыхъуми, уш-хэху ушысынщ.

МафIэ кыизэщIэнэжам хъэщIэри бысымри бгъэдэтIысхъащ, гуапэу зызэпаплъыхъу, фIыуэ зэрыщIы-хужын мурад яIэ хуэдэ. Хьуд зыкIи зихъуэжатэкъым, Къэрэщей лIыфэ нэхъ кыитеуат, ауз акъужьымрэ мэз щIагъ мафIэмрэ япсыхъа хуэдэт и Iапкълъэпкълъ псори. ЖъакIэ фыщIэ Iувым и къэухым и нэкIушхытIыр узыншагъэкIэ кыхъэтхъуэплъыкIырт, жыжъащлэ и нэ фыщIитIым лIыгъэрэ тегушхуэныгъэрэ кыщIи-хырт. Хъэуэ, ар иджы хуитыныгъэншагъэмрэ узымрэ зи къарур щIаха щIалэ уэдэужтэкъым – лIы игъуэ лъэщт, сыт хуэдэ лIыгъэ унэхуплэми ирикункIэ мыигъуэджэу.

– АтIэ, Хьуд, сыт щыхъыбархэр фи дежкIэ? – щIэуп-щIащ ар.

– Сыт хъыбарын, псори а зэрыщытыжыщ, дыуэтэр-тесси дыуэтэртесщ. Уэ кыизжэIэ хъыбар, дауэрэ къе-кIуэкIа уи Iуэхухэр? Сыт уи псэукIэ?

Къэрэщей мафIэм зыкъомрэ пэрэплъызэри къри-гъэжъащ и хъыбарыр. Мыращ абы кыиIуэтэжам, ди псалъэкIэ жыплэжмэ, кыикIыр.

Хьуд и чэнджэщым тету занщIэу Хъумбылей псыхъуэ кIуащ Къэрэщей, уэтэр пщылэр кыизэрызэринэкIыу. Щыплэ мыщIыхур кыигъуэтыхукIэ зыкъомри щхъэ-рыуащ, ауэ ар кыигъуэту Хьуд и брулымрэ и псалъэмкIэ къащIыхуа нэужь, лъэпошхъэпо лъэпкълъ хэтыжакъым. IэплIэкIэ къащтэу я гуфIакIэм дагъэтIысхъам хуэдэу, хэщIаплIи ныбжъэгъуи кыыщигъуэтащ. Къэрэщей тIэ-кIуи игъэщIагъуэу шэч кыыхыжат, «ярэби, мы сэ сы-къэзутIыпща Хьудыр – езыр мыабрэдж пашэу плэрэ, апхуэдизыпщIэ хамэ хэхуми щхъэ кыыщыхуащIрэ?» – жиIэу. АрщхъэкIэ Хьуд абрэдж пашэтэкъым икIи абрэд-жыххэтэкъым. Абы кыыхуащI пщIэм и щхъэусыгъуэр кыызыхэкIыр нэгъуэщIт. Кавказым и жъэгъушIэс лъэпкълъхэр зэрызэкIэлъыкIуэ гъуэгушхуэм – Шэшэн-Мышкышшым кыикIыу, Тэрч зэпрыкIыу Псыжъ адрыщI зэрыкIуэ гъуэгум тетт Хьуд и уэтэрыр. Iэщ зэрызэра-хуэри а гъуэгурат. Мис абы кыххэкIэ Iэджи кърихъэ-лэрт Хьуд и уэтэр пщылэм, хэт иш хутыкъуауэ, хэт гъуэ-мыладжэ хъури мэжэщIалIагъэм иубыдауэ, хэти и лъэ-ужьыр къахурэ зигъэпщкIун хуейуэ. Апхуэдэ цIыхухэм я нэхъыбаплэр я щхъэусыгъуэкIэ зырызми, я IуэхукIэ зыт – псори гъащIэм и мыгъуагъэм кърихуэкIырт. Мис абыхэм кыыщагъуэтырт Хьуд и деж гушIэгъурэ дэлэ-

пыкъуныгъэрэ. Арат Кавказым и зеклуэлхэм – ар аб-
редж дыдэуи щы е гъуэгурыклуэ къудейуи щрет, пщцэ
къыщцыхуащыр Мэрэм Хъуд – Долэт и адэшхуэм.

Арати, Хъуд и фыгъэкIэ Къэрэщей увылIэлэ
къигъуэтащ. Ар цыху езэгъынклэ Iэмал имылэу бы-
дапIэ лъэщт, мывэ пхъуантэт. Аузыр псыщхэм нэбла-
гъэу хуежъа нэужь, псы Iуфитыр мывэ блын лъагэу
зепэщыту зэву зэхуэкIуэжырти, куэбжэ быдэм хуэдэу,
дыхъапIэ хъурт, адэкIэ аузыщхэм зиубгъужырт, и
лъагур хъупIэ щхъуантIэу, и хъуреягъыр къуршыбгъэ
фIэкI нэмысыфыну, удэплъеямэ, пыIэр пщхъэрыхуу,
мывэ сэрей лъагэу къурш дыдэм къищцыхыжауэ. Ды-
хъамэ, дэкIыпIэ илэжтэкъым, къыдэкIамэ, дыхъапIэ
илэжтэкъым, а зы куэбжэ закъуэм фIэкI. А къыр куэ-
бжэми лъагэу илэ бгъуэнцIагъхэм зы фочауэ фIэкI
хуейтэкъым исыну, аузыщхэ псори пхъумэн пщхэкIэ.
КIэшIу жыпIэмэ, Даникъаныщыр абы къэкIуэфынкIэ
Къэрэщей шынэжыртэкъым. Ауэ езыр кIуэн хуейт.
КIуэн хуейт, и мурад щIат кIуэну. Ахъумэ кымы-
кIыу, дзыгъуэнэфым хуэдэу, бгы гъуанэн исыну ара-
тэкъым ар къыщцIежъар. ИкIи зигъэхъэзыру щIидзаш.
Зигъэхъэзыр щыжыслэкIи сыт ищIэнт: шы илэт, ари
сыт хуэдэш, Хъуд пщIы иупсатэкъым, езыри гъуэгуанэ
здытетым игъуэнэхуакIэт, брулыр, япэ къиувэн щы-
мылэу, шы хуэдэт. ИтIани шы къудейкIэ зэфIэкIрэт,
щIежъэм хуэфэщэн Iэщи хуейт, езым ифыгъыр къамэ
закъуэт. Пэжу, къамэр шэшэнхэми зыхуагъэщIагъуэу
зэпаплтыхъащ, цIэрылуэу гъушцIыпэфIт. Ауэ иджыри,
еzym зэригугъэмкIэ, джатэрэ фочрэ кыххуэтт. Ари кы-
хузэрагъэпэщаш мылейуэ. Абы ищцIыужкIи, блэ уэным
хуэдэу, зэрыжу аркъэн гъуэээджи кыкIлэрапхащ ныб-
жъэгъу хуэхъахэм, зы фокIэщIи къратащ. АрщхэкIэ
Къэрэщей ищIэрт абыкIи зэрызэфIэмыкIыр. Iэщэ уилэ
къудейкIэ хъуркъым, Iэщэм хуэлэкIуэлъакIуэу щытын
хуейт. Езыр унэлуту щытыху пщафIэнымрэ лы гъэвэ-
нымрэ къыпэрагъэкIатэкъым, Iэщэ зэрихъэу есатэкъым.
Абы щыгъуэ езыхэм я унейуэ ялтыгъэжу Iэщэ зезыхъэр
пщыхэмрэ уэркъхэмрэт, ахэр хуеиххэу къыщцIэкIын-
тэкъым пщылI IэщакIуэ хъуну. Къэрэщей къыпэры-
уэфын щымылэу шыкIэ Iэзэти, Iэщэми зыхуригъасэу
щIидзаш. АбыкIэ къыдэлэпыкъуащ зыхъуха шэшэн,
мышкыш и ныбжъэгъухэр. Ахэри гупу щыпсэурт а ауз
быдапIэм, пащтыхь къулыкъушцIэхэмрэ я бейгуэлхэмрэ
яхуэмышпэчу къежъэжауэ. Зырызу къакIухъырт, къра-
хъэллэр зэдашхырт, зэгъусэу щежъэхэр зэзэмызэххэт.
Яхэтт абы цыху IэкIуэлъакIуэ, жыджэр, шыщхэмы-

гъазэ. Ахэр ауз хуеишхуэм шырэ IэцэкIэ щыджэгурт
щыхушIыхьэм деж, зэпеуэу-загъасэу арт. Загъасэрт
фочауэнкIэ, джатэ гъэбзэнкIэ, шы тесынкIэ. Шхуэмы-
лакIэр яутIыпщырти шыр куэпкэкIэ зрагъакIуэурэ
итIымыкIи Iэцэ зырыз ягъэлъащэрт, джатэрэ фочрэ,
къамэрэ джатэрэ е фокIэщIрэ къамэрэ. Шууэ бжэн ира-
хужьэрти аркъэнкIэ къаубыдырт. Япэ еплъыгъуэкIэ
джэгукIэ Iэлт псори, ауэ Iуэху дзыхьыджэ хуэзамэ, а
псори сэбэп къахуэхъужырт. Абы яхэтурэ илгъэс ныкIуэ
кIуаш Къэрэщей, хузэфIэкIынуми шэч къытримыхъэжу
тегушхуащ; жэрыгъэм здытетым фочкIэ уэми, джатэ
игъабзэми, зридзыхрэ шыбгъум зыбгъуригъапщкIуэми,
дагъуэ хуамыщIыж хъуащ. Ишри апхуэдизкIэ сат икIи
къесати, шыри лIыри мызырызыжу – зы псэушхъэ
лгъэщу къыпфIэщIырт. ЛIыж гуэр яхэтт а шэшэн гупым,
шыи мышэсыжу Iэци зэримыхъэжу, и къуэ закъуэр
жылэм къыдэмыкIыу щымыхъум, унэ нэшIым къы-
щIэмынэн щхъэкIэ, абы и гъусэу къыдэкIауэ. Абдулай,
арат а лIыжым и цIэр, и жъакIэр и бгым нэсырт, уэсым
хуэдэу хужьт, псырылгъэ пылгъэсыклэм хуэдэу, къабзэт,
лей лгъэпкъ зыкIэрымылгъыж и IэпкIэпкIэ гъурым
тешэцIа и фэм апхуэдизкIэ ушызэкIэщIэлплъырти, нур
гуэр къыпхыпсу къыпфIэщIырт. Жъы хъуат, жъы дыдэ,
ауэ иджыри псынщIэт, и нэри жант. ЗэрыжалэмкIэ, фо-
чауэ Iэзэт, арщхъэкIэ ауз дыхъэплэм деж къэрэгъулы-
плэм итIысхъэну елгъаIухэмэ, къахуидэртэкъым. «Хъэуэ,
хъунщ сэ сщIари къэскъэрэгъулар, алыхъым къыс-
хуигъэгъу!» – жиIэрти нэмэз щыгъэр иггъэжэн щIидзэ-
жырт. Махуэ гуэрэм гупыр псори ауз хуейм щызэхуэ-
сауэ джэгурт, зэпеуэрт шэрыуагъэрэ IэклуэлгъакIуа-
гъэкIэ. УэфIти, бгышхъэ хъэуа къабзэм дыгъэ нурыр
зы мэскъалкIи имыбыду хуей щхъуантIэм толкъун
нэрылгъагъуу щыушкIуашкIуэрт, ихъуреягъкIэ къыр
джабэ дыгъэмыхъуэхэр щIыхуфэт. Абдулай бгы жъауэм
щIэсу шу гуп зэрызехъэм къахэплгъэрт, нэмэз щыгъэр
хуэму зыIэпигъэжурэ. Илгъагъурт абы Къэрэщей ишри
езыри псоми къазэрыхэщыр: зэрышэрыуэр, зэрыпсын-
щIэр, зэрылгъэщыр.

– Си щIалэ, – жиIащ абы ар зришалIэри, – псори
фIыщ, IэклуэлгъакIуагъэкIэ ухуэмыхъум, зырызкIэ уэ
зыри къыштэкIуэн хуейкъым, ауэ гуп хъумэ, алыхъым
укыхъумэ. Сэ зыгуэркIэ сыноупщIынут иджы.

– КъызэупщI! – жиIащ Къэрэщей, щэныфIэу.

– Хъэ зэрышх плгъэгъуа уэ? – Къэрэщей къэуIэбжыащ,
Iэнкун хъуащ, сыт хъэ зэрышхым мыбы и Iуэхуу хэ-
лгъыр, – жыхуиIэу, ауэ гупсысапэри жэуап иритащ.

– Слъэгъуаш, ахбай слъэгъуа.
– Хъа гупыр зы лъэныкъуэу, хъа закъуэ нэгъуэщ! зы лъэныкъуэу зэрышхыу плъэгъуа?
– Слъэгъуаш апхуэди.
– Ат!э хъа закъуэр хъа гупым тек!уауэ плъэгъуа?–
Щ!алэр гупсысаш тэлайк!э.

– Слъэгъуаш.
– Ф!ы дыдэщ. Плъэгъуамэ, ф!ыуэ къэщ!эж ар зэрыхъуа щ!ык!эр, зыр гупым зэрытек!уар. Абы лъэщыгъэм и закъуэкъым, нэгъуэщ!и хэлъщ. Уежъэну жори, гъуэгу махуэ, дэнэк!э бгъазэм!

А пщыхъэщхъэм, гъуэлъыжа нэужь, жейр къытеуэу хилъэфэху егупсысаш Къэрэщей л!ыжъым и псалъэм. Зэрысабийрэ илъэгъуауэ гукъинэ хуэхъуахэри жалэу зэхихахэри игу къыгъэк!ыжащ.

* * *

Ет!уанэ пщыхъэщхъэм Къэрэщей гъуэгу теуаш. Зыгуэр гъусэ дыщ!и, къыжралэ цхъэк!э, идакъым. «Сэ сыщ!ежъэ !уэхур си цхъэ закъуэ !уэхуш», – жери. Хъумбылей псыхъуэри Шэшэн хэкури къыбгынаш, Тэрчи къык!ыжащ. Иджы Къэбэрдеишхуэр зэпичын хуейт, Балъкъ адрыщ!и ихуэху. Ар жыжъэжтэкъым, гъуэгум и !ыхъэ щанэр къыхуэнауэ арт, ауэ и шым щысхъри, зы махуэ хуэдэ зигъэпсэхуну мурад ищ!аш. Къуажи жыли дыхъакъым, бысыми лъыхъуакъым, псы !уфэм пэмыжыжъэу мзэ лъапэ дей чыцэр увыл!п!э ищ!ри и шым уанэр трихри лъахъи иримылъхъэу иут!ыпщаш, езыри т!ысаш, гъуэмылэр къызэк!уэц!ихыну. Ар !эщэ-фащэ-к!и гъуэмылэк!и гъуэгунэ жыжъэм хузэгъэпэщат. Щ!ыл!псы!у т!эк!у едзакъэу – абык!э зэф!игъэк!ыну и ужь ихъат, аршхъэк!э «т!ум щыгъуи мыбдеж сисын хуейщ махуэ псом», – жери щ!егъуэжри маф!э ищ!ыну къэтэджыжащ. Л!от, пхъэ, гъурык!эбжъэрык!эр гъунэжт, езыри и хэку !угъуэмэм хуээшат. Мыгувэу маф!эр къызэщ!энаш п!энк!ыжу, лы гъэгъуа гъэжъэрымэри акъужъым !эф!у ипхъуатэри джэгурэ-къуейщ!ейуэ ирихъэжъаш. Къэрэщей и гум щызу бэуаш, гуапэрэ щыгуф!ык!ыу гуф!эгъуэ гуэрхэр къыщыушаш. «Хъэуэ, !ейкъым гъащ!эр, !эф!щ гъащ!эр, и уасэщ абы уц!э-зэуну. Сыт хуэдиз иджыпсту сэ цхъэхуиту къэспсэу мы пщэдджыжь дахэр!» – хуеплъэк!аш ар и брулым. Къэрэщей зыщигъазэм брулри къеплъаш нэжэгужэу, и тхъэк!умэхэр гъэк!ауэ и цхъэри къыхуищ!урэ: «Араш,

араш», — жиІэ хуэдэ. Хьэмэ, хэт ищІэн, шыми зыгуэр кыгурыІуэу пІэрэ? ШэмэджкІэ пагъэшхъа хуэдэ, дей щхьэкІэр пихъукІырт абы, къудамэч лантІэхэм нэсу. Шым гъуэгунэ кыкІуар зыхищІа хуэдэтэкъым, ауи къэбэкхъатэкъым, гуэбэн ищІын дэнэ къэна. Асыхъэту абы игу къэкІащ гуапэу Хьуд. Пщыхъэшхьэм, пшапэ зэхуэгъуэм гъуэгу теувэжаш, я къуажэм нэсыжыным хуэпІащІэу. АрщхьэкІэ пщІэншэт: Къэрэщей дзыхъ зыхуищІ и къуажэгъухэм, пщылІхэм кызырыжрамакІэ, Даникъаным и бейгуэлхэр и гъусэу нэгъуей шы гуартэ къадыгъури Тэрч ирахуауэ къэтт, Шэшэн, Мышкышым шагъэкІуэдыну, щачэну. Сыт ищІэнт, кыгъэзэжаш, ахэр кызырыкІуэжыну гъуэгум кытеувэри. Тэрч Іуфэ къэсыжаш. Псы икІыпІэхэр фІыуэ зригъэцІыхуати, абдеж кышщыувылащ, гъуэгур япихъумэу. Шу гуп (жыжъэу зэрибжамкІэ, шу зытхух хъууэ арт) псым кыыхэкІауэ кыиІыжу щилъагъум, псы Іуфэ тафэшхуэм (губгъуэшхуэт, шы кышщыбгъажэ хъуну) и кум ихъаш, япэув щІыкІэу. «Ярэби, арауэ пІэрэ, армырауэ пІэрэ? Сыту фІыт ахэрам», — жиІащ игукІэ. ЕІэбэкІри шыныбэпхыр фІыуэ щІикъуащ. Іуэхур псэзэпылхъэпІэт, ауэ Къэрэщей и гур ІэмпІэт, и пси кІэзызыртэкъым, еІэбыхри шы щхьэфэм Іэ дилъаш, шыми и щхьэр мащІэу иутхыпщІри сабырыжаш. Шухэр псым кыиІри зэщІепсыхаш. Шыхэм псы сабэр яІэту заутхыпщІыжаш, лІыхэми зызэпалгъэщІыхъыжри къежъэжаш. И нэгур белджылыуэ имылъагъу щІыкІэ Даникъаныр и шы къарэ лъакъуэхумкІэ кыицІыхуаш Къэрэщей. Арат. Лъэбакъуэ щэ ныкъуэ хуэдизкІэ зригъэкІуалІэри гуоуаш, Іэ ижымыкІэ къамышы тІуащІэр иІэтауэ. Шухэри къэувылащ, малхъэдис гуэрым зэщІишэ хуэдэ.

— Даникъан! УкъэдаІуэрэ?! Лъэпкъ кІуэдыр зыхуэбгъэкІуа Къэрэщейр сэращ. Сэ си тхьэрыІуэщ лей зепхьар пхуэзмыгъэгъуну. Уи насып кыстекІуэмэ, сыбукІынщ, ар пхуээфІэмыкІмэ, сэ узукІынуш. КъакІуэ, къахэкІи кызыбгъэдыхъэ! Сэ сыкызырэшлъагъуу си закъуэщ, алыхъым фІэкІ гъусэ сиІэкъым.

Шу гупым, нэ Іейр зытекІыжам хуэдэу, зыкъащІэжаш. АрщхьэкІэ Даникъаным и щхьэ иримыпэсарэ е шына, и нэгу ябгэр губжыым зэкІлэщІишауэ къэгубжыаш.

— Сыт жиІэр хьэм кыилхъуа мы унэІутыхьэм, усхуэмыгъуэту укъэзгъуэта иджы! Фубыд, фубыд псэууэ, фымыукІ. Сэ седэхэщІэнщ абы!

Езыр я ужь кыинэри шуипІыр кызырехъэжыаш, хэт Къэрэщей лІыгъэрэ напэрэ зыхэлъ и псалгъэхэр

пашәм къызэрымштар флэемыклуу, хэти и пшым хуэфэрыщлыныгъэм къыхыху. Къэрэщей шхуэмылаклар уанэ къуапэм фидзэри лэ сэмэгумкэ фочыр иубыдащ, ижъымкэ джатэр кърихри япешащ. Ауэ гуп зэрылыгъым нэмысыпэу бгъуклэ щлэтхъуклри губгъуэ хуитым ихъащ, шу гупыр зэщлэгуюуэжу и ужь иту, джатэхэр ягъэкларэхуэу. Ар иджыштэу къаубыдын хуэдэт, езыхэри зыщыгугъыр арт. Арщхъэклэ брулыр, зыщлэ-зыдзурэ щлы щхъэфэм телъэтыкл пцлащхъуэм хуэдэу, цыклу хъужарэ щлым тешэщлауэ, хъэщлэуфл флэкл умышцлану, клэрт. Къэрэщей и шыр лэпкълэпкърэ куэпкърэклэ зегъэклуэным апхуэдизклэ иригъэсати, шым езыр-езыру къижыхъ флэкл лым и жэрдэм лъэпкъл хэмылгъу къыпфлэщырт. Езыри тешха хуэдэт абы, бгым щыбдзэми, къемыхуэхыну. Зэ шухэм я пэ, зэ я ужь къыхутэрт ар, уафэхуэпсклым хуэдэу. Иланэ тафэ гъунапкърэ зригъэгъуэтри жэрыгъэ кълыхъклэ зиукъуэ-диящ. И ужьым итхэм яшхэр, гъуэгунэ зытетами щешауэ къыщлэклэнт, пщаш, къызыклэрыхуу щладзаш, щуклапсэ хъуащ (ар жытлэ щхъэклэ, брулми нэхъ гъуэгунэ цыклу эщичатэкъым). Шухэр зэпэжыжъэу зырыз хъуауэ зэрилъагъуу, Къэрэщей псынщлэу къигъазэри япешэжащ. Шу къажэхэм кытрашашлэ джатэм лэ сэмэгумкэ фочыр пэщидзурэ, езыр джатэ тлыгумкэ я щхъэм еуэурэ шуиплри зырызурэ ириудыхащ, тлу къыздеуэну запэщимыгъахуэу. Къэнэжауэ джатэр зыгъэдалгъуэу къыхуэжэ шу кърэ лъакъуэхум шыбгъэрыуэ хуищлри ари зэтеудауэ зырызу хыфлихуащ.

– Тэдж, Даникъан, уи лэщэр къэщтэж, шэсыж. Мис иджы хуит дызэхуэхуащ уэ дэрэ. Ущлэмыгъуэжауэ пэрэ тлэклэ?

– Ухъэщ уэ, сэ хъэм сыхущлэгъуэжыркъым, – жилад Даникъаным, ар къеуэну зыкыщричым. Арат абы дунейм и ужь дыдэу щыжилэжыну псалтэр...

– Аращ, Хъуд, си луэхур къызэрэклэуэклар, – иухащ Къэрэщей хыбарыр.

– Адрейхэр-шэ, адрей абы и гъусахэр дауэ хъуа? – щлэупщлащ Хъуд.

– Щым зыкъащлэжри шэсыжахэщ. Еплланэри алыхым къызидищлэу суклынутэкъым, къыслэщлэуэклэщ, удын гъущэм иллыклащ. Уклыгъитлым я лэщэ-фашэри яшри а плъэгъуахэращ. Зумыусыгъуэджэмэ, ахэр уэ кыпхуэзгъэнэну сыхуейт.

– Хъуэу, зейхэр хъэбыршыбырми, хъэдэ щлэин сыхуейркъым. Здэшэ адэ, сэбэп кыпхуэхъужыныщ.

Къэрэщей щлэклри алэрыбгъу кълэлтмакъ зэпе-

дзэкл кышцІхьащ. Абы илт шы гуартэм кышцІэкІа ахъшэр, фадэ пІащІэ, башчырыбэм иту. Ауэ абыи Хьуд хэлэбэн идактым.

— Ари уэ кыэбгъэсэбпынщ. Мы зэман Іейм дэ нэхърэ нэхъ тхэмышцІэкІэж шыІэхэщ, зеиншэу, адэ ящхэщымытыжу. Мис апхуэдэхэм я хьэлэлщ ар.

— Ари пэжщ, — жиІа фІэкІ Къэрэщей кыыхигъэзыхъактым.

— АтІэ, шэшэн лІыжым, Абдулай, хъэ зэрышх плъэгъуа, — жыхуилар фІы дыдэу кыбгурыІуауэ кышцІэкІащ уэ, Къэрэщей, — тришыжащ Хьуд псалъэмакыыр мылтыкурэ-былымым.

— Сэбэп кысхуэхъуащ сэ ар, ауэ уэ кысхуэпщІам пщІэ иІэктым. Брул уасэ пхухуэщІынукутым.

Ещанэуи зэ хуээжащ Хьуд Къэрэщейм, Кавказ бгъуэщІ псом шызэпрадзыжу ар абрэдж цІэрыІуэ хъуа нэужь. Ауэ ар иужькІэщ. А псор сэ кышцІэстІэщІыжыр, си щІалэ цІыкІу, уэ укызыыхэкІари узищІысри пщІэн щхьэкІэщ, зы зэман зэ умыудэфэжын хуэдэу.

* * *

Зэрыхуээжари мыпхуэдэуш. А зэманым, ХІХ лІэщІыгъуэм и япэ илгъэс щэ ныкыуэхэм, хамэ хэку кыиІа кыэкІухъакІуэ цІыху бзаджэхэм е бзаджащІэу кыэзыкІухъ абрэджхэм (апхуэди кыахэкІыу шытащ абыхэм) щІалэгъуалэ ядыгъун, яхьын жыхуэпІэр зыуи кыашчыхъуртэктым. Ауэ нэхъыбэрэ ядыгъур гужыгъэжъ зыхуалэхэм яйт. Дауи, апхуэдэ кыулейсызыгъэм лажъэ зымыІи ямыщІыхуи хэхуэрт. Апхуэдэу яхъа сабийхэм я Іыхълыхэм хъыбар кырагъащІэрти щхьэщэхужыпщІэкІэ кыыхурагъэшэжырт. Къамыщэхужмэ, нэгъуэщІ щІыпІэ унэлуту, пщылІу цащэрт. Уэ кыэгъуэтыж. Ари фейдэ хэкІыпІэт абыхэм я дежкІэ.

Махуэ гуэрым Къэрэщей игу гъуэгумкІэ кыыкІуэцІ-рыкІыжу жыжъэу кыапІтэри кыилтэгъуащ зы шу гуэр, тесри умылгъагъуу, жыыбгъэм хуэдэу кыидэжейуэ, абы и ужьым жыжъэу иту шу гуп кызызрыхъу. ЯпэщІыкІэ Къэрэщей и гугъащ ахэр зыхуейр шыр кыаубыдыну арауэ. АрщхьэкІэ кыелъэдэкъауэурэ щІэплтыІуэмэ, Къэрэщейм кыелгъагъу шым телърэ тесрэ кышпхуэмыщІэну хьэлгъэ гуэр ихъу. Адэ, жыжъэу бгы лъапэм щІэс кыуажэм хуэпІащІэу шыр апхуэдищІэ псынщІэу кІуэрти, кІуэ пэтми кыэзыху шу гупым нэхъ япэжыжъэ хъурт. Къэрэщей и брулыр, езым ицІыхужырти, щІэ-

пхъуаш гъуэгу зэпыушцIу. Куэд дэмыкIыу шу бзаджэхэм ялэщIэкI шыр къицIыхуаш, ар Хъуд и шыбз брулырат, езыр зытесым и анэр. Жъы хъуат абы щыгъуэ Хъуд и шыр, ауэ итIани абы щIыхъфыну къедзам итыр езы Къэрэщей зытес брул зи щIалэгъуэрт. ИкIи лъэщIыхъаш, шыри шым ихъри къишцIэн хуэдэу. Абы ихъыр щIалэ цIыкIут. КъыгурыIуаш итIанэ шухэр зыхуейр икIи къапэуаш, губжьарэ къамышы тIуашцIэр игъедалтэу. Шухэр къыщысам, яшхэр пщIэнтIат, джалтэрт — куэд щIауэ къахуу къышцIэкIынт абыхэм щIалэ цIыкIур зыхъыж шыр, арщхъэкIэ зыри къыкIэлъыщIыхъакъым.

— ЛIо, иджы сабий цIынэ къефхуэкIыу ара фыкъызыхуэнар, напэншэхэ! ФщIэрэ фэ а фызытегушхуар зи щIысыр? Абы и зы псалтэм фипытIынушцI фэ. Абы и пашхэм узыхъу ирамылтхъэн зы тхъемышкIэ джати шы-зэрахъэркъым мы Жъэпкъ псом. Фэ джэд дыгъухэмрэ хъэжъвакъэжышххэмрэ лажъэ зимылэ абрэдджхэми я напэр тывох. ФикI мы хэкум, фыпсэуну фыхуеймэ, — губжьат Къэрэщей, зыхуэмубыдыжу. Шухэри къэувыIауэ шытт, пIэр псыф зыщIа сабийр анэ шхыдэм зэредаIуэм хуэдэу, я шхъэр ирагъэзыхауэ икIи укIытэжауэ. Дауи, а бзаджащIэхэм иджы щихъыфэ зытрагъэуа шхъэкIэ, апхуэдэу сабырыжынтэкъым, ауэ я нэхъ пашэлIуэм Къэрэщей фIыуэ къицIыхуу къышцIэкIат икIи, пэж дыдэу, мыукIытахэми, шынэжауэ къышцIэкIыныхэт. Шухэр Iуджэдыжаш, зи кIэр зи бэкъум дэзыушцIэжа хъэ яубэрэжъам хуэдэу. Къэрэщей иригъэзыыхыжаш, Хъуд IушцIэн мурад иIэу. «Ар дауэ, зи пIэм ирамыгъэсыж цIыхухэр хъуншIакIуэмрэ дыгъуакIуэмрэ хыхъэжауэ, хъэпIацIэм хуэдэщ. Хъуд шымрэ сабиймрэ иутIышщынкIэ дауэ хъуа, гъусэ гуэри ямыIэу? Е къэхъуаIа, къашыщIаIа?» — гузавэрт Къэрэщей.

— Уэ, еблагъэ, еблагъэ! — гуфIаш Хъуд, Къэрэщей пщылэм щытехъэм, — гъуэмылэ ди куэдщ, гъэлтэхъу тIуашцIэ дыукIауэ дотхъэж, тхъэмщIыгъуныбэ уэдгъэшхынщ.

— Бей тхъэж фыхъу, — Къэрэщей, и шыр пхъэлъантхъуэм фIидзэри, пщылэм щIыхъаш. Хъуд а махуэм нэфIауфIэт, гурыфIыгъуэ гуэрым пэплтэ хуэдэ.

— Хъуд, ии шыр дэнэ щылэ? Сыт хуэдэ? Иджыри а зэрпсыныщIэ, зэрпшы Iуш?

— Шыр къуажэм дэкIуеижаш, щIалэ цIыкIу ихъыжри, Iейкъым иджыри.

— ФIыуэ дзыхъ уошцI уэ, Хъуд! — Къэрэщей зыхуэзар псори жриIэжаш абы.

– Алэ, ар абыхэм яхуэубыдынукъым, апхуэдэшкъым ар иджыри, – дыхъэшхаш Хьуд, – ди щлалэ цыклу цылэт мыбыи, зышэжын сымыгъуэту, арэфыпсклэ шым теспхэри сутыпщыжаш. Ар езы шымы игъэунэхуагъэжъщи, занщлэу мэклуэж, шхуэлуй хуейкъым, щлопщи хуейкъым. Хамэ лъэпкъ зыбгъэдигъэхъанукъым.

– Итлани щцлэнукъым, бзаджем лэмалищэ илэш, зи ныбжъ хэклуэта шыри умыщлэххэу лъэкъыкъ хъунклэ хъунщ.

– Хъэуэ, хъэуэ, куэд щлащ ар зэрынэсыжрэ, сллож абы и дежклэ верст тлоштыр. Жэрыгъэ защлэклэ иклунощ ар абы. Умыгузавэ абы щхъэклэ, ар иджы къатлэтэжауэ а хъыбар дыдэр жилож хъунщ. – Мис а шым арэфыпсклэ тепхауэ абреджхэм ялэщлэкла щлалэ цыклуэрат Долэт и адэ хъунур.

Апхуэдэш, си щлалэ цыклу, уи лъэпкъыр къызэрежъа щыкларикъызыхэхъуклари. Уэ жылэ иджы, щхъэхынагъэрэ хуэмыхугъэклэ абыхэм дагъуэ ялэ хъунумы мыхъунумы, е Долэт клэгъуасемыщлу куэдрэ щыщытар лэжъэн флэмыфлу, лэжъыгъэм пылуклуэту арами армырами. Хъэуэ, абы нэгъуэщл щхъэусыгъуэ илэш.

* * *

Клэдэт, большевик зауэхэр яухыу езыми щхъэгъусэ игъуэта нэужь, Долэт мурад ищлащ щлэрыщлэу псэун къыщцлэдзжыну. Мэкъумэшщлэм хыхъэжыну. И щхъэгъусэм и фыгъэклэ и унагъуэ луэхухэр мылейуэ зэфлэуват. Лъэщт икли жыджэрт и щхъэгъусэр лэжъыгъэклэ, унагъуэ хъуат, бахъейр къыщцыхыу, хъэблэм шы щыхагъэпщ цыта и щцлэнтлэшхуэм иджы къакъэщцыпщцлу джэдкъазыр хъушэу дэтт, и унэ хадэр къеклуэрэ къабзэлъабзу зехъат икли бэвт, мо игъащлэм ямыва-ямытла щыщлэм сыт хасэми, къытлэтлыжауэ, гур хигъахъуэу щыхъурт. Зы хъэ къуэлэнышхуи дэлът и щцлэнтлэм. Игъащлэм илатэкъым апхуэдэ псэукларэ тыншыгъуэрэ абы. Ауэ итлани гуныкыуэгъуэм щыщлэртэкъым: и унагъуэр зэпэща щхъэклэ, езым и луэхухэр зэклэлъымыклуэт. И гупсысэ псори плейтейуэ зытеухуар и пхъащлэ лэщлагъэр хыфцлэдзэжу мэкъумэш ищлэныр арат. «Иджыри къэс джыдэрэ пхъэхрэ слыгъыу къэзмыклухъамэ, ар лэщлагъэ схуэмыхъуамэ, сэри сащлыхъэнт нэхъыфлылуэу псэухэм», – зэбгъэжырт Долэт и гумрэ и щхъэмрэ. Арат зытрилхъэр и мыгъуагъэ псори – езым и делагъэр. Апщлэндэху и гур нэхъри бэмплэгъуэу зэ-

рышхырт. Ауэ мэкъумэшынцІэм хыхъэжын пхъэкІэ куэд хуейт. А псор абы иІэтэкъым. Шыгу зэщІэщІа, пхъэлэщэ, къытхъ – дэнэ кърихынут а къомыр? Къызэрищэхуни ІэщІэлътэкъым. Пэжу, КОВ – жари зыгуэр къызэрагъэпэщат – къэралыр мэкъумэшынцІэ тхъэмыщІэкІэхэм дэІэпыкъуу. Ауэ ари пшыныжын хуейтэкъэ. Абыи узыхуей псор къыпхуищІэн, уэ зыри хыумылтхъэу? «Хъэуэ, ари хъунукъым си дежкІэ», – егупсысырт ар. НэгъуэщІ зыри щымыхъужыххэм, а пхъэх, джыдэ гуэрыр къищтэжри гъатхэм щыщІэдзауэ бжыхъэ пщІондэ лэжъащ, хэт унащхъэ хутрильхъэу, хэт бжэ-щхъэгъубжэ хуищІу, хэти и унэр лъабжъэм къыщынцІэдзауэ и щхъэм нэс хузэфІигъэувэу. ЛэжъащІэу кърихъэлІам хъэхуэ-щІыхуэ, жери зыхуэчэмыр хилтхъэжри зы шыгу зэщІэщІа къищэхуащ.

– Ыхъы, иджы зыгуэр хъунщ, сэри дяпэкІэ сыбдэлэпыкъунщ, уи закъуэ гугъу уемыхъу, – жриІащ абы и щхъэгъусэм гугІэу къэкІуэжри. Ари зыхуейр ара мыгъуэт, ауэ зыгуэр пхъэкІи мыарэзыуэ фэ теттэкъым.

– Ар щхъэ жыпІэрэ, сэ гугъуехъ лей стелъ-тіэ. ТщІэн догъуэт, тшхын догъуэт, сыт ушІэгузавэр, – къышидзыжа къудейщ абы, стІолым пшын къытригъэувэурэ. ЗэрыжаІэжымкІэ, сэри сытІыс-сытэджу ІэрубыдыфІ сыхъуати, гу зэщІэщІа къызэрищэхуари, и щхъэгъусэм псалъэ гуапэ къызэрыжриІари, сэ, и къуэ закъуэри гурьфІыгуэшхуэу хузэхыхъэжауэ ІэплІэкІэ сыкърихъэкІырт: «А си дуней нэху закъуэ, си щІалэ цІыкІу! Уэри шыгу зэщІэщІа уиІэщ иджы. Бр-р-р-ейм утезгъэтІысхъэн иджы», – жиІэу къызэдэхащІэурэ.

– Ан-на-а, ар шым тебгъэтІысхъэ хъун иджы, къеухэмэ-щэ, – къэщтащ си анэр.

– Хъэуэ, къезгъэхуэхынукъым. Алыхъым и нэфІыр зыщыхуэнхэ! Сэ алыхъым къысхуимыщІа щыІэкъым, – хуищІащ си анэми ІэплІэ сэри сызэриІыгъыу.

Апхуэдэу, гугІэгъуэр зилэ бынунэу екІуэкІащ махуэ зыбжанэ. Бжыхъэти, щІымахуэпхъэ къыщІэшын хуейт мэзым. Махуэ гуэрым Долэт и шитІым телъэщІыхъщ, япэу Іуэху-лэжыгъэ пхъэкІэ щІищІэщ, гу ашыкыр трихри ежъащ мэз кІуэну. Къуажэм дэкІыху зэ сэмэгумкІэ, зэ ижымыкІэ зиплтыхъурэ кІуащ «ярэби, сыкъамылтагъуу пІэрэ», – жыхуиІу. ЛлитІ-щы къехъуэхъуащ. Кавказ мэххэр дэкІыпІэрэ ехыпІэрэщ зы къэмынэу – бгылтэ защІэщ псори. ЗдэкІуэнум нэсыху шыхэри хуэІурыщІэу хъарзынэурэ кІуащ.

Пхъэгу зэгъэпэща, тхуей кІащІэу, кърильтхъэри къежъэжащ. Куэд къимыкІуу егъэзыхыгъуэм ежэху,

дэкIыгъуэм къаувыIау щIидзашщIэгъуэпIтым (адрейр къарэт). Сытми, ебыркъешыркъыу, мэзым къыщIэкIыжу псыхъуэм къыдыхъажыху къэкIуашщ. Псыхъуэ къыдэкIыжыпIэм зы тхъуий хузримычыжу шыувыIашщIэгъуэпIтыр. Къарэм и закъуэ екъуурэ щIэнтIат, гъуэзыр къыщхъэщыху. АрщхъэкIэ шы закъуэм къыхудэлъэфынт шыри гу хъэлъэри. Долэти и гум щIыхъауэ етIысэхашщ. «СыкъыгъэщIашщ, уэлэхъи, сыкъыгъэщIамэ, цIыIу-цIыIу-цIыIу-цIыIу, – и щхъэр игъэкIэрахъуэрэ зэкIэлъыгъаджэрт и бзэгур. – Ай бетэмал, сыту тхъэгъэщIу къыщIаукIыт! Сыт иджы щIэжыну?»

ЗимыIуэхуми фIэпсэкIуэд хъунт, асыхъэтым Долэт къэзылтэгъуаIамэ. Шысашщ зытэлайкIэ, шым еплъу, зигъэпсэхумэ, зричыжынкIэ гугъэу. АрщхъэкIэ зричыжакъым, хигъэзыыхъыху щIыбагъкIэ икIуэтурэ, пэстромкIэхэр елэлэхыжри иувэжашщ. ЛIот иджы ищIэнур, пхъэр иридзыжынути, игу пыкIыртэкъым. «МэкъумэшыфI щIэни апхуэдэу, къапшэр гъуэгубгым щибдзыжурэ упсэумэ. Уэлэхъи, умышъуну, Долэт, щIагъуэ умышъуну. Уэ зым фIэкIэ а шы жагъыныр къэзыщэхун мы дунейжыым щхъэ къытемыкIарэ? Алыхъым къуимытмэ, бегъымбарым къуитын? Пхуэфашщ ар уэ, – хуэшхыдэжырт Долэт и щхъэм, абыкIэ и гур игъэтIысу. – Я алыхъ закъуэ, къысхуэмыгъуну мы дунейм сыт хуэдэ къуаншагъэ щызлэжъауэ пIэрэ сэ? – жиIэрт итIани. – ДэнэкIэ зыздэми, си Iуэхур щхъэ къимыкIарэ?» Къыхуэмыгъун къуаншагъэ гуэр илэжъауи къыхуэщIэжыртэкъым. ФIуэ и гур зэгъэжыхукIэ зыхуэшхыдэжри къызыщIэкIыжа мэзымкIэ лъэсу игъэзэжашщ. Зей дамэкъуэ IэрыхуэфI къыхъашщ. Дамэкъуэр джыдэкIэ зэгуйгъэзри а зэгуэгъэзам шы пэщхъыныр дригъэубыдащ, зэгуэгъэза лъэныкъуэр Iэ сэмэгумкIэ иубыдащ, зэтрикъуэзэжашщ къимыутIыпщыну. Шыр йолъ, йопкI, и щIыбагъымкIэ малъэ, и гупэмкIэ малъэ – зехъунщIэ дунейр икIутэу. АрщхъэкIэ Долэт шы пащIэр иутIыпщыжыркъым. Дамэкъуэ зэгуэгъэзам зэрыдэлътым хуэдэу шы пащIэм-пэщхъыным екъуурэ япэ ищашщ дэшыпIэм дэкIыну. Шыри кIэлтыкIуэрэ и лъабжыиплIри фIигъанэщ аби екъуашщ. Къарэр хъэзырыххэти, гу хъэлъэр цыуи къащымышъуу дэкIыпIэм къыдашашщ. Зыкъомрэ къэкIуашщ апхуэдэу. ИтIанэ къуажэр жыжъэжтэкъыми, шы пэщхъыныр иутIыпщыжашщ, гъуэгури сэтейти, шы IумпIэр иIыгъыу бгъурытурэ, щIэгъуэпIтыр къызэплъэкIмэ, дамэкъуэр хуигъэдалъэурэ, щIэнтIэм къыдыхъажашщ. Езым яшрэ ягукIэ пхъэ гулъэшхуэ къызэришам щыгуфIыкIыу си анэ тхъэмышщIэри къыщIэжашщ.

– Сыту пхъэфІ къэпша, щІэхыуи укъэсыжаш, – жи-
Іаш си анэм.

– Пхъэр пхъэфІш, ауэ щІэхыу сыкъэсыжакъым.
Иджыри къэс пхъэ гулъитІ къэспэнти, шым сигъэ-
гуващ ахъумэ.

Пэж дыдэуи, Долэт мэкІэ къытекІуэн щымыІэу
ІэкІуэлъакІуэт. ЩылІыщІэм щыгъуи выхэр бжъы
къудейр ятелъу мэзым ихурт, Іэжъэр абы щыхихырт,
щІищІэрти, вы лъэщхэм къахутеч къудейуэ, пхъэ Іэжъэ
къишэфырт. Ари щІымахуэ махуэ клэщІым. Апхуэдэт
Долэт мэкІэ.

Мэз къикІыжа лЫр гъэшхэн хуейтэкъэ. Ари сыт
хуэдэу мэзакІуэлЫр зэрагъашхэу щытар. Си анэми
къытригъэуващ хузэфІэкІыр, нэгъуэщІ зыми щІэмы-
ушщІэжу: илъагъурт Долэт зэрынэщхъейр. Абы зы зэ-
гуэп гуэр имылэмэ е зыгуэр игу къемыуэмэ, сыт щыгъуи
гуфІэр и нэгум къыщІэджэгукІыу къыщІыхъэжырт,
махуэ ныкъуэ фІэкІ къэмытами, ІэплІэ, ба къытхуи-
щІыну хъэзыру. Игъэшхаш, зэрышха щыкъухэр Іуи-
хыжри итІанэ еушщІаш си анэр щабэу.

– Сыт ущІэнэщхъейр, сыт къэхъуар?

– Сынэщхъейкъым.

– Сэ солъагъу узэрынэщхъейр. Уэ мыхъэнэншэ гуэр-
хэри гукъеуэ щІынкІэ мэхъу. Хъунум щхъэкІи мы-
хъунум щхъэкІи умыгузавэ. Плъагъункъэ, иджыри
уигу къеуэну хуэфашэкъым уэ ущІэнэщхъейм.

– Сынэщхъейкъым, алыхъым нэщхъеягъуэ къыди-
мыткІэ, ауэ шыр шы хъунукъым, шы къэтщэхуар.

– ТІури, хъэмэ зыри?

– ПцІэгъуэплъыр.

– Сыт и лажъэр? Дахэ дыдэш, итІани... – Долэт къы-
пыгуфІыкІаш, «дахэш» щыжилэм.

– Шы дахэ мыжэш. Жагъын иІэш.

– НтІэ, апхуэдизыпхъэ дауэ къэпша?

– ЛъэкІыу къэсша... згъэшынащ, згъэгузавэри къэс-
шаш.

– НтІэ, иджыри бгъэшынэнщ, бгъэгузэвэнщ. Пхуэ-
гъэгузавэмэ, зыхинэнкІэ хъунущ ар абы, – жиІаш си
анэм, шы и пІалтэ ищІэ хуэдэ, ищІэнкІи хъунут: и дэ-
лэхум шы фІыуэ илъагъурт, зэрихуэрейт.

– Абы щхъэкІэ унэщхъей-тІэ? Гугъу уехъамэ, зыгъэп-
сэхуж. Мес, уи дуней нэху закъуэми и жагъуэ хъуащи,
ари нэщхъейш.

Арати, Долэт къэгүфІэжщ, къэщІэрэщІэжри шым и
жагъыныр зыхинынуи гугъэ хуищІыжаш, гугъу зэре-
хъари щыгъунщэжаш, сэри ІэплІэкІэ сыкъишцэри сы-

шліхаш, зэрыджэ, к'ушхьамышх, кх'уужь ц'ык'у гум тел'ыр к'ытрызиг'эхыну. Шит'ри кх'уафэм бг'эдэту лус яшхырт. Пц'лэг'уэпл'тым лусыр к'ылурыл'тэлыжу и шх'эр шл'эх-шл'эхыурэ иутхышц'ырт, пырх'ырт: шыг'ушц'эжа к'ышц'лэк'ынтэк'ым дамэк'уэ зэг'уэ-г'эзар, и пэцх'ыныр зэрих'эрт. Шым срих'эл'лэри лэ дил'аш, едэх'эшл'аш, лэк'лэ сиыг'ыу сышц'ытриг'эт'ыс-х'эм, шым и тхыц'лэр апхуэдизк'лэ сызэридзэу к'этхы-тхати, сык'эашц'эри сэри нап'этехыу сык'ээг'ашц'.

Долэт зэрихуаш а шит'ыр зы ил'эси, ил'эсит'ли. Пц'лэг'уэпл'тым и жаг'ыныр сыт имышц'лэми, хушг'э-нак'ым, ауэ езым гуг'уехыыр пыл'у зриг'эсауэ зыгуэ-рурэ к'эрихуэк'ырт, ирилаж'эрт. Гуг'ут мэк'умэш-шц'лэм и луэхур, езым и унейуэ пх'эл'эшэ шл'имышц'лэфмэ, г'эатхэ к'эсыху вак'уэ дзей л'ыхыуэн хуей х'умэ. Ауэ сыт и лэмалт, Долэт г'э к'эс езым хуэдэ зыгуэр к'ыиг'уэ-тырти, зэрих'тум хуэдэу яшхэр зэпэшл'эшл'ауэ вэрт, сэрт. Абы ишц'ылушк'лэ уи шыр пх'эл'эшэм дахэ-дахуэ емык'умэ, гуг'уехыри ук'ытэг'уэри зыхуэг'эшэчын хуейт, жалэ псори х'эуэншэу яхуэшц'лэн хуейт. Ешанэ г'эатхэм дзей хуэхуам к'ыбжри'лаш, шх'этечу:

– Уэлэх'э, Долэт, уэрэ дэрэ дзей дызэхуэмых'уну: уэ уи шыр лэж'энук'ым, сыт ар сэ х'эл'тэ лейуэ к'ышц'лэсл'эфэк'ыну. Пш'эдей шышц'лэдзэуэ си шл'ым ук'ымых'э. Сэ сэр-сэру сывэжынц'.

– Сэри к'ызгуро'уэ мыг'уэ си шыр зэрымышц'ла-г'уэр, лэмал хуэзг'уэтырк'ым ах'умэ, – жи'лаш Долэт. Абы и ужк'лэ зэрихуэ х'ужынутэк'ым пц'лэг'уэпл'тыр. Ар иш'эжу х'ун хуэдэу пэл'энык'уэ к'ышц'эхун хуейт. Ауэ апш'лондэху вэн-сэныр к'эж'энт, и шл'ы тлэк'лур шц'лэк'лэ ириг'эвэну унэ зышц'л гуэрым гурылуаш, бжэ-шх'эг'убжэ хуишц'ыну. Езым шыр ет'уанэ махуэм бэ-зэрым ишаш, махуэр блышх'э махуэти, бэзэрышхуэт (абы шыг'уэ блышх'э махуэрашц' бэзэр махуэу шытар). Шыр уепл'ынк'лэ дэг'уэт, дзыг'уэщым хуэдэу, и цы шэдж тел'эшл'ар ц'лурт. Си анэми жи'лауэ, дахэ дыдэт, яет. Шц'эушц'лэ ил'энут – яшц'эхуныр тх'эм ешц'эт. Ар зышц'эми ел'ытат: пц'ы упсынк'лэ хуэпсэл'эк'лэлэзэу, и нап'лэ мыхуадэу шытын хуейт. Арат Долэт зэрышынэр: «к'ызыэмыушц'лауэ яшц'эхумэ, арат! К'ызэушц'лэмэ, сыт яжес'лэнур?» – гупсысэрт. Шыр зэрал'аг'уу к'эбг'э-рык'лауаш ц'ыхур, хуейри хуэмейри, луэхуншэу дзашх'э-дзасэ зышц'л бэзэрым тетхэри.

– Уэлэх'э, мыр алашэ дэг'уэм, – жи'лаш зыгуэрым. Абы зэрымшц'эхунур Долэти заншц'лэу к'ыгурылуаш, япэшц'ык'лэ зэрышц'ытх'уамк'лэ.

– Сыт щІэгъуэщІыым жышІэр? – щІэупщІащ нэгъуэщІ зыгуэри. Ари апхуэдэ зыгуэрт, и бухъар пыІэр лъэныкъуабэу тегъэсауэ.

– ТумэнищІІ, – жиІащ Долэт, япэу и жьэм къыжъэдэхуа псалтэр.

– Іэу, зыри щІымыгъуу, зыри кІэрымыхуу, хъурейбзэуи?! – Долэт зыри жиІакъым. Сыт жиІэнт. ИщІэрт абыхэм я псалтэкІэмкІэ ахэр щэхуэгъу зэрымыхъунур. Ар зыхуейр нэгъуэщІ цІыху лІэужьыгъуэт. И хъурыфэ пыІэ тІэкІум и нэхэри щІэхъукІауэ, цей зэтеджжа кІагуэ тІэкІуи шыгъыу зы лІыж цІыхухэм къазэпхрыкІри къыбгъэдыхъащ, шыщхэм Іэ дилтэурэ къеупщІащ.

– СыткІэ къызэптыну мыр, сыт хуэдиз узытемыкІы-нур?

Долэт занщІэу гу лъитащ ари езым зэрыхуэдэ гуэрым. «Дауэ, дауэ хъун ар, шы щхъэкІэ сэ схуэдэ зыгуэр, цІыху къээзгъэпщІэну?» – гугъу ехьырт. ИтІани хуейтэкъым бэзэр псом дыхъэшхэну зыщигъэлуну, а пыІэ лъагэхэм зэхыху шыр щІищІэжыр жиІэну.

– Сыт мыр уэ зэрыпщІынур? – еупщІащ щэхуакІуэм.

– А зиунагъуэрэ, сыт шы зэращІыр? ЩІэсщІэнущ. Си палъэныкъуэр лІащи, къэнам пэщІэсщІэжыну арщ, – къэуІэбжъащ лІыр.

– АтІэ, мыр уэ шы пхуэхъунукъым, нэгъуэщІ къэгъуэт.

– Сыт щхъэкІэ, уэ урилэжъакъэ мыбы, ууейкъэ?

– Мыбы жагъын иІэщ. Хьэлтэ илгу гум екъунукъым, пхъэлэщэм пхуекъунукъым. Гу ІэнэщІ къепшэкІыу удэтыну? – зэгупащ Долэт, мыр щхъэ къыскІэрыхъыжъа, жери. КъедаІуэ зыкъомыр дыхъэшхащ, зыкъомым ягъэшІэгъуащ.

– Уа, шынэхъыщІэ, уэ дапщэ хъуауэ урилажъэрэ а шым? – къеупщІащ цІыхухэм я щІыбагъым шууэ къыдэт зы лІыж нэгуфІэ. Ар икІи дыхъэшхакъым – игъэшІэгъуауэ къыщІэкІынт.

«А-а, схуэщэнукъыми схуэщэнукъым, зэрыхъуІамэ, хъунщ», – жери Долэт тегушхуэпащ и жэуапхэм, шыри шыр къезыщари хэм иригъэху.

– ИлъэситІ хъуащ.

– АтІэ уэ дауэ урилэжъа абы?

– СлъэкІыу срилэжъа, вы зимыІэм щкІэ щІешІэ, жыхуалэращ, умыгъуэтмэ, шы жагъынри щІэпщІэнщ.

– Ёмыкхуххэу ара гум?

– Иокъу гу ІэнэщІым. Хьэлтэ илтмэ, дэшыпІэм пхубгъэдыхъэххэнукъым. И пэщхъыным уедзакъэмэ, дэшы-

пІами дешри зыкъомри макІуэ. (И пэщхынми едзакъэ мыгъуэтэкъым, ари щхьэ жиІа).

– Хьэ-хьэ-хьэ-хьэ-хьэхь, тхьэ дыгъыІэ, ар щІагъуэкІэ. ТумэнищІ ети шы пэщхыным уедзакъэу ежъэж, – къыхидзаш бухъар пыІэм, адрейхэри тхьэжу зэщІады-хьэшхаш. Щэхуэгъуу къыбгъэдэува лЫр нэшхъейуэ къеплгу щытт. ЛЫжъ шу нэгугъІар дыхьэшхакъым.

– УанэкІэ сыт хуэдэ хъуну пІэрэ, уеплгъа абы? – жиІаш лЫжъым.

– Хьэуэ, абы сеплгъакъым, нобэ сышэсри сыкъри-кІуа фІэкІ, ари цІахуцІау. Уанэшкъым сэ сызыхуэны-къуэр.

ЛЫжъым къамышы тІуашцІэкІэ цІыхухэр зэлтыІуи-гъэкІуэтурэ къапхрыкІри къыбгъэдыхъаш, и ныбжъым хуумыгъэфэщэну зыкъригъэлъэтэхри щІэгъуэплъым и дзэхэм, и лгъакъуэхэм, и тхым и Іэр дилгъэфэхри еплгъаш.

– Си шым уанэр къытехи телгъхэт, шынэхъыщІэ, уи шым. Долэт уанэр трилгъхэри шыныбэпхыр цІи-кгуэзэжаш. ЛЫжъым и шыр Долэт къритри, езыр шэсаш Долэт и шым. Хуэмурэ цІыхухэм япхыкІри, бэзэр утыкум тІэкІу къыщикІухъаш. Шыр ІурыщІэт, тес цІыху Іапкългъэпкъри зыхищІэ хуэдэт. Бэзэр утыкум икІри, бэзэрыбгъур губгъуэшхуэти, абы ихъаш. Къа-мышы имыІэту, икІи емыуэу зричри щІэпхъуаш. Къэу-выІэжаш. Бэзэр псом зэхыху пІэрэ, жышІэну, къа-мышымкІэ «щІкъух» жиІау еуэри, шым зыщричым, ткІийуэ къыжъэдикгуэжаш. Шыр кІэбдз лгъакъуитІым-кІэ уври къэувыІэжаш, хуэмурэ къабгъэдыхъэжаш цІыху еплгъхэмрэ Долэтрэ. ЛЫжъ гъэщІэгъуэнтэкъэ ари: е лгъаныкгуэкІэ емыщІа, е шыбгым къемыщэтэха, шэ-жыпкъым хуэдэу, теса фІэкІ, шым зритІау кІэбдзкІэ шыуаами.

– Шым и напэр тепхаш, шынэхъыщІэ. Ауэ уэ абыкІэ укгуаншэкъым, уэ уанэш ухуейтэкъыми, къэщцІыхуа-къым. Шы щыІэщ цІэщцІэнкІэ Іэмал имыІау, ауэ уанэш ггуэзэджэ къыхэкІгу.

Долэт ауан къэзыщІахэр ехъуэпсэжауэ, яфІателгы-джэу еплгырт шым. Долэти щытт, жиІэнур имыщІау, шыри фІэгуэныхъ хъужауэ, къезыщам хущІитхъа къомми хущІегъуэжауэ, уанэр къытрихыжыну щыхуе-жъэм:

– Зэ умышІащІэт, – игъэбэяуаш лЫжъым, – мыбы уасэ хуэщІар уэстмэ, арэзы ухъуну?

– Ахъай сыхъун. Уэ хуэбгъэфашэр къызэт, – лЫ-жъым бохъшэ кърихри тумэнищІ къритащ.

– ЗыгуэркІэ шыр уигу иримыхыжмэ, сэ уигу кызы-
мыгъабгъэ, – жиІаш Долэт.

– Уэстар анэ быдзышэу уи хьэлэлщ. Умыгузавэ, сэ
а шым и пэцхыным седзэкъэн хуей хъунукъым, –
ллыжбыр пцІэгъуэплъым шэсри езыр кызырэыкІуа шыр
и Іэдэжу бэзэрым текІыжащ.

– Апхуэдэ уанэш пудщ абыкІэ птыну, – жиІаш бу-
хъар пыІэм. Долэт ней-нейуэ, хэбгъэзыхьмэ, нэ ІейкІэ
еплъащ абы.

Бэзэрым кышщытекІыжым, и гъуапэм зыгуэр
кьеІэри кыигъэувыІаш. Ар япэрей и щэхуэгъурат.

– Алыхьым уиуэщІ, напэ уиІэщ, сыкъэпхъумаш.
Уэри, икІэм икІэжым, хъарзынэу пцащи, хъер пхухъу
кышщІапхар! ИгъащІэм сымылтэгъуаи сыбгъэлъэ-
гъуащ, – кышщІигъужащ абы, дыхъэшхыурэ, – нобэрей
уи сату щІыкІэм хуэдэ жалэуи яІуатэуи зэхэсахъым.

Долэти шыгуфІыкІыу арэзы техъуат и сатум, ауэ
ищІэжырт абы езым и фІыщІэ лъэпкъ зэрыхэмылтыр.
ИтІани нэгъуэщІ зыгуэру хузэфІэкІынутэкъым, шыр
фІэклуэдыпами, имыщІэххэу и насыпым къримыхъэ-
кІыжами. Гутедзи гъуси мылтыхъуэу, гупсысэ хъэ-
лъэм иришэх хуэдэ, и щхъэр егъэзыхауэ къуажэм кѳиу-
нэтІыжащ, и щхъэ хуэпсалъэурэ. «Уэлэхыи, абы сыкѳи-
мыгъэпцІат сэ. Алыхьым кысхуигъэгъу. Шыми лей
есхаш, кызызэышам и гуэныхыи къэсхаш.»

* * *

Гупсысэрт Долэт хэгъэзыхъауэ: «Сыт сэ мэкъумэшым
сыыхьэжкІэ? Дауэ сызэрыпсэунур? Абы тхъэжу ирипсэу-
хэм лъабжъэжъ яІэщ, бжыыхьэм кытрахыжыну мэкъу-
мэшым пэплъэу шыскъым. Сэ лІо, е зызгъэкІуэкІыну
гъавэжъ сиІэкъым. Е сыхэлэбэну ахъшэ гъэтІылта
сиІэкъым. Апхуэдэу шыщыткІи, унагъуэр псэун щхъэкІэ,
махуэ къэс зыгуэр ухуэмеинкІэ Іэмал иІэкъым. АтІэ сыт
и Іэмалыр?» Лъэсу хуэмурэ кыыздэкІуэжым мыращ Іэ-
малу кѳигупсысар: мэкъумэшым елэжын щыхуейр
пІалъэ-пІалъэкІэрэщ: гъатхэ вэн-сэныр, хадэ пщІэгъуэр,
гъавэ къехъэлІэжыгъуэр. А пІалъэхэм кыдэхуэ зма-
нымрэ щІымахуэ псомрэ сыт пщІэнуми ухуитщ. Уху-
еймэ, кІэн джэгуу мылым тет, хъэлІамэ гъэжъарэ кхъу-
ейрэ уедзакъэу, махъсымэ фІыуэ ефи, ухуеймэ, мэз кІуэ,
ухуеймэ, чын гъэджэрэз. Пэжщ, Іэщ зехъэнри Іуэхуш-
хуэщ. Ауэ Долэт Іэщ иІэкъым. ЛІо, зыгу зэщІэшІамрэ
зы жэм зэщІэсымрэ зепхъэн щхъэкІэ, куэд ухуей. Ар и

пхъэгъусэми игъэджэрэу хуэфIэкIынуш. АтIэ, мэкъу-мэшри ищIэу, абы къыщыдэхуэм и деж пхъащIэ IэщIа-гъэми ирилажъэу щытмэ, гъавэ игъуэтынуш, махуэ къэ-сыхукIэ зыхуэмеину Iэмал зимыIэ сом закъуэтIакъуэми щыщIэнукъым. АрщхъэкIэ, япэм щыщхъэ закъуэм хуэ-дэу, махуэм щылажъэм жэщым нэху къыщекIыу кыи-кIухыныр хъужынутэкъым: иджы фIыуэ илъягъуу пхъэгъуси, быни игъуэтат. Езыми игу тэхуэнутэкъым ахэр я закъуэ унэ нэщIым, дыгъурыгъуу хуэдэу, кыи-щIинэу кыиIухыныр. Арати, Долэт езым и пщIантIэм лъэщапIэ кыищызэригъэпэщаш, нэгъуэшIыпIэ мы-кIуэу езым и деж щылэжъэжыну, унэ щыным пыкIаш. Иджы ищIыр бжэ-пхъэгъубжэ, унэлъащIэ: стIол, шкаф, шэнт сыт хуэдэхэрат. Ауэ ари къелтэлъэхыжу игъуэ-тырт ищIыну. Сэри а лъэщапIэр зэштегъэупIэ, джэгупIэ схуэхъуаш. Ари сыт хуэдэ джэгупIэ! Сабиигъуэм гуи-мыкIыжу хэлъ IэфIыгъэ псори абы щызгъэунэхуауэ кыи-сфIошIыж иджыри. Си адэм и сурэтри, и щытыкIэ псори, и гумашIагъэри, и бзэ IэфIагъэри гукъинэ быдэ щысхуэхъуар а лъэщапIэраш. Сэ сызыхуей псори щыз-гъуэтырт абы: адэ-анэ Iэ шабэри, пружинэ кIыхыым хуэдэу шэрэза уэздыгъей пхъэупсахуэ дахэхэри, уна-пхъэу пхъэ тыкъыр цIыкIу куэди— кIэщIу жыпIэмэ, сабий гурыфIыгъуэ псори. И мэр-щэ? И мэр... А лъэща-пIэм кыищIых мэр иджыри кыи-сщIыхъэ хуэдэщ. Гъа-щIэр зэрызхэлъыр нэрылъягъу Iуэхугъуэ къудейкъым. ГъащIэм мэ илэщ. ГъащIэм и дэтхэнэ зы лъэхъэнэми, дэтхэнэ зы цIыхум и гъащIэми езым и мэ илэжщ. Сэ си сабиигъуэм и мэр мис а лъэщапIэм япэу кыищысщIи-хъаш, а мэр иджыри си Iум итщ, итынуи кыищIэкIыныш, сыпсэху. Мэзшыр кыизыкIуэцIывыкI уэздыгъеимэр чэф къуитыным хуэдэу гуащIэщ. Арат Долэт и лъэща-пIэми и лэжыгъэми я мэр, арат сщымыгъупщэжыну си сабиигъуэм щыуа мэри. Ауэ уэздыгъеимэр дэни щыуэз-дыгъеимэщ, Сыбырми, Кавказми — дэни. Сыт атIэ а уэз-дыгъеимэр си дежкIэ гуимыкIыжи IэфIи сщызышIар?! Ар, а уэздыгъеимэ гуащIэм хэзэрехъа си адэм и пщIэн-тIэпсымэ шыугъэрт. Араш ноби лъэщапIэм щIэлъу къуэщIий, пхъэупсахуэ дэнэ щыслъагъуми къасщтэурэ сыщIепэмыр: пхъэупсахуэм пщIэнтIэпсымэ щыужамэ, си адэм и фэ есплъынут. Ауэ сэ куэд шIащ апхуэдэ къуэ-щIий пхъэупсахуи зэрызмылъягъужр. Иджы пхъэуп-сахуэм кыиIэрихыр гъушIымэрэ фэтыджэнымэрэщ. СлIожь, ари зыгуэрым и гъащIэмэу кыищIэкIыныш, ауэ сысейкъым.

Си адэр щылъащэм и деж, сэри сыщIэст лъэщапIэм.

Плланэпэм шызэхуэтхъуса пхъэупсахуэ тхъурымбэм сыхэджэгухъу. Уэздэгъей пхъэупсахуэ шэрэзахэм уриджэгуну нэхъыфI бгъуэтынтэкъым. Ахэр апхуэдизкIа дахэти, пхъэр щииупсыр а пхъэупсахуэхэр ищIыну ара си гугъэт, ахъумэ а пхъэм къыхищIыкIыну сфIаIуэхухэтэкъым. Пхъэпсыр игъэтIылърэ пхъэх е бдзы къищтамэ, аргуэру сикIарыхъыжьэрт, пхъэупсахуэ дахэ схуэщI иджыри, жысIэрти.

— А хъэмэ къилъхуа, хъунукъым афIэкI супс, ныкъуэ хъунуш, — жиIэрт.

ИтIани сыщелъаIукIа, си жагъуэ имыщIын пхъэкIа, къищтэжырти, хъэзыр хъуа пхъэхэр аргуэру иупсырт. ЛIот си дежкIа бжэ блыпкъыр е рамэ кукъур ныкъуэ хъукIи мыхъукIи. ЗырикIт. Сэ сызыхуейр, пщэдджыжь къэкIуэну ди гъунэгъу щIалэ цIыкIухэм яхурикъун пхъэупсахуэ шэрэзарэ пхъэ тыкъыр цIыкIурэ куэдү силэмэ, арат. ИныкъуэкIи дэтхэнэ зы лэжыгъэ лIаужыгъуэми: упсэнми, бдзынми, зэпыхынми — езым хуэфашэ зыгъэхъеикIа пхъэхуэ зэриIэм сеплтурэ, лэжыгъэ Iауэлъауэхэр («сщ-щ-щ, сщ-щ-щ, сщ-щ-щ»; «пырхъ-хъ, пырхъ-хъ, пырхъ-хъ»; «кIокъуэ-сыкъуэ, кIокъуэ-сыкъуэ, кIокъуэ-сыкъуэ») зэрызэмышщIым седалуэурэ, гушэ уэрэд IэфIым хуэдэу, сыщIэжеикIырт. Абы щыгъуэ IаплIэкIа сыкъищтэрти сакъыпэурэ сыхыжырт унэм, си анэм сритыжырт.

ЛъэщапIэм къакулэрт зыгуэр езыгъэщIхэри уэршэрыну хушIыхъэ хъэблэ лIыжыхэри. Iуэху зилэм и Iуэхур дызэфIигъэкIырт, уэршэрынухэми ядэуэршэрырт. Ауэ уэршэрын пхъэкIа зэи етIысэхыртэкъым Долэт, а зэрылшащэм хуэдэурэ жалэми едалуэрт, езым жиIэн хуейри хидзэрт. ИIэт абы псом нэхърэ нэхъыфIу илъягъуу икIи нэхъ дзыхыщIэгъуу ныбжьэгъужь, МыхъэмэткIа еджэу. А тIум куэд зэдалъэгъуат, куэди зедашIэжырт. Ар кыыщIыхъамэ, гунэсу тIури зэуэршэрыллэрт, Долэти и Iэмэпсымэр щигъэтIылт щылэт, къаIуэтэж гъэщIэгъуэн гуэрым е ауаным и Iагухэр хузэтригъауэурэ щыдыхъэшхыжын пхъэкIа. А Мыхъэмэт дыдэращ Долэт и хыбархэр зыхуиIуэтэжурэ зэхэсхыгъар. АпхуэдизкIа зэгуапэт а тIури, а зы хыбарырт тIошIрэ кыытрагъээзэжурэ зэхуаIуэтэжми, зэрымыужэгъуу зэщIэщыгъуэт.

— Сэлам алейкум, Долэт, — кыыщIыхъэрт Мыхъэмэт, быхъуу бакъуэу. ЛIышхуэт ар езыр, и инагъым хуэфэщэн къаруи хэлъу.

— Уалейкум сэлам, Мыхъэмэт, еблагъэ, — жиIэрт си адэм, къэнэгугъауэ, — дауэ жыпIа асэтин Мусэ мэзщIас дызэригъэкIуар?

– Уэлэхыи, кыытхуэмыщІэгъуа асэтин Муси, псори щхьэхуещэщ.

– НэгъуэщІ куэд кыытхуэщІэгъуа, асэтин Мусэ и закъуэ?

– Куэдыр хэт ищІэрэ, ауэ цІыху закъуэтІакъуи къахэкІащ абыхэм, уэ узыгъэлІыщІам хуэдэу.

– Ар сыт, ар абыхэм яхыумылгытэ, абы и анэми и къуэшхэми я шытыкІэр бжесІакъэ. А зы закъуэр къахэкІауэ арат абыи.

– Аращ-тІэ «Пшагъуэр, дыгъужьыр, уэркыжыжьыр шымыІэжашэрэт», – щІыжалар адыгэхэм.

– Уэздыгъей гуанэри щІыгъу абы, Мыхьэмэт, – жиІащ Долэт, хуабжыу жьэхэуэрэ пхьэупсыным зденыкъуэкъум, – уэздыгъей гуанэми мащІэ си фэм дихыркъым сэ.

– Хьунуш иджы щІыдгъуми, уэркыжыжьыр шыІэжкыми, уэздыгъей гуанэр абы и пІэкІэ хэдгъэхьэнщ. Пшагъуэр, дыгъужьыр, уэздыгъей гуанэр... ЗэкІуркъым, Долэт.

– ЗэкІунуш ар, сэ сызэрелІалІэм хуэдизрэ уэри уелІалІэмэ... АтІэ дауэт, жыпІэжыркъэ, асэтин Мусэ уигу дахэ кызыэрищІар мэщІэс дыщигъакІуэм?

– Гъуэмылэ диІэкъым, сакъылэт тІэкІу кыыдэт, шыжысІэм, – «Пхьэр хэфхрэ, сеплгъмэ, фэстынщ, апщІондэху фи ахьшэри нэхъ хьума хьунщ. ЗэкІэ, хьэлІамэ гъавэ, Мыхьэмэт; куэ пшыкІуплІ къэшэху, Мыхьэмэт, умыгузавэ, Мыхьэмэт», – жиІащ.

– Уэхъэ-хъэ-хъэ-хъэхь! Куэ пшыкІуплІ кыыпхуэшэхунумэ, асэтин уэркыми дыщІыхуэлІыщІэнур сытыт, – зэтригъэуащ Долэт и Іэгухэр, – аратэкъэ щхьэ къуийм и лажьэр щхьэ псом ищІэркъым, жыхуаІэр. И пхьур нэхъ къодэхашІэ си гугъэт абы езым нэхьрэ.

– Ар сыт, ар. Ар уафэм къеха цІыхут, щІылтэм щекІуэкІ бзаджэнаджагъэхэм зыри химыщІыкІыу. А тІэкІурай си гъащІэ псом ІэфІыгъэу хэлтыххар.

Абы зэрынэсу, Мыхьэмэт гушыІи ауани хэмылгыжу, гъащІэ Іуэхушхуэ гуэрым тепсэлтыхь хуэдэу, жиІэжырт асэтин уэркыпхьум, сурэт тхам хуэдэ, мо цІыхубз дахэм адыгэ лыщІэ бэлэбанэр нэхъуеиншэу кызыэрилгъыуар. Жилэжыху къэси а хыбарым зыгуэр щІигъурт, зыгуэркІэ игъэшІэращІэрт. Езым нэхъ и фІэфІхэр хилхьэу кыщІэкІынт, и фІэщ хьужурэ. ИкІэм икІэжым, хьыджэбзыр кыыдэкІуэсэнэу хьэзыр хьуауэ, езыр шысхьу кыигъэнэжауэ жиІэрт, насыпышхуэ зэрыримытыфынум щхьэкІэ, гугъуехъ лей химыдзэн щхьэкІэ. Хэт ищІэрэ, къэхъункІэ хьунуш апхуэди. Ауэ

пцй зыхэмылгыр зыш; Мыхэмэтрэ асэтин хьыджэбзымрэ я гум кьэмыкйыххэу, ямышцлэххэу кьызырыуцфла хуаш. Цыхубзыр цхьэгъусэ нэс игъуэтыным егупсыс, ар кьызыфйигъэщц, и нэгу кьышцйигъэхэ хуа нэужь, япэ дыдэ зэгуаклуэр цыхухъум и лъэщэгъыр, и кьарур, и тегушхуэныгъэр — и йэлуэлгьакуагъэраш, дауи, икйи бжыфйэу. Ар (хьыджэбзыр) кьаруклэ махэщ, йэ шабэ-лу шабэщи, гупсысэклэ кьыгурымылуэ щцйклэ, имышцлэжу зылгыхъуэр езыр зыхушыщцлэраш. Цыхубзыр зыхуейр щцлэгъэкъуэн быдэ хуэхъун, и гум жьы дезыгъэхуфын цыхухъу лъэщц, ахъумэ, мацлэ диям хуэдэу, здэбгъэшымклэ лушащэу зызыхуэ лыр абы и дежклэ гуаклуэджэщ. Хуэдэтэкъым Мыхэмэт мацлэ диям. Ар лышхуэт, хуэпсэгъуэу бжыфйэт, и нэпкьпэпкьышхуэр, инылуэу кьышфйэщц цхьэклэ, гуаклуэу зэклуж, хуиту зэлгылуа и нэклушхуитйым «умыгузавэ, сэ укьыс-кьуэщтыкй хъунукъым», — кьыбжаэ хуэдэ, тегушхуэныгъэр кьрихырт. Клуэаракъэ, ушцлэмыушцлэжу здыхуейм узыкйэлгызышэфын кьару пкьрылт.

Пщыхэхэщхэ гуэрэм пхэ гулгэ кьишэри кьыдыхьэжат Мыхэмэт. Хьыджэбзыр цхьэгъубжэ игъуэзэщцйклэам кьылу кьаплтэрт, зыкйи зимыхьэкъуэу. Лот мэз кьикйыжа лышцлэм цхьэклэ зышцйыхьэкъуэнури, е уэркь шауэтэкъым, е шцлэ зыхуашц зыгуэртэкъым. Лышцлэми ар илгъэуа, хэмэ имылгагъухха, — гу лымытагъэххэ хуэдэу, выхэр шцйигъэхури гур иунэщцу шцидзаш. Гу хьэлгэ, а зым пхэ сажнэ псо кьикйын хуэдизу. Хьыджэбзым флэгъэщцлэгъуэн хуаш мэз кьикйыжа, апхуэдизыпхьи кьэзыша шцалэм, зигъэпсэхун цхьэклэ емытгысэху пхэ унэщцыным зэрышцидзар. Ари сыт хуэдэт зэрылэбэр? Жыджэру, и дэтхэнэ зыгъэхъейклэми жьы шцлэгу икйи шэрыгуэу пхэ сажнэ кьегъэжьам дэлэбейуэрэ, пхэ абрагъуэ итырыгъухэр, баш псыншцлагъуэ цыклум хуэдэу кьемыхьэлгъэкйурэ тригъэзагъэрт. «Сыту дахэу лажьэрэ, — егупсысаш хьыджэбзыр. — Езыри йейкьым», — кьыфйыхэдзэкьыкйлаш аргуэру и гур, укытэурэ. Шхьэгъубжэ луах кьызырыукйыжынур шыгъушцэжауэ еплтырт лышцлэ шцалэм и луэху шцлэклэ, апхуэдишцлэ дихьэхати. Кьыфйэщцлэрт езым кьыжыхэхэщц пщыхьэххэ акъужь гуапэр а шцалэм и йэпкьлэпкь зехьэклэм кьышкьрихуу, абы кьригъапщэу. Пхэ хьэлгэхэр кьишцтэурэ шцитрилгъэхэклэ, хьыджэбзми зыхишцлэрт а хьэлгэр кьыдишцлэу, абы дэлэпыкьуу. Зыпэрыуэжынкйэ хуэфйэмыкйыу и нэгу кьыфйышцлэхьэрт пщыхьэххьэклэрэ я хьэщцлэщым кьышцызэхуэс шцалэгъуалэ гупыр. «Сытклэ яшхьхэ ахэр

мыбы, – зэриг’апшцэрт махуэ к’эс я х’эшл’эщым к’ы-
 щызэхуэсүрэ и нэр зыг’элэж’а щауэ фэрышц’ гупымрэ
 л’ышц’э ш’алэмрэ. – Пэжш, ахэр к’уелейш, адэ мыл’кум
 иг’эудэфащ, шыг’ынк’э г’ээц’лэрэщ’ащ; мыр к’уелей-
 сызш, бэлэбанэщ. Абыхэм иг’ащлэм зы х’эл’и к’а’лэ-
 так’ым, зы махуи мэжэл’лак’ым, мыр зыхэтыр х’эл’тэ
 зашл’эщ, щымэжал’эри нэх’ыбэщ. Ит’ани сыт зи
 мых’энэр абыхэм я фащэ тэрэфарэри, я дыщэ лэрыпс-
 хэри, хуэмынык’уэххэу нэх’ыбэм зы’уал’тх’эа дыщэ
 нэг’уджэхэри. Мыбы и лэпк’эльэпк’э л’ээцаг’эри бжы-
 ф’лаг’эри к’эат-к’эатурэ зэтедыжа шыг’ын фейцейми
 хуэг’эпшц’лурк’ым, зыщиг’эх’ейк’э и лышц’э яе бы-
 дэхэр к’эарууф’лэу адэ-мыдэк’э к’ызытредзэ, х’ыби-
 иг’эа л’эпк’эи леи к’лэрылтк’ым. Я фащэ ш’лэзых’умэр
 ящымыг’ыу адрейхэр пл’аг’уну гущык’ыг’уэа дыдэу
 к’ышц’лэк’ынш, хэт л’аг’уэа псыг’уэрэ ныб’афу, хэт и
 лышц’лэхэр, фыз хуэмыхум к’лэриушц’ла ят’лэху лэмышц’лэ
 хуэдэ, х’ыбийрэ лалэу, – абы щынэсым х’ыджэбзым
 и лэгуит’эри и нэк’лум л’уип’лэжащ, пл’ыж’э к’эх’уауэ,
 тхытхаш, а гущык’ыг’уэм лэпк’эльэпк’э ш’ланэк’э е’луса
 хуэдэ, ауэ абдежи к’ышциг’эувыл’эфак’ым ц’ыхубзым
 и гупсысэр. – Ахэр я л’ащх’эа, я л’эгуаж’эхэр зэф’ла-
 г’ащх’эа-зэф’лаг’ауэу жыхафэгум шрик’лук’э, гуемы’уу
 уол’аг’уэа зэрыфэрышц’лэхэр, к’ышцыбдэфэк’ли нэх’ыбэм
 уи л’апэм к’ытоувэ, ямышц’лэххэ бзэмк’э «пардон» к’ыб-
 жал’эжын шх’эк’э. Мыбы, мопхуэдиз х’эл’тэ зыг’эх’ейм,
 и лэбэк’лэри лэрыхуэщ, и зыг’эх’еик’лэри дахэщ. Х’эуэ,
 ушыг’ыныджэмэ, шыг’ын к’ээпшэху х’унуш, умэ-
 жал’лэмэ, шхын к’ээпшэху х’унуш; ауэ алых’ым к’ы-
 уитын хуеа насыпым ухуэнык’уэмэ, к’ээпшэху х’уэ зы-
 гуэрк’ли ар из пхуэщ’ыжынуку’ым. Сыт, ик’лэм ик’лэжым,
 шыг’ыныр зишц’ысыр? Ц’ыхух’умрэ ц’ыхубзымрэ нэх’э
 щызэхуэгумашц’э дыдэм а нэх’э шыг’ын ш’лэрэщ’лэри
 хыф’ладзэж, адэ-мыдэк’э ик’ух’ауэ, к’ык’лэл’тык’луэ фэ-
 рышц’ыг’эм и деж к’эащтэжыну», – х’ыджэбзыр и гуп-
 сысэм шыук’ытэжауэ, зиг’эзэри унэ к’луэц’ыр к’ыпл’гы-
 х’ащ, пэшыр нэщ’ит, к’эзышц’лэн шылэтэк’ым. Хуэфащэ
 шыг’ынк’э Мых’эмэтыр ихуэпауэ к’ызыф’иг’ээщ’ащ,
 ар зык’ли ящх’тэк’ым эзым и насыпыр к’ызыхэк’лын
 хуей гупым – ар х’уэпсэг’уэт. «Х’ы!», – жери к’ых’э-
 дых’эшхык’лащ. Абы шыг’уэа Мых’эмэтрэ а уэрк’э
 щауэ гупымрэ к’эарук’эа зэдиг’элаж’эа хуэдэу епл’ауэ
 арат: «Ип’ыт’ынт, ныб’афэк’эа иг’эг’уэл’ынт...» Сыт
 хуэдизрэ зримыг’эпшцами, эзыр шх’эг’усэу зыхуаг’эа-
 фащэ щауэ г’ээц’лэрэщ’лахэм ящыщ гуэри пэх’уак’ым
 а л’ышц’э ш’алэм шэныф’лаг’к’ли, к’эарук’ли, бжы-

фІагъкІи. Ауэ итІани фІыуэ ищІэрт абы езыри пэшэгъу зэрыхуэмыхъуфынур. «Сыт мыгъуэкІэ сыдэхъун сэ апхуэдэлІым, – жиІаш игукІэ, и Іэ гъэфІа фагъуитІыр кыІэтщ еплтыжри, – абы и щыгъыным фІейнс къудей схущІэгъэкІынукукъым сэ». Апхуэдэурэ хъыджэбзыр гуп-сысэхукІэ, щІалэм гу зэхуэдитІыр иунэщІат.

– Мыхъэмэт, уешакъэ? Щхъэ зумыгъэпсэхурэ? – кы-дэпсэлтыкІаш ар щхъэгъубжэм. Мыхъэмэт зыгуэр кы-зэрепсэлгъар зэхихат, ауэ кыгурылуатэкъыми, пхъэ кыІэттар зэриІыгыу кызыэщІэувыІыкІаш.

– Уешакъэ? – золэ. Щхъэ тІэкІу зумыгъэпсэхурэ?

Псалгъэ щабэм емыса щІалэм Іэнкуну жиІаш:

– Зызгъэпсэхунщ, лэжыгъэр сыхмэ, – игуми ІэфІ мае гуэр хыхъаш. ТІум языхэзми и гугъэт езым игу адреим кыыхуэкІар игъащІэкІэ гъэпщкІуа щэхуу къэнэжыну, кызыыхуэкІами нэгъуэщІхэми къамы-щІэну. АрщхъэкІэ ар дунейр кызызэриухуэрэ щІалэ-гъуалэм яхэлъ щхъэгъэпщІэж гугъэкІэщ. Апхуэдэщ цІыхур кыыщыхъуами, апхуэдэщ ноби, апхуэдэнущ цІыху дунейр тетыхукІэ. А тІуми бэлыху забыщІ я гугъэж щхъэкІэ, малъхъэдисым хуэдэу зыІэпызыщэ, зыпэмылъэщын къару гуэр я кум кыдэхъуэпскІат. Апхуэдэщ щІалэмрэ хъыджэбзымрэ я лъагъуныгъэм и къежъаплэр. Насып зиІэм и гукъэкІ ІэфІхэр кыытемы-къутэжу хуэхъумэнщ.

Хъыджэбзыр жейакъым нэху щыху, щатэу, зигъэкІэ-рахъуэу хэлъаш. Зыбжанэ щІауэ гукъеуэ хьэлгъэ иІэт: зратыну кыыхуагъэлъагъуэр насып хуэхъуну щы-гугъыртэкъым, насыпыншагъэ фІэкІ, и гум ирихъыр-тэкъым. ЖэщкІэ, гъуджэм бгъэдэту зитІэщІыжурэ и Іэпкълъэпкъ зи фІыгъуэ хъуар щызэниплъыхькІэ, гужъеуэ къаскІэрт, Іэ жагъуэ щІыІэу кытелэбэ хуэдэ. Иджы лыщІэ щІалэм еплтурэ и гупсысэр къэутхъуэ-пати, езэгъыжыххэртэкъым. И наплэр зэрызэтрильхъу, ар и нэгу кыщцІыхъэрт, зэ фащэ къекІукІэ хуэпауэ, зэи зитІэщІауэ «НэкІуатэ», – жиІэу кыщхъэщыту. Ауэ ар игъащІэкІэ зэрыхуэхъунур кыгурылуэрти, и гупсысэм нэгъуэщІ щІыплэкІэ зидзыжырт, езыр зыхуэмеймкІэ. Аргуэру къаскІэрт.

Іщэдджыкъым Мыхъэмэт дэкІрэ пэт, кыыбгъэды-хъаш хъыджэбзыр. Ар тІэкІу Іэнкунт, уэркъ пщашэ фа-гъуэм зэрихабзэм нэхърэ нэхъ плыжыт, лъыуэ щІэтыр и нэкІушхытІым кІуагъэнт. ЛентІ плыжы бгъузэ зэ-блэдзакІэ къепхэкІа чэтэн хужь зэкІуэцІыль гуэр кы-хуишиящ:

– Мыр сыт?

– Гъуэмылэ тІэкІущ.

– Сэ зы махуэ щхьэкІэ гъуэмылэ здэсщтэркъым. (Къратыртэкъыми арат щІыздимыщтэр, ауэ ари жиІакъым.)

– Иджы здэштэ... Уэ фІыуэ ушхэн хуейщ... узэрылажъэм хуэдэу.

Мыхьэмэт къыІихащ. Саугъэт лъапІэт ар абы и дежкІэ, ахъумэ гъуэмылэ къудейуэ къэнэжыртэкъым. Зы фІыщІэ псалты хужыІакъым, зы жэуап гуапи иритыжыфакъым, а псоми къыкІыр кІыгурыІуэным егупсыри. Дауи емыгупсысынрэт. Илгъэ ещанэ хъурт абы я деж зэрыщылІыщІэри, зэи илгъэгъуатэкъым а хъыджэбзым абы хуэдэ гулгытэ зыхуищІалауэ. Гъуэмылэ унафи унагъуэ Іуэхуи къылтысыртэкъым абы. «Иджы къэхъуар сыт?» – гугъу дехъырт къыгурымыІуэу. Пэжу, езыми ищІэжырт Мыхьэмэт а пщІантІэм щызеуэ лІыщІэ псоми къазэрыхэщыр и къарукІи и лэжъэкІэкІи. Ауэ итІани а хъыджэбзым и гулгытэм нэгъуэщІ щхьэусыгъуэ гуэр иІэн хуейт. Арат къыгурымыІуэр. Адыгэ мэкъумэшынщІэхэм мыхьэнэшхуэ дыдэ кърагъэкІыу щытакъым, уепщамэ, Іу бахъэм ихыным хуэдэ цІыхубз гъэфІа Іэпкълъэпкъ лантІэ махэхэм. Адыгэ лэжъа-кІуэжъхэм я хъуэпсапІэу щытари щытри гъэфІагъэкІэ ямыгъэудэфа, псэуныгъэ Іуэхухэми щымымэхъашэу – апхуэдэ цІыхубзщ. Мыхьэмэти и гупсысэкІэр ара дыдэти къыфІэщІыртэкъым а уэркъышхъу фагъуэхэм арэзы укъэзыщІын зыгуэр яхэлъу, ауэ сытми езы уэркъхэр зэштегъэу зэрыджэгу зыгуэр фІэкІ. Абы къыхэкІкІэ и акъылыр зикІ хуэкІуэртэкъым хъыджэбзыр къыхуей щІэхъуам. Щхьэгъусэу къысщыгугъынкІэ Іэмал иІэкъым, сэри къыззэгъыыххэнукъым апхуэдэ щхьэгъусэ. Сыт дыгъуасэ лъандэрэ гулгытэ лей къыщІысхуищІыр? Хьэмэ фІэгуэныхь сыхъурэ? Сыт фІэгуэныхь сыщІэхъунур? ІэпкълъэпкъкІи, къарукІи, лэжъэнкІи сэ сынэхъ тхьэмыщІэкІэкъым адрејхэм нэхърэ, езыхэм я уэркъ щауэхэри къахэтыжу. Хэбгъэзыхьмэ, ар псори лъэныкъуэ... А... мыгъуэ, сыт сэ а къомым сыщІыхэтыр. «Къысхуогуапэри сыхуэгъуэпэжынщи зэфІэкІащ», – ищІащ мурад. ИкІи арат нэхъыфІри нэхъ пэжри. Абы триухуащ дяпэкІэ хъыджэбзым и хушытыкІэнур. ЩІалэм и щхьэр езыми тІэкІу къыгъэшщІэжырт, ахъумэ ар акъылкІэ ищІа мурад щІыІэтыІэ къудейтэкъым. А мурадыр фІыуэ къыщІигъэхуабэрт гу пщтырыгъэ гуэрми. Хэт щыІэ дахагъэмрэ гуапагъэмрэ димыхъхыу, ар фІыуэ имылтагъуу? ЩыІэкъым апхуэдэ, псом хуэмыдэу, щІалэгъуалэм я дежкІэ. АтІэ, гъащІэм и джэ

макъ а хабзэ мыкъутэжым Мыхьэмэти ебэкъуэфакъым. Ар махуэ псом и пащлэкIэ щIэгуфIыкIыу, гурыфIыгъуэ IэфI гуэрым иыгъащ. Мае-маеурэ и гум къыхыхъуэ, сурэт белджылы иIэт а гурыфIыгъуэм, Iапкълтэпкъ къыщIэувэрт. ЗыхищIэрт Мыхьэмэт ар иыгъыу, хуэ-сакъыпэурэ Iэ дилгъуэ, къыIэщIэкъутэнкIэ хъуну – щыкъуэ лъапIэ гуэрым хуэдэу. АрщхьэкIэ ар къыфIэщIа фIэкI, Iэрылгъхъуэ асэтин хъыджэбзыр зэrimыIыгъыр къищIэжырти, и гур гызыжу Iэпихырт. Апхуэдэурэ и мэз Iуэхур зэфIыгъэкIат, къыхуэнар выхэр щIищIэжынырт. Махуэм зэрыпсэуа гурыфIыгъуэр зыхуигъэбыдэн, езым и фIэщ ищIыжын щхьэкIэ, хъыдан зэкIуэцIышыхъа тIэкIур къищIтэри дрихъеящ, кърихъехащ. «Мыр сыт-тIэ, си гум къэкIахэр мыпэжмэ? Мыр гъуэмылэщ. Мыр абы къызита гъуэмылэщ. Мис чэтэн напэлэлтэщIри, мис лентI плъыж цIыкIури. Мыр абы езым и IэкIэ игъэхъэзыращ, и IэкIэ къызитащ. Псори зэрыпэжым и щыхъэт лъапIэщ», – хужилэжырт и щхьэм ину. Выхэри жьэгъуашхуэр я щхьэшхуэ хьэлтэхэр къагъазэрти нейнейуэ къеплбэрт, арщхьэкIэ къафIэмыIуэхуу, жьажьэу зэгъудаурт. «Фыхахмакъщ фэ, фыхахмакъ, зыри къыв-гурыIуэркъым», – дыхъэшхырт гухэхъуэу Мыхьэмэт. Мэлыхъуэ башым къыдэфэ мэлыхъуэм хуэдэу, тэлайкIэ иыгъащ зэкIуэцIылыт тIэкIур, и Iупэм хуихъри епэмащ. ГуимыкIыжт чэтэн жьыщIам къыкIэрих жьыщIыгъэмэ къабзэри, лентIым къыкIэрих дыхумэри, а псоми кIуэ-цIылым къыпкърыкI ерыскъымэ IэфIри. «Телъыджэщ, телъыджэщ, апхуэдэмэ нэгъуэщI уафэм и щIагъым щыщIэкъым, а зым фIэкI! Уи фIэщ хъуакъэ иджыри, Мыхьэмэт?» – зэупщIыжащ. ТIыси гъуэмылэр зэкIуэ-цIихащ. Ар асэтин хъыршынт, лы хьэжа дэлъу, Iэ лъэ-ныкъуэ тебэ цIыкIукIэ гъэжъауэ. Ауэ абы и дежкIэ анэ быдзышэ, жэнэт шхын, ныбэрылгъу къанэ ерыскъыт. Сыту хьэрэмыгъэншэ, сыту къабзэ, сыту хьэлэл пцIы упсынымрэ фэрыщIыгъэмрэ емыса, гугъуехъакIуэм къы-хэкIа адыгэ щIалэм и лъагъуныгъэр! Ара хъунщ «дуней насып» жыхуаIэр.

Мыхьэмэт пхъэ гулгъэ псор кърильхъэным нэхърэ нэхъ гугъу дехъащ дэ цIыкIу зыпыт къудамэ Iэрамэхэр зэхуихъэсыным. Ауэ кыигъуэтащ икIи зэхуихъэсащ, хъыджэбзым кърита лентI плъыж цIыкIумкIэ зэри-пхыжри пхъэгум къытрильхъащ, пащIэуантIэм фIэ-дзауэ. Абы кыгурыIуэрт хъыджэбз гъэфIам и дежкIэ а дей къудамэ Iэрамэр зыри зэrimыуасэр, ауэ гулгъы-тэ хуищIыну фIэфIти, Iэмал зыхуигъуэтыр ищIащ. ПщIантIэм къыщыдыхъэжам, цIыхубзыр аргуэру щхьэ-

гъубжэм къыІутт. Жызумым хуэдэу, дэ цІыкІур зыпыт дей щхъэкІэ Іэрамэр ихъри иритащ. Гузавэрт, дауэ къыщыхъуну плэрэ, жиІэу, ауэ дафэ нэбжыщхэр къыхэуэу и бгъафэ хужь къыхам щрикъузылІэм, къыгурыІуащ ауан къызэрымщІыр. Езыми и зыхэшІэ ІэфІхэр нэхъ тегушхуауэ къыхуэбырсейащ а хъыджэбзым сыти хуищІэну хуилъауджыкІыу.

– Мыр сыту къудамэ дахашэ, Мыхъэмэт, – жиІаш хъыджэбзым.

– Ар дахэ сытми, дэ цІыкІу Іэрамэш, – жиІэфащ щІалэм.

– Ар сытми, сэ куэдрэ зесхъэнщ.

– НтІэ, иджыри сэ куэду къыпхуэсхынщ, апхуэдэ мэзым гъунэжу щыІэш.

– Хъэуэ, гугъу зомыгъэхъ абы щхъэкІэ, сэ мыр схъумэнщ.

А пщыхъэшхъэм и ужькІэ е нэгукІэ, е псалтэкІэ, е нэгъуэшІхэм я дежкІэ мыхъэнэ зимыІэ Іуэхугъуэ гуэркІэ а тІум гу зылъамытэу махуэ щІагъуэ екІуэкІакъым. Ауэрэ, хъыджэбзыр пщыхъэшхъэкІэрэ я жыг хадэм и закъуэ ист, къыщикІухъырти, абы щызэхуээ, щызэбгъэдэс хъуащ. Хэбгъэзыхъмэ, я гухэлты зэжралэгъэнкІи хъунт. АрщхъэкІэ тхъэмыщкІэ насыпыр кІэшІщ, уэ жыпІа, сэ жысІа, хъыджэбзым и адэм зэхихащ Іуэхур зэрыщытыр. Апхуэдэ пудыгъэр игу темыхуэу и пхъур и шыпхъум и деж иригъэшаш, нэгъуэшІ щІыпІэ, и унафэншэу къыдыхъэжыну хуимыту, Мыхъэмэти лІыщІащІэм къыІуихужащ, пІалтэр къэмысу.

Арат иджы Долэтрэ Мыхъэмэтрэ зи щхъэфэ иІэбэжа хъыбарыр. Абы щытепсэлтыхъыжым и деж, Мыхъэмэт гушыІи ауани хэлтыжтэкъым. И фІэшт, цІыху псоми щІыхъ зыхуащІын, къыщІэмыщхъуэж Іуэхушхуэ гуэр иІуэтэж хуэдэт.

– АтІэ, ар щхъэ къыумышарэ? Ар къэпшамэ, ууна-тэкъэ иджы.

– Къасшэ хъурэт, хъэрэм ящІынут, Іыхъи хъэлыуи къратынутэкъым. Зэмыса тхъэмыщкІагъэм дауэ хэздэнт. Гуэныхътэкъэ?!

– Гуэныхъыр уэ щІаращ, хъыджэбзыр къыдэпхъэри къэбгъэнэжащи, иджы зыбогъэщыхъыж, – дыхъэшхаш Долэт.

– ЗыкІи дыхъэшхэнкъым, сыт ущІэдыхъэшхыр? – игу ирихъакъым Мыхъэмэт и ныбжыэгъур абы зэрыригушыІэр. – Дауи, сэ, уэ пхуэдэу, гугъуехъыншэу згъуэтакъым насып... Уэ уи гум илт закъуэр, жумыІэ щІыкІэ, къашэри къыпхуагъэтІысащ. Сэ фызым вытІоппщІэкІэ

созауэри сышлэсш. Уэ дэнэ кышчыбгурылуэн ар: щхьэ кыуийм и лажьэр щхьэ псом ищлэркыым.

– Уа-а, ныбжьэгъужь, умыгубжь, дэ тлуми зэрыдгъэхь щылэктым: щхьэ псомэ, дыздэщхьэ псом, щхьэ кыуиймэ, дыздэщхьэ кыуийщ. Ауэ пэжщ, фызыфлыр насып нэхь ин дыдэу щылэхэм ящыщ зыщ. «Фызыфлым лыфл жёлэ», – кышцлигъунут Долэт, арщхьэкёлэ, ари щхьэгъажэ хъунути, зишылэжащ, зэфлэмынэпэн щхьэкёлэ.

* * *

Еклуэклащ апхуэдэурэ Мэрем Долэт и дунейр гъащлэ толккыуным зэридзэу, адэ-мыдэкёлэ приудэклыу: зэ лышцлэу, зэ пхъащлэу, зэ мэккымэшыщлэм хыхьэжрэ абы зыщигъэунэхуу. Соцлэж. Гъатхэ махуэ уэфлышхуэт. Пхъэщхьэмышхьейхэр гъэгъауэ дунейр щлэрашцлэт. Бжэлупэхэм лут балией уэру гъэгъахэм я жъауэр нэхут, чэсеипс жъауэм кызызэхидз дыгъэ нурым хуэдэу. Шу-уейхэ я пщлэнтлэшхуэм хьэблэр щызэхуэсауэ хьэккыу-выккыут. Щэкл плыжь зытепхъуа стлол утыкум итым бгъэдыхьащ кыуажэ унафэщлхэр. Районым кыикла зыгуэри яхэтт абы, ауэ ар яцыхуртэккым нэхьыбэм, кавалерийскэ шынелышхъуэ клыхь зэрыщыгкыымкёлэ хуагъэфащэ флэкл. Цыхухэр утыку пащхьэм щызэхуэсу щладзаш, иныккыуэхэри бжыхьыбгъухэм клэрытт, тлуритл-щырышчу зэпсалэрт. Сэри си анэм кхъуейжъа-пхьэ ищлу сыкышцлэклати, хьэщлэ кызызэрытхуэклуэнур сщлэрт; ар си гурыфлыгъуэу къэджыхьырт, балигъхэм я лъабжкэм дышщцлэклэрахъуи щылэт. Итлани зыми ди гугъу кыишцлэртэккым. Псори гупсысэ нэгут. Гуфлэрэ гузавэрэ кыпхуэщцлэнутэккым. А гъатхэ махуэ дахэм сыт хуэдэ гуфлэгъуэт е гузэвэгъуэт къэхъун хуейр? Ар сэ сщлэртэккым, ауэ зы луэхушхуэ гуэр кызызэрыхъунур гум щылылэ-щылылэу зыхишцлэрт. «Коммунэ», «колхоз», «артель» псалтэхэр куэдым я дежкёлэ мыгурылуэгъуэу, цыху лув зэхуэсам адэ-мыдэкёлэ кыыхэлукырт, хъэуам щызеуэрт, мынэлуасэ, мыгурылуэгъуэ псоми хуэдэу, цыххупсэр игъэштлэшттаблэу.

– Маржэ хъун, мыдэ фыккыеклуэталлэхэ, а бжыхьым клэрытхэри уэрамым дэтхэри мыдэкёлэ фыккыаклуи жалэнуи федалуэ, – кыэлэуащ уэршэр лэуэлъауэр щлэ-зыхъумэ кыару зилэ джэ макъ лъэщ. Цыху кызызэхуэсам зызэщлэккыуащ, щхьэ мелуан зыпыт зы псэушхьэ абрагъуэ хуэдэ, зэхуэсыжри пщлэнтлэку удзышцлэм иуващ.

Гупым к'яхэмых'ауэ дэп'лагыэр мащ'лэт, псори зы гупсысэрэ зы зыхэщ'лэныг'эк'лэ зэдэбауэ, зэдэпсэу гуп г'уабжэшхуэт. К'яхэмых'эу к'эна зак'уэт'ак'уэхэр, бжых' щ'лэг'эк'уэн хуэдэ, адэ-мыдэк'лэ ег'эщ'лат, езыр-езыру зэпсалг'эрт. Арщ'х'эк'лэ, дауэ замыщ'ми, а зак'уэт'ак'уэм тх'эмышщ'лафэ, зеиншафэ к'эатеуат, жылэ псор зы л'эанык'уэк'лэ зэрых'у езыхэр я зак'уэ к'ыщ'ынам. «Жылэм ямышщ'ным бабыщ'ыщ'х'э к'ыф'л'ок'лэ», – жи'лщ' зыгуэрэм, абыхэм к'яхуеплг'эк'л'ри. «Нэх' йейщ': жылэм ямышщ'ным и п'х'эр ф'л'ок'л'уэд», – к'ыщ'иг'уауащ' нэг'уэщ'л' зыгуэрми. Районым к'ык'ла л'ык'л'уэм псалг'э ирату к'ыщ'ыщ'л'идзэм, ц'ыхубэм я уэршэрынри я псалг'э зэ-прудзыжынри щ'аг'этащ', сабий дыдэхэри щ'ым х'ури л'эанык'уэ зраг'эзащ'. Я тх'эк'л'умэр тег'эхуауэ псори едалуэрт абы, к'агуры'уэр гурыубыдэ ящ'лыну, к'агуры-мы'уэр зраг'эщ'л'эну хуэнэпсейуэ. Едалуэрт иг'ащ'л'эм зы уази зэремыдэ'уам хуэдэу: ар зытепсалг'ых'ыр ц'ыхум я псэук'л'амрэ я псэук'лэ х'уон хуеймрэт. Езыри тегуш-хуауэ ик'ли дих'эх'ауэ псалг'эрт, дэтхэнэ и зы псалг'эми шэч к'ытримышк'эжу.

– Фэ фи нэг'у щ'лэк'л'ащ', фи фэм дэк'л'ащ' гуг'уех'а-к'л'уэм, лэж'бак'л'уэбэм фи псэук'л'ар. Абы к'ытедг'г'эзэжы-ну дыхуейк'ным. Зи пщ'лэнт'лэпск'лэ псэуж зы лэж'бак'л'уи щ'лэк'ным ар к'ищ'тэжыну. Их'ащ' а псэук'лэж'ыр Ок-тябрьскэ революцэм. Ц'ыху мащ'ли тек'л'уэдак'ным абы. Щ'ытек'л'уэдари хуитыныг'эмрэ зэхэг'эж щ'ымы'л'уэ ц'ыхум я зэхуэдэныг'эмрэ к'эмык'утэжу л'эа быдэк'лэ зэф'лэг'гуэвэнырщ'. Ат'лэ, иджы, Октябрьскэ революцэм и ужьк'лэ, Совет властыр зэрыуврэ илг'эсипщ'лым щ'иг'уэ дэк'л'ащ'. Дыхэвг'аплг'эат ф'л'уэ адыг' мэк'умэш-ыщ'л'эм ди псэук'лэм, ар зыхуэк'л'уэм. Хэмылг'у п'лэрэ абы япэш'ык'лэ хуэм ц'ык'л'уурэ, щ'эху ц'ык'л'уурэ, к'л'уэ пэтми нэх' бзаджэу хуитыныг'эмрэ зэхуэдэныг'эмрэ к'ык'лэ-щ'лэп'аск'л'уэ зыгуэр?!

– Хэлг'ыщ', хэлг'ыщ'! – к'э'л'уащ' мак'г' зыбжанэ.

– Сыт хэлг'ыр? Зырызурэ фык'г'эпсалг'эат.

– Хэлг'ыращ'. Ц'ыхур зэхуэдэжк'ным аргуэру. Зылг'эк'лым ищ'л'ри и лэщ'ри мэбаг'уэ, зылг'эмык'л'ыр л'ы-щ'л'ап'лэ йох'эж.

– Лэж'эн хуейщ', лэж'эн. Хэт зи л'уэхур фэ фымы-лаж'эмэ?! – к'э'л'уащ' зы мак'г' губж'а. Ар л'эанык'уэк'лэ щ'ыту к'энахэм ящ'ыщ'т.

– Лыщ'л'эр мылаж'эу ара?! Куэд ефтыни фэ л'ыщ'лэ мылаж'эм!

– Пэж'щ', – к'ыщ'л'идзэжащ' псалг'апл'эм итым, – л'ы-щ'л'эр мылаж'эу арак'ным. Нэг'уэщ'л' щ'х'эусыг'уэщ'

абы иІэр. МэкъумэшынщІа щхъэзакъуэрылажьэм и щІыр езым и закъуэ къилэжыжыну хузэфІамыкІмэ, нэгъуэщІ Іэмал имыгъуэтыжу, и щІыр бэджэнду ет, е уасэ ныкъуэкІа а зыхузэфІэкІым ирешапэри езыри абы хуэлІыщІау Іуоувэж. Дэнэ шыІэж абы и ужкІа хуитыныгъэмрэ зэхуэдэныгъэмрэ? Апхуэдэр куэдщ, сыт щхъэкІа жыплэмэ я Іэщ зэрылажьэкІи мэкъумэш ІэмэпсымэкІи псори хуэщІакъым, зэхуэдэкъым. Абы ищІыІужкІа, щІыр телэжыжыым егъэбыдылІэн хуейщ, къэрал унафэкІа. Ар ебгъэбыдылІа хъуркъым, мэкъумэшынщІэр щхъэзакъуэрылажьэу шытыху, нэгъуэщІым къылыгыса щІы бзыхъэхуэр бэджэнду къэзыщтэн е къэзыщэхупэн шыІэху. Иджы фолтагъу, апхуэдэ псэукІэм нобэкІа къыгъэщІар кулакщ, ауэ адэкІи абы тету екІуэкІмэ, а нобэрей кулакыр щІы куэд зилэ уэркъымрэ пщымрэ хуэкІуэжынущ, а щІы дыдэмкІа цІыхур ягъэпщылІу. Дэ дыхуей абы? Хъэуэ, дэ абы дыхуейкъым. Абы хуейр мис а нетІа, лэжьэн хуейщ, жиІау къыхэкІи-кІарщ. МыукІытэмэ, утыкум кърехыи къыджреІа абы, хэту плэрэ а лІыщІэмрэ езымрэ лэжыгъэкІа пщІэнтІэпс нэхъыбэ къызыпхыкІыр? ЖимыІами, псоми дощІа ар.

ЦІыху Іувыр зэуэ зэщІэхъеящ, зы щатэ макъ хьэлъэ здагъэІури, аргуэру бэяужащ.

— АтІа, сыт хуэдэ псэукІа, хабзэ къэтщтэн хуейр, дяпэкІа ди гъащІэм апхуэдэ лей зехъэплэ имылэжын щхъэкІа? Абы и жэуапыр Лениным къыдитащ, езыр псэу щІыкІа, дгъээзщІэн хуейуи уэсату къытхуигъэнащ. Ар — мэкъумэш хозайствэр кооперировать тщІын хуейуэ арщ. ЩІыри, щІащІау зэрылажьэ Іэщри, мэкъумэш Іэмэпсымэхэри, нэгъуэщІ Іэщри, унагъуэр зыхуейм фІэкІа къэмынэу, зэхэлъхъауэ колхозу зэгухъэн хуейщ. А зы закъуэращ дэ, мэкъумэшынщІэм, гъуэгу пэжу диІэр. Абы теухуащ партым и унафэри къэрал унафэри. Колхозыр — ар зэдэлэжьэну, къалэжыыр здагуэшыжыну, арэзыуэ зэгухъэ мэкъумэшынщІа гупщ, мэкъумэш хозайствэщ. Залымыгъэ хэлъкъым, хэгъэзыхъ шыІэкъым. Хуейр хыхъэну хуитщ, хуэмейр... ари залымыгъэкІа зыхалтафэркъым. Ауэ мыбдеж мыбыщІауэ пщыжІэн хуейщ, къэралым и гулъытэр нэхъыбэу зыхуэунэтІауэ пщытынур кооперативхэр — колхозхэращ: щІым и нэхъыфІыплэри, мэкъумэш маршынехэри, щІыр зэрагъэпщэр хушхъуэхэри зей хъунур ахэращ. Аращ сэ жысІэнур. Иджы фэ фегупсыс, фычэнджащэ, ауэ жагъуэгъу псалъэмакъ федалуэу зыщывмыгъауэ. Ди бийхэм Іэджэ жалэ иджыпсту, — тІысыжащ къэпсэлтар. ЦІыхур зэщІадымащ, зэщІэхъеящ. Псалъэмакъ зэмыщхъ куэд

къыхэлукI хъуаш. Къуажэ Советым и председателыр къэтэджи Iэ ищIаш.

– Къывгурымылуэ, фызыщIэупщIэн шыIэмэ, фэр-фэру фызымыныкъуэкъужу фыщIэупщIэ. Нобэ хуэдэ луэху игъащIэм фыхуэзакъым. ЗэхумыщIыкIамэ, ущIэупщIэныр емыкIукъым, – Iэ Iэтынми чэзу Iыгъынми емысахэр адэ-мыдэкIэ къыхэгуюкIырт, зым жиIэр адреим Iэпиудырт. Вэржъэрт, гугъут зыгуэр къыхэбгурылукIыну. ИтIани япэ къэпсэлтар утыкум къиувэжри жъакIуэу псоми белджылыгъэ хилъхъащ. Мыпхуэдэ луэхухэрат цIыхур нэхъ зыщIэупщIэр, зытегузэвхыб: унагъуэм езым и унейуэ иIэну зыхуитыр; гъавэ кърахъэлIэр щагуэшкIэ зэрыхъуну щIыкIэр; выи шыи IэщI щIащIэ зимыIэ тхъэмыщIкIэхэр колхозым хагъэхъэнрэ хамыгъэхъэнрэ; колхозыр зэмызэгъмэ, укъыхэкIыж хъунрэ мыхъунрэ, абы шыгъуи халъхъауэ шыта мылъкур зэрыхъунур. А псом я жэуапри гурылуэгъуэ ящищIащ райкомым и лIыкIуэм. ЦIыхухэри арэзы хъуа хуэдэт. Ауэ зы луэхугъуэкIэ арэзы мыхъу куэди хэтт. Ахэр нэхъ къулейхэрат. «Дауэ, – жалэрт абыхэм, – сэ си мылъкур хэслъхъауэ, сигурэ сишкIэ сыхэлэжъыху, итIани IэщхъэпщIанэу къыхыхъамрэ сэрэ дызэхуэдэу? Ар захуагъэкъым». Нэхъ тхъэмыщIкIэхэр хуабжыу къигъэнэщхъейрт а псалъэмакъым. Абы къигъэнэщхъейхэм ящыщт Долэти. Щытт ар, Мыхъэмэт и гъусэу, утыкум пэмыжыжъэу, куууэ гупсысэу. А иужьрей псалъэмакъым щIэдэлү фIэкI зы цIутIи жиIэртэкъым. «ПэжщI абыхэм жалэрт. Дауэ дыхъун зэхуэдэ зишрэ зиврэ лажъэмрэ сэрэ?! Си махуищI лажъыгъэр абы и зы махуэ лажъыгъэм пэхъунукъым. Сыт къысхужалэн? – егупсысырт ар. И щхъэм хуигъэфашэртэкъым апхуэдэ шытыкIэр: ищIэрт абы зэгупрэ губгъэнрэ фIэкI къызэрыхимыхынур: – мылъку зэхэлъкIэ зэдэпсэуну, зэдэлэжъэну зэхыхъэ колхозым сэ зыри хэслъхъэфынукъым, IэгунэщI-IэщIджафэу, си Iэр щIэзупскIэу дауэ сэ абы сызэрыхыхъэнур?..» Щхъэжагъуэ зыщIа а гупсысэ хъэлгъэр тэлайкIэ щхъэшигъэууэ дыхъэшх макъышхуэ гуэр къэлуаш. Куэдыр дыхъэшхырт, иныкъуэхэми «дыхъэшхэнкъым ар, абыкIи шэч хэмылгыжу зэгурылуэн хуейщ», – жалэрт. А цIызэгурылуэн хуейуэ кыалгытэ луэхури иужь дыдэу лIы фэрэкI напэ щIащIэрыпсалъэ цIыкIу гуэрым къыхилъхъауэ арт:

– КъуэгъэнапIэм цIыхум Iэджи шыжалэ. Мыбдеж зыри щIэупщIэжыркъыми абы. Фызхэр-щэ, фызхэр-ахэри зэхэлъхъэн хуей?

– Уэ-хъэ-хъэ-хъэхь! Хэт апхуэдэ фIыгъуэ хуейр?

– Къабгъуэтаи зэхэплъхъэн, колхозым лагъым щІаб-
дзыну ара? – къәлуаш макъ зыбжанә.

– Зэхэлъхъамә, нэхъыфІт. Зи мыхъуми, нэгъуэщІ
зыгуэрхәм я лъыр ягъауфІыцІыхукІә, тІәкІу зыдгъә-
псэхунт, – жиІаш Мыхъәмәти. Долэт еплъаш и ныб-
жъэгъужьым, ауэ дыхъэшхакъым. Аргуэру райкомым
и лыкІуэр къэтәджри Іә къищІаш «Зә фыкъәдаІуәт», –
жыхуиІәу.

– Мы иджыпсту къәхъея псалъэмакъыр, ар дыхъә-
шхәнкъым, ар гушыІәкъым. Фейцейгъәщ, хъэдәгъуә-
дахәщ, гушыІыгъуәщ! Бийм, жагъуәгъум сыт хуэдә
Іәщәри къагъәсәбәп. НэгъуэщІ шыгузәфІәмыкІыжым
деж абы и Іәщәщ пцІыри, бзәгузехъәнри, Іуәху къәкІуә-
кІым кІәрымылт телъхъәнри. Захуагъә къәкІуәкІым
пцІыкІә хуәпсәлъән, ІуәхуфІым цІыхум я гур шыгъә-
кІын, абы Іугъәщтын – аращ абы я мурадыр. Абы фІәкІ
жаІәркъә абыхәм?! НэгъуэщІ Іәджи къав. Ирагъәджәнү
школым ирашалІә сабийхәм щхъәкІә сыт яІуатәр? Ахәр
ягъашхәу цІыхушх къәралхәм ирагъәшхыжыну аращ
яІуатәр, апхуэдә щыІә хуэдә, дуней цІәныгъәм ира-
мыгъәкІуәлІән щхъәкІә. Абы едаІуәу зи сабий школым
зымыгъәкІуә щыІәщ иджыри. АтІә губзыгъагъә ар?
Псыхъуәм дәлт мывәкІәщхъым щхъәкІә, прунж лыб-
жъәщ, жаІәурә, укІыпІәм ущагъәхунщ абыхәм. Апхуэдә
псалъэмакъхәр щәху цІыкІуурә бийм къыхехъә, къызы-
гурымыІуә жыІәзыфІәщым нахуәу еІуәтәж. Абы цІыху
акъылыр, гупсысәр егъәутхъуә, Іуәхур егъәпуд. Аращ
ди бийхәри зыхуейр. АбыкІи белджылыи абыхәм Іә-
малу къахуәнәжар. А псоми упәрыуәфын щхъәкІә, ди
Іуәхум, ди революцәм и пәжыпІәр къыбгурыІуән хуейщ.
Бынунагъуәм и ІуәхукІә къәхъуакъым къәралыгъуә
совет къәралым нэхъ хабзәфІ зилә. Ар зытеухуар зәлІ-
зәфызым я нәчыхъыр къабзәу, бынунәр быдәу, насы-
пыфІәу хъумәныращ. Апхуэдәщ цІәныгъә Іуәхури. Ди
цІыхур къаамыгъәщцІәжыфыну цІәныгъәм хишәну арщ
къәралыр зыхәтыр. ФемыдаІуә а псалъә фІейхәм! ИкІи
фримыгушыІә.

– Пәжщ, пәж дыдәщ, – жаІаш нэхъыбәм.

– Щхъә къуийм и фашхәр ебзыщІ, – жаІаш нэгъуэщІ-
хәми. Дәтхәнәр къыбгурыІуән. Ауә а махуәм колхозыр
зәгухъаш, зәдәләжъәнү, зәдәпсәунү, дунейр зәдагъә-
щІәну. Колхозым хәмышә зырызхәри дзәлашхә-дзә-
лытІу зәбгрыкІыжащ. Ахәр нэхъ мащІәт, Іыхъә тІошІани
хъуртәкъым, нахуәу утыкум шыпсәлъәфынутәкъыми,
Іуащәурә, жин фІыцІәм хуэдәу, адә-мыдәкІә бжы-
хъыбгъухәм зрадзылІәурә пшапә зәхәуам хәкІуәдәжащ.

Колхозым хыхьэхэр къакъэ-пщӀыпщӀу, хьэблэ псор къаг-хьэпсалъэу, уэрамыкум пщӀуэршэрырт. ЦӀыхум и нэгудуней псом иджыри пщӀцӀэмыкӀа Ӏуэху пцӀэщыгъуэм фӀыкӀэ пщӀугъхэрт, пцӀэныгъэ зиӀэхэм, къызыгуры-Ӏуэхэм къыжралати. ИтӀани пцӀэӀэщтаблагъэ гуэр хьэуам пщӀэуэрт. Псалъэмакъхэми къыхӀӀукӀырт ар.

– Алыхыыр зыщ жызы! ам т!у жи!эжырк!ым, – к!эп-сэл!ащ зи ныбжыыр ф!ыуэ хэк!уэта л!ы гуэр, к!ы-зэщ!эувы!ык!щ, и ушщ!э пы!э ф!ыщ!эр дриг!эк!уэ-тейри, – иджы х!унуми мых!унуми, дэ ди !уэхужщ, фи!эщх!э-л!ащх!эр дэвг!эджэрэзеи ф!ылаж!э. Аращ сэ вжес!энур.

А псалтер Долэти зэхихат. Долэти хыхьбатэккым колхозым. Нэщхъейт, гупсысэ егъум илгыт, ауэ зыми ишлэртэккым ар зэгупсысри абы и мурадри. «Іэджи жалэнщ цыхум, хэти, сыт хуейми, жрелэ. Зыми ишлэртэккым си Іуэхур, сэ зэрысцлэжым нэхърэ нэхъыфІу», – кызыхуилтыхъуэжырт абы зэрызигъэээхуэжын щхъэ усыгъуэ гуэр. ІкІи жалэрт: «Сыт Мэрем Долэти зыщыщыр? Ари щхъэ хэмыхъарэ колхозым? – кыыхуэдзэлэшхэрт а махуэ дыдэм колхозхэт хъуа къудей цыхухэр. – ГурыІуэгъуэщ, уэркъ бжэщхъэлур иутащ абыи зыкъомрэ, я мэ къыщыуауэ къыщлэкІынщ». Колхозым хэмыхъа, гужыгъэжъ зиІэ кІуэцІ флейхэми гу кыылтамытэу къэнаккым абы: «Долэти? Мэрем Долэт цыху кыитхуэхъуну къыщлэкІынщ. ПІагъурэ? Абы фІафІккым кІэрэхъ властыр, игъащІэм зы вакъэ къекІу лымитІагъами. Хуэсаккын хуейщ абы...» – жалэрт кулакхэм. Сыту зпэжыжъ Іейт Мэрем Долэт и Іуэхумрэ абы къыхухаІэхэмрэ. Апхуэдэщ гъащІэр: ауи жыжъэрэ гъунэгъуу зэрымыщІэххэу зэрышхыжынкІэ мэхъу цыхухэр. АтІэми, колхозым хэмыхъахэр пІалтэ имыІау дашыну, СэлэфкІий ягъэкІуэну ерыщу ягъэхъыбарырт цыхум. «АтІэ, Іей мыгъуэу сыщыуауэ пІэрэ? Е зыгуэрым сечэнджэщын хуея, си гухэлгыр жесІау? Хэти сечэнджэщын? ІхъуреягъкІэ псори щхъээщ. Николай Федотовыр къэкІуэну жиІати, ари къэкІуаккым. ЩыІау кыыщлэкІынккым. Мис абы къызитынт сыщызымыгъуэун чэнджэщ», – гузавэрт Долэт. Гузавэм и мызакъуэу, шынагъи кыиштат: «Зыми щымыщу, джэдылІэм зыдыхъа бабыщу мыбы сыхэкІуадэмэ, дауэ хъужыну си щхъэгъусэри си бынри?» Псом хуэмдыдэу, жэщ гуэрым уащхъуэдэмышщхъуэу Темыр Сэлыхъ даша нэужь, Долэт темышлэжыххэ хъуащ, и жейр фІэкІуэдащ, жэщкІэ Іэуэлъауэ зэхихмэ, езым щхъэкІэ къақІуэІауэ кыфІлэщ хъуащ, щхъэукъуэмэ, щцыхъэплэ Іей илгъагъурэ къыххэс

кIыкIыу к'энащ. ЦIыхум езым ищIа шэч мых'уумыщIэр и фIэщ х'ужыныр апхуэдизкIэ Iейщ, ах'умэ Долэт Темыр Сэлих' зыщIриг'эщхын зыри хэл'тэк'ым. Ар кулакт, цIыхур совет властымрэ колхозымрэ емызэг'ыным хузэщIиг'эстырт, хэбг'эзых'мэ, Чэрти Исмел и кIуэг'ужэг'уу жаIэрт. Пот абы елгытауэ Долэт?! К'ыззрых'урэ лэж'якIуэ тх'эмышцIэу к'екIуэкIа гуг'уе-х'якIуэт. Арщ'хэкIэ итIани и щ'хэр и фIэщ х'ужыр-тэк'ым. Куэдрэ хуэхын'т апхуэдэу? Тридзэри кIуащ цIыхуг'эфI хуэх'уа Федотовым и деж.

– Николай, си Iуэхури си щ'хэри уи анэмэтц, к'ыздэлэпк'у.

– Ар дауэ, Долэт, уи мыхабзэххэу, щ'хэ ук'эдзыха? Сыт сызэрыбдэлэпк'уну узыхуейр? – жиIащ Федотовым, сэлам-чэламхэр гуапаг'э дыдэкIэ зэфIэкIа нэужь.

– Сызыхуейраш, мыжыж'э дыдэу, лэж'япщIэкIи мыIейн хуэдэу к'эралым ириг'экIуэкI ухуэныг'эхэм сыщылэж'эн зыгуэр к'ысхуэг'уэт. Армых'умэ, саг'этIысынуш.

– Хэт узыг'этIысынур? Ар сыт а жыпIэр? Сыт пщIар?

– Сэ колхозым сыхых'як'ым, ущ'хэзак'уэрыла-ж'эщ, жаIэнурэ саг'этIысынуш. Кулак-единоличник-хэм срапхынуш. Шынаг'уэщ, Николай!

– АтIэ щ'хэ ухэмых'арэ? Уэ пхуэдэраш колхоз к'ышцIызэраг'эпэщыр.

– Колхозым хых'эхэм псоми зыгуэр хал'хэ: гу зэщIэщIа, Iэщ, мэк'умэш Iэмэпсымэ. Сэ, уэ уошIэ, зыри сиIэк'ым, сыт хэсл'хэнур? Колхозыр сэ схуэдэу зэхых'эмэ, сыт зэрыпсэунур?

– Арак'ым ар зэрыщытыр, Долэт... – к'эриг'эж'ящ Федотовым, к'эрал политикэри парт унафэри зэрыщытыр адыгэ ак'ылым хипцэн хуэдэу. Арщ'хэкIэ адыгэ ак'ылри тIасх'э цIыкIук'ым, шыдым хуэдэу, ерыщц ари, зэ здиунэтIамкIэ пфIок'у. Насып уиIэмэ, узыхуей л'яг'уэмкIэ иунэтIынш.

– Сэри зыгуэр хызошIыкI ар зэрыщытым, – зэпиудаш абы и псал'эр Долэт, – сошIэ совет властми к'эралми си Iуэхур к'эазэрыгурыIуэнур, Iумпэм зэрамышIынур. Ауэ к'багурыг'яIуэт ар а зи мыл'ку зэхэзыл'х'эу зэдэлэж'эну зэхых'я цIыху к'омым. Сыт хуэдэфэ сэ абы к'ызапл'ынур, дауи садэгуэшэну сэ абы? Мис ар к'ыбгурыIуэрэ уэ? Сыхых'энш сэ колхозым, щысхузэфIэкIым и деж. АпщIондэху уэ к'ыздэлэпк'у.

– К'ыззгурыIуащ иджы лэж'япщIэ мыIей ущIы-

хуейр. «Ярэби, икІэм икІэжым нэпсей мыхъуауэ пІэрэ», – жыслэу сыкъэбгъэуІэбжъаи, – дыхъэшхашц Николай. – ИтІани узахуэкъым, къэрал унафэм пудыгъэ ибох: апхуэдэу псори егупсысмэ, дауэ хъуну пІэрэт Іуэхур?

– Сэ апхуэдэуц сызэрегупсысыр. Хэбгъэзыхъмэ, сымэкъумэшынцІэкъым сэ, сыІэцІагъэлІщ. Дэнэ и дежи сыщылэжъэну сыхуитщ.

А псалъемакъым иужькІэ профсоюзхэм я областной унэшхуэр зыхуэу гупым яхыхъашц Долэт, икІи щІэх дыдэуи фІыуэ яхэзэгъашц, сыт щхъэкІэ жыплэмэ, ар ІэщІагъэкІэ сыт хуэдэ лэжыгъэми хэзагъэрт: блын зэтелъхъэнми, унащхъэ телъхъэнми, бжэ-щхъэгъубжэ щІынми, пхъэбгъу лъэгу идзынми. КІэщІу жыплэмэ, и лъабжъэм кыщынцІэдзауэ и щхъэм нэс унэр зэфІигъэувэу ІункІыбзэр къуитыжыфыну апхуэдэт. Езыри и къару еблэжакъым. Щылэжъашц абы гъатхэм кыщынцІэдзауэ бжыхъэ пщІондэ. Унэр яухашц, и лэжъапщІэр зэуэ кыІыхри и бынунэм къетІысылІэжашц. А лэжъапщІэ дыдэмкІэ къищэхуа шыгу зэцІэщІар иджыри слъагъу хуэдэщ: Іәпслъэпс зэгъәпәщә ятелъу зы шы къарэ натІэ гъуджрэ зы щІэгъуэщІлэрэ, лэц щІыхукІэ ларэ, пшынэм хуэдэу, псалъэу гу щІэрыпс. Абы ису бригадэ бом дыхъэри колхозым хыхъашц. Зыхыхъа цІыхухэм хэти игъэщІэгъуашц, хэти «деләщ» кыыхужалашц. Ауэ, пщІы хэмылгу, а махуэм кыщынцІэдзауэ зауэр къэхъеихукІэ насып иІашц Долэт, сэри сиІашц а насыпыр. Зауэр къэхъейри, псоми я мыгъуагъэр зыти, ари ишэчашц. Зауэм кыыхъа къулейсызыгъэр ятелъыхукІэ хъэблэ сабиймрэ фызабэмрэ щыпэкІуашц и пщІантІэм: хэт гуцІыкІу хуищІыжырт, хэт Іэжъэ хуищІырт, хэти унэр зыхуэныкъуэ зыгуэр хузэфІигъэувэжырт. ІэщІагъэкІэ зыгуэр хуэныкъуэІа хъуамэ, «фыкІуэ Долэт и деж», жалэрт цІыхум. ІуэхутхъэбзащІэу кыыхуашийІамэ, «сэракъым, тІасэ, Іуэхур, фэ фыпсэу. Алыхъым кыфщхъэцигъэувэж...», – жиІэрт гумащІэу. Зыри къаІыхыртэкъым...

«АдэкІэ уэри уощІэж, си щІалэ цІыкІу», – иухашц Жэмхъун и тхыгъэр.

* * *

Илтэс плІыщІ я пэкІэ зи гъащІэм иужь махуэхэр си нэгу щІэкІа а лыжъым и лэжыкІар Чэщанокъуэ Георгий сигу кызэригъэкІыжам зыгуэр хэлъу кыщІэкІынщ, сэ жызмыІэфми.

«ЛІэным лІыгъэ хэлъщ», – жалэ адыгэхэм куэд щІа-

уэ. Сэ сыщыщІалэ дыдэм а псалтэжыыр кыызгуры-
Іуэртэкыым, кыызгурыІуэн дэнэ кыэна, сфІэмыхыэнэншэ
дыдэт. Дауэ лІэным лІыгъэ зэрыхэлтынур? – сегупсы-
сырт сэ. ЛІэным лІыгъэ хуеиж? ХыэпІацІэр малІэ, хъум-
плэцІэджыр малІэ, лІыхъужыыр малІэ, хуэмыхур малІэ,
кыэрабгыэр малІэ, бзаджэнаджэр малІэ, цІыхуфІыр
малІэ. Дунейм теткыым зэ мылІэж. Ар езыр-езыру
кыэхъу, Іэмал зимылІэж Іуэхугъуэщ. Псэуныращ лІыгъэ
зыхэлтыр, ахъумэ лІэным сыт лІыгъэ зэрищІыжынур?
АрщхыэкІэ а псалтэжыыр япэ дыдэ кыыхэзыхыари,
абы мыхыэнэ илэщ, жалэу лІэщІыгъуэхэм зэпрадзыжу
иджыри кыэс гурыубыдэу кыэзыхыэсари сэр нэхърэ
нэхъ делэу кыыщІэкІынкыым. Иджыри кыэс щІэр-
кыым а псалтэм кыикІ псор, итІани кыызгурыІуэ хуэдэ
хъуащ ар зэрымымыхыэнэншэр. Хэлъ хъунщ лІэным
лІыгъэ. Апхуэдэ зыгъэр хэслъэгъуа си гугъэщ Долэт и
лІэжыкІам. ЛІыгъэщ укыэмыщтэжу, умыгужъейуэ, Іэ-
дэбу улІэжыфыныр. ЛІыгъэщ кыэбгыэщІам хыэзабыр
птелъу ухущІемыгъуэжу, арэзы ухъуауэ икІи арэзыуэ
улІэжыфыныр. Абы щыгъуэ, лІэныгъэми зыхуэгъэхъэ-
зырын хуейуэ кыокІ а псалтэжыым. Ауэ абы зыхуэ-
гъэхъэзырын зэрыхуейр, дауи, иджы зэращІым хуэдэу
кыыщІэкІынкыым. Хыэуэ, гуІэгъуэр зыдэлъ щІэнтІэм
щызыІуралтэафыжыну жэмыбгыэ хуэбгыэщхэныракыым
е деуру ягуэшыжыну сом мин хуэбгыэтІылыныра-
кыым Іэхур. ГуІэгъуэ мылтыкукІэ кыащэхуж цІыхупсэ
щыІэкыым! Абы щхыэкІэ бзаджэнаджэр, дыгъуакІуэр,
цІыху кыуаншэр фІы хъужынукыым, «щІэукІуатэ»,
кыыхужалэн фІэкІ. ЗэрылІэжынур фІыуэ зыщІэ цІыхум
абы зэрызыхуигъэхъэзырынур и дуней тетыкІэращ, ар
псэун хуейщ, щылІэжкІэ арэзыуэ, «мыхыэнэншакыым
си гыащІэр», – жиІэжыфын хуэдэу. ИтІани абы и пэжа-
гыр езым гыащІэм мыхыэнэуэ хилтагъуэм елгытащ.
Сыт хуэдэ мурад иІар, сыт хуэдэ мурад зэрыпсэуар? Дин
пэж щыІэу щытмэ, ар жыплэнуи, зэбгыэщІэнуи кІэщІ
дыдэш: зэран умышъу, пхузэфІэкІыху сэбэп хъу, уи
щІэнтІэпс хыэлэлкІэ псэуж. Ауэ абы гыащІэ псори етын
хуейщ. Аращ дунейпсо цІыхубэм дину яхэлтын хуейр
зэрыхъур. Абы нэгъуэщІ лІэужыыгъуэ иІэжкыым.

Диныр лІэужыыгъуэ зыбжанэ хъумэ, а лІэужыыгъуэ-
хэр зэрызэщхыэщкІыр щІыуэ абыхэм халхыараш,
ахъумэ пэжыр зыуэ щытын хуейщ. Мэрэм Долэт и дин-
ри арат зэрыхъур. ПсэухукІэ ирилэжыат цІыху псоми
я дежкІэ гурыІуэгъуэ а зы дин кыызэрыгуэкІым. Езым
гурэ псэкІэ кыищта а дин жыІэгъуафІэр бгыэзэщІэну
адрей дин зэхагъэзэрыхыахэм нэхърэ куэдкІэ зэрынэхъ

гугъури ищлэрт. Ауэ кыкIуэтакъым, щлэгъуэжакъым. Ирипсэуащ абы тэмэму. Пэжщ, ар Чэшанокъуэм хуэдэу цлэрылуи хъуакъым, и щыхъ хъыбари дунейм щылуакъым. Слэожь-тIэ абы щхэкIэ, езыми хузэфлэкIыр илэжъащ, хузэфлэмыкIар и къуаншагъэкъым. Зыхущлэгъуэжын щыуагъэ IэщлэкIауэ ищлэжыртэкъым – абыкIэ арэзыт. Арэзыт и бынунагъуэкIи, арэзыт мы дунейм абы кыщицлэжъамкIи, кыщищлэнтIамкIи, кышчимэжэллэмкIи, кыштитхъамкIи – псомкIи арэзыт. Ауэ хэлтэ гуэри дэлтэ кыщцлэкIынт и гум: и къуэр кыщщыщыцыхъжам, къеплгъащ абы адэ сымаджэр, нэпсейуэ нэгужан зэлтылухакIэ (цыху сымаджэр щыллэнуи ипэ кыхуэу зытэлайкIэ нэхъ жан, нэхъыфI къохъуж. Мыбыи и бзэ зэыхъауэ щытар кыиутIыпщыжат, и нэгури зэтылукIат).

– Сыт, Лэт? – Жэмхъун и адэм щхъэщыхъэри зыхуригъэзыхаш. (Лэтт ар и адэм зреджэр).

Долэт и Iэ ижыи къуэм и щцэм кыщщлэхидзэри бакыхуищлэщ.

– Ей-ей, фIуэ зэрылгъагуитIыр зэкIэрызытхъ ажал! – жиIащ и Iэр гупсэхуу зыбгъурилхъэжри. Абдеж си фIэщ щыхъуащ гъащIэр зыгъэлэфIу щылэ къару нэхъ ин дыдэхэм ящыцу лгъагуныгъэр зэрыщылэр. Ажалым зыгуэр пэлтэщыххэу щыIамэ, лгъагуныгъэрауэ кыщцлэкIынт апхуэдэ къару хъунур. АрщхэкIэ ажалым къела цыххупсэ щылэкъыми, Долэти и пIалтэр нэсащ. Хэлът ар лгъэрыгукIэ гъэжыхъа, кIэн-кIэну зэрыс пхтэ гъуэлтхьшлэ лгъагэм, гууэщIу иукъуэдияуэ. И щхъэгъусэри и къуэри щхъэщытт абы, и къуэрылху щлалэ цыкIури пхтэ тыкыирихэр зэтригъэсу унэ лгъагум ист. Абы кыхуеуплгъэкIри ириджащ, зыбгъэдишэну. Щлалэ цыкIуи гугъIауэ бгъэдэлтэдащ. Сабий щхъэфэм Iэ кыщылгъэжри къелушэщаш.

– КIуэ, тIасэ, иджы щыбым щыджэгу.

– Уэ ужеину ара? – кыгурылуащ сабийм.

– Араш, си дуней нэху, араш, сэ сыжеинуш.

Сабийи балигъхэм яхуэплтэеащ, мыхэр щхъэ жыIэмыдаIуэ-тIэ, – жыхуиIуэ, и пхтэ тыкыирихэр зэщIикъуэри щлэжаш.

ХэщцыкIыу псынщIауэ бауэ хэлтэ хъурт. ИтIани и къуэм кыххуэплтэейи кыжжиIащ:

– А си щлалэ, сэ зыгуэр уи щцэ ислхъэнууи, зыщумыгъэгъуищэ. Хъерлы Хъызыр лIыжъ тхъэмыщцIэщ, лгъэрымыхъ хъуащ, и къуэхэри къекIуэллэжакъым. Щымахуэ щыIэм щимысхъэн щхэкIэ, щхъэгъубжэ тIуащлэ тIэкIу хухэслхъэну къэзгъэгугъати, сэ сыхунэ-

сактым... – А псалтэ гуэрэн хьэлтэр жи́лэхуклэ ешри щигъэтыжащ. И бгъэри хьырхьыргхъ лэуэлауэм нэхъ зэщлэубыдащ. Арщхьэклэ, тлэклу зигъэпсэхури, жи́лэну зыхуеяр иухащ:

– Уэ зэфлэгъэклыж а тлэклур, – Жэмхьун нэхцхей хьэлтэу гу кышщылтэитэм, аргуэру кышщилгъуащ:

– Лыгъэ зигъылэ. – И щхьэгъусэми и къуэми зэ къахудэплъеижри къагуригъэлауащ иужь дыдэу дунейм щыжи́лэжыну зыхуей псалтэр: – Сэ сыфхуэарэзыщ...

Арати, Мэрэм Долэти ехыжащ дунейм. Шейтеиныгъэ лтэпкыи, гужьейныгъи, къэщтэныгъи хэлъактым. Куэдрэ зэжъа, ауэ сытми кызырэгуэкI гъуэгуанэ жыжъэ гуэр теувэж хуэдэ, теклыжащ. Хьэдэр щыщлалтхьэм, пшапэр зэхэуат. Из хъуа мазэр, ху мэжаджэ тхъуэплтым хуэдэу, плтыжыфэ фаеу жыг щхьэклэ пхъэхыжахэм кыккыуэщырт. Абы зыхууигъащлэрт природэ иным и дежклэ цлыхури, цлыху гъащлэри, цлыху ллэныгъэри куэд щлауэ зэсэжа дунегъэ хабзэу щытын зэрыхуейр. «Лло бгъэщлагуэр, къэмыхъупхъэ зыри къэхъуактым», – кыжри́лэ хуэдэт абы Жэмхьун. Жэмхьуни мэкъуэщым ихъэри зэщлэтлысыклауэ, афлэкI зыхуэмыубыдыжу зэщыджэу гырт. Къилтыхъуэурэ кыигъуэтауэ кышщлэклынт, и щлыбагъымклэ и къуэ цлыклур кыбгъэдэлъадэри зыкышщлэхидзащ абы.

– Папэ, угърэ? Умыгъ, папэ. Инышхуэхэр гырктым.

– Сыгырктым, – зызэтриу́лэфлэжащ.

– Нтлэ, мисри, умыгъмэ, – елэбащ сабийр и лэ шабэ цлыклымклэ Жэмхьун и нэклу псыфым. Абы къаруушлэ кыыхилтхъа хуэдэ, зызэпилтэщцлыхыжщ, сабийр лэплэклэ кышщтэри къэтэджащ.

– Ди закъуэ дыдэ дыкъэнакъэ иджы, си щлалэ цлыклу, наклэу...

– Наклуэ, – жи́лащ щлалэ цлыклыми, и флэщыпэу.

АДЭ ШЦЭИН МЫЛЪКУ ХЪУРЭ...

КъуэфIым мылъку ухуэмылтыхъуэ,
къуэ делэм къыхуэбгъуэтри ихъумэнукъым.

Пасэрей псалъэ

Адыгэхэм хабзэфI яхэлъащ, лэжбыгъэм къыщыдэхуэ зэманхэр уэршэркIэ зэдагъакIуэу, Iуэхуншэ хъуакIэ, езэш жыхуаIэр ящIэртэкъым. Ар дыдэмкIи нэхъ зэкIэлъыкIуэрей хъухэрт, зэрыщIыхухэрт, зэрылбагъухэрт. Iэджэми щытепсэлтыхъырт а уэршэрхэм, зи щхъэфэ имыIэбэ къанэртэкъым. ЛIыхъужь хъыбари, уэрэдхэри, гушыIэ-ауаныщI хъыбархэри, дунейм щекIуэкI Iуэху-щIафэ телъыджэхэри – псори щызэхуаIуатэрт абыхэм. Щыуэршэрыну кIуапIэ ящIыр нэхъыбэ зыгъэщIа, куэд зи нэгү щIэкIа нэхъыжбыIуэ гуэрт. Абыи куэд ищIэ кIудейкIэ зэфIэкIынутэкъым – ухуэкIуэкIэ укъызы-пыIуимыдзу, удихъэхыу, и гуапэу, шыгъупIастэкIэ хъэлэлу, езыри мыжъэмей дыдэу щытын хуейт. ИтIанэт абы и деж, я дзэ мышу, шэч ямышщIыжу цIыху щекла-гъэр. Абы хуэдэ зыгуэр, Iэмал имыIэу, къыдокI хъэблэ щыхъукIэ. Пэжщ, иджы, радиомрэ телевизорымрэ я лъэхъэнэм, щыIэжкъым ахэр. Зэзэмызэххэщ гъунэгъу зэкIэлъыкIуэрэ хъэблэ зэкIэлъыкIуэрэ щыплбагъунур, ари къуажэхэм, къуажэ пхыдзахэм. Ауэ иджыри кIуэ-дыжыпакъым. ЩыIэщ закъуэтIакъуэрэ.

Апхуэдэу адыгэ къуажэ гуэрым щыпсэурт зы лIыфI, МэремкIэ еджэу. ЛэжбыгъэкIэ хахуэт, цIыхугъэкIэ пэжт. Хъэблэ зыдэсым апхуэдизкIэ пщIэ къыхуащIырти, зыгуэрым и Iуэху зэIыхамэ, япэ чэнджэщакIуэ здэ-кIуэр абы и дежт. ИтIанэт адрейхэм щынэххэр, суд жы-плэми, бэтэх жыплэми. Хъэм къуопщхъэ ихъу слъэгъуащ, жиIэми, уи фIэщ мыхъу цIыху щыIэщ; мыбы хъэм мывэ ехъ, жиIами, шэч къытрахъэнутэкъым: зэхаха-тэкъым Мэрем пщIы IэщIэкIыу. Пщыхъэщхъэ хушщы-хъэгъуэхэм хъэблэлI зыбжанэ абы и деж щымыгуэршэру щIагъуэ дэкIыртэкъым. И псэукIэ дыдэри абы хуэщIа хуэдэт – а хабзэж нобэ щымыIэжым. ЗэлIзэфызыр зы-щIэс пэшыхуэр инт, хуитт, унэлъащIэ лъапIэкIэ куда-тэкъым, вакъэ плыгъыуи ушщыхъэ хъурт, сыт хуэдэ лIы гупи Iэнэм тыншу къыщетIысэкIыфынут. Жъэгү-шхуэм мафIэр жъауэжу дэлът, пэрыIэбэри хъэзырыххэт, бгъэщIынымэ. Махъсымэ кхъуэщынышхуэр жъэгум къищIэ жъантIэ плIанэпэм щыщIауфат. И шыгъупIастэр

хэт и дежкIи хьэлэлт. Зи гугъу тшIы пшыхьэшхьэми шIэст абы лIы гуп, щхьэж ишIэр илуатэу. Ауэ нэхъыбэу зыхуейхэр бысымыр ягъэпсэлъэну арт, жиIэм едэлэуэну, акъыл къыхахыну. Езыр псалъэрейтэкъым ар, хэбгъэ-зыхъмэ, псалъэн щхьэх хуэдэт. ИтIани мыхьэнэкIэ и гум къыфIэнэн псалъэмакъ къэхъеямэ, тегушхуауэ псалъэрт, узыгъэгупсысэн куэдI къыжьэдэкIырт. Къэ-занокъуэ Жэбагъы и гугъуи шащI шыIэт а уэршэрхэм. (АтIэ, лIыфIыну мурад зыщIа къомым лIыфI хъыбар жамылэу хъунт). Апхуэдэт мы махуэри.

— Уа, Мэрэм, сыт Къэзанокъуэ Жэбагъы, зэманым декIур лIыфIщ, жыхуиIам къригъэкIар? — щIэупщIащ, жыхафэгу пIанэпэм къыдэпсэлъыкIри, напщIэуфэ пэшыкъушхуэ гуэр. Мэрэм зэкIэ зыри жиIакъым абы и жэуапу. ЗэупщIам зыри шыжимылэм, сыт шыгъуи зэ-рыхабзэм хуэдэу, щхьэж къызэрыфIэщIу псалъэ зэхэдзэ хъуащ.

— Уэлэхьэ, ар белджылым куэд щIауэ, нобэрей акъыл-къым ар, лIэужь Iэджэм къызэранэкIащ. Уэ иджы ар щызэхэкIыр, Мэзан? — къыхидзащ нэхъыжьылуэхэм ящыщ зыгуэрым. АрщхьэкIэ а «белджылым» жыхуиIэр езы дыдэми, дауэ жимыIами, хуэгъэбелджылакъым — гурылуэгъуэ хуэщIакъым.

— Сэри сызыхуейр мис а «белджылыр» сщIэну аращ. Сэ сщIэркъым ар, — жиIащ Мэзан. Арат япэ щIэупщIари, — нэгъуэщI мыхъуми, налуэу зы шапхъэ сывгъэщIыху, зэманым декIуу — лIыфIу е зэманым дымкIуэххэу — щIыху мыхъумыщIэу. ИтIанэ къызгурылуэнкIэ хъунщ.

— Жэбагъы и псалъэр Iэпэ зыхуэпшийIакIэ къыб-гурылуэнукъым. Iэпэ шиинри адыгэ хабзэкъым. Ар езыр пщIэн, зыхэпщIэн хуейщ псэкIэ, — идакъым БэтIалэ. БэтIали зи ныбжьыр фIыуэ хэкIуэта лIы ны-къуэтхуэ пащIэ фIыщIэт, нэгъуэ жан гуапэт, и нэ фIыщIэ жанитIымкIэ зэплъым пхрыплъыпэ къыпфIэщIырт, кIуэщIым щышхэри илгъагъу хуэдэ. Ари игу ирихъакъым Мэзан.

— НтIэ, адреи жыфIэ псоми зыри къикIыркъым, — епхьэшэкIэщ ар уэршэр хабзэ гуапэм. АтIэми, апхуэдэу зыпэпсэлъэжар фIыуэ нэхъыжыти, мыгуапэ жыIэкIэу зыхащIащ псоми. Ауэ езым щIичакъым.

— ПщIэн, зыхэпщIэн хуейщ, жыхуэфIэр сыт? Iэджи пщIэн хуейщ, пщIэркъым ахъумэ. Дэ тхузэфIэкIыр дощIэ: махуэм долажьэ, жэщым шей дофэри догъуэ-лтъж, дыкъотэджри аргуэру шей дофэ, аргуэрыжыти, махуэ псом фщIэ жыхуаIэр дощIэ. Аращи, жэщ мэхъу,

нэху мэш. Ди гъащІэр макІуэ. Сыт абы зэманым екІунуи емыкІунуи хэлтыр, лыфІыгъэкІэ е лы ІеигъэкІэ узэджэнури?

— Ар фэ фымышІэмэ, сэ кыызэрызгурыІуэр вжесІэнщ, — кыыщІигъуаш аргуэру Мэзан. (Бзаджэ гуэру кыыщІэкІынт ар). — Нобэ сыкыыщІыдэкІым, Инал (фэ псоми фоцІыху) и маршынер зэпылтэщІыхарэ зэщІэгъэплъэжауэ, и куэбжэм щыту, и фызымрэ и пхъумрэ джине гъуэншэдджэр ящыкъуауэ абы иригъэтІысхъэу сыкыыхуэзаш, нобэ выходнойкъэ-тІэ, я шэджагъуашхэр ПсыкІэхущхъэ шащІыну абы ишэну. Ауэ щыхъукІи, и анэр лъэрымыхыщ, псы фалтэ къезытын имыгъуэту хэлтыщ. Мис ар зэманым докІу. Апхуэдэуш сэ кыызэрызгурыІуэр а псалтэр. Сыщыуэмэ, сыщывмыгъауэ.

А псалтэхэр зэрахидзэу, гупыр зыр зым емыдэІуэжу, псалтэмакъ хъуаш. Хэт ар пэжу кыилтытащ, хэти къе-мызэгъыххэу ибжащ.

— Сыт абы зэманым емызэгъыххэу хэлтыр? — ныкъуакъуэрт Мэзан. — ЗыхузэфІэкІхэм нэгузыужьу природэм шэджагъуашхэ шащІыныр хабзэ хъуакъэ ди зэманым? Джинс гъуэншэджыр адыгэ цІыхубэхэми щатІэгъэныр хабзэ хъуакъэ? Уней маршынэм ириджэгуныр хабзэ хъуакъэ? Аракъэ зэманым екІу, жыхуалэр?

АдыгэлІ гупыр щыст, къэуІэбжъауэ, я жъэр Іурыхуауэ, жалэнур ямышІэжу: пэж дыдэт, нэрылтагъут Мэзан жиІа псори. Ауэ итІани я псэр пІейтейт, арэзытэкъым, зыхащІэрт гукІэ Къэзанокъуэ Жэбагъы и псалтэм и пэжышІэр арауэ зэрыщымытыр.

— Сыт щхъэкІэ, анэ сымаджэр унэ нэщІым кыышІэбнэу джэгуакІуэ уежъжыныр екІурэ? — жиІаш БэтІалэ. И фэм кыигъэлтагъуэу зэгупырт ар, къекІуэкІыурэ къэса махъсымэ фалтэм хэмыфу Іэнэм тригъэувэжат, и нэ фІыцІитІымкІэ зыпхриубруукІын хуэдэ, бзаджэу еплтырт и ныкъуэкъуэгъум.

— Уэлэхыи, емыкІу-тІэ, екІу дэнэ къэна, бзаджэнаджагъэм, — зыкъалэтыжащ гупым, фІэгъэнаплэ гуэр кыызэрагъуэтыжам игъэгущхуэри.

— Ари хабзэ хъуаш ди зэманым, — ерыщ екІуэрт Мэзан. — Хэт ипэкІэ хуэдэу иджы гуащэрэ тхъэмадэрэ зебгъэлІэлІэну къекІуу къэзылтытэр? Е жьы хъуа адэанэм елІалІэу бгъэдэсыну, ар быным телъ къалэну кыилтытэу куэд щыІэу пІэрэ? Ахэр япэбубыдмэ, цІыхубзипщІым щыщу бгъум зыкыыпхуратІэнуш, нысэ пщылІ щыІэжкъым иджы, — жалэнурэ, — ар блэкІа зэманщ. Бэдынокъуэ кыыхилъхъа хабзэжыщ. Зэманым емыкІужыххэнур ахэраш. Иджы цІыхубзыр лы щыдэкІуэкІэ япэ

зыщІаупщІар – гуашэ, тхьэмадэ иІэну, хьэмэ имыІэну? – аращ. ЩІалэм адэ-анэ иІэмэ, ар нысэм и дежкІэ лъахтэ Іейщ. Гуашэ-тхьэмадэр нобэ моднэжкьым – апхуэдэуш нэхэ адыгэбзэ гурыІуэгъуэу иджы щыІэхэр.

БэтІалэ зэгуэпым-къызэщІэплъэурэ, лІы къамылыфэ тхьуэплъыр цІыплъ хьужат, лъыуэ щІэт псори и нэкІум кІуа хуэдэ. ИкІэм икІэжым, хуэмышпэчыжыххэу Мэзаным зыхуигъазэри хуэгубжъащ:

– Бэяу! Фэ Іэзэ-вынэищІхэращ дунейр зыуцІэпІыр, щІалэгъуалэр щызыгъауэр. Сыт а къытхэплъхьэ мыфэмыщ къомыр?

– Сэ щымышу зыри хэслъхьэркьым, зэрыщытыр жысІэ къудейуэ аращ. Ар пцІымэ, уэ жыІэ пэжыр. – Зыми зыри жиІакьым. Мэзан кыипсэлтар гурымыхьми, пцІыщ жиІэу зыми хужыІэнутэкьым. Псоми я нэгү щІэкІыу нэрылтагъут. АпщІондэху Мэреми зыри жиІакьым, щысащ, яхэдэІухьу.

– Ерыскъыр вгъэупщІыІужащ. Федзакъэ, – жиІащ итІанэ, – къэщтэж, БэтІалэ, уи махьсымэри къегъэкІуэкІ. ФЫщ апхуэдэу псэуныгъэ Іуэхухэр жыджэру фи псэм зэрыщыщІар. КъыпфІэмыІуэху нэхърэ нэхьыфІщ ар. Ауэ гъащІэм уещхьэпэплъ къудейкІэ къыпхуэщІэ-нукьым зэманым екІури емыкІури. Цыхубзым джинс гъуэншэдж щитІэгъэныр – ари зэман нэцэнэкьым, дэ дызэремысам щхьэкІэ, тфІэемыкІуу арщ ахъумэ. Нартхэм я деж къыщыщІэдзауэ щыІащ цыхухьу фашэкІэ зызыхуапэу шым шэс адыгэ цыхубз, зекІуэ кІуэну. Ауэ абыхэм зэрыщІыхубзыр кърамыгъэщІэну арт.

– Уэлэхьи, а псор сэ сщІэркьым, ауэ цыхубзым джинс гъуэншэдж зыфІикъуэ нэхърэ, зы гъуэншэджи щымыгъыххэмэ, нэхьыфІым, – хуэшэчакьым БэтІалэ.

– Ахъай нэхьыфІт, – дыхьэшхаш гупым и ныкъуэр, иныкъуэми, ар зэхамыха хуэдэ, зыщхьэпрагъэІукІащ.

– Хьэуэ, Жэбагъы жыхуиІар фашэ Іуэхукьым. Фашэм зэманым и теплъэ, и сурэтхэм мыхьэнэ гуэр щіІэу щытми, аракьым нэхьыщхьэр – цыхум и псэукІэ, и дуней тетыкІэ, и ІуэхущІафэхэрауэ къыщІэкІыныщ, – жиІащ Мэрем, – сыт щхьэкІэ жыпІэмэ, дыгъуакІуэми, сондэджэрми, щхьэхуещэми – зы лъэныкъуэкІэ, етІуанэ лъэныкъуэкІэ – зи пщІэнтІэпскІэ шхэж, лъэпкьым, къэралым хуэфашэу псэухэми – псоми зэхуэдэу, зэшхьу щатІэгъэнуш а зы фашэ дыдэр. АтІэ абыкІэ а псори зэхуэдэу зэманым кыищтэн: сондэджэрри, дыгъуакІуэри, зи пщІэнтІэпскІэ шхэжри?

– А фашэри нэхъапэ дыдэ зыІэрыхьэнур а сондэджэрхэращ. Абы иулэнцыжа нэужыщ, зи гугъу тцІа

лэжъякІуэ хьэрэмыгъэншэм ар шигъуэтынур, – къэІуаш иджыри къэс зыри жызымыІа гуэрэм и макъ.

– УнэхъыфІыжщ. Зэрыхъури апхуэдэуш. Апхуэдэу шыщыткІэ, гурыІуэгъуэкъэ жьэкІэ зыдебгъэкІун ухэт щхъэкІэ, уфэрыщІкІэ зэманым укъызэрымэдэнур? Псоми я зэхуэдэу, ягъээщІэн хуейуэ зэманым къыздищтэ хабзэхэм гурэ псэкІэ, мурадкІэ, ІуэхушІафэкІэ утетыныр арауэ къышІэкІынщ Къэзанокъуэм зэманым декІур лІыфІш, жыхуиІар. Дэтхэнэ зы зэманышІэми нэхъ хэлэтыкІауэ, нэхъышхъэу хабзэ гуэр егъэу. Абы игъэу хабзэм емызэгъыжу зэманыжъым къышІэна псори лъэныкъуэ ирегъээ. Ауэ зэманышІэми езы цІыхухэм я къуаншагъэкІэ е я щыуагъэкІэ мыхъумышІагъэ зыкъом къышыхэпшахъуэ щыІэш. Апхуэдэри мыгъэгувауэ хэдзыжын хуейш.

– ЗэрыжыпІэмкІэ, Мәрем, зэманитІми, жьыми шІэми фІуэ еухъуэншІэуэн хуейш. Апхуэдэу къызэрыдгурыІуэн хуейр а жышІар?

– Пэж дыдэш, ари джыдэ жанкІэ, абы щыгъуи пыбушІыну къудамэхэмрэ къэгъэнэн хуеймрэ фІуэ зэхэщІыхукІыу. ИтІанэш а жыгыр узыншэ щыхъунур.

– Уэлэхъэ, мыгъэшІэгъуэн ар, а къомыр зыхузэфІэкІыр, дауи, лІыфІу къышІэкІынщ. Дэ тхузэфІэкІынукъым ар. Дэ къыдэфІэкІым дехъуэпсэн фІэкІ, дефыгъуэ хъунукъым. Хабзэкъым.

– Ар къофІэкІым елътыташ. Сыт хуэдэ цІыху ар? КъофІэкІрэ, хъэмэ къобзэджэкІрэ, къохъэрэмэкІрэ? КъофІэкІыу щытмэ, алыхъым нэхъри иригъэфІакІуэ! Ар хъунуш. Ауэ уэ, цІыхуи хъэпІацІи зыщыгугъ вагъэм ухэтурэ, абы и щхъэ закъуэ Іуэху кърихуэкІыу кыкІухъамэ, сондэджерамэ, щхъэхуешагъэкІэ мылъку хъэрэм кыифышІу адэ-мыдэкІэ Іутамэ, ар уэ къофІэкІыркъым, сыт хуэдиз мылъку имыІэми – къобзэджэкІ, къохъэрэмэкІ. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ цІыху насыпым – жылэ насыпым, къэрал насыпым щхъэхуешагъэ хэмылтъыжу телэжъэн зэрыхуейр ди зэманым и хабзэ нэхъышхъэу уващи. Щхъэ закъуэ насып лей щыІэкъым, щыІэу къафІэщІми, апхуэдэр быдэ хъуркъым. Ар фІэш зыщищІын хуейуэ и къалэнщ зэманым дэгъуэгурыкІуэф цІыхум. А уэ хабзэкъым жыхуэпІэри зи дзэпкъ жанымрэ зи бзаджагъэ текІуэмрэ тепщэу шыщыта зэманыжъым къышІэна акъылш... Узыхуэмейш.

– А къобзэджэкІ, къохъэрэмэкІ, жыхуэпІэм и мылъкур сыт шІэхъэрэмыр? ХузэфІэкІырти, хъэрычэт, жэрдэм ишІаш, сыт абы хэлъыр? Уэри, улІыфІмэ, щы, сэ зэрысщІым хуэдэу, жиІэнуш абы.

– Ахъай жиІәну. Абы нәхъыби жиІәнуш, пәжкъым ахъумә. Къысхуәгъәгъу, шынәхъыщІәфІ, сә уә сыноуп-щІынуш иджы а уә жыпІам и жәуапү. Уә сыт пщІар, абы и щхъә Іуәху фІәкІ къримыхуәкІыу мыльтку лъыхъуә къыщикІухъым щыгъуә? Щхъә ухуәмыхуа? Щхъә ущхъә-хынә, усымаджә, къоузІарә?

– Сәри... сә..., – Іымшым хъуащ къызыщІипхъуәту Мәрем зәупщІа лІыр, – ...сыт щхъәкІә, уә пщІәркъә сә сщІар?

– СщІә си гугъәщ, ауә шәч къәсхъыжащ, – жиІащ Мәрем.

– Уәләхъи, сә си гъащІәм хуәмыхурә щхъәхынәкІә цІыху къызымыджа икІи зәзмышгәджәну, – къызәгуә-пыжащ лІыр, тІәкІу къыкІәрыхуами, – икІи сымысы-маджә, къызымызуиІа, алыхъым и шыкуркІә.

– АтІә сыт пщІар? Щхъә укъыкІәрыхуа абы?

– Сыләжъащ!

– Хәт узыхуәләжъар?

– Си щхъәм сыхуәләжъащ! Хәт сызыхуәләжъәнур?

– Тхъә хужыІәу жытІәмә, абы щыгъуә нәпәтехуы укъыкІәрыхуащ; уә зы мазә хъәкъщ къәбләжъар, абы зы мазәм мазә хъәкъ щә ныкъуә къыхъащ.

– НтІә, абы хуәдәу псоми къәдбгъәкІухъыну ара? Уәләхъи, абы щыгъуә къуажәр гъавәншәу къәнәтәм, – къыгурыІуащ лІым.

– АтІә, аращ. А гъавә уә ущІәгузавәм ари щыгугъыу, абы щыгъуи къәрал Іуәхуи къуажә Іуәхуи, езым и щхъә Іуәху фІәкІ, къримыхуәкІыу зәхуилгъәфәс мыльткур... цІыхур къәралым хуәлажъәу, къәралыр цІыхум щыте-лажә зәманым ар мыльтку дыгъуащ. Апхуәдә цІыхухәм япәщІыкІә езым я щхъәр къадыгъуж, езыхәм я щхъә-зыфІәфІ хабзәкІә псәуну, а щхъәзыфІәфІ хабзәми зәхә-лъыкІә щхъәхуә иІәщ: къәрал хабзәм цІыхум къарит фІыгъуәри хуитыныгъә псори щІәфыжу къагъәсәбәпу, ауә а хабзә дыдәм къыгъәув къаләнхәм щыщ зыри ямыгъзәащІәу, абы и пІәкІә щхъәж зыхуейр ищІәу. Хабзә гъәщІәгъуәнкъә?!

– Уәләхъи, те-лғы-джәм, – жаІащ гупым, хәгупсы-сыхъауә.

– Телгъыджәм и закъуәкъым, тхъәмышкІәщ, къәралми цІыхуми я дежкІә, ди гъащІәм хәкІын хуей Іуәху-гъуәщ: ар зәманым езэгъынкІә Іәмал иІәкъым.

– Уәләхъи, Мәрем, а уә жыпІәр игъащІәкІә мыхъункІә сошынәм, – жиІащ Мәзан, – щхъәхуещәмрә нәпсейхәмрә дунейр къызәригъәщІрә щыІәщи иджыри къәс зыми хуә-гъәкІуәдакъым, цІыхум и лъым къыхәнәщ ар.

– Сэ сызытепсалъыхъар хъун-мышъуныракъым, мыхъупэми, хъун хуэмейуэ, хъэмэ хъумэ, мынэхъыфлу аракъым. Сэ зи гугъу сщыр уэ узыщлэупщла Жэбагъы и псалъэхэрэщ. Лыфл шапхэ жыплати, лыфл шапхэ долъыхъуэ. Езыр къулейуэ псэурэ фэфли тет къудейклэ, Жэбагъы лыфлщ, жыхуилэр жыжьэуи епхэллэ хъунукъым.

– Сыт дыгъур щламыгъэклуэдыфынур? Дыгъуэ куэд щлауэ зимылэж къэрал щылау жалэ, – пэрыуащ Бэтлалэ. Ар Мэзан хузэгуэпырт, флы гуэри къызэрыжьэдэмыклым щхьэклэ.

– Щылэщ апхуэдэ къэрэли. Шведхэм илтэс щитлым щлэгъуауэ, дыгъуэ жыхуалэр ящлэжыркъым. Ауэ дауэ абы зэрагъэклуэдар? Щысхъакъым: нэбгъэфым хуэдэу, дамыгъэ традзащ, тхьэклүмэр паупщлащ, пэр паупщлащ, лэпхъуамбэр паупщлащ, лэр паупщлащ. Мыхъужыххэмэ, щхьэр паупщлащ. Дыдейм паупщлыным я плэклэ, щхьэфэм лэ далтэ.

– Анекдот хьэлэмэт щылэщ абы теухуауэ, жыплэ хъунукъым ахъумэ, – къыхидзащ иджыри къэс мыпсалтэ гуэрым. – Зэхэфхакъэ ар?

– Жылэ, жылэ, дэ дэнэ утхьыжын.

– Зы американцрэ зы урысрэ баз ээпихъащ, аркъэбжьэклэ, зи къэралыр нэхъ къулейуэ къыщлэзыгъэклыфым бжьэр ирифыну. Дэ мыр дилэщ, дэ мор дилэщ, – щлидзащ кърибжэклыу американцым, и лэпхъуамбэхэр щлэгъашэурэ. Жилэнур жригъылэри урысыр щыдыхъэшхыжащ абы: аракъэ филэри? Зыриклщ ар. Мес, хэбгъэзыхьмэ, уи лэпхъуамбищлым хурикъуакъым филэ псори, лэпхъуамбэжъаклэр плйуэ къэнащ. Дэ илтэс щлйщ хъуауэ дилэр зэхыдодыгъуэжри, иджыри гъунэ итлэуэ къытхуэщлэркъым: хэщлакъым хэхъуа флэклэ.

– О-о-о, ар сыту телъиджэ! Окей! – жилащ американцым, урысым бжьэр иритурэ.

– Дыдейми иджыри къэс жыпилэбэмрэ хъунщлаклуэмрэ ягъэклуэдыфынт, къулыкъуклэ дыгъуэр къыхэхьхьамэ. Аращ гугъу зыщыр! Лэубыдыплэншэу дыгъуэклэ лэужыгъуэ куэд къыхалъхъащ апхуэдэхэм. Лло хуигугъэр, псалгэм щхьэклэ, къэрал мылтъкур зыгъэсондэджэрыжхэм?! Уеплгэмэ, къэралым емыдыгъуэ хуэдэу, уаклэтышпльжамэ, хэкум и флыгъуэ нэхъ лъащлэ дьдэр хаутэжауэ, ар сом лей къалэрыхьэн щхьэклэ.

Ди хабзэхэри цыху къуаншэм егъэлеяуэ щысхъу зэхэлъхъа хъуащ: мелуан къэзыдыгъуахэри яхуапэ, ягъашхэ, шащыхуплэм хэлъу ягъэпсэу. Хэт и напэншэ абыклэ пхуэшынанур?

– Абы и закѳуэ! Насып уиІэмэ, куэдыІуэ кѳэбды-
гѳуауэ уапэщІэхуэнщ. Апхуэдэхэм кѳадыгѳуамкІэ зы-
кѳащэхужри, аргуэрыжѳти, хуит мэхѳуж. ЦѳыкІу-
фэкІукІэ дыгѳуар нэхѳ Іейщ: цѳыкІуфэкІу фІэкІ кѳэзы-
мыдыгѳуам зыми гущІэгѳу хуищІыжыркѳым.

– ДытешхѳэрыукІащ, – игу ирихѳакѳым Мэрем
псалѳэмакѳым игѳуэта щытыкІэр. Лей гуэр, зыхуэмей
гуэр кѳыхалѳхѳауэ кѳыфІэщІащ. ПсэкІэ зыхищІэрт
пцѳы гуэр кѳызэрыхалѳхѳэр. Сытми, арэзытэкѳым. Да-
уэ? Ахѳра ди зэманым и нэщэнэ нэхѳыщхѳэр? Ахѳра дэ
ди напщІэм телѳын хуейр?! Ахѳра дэ дызэрыгушхуэн
хуейр?! Ахѳра дызытепсэлѳыхѳын хуейр? – псынщІэу
гупсысэрт Мэрем, бэлэрыгѳауэ кѳыІэщІэуа фочымкІэ
фІыуэ илѳагѳур а дакѳикѳэм зыІэщІэукІэж пѳта
цѳыхум хуэдэу, кѳэщтѳжауэ. ИкІэм куэд кѳэкІыжащ
и гум: лѳэрыщІыкІыу джалэр кѳанэрэ, зи лѳэ ихѳыр
«Хѳкум пѳхѳэкІэ» жаІэу зэщІэгѳуоуэжу бий ерум ебгѳэ-
рыкІуа кѳомир; а псэемыблѳж цѳыху тенджызым пѳхѳэ-
бырыбыкІыу, зыр щІэукІуриикІмэ, адреим кѳищтѳжу,
шѳми пхисыкІарэ, кѳѳузанэм хуэдэу, япэкІэ зыщѳ бѳ-
ракѳ плѳыжыбыр; мафІэ сахуэ хѳуаскуэу зѳтешѳхѳжа
кѳалэхѳмрѳ кѳуажѳхѳмрѳ; гуимыкІыжу хѳку губгѳуэ
дахѳхэм кѳыхѳбѳгыкІа Зѳшыкѳхѳ Іуащхѳхѳэр; кѳуажѳ
фейцейхѳэм кѳыдѳлукІ кІыщ Іѳуэлѳауѳхѳэр; шхуэл жѳ-
щІыжахѳэр ираупцІэкІыу, пхѳэлѳщѳр езылѳфэкІ жѳм
уэдыкѳахѳэр; сабий нэщхѳей фагѳуэ цѳыкІухѳэр. Ахѳр
щІы дыдѳми щыгѳупщѳнукѳым. Щѳыри зауэ-зауѳрѳ
кѳыхогызыкІ абы пѳхѳэкІэ. (Мэрем и куэпкѳ зѳпыудауэ
щытари кѳыхѳузыкІащ, дзѳпкѳ узым хуэдэу). Иджы-
щѳ? Иджы зыплѳыхѳыт уи нѳм кѳилѳагѳуфым нѳс!

– Догупсысакѳуэ, – жиІащ аргуэрѳ, губѳжа-губѳжауэ,
нэхѳ хѳгѳэзыхѳауэ, – догупсысакѳуэ! Флѳэгѳуа фѳ,
фщІѳжрѳ зызыгѳѳетепщѳхѳэм мѳкѳумѳшыщІэ тхѳмы-
щІэр цѳыхум памыщІу зѳрыпсѳуар? Хѳѳуэ, ахѳр фѳ
фщІѳжынукѳым, жаІэу зѳхѳфхамѳ фи фІѳщ фщІы
закѳуэ. Ауэ фщІѳжыркѳѳ, Хѳку зауѳшхуѳм ди щІым
кѳулейсызыгѳѳу кѳрилѳхѳѳгѳар? АтІэ, иджы набдзѳ-
губдзапцІѳу зыфплѳыхѳыт. Кѳѳвгѳуѳтыжыт цѳыхум
и кѳулейсызыгѳѳэ, и фейцейгѳѳэ, и тепщѳ – нѳгѳуѳщІ
мыхѳуми, а нѳщѳнѳж кІуѳдыжахѳэм ящыщ зыгуѳр.
ЩыІѳу плѳрѳ апхуѳэди зыхузѳфІэкІа нѳгѳуѳщІ хѳку гуѳр,
ѳ нѳгѳуѳщІ кѳърал? Хѳѳуэ, щыІѳкѳым, и хуабѳжагѳкІи
и кѳарукІи. ЩыІѳжкѳым абы пѳрыуѳжыфын зѳфІэкІи,
ар зылѳѳхѳѳжыфын лѳѳкІыныгѳи. Аращ залымыгѳѳм
и зѳманыжѳ бзадѳжѳм кѳыщІѳнауѳ адѳ-мыдѳкІѳ идѳжы-
ри кѳыкѳуѳпщѳа ныбѳж нѳджѳІудѳжѳхѳэм кѳуѳгѳѳанплѳ

кЫфIхэмрэ пцIы зэфэзэшхэмрэ зыщIыкЪуагъапщкIуэ зэпытыр. КЪытехъэфынукъым ахэр дунейм нахуэу: зэтрисхъэнуш ахэр а къарум и лъэщагъымрэ и хуабжъагъымкIэ. Мис а къарум зи акъылри, зи лэжыгъэри, зи жэрдэмри хэзылхъэ цIыхураш Къэзанокуэум жыхуиIам хуэдэр, мыхъумыщIэр хидзкIэрэ блэкIамрэ нобэмрэ зэзыгъэкIужу зэманхэр зэпызыщIэфыр. ЦIэ яIэш абы, а гъуэгущхуэм, а гъуэгу махуэм зэакъылэгъуу теува цIыху мелуанхэм. Мис араш, Мэзан, щапхъэ ухуеймэ, щапхъэр.

– Аракъэ нэхъри зэгүэдудыгъуэ щIэхъур Мэзан зи гугъуищIа Инал сымэхуэдэр, – жиIаш БэтIалэ, – къэрал псом, цIыху мелуанхэм зы Iуэху ящIэу, мыдрейхэм – Инал сымэ адэ-мыдэкIэ зыщIагъэщэтрэ езыхэм я щхъэ закъуэ фейдэ лыхъуэ фIэкI, зыкIи сэбэп мыхъухуэ, абы ищIыIужкIи, уэ цIыхуу укъамылгытэу.

– Инал мэлажъэ, лэжъапIэ Iутщ. Хуиткъэ ар зэрыхуейм хуэдэу псэуну? ГъэщIэгъуэн-тIэ, тхэмахуэ махуэм зигъэпсэхуамэ? – къыщыжащ абы зыгуэр.

– Мэлажъэ хьэлIамэ гъэва, бгъурытщ лэжыгъэм, щыхузэфIэкIым и деж къэрал мылкъум Iэ фIейкIэ хэлэбэу, – пэрыуаш абы БэтIалэ.

– Щыгъэт иджы, дэ дыпрофсоюз собранэкъым. Псалъмакъыр хьэлгэ мэхъу. Ахэр псори щхъэж хуэфашэ жэуап тыжыплэ ихуэнуш. Къахуихуэнуш зэман хьилагъэрэ бзаджагъэкIэ зэрагъэпэша мылгку хьэрэмым хэудэфыкIауэ джэгухэм нэлат шраыхыжын, – яхэущи-хъаш Мэрем. Ущиен фIэфIтэкъым абы, ауэ а гукъеуэр лэжъакIуэ хьэлэл псоми ядызыхищIэрт, абыкIэ зэрымьарэзыри куэд щIат.

– АтIэ, сэ къэсхъа щапхъэр хъуакъым. Пэжым фыхуеймэ, зэрымыхъунури си псэм ищIэрт. Хуэфашэкъым абы лыфIкIэ уеджэну, – жиIаш Мэзан, – ауэ сэ иджыри сыхуейт сыбгъэлъагъуну Жэбагъы жыхуиIам хуэдэ лыфI щапхъэ наIуэ.

– Сыт-тIэ, уэ ищIэрэ пэткIэ, дэ хъэм нэщI щхъэIуо дыщIыщэбгъауэр? – къэлыбаш аргуэру БэтIалэ. Ар-щхъэкIэ иужьрей псалгъэхэр гулгытэншэу къанэри, Мэзан жэуап игъуэташ. Мэрем жиIаш:

– Ухуейуэ щытмэ, лэжъакIуэу дунейм тетыр ди зэманым екIу защIэш, зы мащIэ фIэкI къэмынэу, а зи гугъу фщIа щIалэм хуэдэу. Щапхъэ наIуэ дыдэ ухуеймэ, якIэлгыплъ, ядэплгъей большевикыжъхэм, ди лэжъакIуэ пашэхэм, коммунистхэм, зи къарур дэ ди псэукIэмрэ къэрал псэукIэмрэ ефIэкIуэным езыхьэлIэхэм. НетIи жысIаш ар.

– Уэлэхь, большевикыхъхэри мащлэ хъуа мыгъуэм, ултыхъуапэми, закъуэтлакъуэ бгъуэтыжыну арщ. Я цлэ къудейр сыту гупсэху абы.

– Мащлэщ, ауэ щылэщ иджыри. Къащлэхъуар-щэ, я щлэблэр куэд мэхъу.

– Къэхъуа псори абы я щлэблэщ.

Гупыр тэлайклэ щым хъуаш, игъэгупсысауэ къыщлэклынт Мэрем жиам. Узэгупсысыни хэлът абы, сыт щхъэклэ жыплэмэ, адыгэ лъэпкъыр ижъ-ижыж лъандэрэ зэрыпсэуа цлыху напэм, ллыгъэ щхъэмыгъазэм, нэмысым, гушлэгъум димыхъахыжу, темытыжу псэуклэ гъэщлэрэщла цлугъэнэмрэ тхъэгъуэ защлэмрэ хуеплъэкл куэд къахэклащ.

– Хъэуэ, – жиаш Бэтлалэ, – къэхъуа псори я щлэблэккым абыхэм. Уэлэхь, гуемылу жылэпхъаджэ хъунтэмэ ар – Инал сымэ большевик-коммунистхэм, лэжъаклуэ пашэхэм я щлэблэщ, жыплэну! Уи щлэблэр гупсысэрэ дуней еплтыкклэ, дуней тетыклэрэ псэуклэ къыпкъуэуэмэ, аращ, ахъумэ адреир лло? Иджи йоклуэкл хъэмэшпхэмклэ.

Мы дызытесалыхъ гупыр япэрэй адыгэхэм хуэдэжтэккым, мащлэ-куэдми, тлэклу емыджа, щлэныгъэ гуэр зимылэ яхэттэккым. Я ныбжъкх хэклуэтауи щыттэккым. Ныбжъклэ хиубыдэу Хэку зауэшхуэм щылауэ яхэтыр Мэремрэ Бэтлалэрэт. Адрейхэр псори зауэм балигъ ныкъуэхъуу е щлалэ цлхклуу ирихъэллат. Ауэ псоми я нэгү щлэклат, ягъэват гулэгъуэрэ гугъуехъу цлхум ятелъар. Мэзани Инали я адэхэр зауэм хэклуадэри, анэ-фызабэхэм яплэуэ арат. Арщхъэклэ а зы гъащлэ дыдэм къыхэхъукла щлалитыр зыкли зэщхъ хъуатэккым. Мэзан зэрыбалигъ ныкъуэхъуэрэ зэшымычу щлым елэжъащ, абы и хъерыр пщлэнтлэпсклэ къезыхъэллэ лэжъаклуэхэм яхэтащ. Инал абыхэм къалэжыр щагъэтлыгъ, шахъумэ базэхэм, складхэм щызеуэу къеклуэкла цлхуш. Иджы Инал и уни, и псэуалги, и сэрэй мывэ пхъуантэу зэгъэпэщаш, и машинэм лэпэр къош, зы махуэм щитлэгъар етлуанэ махуэм зэрипэсыжырккым. Апхуэдэщ и фызри ипхъури. Ауэ щыхъукли, лэжъащлэ хъэккыу илэр мазэм тумэн зыхыблщ. Ехъэжъауэ мэлсэу. Мэзани мэлсэу. Мэлсэу мылейуэ, мазэм къилэжъ сомищэ зытлушым зэрыхуэффээнклэ. Арщхъэклэ зэщхъкым а тлур.

– Уа, Бэтлалэ, уэ куэду укьольт, ауэ уэри умыхъуну плэрэт а Инал хуэдэ, ар зыхэтым ухэтамэ, абы и лэжыгъэр уи лэжыгъамэ? – дыхъэшхаш Мэзан.

– Лэу, ар дауэ уи жъэм къеклуэрэ?! Цлхур зэрыхъунур зыхэтымрэ и лэжыгъэмрэ елтытаккым. Гъэсэныгъэ

нэс зыгъуэта цыхур сытым хэтми, сыт хуэдэ лэжыгыэ пэрытми, напэ зиё цыхуу кыызэтонэж. Цыху флейр, гурашэ лей зиёр хузэфлэмыкыху зиушэхуу фэфі зытригъауэ щхэклё, япэ Іэмал щлаплэ зэрихуэу зэкъуэхуа хъуа мылькум нэхъуеиншэу зредзри – ари зыхуэдэ цыхур налуэ къохъу. Лъым хэтщ ар, лъым, хьэплацлэ хупсым хуэдэу. Къыбгурылуа? Ахъумэ цыхур зэ лей, зэ флы хъужу аракъым. Цыхур сыт цыгыуи а зэрыщытщ: жумартыр – жумартщ, нэпсейр – нэпсейщ, хьэлэлыр – хьэлэлщ, хьэрэмыр – хьэрэмщ, къэрабгъэр – къэрабгъэщ, хьыжъэр – хьыжъэщ. Гъэунэхуплэ уихуэн хуейуэ арщ, цыхур зишлыс дыдэр къэщцыхун щхэклё. Сэ хьыбарыжъ гуэр фигу къэзгъэклыжынщ, а гъэунэхуным теухуауэ. Куэд щлащ ар. Адыгэхэм пщы, уэркъ, жыхуэтлэхэр флы дыдэу щамыщлэ лъэхъэнэт. Нартхэм я зэманми сщІаркъым. Бахъсэн хуэдэт, хьэмэ Балтъкът, е Урыхут? Сытми, псы Іуфэ лъагэ гуэрым Іусу адыгэ жылэшхуэ псэурт. А жылэм я къуажэ унафэщыр – ари сщІаркъым, абы зэреджэу щытар, ауэ къуажэщтэкъым, теттэкъым, пристафтэкъым: ахэр ящІартэкъым, къуажэ унафэщІ, е къуажэ тхьэмадэ, е къуажэ уэлий жытлэми, хъуну кыщІэклынщ. Арати, а жылэм я къуажэ унафэщыр тлысри ллащ. Бжъэ дыдэри, пашэ ямылэжмэ, бжъэщ мэлтыхъуэ. Жылэр хуейтэкъэ къуажэ унафэщІ? Зэхуэсри чэнджэщаш, ярэби, хэт тхуэхъуну иджы дэ унафэщІ, дыкъимыгъащІэу, жары. Хэт Мэзан хъунщ, жилащ. Хэти, уэлэхыи, щІлым, БэтІалэ нэхъыфлым, – кыыхадзаш. Зыкъомрэ зэныкъуэкъуа нэужь, зыгуэрым игу къэклыжаш а зэхуэсами къахэмыхьа лыфІ Іэдэб гуэр къуажэм зэрыдэсыр. Псори зэакъылэгъу хъури зэгурылуаш, абы и деж кІуэуэ елъэІуну. Хьэуэ, псори дывмыгъакІуэ, лыкІуэ хуэтщІынщ, жары зы гуп хахри ягъэкІуаш. – Мэрем, уэ нэхъыфлу щІлэ хъунщ ар. Жылэжыт уэ. Мэзан хуэдэхэм зэхайбгъэхыну лейкъым ар. – АтІэ, хъунщ, сэ нэзгъэсынщ, – кыщІидзэжаш БэтІалэ, Мэрем иридза щхэклё, Іимыхыу. – КІуаш гупыр ллым елъэІуну, къуажэ Іуэхутхьэбзэр и пшэ далъхъэну.

– Феблагъэ! – кыщІэкІлащ здэкІуар.

– Уэлэхыи, деблэгъатэм, ІуэхушхуэкІи дыкъыпхуэкІуатэм, дыкъымыгъэщІэхъумэ, – жалащ лыкІуэ гупым. Бысымым хьэщІлэхэр иригъэблагъэри, Іэнэ къагъэуващ. Шхахэщ, зызпалъэщІыхыжаш. Къезыгъэжъэн къахэмыкІыу Іэнкуну залэжъэрт псоми.

– АтІэ сыт, сыт хуэдэ Іуэхушхуэ фыкъыщІысхуэкІуар, зи Іуэху дахэ хъунхэ? – щІэупщІлащ лыр, арат хабзэри.

– ДыкыщыпхуэкӀуараш, – кӀригъэжыаш нэхы-
жыӀуэм, – уэри уоцӀэ, ди кӀуажэ тхьэмадэр диӀэжкӀым,
кӀуажэм зыгуэр тцхьэщымыту хӀунукӀым. АбыкӀэ ды-
кыуымыгъэщӀэху. Уи пцӀэ дӀлхьэ ар. ДоцӀэ. Къалэ-
ныпхуэщ. Итлани ди цхьэ уэ нэхъ зэтхьэлӀэн дгъуэтыр-
кӀым, жылэ псом дыкӀагъэкӀуащ.

ЛӀым и цхьэр иригъэзыхри хуабжью гупсысаш, яри-
тыну жэуапыр кӀехьэлтӀэкӀыу. ИмыщӀэу аратӀкӀым
жилӀанур. ИщӀэрт, лтӀэлур кыщпрагъэжыа дыдэми, ар-
щхьэкӀэ жылэ псор зэригъэщӀэхуунур кӀехьэлтӀэкӀырт.
Итланэ, занщӀэу игъэщӀэхуэн хузэфӀемыкӀыу, лтӀэуа-
кӀуэ кӀэкӀуахэм езыр ялтӀэужащ.

– Зы мазэ пӀалтӀэ кызыэфт-тӀэ. Нобэ щыщӀэдзауэ зы
мазэ щрикӀу дыдэм и деж фыкӀакӀуэ. Фэ фыгуп цы-
кӀуш, нэхыбӀэу фыкӀакӀуэ, жылэ псор фыкӀакӀуэ. Абы
щыгъуэ фӀастынц си жэуапыр.

«Жылэ псор лтӀэуакӀуэ дыкызыэрыхуэмыкӀуара
хӀунщ мыбы игу иримыхьар. НэхыбӀэу дыкӀакӀуэмэ,
тхуэуыну арщ», – жари гугъэ ящӀауэ дӀкӀыжащ лы-
кӀуэ гупыр. Лыри и унэ кӀинэжащ. А махуэм щӀадзэри
унагъуэм загъэхэзыраш зы мазэкӀэ. И фызымрэ и
пхъумрэ фадэ-пӀастэм и ужь ихьаш, и кӀуэм зы жэмы-
бгъэ щӀиубыдаш, игъэшхэнэу, шитӀи шӀэц кӀыфӀым щӀа-
пхаш, ари зы мазэкӀэ кыщӀамамыгъэкӀыу Ӏусри мӀэкъури
абы щрату щӀэтыну – псори лӀым и унафӀэкӀэ. Псом хуэ-
мыдӀэу, шитӀыр я шхынкӀи, я лтӀэщӀынкӀи, я зехьэнкӀи
зэхуэдӀэу зэрэкӀуэкӀым кӀэлтӀыплтӀырт лӀыр. Ауэрэ
мазэр кӀуащ, пӀалтӀэр кӀэсаш. ПӀалтӀэкӀэр махуэшхуэу
хуэзати куэдӀи кӀрихьэлӀаш. Зэманыр бжыхьӀэпэ мазэт,
махуэр уэфӀт. Гъэм и берычэтыгъуэти, гъатхэм шӀджэ-
ладжӀэу щыта цыхухэм зыкызыэщӀаукӀэжауэ нэжэ-
гужэт. Сабий фагъуэ цыкӀухэм я нӀкӀухэм лты кы-
щӀэлтӀэдэжат, цыхубз ӀӀпкӀылтӀӀпкӀхэр жант. КӀуажэм
удӀплтӀамэ, псӀуалтӀэхэм, унэхэм я гъупщ бгъэныщхьэ-
щӀэхэр, кӀекӀуу ӀуэнтӀа зэтыжахэр, гуэгуэн лтӀэщӀам
хуэдӀэу, дыгъэм пӀыдырт, цыхухъухэми я пашӀлӀэхэр
щӀлӀх-щӀлӀхыурэ щӀаӀуантӀэрт. Жылэр зэрыпсӀун хэтт.
Арат а махуэми кыщӀызэхуэсар. Ауэ емышхэрэ
емыфӀэу лӀым и жэуапым щӀӀуупщӀлӀэн зыми ирикур-
тӀкӀым: хабзэр дауэ якъутӀнт. ЛӀым и унафӀэм пӀӀлӀэу
езыр-езыру уэршӀэрӀшхуэт. Псыхуэшхуэм кыдӀаукӀ
даушыр щӀигъанэу пӀэрэ, жыпӀэу, цыху ӀӀуэлтӀауэр
пӀӀантӀлӀэми псы ӀуфӀэ губгъуэми изт. Зы закӀуэ яхэтт
нӀщхьейуэ гупсысафӀэу. А зыри жылэр жэуапных зы-
хуэкӀуа лӀырат. Сыт щыгъуи тыншкӀым жылэм жэуап
яптыну. Ӏэнэхэр хьэзыр хъури, ефаш, ешхаш. Сабий на-

цІэхэми я Іыхэ ялгысаш. Фадэ-пІастэри жэмыбгьэлри кьайлыжу ирикьуаш. Иджы жэуапым пэплъэрт псори. Абы цынэсым, лъыр и кьуэм еджащ.

– КьыщІэшыт, щІалэ, а шитъыр.

– Уанэ ятеслэхьэну?

– Хьэуэ. КьыщІэш нахьутэ щІанэкІэ.

ЩІалэм шитъыр кьыщІишаш зэбгьурыту. Шыхэм я щхьэр, гьудэбадзэ щымыІэжыр зэжам хуэдэу, кьахэхьыжьауэ яутхыпщІырт: кьыщІэмыкІыу куэдрэ кІыфІым щІэтэ шыхэм я нэр дыгъэ нурым узу кьыщипхьауэ кьыщІэкІынт.

– НакІуэ, ныдэши ІумпІэкІэ тІэкІу кьешэкІ, – жиІаш лІым. ЩІалэм апхуэдэу ищІаш. Тэлай дэкІри, зы шым и щхьэ утхыпщІыныр щигъэтащ. Абы и нэр есэжат дыгъэ нурым: дыгъэр и натІэуи, дыгъэр и щІыбуи, ибгьууи хуиту зекІуэрт. ЕтІуанэми щигъэтащ, ауэ зыкьомыфІкІэ иужькІэ. Шы дэгьуэт тІури, зыр тІэкІу нэхъ уэдми, ауэ етІуанэшым и хьэлэлщ ишхар хужыпІэну пшэрыгъэкІэ, лы дахагъэкІэ нэхъ телпгъэ иІэт. Зыр щхьэ цІыкІу тхьэкІумэ ткіийт, нэщІашэ наІуэт, кьуацагъэ лъэпкъ хэмылгу и цыпэ кІэщІыр дыгъэм пэцІууэ, дзыгьуэщым хуэдэу, телъэшІэжат, лъэдакъэ цыджэт. Пкьы лантІэ быдэт, арщхьэкІэ пшэрыгъэ лъэпкъ кІэрылгу плъагьуртэкьым, кьуэгьут, хэбгъэзыхьмэ, хуэбгъэфэцэнтэкьым а шитъыр зэдагъэшхауэ. ЕтІуанэшыр нэрылбагьуу пшэрт, и лъэдакъэщым гьуэгур ипхьэнкІырт, пщэ кІагуэ гьумт, ипкъ зэфІэгуари фІыуэ нэхъ кІэщІт. ЗыІыгьым ІэщІэкІыну нахьутэ кьудамэм езауэрт. АпщІондэхуи и тхьэкІумитъыр, тхьэрыкьуэф лалэм хуэдэу, гуэуфэфыкІырт. Жылэ псом ягъэщІагьуэрт шитъыр зэрагъэшхамрэ зэрызэрахьамрэ, апхуэдизкІэ фэфІ ятелъти, ауэ зыри зэныкьуэкьуртэкьым а шитІым нэхьыфІымрэ нэхъ ІеймкІэ. КьахуэмыщІэр а шитъыр абдеж зэрищІынурат. Ар кьашцІаш, мыгувэу. ЛІым шитІри и кьуэм кьыІихыжри Іэ ядилъаш, ядэхэщІаш. Нахьутэр япщІэхихщ, нахьутэ кьудамэмкІэ шы жалхэм еуэжри тІури иутІыпщаш. Мазэ псокІэ кІыфІым щІэту фІыуэ гъэшха шитъыр губгьуэ хуитым ихьаш, джэгуу. Дэнэ кІуэнт мыджэгуу: щІэзэ-шыхьат шэщ кІыфІым, я фэм щызт, езыхэр щІалэт. Ауэ я джэгукІэри зэщхьэнтэкьым. Шагьдийм и жагъэри Іэдэбт, ищІэнур имыщІэжу зритІэ-зрисэртэкьым, и кІэпкьри уафэм етатэкьым. Укьуэдияуэ жэрт, кьигъэзэжырт, жьы зыщІригъэхуну кьыщІэкІа хуэдэт. И кІэмрэ и сокумрэ щыщІихурыхукІкІэ, уэри жьы гуапэ кьыпщІихуу кьыпфІэщІырт. Мо шышхуэр нэхъ лъахьшэ икІи нэхъ

кIыхь хъуауэ, мурад гуэр иIау щIым телъэтыкI хуэдэт. Мыдрей алащэм зретIэ-зресэ, зэ фIалтэ лъакъуэхэмкIэ, зэ кIэбдз лъакъуэхэмкIэ мауэ, зэ щIехъэри кызыуэ-кIыу, бгъукIэ зыщIидзу, хъэм ягъэщтам хуэдэу, мажэ, и кIэри уафэмкIэ итIаш. Жэрыгъэ шэщIа илэкъым, кIэщI-кIэщIурэ къегъэщ, зехъунщIэ. Тури щIэгъуэщIт, зы Iэми игъэфIат, итIани шыгъэкIэ, я щытыкIэкIэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут – жыжъэу зэхуэдэтэкъым. Жылэр еплъырт, зым дихъэхат, ягъэщIагъуэрт, ехъуапсэрт; мыдрейм щыдыхъэшхырт, я Iэгухэр зэтрагъауэрт, а Iэуэлгауэр зэхыхыу езыри нэхъри хъийм икIырт. «УмыгъакIуэ, умыгъакIуэ! ФыкIуи щыхупIэмкIэ фыкъэуэ, къурагъ къафщтэ, тхъэ дыгъыIэ, щыхункIэ!» – къэлуу хуежъащ зэрыгъэкIий макъ. Шейтей хъуащ. «Я гугъу фымышщI», – къэлуащ а псори зэхэзыщIыхьа лIым и макъыр. Шагъдийр джэгущ-джэгури щхъэ кы-хуищIу зыутIыпщIа лIым ущ дахэкIэ къекIуэлIэжаш, лIым и дамэм и щхъэр кытрилъхъэри кыщихъуащ-ныщихъуащ. Шыми яIэщ бзэ IэфI, кыбгурылуэмэ. Адрейр джэгукIейти, зыхуэмубыдыжу бгым щыхури иукIаш. «EI, бетэмал! Хъуакъым ар», – я жагъуэ хъуащ жылэм, езыхэм я къуаншагъэу къалътэри. АрщхъэкIэ лIым идакъым: «Фымыгузавэ, абы кыфхуегъэгъэзэ-жынукъым: удэфат». ЛIыр щытт еплтыхыу, нахъутэри зэригът, шыри абы и щIыбагъым къыдэтт. ТIэкIу зэбгрыкIауэ щыта щыхухэр кызызэхуэсыжащ абдеж. Зыри жаIэртэкъым. ЛIым и щхъэр кыиIэтри яхэупщIаш:

– Флэгъуа, зи узыр къэсхьын жылэ? – Зыри жаIакъым.

– АтIэ, аращ си жэуапыр, кысхуэвгъэгъу. Зи лъэужь ущIэмышлъэрэ зи гу щIанэ умылтэгъуэрэ шыфэлIыфэ къудейкIэ тхъэ телIухь хъунукъым. Къэвгъуэт щыху гъэунэхуа. Сэ апщIондэху мы шыри хуэсхъумэнщI абы, – щIэхилъхъэжаш кыбгъэдэт шагъдийм нахъутэр...

– Мы-Къэзанокъуэ Жэбагъуэ пIэрэт ар, – шэч кы-хъащ Мэзан.

– AIэ, зиунагъуэрэ, Жэбагъы щыпсэуар дыгъуасэ хуэдэщ, абы шыгъуэ апхуэдэ хуитыныгъэ яIэжакъым, езыхэр зыхуей хахыну, езыхэм нэхъ къащтэ ящIэну, – жиIаш Мэрем.

– Армырами, ещхьщ.

* * *

– АтIэ, БэтIалэ, уэ зэрыжыпIэмкIэ, щыхур ебгъаджэкIи бгъасэкIи а зэрыщытым имыкIыну, мыхъэнэ

имыІау ара? – къыщыщІидзѣжаш Мѣзан псалъѣмакъыр
щагъѣувыІам.

– Ар дауѣ жыІѣрѣ?! Егъѣджѣнымрѣ гъѣсѣнымрѣ мы-
хъѣнѣуѣ иІѣр зымыщІѣ делѣр хѣт? Ахѣр сѣ къысфІумыщ.
Апхуѣдѣ сѣзѣгъынукуѣым сѣ.

– СщІѣркъым. ЦІыхур сыт щыгъуи а зѣрыщытщ,
жоІѣ. Иджы ари бдѣжыркъым. ЦІыхум фІы гуѣркІѣ зи-
мыхъѣуѣжынумѣ, щІѣлебгъѣджѣнури щІѣлѣбгъѣсѣнури сыт?

– Ё-е-уей, тхъѣмыщІѣ, уадыгѣ дыди уѣ!..

– Ар лІѣ, БѣтІалѣ, адыгѣр нѣхъ тхъѣмыщІѣу, зыри
мыхъѣуѣжыну ара? А жыІѣр нѣхъ хъѣлѣмѣтыжи.

БѣтІалѣ зырынѣкІушхъѣплъым нѣхърѣ нѣхъ плъы-
жыѣж къѣхъѣуауѣ къиплъыхъѣащ гупыр, къыщыдыхъѣ-
шхыфѣ ириплъѣри. Зыри дыхъѣашхыртѣкъым. Мѣзани
хуабжыу Іѣдѣбу къѣеплъырт, жиІѣ закъѣуѣм къѣедѣІуѣ-
ныфѣт. ИтІанѣ езыр дыхъѣашхыѣжаш фІѣуѣ.

– Уѣ сѣ сызѣгуѣбгъѣудыну аращ, щІѣалѣ, узыхуейр,
ауѣ ар хъѣунукуѣым. ИІѣщ псоми мыхъѣнѣ: егъѣджѣнми,
гъѣсѣнми, уциинми. ЦІыхум щІѣѣныгъѣр пхуѣтынуш,
икІи ират, щІѣѣныгъѣащ цІыхур хъѣршым зыхъѣар, ІѣкІуѣ-
лъѣакуѣагъѣр пхуѣтынуш, хъѣл-щѣн дахѣр пхуѣтынуш,
дѣнѣ деѣжи утыкум укъыщцимыгъѣаукІытѣну. Сѣ зи гутъу
сщІѣар нѣгъѣуѣащІщ: щыІѣащ цІыхум пхуѣмытын икІи
пхуѣмыт. КъыбгурыІуѣрѣ ар уѣ, щІѣалѣ ІумпІей? ЦІыхур
фІей защІѣу зѣкІуѣащІылѣмѣ, абы и псѣр пхуѣтхъѣащІы-
жынукуѣым. Ар зѣрыпсѣ фІейуѣ къѣонѣж.

– Аращ-тІѣ, лІыфІ къѣуѣфІ хуѣащІкъым, жыхуаІѣр, – кІѣ
иритащ нѣгъѣуѣащІ зыгуѣрым псалъѣмакъым, – сыт хуѣ-
дѣлІт Инал и адѣр, я нѣхъ лѣжыыгъѣ гутъуми зыпыІуи-
мыдзу, хъѣрѣму зы сом зыбгъѣѣдимыгъѣѣхъѣну, цІыху
зыхъѣтым яхуѣпѣжу...

А псалъѣжыр щызѣѣхихым, Мѣрем, мыІѣрысѣ гуащІѣ
ѣдзѣкъѣ хуѣдѣ, и нѣкІур зригъѣалъѣащ – гупсысѣ хъѣлѣѣ
гуѣр къызѣрытеуар нѣрылѣагъѣут.

– Пѣжу къыщІѣкІынкъым абы и адѣр лІыфІар, – пи-
дзыѣжаш абы Мѣрем, – тхъѣм къысхуиыгъѣагъѣу, фѣри
къысхуѣвгъѣагъѣу, дунѣйм ѣхыѣжам Іей хужаІѣркъым, ауѣ
лІыфІ къѣуѣфІ хуѣащІкъым, жыхуаІѣр пцІыщ. Ар пѣжу
къѣапщѣ хъѣункІѣ Іѣмал иІѣкъым. Ари ди зѣманым
къѣемызѣгыѣж пасѣрей гупсысѣкІѣжыѣхѣм щыщ зы ща-
пхъѣ наІуѣащ. Дауѣ зи гъѣащІѣ къѣалѣнхѣм я нѣхъыщхъѣ
дыдѣр къызѣмыхъѣулѣм, зымыгъѣѣзѣащІѣфым лІыфІкІѣ
узѣреджѣанур? Пѣжщ, абы и адѣр пасѣу щхъѣащІѣащ,
итІани абы апхуѣѣдиз щытхъѣу хуѣфащѣмѣ, и къѣуѣми
къыхъѣнѣн хуѣящ щыщ тІѣкІу: ѣ захуагъѣ, ѣ гуѣмашІагъѣ,
ѣ гушІѣагъѣу, ѣ лѣжыѣнкІѣ жыджѣрыыгъѣ. ЛІыфІкъым ар,

тхъамыщкІәш армыхъумә. А псалтѣжъым хуәдә зыгуэр щымылѣу мыхъунумә, нэгъуәшцІуш ар иджы зэрыщытын хуейр: къуәфІ зыхуәмыщыр лыфІкъым, – арат, сә сыхуитамә, а псалтѣжъыр зэрыжысІәнур. Армыхъумә, адреир цыху гъәделәш. Дауә ар, сәри бын сІәш, жыпләрә цыху сурәтым иту хъә цәхурыпхъуә, цІә жыләм къытхәбутІышцхъуә, абы ищІылуажкІи уә лыфІ пфІәтщыжу, дауә ар зэрыпәжыр? Пәжкъым ар. АбыкІә хәти и цхъәр къремыгъәшцІәж. Сә сылфІш, си быныр мыхъуами, жилѣу и бгъәр хәти кърыремыгъәкІ.

– НтІә, псалтѣжхәр псори, алыхъым жиІам хуәдәу, я фІәш хъууә ләшІыгъуә Іәджи екІуәкІәш. Абы хуәдизрә цхъә къәкІуәнкІә хъуа, мыкІуәдыжу, ящымыгъупщәжу? – щІәупщІәш Мәзан.

– Ящыгъупщәжа хъунщ Іәджи, кІуәдыжа хъунщ Іәджи. Мыхәр иджы дә дгъәкІуәдыжын хуейуә къытлысаш, Къәзанокъуәм жыхуиІам хуәдәу, зәманым дыдекІуну дыхуеймә. Шәч лгъәпкъ зыхәмылт пәжыгъә кызэрыкІ псалтѣжхәраш фІыр, ахъумә пасәрейм зэрыжәлә къудейм цхъәкІә, къезэгъми къемызэгъми пщІә хуәшцІыныр цыху цыгъауәш, зранышхуәш.

– НэгъуәшцІ псалтѣжы къыджеләт, иджы къемызэгъыжу.

– ЩыІә хъунщ куәд, арщхъәкІә а къомыр дәнә щысщІәжын сә? Фәри фощІә. Мис, псалтәм цхъәкІә, зы сигу къәкІыжащ апхуәдәу. «Іәш уәдыр ушІмә, уи Іупәр дагъә къишцІынщи, цыху уәдыр ушІмә, уи Іупәм къеуәжынщ», – зәхәфхакъә ар?

– Цхъә зәхәдмыху? Куәдрә зәхәтхаш, куәдрә жаІә ар.

– АтІә, ар жаІаш пасәрейхәм, ди дежи къәсаш. Сыт хуәдә пасәрейуә пләрә ар жызылар? Абы си нәгу къышцІыгъәхъәр фщІәрә фә? Сурәт гущыкІыгъуә гуәрщ ар, итІани а псалтәр зәхәсха нәужь, апхуәдизкІә наІуәу слгъагъу къысфІошцри, башыр езутІышщәцәрәт, жызоІә. Зы лышхуә, и пщәлыр, кхъуә нәкулъым хуәдәу, къыдәкІыкІыжауә, и нәкІушхуитІри къыхун фІәкІ умышцІәну, и нә цыкІуитІри наплә Іув зәхуәкІуәжахәм къадәплтыжыф къудейуә жъантІәм дәшц, Іәнәм пәрысу машхәри мәшәлу, и нәкІуми и нәжыгъми къиж дагъәр бәлгъоку фІеишхуәкІә зрекъуәкІ, и сәр къещтәжри Іәнәм телъ мәл гъәва ныкъуәм дзәжәналтә пшәрыр къыхеупщІыкІ, ар зыІурилгъафәу ешх, йогъуж; а мәлыр зыгъашхәу, зыгъәхъэзырыжу Іәнәм къытезылтхъа пщылІ уәдыкъуа фагъуәмрә зы мәлыхъуәхъә инрә зәбгъурыту жыхафәгум тетщи, къупщхъәр абы

яхуедзыж. Ллымрэ хьэмрэ зэрегъэфыщІ, къушщхьэр зыІэрыхьэным шхьэкІэ. Хьэм Іэрыхьэмэ – и Іусщ, ллым Іэрыхьэмэ – и пщыхьэщхьэ шхынщ. Аращ зиусхьэным и унафэр, апхуэдэщ и нэгү зегъэужьыкІэр. Хьэри мапхьуэ, ллыри мапхьуэ, пщыллым и ІитІри хьэ дзэкъапІэ хьуащи, лбыкъуалэр къожэх. Хьэр текІуэмэ, нэкІубгъуэ къэуцэрэфам емыкІу хьэрхуш жьакІэр пысысыхьу мэдыхьэшх; ллыр текІуэмэ, нэ ІейкІэ йоплъ. Дауэ кыбыфщыхьурэ? Езэгъыу плэрэ ар ди зэманым?

– Уэлэхьы, ауи епхьэлІэ мыхьуну.

– АтІэ, апхуэдэ зыгүэрщ а псалтэжьым кыикІыр. Абы и плэкІэ дэ диІэщ иджы цІыху псоми гүнэсу къащтауэ, цІыхур цІыхум дэлэпыкъуным, зыщІигъэкъуэным, игъэпэжыным теухуа псалтээфІ. Мис аращ ди зэманым и гупсысэр, и хабзэр, зэрыпсэун хуейр, ахьумэ зи гугъу тщІа псалтэжьыр къэгъазэ имыІэжу кызыщІэнам кІэ-лтыкІуэжын хуей псалтэщ.

Гупыр кызыщІлэхъеящ псалтэжьу щыІэхэр къащІэжу пщымрэ пэжымрэ, хьунымрэ мыхьунымрэ зэхакъыкІу. Я цІэщыгъуэт, зэхакатэкъым нобэр кыыздэсын пасэрей псалтэжь яубыжу, нэлэт ирахыжу. Иныкъуэхэми кыыхадзат Мэрем еныкъуэкъуну, «фІы хуэщІлауэ уи гуауэ къэзыщІыж цІыхуш ар зытеухуар», – жари. АрщхьэкІэ идакъым еныкъуэкъун.

– Дэтхэнэра нэхьыбэр цІыхухэм, уегуэпауэ къогуауэра, хьэмэ уегуэпамэ, къогуэпэжыра? – щІэупщІащ Мэрем.

– Іэу-у, а тІур зэхуэдэ, уи япэкІэ мывэ хьурей бгъажэмэ, ухуозэж, жыхуалэраш, фІы пщІамэ, фІым нэхьыбэрэ ухуэзэжынуш.

– Мис ар фІы дыдэу жыфІащ, араш-тІэ хабзэуи псэукІэуи Іыгъын хуейр. Адрейр кыыхэзыхар нэгъуэщІ цІыху лъэпкъщ. – Уэршэрым хэс лІы гупым псоми бын яІэт. Иныкъуэхэм бын и быныжи яІэкІэт. Тхьэмахуэ пщыхьэщхьэм зэштегъэу псалтэмакъым, хьыбархэм я плэкІэ псалтэмакъ хьэлгэм, ауэ пэжым, хэхуауэ – щхьэж и щхьэ щІэгупсысыжырт, «ярэби, дауэ кыйдэхьулІэну плэрэ дэри ди бынхэр?» – жаІэу.

Мэреми и псалтэм кыпымыщэжІауэ, хэт жиІами, пщІым льякъуэ зэрыщІэмыгүвэм, ар сыт щыгъуи зэманымрэ гъащІэмрэ кыызэрыщІагъэщыжым егупсысырт. Быдэу гузавэрт. ИІэт абы гукъеуэ. Абы хэту зыгүэр къаджэри Мэрем щІэкІащ.

вэмэ, хъушэр, хэхъуэн дэнэ къэна, тlэкlу-тlэкlуу хэ-
шlурэ, икlэм икlэжым кlуэдыжыпэну. Апхуэдэтэкъым
Мэрем. Ар къуажэм къызэрыдыхъэжу мэлыхъуэу лэ-
жъэн щlидзати, зы гъи къэнакъым мэлищэм хуэзэу
щынищэрэ тlошlрэ – щэрэ тlошlрэ пщlырэ къыхушlэ-
мыхъуэу. Арауэ къыщlэкlынт езыри иужьым мэл фермэ
псом лэгъупэжъу щlагъэувыжар. И фызри (Хъангуащэт
абы зэреджэр) апхуэдэу lэрыхуэ гуэрт. Я лэжъэкlэмрэ
я цытыкlэмрэ щхъэкlэ, къуажэ псом фlыуэ къалтагъу-
хэрт.

Мэрем председателу хахыну жылэр и ужь кытащ
куэдрэ, арщхъэкlэ яхуэувакъым. Апхуэдэу колхоз соб-
ранэ гуэрым кыикlыжауэ къыщlыхъэжат ар, нэхъ
гувауэ.

– Щхъэ уахуэмыуварэ председателу? – еупщlащ абы
и фызыр, напщlэкlэ хуэгуфlэурэ.

– Сыт щхъэкlэ, сыт абы уэ ушlыхуейр?

– Сэри тlэкlу зызгъэщlэгъуэнт, нэгъуэщl мыхъуми.
Адрейхэм загъэщlагъуэри мэхъу.

– Сэ сынэхъ lей председателым нэхърэ, зыгъэщlа-
гъуэ иджыри.

– Ауэ золэ, ахъумэ зызогъэщlагъуэ арыншэми. Пред-
седателу щыlэр къуаухъэкl уэ. Сыхуеиххэкъым: уэ
председатель ухъумэ, сэ узмыгъуэтыжынкlэ хъунщ.
Алыхъым жимылэкlэ. – Дунейм теткъым цlыхум
фlыуэ укъалтэгъун нэхърэ нэхъ насыпышхуэ, ар къэ-
лэжыфын хуейщ.

Мэремрэ Хъангуащэрэ къалэжъат а насыпыр, я
унагъуэ lуэхукlи лтабжъэ быдэ ягъуэтауэ зауэщlырт.
Ауэ зы бын цlыкlу фlэкl зэрамыlэм я насыпыр тlэкlу
къыщlигъащхъуэрт. Ар тlуми я гукъеуэт. Къэхъурт,
пщlыхъэщхъэкlэрэ Мэрем лэжъакlуэ кыикlыжу къы-
щlыхъэжамэ, и фыз нагъуэшхуэм хуэнэпсейуэ lэплlэ
щыхуищl: «Дапщэщ иджыри уэ сэ щlалэ цlыкlу
кыщцысхуэплъхунур?» – жиlэурэ. «Сэ сщlэ мыгъуэрэ,
уэ зэупщlыж абыкlэ, сэ си деж кыщцынэркъым», – жи-
lэрт Хъангуащи. Нэхыхъкlэ зэрыша зэлlээфыз зэсэжауэ
пщlэнтэкъым а тlур, щlасэлlрэ щlасэфызу зэхуэза фlэкl.
«Кхъылэ, дохутырым дыгъакlуи зэгъэплъ», – щыжиlэ
щыlэт лlым. «Сыт сэ си лажъэр дохутырым сыщlэкlуэну?
Уэ зэгъэплъ», – кышидзыжырт фызми. Етlуанэ быныр
зэрамыгъуэтым щхъэкlэ, я щlалэ цlыкlу закъуэм те-
гужъеикlауэ, ягъафlэу япlырт. Щыхуфlыгъэ, цlыху
лтагъуэныгъэ, пэжагъ зэрыхалъхъэным фlэкl нэгъуэщl
зыгуэрым ирагъэсэнү хэттэкъым. Я гугъэт цlыхуфlрэ
пэжу къэхъумэ, гъащlэм щызыхуеину адрей псори абы

къыдэкIуэу къехъулIэну, хузэфIэкIыну. Лъагъуныгъэ фIэкI, акъылкIэ быным ехъэлIэн хуей псор къагуры-
Iуэртэкъым. Езыхэми ягъэунэхуа щхъэкIэ, гупсысэкIэ
дэнэ щашIэнт абы пэжагърэ лъагъуныгъэ закъуэкIэ
гъашIэм узэрыпэмылтэщынур, дунейр щымамыр ды-
дэми гъашIэр зэныкъуэкъу зашIэрэ бэнэныгъэу зэры-
зэхэлтыр? Бын пIыным а псор зэрэпхар Мэрем къыщы-
гурыIуар кIасэуш, и къуэр балигъ хъуа нэужыщ. Нар-
токъуэ (арат Мэрем и къуэм зэреджэр, ари Хъангуашэ
езым фIищыжат, нэгъуэшIхэм фIаримыгъэщу, и лIыр
апхуэдизкIэ и щIасэти, нартым иригъэшхуэ зигъэшIа-
гъуэу) дзэм къулыкъу щипIэу къызэрикIыжрэ мазитI-
щы хъуауэ арт. Нартокъуэ щIалэ дэгъуэ къыхэкIат.
Ар плIабгъуэ бгы псыгъуэт, пкъыфIэ лъагэт. И нэгум
и теплтэ псомкIи, сыт щыгъуи еншэ хъэлэлэу къоплтэ и
нагъуэшхуитIымкIи и анэм ешхът, ауэ, Iэпкъльтэпкъ
зехъэкIэкIэ, и къэкIухъыкIэкIэ, хуэму, тIэкIу зэпишу,
Iэдэбу зэрыпсалтэмкIэ къыпачауэ и адэрат. ФIуэ
зэрылъагъуитIым я пкъынэлъыне псомкIи зызыха-
гъэшпсыхъыжу, а зы щIалэр лъагъуныгъэ IэфIым и
щыхъэгту къыхашIыкIами ярейт: зыр тIум яшхъынкIэ
дауэ хъурэ, жыпIэу, укыигъэуIэбжбу яшхът и адэми и
анэми. А зэманым зэлIээфызым я гукъеуэ псори къы-
зыпкърыкIыр Нартокъуэт. ПэжыгъэкIэ, цIыхур фIуэ
лъагъун – цIыхум пщIэ хуэшIынкIэ дагъуэ илэтэкъым:
итIэлгытIэ зэлъыIухауэ хъэлэлт. АрщхъэкIэ адыгэхэм
делэм пащI хъэлэлэлым хуэдэт. И джанэ щIагъщIэлт
дыдэри къышпиубыдынутэкъым, хэт хуейми, дэнэкIэ
хуейми ишэнут – езым хъэл быдагъэ, ерыщыгъэ жы-
хуалэхэм щыщ зыри хэлътэкъым. КIэшIу жыпIэмэ,
зэрагъэсам хуэдэт, иджы я Iэпэм едзэкъэж щхъэкIэ, я
псалтэр жбгым ихъыж къудейт. А псом ищIыIужкIэ,
цIыхум яыхыхъ хъуа нэужь, ныбжьэгъухэм жалэм фIэкI,
нэгъуэшI зэхимыхыж хъуат. Нэхъыбэу апхуэдэ цIыху
щабэхэр – лIыгъэншэхэр нэхъ зэщIэзубыдэр гъашIэм
ириджэгугу, нэгъуэшIхэм я пщIэнтIэпскIэ псэун зи гугъэ
цIыху бзадженаджэхэраш. Апхуэдэ куэдщ иджыри. Абы
къыхэкIэкIэ Нартокъуэ фадафи хъуат, фадэмрэ апхуэдэ
ныбжьэгъухэмрэ тхъэгъуэ хэкIыплэрэ гурыфIыгъуэрэ
хуэхъуат. Псом хуэмыдэу, дзэм къызэрикIыжрэ, гугъу
ехъаш, къулыкъу ищIаш, зрегъэпсэху тIэкIу, жалэурэ
хыфIэуэпат. И къуэм лIы быдэ къыхагъэкIынкIэ дзэм
щыгугъыу пэплъат Мэреми, ари хъуакъым. Илтэс
тIошIрэ тIукIэ, жбгы къыщIыхуну плэрэ жыпIэу, кIэ
къуагъкIэ пIыгъам дзэ къулыкъу илтэситIым сыт къы-
хуищIэжынт. АтIэми, университетыр къиуха нэужыт

дзэм шыкІуари, илѣситІи шыІакъым, военнэ кафедрэр кѣыхалѣытэри илѣсым кѣаутІыпщыжаш.

Арат Мэрем и гукѣеуэ хѣлѣэр, иджы хуэзымыгѣэ-зэхуэжыр. ИщІэрт абы и кѣуэм и хуэмыхугѣэ псори кѣызыхэкІар. ГѣушІ плѣар и чэзум и деж умыпсыхъмэ, дей цІынэми кѣыІуигуэу пѣабэ, цІынэ мэхѣу. Апхуэдэщ цІыхури: и чэзум деж кѣомыгѣэщта хѣлыр иужькІэ зыхегѣалѣхѣэжыгѣуейщ. Нартокѣуи кѣыгурыІуэрт ар, зэпымычу мурад ищІырт зигѣэбыдэну, апщІондэху и адэри кѣыгѣэгугѣэрт абыкІэ. Ауэ сыт, и ныбжѣэгѣухэр кѣызэреджэу, и мурадри и адэри кѣыгѣанэрти, абыхэм якІэлѣыкІуэрт. Ефэну хуейтэкъым, ауэ фІэфІт, ныбжѣэгѣу хуэхѣуахэм кѣахэкІыжынут, ауэ гѣащІэ нэгужыжъым дихѣхырт. ЛэжѣапІэ увыжын зэрыхуейрэ куэд щІат — лэжыгѣэр гѣащІэм и ІэфІхэм щыщ кѣыІурыхѣуэртэкъыми, зы махуэм зы махуэр кѣышы-хѣуэурэ кІуэрт, гугѣэ фІэкІ лІыгѣэ хэлѣтэкъым и дуней тетѣкІэм. Мэремрэ Хѣангуащэрэ я насыпыфІагѣыр абы кѣаІуригѣэупщІыІуэжырт.

* * *

КѣэджаІауэ Мэрем кѣыщыщІэкІам, куэбжэм Іутт «Москвич» плѣыжѣ, зы щІалэ, туфлѣэ фІыщІэ щыгѣыу, и лѣапэр Іэжѣапэм хуэдэу, уафэмкІэ дэплѣейуэ. Мэрем и гур кѣыкІэзыыкІыу зыхищІащ ар фІыкІэ кѣызэрымыкІуар. Абы и гѣусэу щѣэдджыжъым дэкІат Нартокѣуэ.

— Сыт кѣэхѣуар?! — еупщІащ щтгІэщтаблэу, сѣламым и пІэкІэ.

— Кѣэхѣуаи щыІэкъым, Нартокѣуэ сыкѣыгѣэкІуащ, кѣызэлѣІури.

— Хѣуэу, сыт кѣэхѣуар, езыр щхѣэ кѣэмыкІуэжарэ уэ укѣымыгѣакІуэу?

— Езыр кѣэкІуэж хѣуакъым, иджыпсту кѣэкІуэжынущ ари, дызэгѣусэу дыкѣэкІуэжынущ.

— АтІэ сыт узыхуейр?

— Сэ зыри сыхуейкъым, сыІуэхутхѣэбзащІэу аращ, — кѣэлыбаш щІалэр. — Ахѣшэ хуей хѣуати, зы тумэнищІІ жери сыкѣыгѣэкІуэжаш.

Ахѣшэ Іуэхум кѣыщыхыхъмэ, Мэрем и гузавэр еужыхыхыжаш. Іейуэ кѣэщтат ар, и кѣуэр щымыІэжу щхѣэкІуэ кѣыхуэкІуа кѣыфІэщІри. АтІэми делагѣэкІэ, хутыкѣуагѣэкІэ мыхѣэнэншэу кІуэдхэм я хѣыбар щІэх-щІэхыурэ кѣэлурти, и гур занщІэу нэхѣ Іейм хуэжат. «ЩыпсэукІэ, ахѣшэр, сыт ахѣшэр, уэсэпсщ, ар гузэ-

вэгъуэкъым», – жиѡащ игукІа. АрщхъэкІа аргуэру шэч къытрихъжащ: «Абы зы мыгъуагъэ гуэр къыщымыщІамэ, езыр щхъэ къэмыкІуэжарэ: зэи и хабзакъым ахъшэ щхъэкІа нэгъуэщІ зыгуэр къигъакІуэу».

Іуэхушхуэщ анэ-адэм я Іуэхур: зы мыхъэнэ зимыІари, я быным пыщІа хъуамэ, нэхъ Іей дыдэ гузэвэгъуэм хуахъынуш.

– КхъыІа, къысщумыбзыщІу къызжеІа, сыт езыр къэкІуэж щІэмыхъуар? Сыт хуэдэ Іуэху зыхэхуар?

– Ярэби, бжесІаи, ущІэгузэвэн щыІэкъым, ауэ къэхъуа псори жысІану сэ си Іуэхукъым.

Мэремихигъэзыхъакъым, ахъшэриритри, «Москвич» плъыжьыр тхъуэу Іужыжащ, сабейм хэзэрыхъа бензин сырымэр и ныбэм къыщІригъэхуу.

ЩІалэ къэкІуам щІы иупсатэкъым. Мэрем щІэгузэвэни щыІэтэкъым. Езыхэм уахэтышами, плъагъуну къэхъуар мырат: Нартокъуэ щІалищ и гъусэу рестораным щІыхъащ, зэныбжьэгъухэр, зэхуэзамэ, ар хабзэ яхуэхъуат. Ефащ, ешхащ, ягу къэжжанащ. Зэщытхъужахъщ, лъагъуныгъэ Іэджи зэхуаІуэтащ. ЩІалэгъуалэ «шикхэм» зрагъэшхуэ зэзэмызэ къыхэхъуэныкІаи, дзэ уз къыхэлъэдам хуэдэу, и нэкІур зэхуишэурэ Нартокъуэ «кхъыІа, фымыхъуанэ», жиІа фІэкІ, къаугъэи къэхъуакъым. УедэІуапэмэ, а гупым щытхъури лъагъуныгъэри нэхъыбэу зыхуаІуатэр Нартокъуэу къыбгурыІуэнут. Езы щІалэри, апхуэдэу нэищІу зэрыщытхъум щхъэкІа тІэкІуи укІытэу икІи фІэфІу яхэст. Хэт щытхъу зи жагъуэр, щытхъур псоми яхозагъэ, псом хуэмыдэу шащІалэгъуэм и деж. Нартокъуи арати, и гугъэт ахэр игъащІэкІа укъэзымыгъэшщІэжын, укъэзыгъэпэжын ныбжьэгъуу зэрыгъуэтауэ. Тхъэ яІуэрт псэхукІа мыкъутэжын ныбжьэгъу лъагъуныгъэр яку илъыну.

– Жэщми махуэми, мыгъуагъэми махуагъэми – сыт щыгъуи, а уэ ущыхуей дыдэм и деж дыкъэбгъуэатынщ дэ, – тхъэ яІуэрт зым, – пэжкъэ, – яупщІыжырт псоми, – ахэри щыхъэт къытрищІэу.

– Уащхъуэ мыващхъуэ кІанэ, пэжкІа, – ящІырт адреихэми тегуэж.

– Сэ абы шэч къытесхъэркъым, фэри къысхуэвмыщІ шэч. Ар насыпу дякум илъынщ, – жиІэрт Нартокъуи, и фІэщыпэу, шэчи къытрихъэртэкъым.

АтІа а «насышым» щхъэкІа аргуэру ефэн хуейтэкъэ, Іэнэр щІэрыщІэу кърагъэуэдыжащ. Я жъэгужь дэс хуэдэт, фадэ-пІастэ Іэнэр щыхуейм къащтэн фІэкІ хэмылъу. Абы и пщІэр зытынуми, ахъшэ яІыгъми ямыІыгъми зыри егупсыс хуэдэтэкъым. Апхуэдэ ныб-

жыгъугъэм ахъшэ гугъу къыхэплъхъэныр емызэгъ пудыгъэу къалътытэрт. Нартокъуи и гугъаш, апхуэдизу тегушхуауэ Iэнэр щызэрагъэхъуэкIым, псори дахэу зэфIэкIыну. Ефаш аргуэру, щIалэхэр, щIэгъэкъуэн хуейуэ зебыршэу, чэф хъуаш, мыхъупами, фэуэ зытрагъэуаш, жэуап къапумыхыжыну. Нартокъуэ, щIы хэмылту, чэф хъуат, ауэ къарукIэ зиIыгът, Исраф дьдэ мыхъуу и унэ нэсыжын зэрыхуейр щыгъупщэртэкъым. Машинэм дэс щIалэр псом нэхтрэ нэхъыфIу къызэтенати, абы щыгугъырт Нартокъуэ, къызэрыдишам хуэдэу, и унэ ишэжыну.

– ДывгъэкIуэж, – щыжиIэм, и гъусэ щIалэхэм зыкъаIэташ, стIолым IэдакъэкIэ зытрагъашIэурэ.

– Зэ у-у-умыпIашIэ. Дэ иджыпсту дыкъыщIыхъэжынщ... ПщIэркъэ пщыр лъэсу здэкIуэ хабзэу щытар, псы щIыIэ тIэкIуи ди нэкIум...

Аргуэру ещIщ-къещIхэри къыщIагъуаш:

– Уэ счетыр къегъаштэ апщIондэху.

Нартокъуэ и гъусищри къыщIэкIаш, егъэляуэ зрызелтафэхэу, бжэм дэмышуэу, бжэ блыпкъым жьэхэуэу, езыри и закъуэ къэнаш. Официанткэм еджэри счетыр къыпIыхаш. Куэдрэ еплъащ счетым – тхылъымпIэ напэ цIыкIум. Ауэ зыри хузэхэхакъым, хьэрфхэри бжыгъэхэри къафэ хуэдэт, тIурытI-щырышурэ зэщхъэ-щыкIырт, псори зэрилъагъур хьарпшэрут. Официанткэри къежъэу шытт, езыр и гъусэхэм ежъэжырт.

– УмыпIашIэ, иджыпсту си гъусэхэр къыщIыхъэжынущ, – жиIаш, армыгъуейуэ, и бзэгур хьэрахъэу. Щысащ зы тэлаифI, щхъэукъуэрэ и щхьэр къыфIэхумэ, къэщтауэ къыIэтыжу. АрщхъэкIэ и гъусэхэр къыщIыхъэжыртэкъым. «Чэф Iей хъуа мыгъуэ хъунщ ахэр», – гузавэрт абыхэм щхъэкIэ, ахъумэ и гум къэкIыртэкъым нэгъуэщI шэч. Зыкъом дэкIауэ машинэм дэсыр къыщIыхъэжаш, и закъуэ.

– Дэнэ щыIэ адреихэр?

– УщIэмыушщIэж абыхэм, чэф сымаджэ хьэлтэ хъуахэщ, мылицэм езмыгъэшэн щхъэкIэ, я унэ сшэжри уэр щхъэкIэ къэзгъээзэжаш. НакIуэ иджы дэри дыкIуэжынщ, ахьшэр ептамэ.

– Естакъым. Ахъшэ сиIэкъым сэ.

– НтIэ, ар дауэ? Ахъшэ умыIыгъыу мыбыхэм укъакIуэ хьурэ?!

Абы щыгъуэ и ныбжьэгъухэр «мыбыхэм» къызэрыщIыхьэр Нартокъуэ и ахъшэт. ЯщIэрт абыхэм Нартокъуэ и адэр зэрыхуэкъулейр, абы и къуэр, ахъшэ щхъэкIэ тхъэмышцIэгъуэрэ укIытэгъуэрэ зэрыримыгъэ-

хуэнур. Ар дыдэр кьалътэу кьыщІэкІынт ныбжьэгъу-гьэрэ лъагъуныгъэкІэ тхэ шызэхуаІуэм и дежи.

– Дауэ хъуну-тІэ? Сэ мыбдеж сыщысынукъым, сы-кІуэжынуш, – жиІащ ныбжьэгъу щІалэм, и жыпхэм къиуэ-ниуэ хуэдэурэ, арщхьэкІэ абы зы соми кьыкъуэ-кІакъым.

– Уэ щыс мыбдежым, сэ сыкІуэжынщи къэсхьынщ, – къагузэващ Нартокъуэ, чэфу дыхъэжу, ахъшэ къишцтэу кызыэрыдэкІыжынур хузэмыгъэпэщу.

– Хъэуэ, ар хъунукъым, уэ чэф уиІэщ, машинэкІи лъэсуи укІуэжыфынукъым, укІуэжыным, занщІау уа-убыдынущ. Уэ щыс мыбдеж, сэ фи дей сыкІуэнщ, кьы-пхуэсхьынщ ахъшэр.

АбыкІэ зэгурыІуауэ, официанткэр къабгъэды-хьащ, ирафам и уасэр яІихыну, стІолыр игъэкъэбзэ-жыну. Шофер щІалэм Іуэхур зэрыщытыр щыжиІэм, официанткэм идакъым.

– Сэ ар схъумэу мыбдеж сыщысынукъым, – жери.

– Ар зыщІыпІи кІуэнукъым сэ сыкъэсыжыху, щІэ-пхъумэни щыІэкъым.

– Ар зыхуэдэ псор сэ сщІэркъым. Къызэфтын хуейр кызыэфти, хуит сыфщІ. Сэ сылэжьэн хуейщ.

– Мэ мыр узот, – жиІащ Нартокъуэ, и Іэпщэ сыхъэтыр кърихри. Мыр, мыр хъунущ абы и уасэ...

– Хъэуэ, тІасэ, сэ сысондэджэркъым. Ар уэ зехъэж.

– Мыр дышщэщ...

– Аращ сызыхуэмеиххэр, сэ сыхъунщІакІуэкъым.

Официанткэр щІалэ дахэ хъэрэмыншэм и нэ хъэлэ-литІым щыІушлътэм, и гур зэрыхъуар имыщІау, зы къару гуэр и Іэпкълъэпкъл псом ирижащ. ЗанщІау хъэщыкъл хуэхъуа, хъэмэ и гур щІауэа ныбжьэгъу нэпщІхэм шэ-сышІэм кърана щІалэм. Хэт ищІэн цІыхубзым и гушІэм кышщыхъей псор?!

– КІуэ уэ, къэпхьынуІамэ, къэхъ, ар сэ згъээшын-къым, – жиІащ абы, шофер щІалэм зыкъыхуигъазэри.

Абы и ужькІэщ Мэрем и куэбжэм деж а щІалэр кы-щыІухутар. Абы нэмыс щІыкІэ, адреи щІалитІым (Нар-токъуэ езыгъэфахэм) парк цІыкІу ихъэпІэм щахуээзэри зыгуэрхэр ээжраІащ. (Ауэ дэ зэхэтхакъым абы ээжраІар, чэф хьэлъэ зэрамыІажыр тІээгъуа фІэкІ).

Ахъшэхъэ кІуар къэсыжыху официанткэ хъыджэ-бзыр щІэх-щІэхыурэ Нартокъуэ кыбгъэдыхьащ – дзыхъ кыыхуимыщІу аратэкъым – лимонад щІыІэ иригъа-фэрт, кофе пщтыр кыыхуихьырт, балийм кыыхэщІыкІа ликер щІыгъуу. КІэщІу жыпІэмэ, къелІалІэмэ фІэфІт, чэфыр тригъэужыну хэтт.

– Ар сэбэп кышхуэхъунуш. Умыгузавэ, ар счетым хэслътэркъым, – жи́лэрт. – Уэ укъагъащлэ а уи ныбжэгъухэм, ахэр цыху пэжкъым, – жи́лащ итланэ, нэхъ тегушхуауэ, – уэ клуэж, ухуеймэ...

– Уэ удахэ дыдэш, апхуэдэ гукъэкI лейхэр дауэ щлэфрэ? Ар игъащлэкIи си флэщ хъунукъым, жумылэххэ. Дэ дякум кыдыхьэлэ хъунукъым, кыдыхьэми, дэклуэдэнущ, – жи́лащ Нартокъуэ, шэч кызытрамышхэ пэж жылэкIлэкIэ.

– Еу-уей. Аджыдэ мыгъуэ, уэ лыуэ е дэлъхуу узиләщэрэт сэ. Узэгъалъагъунт уи нэкIэ... Дэнэ уэ ушащлар?.. Сыноплъри, университет дамыгъи пхэлъщ, дзэми къулыкъу щыпщлауэ кышлэкIынщ... – Нартокъуэ и щхэр псынщлэ хъужат, и чэфри теужу хуежъат. Итлани щыхуэ кытенэу клуэжыну хуейтэкъым, ныбжэгъухэри апхуэдэ хъыджэбзи кыигъащлэу.

– Узилами здэнт, сэ зыри силэкъым, къуэши шыпхъуи, – жи́лащ щлалэм. Зэрыхуей дыдэр, фызу хьэмэ шыпхъуу – зэрыжимылар цыхубзым и гум щылэщылэу кыхыхуаш, и нэгум жьауэ кытехьащ. Абы гу лъытакъым Нартокъуэ зэуэ. Итланэ кышщигъужащ:

– Фызи силэкъым, – жери. АрщхьэкIэ цыхубзыр афлэкIа а луэхум тепсэлтыхьыжакъым. Стлолыр зэлтылуихыжу щидзащ. Нартокъуэ набдзэгубдзаплъэу клэлъыплъырт абы, арыншэми нэгъуэщI ищлэн илэтэкъым: ахъшэхьэ игъэкIуэжам ежъэн хуейт. Цыхубзым и лэпкълъэпкъ щыклэми, и нэгуми, и къэкIухьыклэми, и лэбэкIэми – псоми зыри хэлътэкъым удимыхьэхыфыну. Езым ицыху цыхубз нэгъуэщIхэм нэхърэ зыкIи нэхъ лейтэкъым. Хэбгъэзыхьмэ, фызу къаппшэми, уи гъащлэ псор пхуигъэдэхэфын хуэдэт, нэгъуэщI зыгуэрми урымгъэхуапсэу. Дауэ кыжрилэфа абы «ллыуэ узилащэрэт», жи́лэу? «Хьэмэ щхьэрыутлыпщ хъуа цыхубзхэм яхуэдэ зыгуэру плэрэ? Апхуэдэ дыдэуи шыткъым: екуэ-куншэ хъуа бзылтыхугъэхэм ямышхъу и нэгум укIыти нэмыси къош. Е фэуэ зытригъауэрэ?» – егупсысырт Нартокъуэ. Цыхум я гурыщлэ псори, я гупсысэ псори, зыри яхуэмыгъэпщкIуу я фэм кылуатэу шытыгъамэ, цыху къару лэджэ зэжъэхуэнт хъуасклэр кыдихыу, зымычэзу къаугъэ лэджи къэхъунт. Ауэ насыпи, а насыпыр зэрахъумэжын акъыли ялэщи, хэлущылыу яшлэны зыхуэмей гукъэкIхэмрэ гупсысэхэмрэ цыху фэрыщыгъэм щлагъаппщкIуэ.

– Кхьылэ, иджыри зэ кызыжелэт сэ укызызэрысхуей щыклэр, – хъыджэбзыр къеплъащ абы, ауан сыкымышщлэу плэрэ мыбы, жыхуилэу. Ауэ щлалэм и нэгум

ауани, бзаджагы, хьэбзыгы кыищыртэкым, мазэм шыгуфЫкІу еплъ сабий цыкІум хуэдэу, хьэрэмыншэу, нэхъуеиншэу къеплъ фІэкІ. Абы и нэ хьэлэлитІым уІуплъэу пхузэфІэкІынутэкым жэуапри апхуэдэ къабзэу йомытыжыну.

– ЛІуэ узіІэну сыпхуейт.

– НтІэ, кыызэжъ, сэ укъэсшэху. Къызэжъэ уемызшу, кыызэжъэ шэч умышІу, сэ къэсшэн хъуху.

– Дауэ? КъаппшэІауэ ибгъэкІыжыху сыножъэн хуейуэ ара? Ар лей хъункъэ, – жиІащ хъыджэбзым, «сэ укъэсшэхум» кыригъэкІар кыгурымыІуэу, сыт пхъэкІэ жышІэмэ, Нартокъуэ и къэшэгъуэ дахэт, абы фІэкІмэ, щІалэжъ кыдэнэжа хъунут. «Сыт шыгъуэ абы кыишэ шыхъунур, – егупсысырт ар, – лыжъ хъуа нэужъ? Хьэмэ, хэт кыишэми, зыгуэр кыишэху сежъэн хуейуэ ара?» Нартокъуэ абы нэхъ белджылыуэ зыри хужыІакъым, жиІакъым иджыпсту кыишэ щІэмыхъунури, и ныбжъэгъухэмрэ езымрэ зрата псалтэ быдэри.

– Сэ зыри къэсшэнкыым уэр фІэкІ, ауэ пІалтэмкІэ иджыпсту укызыэмыупщІ, – жиІа къудейщ.

– Хъунщ, сэри зыми сыдэкІуэнкыым, уэ сыпшэху. Дешпынщ, нэхъ пэж жызыІэм.

– Ар хъунукъым. Дэ дыхуейкыым нэхъ пэжи нэхъ пщІыи: абы шыгъуэ тІум язым лей кылытысынущ. Дэ тІуми зэхуэдэу пэж жытІэн хуейщ, ди псалтэр тІыгыжын хуэдэу.

Абы иужькІэ ахъшэхэ кІуар къэмысыжурэ, зызэрагъэцІыхуащ фІуэ, я лъэкъымкІи зэщІэупщІахэщ. Официанткэ хъыджэбзым и цІэр Налжант. Пэж дыдэуи, езым и дахагъэр дэнэ къэна, абы и бгъэ яем, жыгырум хуэдэу, кыиІукІ цыхубз макъ лъахышэ гуакІуэми удихъэхынут, тІэкІунитІэ лты хуабагъэ пщІэтыххэмэ. Нартокъуи, и щІалэгъуэлтыр псыкІэ зэхэщІауэ кыищІэкІынтэкъыми, псэкІи ІапкълъэпккъКІи хузэщІэплъащ Налжан и лъагъуныгъэм. Зыри гъэщІэгъуэн хэлъкыым цыхубзыр зэ ІуплэгъуэкІэ фІуэ плъагъуным, е зы пщыхъэщхэ хуэзэгъуэкІэ абы хъэщыкъ ухуэхъуным... ПщІыщ хэт жиІэми, лыгъуэ лъагъуныгъэ цыхубз хуэпщІын пхъэкІэ, ар фІуэ илъэскІэ зэгъэцІыхун хуейуэ. Сэтэней гуащэр Іэхъуэ Сосрэ я лъагъуныгъэр кыищылыдам а тІур жыжъэу зэлуплэа къудейт. СыткІэ игъуэджэ лІым я лыж Сосрыкъуэ япэ Іуплэгъуэ лъагъуныгъэ быну пщыткІэ, кыызэрыгуэкІ цыхухэр, япэ ІуплэгъуэкІэ хъэщыкъ зэхуэхъуныр?! Дгъэкъуэншэнкыым Нартокъуи псынщІагъэкІэ, занщІэу имыщІыху хъыджэбз фІуэ илъэгъуащ, жытІэу. Хэбгъэзыхэмэ,

фЫуэ зэрылгъуа цыхухъумрэ цыхубзымрэ дзыгъуэ
гъуанэ дихъа къамыгъанэу зэрыунэщыху я щыбкИ и
кІуэцкИ зэрыщыхун хуейуэ плэрэ? МынэхъыфІу плэрэ
япэ Іуплгъуэхэм къыхаха гугъэмрэ зыхэщІэныгъэмрэ
хъумэныр? НэхъыфІщ. Сыт щхъэкІэ жыплэмэ, япэ Іуп-
лгъуэхэм сыт щыгъуи нэхъ щахъумэ цыхум я мыхъу-
мышцІагъэ псори. Я мыхъумыщІагъэхэр къыдрамыгъэ-
уейуэ щІаубыдэу ялыгъыху езы цыхухэри фЫуэ щы-
тыным нэхъ йосэ. Ауэ зыкІи замыхъэкъуэжу лЫмрэ
фызымрэ зэрыцыхуным сабий тхъемыщкІагъэм хуешэ:
сабийхэм нэхъыфІ дыдэу ялгъагу зэрыджэгу хъашпы-
хэр езым якъутэж, абы и кІуэцІым илтым еплтын
щхъэкІэ. Апхуэдэщ балигъри. Ар бгъэлгъэплэnumэ, фЫуэ
плгъагъум и кІуэцІым иплгъэщэн хуейкъым: абы Іей
фІыи илтынкІэ мэхъу. КъыфІумытІэщІ залымыгъэкІэ
абы и Іейр: итІанэ пхуэлгъагъужынкъым фЫуэ – арати
лгъагуныгъэр мэкъутэ. Сыт хуэдизылІрэ фызрэ щыІэ,
дэгъуэ хъужахэу, ІапкългъэпкълкІэ хъуэпсэгъуэу зэхуэ-
хъуу, псэкІэ зэгурыІуэну, ауэ зэрыцыхушэрэ я бзаджэр
зэтратхъуэу зэбгъэдэкІыжхэу. Хъуэу, лІэныгъэм ещ-
хъыркъабзэу, лгъагуныгъэми халгъщ щэху гуэр. Хъумэ
а щэхур! УемыфыщІауэ а щэхум! А щэхур къэбгъэубэ-
лэцыхукІэ уи дежкІэ нэхъ Іейщ. Цыхум езым щэху
ищІыр къэтІэщІын хуейкъым, ар нэгъуэщІхэм зэран
яхуэмыхъумэ. А псоми мыбдеж дыщІыщытепсэлты-
хьыр Нартокъуэ зыгуэркІэ ехъэлІа хъунуци аращ.

Ахъшэхъэ кІуа щІалэр къэсыжри, Нартокъуэ шэ-
сыплэм къикІыжащ. Налжан ирита псалгъэмкІэ къалэ-
ныщІэ гуэр къызэрищтар зыхищІэу и унэ къэкІуэжащ.
КъыздэкІуэжам езыри щІэупщІакъым, Мэреми жиІа-
къым, ахъшэхъэ къэкІуа щІалэм сыт хуэдиз иритами.
Ауэ Нартокъуэ зэхихыжащ иужькІэ, езыр къызыхэкІы-
жа гупым а махуэ дыдэм аргуэру къалэ ресторанхэм ща-
гъэхъэжауэ. Дэнэ къраха, езыхэм ахъшэ ямылыгъамэ?
Дауи, зы гъэпцІагъэ гуэр хэлът абы, итІани Нартокъуэ
ауэ и щцыхъэплэми къыгъэкІакъым и ныбжьэгъухэм
шэч яхуищІын. Ауэ Налжан «АпщІондэху уэри гъа-
щІэр, ныбжьэгъухэр фЫуэ зэбгъэцІыхунщ. Арыншэу
сэ си гъащІэр уи ІэмыщІэ ислъхъэфынкъым», къызэры-
жриІар игу къэкІыжа къудейщ.

* * *

ЕтІуанэ махуэм и пщэдджыжьым Мэрем и къуэр
къриджащ, дыгъуасэ зэфар теужагъэнщ иджы, щы-

жиІэм и деж. Мэрем и унэр зауэм и ужькІэ ищІа адыгэ унэ кІыхьт, унэкур абджыпс кІэлындору хэщІыхьат. КІэлындырым ущІыхьэмэ, бжищ хэлът: занщІэу хэлът зым курыт пэшыхуэм ущІишэу, адреј тІур – ижы-рабгъумкІи сэмэгурабгъумкІи кыпыт пэш тІурытІ–кІуэцІыбжэмкІэ зэтыжахэм я щІыхьэпІэт.

Мэремерэ Хъангуашэрэ зыщІэс курыт пэшыхуэр музей папщІэу яхуаами ярейуэ, ди зэманым адыгэхэм я псэукІэ хъуам зыкІи емышхьыжу и унэлъащІэкІи езым и зэлъылухыкІэкІи адыгэ пэшыхь дьдэт. Утыкум зыри иттэкъым – хуитт. Ухуеймэ, кышчыфэ, ухуеймэ, шурылъэс щыджэгу, жыхуаІэм хуэдэт. ПІланэпэм кхъуэщынышхуэ, къуитІ тету, дэтт. Абы и пхъэбгъу щхъэтепІэм кхъуэщын фалтэшхуэ тетыхт, махъсымэ кърырагъахъуэу кышщІэкІынт. Кхъуэщыным бгъурыту псылгэ кІэструлышхуи щытт. Щыбагъ блыным кы-дехуу икІи егъэувэлІэпауэ зы гъуэлъыплэ, пхъащІэ Іэзэ ІэщІагъэу пхъэбгъу шэнтжъей кІыхь, хъэкъушчыкъу дэгъэувапІэу сырэ зэтет щІэтт. ИпщэрабгъумкІэ – жъантІэ блыни зы гъуэлъыплэ кІэрыгъэуват, адрејр унашхьэм нэс лъэщІэсу дэкІуейрт. СтІоли щІэттэкъым, ауэ шэнт зытхух нэхъ лъэныкъуэегъэз зэрыхъункІэ адэ-мы-дэкІэ дэгъэуват; шэнт цІыкІу зытІуши жьэгу папхьэм пэрытт. Іэнэ щыхуейм и деж, Хъангуашэ Іэнэ хъурей лъакъуишчыр лъэщІэс щІагъым кышщІихырти утыкум къригъэувэрт. Арат Мэремерэ Хъангуашэрэ я унэлъа-щІэр псори зэрыхъур. Арат зауэм и ужькІэ Мэрем, сэри сыпсэунщ адыгэ унагъуэу, жиІэу щыщІидзэжам зэ-ригъэпэща унэлъащІэ псори зэрыхъур. УнэлъащІэм и закъуэтэкъым Мэрем езым и псэукІэр ди зэманым зэре-мышхьыжыр. Ар зыщІэс пэшым щІэтт иджы нэхъыбэм щІадзыжа хъэкур, щымыІэжыххэ жьэгури. Уае егъэлея хъумэ, хъэкур ягъэплъырт, дунейр нэхъ ІэтІэлъатІэу щыщытхэм, жьэгу мафІэм псори зэфІигъэкІырт, зэ-фІигъэкІырт пІэнкІ хъуаскІэри адэжъ хуэмэбжъымэри кыдихыу. «Сыхуейкъым сэ а бжъамий пщІэнтІэпсхэм, дызышэрапІыкІа мафІэжыр нэхъыфІщ си дежкІэ абыхэм нэхърэ», – жиІэрт Мэрем, уи пэшри бжъамийкІэ щхъэ умыгъэплърэ, пхъэ къутэн, мафІэ щІын бэлыхь ухэмыту?» – кыжжраІэмэ. АрщхъэкІэ мафІэ пІэнкІым и закъуэтэкъым Мэрем жьэгур игу щІышымыкІыр. Лы гъэгъуа кІапсэ е кхъуей плъыж бла щІымахуэм хуигъэхъзырыфу хъэблэ псом дэсыжыр Хъангуашэт. Абы и деж къакІуэрт и гъунэгъухэр, зы кхъуей плъыж е зы мэл джажэ ягъэгъунумэ. «Фыщымысхь, вгъэгъу фэ. Джажэ дэнэ къэна, малыбгъуэ псо ихуэнум, уэлэхь, а

ди уэнжакъым», – яхупыгуфлыкырт, ауэ лы шагъэгъу уэнжакъыр пхъэ хэлъыхъ мафлэ зэрыхуейр зыми яжриЛэртэкъым. Ар езым зэригъэпэщырт: ищЛэрт лы гъэгъуам мэ гуаклуэ къезыгъащтэ пхъэ лЛэужыгъуэхэри гурымышхымэ щызыгъэухэри. Мэрем хэт къыхуэклуауэ а зы пэщым флэкI имылгъагуу къыдэкIыжами, жиЛэнур пхъэхуэт: «фу, сыту адыгэжъ дыдэ, зыми емыкIужу!» АрщхъэкIэ ар зыщIыхухэм апхуэдэу пхужаЛэнутэкъым. ЯщЛэрт абыхэм Мэрем и щхъэм цIыху зэрырилъытыфыр – езым флэфI псор нэгъуэщIхэм ягу иримыхынкIэ зэрыхуенур къызэрыгурылуэр, абыхэми яфлэфI зыгуэрхэри къызэрилъытэфыр. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, къыкIэлъыкIуэIами и къуэ дыдэри зэригъэпсэур иджырей дыдэ хабзэхэмрэ нэщэнэхэмрэт.

Ищхъэрэ пэшитIыр я къуэ закъуэм лэгъунэу хуауздати, абы лгъэщIэси Iэнэ лгъакъуищи щIэттэкъым, зэрагъэплъри хъэкутэкъым икIи жгъэгутэкъым. Ар карельскэ пхъэхуейм къыхэщIыкIа унэлгъащIэ-гарнитуркIэ зэгъэпэщат, зэрышагъащIэ щауэмрэ нысащIэмрэ зыхуеину псори Iэпэлгъаэр къищу щIэтт.

Ипщэ пэшитIыр хгъэщIэщ папщIэти, хэт хуэдэ хгъэщIэ къыпхуэкIуэми, егъэблагъэ, зикI утеукIытыхынутэкъым. И псэуалгъэки, и унэлгъащIэкIи, и лгъапсэкIи Мэремрэ Хъангуащэрэ зэрагъэпэщат къызыхуэтыншэу Нартокъуэ зыхэпсэукIынур. Ауэ абы езыр хуэмей хуэдэт: и щхъэр нэгъуэщI цIыпIэ щыхэтт. И ныбжгъэгъу джэгуакIуэхэм жалэр нэхъ и флэщ хъурт, ар ди зэманым нэхъ къезэгъыу, нэхъ къекIуу къыфлэщырт. Нахуэу жимыЛэфми, и адэр нобэрей гъащIэмрэ гупсысэкIэмрэ щIэмыхгъэжыну къыкIэрыхуауэ и гугъэт. Армэм къызэрикIыжу фыз кърагъэшэн я гугъати, ари хуакъым. «Сыт сэ иджы щыщIэдзауэ си лгъакъуэм лгъахгъэ щIислгъэжынур?» – яхуидакъым. Адэ-анэми хагъэзыхыфакъым «къишэн хуэдэу лгъагъуныгъэ зыхуищIа щымылэмэ, залымыгъэкIэ хэт къебгъэшэн, абы насыпыншагъэ къыхэкIынкIэ хъунуш», – жари. И ныбжгъэгъухэм, дунейр «къызыгурылуэхэм» жалэу Нартокъуэ зэхихыр нэгъуэщIт: «Джэгу, ущIалэхукIэ тхгъэж! ИтIанэ пхушцыхгъэнщ, шыдым хуэдэу, уекъуну. УщIалэху гъащIэм къыхэнтхыкIыраш, ахъумэ адрейр зы къэмынэу щIыш», – арат Нартокъуэ си дамэ щIэхуахэр зэрыпсэу я хабзэр – яхузэфIэкIыху зэштегъэу защIэу, нэгъузыужу псэуну. ИкIи псэурт. Зэхуэпжынхэуи псалгъэ зэратырт, Iэпэлъ зэхагъэлгъадэурэ (ари дэнэ къраха хабзэ?!). А псалгъэхэм ящыщ зыт зэрымышцIэу фыз къамышэнэу, илгъэсищ дэкIыху къамышэххэну. «ИтIанэ де-

плъынщ зэрыхъум», – жалэрт. Нартокъуи итат апхуэдэ псалъэ. Ауэ Мэрем зыри хищлъыкълэртэкъым абы белджылыуэ. Итлани и псэм гузэвэгъуэ хьэлъэр зэпымыгчу дэлът, зыхищлэрт и къуэр зыхуэмей, мыфэмыщыгъэ гүэр зэрыхэхуар.

Нартокъуэ и нэкълу зэхэуцэрэфам щлэлъуэтыхъу къыщыщлъыхъам, Мэрем жьэгү мафлэр зэщлэгъэсту, Хъангуащэ цы ипхыу уэнжакъ дамэ зырызым бгъэдэсхэт. Хъангуащэ цы пхыныр зэман-зэманкълэрэ щыгъуипщэ хуэдэ, зэпигъэурти уэнжакъ дамэм зригъэщлэрт, цы лэмыщлэр зэрылэщлэлъу. Итлани зыкъыищлэжырти цыщхъуэ зэпылтэфымкълэ цыпхыдзэ жанхэм хуэмурэ дэуэрт, дэуэрт-дэуэрти къыдилтъэфыжырт, дэуэрт-дэуэрти аргуэру къыдилтъэфыжырт, хъуакъэ иджы, щыжилэм и деж псори къыдилтъэфыжыпэрти и бгъумкълэ, тхъурымбэм хуэдэу, къэтэджауэ щылт цы лэрамэм хилъхьэрт. Адыгэ цлыхубзым ищлэ лүэхур зэпигъэурэ уэнжакъ дамэм зригъэщлэм, ар е сымаджэщ, е гукъеуэ илэщ. Мэреми и къуэм щледжар жилэным хуэмыплэщлэ хуэдэт. Жилэмэ, жилэщэну, жимылэми, мыхъуну – апхуэдэ гупсысэм хэтт. Ауэ жимылэххэ нэхърэ, жилэмэ, нэхъ къыищтащ.

– Лло, си щлалэ, уи лүэхухэм хэбгъахъуэ си гугъэщтлэ, ы-ы?

– Сыт хуэдэ лүэху, сэ лүэху силэкъым...

– Мис ар пэжу жыплэщ, уэ лүэху уилэкъым, уилэн зэрыхуейрэ куэд щлэми. Ауэ сыт хуэдэ лүэху дыгъуасэ узыхэтар? Аращ сызыщлэуипщлэр.

– Сэри... Сэ дыгъуасэ лүэху сыхэтакъым...

– Атлэ, сыт ахъшэкълэ лыкълуэ къыищлэщлэр, уэ пхуищлъыхъакъэ укъяклүэжыну?

– Мем, (арат зэанэзэкъуэр Мэрем зэреджэр) сэ уэстыжынщ а ахъшэр.

Мэрем едапщанэрейми имыщлэжу аргуэру зэ шэч ищлэщ и къуэм акъыл щлэгъуэ имылэу, щэху флейуэ зэкълүэщлэу. Къехьэлъэкълэу щхъэуи къыщыхъуащ, ауэ псалъэр ухын, гурылүэгъуэу и клэм нэгъэсын хуейт.

– Аракъым сэ сызыщлэуипщлэр, щлалэ делэ! Уи щхъэм афиян халъхъами ярейщ уэ! Дэнэ дыгъуасэ уздэщылар, сыт щлэр, ахъшэри зэрыщлэр?!

Нартокъуэ лышыбурэ жилэжащ зыхэтар, ахъшэри зэрыхуар. Адэм и закъуэкъым гупсысэ хабзэр, къуэри мэгупсысэ. Нэхъ чэнжми, нэхъыбэххэу мэгупсысэ къуэри. Нартокъуи «Ахъшэ дапщэ, жилэу къызэмыупщлэщэрэт иджы. Къызэуипщлэми, сщлэркъым. Дапщэ нритами, дапщэ ныхъами, слъэгъуакъым зыри. Езыр

шлхьэри официанткэм иритащ. Сэри сеупщлакьым. Дауэ сеупщлынт, ныбжьэгьум шэч хуэсщ! хуэдэ. Сыт иджы жьысэну? Пцлы йеи сымыупсу, жьысэри кьезэгьын хуэдэу, дауэ сылэщлакла хьуну мыбы?» – зэупщлы жьырт ар езыр.

– Ахьшэр йуэхукьым, тласэ, ахьшэр уи щхьэузыхьщ. Уэ зыгуэр кьышщыщла ди гугьэри дыкьэщтащ, – кьышхьэщыжащ анэр и кьуэм.

– Уэ зэ бэяу! Ахьшэр йуэхукьым! Ахьшэр пцлэнтлэпсц... Ауэ аракьым сэри иджыпсту си йуэхур, – зилэтырт клуэ пэтми адэм и макьым, – дапщэрэ бжесла а уэ уи пэшэгьухэр гьусэпхуэхьунукьым, абыхэм флым ухуашэнукьым, жьысэурэ? Зыбгьэклуэдыжыну и ужь щхьэ уихьа? Дапщэщ сэ жьысэр уэ кьышщыбгурылуэнур?! – Мэрем кьэтэджащ, унэ жыхафэгум ириклуаш, кьриклуэжащ, щлалэм жьэхэщлэу утыкум иуващ. Абы и нэгум гуауэрэ губжэрэ флэкл щысхьыныгьэ льэпкь иплэгьуэжьыртэкьым. Арщхьэклэ абыи гу льытакьым Нартокьуэ. Ар щытт эпэзэзэхьу. Адэм лумыплээн щхьэклэ, и туфлэ льяпитлыр зэпиплыхьырт, абы нэхь йуэху иджыпсту щымылэ хуэдэ. «Си вакьэр сыту кьабзэ, дыгьусэ зыми сыхэмыхьауэ плэрэ сэ? А-а-а, маршынэклэ сыкьашэжащ. Си адэм сыт жимылэми, ныбжьэгьуфлэ ахэр. Йей ухуашэнуш, жи... Йейм сыхуашэнуш, маршынэклэ сыкьашэжынт? Уеблэмэ, сыкьахьумэ» – щытт ар и адэм жиэр и тхьэклумэм кьымыхьэххэу, абы и шхьыдэр иухмэ, щлэклэжыну пашлэу. Кьехьэлгьэклэ и чэфыжыпкьэри адэм и шхьыдэ макьри. Иджыпсту ар зыхуей дунейм теттэкьым, и ныбжьэгьухэм щлэхьылуэу яхуэзэну флэкл. «Мис аращ гьашлэр, ахьумэ мыр сыт зищлысыр, – кьызэгуэшырт. – Иклэм иклэжым, сэ сысабий цыкьлу-тлэ, апхуэдизрэ сигьэныщкьуну?! Сыт жалэну плэрэт си ныбжьэгьухэми официанткэ дахэми мыпхуэдэу сыкьалгьэгуамэ? Йейуэ пцлэи нэмыси уилэжынты абы и ужьклэ. Ухьын хуейш, схуэшэчыжынукуьым афлэкл...» Нартокьуэ и щхьэр занщлэу кьылэтащ, таучэл быдэ ищла хуэдэ. Арщхьэклэ адэм и нитлыр, цыпхьыдэм хуэдэу кьышщыжьэхэуэм, и таучэлыр кьэтлэсхьэжащ, ауэ езым и щхьэр ирихьэхьыжакьым: дапщэщми зэ йуэн хуейт абы, иухьын щхьэклэ. Адэми гу льытащ кьуэр кьызырэпэщлэуэм.

– Кьуажэм дэскьэ нэгьуэщлэ ныбжьэгьу, клуэгьужэгьу пцлын? Сыт хуэдиз щлалэгьуалэ дэс кьуажэм, лэжьакьлуэхэу, нэмысыфлэу, укьагьэпэжыну. Мис ахэр цыхьу нэсщ, кьыпкьлэтыкьлуэнуи уакьлэтыкьлуэнуи. Комсомол комитетыр тлэу-щэ собранэ дилэщ, жары, кьо-

джати тlау-щэми уагъуэтакъым. Дауэ уэ комсомолым узэрыхэтыр? Апхуэдэу цlыхур зэрыпсэу уи гугъэр? Уэ узыхэтыр сыт?

– Сэ сызыхэтри цlыхуш.

– Цlыхукъым уэ узыхэтыр! Хьэбыршыбырщ, бзадженаджэщ, сво-о-лочц! Къыбгурылуа ар?! Щхьэж хуэфащэр и пэщцэщлэгъуш жыхуалэр пщцэрэ уэ?!

– Апхуэдэу жумылэ, си адэ. Сэ си ныбжьэгъу хозгъэутэнукъым, минрэ узиадэми. Сэ соцlыху ахэр. – Хьангуащэ и lэпэр цыхыдзэм фlауэри иулащ. «Теурэзыр зыхуэмыкlуэн, сыту жан ухъужа иджы», – жери цыхри цыри lуихыжащ. И lэхэр икъуэз-зэхилуатэу уэнжакъ дамэм клэрытщ. Къеузрэ, хьэмэ гузавэрэ, сыт и lэхэр щlимыгъэпсэур? Мэреми, хьэлъаурэ клуэри шэнтжъейм итlысхьащ, йожьэ и къуэм адэкли жилэnum. Ауэ Нартокъуэ къыщлэгъуlартэкъым, щлэгъуэжаифи тетэкъым. Адэм жиlэламэ, къыщлэгъуну къыщлэкlынт. Тlуми къагурылуэрт а здынэсам и деж къэувылэпlэ зэрымlэжыр.

– Сыт-тlэ адэкlэ уи мурадыр, дауэ узэрыпсэун уи гугъэр? – жиlащ икlэм икlэжым нэхъыжъым.

– Си мурадыр жыслаш, сэ балигъ сыхъуащ иджы.

– А-а, уи щхьэ и унафэ уэ пщlыжыну арщ, нэгъуэщl зыхуымыгъэлэбэу. Ещхькъым уэ иджыпсту унафэ хъун пщlыфыну. Ар хъунукъым.

– Араш, мыхъунуми.

– Сэ бжесlэнщ уэ пщlэн хуейр. Армэ нэужьми хъунщ иджы узэрыпщысар. Емыкlуш, абы фlэкlмэ. Шалтэ имылэу, нобэ клуэ колхоз правленэм; абы къуатынщ лэжыгъэ, университетым къыщцлэпха lэщlагъэм нэхъ и гъунэгъуу, комсомол комитетми цlыхьэ. Ахэр къыбдэлэпыкъунщ. Мис абы щыбгъуэтынщ лэжыгъэи ныбжьэгъуи зэрыжалэу. Андрей узыхэтыр къэгъанэ, ар гъуэгу нэпщlщ, щыхупlэщ.

– Сэ къуажэм сыщылэжъэнукъым, къалэм сыкlуэнуш.

– Сыт къалэм щыпщlэнур? Къалэр вэркъым, сэркъым. Уэ умеханизаторщ.

– Къысхуагъуэтынуш сэри лэжъапlэ. Къуажэ щlалэгъуалэм и нэхъыбаплэр абы щылэщ.

– Лэжыгъэи уи lуэхукъым уэ сэ слъагъум. А узыхэтым, хьэмарирэм, укъыхэмыкlыну арщ. Ар пхуэздэнукъым.

– Къысхуумьдэnumэ, сыдэкlынщ.

Унащхьэм щыблэ къеуха къыфlэщlащ Хьангуащэ. Зричри и къуэм зыпщlэхидзащ.

– А сымыгъуэт, ар сыт а жыпIэр, Нартокъуэ, дэ ды-
къэбгъанэуи? Алыхъым ар жимылэкIэ! – ЩIалэм Iэ-
дакъэкIэ анэр къызыпщIэхидзыжри къылуигъэкIуэ-
тащ. Абы жиIэну хъуар жиIат. Иухат. Ауэ жиIа
псалъэм кърихъуэну псор ищIакъым. Дэни щидэнт?
Зэгупсысыр и щхъэ закъуэрт: къыпэрымыуэIауэ, къы-
темышхыхъIауэ хуит хъуну. Е и гугъагъэнкIи хъунщ
и адэр къигъэубзэу зыхуейм къытригъэхъэну, езыр
зыхуей псори иригъэдэну. ИщIэрт и адэ-анэм нэхъуе-
иншэу къызэралъагъур икIи а лъагъуныгъэ дыдэмкIэ
къигъэдзыхъэну хэтт. АрщхъэкIэ, сыт хуэдизу къемы-
хъэлъэкIами, Мэреми зыкъигъэшакабм. Хэти ещIэ
фIыуэ плъагъум зыкIи укъимылтыгъэжыныр зэрыуды-
нышхуэр. Апхуэдэт адэм и дежкIэ Нартокъуэ къызэ-
рызыкъуэкIари. «Ар дауэ, си гъашIэ псом щхъэ гуры-
фIыгъуэу сиIа си бын закъуэр, щIапIэри лъапсэри зей
си щIалэ закъуэр, мобыхэм фIэкIа щхъэусыгъуэ имылэу,
сыдэкIынуш, сэ фэ сыфхуейкъым, жиIэу къытпэувы-
жыныр щхъэ къэхъуа?! Лыгъэншэ дыдэми, и псэр дэнэ
кIуа, щхъэ псэ имылэрэ?! АфIэкIа мыхъэнэ имылэу сэ
гугъу сызэрехъари къэзлэжьари кIуэда?!» – егупсысырт
Мэрем. ЕгупсысыхукIи, и гукъеуэ хъэзабри и губжьри
нэхъ къызэщIэплъэрт. Къелъэхъшэхэ и щхъэр къийIэ-
тыжри, щабэу, и макъми зримыгъэлэту, ауэ узыпэрыуэ
мыхъужын жылэкIэкIэ зыхуигъэзащ и къуэм:

– Армэ, хъунуш. Хъунури а зыраш. ДэкI. КIуэ, дэнэ
ухуейми. Уи емыкIу сэ си жьыщхъэм къомыхъэлIэ, уэ
гъэвыж уи емыкIур.

– А-алыхъым и хъэтыркIэ, апхуэдэу жумыIэ. Ду-
мышу щIалэ закъуэр. Ар щIалэщ, къыгурылуэнш, –
Хъангуащэ гыгуэрэ лIым и пашхъэм ихуэри ИтIымкIи
и лъакъуэхэм зришэкIащ. Лпыр едэхашIэурэ фызыр
къигъэтэдждыжри шэнтжъейм иригъэтIысхъащ. Ар
хуейтэкъым и щхъэгъусэм лейуэ и жагъуэ ищIыну, и
къуэми анэр къызэрылуидзыжар илгъэгъуауэ, ахъумэ
абыи жриIэнури хъэзырт.

– ЩIалэщ жыпIа? Абы и ныбжьыр къэрал унафэ
зыпщIхэм нэсащ иджы, щIалэжкъым. ГъэфIауэ кIэ
къуагъкIэ щытIыгъым тIцIэн хуеящ ар. Абы фIэкIмэ,
уэри сэри тхуэгъэкъэбзэжынкъым абы ди кIэ къуа-
гъым къыкъуилъхъэнур.

Арати, Нартокъуэ, сэлэтым хуэдэу, зигъазэри щІэ-
кІыжаш. Ари щхъэжэ хъуат, — сэ зым фІэкІ ямыІэу,
фІыуэ сыкъалтагъу хуэдэу, итІани дэкІ, къызжи-
Іаш, — жери. А махуэми къекІуэлІэжакъым, етІуанэ
махуэми къыдыхъэжакъым. Хъангуашэ гузэвгъуэр
телъурэ и ныбжьэгъухэм я гъусэу зыщІыпІэ къы-
щигъуэтри куэд щІауэ хуагъэтІыль ахъшэр зэрыт
тхылтыр иритыжаш. Ари Мэрэм и унафэт: «Ирепсэу,
дэ дыкъыщехъэлтэкІакІэ, и закъуэ зэрыхуейм хуэдэу.
Мыделэ дыдэмэ, хурикъунщ ар, зэрыпсэун лъабжьэ
иригъэтІылыну», — жиІаш абы, а Іуэхур псэуэ хъэлтэу
къызэрефыкІым и фызым гу лърымгытэну, зигъэжы-
джэру, зигъэнэфІэгугІэу. И гугъэт Хъангуашэ а гуауэм
нэхъ къиэгъэдзыхэну, шынэрт абы гууэ хихынкІэ, хуэ-
бэлэрыгъмэ ихыпэнкІэ. Абы къыхэкІкІэ едэхашІэрт,
еушиерт зэпымычу. «Си нагъуэ дахэ, зумыгъэщІагъуэ
апхуэдэу. ГъэщІэгъуэн-тІэ ди щІалэр нэгъуэщІ щІыпІэ
лэжыакІуэ кІуам. Аращ иджы дуней псор зэрызэхэтыр,
дэ ди щІэщыгъуэ щхъэкІэ. Хэбгъэзыхъмэ, нэхъыбэм
ящІэжыркъым я бынхэр щыхэт пакІэр. Хэт Урал гъушІ
щегъавэ, хэт Сыбыр щІы дагъэрэ газрэ къыщыщІеш,
хэт хъэкІэкхъуэкІэ лъагъуэ фІэкІ дыгъуасэ здэщы-
мыІам, нобэ гъушІ гъуэгугу, завод щеухуэ. Хырехъэ ари
гъащІэшхуэм! Зи мыхъуми, цІыху къыхэкІынщ, къэ-
ралым хуэсэбэпын лэжыакІуэ хъунщ». Хуей мыгъуэт ар
езы дыдэми и фІэщ ищІыжыну, и къуэми апхуэдэ цІыху
къыхэкІынкІэ щыгугъыну. Ауэ ищІэрт Нартокъуэ зы-
теува гъуэгугу егъэзыхыгъуэм щхъэфэлтафэ теуду еджэ-
рэзэхын фІэкІ, апхуэдэ гугъапІэ зэрыщымыІэр. ИкІи а
щІы хъуэпсэгъуэм и фызыр щыщІигъэдэлукІэ, езым и
гур нэхъри щІэх-щІэхыурэ къыхэузыкІырт.

Жэщ гуэрым Мэрэм гужъеяуэ къызэщыуаш. Ар и
бгъэм епхъуэжырт, зэхуатэрт, жьыр хуримыкъуу
жъэкІи бауэрт, джалтэрт. Щхъэгъубжэм Іухъэри Іуи-
хаш. Бжыхъэжэ щІыІэр къыщыжъэхэуэм, и гум жьы
игъуэтыжа къыфІэщІри, абы ІутІысхъаш, плэм къызэ-
рыхэкІауэ. Хъангуащи нэбэнэушэу къиІэбэрэбыхыщ-
ниІэбэрэбыхъри, и лЫр бгъурымылжыу къыщищІэм,
къэтэджаш. Жэщ уздыгъэр щигъэнэжаш. ЛЫр щхъэ-
гъубжашхэм бгъэгукІэ Іулът, хъэлэу бауэрт.

— Сыт уи лажьэр? Щхъэгъубжэр щхъэ Іупха, щІыІэщ
иджы, — фызым цы ІэлтэщІышхуэ къищтэри и лЫм
ириубгъуэкІаш, езыми и Іэдииху щІанэшхуэхэмкІэ
зришэкІаш, ауэ лЫм цыхубз Іапкълтэпкъл хуабэмэр,

игъащІэм фІэфІу шытар, кышыщІихьэм, и гум къе-
хьэлъэкІри, и фызыр шабэу кыІуигъэкІуэтыжаш. Цы
ІэлъэщІышхуэр зытрихыжаш, и куэщІым ирилъхьаш.
Хъангуащэ щхьэгъубжэр кыыхуищІыжыну щыІэбэм,
ари идакъым.

– УмышІащІэ, тІэкІу сыгъэбауэ.

– Сыт къэхъуар? Уимыхабзэу.... Сумыгъэгузавэ,
кыызжыІэ къоузыр?

– Зыри къэхъуакъым икІи кыызэузыркъым. ПщІы-
хьэпІэ гуэр слъэгъуати, си гур зэрыхъуар сщІэркъым.

– Хъер ухъу. ПщІыхьэпІэм щІаушщІэ хабзэкъым, ауэ
кыызжыІэ... пэжыр...

– Зыгуэрым мэкъушщІэщ, куэншыбыжъ, хъыданыжыи
бацэжыи хэлъ хуэдэу, кыызжъэдикуэу слъэгъуаш, си-
мыгъэбэуэжу. ПщІыхьэпІэщ, пщІыхьэпІэ мащІэ?

«Бзадженаджэ хъунщ, – игу къэкІащ фызым, – пщІы-
хьэпІэ къудейуэ къэнэжмэ, фІыт». Ауэ темышыІэжу
гузавэ къишстащ, акъылкІэ мыхъуу – псэкІэ зыхишщІащ
и лІым зы дзыхъэджэ гуэр зэрилахьэр: япэхэми гу лъи-
тэрт абы гууз зэригъуэтам. ЗэлІэфызым зым адрейм
зыкъримыгъэщІэн я гугъэу я гурылыр зэшабзышщІащ,
зэхуэфэрышщІащ. АрщхьэкІэ а жэщым кышыщІидзэри
Мэрем и нурыр кІуэ зэпыт хъуаш. Жейр фІэкІуэдащ,
игури щІэх-щІэхыурэ кышыщхьэрт. Ар дыдэм шыгъуэ
Нартокъуэ и Іуэхухэр, гъуэжъкуийм хуэдэу, еджэрэ-
зэкІырт, и ныбжъэгъухэм я нэлэ трагъэкІыртэкъым.
ЛэжъапІэ кыыхуагъуэтри ягъэуващ. «Лажъэ уэри, дэ
тхуэдэу япи уимылъадэ, фІэнапІэ укъащІын хуэдэу
Іэмали иумыт. ИтІанэщ щхьэхуиту, уэ узэрыхуейм
хуэдэу ушщІасуфынур», – кыжрапІащ абыхэм. «Унэ
пхашэ тешэбащІэщ» – жыхуалэм хуэдэу, къакІуэхэ я
унэу зы фэтэри кыыхуагъуэтри щІагъэтІысхьаш. Унэ
кыыхуагъуэтари хуабжъу зэгъуэкІт, лъэныкъуэегъэзт,
сыт щышщІэми кыштеплъэнулатэкъым, ухуеймэ унэр
зэрыщыту кыичи исэж. Ауэ лэжъапІэм пэжыжъэІуэти,
абы ныбжъэгъухэм щхьэусыгъуэ кыыхуагъуэтащ: «Сыт
жышІэр, атІэ псори кышкІэщІэлплъыхьмэ, нэхъыфІ, зы-
бгъээзэну ухуимыту!» Зы тхьэмахуэ псокІэ и ужь итахэщ
Нартокъуэ и псэупІэщІэр зэгъэпэщынымрэ и ахъшэр
зэгъээзэхуэнымрэ. Езыри, емышщІэ-фІымышщІэ сабийм
хуэдэу, яхэтащ «сыту ныбжъэгъуфІхэ, гугъу зыккъыздра-
гъэхь», – жиІэу. ГъэщІэгъуэныракъэ, абыхэм жалэ псори
и фІэщ хъурт, зыкІи япэрыуэртэкъым. Езым фІэмы-
фІышщэми, ныбжъэгъу гупым я дэтхэнэ зы унафэмкІи
акъылэгъу мыхъуу къанэртэкъым. ФІэфІтэкъым абы,
псалъэм щхьэкІэ, пэшитІрэ зы кІэлындоррэ хъууэ унэ

псо ахъшэ лей цIиту и закъуэ игъэхъулеину, е гъуэлъышIитIрэ, пэшхэм зырызу, зы диванрэ хуэмеиххэу цIигъэувэну. «КIуэ, диванри хъуищ, гъуэлъышIитIри сэ сыту сщIыну?» – щыжиIэм и ныбжьэгъухэр кыбщыдыхъэшхаш. «ЯпэкIэ плъэн хуейщ, Нартокъуэ, япэкIэ. Уэ цIыху кыбщкIэлъыкIуэнущ. Жэщ хъэщIэу кыбщхуэнэр зы пэшым цIэбгъэлъынщ, адреим уэ ущIэлъынщ», – жалаш абыхэм, нащхьи зыхуашIыжаш, сабийщ иджыри, жыхуалэу. ГурыIуэгъуейщ, апхуэдизу жыIэзыфIэщыгъэрэ шабагъэрэ зыхэлъ щIалэр и адэ-анэм щхъэ япэувыфа? Хэбгъэзыхъмэ, езы дыдэми кыббжиIэфынтэкъым абы и жэуапыр. ЦIыхум зыгуэр и фIэщ хъумэ, ар щIы дыдэми, абы текIыжыгъуейщ. ЦIыхум и фIэщ хъуам, мурад ищIам пхутекIыжынукукъым уэ жыпIэкIэ, езы дыдэр натIэкIэ Iумыуауэ. Аращ адыгэм и натIэм къежэх лъыри и фIэщ хъуркъым, и нэм щIэмылтэдэжауэ, жыхуалэр. НасыпыфIэм щыуагъэкIэ и фIэщ хъунIакъым, мурад мыхъумыщIи ищIынкъым. Нартокъуэ и фIэщ хъуат адэ-анэм уалурьплъыхъу, абы жалэм уедалэу защIэу уабгъэдэскIэ уи Iуэху пхымыкIыну, цIыхум укъамылгытэну. Арат и ныбжьэгъу гупым зэпымычу зыщIагъэдэлур. «Адэ-анэри?... Адэ-анэр зыщыгъэгъуищэн хуейкъым; адэ-анэм дыкъалъхуаш, дапIаш. Арати, абы я къалэныр зэфIэкIаш, – жалэрт абыхэм. – АдэкIэ уэ ущIедэлэуэн щылэжкъым, уи Iыхэр къапышхын фIэкI. Адэ-анэм кыббжалэ псор бгъэ-зашIэу я къуагъым укъуэскIэ зыри къохъулIэнукъым, мы дуней гъашIэшхуэм и фIыгъуэ псоми ухэкIыжын мыхъумэ. Аращ къохъулIэнур. Хэт адэ-анэм бгъэдэскIэ цIыху хъуар? Апхуэдэ щылэкъым». Ар и фIэщ зэращIын шапхъэ-щыхъэт куэди гъащIэм кыыхэхуэ кырагъэдаIуэрт Нартокъуэ. «ДыкIэлъывгъэплъыт цIэрыIуэ хъуа цIыхухэм я гъащIэм. Ахэр, хэт зеиншэу къэтэджаш, хэт адэ-анэр пасэу къагъанэри я щхъэм фIэкI емыуищIыжу, езыр-езыру зэрыхуейм хуэдэу гъащIэм и куууиIэм, цIыхум хэтащ. ГъащIэм езым ипсыхъа цIыхуращ цIыху хъур, ахъумэ нанэрэ дадэрэ адэ-анэгуу якъуэсаракъым. Апхуэдэщ цIыху цIэрыIуэхэм, лъэщхэм я нэхъыбапIэр. Апхуэдэу щыщыткIэ, ар гъащIэм пхухэмыдзыну хэлъ хабзэщ. КыббгурыIуа, хабзэ мыкътэжщ». Нартокъуэ зыри пидзыжыфыртэкъым абы: и фIэщ хъуат балигъ ухъуа нэужь, адэ-анэр лъахъэ фIэкI нэгъуэщI мыхъужыну. Дауи, гъащIэм, цIыхубэм «япсыхъа» цIыхухэращ нэхъ лъэщ хъур. Ар и фIэщ зэрыхъуаракъым Нартокъуэ и щыуагъэр кыбщыщIидзар – абы и щыуагъэр кыбзыхэкIар а «зыпсыхъын» хуей гъащIэмрэ цIыхубэмрэ

кызыэрымщыыхуфаращ. Дэнэ щылэ а цыхубэр, сыт хуэдэ а гьашцэр? Хьэмэ езыр зыхуэза гупыра а гьашцэри а цыхубэри зэрыхьур?! Егупсысакъым абы, щыуэнуги. «Унэхьунум гуоуж и тхьэкIумэ кыхьэркъым», – жалэ, Нартокъуи апхуэдэти, зэхихакъым и адэм сыт кыжжримылами. Абы жиIэртэкъым, сэ узбгъэдэмыкIыу кызызбгъэдэс, жиIэу – зыхыхьэмрэ и хыхьэкIэмрэ игу иримыху арат. Нэщыпхьуэ Iулъ хуэдэт Нартокъуэ: и гугъаш абы а гуп цыкIур гьашцэшхуэмрэ цыхубэмрэ хуэзышэну лъагъуэм тету. АрщхьэкIэ гьашцэшхуэмрэ цыхубэмрэ къуэгъэнаплэм шытепсэлтыхьа езы дьдэхэм зыщагъэпщкIурт а гьашцэми а цыхубэми, жьындум махуэ нурым зэрызыщигъэпщкIум хуэдэу. Ахэр зыхуейр нэгъуэщIт – тхьэж зэпымычу псэуну, сыт хуэдэ IэмалкIэ ар мыхъуми, гугъу емыху гьашцэм и Iэфыгъуэ псори зыIэрагъэхьэну. Кыхухуэлъагъуакъым щIалэ делэм ар зэрыгъашцэ фейцейр – зэрыгущыкIыгъуэр. Ар щыжысIэкIэ, си тхьэкIумэ сэмэгум зыгуэр кыиIущащэ хуэдэщ, пцIыщ жыплэр, апхуэдэ цыIэкъым, жиIэу. А кызыэлущащэри зи гугъу сщIы гущыкIыгъуэхэм яхуэдэ зыгуэр хьунщ. Сэри нэхъ къэсщтэнут, ар пцIымэ. АрщхьэкIэ пцIы мыгъуэкъым. Жыжъэ сымыкIуэуи апхуэдэ цIэ зыгIущ кыфхуисIуэфынут. Ауэ си жьэм къекIуэркъым абыхэм я цIэр жысIэну: абыхэм я цIэджэгъу Iэджи щылэ хьунщ...

Зы тхьэмахуэ хьуатэкъым Нартокъуэ фэтэрым зэрыщIэтIысхьэрэ. Уи закъуэ ушIэсыну унэ зэшыгъуэт ар: клуб, кино, театр, библиотекэ сыт хуэдэхэр пэлэщIэт, милицэ дьдэри пэгъунэгъутэкъым. Унэм щышхэн хуей хьумэ, гьущэпсыщэу сытми зыгуэр едзакъэрт. Абы щыгъуэ щIэх-щIэхыурэ игу къэкIырт и анэр, ауэ лIыгъэм зригъэхьырти ирикъухыжырт, «зегъэсэн хуейщ, зегъэсэн хуейщ», – жиIэурэ. Нэхьыбэрэ щышхэр лэжьаплэрэ. КIуэрти лэжьаплэм щышхэрт, лэжьаплэм щышхэрти къэкIуэжырт. КъэкIуэжа нэужьы апхуэдизкIэ зэгъуэкIт икIи зэшыгъуэти, хьэпсым ирадза фIэкI умыщIэну, унэкур кызызэхикIухьурэ и ныбжъэгъухэм нэхъри яхуэпабгъэрт. КIэшIу жыплэмэ, зы тхьэмахуи дэмыкIыу и фэтэрыр пхьэфэц хэхыну иужэгъуащ. Ар к'алэ гъунэм, псы Iуфэ дьдэм Iутт, Iэгу ятIэкIэ зэщIэежа пхьэ зэтеушщIэ унэжът. Дыгъы щIагъуэу щIэпсэртэкъым, псы Iуфэм есэкIа лIэшIыгъуэ ныбжъэ зилэ дзэлыжьхэм я жьауэ щIыIэтыIэм, жыг лъабжъэхэм зы макъ щIыкIэу къешкIурылIэ псы Iэуэлъауэ зэшыгъуэм щIэщхьэукъукI хуэдэт. Жыглыщ кызыытекIэжа и кхъуэщыныщхьэри псы IуфэмкIэ нэхъ

ишат, абы к̑рилушэщылэ гушэ уэрэдым шлэдэлуурэ. Пасэрей адыгэжыхэм яльэгъуамэ, я флэшү жалэнт ар шейтлан джэгуплэу, алмэсты т̑ысыплэу. Ауэ шейтлан джэгуплэтэк̑ым ик̑и алмэсты т̑ысыплэтэк̑ым – иджырей к̑алэ зэгъэпэщам и хьэблэжь бгынэжат. Генпланымк̑лэ псэуалтэ жьык̑лэфэк̑лэжыхэр иратхьуу куэду зэтет псэуплэ унэхэр щашл̑ын хуей плалгэр к̑эсати, ябгынэжат: хэт унэщлэ к̑ратри шлэт̑ысхьэжат, хэти езыр-езыру дэк̑ыжри нэгъуэщл псэуплэ к̑агъуэтат, к̑алэм и хьугъуэф̑ыгъуэ псоми нэхь пэгъунэгъуу. А шл̑шлэр дэтхэнэ зы к̑уажэ хьэблэм нэхьри нэхь дэгут. Уи гугъэнт шл̑к̑уэ т̑уашлэ гуэрым уихуауэ, иджырей щыхьэр л̑уэлъауэ ву мак̑ыр хьэуар игъэдыму к̑эмылу-тэмэ. К̑элурут шл̑р игъээджызджу, шл̑р игъэлъашцэу, шл̑р игъэлажьэу гьашл̑шхуэм и л̑уэлъауэр. Ауэ Нарток̑уэ и псэуплэщлэр зэшыгъуэу щытын абы ц̑хьэк̑и к̑анэртэк̑ым. Езым к̑ыизэрилт̑ытэмк̑лэ, и насыпти, ныбжьэгъухэр шл̑х-шл̑хыурэ к̑ык̑лэлт̑ык̑луэрт абы, ахьумэ шл̑зэгъэнтэк̑ым зы махуи, зы сыхьэти. К̑ык̑лэлт̑ык̑луэрт, трагъэурт, ц̑ыхугъэщлэ куэди к̑ышчы-хуагъуэтырт. Ц̑ыхубз дахэ я гъусэу к̑аллуэрт, шл̑алэ я гъусэу к̑ак̑луэрт. Жэщхэми к̑ышчынапэ шылэт. Псори к̑ыхухэкл̑уэр «дэгъуэн щымылэу» джинс зыщыгъ шл̑алэгъуалэрэ твист к̑афэ шл̑алэгъуалэрэт. К̑уэарак̑э, нобэрей зэманым хьэлусыпэ зрат шл̑алэгъуалэт, езым зэригугъэмк̑лэ. Апхуэдзурэ к̑ыхухагъуэтат абы ц̑ыхугъэщлэ куэди: Надеждэ, Верэ, Любовь шл̑хэм хуэдэк̑лэ зи адэ-анэц̑лэхэр зыхьуэжа адыгэ ц̑ыхубз зыт̑уши хэту. Нарток̑уи, унэгъашлэ хабзэу, к̑ыригъэблагъэрт ахэр, игъэхьэщлэрт хьэлэлү, игъэджэгурт зэрыхуейм хуэдэу. Дауи, а псори к̑ыизэгъэпэщын хуейт – абык̑лэ зэгурь-л̑уахэт: к̑алэнхэр зэпагуэшат, л̑уэхутхьэбзащл̑эныр – ныбжьэгъухэм, ахьшэр – Нарток̑уэ, ик̑и дэтхэнэ зы л̑энык̑уэми к̑алэныр напэ ил̑у игъэзащлэрт. Нарток̑уи зыф̑ригъэщыртэк̑ым апхуэдэ шл̑алэгъуалэм яф̑лэмык̑л̑у «нэпсей», «к̑узгъун» дзыхэр. Хьэлэлт, жумартт, адэм и шл̑энтлэпс мыл̑куми езым к̑ылэжьми щысхь жыхуалэр ишл̑эртэк̑ым. Япэщл̑ык̑лэ зык̑рагъэлъэгъуаш л̑эдэбу, нэмысыф̑лэу. Тл̑к̑л̑у-тл̑к̑луурэ к̑ыизэ-к̑л̑уэщл̑ык̑ы шл̑адзаш.

– Унэщл̑ыхьэжыр уогъэгувэ, Нарток̑уэ, унэщл̑ы-хьэжыр, – к̑ыжраф̑аш махуэ гуэрым, – тхьэщл̑ын хуейшц уи фэтэрыр.

Нарток̑уи зыри к̑ыхилт̑эгъуак̑ым абы лейуэ е емык̑луу: игъашлэм хабзэщ псэуплэщлэм щыхьуахьуэу, хабзэр к̑утэжын хуейк̑ым. Зэгурьл̑уахэщ эджэну-

хэмклэ, ягъэхэзырынуmkлэ, палъэр ягъэуващ— япэ къаклуэ щэбэтыр. Къалэм ресторан нэхъыфI дыдэу дэтым епсэлгъахэщ хъэкъушыкъу зыхуеинухэмрэ ерыс-кыхэмрэ хъэзыру къыхуашэну. Официантки кы-хуагъэклуэнут, ауэ ядакъым, а къалэныр дэ дгъээз-щIэжынщ, дэ дышагъэкъым, жары. (Ар щыжаIэм, Нар-токъуэ мурад ищIащ езым и официанткэр щхъэхуэу кърыгъэблэгъэну). Щэбэт пщыхъэщхъэм (мэрем махуэм лэжыгъэр зэриухуэ) плащIэу къэклуэжаш Нартокъуэ, щэбэтым зыхуигъэхэзырыну. Абы езым игъэхэзыры-шхуэни щыIэтэкъым: адрейхэм къажыхыннут, хъэгъуэ-лIыгъуэ шхахуэм хэт хъэлуцэм хуэдэу, яфIэфIыжыу. Ахэр зыхуейр ахъшэрэ апхуэдэ Iуэхурэти, ахъшэр яIэ-рыхъат, Iуэхур езым я пщэ иралъхъэжат. Ауэ Налжан IуцIэн щхъэкIэ, нэгъуэщI щхъэусыгъуэхэри, Iуэхушхуэ игъээзщIэн хуэдэ, зыхуищIыжаш, абы къыдэкIуэу и щIасэми хуэзэну. Апхуэдэ щхъэгъэщIэжыгъи шахэлъ щыIэщ щIалэхэм, я Iуэху нэхъыщхъэр армыра хуэдэ, псори зращIэкIыжымкIэ я щхъэ дыдэми зрамыгъэумы-сыжыну. «Рестораным ягъэхэзырахэми кIэлтыплтын хуейщ, — егупсырыт, унэ лъэгум ирикIуэ-кIырикIуэрэ. — УнэщIыхъэжыр ар унэ хъуэхъуц, емыкIу къэсхьын хуейкъым». Ефэ-ешхэ я щыпэщIтэкъым абыхэм — ефэ-ешхэ зэпымычыжт сыт щыгъуи, ауэ иджы джэгуншэу я ефэ-ешхэм Iуэхуфэ къытеуати, захъэкъуэжыххэр-тэкъым. Аркъэр, шампанскэр, коньякыр ашыккIэрэ кърашалIэрт. IэфIыкIэр арт. Лъэсу къахъырт, таксикIэ къашэрт. Щысхьынт ахэр Мэрем и мылкъум?! Ны-сашэ зиIэм хуэдэу, зэрызехъэу кIуащ пщыхъэщхъэри щэбэт махуэри. Ресторанми закускэхэр къыхуагъэсащ. А ресторан дыдэм фадэри къыхуашэнут гуфIэжу, ауэ и ныбжьэгъухэм ядакъым, сыт абы щхъэкIэ уасэ лей щIэптынур, дэ къэтцэхужынщ фадэр, жары. Абыи гу лъымытэу къэнакъым Нартокъуэ. «Си ахъшэр зэрагъэ-зэхуэн щхъэкIэ, езым гугъу зрагъэхъыжыну хъэзырщ, — жиIэрт игукIэ. — Дауэ апхуэдэ ныбжьэгъухэм шэч зэра-хуэщIынуур». Пэж дыдэу, фэ ятеттэкъым хъэрэмыгъэ кыкIэлтызэрахъэу: зыгуэр къащэхуамэ, къэзыгъэ-зэжа жыгъейри кIэпIейкIэ бжыгъэкIэ лъытауэ къраты-жырт. Ари къалихыжын идэртэкъым, фIэемыкIут, къа-щэхуар зыхуэдызмрэ и уасэмрэ щIэушщIэну икIагъэ дыдэу къилтыгэрт. Куэдрэ зэхихат абы и адэм жиIэу: «ЦIыхуращ Iуэхур зыгъэбжыфIэр, цIыху уимылэмэ, уи Iуэхури фэншэщ, уэри ушщIэншэщ», — жиIэу. А псалъэм пэж дыдэу тет и гугъэжу езыри зыхуэсакъыр «гугъу къыдехъ» и ныбжьэгъухэрат, ахъумэ ахъшэр илтыгэр-

тэкъым. Зытеува гъуэгум зытригъэбыдэн щхъэкIэ, абы епха псалъэжыхъри щIэх-щIэхыурэ игу кыигъыкIырт: «мылкъур уэсэпср», «къуэш егъу нэхърэ ныбжьэгъуфI», н. (щхъэж зэрыфIэфIу хэт хуэдэми кыигъэсэбэп хъу псалъэжыхъ я удыным тхъэм дыщихъумэ!) Нартокъуи а псалъэжыхър щIэгъэкъуэн – уэчыл зэрищI щIыкIэр игъашIэкIэ узыхуэмейуэт. Сытми, хъэзыр хъуаш унэщIыхъэж гуфIэгъуэр. Музыкэ закъуэр къащыгъупщати, ари псынщIэу зэфIэкIыжащ: къахъащ магни-тофон, кассетэкIэ узэдауэ.

Пшапэр, шакъэ Iувым хуэдэу, зэхэуат, уафэ щIыху-фIыщIафэм вагъуэхэр джыджыжу кыитIысхъат, ауэ лъапэ нэху плъагъуртэкъым, мазэхэти. Нэсауэ къаблэ жэщт. Къызэхуэса ныбжьэгъухэмрэ хъэщIэхэмрэ стIол ухуэным иужь итт. Нартокъуи бжэмкIэ щIэх-щIэхыурэ плъэрт, иджыри къэмыкIуахэм ежъэу. Налжан къызэ-рыхуэмыкIуар зэзэмызэ и гум щIыIэ-щIыIэурэ къыдэ-уейрт. Игу ирихъакъым, дзыхыи ищIакъым абы Нар-токъуэ и гупым къахыхъэн, ахъумэ езы щIалэм хуэмейуэ арагъкым. «Сэ къызгурыIуэркъым, – жиIащ абы, – уи адэри уи анэри къэбгъанэуэ уи закъуэ псэупIэ щхъэхуэ щIэпщIар...» «Iпо, къыгурымыIуэмэ? ФIы дыдэщ! СелъэIун и гугъэ? Сэращ псоми ягъэлъэIуэнур...», – жиIэрт и акъылкIэ, арщхъэкIэ и гур къыхуэарт. Иджыри къэс зэхихатэкъым икIи илъэгъуатэкъым апхуэдэ офи-цианткэ Iэдбрэ сакърэ. Официанткэхэм хужаIэу зэхих хабзэр жыжьэуи епхъэлэ хъунутэкъым. Хъэмэ жаIэ псори пэж дыдэу пIэрэ?..

Бжэр ину къызэIуахри, жьыбгъэм зэрихъэ хуэдэ, хъыджэбзитIрэ зы щIалэрэ къыщIыхъащ, щIалэм плъыжь-фIыщIафэ гуэр зэрыт литрищI банкI иIыгъыу, зы хъыджэбзым, щашыху хуэдэу, хужь зэкIуэцIылт и блэгущIэм щIэлъу. Ахэр къакъэ-пщIыпщIхэрт, уэрам Iэ-уэлъауэр къыздыщIахъа фIэкI пщIэнтэкъым. ФIэхъус-сэламыр щIалэгъуалэ хъуэрыбзи щIэтыжу зэфIэкIа нэужь, хъыджэбзым иIыгъ хужь зэкIуэцIылтыр зэкIуэ-цIихри стIолым трипхъуэу щIидзащ. Ар чэтэн щабэ стIолтепхъуэт, хъуакIэхэр Iутыжу. СтIолым трагъэува хъэкъущыкъухэр техыжын хуей хъуаш. Абыи псалъэ-макъ кыикIащ. Хъэкъущыкъур тезыгъэувэхэм тепхъуэ лъэпкъ хуэмейуэ жаIэрт, стIолтепхъуэр къэзыыхъахэм, ар трамышхъуэмэ, стIол пщIанэр зыри мыхъуну жаIэрт. Сытми, етIуанэр текIуаш. Абы хэту, япэ къэкIуахэм ящыщ зы цIыхубз гуэр хуабжыу къэуIэбжьауэ стIол-тепхъуэр къэзыыхъам зыхуигъэзащ, зэригъэщIэгъуэнур имыщIэу.

– А телъыджэлажъэ! Мыр сыт мы пщIар, Надеждэ, мыр сыт, нэрылгъагъуу мы къытхэпхъар?!

– Сыт къэхъуар? – къэуIэбжъащ Надежди, – адреихъэри къызэщIэувыIыкIащ, зыр зым еплгъыжу. Мыхэр къэзыгъэуIэбжъыфын Iуэху къызэрыгуэкI дунейм темыт хуэдэт, ауэ цIыхур зэмыжъэ, игу къэмыкIыххэ зыгуэр къыщыкъуэкIым и деж, дэтхэнэ зыри япэщIыкIэ Iэнкун къохъури, итIанэщ зыкъыщищIэжыр. Апхуэдэу хъуат а дакыикъэми. А псори къэзыгъэщтари япэ щIэупщIа цIыхубзым и макъыр, и жыIэклэрат, апхуэдизу фIэщхъуныгъэрэ гъэщIэгъуэныгъэрэ хэлгъу къэIуат ари.

– Сыт къэхъуар?

– Къэхъуар плгъагъунщ, уи кIэм еплгъыжи... Лгъы защIэщ.

Надеждэ жыхуаIэм и бостеикIэ сырыхур къиIэбэрэбыхъмэ къыщцIэIэтэрэ зэпиплгъыхыжаш. И кIэкъуащIэ ижъырабгъур и щIыбагъымкIэ нэхъ ехэкIауэ плгъыжэ защIэт. Ар ней-нейуэ еплгъащ и гъуса щIалэм.

– Мы уи балий сиропыр сэ хэ къызэпкIыха?!

– СщIэркъым, дауэ хъуами.

– ПщIэ пщIондэ... жысIэнуги, усфIэгъуэныхъ мэхъу, ущIалэлIуэщ.

– Хэт ар зи фIэщ хъунур? Сиропымрэ абырэ зэхэгъуэщэну? – къэIуащ макъ зытIущ.

– Фебзей, фи фIэщ мыхъумэ. Си Iуэхущ ар мыIэфIмэ, Iупэр зэкIэришхэу – теIэбэжырт Надеждэ и бостеикIэм илгъ, бжъыгъэм хъэщIэхэми хэгъэрейхэми я фIэщ ищIыну ар сиропым къызэрыриIар.

– Iух адэ, Iух! – IуапIэжаш цIыхубзхэм я жьэр IэгукIэ, я къэжыныр яубыд хуэдэ, – IукIуэт, IукIуэт адэ!

– НтIэ, фIы дыдэщ, сыщIантIэркъым. Аратэкъэ иджы фэ жыфIэнур, гъусэ димыIамэ, – къихъащ нэхъри утыкум Надеждэ, и Iэхэр дахэу игъэхуарзэу, зигъэджэрэщц, ссу-су-баринэ зэращIым хуэдэуи, феплгъ фри-къуху – жыхуиIэу, ислгъэмей макъамэ щIэту гушыIэ уэрэд цIыкIу къыхидзэри къытехъащ, ислгъэмей ищIу:

Уей-уей, малинэ,
Пщэдджыжэ пщэплгъым укъылэщ,
Си джанэкIэм уимынэ,
Схуэпсэлгъэну жылэр.

Уей-уей, си дыгъэ,
Пщэхэри сэ сцIэлауэ
Сагъэлунщ, саубынщи,
СпагъэкIынщ си мыгъуэр.

Уей-уей, си дыгъэ,
Уафи щылыгъи щёблэкым,
Си клэри ядишауэ
Уэ щыхъэт кыстехуэ.

Уей-уей, сигу, налгъэ,
Уимыплгъыхъ уэ убалгъэм,
Си щыхъэтщ сэ дыгъэшхуэр,
Си клэр мэраклуэлгъу.

Надеждэ и къэфэклар ягу ирихъри, луэху ныкыуэшлар и кыагъэнауэ утыкур зэлылуклуэтащ, «жыыч», жоуэ лэгур кыаублащ. Хыджэбзми кыефыхъ утыкур, кыу есылэу, хъуам щыхуарзэ флэкл умышцэну, и лэ лантлэхэр зэклэщлэхарэ хуэму игъэхъейуэрэ, Нартокъуэ и деж зэрынэсу дахэу зегъазэ, абы и пашхъэм зыщелэжъэри итланэ адэклэ йоклуэкл. Нартокъуи йоплт абы, и щыплгъагъу хуэдэу. Цыхубзым и лэпкългъэпкъл щыз лантлар хуэапсэгъуэу зэрызэрихъэм тлэклу-тлэклуурэ зылэпешэ. «Сыту дахэ! Зэхэзгъэщыцлэнт гызыжу», – желэ игуклэ, ауэ и фэклэ лэдэбщ, нэмысыфлэщ: есакъым цыхубзхэм екуэкуншэу яхуштыту. Зыхуагъэса хьэл-щэнхэр иджыри и щыфэм кызыпхев, кышпэроуэ. Тегушхуэфыну кымыми, лэгур щегъэхуабжэ. Зыри кыхьэркыым утыкум Надеждэ кыдэфэну, псоми Нартокъуэ кыдагъэфэнути, ар кыэфэххэркыым. «Укъэмыфэххэми нэхъыфлэщ, укъафэрэ, ауан укъащл нэхърэ», – зешылэ. Арщхьэклэ ныбжыэгъу гупыр зыхэтыр ар ауан кыащлыну аратэкъым – дэзыхъэхын цыхубз пэшэгъу кыыхуагъуэту, езыхэми кызыдаша цыхубзхэм замыхьэкъуэжу, зэрыхуейм хуэдэу хуштынынхэу арат. Апхуэдэ гупым езым ямышхъ яхэзагъэркыым. Псори зы мэсхъэбым итын хуейщ, Надежди щыгъуазэт абы: ар щлагъэдэлэуат Нартокъуэ сыт хуэдэми, сыт бгъэдэлгъи, и фэклэ ецыхуххэ – цыхубзым и дежклэ насыпынхуэщ апхуэдэ щлалэ кыэбгъэлурьщлэфыну, флыуэ зыкыебгъэлыагъуфыну. Нартокъуэ цыху шабэт, хьэлэлт, псом нэхърэ нэхъыщхъэрэти, ахъшэ илэт. Илэт, езым кымылэжъами, гъэщлэгъуэн-тлэ, кымылэжъамэ. Цыхум езым и щлэнтлэпсклэ кыилэжъар нэхъ кыылэщлэгъэклыгъуейщ. Кымылэжъауэ илэращ флыр жы щлэбгъэхуну: апхуэдэр нэхъ гупыкыгъуафлэщ. Теплгъэклэ-щэ? Теплгъэклэ хэт хуэдэ цыхубзи зытригъэгусэнукъым абы. Зытригъэгусэ дэнэ кыэна, фо лэмышцэу япхуэтэнт, я лэм кыитлэсыну ящлэмэ. Лгъагъэщ, бжыфлэщ, и лэпкългъэпкъл плагъэ зэклужым игъащлэм цыхубзыр дэзыхъэх лгъэщыгъэклэ

укъегъэгугъэ. Къыщальхуам и адэ-анэр егъэляеуэ гуфлагъэнт: щыдыхъэшхкIэ е къыщыпыгуфIыкIкIэ и нэкIушхытIыр IэпапIэ-IэпапIэу йоушкумбэ. И нагъуэ фIыцIитIымкIэ къоплтмэ, плъэмыкIыу узэлэпешэ: и нэгу псом гуапагъэмрэ хъэлэлыгъэмрэ уэру къыщIопс. Ауэ, зи закъуэурэ икIи ягъафIэурэ къэтэджа псоми хуэдэу, цхъэзыфIэфIш, цхъэщытхъуш, езыр зыхуэмей жралэну е ирагъэшIэну и гуапэкъым. Къэзыухъуреихъ псори езыр зэрыхуейм, фIэфIым хуэдэу щытын хуейуэ араш къызырэхъуш. А псом ищIыужкIэ цIыхубзхэм хуабжы яхуэлэнкунш, зыми тегушхуэфынукъым, тау-чэлмышIш, ирикуфыркъым. Абы къыхэкIкIэ цIыхубз-хэми иджыри къэс щIагъуащэу зыкъыщатIэхуакъым: «Iэдэбыщэщ, пагэш» – къыхужалэрт, «щIылэ Iейш», – къыхужызыи мащIэтэкъым. АрщхъэкIэ «щIылэ Iей-тэкъым», щIылэ Iей дэнэ къэна, лыгъей мафIэу къэлы-дыну хъэзырт, зишыIэрт ахъумэ. ЗишыIэхуи, балигъ хъуа цIыхухъу Iэпкылгэпкъ щIалэр цIыхубз хуэлэу кIуэ пэтми нэхъ Iейуэ къезауэрт. Арат иджыри къэс Нартокъуэ цIыхубз гъунэгъуу щIимыгъэунэхуар. Ины-къуэхэми жалэнкIэ хъунш, щIимыгъэунэхуар физ къишатэкъыми араш, жалэу. Ари пэжш, дуней псори апхуэдэ гупсысэкIэм тхъэм тригъэувэж, ауэ ищхъэкIэ зи гугъу тщIа цхъэусыгъуэри хэлъщ абы: физ къимышшэу, ауэ цIыхубзым зэрыхуейм хуэдэу хэджэгухъу псэунырат Нартокъуэ ныбжьэгъу хуэхъуа гупыр зыхушIэкъур.

– Хъунш иджы, – жиIаш Надеждэ, утыкум къи-кIыжри, – ди Iуэхур дывгъэух. Iуэху куэди къэнакъым, – Iэнэр щIэрыщIэу гъэувыжауэ ерысктырэ фадэкIэ узэ-дынырати, ари зэфIэкIащ. КъетIысэкIыу щIадзащ. Ягъэхъам елыгтауэ, къекIуэлIар куэд хъуртэкъым – псори зэрыхъур, Нартокъуи яхэту, цIыху щыкIутIт. ЩIалихрэ хъыджэбзихрэ – зэгугъуих. Щымыщи ямы-щхьи яхэттэкъым, хуей хъунтэкъым зыхагъэхъэнуи. Ар белджылыт. ТIысахэщ щIали хъыджэбзи, цхъэж и гъусэр, и гуэгъур езым бгъурысыжу – хъыджэбзыр – сэмэгурабгъумкIэ, щIалэр – ижырабгъумкIэ. Апхуэдэу нэхъ яхуэшэрыуэ хъунт. ЯмышIэххэу къыхуэза хуэдэ, Нартокъуи и сэмэгурабгъу тIысыпIэм Надеждэ къы-техутащ. Абы нэгъуэщI гуэгъу илэтэкъым, Нартокъуэ къыхуашауэ арт. Абы и къалэнт а щIалэр «диным» къригъэхъэну. «Къалэн гуапэш», – жиIэрт игукIэ, щIа-лэм еплъурэ.

– Фышхэ, фэфэ, – захуигъэзащ Нартокъуэ псоми гуапэу. – Си адэ-анэ щымыIэми, мыр си унэщ, – си гуапэ хъуащ псори фыкызырэыкIуар! Абы нэхъ гугъуехъ тхъэм

къывимыткІә. — Дауи, адә-анә зәрышымыІәр зыми и гукъеуәтәкъым. Езы дыдәри, адә-анәм лей къраха хуэдә, захуигъәгусәут абы зәрегупсысыр. Къәубзәжын, къелтәІужынІа хуейуәт къызәрышыхъур.

— Адә-анәри я плә ирес. Дахуәныкъуәкъым, — жиІаш щІаләхәм ящыщ зым. Ар жызыІар ефәну хушІыхъакІәу къыщІәкІынт, Іәнәм мытІыс щІыкІә. ЗрамыгъәІәтыщәу абы фІыуә жьәхәуаш адрейхәр: къагурыІуәрт абыхәм щхьәтепхъуә лъәпкъ зытемылтыж жыІәпхъәджагъә псори Нартокъуә иджыри зәремызәгъынур, зи хьәл, щән, гупсысәкІә иджыри ІәтІәлътәІә щІаләр апхуэдә псалтәмакъым ІуигъәщтынкІә зәрыхъунур. Напләзы-пләм ар тралтәщІәжри, зызыгъәнәхъыж щІалә гуәр къәтәджащ, бжә иІыгыу, щІызәхуәса Іуәхум хуәфашә псалтә жиІәну.

— Дә псоми доцІыху Нартокъуә. Ди ныбжъәгъу пәжщ! ФІыуи долтәагъу...

— Тлътәагъу къудейкъым, ди гъащІә дыдәри щІәт-тынуш, абы и нәбжыщ хәдмыгъәхун щхьәкІә, — къыхәб-жәхъуаш аргуәру япәрей псалтәри зәпызыуда щІаләр, и фІәщыпәу.

— Зә бәяу уә, — зәщІәдзәләшхаш гупыр, — цІыху гъә-псалтә, я Іупәм утемысу.

Хъуәхъу псалтәр къезыгъәжбам ныжиІәсри, ефахәщ. ЦІыхубзхәм зрагъәщІәгъуәкІ хуэдәурә хәфаш, ауә щІаләхәм ямыдәу, къранари ирафыжаш, рюмкәхәр яІубыжу. Япә бжә зыщыплІыр ирафыхукІә гупыр, дәтхәнә зы щІаләгъуалә гупми хуэдәу, зәхуәнәфІәгуфІәу, зәхуә-гушхуәу щысаш. АпщІондәху, гупыр зәщІәзыІыгъә нәмысымрә Іәдәбымрә — зышыІәныгъәр зәдалыгъхәу, Нартокъуә гуфІәгъуә пщыхьәщхьәм и джәләсу, псоми абы зыкъратІәкІ-зыкърашәкІыу, гуапагъә къэзымыхъым и махуә мыгъуәу екІуәкІаш. Псом хуәмыдәу, цІыхубзхәм яхузәфІәкІ къагъанәртәкъым абыкІә. АпхуәдизкІи зы-къыхуагъәхьәфотәрти, псоми шәч зыхуашцІыжу къаутгә къикІыным къәнәжар мащІәщ. Надежди и Іәбжбанә тхьәмбылыфәхәр цІыхубз нәкІушхьә дыхьәрән зыб-жанәм щызекІуә пәтащ, и насыпти зишыІаш ахъумә.

— Ар сысейщ, ар сысейщ! Зыми естынукъым, — къыбгъурыс щІаләм зришәкІаш абы быдәу, и нитІри къи-лыдыкІаш, хъуаскІә къащІыху, бзылтхугъәу щыІә псори игъалыгъуән хуэдә.

Нартокъуи фІәфІыжът, арэзы техъуәрт апхуәдиз гултытә къызәрыхуашцІым. ГъащІәм игъафІә зәпытурә еса щІаләм къыфІәщІырт апхуәдәуи щытын хуейуә, а псоми къыхуашцІ лътәагуныгъә наІуашәри гулты-

тэри езым и лѣыфѣыгъэкѣ, и губзыгъагъэкѣ, и гуа-
кѣагъэкѣ, и дахагъэкѣ – сытми езым и фѣыгъа гуэркѣ
кѣыхъауэ, нэгъуэщѣу шыт мыхъуну, нэгъуэщѣу шытмэ,
хуэмышэчыну. Кѣыфѣѣщѣырт адреѣ цѣыхухэм зыгуэркѣ
яфѣэкѣыу, ялѣэгэкѣыу. Ауэ а зыгуэрырат белджылыуэ
кѣыхуэмышубыдыжыр. «Цѣѣы хэмылѣу, цѣыхур кѣэ-
зыгъэш, кѣэзыгъэдзыхэ, кѣыдэзыхъэх кѣару гуэр сѣлэш
сэ. Сыту пѣрэ а кѣарур зыхэлѣыр? Си акѣылыра, си
бжыѣѣагъыра, си гуапагъыра? Си акѣылыра хъунщ.
Сыту фѣы акѣылкѣ кѣэпхъа тепщэгъуэ уѣлэну! – егуп-
сысырт гуапэу. – Цѣыхубзхэр-щэ? Цѣыхубзхэри кѣы-
дэзыхъэхыр акѣылыра? Цѣыхубзхэм япэ ялѣагъур
цѣыхухъум и бжыѣѣагъымрэ и кѣарумрэш», – зыкѣы-
фѣѣщѣыжырт Нартокъуэ кѣуэ пэтми. Нэхъыбэ ефэхукѣ,
фадэм акѣылыр игъэундэрабжъэу, дэтхэнэ зы цѣыхуми
кѣуэщѣыс хъэкѣэкхъуэкѣлэр хуит хъухукѣ тѣурытѣу я щхъэ
ѣуэху кѣрахуэкѣ фѣэкѣ, цѣыхуитѣ зым емыдэѣуэжу гупыр
зэщѣлэвэу хуежъащ. Фэрыщѣыгъи сакъыныгъи яхэмы-
лѣыжэу щхъэж природэм кѣыхуигъэфэща езым и хъэл
дыдэмрэ и сурэт дыдэмрэ иувэжауэ цѣыхухэр плѣагъуну
нэхъыбэр гъэщѣлэгъуэнщ, ауэ гуапэкъым – хъэлбэш.
Апхуэдэ щытыкѣлэм иувакѣт Нартокъуэ и ныбжъэгъу
хъэщѣ гупыр. Укѣытэмрэ шынагъэмрэ имыѣыгъыж
цѣыху кѣуэщѣ фѣейр щхъэхуит хъуауэ плѣагъуну гущы-
кѣыгъуэ дыдэш. Мыбы зыщыукѣытэни зыщышынэни
щыѣтэкъым. Псори зэшхът. Милицэр жыжъэт, цѣыху-
гъэр япѣлэшцэт, илѣагъур зыфѣлэмыфѣ, зыѣуэтэжын
щыѣлэххэтэкъым – хуит хъуат. Пщэдджыжь нурыр кѣы-
зэрытепсэу, гъуанэдэсхэр пѣащѣлэрэ тхъытхъыу зыдэшщ-
хъэж пхъэ зэгъуэа, блын зэгъуэа дурэш кѣыфѣым хуэдэт
мы щѣыпѣр. Псэупѣ гъуээзджэт абыхэм я дежкѣ.
Кѣыфѣт, псыѣт. Хуит хъуауэ иджы псори зэрызэхъэ-
зэхуэр зы закъуэт: хэт нэхъ тхъэгъуэ ѣфѣ кѣыгупсысын,
природэм ещхъу, хъэкѣэкхъуэкѣ тхъэкѣу? – Арат я гуп-
сысэри я ѣпкѣлѣапкѣри зыхуэнэпсейр. Цѣыхубзхэм я
ныкѣуэр шэнтыр кѣагъэнауэ цѣыхухъу куэщѣым исхэт,
зраѣуэтыхъу, цѣыхухъуитѣ-щыи цѣыхубз куэщѣым иш-
хыхъырт, я ѣэхэр зэрыдзауэ, ефэрти дедзэкъэн папщѣу
ба зэхуащѣыжырт.

– Выпей и закуси поцелуем любви! – кѣыхэгъуоукѣырт
зыгуэр, урысыбзэкѣ. (Апхуэдэ адыгэхэм я гупсысэр нэхъ
тыншы кѣызэраѣуатэр урысыбзэш).

– Это – самый вкусный деликатес! – кѣыщыѣурт
нэгъуэщѣ щѣыпѣкѣи. Псалѣ хэмыту, ауэ псалѣкѣ
пхужымылэн кѣыкѣыу кѣэлурт нэгъуэщѣ макъ лѣу-
жыгъуэ куэди. Цѣыхубзхэр джэдэу макъ щѣыкѣу кѣыхъу

къыхэпщІаукІырт, цІыхухъухэр къыхэгурымыкІырт, щІаурт, гызырт.

– Музыка, музыка, музыка любви! – лъаІуаш щІалэхэм ящыщ зы. Магнитофоныр ирагъэжъаш, я лъагъуныгъэ музыкэр унэм щІэз хъуаш, гъуанэдэс дыдэхэри я плІанэпэ кІыфІым дагуэжа къыпфІащІу. КуэщІым исэхэр къикІыжаш, ІаплІэм илъахэри къэтэджыжаш.

– Мишенька, черт, си прическэр пкъутащ, сэ абы тумэн есташ, – жиІаш Верэ жыхуалэм, и Іэблэ щІанэ зэхуэфІыцІыхъахэр иІэтри и щхъэцыр зэригъээхуэжурэ.

– Лло-тІэ ептаме?! Хъауа прическэ иІэххакъым, зэррыщхъэбапхъау къикІухъаш. Абы щхъэкІэ ар Іэдэм къыгъэнэжакъым.

– Зи лІоращ, парикмахерым сыпшэнщи схуегъэщІыжынщ си прическэр.

– Хъауэ, иугъашІэ природэм! – АдэкІэ жалар быргуэ-быргуэ Іауэлъауэмрэ музыкэмрэ (абы музыкэкІэ уеджэ хъунумэ) хэкІуэдэжаш. Зыми зэхихакъым. Псори утыкум ихъауэ къафэрт. А си тхъэ закъуэ, ари дауэ къафэрэт?! Я бгъуитІымкІи, я гупэмкІи, я щІыбагъымкІи я шхужь ущІахэр зыхуагъэдалъэрт. Іапкълъапкъхэр хуэш бзаджэм зэкІащІиша, зэфІиІуэнтІыкІа хуэдэт. ЦІыху лъакъуэхэр зы щІыпІэкІэ, цІыхуплІэхэр нэгъуэщІ щІыпІэкІэ зэфІауэ-зэфІыхъау щызеджадэрт. Дуфач фІэкІ зыщымыгъыж цІыхубзыбгъэ Іуашхъэ лалэхэр, шхужьхэр, лъашэ хъау лъакъуэхэр, щхъэ дыдэхэр хэт ейми къыпхуэцІыхужыртэкъым. Іапкълъапкъым щыщ Іыхъэхэр щхъэхуэ-щхъэхуэ псэ зырыз яхэту фІэкІ пщІэнтэкъым. А псори уэздыгъэр армыгъуейуэ къызыхэцІуукІ тутын Іугъуэ Іувым щыхэплъагъуэкІэ – цІыхум и нэр къызэрпылгъэрэ имылъагъа телъыджэ шынагъуэт. Нартокъуэ зыгуэркІэ ущыгугъынуми, ари чэфти, гукІэ зыхищІэм фІэкІ, акъылкІэ зы гупсысэ кІапи хузэгъээхуэ-жынутэкъым. ЗыкъезыкъузылІа цІыхубз Іапкълъапкъэ зэщІаплъам зыщІишэрт, щІигъэстырт. Я щхъэхэр зрахъалламэ, зым и лъынтхуэ къеуэр адрейм лъэлэсырт, я гукъуэпсхэр зэхыхъэжа фІэкІ ямышцІажу. Іапкълъапкъыр Іапкълъапкъым хуэлІэрт, егуоурт, щІэбэгырт.

– Куэдщ иджы мыхэр зэрыджэгуар, гъэкІуэж, – иІушэщаш Надеждэ и Іу бахъэ хуабэмкІэ щІалэм и тхъэкІуэмэм.

– Дауэ?

– ЯжеІа.

– ЕмыкІукъэ?

– ЕмыкІукъым. Унэр ууейщ. Езыхэми ящІэн хуейщ чэзу. Сэ пщэдей солажъэ. Нэху щынууц абы фІэкІмэ...

...Жалэж шейтІанхэми джэгу ящІу шытауэ. Ди кѳуажэ дыдэми дэсщ шейтІан уджым хэта щІалэж гуэр, СадулкІэ еджэу. Іэджэрэ сигѳэлѳэгѳуащ абы сэри сыщыщІалэм ар кѳыщагѳэуджа шейтІан уджыпІэр, ди кѳуажэ гупэм, губгѳуэ удзыпщІэм, хѳэм гѳунэм хуэдэу хѳурейуэ, удзыр техарэ имытыжу, кѳыщыуджхэм шейтІан лѳабжѳэм ирихагѳэнт. НтІэ, абыхэм я лѳакѳуэр бжэн лѳакѳуэм ещхыц.

– Уэлэхыи, сыкѳагѳэуджамэ-тІэ, ари зыкѳысхыу, – жиІэжырт абы, – фызи кѳызагѳашэ пѳтамэ.

– Ар дауэ, Садул? – соушщІ сэри, шейтІан уджым зэрыхэтар тІошІрэ езанэу жезгѳэлэжыну.

– КѳэдаІуэ мыдэ, хѳэлэмэтт а сэ кѳысщыщІар. СыкѳагѳэпщІат, напѳтехыу. Мэш Іухыжыгѳуэт, августым и деж. Сэри хэкІуэтѳху гѳасэ кѳысшати, сешаселІауэ шыгу зэщІэшІа дэгѳуэкІэ сыкѳыдыхѳэжырт, иныкѳуэкІи сыкѳешѳхѳуэкѳуэхырт, вожэри ауэ сытми теутІыпщхѳати, шыхэри зэрыхуейуэ кѳакІуэрт. Сыкѳыздешѳхѳуэкѳуэхым, сымышщІэххэу, «сыкѳ», жоу сыкѳэувыІауэ кѳызыхэсщІаш. Сыкѳаплѳэмэ, дарий щѳхѳуантІэ зыщІэда и цей ІэщѳэпитІыр дэгѳэублэрэкІеярэ езыр Іэгущыз бгы псыгѳуэ хѳужауэ зы щІалэ бжыѳІэ си шыпэм кѳитщ. Шыхэри мэпырхѳ, захѳунщІэ, арщѳхѳэкІэ япэкІэ кІуэркѳым. Ди кѳуажэ гупэр джэгужыщ, фызыпшэ хѳэгѳуэллыгѳуэ хуэдэ, пшынэми кѳреш, хѳыджэбз макѳ дахэ фІэкІ умышщІану убзэрабзэу, Іэгур жыыч-жыыч, жыыч-жыычши – щІакѳутыкІ.

– Зэ кѳытхуэфэ-кѳытхуэудж, Садул, – жеІэ щІалэм, – дэ уэ дыножѳэ. А уэ пщІэ дыдэри кѳодгѳэшэнущ нобэ. Сэри си Іэпкѳлѳэпкѳ эшар кѳэщІэрэщІэжауэ, си лѳакѳуитІым срахѳэжѳэн хуэдэщ. УщІалэмэ, фІыкѳэ. УщІалэмэ, гурыфІыгѳуэри абы хэтыжмэ, укѳэфэнщ, дауи.

– Ай, афѳэрымхэ, ай, афѳэрымхэ! Ахѳай сыкѳыфхуэфэн, – жызоІэ. Гум сыкѳолѳэ, чнутІыр гублащхѳэм дызодзэж, вожэр гу дэрэбинэм изошэкІри сопхэ. ЗыкѳэзутхыпщІщ-зынэзутхыпщІри, гѳушщ щІлэщхэр зыкІэрызгѳэщэщыжащ, си пыІэри дэзгѳэкІуэтѳеящ. Жэщыр Іурихыу мазэгѳуэщи, губгѳуэр удзыпшэ зырызу уолѳагѳу, джэгум хэт щІалэхэм я цей-кѳэпталхэм ида щІыІунэщІыІушѳхѳэхэр, хѳыджэбзхэм я щІыІу-бгырыпх, дыщзэрылэкІэ мазэм пэлыдхэр, я нэбжыѳ кІыхѳ тІей нэгѳунэ абджыпсым кѳыІуидзэ хуэдэщ, апхуэдизкІэ ІупщІи. Щабэу зыкѳыпщызыхуэ жэщ акѳужѳ щІыІэтыІэми Іэпкѳлѳэпкѳыр кѳегѳэжыджэр. Арати, си щІалэ гѳусэм сыхишащ джэгум. Псори сцІыху хуэдэщ, ди кѳуажэ

шлалэ-хъыджэбзхэраш. Ди бригадирри яхэтц, зимыгъэлейуэ. «Ар дауэ?... Бригадирыр иджыпсту хъэмым кытэзнати? Дауэ сяпэ кыищыжа, дыхъэжу зихуэпэнуи дапщэщ хушщыхъа?» – согупсыс. АрщхъэкIэ а къомыр сфIэуэхут сэ... Сэ сфIэуэхур си Дахэнагъуэ дахащэрат. Щытт ар и дарий Iэшхъэр зэзэмызэ дрихъейрэ едзэкъэжу, кърихъэхыжрэ щатэу. Щытт джэгу гъунэм, зыми кыыхуэуджыртэкъым. Сэри ескуфынутэкъым абы, сыт пхъэкIэ жыпIэмэ, куэд щIауэ селIалIэрт, кыыздэкIуэну селъэлурт. «Си нэ лъэныкъуэм пхъэкIэ кыуымыгъанэ, адрейхэмкIэ сыузыншэ къабзэщ», – жысIэрт. АрщхъэкIэ «уделэщ уэ», – жиIэрти сыкызыэрипэсыртэкъым.

– Уэ еблагъэ, Садул, еблагъэ, – нэхъри зэлтылукIуэ-тащ утыкур. – Ныжэбэ жэщым и бостей Iэшхъэр пешхыкIыжри щытц, уэ къожъэри. Фыкъэудж иджы. Феуэ Iэгум!

Си гъащIэм сыкъэуджатэкъым апхуэдэу сфIэфIу. ЗикI, алыхъым кыигъэщIауэ, мо сыкызыззымыпэсу щыта цIыхубзым иджы зыкыскIэрегъалIэ. Апхуэ-дизкIэ Iэсэ хъуащи, и Iэр скъузми, и Iэгум ситIахуэми, зыри жиIэркъым – нэхъри зыкыскIэрекъуэуэ. KIуэ-аракъэ, IэплIэкIэ къащти къехъэкI. «Сыунакъэ иджы, – жызоIэ сэри, – си насыпыр кыиуаш». Апхуэдэу сыкъэуджащ сигу пэщыху.

– ИIэ иджы, фынакIуэ, нэху мыщ щIыкIэ дыдыхъэ-жынщ. Гум ихуэр фитIысхъэ, имыхуэр лъэсу нэкIуэнщ, – жысIащ уджым дыкыытекIыжри.

– Хъэуэ, хъэуэ, Садул. ИкIи дынэкIуэнщ, нысащIэри ныпхуэтшэнщ. Уэ угушхъэIыгъуы ар хъунукъым: адыгэ хабзэкъым. Мыдэ мы зы бжъэм къефэхэ. Мыр щауэбжъэкъым, къафэбжъэщ, щауэбжъэр итIанэ кыуатынщ.

Сэри си Iур игъушщыкIлати, сыгуфIэу бжъэр къеIысхаш, дыщэ фалъэм иту, фокIэ пщауэ тхъурымбей IэшкIэфIи кыызатащ. СыгуфIэрт, си Iупи си пащIи зэтэхъэ-жыртэкъым. Сефэнкъэ иджы жысIэу бжъэр си жъэм щыхуэсхэ дыдэм, щIыIэ-щIыIэу зыгуэр сигу къэкIащ. Ари сигу къэкIынутэкъым, дыщэ фалъэм и джабэм кыIуи-дзыжа мазэ нурыр си нэгум кымыпсэжамэ. «Мыр сыт хъэлэмэт? – жысIащ сигукIэ, – джэгури джэгущ, уджри уджщ. Мы дыщэ фалъэри дэнэ кыикIа? Мыхуэдиз дыщэ зыгуэрми иIэу зэхэсхакъым». Ауэ зэхэсхат шейтIанхэм Iэджи яхуэзфIэкIыу. Бисмылахыи, – жысIащ итIанэ. Ар щыжысIэм гъуэжъкуий гуэр кыыкъуэуауэ кысфIэщIу жэщ хъэуар зэщIэзджызджэри, бгъуэтмэ къащтэ, псори кIуэдыжаш. СIыгъахэм сеплтыжмэ, сэ сызигагъуэу жагъуэкIэ кыызэбгыным IэщIэулт а сэ си IитIым яIэщIэ-

лтыр. Си жагъуашц хъури, си гум щыхъэжауэ зысплтыхъаш, арщхъэкIэ фIыщIагъэ гуэр, и кIэр, кIапсэ кIапэм хуэдэу, щIиутхыпщIыкIыу жэщ уэгу щIыхум ихъэжу къэслъагъужыфа къудейщ. Си закъуэт, Дахэнагъуи кIуэдыжат. Шы хэзыгъэпщ щIалэ цIыкIухэм я макъыр зэзэмызэ хъуа жейбашхъуэм къызэпхимыдзмэ, ныбгъуэхэр цхъэхынэу мэшыпкъэм къыхэмыджыкIмэ, мазэгъуэ жэщ дахэр нэщIт. СыкъагъэпщIащ, нэпэтэх къом! Ар щыжысIэкIи, сэращ къуаншэр. «Бисмыла-хыри» цхъэ жысIа мыгъуэт, и Iэри быдэу сымыIыгъыу цхъэ сутIыпщыжат...

Абдеж шеух Садул къызэрыуджар. ЖаIэж шейтIанхэми джэгу ящIу щытауэ. Ауэ ахэр сытым щыц Нартокъуэ и ныбжъэгъу гупым елгытауэ?! Арауэ къыщIэкIынщ иджы пасэрей шейтIан джэгур щIыщымыIэжыр. Абыхэм яфIэфIкъым уатекIуэу. УкIытэщамэ, «дэ мы хэкум щытщIэнур духаш», – жаIэу загъэкIуэдыжа къыщIэкIынщ. Садул яхэщамэ, хъунт мыбыхэми...

* * *

Чэфым и ужьыр чэфыжыпкъэщ. Нартокъуи и цхъэр къутэу, и гур Iейуэ къызэщыуаш. И псэукIэщIэм фIыдыдэу еса щIыкIэтэкъыми, япэщIыкIэ и гугъэжаш и адэ и унэж щIэлгыжу. Унащхэм дэплъеящ, къеплтыхаш. ИтIанэ хуэм-хуэмурэ къищIэжаш здэщылэри зыхэтри: псори кыкхъухат, зехагъэзэрыхьын мурад яIэу ящIа хуэдэ. Ерыскъы шхахуэхэр унэ лъэгум илтт, стIолым текхъат, стIолтепхъуэр ныкъуэкъытелъэфу кIапэ лъэныкъуэмкIэ щIым щылтт. Хъэкъушчыкхъуэр и ныкъуэр – стIолым, тIу-щы – шэнтхэм, адрейхэр – унэ лъэгум, зэрыщытын хуэмейм хуэдэу, зэбгрыдзат. Ирафу къаажэдиухужа аркъэжымыгъуэз хъэлтэр унэм щIэзт.

Къэтэджри щIакхъуэ ныкъуэшх, булкэ ныкъуэ, унэ лъэгум икхъухахэр къишчыпыжаш, тепщэчыпхуэм ирилъхъэжаш, щIым щылт бифштекс ныкъуэшххэри стIолым трилъхъэжаш. НэгъуэщI хузэфIэкIакъым: гушIэгъу зыхуашI хабзэ узыфэ пкърымытми, сымаджэ Iей мыгъуэт а пщэдджыжьым Нартокъуэ. КIуэри гъуэлъыжаш аргуэру. «Сыту пIэ гугъу, си дзакъэм къеуэри сыт?» – зытридзаш шхылэныр, пIэм щIэплъэну. Пэтепхъуэ щашчыхур, хъэ щызэрышха хуэдэ, зэхIуэтат, къыркуэ-къыркуэу, макъу IуэнтIа фIэкI умышIэну, джэрэзыжат. ЩIэгызыкIыжу щIэури, и лъакъуитIыр къедзыхауэ пIэм итIысхъаш. IупщIу и нэгум къыщIыхъэ-

жащ жэщ псом зэрымыгъэншлү зэрызекъуэурэ гугъу зэрехъахэр. «Эх, Надеждэ, Надеждэ! Иджы лло къэ-
нэжар, — жиӀащ игъащӀэм цӀыхубз зи щыпэгъуэнэху
щӀалэм. — ГушыкӀыгъуэ мэ гуащӀэмрэ къакъеижа фа-
дэжъымэ хьэлъэмрэщ. Си кӀуэцӀыр кӀреублэрэкӀыкӀ.
Хьэуэ, хьэуэ, сэ игъащӀэкӀэ апхуэдэ сщӀэжынкъым.
СщӀэжми, напэ сиӀэкъым, цӀыхугъи сиӀэкъым, лӀыгъи
сиӀэкъым! Мис ар си псалъэщ! Абы и ужькӀэ сыту
хьэлъэ мы дуней нэхум утеплъэжыну», — зыщӀиуфащ
Нартокъуэ, и щхьэм фликъуэжащ шхыӀэныр. Арщхьэ-
кӀэ куэдрэ хуэшэчакъым, пӀэ щӀагъымэ гушыкӀыгъуэр
къызэрыӀурыуэ нэхъри къызэӀыхъащ, псынщӀэу зы-
къришии кӀри къэжъащ. Псы щӀыӀэкӀэ зитхьэщӀыжащ,
и нэгур нэхъ жан, и щхьэр нэхъ псынщӀэ хъужащ...

А махуэри, выходнойти, кӀуащ, къэхъу щӀагъуэ щы-
мыӀэу, жэщи хъуащ. Ауэрэ, етӀуанэ, ещанэ махуэхэри
зыр зым ещхъу, зэшыгъуэрэ хьэлъэу зэкӀэлтъекӀуэкӀащ.
ЗыӀут лэжыгъэр тезыр папщӀэу игъэзащӀэ фӀэкӀ,
ӀэфӀ къыщыхуртэкъым. НэгъуэщӀ зыгуэр гъащӀэм
кыхъэхъуэн хуейуэ пэплъэрт, пабгъэрт. А кыхъэхъуэн
хуейри образ белджылы дыдэу щӀэтт и нэгум: «Ны-
бжъэгъу зэхуефэ, фадэрэ цӀыхубзрэ, цӀыхубзрэ фа-
дэрэ», — арат и гурыфӀыгъуэ, и хъуэпсэгъуэ псори зэ-
рыхъур. Пэжщ, апхуэдэ псори фэжыӀужь зыхуэхъужа
цӀыхухъу кӀуэда дыдэхэм ящхьтэкъым иджыри Нар-
токъуэ. Абы и гурылӀ цӀыхубзым сурэт белджылы,
сурэт щхьэхуэ иӀэт — ар Надеждэт; и фадафэм цӀыхугъэ
хуэхъуа ныбжъэгъухэр хэтт. Ахъумэ ауэ сытми, хэт
хузэмэ хъуну цӀыхубзтэкъым, хэт дефэми хъуну фа-
дафэтэкъым. А гупсысэ ӀэфӀхэм хэтурэ и Ӏэпкълъэпкь
джаурыр, и гур, и кӀуэцӀ псори аргуэр куепӀэжъэжы
щӀидзащ, иджыри а зы жэщрейм хуэдэ хуейуэ. А пщэд-
джыжъым гушыкӀыгъуэу къызыхушӀидзыжа Ӏуэху
дыдэр иджы хъуэпсэгъуэу, дунейм и ӀэфӀыгъэ нэхъ ин
дыдэхэм щыщу зыхищӀэрт, псэкӀи ӀэпкълъэпкькӀи абы
хуэпабгъэрт. ЦӀыху махэ, гъащӀэм и ӀэфӀыгъэхэм егъэ-
леяуэ хуэхъуэпсэнӀу, цӀыху ӀэфӀырылӀагъуэ — цӀыху
дзыхэхэм я дежкӀэ фадэри, апхуэдэ цӀыхубзхэри уз зэ-
рыщӀалэ шынагъуэ Ӏейм хуэдэщ — ауэ мыр уз зэрыщӀалэ
кӀыхьлӀыхъ Ӏейщ. Ӏзэгъуэ зимыӀэ узыфэщ. Зи щхьэр
куэдкӀэ зыгъэгугъэж, мылӀыгъэншэу зыкъызыфӀэщӀыж
лӀы мащӀи икӀуэдыкӀакъым абы. Апхуэдэхэм лӀыфӀ
уэрэд хуаусу шытамэ, Нартокъуи теуват а гъуэгум. Ар-
щхьэкӀэ ищӀэрт абы, лӀыфӀ уэрэд дэнэ къэна, пудыгъэ
фӀэкӀ, а дэзыхьэх Ӏуэхугъуэм къызэрыхэмыкӀыну.
ИтӀани хузэфӀэкӀыртэкъым зыдримыгъэшэхын. Хузэ-

фІәкІыр арати, и гугъят бзышІауэ, хәлушІылу зимышІлу
 гъашІәм и ІәфІ псори зыІәригъэхъәну, къышІифыкІы-
 ну, кІәшІлу жышІәм— дунейри гъашІәри къигъәшІәну,
 абы шыгъуи адә-анәм, школым, цІыху къызыхәхъу-
 кІахәм зыхуагъәса, зыхурагъәджа хабзәхәри хьэрәм
 имышІлу здіІыгыну. «ИкІәм икІәжым, хәт и Іуэху
 къысхәлт. Сызәрыхуейм хуәдәу сыпсәуну сыхуиткъә,
 сыкъышцідәхуәм и деж?! Зәманыр сысейш, ахъшәр сы-
 сейш. Зыми отчет естыркъым», — жиІәрт игукІә, зәры-
 зигъәзэхуажын гупсысә гуәр къилтыхъуәурә. — Ахъшәр
 сысейш... «Дашцә сиІәжу пІәрә?» — къыхәлтәдаш и гум, ар
 шыжиІәм. Іәрылхъәу иІыгъыжымрә и сберкнижкәмрә
 къишцтәри стІолым бгъәдәтІысхъаш, иІәжыр зыхуә-
 дизыр къилтытәнү. Ахъшәу и жып псоми къикІыжар
 тхылтымплә зәкІуәцІушкІумплә тІәкІурә жыгъей Іәмы-
 шІәрәт. КъикІ шыІәтәкъым. Сберкнижкәм епІәаш. Абы
 тІәкІу и гур фІы къишІыжаш. Иджыри фІыуә хәлт
 сберкассәм адәм хухилхъа ахъшәм шыш. Ауә абыи
 зыхәшцІәгуәу кІуәцІыІәбат. Зәгъәзахуә зиІә зы уна-
 гуәу хуәныкъуәншәу зы илхәс псокІә зәрыпсәун ахъшә
 бжыгъәм и зәхуәдитІи иІәжтәкъым. Ауә шыхъукІи,
 пшІантІәм къызәрыдәкІрә куәди шІатәкъым. МышІа
 пхъәкІә, жәшц шІагуәу къәмынәу и ефә-ешхәт. «Унә
 пхашә тешәбәшц», — жыхуаләм хуәдәу, кІәлтыкІуә
 и куәдт. КъыкІәлтыкІуәрт и ныбжәгъхуәр, пшыхъә-
 шхә шІагуәу дәмыкІыу (хъарзынәу хуит хъуахәт: нә
 ІейкІә къайпыджын шыІәжтәкъым), хъыджәбзхәри
 я гъусәу. АпшцІондәху ахәр гъәхъәшцІән хуей хъурт.
 ИгъәхъәшцІәхукІи ахъшәр шІәсыкІырт. «ЛПо-тІә, — къы-
 фІәлуәхутәкъым ар Нартокъуә, — ахъшә шІышцІәр
 урипсәуну араш. Ахъшәм урипсәуну фІәкІ, ахъшәр
 къәләжын хуейуә и гум къызәрыкІыр мащІәрәт. Езым
 и псәукІәмрә къиләжымырә зәримылтыту, апхуәдәурә
 екІуәкІмә, зыхуәкІуәнкІә хъунум егупсысыххәртәкъым.
 Зәгупсысри иІяагури и кІуәгъужәгъхуәр къызәры-
 хушцытымрә абыхәм къызәралтәагъумрәт. «Уей-уей, ди
 Нартокъуә», — къыхужаләм— ар и фІәшынә хъурти,
 езыми арәзыныгъәшхуә хихуу захуифышцІыжырт. И
 фадәр изт, ныкъуә мыхъуу, Надеждә, Верә, Любовхәм
 «Ди Именинәш», — жаІамә, саугъәт лъапІәхәр яритырт
 (Абыхәм я «Именинәр» шІәх-шІәхыурә къохуә, мы-
 дрей къызәрыгуәкІ цІыхухәм хуәдәкъым, ярит саугъәт-
 хәри къызәрыгуәкІтәкъым— дышцәхәкІрә налкъут-нал-
 мәсрәт). Тхъәм жимыІәкІәт жәз ла е нәгъуәшцІ зы пуд
 гуәр яритыну. Ар и шхъәм хуигъәфащәртәкъым, пу-
 дыгъәу къилтытәрт. Абы шыгъуә адреихәм лъанәшцІий

защлырти, мо щлалэ лъагэм дэплэстхъейуэрэ, щыту и нэклубгъум ба кыыхуашлырт.

– Сыту ущлалэфлыщэ уэ!

– Сыту ущлалэ дыщэ уэ!

– Сыту удыщэ плыжь уэ! – къажьэдэлыкырт макъ цлыкэ, зэву зыхуэшэжа я гуэ цыкылухэм. Ауэ Надеждэ... щэлуу и жьэ псомкли ба кыыхуищлырти:

– Уэды-дыд мыгъуэ, сыту улэфлыщэ уэ, – лэ кыдылтыжырт. Адрей ба кыыхуэзыщлхэм захуигъээжырти, – фэ алыхым кыыфлуимыгъахуэкэ абы и лэфлыр. И ужь фыхэми, алыхым фригэлыгъуэ, мафлэ бзийм хэлъэта хъндырабгъуэ хуэдэу! – захуигъэдалтырт.

– Уи бгым тыхуэж! – кыжралэрт езыхэми.

Сыт ядэбгъуэн-тлэ абыхэм; псори захуэт икли насыпыфлэт. Нартокъуи апхуэдэ гъащлэр кьелэфлэклири хэджэрэзэжауэ тхъэжырт. Пэжщ, а псоми зэрыхэту иджыри зээмызэ и гум хуабжыу кыыщыдэуеиж къэхурт псалтэ кызылхэа официанткэр. Пэжт ар, хэмэ щлэщыгъуэщл хуейуэ арат? Ар езыми ищлэжыртэкым.

* * *

Нартокъуэ апхуэдэу и дуней махуэхэр щригъэклуэкым, абы и адэ Мэрем нэхъри нэхъ сымаджэ хъуауэ хэлът. И щлалэ закъуэр щыдэкла махуэм и жэщым кыищта гуузым зэщлилулэпати, щлагъуэу зыкыилэтыжыртэкым. Дзыхыи ищлыртэкым зыкыилэтын, пщлантлэм дэклыу здэклуэнла. «Нэгъуэщл зыщлыплэ сыкыыщыуклурый нэхърэ, си плэжь сыхэлыхыжмэ, нэхыфлщ», – жиэлэрт цэху цыкылуу, и фызым зэхрымыгъэхуу. Арщхъэкэ Хъангуащэ ищлэрт, илъагъурт, зыхищлэрт клуэ пэтми и цхъэгъусэр зэрыеклаклуэр. Зауэшхуэм и хъэзаб бэлыххэри зауэ нэужь лэжыгъэм и хэлтэ кьомри зыкли зыкыимыхуэу зи фэм дэкла лы бланэм иджы и лъэр щлэхуат, езыр жэщлат. Игъащлэм сымаджагъэкэ зи щхъэ плэщхъагъ тезымылтхэм и плэ хэлъыклэмкли гурылуэгъуэт абы и луэхур. Апхуэдэу кыыщлэклынщ цыху узынщэ лъэщу кьеклуэклахэм я ллэкэ хъур. Зэуэ.

Бжыыхэ хэклуэтати, пщэдджыжь къэс, щыуэфлхэм деж, жэп щылэ сыхъэр къехырт, щлым и фэр пихуу, зи чэзур къэблэгъа щымахуэм псори хуигъэхъэзыру. Хъангуащэ жьэгу мафлэр зэщлигъэстри щлэклащ, луэху гуэр илэ хуэдэ. Арщхъэкэ луэхуи илэтэкым – гузэвэгъуэ кыылтэлэсам игъэдзыхэрт, зыхуэмылыгъыжу. Лы сы-

маджэм гу зылтрымыгъэтэн шхэкІэ, кыщІэкІри кІэ-
лындор абджыпсым кІэрыуаш.

– Ялыхь закъуэ, гушІэгъу кытхуэщІ! – зыщІэгурь-
мыкІащ ар кууэ, и ІэгуйтІыр и нэкІум ІуипІащ, и
дамэ ехуэхэхэр кыыхэскІыкІри зыпэмылтъэщыж къару
гуэрым иутхыщІу хуежъащ. «Ялыхь закъуэ, уигу
кызумыгъабгъэ. ДыкъэбгъэщІащ, дыбгъэлІэжынуш.
Хъэкъу си фІэщ хъуаш. Ди насыпти, ди ныбэ кыкІа
закъуэр, мы жылэ быным хуэдэу, дыщылІэкІи кыт-
хъэщытыжамэ, – зэщыджэрт ар, гуІэгъуйтІри хузэхы-
хъэжауэ. КуэбжэмкІэ плъэрт: – Дэнэ щыІэ, дэнэ щыхэт?
Апхуэдизу сыткІэ и жагъуэ тщІа, дыкыибгынэну? Ди
къару мыгъуэми ди лъагъуныгъэми дыхушцыхъа-
тэкъыми. Сыт си Іэмал, сыт сщІэнур?» – куэбжэр нэщІт
гушІэгъуншэу. ИтІани нэпс уэрым игъэутхъуа плъэкІэм
кыІуидзэрт кІуэцІыкІыщІэм кыкІа, кІэтІий кІапэм
кышыкІа ныбжъ гуэр, псэ узым еджэу, нэІуасэу. Ауэ
ар кыыфІэщІ ныбжът, куэбжэр а зэрыгушІэгъуншэт.
Быдэу зызэпилъэщІыхъри щІыхъэжащ. Мэрем гууэщІу
здыхэлтым, и ІэкІыльэпкыыр имыгъэхъейуэ и щхъэр
къыргъээкІри къеджаш:

– Мыдэ къакІуэт.

– Сыт, Мем? УзыхуейІа, сыт пшхын, сыт уелубын?

– Хъэуэ. Мэуэ къэтІыс, – теуІуаш и плэбгъум сы-
маджэр.

Хъангуашэ хуэмурэ тетІысхъащ плэ гъунэм, ещэ-
бэкІыу лым и Іэр кыищтэри и куафэм трилъхъащ, Іэ
дилъэу, кыІэтыжри и Іэгуми и ІэщІми ба хуищІащ.
Сэлэт Іэщэри мэкъумэшыщІэ Іэмэпсымэри зыхуэшэ-
рыуэу щыта Іэшхуэр иджы къарууншэрэ нурыр зы-
пхидзу фагъуэрэ хъуат. Сыт хуэдизрэ къедэхэщІа, сыт
хуэдизрэ къешэбэкІа лэжыгъэ куэдым ажмыж вэгъу
щІищІыкІа а Іэшхуэр Хъангуашэ и щІыфэ хужьым!
Абы и закъуэ?! Аращ, а Іэ дыдэращ гъащІэм и лъэпо-
щхъэпо псоми, и мыгъуагъэ псоми а цыхубз Іэ щабэ-
Іу щабэр щызыхъумар. Аращ жьыпэуэу иджыри къэс
зыкъуэтар. А псори гузэфІэнэгъуэу, хузэфІэмыкІыу
кыыфІыдэуеижырт Хъангуашэ. Хуемыкъухыу и тэ-
макыщІэр щиду и гъын къакІуэрт: «Иджы, иджы
дауэ сыхъуну? СІэщІэкІыпэн мыгъуэу плэрэ си гъащІэ
псом щІэгъэкъуэн быдэу сіІа мы си Іэ щабэр? Мы си Іэ
хуабэр?!» – иргъэфІыхъырт езым и ІэгуйтІым лым и
Іэр, гур икъузу махэ хъуар.

– Хъэ удзыхэ? Ухуэмышуш, игъащІэм умышуэмышуа-
уэ, – жиІащ Мэрем щабэу, фызым и Іэр мащІэу кыи-
къуэзри.

– Сыдзыхэкъым... Сыт сыщІэдзыханур. СыщІэдзы-
хэн тхьэм симыгьэлъагъукІэ.

– Сэ сощІэ... Умыдзыхэ, сыхъужынщ. Умыгузавэ,
сэ зыкъомрэ узэгугъэпынщ иджыри, – къыпыгуфІы-
кІащ фагъуэу. АрщхьэкІэ и нэгум къищырт жиІэр езы
дыдэми и фІэщ зэрымышъужыр. Хъангуащи а псалъэм
гурыфІыгъуэ къритакъым и гум узу къеІа фІэкІ. Тпуми
ящІэрт ар: зыхуабзыщІ цхьэкІэ, езым зыщабыщІы-
жыфынт? – Хъангуащэ гузэсэжырт Нартокъуэ и гугъу
ищІыну, Нартокъуэ цхьэкІэ елъэІуну. Ауэ «зэи абы и
гугъу къысхуумышщІ», – къыжриІати, дзых ищІыр-
тэкъым. Удын лей иридзынкІэ щышынэрт, аргуэру а
псалъемакъыр пиубыдмэ; дохутырми къыжриІат псом
я нэхъыщхьэр гъатыншын, мыгъэпІейтеиныр арауэ.
Иджы зыгуэр къыжриІэн хуэдэу фэ ириплъати, нэп-
сейуэ Іурыплтыхьырт, Нартокъуэ и гугъу къыхуи-
щІынкІэ гугъуэ. ИтІанэ езыми жриІэфынут зыхуейр.

– Ауэ псэ зиІэм ажал иІэщ, къэхъунур пщІэнукъым.
Псоми хуэхъэзыру щытын хуейщ. Аращ, си Гуащэ!
Лпыгъэ зигъэлэ.

«Лпыгъэ зигъэлэ!» – псалъэм Хъангуащэ и Іапкъ-
лъэпкъ фІызэпкърыхур къызэщІикъуэж хуэдэу зыхи-
щІащ: «Пэжщ, лІэным лпыгъэ хэлъщ – жыхуаІаращ, –
удзыхэкІэ зыри нэхъыфІ хъунукъым, нэхъ Іей фІэкІ», –
тегушхуащ зыхуейр, жимылэу мыхъунур жиІэну. Ар
жимылэми, игъащІэкІэ мыгъушыжын удын хьэлъэу
къыхуинэнкІэ зэрыхъунур ищІэрт. АтІэми иджыпсту
Мэрем фІыкІэ укъигъэгугъуэ нэжэгужэт, хэбгъэзыхьмэ,
ауаныщІ гушыІэ тІэкІуи къыхидзэрт. Хъангуащэ Іэ-
пхъуамбэ зэрытщІэхэр зэригъэпкІыу и итІыр зэри-
гъэІуэтащ, и лІым и нэгум иплъащ. Абы и плъэкІэри
псэрэ гукІэ лъаІуэрт:

– КхьыІэ, Мем, щІалэм хьыбар едгъэгъащІэ... Е сэ
сыгъакІуэ, къэзгъуэтынщ ар здэщІэр.

Сымаджэм и нэгур къызэлыхьащ, и напщІэхэр
езыр-езыру зэхуэфэжащ, пшэ фІыщІэ жъауэ къытри-
щІам хуэдэу. Хьэлэл псори щІэхьу гузэрыдзэщ, ерыщ
екІуами, зыкъомрэ къагъэээжыркъым. Зыхуэхьэлэлым
къариха жагъуэр гуауэ ящохъури, уІэгъэ дыркъуэу я
гум тредзэ. Мэреми апхуэдэти, къехьэлъэкІырт, дунейм
щилъагъуну иІэххэр а бын закъуэра пэтми, хуэгъэвыр-
тэкъым и гур абы къызэрикъутар. «АфІэкІа гурэ псэрэ
зимылэм, афІэкІа гупсысэрэ бын лъагъуныгъэрэ зи-
мыІэм уелъэІужкІэ сыт... ЕлъэІун хуей абы?!» – хьэлъэт
и гупсысэр. ИтІани и фызым къыжриІам зыкІи игъэ-
губжъакъым, езыри зэпымычу зэгупсыс гуауэ хьэлтэр

кыызэщигьэва мыхъумэ. Игъэгубжъ дэнэ къэна, гуашэ
Иыхъалейуэ еплъаш, флэтхъэмышкIэ хъуаш.

– Ар жумылэххэ. Ауэ умыгузавэ. Езыр къэкIуэжынуш
ар, сощIэ кыызэрыкIуэжынуш. Цыху балигъыр щхъэ-
хуитц. Сыт ущIеджэнури ущIелтэIуноури? Нэхъ Iей
ищIыну ара?

– НтIэ, къэкIуэжынуш, къэкIуэжыркъыми. Уэ узэ-
рысымаджэр ищIэркъым абы.

«Сэ си сымаджагъэр кыигъэсэбэпу зришэлIэжын
мыгъуэу арат, тхъэмышкIэ. Куэдрэ хуэIыгъыну плэрэт
ар абыкIэ?!» – шэч Iей ищIаш Мэрем, Хъангуашэ езым
щхъэкIэ зэрыгузавэри абы и псэхугъуэ-тыншыгъуэ
гуэр иритыжыну зэрыхушIэкъури зыгуримыгъэIуэжу.
Пэжым ухуеймэ, Хъангуащи зыщIэбэгыр зришэлIэ-
жыну арат, ауэ иджыпсту нэхъыбэу щIэгузавэр и лIы-
рат. «Си адэ, – жиIэрэ кышщхъэщыувэжмэ, мис итIанэ
хъужынт, – кышщыхъурт анэм, – и бын закъуэ мыгъуэм
щхъэкIэ кыдэплтэIуэ дауэ лIэну?!»

– КъэкIуэжынуш. Ар хъунщIэфынукъым, дыгъуэфы-
нукъым. Арай си гурыфIыгъуэр. А и шэкIуумэкIуухэм
хэту кылэжыр хурикъуххэнукъым. Арати, уи къуэр
къэкIуэжа хъэзырщ, – щыгуфIыкIыжащ и фызым и
куафэм Iэ дилтэри. Еша пфIэщIыну и наплэхэр зэт-
рилтхъэри, щыму тэлайкIэ хэлъаш. И фызри щыст зэ-
рытIысам хуэдэу, зыри жимылэу, ауэ арэзы мыхъуауэ,
иджыри зыгуэрым зэрышэплгъэр белджылыуэ. Жейм
хилтэфа и гугъуэ къэтэджыжыну зыщIэлэтыж дыдэм,
лIым и макъыр къэIуаш:

– Ауэ зышумыгъэгъушцэ, – дапщэщ кыдыхъэжми,
сыт хуэдэу кыдыхъэжми, гу зылъомыгъатэ. ИщIар зэи
йомыудэкIыж. Къэмышхъуххалэ хуэдэу щыт.

– Ан-на, дауэ гу зэрылтэзмышгъэтэнур?! СыгуфIэнуи
сыхуиткъэ?

– А зыраш уэ узыхуитыр. ГуфIэ, сыт щыгъуи гуфIэ.
Уэ гуфIэныраш уэкIур, ахъумэ гыныр уэкIуркъым...
KIуэ иджы парткомыр кысхуэшэ... сыхуейши, – фы-
зыр къэуIэбжъаш, жиIэнур имыщIэжу: «СыткIэ зэкIуа-
лIэрэ парткомырэ ди Iуэхумрэ? Сыт парткомыр зэри-
щIынуш?»

– Сыт зэрышщIынуш парткомыр? Взыносырамэ, сэ хуэ-
схъынщ.

– Хъэуэ, взыноси стелъкъым. Езым сыхуейуэ араш.

– НтIэ, сыкIуэнщ, зыгуэр кышщIыхъэмэ, ахъумэ уи
закъуэ дауэ укъэзгъэнэн?

– КъышщIыхъэнщ абы зыгуэр. Пщыхъэщхь хъуаш.
KIуэ уэ.

Сымаджэм щІәушщІәну, бгъэдэсыну кышщІәмы-хьәІәуэ щІагъуэ дэкІыртэкъым, кышщІыхьэрт и ныбжъэгъуи и кІуэгъужэгъуи, зэрыжаІәу, жыләм и пакІә-пакІәкІә кызыхәмыкІа къэмынәу. ПщІә кыыхуащІыр зыкІи кІәщхъатэкъым. Советри мызә-мытІәу къэкІуат, зыхуей-зыхуэныкъуэ сытхәм щІәушщІәну. АрщхъэкІә ар зыхуэныкъуэр зыми хузэфІәкІынутэкъым. Ауэ итІани, яхузэфІәкІыр арати, зауэми гуащІэдәкІми я ветераныр, абы ищІылужкІи, адыгагъэшхуэ зыхэлт цІыхур гулгы-тәншәу кыагъанертэкъым. Езыми сәбәп кыыхуәхъуу кышщІәкІынт ар: нэгъуәщІ зыри кыыхуамышщІәми, трагъэурт, и гупсысә хьәлтхәхәм пыІуашырт, Іәджәми тепсәлтыхьхәрт. Тепсәлтыхьхьырт къуажә Іуэхухәм, къэрал Іуэхухәм, диным. Хъыбарыжъ кышщыхадзи щыІәт. Ауэ хъыбарыжъхәмрә динымкІә Мәрем и зэфІәкІыр яшІәрти, абы иракушәртэкъым, зыгуэр жрагъәІәну хуеймә, кърагъажьәрти езым ирадзыжырт ахъумә. АрщхъэкІә ар и Іуэхут сымаджәм? И гупсысәмрә и узымрә зэхыхьәжауэ зәщІаІыгъәт и акъыли и гулгыти. Зәзәмызәххә хьәлтә-хьәлтәу псалтә закъуәтІакъуэ кышщыхидзә щыІәт, ахъумә – адрейм жаләм едаІуэрәт, хьәмә емыдәІуәххәрәт?

Ари пщІәнутэкъым. Ауэ пІәм хәлтыху, ззакъуэ къәхъуащ псалтәмакъым дихьәхауэ, кыигъәбырсеяуэ, губампІәдәхуу псалтәну хуейуэ, жиІәну, и гупсыси кыиІуәтәну. АрщхъэкІә хузэфІәкІыртэкъым: жьы пиубыдым бауәкІәщІ дәхъурти, жиІәнур нимыгъәсыфу щигъәтыжырт. ИтІани кышщІидзәжырт, псалтәрт, псалтәрти аргуәру щигъәтыжырт, джалтәу, и бгъәр ІәкІә иыгыу.

А пщыхьәщхьәм (щыгъуәлтәагъащІәрат ар) щІәупщІәкІуэ зырызу кышщІыхьәурә лІы гуп щызәхуәсат Мәрем и деж. Адыгә нәхъыжъхәм иджыри къалтытә сымаджәм убгъэдәсмә нәхъыфІу, дохутырхәм ямыдә щхъәкІә. Арати, щІәупщІәкІуэ кышщІыхьәхәр щІәкІы-жыным зыри хуәмышщІәу пІәщхьагъымыкІә етІысәкІащ. Зыкъомрә узыфәхәм тепсәлтыхьащ, удз хушхъуәхәм, адыгә Іәзәхәм, дохутырхәм я щхъәфи иІәбащ. Мәрем и узыфәми ушщІәгузәвән лъәпкъ хәмылтыу, сапсауә хъужыну кышщІагъәкІащ. Сыт щхъәкІә жышІәмә, Къәнәмәти ар дыдәр къеузати, мес иджы, сымәджауэ пщІәжынукуым. Фермәм тес и къуәхәм мыгъәррей мэкъур ядыпиупщІащ, ядызәтрилтхьәжащ. Ар фІыуэ нәхъыжыщ Мәрем нәхърә.

Псалтәм псалтә кыилтхуурә къуажә хъыбархәми дуней тетгыІәми – куәдым хыхьәжащ. ХабзәкІә, екІурә

емыкIукIа уешлѣмэ, цIыху гуп шIызэхуэса Iуэхум елгы-
тауэ, ещхьу, екIуу шытын хуейщ а гупым хэс цIыхухэм
я шытыкIэри: я нэгур – зэIуэжауэ нэщхьыцэ-нэщхьей-
хэ, хьэмэ гуфIэгъуэ арэзыныгъэ кьищрэ? Я псалтэ-
макъыр къакъэрэ-пщIыпщIу гуфIэгъуэ псалтэмакъ,
хьэмэ дэгү-дэгүү къэIу псалтэмакъ Iэдэб, нэщхьей? Я
щыгъыныр джэгүакIуэ щыгъыну пщIыпщIыжрэ цIу-
гъэнэу гъэщIэрэщIа? Хьэмэ зыфэ-зыфэу, наIуагъэкIэ
нэм къемыуэ щыгъын Iэдэбыфэ? ЦIыхухэр Iуэху лIэу-
жыгыгуэ куэдкIэ зэхуэс хабзэщ. Дэтхэнэ зы Iуэхуфэми
езым хуэфэщэн зэхэтыкIэрэ шытыкIэ хабзэрэ, тхауэ
щымыIэми, цIыхухэм зыхуагъэувыжащи, куэд щIауэ
къокIуэкI. ЕкIуркъым, псалтэм пхьэкIэ, гуIэ пщIан-
тIэм цыджан фызышэм ущытепсалтыхьыну е гушыIэ
хьыбар жыплэрэ узэщIэдыхьэшхэжу удэтыну. Апхуэдэщ
гуфIэгъуэм ущынэщхьейну зэремызэгъри. Адыгэхэм
щIэупщIакIуэ хабзи яIэщ, лIэщIыгъуэ куэд лъандэрэ
зэдагъэзащIэу. Ар, унэхьыфI, сыт ухуэдэ, жыплэу уеуп-
щIын къудейкъым. Хабзэ цыхъуакIэ, нэгъуэщIи хэлтщ,
къэщIэн хуейщ узыфэкIэ е нэгъуэщIи зыгуэру лъэпэрэпэ-
ныгъэкIэ къулейсызыгъэ, тхьэмыщкIагъэ кызыыхуихуа
цIыхур зыхуэныкъуэр, а Iей хъуа и Iуэхур ефIэкIуэжын
пхьэкIэ, зэрыдэлэпыкъунхьэр. Iэмал имыIэу шыткъым
ар еупщIа дыдэм а дэлэпыкъуныгъэр иримытыну, ар
уэ пхузэфIэмыкIынкIи хъунщ, нэхьыбэри зэрыхъур
апхуэдэуш. Ауэ зэлтэащIысмэ, абы и щIэупщIакIуэхэм
къахэкIынуш зыгуэркIэ дэлэпыкъуфыни. Сымаджэм
и дежкIэ нэхъ гуапэр, пхузэфIэкIмэ, удэлэпыкъуну зэ-
рыпфIэфIыраш, ахъумэ узэрыдэмыIэпыкъуфаракъым.
Мэрэм Iэмал имыIэу, сапсауэ хъужыну кыщIыпщIа-
гъэкIари а щIэупщIакIуэ хабзэм къаригъэшта хэлщ.
ЩIагъуэкъым цIыхум и узыр хуэбгъэщIэгъуэну – абыкIэ
мысымаджэри сымаджэ пхуэщIыну жаIэ адыгэхэм;
езэгъыххэркъым цIыху сымаджэм щIэупщIакIуэр егъэ-
леяуэ хуэнэщхьейну, мылIэ щIыкIэ игъэиж хуэдэ. Сы-
маджэпIэм и деж хьыбар хъэулей куэди шыжаIэ, ар
трагъэун пхьэкIэ – псори зытеухуар узыр лъэныкъуэ
ирагъэзу сымаджэм и гур фIы ящIыну араш. Мыбдежи
апхуэдэт, ауэ ирагъэлеяш. Мардэ зимыIэ Iуэху гуэри
щыIэкъым, егъэлейныр зэи фIы хьуркъым.

– Адемыр и къуэр къэкIуэжащ нысэ кыыхуишэри, –
къыхидзащ щIэупщIакIуэхэм ящыщ зыгуэрэм.

– Уэлэхьэ, фIыуэ къэта си гугъэм ар.

– Укъэтынщ-тIэ, университетыр къэбухыу, физ къап-
шэу, хьэгъуэлIыгъуэр абы щэбгъэкIуэкIыу – мащIэ ар?
Фэ пхузэфIэкIынукъым ар.

– Уэлэхъэ, иІэм абы ар хузэфІэзыгъэкІ.
 – Сыт лъэпкъ къишар?
 – Урысщ.
 – Иджы езым я лъэпкъ зэрапэсыжыркъым. Урыс, журт – аращ.
 – ЗэмылъэпкъэгъуитІ зэрышэмэ, бынхэр нэхъыфІ хъууэ жаІэ.
 – Уэлэхъи, абы имыІыгъ ар. ЗэмылъэпкъэгъуитІым я бын бзадженаджэу плъэгъуакъэ? Сыт хуэдиз ухуей.
 – Аращ ар псори. КъохъулІэмэ, фІыщ, къомыхъулІэмэ, укъэнащ.
 – АтІэ иджы хъэгъуэлІыгъуэр Мэзкуу щызэфІигъэкІауэ ара?
 – Мэзкуу щипІащ, мыбыи щипІынущ.
 – Аращ-тІэ, зыхуэхъур быхъуу мэув, жыхуаІэр.
 – Иджы зыхуэмыхъу щІагъуэ щыІэжкъым. ИтІани, схуохъу жыпІау быхъушэу уув хъунукъым. УзэкІэщІитхъынкІэ хъунуш.
 – Ар зэкІэщІитхъынукуым: абы иІэщ а зэкІэщІэзытхъынуми хурикъун. Плъагъуркъэ, къэмыкІуэж щІыкІэ абы хуищІа унэр, щхъэхуэу, и гаражым «Волгэ» щІэрышсыр хущІигъэувэжауэ?
 – Къиухына университетыр?
 – Уэлэхъи, къиухам. Ухуеймэ, «ижыщІыжам» дипломыр.
 – Гугъу зригъэхъыныфэ темыта а щІалэм, къызэриухар тхъэм ещІэ.
 – Грузиным и анекдотым хуэмыдэу плэрэ ар зэреджар?..
 – Ар лІо, а грузиным и анекдотыр?
 – Сыт щхъэкІэ, зэхэфхакъэ?
 – Уэлэхъи, зэхэдмыха.
 – Уэлэхъи, зэхэвмыхами, нобэрей шэщІэху кІэзетым тетым.
 – ШэщІэхум щыжаІамэ, ар хъыбарыщІэ дыдэм. Къыджелэт.
 – Зы грузин гуэр тІышхуэ натІэкІэ къезауэурэ Іуилъафэщ аби кхъухълъатэ итІысхъэплэм екІуэлІащ. «Мыр лІо, – жиІащ кхъухълъатэзехуэм, – мы мэлыр щхъэ къэплъэфрэ, идгъэтІысхъэнукъым ар». – «Э-й, кацо, мэлкъым мыр, мыр нышщ, ныш. Мэлыр Мэзкуу щоджэ, абы и профессорым хуэспэу аращ», – игъэщІэгъуащ грузиным кхъухълъатэзехуэм и щІэныгъэншагъэр.
 Сыт ящІэнт? Грузиным тІы бжъакъуэр иІыгъыу Мэзкуу яхъащ.

– И натІәм тІәкІу еІәдәкѣауэрә тІыр цІыхубз кѣомым яхиутІыпщхѣамә, хѣуатәм, уәлэхьи.

– Уи фІәщ щІы, яхиутІыпщхѣами, зыкѣомым якІәщІәуэнтәм ар, – Іәджи кѣаригѣәпщІәуэнтәм.

– Фә сыти жыфІә, лІыгѣә иІәщ абы.

– Хәт зиІәр, грузинми, хѣәмә тІыми?

– Хѣәуә, зи лІәун, Адемыр, сытри хузәфІәкІынуш абы.

– ХузәфІәкІынуми, сехѣуапсәркѣым: хѣәләлкѣым абы и мылѣкур.

– Мис араш сыт щыгѣуи адыгәр, зыгуәр кѣыхәжакѣә, Іәмал имыІәу и пәм кѣыпыуэн хуейщ...

– Кѣыпыуә дәнә кѣәна, и пәщхыныр текѣутән хуейщ тхѣәгѣәпщІыгѣәрә хылагѣәкІә нәгѣуәщІым и пщІәнтІәпс зәзылѣәфалІәм.

– Фә сыти жыфІә, ар нәхъ щІәх кІуәнщ коммунизмәм, зыхуей псори егѣуэт, зи мыхѣуми.

АпщІондәху кѣайдәІуащ Мәрем щІәупщІәкІуә гупым, зыкІи закѣримыгѣәщІәу. А псалѣмакѣыр кѣы-зэрырагѣажәри и гуапәтәкѣым абы зи гугѣу ящІри и гугѣу зәращІ щІыкІәри. Бын гугѣу шащІми и хуәр хилѣәфу зәрә-тІәурә зриІуәнтІыхѣащ сымаджәпІәм. Ар-щхѣәкІә зыми гу лѣытакѣым бын гукѣеуә хѣәлѣә зиІә сымаджәм, псом хуәмыдәу гуузым кѣыхигѣәзыхѣым, апхуәдә псалѣмакѣ зәремызәгѣыным. Пәжщ, Мәреми Хѣангуащи ягѣәІущәртәкѣым я Іуәху зыІутыр, әуә итІани жыләм зәлѣащІысат я кѣуәр зәрыдәкІар. ЯщІән хуеящ мыбдеж кѣыщезәгѣри кѣыщемызәгѣри. Абы ищІыІужкІә, а зи гугѣу ящІ Адемырыр коммунизмәм бгѣәкІуәнри хѣәлуыцдыр чәтым щІәбутІыпщхѣәнри – тІури зыщ. Абы хуәдә цІыхухәр кѣэрал хабзәм иджыри кѣәс зәрипшәчыр, зытет щІым зәриІыгѣыр, кІуәщІры-мыхуу – Мәрем и гу бампІәжът. АдәкІә хуәшәчыжакѣым апхуәдә гушыІә едәІуән.

И ІәфракІәхәр зыщІигѣакѣуәри зыкѣытриІәты-кІыну кѣәІащ. Абы щІәхыу гу лѣызыта Хѣангуащи щІәупщІәкІуәхәм я нәхъыщІәІуә хуәдә зыгуәри псын-щІәу бгѣәдыхѣащ.

– Сыт узыхуейр? Нәхъ тыншу угѣуәлѣыну ара, Мем?

– ТІәкІу сыхѣәтІысыну арат.

Хѣангуащә и лІыр ІәпләкІә дригѣәкІуәтейри и щІыбагѣым щхѣәнтәшхуә кѣыхудилѣхѣащ, зыкІәри-гѣәщІәну.

– Сә иджыри сылѣәрымыхѣкѣым, апхуәдә дыдәу гугѣу зумыгѣәхъ, Хѣанхә я Гуащә! – жиІащ Мәрем, нәкІә пыгуфІыкІыу, едәхащІәу. Телѣыджәщ цІыхум

и псэри и зыхэщІэхэри зэрызэхэлтыр. А зы наплэзы-плэм зэгүэп дыджри, лъагъуныгъэ ІэфІри, гуцІэгъури, губжь Іэлри – лІаужыгъуэ мелуану зэдеІыгъыф цІыхупсэм, щхьэж хуэфашэмкІэ етэфыну. Псалтэ-макъ фейцейм зэгуйгъэпа, гуауэу и жагъуэ кьищІа пэтми, хузэфІәкІакъым гугъуехъ нэхъ хьэлтэри кы-дзышэчыну хьэзыр щхьэгъусэм и ІәплІә щабэм пэ-мыджэжын.

– Лъэрымыхъ тхьэм уимыщІкІә, – хъуэхъуащ щІә-упщІакІуэхэри.

– Іәмин! – жаІащ нэхъыжыІуэхэми.

Мэрем гъуэлтышІә натІэм еупсея щхьэнтэм зыхи-гъащІэри и Іэхэр зэпиІуэтащ, зэпицлтыхъащ. Ахэр зэ-ман кІәщІым къриубыдэу жэщІат, и лъынтхуэ щІыху-хэр, фэдэн плащэм хуэдэу, къытридзат.

– ИІә-тІә иджы, дыкъебгъэфәнумэ, дэ дыхъзырщ, – щыгуфІыкІащ и фызым. И лІыр нэхъ жыджэр хуэ-дэу, и нэгури жан къэхъуауэ щилъагъум, Хъангуащэ гугъэншагъэ гужъеигъуэм кыІәщІәкІри и гум къы-щылыдыж гурыфІыгъуэ нэхум пкъы псынщІә дэхъ-жауэ гъуэлтышІәбгъум дәкІуэу стІол къигъэуващ, яшхын, абдж фалтэ хужышхуәкІә – махъсымэ, «нэхъ къафштэм», – жери, аркъэи стэкани къытригъэуващ. Дакъикищи дәкІатәкъым Іәнэр, хьэщІә пәплтәу яухуа хуэдэ, хьэзыр щыхъуам. ЩІәупщІакІуэхэм за-гъәІәнкунырт. «Хәләбәни» я жагъуэтәкъым, арщхьәкІә кърагъәкІуртәкъым – бысымыр къадәмышхәу езыхәр ефәу щысыну.

– Къафштэ, федзакъэ, сә сывдефэ хуэдэу, фефэ, – тригъәгушхуащ. Арэзыуэ хъуэхъуахэщ сымаджэм иІуэ-тэжыну, нысэ кьишауэ и хьэгъуәлІыгъуэм щефәнхәу. «Мис итІәнә фыдгъәгуззәнщ», – ябзыщІакъым я ефә-кІәнури.

– Алыхъым ар жиІә! – щІәхъуәпсащ фызыр, лІым зыри жиІакъым, и Іэхэр кыІәтри аргуэру еплтыжа фІәкІ.

– АтІә, гуфІакІуэ фыкІуа Адемырхә? – къыхидзэжащ зыгуэрым.

– ДыкІуәнуми, дыхунәса щІыкІәкъым, пщәдджыжъ хыбару арщ.

– Дә дыкІуәнми хуэныкъуащәкъым ар. Хьэхәрә-щІыхәу къыхуәкІуәни хьэщІә лъапләу къеблэгъәни и гъунәжым, уәлэхьә.

– Си жагъуәщ, гукъеІәу си жагъуәщ, зи уз къәс-хьынхә, а зи гугъу фщІым, абы хуэдәхэм ехъуәпсэн, гъәщІәгъуән, ехьәехуән фІәкІ нэгъуәщІә зэрыхәвмылта-

гъуэр, — жиІаш Мәрем. Гупыр щым хъуаш. Щагъуэу къагурыІуа хъунтэкъым сымаджэм и псалтэхэр. Зыми зыри щыжимылэм, Мәрем гуэрым къригъэжьэжащ.

— Сыт абы хэлтыр уехъуэпсэнуи, бгъэщІэгъуэнуи, уехъуехуэнуи? Зыри хэлткъым, узыхуэмей фІэкІ. ЦІыхур къалтхури псэху насып мэлтыхъуэ. Насыпым щІобэн, насыпым щІозу, насыпым щхъэкІэ, гугъу зрегъэхъ. ГъащІэм мыхъэнэуэ иІэр а насып дыдэращ. Ауэ а насыпыр — езыр зищІысыр дэ иджыри фІы дыдэу зэрыдмышцІэр, псом хуэмыдэу, къыджалэми, ди фІэщ зэрыхыхур ди щхъэм къоуэж, гуауэ Іей мыгъуэу къыдоуэж.

Лпы сымаджэр хъэлтэут зэрыпсалтэр, гушІэ узым кыыхигъащІэ хуэдэт. ИкІи кыыхигъащІэрт. Зэрыпсалтэри уэят къищІыж фІэкІ пщІэнтэкъым. Едалуэхэми гупсысафэ жъауэшхуэ гуэр къащхъэщыуат.

— Фи нэмыс нэхъ лъагэ ухъу, сэри си щхъэ къеуэжащ сызэрыщыуар, къызэреуэжари а нэхъ сыщІэдзыхэну узылэ дыдэмкІэщ. Фэ фощІэ дэ зы щІалэ закъуэ дилэщ.

— Іэу, дауэ дымышцІэнрэ, тхъэм и хъер уигъэлтэагъу, тхъэм пхуигъэузыншэ.

— АтІэ, мис а щІалэр балигъ хъуху, щІым намыгъэс жыхуалэм хуэдэу, тпІаш, ди ІэщІым тесу. И нэ кыфІэна имыгъуэту зэи къэнакъым. Пэжщ, зы закъуэ къэзгъэнащ хуэзмыщІэу. Маршынэ кыыхуэсщэхуакъым. Ар къыщІыхуэзмыщэхуар дышынэри аращ, жъэхуэрэ зыгуэр къыщыщІрэ дунэхъумэ, жытІэри. Гугъуехъ, пщІэнтІэпс, мэжалІэ, ппыщІэ, зыгуэр хуэныкъуэн жыхуэпІэхэр, игъэунэхун дэнэ къэна, башкІэ къраудми, ищІэркъым. Апхуэдэ зыгуэр дытепсэлтыхъмэ, алэ, фэ фыкыыкІэрыхуаш, иджы нэгъуэщІ зэманщ, — къыджилэ хъуаш. Ари тепсэлтыхъынущ зэманым! Ауэ щыхъукІи, уделэмэ, а зэман дыдэм узыхуэмей псори кыыхыжынкІэ зэрыхъунур имыщІэу. Ауэрэ ныбжьэгъу хэпІыхъ ищІу, абы щыгъуи, ефэ-ешхэ, джэгуакІуэ, маршынэ зиІэ — а зи гугъу фщІым хуэдэ шыкІа фІэкІ кыыхимыху щІидзащ. Ахъшэр иІэн хуейуэщ къызэрилтытэр, ахъумэ къэлэжьын зэрыхуейм и акъылыр нэсыркъым. ИкІэм икІэжым и пэшэгъухэмрэ и дуней тетгыкІэмрэ хуэзмыдэ щыхъум, ахэр кысхуэбгъэлейуэ здэнукъым, фэ фыкыыкІэрыхуаш, жиІэри дбгъэдэкІащ. Иджы дэнэ щыІэми щІэркъым, мэлажъэ, жалэ, ауэ шылажъэри щІэркъым. Лажъэми, ауэ сытми щхъэусыгъуэ зыхуримыгъэщІын щхъэкІэщ, ахъумэ зи ужь итыр и пэшэгъухэращ, — Мәрем бауэкІэщІ хъури щигъэтащ

и псалъэр. И Іэр и бгъэм хуихъащ. Зыкъомрэ зиггъэ-псэхури адэкІэ къыпищэжащ.

– Сэ къызгуролуэ щІалэгъуалэр сыт зэмани зэрыхъуэпсэнэлур, щІалэгъуалэр зэрыдэхъэхыгъуафІэр. Дэзыхъэххэри нэхъыбэрэ узыхуэмейщ, – гъащІэ купщІэ нэд фэ цІуш. Ар къэхъунтэкъым и чэзум, балигъ хъухукІэ дымыгъафІэу, зэрыпсэуным, цІыху хуэдэу, хуэдгъэхъзырауэ, хуэдгъэсауэ щытамэ. Хъэуэ, дэ ар тщІакъым, псом хуэмыдэу и анэм, сэри сынэхъ щІагъуэкъым, Іуэхум къыхэтлгытакъым ди клэ къуагъым дунейшхуэ, зэмыфэгъу: гугъуехъкІи, тыншыгъэкІи, ІэфІыгъэкІи, дыджыгъэкІи, къулеягъкІи, къулейсызыгъэкІи гъэнщІауэ къызэрыхукъуэшынур. Иджы лІо, зэдгъэсар къыхихыжащ. Къуаншэр, дауи, адэ-анэращ. Дауэ хъуну плэрэт, езым хуэдэ бзаджэнаджэ – зыдэплъейни и гъусэни имыгъуэтамэ? И плэ къинэжынт, хуей-хуэмейми, зыгуэр ищІэнт, хуэмыхуми (гъэфІар хуэмыху мыхъуну Іэмал иІэкъым) лэжъэнт, и къару мыхъумыщІагъэм темыкІуадэу. АрщхъэкІэ дунейм, псом хуэмыдэу, ди зэманым делегъэкІэ узэхъуэпсэн, удэзышэхын куэд щыІэщ. Апхуэдэщ а фызытепсэлъыхъри. Пэжщ, сэ си пщІэнтІэпсщ щІалэ закъуэр зэрызгъэудэфар къызыхэкІар, цІыхум ямышІэ сиІакъым икІи сиІэкъым. А зи гугъу фщІыр сэр нэхърэ тІукІэ нэхъ къуаншэщ. Абы и мылъкур зэрымыхъэлэлыр псом я дежкІи нэрылгъагъуш. Къэбэрдейшщым иІакъым апхуэдиз. И лэжъапщІэ-хъэрычэт хъэлэлымрэ иІэмрэ щхъэ зэрамылгытрэ? Дэнэ къыздикІар? АбыкІэ къуаншэщ зыуэ. И быныр цІыхум, къэралым ямызэгъыну егъасэри – абыкІи къуаншэщ етІуанэу. ЦІыху щыкІамрэ цІыху гъэфІамрэ дзыхъ яхуэпщІ хъунукъым, зэи хъунукъым: уашэжынуш, уатыжынуш. Бын гъэфІа фІыкІэ ущымыгугъ! Сыт хищІыкІрэ а зи гугъу фщІа иджыри дахэ-дахэу къэмыжэпхъа щІалэм гуащІэдэкІым?

– Уэлэхъи, зыкІи щымыгъуазэ, екІуэлІэнуи хуэмей, и адэм хуэдэу псэуну арщ, – жалащ зыгуэрхэм.

– АтІэ сыт абы къэмысыж щІыкІэ унэ щхъэхуэ-дворец щІыхуэпщІынури, гаражи маршыни щІыхуэбгъэувынури? ЗыщІэсым щІэхуэркъэ, ари дворец хуэдэщ. Къыщихуащи аращ. Апхуэдэ псори къызыхэкІыр нэпсеигъэрщ – щхъэ закъуэ насып ещэнырщ. Ар пасэм щыгъуи я гугъащ, иджыри щыІэщ зи гугъэ куэд – насыпыр Іэрубыду: ІэкІэ къапщтэ, уедзакъэ, жышым иплъхъэ, хэбгъэзыхъмэ, насыпыр къэбдыгъу хъууэ, клэщІу жыплэмэ, мылъкур – насыпу. Ауэ ар щхъэгъэпщІэжщ. ЦІыхум ищІэжыпхъэщ зыхуейр зыхуэдизыр. Зыхуейр

зыхуэдизыр зымышцІэжыр – ар жыжъэ нэмыса щІыкІэу насыпыншэ хуакулэщ. Сыт хуэдиз уэ фэрэ ныбэкІэ пхуэгъэкІуэщІыну дуней мыткъум хэлтыр? Ар пщІэн хуейкъэ?! Ар жыпІэмэ, ауан укъащІынщ. Я нэпсеигъэм кыыхэкІыу Іэмал илэкъым лей мылтыхуэну. Я фІэщ хууркъым уи ныбэмрэ уи фэмрэ къыдэхуэ псори зэрылейр. ЯщІэркъым насыпыр ІэкІэ къапщти, уедзакъи, уи жып иплъхьи, атІэми, псом хуэмыдэу, цІыху насыпыр къэбдыгъуи зэрымышхур. Мы дунейри ди гъащІэри телъыджэу зэгъэкІуауэ, Іээу, зэхэлтыщ: цІыху насыпыр къышхуэдыгъунукъым. Насыпыр къэзыдыгъуф зи гугъэхэри абы токІуэдэж. Шэч хэлткъым. Дин дыдэми идэркъым нэпсеигъэр. НэпсеигъэкІэ хуер пхуэхуэну уи гъащІэ псом зы апэсы фІэкІ кыпхуэмышхыну – аращ жалэр. Динри зезыхэхэм яуцІэпІыщэри гущыкІ ящІащ, ахъумэ абыи фІагъ гуэрхэр хэлтыщ. Щхъэ закъуэ насып щыІэкъым.

Уи закъуэ уахэжу насыпыфІэ ухууфынукъым, адреи псори къанэу. Шэч хэмылтэ, арауэ къыщІэкІынщ «Насыпыр Іыхъэ мыгуэшщ», – жыхуалэ адыгэ псалтэжыр къыщІежыр. Иджы абы иныкъуэхэм кърагъэкІыр нэгъуэщІщ: мобы нэхъ насыпышхуэ къыІэрыхъащ сэр нэхърэ, модрейм нэхъ насып Іыхъэ иныж къылтысащ, – жари зэдэгуфІэным и плэкІэ, зыр зым йоиж. Ауэ, сэ си фІэщ зэрыхъумкІэ, пасэрей псалтэфІу щыІэхэм ящыщ а псалтэжъым къыкІыр аракъым, ауэ жыжъэуи аракъым. АтІэ «насыпыр бгуэш хууххэркъым», – жиІэу арщ, уи закъуи – уи закъуэкІи щхъэхуэу насып бгуэу тынукъым, – жиІэу аращ. Насыпыр къэлэжын хуейщ. АкъыкІэ, цІыхуфІыгъэкІэ, жыджэрыгъэкІэ, пщІэн-тІэпскІэ цІыхум къадэхын хуейщ насыпыр! – мис аращ адыгэжъым и гъащІэм, и псэукІэм гупсысэу кыыхихари а псалтэжъымкІэ жиІэну зыхуеяри. Езэгъыркъэ ар ди зэманым? Гъуээджэуэ зэрэзэгъыр! АтІэ, абы екІурэ а зи гугъу фщІыр?

– Уэлэхьи, екІу дэнэ къэна, ауи емыкІуалэ, – ядакъым зыжъэу.

– Сыт-тІэ абы ущІехуэупсэнури, ущІехъэщІехуэнури, щІэбгъэщІэгъуэнури?! Нэмыплтыщ абы яхуэфанщэр. ЦІыхум нэмыплтэ хьэлтэ ирахын, Іумпэм ящІын хуейуэ арщ апхуэдэхэр. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, апхуэдэхэм хэкум зэраныгъэу къралтхэр къыпхуэлгытэнукъым, я Іэбжъанэр фІейщ, я гур фІыщІэщ. ЦІыху мылткуу – къэрал мылткуу Исраф ящІым щІэ щІэткъым. ЦІыхуу зэблашыр, щагъауэр нэхъыбэжщ. Мис аращ нэхъ шынагъуэр, ахъумэ мылткури зыхь ихъыжт, – цІыху кІуэ-

даращ шэчыгъуейуэ хьэлтэр, — иухаш Мәрем. Псалтэху гугъу ехъу зэфӀиӀыгъа и Ӏэпкълъэпкъыр зэфӀэлӀажри хьэлтэу пӀэм хэщӀэжащ. И гур къызыӀыхъащ. Гуауэри, зэгуэпри, зэрыпӀейтеяри хуэшэчакъым пӀащӀэ хъуа гум. И гу бампӀэр дихмэ, псэхужын и гугъа щхьэкӀэ, хъуакъым. Гу бампӀэ дэмыкӀыжт ар абы и дежкӀэ. Апхуэдэщ гъащӀэр зыщымысхъ цӀыху пэж, цӀыху захуэ псоми я Ӏуэхур. ЦӀыхухэри, псынщӀэу къагъэса доху-тырри жэщым нэху щыху бгъэдэсащ. Сытми, пщэд-джыжьым къыщӀидзыжри Ӏей дыдэу къызыӀымыхъэ-журэ зыкъомрэ хэлъащ.

А псалтэмакъымрэ Хъангуащэ парткомым и деж щигъэкӀуа пщыхъэщхьэмпрэ мазищ я зэхуакут. Хьэлтэщ цӀыхубз гузавэу плтагъуну, хьэлтэщ, псом хуэ-мыдэу, анэ е щхьэгъусэ гузавэу уӀуплъэну. Арауэ къы-щӀэкӀынщ игъащӀэм цӀыхухъухэр цӀыхубз нэпсым щӀигъэдзыхэр, а нэпсыр ягъэгъушын щхьэкӀэ, я къаруи я гъащӀэ дыдэми емыблэжу иджыри къыщӀэсар. Хъан-гуащэ пщӀантӀэкум итт, куэбжэм нэсырти къигъэзэ-жырт, Ӏухъэжырти унэ щхьэгъубжэм дэплъырт, ар-гуэру куэбжэмкӀэ иӀуантӀэрт, нэмысу къэувыӀэжырти зиплъыхъу пщӀантӀэку гуэрым итт. «Дауэ сщӀыну? И закъуэ къыщӀэзнэу сыхъэт псокӀэ дауэ сыдэкӀыну, сы-кызыхуэзэжынур сымыщӀэу?.. Гу узым и Ӏуэхур бе-тэмалщ. Е згъэкӀуэн зыгуэр сиӀамэ, аратэкъэ. А-а, си щӀалэ, си щӀалэ, сыту Ӏейуэ укъыдэгъуа! Дэнэ ушчыӀэ? Хьэмэ, селтэӀуу зыгуэр згъэкӀуэн? Ари хъунукъым: хэт згъэкӀуэми хъунумэ, уэ кӀуэ жиӀэнтэкъым. Сыт парт-комри зерищӀыну?» — дзыхъ ищӀыртэкъым дэкӀын Хъангуащэ. Гузасэрт. Тэлай-тэлайкӀэ и ӀэлтэщӀ кӀа-пэмкӀэ дэлӀбейрти щӀилтэщӀыкӀырт нэпс къыфӀекӀуар. Аргуэру и Ӏэхэр и бгъэм щызэридзэжырт. Апхуэдэу кърихьэлӀащ БэтӀалэ, Мәрем нэхъыфӀ дыдэу илъягъу, нэхъ дзыхъи зыхуищӀ и ныбжьэгъухэм ящыщыр. Фызым и Ӏуэхур щыжриӀэм:

— Сэ сыкӀуэнщ, кӀуэ уэ щӀыхъэж, — зричащ абы жану. АрщхьэкӀэ Хъангуащэ фӀэтаучэлтэкъым нэгъуэщӀ зы-гуэр игъэкӀуэн. Иджы езы дыдэр кӀуэмэ, нэхъ къищ-тэрт.

— Хьэуэ, ТӀалэ, уэ бгъэдэс, сэ сыкъэсыжыху...

Нэса я гугъакъым Хъангуащэ парткомыр, Жы-раслтэн, и гъусэу къыщыщӀыхъэжам.

— Ар сыту щӀэх укъэсыжа? — худэплтӀеящ сымаджэр и фызым, зимыгъэхъейуэ здыхэлтъым.

— МаршынэкӀэ сыкърашэкӀащ.

— Иджы гъуэгу жыжъэ щыӀэжкъым, Мәрем, а нэхъ

жыжьэми, уЛэбэмэ улъэЛэсынуш, – жиІаш Жыраслъэн.

– Уэлэхыи, ар пэжым, иджы гъуэгум пкІэлъей къедзын хуеижккъым, – къыхидзащ БэтІали. Шэм и гъунэгъуу шэнт иригъэуваллэри бгъэдэтІысхъащ парткомыр. Жыраслъэни щІалэжтэккъым, илъэс щэ ныкъуэм фІыуэ щІигъуат, цІыху Іэчлъэч къарууфІэт, и нэгукІи дзыхъ занщІау зыхууигъэщІу нэгуфІэт. Ар къуажэ парт организацэм и секретару зэрыщыгрэ илъэс куэд хъуат. ТрагъэкІыртэккъым, гъэ къэсыху хахыжырт. Парт организацэм и мызакъуэу, къуажэ псор хуэарэзыти, райономи щІлэ щІлэт. Жилэр хъурт, сыт щхъэкІэ жыплэмэ, мыхъун жиІэртэккъым. Лениным и цІэкІэ шыла еджаплэ городокым шагъэхъэзыра парт, совет лэжъакІуэ пажэхэм ящыщти, и нэгү щІэкІа къудей мыхъуу, и фэм дэкІат революцэм, граждан зауэм я ужькІэ Къэбэрдей тІэкІум и зыкъэужьыжынри, и зыузщІынри, колхоз ухуэнри. ІэужьыфІ зилэ лы Іумахуэ жыхуалэм хуэдэу яхэтащ цІыхубэм. Мызэ-мытІау районым, республикэм яшэну и ужь къыхъати, къуажэм яутІыппцаккъым (апхуэдэ щахуээфІэкІи шылэщ къуажэм). Езыри къулыкъу щІэкъутэккъыи, и жагъуэтэккъым зэрамыутІыппщыр. «УкъызыхэкІа цІыхухэм ягу ущынэскІэ, сыт нэгъуэщІ ущІэлтыхъуэнур?!» – жиІэрт абы, – «Уа, Жыраслъэн, мыбыхэм зыкъыпкІэращІэ хуэдэурэ дуней насыпым ухагъэкІыжынуш. Сыт хуэдэ къулыкъу бгъуэтынут уэ, жыжьэ укІуэнут уэ», – къыжралэмэ. Апхуэдэ къыжезыли къахэкІырт и жылэгъу дыдэхэми, ауэ щыхъукІи, езыхэр къулыкъу лыхъуэ пэтми, «щай» и уасэ къулыкъу ямыгъуэту. Хэтыт абы пэж жызылэр? Зэмыльтлэу чэнджэщэгъухэрат, хэмэ езы Жыраслъэнт? Ар къэзыгъэлъэгъуэн хуейр зэманыр, гъащІэр арати, гъащІэм кыигъэлъагъуэмкІэ Жыраслъэн щымыуэу кыщІэкІырт. Сыт щхъэкІэ жыплэмэ, а зэмыльтлэу чэнджэщэгъухэм къулыкъур кыизэралъытэр фейдэ хэхыплэут, щхъэхуэфІыгъэ, щІыхъ хэхыплэут. Жыраслъэн и фІэщ зэрыхъумкІэ – къулыкъур Іуэхутхъэбзэу, къулыкъушІэр зыгъэува цІыхум я ІуэхутхъэбзашІау аращ. Апхуэдэт езым и дуней тетыкІэри и лэжъэкІэри. Абы кыыхэкІкІэ къуажэ парткомыр цІыхум апхуэдизкІэ къабыл ящыхъуати, тхэ Іуэ, жыплэмэ, «Жыраслъэн и псэ», – жаІэнут. Арат Мэреми и гъащІэ тенэцІыхыгъуэм, и гузэвэгъуэ махуэм абы щІеджар, и гукъеуэ хуиІуэтэну, уэсыти хуищІыну.

– Укъызыамыджами, сэ сыкъэкІуэнут, – жиІаш Жыраслъэн, – зыбжанэ хъуауэ сыкъыщІэмыкІуар сыхушІы-хъакъыми аращ. Парт конференцым зыхуэдгъэхъэ-

зырац, абы дыщылац. Иджы армыгъуейуэ дыкъы-
щлэхужа къудейщ.

– Нтлэ, дауэрэ евгъэкIуэкIа, сыт хыбар? – фIэхьэ-
лэмэтац сымаджэм, и тхьэусыхафэри щыгъуищэ-
жауэ, – а зэрэкIуэкIыжым хуэдэ, хьэмэ щлэщыгъуэ гуэр
къыхэхъуа?

– Хуэдэщ-тIэ а зэрэкIуэкIым, уэ пщIэркъэ. Партым
и гъуэгур сыт щыгъуи и гъуэгущ. Ауэ нэмышлгысы-
гъэкIэ къэтIасхъа Iуэхухэм иджы гу нэхъ лъата хуэдэщ.
Коммунистхэри партым хэмыт лэжыакIуэхэри хуабжы
арэзы техъуэу екIуэкIащ конференцим и лэжыгъэр.
Иужьрей илгъэс зыкъомым иджы хуэдэу зэи къаIэты-
жакъым ди псэукIэм и хабзэ нэхъыщхьэр – щхьэж хузэ-
фIэкIым хуэдиз хилэжыыхыныр – хилэжыыхам хуэдиз
игъуэтыжыныр. Абы къегущхъуэр къэралым и бийуэщ
зэрагъэувыр.

– Мис ар пэжщ! Апхуэдэу гъэIуамэ, си Iуэхущ абы зы
екузкуншэ къом къимыгъэувылэм, – жиIащ БэтIалэ.

– Ар зэрагъэIурэ куэд щIат, ауэ иджы нэхъ тра-
къуэзэну къыщIэкIыныщ. Конференцим ииIа унафэ
нэхъыщхьэхэм ящыщ ари. Шыгъу зышхахэр псы
ефэжыну къыщIэкIыныщ, – иухащ Жыраслгъэн, псалтэ-
макъ KIыхьыр сымаджэм къехьэлтэкIын къыфIэщIри.

– Си гум жьы дебгъэхужай, – бэуащ ар куууэ, –
апхуэдэ хыбарым и ужькIэ лIэныгъэри хьэлтэжкъым.

– Сыт иджы лIэныгъэм ущIытепсалтхыхьыр, абы унэ-
сакъым уэ, Мэрэм, иджыри дыздэлэжъэнщ уэрэ дэрэ,
дяпэкIэщ лэжыгъэ щыщIэр, – жиIащ Жыраслгъэни
IупэкIэ, ауэ игукIэ, – уэлэхъа, кIуа мыгъуэм уи нурри, –
хужилэжащ. Абы игу къыгъэкIащ алыджхэм я нэщэнэ
псалтэ, «Гипократ и маскэ», – жыхуалэр. Зыкъом щIауэ
илгъэгъуатэкъыми, иджы наIуэу гу лъытащ абы.

– Алыхьым фIыгъуэ къыпхуищIэ, хыбар щIагъуэ
къызжепIащ! Иджы си хыбарым къедаIуэ, – лгъэIуащ
сымаджэр, къыхудэшей къудейуэ.

– СынодаIуэ, Мэрэм!

ТэлайкIэ зыри жимыIуэ хэлъащ, жиIэну хъуар
зэуэ кърикIутыну и къару зэхуихьэсыжми, и закъуэ
парткомым къыбгъэдэнэу БэтIалэрэ Хъангуащэрэ
щIигъэкIыну арами пщIэнутэкъым.

– Сэ сыкIуэжыныщ-тIэ, нэхултэфI укыикI, – къэтэ-
джыжащ БэтIалэ.

– БэтIалэ, БэтIалэ, щыс, сэ уэ пщызбзыщIын сиIэ-
къым, уэри ущIэмыкI, Хъангуащэ, – аргуэру тIэкIу щы-
маш, зыхуейр нэхъыфIу къызэрыкIын псалтэ лыхъуэ
хуэдэ. ИтIанэ и пащIэкIэм фагъуэу къыщIэгуфIыкIащ.

– Сымаджэм и палгэр нэса нэужь, адыгэжхэр зэджэ хабзэр ефэндьш... ЕмыкIу сыктэвмыщI, сэ сызэджар парткомш. Уэ уошIэ, Жыраслгэн, дэ зы шIалэ делэ диIэш. Абы и гугъу пхуэсшIакIэш. Иджы бжесIэнур, сызэрынолгэлунур нэгъуэщIш – гэгээщIэн хуей Iуэхуш. Сэ си гугъэкъым а шIалэр дыгъуэн-гъуэкIуэну, хэрэм ишхыну, сондэджэрыну... АршхэкIэ хуэмыхуш, псэ махэш, гугъуехэрэ пшIэнтIэпсрэ жыхуалэр зэхиха фIэкI, ишIэркъым, пшIэнтIэпсым, ахъшэм пшIэ хуишIыркъым. Ахъшэ и лгэмыжу псэуну фIэкI, нэгъуэщI мурад шхъэпэн иIэу схуэгъуэтакъым. Абы кыыхэкIкIэ зыхуэмей мыхъумышIагъэхэм дахъэхри къуажэри лгэпсэри дыкъибгынаш. Апхуэдэу шытым, сэ еста ахъшэри езым кыилэжэри куэдрэ хурикъунукъым, кыиггээжынуш абы. КъышIиггээжынури къуажэм шылэжгэну, лгэпсэм шыпсэуну аракъым: зыхуейр мыбы шыгъуэтынукъым. Ахъшэ шимыгъуэтыжмэ, шIаплэр ищэну и ужь ихъэнш, и анэри здишэу кгалэм дэсын гугъэ иIэу. Абы шыгъуэ езыри кгалэм шыпсэуфынукъым, и анэри губгъуэм кыинаш. Сыныволгэлу, шIалэм фи нэлэ тевмыггэкI, си закъуэкъым ар зышIар, фэри фIащ. Шыпсэуфынукъым, ар зыхэтым хэту, шIаплэр ищэми. Евымыгъашэ, цIыхуи кыивмыггэхъэ мы шIаплэм Хъангуашэ псэхукIэ. Абы и закъуэ шIаплэ зыщэр? – жалэнкIи хъунш. Пэжу, иджы шIаплэ щэныр хабзэ яхуэхъуэщ, къуажэщIыр я пхуэантэдэлгыжъ хуэдэ. Ауэ ди шIалэр а шIаплэ зыщэфхэми кгэзышхуфхэми хуэдэкъым. КъекIуэлIэжрэ зэман гуэр, къуажэм шыпсэуну? Абы шыгъуэ лгэпсэр ейши, шIрепсэу. Мыхъужыххэмэ, тхэм куэдрэ фиггэпсэу, ажал зимылэ цIыхупсэ шылэкъыми, Хъангуашэ шимысыжым деж, езыр шымыпсэунумэ, Къанцауэ Нартокъуэ шIаплэми лгэпсэми и Iуэху хэлгыжкъым, псори зей хъур къуажэраши, зэрыхуейм хуэдэу кгаггэсэбэпынш. Хуеймэ, сабий сад ящIынш, хуеймэ – цIыхум сэбэп кгахуэхъун нэгъуэщI зыгуэр. Умыгъ, Хъангуашэ, умыдзыхэ. Ди IэнатIэр, ди Iуэху зытетыр кыбгурылуэн хуейш. Ар кыбгурымылуэмэщ итIанэ ушыпыхъэпэнур. Араш, Жыраслгэн, Iуэхушхуэ уи пшэ изолгхъэ, ауэ ар зэфIэкIын хуей Iуэхуш. Иджы абы шхъэкIэ тхылъ гуэр кгэрал дамыггэ телгуэ зэггэпэщэу шыIэн хуейш, иужькIэ шэгышIрэ ныкъуакъуэрэ кыыхэмыкIыжын шхъэкIэ. А тхылгым кыикIыну сызыхуейр мис мыбы истхаш, – кышIихаш Мэрем и плэдзэжэм тетрадь напэ зэкIуэщIыль тIэкIу. АбыикI итыр а жиIарат, ауэ нэхь кIэщIут зэритыр:

«После моей смерти усадьба со всеми строениями,

имуществом, ныне принадлежащее мне, переходит к жене и сыну без права продажи когда-либо и кому-либо. Если же и после смерти матери сын не захочет и жить и работать в родном селе, все тоже: и усадьба и строение возвращаются в собственность села для общественного использования по пригодности».

— Феупш! абыклэ анэр арэзырэ мыарэзырэ.

— Сыарэзыш, сэ игъащлэклэ сыхуей ар сцэну?— жи-
лаш Хъангуащэ хуэму, и лэлъащ! клапэмклэ нэпсыр щил-
лэащ!кылырэ. Еплэащ!кылу зэрыпсэлтам иригъэша
хъунт, Мэрем, кууэ щатэри, нэхъри къарууншэ хъуа
маккклэ кыщ!л!гуащ:

— Атлэ, Жыраслгэн, мы тхылгыр хабзэм зэрэк!унум
хуэдэу нотариусым схуегъащ!и Хъангуащэ кылы-
рыгъэхъэж. Доверенность ухуеинумэ, сэ лэ тездзэнш,
Советым мыхъур трагъэуэжынщи, зэф!эк!аш, — зигъэ-
псэхужащ сымаджэм, гугъуехъ, хъэзаб хъэлтэ гуэрым
кыщ!лэхужа хуэдэ. Дауи, тынштэкъым ар, лэджеуи гуп-
сыса хъунт абы тегушхуэн, таучэл трищ!эн и пэк!э.

* * *

Щхэк!уэр хэмышхэ щ!ыклэ, жылэм ду жоуэ щылуащ
Къанцауэ Мэрем зэрыллар, зым адреим хыбар
иригъэщ!эжурэ. Хэт бамплэри зэгуэудащ, — жи!аш, хэт,
къэсамэ, сытри щхъэусыгъуэщ, — идакъым, ещанэхэми,
аращ-тлэ, лыф! кыуэф! хуэщкыым, жыхуалэр, — кы-
щ!агъужащ. Ауэ псоми ягу къеуащ. «Уэлэхыи, лыф!тэм,
мыш!ыху зэрант. Тхъэм дунейм къримыгъэхъуапсэк!э», —
хужызымы!аи къахэк!акъым. Къуажэ псом л!ам пщ!э
хуащ!у щ!алтхъащ. Нартокъуи дэтащ къэк!уэжауэ,
хыбар ирагъэщ!ат. Арщхэк!э и унафэ зыми хилтхъ-
акъым. Ик!и хузэф!эк!ынутэкъым хилтхъэну. Л!ым
и хъэдэ хуэлухуэщ!э псори и щ!элтхъэнри парт органи-
зацэм, колхоз правленэм, и ныбжьэгъухэм щ!ыхышхуэ
хэлтэ зэф!агъэк!аш. Езыми кыкыуэк!ат адыгэ хабзэм
ипкъ итклэ зыхуеину хъуар. А псом щыгъуи Нартокъуэ
и фэр пыклауэ, елъэсэха хуэдэ, и дамэ бжыф!эхэр гуэ-
хуауэ дэтащ. Щыху шабэ, цыху дзыхэм зэримыгугъауэ
кыгтехъэлтат и адэр зэрыллар. Атлэми, и щ!ыбагъыр
кыигъэзами, щ!ыфэк!э зыхищ!э хуэдэт и къуажэгъухэм
губгъэну кыыхуалэри я къеплтыклэри. Кыф!эщ!ырт
апхуэдэу. Абы щыгъуи а кыызэхуэсахэм лэджи яхэтт ахэр
зигу къэмык!ыххэ, цыхугъэк!э ягу кыщ!лэгъу, яф!э-
гуэныхъ хъу ф!эк!э. Хуейт а къомым яхэмыту и закъуэ

хъуну, лъэныкъуэ зригъэзыну. АрщхъэкIэ дэнэ кIуэнт? Лъэныкъуэ зригъэзыпэнуми, и ныбжьэгъухэр и кIэм ищIати, яутIыпщыртэкъым. Пэжт хэмэ пщIыт? – сытми, къыдэгугIэфэ ятетт абыхэми, лIар езыхэм я адэ фIэкI умыщIэну. Абыхэм яIуплгъэхукIэ езыми игу къэкIырт: «Мис аращ гуфIэгъуэми гуIэгъуэми – ныбжьэгъу», жы-хуалэр. Игу къэкIхэр и фIэщыпэ хъужырт. Абы щыгъуэ ныбжьэгъухэм хуабжъу набдзэгубдзаплгъуэ лъапсэми щIаплэми зыщаплгъыхырт. Уни псэуалги – дэтыр, пхуимыудыжын, жыхуалэм хуэдэу, хэупщIыгъауэ щIат, хадэр фIыуэ къызэщIэрыуа жыг щIалэ защIэт.

– Дапщэ и уасэн? – зэупщIыжырт ахэр, Нартокъуэ и щIыбагъ къыгъэзамэ.

– Дапщэ и уасэн? Сом мин щэ ныкъуэ къуатынщ.

– Нэхъыби къуатынт, къалэм пэжыжгъэуэщ ахъумэ.

– Ящэну фщIэрэ ар?

– Хэт иджы зымышщэжыну, псори езым ей хъуаш. Ар къуажэм къэкIуэжынукукъым. Как миленький, про-даст.

– ЗэкIэ дывмыгъэпIащIэ, абыи бгъэдыхъэкIэ хуейщ.

– Щывгъэт, зэхевгъэхынщ.

ЕкIуэкIащ апхуэдэу гуIэгъуэ махуищыр. И гугъу тщIынкъым Хъангуашэ нэпсэу щIигъэкIами, гуIэгъуэрэ гузэвэгъуэу телгъами: иригуIэрт и гъащIэр дахэу зы-дихъа щхъэгъусэ IэфIыр зэрымелажым, иригузавэрт иджы гугъаплэу къыхуэнэжа и щIалэ закъуэр япэкIэ къызэрыщIэкIыну. «Сыту пIэрэ ищIэнур? Къыдэ-тIысхъэжыну пIэрэ, си анэм и закъуэщ жиIэу, хэмэ а зыхыхъам игури и лгъэри щибудыну пIэрэ?» – Iэджи жриIэнут абы. АрщхъэкIэ ирикуакъым – ищIэжырт Мем мыгъуэм къыжриIар, зыри ирихуэныжакъым, къэкIуэжи мыбы шылажгъэ, щыпсэу, жиIэуи зыкIэри-щIакъым. Балигъ хъуа цIыхум езым къыгурымыIуэмэ, уэ жыпIэр щэн хуэхъужынукукъым, хъэлу къищтэну-къым.

Арати, Нартокъуэ зы тхъэмахуэ дэсри и анэр кIэлгы-плгъу дэкIыжащ. КъыжриIат, пэжыр жыпIэнумэ, «на-кIуэ, мамэ, си гъусэу, уи закъуэ мыбы удэсыфынкъым», – жери. Ауэ анэм идакъым: «сэ сыпсэуху нэгъуэщI кIуаплэ сиIэгъыым. АбыкIэ си ужь укъымыхъэ». Хъангуашэ и мыхабзэу а псалгъыр ткIийуэ, быдэу, узышэрыуэ мыхъун жыIэкIэкIэ къипсэлгъащ. Хэт ищIэрэ, къуэм и гуращэр нэгъуэщIу къыщIэкIмэ, езыми, анэми япэкIэ я псэукIэ хъунумкIэ унафэ быдэ иIэу къыгуригъэIуэну ара хъунт. ИкIи иIэт. Хъангуашэ къылгъыса нэхъеягъуэри, гузэ-вэгъуэри, щтэлэщтэблагъэри зытримыгъакIуэу гурэ

псәкІә зызәщІикъуәжри егупсысащ къуә хуәмыхум, къуә деләм хуәдзыхащәмә, япәкІи къыщыщІынкІә хъунум. ИщІәжырт абы Мәрем и псалтә куәд, Мәрем и Іуәху бгъадыхъәкІәр, и унафә щІыкІәхәр. Ауә ищІәжыртәкъым Мәрем зыхущІегъуәжа унафә е Іуәху иләжъауә, ищІәжыртәкъым хузәфІәкІыу щІы иупсауә. Щымыуәу зыхуей гупсысәм теувән щхъәкІә, хурикъунут дунейм ехыжа и щхъәгъусәм къыхуигъәна уәсятхәри. ИкІи гугъу демыхъу зыхуищІыжащ анәр зытетын хуей унафәр: «Сә сыпсәуху, – игу ирилъхъащ абы, и къуәм кІәлтышлтурә, – пхуәсхъумәнщ, си щІалә, адә щІәиныр, адә лъапсәр, уәри уезгъәІусәнкъым делагъәкІә, сәри хәзгъәкІуәдәжынкъым. Зә укъызәкІуәлІәжмә, къәбгъуәтыжынщ. УкъызәмыкІуәлІәжыххәрә, абы щыгъуи унафәр хъэзырщ...»

Сыт щыгъуи хуәмыдәу иджы, адәр зыдәлІыкІа пщІантІәм и къуәр щыдәкІыжым, абы кІәлтышлтурә гупсысә хъәлтәм зәщІиубыдат. И щхъәгъусәр щыпсәум гупсыси, гугъуехыи, унафә щІыни игъәунәхуатәкъым, апхуәдә хъәлтә къылтәләсыртәкъым, и Іуәху псори цІыхубзым и къалән нәхъ ІәфІ дыдәхәмкІә зәфІәкІыртлІыр арэзы щІынымрә бын закъуәр гъәфІәнымкІә. Унә лъәщІәнымрә колхоз ләжыгыәмрә – ар сыт, зыуи къыщымыхъуу гурыфІыгъуә зиІә цІыхубзым зәфІыгъәкІырт. Иджы къыхукъуәуат жышхуә, борәным триуда бжыхъәкІапәм къыззрыкъуәум хуәдәу. Къиштат псә гузавә, гупсысә гугъу. «Дауә хъуа, щхъә хъункІә хъуа апхуәдәу: езым и щхъә закъуәм фІәкІ фІыуә нәгъуәщІ имылтагъуу, щхъәгъәфІагъәрә щхъәхуәфІыгъәрә фІәкІ хәмылтъ, икІәм икІәжым, гущІәгъу имыләу, дауә сыкъыдинәфа си закъуә? Хъәмә сыт хуәпщІәми, мыхъумыщІә фІәкІ зәмыхъулІә цІыху щыІәу пІәрә? Е сә сыщыуа? Пәж дыдәу пІәрә Мем мыгъуәм жиІар? ЗгъәфІащәу схуәмыгъәсәжауә ара? Езыр нәхъыбәм губгъуәм итащ, лажъәу, Іәщ зәрихъәу, сабийр зыбгъәдәсар, зи нәІә къыщІәхъукІар сәращ. Бын гъәсәным иІыгІамә, къытщыщІам и нәхъыбапІәр сә си къуаншагъәщ, дауи, си къуаншагъәщ! Иджы ущымыгугъ, Токъуә, анә гумащІагъәмрә анә дзыхагъәмрә, уә пхуәфащә фІәкІ сә нәгъуәщІ уәзгъәлтагъужынкъым». Сыту фІыт, апхуәдә гупсысәмрә апхуәдә унафәмрә Мәрем щыпсәум къыдищтамә. ИтІанә я Іуәхур нәгъуәщІ зыгуәру, щІегъуәж хъәлтә химыхуу къызәтенәнкІә хъунт... «Меми псәункІә хъунт», – къыхәлтәдащ и гум узу. Сыт хуәдизрә къыжриІат абы, «уемыубзә мы щІаләм егъәлеяуә, гъащІәр къеубзәнукъым абы апхуәдәу. ИужкІә ущІегъуә-

жынш», – жиІәурә. Хъангуашә зыхуәкІуә гупсысәр хуә-
гъээзәцІәну пІәрә? Анә псори гу мыгъуәщ. Лар – лаш.
Псәум – зәрыпсәун и Іуәхуш. Нартокъуи гупсысәрт,
егупсысырт япәкІә зәрыпсәунум. АрщхәкІә и гуп-
сысәкІәри и мурадхәри зыкІи екІуалІәртәкъым икІи
техуәртәкъым анәм и гугъәм. ФәрышІыгъә хәмылгу
Нартокъуә и гуауә хъуат и адәр зәрыллар. Щысабияр
и нәгу къышІыхъәжмә, зы хәлтә гуәрым и бгъәгур
зәхуикъусырти и къурмакъейм къышІәгуәлтхъәжырт,
ІәштІымым хуәдәу, и нәпсыр къышІикъузыкІу, къы-
шциудыну. Щыгъушщәжатәкъым адәм и ІәфІагъри анәм
и ІәфІагъри. ИтІани пәмылгәщу, хуемыкъухыу къы-
фІыдәуейрт иужь зәманым адәр къызәрыхуәткІияри,
дәкІ, ухуеймә, дәни кІуә, жиІәу «зәрыдихуари» (дихуа-
уәт а щІалә щхәәщпәштәм ар къызәрышщыхур: ягъафІә
зәпыту, къеубзәу есам нәгуәшІ хабзә щыІәу, езыр зы-
гуәркІә къуаншәу ишІәртәкъым), иджы къыпәрыуән
зәрышщымІәжри, хуит зәрыхуари. Абы къыхәкІәкІә,
и щхәм хуигъәфәщән иримыкушәу гум телъ хәлтәр
тезых хуитыныгъә псәхугъуә гуәр зыхишІәрт. Апхуәдә
щытыкІәр, нәгуәшІхәм къыдашІән дәнә къәна, езым
и щхә дыдәм щибзышІыжыну хәтт. Ауә итІани хуит
щыхуәкІә, унафәр къышщІәрыхәкІә, егупсысын хуей-
тәкъә япәкІә зәрыпсәунум, унафә хуәшІын хуейтәкъә
адә мылтъкуми анәми. «Дауи, сә къуажәм згъээзжы-
нукъым, – зәригъээзхуәжыну хәтт къылгыкъуәкІә и
Іуәхухәр, – згъээзжми, щысщІән щыІәкъым. Си адәр
и гъашІә псом дәсати, вәнвеймрә куәншыбыжымрә
къыхәкІәкъым, сә сызыхәтым хуәдә зы махуә тхәгъуә
илгәгуәкъым. Сыт сә абы щысщІәнур? Хъун хуәдәу
зы ныбжьәгъуи щыбгъуәтынукъым, си ныбжьәгъухәм
япәхъун. Ахәр псори зәманым, гъашІәм къыкІәрыхуа
цІыхухәщ. ДяпәкІә дунейр зеинур нәгуәшІщ. Куль-
турәри, цивилизацәри, техническә прогрессри зыхуә-
ләжъәнур сә сызыхәтхәраш. АтІә, бгъээзжу пасәрей
куәншыбыжыым ухыхъәж хъун? Ар делагъәкъә?! Хъәуә,
ар сигу къәзгъәкІыххән хуейкъым. Лло згъээзжмә, мохә-
ракъә сызыхуәзәжынур. Езыхәми фІуә сыкәлгәагъур-
къым абыхәм сә. КъызәнәпщІауәу, къызәнәшщхәуәу,
дауәрә защІрә. Я цІыхуә сшха фІәкІ пщІәнкъым. Сы-
сейш сә сшхыжар. Я Іуәху хәлткъым. Жыраслгъәнрә
БәтІаләрә нәхыфІуәу къызбгъәдыхъати, абыи умы-
гузавә, къәкІуәж, щІапІәм щыпсәу, къуажәм щылажъә;
уи анәми и закъуә хъуа мыгъуәш иджы, дә дыбдәІә-
пыкъунш – къызжалә. Я Іуәху зыхәмылтым я бәлагъ
хәлуно щхә яфІәфІу пІәрә мы цІыхум?! Мис араш сә

схуэмышпэчыр, сэ си унафэ сэ сцІыжынщ. ЩІапІэр сцэнщи кассэм хэслъхэнщ. Ахъшэ гуэри кыигъэнауэ кыщІэкІынщ си адэм, сэ кызитаракъым абы иІар, нэхъыбэ иІаш, дауи. Ари хэслъхэнщ. Си анэр къалэм кыыздэсшэнщ. Абы нэгъуэщІ Іэмал иІажкъым. Кооперативнэ унэ къэсцэхунщ е езгъэщІынщ, ари городым и дахапІэ дыдэм деж. Аращ си унафэр», – триухуаш Нартокъуэ зытемыкІыным.

Къуажэм кыикІыж автобусыр къалэ вокзалым щытехъжам, пшапэр зэхэуэпатэкъым, ауэ бжыыхэ пшагъуэ Іув кытрихуати, жэщ хъуа фІэкІ пшІэртэкъым. Лъэбакъуэ зыбгъушцІкІэ кышхуэцІыхунутэкъым хэщытрэ кхъуэ щытрэ. Псори, тІэкІу дыдэ жыжъуэ узыІуплгъэхэр, бжыгъэ тецІэлэжам хуэдэу, пшагъуэ псыф Іувым хэткІухыжырт. Вокзалыр, площадыр, рестораныр, псэупІэ унэшхуэхэр зэрагъэнэху уэздыгъэ зэмыфэгъухэр плыжъу, гъуэжъу, щІыхуу, удзыфэу, первэ ныкъуэ цІыкІухэм я сурэтым хацІэлыхъа хуэдэ, кыыхэнэхукІырт, узыхураджэрт. Нартокъуэ автобусым кыикІри и Іэкългэпкъ зэфІэсыІуар, фІэлэфІу хушхъуэр зиукъуэдйири, зэригъэкІыжаш, зиплтыхъаш. Зыри кыыІушцІатэкъым, кыыІушцІэну жала щхъэкІэ. «Хъуэу, апхуэдэщІ яупс хабзэкъым абыхэм, сэ щІэхыІуэ сыкъэсауэ арагъэнщ», – къэкІаш и гум икІи кыыІушцІэну жызылахэм езыр ежъуэ увыжаш.

– ІукІуэт мэуэ тІэкІу, уи пІэм уина, зиунагъуэрэ, – кыыхуэхъушцІаш лыжъ гуэр, фІыуэ къуа къэп (кІэртІофу кыщІэкІынщ) автобусым кырихуэрэ тротуар нэпкъым тезылъхэр. Нартокъуэ мыпІэшцІашэу ІукІуэтри кыэувылэжаш. Лыжбыр ицІыхуи хуэдэт, имыщІыхуи хуэдэт. ЩІалэр еплгъурэ лыжыым аргуэру зы къэп кырихаш, итІанэ зыкыызэщІипхъуэтыжри, дэлэпыкъуэ щІидзаш: лыжыым къэпхэр автобусыбжэм кыыІуи-лъафэу, щІалэм ар кыыІуихрэ адреи къэп щылтхэм яхилъхъу.

– Уи гуащІэм и хьер улгъагъу, щІалэфІ! – кыехъуэхъуаш лыжбыр, кыихын яуха нэужъ, щІалэм и щыгъынхэр зэпиплтыхъри, кыикІэрыпшцІаламэ, абыи къэсэбэуэжаш, и адэр гум кыигъэкІыу. «Дунейм, хэтмыр? Сыт гуащІэ жыхуиІэри? Сыт хуэдэ гуащІэ сэ зи хьер слгъахун хуейр?» – хушцІыхъаш апшцІондэху егупсысыну. Зэхихат Іэджэри а псалгъэр, ауэ и щхъэм къэсатэкъым, кыикІыр ишцІэртэкъым. Лыжыми «гуащІэми» абы нэхъ гугъу зыдримыгъэху вокзал площадыр кыызэхикІухъаш, арщхъэкІэ езым и Іуэху зезыхуэ лгэпкъ хуэзакъым. Псоми езым я щхъэ Іуэху кырахуэкІырт.

Цыхухэр пашцэу зэблэжырт, хэт хьэлтэ илыгыу, хэт и лэр шдиупскэу. Иныкэуэхэри гуп-гупурэ автобус зызыгыгувахэм хуэшхыдэу зэхэтт. Псоми я гугьэт цхьэж езым и автобусыр нэхъ кыкклэрыхуу. Пхуэщлынукуым цыхур арэзы. Къэзыгыэщцэ дыдэм хуэарэзыжкыым, жалэ ахэр. Ауэ цыхыукли, цхьэж езым и мыхьэнэр здынэсым зэрегупсысыр мащцэ дыдэуш. Арэзытэккыым Нартокэуи: кыылуцлэну жызыла и ныбжыэгьухэм къагыэщцэуэ кыыщцэклырт. Къыщыклуэжынуумкли зэрызэлуцлэнуумкли зэпсалтэ пэтрэ, иджы зыри игьуэтыжыртэккыым. Ар ещхьтэккыым сыт шыгыуи кьеуфэрзэклыу зэресам. Нэхъри зеиншэ хьуауэ и закэуэ дыдэу кыыфлэщлырт.

Гьэщцэгыуэнкэ, я нэхъ цыху лувым яхэтми, езым и гумрэ и псэмрэ кыыдыхьэн имыгыуэтмэ, дэтхэнэ зыми и закэуэщцэлыуэ кыыщохьу. Псом хуэдэжтэккыым Нартокэуэ: щыщлыкум – нэхъуеиншэу къэзылтыагыу и адэ-анэр, балигы хьури – и ахьшэм цхьэкклэ, къэзыуфэрэзыхь ныбжыэгьухэр, кьеубзэ зэпыту зэресам кыызыфлагьэщцэауэ цхьэхуэфл, цхьэзыфлэфл, цыху кыйин цхьэщцэщтэ хьуат. «Сыт иджы, си адэр зэрылтам цхьэкклэ, сэ зыми сримыщлысыжу ара? Фэзгыэлыагыунш сэ сызищлысыр. Иджыщ сэ щывэзгыэлыагыунур», – яхуэдзэлашхэрт дуней псоми и ныбжыэгьу къэзыгыэщцэлахэми. Арщхьэкклэ къагыэщцлатэккыым и ныбжыэгьухэм. Зи уэдзыгыэ зэмыфэгьухэр узылэпишэу къэуплэраплэ ресторанышхуэм флыуэ щэфэу и фэтэрым еклуэлэжыну щинэтл дыдэм, зы маршыне цыклу кыыжыэхахуэри щлалитл кыкклэщ. Ахэрэт иджыри къэс зыпэлтхар. «Хьэуэ, абыхэм щцы яупсыркыым. Ныбжыэгьу пэжхэщ!» Ефэнут, езым зэригугэмклэ, и гуауэр щлиублэрэклэху. «Гуауэр» цхьэусыгыуэ ищцрэт, хьэмэ, пэж дыдэу, и гуауэт – абыи дэ шэч кыытыдохьэ. Ауэ гуэныхь къэтхыну дыхуейкыым, езым кыызэрилтытэмклэ, гуауэ хьэлтэр тлэклу зытригыэун цхьэкклэ, ефэну арт. Ищцлэрт адыгэхэм апхуэдэр емыклу зэращцри. «Лло-тлэ, ящлмэ, иращл. Ар зыфлэемыклу адыгэжь дыдэхэраш. Сэ сызыхэтыр нобэрэй гьащлэщ. Урысхэр, хьэмэ осетинхэр нэхъ делэ абыхэм нэхърэ?»

Арати, Нартокэуэ маршынем итлысхьэри пшагыэу лувым хыхьэжащ. Ауэ пшагыуэр щцы цхьэфэм кыытегыуэлтхьа хьэуа пхыплтыплэншэ псыфырат, хьэмэ ар зыхыхьэжа гьащлэрат? Щцылэ пшагыуэр псынщцэу зэклэщлихужынщи, дыгыэр къепсыжынш – гьащцэ пшагыуэр... хьэлтэщ, нэхъ теклыжыгыуейщ, гьуэгу пхэнжми нэхъ ухуишэрейщ.

ИгъашІэм сфІәфІу шытащ пхъэгъубжэм сылусу уэшх къешхым сыхәплъән. Иджыри схәлыщ а хъәлыр, сабиигъуә ІәфІым къыздисхауә. СошІәж, нобә хуәдәу, си адәм и джәдыгукІэм сыкІуәцІысу дунейм и пәпщәкІә шІыІә пхъашәм сыщызыхъумә пхъэгъубжәм дыщыІу-сахәр. Абы шыгъуәщ природәм и техъэгъуәм псәушхъәхәри гугъу иригъәхъу икІи нәхъ къарууншәхәр а дунейм и губжъым щыхъумән хуейуә къыщызгурыІуар. Жъапщә борәнмә е уәлбанә шІыІәмә, псәушхъәхәм загъәпщкІу: бзу гъуабжә цІыкІухәм заудәурә бжы-хъәкІәпәхәм, пхъәкІәбжъәкІә зәтелъхәм щІоппхъәж, адакъәжъым и джәд хакІуапщІәр зәщІикъуәжри япә иригъәувауә бәкхъ плІанәпә жъы пәум дегъәзәрыхъ, хъә къуәләныжъыр къыхәпщІәукІщ-къыхәпщІәукІри пырхъуә щІагъым щІәгъуәлъхъәжәщ. «Сыту фІыт, абыхәм си адәм и джәдыгукІэм хуәдә зыгуәр яІәмә, ПариикІ унә хуащІәмә!», – сигу къәкІырт абы шыгъуә. Абы лъандәрә Іыхъәлейуә гуәпә псәхугъуә сшохъу, цІыхум къышчыгугъ псәушхъә псори щІымахуә борәнми гъәмахуә уәлбанәми щыхъумауә слъагъумә. Хәбгъазыхъмә, хъә унәфІ цІыкІу зәгъәпәщә сыщыхуәзәкІә сохъуапсә «сәри сыдыщІәсащәрәт абы сыкыщІәплъу», – жысІәу. ФІыкъә-тІә, уэшх къешхми, уәс къәсми, жъы къепщәми къышлтымыгъәләсу, уащыхъумәу гум пәщ егъәзыплә хуабә уиІәну. Уэшх къышхыкІыркъым, уәс къышхысыркъым, абы шыгъуи, укъыщІәплъмә, дунейм и хъәләбәлыкъ псоми укъыхоплъә. Мис иджыри сылусщ пхъэгъубжәм, щІымахуә къәетәжами уәс къәсми я щІыІәр зыуи къыслтәләсыркъым; зәзәмызә абы сыхәлъу къысфІәшІмә, си щІыфәр тхытх къудейщ. Нышәдибә уәфәпхъәнкІ кърипхъыхыу щІидзати, щІегъуәжауә, иджы уәсыр нейуә къәос. Гъәрә щІырә зәхәкІыным иІәжыр махуитІщ, итІани шыцуәсыр уридәкІуеину къәос. Сәри сылусщ пхъэгъубжәм, абы сыхоплъәри. ИныкъуәкІә си нәр хошлъыззери, си пхъәукъуән къәокІуә, иныкъуәкІи уәру къәх уәсыр, цыхъар хужъ къеубгъуәхам хуәдәу, и пләм иувыІыхъарә, адрей псори: жыгхәри, псәуалъәхәри, гъуащәпләм щІыхъәжыну зызыутхыпщІ хъә къуәләныжъари, сәри, гъуәлтыпләм сызәрису, къару гуәрым Іәтауә тыншу уәфәм дыдрихъейуә къысфІошІ. Ешхыкъым, дауи, гъәрә щІырә зәхәкІыгъуәм апхуәдә уәс къәсыну. Сләожъ, кърырес хуейми, тІум шыгъуи, къәсми къәмысми, зи пләтәкІәр къәса щІымахуәм куәд хуәхъыжынукуъым. Игъәвынущ ар гъатхәм. Игъәвынущ

к'яак'ээрэ-щ'ц'ышц'у ик'и а щ'ымахуэ дьдэри абы и гужьри езым к'ыдэуш дуней щ'лэрашц'лэм псышц'лэг'э-л'гадэ хуишц'ыжынуш. Ит'ланэ щ'ыгу псор г'ээг'ээнц', нэри пэри п'лэпихыу к'ыызэщ'лэрыуэнци, к'эак'ыг'ээщ'ц'лэ щ'х'уант'лэк'лэ зихуэпэжынц'. Мес, иджыри а уэсыр к'ыызэресу, псэушц'х'э псори щ'лэблэщ'ц'лэ хуейуэ, х'уумрэ бзымрэ зэхуэзышэ псэуныг'э л'эф'ым и мэ гуащ'ц'лэ маер х'эуам к'ыыхих х'уак'лэщ'. Щ'ымы и бг'эери, быдзышэ к'эек'луа хуэдэ, быдэ х'уащи, хуэг'ээщ'ц'ытэжырк'ыым уэт'псыт'ми. Ф'ышц' г'эатхэр! Ф'ышц' ар езы природэ дьдэ-раши. Мы дунейм нэх' дахэ дьдэщ' жыхуалэу, искусс-т'вами наукэми яхуэмылуэтэжу тетыр езы природэ дьдэм к'ыиг'ээщ'ц'лэ е, ар ц'ыху лэщ'лэг'эу щ'ытмэ, апхуэдэ да-хаг'э зыхуэзэф'лэк'ыр природэм п'лэщ'ц'лэ мых'уу нэх' г'уэнэг'у дьдэу ек'луэл'лэжыфыраш. Природэм, удэлэ-пык'умэ сш'лэрк'ыым ах'умэ, уелэзащ'ц'лэ х'уунук'ыым. Абы и сурэтхэри и хабзэхэри ц'ыхум иджыри к'эс к'эа-гупсысауэ, зэхалт'х'эуэ щ'ылэ псоми я л'эабж'эщ'.

Природэм и хабзэ уэлэсэ мых'уунухэр як'утэныр армырауэ п'лэрэ к'ызыхэк'ыр дуней бэлых' псори ц'ыху щ'ыуаг'ээхэри?! Природэм и хабзэ псори ц'ыхум иджыри нэсу к'эамыхутэфами (ар псори к'эатыг'ээншэу к'эахутэфауэ ик'и к'эахутэфыну к'ышц'лэк'ынк'ыым), нэх' налуэхэм гу зэрылтатэрэ куэд щ'лэщ'. Апхуэдэщ' л'т'хуг'эр. Хэт жилэфын л'т'хуг'эр природэм езым и ха-бзэ нэх' ин дьдэ, нэх' л'т'эщ' дьдэу щ'ымыту, хэт и ж'э к'эек'луэн ар ц'ыхум и гужыг'эаг'эк'лэ к'ыигупсысауэ жилэфыну? Х'эмэ л'лэныг'эр, зэ к'ээх'уар зэ клуэдыжы-ныг'эр апхуэдэ хабзэк'э? Щ'х'э пэмылт'эщ'рэ абы апхуэдизу зызыг'эгужыг'э, зызыг'элэуш ц'ыхур? Куэдым я гуг'эщ' абы пэлт'эщатэмэ, ек'луэл'энхэу. Ауэ к'ызыщ'ц'лэв-г'ээщ'ц'ыт – дауэ х'ууну п'лэрэт ц'ыхум ажалыр хуэг'ээб'э-уамэ? Дунейр гуемылуэ зэлых'энти, к'эрал унафэщ'ц'лэхэм л'эмал имылуэ езыхэм я указк'лэ яг'эувыжынт л'лэныг'эр щ'ылэн хуейуэ, ауэ абы щ'ыг'уэ ц'ыхухэм абыи нэф'л-ней халт'х'эанти, мы дунейшхуэр нэх'ри яуц'лэп'ынт. (Дэ насып ди'лэщи, ар ц'ыху к'эарум хуэзэф'лэк'ынк'ыым). Дэ дызыхуей гупсысэм дек'луэл'лэн щ'х'эк'лэ, иджыри природэм и зы хабзэ мык'утэж к'эатщ'тэнц' – дэтхэнэ зы псэушц'х'эри псэун щ'х'эк'лэ, гуг'уэ ек'ын зэрыхуейр, – езым и псэуныг'э уасэр к'ыилэжыжын зэрыхуейр. Джэдрэ пэт, ху самэм хэтми, мэл'т'эпх'эащ'. Абы теу-хуауэ ц'ыхубэ ак'ылым зэриг'эепэща псысэ гук'ынэ куэди щ'ылэщ'. Псалт'эм щ'х'эк'лэ, жалэж зы джэду гуэр и ныбж'ери ф'ыуэ хэк'луэтауэ, шашц'х'эу к'эидыг'уамерэ дзыг'уэ ц'ык'луу иг'эг'у'лэмерэ хушц'лэг'уэжри, Чэбэм х'э-

жышI кIуэгъаш, псэу щIыкIэ и гуэныхьхэр ишшыны-
жыну. МащIэ дэкIа, куэд дэкIа, къэкIуэжаш джэдур,
хьэжы хьуауэ, и тхьэкIумэ кIагуэхэр и щхьэм къекIуу
фIэшыхьа хьэжы сарыкъым дэушщIауэ, и пащIитIри,
цыхьыдзэм хуэдэу, зэкIэщIэпIиеу. ЛэгъунцIыкIум
щIыхьэжри дзыгъуэхэр зэхуишзасщ, псалтэ яжриIэну.
Дзыгъуэ цIыкIухэри дзыхь ямышщIыщэу къэп къуагъ-
хэм къыкъуэплтэу къыкъуэтIысхьащ.

– Мыр флгъагъурэ? – жиIащ джэдум, и сарыкъым дэ-
Iэбейри.

– Долгъагъу.

– АтIэ аращ. Сэ хьэжы сщIащ, дяпэкIэ фи гугъу
сщIыжынукъым. Мамыру дыздэвгъэпсэу. Сывэкъуэн-
шэкIами къысхуэвгъэгъу.

Дзыгъуэхэм я нэхъыжьыIуэ зыгуэр, къэпым нэхъ
къыкъуэкIуэтри, къэпсалтэащ:

– Ар пэжмэ, уи пащIэхэр егъэупс, уи лтэбжьанэхэри
пегъэушщI.

Джэдур Iэнкун къэхъуащ, жиIэнур имыщIэжу,
итIанэ и сарыкъым аргуэру дэлэбейащ:

– Мыр флгъагъуркъэ, мыращ нэхъышщхьэр, сэ хьэжы
сщIащ.

– Деплгъынщ-тIэ, – жаIащ дзыгъуэхэм.

– Аращ, ауэ фэри Iичрам гуэр къэфхыжын хуейщ,
дэ дызэгурыIуэн щхьэкIэ. Сыт къэпым и щхьэр тIэ-
тами, къэп джабэр щIэфшхыр, къэпри фымыугъуэну и
щхьэмкIэ фихьэрэ хугу хьэзырыр фшхымэ хъунукъэ?! –
къыгъэуващ джэду хьэжым.

– Хьэуэ, ар хабзэм къезэгъыркъым, – дэ зыгуэркIи
къэдмылэжьауэ хьэзырыр занщIэу тшхыну, – ядакъым
дзыгъуэхэм.

– АтIэ, си джэдуи си джэду, си хьэжы кIуэдакъым
сэ, – жери яжьэхэлтэащ дзыгъуэ цIыкIухэм, зэтришхы-
хьыну. АрщхьэкIэ, щилтым, къыфIэлтэфа и сарыкъым
илтэхьэжри зыри къыхуэубыдакъым. «Гъурэ, гъурэ,
гъурэ. Аращ абы и сэбэпу къызэкIар», – гъумэтIымащ
джэду губжьар, сабэм хэлтэ и сарыкъ зэкIуэщIылтэфам
еплтыжурэ. «Лажьэм лыжь ешхри, мылажьэм лажьэ
егъуэт», – псалтэжьыр цIыхум езым я IущагъкIэ къа-
гупсысауэ аракъым – натIэкIэ Iуэмэ, къыгъэлтэеи-
журэ природэм, гъащIэм къыхаха акъылщ. А гупсысэ
пэжыр къагурыIуа нэужыи, псалтэ шэрыуэ гурыIуэ-
гъуэкIэ яхуэмышуапэурэ зэман куэд екIуэкIащ. Ауэрэ
цIыхум гугъуехымырэ лэжыгъэмрэ задиузэщIурэ, нэхъ
жьакIуэ, акъылыфIэ къахэкI хъуащ, а псалтэжь пэжри
лIэужь къэхъунухэм зэхахыфыну къэкIуэну лIэщIыгъуэ

куэдым шагъауаш. Цыхум езым я пхъэм гу лъамытэж щыкIэ, природэм шалъэгъуаш а хабзэр. НэгъуэщIым нэмышлтысами, бжъэ дыдэхэм, хъумпIэцIэджыбэм я псэукIэр ямылъагъункIэ хъуакъым. Мылажъэу матэм дэшхыхъ бжъапцIэхэр яукIри бжъэм къыдадзыж. Апхуэдэщ дунейм и хабзэр. А хабзэр икътэнэу зы дуней псэущхыи и ужь ихъакъым. АрщхъэкIэ псом хуэдэкъым цIыхур... Цыхур Iушыщэ, бзаджащэ хъуащи, езым нэхъ къызэрищтэм хуэдэу, дуней хабзэ мыкътэжхэри зэридзэкIыну хэтц. Нэхъ узыхэлэбэн хуэмей дыдэхэм ящышт гъащIэм и лъхугъэри, абыи нэсащ цIыху пхъэ-зыфIэфIыр. Хъумрэ бзымрэ я зэрыгъуэтым къуит IэфIыгъэми зыхамыгъэкIыжу, бын пIынми гугъу зы-драмыгъэху псэуну нэхъ къэзыщтэ куэдым фызгъаль-хуэм и пIэкIэ фыз щегъэнэжыр къаублащ. Сыт хуэдиз ныкътэдыкътуагъэ къыхърэ абы, сыт хуэдиз цIыху дахэ, цIыху дэгъуэ игъуэ нэмысу икIуэдыкIрэ?! Абы и за-кътуэкъым цIыху пхъэзыфIэфIым зэигъэхъэр. Гугъу емышу, мылажъэу, бжъапцIэм хуэдэу, шхэнэ Iэмал, хыла-гъэ мэлтыхуэу. Ауэ щыхъукIи, тIэкIуи егупсыыр-къым псэун пхъэкIэ, гъащIэ къару игъуэтын пхъэкIэ, цIыхум и Iапкълъапкълъыр хъеин, лэжьэн, гугъу ехьын зэрыхуейм, хъуамрэ ерыскъымрэ ещхьыркъабзэу, Iапкълъапкълъыр гъэлэжьэнри цIыхур зыгъэпсэу къару зэрыхъум, лэжьыгъэр ерыскъы хэкIыплэ зэрыхъум и мызакъуэу, узыншагъэ хэкIыплэуи зэрышчытым. Ауэ сытми жиIакъым Энгельс «ГъащIэдэкIым цIыхур къигъэщIащ», – жиIэу. Ауэ ари зырикIщ абыхэм я деж-кIэ. Ахэр зэгупсысыр бжъапцIэм хуэдэу псэуну арщ. ИкIи къохъуллэ зыкъомым, гъэпцIагъэ, хылагъэ, бза-джагъэкIэ. Апхуэдэ гъащIэм хилъафэ щыIэщ хуэмышу-гъэрэ делагъэкIэ, Нартокъуэ хуэдэу, цIыху бзаджэхэмрэ адэ мылъкумрэ шагъауэу. Пэжщ, ар лэжьапIэ гуэр Iутщ, ауэ ар фэ зытегъауэщ. Къилэжьымрэ игъэкIуэ-дымрэ зыкIи зэкIуалIаркъым. Къохъуллэ зыкъомым зыкъомрэ, арщхъэкIэ, гува-щIэхами, а хабзэ якътэнэу зи ужь ихъар къызоуэкIыжри бжъапцIэ гуэрыр ны-джэм къытредзэж. Лъэщц гъащIэ хабзэр! Нартокъуи, тхъамыщкIэ, къытридзэжынщ апхуэдэу. Сыт сэ Нар-токъуэ и закъуэ сыщIышчыхар, нэгъуэщI, нэхъыфIылуэ щымыIэ хуэдэ? Щалэгъуалэ миным уахэплъыхъамэ, щэм зы къыхэкIынукукъым иджы Нартокъуэ хуэдэу. Щхъэж и IэнатIэ Iутщ, я Iуэху ягъэзащIэ, адэ щIэини щыгугъхэркъым. Нартокъуэ и ныбжь куэд щыIэщ гуа-щIэдэкIым и лыхъужь дамыгъэр къалэжьауэ. Сэ зы щIалэ цIыкIу соцIыху и ныбжьыр илгъэс тIошI хъуа

къудейуэ. Абы и адэр лIат. АхъшэфIи кыыхуигъэнат и къуэм, ирипсэунщ, жери. ХуэщIауэ псэуа зыгуэрт и адэр. Ахъшэу кыыхуигъэнам щыщ зы соми и щхъэм ирихъэлIакъым щIалэм. Шыпхъуищ иIэти, хъэблэ псом ящIэу, и шыпхъуищым пхъуантэдэлъ яхуищIащ, зы къэмынэу, яшэхэмэ тхъэмышщIафэ къатримыгъэуэн щхъэкIэ. И анэм, и Iыхьлыхэм «сыт апхуэдэу щIэпщIар, уэ упсэун хуейкъэ?» — щыжаIэм, «цIыхум езым хъэлэлу кыимылэжъа мылъкур — абы и мылъкукъым», — жиIащ щIалэм. Абы щыгъуэ езыри зэрылажъэрэ илъэс зытIуш хъуат, лэжыгъэми есат. Щышынэжыртэкъым гъащIэм. Ари цIыхущ, Нартокъуи, Нартокъуэ и ныбжъэгъухэри цIыхущ. Ауэ а тIур зэхэгъуэщэнукъым, езы гъащIэ дыдэр хэлптыхыжынуш абыхэм икIи зэхуигъэдэнукъым, щхъэж хуэфашэ жэуап игъуэтыжынуш. Нэхъыбэр щызыгъауэр а жэуапыр иныкъуэкIэ жыжъэ зэрыхъумрэ жэуап дыдэми хылагъэкIэ, бзаджагъэкIэ, пцIыкIэ IэщIэкIынхэу зэрагугъэмрэнц.

* * *

Нартокъуэ и адэр зэрылIэрэ мазитху хъупатэкъым, и хъэдэгъэпскIэпсыр иджыри гъущакъым, жыхуаIэм хуэдэт, зэанэзэкъуэм я кум къаугъэ хъэлтэ къыщыдэхуам. ЩIалэм и ахъшэр иухат. И ныкъуэр «ныбжъэгъухэм» щIыхуэу Iахат, нэхъыбэлэуэри цIыхубзымрэ ныбжъэгъу-ефэнымрэ ихъат. Зэрыригъэжъам хуэдэу псэуну и лэжъапщIэр хурикъужыртэкъыми, къэкIуэжырей хъуат, и анэм ахъшэ Iыхыну. АпщIондэху — гукъанэрэ къаугъэрэт. Хъангуащэ, «ахъшэ сиIэ мыгъуэкъым, дэнэ къыпхуисхын» — жиIэмэ, и къуэм и фIэщ хъуртэкъым, и гугъэт ахъшэр, къримытын щхъэкIэ, игъэпщIкуу. Пэж дыдэу, иIэтэкъым Хъангуащэ ахъшэ. Нартокъуэ езым хуагъэтIылтар, адэр псэу щIыкIэ, пщIантIэм щыдэкIым иратыжат: зэлIэзфызым, дылIэмэ, жаIэу дадзыхам и ныкъуэр щыIэжти, абы Хъангуащэ еIусэну хуейтэкъым. Дауи тегушхуэнт абы? КъыгурыIуат и къуэ гъэфIам щыгугъ зэрыхыхъунур, нэгъуэщI зыщыгугъын иIэжыххэтэкъым. Щхъэгъусэ гукъеуэри бын гукъеуэри хузэхыхъэжауэ игъэдзыхэрт. Зи дахагъымрэ зи дэгъуагъымрэ лIыр щхъэщытыху зыфIэмыкIуэда цIыхубзыр иджы нэрылтагъуу жэщIырт. И наклэм къышежъа зэлъахэр лалэу теубгъуа хъуа и нэкIуфэм, бэджыхъым хуэдэу, щызэкIэщIэжат. АрщхъэкIэ Нартокъуэ а псор илъагъуртэкъым. Илъагъури

кыыгурылуэри зы закъуэт – нэпсеигъэкIэ Хъангуашэ абы ахъшэр зэрыщигъэпщIур. Апхуэдэ шэч бзаджэм кыыхэкIкIэ, кIуэ пэтми нэхъ гушIэгъуншэ, и анэм нэхъ хузэгуп хъурт. Шынагъуэт и анэр илгагъу мыхъужыххэу къэнэнкIэ. Анэри абыкIэ шынэрти, хузэфIэкI кыимыгъанэу еубзэрт, уубзэкIэ мыхъэнэ кыызэрым-кIынуур кыыгурылуа пэтми. Пщыхъэщхъэ гуэрым щхъэгъубжэм дэплъри илгъэгъуаш и къуэр кыдыхъэжу, къэкIуэжырт псынщIэу, Iуэхушхуэ гуэрым хуэпIащIэ хуэдэ. Ялэхэм Нартокъуэ кыдыхъэжу илгагъумэ, уафэм щIауэным хуэдизу, гуфIэрт, «къокIуэж си деж, сэр щхъэкIэ къокIуэж, я алыхъ, уи шыкурщ», – жиIэрти. Иджы и Iапкъльэпкъ псомкIи къэкIэзызат, къэщтат. «Я алыхъ, гушIэгъу кыътхуэщI», – жиIащ, гъунэгъу къэхъуа мыгъуагъэ гуэр IодакъэкIэ Iуигъэз хуэдэ, и Iэ гупэхэр умылгагъу зыгуэрым хуишийуэрэ.

– Мамэ, щIэхыу, щIэхыу, ахъшэ симыIэнкIэ Iэмал иIэкъым. Сом минитI. Куэд хъуркъым ар. Сом минитI сиIэмэ, си Iуэхур зэфIэкIынууш, – жиIащ бжэр кыызэрылуихыу щIалэ. Хъангуашэ хьэлтэу щатэри шэнтщхъэгъуэ зыбгъэдэтым етIысэхаш. ЗанщIэу, уафэхъуапскIым хуэдэу, и гум ежалIэу и лъынтхуэ псоми ирижащ, гузэвэгъуэ гупсысэ хьэлтэр. «Дэнэ кыисхын, сыт сщIэнур? Сыту IэнатIэ хьэлтэ сэ сызылуувар. Алыхъым увыIэпIэ дахэ зритын, сыту пэж кыызжепIат уэ, жьышхуэ кыисхукъуэуаи уи ужъым», – хужилаш гурэ псэкIэ и щхъэгъусэ дунейм ехыжам. АрщхъэкIэ сыт кыыхуищIэжынт абы?! И закъуэт. И закъуэ дыдэт. ЩIэгъэкъуэн хуэхъун хуейуэ иIа гурыфIыгъуэ закъуэрат иджы делагъэкIэ кыппэщIэувэжауэ гугъу езыгъэхьыр. Хэт ирихьэлIэн и гуауэ, хэт хуэхэшэн? AIэ, хуеиххэкъым, Iэмал игъуэтыхукIэ, хамэм закъригъэщIэну. Хэт кыбдэлэпыкъун апхуэдэм деж? Уэр-уэру узэгурылуэжын хуейщ. Дауэ утыкум ирихъэнт щIалэ закъуэр мыхъумыщIагъэкIэ? «AtIэми, ар зыкIи къуаншэкъым, нэгъуэщIхэм шагъауэу араш. Ахъумэ хьэрэмыгъэ игъашIэкIэ игу къэкIыну мыгъуэкъым. А псори кызыыхэкIар абыхэм жалэм фIэкI, адэ-анэм жалэри, нэгъуэщIхэм я чэнджэщри и фIэщ зэрымышъужыраш».

– ИIэ, мамэ, сэ куэдрэ сыщыт хъунукъым. Зыгуэр щIэн хуейщ!

Хъангуашэ щIаушщIэ-кыыщIаушщIэ хэмылту тэдж-ри шкаф кыдыгъэжым кыдыхаш мазитI-щы лъандэрэ зэтригъэхуауэ дыгъуасэ хуэдэм кыIихыжа и пенсэ тIэкIур.

– Мэ, мыраш сэ сиIэри згъуэтынури...– Нартокъуэ

заншлэу кыльтэгъуаш ар сом минитл зэрымышхур, ауэ итлани кылыхри ибжащ. Икли щлэупщлактым ахъшэр зищлысми, ар кыыздиклами, сыт щхьэклэ жыплэмэ, и флэщ хъуртэктым абы и адэм афлэкл ахъшэ кыыщлэмынауэ (езым мазитхум игъэклэуэдар зыуи ибжыххэртэктым). Щэч хуищлырт и анэм.

– Мыр зыри хъунуктым, сэ мыпхуэдэу пщлы сыхуейщ, – тридзэжащ ахъшэр стлолым. – Мамэ, сэ сыгушылэрктым, абыхэмклэ си луэхур зэфлэклынуктым. Зыгуэрым кылыхын хуейщ, димылэмэ.

– А Токъуэ, апхуэдэу жумылэ. Хэт кылысхын, хэт сыбгъэдыхъэн? Кылыпхын щхьэклэ, ептыжынур пщлэн хуейщ. Дэ сыт ептыжынур? Димылэмэ, жолэ. Сэ дэнэ схын, диlэмэ? Диlэмэ, диlэр псори ууейщ. Щхъэ уи флэщ сыхыхъурэ?! Сыт сэ сыбгъэщлэнур? lэмалу силэр мо пенсэ тлэклураши, узот. Узот кыызатари, дяпэклэ кыызатынури – псори узот. Уэ кылых мазэ къэс. Сэ зыми селгъэлуфынуктым, естыжынур сыхыщлэу. Мылэрысэ тлэклу жыгым кыпыклайэ щлэлыщи, зэгъэклуэкли узэрыхуей щлы, кыпхущлэклынщ абы а жыхуэплэм хуэдиз. Сылгъэлуэпнуми, уи адэр зэрылэрэ илтэс ныкъуи хъуактым. Емыклуш! Сыту щлэхуу кыыщлэща, жалэу.

– Сэ мылэрысэ зэзгъэклуэклыху, луэхури цыхури кыызэжъэнуктым, сэ сызыхуейр ахъшэ хъэзырщ. Емыклуш! Емыклуш! А си адэ жыхуэплэр псэхуу, емыклуш жыфлэурэ, зызгъэзэну сыхуитактым. Иджыргуэрым араш! Жылэм хуэдэу, сэ сызэрыхуейм хуэдэу, сыпсэуну щхъэ сыхуимыту плэрэ сэ? Щхъэ сывмыгъэпсэурэ? – и иужрей псалтэр апхуэдизу ялтэгъуа я къуэ закъуэм белджылыуэ, нэр кырищлу жиlэу щызэхихым, Хъангуашэ и гум ежеллэщ.

– А Токъуэ, ар щхъэ жыплэ мыгъуэрэ? Дэ сыт тщлар, уэ удгъэпсэуну дыхэмытамэ?

– Сыт сывгъэпсэуну кысхуэфщлар? Хъэми джэдуми япл я шырхэр.

Анэм зыри жиlэжыфактым, къэтэджащ, жэз лувклэ кусэ зэпрыдзу зэщлэлулла пхуантэшхуэм бгъэдыхъэри зэтрихаш. Стлолым кыытрилтхъащ наплэлтэщл хужэ зэклуэщлыт. Хуэму, хъэпшып лъаплэ икли кыутэгъуафлэ гуэрм хуэдэу, хуэсакъуу и lэ клэзызитлымклэ кыыклуэцлхаш абы щлылу-бгырыпх, нэр щисыклыу дыщэзэрылэклэ щлэгъэнауэ, зы пэрылгъэщл бэлътоку зэклуэщлыт.

– Мэ, Токъуэ, мыр мылэрысэм нэхърэ нэхъ щлэхуу пхуэщэнклэ хъунщ, – хуишиящ щлылу-бгырыпхыр. – Мыр уи анэшхуэм ейуэ щытащ. Мыри, сылlэмэ, срыщлалт-

хъэжыну арати, уэ тхъэм уигъэпсэу, сэ сылӕми сыккы-
 транэжынккыым дунейм, – иритащ бӕлӕтокум кӕуӕцӕлӕ
 ахъшӕри. Щӕлӕр ӕнкун кӕхъуат: «Дауэ? Цыхугъӕкӕ
 уеплӕмӕ, мыхӕр узӕлусӕ мыхъун ӕуэхуш. Дауэ сщӕну? Мы
 ахъшӕри мыахъшӕ хуэдӕш». Арщхъӕкӕ хъуаккыым ккы-
 мыщтӕу: а пщыхъӕщхъэм имыӕу хъунутӕккыым ахъшӕ
 сом минитӕр. Зритынухӕр, и ныбжъӕгъухӕр, ккѐжъӕрт,
 ккѐгъӕгугъат ахъшӕ иӕмӕ, кооперативнӕ е жакт унӕ,
 очереди сыти хӕмыту, псынщӕу ккыӕрагъӕхъӕну. Зӕкӕ
 саккылӕту ар ирикъунуи ккыжралат. Псори тыншу зӕ-
 фӕлӕкынут, щӕлӕри псӕуалӕхӕри занщӕу ищамӕ, ауӕ
 и анӕм «сӕ нӕгъуӕщӕ кӕуапӕ силӕккыым» ккызыржриӕр
 ищӕжырти, иджыкӕ ккырикуаккыым ар пиубыдын. Тӕкӕ-тӕкӕуӕр,
 мащӕ-мащӕуӕр езыр зыхуейм анӕри ккытригъӕхъӕну
 арат и мурадър. «Жакт унӕ е кооперативнӕ унӕ силӕ хъуӕр,
 накӕуӕ иджы городым, ди унӕм дыгъӕкӕуӕж, жысӕмӕ,
 сыт ищӕжын...», – егупсысырт ар. Икӕи ищӕу ккыщӕлӕкынт Нартоккыуӕ, Хъангуащӕ
 щӕлӕлӕмрӕ ккыу заккыуӕмрӕ хӕдӕпӕн хуей хъумӕ, дауи,
 быныр ккызырхыкынур. Апхуӕдӕ анӕтӕккыым дуней
 фӕгъуӕ щхъӕкӕ бын хыфӕлӕзӕдзӕфыр. Ар Хъангуащи
 ищӕжырт, Нартоккыуи ищӕлт. Арщхъӕкӕ анӕр зыхӕтыр
 и ккыуӕр щыуагъӕкӕ имыгъӕхутыккыуӕну арати, мис ар
 ккыуӕм щӕлӕгъуащӕу ккыгурыӕуӕртӕккыым. И гугъат адӕри
 анӕри псӕукӕжкыым есагъӕпщӕлӕкӕ езыри ткӕищӕу
 яӕгъауӕ, иджыри анӕр зыхӕтыр арауӕ. «Абыхӕм уедаӕуӕ
 хъунуккыым; махуӕ ккыӕс зызыуӕщӕ гъащӕми нобӕрей
 цыху псӕукӕми уккыкӕлӕрагъӕхунуш», – и фӕлӕшт Нар-
 токкыуӕ. Псом нӕхӕрӕ нӕхъ гузӕвӕгъуӕр фӕлӕщ хъупхъэм
 емыдаӕуӕ, игъащӕлӕкӕ дзыхъ зытешщӕлӕ мыхъунухӕр
 Нартоккыуӕ дин папщӕу ккызырищтӕрт. И гугъӕт абы
 дахӕ ккыжезылӕ псори, ккыхуӕтӕфӕтелӕ псори ифӕу, игу
 иримыхъын ккыжезылӕр – и жагъуӕгъуу. Арати, икӕи
 емытӕсӕхыу, икӕи хуӕмышхӕу гукӕрыпщӕлӕ лӕӕпккы зы-
 хуимылӕж адӕ пщӕнтӕжкыым дӕкӕжри а дӕри тцыху
 ккыалӕ унӕ пхашӕм игъӕзӕжаш. «Е си сабиинхуӕ мыгъуӕ!
 Сыту пӕрӕ уӕ узыӕуӕнур?...», – кӕлӕтыплӕаш абы и
 анӕр, нӕхъуейншӕу.

А пщыхъӕщхъэм зыӕуӕнухӕри хъӕзырт, сыт цыгъуи
 хуӕдӕу. Ккыахъумӕу ккыуӕгъӕнаплӕ мыжыжъӕхӕм ккыуӕта
 хуӕдӕ, уӕздыгъӕ зӕрыщӕигъанӕу, ккыхуӕхуӕсаш ныб-
 жъӕгъу щӕлӕхӕр, цыхубзхӕри я гъусӕжу. Гурӕ псӕкӕ
 нӕхъ гъунӕгъу дыдӕу, ккыбгъӕдыхъӕ ккыфӕлӕщӕ ныб-
 жъӕгъуитӕ и гъусӕу пӕш щхъӕхуӕм цыхъӕри яжриӕлӕш и
 ӕуэхур зытетыр. Ккыихъахӕри яритащ. Нартоккыуӕ и гуапӕ
 дыдӕ хъуащ езыр гугъу драмыгъӕхъу цыӕу-бгырыпхри

абы ящәну зэрылахар, ауэ ялъяуаш ар ямышәпәну, шәсыплә иралъхәу сом минитлыр зыхушыщлә ахъшәр кылахын фләкI, сыт щхәкIә жыпләмә, езым ахъшә иIә зэрыхуу кыищәхужынути, – ар лъәпкъ хәпшыпыжыщ, схуэгъәкIуэдынукъым, – жиIащ.

– ЩIапләмкIи щәхуэгъу кышхуэдгъуэтащ, Нартокъуэ, тыншу икIи псынщIәу зәфләкIынущ псори, – къагъәгуфIащ ныбжьэгъухәм. ИтIани:

– ЩIапләр иджыпсту сщәнукъым, унәр кысIәрымышәуэ, – япидзыжащ.

– Абы щхәкIә умыгузавә, унәм ущIәсу бжы. Абыи щIапләр иджыпсту пихынукъым. НэгъуәщIым уемыпсәлтәжын щхәкIә, сакъыләт къуиту быдагъә къуищIыпләну арщ. Быдагъә, кыбгурылуа? Апхуэдә Iуэхум джәгу хәлтын хуейкъым. Уә ахъшә ущыхуейр иджыщ, унәр щIәхыу кышпләрыхән щхәкIә. Ар умыдәнумә, очередым ууву илъяс IәджәкIә уежъән хуейщ, абы щыгъуи кышплтысыни кышплтымысыххәни. – Ар жызылхәм ятелъкIәт Нартокъуэ и ахъшә бәгъуа. Ауэ къратыжыни кърамытыжыни, къыхагъәщыртәкъым. Апхуэдә Iуэху ныбжьэгъухәм яку дәмылтыххә хуэдәт. «Ныбжьәгъугъәр ахъшәкIә ябжыркъым», – жыхуалә хабзәм тетхәт. Нартокъуэ и дежкIи, дауи, икIагъәт а хабзәр икъутәныр. Езыри щыгуфIыкIащ и анәми емыныкъуәкъуу и Iуэху псори тыншу икIи щIәхыу зәфләкIын зэрыхуам. Абы и цләкIә а пшыхәшхәри унә тхәлъяу ефә-ешхәшхуә хъужащ. Шхынрә фадәрә гъунәжу къагъәсащ, ефахәщ, ешхахәщ хъури бзыри, затIыжыху. Нартокъуэ хуәдәлI щымыләу, Нартокъуэ и вагъуәшхуәр уэгум нурыфIәу куәдрә кышчыбләнү яухащ гуфIәгъуәр. НэгъуәщI цләимыләу тхәжыгъуә Iәджи зыщIагъәкIащ.

Абы щыгъуә Хъангуәщ и закъуәпщIий щIәст, пхъуантащхәр иджыри тримыпләжауә. Дунейм ехыжа и щхәэгъусәм и къамә-бгырыпхри кыидихри и куәщIым ирилъхәт, щабәу Iә дилъащ; «хъәуэ, ахәр фәеплъ лъапләщ, абыхәм апхуэдә кIуәдыжыкIә ялән хуейкъым». Ихъри нэгъуәщIышIә щигъәтIылтәщ, езым фләкI зыми кыимыгъуәтыну. «Сыт кышхуищIән анәм и щIылу-бгырыпхыжә ирихәжъәу зыщәжым. Сәри сыту сщIыжын ар, езым анә фәе-плъыр щыфIәмылъапләкIә», – щIилгәщIыкIырт и нәпс кыбфIекIуәхәр. ИтIани сыт ищIәнт. Бзаджә къэзылтыху и гуән лъапә щIетIәж, – жыхуаләращ. Гугъуш анә лъагъуныгъәр. Анә лъагъуныгъәр зәи ужыхыркъым, нәхъ гуащIә хъу фләкI. Ари быным елтытащ: анәм быныр гурыфIыгъуә нәху хуәхъунуми гукъеуә хәлгә хуәхъунуми.

ЗэрыжаІэм хуэдэу, Нартокъуэ нотариальнэ конторэм кІуэри абы щритащ и щэхуэгъум тхылъ быди расписки – и щІапІэри псэуалъэу итри зэрырищэ-нумкІэ сакъылэти къызэрыІихымкІэ. Сакъылэтыр ахъшэфІ хъурт. Хурикъунут зыкъомрэ и Іуэху псори къызэфІигъэкІыу, езыри а зэрыригъэжъам хуэдэ псэу-кІэм къытемыкІыу тету. ЩІапІэр зыщэхуну и ужь къи-хъар къуажэм шалъхуа, ауэ куэд лъандэрэ нэгъуэщІ щІыпІэхэм къыщызыкІухъа, щыпсэуа, иджы къекІуэ-лІэжыну хущІэбэг гуэрти, жъэ мардэу жаламкІи акъы-лэгъу хъуат. Пэжыр жыпІэмэ, лъапІэ дыди хуагъэ-лъэгъуатэкъым: Нартокъуэ и ныбжъэгъухэр зыхэтыр хъунщІапсынщІаегу зэфІагъэкІыну арат. ЗэгурыІуащ, гъатхэр къызэрысу, зым зэрищэмкІэ, адреим къызэ-рищэхумкІэ ящІын хуей тхылъыр къуажэ Советым шызэфІагъэкІыну, абдеж ахъшэ къэнари къыщри-тыжыну. АрщхъэкІэ зыми зыри хищІыкІыртэкъым а щІапІэ дыдэм теухуауэ къэрал нотариальнэ конторэр щыхъэт зытехъуэ уэсят зэрыщІэм, Хъангуащи и щІалэ гъэфІэным щІапІэ уасэр щэхуу ишхыжын зэ-рыщІидзам зэрыщымыгъуазэм ещхъыркъабзэу. Къед-гъэкІуэкІынкъым Нартокъуэ и Іуэху зэрыхъуа псор: ар Іуэху кІыхълІыхъ зэхэзэрыхъа мыхъумыщІэщ. И кІэр зыхуэкІуам дыкъытеувыІэнци, абыкІэ духынщ.

* * *

Гъатхэр пасэу къихъат. Хъэуам къыщІэува дыщафэ нурыр гум фІэфІу и щІэщыгъуэт. Жыг бынжэхэр къызэ-кІуэщІычын къудейт, апхуэдизкІэ къызэщІэбэгати. ЩІэ-гурэжу гуэгущхэм загъэцыджырт, джэдхэр къакъэрт, къуртырт, фызхэри щІэх-щІэхыурэ джэдэщым жэ хъуат. Апхуэдэ махуэ гуэрым Нартокъуэ и мыхабзэу жъыуэ къыдыхъэжащ, щІантІэжъым и нэм шызу зы-щицІлтыхъащ. Псори зэрыщытт, зы зэхъуэкІыныгъэ за-къуи иІэтэкъым. Я гуахъуэжыпІлри и адэм зриупсейуэ шыта дыдэм и деж бэкхъ блынджабэм кІэрыгъэщІат, абы лъандэрэ Іэ емыІуса хуэдэ. Парий хъэлус зэрефэ пхъэ Іэнлъэжъыр, пщтыри щІыІи – хуэзэр иракІэурэ зэ-маным фІыщІэ дэхъужари, хъэунэ бжэІупэм Іутт. Гъатхэ дыгъэм зезыгъэу хъэжъыр къэтэджащ, щхъэукъуэныр зытригъэужыну ара хъунт: зиутхыпщІщ, зиукъуэдийри, щІалэм къыбгъэдыхъащ. Абы и кІэр сэламех папщІэу адэ-мыдэкІэ иридзэкІырт, зэ ижъымкІэ, зэ сэмэгумкІэ. И нэ хъэлэлитІымкІэ къыхудэплъеящ: «Аращ, сэ уэ

иджыри кѣулыкѣу пхузоцІлэ. Уэ утѣуэшауэ ара хѣунт, сыту куэдрэ укѣэта, делэщ цІыхухэр, хѣэхэр гѣуашѣркѣым», – кѣыжриІэ хуэдэт. Нартокѣуэ хѣэм и щхѣэфѣм Іэ дилѣаш, и гур кѣызэфІэнаш, гѣынут зѣщыджѣу: нѣпс Іэшклэ хѣэлѣэр и кѣурмакѣейм кѣыщІлэгѣуэлѣхѣат. АрщхѣэкІэ зишыІэрт. Нѣхѣри кѣехѣэлѣэкІыр зѣрысабийрэ зѣса, фІыуэ илѣагѣуу щыта, ауэ иджы зѣщІыжа щІлѣантІэжѣым зыкІи зимыхѣуэжауэ сабий ІэфІыгѣуэ псори игу кѣызѣригѣэкІыжарт. Апхуэдизклэ зѣрыщытти, емыдалѣуэ зыхушІегѣуэжа и адэ тхѣамыщкІлэр иджыпстуи унэ пІлѣанѣпѣм кѣыкѣуэкІыжын кѣыфІлэщІурэ кѣашѣтѣрт. КѣыкѣуэкІыжамэ, мис абы кѣригѣэлынт и щІалэ закѣуэр зыІууа Іэмалыншагѣэмрэ фІэкІыпІэншагѣэмрэ, мурад зыхуищІыжа Іуэху щІлѣпхѣаджѣр зримыхыжу. АрщхѣэкІэ, кѣыкѣуэкІыжыртѣкѣым. Ар акѣыл зѣлыхѣам кѣыхих гупсысэ утхѣуа кѣудейт.

Сытыт иджы кѣэхѣуар, гѣашІлэр иджыри кѣэс апхуэдизу зѣдѣхашІлэ щІалѣр дунейм тет мыхѣужыну? Дѣнэ кІуат ныбжѣэгѣу гумащІлэхэр? Дѣнэ щыІэжт ефѣ-ешхэ, джѣгу щІлэзыкѣутыкІлэхэр? Мы дунейшхуэм щІизакѣуэщІІыйуэ Нартокѣуэ щхѣэ кѣэнѣжынкІэ хѣуа? Ихѣуре-ягѣклэ гѣашІлэр щызѣрэ кѣыщыпкІыу, цІыхухэр нѣшхѣыфІлэрэ кѣакѣэ-щІІыпщІу, уэ зыми уи Іуэху хѣмылѣыжу, зыми укѣимыщІлѣу, закѣебгѣашІи мыхѣуну! Сыту гѣашІлэ кІлѣщІыт ар! «Схуэфашѣщ: сѣращ кѣыхѣзыхар а гѣашІлэр, сѣдѣІуакѣым си адѣм жиІѣм, щыжиІѣм си фІлѣщ хѣуакѣым апхуэдэ гѣашІлэр зѣрымыкІыхѣыр. Си гугѣакѣым цІыхум апхуэдэ гѣэшІлэгѣэ бзаджѣ зѣрахѣу. СщІакѣым цІыху лѣагѣуныгѣэр укѣэзыгѣэшІлѣж фитІнагѣэ-щхѣухѣ фІыщІлэкІлэ апхуэдизу зѣщІлэгѣауэ. Иджы лІо?! Ухын хуейщ. КѣыкІуэт щыІѣжкѣым. Акѣыл уимыІѣу щІлѣбдзѣми, лыгѣэ пхэлѣу бухыжыфын хуейщ», – иунѣтІлѣщ Нартокѣуэ гуѣщыбжѣмкІлэ, алѣандѣрэ зытегѣуѣщыкІлауэ щыта лѣагѣуэр иджы ІупщІу кѣыгѣуѣтыжа хуэдэ. Иджы кѣыгурыІуат абы: «Дѣлѣри хѣэлѣлри зѣпѣщІлѣаш», – жыхуалэ псалѣжѣыр, ауэ класѣут кѣыщыгурыІуари, абыи губзыгѣагѣэ хихыжыфакѣым – аргуѣру зы делѣагѣэ фІэкІл. Апхуэдэ делѣм мы дунейм щыщІлѣн щыІѣжкѣым, – иухаш и щхѣэ унафѣр. Ар зѣм зѣщІлэкІлэзызѣрт, техѣэгѣуэ кѣытехѣам хуэдѣу, зѣм кѣызѣщІлѣплѣжырт, мафІлѣм ису, ихѣуре-ягѣклэ псори нѣхѣуеиншѣу зѣпиІлѣыхѣырт, илѣагѣу псори гурыІлѣ быдѣ ищІыжыну. Ауэ щыхѣукІи, хуеижтѣкѣым илѣагѣужыххѣнІауэ: дѣтхѣнэ зы мыхѣэнѣншѣми гу уІлэгѣэ кѣытридѣзѣрт. Мѣс, Хѣангуашѣ хупщІынэ зѣрипщу щыта кхѣуѣщын сокурѣр иджы джѣдыпсылѣэ

хъужауэ джэдэщыбжэм Іутц. Ар езым нэхърэ куэдкІа нэхъыжщ. Сыт хуэдиз щІакхъуэ уцэрэфыжарэ фо лэкъум тхъуэплърэ ирипщыкІа абы анэм! Хэт зыхуи-гъэжъэжынур иджы анэм и фо лэкъум ІэфІхэр, и щІакхъуэ зэтеупІэщІыкІхэр?! Е мо унэ бжэлупэм Іут тутей жыг Іадэмашэр... Сыт хуэдиз гукъинэ щысабийм гурыфІыгъуэ нэхуу иІауэ къыгъэхъеижрэ абы! НэгъуэщІ кІапсэ имыгъуэтмэ, хывыфэ кІапсэ кІэщІыр а къудамашэ дыдэм хъыринэу адэм хурищІауэ зэрыщыта нэгъунэ... Хъэуэ, хъэуэ, иджы абыхэм уакъытеувылэ хъужынукъым: мыхъэнэ лъэпкъ яІэжкъым абыхэм псоми – гур ягъэуэз къудейщ. Ярэби, сыту кІэщІ цІыхум и гурыфІыгъуэхэри и насыпхэри, сыту махэ, сыту къутэгъуафІэ. ПыкІын хуейщ а псоми, зэи зыри мызыжын хуэдэу. Мо кхъуэщын сокурэжъ дыдэри – а уентІэлумэ, хъабэсабэу зэхэщэщэнур, нэхъ быдэщ цІыхуми цІыхум и насыпхэми нэхърэ. ЩыІаи-щымыІаи, блэкІащ а псори, пщІыхъэпІэ дахэти. ХуэкІуэрт гуэщыбжэм: и адэр лІауэ къыщыкІуэжам щилъэгъуат абы бгыкъум хэбдзауэ фІэдзапІэ гуэр. Зэран къыхуэхъун гуэщым къыщІы-хъэнуІатэкъым, Хъангуащи мыІэрысэ тІэкІу ихъри бээрэм кІуат.

* * *

Абдеж къыщыднэнщ иджы Нартокъуэ, дызытеп-сэлтыхъыр нэхъ гурылуэгъуэ хъун щхъэкІэ, апхуэдэ гукъэкІ Іейм хуэзыща щхъэусыгъуэм и гугъу тщІынщ. Махуэ зыбжанэм и пэкІэ щыст ар, Нартокъуэ, пщыхъэ-щхъэ гуэрым и закъуэ дыдэ гупсысэу. Нэщхъейт. Къы-щыжыртэкъым и нэгум гуфІэгъуэ гуэри, псэуныгъэм хущІэкъужэрдэми, жаныгъи. Дунейбэлыхъым фІуэу иудыныщІауэ, зэхиубэражъэу къыщІидзыжа хуэдэт. Езым къызэрыщыхъужымкІэ, и ужь дыдэу яжыщІу бжэгъу щхъэкІэм кърадзыжа хъыданыхъым ещхът. АдэкІэ зэрыпсэун къаруи-псэруи дэнэ щыІэжт? Пкърылъыж-тэкъым. Сыт игъуэ нэмысу щІэзылъэсыкІар и къарури и псэрури?! Сыт хуэдэ лэжыгъэ хъэлъэ зытекІуэдэр? Сыт хуэдэ гуащІэдэкІыпхуэ илэжбар? Шахтэм щІэта? Завод иухуа? Псэуалъэ ищІа? Жыг хадэ игъэкІа? Бын пІыным телэжъа? Адэ-анэ лъэрымыхъ ипІыжа?! ИІэт щІэгуп-сысэн щхъэусыгъуэ. ЩІегъуэж хъэлъэм игъэшэхыщІэ щІалэм и гупсысэ нэщхъейхэм екІупсырт щІэращІэрэ гуфІэжу зызузэщІа щыхъэр нэщхъыфІэм емыкІуж унэ пхашэжъри, зыщІэс пэш плІанэпэм дээрыхъа пшапэ

кЫфІри, нэцІаукѳуанцІэм хуэдэу, жьым кѳридзылІа щхьэгѳубжэлупІэ лъэныкѳуэри. А псом ищІыІужкІэ, кхьэм кыщІэлукІми ярейуэ, псы Іуфэ дзэлыжьхэм я Іауэлъауэ дымри дэгу-дэгуу зэхэпхырт, уэздыгѳэри щІэгъэнатэкъым. Щхьэ уз Іейм ихь фІэкІ умышцІэну, Нартокѳуэ ИтІымкІи икѳузыжауэ и щхьэр иІыгът, Іэф-ракІэкІэ стІолым тегъэщІат. ИкІэм икІэжым, дыгѳуасэ и фІэщ хѳуат уни лъапси зэрырамыгъэщэнур, ищэнуи зэрыхуимыгѳыр. Кѳыхутехьакъым, сыт имыщІам, анэр а Іуэхум, адэ уэсатри белджылыт. ХабзэкІэ ухэлэбэну Іэ-мал лъэпкѳ иІэкъым. ЛІот иджы ищІэжынур? Лъапсэр зрищэн и гугъам кыІыІиха сакъылыттри и адэм кѳритауэ щыта ахъшэри, анэм и пенсиери – псори кІуэдат мыхьэ-нэншэу. Хуэмышшыныжын щІыхуэм щІигъэнат. Зы-гуэркІэ кыдэлэпыкѳужыну е щІыхуэу ярита ахъшэхэр кѳратыжыну и ныбжьэгѳухэм захуигъэза щхьэкІэ, ауан къащІыжа фІэкІ, зыри ящигѳуэтыжакъым: ды-хьэшххэри я щІыбагѳыр кыыхуагъэзэжащ. Фэтэру зы-щІэс унэжьми бульдозерхэр кѳрахулІат, щхьэ закѳуэ унэж цІыкІухэр иратхѳуу абдеж псэупІэ унэшхуэхэр щаухуэну. «Ай бетэмал, сыт иджы сщІэжынур, сыту Іейуэ сыдела, дэнэ сыкІуэну? – зэупщІыжырт щІэ-мычэу, жэуап зримытыжыфми. – Сыт щхьэкІэ, сэ сыздэ-кІуэн сиІэкъэ, анэ, унэ, лъапсэ сиІэкъэ? СыкІуэжынщи сэри а кѳуажэ дыдэм сыщылэжъэнщ, сыпсэунщ. Сагъэ-псэуми?! Зи щІыхуэ стелъхэр псори си ужьым кѳиу-вэнщ. Сакъылэт кызыІысхам судым сритыну жиІащ. Дауи, сритынщ. Сом минитхур ахъшэ цІыкІукъым. Сэ лІо суд пащхьэм щыжысІэфынур? Зыри! Зыри, зыри. Псори зырищ. ГъащІэ дыдэри зыри хѳуащ... Хьэуэ, ар хъунукъым. Псэун хуейщ! Лъапсэ, унэ щхьэкІэ, си анэм сынигъэсынкъым абы... ИтІани укІытэгѳуэр-щэ, напэр-щэ? Дауэ сафІэкІыну сэ а псоми?! Хьэуэ, ари хъуну-къым... ХъункІэ хъунт ар, асыхьэтым, ауэ жыжьэрэ гъунэгѳууи зыпэмышлъэхха, и гущхьи кѳэмыкІыжыхха зыгуэр кѳыхэмышщэхѳуамэ. Пэш кЫфІым кыщІэджэ-рэзаш, Надеждэ и кІэр иудэу, джэшым хуэдэу лъалъэу (ар щыхуей дыдэм кыщІэлъадэ хѳуат Нартокѳуэ и деж, кыздикІари кыздихуари умышцІэу. И унэр хуэлъыІуихырт, зэзэмызи хуэжыщІэрт, зигъэхамэр-тэкъым, хэбгъэзыхьэмэ, зигъэунэгуащэрт, унэм и ІункІы-бзэ еІІуанэри иІыгът).

– Ай, ай, Нартокѳуэ, псынщІэу, псынщІэу накІуэт. КЫфІуи щхьэ ущІэс? Хьэмэ цІыхубз бгъэпщкІурэ? – щІигъэнащ уэздыгѳэр, Іуидзаш пэшым и бжэр. Зыри щимыгѳуэтым, ехъулІэжауэ (е фэуэ зытригѳуат – дэнэ

шыпщІэн?) щІалэм бгъэдэлъэдэжри ба хуищІаш, и щхъэцхэр зэхигъэубэлэцащ, и щхъэр и бгъэ щабэм хикъузэри хиІуэтыхыжащ (цІыхубзым къуищІэн игъуэтынущ сыт шыгъуи). АрщхъэкІэ Нартокъуэ гу щІыІэ-псэ щІыІэ хуэхъуат апхуэдэ гъащІэм: къыхуэгъэхуэбакъым икІи къыхуэгъэбырсеякъым цІыхухъу гушІэр ІэфІ маеу зыгъэушкІуэшкІуэ, цІыхухъу лъынтхуэр къызэщІэчэну зэщІэзыгъаплъэ хабзэ цІыхубз Іапкъльтэпкъми, бами. Абы и нэр тедияуэ, Надеждэ зэпхыплъу и щІыбагъымкІэ къыщхъыІэ зыгуэрым теплъыза хуэдэт. А гупсысэр жыжъэ шыцуарзэрт, таучалышхуэ ищІыныфэ тетт, ауэ иджыри зыгуэр зэхигъэкІыжын, шэч къытримыхъэжу зыхуигъэ-нэхуэжын хуейт.

– Ы-ы, сыт жыпІэхэр, Надя, уэра ар?

– Мис ар нэхъ хъунти, дэнэ уздэщІэр, сыкъыуымы-цІыхужу ара? Си мэр жыжъэу къыпщІыхъэн хуейщ уэ. НакІуэ псынщІэу, коммиссионнэм импортнэу зыгуэр къыпщІалъхъащи, мис ар къысхуэщэхуи, ІэплІэрэ бакІэ ушІэзгъэнэнщ. НакІуэ, ауэ ахъшэ куэдыІуэ къащтэ... – къришырт Надеждэ, гъатхэм къэзыгъээзжагъащІэ щІащхъуэ жбэгъухум хуэдэу.

– СимыІэмэ-щэ?..

– УимыІэуи?! – цІыхубзым и набдзэ къурашэхэр дригъэуеящ, нэхъ быхъуу зэлъыІуха плъэкІэкІэ къеплъащ. – Абы и гугъу думыгъэщІ, сэ сощІэ, иджыпсту уи жышым имылыми, уиІэщ, къэбгъуэтыфынущ. ЦІыху лъагъуныгъэм хыдумыгъалъхъэ ахъшэ лъытэныр. Апхуэдэ бухгалтерием узыхуишэжыр уэри сэри дощІэ...

КъищІат иджы Нартокъуэ а бухгалтерием зищІысыр, езым нэхъ къищтэу къыхиха ныбжбэгъухэмрэ пэшэгъухэмрэ елтытауэ. Ауэ иджыри хуейт, и гъащІэм гугъаплІэ гуэр хэлъыжыххэу щытмэ, къигъуэтыжыну, зэрыпсэун фІэгъэнаплІэ ар ищІыну. «Ярэби, ушІэпсэу хъун лъапІагъэ гуэри хэмылтыжу плэрэ си гъащІэм, икІагъэрэ пудыныгъэрэ, укІытэгъуэрэ емыкІурэ фІэкІа? Зы Іэмали симыІэжу плэрэ сэ?» – егупсысырт, зызыгъэхъэфотэ цІыхубзым еплъурэ.

– Дыхыумыгъэт, сэращ абы хуэмеиххэр. КъакІуэт мыдэ, – иригъэтІысхъащ и куэщІым Іапкъльтэпкъ гуаплэ хэлъэр, ауэ езым и Іапкъльтэпкъыр зыкІи пэджэжакъым, зы хуабагъи зы ІэфІыгъи къыщыушакъым: зыхуейр нэгъуэщІт. ЦІыхубзми зыхищІащ япэрей нэхъуеиншагъэр зэрыхэмылтыжыр, зэрыупщІыІуар. ІэплІэм къыкІыжри стІолым адэкІэ къэувыжащ.

– НакІуэ.

– УмышIашIа. КъызэдаIуэ зэ... Сэ дауэ иджы зэры-
бжесIэнур? Уэ зэпымычу дыхъэшхрэ гушыIэрэщ узэры-
псэур, нэгъуэщI зыгуэр къыбгурыIуафи уегупсысыфи
зытебгъауэркъым. Ауэ ар пэжкъым. Сэри си гутъащ
дыхъэшхрэ гушыIэкIа, тхъэгъуэ защIау сыпсэуну. Хъуа-
къым. Зыгуэр къыспыкIыху, ныбжьэгъухэм IаплIэкIа
сыкърахъэкIыну защIащ. СиIэри симыIэри, хъаIуцы-
дзым хуэдэу, зэIуралгъэфри, иджы я щIыбагъыр къыс-
хуагъээжащ. Хэбгъэзыхэмэ, си щIыхуэ къызатыжыным
и пIэкIа, къысщыдыхъэшхыжахэщ. Иджы сэ схуэмып-
шыныжын щIыхуэ стелъу утыкум сыкъынащ. Арати,
щыхунIа бзаджэм гъазэ симыIэжу секIуэлIащ.

– НтIа, сэра абыкIа бгъэкъуаншэр?! – зыкъызэридзэ-
кIащ Надеждэ иджы гушыIэншэу.

– Хъауэ, сэ зыри згъэкъуаншэркъым. Къуаншэри
делэри сэращ. Щегъуэжари сэращ. Ауэ къыбгуры-
Iуэн къудейуэ аращ а уи «импортнэр» зищIысыр...
Аратэкъым сэ бжесIэнур... Сэ си фIэщү бжызоIа...
Иджыри диIэщ дэ Iэмал. Нэчыхъ едгъэгъэтхи къуажэм
дыгъэкIуэж. Сэ щIаплIа, унэ, лъапсэ сиIэщ, анэ сиIэщ,
сыт хуэдэу дышщытамы, къытщыгуфIыкIыну. Къытхуи-
гъэгъунщ. Дылэжьэнщ, дыпсэунщ. Аращ иджы, ухуей-
мэ, сэ спыпхыжыфынур.

Надеждэ щытт, гъэщIэгъуэну зыхъуэжауэ. Абы ажэ-
гъафэ щытыкIа тетыхтэкъым. Иджыри къэс зэращIыхуа
и фэр, блэм хуэдэу, зытригъэжу нэгъуэщI зыгуэру
къыщIэщыжа хуэдэт. Пагэу къыхуеплтых щIыкIау и
щхъэр лъагэу Iэтат. И дамэ яехэри и бгъэ ускуаскуэжри
шэжыпкъыу зыщIикъуэжат, игъащIэм зыхуэмыфащэ
темыджэгуха хуэдэ. И губжь нэщхъым къыщIэлплъ нэ
фIыщIитIым къызэщIэнэ-ужыхыжу вагъуэ къутахуэ
цIыкIухэр къыщIэлтэлтырт. ЗикI, пщышхуэ гуащэ
зыхужалэхэм ящыщ зыгуэр фIэкI пщIэжынтэкъым.

– Дакъыкъэ зытIушч япэкIа а нэчыхъ Iуэхур къыз-
жепIамэ, фу-фу цIыхумэ, IукIуэт адэ, сыту уадыгэжь
дыдэ уэ бжесIэнт а уэ пщIа си гушыIэкIэмкIа. Ауэ иджы
уи анэр къызэрыхэбгъэщам и хъэтыркIа, сэри бжесIэнщ
пэжыр. Нэчыхъ, жыпIа?! Нэчыхъыр насыпышхуэт си
дежкIа. СыбдэкIуэнт, дзыхы пхуэсщIынкIа хъунт,
илъэ зыбжанэ и пэкIа укъысхуэзам. Шэч хэмылтъуи
пхуэсщIынт. АрщхъэкIа иджы, епIуанэрауэ, сэ нэчыхъкIа
цIыхум сахыхъэ хъужынукъым, етIуанэрауэ, уэ дзыхъ
зыхуащIхэм уахуэдэжкъым. ЩыIэщ нэгъуэщI цIыху,
щыIэщ нэгъуэщI дуней, фэ бзаджэнаджэхэм фи дунейм
нэмышI. Уи фIэщ мыхъумэ, накIуэ, ныщIэкIи зыплтыхъ
фIыуэ ихъуреягъкIа. Аращ дунейшхуэр! Ахъумэ, сы-

тым и мыхьэнэ фи дунейр? Дуней уцлэлхэ! Уэ пхуэдэ зы хьэбыршыбыр гуэрщ сэри сызыгъэунэхъуар. Уэ, зи мыхъуми, нэчыхь, жыпшащ, абы нэчыхьи жилатэкъым. Иужьым зыхуейр зыларигъэхьэри зыхигъэшпысыкыжащ... Сэри сыкбылхуащ анэм, иджыпсту хуэдэу лэфлей-лэфлейуи сыкбалхуакъым. Иужькылащ сэ зи шыхьыр лъагэ тхьэгъэщлхэм сыкбыщауцлэллар. Зэпытрыкыуэр зыхуэкыуэн напэншэ къом! Сэ сцлэрт фэ фхуэфашэр, ауэ сыт си лэмал...

Нартокъуэ къэулэбжауэ едалуэрт Надеждэ, нэхъыбэрэ едалуэхуки, нэхь и флэщ хьурт таучэл зытрищлэну гукъэкI ищлэм флэкыплэ зэримылэжыр.

– Иджы уэ нэчыхь жолэ... Пасэу уигу къэкIаи! Все равно, сыт щыгъуэ жыпшамы, ар хъунутэкъым си дежкIэ. Ауэ уэ, уэ! Сыту ухьэбыршыбыр уэри! Фыслъагъу хьуркъым, физзехезгъэсхьэнт, гушцлэгъу фхуэзмьщлэ. Мафлэ флэкI зыри щылэкъым фэ фызылтэлэсар зыгъэкъэбзэжын къару. МафлэкIэ псыхьыжын хуейщ фэ фызытеува щыплэхэр! – и лэпкынынэхэр зэхигъэщыщлэу зэригъэлуэтащ Надеждэ и ИтIыр. Иджыуэ кыбщлэкынт абы япэу и гу бамплэ шыдыхыр. Жилэну псори кызызрыдхьеати, хушпыгъэтыжыртэкъым, хуейтэкъым щигъэтыжынуи. Жилэнут, жилэнут, жилэнут и псалъэхэр гупсысэкIэ зэкIэлтымыкыуэми, хэлухь-хэвыхьми. – Си закъуэ сыхэлъыну жэщкIэ кысхуихуэмэ, фэ сигу фыкыокIри си щыфэхэр мэтхытх, щылэ техьэгъуэр кысхотхьэ. Сыжейркъым. ИныкыуэкIэ сыкыотэджыжри зызогъэпскI, шы тхъунщыжь гуэр къэзгъуэтауэ си лэщи, абыкIэ флыуэ сытолуэтыхь, зызогъхунщI, си щыфэм лъыр кытеувэху. ИтIанэ, зы тхьэмахуэ хуэдэкIэ зыми зыхуэзгъазэркъым. Сыпсэуш си закъуэ, си щыфэр бжыбжьми, сабийм хуэдэу, сожей, къабзэ сыхъужа си гугъэу. А тлэкIураш сэ гъашлэу си лэжыр! Адрейр... адрейр фэраш! Хэт иджы апхуэдэпсэрэ апхуэдэ лэпкылтэпкырэ нэчыхькIэ зыхуэзбгъэхьынуэр?! Уи анэм езэгъыну ар, уэ уэзэгъми, хьэмэ адрей цыхухэм, дунеишхуэм тет цыхухэм язэгъыну? Зыри жыплэркъыми! Уи анэри уэ пхуэдэ зыгуэр хъунш уэ.

– Сыт кызыжеплэми, мис ар жумылэ!

– Кысхуэгъэгъу: ар лейуэ жыслаш. Сэри си лэщ анэ, ауэ си анэр сэ схуэдэкъым. Алыхьым жимылэкIэ! Сэри си анэм хьэбыршыбыр жылэу сыкбылхуауэ ара хъунтэкъым... сызыхуэмызэн сыхуэмызамэ... ГъэщлэкIуэ сондэджэрхэ! Фэри фэ! Сыт сондэджэр мыгъуэ, жыслэри... Фэ фынэхь лейщ. Фэ фылей дыдэщ.

Нартокъуэ пидзыж щлагъуэ щымылэу цыхубзым

и псалтэмактым шлэдэлурэ, и таучэлри зэщлэбыдащ. Иджы ищлэжырт абы езыми ишлэнур. Цыхуцлэ игъуэ-тыжын шхэклэ, хузэфлэклыну шылэ луэхугъуэхэм шыцу нэхъ къезэгъ дыдэу кылтыгтэр зыхуигъуэвыжат – игъэ-зэщлэн хуейуэ, арыншэу нэгъуэщлэ зыри мыхъужыну. «Арац, лэмалыншэц, шлэчэнджэщэн, шэч кышцлы-трихъэн шылэжктым. Лыгъэншагъэм лыгъэ кыыхэп-хыжыфмэ – ари цыху напэщ...» – пыгуфлыкыжащ, кыпыхыкылы и гур, делагъэм зыхуиша акылым. Къохъу апхуэди, радиом «пшэхэр техъа-теклыу шы-тынуш», жыхуилэм хуэдэу, Нартокъуи и гупсысэхэр «техъа-теклыу» зэрыщытрэ тхэмахуэ зыбжанэ хъуат. Иджы и актылыр зэлубзыжауэ гупсысэ белджылым шыхуэклуэм и хъурегъклэ зыри кыфлэмылуэхуж хъуат: емыклу зыпылт цыхуэ хуэмыпшыныжынури, цыхум жалэнури, укытэгъуэри, и анэр кыызэригъэ-пцлари, псом хуэмыдэу, езыр кыызэрагъэпцлари. Ауэ зы закъуэ и гум узу кыыхэнат – адэм зэремыдэлур. Арат, езым зэрилтыгъжымыклэ, и насыпыншагъэ псоми я къежбанлэри я шхэусыгъуэри. Хэбгъэзыхэмэ, и адэр и мылэгъуэу езым иукыжауэ и флэщ хъужат. Ар езым и природэклэ цыху лейуэ, делэу кышцлэклынтэктым. Ауэ сыт мыгъуэ зыгъэунэхъуар? «Дауэ шымытми, сыту фыт а зы лэмалыр зэрыщылэр! Сыт шыгъуи а зы лэмалыр, а зы хэкыплэр шылэщ! Зыри пэлтэщынуктым абы, зыми птрихыжыфынуктым ар. Мис ар гъуээзджэщ, ар уи лэ-рыльхъэщ, уей дыдэу! Сыту губзыгъуэ зэтеухуа мы ду-нейр! – хуейт ар шыгуфлыкыпэну а зыри зыпэмылтэщ зы лэмал закъуэм. – Абы кышхуихырктым емыклуи, губгъэри, ауани. Птелъалами, птрехыж. Сыт цыхум я псалтэр зицлысыр?» А гупсысэхэм здыхэтым, аргъуей зэщлэвэ макъуу шхэпрылукла мыхъумэ, къэхьпэ губ-жъам и псалтэхэри шлагъуэу кыгурылуэжактым, иужь дыдэу кыжрилэжам флэкл.

– Дэнэ шылэ а шытхъупсыр зытевгъэжу шыта фи адыгэ хабзэр?! Фи къэхьпагъэра, фи нэпсеигъэра, фи гъэпцлагъэра, фи сондэджэрыгъэра адыгэ нэмысклэ фы-зэджэр?! Зи актылыр зэрымыубыда, псори зи флэщ хъу, хыджэбз жылэзыфлэщ дахэ цыклу къэвгъуэтмэ, фу-цлэпрэ хыфлэвдэжу – иужьклэ ар, зэрыджэгу куэзыр флейм хуэдэу, зэлэпыфхыжу – ара фи адыгэ хабзэр?! Сэри сыадыгъэ, ауэ фэ фыслэагъуу сыхуейктым а цлэмклэ кыызэджэну. Арац си цлэ дыдэр шызэрезгъэхъуэклары. Сэ лей кыызэзыхар къущхэктым, урысктым, нэмы-цэктым – адыгэщ, адыгэ мыгъуэщ! – зридзыхаш Надеждэ, стлэлым бгъуклэ тегъуалтхъэу, хуэмыпшэчыжу

къыщиудри къэгъащ. И ІаштІым хужь цІыкІухэмкІа стІолым теуэрт, и щхэм еуэжырт. Нартокъуэ къэштащ, гузэващ, и щхэа мыгъуагъэр щыгъунщэжауэ къэтэджри зытригъэщІащ, едэхэщІану. «Щыгъэт, сабырыж. КхъыІа, сабырыж! – шабэу дилтэрт абы и Іэр цІыхубзым и дамэхэм, и Іэблэхэм, ари фІамащІау и щхэфэми ба хуищІащ. – Пэжщ, зы къэмынэу жыпІэр пэжщ. Сэ сыкъуаншэщ, гъунапкъэ иІэкъым сэ си къуаншагъэм. Къысхуэгъэгъу, жысІауи сынолтэІуфынукъым: апхуэдэ бгъэгъу хъунукъым».

– Хъауэ, сэ къызыгурыІуащ, уэри укъагъэпцІа гуэрщ. Сэ сыкъыпхуэзышахэм уэри укъагъэпцІащ. Сэри сахэтащ а уэ укъэзыгъэпцІахэм. Сэрат уэ нолтэІун хуейр къысхуэбгъэгъуну... АрщхэкІа сэ цІыхухъу селтэІужынукъым. ЯсщІэжынущ къызащІар, уэри сыпщысхакъым, – къэтэджыжащ Надеждэ. И нэкІур зэпилтэщІыхъыжщ, и теплтэ псори куэпэч цІыкІау зэригъээзхуэжри, щІэкІыжыну иунэтІащ. Бжэкъур щыубыдым, зыкъыригъээзэкІыжри къыжриІащ:

– УкъымыкІуэтыж, укымыкІуэтыж а узыІухъа щыхупІэм. Сэри сыІутащ а щыхупІэм, ауэ сэ сыщІыхубз къарууншэт, сыщІалэт, сыделэти, сыт хуэдэу мыхъуми сыпсэуныр нэхъ къасщтэри сыдзыхэу къээзгъээжащ. Уэ... уэ улІщ... Дунеишхуэ цІыхухэм, напэ зиІэхэм уахэмытыфынумэ, дэ укъытхэнэ нэхърэ ар нэхъыфІщ. Дэри укъытхэзэгъэнукуым уэ. Зегъэхъ а щыхупІэм. ИтІанэ, сэри си гум уэ зыр... уэ зыр ІэфІу укъинэнкІа хъунщ... Нарт и къуэ кІуэда, – арати, и Іа дахэ цІыкІур къыгъэсысщ, сэлам ехыжу «Чао», – жери щІэкІыжащ, импортнэ хъэпшыпхэм я хъыбарыр нэгъуэщІхэм яхуихъыну.

* * *

Нартокъуэ гуэщыбжэр щыІуихым гъушІеІулІ ултыяхэр макъ гъушэ шэчыгъуейкІа зэщІэкІыргъащ, и дээр ягъэшу. А зэмыжъа Іауэлъауэм къыгъащтэри, щІалэм псынщІау зиплтыхъащ. Зыри щыІэтэкъым иджыштэ, хамэ хуэхъуа дуней Іауэлъауэ зэхэзэрыхъам фІэкІ. АдэмыдэкІа щыпІа гуэрхэм къыщыІурт мотор Іауэлъауэ, хъэ банэ макъ, цІыху джэ макъ. АрщхэкІа езыр зэхэзыхыни къэзылтъагъуни – зыри щыІэтэкъым. «Дагъэ щыхуэн хуейщ, Іэмал имыІау... Сыт дагъэ, дагъэ щыІэж иджы?..» – къыхэлдыдыкІащ зыхуимытыж и гупсысэр езыр-езыру. Щыыхъэри бжэр зыкІэлтыхуищІыжащ. Гуэщыр ныкъуэ нэху-ныкъуэ кІыфІт. Щытащ дыгъэ

нэхум кыыхэклар, и нэр абы есэху, псори белджылыуэ ильагъу хъуху.

Кыыфлэккым, жьауэ луыр плланэпэхэм дээрыхьа кыудейуэ арт. Дыгъафлэмклэ гъэза гуэщ блыным лъагэу хэлъ щхьэгъубжэ цыклум быхъуу кыыдэувыклар дыгъэ лъакъуэр кыыпэщыт блын лъабжьэм клэридзэрт, пллимэу зэблэдза хъарым и сурэтыр налуэу хитхыкыу. Ашык нэщл къом зэтегъэувауэ шындэбзий блыным клэрытт, плланэпэм гуахъуэ, бел, пхъэлэпэ, хьэмфланэ дэупсеяхэт. «Иджы ахэр зырыклщ си дежклэ», — дэплъеящ Нартокъуэ гуэщыщхьэмклэ. Бжей плланэм кыыхэлъу щыклар бгыкъу лъэщым хэбдзат, клэщлу зигъэшыжу, пхъэлъантхъуэ флэдзаплэ. Ар нэщлт, зыгуэр кыыфладзэным пэплъэ хуэдэт. Флэдзаплэ нэщлым дэщлауэ къелэлэх бэджыхъ луданэм зы бэджышхуэ дэпщеижырт. Нартокъуэ и тхыщлэр тхытхаш, пщлэнтлащ. Бжэмклэ кыызэплъэкыжащ: «Сыщлэкыжмэ, дауэ хъуну?.. «Зегъэхъ а щыхуплэм... Итланэ уэ зыр си гум лэфлу укыинэнклэ хъунщ... Нарт и къуэ клуэда...» — Хьэуэ, хьэуэ, уэраккым сэ ар щлэсщлэр. Щылэщ нэгъуэщл сызыпмылъэщ щхьэусыгъуэ...», — щлэдзащ лэрпхъуэру, плащлэрэ клэзызу псори щлэхыу зэфлэгъэкыну. Ар зыри хуеижтэккым, хуит хъун, тыншыжын флэкл. Хэплтыхъри ашык нэхъ быдэлэу кыищтащ, ар натлэклар игъэуври теуващ. И жыным кырилъэфа клапсэ лэрыгъур флэдзаплэм ирищлэри клапсэ клапэр щылъэдащлауэ зэридзащ, и пщэм щлэдзащ, лъапэ лъэныкъуэмклэ еуэри ашыкыр щлиудыжащ.

Кыыпхуэщлэнуэккым апхуэдэ наплэзыплэм и деж цыхум и псэмрэ и гумрэ щыщлэр, ар езыми ищлэжу кыыщлэкынккым. Гужьейуэ и псэм клалъыпхъуэжрэ, е псом ящылуужклэ кыытезэрыгуэ щлэгъуэж хьэлтэм псэ хэклыныр хьэзаб тлуащлэ кыыщищлэр? Зызыуыж цыхухэм я лэныгъэм а щлэгъуэж хьэлтэр кыыхэзэрыхъу кыыщлэкыныщ. Ар нэхъ хьэлтэщ, дауи, зи ажалклэ къабзэлъабзэу ллэжхэм нэхърэ. Ар тлэуллэ жыхуалэращ. Сытми, Нартокъуэ тхьэмышщлэр дэпхъуейуэ, елъэкъуауэу щлэдзащ, и лэбжьанипщымклэ и пщэм епхъуэрт, клапсэ щылъэдар щыхыжыну. Хуабжьу лэрпхъуэру, елъэкъуауэу зызыхунылэ хьэлтэр хуэмылгыгуэ, бгыкъум хэбдза флэдзаплэр кыыхэчаш, Нартокъуи пхэлуклар зыщигъакъуэу лъэгум кыыхуэжащ... Щыст ар и лъакъуитлыр щлэукъуэдииклауэ, и нэр кыыщыхуаклэт, и жьэр ущларэ гужьейуэ джалъэрт. А щлалэ дахэрауэ кыыпхуэщлэжынтэккым, лейт асыхъэтым уеплтыну. Зыри кыыгурылуэжыртэккым. И акъыл зэ-

Ихьямрэ и гупсысэ утхьамрэ кышфлагъэшлү кышцлэкIынт: илгъагъурт и адэр, езым хуищлѣжа бжэри Iуимыху, гуэщым кышцлэхутарэ жьантлэ плланэпэм кыдэту. Цыху лIар кхъэм кызырыщлэмыкIыжри, апхуэдэ къэхъункIэ зэрымышхуноури хузэгъээхуэжыртэкъым, хузэхэхыжыртэкъым. Нэхъуеиншэу еплъырт нахуапIэ дыдэу илгъагъу и адэм. Арат, ара дыдэт! И адэр ицлэхужынтэкъэ?! Къышцытт ар мыхъэнэшхуэ зи-лэ зыгуэр кыжриIэн кышфлэщлү. АрщхъэкIэ макъи Iауэлгъауэ гуэри игъэлуртэкъым, ямыIуатэ гупсысэмрэ зыхъэщлэныгъэмрэ хуэдэу Iауэлгъауэншэт – мыарэзыуэ и Iэпхуамбапщэр кысхуигъэдальэ къудейт. Ар кыгурылуэрт шIалэм: арат зыщIапIыкIар. Езым зидзынурэ хуэнэпсейуэ, «Уэ си адэ!» – жиIурэ IэплIэ хуищIынути хуртэкъым: и плэм ижыхъат. Ауэрэ зыкышцлэжаш, адэ ныбжъри гуэщ плланэпэм дээрыхъа жъауэ Iув кIыфI ныкъуэм хэгъуэщэжаш. Хуиту бауэ хъужат. И лъынтхуэхэм лъыр тэмэму цызекIуэжагъэнт: асыхъэтым и фэ дэкIа, и нэгум цлэкIа псори губзыгъэу кыгурылуэжаш. «Уэ гъашцIэ, гъашцIэ, сыту уIэфI уэ! Мы дунейм теткъыми зыщIэплIыж хъуни цлыху цлэбукI хъуни. Псэ дыдэри хуейкъым абы: псэ дыдэри мэныкъуакъуэ делагъэкIэ утхъуа акъылым зримыгъэхъыну. Сыту делагъэ Iейт сэ зи ужь сыхъар! – жиIащ Нартокъуэ хуэм дыдэу. – Я алыхъ кысхуэгъэгъу!» – кышцлигъужащ аргуэр, и адэ хабзэр игу кэкIыжри. Ажалым щхъетепхъуэншэу зыкъригъэлгъагъуу, уэ сыпхуейкъым сэ иджыпсту, жиIау кызышылуидзыжа кышцыхурт Нартокъуэ. «Пэж дыдэу пIэрэ-тIэ адыгэхэм я флэщынэу жыхуалэр – дэтхэнэ зы цлыхуми и лIэныгъэм пхуэмыкъутэжын плалгъэ бьдэ хуэгъэувауэ щытыныр?» – гупсысэрт ар, и цлэпхъаджагъэм хушцегъэужауэ. Къышцыхужырт зыхуимыт, и мыунафэ, цлыху къарум кымытIэс гъашцIэ Iуэхушхуэ гуэрым хэлэбэу ари зэлIгъэхъауэ. А псом и ужькIэ гухэ къэхъужащ шIалэр, сабий цлыкIум хуэдэу, кышциудри гъаш, гъаш псэхужыху, езыри къарууншэ цлэхъуэжат. Игуми и акъылми лъэщу заублэрэкIат, зыхищлэрт, нэрымылгъагъуми, езым нэхърэ нэхъ лъэщ къару гуэр кыдэлэпыкъауэ, кыхъумауэ. НасыпIлэти, къэзыу-цлэпIа флэигъэ Iейхэр и псэм шIэтIысыкIыпатэкъым.

...Зы тхьэмахуэ дэк'лащ абы и ужьк'лэ, махуэ зыбгъушщ'и к'луаш, ауэ Нартокъуэ дэст пщ'ант'лэм дэмык'лыу, нэщхьейт, и ныбжьэгъухэми лыххьуэжыртэкъым, ефэ-ешхэ джэгуи хэтыжтэкъым. Гукъыджэ итэкъым, гупсысэрт. Хьангуащэ гузавэрт, псори щыгъушщ'ажуэ (сымаджэщ), – жери. Сысымаджэкъым, жи'лэ щхьэк'лэ

ар анэм и фІәщ хьуртэкьым. Мыгъуагъэу щыІәр и щІалә закъуэм хуихьырт.

– Умысымаджэмә, лэжьакІуә щхьә умыкІуэрә?

– Хьыбар язгъәщІащ сә кысщымыгугъыну, абы сыкІуәжынуэкьым афІәкІ.

– «Хьыбар язгъәщІащ»... Апхуэдә сщІәркьым сә, заявленә ямыхьу, расчет кыІамахьу, – жиІащ, и щхьәм хуэгъумәтІымәж хуэдә, анәм.

– Расчетыр сытым и дежи кыызатыжынущ сә абы... а зыращ зи щІыхуә стемылгъу щыІәжыр, – кыбщІигъуащ Нартокъуә, сымаджә кышыгуфІыкІыкІәкІә и дзәлыфәр итІри.

– ЩІыхуәри тпшыныжынщ, умыгузавә, уә уузыншащэрәт. – Дауә щымытми, анәм щтәІәщтабләу гуфІәгъуәшхуә зыхищІәрт. «КъекІуәлІәжаш, къекІуәлІәжа хуәдәщ», – жиІәрт игукІә, арщхьәкІә щІәупщІән шынәрт. ПщІантІәм щыІәбәлгъабәу – зыгуәр щищІәу илгъагъумә, гуфІәрт. Махуә гуәрым Нартокъуә гуәщыбжә еІулІым дагъә дикІәу бгъәдыхьащ и анәр.

– Сыт, Токъуә, щцІәр?

– Бжә еІулІыр гъуцІащи, дагъә дызокІә.

– Ан-на, дәнә щыщцІәрә гъуцІыр гъуцІауә? Мыгъәрегъәм хуәщІауә щытщ ар, – игъәщцІәгъуащ Хьангуащә гуфІәри.

* * *

И гуфІәгъуәшхуәт а махуәм Хьангуащә. Курыбә игъажьәрт, фадә-пІастә игъәхьэзырыну. ПщІантІәкум мафІә щищІауә Іугъуәрә бахъәу зәхәзэрыхьыжа гъуәзыр кызыщхьәщих курыбә шыуанышхуәр абы тетт, Хьангуащи и Іәщхьәхәр дәгъәджәрәзезәуә жыджәрт, щІалә дыдә хьужа фІәкІ пщІәнтэкьым. НәгуфІәт. Ар-гъуей къеуә хуэдә, цІомпІ-цІомпІ, – жиІәу и Іәблә щІә-нәм зәэмызә еуәжырт. Ар бәлагъышхуәкІә курыбәр щызәищІәм и дежт. Курыбә къәкъуалгъәм кытеуткІә-рапщә напІә цыкІу кьомыр къәуәжурә укъэзыс ткІуәпс цыкІухәр и Іәблә щІәнәм кытелгъалгъәрт. «Хәт илгъагъужа куәд щІауә курыбә ягъажьәу...» – жаІәрт къэзылгъагъу закъуәтІакъуәхәм. «Сәри згъәжьәжакъым курыбә, Мем мыгъуәр зәрылІәрә», – жиІәрт Хьангуащи.

– Лло, Хьангуащә, уи къуәм кьәбгъәшәнү ара, апхуэдә хьыбар щхьә зәхәдмышарә дә?

– Хьәуә! Апхуэдә хьыбар диІә хьумә, фә фәзмыгъащІәмә, хәт езгъәщІән? НәгъуәщцІәуәху диІәщ, – тричыщәртэкьым а Іуәхум и щхьәри. Гъунәгъу фызхәр абы

нэхъри кыигъэбырсейрт: «Ярэби, сыт зэхэпха? Сыт хуэдэ Іуэхуу пІэрэ абы яІэр? Алыхъ, абы зы мурад телъыджэ гуэр ящІам, сыт хуэдэми. И къуэри дэкІыжыркъым, кыыдэтІысхъэжауэ дэщ. ХъэщІэ кыытхуэкІуэнущ, – жи. Абы фІигъэкІыркъым. Ар сыт хъэщІэ? Гъатхэ лэжъэгъуэ махуэм! И лІыр щыпсэум щыгъуэ апхуэдэу зэкІуэцІуфэжауэ шытакъым ар. А и къуэ хъэулейращ ар псори зи Іуэхур. И адэ щІэиныйр ифын иухамэ, нэгъуэщІ имыгъуэтыжмэ, иджы махъсымэ иригъэщІ хъунщ. Унэм щэфэну... Алыхъ, ара дыдэм. Абы занщІэу ди акъылыр щхъэ хуэмыкІуарэ?» Апхуэдэ зыгуэр къыхуагупсысырти, я гур тэлайкІэ нэхъ зэгъэжырт. ИтІани мыхъуу, нэгъуэщІ зыгуэр хужалэрт. Зэгупыгъуэкъэ-тІэ, уи гъунэгъум и щэхур умыщІэну! ТІууэ узэгугъэ хъунщ абы щхъэкІэ. Псом хуэмыдэу, ар езы дыдэми щибзыщІым и деж! ЯІэт занэзэкъуэм Іуэху езы тІум зэдэщІэу, зэгурыІуауэ. Абы и хуэмэбжымыр къащІыхъати – арат гъунэгъу фызхэр темпыІэжу зэгугъыгъэпыр.

Хъангуащэ курыбэр игъэжыащ. Фо хъэкІуэмрэ хъэ кІытэр фІуэ зрита курыбэмрэ тай-тайуэрэ зэхилъхъэри жыгей чейжыр щІиуфэжащ, зырышхыну. Ар зымы щысхыжыртэкъым, и къуэр кыызэрыдэтІысхъэжрэ, дунеижыр ейт. И Іэхэр зэпилъэщІыхыжщ, и Іэщхъэхэр кърхыэхыжри зигъэпсэхуну тІысауэ здэщысым, БэтІалэ кыыдыхъащ.

Ар щІэх-щІэхыурэ къакІэлъыкІуэрт абы. И нэлэ ятригъэкІ хуэдэтэкъым. Псом хуэмыдэу Нартокъуэ кыызэрекІуэлІэжрэ нэхъ къакІэлъыплъ хъуат. КъэмыщІэу езым фІэфІ зыгуэр и фІэщ ищІыжыну хэтыфэ тетт. БэтІалэ ищІлэрт Хъангуащэ зи ужъ ихъа Іуэхур икІи фІэкъабылт.

– Си гум укыишхыдыкІыпаш, Хъангуащэ, уэ жэрдэм умыщІами, сэ бжесІэнут.

– Дауэ сымыщІынынрэт сэ жэрдэм?! ГуфІэгъуэшхуэщ ар си дежкІэ.

– Ауэ сытми гуфІэгъуэу къэнэжрэ! Си щхъэкІэ, кыызэрысщыхъур си ныбжъэгъужыр къэтэджыжа хуэдэущ. УзыхуэныкІуэІамэ, кыызжеІэ. Ныш щхъэкІи умыгузавэ, сэ зы гъэлъэхъу уэстынщ.

– Жыщхъэ махуэ ухъу, ТІалэ, уэри ущІэгугъэвэн хэлъкъым абы, тхъэм куэду къуит. Гъэлъэхъуи кыыпІысхыфынкъым, зэфІэкІынщ ари зыгуэрурэ.

– Хъэуэ, Хъангуащэ, ар жумыІэххэ, – пэрыуащ БэтІалэ цІыхубзым нэхъ ткІийуэ, – сэ си пщэми дэлъщ дунейм ехыжа а тхъэмыщІлэм и уэсытшхуэ, згъээщІэн хуейуэ, укыиспэрымыуэ. Хэбгъэзыхъмэ, сэрауэ кы-

шлэклынт а псори зыщлын хуеяр. Ауэ сятэ укыищаци, флыщ. Алыхыым афлэкI мышхэрыуэжыну кыигъээжауэ кыищлэгъэкI, – кьэтэджыжащ БэтIалэ дэклыжыну. Щыдэклыжым куэд шлауэ цыхухуэIэ земыгусэжа бжыхь, Iэбжэ-набжэ сытхэм яIэзащIауэ дэт шIалэм бгъэдыххэри абыи фIыуэ бгъэдэтащ, зыгуэрхэри зэжраIащ. ИкIи езым и фIэщ ищIыжыну зыхуей дыдэмкIэ и гур нэхъ кыищIиубыдауэ кIуэжащ. Ауэ Хъангуащэ гупсысэ гуэрым хидзат абы: «Сыт, дунейм, Мем мыгъуэм абы уэсатышхуэу кыхуищIынкIэ хъуар, сэ сымыщIауэ абы и шцэ кыидилъхъар? Хъэ сыпкърымгыупщIыхъарэ, хъэ жезмыгъэIарэ?» АрщхъэкIэ езыми ищIэжырт пкърыупщIыхь зэрымышхуэнури и шIалтэ нэмысу БэтIалэ лIам кыхуиугъэна щэхур хэлущIыIу зэрымыщIынури. ИтIани гугъу дехъырт абы и псалтэхэр зыхуиыххыну имыщIауэ.

Щабэт пщыххэщхъэ гуэрым ежъащ Нартокъуэ, Iуэху щхъэкIэ зыхуеину цыхухэр кыхыхыну. Ар хуейт и адэм и ныбжьэгъуахэм, ар хуейт къуажэ шIалэгъуалэм, комсомол комитетым хэтхэм, я секретарри я гъусэу, ар хуейт езым иджыри къэс и ныбжьэгъуахэм, фIыуэ къэзылъгагъуу щытхуупсыр хутезыгъэжу щытахэм. Иужрейхэр псори кыищIыхуакIэт абы, ауэ хуейт абыхэм яхуээфIэкIынумрэ ящIэфынумрэ иджыри зэ игъэунэхужыну. Псоми яжриIэр зыт: «Iуэху Iей кыыслтыкъуэкIащи, сызытекIуэдэн мыхъумыщIагъэ кыыслэщIэщIащи, си анэри сэри дынывольгэIу, ныщхъэбэ ди дежкIэ фынекIуэлIэну, фхуээфIэкIмэ, фыкыыздэлэпыкъуну». КъекIуэлIащ и адэм и ныбжьэгъуауэ псэужхэр, сыт, тхэмышцкIэ, иджыри щцIэкъуар?» – жаIау гузавэхэурэ. КъэкIуащ комсомол комитетым и секретарымерэ абы хэт зырэ. НэгъуэщцI къэкIуэн ядакыым «дэ дыщыхуейм дгъуэтаткыым, иджы лIо къэхъуар!» – жари. КъыкъуэкIыххаткыым езым и ныбжьэгъу игъэфIахэм ящыщ зыри. «Уэ уи Iуэхур уэ зэгъээхуэж, уи щхъэ узыр дэ кыыткIэрумыщIэлт», – кыыжраIащ нэищIу.

Щыст кыызэхуэсахэр, зыр зым еплтыжу. Я фIэфIтэккыым Iуэху Iей щIэупщIэн. Пэплтэхэрт къеджам жиIэnum. Щымышхужыххэм, нэхъыжьхэм ящыщу Жыраслэн, парткомыр, щIэупщIащ:

– Сыт-тIэ фыкыищIыдэджар, сыт къэхъуар?

Хъангуащэ кьэтэджри стIолыр утыкум къригъэуващ. Ар гуфIэрт, и нэгум нэщхъеягъи гузави илтыжтэккыым. КъэкIуахэми гу лъатат абы. «Iуэху IейкIэ кыыдэджахэм гузэвафи ятеткыым», – къагурыIуэртэккыым зищIысыр.

– КъэхъуаиIакыым, сэ нобэ си гуфIэгъуэти, аращ

сыныщфывэджар. Си нэщхъеягъуэми сынывэджащ, си гуфлэгъуэми сыныводжэ. Фи нэмыс нэхъ лъагэ ухъу, си щлалэ закъуэр къэзгъуэтыжаш, кфуэдыпакъым, и акъылым къыхъэжа хуэдэщ, – жиӀаш Хъангуащэ.

– Дауэ? Нартокъуэ дэ къыджилар нэгъуэщщ..., – къагурылуэртэкъым, – фыкъыддэдждэгурэ, хъэмэ сыт?

– Хъэуэ, алыхъым жимыӀэкӀэ, дывдэдждэгуркъым. Езым къывжреӀэж абы и жэуапыр.

Нартокъуэ лъэщӀэсым бгъэдыхъэри лъэщӀэс Iуп-хъуэр илэтащ, къыщӀихащ абы Iэнлгъэшхуэ, бахъэ IэфӀымэ пщтыр къызыщхъэщих мэл псо гъэвауэ илгъу. Ари Iэнэм къытригъэуващ. Пастэмрэ фо махъсымэмрэ анэм тригъэувагъэххэт.

– Сыт, мыбыхэмкӀэ дыкъэпщэхужыну ара, дыкъы-зэрумыдахэр умыщӀэжу сыт абыкӀэ дыбгъэщӀэну узы-хуейр? – къылгъащ комсомол секретарь щлалэр. – Пкъуэлгъауэ къыджепӀэнымэ, жыӀэ псынщӀэу. Дэри тцӀапхъэр тцӀэнщ, – Нартокъуэ къегуэуащ а псалгъэхэр, ток зэуам хуэдэу къыгъаскӀэу, ауэ ар жызыӀа щлалэр зыкӀи игъэкъуэншапкъым. Хуэфашэ къыжриӀауэ къылгъытащ. Хъангуащи Iэнкун гъэхъуат, итӀани псынщӀэу хъуэн гуауэр зыщӀӀэхидзыжри, зэрыщыта нэфӀлэгуфӀа-гъэм ихъэжаш.

– Iэу!.. Ар дауэ жыпӀэрэ, дэ дыкъэпщэху зэрымы-хъунур ящӀэ абыхэм, – емыкӀу ищӀащ БэтӀалэ ерыскъы Iэнэм хуэпсэлгъа щлалэр. Ар езыри хущӀегъуэжат зэрепӀэщӀэкӀам, еплтыхьрт.

– Уэлэхыи, мыхэр псори фӀытэм, фӀы дыдэтэм, ауэ нэхъри нэхъыфӀыжт нысэ къэпшарэ укъыдэдждатэм. Мэрем тхъэмыщӀкӀэри щӀэхъуэпсу щытащ абы, – жиӀаш Жыраслгъэн, Iэнэгум тӀукӀа гуемылугъэ мащӀэр щӀи-хъумэжыну. Хъангуащэ гуапэ Iыхъэлейуэ еплгъащ и цӀыхугъэжъым.

– Тхъэм жиӀэмэ, абы щхъэкӀи сынывэдженщ мы-гъуэу. Иджы сыныщфывэджем и хъэтыркӀи фыхӀэлэбэт. Мем мыгъуэр къывбгъэдэс хуэдэу. Мыр зи хъэры-чэтри зи акъылри аращ иджыри, – Хъангуащэ аб-джыху фалгъэшхуэ къищтат, махъсымэ къекӀуэкӀыу ирыригъэфэнуи, Нартокъуэ ар трихыжри шампанскэ зэрэфэ бокал зырыз яхутригъэуващ. ИщӀлэрт абы а махъсымэр зыхуэдэр. Псоми яхуригъэхъуащ, езым фӀэкӀ къэмынэу.

– Уэри игъахъуэ, уэри игъахъуэ, – къэӀуащ макъ зыбжанэ.

– Иджы сэри зыхуизгъэхъуэжами хъунут, ауэ, – идакъым абы, – ди анэм жиӀаш, Мем мыгъуэр къыв-

бгъэдэс хуэдэу, араш мыр зи хъэрычэтри зи акъылри, жери, икIи пэжш. КхъыIэ, фыхэлэбэ, фефэ.

– НтIэ, Хъангуашэ, гуфIэгъуэ уиIэу жыпIащи, уи гуфIэгъуэр зищIыс дыдэр къыдгурымыIуэпами, кIыхъ алыхъым пхуищI, уи къуэр дэ зэрытщIэмкIэ, ар икIи кIуэдакъым икIи сымаджэкъым. Псэуш, узыншэщи, тхъэм куэдрэ пхуигъэпсэу, – къиIэтащ Жыраслээн и бжъэр. Ефахэщ. БэтIалэ мэл блэгъумрэ куэмрэ къыщIигъэжри Iыхъэ-Iыхъэу Iэнэм тригуэшащ, дзажэналтэ зырызи яхутрилъхъащ. НэхъыщIэIуэхэм мэл псор Iэнэм зэрытелъыр яфIэемыкIуу трагъэхъыжынути, нэхъыжхэм – ар щIагъуэу я гуапэ хъуакъым, абыхэм я щыпэлъагъу хъунтэкъым абы хуэдэ адыгэ Iэнэ. Шхахэщ, аргуэру ефащ. Фадэми щытхъуахэщ. Нэхъыбэм тхъэ яIуэрт а махъсымэр иджы щыIэ аркъэми коньякми я адэм и уасэу. Пэж хъунт: мэрэмэжъейр щIалэ щхъэкIэ къанэркъым мэрэмэжъейуэ щытын. Нэхъыжхэм ящыцу БэтIали и бжъэр къищтэри къэтэджащ.

– АтIэ, Жыраслээн и хъуэхъур къабыл тхъэм ищI. Абы псори къеубыд. Ауэ абы сэ къыщIызгъуну сызыхуейр мырат. Уи закъуэкъым, Хъангуашэ, уэ нобэ къохъулэжамщыгуфIыкIыр. Дунеймехыжа уи щхъэгъусэм и пэжагъымрэ и ныбжъэгъугъэ IэфIымрэ зыгъэунэхуа дэ псоми, абы и ныбжъэгъуахэм, ди гуфIэгъуэщ ар. Алыхъым гуфIэгъуэ мыкътэжын тхуищI! ГуIэгъуэщ цIыху пхэкIуэдыкIыну. ГуфIэгъуэщ цIыху къыпхэхъуэну. ХуэдитIкIэ гуфIэгъуэщ цIыху пхэкIуэдыкI пэтар къыпхэхъуэжыну. Иджы мыдэ къэдалуэ, Нартокъуэ, пэжыр нэищIщ, жыхуаIэраш. Ауэ щыуатэкъым адыгэхэр гупсысэрэ псэукIэкIэ а псалтэ пэжым щыхуэкIуам. Дунейм тетакъым икIи теткъым фэрыщIыгъэрэ гъэпщIагъэкIэ зэфIагъэува зы Iуэхуи щхъэпэ хъуауэ, мыкътэжауэ. ФэрыщIыгъэр напитокIщ, гъэпщIагъэр нэхъ Iеижш. Мис араш сыт щыгъуи пэжым зелыгъылIэн щIыхуейр. Уи жагъуэ умышI, сэри бжесIэнщ мы IуэхумкIэ пэжу къэслъытэр. Уэ уи делагъэкIэ, уи шыуагъэкIэ уи анэ закъуэу къыпхуэнэжами уфIэкIуэд, дэри утхэкIуэдыкI пэташ. АрщхъэкIэ къэбгъээзэжауэ долъагъу, ущIегъуэжа хуэдэщи, дыпщогугъ цIыху щхъэпэу укъытхэуэжыну, уи анэм гу псэхугъуэрэ псэ тыншыгъуэрэ ептыжыну. Ди фIэщ мэхъу. Ар сэ си фIэщ зэрыхъум мис мыр и щыхъэтш, – кърихаш БэтIалэ и гуфIакIэ жыным тхылт гъуабжэ цIыкIу, Iэ ижбымкIэ иIыгъ бжъэр Iэнэм тригъэувэри. – Мыр уи адэм къызитауэ щыташ, лIэным зы махуэ фIэкI имыIэжу, уэсят быди къысхуищIат делагъэм ухэтыхукIэ пIэрызмыгъэхъэжыну. Иджы сы-

шыгуфЫкІу согъэзашІэ уи адэм и уэсатыр, псэукІафІэ алыхъым уищІ! – Хъангуашэ зригъээкІри уэру къы-фЫшІэж и нэпсыр щІилъэщІыкІаш. Нартокъуэ къэу-Іэбжъри Іэнкун хъужауэ, щІэлэбэри щІагъуэу къыгуры-мыІуэжыщэу и Іэр ишийри тхыль гъуабжэ цІыкІур къыІихаш. Сберкнижкэт. Дунеягъэм и псыхъуэ акъуж-хэри ахърэтым и жьи зэхыхъэжауэ къащІихуа хуэдэт абдеж щыс гупым. Умэзэхат псори. ЯгъэщІагъуэрт, зыри хьэлэмэт хэмылт пэтрэ.

– Уэ зыгуэр жыпІэнукъэ, Токъуэ, яжелэ псори, зыри умыбзыщІ. Яжелэ мыхэр къыщІэбгъэшІари. Армырмэ, емыкІу дыкъащІынщ, – зыхуигъэзащ итІанэ Хъангуа-щэ и къуэм. Нартокъуэ псоми я бжъэр яхуригъэхъуаш. «Уэри къащтэ», – щыжаІэм, езыми зыхуригъэхъуэжри ІэнэкІэм къэуващ. Белджылыт жиІэн зэриІэр, ауэ зэры-жиІэну щІыкІэм гугъу дехьырт.

– Ди анэм, къэхъуаІакъым, – жыхуиІар пэжкъым, – къыщІидзащ абы. – Къэхъуаш, ди дежкІэ Іуэхушхуэ къэхъуаш. Сэ Іейуэ сыщыуаш. Си адэми семыдаІуэу фэри сынывэмыдаІуэу щІлэхъаджэ куэд злэжыщ. ТщІэркъым, жыфІэми, фэри фыщыгъуазыщ абы. Псо дыдэр зэпкърыхауэ фымышІэми, нэхъыбэр зэхэфхаш е флъэгъуаш. Аращ мыбдеж къызахъуэныжари схуэ-фащэ дыдэу къыщІэслъытэр, ахъумэ апхуэдэ хъуэн спэчынтэкъым.

– Щыгъэтыж ар, дэри къыдгурыІуэжаш, – пэрыуаш секретарыр.

– Хъэуэ, ар пэжщ, абы щхъэкІэ ущІемыгъуэж, – яжриІэжаш и Іуэху псори къызэрекІуэкІар Нартокъуэ. ЖимыІэжу кыигъэнар нэхъ укІытэгъуэ дыдэ Іуэху за-къуэтІакъуэщ. ЖиІэжакъым цІыхубзхэм зэрахушытар, жиІэжакъым зитхъэлэжыну зэрыхатар. Ахэр и анэми ищІэртэкъым, иригъэщІэнуи хуейтэкъым. – Си адэм и гъэтІылъыгъэр къысІэрыхъэми хъуну си акъылкІи си гупсысэкІи и чэзу дыдэ сыщыхъум ирихъэлІу къыкъуэ-кІыжаш, насып сиІэти, ахъумэ зы мащІэкІэ нэхъ пасэу сиІамэ, аргуэру ари кІуэдри сэри сыздихъат. Иджы хъунуш. Иджы апхуэдизкІэ натІэкІэ сыІуауэ сыкъы-зытенэжаци, дыпэкІэ сыдэзыхъэхыжын делагъэ щыІэж-къым. Иджы зыщ сэ сыдэзыхъэхыну щыІэжыр – ар фэ сыфхэтын, фэ жыфІэм седаІуэн, сэ си къарум кыихъым хуэдизкІэ фэ сывдэлэжъэн. Сэ фэзгъэщІэнІауэ аракъым сыныщІывэлъэІуар – сэ сывгъэщІэну аращ, сыздэвгъэ-лэжъэну, схуэфІэкІ къэзмыгъанэу. ГъащІитІ зэпыту сиІами, сэ си щыуагъэр, си къуаншагъэр сщыгъуищэ-жыну си фІэщ хъуркъым. ПцІы фхуэзупсакъым сэ

абыкІә, иджыри сыныволгъәІу. Сә иджыри къәс си ныб-
жъәгъуахәми яжесІат апхуэдә дыдәу. Иджы сә си гум
къәкІ къомыр нәхъри си фІәщ хъужын щхъәкІә, ахәр
зә згъәунәхужыну сыхуеяуә арщ апхуэдәу щІәзгъәІуар
икІи згъәунәхужащ. Фльагъурә, абыхәм ящыщ зыри
къыкъуәкІакъым. Къәсынут ахәр псом япә... НәхъыфІщ,
куэдкІә нәхъыфІщ къызызымыкІуахәри: иджы бел-
джылы дыдә хъуащ пәжу хәт сиІәми, хәт симыІәми.
Къысхуәвгъәгъу. Аращ ди анәм и гуфІәгъуәр!

Гупыр арәзы хъуауә зәбгрыкІыжащ, Нартокъуә и
Іәр щІаләхәм гуапәу къакъузыжащ: «атІә дпәкІә нәхъ
дызәхуәзәнщ», – къыжраІәу. «КъызызыщІәкІамкІә, дәри
дигъәунәхуауә араи Мәрем и къуәм. Екуәкуншә щхъә-
гъави ар! Ахәр зытегушхуәр плъагъурә,» – жызыІаи
къахәкІащ, дәкІыжа нәужь. АрщхъәкІә хуадакъым
абыхәм, гупым и нәхъыбапІәм къалтытащ Нартокъуә а
пщыхъәщхъәм ищІар екІуу икІи къезәгъыу.

«Щыуауә къэзыгъэзәжыр нәхъыфІщ, зи щыуагъәр
зыгъәппщІуу хәтхәм нәхърә», – япидзащ абыхәм Бә-
тІалә.

* * *

«Я алыхъ, уи шыкурщ!» – псәхужащ анәм и гур,
гупыр псалъурә щыдәкІыжым якІәлгыплъри: Нар-
токъуә зыкІи къахәмыщу къызыхәкІам ящыщ дыдә
хъужа хуэдәт, Іәблә зәрылыгъыу дышыжырт и адә ныб-
жъәгъужыкхәмрә и ныбжъәгъу щІаләхәмрә. Зәзәмызи
къызызәтеувыІәхәрти гуапагъәрә зәхуәсакъыныгъәрә зә-
рахәлгыр жыжъәуи плъагъуу зыгуәрхәр зәжраІәжырт.
Хъангуащи Іутт щхъәгъубжәм дәплъу, зи дахагъәр
иджыри зыфІәмыкІуәда и нитІыр гуфІәгъуә нәпсым
игъәутхъуауә. Иджыт и лЫр зәрылІәрә а пщІантІәм
апхуәдәфә къыщытеуәжар, алъандәрә фәджыкхъәу,
зеиншафәу щытащ. «Мы сәреишхуәр, цІыхухъу дә-
мысмә, – сабафәщ», – къәкІащ и гум уәрәдым щыщ
псалъәхәр. «Сыт жамыІәми, цІыхухъуращ лъапсәр
зәтезыІыгъәр. Шыкурыр уи дежщ, алыхъ закъуә! Си
щІалә закъуәр къызәптыжащ. Зәпыту укІуә ахъшәри
мылтъури! Ар псори уәсәпщ. Езым къыщигъэзәжәкІә,
зыри Іуәхукъым». Анә гуфІам и пщІыхъәпІи къәкІыр-
тәкъым нәгъуәщІ зыпәмылгъәщын Іуәхугъуә гуәри ду-
нейм щыщІәжыхъәу, и къуәр къыщигъуәтыжәкІә.
Абы и гурыфІыгъуәр нәхъри игъәинырт Нартокъуә и
щыуагъәм хущІегъуәжауә цІыху лгъәщ, цІыху пәж, цІы-

хуфIхэм якъуэувэжыну зэрыхуэабгъэм. Игъэунэхуат пэшэгъу пщIым ижъ къызэрыпщIихур – Iейм – Iейуэ, фIым – фIуэ. ИкIи и цIыхубз акъылымкIэ къыгурыIуэрт, игу шабэмкIэ зыхищIэрт цIыхур къэзыхъумэфын къару гуэр къыкъуэтын зэрыхуейр. Абы хуэдэ къарут а джIыжхэри, а жылэри.

* * *

Ауэрэ, Нартокъуэ яхэзэгъэжащ къуажэ лэжъакIуэхэм. Сът хуэдэ лэжыгъэми зыпыIуидзыртэкъым. КъарукIэ, IэшэкIэ зэлэн нэхъ гугъуехъ хуэзэхуи, нэхъ еужьэрэкIырт, нэхъ хуэждыджэр хъурт. И пщIыхъэпIэми къыхэхуэртэкъым, университет щIэныгъэ нэхъыпщхъэ зэриIэм пщхэкIэ, къулыкъу гуэри лъыхъуэну. Пэжу, езым хуэдэхэмрэ къыдеджахэмрэ къулыкъу пыухыкIа гуэр зимылэ дэстэкъым: хэт председателт, хэт хозяйствэ пщхэхуэхэм я унафэщIт, хэт агрономт, хэт зоотехникт, IэнатIэ и мащIэкъым гъавэ зытращIэ вапIэу гектар минитху, джэдкъаз заводрэ Iэш фермэу зыхыбл, хадэхэкIрэ жыг хадэу гектарищэ зыбжанэ зилэ колхозым. Апхуэдэт Лениным и цIэкIэ зэхэт колхозыр, Нартокъуэ зыпчалъхуа, зыпчалIа къуажэр. Куэд дэмыкIыу къыжралат Нартокъуэ агроном нэхъыпщхъэм и къуэдзэу, и дэлэпыкъуэгъуу ягъэувыну (апхуэдэ лэжыгъыи пщIэш абы), арщхэкIэ идакъым.

– Хъэуэ, гъавэ зехъэнымрэ Iэш зехуэнымрэ си унафэ хэслъхъэным и пэкIэ, ар дыдэр си IэкIэ къэзлэжымэ нэхъыфIщ. (Правленэми парткомми я гуапэ хъуаш ар). Губзыгъагъэу къалтытащ апхуэдэу зэрыжиIар.

– Абы пщхэкIэ къыумыгъанэ, абыи уесэнщ, лэжъакIуэ нэхъ Iэзэхэм уадэплъейуэрэ. Дэ ди фIэш мэхъу, уэ уи адэм пщыц зыгуэр пхэлъыжыххэмэ, лэжыгъэр зэрыбгъэпэжыну. – Идакъым. ЯлгъэIури трактористу щIым елэжын щIидзаш. ИщIэжырт абы япэщIыкIэ узэлъэпэуэхэм я дзыхъ къуагъэзыжын, я фIэш ухъужын пщхэкIэ, щIы куэд къэбгъэзэн зэрыхуейр. Езыхэми къыхагъэзыхыпщакъым, сът пщхэкIэ жыпIэмэ, ахэр нэхъ зыхуэныкъуэр къулыкъушцIэтэкъым – щIым елэжын цIыхут.

Пщыхъэщхъэ гуэрым, трактористым и сменэр иухри къетIысылIэжа къудейуэ, зы маршынэ цIыкIу куэбжэм къыпщыджаш. Зэанэзэкъуэм япэщIыкIэ гу лъатэххакъым абы, маршынэ мащIэ иджы, ауэ етIуанэуи ещанэуи къыпщыджэм, анэм и гур къыхэхузыкIаш, пщIыхъэпIэ Iей гуэрым къыхутригъэзэжа хуэдэ. Нартокъуи

зыхуихынынур имыщлэу куэбжэмклэ плъащ – кыфлт, зыри умылбагыу. Пшапэр луу зэхэуат. «Тракторыр зэщлэгъэплъауэ си сменэгъум естыжа къудейщ. Сыт иджы сэ кыщлэыхуеинулар?» – егупсысаш Нартокъуэ, псынщлэу бжэмклэ игъазээрэ.

– УщлэмыкI, Токъуэ, сэ сынщлэкIынщ, – гузэващ анэр.

– Ар дауэ хъун, апхуэдэ щылэ?..– дыхъэшхаш Нартокъуэ. Куэбжэм щынэсым, маршынэм къитэджыкIри кыбгъэдыхъащ цIыхубз гуэр. Ар лэлъэщлэ фыщлэкIэ зэщлэфат, и лъагагъкIэ курытт. Сэлам кыщприхым кыцIыхужащ – Надеждэт.

– Мыр лIо, сытым укъытхуихъа? – игъэщлэгъуаш Нартокъуэ.

– Укыщызэлъауам сымыда щхъэкIэ, иджы сэр-сэру сыкыпхуэкIуаш. Ущлэгъуэжакъэ? – кыыхэгущылыкIащ цIыхубзыр пшапэ кыфлым.

– НакIуэ-тIэ, укысхуэкIуамэ. Сэ сыхъэзырщ.

– Хъауэ, апхуэдэу уи жъэгущащ сыдыхъэфынкым, унэ срамышэу. Сэ усшэну аращ сыкыщлэкIуар. Нэхыхъ едгъэтхынщ япэщлэу, – щлалэр нэхъри хэзэрыхъащ гупсысэм: къэкIуари кыщлэкIуари зыхуихынынур ищлэртэкъым. ЖиIэхэр зэрыгушылэ нэпщIыр зыхищлэ къудейт.

– Жылэ узыхуейр, – тригъэчыныхъащ, цIыхубзым и гушылэ нэпщIыр кыдимыщтэу, – е, уэ жыплэр пэжмэ, ныщлэхыи си анэр зэгъэцIыху, уэри зыкъегъэлбагы, – пшапэр нэхъ нэхулуэу шытамэ, а цIыхубзым и нэгум ирилъэгъуэнт ар шыжриIэм кыыхэзыгъэскIыкIа зыхэщлэныгъэ куумрэ гупсысэ хъэлъэмрэ. АрщхъэкIэ абы гу лымытэу игу къэкIыжри щлэрыщлэу зыхищлэжащ: «Сыт хуэдиз хъэбыршыбырыгъэм хэтами, итIани дэгъуэщ, дахэщ, цIыхубз IэфIщ. И мэ дыдэри кысщIихъэ сфIоущI». АрщхъэкIэ ар псори иджы Нартокъуэ и дежкIэ блэкIа жыжъэт. Ауэ, куэд щлауэ, зэман гуэрым хъыжъэу сымэджауэ фIэкI кыщыхъужыртэкъым. АпхуэдизкIэ хамэ хуэхъуати, иджыштуй и щыбагъымкIэ зэплъэкIмэ, илъагъун кыфIэщIырт гъунапкъэ зимылэ вагъэ фыщлэри, и къуажэгъу лэжыакIуэхэри, адэ-мыдэкIэ хуэму, ауэ ерыщу икIи емызэшпыжрэ пырхъыжу жэщ фыщлэри зытегуэлъхъа губгъуэшхуэм цызэблэкI тракторхэм я уэздыгъэ къэщлэхэри; закъуэтIакъуээрэ жэщ губгъуэм шызэпэджэж макъхэри и тхъэкIумэм кылуэ хуэдэт. «А псом елгытауэ, сытым ищIыс Надежди, ар кызыхэкIа гупри, абы я гъащлэри! Сыту зэпэжыжъэ а псэукIитIыр? Дауи сыдыхъэхынкIэ хъуххат абы, сымыделэ дыдэмэ?»

– Сыту пщыхъщхъ щыІлэ дьдэ, – нэхъри зрищэ-
кІащ Надеждэ ІалъщыІр. – НакІуэ, тІакІу дыІугъэкІи
къэдгъэкІухъ, сопІащІэ сэ.

– Зыгуэр зыщыстІэгъэнщ, – зыкъищІэжащ щІалэ те-
гупсысыкІам. ЗыщитІэгъэнІауи хуэныкъуащэтэкъым,
ауэ и анэр мыгузэвэн щхъэкІэ, зыгуэркІэ къиғгъэщІэн
хуейт. Дагъэ защІэ хъужауэ и кІагуэ дытари къызди-
щтащ. Ари къыщІищтар и акъылым нэмысыша гуры-
щІэ щэху гуэркІэт, ахъумэ езыми ищІэжыртэкъым зэ-
рищІынур. Маршынем итІысхъэхэри къуажэ гупэмкІэ
дэжащ, жыжы мыкІуэу ягъэщри хадапхэ гуэрэм
и деж къыщувылщ. Надеждэ къэзыша шоферыр
икІи дэгу икІи бзагуэ хуэдэт, цІыху макъ жыхуалэм
щыщу зы «Іыми» игъэлуртэкъым, икІи зиплтыхъыр-
тэкъым, гъуэгум еплъ зэпыт фІэкІ, рулым кІэрыдиям
ешхъу ист. Мы дунейми мы дунейм тет псоми теуб-
жытхэу лъапэкІэ трилъэщІэжа фІэкІ пщІэнтэкъым.
Нартокъуэ ицІыхуртэкъым ар, илгъэгъуауи ищІэжырт-
экъым. Надежди зэригъэцІыхуакъым. ФІэмыІуэхуарэ,
хъэмэ зэримыгъэцІыхумэ нэхъ къищта? Дэнэ щып-
щІэн... Ауэ езы Нартокъуэ гу лъимытэу къэнакъым
абы: «Зыри фІэлІуэхукъым... Іуэху щэху дэблэжыну
тынщу кІыщІэкІынщ», – хужилщ игукІэ: ищІэжырт
и «ныбжыгъухэм» я зэхэтыкІэри пэшэгъу ящІ цІыху
лІэужыгъуэхэри. Надежди зыкІи зихъэкъуэртэкъым
абы щхъэкІэ, япэми хуэдэу. Нартокъуэ и цІыхухъулгъыр
къызэщІигъаплъэу зыкыкІэрикухъырт. Маршынем
щитІысхъэ дьдэми, имыхуэ хуэдэ, гъунэгъурэ зэву
къетІысылщ, и Іапкълъэпкыыр къриІуэтылІэу. «У-
у-у, сыту Іейуэ сыплъщІа, къытелэбэт мыдэ, сэ си гур
зэрыкІэзыз», – щІалэм и Іэр къищтэри и бгъэ сэмэгум
щІикъузащ. «Абдей Іувщи уи гум сылгъэлэсынукъым
сэ», – жиІащ щІалэм. – «НтІэ дэнэ дей ущылгъэлэ-
сынур?» – «Уи гум екІуэлІаплэ иІэкъым», – къыІэщІи-
тхыжащ Нартокъуэ и Іэр, езыри нэхъ къыбгъэдэкІуэ-
тыжащ. ЦІыхубзым и макъым занщІэу зихъуэжащ,
фэрыщІыгъэ лъэпкъ хэмылтыжу, зыгуэр къызэрехъэ-
лгъэкІыр къыхэлукІу: «ГущІэгъуншэ! ИІэ дэнэ къэна,
уекІуэлІэщаци, усхуІудзыжыркъым. Сыджэгурэ сыту
Іей мыгъуэу уезгъэкІуэлІат уэ а си гум». Надеждэ мар-
шынэ щхъэгъубжэмкІэ зригъээкІри дэплъу щІидзащ.
ИщхъэрэкІэ изыбзэ хъуа мазэр жыг щхъэкІэ къуа-
цэхэм зэщІалгъэхъати, къэувыІэжауэ хэщхъэукъухъырт,
иджыри еплэщІэкІыртэкъым пшапэ кІыфІ Іувыр зэ-
кІэщІихун. АтІэми, и нурыр щІылтэ гъуэз къащхъуэм
къыпхымыкІыфу, езыр тхъурыжъ тхъуэплгъыфІ хуэдэ,

къышхышс къудейт, жейбашхъуэ хьэлъэт, щхьэхынэт. «Эх, мазэ, мазэ, сыт пщлэрэ уэ?! Ауэ сытми укъоплтых, зыми ушлэхъуэпсыркъым, псоми уахуэгущылэш...» – жиалщ Надеждэ, куууэ щатэри. Цыхубзым а и тхьэ-усыхафэхэри и гум нигъасакъым Нартокъуэ: а зыхэтэ гупыжъым я мэ зыщыуа псоми афэ джанэ яхузыщитлэгъат абы. Блэ зэуар аркъэным щоштэ, – жыхуалэм нэхъей, абы къапкърыйкIа зыгуэри и флэш хъужынутэкъым. «Дауи, Надеждэ ауэ сытми щхьэусыгъуэншэу къэкIуа-къым, ар абы къахэкIащ, мурад гуэри ялэш. Ауэ сыт хуэдэ мураду пIэрэ?!» ИтIани иужрей псалъэхар а цыхубзым зэрыжиIа щыкIэм, абы и макъым щлэта пэжыгъэ гуэр къентIэлъуащ и псэм, шэч къригъэхъыжащ, «ярэби, дзыхъ хуэпщI хъуну пIэрэ-тIэ мыбы», – хужилэу.

– А жыплэхэри фэрыщыгъэмэ, уэ артисткэ телгъыджэу щылэ псоми уатекIуэжащ, – жиалщ Нартокъуэ, цыхубзым и Iэблэм щабэу Iэ дилъэри: хушлэгъуэжырт щылэу цыхубзым зэрэпхъэшэкIам. «Сыт, тхьемыщкIэ, абы уепхъэшэкIли, уемыпхъэшэкIли... Цыхубз щхьэ-теплэншэ цыкIу мыгъуэнш».

– НакIуэ, дигъэкI, си лъакъуэр ундэрэбжыащ, – лъэлъуащ цыхубзыр, маршынер къызэрыувылэу. Я куэбжэпэм щыIутым Нартокъуэ къызыфIигъэщIа губгъуэри, хуэмурэ абы щызэблэкI, жыжбэу къэцIу трактор уздыгъэ нэхухэри, жэщ макъхэри – псори нэрылбагъут иджы. МащIэ-мащIэурэ къыдэкIуэтей мазэм и нур фэгъуэр пшапэ кIыфI пкъыншэм къыщIигъэуэрт. Адыгэ хэкум и мымащIэ IэрыщI Iуащхъэ цыкIухэри, хьэм-цыраклэм ещхъу, къуажэбгъу хъуплэм кыхыхэтэджыкIырт. Абы адэкIэ, пэу щхьэгъуэм уежэхмэ, гъавэ щIапIэ губгъуэшхуэр къыщылът. Нартокъуэ игу къэкIыжащ и сабиигъуэр – хъндырабгъуэм ещхъу зелъатэу хъндырабгъуи ещэу а губгъуэм щитыгъар. И адэм и джэдыгукIэм кыхыхыу щыта малыфэмэмрэ пщIэнтIэп-сымэмри къыщIихъэжащ асыхъэтым. И кIагуэ дытар иубгъури Iуащхъэ щхьэгъуэ цыкIу гуэрым тетIысхъахэш. «Иджыри упыщIэрэ?» – къыбгъурытIысхъа цыхубзым и плIэ псори къызэщIиубыдэу и итIри кърешэкIащ, къызыжыхыгъэщIащ. Цыхубзми «IыIы» – жиIэртэкъым, ауэ нэхъей хъуат.

– КъызжеIэ иджы укыщIысхуэкIуар, – зыри жиIэртэкъым. Гупсысэ хьэлъэхэм зэщIаубыда хуэдэт. И щхьэр кыйIэтри щIалэм худэплъеящ, и нэгум щIэплъэу. Езыми и нэкIур армыгъуейуэ жыг щхьэкIэ къуацэхэм къахэпща мазэм кыигъэнэхуащ. Надеждэ и нэкIущхыи-

тлым нэпс тклуэпс зырыз тенауэ тесысыхьырт, налкьут-налмэсым хуэдэу, мазэ нур щыфэм пэлыду.

– Сэ сыкьыщлэклуар бжеслащ, – кьыжьэдэклащ абы, иклэм иклэжым, – усшэну аращ сыкьыщлэклуар, си деж усшэну. Уи ныбжьэггухэр зы къэмынэу кьоожьэ.

– Абы ныбжьэггубу щызилэжкьым сэ.

– Щыуимылэжми, щыуилащ. Итланэ..., – щигъэтыжащ Іэнкуну цыхубзым.

– Абыхэм хуэдэ ныбжьэггухэр занцлэу хыфлэбдзэж хьуркьым, щласэ фызым хуэдэу. Я Іэр кыхьыщ абыхэм, кьышлэуэсынуц, умышлэххэу.

– Сыт итланэ? Но кьысхуэдалтэу арахэ? Си сэбэп флэкл, си зэран яклакьым абыхэм сэ.

– Хьэуэ, хьэуэ, зыри кьыпхуэдалтэркьым. Уи ахьшэхэри кьуатыжыну си гугъэщ. Уагъэфлэжыну аращ.

– Сынэклуэпэнуми, сыхуцыхьэнукьым сэ, солажьэ. Пщэдджыжь жьыуэ сыдэклыжын хуейщ, – идэртэкьым Нартокьуэ. Хуеижтэкьым ар ахьшэ кьратыжынуми езыхэми. А ахьшэ жыхуэлэр и флэщи хьуххэртэкьым. «Абыхэм ахьшэ ятыжуи?! Мо мазэ кьыкьуэклар кьызы-кьуэкламклэ кьухьэжынщ абы щыгъуэ», – дыхьэшхырт клуэцклэ. Абы гу лъита е псэклэ зыхицла, Надеждэ и флэшу кьыщлэгъуащ:

– Хьэуэ, сэ пэжу жызоІэ. Ахьшэ яІэщ иджы. Ахьшэ куэд. Япэм хуэдэжкьым.

– ЯІэми флыщ. Сэ сыхуцыхьэнукьым. ЛэжьапІэ сылутщ. Мор плъагъурэ, мохэр? Жэщми мыжейуэ лажьэхэр? Абыхэм сащыщ сэри.

– Сымылъагъуми, сощлэ. Уэ уи гугъэрэ абыхэм уэ узыхэтыр ямышцлэу, ящлэ. Зы лъэбакъуи пчыркьым уэ абыхэм ямышцлэу. Уздэклуэри, пщлэри, жыплэри, пшхы нэгъунэ ящлэ абыхэм. А кьомым дыхуымыгъэт, сэ сынолтэлу, сэри сыкьромыгъэхуэкл. Зи мыхьуми, илъэскІэ срыуифызащ, нэчыхь димылами. Наклуэ. Пэж дыдэу, нобэ унэмыклуэфынуми, тхьэмахуэм наклуэ.

– Дащцэщ тхьэмахуэр?

– МахуиплІ дэклым.

– Ар сыт число?

– Тлощлщ... НтІэ, наклуэ. Наклуэ, си ІэфІ! Наклуэ, си фо! Наклуэ, си псэм хуэдэ! – цыхубзыр еубзэрабзэрт щлалэм щабэуи телтэщцыхьырт. – Сэ уэ сыкьожьэнуц, – зрикьызыллащ щлалэм и бгъэгу лъэщым, зыпщлэхидзэри клэзызу ба хуицлащ, бэуэгъуэ зыщлаубыдар яхуэшылэху, – ауэ уныщыклуэнури дызэрызэбгъэдэсыну щыклэхэри, сыхьэт бжыгъэ дэнэ кьэна, дакьикъэ бжыгъэкІэ дыгъэбж. Сэ ар сцлэн хуейщ.

– Сыт а кьомыр зэрышщІыну? Абы зыгуэр кьокІ.

– Зыри кьыкІыркьым, си нэху, зы закьуэ фІэкІ. Сэ-
раш абы хуейр. Сэ сыхуейкьым ахэр зэрызелъафэу нэху
щыху щІэсыну. Сэ сызыхуейр уэ дэрэ ди закьуэ дыкьы-
зэхуэнэу дызэрыхуейм хуэдэу нэху дгьэщІыну араш.
А зы жэщыр кьызэтыж сэ гьащІэ ІэфІу, – Іэ дилъащ
лІым и нэкІум, – псалтъэм щхьэкІэ, сыхьэт пщыкІутІым
и деж... НтІэ, нтІэ, сыхьэт пщыкІутІым и деж фІэмы-
кІыу, сэ нащхьэ пхуэсщІынщ... Хьэуэ, ар хьунукьым,
нэгьуэщІу тщІынщ. Сыхьэт пщыкІутІым и деж сэ бжьэ
уэстынщ, сыкьыхьфІэбдзэжам, сигу нобгьэркьым, сы-
пхуэарэзыщ, – жысІэнщи. Уэ бжьэр сІыхи уефэным и
пэкІэ абы хуэфашэ псалтъэ жылэ. Ауэ умыпІащІэ. УпІа-
щІэмэ, шэч ящІынщ, дыщІахужыну араш, – жалэнщи.
ЕмыкІуш. Псалтъэ дакьыкьитІкІэ, дакьыкьищкІэ, пса-
лъэ дакьыкьитхукІэ, уэ пхузэфІэкІынуш ар, а бжьэм-
кІэ абдеж щысынри ефэнри зэрыбухыр иужь дыдэу
якІэщІэдзэж. ИтІанэ ефэ бжьэм. Езыхэм кьагурыІуэн-
щи щІэкІыжынщ.

Апхуэдэу зэгурыІуаш Нартокьуэрэ Надеждэрэ.

Нартокьуэ абы игьэзэжыну артэкьым. Ар щхьэфэщ
хэхынт абы и дежкІэ. Кьызыыхьэжа гьащІэмрэ абырэ
зэрилъытмэ, и щІыфэр тхытхырт, укІытэж хьэлтъэм
кьыхигьэщтырт, кІэрымыкІыжыну кьэзуцІэпІа гущы-
кІыгьуэ гуэрым щымэхъэшэжу. Ауэ сыт а зы жэщ за-
кьуэр, сыт зэрихьуэкІыфын абы? АтІэми, Надеждэ
Іейуэ мэлъаІуэ. ЦІыхубз лъэІур адыгэхэм ягьэзащІэ
хабзэщ игьащІэм. Надеждэ езыри цІыхубз Іейкьым.
ІэфІу кьригьакІуэу цІыхухьугум лъэІэс цІыхубзщ:
дэгьуэщ, дахэщ, цІыхубз ІэфІш. СыкІуэнщ! – ищІащ
мурад, цІыхубзри фІыуэ игьэбыдауэ кІуэжаш. Нар-
токьуэ пщІантІэм щыдыхьэжам, Хьангуащэ куэбжэпэм
щытт, и ІитІри зэблīdzри и блэгущІэхэм щІикьуэзэжауэ.
ПыщІа хьунт, и фэр пыкІат. Е щтэІэщтаблэт? Пэж
дыдэр жыпІэномэ, тІури хуэхэхэту кьыщІэкІынт. Анэм
игу пІейтеяр игьэпсэхужри, махуэ псом фІыуэ лэжьа
щІалэр жей ІэфІым Іурихыжащ. ПщІыхьэпІэ илъэгьуа-
кьым, кьыхэхэщтакьым. Ауэ анэр жейакьым нэху щыху.

* * *

ЗэраухылІа пІалъэр кьэсри. Нартокьуэ кІуащ
кьалэм, Надеждэ хуэхьэщІэну. «Ныбжьэгьухэм» кьы-
хуагьуэтауэ Надеждэ иджы унэ гьуээзджэ щІэст. Унэр
щхьэунейуэ фызыжь гуэрым ейт, ауэ езым и закьуэ-

пщийти, шыгуфЫкЫгу шлпгъэтЫсхъат мо цЫхубз шлалэ, цЫхубз гуакІуэр. ЗыгуэркІэ къыскІэлъыплтъынщ, сыхуэныкъуэ хъумэ, зыгуэркІи къыздэлэпыкъунщ, жери, фэтэрыпщІэ щлагъуи Іихыртэкъым. А Іих тІэкІури ауэ сытми, фашэм щхъэкІэ, Іихырт, ахъумэ езым иІэм ирикъурт. Сахалин шылажъэрт и къуэри, абы къыхуригъэхьырт ахъшэфІ, инэмыщІауи, мылькуфІ бгъэдэлът. Унэр пэшиплІрэ пщэфІапІэрэ хъурти, пэшитІымрэ пщэфІапІэмрэ фызыжбыр щІэст, пэшитІыр, я щІыхъэплэр щхъэхуэу, Надеждэ илыгът. КІуэаракъэ, цЫхуфІ лъыхъуэмэ, игъашІэкІи имыгъуэтын фэтэрт, ауэ, бзаджэм лъакъуибгъу щІэтщ, жыхуалэм хуэдэу, мо бзаджэ гупым ар къызэрыщІаха щІыкІэр тхъэм ещІэ. Дауи, ахэр Надеждэ щхъэкІэ гузавэртэкъым. Езыхэрат а унэм хуейр, я зэхуэсыплэу, я Іуэху щалэжбыну, я мурад щэхухэмкІэ щызэгурыІуэну, унафэ шашІыну. Псом хуэмыдэу а унэр къалэ гъунэм, цЫху куэд щызэхэземыуэ пакІэм щыІэт. Щэху зехъэплэ хъунут. АтІэми, Нартокъуэ къуажэм зэригъээжрэ, хуэныкъуэ хъуакІэхэт апхуэдэ зэлущІапІэ. А унэм зэрыщІэІысхъэр Надеждэ куэдкІэ нэхъ гугъу ехьырт. Сыт щхъэкІэ жыплэмэ, япэм хуэмыдэжу иджы напштІкІэ псэурт, фитІ зытригъэуэн хуейт, чэзууэрэ: зы фэр зи унэ щІэс фызыжбым щхъэкІэ, етІуанэр – ар езым и фэ дыдэрати, тыншт. Абы гугъу дехьыртэкъым. Фызыжбыр цЫхуфІг, игъашІэкІэ хъэрэмыгъэ игу къэкІынутэкъым, цЫхум шэч Іей хуищІынутэкъым. «А си дахэ, ар сыт а пщІэр? Уэ уи закъуэ упщэфІэжынуэм, сэ сызищІысыжыр сыт! КъакІуэ мыдэ, сэ сыпщэфІаш, дыздэгъашхэ. Сэри нэхъ ІэфІу сыпхэмэ, уэри хъэзыру укърихъэлІэжмэ, – ар нэхъыфІкъэ», – жилэрт, Надеждэ къыдыхъэжыху. Е «Уи закъуэ хъэ ушыс, си тІасэ, къакІуэ дызэрытегъэунщ», – жилэнти къеджэнт. Пщэдджыжбым лэжыакІуэ щыдэкІкІэ «Зу-мыгъэлІалІэ, тІасэ, сэ зэлъыІусхыжынщ уи унэр, ІункІыбзэр къэгъани кІуэ уэ, кІуэ, зыкъыкІэрумыгъэху!» – къылытэрт гу. Абы шыгъуэ ар жыхуиІэ унэм кхъуэ бын щІэса хуэдэт: птулъкІэ нэщІхэр стІол щІагъым щІэдзэжауэ, тутын кІапафэр унэ лъэгум изу...

КІэщІу жыплэмэ, цЫху хуэдэу, дэпсэун хуейт. Ар фэтэшт Надеждэ и дежкІэ. Дауэт абы ІункІыбзэ зэрыритыну. ИтІани абы хуэфэщэн фэ зытримыгъауэ хъуртэкъым: хуейтэкъым фэ Іей къриплтъыну. НэгъуэщІу жыплэмэ, и фэ дыдэр къилъагъуноу. ИкІи къехъулІэ хъунт ар Надеждэ, сыт щхъэкІэ жыплэмэ, къехъуапсэрт нысэу. «Си Мудин укъезгъэшэнуу, алыхъ, къызэрыкІуэжу», – жилэрт мызэ-мытІэу. «Уэ дыкъабдэмэ», – къы-

щигъурт итани. И къуэм и сурэтыр къригъэлъагъурт, хъыджэбзыр щымытхъумэ, и жагъуэ хъууэ, сурэт дыдэми дихъэхыфэ зытримыгъауэу хъуртэкъым: фызыжъ хъэлалыщэм зигъэгусэнут. ИныкъуэкIи а цIыхубз Iейуэ щыуа мыгъуэм апхуэдизкIэ ищIэну имыщIэжу къанэрти, зэгуэуду гъуэгыну къызэфIэзэрыхъырт. «Адждыдэ мыгъуэ, мы фызыжъри стхъэлэу, сыщIэпхъуэу сыкъыщамыгъуэтыжын сыкъыщыхутащэрэт», – жиIэрт игукIэ. И жьэкIэ жиIэу зэхэпхыр: «Уэ нанэ, си нанэ дыщэ, зы сыхъэт узмылгъагъумэ, сыпсэужыфыркъым!», – арат. АпщIондэху мо тхъэмышкIэми и фIэщыпэ хъурти, нэхъ Iей мыгъуэжу къыкIэрыхъыжъэрт: «ярэби, стхъэлэпэну арауэ пIэрэ мыр зыхуейр?» – жригъыIэу. Абы щыгъуи фIыуэ ищIэжырт зэримытхъэлэнуIари езыр кIуэ пэтми нэхъ куужу зэрехуэхри, мащэ кIыфI куум ихуар къызэрыдэпIэстхъейм хуэдэу, хуилгъэуджыкIырт дуней нэху хуитым техъэжыну. АрщхъэкIэ зыхэхуа гупым псэууэ къаутIыпщынкIэ Iэмал игъуэтыртэкъым. ЯIыгът шынагъэрэ ахъшэкIэ. И нэгү щIэкIырт абыхэм фIырыфIкIэ уакъызэрылэщIэмыкIыфынур.

Мы зи гугъу тцIы пщыхъэщхъэри зытеухуар апхуэдэ зы Iуэхут. Нартокъуэ нэсыным куэдкIэ япэ иту къызэхуэсакIэт гуп щэхур. А пщыхъэщхъэм къекIуэллар цIыхухъу защIэт, я цIыхубзхэр я гъусэтэкъым: езыхэр зэрыздэджэжымкIэ, – Хъан, Пщыкъан, Дамыжыкъуэ сымэ. Я цIэ дыдэхэр нэгъуэщIт. Ауэ цIэ лей зыфIащыжмэ, нэхъ къащтэрт. ЦIэ лей фIэщынми гугъу дехъыркъым: зым адрейхэр ззреджэну нэхъ хуэфащэр я хъэл-щэнхэм, я сурэтхэм псынщIэ дыдэу къыхагъуатэрт. Псалгъэм щхъэкIэ, ХъанкIэ зэджэр цIыху ткIийт, и унафэм щIэкIынIа шынэу щысхъыншэт, гущIэгъуншэт, и щхъэци и жьакIи, пкъынэкIэ иIа пфIэщIыну, гъуэплът. Пщыкъаныр къуданым хуэдэу ишауэ IэпкълтэпкъыфIэт, щIалэ дахэт, щхъэщIэщтэт, зыгъэгусэрейт, хъыджэбз гъэфIауэ. Ауэ фадэбжъэ хэту ерыскъыфI Iэнэрэ щIэщыгъуэу зы хъыджэбз цIыкIурэкIэ и адэ-анэри сондэджэрым ирищэжыфынур. Дамыжыкъуэ къыхэпхыну зы фIагъи зы дахагъи хэлтэкъым, и цIэм ещхът езыри: и плIэ мащIэу къыдэкIам и дамитIыр и тхъэкIумаклэхэм нихусыжат, абы зэригуа и пщэгурыгъым фIэт щхъэшхуэр и гупэмкIэ ишэжати, еплъых зэпыту къыпфIэщIырт. АрщхъэкIэ еплъых зэпыттэкъым – къоплгырт. Ари а нэхъ нэ жаным нэхърэ нэхъ Iейуэ къоплгырт. И щхъэр хуиту зэрыхуэмылэтым къыхэкIкIэ, и набдзэ къуацэхэм шынагъуэу къыпхушIэплът зэпытт, и нэ кугъуитIыр и щIыIу наплэхэм

тlэкlу фlэкl к'эмынэу шlил'эфэжат, нэх'ыбэу пл'аг'ур и нэхужыбэрт. И lэхэр пл'ашэт, цыбэт, ег'элеяуэ кlых'т, и л'энкlэпс пх'апlэм нэсырт. Кlэшlу жыплэмэ, гориллэкlэ зэд'жэ номиным ещ'х'т. Нэсауэ л'ыукl сурэтт. Тепл'э узыншэ зил'эу х'уа цlыхум яфыг'уэурэ, икlэм икlэжым, дуней псом и бийуэ к'ышlидзыжат. Ауэ гуп зыхэтым шlл'эшхуэ шил'эт. Х'аным (Х'анырат гупым я унафэшlыр) дзых' нэх' зыхуимышl lуэху гуг'ухэр зи шlэ ирил'х'эри нэх'ыфlу зэфlэзыг'экlри Дамыжыб'к'уэт. Х'элуй ш'энуи хэл'ыр зы зак'уэт – нэпсеиг'эрэ набж'эрэ. Дауи, гурыlуэг'уэт ар и зак'уэ дыдэу зэр'шсэур. Зыми ишlэртэк'ым шысэури, Х'аным фlэкl; зыри кlэл'ыкlуэртэк'ым икlи зыкlэл'ыг'акlуэртэк'ым, Х'аным фlэкl; зыми едалуэртэк'ым, Х'аным фlэкl. Ауэ Х'аныр абы и деж кlуамэ, ш'х'эщэ л'ах'шэкlэ к'ышеж'эрт. А зым дзых' хуишlырт и гу бамlэр худих'ну. И пх'уантэ фlышlэр к'ишlтэрти зэтрих'рт, зыдагуэша мыл'кум шыцу к'ылыб'сар и lэмышlэхэм ириг'эжурэ, и нитl нык'уэщlэл'афэхэм х'уаскlэр к'ышlих'у и ж'э к'ушш'х'э пл'ашэ зэриг'эшх'хэм lупс тх'урымбэри псал'эхэри зэхэзэр'ыхыжауэ к'ыж'эдидушlыкlырт: «Ы-ы-ы, нэл'атыр зытехуэн к'ом, фэ ф'ш'ш'ц даш'э спlытlыфыну сэ ид'жы мыбыкlэ?! Мы дыш'э тх'ылымшlэ ш'к'ыш'цк'ыж цlыкlу к'омымкlэ. Фызэкlуэ-цlыспlытlэнш' иг'ашlэкlэ г'уджэ фимыпл'эжыну! Бж'ашlэ зык'оми вдэзг'экlуэнш', джэдылlэм зэдих'а бабышу, л'аг'уг'уеуейхэ. Араш' фэ фхуэфащэр! Мис абы ш'х'экlэ упсэу х'унуш'! Ауэ нэсак'ым ид'жыри, зэ фымыпл'ашlэ. Мыр машlэш'». Х'аныр абы епл'ырт, едалуэрт и пащlэкlэ шlэгуфlыкlыури: «Х'унш' ид'жы lэдэмей (арат и цlэ дыдэр Дамыжыб'к'уэ, и цlэ дыдэмкlэ еджэри Х'аным и зак'уэт), зумыг'элэтыш'э уи мак'ым, зых'умэ. Уэ зыр уриуасэщ' адреи псом. Сы-зэр'ыл'эжыну хуэдэу, си фlэш' мэх'у уэ дзых' к'ыпхуашl' зэр'ых'унур, – жиlэрт. – Х'унуш' дзых'ышхуэ к'ышхуашl'». Кlэшlу жыплэмэ, Нарток'уэ ш'ахэтамрэ ид'жырэ мы гуыр я lуэхукlэ зэхуэдэжтэк'ым, шурэ л'эсэрэ я зэхуакут. Абы шыг'уэ х'элэл' делэхэр к'аг'ашlлэрэ шlыхуэ фlашх'у, тыкуэнхэм зыпащlэрэ ш'эхуу сондэжэрхэу, lул'х'э lызыхын яг'уэтмэ, дэлэл' х'ухуэ – нэх'ыбэм lуэху жыг'ей фlэкl к'аймых'уыл'эу шыташ'. Хэбг'эзых'мэ, фадэбж'э ирафын шамыг'уэт куэдрэ к'эх'урт. Ид'жы я lуэхум зиузэшlат, есахэт. Тыкуэн, унэ к'улей ях'уншlэфынут. Апхуэдэ к'аруи тlасх'эшlэх'и яlэт; общественнэ мыл'ку зыбг'эдэл'т цlыху lупэфlэг'у к'ашlыну хэтхэт. Нэх' л'эщ' х'ууэ зэр'ыхуе-

жъу, зэрызахъумэжынуми нэхъ егупсыс хъуахэщ. Япэ дьдэ ар къыхэзыльтхъар Дамыжъыкъуэщ.

— Хъунукъым, — жиIащ абы, пщыхъэщхъэ гуэрэм зэIушIахэу, стIолым IэштIымкIэ теуэри, — дэ зэгуэрэм къытхэта тхэкIыжу обществэм щыпсэужыну, — гупыр щым хъуащ, зыхуахъыну ямышIэу. Пэж дьдэу, зыми игу къэкIатэкъым апхуэдэ псалтэ къэхъейну. Зыми зыри щыжимылэм, Хъан стIолым бгъагукIэ зытригъащIэри щIэупщIащ:

— Сыт жыхуэпIэр? Хэт зи гугъу пщIыр? — ари щэху цIыкIуу.

— Мис а вгъафIэу къефшэкIа нанэ и щIалэ цIыкIураш, жыхуэпIэр, Нартокъуэ.

— Дэракъым ар зыгъэфIар, езым дигъэфIащ. И ахъшэ делэр иухати и унэ екIуэлIэжаш. И щIыхуэ ттелъ фIэкI, абы нэгъуэщI къыдищIэркъым.

— Хъуэ, Хъан, сэ уэ сышпэрыуэну сыхуейкъым, ауэ сэ абы сызэрегупсысыр жызгъылэ. Сыщыуэмэ, къэзгъэзжынщ!

— Жылэ, дынодалуэ.

— Ар щIекIуэлIэжар и ахъшэр зэриухаракъым. НэгъуэщIщ. Зыри къыдищIэркъым, жыхуэфIэри уи фIэщ пщIы хъунукъым. Фраерщ ар. Хэт Iуригъэуами, ищIэу Iуригъэуами, щыуауэ Iуригъэуами, зыгуэр Iурагъэуащ абы. Е езым а и кIуэщI нэху цIыкIумкIэ дыкьищIащ. Дыхуэшэчакъым абы и кIуэщI нэху цIыкIум, дэ къытхэтыну, нэ къуэлэнхэр къытхуишэну хъэзырщ ар. И судыр щIэн хуейщ, пIалтэ имылэу, сэ си щхъэм къызэриубыдымкIэ.

— Фэ сыт жыфIэр?! — щIэупщIащ Хъан адреи псоми захуигъазэри. Хэт и мыси шынэгъуафIэщ, къэрабгъэщ. Япэ дьдэ Пщыкъан къыдэлъащ, зыIурыбзаеу.

— Ди Iуэхум тIасхъапIэ етын хуейкъым, псы къызыдэкIыным сагъыз гъэткIуа IукIэн хуейщ. Псыф хъумэ, сагъызыр иубыдыжынукукъым.

— Уэ IупкIэн а сагъыз гъэткIуар? — къыхуэдзэлэшхаш, хуэмышпэчу, Дамыжъыкъуэ. Илгъагъу хъуртэкъым абы а Пщыкъаныр. НэгъуэщIхэм я гугъуехъкIэ шхэну араш, ахъумэ зыкIи ущыгугъ хъунукъым, — жери — арат щIимылгъагури. Пщыкъаным, къызэрыдэльтэм ещхъыркъабзэу, зиудыгъужаш.

Сытми «судыр» ящIащ Нартокъуэр Iухын хуейуэ. Ауэ ар зыгъээщIэнуырэ гъээщIа зэрыхъуну щIыкIэмрэ хуабжъу елIэлIащ. Дамыжъыкъуэ тегушхуауэ и уж ихъэнут абы, арщхъэкIэ Хъан занщIэу пиупщIащ:

— ХъункIэ Iэмал иIэкъым, — афIэкIа иджыпсту шына-

гъуэ къызыбгъэдэмыкIым щхъэкIэ, Iэдэмей зиуцIэпIыжыну. Ар ди дежкIэ нэхъ Iейщ. Ар зы, етIуанэу, IэпщакIуагъэ лъэпкъ хэмыту ар езыр-езыру IукIын хуейщ, и гъуэгу тегу.

А псор къыщапсэлтым Надеждэ щIэсат унэм, зэ къэтэджрэ я Iэнэр зэригъэзахуэу, зэи тIысыжрэ щхъэукъуэ хуэдэу. АрщхъэкIэ щхъэукъуэни игу къэкIыр-тэкъым. Щхъэукъуэн дэнэ къэна, и гур дзапэкIэ иIыгът. А псалъэмакъыр къыщыхъея дыдэм, къаскIэри и фэр, ятIэхум хуэдэу, пыкIыжат. Насып илэти, абы шыгъуэ зымы гу лъытакъым: псоми езыхэм я щхъэ я Iуэхут. ИужькIэ зызэщIиубыджри къыфIэмыIуэхуфэ зытригъэуаш. Иджы, Хъан жиIа псалъэхэр щызэхихым, аргуэру и гур гужьейгъуэу къыхэузыкIаш: сэрауэ пIэрэ ар къызылтысынур, — жыхуилэу.

— А жыхуэпIэм зы Iэмалщ иIэр, — къыпидзаш Дамыжьыкъуэ Хъан и псалъэхэм. — Ари умыгъэзащIэу езыр-езыру хъунукъым, нэхъ белджылыIуэу жылэн хуейщ. Дауэ икIи хэт ар зыщIынур?

— Зи дауэраш, къедгъэблэгъэнщ, мыбдеж и ахъшэри щеттыжынщ, дгъэфIэжынщ, Iуэхури зэфIэдгъэкIынщ.

— Бжъэ щхъэхуэ етын хуейщ абы, бжъэ щхъэхуэ дыдэ. Армырмэ, шэч йомыгъэщIу пхуэщIынукукIым. Дэ тхуетынукукIым абы бжъэ щхъэхуэ, къекIурэ къезэгъыу, псоми хэгъуашэу, — егугъурт лъэкI къимыгъанэу Дамыжьыкъуэ гуэрыр. Псори занщIэу Надеждэ еплъаш. Щытт ар, блэ нэгугъэблэгъэм зыщIишэ псэушхъэ къарууншэ цIыкIум хуэдэу. И дамитIри ехуэхат, и нитIри теплъызат ар жызыIэм.

— Уэ слъагъум игу ирихьыркъым ар? — къыхэлукIаш а пщIыхэпIэ Iейм а макъ гуэрыр. ПсынщIэу зыкъыщIэжри, и щхъэм къылъэдащ уафэхъуэпскIыу: «Е лIэн е гъэлIэн, нэгъуэщI узыхэдэн щылэкъым», — лIо, сигу щIримыхьынур? Фэра, хъэмэ сэра абы лей зрихар?! — жиIаш тегушхуауэ. Абы тезыгъэгущхуа къарури ищIэжыртэкъым. Зэгугуыуаш белджылыгъэ псомкIи.

— ХъэщIэр къакIуэмэ, гугу щIэсынум — цIыху къэс дыжбын рюмкэ зырыз, зэщхуэ къытегъэуэвэ, уэ, Надеждэ, уэ уилэххэ си гугъэщ ар, пэжкъэ? АтIэ, аращ. Уэ, Iэдэмей, сыхъэтигI-сыхъэтищ нэхъыбэ и мыпIалъэу и къару псори къызэкIуэщIыкIыну хушхъуэр къэгъуээтынщ. Нэхъ пIалъэ кIэщIри хъунукъым: лажьэ имыIэу гъуэгу теувэжын хуейщ, — иухаш зы унафэр Хъан. — Иджы псори мыдэ фыкъэдаIуэ, — къыщIигъуаш адэкIэ, — гу лъызотэ фэ фи псалъэкIэм, урыс блатнойхэм фадэплъейуэ. Ар дэ къыдэмызэгъын Iуэхущ, жыжьэрэ

гъунэгъууи дызыхуэмейщ. Щывгъэт. Бжъакъуэ зытебгъэувэри ари зыщ. Фи бзэр къабзэу, дэндей утыкуи къыщезэгъын хуэдэу щытын хуейщ. Зы псалъэ блатнойуэ къывжъэдэкъыху, фи бзэгум федзэкъэж! Аращ ар зэрыщывнэнур. Щагъыбзэ дыхуейкъым.

А зэлущэм и ужьклэ, псори зэфлэкла, зыхуеину псори хъэзыр хъуа нэужьщ, Надеждэ Нартокъуэ и деж щыкълуар, къишэну. Къыхуэшакъым, плалъэ къритащ—тхэмахуэ къакълуэм и пэ къит пщыхъэщхэр. Сыт ящлэнт? Зэбгрыкълыжащ, Нартокъуэ бгъэдэсыну, «зыгъэфлэжыну» къызэхуэсахэр, щэбэт къакълуэм пэплъэу.

Арати, зэраухылла плалъэр къэсри, Нартокъуэ кълуащ къалэм, Надеждэ хуэхъэщлэну. Ищлэрт флыуэ абы Надеждэ зэримызакъуэр, а зыхэта гупыжь дьдэр къызэрышэплъэр, имыщлэжыр апхуэдэу тегъэчыныхъауэ къыхуей щлэхъуарат. «Е ахъшэ тлэкълу къызэрыскъуэкълыжарауэ плэрэ? Ящлэ ар абы, дауи. Надеждэ жилакъэ, пшхы нэгъунэ ящлэ, жери. Арщхъэклэ, абы жилар пэжмэ, ахъшэ луэхуи зэрахуэркъым. Ахъшэ я куэдщ, уи ахъшэри къуатыжынуш, жиаш. Дэнэ къыздрахар ахъшэри? Дауэ хъуа занщлэу къулей? Апхуэдэ цыхукъым ахэр, лажъэу къулей хъуну. Мы зэм зыхуейр къэсщлэнци, сапыкълынщ... Гъэщлэгъуэнщ итлани... Сщлэркъым, зыри къызгурылуэркъым. Сщлэнуи сыхуейкъым!» — егупсысът Нартокъуэ.

Нартокъуэ унэм щыщлыхъам хэт щыст — утыкум ит стлал хъуреишхуэм куэзыр джэгухэрт Дамыжьыкъуэрэ Пщыкъанрэ, хэт къыкълукл-никълукълу, зэзэмызи джэгухэм къабгъэдэувылэрэ я куэзырхэм еплъу щлэтт. Хъан и щлыбагъыр къэгъэзауэ, и лэхэр и щлыбагъым щызэрыдзэжауэ щхъэгъубжэм бгъэдэтт, абы къыдэщ жэщ кълфълым хэплъэрт. Андрей пэшым къакъэрэ-пщлэ-пщлэу цыхубз гуп щызэрызехэрт, я нэжыгъуцхэр, я бостей пщамплэхэр зэрагъэзэхуэжырт, лупэ помадэр зэлэпахырт, я набдзэ, нэбжыщ щлэлыкълэхэм елэзэ-щлэжырт. Зы гъуджэшхуэр яхуримыкъуу зыр адрейм къылуигъэкълуэтырт, къызэрылудзышэрт, дыхъэшххэрт. Цыхубзхэм я ныкъуэр Нартокъуэ ицыхуртэкъым, къайужэгъуллахэм я плэклэ щлэщыгъуэ къахыхъауэ къыщлэкълынт. Хъыджэбз щлалэ дьдэ цыкълу яхэтт, гуащэ гъэджэгун иджыри иуха къыщлэкълынтэкъым. Ари гъуджэм пагъэтысауэ и набдзэхэр, и нэбжыщхэр туш флыщлэклэ хушчалыкълырт, быдзышэ зэрефэрэ куэд мышла и лупэ цыкълухэми помадэ плъыжь хухалъхэрт. Щаха къудей щыгъын щылутелъхэр: плащ, бэльто плаллэ, клагуэ сытхэр шэнтхэм адэ-мыдэклэ еушлэклат.

ХьэщІэ пэплъэ унагъуэр хьэщІэ ихьэгъуэ дьдэм и деж зэ плейтей мэхъуж, Іэрпхъуэру, зыхунэмысахэр, зэлъуамышахэр лъэныкъуэ ирагъэзу, адэ-мыдэкІэ къуагъэпщІуэжу. Абы иригъэщхьащ зыхыхьа гупыр асыхьэтым, псом хуэмыдэу цІыхубэхэр. АрщхьэкІэ хьэщІэ къэкІуэни яфІэуэхутэкъым абы. ЯщІэххэртэкъым къэкІуэнІауи. ИкІи хуейтэкъым нэгъуэщІ къахыхьэну. Ахэр щІызэхуэсар ефэн, епхэн, джэгун, я цІыхухъухэр нэхъри зрагъэгуэкІуэн, абыхэм я гъусэн, ягу щызу псэуну арати, щхьэж зэрыхузэфІэкІкІэ и ужь итт ар къехъулэну.

Псори зыгъэхьэкъувикъуу, псоми я зэхэшаКІуэу щыта Надеждэ а пщыхьэщхьэм нэщхъейт, е хэгупсысыхьат, сытми, дэплъагъужыртэкъым и жаныгъэри и гушыІэкІэ псынщІагъуэри. КъызэрыщІыхьэу абы гу лъитэри Дамыжыкъуэ еІущэщат Хъан: «Зыгуэр къыткІэщІимыщІыхьыну пІэрэ, дыкъэмыщІэну пІэрэ?» – жери. Хъан Надеждэ къыриджэри щэхуу еупщІащ: «Надька, ухъэзыр уэ? Щхьэ укъеуфэхэ! Смотри, упсэуну ухуеймэ, укымыкІуэтыж!» – «Зыми сыхигъэзыхьакъым сэ абыкІэ, сэ къэсщтащ. СопІащІэ, ухуеймэ, зэ зэфІэкІащэрэт, жызоІэри, ауэ апхуэдэ Іуэху къыппэщылту уджэгунри емыкІу си гугъэщ», – къыкІуэтакъым езыри. «Дауи», – пидзыжа къудейщ Хъан.

Дамыжыкъуэ зыхуигъазэри: «Іэдэмей, уэ джэдыкІэми цы къыхыбох, апхуэдэ дьдэу ущытын хуейкъым. Зэхэпха абы жиІар? Дэ нэхърэ нэхъ мэлІащІэ ар», – хущытхъуащ цІыхубзым и жэуапым, Дамыжыкъуи игу ирихьат жэуапри, куэзыр джэгуну тІысаш, зыдэджэгур илЪагъу мыхъуми. Абы ирихьэлІэу Надеждэ къызыуІаІа бжэр Іуихри къэкІуар къыщІигъэхьащ. Ар Нартокъуэт.

– ЛІо, сыкъэпщІыхужыркъэ? Щхьэ укъащтэрэ? – къышиящ къыщІыхьам и Іэр, сэлам папщІэу.

– ГуфІэгъуэми укъыщигъащтэ щыІэщ. СыгуфІэщаци аращ. Еблагъэ! – икъузащ Іэ къыхуишияр езым и ІитІымкІи, цІыхухъум хуэдэу.

– Уи лъагъуж фІы ухъу, бежницэ, зыбгъэкІуэдыжыпай, – къабгъэдыхьащ псынщІэу Хъан, – апхуэдэу занщІэу ныбжьэгъу хыфІадзэж хабзэ?

Адрейхэри къышежьэри сэлам кІрахащ, цІыхубзэхэми зыхагъэнакъым а зэлущІэжым. Я жьэкІэ жалэр зыуэ, нащхьэІущхьэкІэ къыхуаІуатэр нэгъуэщІу – къеубзэрабзэхэрт къэзыщІыхухэр, къэзымыщІыхухэри лъэныкъуэкІэ щытт, загъэнэмысыфІэу умэзэхэхэу. Умэзэхыпай яхэтынкІэ хъунут абыхэм, сыт щхьэкІэ жы-

пІэмэ, Нартокъуэ цІыхубзхэм ягу хуабжъу ирихьырт. Абы и теплгэ псоми и хьэл-щэнхэми цІыхубзхэм яфІэ-мыфІ ІэфІыщэ егъэлейи щІэрэщІагъэ лъэпкъи хэлъ-тэкъым. ЩІалэ дахэ жыхуаІэм хуэдэтэкъым – щІалэ гурыхъ, щІалэ гуакуэ. Зи ІэфІагъри, зи гуащІагъэри, зи къарури, зи бжыфІагъэри зэщІалъ щІалэт.

– Е дэ уигу дримыхъауэ ара? – жиІэрт зым, и дамэху яехэр хъуэпсэгъуэу зэригъакуэурэ.

– Надькэ нэхърэ нэхъ дахэ къигъуэта хъунщ, – къы-хиІуащ нэгъуэщІ зыгуэрми фыгъуэнэдыгъэкІэ.

– Ай-ай, Надюшэ, уи мэракуэр яутэ, – дыхъэшхащ ещанэр.

АрщхъэкІэ Надеждэ а псор зэхихьыртэкъым икІи еда-Іуэртэкъым. Надеждэ фІыуэ ищІэрт а щІалэм япэ дыдэ цІыхубзу игъэунэхуар езыр зэрыарар, абы нэгъуэщІ цІыхубз зэрылгъэмыІэсар, къыщыхъурт ар езым къи-гъэщІа, и джабэм къыщІэхъукІа, и ІэрыпІ хуэдэу, дунейм езы дыдэм нэгъуэщІым и Іуэху зыхэмылгъэащІэ Іыхъуэ кърита и анэмэту. Арат къэхьпагъэкІэ и гъащІэр зыкъута – адреј псоми къыхуамыгъэушы-фа лгъагъуныгъэр иджы Нартокъуэ щІыхузыхищІар. ПкъынэлгъынэкІэ, лгъынтхуэкІэ пыщІа хъуат абы! «Ай бетэмал, сэри сызэхамыуцІапІэрэ сыхъыджэбз къабзэу абы сыІэрыхъамэ... Ара хъунт дуней насып, жыхуаІэр. АрщхъэкІэ иджы сыт? Иджы къимыгъээзэжыну къутащ а насыпыр. ЦІыхуитІыр ІэфІу зэшхэгъусэ зэхуэзыщІ пэжыгъэ къабзэр къыздигъуэтыжынукукъым абы сэ. ИгъащІэкІи нэчыхъкІэ сыдэкІуэ хъунукукъым абы. «Ей, цІыхухэ! ЦІыхухэ, зэхуэфхъумэ фи Іэпкълъэпкъым и къабзагъэр! Абы чэзу иІэщ», – гуоунут, къугъынут Надеждэ... (Хъыбарым щымышу жытІэнщи, нэчыхъ куэд щІакъутэжми, бынунагъуэ куэд щІызэтекъутэжми я щхъэусыгъуэ нэхъыщхъэхэм ящыщ цІыхубз на-пэмрэ цІыхухъу щІыхъымрэ куэдым хэутэн зэращІыр). Апхуэдэ гупсысэ хьэлгъэхэм хэтти арат Надеждэ щІа-гъуэу щІызэхимыхыр, къыщІыгурымыІуэр гуп псалгъэ-макъыр. Шынэрт пщыхъэщхъэр и кІэм хунэмыгъэ-сынкІэ, хьэлгъэт а пщыхъэщхъэр Надеждэ и дежкІэ. Псори зытеухуар Нартокъуэт, хуэшэчыртэкъым: «Хэт и Іуэху хэлъ абы?! ФІыми, сyseйщ, Іейми, сyseйщ. Псэун хуейми, зыгъэпсэун хуейр сэраш; кІуэдын хуей-ми, зыгъэкІуэдын хуейри сэращ. Сыт ещІэнур?! Сыт залымыгъэ сэ къыстепсыхар?» – гуІэжырт. ИтІани шы-нагъуэт къуаншэр игъэкъуэншэну – ар ажал пэлъытэт. КІуэдыпІэт. ЗадэпщІын хуей хъурт: псэр шынэрт. Къа-рууэ иІэу хъуар зэхилгъхэри жыджэрыфэ зытригъэуащ,

Нартокъуи шыгуфЫкІащ. Псалъэмакъхэми щІэдэІун хуейт, хъэщІэ гуп шыуиІэкІэ, ауэ псалъэмакъхэмрэ езым и зыхэщІэхэмрэ апхуэдизкІэ зэпэжыжьэти, зыхуэщІэкъуэртэкъым.

– Ухъэрэмышхщ уэ, куэзыр лейхэр хыфЫбодзэ, – бзаджэу хъушІэрт Дамыжьыкъуэ.

– Дэнэ шыІэ-тІэ, хыфІэздэмэ? – жиІэрт Пщыкъани и ИтІыр хуиушІырт.

– Сэ сщІэрэ здэщыІэр, бгъэпщкІуа хъунщІ!

ИкІэм икІэжым, цІыху кыбдэдэжэгу хъунукъым уэ, жери, и куэзырхэр стІолым трипхъэжри, къэтэджыжащ ар. Пщыкъани абы иужь итщ.

Псори хъэзыр хъуат, зэжъэни шыІэжтэкъыми, гупыр тІысащ Іэнэм, Пщыкъан фІэкІ къэмынэу. ЗэрацІыхурэ япэ ІэнакІуэу шытар иджы щхъэгъубжэм кыыІунауэ Іутт, жэщым зыри химыльагъуэ пэт. Шаджагъуэ нэужь лъандэрэ уафэр зэщІэзыбгъа пшэ бдзапщІафэ хъэлтэхэм мазэри хэкІуэдауэ кІыфІ дыдэт.

– КъакІуэ зэ, сыт узэпльыр, плъагъуэххэнуІакъым.

– Нэхугъэ гуэр, жып уэздыгъэу кышщІэкІынщ, хадэм кыиКІри кышщІыхъащ мы унэм.

– Ар Нанэщ, щІыунэм кІуащ, фІэлугъэ кыихъыну, – жиІащ Надеждэ икІи щІэкІри помидор фІэлугу тепщэч кышщІыхъащ.

– Суткэ псом зэман нэхъыфІ дыдэу хэтыр жэщыращ, – ар Пщыкъан и щхъэ хужиІэжрэ гупым яжриІэрэ кышхуэщІэнутэкъым. Ауэ цІыхубзхэм занщІэу къапхъуэтащ.

– А-ды-дыд, ари нэхъ пэжти, жэщым дыгъужьыр къожъэ.

– Уэ плъэгъуа дыгъужь?

– Алыхъым имыухкІэ!.. Слъэгъуащ зоопаркым иту.

– АтІэ ара ды-дыд щІыжыпІэр? Сэ сыпоэту шытамэ, гимн хуэзусынт жэщым: жэщыращ тхъэгъуэр, жэщыращ фІыгъуэр...

– Уэ урешхът поэтым фэкІэ, ауэ сыт узищІысыр псэкІэ? – пэрыуащ Дамыжьыкъуэ и жагъуэгъум.

– Мис ар поэтщ, – дыхъэшхащ Хъан, кыбгъурыс Дамыжьыкъуэ и дамэм теуІуэри, – усакІуэр зыхуейр фэкъым – гуш.

Нартокъуэ игъэщІагъуэрт а гупым я шытыкІэм зэрызыхъужар: куэдкІэ зэщхыжтэкъым япэм зэрыщытамрэ иджырэ. Япэм зыхэтахэр зыкІи замыхъэкъуэу ефэ-ешхэнрэ джэгунрэт – езыхэм зэрыжалэмкІэ, ІэфІрэ дахэу псэун, музыкэ щІэгуту (ари «музыкэ» псалъэр кы-зэрапсэлтыр ударенэр етІуанэ пычыгъуэм техуэут).

ИкИи шІэтт Іауэлѣауэшхуэ я ефѣ-ешхэнми я джэгунми. Апхуэдѣу шыджэгу шыІѣщ, я кІѣр исауэ, гѣатхѣм яу-тЫппѣа шкІѣщІѣ, нѣбгѣѣф зи нѣм кѣытрихѣахѣр. Абы шыгѣуэ, насып яІѣмѣ, гѣунѣгѣуу шыІѣнкѣым шыхупІѣ, ахѣумѣ шыщІѣагѣѣхѣѣжкІѣ я бжыгѣѣм зытІуш чѣмынкІѣ хѣунуш. Апхуэдѣжтѣкѣым иджы а гупыр – Іѣдѣбыгѣѣ гуѣри кѣаштат, я нѣгуми гупсысѣ гуѣрхѣр ишлѣагѣуѣрт. Япѣм ямыІа Іуѣху ягѣуѣта хуѣдѣт. Нартокѣуѣ зѣрыхуи-гѣѣфѣшѣамкІѣ, ягѣуѣтауи кѣыщІѣкІѣынт: сыт щхѣѣкІѣ жыпІѣмѣ и ахѣшѣри кѣратыжат (ар зѣригѣѣщІѣгѣуѣам шІѣ шІѣткѣым), езыхѣми япѣм хуѣдѣу тхѣмышщІѣафѣ ятетыжтѣкѣым. А здѣщыс Іѣнѣ дыдѣмкІѣ илѣагѣурт ар. Надеждѣ абы кѣахуишѣта столовѣ наборыр: сѣи, гуахѣуи, рюмки, поднос нѣгѣунѣ зы дыщѣкІѣ ІѣщІѣагѣѣу дыжыным кѣыхѣщІѣыкІѣат, сауткІѣ гѣѣщІѣлѣрѣщІѣѣжауѣ. Дауи, ахѣр Надеждѣ ейтѣкѣым, икІѣи езыхѣми я адѣ щІѣѣинтѣкѣым. Ар кѣызѣрашѣтари Хѣѣан и псалѣтѣт: мы пщыхѣѣщхѣѣм и унафѣ щѣащІѣым, жиІѣат, дыжыын рюмкѣ, жери, хрустѣалым хуѣдѣу, зѣфѣм кІѣуѣщІѣрымыплѣтѣмѣ, нѣхѣ кѣишѣтѣа-гѣѣнт. Дѣнѣ кѣраха? Кѣратыжа ахѣшѣм Нартокѣуѣ и жышыр кѣис хѣуащ. Шѣѣѣ хѣлѣтѣкѣым: хѣѣрѣм хѣкІѣы-пІѣшхуѣ гуѣр кѣагѣуѣтат. Арауѣ кѣыщІѣкІѣынт япѣхѣм хѣыдан гуащѣ нѣгуу шытахѣм иджы гупсысафѣ кѣащІѣы-теуари. «Ахѣшѣри яхуѣздзыжу щхѣѣ сыщІѣѣмыкІѣыжрѣ? Дауѣ сахѣсыну мыбы? – зишхыхѣыжырт и гум. – Ар щхѣѣкІѣ Надеждѣ пІѣалѣѣ быдѣ кѣызитащ, дакѣыкѣѣкІѣи сыщхѣѣдѣх мыхѣуну. Сежѣѣнщ». Я тЫсыкІѣ дыдѣми зихѣуѣжат: хѣумрѣ бзымрѣ зѣхѣмышхѣауѣ, псом хуѣмыдѣу куѣщІѣ ис хѣмытыжу, цЫхухѣухѣр зы лѣѣны-кѣуѣкІѣ, цЫхубзхѣр адреѣ лѣѣныкѣуѣмкІѣ зѣпѣщысхѣт. Моднѣ музыкѣ гуемыІури хѣтыжтѣкѣым. ЖыпІѣнурамѣ, хабзѣ яхѣлѣ хѣуат.

– АтІѣ, кѣѣафшѣтѣ, псоми ивгѣѣхѣуѣамѣ, – кѣѣтѣдѣжѣш Хѣѣан. – Уи хѣѣтыркІѣ, Нартокѣуѣ, дѣри дѣгѣатхѣѣ ны щхѣѣбѣ Надеждѣ, ауѣ уѣ узихѣѣщІѣлѣр Надеждѣ и закѣуѣ-кѣым, дѣри удихѣѣщІѣлѣщ. Сѣ софѣ дѣѣпѣкІѣ дызѣфІѣмы-кІѣуѣдыжыну. КІѣуѣдари кѣѣдгѣуѣѣтыжыфыну.

Апхуѣдѣурѣ екІѣуѣкІѣащ сыхѣѣт пщыкІѣутЫм нѣс, хѣуѣхѣу жѣІѣм зѣрегѣѣафѣурѣ. Сыхѣѣт пщыкІѣутЫм и дѣж Надеждѣ кѣѣтѣдѣжри Нартокѣуѣ зыхуигѣѣзѣащ. Псори конѣяным фІѣуѣ кѣызѣщІѣигѣѣщІѣлѣат, тІурытІу зуѣуршѣ-рылІѣ хѣуахѣт. ИтІѣани гупыр зыжѣѣу зѣтебѣѣауащ, На-деждѣ кѣызѣрытѣдѣжу. Псом хуѣмыдѣу – цЫхухѣухѣр. Ахѣр пѣплѣѣрт иджы фІѣкІѣ игѣѣащІѣѣм ямылѣѣжѣѣ Іуѣху-шхуѣ кѣѣхѣуным. ЯщІѣлѣрт ар зѣрыщІѣлѣпхѣадѣжѣр, ауѣ арыншѣу, ар зѣфІѣѣмыкІѣы, езыхѣр хуиту дунѣйм тет

– Сэ иджыри сепцІыжакъым бжесІа псалъэм. – Надеждэ щытт, техьэгъуэ гуэрыр къыпкърыхъэжат, зэ щІалэм и Іэм еплъырт, зэ стІолым телъ щІакхъуэ бзыгъэм и нэр фІытенэрт: ткІуэпсыр зытеткІуа щІакхъуэку шабэ хужьыр, мафІэ плэнкІ техуам ещхъу, хэуфІыщІыкІат. Ежъэ хуэдэт нэхъ щІэхьІуэу ефэным, арщхъэкІэ ефэну иІэтмэ, хъэзырт, мэз джэдум хуэдэу, илгыну. «И-ит, и псалъэр еух иджы, и-и-ит, йофэ иджы», – гузасэрт нэгъуэщІ Іэмал зымыІэж цІыхубзыр. Абы хэту бжэмкІэ Іэуэлъауэ къиІукІащ. Зыр зым и ужь иту пэшым къыщІэхутащ фащэкІэ зэгъэпэща лІищ. Иужь итаитІыр япэ итам и бгъуитІым зырызу къыбгъурыуащ.

– Фымыхъей! Фыздэщысым фимыкІ!

Надеждэ и Іапкълъэпкъыр фІыщІэхупэри, здэщытым занщІэу щехуэхаш, мэхуауэ.

– Дохутырым фыкъеджэ щІэхьу, – жиІащ япэ иту къыщІыхъам, макъ ткІийкІэ. «Дохутыри я гъусэти мыбыхэм», – къыхигурыІукІащ зыхэхуа хъарпшэрым Надеждэ.

Надеждэ зыкъыщищІэжам унэри гупым хэса цІыхухэри къахъунщІэрт. КъэкІуахэм къраджауэ щыхъэтитІи щІэтт. Зэрышхэ дыжбын хъэкъушыкъур хуэсакъышэу тхылъымплэм кІуэцІалъхъэрт. Я щхъэр техауэ шумэданитІи лъэныкъуэкІэ щытт, дэлъхэр къапщытэу. Ауэ Надеждэ и гур щызэгъэжыпар щІалэм ирита бжъэр абдж башырыбэ цыкІу гуэрым иракІэу илгъэгъуа нэужьщ. Нартокъуэ и жышым илгъахъшэр кърихыжри ари яритащ абыхэм.

– Мыр мыбыхэм къызатыжа ахъшэщ, – жиІащ куэдэ зэкІуэцІыль ахъшэ ІэмыщІэфІыр щахуишийм.

– Сыт ар къушІатыжар?

– ЩІыхуэу сІахауэ щытащ.

* * *

Псори зэфІэкІа нэужь: «Куэдрэ сыпсэунщІэ сэ иджы, етІуанэуи сыкъыщцлакІэ», – хужилэжаш Нартокъуэ и щхъэм. ИкІи псэущ хъарзынэу. Къуажэ лэжыгъэм, къуажэ Іуэхухэм къару тІуащІэкІэ хэтщ. Фыз къишаш, бынунэ хъуащ. Сыт имыщІами, Надеждэ къыдэкІуэн идакъым, ауэ Налжан гуфІэжу къыдэкІуащ, зыхэта псор къыдигъуэн дэнэ къэна, гъащІэр, цІыхухэр къызэрицІыхуар фІыгъуэрэ мылгъкуу щцІэхэм я нэхъ ину къилтъытэри.

Апхуэдэу псэуфмэ, зэмыкІуэкІыжмэ, зэман дэкІа нэужь, хэт ищІэрэ, и делагъэхэр ящыгъупщэжу «и адэ ещхь хъужащ», – къыхужаІэжынкІи хъунщ. Хъангуащи арэзы дыдэщ, щхьэщытхъуІуэ хъуащи, хьэблэ физхэр тІэкІу къыщІонакІэ ахъумэ. И къуэрылтху цІыкІур и Іэблэм тесу къыдокІри и нысэм щотхъу-щотхъури щытхъупсыр хуегъажэ.

РАССКАЗХЭР

СЭФАР

1

Къэбэрдей губгъуэхэм, вагъуэм хуэдэу ипхъауэ, Iуашхъэ цIыкIу куэд итщ, иныкъуэхэри, зи кyi-кIыгъуэ хъуа гуэрэфым хуэдэу, нэхъ къыхэлъэгыкIыу, нэхъыбэр хъэмцIыракIэ щIыкIэу абыхэм къепхъэкIарэ щIы щхъэфэм теплъагъукI къудейуэ. Хэти жёлэ а псори кхъэуэ, зауэ-банэкIэ мы хэкум икIуэда къомым тращIы-хъауэ, хэти и гугъэщ щIы мыджамыщIэр щызэщIыж гъашIэм езы дydэм къызэпхибыргъукIауэ. ПэжынкIэ хъунщ абыхэм кхъэ дydэ хэтынри. Сыт щхъэкIэ жы-плэмэ, Iэджи икIуэдагъэнщ мы щIыплэм, ар яубыдын, ар яхъунщIэн щхъэкIэ къытеуэхэм ебэнурэ. Мы щIы-плэр Iейкъым – дунейм щIыплэ хъуэпсэгъуэу шыIэхэм ящыщ зыщ, икIи абы хуэдэ щIыплэр дуней пыIэзэ-фIэхьым къыхэзыхыфу псэупIэ, лъапсэ щызыухуэфа адыгэжхэм къурмэн яхуэщI хъунуш. ИщIэу плэрэ ар, къыгурыIуэу плэрэ, зыхищIэу плэрэ нобэрей ди щIэблэм? ДауикI, ещIэ... Араш, а пэжыраш абыхэм кхъэ хэтынкIэ щIэхъунур: адыгэлIхэм хэкур яхъумэжын щхъэкIэ, за-уэурэ я псэр щата дydэхэм и деж щытращIыхыжа-гъэнщ а Iуашхъэ лъагэхэр, Египет пирамидэжхэм ирагъэщхъу. СлIожь, емышхъми нэхъыкIэкъым а кхъэ Iуашхъэхэм щIэлъ лIыхъужьхэр Нил Iуфэ Iут мывэ Iуа-щхъэ плIимэжхэм щIэлъ фирхъэунхэм нэхърэ. ИтIани псори кхъэкъым ахэр, хэтищ абы гъунэжу щIыр кы-щалэжъым, щIыр щызырагъасэм – лъапсэр шаухуэм IэкIэ зэхуахъэса мывэ Iуашхъэ куэди. Сытми, цIыху IэщIагъэщ а Iуашхъэхэр, щIэнтIэпсрэ цIыхулъкIэ гъэнщIауэ, ахъумэ икIи кхъэ защIэкъым, щIыр щы-зэщIыжагъашIэми къызэпхивакъым. Ди къуажап-щэми щытщ апхуэдэ зы Iуашхъэ щхъэгуэшхуэ, папцIэу дращIейуэ и щхъэр щхъэщахыжа хуэдэ. Пасэ зэманым плъыр Iуашхъэу щыташ, жалэ ар, Балъкъи, Бахъ-сэни, Шэджэми, бгы жьэгъу защIэкIэ къызэпиушцIрэ Тэрч ауз дыхъэплэм хуэкIуэж гъуэгушхуэм тету. Iэджи щызекIуэгъащ а гъуэгужъым: жылэр джатэ къыхакIэ

зышэувын хуей кьару хьуншлаклуи, шыгьупластэкЛэ
 кьрагьэблэгьэн хуей шу гуи, зыхуэсакьын хуей
 дыгьу щэхуи. А псоми жылэр жейбашхьуэу хуэмызэн
 щхьэкЛэ, плгыр хэха яЛэти – ахэр гьэмахуи щымахуи,
 жэщи махуи щызэблэкьырт а Гуашхьэм – Плгыр Гуаш-
 хьэкЛэ зэджем. Гуашхьэм щлэщлышхуэ, ЛэфракЛэ пщы-
 клуий-тлощл и льагагьыу тетыжт. Щлэщл щлагьыр
 пщылэт. Жылэм и хьуреягькЛэ кьыпщыхьейр плгырым
 ильагьурти, хьыбар псоми зэлыашлысыжырт, бэлэрыгь
 щылэтэкьым, зэман утхьуати. Иужь дыдэу а Гуашхьэр
 плгыр тетышлэу щыщытыжар большевикхэмрэ кЛэ-
 детхэмрэ щызэныкьуэкьуа зэманырщ. Апхуэдэу плгы-
 рыныр кьылтысауэ пщыхьэщхьэ гуэрым Сэфар тетт а
 Гуашхьэм, щлэщлми дэклуеятэкьым, ауэ сытми щлэщл
 пкъом зыкЛэригьэщлауэ кЛэрытт, зиплтыхьырт. Дунейр
 мамыр хуэдэт, Гуэлтхьауи зэхэзеклуи щылэтэкьым, хьэ
 банэ макъ закьуэтлакьуэрэ джэд Гуэ макьрэ щхьэхынэу
 кьуажэм зэзэмызэ кьыдэлукЛ флэкЛ. Гьуэгужьри нэщлт,
 бгынэжауэ. Зи кьухьэплэм нэблэгьа дыгьэм ипщэрабгьу
 уафэ льяащлэм лыгьэшхуэ иридзауэ кьыпфлэщырт, нэр
 щыджылырт, уемышлгыфу. Уафэгьуагьуэ уэшхымрэ
 щыблэмрэ ячэтхьа пшэ тхьахуэхэм мафлэ щлидзэжауэ
 игьэсыж хуэдэт. Упщлэжыфэ пшэ чэтхьахуэхэм я нэз
 щапхьэншэр мафлэ бзий плгыжь-гьуэжыфэ уэрым
 нэр щлысыклыу кьылыхьат. Абыхэм шклэщлэ увыклэу
 кьакьуэувыклэа дыгьэ льяакьуэ кЛыхьхэми пщыхьэ-
 щхьэ пшапэр зытезэрыгуэну хьэзыр хьуа щлыр фэрэкЛ
 напэ щлыклэу адэ-мыдэкЛэ кьыпщыхагьэнэхукьырт.
 Сэфар и нэгуми зы дыгьэ льяакьуэ кьыпщлэувауэ
 игьэджылырт, игьаплгьэртэкьым, зэгуигьэпырт. Абы
 кьыхьэкЛкЛэ езыми и щхьэр адэ-мыдэкЛэ ирихьэкьырт,
 Лэдакьэжьауэ ипщырт. АрщхьэкЛэ дэнэ ихьынт, абы
 кьыжьэхэпса дыгьэ нэбзийм езыри, зытет Гуашхьэри, и
 щлэщлри кьыхигьэнэхукЛри, я ныбжь кЛыхьыр жыжьэу
 кьуажэм дидзэжат. Дунейм и щытыкЛэ псоми Сэфар
 и щхьэукьуэн кьагьаклуэрт. Щлэх-щлэхыурэ кЛыхьу
 хушхьэныр кьыхэхьыжьати, хушхьэху псэхугьуэ Лэфл
 гуэр зэригьуэтыр хэпщлыклыу макькЛи щлэджэжырт,
 и нэпсхэр кьыпщлхуат. ЩыхушхьэкЛэ Лэ ижымыкЛэ и
 жьэ кьупщхьэр иубыдыжырт, щлэмыпкЛкЛэ, жыхуилэу.
 Лэдакьэжьауэм щлэплгырт, кьедзам щызэхэзеуэЛамэ,
 кьыхутэну. Езыри щаклуэжьти, и гугьэт кьуалэбзуи,
 хьэкЛэкхьуэкЛи, цлыхуи Лэщлэмыклыну. АрщхьэкЛэ
 имыпщлэххэу шуитЛ кьыбгьэдыхьаш Гуашхьэ льяпэм,
 «пщылэ махуэ апщий!» – жари. «Ар дауэ хьуа? Дэнэ
 кьыкЛэ?» – кьэуЛэбжыаш Сэфар. – Уафэм кьехуэха?!»

И бгъуитІымкІи хуиту зыкІэлъышлѣ гъуэгум кърікІуа-
Іауэ зыри илѣэгъуакъым, Іауэлъауи шы лѣа макъи
зэхихакъым. УэшкІа зызыгъэнщІу ІэтІэлъатІа хъуа
щІым лѣа макъ темыІукІми, щхъа имылѣэгъуарэ, къы-
бгъадыхъэху? Хъауэ, ахэр гъуэгум кърікІуакъым. Сэдзэ
жаным хуэдэу, нэр къріщІу къыІуаа дыгъэ нэбзийм
имыгъаплѣу щытыхукІа, ишцѣрабгъу мэз лѣапэм
къыщІакІыу банэ къуацѣ-чыцэхэм къапхыпщагъэнщ.
Сытми, Сѣфар къиыгъэгубжъат бэлэрыгъаифѣ къызэры-
теуам: «ФІуэ уплѣырынуи уэ, Щауэллокъуэ и къуэжэ,
уэлэхби, къуажэ дьдѣри пфІадыгъунщи уи щхъэри да-
гъэкІуэжынмэ, жъэкІа фІэкІ зумышлѣыхъмэ», – зыхуэ-
дзэлашхэжырт ар. Ауэ хамэ лІитІым закърігъэщІа-
къым. ПщыІа бжэІум еупсея къэуалыжыр къищтэжщ,
зыщІигъакъуэри жэуап яритащ:

– Уэ, шу махуэ фыхъухэ! ФІы фигу илѣмэ, феблагъэ,
мэжалІа фылІэмэ, физгъэшхэнщ, фешам зывэзгъэгъэ-
псэхунщ.

ШуитІым заплѣыхъри, нэгъуэщІ къатеплѣэн лѣапкъ
щамылѣагъум, зрагъэлѣэтэхаш. Шыхэр уанэ къуапэ
пхэнжу зэфІадзэри Іуащхъм дэкІуеящ, пщыІэм щІы-
хъэну. Сѣфар хъамыгъашхэм телѣ бжей пхъэбгъу кІапэ
плІимэр (арат адыгэхэм Іэнэ папщІау губгъуэм щызэ-
рахъэр) къищтѣри хъэщІэхэм къахуигъэтІылѣащ, и
гъуэмылэ тІэкІури къахутрилѣхъащ. ТІэкІу щыжы-
тІэкІи, абы къытрилѣхъар зэпыгъэлІыкІарэ фІуэ
гъэвэжауэ зы гъэлѣэхъу тІущІа блатхъэ псорэ мэжаджэ
ныкъуэрэ хъурт. Псы кхъуэщын Іа лѣэныкъуэ цІыкІуи
къиыгъэуащ. ЛІы гуп яхурикъунут. Ауэ езым и дежкІа
а псори зэ зѣурыугъуэ хъун къудейуэ арат. Апхуэ-
дѣт Сѣфар. УнэлѣащІи, щыгъыни, псэуалѣи – зыми
елІалІэртэкъым, и шхыным фІэкІ. Абы къыхэкІкІа
къэзымыщІыхухэм къалѣагъумэ, къулейсыз тхъамыщ-
кІа къафІэщІырт: бэлэбанэт. ТхъамыщкІа мащІэт
абы щыгъуэ? ТхъамыщкІэт нэхъыбэр. Ауэ къэзы-
щІыхухэм «ди Сѣфар», жалэрт, иригушхуэу, ягъэину.
Зрамыгъэлѣушцэу къеблэгъахэр шхэху, езым фІуэ
зэпиплѣыхъащ и хъэщІэхѣри яшхѣри: япкърымыуп-
щІыхъ щІыкІа, зыщыщыр къищІэну, къищІыхуну ара-
уэ къышцІыкІынт. ЛІитІми нэгуфІ яІа хуэдэтэкъым,
плѣэкІа Іейхэт, набжэ ащІэлъ хуэдэт. Зэман гуэрым
мыІейуэ щыта я щыгъынхѣри хуабжы улэнджат, пхъэ-
ІэбжъанэкІа зѣафыщІа фІэкІ умыщІэну. Ауэ яшхэр
Іейтэкъым, мэкъуи Іуси ирикъуу зыгъуэт уэтэртесыш
хуэдэхэт. Зытес щитІым лѣэрыгъ псыфэм щІэдзауэ ка-
рабин зырыз ябгъурылѣт, езыхэми къамэ якІэрыщІат.

Нэмыщыжуи Іэдэжу шы зырыз я гьусэт. «Шэч хэмылтэ мыхэр мэзым щлэсщ, хьуакІуэ-щакІуэ кьежъауэ арщ. Дэнэ кІуэми, сыт я мурадми, тхьэм ещлэ...», – кьи-хутащ Сэфар, щлэмыупщлэххэу.

Дызытепсэлтыхь зэманым ирихьэлІуэ (1922 гьэм) кІэ-детхэм я дээ кІаши щымылэжу хэкур кьабзэ хьуат. Щхьэхуит хьуа цІыху цІыкІур зи ужь итыр биидзэм иуфэкьа лъапсэр, я псэуныгъэ Іуэхухэр кьызыгъэпэшчыжынырат. АрщхьэкІэ лыхулыпщлэ зымыщлэу лей зезыхьа бзаджэм и кІэкьинэ-фэкьинэ икьухьахэр, гушлэгьукІи цІыху-гьэкІи узыщыгугь мыхьужынухэр, бандэу ежьэжауэ Кавказ бгъуэшлэхэм, аузхэм кьидэлъыкІырт, цІыху мамырхэр гугъу ирагъэхьырт, яхьунщІэрт, яукІырт. Псом хуэмыдэу, ахэр яхуэлъэт мэкъумэшчыщлэ тхьэмыщкІэхэм. ЖэщкІэрэ кьуажэм щэхуу кьыдыхьэхэрти щхьэгъубжэхэмкІэ дэукІыурэ гьуанэдэуэу Іэнэ дыдэхэми пэраукІыхьырт. Е адэ-мыдэкІэ шындэбзийхэм кьыкьуэукІырти жэщ кІыфІым зыхагъэпщкІуэжырт. А псори фІуэу зыщлэ икІи зи нэгү щлэкІа лІым занщІэу шэч ищлэщ: «Уэлэхьи, мыбыхэм фІы я гум имылт, дэнэ кІуэми, зыщІыпІэ макІуэм, – жери. – Ауэ дауэ сщІыну? Гьэру соубыдри, си хьэщлэщ. Си хьэщлэ дауэ схьуэжын, абы хуэдэ напэншагъэ адыгэ хабзэм сыт жысІэу есхын? СщІэнур сыт?! – гузавэрт Сэфар – Е, си ерыскьы ямышхами, сыт хьунт. Сыту щытми, сутІыпщ хьунукьым. Си пщыІэ бжэлупэм ІукІыжмэ, ахэр си хьэщІэжкьым сэ. Сыт сыхуейми ясщлэ хьунущ. Хабзэм хуит сешІ. Іусшыжынщи субыдынщ». ІэщкІэ зэщІэузэда шуитІым щтаучкІэ уэ кьэуалыжьым фІэкІ зымыІыгъ лІы закьуэр япэлъэщын – япэмылтэщыныр Іуэхум кьыхилъытэххэртэкьым. Апхуэдэт Сэфар. Кьигъэгугьэрт и кьарум.

Бысымыр а псом егупсысыху, хьэщІэхэм пхэн яхуащ, зызыпалъэщІыхьыжащ, пшапэри зэхуащ. Ауэ кІыфІ дьдэтэкьым, лъапэ нэху плъагьурт. Уалэ-уалэурэ уэгү щІыху-фІыцІафэм щызеджадэ пшэ гуэрэнхэм мазэщІэри вагъуэхэри зэ наІуэу кьакъуэдждьыжыкІырт, зэ щІалъэфэжырт. Хьэуари апхуэдизкІэ кьабзэти, бэуэ-гьуэр гум дыхьэу тыншт, узыхущІэплъ псори: жэщыр-гьэн иувэжа хуэдэ, уанэ кьуапэ пхэнжу зэфІэдза шыхэри, Плъыр Іуащхэри, щлэщІ лъагэри, иІэгьэкІэ пшапэм пхацІалыкІа кьыпщыхьуу, ныбжь фІыцІэ зэфэзэщхэу хэллъагьукІырт. КьухьэпІэ уафэ лъащІэр, гьуаплъэжь фаем хуэдэу, пшэ кІапэ фІыцІэхэм кьакъуэщыж кьудейт – ещхьыжтэкьым лыгъэшхуэм – ужьыхьыжат.

– Уи ерыскьыр убагъуэ, дыбгъэтхьащ, – жиІащ лІы-Іыым азым.

– Фи хьэлэлщ, мащІә фшхами, – пидзыжащ абы Сәфар.

– ДәнәкІә иджы фи гъуәгур, фи Іуәхухәри сыт хуэдә, сәри сыткІә фыктысхуейуә фыктысхуеблэгъа? – къыпищащ аргуәру бысымым. Ар иджы щІәупщІә хъунут хьәщІә мыщІыхухәм я мурадми къыщІеблэгъами, зыщыщми: бысымым и япә къаләныр игъээщІат.

– Дә дыгъуәгурыкІуәщ, жыжъә дыкъыкІащ, дишхәри ужьәжъащ. Мы къуажәм нәху дыкъыщекІыну ди гугъәщи, ГъуәрыщІ Исмел и унәр дыгъәлтъагъу.

ЯпәщІыкІә шәч зыщІа цыхур, Іәмал имыІәу, нәхъ сакъ, нәхъ набдзегубдзаплгъә, нәхъ дзыхъмыщІ мәхъу. Абы къыхәкІкІә Сәфари гу лъымытәу къәнакъым зәупщІам и жәуапым зыри къызәримыкІым, цІәкІи, щхъәкІи, ІуәхукІи зыкърамыгъәцІыхуну зәрыхәтым фІәкІ. НәмыщІыжуи жиІар пщІы нәрылтәагъут: яшхәр ужьәжъа дәнә къәна, зызыгъәпсәхуа алащә лъәрызехъәхәт. «Сыт пщІы щІәаупсыр? ЗыщІәупщІә ГъуәрыщІ Исмели щхъә нәхъ къыхаха жылә псом? УцІыху захуәмә, абы нәхъ къыхыгъынымн дәскъым: къуитІ иләти, кІәдетым ядыдәкІауә къәтщ, дәнә щыІәми ящІәркъым, езы лЫжьыр и щхъәгъусәмрә ипхъу закъуәмрә ябгъәдәсу зиуңәхуауә щхъә закъуәпщІийуә, хьәрәму дәщ. Пәжщ, Исмел нәхъыфІ дыдәу къызәтенахәм ящыщ зыщ, и шхынкІи и къулеигъәкІи: кІәдетхәр къыдыхъмә, ящыщу къалтытәрти, и гугъу къащІакъым, хәбгъәзыхъмә, хъунщІахуә мылгъку кърахъәллащ; дыдейхәр къәкІуәжмә, и къуәхәр биймә, лЫжьым сыт и лажъә, ләжбәкІуәжъщ, жаІәурә щысхәащ. Хьәуә, мыхәр сутІыпщ хъунукъым».

– Сә жыжъә сылукІ хъунукъым. Нәхъ гъунәгъууи вгъуәтынщ бысым фхуәхъун. Сыт Исмел зәрыфщІыну?

– Куәдыщә пщІәмә, уи щхъәр ихъынщ. А къомыр къомыгъәкІуәкІыу жыхуәтІам дышә, – зыкъызәкІәщІишащ иджыри къәс зыри жызымыІа етІуанә хьәщІәм.

– Сә абы нәс сылукІ хъунукъым жысІакъә. Ауә гъуәгур фәзгъәлтъагъунщ, – тәмакъкІыхът Сәфар, арщхъәкІә адреир къелІәлІәныфәтәкъым, и гъусәм зәтриІыгъәт ахъумә.

– НакІуә-тІә, – къежъащ нәхъ Іәдәбыр – арауә къыщІәкІынт нәхъыжъри унафәщІри. Іуаңхъәм къехыжахәщ, шәсыжынхәу. Сәфари къәкІәлгъежъащ къәуалыжъыр зыпщІәхидзәри. Уафәм зиукъәбзыжауә, вагъуә изт, ерәчым ещхъ мазәщІә къурашәри, вагъуәбә плъыр хуэдә, къухъәпІәм хуәмурә хуәкІуәжырт. Мәзылтә бгыжъхәри, хәкум и налмәс таж фІәкІ умыщІәну, мыткІужын мылыр зыфІәтгъәжә Кавказ щыгу

къырхэри ныбжъ мыджэмыщцIау къыхэщырт жэщ нур фагъуэм. ИхъуреягъкIэ зуплтыхъамэ, дунейр апхуэдизкIэ псэрыщцIэ щэхуу мамырти, гугъэ нэпцI IэфIхэр гум къемаекIырт.

«Тобэ ярэби, тобэ! Сыту фIыт, мы дунеижъым цIыхур къаугъэншэу цызэзгъамэ!.. Сытым епхъ иджы мы сэ сызыхэтыр?!» – и гум псынщцIау къэкIащ Сэфар. АрщхъэкIэ хъунутэкъым хэмыту.

Шэсыжащ «хъэщцIэхэр», Сэфари шуитIым япэ иувэри ежъахэщ, гъуэгур «яригъэлтагъуну». АрщхъэкIэ пщылэ бжэIупэм фIыуэ пэлэщцIэ хъуа нэужь, Сэфар зигъэжъажъэу, щIыбагъкIэ къелэжу щидзаш.

– Лло, дий-дий щхъэ пщIырэ, уи лъакъуэхэр зэрына?! – жъэхэуащ абы шыбгъэкIэ шуитIым яз нэхъ тэмакъкIэщцI екуэкуншэр. Ауэ зэбгъэрыуар, куууэ хэтIа мывэ сэхыжъ хуэдэ, къызыфIэсыкъри цыуи къыщы-хъуакъым, шыр къригъэкIуэтыжа фIэкIа. Зыкыигъазэри шы IумпIитIри иубыдащ, къыгъэувыIащ къажъэ-дикъуэри.

– Фыдэмыхъэ мы къуажэм, мыр къуажэ мамырщ. Сэ сощцIэ, фэ фIы фигу илъкъым, къулейсызыгъэ къэф-хъынуш.

– ЖиIэр сыт мыбы, мы хъэIуцэм къилъхуам?! УтIыпщ шхуэIур! – къеуащ аргуэру, лIышхуэм и плIабгъуэ лъэщыр дэзыхулыкI щIопщ уэ макъ жыгъуч-жыгъучым жэщ сабырар къызэщIигъачу.

– Афэрым! Армыраи сэ схуэмыгъуэтыр. Мис иджы сэри сыхуитщ фэсцIэнум, – а наплэзыплэм лIыр шым къытриудами, къытричами, кърилъэфэхами къыпхуэ-мышцIэну Iэрэ-пхъуэуэ щIым къыгъэсаш, къамэм епхъуэу шыхеужъэм, ари къыкIэриудри жыжъэу хыфIидзаш. Абы и гъусэм Iуэхур зыхуэкIуэр псынщцIау къыгурыIуа хъунти, къелъэри Сэфарыр и бгъуитIымкIи яубыдащ, хагъащцIау зэкIуэцIапхэн мурадкIэ. КъайхъулIакъым. И блыпкъытIым лIы зырызыр зэрыкIэрыщцIам хуэдэу, Сэфар дэлэбейри IитIымкIэ зырызу я пщэдыкъхэр щуи-быдыкIащ, тIэкIу зэпыIуигъэкIуэтхэри щхъэ натIэкIэ зэриудэкIыжахэщ. Адыгэхэм джэдыкIэжъапхъэ шащцIэ апхуэдэу зы джэдыкIэмкIэ етIуанэм еуэурэ зэхакъутэ. Арати, ирамыгъэблагъэ хъэщцIэхэм я лъэр щцIэщцIащ, шэрыб пщэхыгъым хуэдэу, а здэщытым щещэтэхаш...

Пщэдджыжьым Iэщ къыдэзыхуа цIыхухэм Плтыр Iуащхъэри, уэсэпсым иуфэнщцIауэ Iуащхъэ джабэм кIэ-рыльт лIитI зэкIуэцIыпхари, щцIэщцI пкъохэм епха шыхэ-ри, зыри къызыфIимыгъэIуэхуу, а псоми щхъэпрыплтэу уэсэпс сыхъэм щцIигъэщцIауа хъупIэ щхъуантIэм иплъэ

Сэфар, псоми яцыху кьэуалыжьыр зышлэгъэкъуари ягъэщлэгъуакъым: яцыхурт абыхэм Сэфар. «Уэлэхъэ, Сэфар Іуэху хэта хуэдэм ныжэб», – жала кьудейщ. Ауэ тхъэжрэ зэпрадзыжу дыхъэшхахэщ. – «Тхъэ дыгъыІэ, хэтми, хуэзам ахэри мэкъуплэр зейм – уэ-хъэ-хъэ-хъэ-хъэхъ», – жиІэрт зым. – «Уей, феплгыт итІани абы: ищІэн имыгъуэту езэшагъэфэ тетщ, фІэІуэхукъым а кьомыр кьегъэтІылтэкІарэ пэт», – кьыщыІурт нэгъуэщІ щІыпІэкІи. Ауэ а макъ псоми кьыхэлукІыр зыт – гумащІагъэ, льягъуныгъэ. Сабий емыщІэ-фІымыщІэм хуэдэу бзаджагъи ещІагъи зыхэмылт а лышхуэм и жылэгъухэр ирипагэрт, иригушхуэрт, ялъягъурт, я Іум ирагъэпщхъэным хуэдэу. Езыми зигъэщІагъуафэ кьызырытемыуэным, кьэмыхъухаІа хуэдэ, нэрылъягъуу зэрыщІэкъум нэхъри дыхъэшхэн ищІырт, ущымы-дыхъэшхынкІэ пхуэмышыІэну. «ІІо-тІэ абы щхъэкІэ, зыкІи дыхъэшхэнкъым икІи гъэщІэгъуэнкъым. СфІэ-Іуэхуххэкъым апхуэдэхэр сэ», – жиІэ хуэдэт и щытыкІэ псомкІи. АрщхъэкІэ фІэІуэхут. КьыгурыІуэрт абыхэм уриджагуи уригушыи зэрымышунур.

– Ахъмэд, – еджащ ар кьрихъэлІахэм я нэхъыщІэ гуэрым, – уэ жэрыгъэкІэ псоми уатокІуэ, жэуэрэ кІуэи кьуажэ старшынер стражныч зытІуш и гьусэу кьашэ, гукІэ кьашэ... Мо шымкІэ кІуэ, мо шымкІэ. Ар сигу кьэкІыжыртэкъыми, – кІэлъидзащ аргуэру, Ахъмэд лъэсу щыщІэпхъуэм. Ахъмэди лъэ псынщІэ цІыкІу гуэрти, хъэщІэшым здыщышсэа дыдэм кІуэрыфІ укъуэ-диякІэ зыщричри ежъащ, кьуажэ Советым кІуэну. Ауэ Совет председателыр кьэмыс цІыкІэ, хьыбарыр хьэблэм зылтащІагъэнти, щІалэ цІыкІу гуп кьызэрыдэхаш, чышым тесхэу, кІэ фІей хъужарэ щхъэц бапхъэу хьы-джэбз цІыкІу Іэрами я ужьым иту. Ахэр еплгын хуей-тэкъэ-тІэ гъащІэ псокІэ гукъинэ яхуэхъуну а ныжэбэ кьэхъуа телгъыджэм?! Іуашхэм кьызэрысу, сабийхэм ящІэта гъуэжькуийр ящІэужа хуэдэ, сабырыжахэщ, умэзэхуэу зыкьомрэ еплъащ жэрумэ гъумыщІэм хуэдэу зэкІуэщІышха лІитІым. Цыху нэщхъыр сабийхэм нэхъ щІэхыу ялъягъу икІи нэхъ куууэ зыхащІэ. Мыбдежи апхуэдэу хъуагъэнт: цыху нэщхъ Іейхэр щалъягъум я чышхэм еуэри зыІурагъэхаш, ауэ псынщІэу кьагъэ-зэжри зыкьыблрагъэхыжаш, зутІышщари ямыщІэу ятІэ шыкьыр зытІуши Іуашхъэ джабэмкІэ лъеящ.

– ЕІ, хъэцІапІэхэ! Цыху щылтхэм еуэ хабзэ-тІэ?! – зричаш Сэфар губжьауэ, итІани, бланэ щхъэкІэ, гъуэжькуий кьыхуэубыдынт?.. Сабий гупыр, кьызэрыкьуэуам хуэдэу, кьуажэм дэбзэхэжаш, ауэ иужькІэ куэд дэ-

кIыжа нэужыи я нэгү кышцIыхэжрейуэ шытагъэнщ а жэщ хьэщIитIым я нэщхьыр – гугъапIэ зимыIэж зэгүапIэ Iейр. Сэ слъагъугъащ уэтэрым кышцаубыду кыуажэм къаша дыгъужь пха гуэр. Ар илтът шы Iэжъэ-пхэм щIэп кIапсэ лэрыгъукIэ пхарэ, зимыхъунщIэн щхьэкIэ, пхьэкъу етыжауэ. Абы ещхът а дыгъужьым и плъэкIэри.

Ауэрэ кыуажэ старшынэри къэсаш линейкэжь гуэркIэ, лIитIи и гъусэу, фоч зырыз яIыгъыу.

– Сыт къэхъуар, Сэфар? – зэпиплъыхъащ Совет председателым набдзэгубдзаплъэу шыхэри хамэ лIитIри. И шытыкIэмкIи абыхэм зэрэплъамкIи гу лъыштэнутэкъым кыуажэ унафэщIым апхуэдэ Iуэхухэр фIэщIэщыгъуэу; «сыт делагъэ пщIахэр? тIати утIыпщыж», – жиIэн хуэдэт. АрщхьэкIэ зыри жимыIэу едэIуащ Iуэхур кыызэрэкIуэкIа псори Сэфар зэрыжиIэжым.

– ЕмыкIу япщIащ, Сэфар, хьэщIэхэм, ауэ уэ уи ягъэкъым ар. Уэ уи къалэныр бгъээзщIауэ арщ, кыитхуагъэгъунщ. ТIэтэжи къэгъэтэдджхэ, – жиIащ итIанэ, ари, Сэфар и гъэрхэм нэхъыфIу зэхахын щхьэкIэ, и макъым зригъэлэту. Ар щызэхахым, «хьэщIитIым» я нэгур нэхъ цIыху сурэтым кыихъэжащ, щIэупщIэншэу яутIыпщыжынкIэ гугъагъэнт.

КъитIэтэжащ лIитIыр Сэфар, ядэлэпыкъуурэ кыигъэтэдджыжахэщ. ЯтIэ, сабэ, удзщIэщ уэру кызы-кIэрыпщIа я шыгъынхэр яхуиутхыпщIыжыну шыщIидзэм, и Iэгум быдэ хьэлгъэ гуэр къеуащ. Нэху щыху пхауэ щылгъа лIы ундэрэбжъам зыкыигъэхъеинуми, хушцIамыхъэ щыкIэ, и кIэ щIагъым щIэлэбэри кIэрахъуэ гуэрыр кыкIэриудащ. Зэхуэхъэсыжауэ пщыIэбгъум деж щылтэ Iэщэхэм: фоч, къамэхэм яхилтхъащ ари. ЩIэжъей увыкIэ ящIу щытт лIитIыр, зеуалэу, лъэбакъуэхъуу. ГурыIуэгъуэт икIи нэрылъагъут ахэр хъэсэпэр пезыгъэхъукIа зэрымышкIахъуэжь цIыкIухэр – атIэ зэрыбий кIэуфIыщыр. «Дауэ хузэфIэкIа Сэфар IэщэкIэ зэщIэуздэа шуитIыр иубыду зэкIуэцIипхэну, – егупсысырт иджы гушыIэншэу цIыху кърихьэлIахэр, – пэжщ, къэзыцIыху псоми ящIэ: Сэфар бланэщ, пелуанщ, ауэ тIум языхэзыр IэщэкIэ къеуэгъуэ сыту имыхуарэ? И насыпу кыызэтенащ...» Дэнэ щащIэнт абыхэм Iуэхур кыызэрэкIуэкIа псор?... Апхуэдэу мэхъу цIыхур игъащIэкIэ земыжъа, зыпэмьплгъа, и пщIыхъэпIэ къэмыкIа зыгуэ-рым имыщIэххэу щыIууэм и деж. Апхуэдэт а тIур зыхуэзари.

Езыхэм ягугъагъэнкъым я муредыр зэфIэмыкIыу

зауэ-банэ хыхьэну. А кьэхъуам кьрикIуа псоми абы и белджылыгыэхэми дэ мыбдеж дыщытепсэлтыхьын-кьым, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ, зи гугъу тщIыр Сэфарщи, хыбарыр кIыхьлIыхь мыхъун щхьэкIэ, абы нэхъ кьегъэщIыла Iуэхугъуэхэр жытIэнци куэдщ. Сэфар езыр лIы пIащэт, и Iапкьътэпкь зэхэлтыхькIэкIи зэкIуж-тэкьым, плIэшхуэ лъакъуэ кIэщIти, уеплъамэ, лъагъуи кьыпфIэщIыртэкьым, ауэ убгъэдэкIуэтамэ, кьыпхуе-плъыхь щIыкIэт. И Iэхэр цIыхум зэрекIум нэхърэ нэхъ кIыхьт, и лъагуажьэ дыдэхэми нэсу плэрэ жыпIэу. И цей гъуапэхэм кьищ и Iэпщэ цыбитIыр апхуэдизкIэ гъумы-щIэт икIи лъэщыфэхэти, зыгуэрым щелэбкIэ а зэлусэр занщIэу IэщIэпIытIэнкIэ уигъэгузавэрт. ИтIани нахуэу утгурлыгъэ кьызрих и нэкIу бгъуфIэшхуэми хьэлэлрэ зэлъылухауэ кьыбжъэхэплъэ и нэ фIыщIитIми шэч зыхэ-мылтъыж дзыхь зыхууагъэщIырт. СхужыIэжыркьым абы и шыфэлIыфэр а зэрыслъэгъуа дыдэм хуэдэу, ауэ слъагъухукIэ сыт щыгъуи а зы гукъэкIыр сигъэщIырт: гъуэгугъусэуи лэжъэгъууи сиIащэрэт, жысIэу. Сыт хуэдэ жьапщэ щIыIэм губгъуэм ириубыда гъуэгурыкIуэм и де-жкIэ блын жыпшэу быдэ кьигъуэтыжыныр? Апхуэдэфэ тетт Сэфар, удэлэжъэнуи уи гъусэнуи. АрщхьэкIэ езым гъусэ ищIыртэкьым, хэбгъэзыхьмэ, вэгъуэ-сэгъуэхэм я дежи дзейуэ зыми гухьэртэкьым, выгу зэщIэщIа, зы пхьэлэщэрэ зы пхьэ кьитхьыжърэ илэти, и щIы бзы-хьэхуэ тIэкIур езым зэрихьэжырт, ари мыхуэмыхуу. Абы кьыщыдэхуэм щакIуэти – абы щыгъуи и закъуэт. Гъусэ фIыуэ имылъагъуу е и мыгуапэу артэкьым – цIыхур кьыдзыхьэх фэрыщIыгъэрэ хьэл-щэнрэ зэрыхэ-мылтъри кьыпщIыхуеин мылтъку зэрыбгъэдэмылтъри фIыуэ ищIэжырти, хуейтэкьым закIэрибщIэну. «АIэ, я щIэщыгъуэр икIмэ, укъаужэгъунуш абыхэм», – жиIэрт игукIэ. Ауэ зыгуэрым щIыхьэху иIэмэ е дэлэпыкъун хуей хъуамэ, лэжъакIуищ-плIым яхузэфIэкIыным хуэдиз и закъуэ хищIыхьырт. ИужькIи, колхозыр зэгухьа нэужь, уэлэхь, ди Сэфар, Урыстам хуэдэу, мэлажъэм, жаIэрт, апхуэдизкIэ лэжъыгъэм хуэлэкIуэлъакIуэт икIи хигъэщIырти. Кьыпщыхъу щыIэт абы щыгъуэ кьежъа трактор Фордзонхэм шэрхъ щIэхын е еIэзэщIэн хуей хъуарэ домкратыр ямыгъуэтыжмэ, Сэфар щIэпщхьэрэ тракторыр плIэкIэ кьиIэту. Зэ тракторист щIалэ гуэрым абы и кьарур пщыIэм кьытехьа ныбжъэгъухэм яри-гъэлъагъун щхьэкIэ, домкратыр игъэпщкIури Сэфар елъэлуаш, тракторыр кьыхуиIэтыну, икIи кьиIэтащ. Ауэ ар нэхъыжъхэм къащIэри, тракторист екуэкуншэр бригадэ пщыIэм трахугъащ. Пэжу, и шхэкIэри и лэжъэ-

кІәри зэхуэдэт абы, фІыуи шхэрт. Шастэ шыуан, зы мэлыкуэ гъэжъа, шху кхъуэшын – арат и шэджагъуа-шхэр, щышхэм и деж. Ауэ щымышхи щыІэт. ЩакІуэ щыкІуэкІэ тхъэмахуэ псокІэ зрикъун хуейуэ ирихъэжъа и гъуэмылэр, хъыбарыпэм зи гугъу щытщІа плъыр Іуа-щхъэжъым тетІысхъэрти, зэ шхыгъуэу ишхыжырт, «щІы-бырыхъ нэхтрэ ныбэрыхъ», жиІэрти. «Уей, Сэфар, ар дауэ хъун, гъуэмылэ здэштэж», – жаІэмэ, – «Срикъунуш сэ абы къысІарыхъахуІа», – идэртэкъым.

2

Иджы хъыбарыр къыщедгъэжъам дгъэзэжынщ, абы Сэфар къыхухэкІам деплтынщ. А махуэм и пщы-хъэшхър ГъуэрыщІ Исмел и унагъуэм дежкІэ гуи-мыкІыж пыхъэгъуэт. Къэнжалыщхъэ унэ кІыхъым и зы щхъэгъубжэ къызэлудзарэ езыри зэкуэфуэу зы фызышхуэ къыІутт, тхъэусыхафэ гъыбзэр игъэшырт, жылэ псори гухуэ зэщІигъэсту. И макъ псыгъуэ къи-гуІыкІым лъэкІ къэмынэу зригъэлэтырт. АпхуэдизкІи зригъэлэтыщэрти, иныкъуэкІэ макъейуэ зэпычы-жырт, езыр зэрыгуІэр плъагъу фІэкІ и гъыбзэр зэхы-мыхыжу. ИтІани къыщІидзэжырт. «А сымыгъуэжъ мыгъуэти сэ, а си гуІэгъуэти, сыт мыгъуэр ди лажъэ?!. Дэнэ мыгъуэм щыкъуэслъхъэжыну иджы сэ си бынуна-гъуэр?!. Сыт мыгъуэр пхуэсщІэжыну, си хъыджэбз за-къуэ?!.» – къэлурт гур икъузу гуІэгъуэ макъыр. Махуэ лэ-жыгыгъэр зыхухуэ къыдыхъэж къуажэдэхэр ГъуэрыщІ Исмел и куэбжэпэм къызэрысу, къызыщІэувыІыкІырт. Къэхъуар ямышІэу зыр зым еупщІыжырт. «Исмел лІауэ ара?» – жызыІи яхэтт. А макъ гузэсэжым зэщІигъэщта хуэдэ, хъэблэхъэхэри плейтейуэ зэщІэбанэрт, мэл къра-хулэжхэр зэщІэгъуэрт, Іэхъушэ къыдахужыр зэщІэбу-уэрт. Іэщ лъабжъэм къиІэта гъуэгу сабэр ултыягъэфэрэ, шыгъуэ сокум хуэдэу, жъым щІихурыхукІыу, дыгъэр къыпхыпсыжыф къудейуэ, гъуэплъ нэхурэ Іу кудэу а псоми щхъэшцт. Хъэуа дыдэри кІэзыз хуэдэт. КІуэ пэтми цІыхур нэхъыбэ къэхъурт, псалъэмакъми нэхъ зыкъиІэтырт. И ныкъуэхэми зрачырти щцІантІэшхуэм дыхъэрт, цІыху унэхъуам хуэщІІэІа хъужыххэнумэ, дэ-Іэпыкъуну. Ауэ къэхъуар къазэрыгурыІуэу, зыри ямы-щІэу, Іанкуну кыикІуэтыжхэрт. ИтІани зэбгрыкІыжыну пІащІэхэртэкъым. Къуажэ унафэр хэт и дежкІи нэхъ тэмэму гъэзэщІа хъун щхъэкІэ, Іуэхутхъэбзэ ящІэнкІэ хъзыру зэхэтт.

– Сыт мыгъуэр пхуэщлэжыну си хъыджэбз закъуэ! – зиЛэтыжаш аргуэру гъыбзэ макъым. Фыз нэкIухушхуэр иджыри къыIутт цхъэгъубжэм, и ИтIыр лъаIуэу куэб-жэпэми пщIантIэми къыщызэхуэса цIыхухэм къахуи-шийрт, иЛэтыжырти, я ди тхэ закъуэ, жиЛэурэ уафэмкIэ дэIэбейрт, кърихъэхыжырти зэкуэфауэрт, и цхъэпхэм къэкъурт кърифыщIыкIыжыну. «Еууей, тхэмышцкIэ, сыту Iей мыгъуэу иригъэлейр», – жызыли яхэтт къри-хъаллахэм. Абы хэту Исмел къыздикIыжари ямышцIэу шындэбзиймкIэ къекIуэкIыжри псынщIэу цIыхъэжаш унэм. ИкъукIэ Iэпхъашэлъэпхъашэу и фызым еIунщIу цхъэгъубжэм зэрыIуидзыжари ялъэгъуаш. «Сыт хуэ-пщIэжын?! ХуэпщIакIэщ уэ уи хъыджэбз закъуэм хуэпщIэнур! Куэд щIащ зэрыхуэпщIэр», – зэхахаш нэхъ гъунэгъуу шытахэм. ИкIи ягъэщIэгъуаш къагуры-мыIуэу: «ТIуми я зэхуэдэ гузэвэгъуэр цхъэ зраудэ-кIыжр», – жари. ЦIыху къомыр пщIантIэми зэрыщы-пэкIуу, уэрамми зэрыдэту, Исмел цхъэгъубжэр къри-дзылэжри и пхъум еджащ, мыдэ къакIуэт ФIыцIэ, жери. ФIыцIэт зэреджэр абы, ауэ и цIапэр Гуэщэнэт. Езы хъыджэбзыр фIыцIэу аратэкъым – фIыцIэ данэ къэна, хужь нэхутхъхут, и джийм ежэх псыр слъагъуу плэрэ, жыплэу. Ауэ и цхъэцышхуэр, и набдзэ къура-шэхэр вындым хуэдэу фIыцIэти, зэрыцIыкIурэ абыкIэ еджэурэ цIэ лей хуэхъуат.

Дэ ГуэщэнэкIэ деджэнщ.

Къыпыт пэшым къыщIэкIри Гуэщэнэ и адэм къы-бгъэдыхъаш, гъунэгъу дыдэу къыбгъэдыхъэри и ИтIыmkIэ зыкъришэкIащ. Адэми и пхъум Iэ дилъащ, и цхъэм ба хуищIри зыбгъэдигъэкIуэтыжаш, пхъум и нэгум нэхъ хуиту иплъэжын цхъэкIэ. «Умыгъ, умыгъ. Куэдрэ угъкIэ зыри нэхъыфI пхуэщIынукъым, уэ нэхъ Iей ухъун фIэкI», – едэхэщIащ, езыми гуIэгъуэр зэры-телъыр и макъ кIэзызым къигъэлъагъуэу. И Iэпхъуам-бэшхуэмкIэ пхъум и нэщIащэ псыфхэр кърилъэщIы-кIащ. Гуэщэнэ и нэщIащэхэр иуфэгъукIат, ныбжь тридзат, нэпс уэрым ирилъэсыкIауэ.

– ТIыс иджы, сэ жысIэnum къедаIуэ, – зэадзэпхъур зэбгъурысу шэнтжьейм итIысхъаш. Гуэщэнэ адэм и блыпкъым зригъэщIри и цхъэри абы и дамэм трилъ-хъаш. Исмел и цхъэгъусэм плэ ухуам зыхидзэжауэ хэ-Iубауэ хэлът, зэщыджэрт, и дамйтIыр зэзэмызэ къыхэс-кIыкI хуэдэт, ауэ макъ лъэпкъ игъэIужыртэкъым.

– КъедаIуэ иджы, – жиIащ адэм, пхъум и Iэр къи-щтэри Iэ дилъэурэ, – сэ сощIэ уэ зым сыкъызэрыбгъэ-пэжар. Уэращ, уэзыращ сэ насыпу мы дунейм щызиIэри

шызиІари. Андрей псори насыпыншагъэш, кІуэдащ. Сэ сощІэ уи анэм къыпхушІиха кІэдет офицерхэм уашІы-
дэмыкІуари – сэ сызэрымыарэзыращ, ахъумэ уэри уа-
ритынут абыхэм, уи дэлъхуитІым хуэдэу.

– А сымыгъуэзэрабгыжът! Сэра иджы псори зи
лажър! – къызэпиудащ фызым лІым и псалтър. – Нобэ
хуэдэ махуэ...

– Щыгъэт. Уэ сынопсалтъркъым. Иджы сэращ псэ-
лтънур, ауэ уэракъым сызэпсалтър... Бетэмал, нэхъа-
пэІуэ сыпсэлтън хуеящ. Сыкъуаншэщ, сыкъуаншэ
арэфщ. ИтІани сэращ псэлтънур. Мыр, мы зы закъуэр
псэун хуейщ. НэгъуэщІ псэуну зыхуэфашэ дэ къытхэ-
тыжкъым. Куэд жумыІэу тэджи ауэрэ зумыщІу уи Іуэху
я ужь ит. Узыпэрыувар пщІэжын хуейщ! – Исмел и
мыхабзэу апхуэдизкІэ къызэкІуэкІати, фызыр шынэри
щІэкІащ. Цыхум нэхъыфІ дьдэу зыкъышигъуэтыжыр,
зыкъышищІэжыр псори щыфІэкІуэда, нэгъуэщІ щыфІэ-
мыкІуэдыжыну щытыкІэм цыхунэсам и дежщ. Апхуэдэ
хъуат Исмел и Іуэхури.

– НтІэ, сэ бжеслэнурат, – къыщІидзэжащ адэм и пса-
лтър, – сэ сыпхуэрэзыщ уэ, уэ си бын закъуэм. Уэ Іумпэм
е хъэрэм ушІащІын къыпкІэрыпщІакъым. Иджы къыз-
жеІэ, нобэ хуэдэ махуэми укъызэдэІуэн сэ?

– СынодэІуэнщ, си адэ! – хэщэтыкІащ хъыджэбзыр,
нэпс къыфІекІуэхэри адэ бгъэгум щигъэпщІкуащ. – Абы
сыт хуэдиз гугъуехъ хэмылтми, аращ сэ си къалэныр.

– Иджыпсту щІэдзауэ пщэдей шэджагъуэ пщІондэ
нэхъ пІалтэ имыІэу удэмыкІуэу хъунукъым.

– Ар сыт, а жыпІэр, си адэ? – Сэ иджы си къалэныр
фэ сывигъусэну аращ, – къыщиудащ Іуэщэнэ гъыну,
итІани зишыІэжри къыпищаш, – нобэ хуэдэ махуэ
абыхэм цыхэтыр? Ар дауэ?

– Сэ уэри сыноныкъуэкъуну аракъым! УкъызэдэІуэ-
нумэ, къызэдаІуэ. УкъызэмыдэІуэnumэ...

– КъысхуэпщІ си унафэщ, – къиІушэщаш пхъум ар-
мыгъуейуэ.

– АтІэ мы зыр къызжеІэж, умыукІытэу. Иджыпсту
укІытэным и чэзукъым... Уэ зыгуэр уи псэм нэхъ къиш-
тэу уиІэ?

– Хъэуэ.

– НтІэ, сэ къыпхуэзгъуэтым удэкІуэнщ, гъыи, бжэи,
псалтэмакъи хэмылтэу, – къэтэджыжащ Исмел. И пхъум и
щхъэр Іэ дилтэурэ иубыдри и щхъэфэм ба хуишІыжащ.

– КІуэ иджы уи пэшым щІыхъэжи щІэс. Сэ къозгъэ-
джэху, ушІэмыкІ.

Къэхъуар мырат. Сэфар гъэр къищІа лІитІыр, я ши я Іәщи зэра҃ыгъыу, ГъуэрыщІ Ісмел хуашәри кІуахәщ. Абы хәтащ къуажә Советым и председателыр, стражниккІә зәджәу шыта, милицә папщІәу къуажәм дәта хъумакІуищ, Сэфари, шыхәт папщІә хуэдәу. УатепләнкІә, зикІ, гуп мамырт. Іәцәхәр линейкәжъым имылтамә, стражникхәми фоч зырыз ямы҃ыгтамә, махъсымафә къэзыкІухъ лІы гуп дыгъәлыфІ хуэдәт. АтІәми къуажә председателым асыхъэтым къулыкъу игъәзәщІафә е губжъаифә-плейтеифә теттәкъым. Ар тІәкІуи хуәхәпІацІәнәу лІы бгъуфІә хәщІыхъат, и нә къуәләнитІыр къидыхъәшхыкІырт, ауә и нәкІу тхъуәплтъым угъурлыфә фІәкІ дыхъәшхыни къекІуәртәкъым. КІәщІу жыпІәмә, шынагъуәтәкъым. ИтІани нәхъ зыгъәунәхуахәм, узижагъуәм къиугъәгубжъ Іәуб, хужа-Іәрт абы. Іәубт и цІәр. Партизаныжът икІи щІакъуәт, и лтәкъуәр къызәпаудри кІыжауә.

– ЛІо, ди хәщІәхәр хә фыхәплтәрэ? Фә фызыхуея дыдәм фыхудошә. Драгъәблагъәмә, дәри зы бжә дыв-дефәнщ, – яридзәщ Іәуб жәщ псом пхауә шытлә лІитІ зәхәуләнцІам. А тІум я натІә шІыху-фІыщІафәу къытебәгахәр щІахъумән щхәкІә, я пылэхәр къракъухри нәхъри нәщхъ Іей, нәщхыщә хъуахәт. Ауә Іәуб абы гу лтѳмытә хуэдәт. ГушыІәрт. Сэфари укІытәу къәгузәвжәт. «Ярәби, сә сыщыуауә пләрә-тІә? Лажә ямыләу зәхәсфыщІамә, сыту емыкІу сщІа. АтІәми, езыхәри зыщІыпІә шылажәу жаІә, дә тхуэдәу, Балтъкъ жаІа, Бабыгуйея жаІа... Сыщыуамә, Іәуб хә имыутІыпщыжарә, нәху дыкъыщекІакІә, дә хәщІапІи дыхуеижкъым шыжаІәм. Ари идакъым икІи мәгушылә. ЗалымыгъәкІә щхә лтәфын хуей мыхәр?» – гугъу дехъырт Сэфар...

Исмел и унәм щынәсым, куәбжәм Іулт набжәшхуәр Іуалтәффри дыхъахәщ, нәчыхытх къәкІуа лІы гуп хуэдә. Ахәр щхәгъубжәмкІә къызәрилтәгъуу, Исмел и ныбжъым хуәмыфәцәж псынщІагъә хәлъу къыщІәкІащ. АпхуәдизкІә пІащІәрти, и цей гъуапә лтәныкъуәр щриуар мывә дәкІуеипІәм къәха нәужыщ. Ар зи жъакІи зи пащІи ныкъуәтхъуфІ хъуа лІыжъ задә лтәгәт, плІа-шагъи щхәшагъи иджыри имыгъуәтауә. ЩІалә бжыфІәу шытагъәнт, иджыри тІәкІу мыкъуәгъууамә, лІы бжыфІә дыдәнт хужыпІәнут. Пәжщ, цІыху зәкІужщ жыхуәләм къемызәгъыну и ИтІыр, щымышу халтхъа хуэдә, хәнцәм ещху, Іәгубгъуә пхъашә лтәщт. Белджылыт зәрымылә гъәфІахәр: зәрысабийрә лІыщІәнрә

мэк'гумэшыщ'лэнрэ ф'лэк' зы махуи хьэулеятэк'ным. Яц'ыхурт, ауэ и ужь зэманхэм псэлтэг'уей, ц'ыху-хэмыхьэ, нэщ'хьеирилэ зэрыхуам к'ыхэк'л'лэ, псом хуэмыдэу и к'уит'ири к'лэдетым зэрыхыхьам щ'хьэк'лэ, дзыхь хуащ'дыжыртэк'ным, ф'ыуи ял'таг'ужыртэк'ным, жылэм я хьэрэм хуэат. Ар езыми ищ'лэжырти, зыми зы-к'лэрищ'лэртэк'ным, псоми защидзейрт. Гуп к'ыдыхьам л'лы мыщ'ыхуит'ыр щахил'таг'уэм, адреи псоми гу щал'гытэм, занщ'лэу к'ыгурыуат луэхур зылутир. Ар-щ'хьэк'лэ, г'эщ'лэг'уэнк'э, к'эщ'таг'эфи гужьеяг'эфи и нэгум к'ыщ'ыхьак'ным. Хэбг'эзыхьмэ, псэхуг'уэ гуэр иг'уэтыжа хуэдэ, и нэгур нэхъ зэл'тылук'ыжащ, «Алы-хьым и шыкурщ! Иджы сэри к'лэ гуэр зг'уэтынщи сы-тыншыжынщ», – жи'афэ тетт. Іюб набдзэгубдзапл'тэу епл'тащ абы, ф'эк'лэ к'ээхэшэн е к'эу'лэбжын и гуг'уэу-к'ыхуэщ'лак'ным. «Е бзаджэ Іейщ мы Исмел е зыри хи-щ'ык'ырк'ным», – хужил'фа к'удейщ.

– Хьэщ'лэ к'ыпхуэтшащ, Исмел. Мыхэр ныжэбэ жэщым уи деж к'ек'луэл'лэну йол'таджэщык'л'хэр, к'э-зышэн ямыг'уэтхэу. Иджы дэ к'ыпхуэтшащ, дебг'э-блэг'энумэ.

– Феблаг'э, ахэр мых'туми, фэри фыхьэщ'лэщ.

– Фынак'луэ-т'лэ, пщэдджыжь хьэщ'лэ г'ээхьэщ'лэг'уей-к'ным, жалэ. Дэ гуг'уи уедг'эхьыщэнк'ным.

Зы стражникимрэ шыг'ухумрэ щ'лэнт'лэм к'ыдэнэри адреи хэр щ'ыхьащ унэм, Сэфари я г'усуэ. Унэ зыщ'ы-хьар а зэманым шы'ла адыгэ унэ нэхъ зэг'эпэщ'аг'элуэ-хэм хуэдэт. К'лэлындор зэлуха к'ыхь Іутт. Унащ'хэр страпил т'уащ'лэк'лэ тел'хьауэ к'ыщ'лэк'лэнт: пэшыщ'хьэ-хэр бжей пл'анэ бгык'у пл'анэхэм я щ'ылу'к'лэ бжей пх'эбг'у пл'ащ'лэк'лэ и щ'лаг'э щ'лэт страпилхэм дэк'луэу щыщ'лэлу'лат, бгык'ухэр, ухуеймэ ф'лэдзапл'эу, ухуеймэ, тел'хьэпл'эу к'эбг'эсэбэп х'уну. Апхуэдэу щ'лар ику ит пэшышхуит'ырат: зым ик'ли щып'щаф'лэу ик'ли щ'лэсхэу, ет'уанэм хьэщ'лэ к'эак'луэмэ, щраг'эблаг'уэу (абы щыг'уэ адыгэхэм хьэщ'лэщ ехьэж'а ялэжак'ным). Лэг'унащ'хьэ-хэр, нэхъ хуабэ, нэхъ дэгу х'ун щ'хьэк'лэ, бгык'у дыдэхэм чий тедзауэ щ'лэежат. Ику ит пэшышхуит'ыр к'луэщ'ыб-жэк'лэ зэтыжат. Япэу зыхуэзэ пэшым щ'ыхьэхэри т'лы-сахэщ. Абы зыри щ'лэстэк'ным, щ'ыхьахэм ф'лэк'лэ, фызым зиг'эпщ'к'луат, Гуэщэни щы'лэтэк'ным.

Сэфар мыбы к'ыщыщ'ыхьар иг'тащ'лэм иджыти, зи-пл'тыхьащ ф'лэщ'лэщыг'уэу. Бжей бгык'у пл'л'имэшхуэ-хэри пэшыщ'хьэр зэрыщ'лэлу'ла бжей пх'эбг'ухэри, лэч мораф'эк'лэ ла хуэдэ, жьэгу маф'лэм к'ыщ'ыхуа Іуг'уэм ирил'ауэ тец'луук'ырт. Абы и жьауэм пэш к'луэщ'ыр

кЫфІ ныкъуэ къищІырт, ущхьэукъуэнкІэ узэригъэ-хъуапсэу. Ерыскъыми къыщІихырт, псом хуэмыдэу, нагуэу къыщІихьэрт кІагъуэмэмрэ лы гъэжъэрымэмрэ зэхэзэрыхыжауэ. «ДауикІ, сэ нэхърэ нэхъыфІу мэпсэу мыр», – жиІащ Сэфар игукІэ, ауэ ехъуэпсакъым, хузэ-гуэпа фІэкІ. Іэюб зыкъомрэ ерыщу еплъащ Исмел, лы мыщІыхуитІым я дежкІэ и щхьэр ищІащ.

– Хэт щыщ мыхэр, Исмел, уи дежи жэщакІуэу щхьэ къэкІуэнкІэ хъуа?

– СцІыхуркъым, зэгуэри слъэгъуауэ сцІаркъым. ИтІанэ, ахэр си дей къэкІуакъым, жэщуй махуэуи. Фэ-ращ къэзышар.

– Исмел, уи Іуэхур зыІутыр уэ уошІэж, уи хьэлтэр пхуэшэчыжащэрэт, нэгъуэщІ зытумылтхъауэ.

– СошІэж, нэгъуэщІ зытеслтхъэнуи сыхэткъым, си хьэлтэр спэчыжын фІэкІ. Ари схурикъунуц сэ. Сэ си щхьэр сужэгъуащ, – зыхьэкъуэртэкъым Іанкуни къэхьуртэкъым Исмел. Мурад гуэрым таучалышхуэ трищІа, тегушхуа хуэдэт, къимыкІуэтыжыну, лІитІ имыщІыхуми нэщхъ ІейкІэ еплъырт. Зыкъом лъандэрэ яфІапсалъэгъуейуэ, цІыхухэмыхъуэ щыта лІыр иджы псалъэным къыщІуд хуэдэт.

– АтІэ, уэ жыІэжыт, Сэфар, мыбыхэм узэрыхуэза щІыкІэр. Дэ залымыгъэкІэ къэтлтъафа мыхэр Исмел и деж, хьэмэрэ езыхэр къэкІуэну хэта? ПцІы ятетлтхъэу плэрэ? – зыхуигъэзаш Іэюб жыхафэгумкІэ тес Сэфарым. Сэфар зэрыщытар жиІэжащ, зыри щІимыгъуу икІи кІэrimыгъэхуу, жэщым залымыгъэкІэ къыфІэкІуэнхуэ зэрыхэтари зэрызэлэпщэкІуари. Ауэ пщэдджыжьым Исмел-бысыми хуэмеижхуэ лыгъэкІэ къызэрашари ибзыщІакъым. Ар щыжиІэжым Исмел гуапагъэ зыхэлъ плъэкІэкІэ Сэфарым зэреплтым гу лъытащ Іэюб икІи игъэщІэгъуащ зыри къыгурымыІуэу. Ар дауэ? Хуэдзэлэшхэным и плэкІэ, хуэнэгуфІи?

– Уи фІэщ хьурэ ар? – еушІащ Исмел гуэрым.

– Мэхъу, сэ зэхэсхакъым Сэфар апхуэдэщІ іупсу.

– АтІэ уэ сыт къыджеплэну иджы? ЖыІэ хэпщІыкІ псори.

– Зыри хэсщІыкІыркъым, – жиІащ аргуэру Исмел, – феушщІ езыхэм. Сэ щІалэ делэхэм я зэранкІэ апхуэдэ кІуэгъужэгъу куэд згъуэтащ. Ауэ мыхэр слъэгъуауэ сцІэжыркъым. – Іэюб губжьыр къыщыхэным нэблагъэрт, и зэгуэным зыкъиІэтат, ауэ губжькІэ Іуэхур нэхъ зэрызэхэмыбзынур ищІэжырти, зишыІэрт. «Дауэ ар, – егупсысырт псынщІэу, – зыри абы химыщІыкІыу? Пэжкъым ар!» Исмели къыгурыІуэрт езыр я фІэщ зэ-

рымышъури, кӀадет бын къызыщӀэхъуам щӀӀэркъым, жиӀӀӀӀ дзыхъ хуэщӀӀ зэрымышъунури. АрщӀхӀӀӀ сыт ищӀӀӀнт, пӀӀж дыдӀӀуи, зыри хищӀӀыкӀыртӀкъым ахӀр къы-
щӀӀыкӀӀӀӀыкӀуами я мурадми.

– Сэ сонцлэ фи флэщ сызэрымышхури, хуонклэ лэмал зэримылэжри. Мыбыхэм шхьэклэ сэ си кхуаншагхэр нэхъ цыклуи нэхъ ини хуужынукугым, ирикхуаш си кхуаншагхэр, сфлэфл-сфлэмыфлми. Итлани иджы мы кхуефхуэклым сэ зыри хэзмыштыкыгыр пэжш, сэ фыкыызлаллэурэ луэхур хэвмыгыэтлэсэмэ, нэхъыфлш, – жилаш, сэбэп хуон чэнджэщ гуэр итмэ нэхъ кхышштэу.

– НэхъыфӀыр дэ дощӀэ, апхуэдэу ушыгубзыгӀэм, нэхъапӀуэ утупсысӀэн хуеящ, – Іәуб и нӀщхӀыр зэхэ уклат, Іейуэ. ШитӀым аргуэру япхӀрыушӀыыхъа щхӀэкӀэ, а зы жӀуапхӀрат кӀапыкӀыр: ДжылахъстӀэней кыикӀыжхӀу БалькыкӀэ кӀуэжу, гъуэгуӀм жӀӀ кӀащы-техуэмэ, ГъуэршӀӀ Исмел бысым яхуӀхӀуну кыы-жралӀуэ, нӀгъуӀӀыкӀэ ямыщӀыхуу.

А зманым адыгэ хэкум детективи, криминалисти, пыхьэт тхылъ куэди щылакъым, иджы хуэдэу. Ыуэху зэрызэрахьэр жылэзыфлэщыгъэрэ дзыхьрэт, клэщлы жыплэмэ – адыгэ хабзэ. Ауэ адыгэ акъылри дахэ-дахэу пхуэхуэмэ, къарууншэкъым, зыкъомым гу лъыуигъэ тэнклэ хъунуш. Арат Ёюби зэгупсысыр асыхьэтым. «Хэтми, бысым гуэрклэ я Ыуэхур зэфлэклыну шытамэ, Сэфар нэхъ гъунэгъуу къахуигъуэтыну бысымыр сыт щламыдар? Сэфар зэрыжилэмклэ, ахэр Тэрч адрыщлым кыикл гъуэгужьми кыриклуакъым – мэз лъапэ къуацэ-чыцэ банальэхэм кыхэкלאщ. Езыхэм зэрыжалэм хуэдэу, яшхэри мыужьэжауэ, ауи кэмыбэкхъауэ, гъуэгунанэр я щлэщыгъуэу кырихьэллахэщ. Щхьэ пцлы яупср? Къуажэ птырым къеуэнкли къамэм кыхуелэнкли щхьэ хъуа? Ар бысым лъыхъуэклэ хъун? Пэжщ, иджы Ёщэ хейми мысэми ялыгъынклэ хъунуш. Аракъым къуаншагъэ белджылыр. Абыклэ щеупщлым жалэххари араш. Фэ щхьэ флыгъ, жари, зэфлэкלאщ. Абыклэ зыри кышпхуэщлэнукъым. Ауэ кыызэреклуэкла псомкли зыгуэр ерыщу зэрабзыщлыр, пцлы зэраупсыр белджылыш. Бутыпщынклэ Ёмал илэкъым», – зыхуищлыжащ Ёюб унафэ. Итлани зыгуэр щлэн хуейтэкъэ. Арщхьэклэ Ёюб адыклэ ищлэнуми жылэнуми нимыгъэсу хьэщлитлым я нэхъыщлэлур, я нэхъ бзаджэлур, нэщхьыцэ хуэдэр къэпсэлъащ, ауан Ыупщлэ хуищлы Сэфар еплъурэ.

– Дугуэ, дэ дык’уэншэнумэ, лей зетхэнумэ, ІэшкІэ зэщІэхуэпа шуитІыр мы щІалэ л’эс зак’уэм диубыды-фыну фи фІэш х’урэ?

– Тлэгъуаш фи нэху кьекIыкIари, – жиIаш Iэюб, гушыкI хэлъу.

«Зэ зэзудэкIыжын хуеящ, бетэмал», – щIегъуэжаш Сэфар, игукIэ.

– Мы унэм нэгъуэщI щIэскъэ, дэнэ щыIэ адреихэр? – щIэупщIаш итIанэ Iэюб.

– Хьыджэбзыр щыIэкъым, ауэ фызыр щIэсын хуейщ, – жиIаш Исмел, къриджэн цхьэкIэ, щIэкIыну зыкьиIатурэ. АрщхьэкIэ Iэюб идакъым, щыс а уздэщысым и деж, уэ нэхърэ нэхъыщIэ щыIэщ, жери. Зы стражникир игъэкIуаш. Иджы нэхъыщIэ-нэхъыжъ хабзэми хэтыжтэкъым председателыр – зэщхьэгъуситIыр я закъуэ зэхуимыгъэзэну арат. Куэд дэмыкIыу бжэр къыIуахри, Исмел и щхьэгъусэр къыщIыхьаш. Зи гупэр бжэмкIэ къэгъэзауэ щыс, иджыри къэс зыми къахуэмыщIыхуа лIитIыр щилъагъум, цIыхубзыр, имыщIэххэу псэ удын хьэлъэ гуэрым Iууа хуэдэ, нэрылъагъуу къэулэбжьри и щIыбагъымкIэ ещIыжаш, зыгуэрым зыкIэригъэщIэн цхьэкIэ, епхъуэкIыурэ. АрщхьэкIэ кIэщIу и ужьым ит стражник щIалэр къыдэ-Iэпыкъури, зэрыщытын хуейм хуэдэу, къызэфIигъэу-вэжаш.

Исмел и щхьэгъусэр и ныбжькIи и теплъэкIи и лIым хуумыгъэфэщэну щIалафэт икIи цIыхубз гъэфIагъэфэт. И ныбжьыр илъэс щэ ныкъуэм нэсами арат, и фэкIэ нэхъ щIалэжу къыпфIэщIырт. Мыбы балигъ хъуауэ къуитIрэ зыпхъурэ дэнэ къриха, жыпIэнт. Жыжьбэу уздеплъ дьдэми, зыхэпщIэрт и щIыфэ хужьыр, Iэ далъэурэ къагъэхъуа хуэдэ, алътес щабэм епхъу, утелэбэнкIэ зэрыгуакIуэр. И щхьэц фIыщIэхэми зы тхъугъи хидзатэкъым. И инагъыр дэгъуэ, дахэ жыхуалэм и щапхъэт. Ауэ и напщIитIым уеплъыпэмэ, теплъагъуэрт зэрыдзыхэр, зэрыхуэмыхур, кьиину зыгъэфIэныр и хьэл нэхъыщхьэ дьдэу зэрыщытыр. Сытми, цIыхухъу щэныншэ, екуэкуншэхэр нэхъуейншэу зэплъ хабзэ цIыхубз лIэужьыгъуэхэм ящышу къыпщIэкIынт. Епхътэкъым ар Исмел и фызыну, арщхьэкIэ зэщхьэгъусэхэр зэрызэрихьэлIэр къыпхуэщIэнукъым.

– Сыт, Дарихъан, хъэ укъащтэрэ? – зыхуигъэзаш абы Iэюб. Дарихъан гу къызэрылътытам Iейуэ хушIегъуэжауэ иджы жиIэнухэм зыхуигъэхьэзырырт, зибзыщIыжыну арат.

– AIэ тхьэ, сыкъэщтакъым. Сыт цхьэкIэ сыкъэщтэн. Сэ си гур щIэх-щIэхыурэ къокIуэ, цхьэуназэ Iеи сиIэ мыгъуэщ.

– Мыхэр пщIыхурэ?

– Хьэуэ тхьэ, сцІыхуркъым. Дэнэ щысцІыхун? Сэ сы-
щІэкІыркъым.

– Уэ ущІамыкІ щхьэкІэ, езыхэр плъэгъуауэ, зыгуэр
щхьэкІэ къэкІуауэ щцІэжыркъэ?

– СщІэжыркъым, слъэгъуауэ.

– АтІэ ныжэбэ фи дежщ мыхэр къыздэкІуар, къэ-
сакъым ахъумэ. Сыт ахэр фи деж къэкІуэнкІэ щІэхъу-
нур, сыт зыхуейхэр?

– КъыщцІэкІуэни щцІэххэкъым, тхьэ, къремыкІуэ
алейкІэ.

– Куэдрэ тумылъэщІыкІыу хэщцІыкІыр жылэ, –
къызэпиудащ фызым и псалъэр Исмел. – Уэ зыри
къыбдэджджуркъым, зэ дыгъэух мы жыхьэнмэ гъа-
щІэр! Мы тІум ярыхэз нэхъ мыхъуми зыгуэр щцІыхурэ,
плъэгъуауэ щцІэжрэ? Зыри хыумыщІыкІмэ, зыри
умыщІыхумэ, а уи щхьэуназэри уи гу къэкІуэнри сыту
щІэхыу кърихьэлІа мыбдеж. Сэ слъэгъуакъым уэ апхуэ-
дэу узэфІемахэу, куэдрэ.

Исмел и лЫ напэм хутегъахуэртэкъым, езым хейуэ
зыхыгъэкІ хуэдэ, и фызым трилъхьэнІа, ахъумэ шэч
ищІырт, зыхыщІэрт, и фІэщ хъурт Дарихъан зыщы-
мыгъуазэ а Іуэхум хэмылту. Игъэунэхуат зэпымычу
щэху гуэр къыкІэлъызэрихьэу. Унэм къызэрихьэрэ бэм-
плэгъуэр телту фІэкІа игъэпсэуакъым. И къуитІри зэ-
рысабийрэ и дыщымрэ езымрэ зыкІэщІаубыдэри зыгъэ-
сари, зыущияри, езыгъэджари ахэращ. Адэм и Іуэхуу, и
жэрдэму абы хэлъыр къилэжъари абыхэм зэратекІуэда,
зэрацІэкІуэдараш. Исмел езыр нэхъыбэм губгъуэм
итащ – уэтэрым тесаш, ващ, сащ.

«Алыхъ, апхуэдэ лэжыгъэ ІэфІей-лъэфІей сэ си
быныр хэзмышгъэхъэну, абыхэм я насыпыр нэгъуэщІ
зыгуэр хъун хуейщ», – жилэу, и лЫр зэзэмызэ къы-
щыдыхьэжым къыпэрыуэми, ар езыр зыхуейр ищцІурэ
иджыри къэсат, атІэми а делагъэмкІэ и дыщхэр
щцІэгъэкъуэн лъэщ къыхуэхъурт. Ахэри апхуэдэут зэ-
рыгупсысэр, къаруи ялэт а зэманым. Апхуэдэу псэуащ
Исмел куэдрэ, и гу бамплэр дихын къудейри хузэфІемы-
кІыу. Зэ тегушхуат дзыхъ нэхъ зыхуищІ и ныбжьэгъу
гуэрым етхьэусыхылІэну, ечэнджэщынуи, абыи зан-
щцІэу къызэфІибзыгъащ. «ЛЫр щцІэлЫр фызым и
гъуэлъэгъуу щытын къудейуэ аракъым, атІэ фызым
ІумпІэкІэ псафэ зримыгъэшэн, ишапэми, езыр зы-
хуейм хуэдиз зэрыфІефэн лЫгъэ хэлъын хуейуэ аращ,
нэгъуэщІ мыхъуми. Унафэ быдэ хуэщІ, фІэкІ мыхъуну.
Ар пхузэфІемыкІынуэ, зы махуи убгъэдэмыс», – къы-
жриІэгъащ а зэчэнджэща и ныбжьэгъум, ади-мыди ири-

мышъэкIыу. АрщхъэкIэ Исмел тIури хузэфIэкIакъым: абы шыгъуэ бынищри игъуэтакIэт. ИкIэм икIэжым и бынхэри езыри цIыхум, хэкум и бий кIэуфIыщIу кышщIидзыжахэщ. Хэт ищIэрэт а къомыр? Зыми ищIэртэкъым. Езым и гуIейгъэкIэ, и псэ фIейгъэкIэ цIыхум зыхихыу Хэкум и бий хъуауэ арат я гугъэр. АрщхъэкIэ и пэшэгъумыштумыщIэмрэ и лIыгъэншагъэмрэт мыгъуагъэ псори кызыыхэкIар. Дарихъан зэикI илгъэгъуатэкъым икIи зэхихатэкъым цIыху щыту и лIыр апхуэдэу къепсалгъэу икIи занщIэу кыгурылуащ гугъаплэншэу утыкум кызээрinar. «Сэ мыбы зыкIи сышыгугъ хъужынукукъым, ауэ хэт сызышыгугъынуур? Мора, мобдей шысыра? – еплгъащ гъэритIым я нэхъыжъым. – Ар нэхъ Iейжщ, дыщээрылэми, абы ищIэнур иухащ. Имышыпами, сыт сэ абы сыщIыщысхынуур, сыткIэ сышыгугъ хъужыну сэ абы? Аращ сыкыигъащIэу си гъащIэр зэтезыкъутари сызыгъэунэхъуари. Зэпытыр кыыхукIуэ абыикI» – щэхуу гупсысэщ цIыхубзри, итIанэ кышщIидзэжащ и жэуапым, и Iэ хужъ щабэхэр зэхилуатэурэ.

– Сэ зыри теслъыкIыну сщIэркъым, ауэ дыгъуасэмышу вэсмахуэ факъырэ гуэр кыдыхъэри лгъэлуащ гъуэмылэ тIэкIу жери. Хъэзыр силэтэкъыми, хуэзгъэхъэзырыну къэзгъэгугъат, сфIэгуэныхъ хъури. Езыр кыыхуэмызэжмэ, нэгъуэщI зыгуэр кыыдигъэхъэну жиIащ. Мыхэрами сщIэркъым. Факъырэ Iэджэщ иджы, мы гъаблэ махуэм (1920 гъэхэм я кышщIэдзаплэм къэхъуа гъейм ирихъэлIауэ арт а Iуэхури).

Исмел и фызым зэрыжъэхэлгъа псалгъэхэр шызэхихым, Iэуб занщIэу кыгурылуащ Iуэху бзыщIам и щэху псори зыбгъэдэлгъыр хэтми икIи гу зылгъыргъатэу цIыхубзым и шытыкIэ псоми кIэлгъышлгъу щIидзащ, и нэм кыфIэмынэуи къэнакъым Дарихъан лIы мыщIыхум зэреплгъа щIыкIэри а лIым «хъэуэ», жыхуилэу хуэмурэ и щхъэр зэригъэзари. Апхуэдэу гужгъэжъ плгъэкIэкIэ, яшхын хуэдэ, зэплгъ хабзэр зэикI ямылтэгъуа е ямыщIыхукъым, атIэ, куэд щIауэ зыхузэгугэп, зи зэраныгъэм игъэгугIа цIыхуш.

Иджы председателым шэч кытрихъэжыртэкъым а шуитIым я Iуэху псори Дарихъан зерищIэм. «Ауэ дауэ кышкърыха хъуну ар зызыушэхуну хуей цIыху бзэджейм?» – егупсысырт Iэуб. АрщхъэкIэ цIыхубзым и иужьрей псалгъэхэр кышщIум, абыи и IункIыбзэр кыгIэрыхъэ хуэдэу кыфIэшIащ.

– ФыкIуи къэфхыт а гъуэмылэ игъэхъэзырар.

– Сэ къэсхыныщ иджыпсту, – зричащ цIыхубзым.

– Хъэуэ, Дарихъан, ягъэлгъагъуи, мыбыхэм къа-

хьынщ, – жи!ащ Іюб. Дарихъан и гъусэу стражни-
китІыр щІэкІри, мыгувэу къагъээжащ, алэрыбгъупхъэ
къэлътмакъ зэпедзэкІрэ зы къэп зэпыгъэлІыкІарэ хъэ-
лъэу къыщІахъари. Алэрыбгъу къэлътмакъым зыбжанэ
и нэгу щІэкІагъэнт: цы Іуданэ зэпхыуахэмкІэ зэгуэрым
наІуэу хэшауэ шыта тхышхъэщІышхъэ сурэтхэр хэу-
жыхъажат, и Іуфэхэр хуабжыу техъукІат, езыми шы
пщІэнтІапсымэ гуащІэжыр къыкІэрихырт. Апхуэдэ
къэлътмакъхэр нэхъыбэрэ къызэрырахъэкІыр шыкІэщ,
ахъумэ цІыхум и дежкІэ иныІуэщ икІи хъэлъэщ. Пэж
дыдэуи, къэпми къэлътмакъми арылхэр гъуэмылэт:
хугу, шыгъу, лы кІапсэ гъэгъуа, кхъуей плтыжъ, хъэ-
къурт, тхъурымбей – зэман куэдкІэ земыкІуэкІын
ерыскъыгъуэ. А гъей лъэхъэнэм апхуэдэ гъуэмылэ
бгъэхъэзырыфыныр лъэкІыныгъэшхуэт, къулеигъэт.
Ар къызэрыгуэкІ факъырэ Іустэкъым.

– Мыри сыт? – щІэупщІащ Іюб, къэлътмакъым
къыкІа хъуржыным и щхъэр итІатэри игъэлъагъуэрэ. –
Мыри гъуэмылэ?

Абы изу илтт пщІащэ гъур зэхэщэщэжа. Ар зи-
щІысыр стражникхэми езыми къашыхуэмыщІэм, Сэ-
фар хуишиящ. Сэфар хэкум шыщІлэ къэкІыгъэхэри
псэущхъэхэри фІыуэ ицІыхурт: и гъащІэм и нэхъыба-
пІэр щигъакІуэр мэзрэ губгъуэрэт. Абы пщІащэ гъурыр
ІапхъуамбэшхуэмкІэ и Іэгум ириІуатэри епэмыжащ.

– Мыр фІарий тхъэмпэщ, шыцІынэм и деж уІэгъэхэм
тралъхъэ, гъэгъуамэ, и Іуэтахуэри траудэ, тхъэмпэ цІы-
нэ ямыгъуэтыжмэ. – Іюб хъуржыным иплъэІуэри фо-
чышэм ещхъу мыващхъуэ дахэ цІыкІу зыкъоми къри-
хаш. Ахэр езыми ицІыхурт.

– Мыри гъуэмылэ? Мыхэри факъырэ Іус?! – жи!ащ
Іюб къэлътмакъ гуэрым плэтешхъуэ шащыху жбы-
щІыжа кърилъэфурэ. – Сыт мыхэр зищІысыр?! – Совет
председателыр иджы къэтэмакъыу хуежъат. Абы и гум
техуэртэкъым, сабий ахъмакъ хуэдэу, къагъэпцІэну зэ-
рыхэтыр.

– ЖыфІэт, сыт мыхэр зищІысыр?.. ИкІи хэт мыхэр
зыхуэвгъэхъэзырар, къыфІуэт я цІэ-я щхъэ, дывгъэ-
цІыхут дэри! – яжбэхэгубжъащ зэлІзэфызым. Фызым
зызыкІуэцІиуфэжауэ щытт, ар къээзыгъэпсэлъэжыфын
дунай псоми темытыж хуэдэ. Исмел, дзыхъ къызэры-
хуамыщІыр ищІэ пэтми, алыхъым къыдищІэу жиІэнут
зыри имыбзыщІу, ауэ абыи хищІыкІыр мащІэт. «Ай,
фыз джаур, сыту Іейуэ укысхурикъуа, сыт иджы сэ
сщІэнул? Дауэ сыкъелыну сэ иджы мы псоми, цІыхухъу
напэ сІлэу? – егупсысырт ар псэ гугъуехъышхуэ телъу. –

Сэ сыкъелыныр Іуэхутэкъым, сыкъелынуи къышлэ-
кІынкъым, ауэ укІытэгъуэ хьэлъэр дэнэ схьыну?!
Дауэ жыслэн сэ си фызым ищІэхэм зыри хэсщІыкІыр-
къым е си Іуэху хэлъкъым, жыслэу. Апхуэдэ адыгэлІ
дунейм тет?! Аращ-тІэ, сэ си деж щегбгъажьэ хъунуш
цІыхум ящымыгъуищэжын псалтэжъу: «Бын кІуэдыр
зыхуэкІуэnum фыз щхьэзыфІэфІыр и пашэш», – жаІэу.
Хьэуэ! ЦІыхухъу напэ зиІэ жагъуэгъуу сыкІуэдыжми
нэхъыфІш, сэ си фызым къыскІэщІищІыхьахэм зыри
хэсщІыкІыркъым, си Іуэхуи хэлъкъым, жыслэ нэхъэр.
Жагъуэгъур – бийщ. Бийм бий фІащыж, ахъумэ цІы-
хухъу напэншэ гушкІыгъуэ хужаІэркъым. ИтІани, сэ
зыми и фІэщ сымыхъужынуи, хабзэм сыдэІэпыкъунш.
Аращ си напэр», – зыхуигъэувыжащ Исмел дяпэкІэ и
щытыкІэнур.

– Сыт ар зищІысым ушІышІэупшІэжыр? Уэ плъа-
гъуркъэ ар, Іэюб? Мыхэр уІэгъэ хушхъуэрэ ар зэра-
пхэнрэщ. Мы ерыскъыхэри шу гуп псо зы тхьэмахуэкІэ
зыкъуэсын гъуэмылэщ. КъыбгурыІуэрэ?

– КъызгурыІуакІэщ ар сэ куэд щІауэ! Хэт мыхэр зы-
хуэвгъэхъзырахэр? ЦІэ яІэкъэ абыхэм?

– Мыхэращ, дауикІ, мы фэ къытхуэфшахэр, ауэ ахэр
сэ сцІыхуркъым: си деж къыщыпэкІуу щытахэм яхэ-
такъым мыхэр. Си щыпэлъагъуш. Сэ сыщымыІэу къри-
хьэллами сщІэркъым, нэхъыбэм губгъуэм ситащ.

– ЖыфІэ, жыфІэ фэ, щІы фыупс, ауэ шІэвмы-
гъатхъашэ. ЦІыхум илгъэгъуа апхуэдэ хьэлэмэт, гъуэ-
мылэ зэгъэпэшари мы псори зратыр ямышІэу хэти хуа-
шийуэ? Хэт ар зи фІэщ хъунур? Хэт мыхэр икІи дэнэ
къыздиклар?! ЖыфІэ, фи Іуэху мыщІагъуэр нэхъри зэ-
Іывмыгъэхъэу.

– ЖыІэ фыз, сэ сщІэр жыслаш, уи жьэр зэщІэнаи. Уэ
дэрэ ди мыгъуагъэ зыщ, мыбы убзыщІын хэлъыжкъым,
уи гъашІэ псом зы сыхъэт губзыгъэу щыт, нэгъуэщІ
мышъуми, – зыхуигъэзащ аргуэру Исмел и фызым. Да-
рихъан хьэлъэу зэрыхэгупсысыхъар белджылыуэ и щхьэ
егухар къаскІэу къиІэтыжри, и лІым Іуплъаш. А фыз
дэгъуэшхуэр щхьэгъусэм зэрыІуплъа и нэгум дахашІи,
убзафи, гуапагъи къищыртэкъым, дзэлашхэрэ зэгупрэ
фІэкІ. И лІыр зэран кыхуэмыхъуамэ, езым псори дахэ
зашІэкІэ лажьэншэу зэфІигъэкІын хуэдэт, къышцыхьурт
къызыпэнэр и лІырауэ. «Мыбыхэм къагъэзэжмэ, уи
щхьэр кІапсэ лэрыгъукІэ пезмыгъалтэм, сыцІыхубз
напэншэщ, – хуэдзэлашхэрт игукІэ и лІым, – мес, хъар-
зынэу езыхэми ялъагъу хэт къуаншэми. Нэжэсыжъ,
укъызыхэкІар бгъэгъуэщакъым. Сэри сыкъелынш абы,

гъуэмылэ щхъэкIэ цIыху яукIыркъым. НэгъуэщI ящIэх-хэркъым, игъашIэкIи къахуэщIэнукъым...» – фызыр апхуэдэу гупсысэурэ хуэкIуащ жэуап зэритыну щIыкIэм.

– Ан-на мыгъуэ, гъуэмылэ щхъэкIэ цIыху апхуэди збэлыхъ хагъэтрэ. ИгъашIэми жалэ ерыскъыр бубы-дыныр гуэныхъщ, жари. Ерыскъыр мэжалIэм ишхын хуейщ...

– Аракъым дэ дызыщIэупщIэр! Хэт мыхэр, мы къы-фхуэкIуахэр, мы гъуэмылэр щIэбгъэхъэзырар? – зэпи-удащ Iэюб фызым и псалъэр.

– Мыхэри, мыхэр щIэркъым, – къызэIынащ аргуэру фызыр, итIани яIуплъэIуэ хуэдэ ищIри къыпищаш, – мор игъашIэми слъэгъуауэ щIэркъым, – жиIащ гъэр нэхъыщIэм дежкIэ и щхъэр ищIри, – ауэ модрейр слъэгъуа си гугъэжщ. – Ар жыхуиIэр шу мыцIыхуитIым я нэхъыжьыIуэ икIи нэхъ Iэдэб хуэдэрат.

– Хэт ар езыр?

– Елэнхэ ящыщ си гугъэщ, и цIэр Къанщауэщ, ара-къэ? – АрщхъэкIэ Елэн Къанщауэ жыхуиIэм жэуап къы-такъым.

– Дэнэ уэ ар щыщIыхур, Дарихъан? Къыджелэт хэп-щIыкI псори.

– Куэд щIащ ар сэ зэрысцIыхурэ. Сыщыхъыджэбз-дэсым. Ди деж сыщыIэт абы щыгъуэ. Си дэлъхухэм на-кIэлтъыкIуэурэ сцIыхуауэ щытащ, – щигъэтыжащ Да-рихъан.

– АдэкIэ-щэ?

Абы хэту щхъэгъубжэмкIэ и нэр хуэза хъури, Iэюб илъэгъуащ щIантIэм къыдыхъа, куэд щIауэ ицIыху, шы гъуабжитI зыщIэщIа тешанкIэ фIыщIэр. Фызым адэкIэ къыщIигъунIами емыжьэжу къыщIэкIри къэ-кIуахэм япечъащ.

– Ио, Iэюб, укъыдэджэри зыбгъэпщкIужай, уи IуэхущIапIэм щхъэ ущIэмысрэ? Дэ уэ дыплъохъури къуажэм дыдэтщ, – къридзащ сэламым япэ тешанкIэм къыкIа фэ кIагуэ фIыцIэ зыщыгъ, зи жъакIэр къабзэу зэщIэупса, зи ныбжьыкIи зи инагъкIи курыт лIы на-щхъуэ гуакулэм. Абы и ужьым итт кавалерист шыне-лышхуэ кIыхъ зыщыгъ лIитI. Ахэр, къэхъуа хъыбарыр щцэдджыжьым жьыуэ зригъэщIахэр, округым къыкIри иджы къэсауэ арат.

– Советым иджыпсту сэ щысщIэн щыIэкъым. Iуэхур здэщыIэр мыбдежщ, – пидзыжащ Iэюб, сэлам яри-хыурэ. – НакIуэ, фыныщIыхъэ унэм. – И гъуситIыр щIантIэм къыдинэри фэ кIагуэ фIыцIэр Iэюб щыгъуу

унэм щыхъащ. Следствие егъэкӀуэкӀыным, цӀыхухэм я фӀей къэтӀэщыным щӀагъуэу хуэӀэкӀуэлъаӀуэ хъун-тэкъыми, Ӏэуб, зы хьэлтӀэ гуэр траӀэтыкӀыжам хуэдэу, дӀэсэхужащ ахэр къызэрыкӀуам икӀи а къэкӀуам щӀэху цӀыкӀуу жриӀащ: «Уэлэхьи, сӀэ, ӀэпщӀэ, джатӀэ, жыпӀэмӀэ, сӀцӀэркъым ахъумӀэ абыхэм я тхьэгъэщӀыгъэ псом сыхэмизэгъэну, сыхолтӀэрэхъыхь, хужьри плтыжьри къысхуэмыщӀӀэжу. ФыкӀэмыкӀуами абы незгъэшэну арт».

Тябэрэ Сэфаррэ зрыжаІажыфымІа, к'эхъуам
щыгъуазэ зыхуашІри округым и чекистхэр Іуэхум и
ужь ихъаш.

– Сэ хуит сыхъуа иджы? СыкГуэж хъуну? – лъэгуаш Сэфар. АрщхэкIэ чекистхэм дэнэ къыщыхуадэнт, яутIыппщакъым. Ягу ирихъат абыхэм шуитIри жэщыбгым Iэпхлъэпх зыщIыфа адыгэ щIалэ лъэщыр. Ауэ аратэкъым къыщIамаыутIыппщыр – къыхуейт щыхъэт паппцIэу, бандитхэм зыгуэркIэ щIалъэфыжмэ, пэжыр щIамагытэнэн щхъэкIэ. ПцIы хэмылтъуи, бандитт ахэр икIи бандэ лIыкIуэхэт. Округым кыикIа чекистхэм къацIыхууи къалтыхъуэуи къыщIэкIащ Елэн Къанщауи абы и гъусэхэри. Ауэ а псом хэтыну хуеижтэкъым Сэфар. Езым кызыэрилытэкмIэ, абы и къалэныр напэ иIэу зэфIэкIат. «АдэкIэ къэнар зи къалэнхэм зэфIагъэкIыжынщ. Сэ сыхуейкъым ГъуэрыщI Исмел и мыгъуагъэ слъагъунуи и къуаншагъэ щыхъэт сытехъуэнуи. Тхьэр сымыгъэпцIынуи, сэ абы сыщыгъуазэкъым, жылэм Iупмэм зэралIым фIэкI. Пэжщ, и бынхэр кIэдэтщ, кIэдетым пыщIащ, сыт щхъэкIэ пыщIами, сыт хуэдэу пыщIами. Ауэ езы дыдэм и IэдакгъэщIэкIыу къуаншагъэ дэслъэгъуакъым, щхъэкъэмыIэту лажъэ фIэкI. Сэ зэрыслъагъумкIэ, къуаншэми зэрыкъуаншэр и бынхэр зэримыукIыжыфараш. Мо-тIэ, апхуэдэр цIыху псоми яхузэфIэкIыу кыщIэкIынкъым, алыхъым дыхуимыгъазэкIэ, жылэ ахумэ. Хьэуэ, сэ сыхуейкъым щхъэ къуаншагъэ зыдэзымылэгъуа лэжъакIуэ лIыжъ и мыгъуагъэ слъагъунуи и къуаншагъэ щыхъэт сытехъуэнуи».

Цыхупсэм Іаджи щощІэ. ШыІэщ псэ бзаджэ, гупсысэ мыхъумыщІэхэмрэ гуращэ Іейхэмрэ щэхуу игъафІау; шыІэщ псэ щаби, бзаджагъэ лъэпкъ кІэрымышщІау, нэгъуэщІым и псэ фІеигъэри хуэмышчэу. Апхуэдэт Сэфар идунейтетыкІэкІи и ІуэхущІафэкІи, укІэлъыплъышамэ. Щэхущ икІи кІыфІщ, мазэхэ жэщым хуэдэу, цІыхупсэр. КъыпхуэщІанукъым а нэхъыфІ дыдэу плъагъуми и гум къыпхуилъыр. Сэфари щэхуу яхузэгупыжат Іэюби, округым къикІахэми, стражныч дыдэхэми. И бзэгур шхэрт жиІэну: «Сыт иджыри фызыхуейр? Гъуэмылэр зыгъэ-

хъэзырар Дарихъанщ. Щхъэ фыдэмыкІыжрэ мы пщІантІэм?» АрщхъэкІэ хужыІакъым. «А унафэр си деж къэсыркъым», – кыгурыІуа къудейщ. Абы щыгуэст Іюби къэкІуахэми я лэжыгъэм щыщІадзэр. Борис, арат фэ кІагуэ фІыцІэ зыщыгъым зэреджэр, фІыуэ и ужь итащ бандитхэм е къыздэкІуам къапкърихыну, гъуэмылэм нэмышцІ, абыхэм яхыну зыхуеяр. Гъуэмылэ щхъэкІэ е гъуэмылэм фІэкІ хуэмейуэ ахэр къызырэмыкІуам шэч къытрихъэртэкъым абы. И фІэщ хъурт нэгъуэщІ мурад, нэхъ мурadyшхуэ, иджыри ябзыщІу зэралэр. «Къэлътмакъымрэ къэпымрэ зырызу шыплІэм дэфлътхэмэ зэфІэкІат, сыт шы ІэдэжитІри къыщІэфшар?» – яупщІа щхъэкІэ, зыри къикІакъым. «Къэлътмакъымрэ къэпымрэ шитІым зырызу тетлътхъанут», – жаІа фІэкІ. Дарихъани уафэмрэ мыващхъуэ кланэмкІэ тхъэ иІуащ абыхэм зыри химыщІыкІыу, гъуэмылэр псапэ папщІау яхуигъэхъэзыращ, ахъумэ я щэхуи имыщІау. Исмел и щытыкІэкІи и жэуапкІи Іуэхум щымыщыххэ хуэдэт, щымыщыххэми ещхът.

– Іюб, гъунэгъухэм ящыщу щыхъэтитІ кърэгъаджэ, – ищІащ Борис унафэ. Щыхъэт машІэт абдей, къэхъуари къэмыхъуари – телъыджэ гуэрхэр къэзыщІау щІэгъэтхъауэ зыІуэтэжыну зыфІэфІ куэд къыккъуэплъу адэмыдэкІэ къыккъуэтт. Нэхъ хъэрэмыншәІуэхэри куэбжәпә уэрамым, пщІантІэм дэтхэт. Псоми зәлътәщІысат Сәфар и жәщ гъэритІыр ГъуэрыщІ Исмел зэрыхуашар. Ауэ зыми ящІэртэкъым Іуэхум и пэжыплэр. Къраджащ нэхъ цІыху зэтетыІуэхэм ящыщу щыхъэтитІ. Бандитхэм зыІэрагъэхъану зыхуея псори къагъуэтын хуейт, абыхэм я мурадыр, я къуаншагъэр здынэсыр нахуэ хъун щхъэкІэ. Борис и унафэкІэ стражникхэми шынелыщхъуэ кІыхъыщыгъ чекиститІми щІадзащ Исмел и лъапсэр къахъунщІэн. Дзыгъуэ гъуанэ дихъаи къагъэнакъым унэм зыдэмыплъарэ къамытІәщІарэ. Гуәцәнә хуагъэхъэзыра пхъуантәдәлт нэгъунә. Зыри ягъуэтакъым. Бандитхэри лъапсэр зейхэри гузавә хуэдәтәкъым щІәшынән къагъуэтынкІэ. Унәм къыщІэкІри псәуалътәхэм кІуащ. Абыи щылътыхъуащ ялътэкІ къамыгъанәу. Бгъэныщхъэхэм, гуәщ лътәгухэм мыжурәкІә хәпыджащ, блынджабәхэр къауІыхъащ, пхъә зәтелътхэри мэкъуәщым кыина мэкъужь ІәтитІри къызәтрадзыжащ. Зыри ягъуэтакъым. ЩІапІэр псори къаплътыхъащ, къакІухъащ, шэч нэхъ зыхуащІхэм мыжурәкІә хәпыджащ, зыри ягъуэтакъым. Лы гуп ешаелІар пхъә къутапІэм хәтІысхъәжащ, Бориси Іюби яхәту. Зыр зым еплътыжыртәкъым, зәщукІытәж хуэдәт. Я нәгукІи, шхупщІатэр къә-

зымышъэсу изыкІутыжа щІалэ цІыкІу фІэкІ умышІэну, щІегъуэжу укІытэжагъэфэхэт. Дауи, тыншкъым, ар хэт хуэдэми, цІыхум зы бэлыхъ къыкъуэпхыну и ужъ уи-хъэрэ зыри къыкъуумыхыжыныр. Апхуэдэм Іэнкун къи-мышцІыж цІыху щыІэкъым. Ауэ абы щхъэкІэ щІапхъэу къэплътэр умышІэу зейкІ къэбгъэнэж хъунукъым, мыхъэнэшхуэ зиІэ Іуэху ущыбгъэдэтым и деж. Бориси куэдрэ Іэнкунакъым. ИщІэрт абы, хэт и фІыгъэми, а махуэм хэкум, цІыху цІыкІум я дежкІэ мыхъэнэшхуэ зиІэ лэжыгъэ зэрызэфІэкІыр: Елэн Къанщауэрэ абы и гъусэмрэ къаІарыхъат, ар дыдэмкІэ куэд щІауэ зи ужъ ит бандэ гупым лъэлэсынкІэ хъунут, абыи и мызакъуэу округым и комиссар нэхъыщхъэр гъуанэдэуэ зыукІам и лъэужь техъэнкІэ гугъэрт. Ар, пхъэ къутапІэм хэлъ дзэл телущІыкІыплэжъым здытесым, къыдэплътейри пэ-мыжыжъэу къыщыт Сэфар къеплъаш, хуабагъэрэ гуа-пагъэрэ и нащхъуитІым къыщІихыу.

– Сэ игъащІэм уэ сыпхуэзауи услъэгъуауи сщІэжыр-къым, ауэ дяпэкІэ узгъэгъуэщэнкъым, – жиІаш гума-щІэу.

– Абы ухуэзэн щхъэкІэ ущэкІуэн хуейщ, ар жылэр здэщыІэм щыбгъуэтынукъым, – гушыІаш Іәуби, нэжэ-гужэу.

Сэфар гуапэр фІэфІ хъуат, ауэ жиІэнур имыщІэу и лъакъуэхэр зэблигъэувыкІри гуахъуэ иыгъыр щІэ-рыщІэу зыщІигъэкъуэжащ. Абы нэхъ жамыІэу Борис гуэрыр чэнджэщ гугъум хыхъэжащ: «Дунейм, дауэ тщІыну? КъытІарыхъар ди гъусэу дыдокІыжри, я щэхур къонэ, дыдэмыкІыжщи, нэгъуэщІ лъыхъуапІэ щыІэж-къым. Щэч хэлъкъым, а шы ІэдэжитІыр ауэ сытми къыздралтъэфэкІыркъым абы. Гъавэ ирахыну аращ жышІэнути, яІэр гуэным илътщ, нэгъуэщІ гъэхъэзыра щыІэкъым. ШащІэгъуэр зытелъу жэщым къыдыхъэу дэкІыжыным яхъынур гъавэу щытамэ, ари, гъуэмылэм хуэдэу, гъэхъэзырауэ щытынут, гуэным ипщхъэ-къи-мышщыжу. Ауэ дэнэ здэщыІэр, икІи сыт ар?» – апхуэдэу гупсысэурэ ззэмызи зиплтыхъурэ гуэщ блынджабэм еупсеяуэ кІэрыт гулъэмыжыжъ гуэрым и нэр техуаш. Зыбжанэрэ щысаш, абы и нэр теплътызауэ. ИтІанэ къэ-тэджри блыным екІуэллаш, гулъэмыжыр кыкІэрихри еплъаш – ар выгу гъущІ гулъэмыж гъумыщІэкъэ гуэрт, плІимэу, и джабэхэр ултыйм хъепІацІэнэлуу къришхы-кІауэ. Лому къагъэсэбэпу кыщІэкІынт, и пэр пылты-кІат дзасэм хуэдэу. Мыдрейхэри кІэлтышлътырт, сыт абы кІэрилтъэгъуар жыхуалэу.

– ФынакІуэ, хадэр щІэфщыкІ иджыри зэ фІыуэ, –

жилаш, ломыр и гъуситлым язым иритри. Хадэр цыклу-тэкъым, дестынэ ныкгуэм щигъунут, фыгуэ. Ар лъэувыплэ зырызу щлэппщытыклыну тынштэкъым, ауэ сыт ящлэнт, унафэр – унафэщ. Шыгуэгу дыдэм ихъэри, абдеж кышщыщладзащ етуанэ щлэщыклыныр, мыжурэхэмкли ломымкли хэуэурэ. Исмили бандититлри кыыздрашэклырт, къагъуэтламэ щыхъэт езыхэри тращлэжыну. Шыгуэугум мыларысеижь къом итт, зы кхъужьейжь закъуи яхэту, жыг щлагъыр удзыпцлэу зэщлэклэжат. Илъэс куэд лъандэрэ щыпщхъэфэ кышщагъэхъеяуэ кышщлэклынтэкъым, псылэрышэ клантлэ цыклуи гущащэу щлэжырт. Дуней бэлыхэри кызыфлэмылуэху природэм и сурэт мамыр дахэм, ущыпсэунклэ уехуапсэу. Іюб гу лъитащ гулъэмыжыр зылыгъым щлагъуэу кызырыхуэмыгъэсэбпым: Іэ лъэныкгуэклэ игъэтэрэзыну хуежъэрт, арщхъэклэ армыгъуейуэ кышхутелэтыклыу пригъэхуэхыжыф къудейт, итлклэ и ужь ихъэрти ари хуэгъэшэрыуэртэкъым.

– Сэфар, – еджащ. Сэфар шындэбзийм и деж кышщит, а псоми зэшыгъуэу къахэплъэу. Хуейтэкъым абыхэм хэтыну, ауэ кыгурылуэрт абы зыгуэр хэмыту зэрымышунур. Тлэклу къэклуатэ хуэдэ ищлащ Іюб и дежклэ, кыжжрилэnum пэплъэу.

– Сэфар, – жилад аргуэру Іюб, – мо ломыр зылыгъым кыелыхи уэ ирилажъэт абы, мыжурэр кърештэ езым.

Сэфар зыри жилакъым, зыкъомрэ зилэжъащ, къепсэлъам еплъу. Бориси еплъащ, ауэ абы зыри кыжжрилакъым, къащти кыумыщти, езыри къеплтъа флэкл. Мылащлэурэ клуэри гулъэмыжыр кыылахаш, Іэ лъэныкгуэклэ, къамыл лъэдийм хуэдэу, къепсынщлэклыу, удзыпцлэ хъанц гувым пхихурэ щлым хиупцлэу щлидзащ гулъэмыжым и зэхуэдитлым къэсу. Ломыр кызылихыжар зыкъомрэ къеплтъащ абы, и жъэр ущлауэ, игъэщлагъуэу. Итланэ езыми и мыжурэр кыиштэжри, адрейхэм хуэдэу, щлым хэулуэу ежъэжащ. Ар зылтэгъуа Борис и щхъэр игъэклэрахъуэри Іюб еупщлащ:

– Ярэби, сыту цыху гъэщлэгъуэн ар, сыт абы и лэжыгъэр?

– Сыт и лэжыгъэн, адрейхэм хуэдэщ арикл, мэкъумэш тлэклу ещлэ, и шхын хурикъун, нэхъылбэрэ мэзым щлэтщ, губгъуэм итщ, мэщаклуэри. Целуанщ.

– Пэж дыдэуи, хъэмэрэ къарууфлэщ, жыплэу ара?

– Сщлэркъым сэ абы флэппщынур, ауэ дэ тлээгъуакъым, ди нэгум щлэклакъым абы къаруклэ пэхъун цыху щылуэ.

– Ар шынагъуэщ а жыхуэплэр.

– Дэ насып диІәши, ар гумаңІәш, икІи гуңІәгуылыш, ахтумэ бэлыхь дыхэхуат жылэ псор, цІыху кѳиин гуэру шытатэмэ, арщхэкІэ езыр, нэхъ гу шабэрэ нэхъ псэ шабэрэ цІыху умыгѳуэтыну, апхуэдэщ. Ари, а ди Сэфар! Ди гушхуагѳи ар!

– Ярэби, дэ кѳыддэлэжъэну кѳытхэмыхъэну пІэрэ ар?

– Ауи жумыІәххэ... Иджыпсту сыщеджам плъэгѳуакѳэ ар кѳызэрыдэплъари зэремыпІәщІәкІари? Апхуэдэ лэжыгѳэ абы кѳалэну кѳыпхуищтэнукѳым.

– ГъәщІәгуәнщ, – хуеплъэкІыжащ зи гугѳу ящІым Борис. Сэфар кхъужей щІагѳым щІәтт, зәтеуыІауэ, гулъэмыжри ІәубыдыпІә фІәкІ кѳыхэмыщыжу щІым хәупІауэ; езыр Борисрэ Іәюбрэ кѳеплътрт.

– НакІуәт, абы зыгуэр кѳигѳуэтащ, – зричащ Борис, Іәюби абы и ужъ иту ежъащ.

– Сыт, Сэфар, мыбдеж шыІәІа? – щІәупщІащ чекистыр.

– СщІәркѳым сә абы шыІәр, ауэ мыращ, – жери гулъэмыжри кѳыхилтъэфыжри аргуэру хиупщІәжащ. Иджы ІәубыдыпІи кѳэмынәжу, езыр-езыру кІуәцІрыщтат ломыр.

– КъәфтІ, псынщІәу, – жиІащ Борис.

Лы зыщыплІ щежэкІэ куәдрэ и ужъ итынт абы? ЩІадзаш кѳәтІын. Удз лъабжъэм хъанцу зэригѳубыда белышитІ-щыр кѳәтІыху, куәд лъандэрэ ямыгѳэхъея щІыщІә дыдэм хуэдәу, гугѳу дехъащ. Абы фІәкІри, щІыгулътыр нэхъ тыншу белыпэм кѳыІәрыхъэ хъуащ, кѳәтІу ягѳэбыдәжа мащэ зәпәплІимэ кІыхым и блынхәри кѳыщІәщащ. Борисрэ Іәюбрэ занщІәу зы нәкІэ яплъащ бандититІымрэ Исмелрэ. АрщхэкІэ бандитхэм я нәщхъыр апхуәдизкІэ зэхәукІати, кѳыпхуәщІәнутәкѳым я гурылътыр. Исмел, кѳыгурымыІуэ телтъыджә гуэрым Іуплъа хуэдә, гъәщІәгуәныгѳэр и нәгум щІәтт, нәщхъеириләу шыта и плъәкІәри зәлтыІукІыжауэ зә кхъужейищхъэмкІэ дәплъейрт, зә кхъужей лъабжъэм щІәплъэжырт, – ярэби, сыту пІэрэ мыр зищІысыр, – жыхуиІәу. ЩІәхыІуэу мащәм и щІәм нәплтъысынми хуәпІащІафә тетт. «Мыр е узижәгѳуәным и махуәу бзаджәщ, е зыри хищІыкІыркѳым мы екІуәкІ псоми», – хужиІащ Борис абы игукІэ. Ауэрэ хъәуазәжъ фа тІәкІу кѳрахыжри мащәм илътыр кѳыщІәщащ. Ар кІәртІофт. Зы илтъэ е нәхъыбәІуэ хъуагѳәнт зәрыщІатІәрэ, иныкѳуэр зәрыхъурейт, адрејр фыри зэхәзәрыхыжат. КІәртІоф фам зи лъащхъэм нәс хәщәта стражникхәр пІащІәу икІи хъуанәурэ ІәзэрыубыдкІэ кѳыкІыжащ бамәр кѳызрих

мащэм. Зыкъомрэ зыми зыри жиІакъым, щхъэщы-
тахэщ мащэ бжъэпэм, абы иплъэу, кІэртІоф зэхэфыхъа
ямылѳагъужа хуэдэ. Нэхъыбэр аргуэру Іэнкун къэ-
хъужат, къызыфІэмыІуэхуи яхэтт. Сэфар и дыхъэшхын
къакІуэрт, къыргэкІуртэкъым ахъумэ, и жагъуэ хъун-
тэкъым апхуэдэу къызэрыщІэкІар. КъыІукІыжынхэу
зэрыгъэхъэзырауэ, Исмел къэпсалъащ:

– Уэлэхыи, ар мыпэж, абдей хуэдэхэм игъащІэм сэ
кІэртІоф щыщІэзмытІэ.

– НтІэ, сэ пкІэщІэстІа уи гугъэ мыр? – губжъащ
Іэюб.

– СщІэркъым, ауэ сэ щІэстІакъым.

– Къивдз кІэртІофыр, – жиІащ Борис, жыджэру зы-
къыгъээзжри. Хъэнцэ къахъри кърадзащ кІэртІоф зэхэ-
фыхъар. Иныкъуэхэм зэ ІэкІэ я пэр щаубыдыкІырт, зэ
хъэнцэм епхъуэжырт. Шыгъуэгу жыг щІагъыр фа бамэм
зэщІищтат. КІэртІофым и щІагъым къыщІэщащ нейуэ
зэІуща чэтэн Іув, псыф хъужауэ. Апхуэдэ чэтэн Іэщэ
къыщрашэкІкІэ е щагъэувыжкІэ топхэм, пулеметхэм
трапхъуэ хабзэщ. Чэтэныр трахмэ, Борис гузавэу махуэ
псом зылъыхъуар илът, дагъэ егъэфэжарэ икІи мы-
уІыияуэ: фоч, пулемет зэпкърыха, дзэху коробкэкІэрэ
шэ куэд... Абы и ужькІэ махуэ зытІуш дэкІыжа нэужыщ
Дарихъан и гуІэгъуэ гъыбзэм жылэр щызэщІигъэстар.
ГъуэрыщІ Исмел езыри и бынуагъуэри Хэкум къыхъэ
мыхъуну ирашын унафэ къэсауэ арт. Зывгъэхъэзыр,
къыжраІат, къыкІэлъыкІуэ махуэм дашыну.

4

Гугъуш, цІыхур къызэрекІуэкІа псори умыщІэу, зы-
хуэза-зыІуаа гъащІэ ІэнатІэхэм уащымыгъуазэу, суд теп-
щІыхъыныр. Хъэуэ, ГъуэрыщІ Исмел и судыр нэгъуэщІ
зыгуэру ящІэ хъуну щытыгъауэ аракъым. Абы нэхъ
щабэу убгъэдыхъэ хъунутэкъым. Хэбгъэзыхъмэ, а зема-
ным хабзэу щыІам абы нэхъ суд шабэ къезэгъыххэну-
тэкъым – а бынунэр Хэкум имыкІуэдыкІыу щыбгъэ-
псэуну. АтІэ, апхуэдэу щыщыткІэ, сытыт абы нэгъуэщІ
Іэмалу иІэжыр? Хэкум ибгъэкІуэдыкІын щхъэкІэ, е я
плэм иукІыхъын е къыздимыкІыжын, хэку Іуэхухэм
къыщылъэмыІэсыжыфын щыплэ жыжъэ гуэрым гъэ-
кІуауэ, езыр-езырхэу лІэжыху, абы щыІыгъын хуейт.
Судым гушІэгъу хэлъу къыхихар етІуанэ унафэрат – зэ-
рыбынунэу хэкум игъэкІын хуейуэ. КІэдетым яхэзэ-
рыхъауэ яхэта и къуитІми, езыхэр щымыІэми, унафэ

трашлыхъат, къуаншагъэу ялэжьамкІэ укІ къамыхъмэ, я Іыхлыхэм гъусэ хуашлыжыну. Ауэ хэт ищІэрэт ахэр здэщыІэ къуэджэладжэр, е щхьэрыуауэ цІыва шэм щигъэтІылыжа щІыкъуэр? Хьэмэ Кърым Іуфэ ІукІыу тенджыз ФІыцІэм исыкІыжа кІэдетыжъ дзэлэшхэхэм хъэихубжэхуэщІу здраша?

ИтІани хъуркъым уемыгупсысу: сыт къызыхэкІар игъащІэкІэ къуаншагъэ зылэжьыну хуэмеяр, дыгъуэ-гъуакІуэу щымытар, зи ІапщитІым къыдэкІым фІэкІ мылтыку хьэрэм зэзымышьэллар, лэжьэн фІэкІ Іуэху зымылар къэралми цІыху цІыкІуми я бийуэ къыщІэкІыжыныр? Дауи, щхьэусыгъуэ иІэщ абы, щхьэусыгъуэ гуэр зымыІэ зыри къэхъуркъым.

ГъуэрыщІ Исмел и щІалэгъуэм ТахътэмышцІхэ я лыщІэт. Исмел щалтыуа, щапІа, къыщыхъуа жылэмрэ ТахътэмышцІхэ я лъапсэмрэ, къэбэрдей щапхъэхэмкІэ къэплъытэмэ, зэпэгъунэгъутэкъым, шы кІуэрыфІ утесми, зы шэджагъуакІуэ гъуэгу дэлът. Гъэми щІыми и унэ къемыкІуэлІэжу, зэзэмызэххэ фІэкІ, абы щыІэт. ТахътэмышцІхэ уэркъ лъэпкът, ауэ езыхэм загъэпщырт, зышамыгъэпсэлъэжІауэ, гущІэгъурэ щабагъэрэ яхэмылтыу, лъыми фІэмылІыкІыу. Загъэпщ пэтми, цІыху мыгъасэ Іэлхэт, хьэкІэкхъуэкІэ бзаджэм хуэдэу. ТахътэмышцІхэ лъэпкъ угъурлыкъым, хужалэрт зыцІыху псоми. АрщхьэкІэ лыщІэ тхьэмышцІэм сыт ищІэнт? ЛыщІапщІэ къезытым хуэлэжэн хуейуэ арати, яхуэллыщІэрт. Пэжыр жыпІэномэ, лыщІапщІэр мыІейуэ ятырт. Лъэпкъым я нэхъыжъым унафэ ищІат, илгъэс зыщыплІ япэкІэ, кърах лейр яхуэмышшэчу лыщІэ псори зэгурыІуэу зы бжыхъэ жэщ гуэрым заублэрэкІыу къызэрыІукІуэсыкІыжам къыхэкІкІэ. Абы шыгъуэ а зызыгъэпщхэм я Іэщым и зэхуэдитІыр зезыхъэн щхьэкІэ, щІымахуэ ткІийм икІуэдэгъащ. Щылэжьащ апхуэдэу абы я деж Исмел илгъэситху нэс. «Хъунщ иджы сызэрылІыщІари, си лыщІапщІэр къеІысхынщ, си унэ секІуэлІэжынщ, фыз тІэкІуи къэсшэнщи унагъуэу сыпсэунщ», – щыжилэ дыдэм, ТахътэмышцІ зэкъуэшхэм я нэхъыщІэр (ахэр зэкъуэшихрэ зэшыпхъуитІрэ хъурт, я адэри псэут) къеджэри, ямыхабзэххэу, унэм щІашащ. «Ярэби, сыту плэрэ мыбы сызэрищІыныр?» – гузэващ Исмел. Исмел, езыр цІыху фэншэтэкъым, инт, бжы-фІэт, нэщхьей-нэщхьейуэ къоплт щхьэкІэ, къарукІи зэфІэкІ иІэт. Ауэ псэрэ гукІэ абы пкърылтыр зыми игъэунэхуатэкъым. БжыфІэ Іэджи щыІэщ хуэмышхурэ къэрабгъэу. Исмел унэм щІыхъэри жыхафэгу бжэблыпкъым кІэрыувэжащ.

– ТЫс, – жиІаш ТахътэмыщІ нэхъыщІэм. ИгъащІэм ялгъэуатэкъым ТахътэмыщІхэ я унэ лыщІэ щагъэтІысауэ. «Ярэби, мыр сытым къыхэкІа?» – игъэщІэгъуащ лыщІэм, арщхэкІэ тІысакъым, къыкІэрынащ а зыкІэрытым, и ІитІыр едзыхауэ, зыри жимыІэу. Сытми, залымыгъэкІэ иригухри къыргъэжъащ и Іуэхур.

– Иджы сэ бжесІэнуращ, узгъэгугІэнуш, дунейм теткъым уэ къохъулІам хуэдэ насып къызэхъулІа... Ди шыпхъум уэ игу урихъащи, нэгъуэщІ, пщы щауэ тхудэ-кІуэн идэркъым. Ар здэпшэу укІуэжыну арщ, уи лыщІаппщІэр зэхуэхъсауэ уэттынщ, ди шыпхъуми – Дарихъани, Іыхъэ гуэр иІэщи, ари хэтлхъэныщ. Уэ езыр улэжъакІуэ хуэмыхукъым, тІэкІу дыдэ зыбгъэхъеиххэмэ абы фрикъунуш.

Дэнэ къыкІынт абы къимыгъэуІэбжъын лыщІэ?! КъэуІэбжъащ Исмили, жиІэнур имыщІэжу, щысащ зыкъомрэ щыму. Уэркъ щІалэм, дауи, и гугъагъэныщ абы зридзыхыу и лгъакъуэхэм ба къыхуищІыну, гугІэгъуэрэ фІыщІэрэ къыхуигъэшыну. АрщхэкІэ тІэкІу-тІэкІуурэ, щхъухъым хуэдэ, къыпкъырыхъащ Іуэхур зищІыср.

– Дэ, фи шыпхъум сэрэ пэшэгъу дызэхуэхъункъым, – жиІащ армыгъуейуэ, щхъэкІуэ къызэрыщыхъуар наІуэу.

– Ар сыт щхъэкІэ?! Уэ дэ дыкъыумыдэу ара?! – еІэ-лэкІуащ пщы нэпщІ щІалэр.

– Хъэуэ, аракъым, апхуэдэуи жумыІэ.

– АтІэ сыт? Ар хъэ уи жъэм къекІуэхха?

– Сэ сытым срищІыс, фэ фи шыпхъу щхъэгъусэ къысхуэхъуну. Абы хуэфашэр нэгъуэщІщ.

– Хъэ-э-уэ, хъэуэ-тІэ! Дэ жытІамэ, къытегъазэ диІэжкъым. Упсэуну ухуеймэ, аращ; умысэунумэ, нэхъыфІыжщ, лыщІаппщІэри къытхуэнэжащ.

Исмел кІэзызыу шынащ: ищІэрт абы ТахътэмыщІхэ яхузэфІэкІыну, лыхулыщІэ зимыІэхэм ящІэфыну. Зы къуаргъ къраудыхауи къафІэщІынутэкъым цІыху яукІын жыхуэпІэр, ари гъуанэдэуэу, щэхуу. Арат я уэркъ напэри здынэср.

– Аращ, – къыщІигъуащ щІалэм, – зызэгъэпэщ. Ауэ, жалакъым жумыІэ, фэ тІур фызэгукІуагъэкІэ, дэ дымыарэзыу фызэрыша фІэкІ нэгъуэщІ гуэр дунейм къытебгъэхъэныщи, уи гъашІэр бухащ, ди шыпхъум щхъэкІи къэдгъэныжынкъым. – Исмили хузэфІэкІыр Дарихъан кыишэу я унэ къекІуэлІэжынырати, нэхыхъ хуатхащ. АрщхэкІэ лгъагъуныгъэ тІуми зэхуаІакъым. Ауэ бын ягъуэтащ, я бынхэри балигъ хъужащ. Исмел, нэгъуэщІ зыгуэри игъэунэхуа щІыкІэтэкъыми, зы щІы-

пІәкІи еплгъәкІыжакъым, еплгъәкІынуи хушІыхъакъым. Дәнә кІуәнт Дарихъан Елән Къанщәуә къимышІыхужу?! КъишІыхужат япәу шылултәм. Арат ар зыгъәделәу ишәжын зымыдәжар. Ауә гъәшІәгъуәныр ТахътәмышІхә ар къазәрелараш. Шынауә къышІәкІынхәш: Еләнхә лгъәпкъышхуәт икІи лгъәпкъ лгъәшт, ТахътәмышІхә лгъәпсәрыхыр къыхуагъәкІуәфыну. Дарихъан щІалә игъуәтыхукІә, ТахътәмышІхә щІагъуәу зылгъәхъакъым икІи къегугъуакъым. Ауә и къуитІыр къәжәпхъыу зырыхуежъәу, къагъәкІуәрә ирагъәшәжү, е къәлуәхурә езыр, и къуитІри и гъусәу, щІәх-щІәхыурә кІуәжү хуежъаш. «Дауә хъуми, дилъ хыхъаш абыхәм. Дә ди пхъурылгъыхуәм я гъәсәкІә хъунумрә хъәл-щәнү ягъуәтынумрә ди дежкІә мыхъәнәншәкъым. Ахәр къәтәджын хуейш дә къыткъуәуәнү, ди гупсысәм къытехуән хуәдәу. Абыхәм я адәр лгъыхукъуәлми, езыхәр ди дежкІә къәләжын хуейш, къушщхә хужьылтыр зэрынәхъ лгъәщыр нәрылгъәу яшІу», – арат ТахътәмышІ зәшхәми я адәми я гупсысәр зытеухуар. Арат. Дарихъан фІы къышІащІыжар щІалә цыкІуитІыр езыхәм зраубыдыләнү арат. ИкІи къайхъулаш. Куәд дәмькІыу Исмел и къуитІри езыхәр къәнәрә анәшым нәхъыбәрә шылә хъуаш. КъыдәкІуәтеихукІә я адәм и псәукІәр ягу иримыхъыжу, ТахътәмышІхә – анәшым я гъәшІәр нәхъ къәштәу щІадзаш. Дауи нәхъ къәмышцтәнрәт? Уә жылә закъуә, узыхуей псори хъәзыру къуахъәлләу, щІәнІа хуеймә, уә зыри умышІәу, лышІә гуәрым укъеджәрә, ар бгъәлуәхутхъәбзашІәу, а ІуәхутхъәбзәщІами утекІиәми, ухуәдалгъәми хъууә. Абы ишІылужкІә дыжынышхуә пшІәхәлтү, дыжын телгъәкІә гъәшІәрәшІа уанәрә джәрышІәрә телгъыжу шы къуатмә, уәри къәмә-бгырыпх дахә цыкІухәр къышІапхәмә – хәт и щІалә цыкІут апхуәдә гъәшІәр нәхъ къәзымышцтәнур, Исмел и псәукІәм нәхърә?! Исмел щІымахуәм уәтәрым тест, гъәмахуәм мәкъумәш ишІәрт. Анәшым щалгъәгъум хуәдә зы махуә гъәшІә шагъуәтынутәкъым Исмел и деж, игъәләжъән фІәкІ. Ахәр ләжъәнү анәри хуейтәкъым, къуәхәми пахыжат. ЩІымахуә пшыхъәшцхә гуәрым Исмел шыгъын зәрихъуәкІыну, зигъәкъәбзәнү къәкІуәжат, вышцъуитІкІә пхә гулгъәфІи къыздишәри. Выхәр щІитІыкІыжаш, гур иунәшІащ, къышар пхә санжә дәлтым дахәу, зы пхә дәкъи къыхәмышІиикІыу зәхуәдәу трилгъәжәш. ИшІәнур иухыху, зыри къыпежъакъым, икІи къыдәләпыкъуакъым. Сабий Іәуәлтәуи шыләтәкъым. ПшІантІәр нәшІт икІи щәхут.

Псори зәфІигъәкІри щІыхъәжыну щіунәтІым, ипхъу

цЫкІур кЫшцІэжаш, анэр кЫкІэлтЫкІийуэрэ: «УшцІэ-мыкІ, шЫлэм уигъэдыкЫнш, кІуэцІырыхун». «Уар-рэ, дадэ кЪэкІуэжаш, дадэ кЪэкІуэжаш!» – гуфІэрт Гуэ-щэнэ.

– «По-тІэ кЪэкІуэжамэ, уи шЫпэлтЫагъу дадэ?» – кЫкІэлтЫуаш аргуэру Дарихъан и макъыр, езыр ауи кЫкЫуэмышлЪу. Абдежш, Исмел и Іуэху псори зэфІигъэкІыху, шцІантІэм цІыху дэсрэ дэмысрэ кЫшци-щІар. Абы шЫгъуэ зэлІзэфызыр зэрызэрымылтЫагъурэ мазэм шцІигъуат.

– Уар-рэ, дадэ кЪэкІуэжаш! Сэ укЪэслтЫагъуат зан-шцІэу, мамэ сыкЫшцІигъэкІыркЫым ахЪумэ. Иджы, адреЙ унэм шЫшцІыхЪэм, сыкЫшцІэжаш, – кЫлтЪэ-лтЫырт Гуэщэнэ. Адэм и пхЪур ІэпллэкІэ кЫшцтэри зды-шцІыхЪэжаш. А зы цЫкІурат Исмел кЫхуэгуамашцІэу иІэххэр. Адрейхэм кЪамылтЫагъуххэми, ядэнут, кЫилэ-жЫыр ярихЪэлІэмэ. Ауэ и пхЪур адреЙхэм зыкІи яшхЪ-тэкЪым. Гуэщэнэ дежкІэ анэшри и дэлтхухэри хамэт, и анэ дЫдэри кЪешцІыІэкІырт. КЪыгурымыІуэ шцЫкІэ зы-хищІат ахэри езым кЫызэрыхушцт цЫкІлэр. ПхЪумрэ адэмрэ гъашцІэ шхЪэхуэ яІэ хЪуат. Абы кЫххэкІкІэ егЪэ-леяуэ зэхуэгуамашцІэт, зэрымылтЫагъумэ, зэхуэзэшырт. Адрейхэми Гуэщэнэ апхуэдэу кЪалтЫагъухукІэ, нэхъри кЪепхЪэшэкІхэрт. Арати, зэадэзэпхЪур кЫзэхуэнэри, бынунэр гурэ псэкІэ зэпыІудза хЪуаш: Исмелрэ Гуэ-щэнэрэ зы лЪэныкЪуэу, анэшхэри кЪахэтЫжу, адреЙ псори, нэгъуэщІ лЪэныкЪуэу. И лЪакЪуэр псыф шцЫлэ хЪуати, зэрышцІыхЪэжу Исмел и гуэншэрыкЪхэр лЪи-хыну зригЪэзыхахш. Ар шцІлтЫагъум, хЪыджэбз цЫкІлум псыншцІэу адэм и лЪабжЪэм зышцІидзэри и ІэпхЪуамбэ хужь шабэ цЫкІлухэмкІэ гуэншэрыкЪ лЪапсыр итІатэу шцІидзаш. «Сэ лЪызгЪэх, сэ инышхуэ сыхЪуауэ жыпІа-кЪэ?»

– ЗумыуцІэпІыж! – хуилтЫаш абы анэр.

– ХЪэуэ, сэ лЪызгЪэх. Сэ унэлут сыхЪуну жыпІакЪэ, мамэ? – Гуэщэнэ ишцІэртэкЪым а псалтЪэм кЫкІлри унэлутыр зишцІысери. Абы шЫгъуэ шцЫлІи унэлути зэ-рышцымыІэжрэ куэд шІат, ауэ и анэм, уэ узэрыхъунур унэлутш, кЫжриІуэрэ есат. Исмел и фызым еплтЫаш, ар илыгъуэн хуэдэ, нэшхъ ІейкІэ, ауэ зыри зэжралакЪым. Апхуэдэут а зэлІзэфызыр зэрызэпежЪэр, нэхъыбэрэ зэ-рымылтЫагъуами.

– Дэнэ шцЫлэ шІалэхэр? – шцІэупшцІаш Исмел.

– Ди деж шцЫлэш, дэнэ шцЫлэн, – жиІаш Дарихъан, ахэр и дышым зэрышцІлэрейр зыкІи игъуэджэу кЫмы-лЪытэу.

– Я Іуэху шыІэкъым апхуэдизрэ абы. БжесІаш ар тІошІрә. Зә къыбгурыІуә хъунуш ар!

– Сыт шыщымыІәр? Сыт уә ебгъәшІәну абыхәм?

– ЕзгъәшІән мащІә? Балигъ хъунуш ахәр иджы мыгвуә, и чәзу хъуаш ләжъәнү, зыгуәркІә къыздәләпыкъуну. Сыкъыдыхъәжыху аращ. Ди деж шыІәщ, ди деж шыІәщ. Фи дежыр дәнә дыдә фә?

– Сә сыхуейкъым си бын вәнвей къышІатхъуу къәнәнү. Абыхәм нәгъуәшІ насып яІән хуейш. Мис а насыпыр къышцагъуәтынум шыІәщ ахәр.

Исмел къыгурыІуакІәт, ныкъуакъуә щхъәкІә, и Іуэхур езыр зыхуейм зәрытемыхуәжынур. КІәшІу жыпІәмә и къуитІри зәрыфІәкІуәдар. Абыхәм я адәр зыуи кърамыдзәжу щІадзат. Анәшхәмрә анәмрә фІәкІ Исмел Іыхылы гъунәгъууи къащыхъужыртәкъым. Хәбгъәзыхмә, ТахътәмышІхә я лышІәхәм зәрахушщытхәм хуәдәу, я адә дыдәм хуәхъуахәт. АрщхъәкІә хәт хуәтхъәусыхәнт, хәт ирихъәлІәнт и щхъә? Псори езым и хуәмыхугъәмрә и къәрабгъагъәмрә къыхуахъати, закъримыгъащІәу езым игъәвыжын хуейт. Абы и закъуәт? Езыми фІуә ищІәжырт напәтөхыгъәрә лыгъәншагъәу къуәлъ щәхури, ари щІихъумән хуейт. Арати, а пщыхъәщхәм и ужькІә илгәс зытхух нәхъ дәмыкІыу революцәр къәлыдщ, Граждан зауәр къәхъури, ТахътәмышІ зәшхәм я гъусәу Исмел и къуитІри кІәдетыдзәм хәпшәхъуаш. КІәдетыр къуажәм дәсыхукІә езыр уәтәрым тесащ, и унәм, Дарихъан я гуашәу, офицер ефәешхәр щекІуәкІаш. Абы шыгъуәщ Дарихъан и пхъури офицерым иритыну щыхәтар, зыми худәкІуакъым ахъумә. Арат, и пхъур, иджы Исмел гукъеуә нәхъыщхәу иІәжыр, ахъумә езым къышщыщІар хуәмыфащәу къылтытәртәкъым. КъыгурыІуәжат фІуә, яукІыну блынджабәм ирагъәувәлләми, схуәфащәкъым жимыІәжыну. И судыр щащІәми зыкІи къаригъәшІакъым хуәфІәмыкІыу къуаншагъә къызәрылтысар, ахъумә езым и щхъәкІә зәримыләжъар. КъаригъәшІәпами, мыхъәнәншәу къышІәкІынт, сыт щхъәкІә жыпІәмә, дауә зәкІәрачынт зәлІзәфызыр, хәти и фІәщ хъунт ар? ИтІани суд нәхъышщхәр къеупщІыжащ икІәм:

– Уә жыпІәжыну узыхуейІа? – жери. Исмел къәтәджаш, зыкъомрә зрикухъаш, жиІәнур и бзәгупәм пылгъу, и бгъәм телгъу – хужымыІәу.

– ЖысІәнут... сылгәІуәнут...

– Уи Іуэхум тләІуә-тхъәусыхә зәрыхәмылтыжыр къыбгурыІуакъә?

– Хъәуә, аракъым, ар зыхәсщІыкІаш.

– АтІэ сыт? ЖыІэ.

– Сэ зыпху, зы хъыджэбз сиІэщ. Фи фІэщ фщІы, абы лажъэ имыІэ. Абыхэм я мэ, ди мэ жысІэну арат, кыщымыуа. Балигъ хъуа къудейщ, илъэс пщыкІуий. Ар къэвгъэнэну, къуажэм къагъэнэну сылтэІуэну арат.

– Ар дауэ? Ар нэхъ тынш хъуну уи дежкІэ? Уэ жьы ухъуащ.

– Си дежкІэ, дауи, тыншкъым. Сэ сыІуэхужкъым. Ар лажъэ имыІэу дэ къыддэкІуэдынуу.

– Хэт ар жызыІар? Фэ фыкІуэдынукъым. Фыпсэунуу, ауэ нэгъуэщІ пщыІэщ фыщыпсэунур.

– Ари сощІэ, ауэ сыныволтэІу. Аращ сэ жысІэжынуу. Судхэр зэплгъыжащ, зэчэнджэщ хуэдэу. Апхуэдэ Іуэху пщыхуээхэр иджы ипэут.

– Лы иІэу щытамы зыгуэрт, – жиІащ судхэм ящыщ зым.

– Дауи, лы иІэу щытамэ, унагъуэ пщхэхуэ хъуамэ... сытыт сэ сыщІэлтэІуэжынуу? – Исмел и нэпс къекІуахэр цей Іэщхэ пхъашэмкІэ щІилтэщІыкІащ.

5

Я хабзэкъым адыгэм, адыгэм и мызакъуэу, сыт хуэдэ лгъэпкъми я хабзэкъым цІыху хутыкъуам аргуэру хушІэрыуэу, джэлауэ щылтым аргуэру кыттрагъазэурэ удын ирадзу. Абы теухуауэ урысми яІэщ псалгъэж наІуэ дыдэ. Исмел хутыкъуат, гъащІэ удынышхуэ кылысат. Абы хуэдзэлэшхуэ, Іумпэм зыщІу, хушІэджэу шыта и къуажэгъухэри иджы нэщхъеауэ егупсысыжырт, щІапщытыкІырт щІэрыщІэу Исмел и гъащІэ псори и дуней тетыкІари, езыхэр зэрыщыгъуазэм хуэдизкІэ. «Исмел езыри кызыыхэкІари лэжъакІуэжыщ, дэ тхуэдэ лэжъакІуэжыщ: и ІэдакытІым ищІа къажмыжхэр лІэжыху хэкІыжынукукъым. АтІэ дэнэ и деж ар дэ кыдэбийжын, зэран кытхуэхъун щыщІидзар? Сыт апхуэдэу щІэхъуари?» – зэрыхэгъаплгъэрт къуажэ лІыжьхэр.

– Уэлэхы, кытхыхъуэ, кыддэгущыІэу, и нэгу зэльтыІухауэ зэ дымылгэгъуа ар, – жалэрт иныкъуэм, – белджылыт ар дэ кытгщыщыну зэрыхуэмейр.

– АтІэ, хуэмеймэ, иджы хуэзам, уэлэхъэ. ИрекІуэ адэкІэ.

– Апхуэдэ дыдэу жывмыІэ, цІыхум и къуаншагъэр здынэсыр фымышІэу.

– Дауэ зэрыдмышІэр?! Уи къуитІыр кІэдетым

яхыхэмэ, уи гьуэмылэкIэ бандэхэр бгъашхэмэ, абы ищIыIужкIэ уи хадэм зы шуудзэ къызэзыгъэпэщын Iэщэ гъэпщкIуа къыщагъуэтмэ, ирикъункъэ ар къуаншагъэу?!

– Ар езым къаригъэгъуэтауэ жалэ.

– Къыигъуэтыжащ, игъэтIыльтати.

– Хъэуэ, ар пэжщ. Машэ къатIам кIэртIоф фа фIэкI шамыгъуэту къыIукIыжхэрэ пэт, Исмел яригъэгъээжри, итIанэщ Iэщэр къыщагъуэтар, – жиIащ абы хэта щыхъэтхэм язым. Ари кърихъэлIауэ хэтт а гуп зэныкъуэжкъум.

– Сытми, аращ ар. Хуэмыфашэ къыщыщIакъым.

– Тхъэ дыгъыIэ, абы шэч хэмылт, ар пэжым. Ауэ езыр-езыру къытехуэу лIэ бабыщи щыIэщ, джэдылIэм здахъ бабыщи щыIэщ. Мис, аращ Iуэхур, – къыхидзащ зи жъакIэ тхъэпэхур, бэлагъым ещхъу, пыубгъукIа лIыжь гуэрым. Ар нэхтыжъу къыщIэкIынт псом нэхърэ: зыри пэрыуакъым, пэплгъэ хуэдэхэт абы иджыри зыгуэр къыщIигъуным икIи къыщIигъуащ.

– Фыз псори лгъахъэ зэрынэщ, ауэ Исмел щыщыуэпар езым хуэмыфашэу ТахътэмыщIхэ я пхър къуажэм къыщыдишараш. Аращ езым и Iуэху псори ди къуажэ Iуэхухэм щыщ куэди къызэрыкIар. Лгъэкъ угъурлыкъым ахэр.

Ари къащтащ гупым къабылу. Абы и ужькIэ зэныкъуэжкъуаIакъым. Ауэ псоми ягу щIэузащ лажъэ зымыIэ хъыджэбзым – Гуэщэнэ.

– А тхъэмыщкIэ цIыкIур, нэхъыбэм гъунэгъухэм щыIащ, зигъэпщкIуу, хужьыдзэр дахужыху, – къыщIидзэжащ псалтэмакъыр япэ дыдэ къезыгъэжъам, – и гъунэгъу дыдэхэм зэрыжаIэмкIэ, и анэми дзыхъ хуищIыжыртэкъым абы, и адэрат нэхъ зэгъэщIылар.

– Ар пэжщ, Гуэщэнэ сэ къызэлгъэIуауэ шытащ уэтэрым, и адэм и деж сшэну, – щыхъэт техъуащ абы Темыркъан-гъукIэр.

– Уэлэхыи, уэ а уи кIыщым укъыщIэкIыу, зипчу ар пшэхукIэ зэрыхъунIами, хъунтэм.

– Хъуакъэ-тIэ, уэлэхыи хъуам, – зэщIэдыхъэшхаш гупыр, – Темыркъан сыджым теуIуэурэ, кIэдетыдзэр ирахужащ.

– Ай, бетэмал, IусшакIэщэрэт а шейтIан джэгум нэхъ пэжыжэIуэу, къелынкIэ хъунт, ари мыкIуэду.

– Уэлэхъэ, сыти жыфIэ, дэри дымышIагъуэ. Псоми суд тщIэнуш, ахъумэ зыми дыдэIэпыкъуфынукъым. Сытыт абы хэлтыр, Темыркъан, уэ лIышхуэм ар пхузэфIэмыкIыу? Хъэмэ ушына?

– Исмел хузэгүэпу кыигъэнагъэнщ.

– Сышынактым, Исмел и зэгүэпкIи къэзгъэнактым. Сыт сэ Исмел езым кызыщIар? Зэхэсхактым сэ абы и бзэгукIэ е и зэрэнкIэ кыулейсыз хъуалауэ. ЖыфIэ, тхьэр вгъэпэжмэ. СыукIытэжыххэнкымыи, си хуэмыхугъэкIэ къэнащ.

Апхуэдэу западзыжурэ екIуэкI псалтэмактым кIуэ пэтми нэхъ наIуэу кыыхэщIрт Исмелрэ и пхъумрэ хуащIыж гушIэгъур. Абы щыгъуи зыри зэрыхуамыщIэжыфынури абы Iэмал зэрымылэжри кыагурыIуэрт.

Щэху-нахуэми пэжыр щIэнэрктым, пэжыр пхокI. Исмел и судыр зыщIа кыулыкыушIэхэми зыхащIат псэрэ гукIэ абы езым и мурад щIакIэ кыуаншагъэ зэрымылэжъар – хуэмыхугъэрэ дзыхагъэкIэ зэрыунэхъуар. ИкIи абы кыыхэкIкIэ, и лъэлур, къезэгъыххэнумэ, хуагъэзэщIэну кыуажэм аргуэру зэ кыыщышIэушIэжат. Дауи, Гуэщэнэ щхьэкIэ псалтэ Iей жызыIа кыыдэкIагъэнктым жылэм.

6

ГъуэрыщI зэрыбынри гъунэгъухэри жейактым жэщым. Ягъэхъэзыращ гъуэмылэ, Iэмал имыIэу нэхъ зыхуеину хъэпшышхэр, здахыфын-здашэфынум хуэдиз. Езым яIэр яIэт, ямыIэри хъэблэм кыызэхуахъесащ: хэт джэд гъэжъа, хэт жэрумэ, хэт лы гъэгъуа, хэт мэжаджэ, хэт кхъуей плъыжъ. Гъаблэ махуэм зызытрагъэлIыкIыу яхъумахэм зыри щысхыжактым. Дуней и пIалтэ зыщIэ нэхъыжъхэм кыыхахащ кърахъэлIауэ хъуам Iей мыхъуу, мыкIуэду нэхъыбэрэ зекIуэну ерыскыгъуэхэр: кхъуей плъыжъ, лы шыуа гъэгъужа сыт хуэдэхэр. Езыми яIэт ахэр, ауэ Дарихъан бандитхэм яхуигъэхъэзырати, щыхъэтлыкъ папщIэу судым яхыжат. Жэщым нартыхур ягъэлыгъуэщ икIи яхъэжыжри хъэкъурт ящIащ, хъэлыгъуэ ящIащ, кыылыш, ерыскыы гъур ягъэжъащ. Щыгъынри – апхуэдэу. «Хуабэ, сыт хуэдизкIи хуабэ», – жаIэрт лыжъхэм. КIэщIу жыпIэмэ, хуагъэхъэзыращ гъуэгуанэ жыжъэм, здэкIуэну нэса нэужыи кыулейсыз мыхъун хуэдэу. Апхуэдэу щащ а быным иужь дыздэу и хэкум щилтагъужыну нэхур. МахуэщIэ кыихъар уэфIыфэт, зы щIыпIэкIи зы пшэ кIапи уэгү щхъуантIэм иплтагъуэртэктым, дыгъэри цIуугъэнэрэ пIащIэу кыыщIэмыжу, пэрыуэншэу укъэбзауэ хуэмурэ кыыдэкIуэтейрт, псэуалтэхэм, жыгхэм я жъауэ лъакъуэ кIыхъхэм иджыри кыыщIэна жэщ щIыIэтыIагъэр нэ

рымылѡагѡу дуней хѡуам хѡшыпсыхѡыжырт. Исмел и куѡбжѡпѡми и пѡцѡантѡми цѡыхур пѡыпѡктурт. Ежѡэрт кѡѡхѡунум. Езыр кѡѡлындорым тет пѡнт цѡыкѡу лѡа-
куѡищым тест, хѡмбыѡуу пѡыс фѡѡклѡ умыщѡну, и иѡ-
тѡыр и лѡѡгуажѡхѡм трилѡхѡѡауѡ. Дѡзышынухѡр
кѡѡсыным пѡплѡэрт. Іѡуб кѡыдыхѡѡри занѡцѡѡу абы и
дежкѡѡ иунѡтѡлѡщ, зыгуѡр жриѡлѡщ, пѡѡху зѡрызѡжрѡѡ
пѡцѡыклѡм хуѡдѡу. Зыкѡыгѡѡзѡжри псѡми кѡѡеджѡщ.

– Мыдѡ фыкѡѡекѡуалѡт.

Уѡрамым дѡти пѡцѡантѡлѡм дѡти – зыри кѡѡмынѡу
екѡуѡлѡлѡщ, бжѡѡупѡр ѡуфѡбгѡуу. Исмел кѡѡѡтѡджѡщ, кѡѡ-
лындор пѡѡор Іѡ ижѡымкѡѡ ѡубыдри нѡщѡхѡейѡу кѡѡ-
хѡплѡлѡщ тѡлайкѡѡ, зыгуѡр кѡѡахицѡыхукѡѡну лѡыхѡуѡ
хуѡдѡ.

– Сыкѡуѡншѡщ сѡ, – кѡипсѡлѡлѡщ абы хѡлѡѡу, –
кѡысхуѡвгѡѡгѡу, кѡысхуѡвгѡѡгѡуфынум хуѡдиз... Ди
ужѡыр махуѡ фхухѡу! – Ар жиѡѡри пѡигѡѡтыжѡщ, кѡы-
пимыщѡфѡѡуѡ. Арѡщѡѡклѡ нѡгѡуѡщѡ зыгуѡри жиѡѡну
гугѡу зѡрыдехѡыр белджылыт.

– Алыхѡым гуѡцѡлѡгѡу кѡыпхуищѡ, уѡ уи пѡхѡѡклѡ дѡ
укѡыдѡкѡуѡншѡѡѡуѡ тѡцѡѡркѡым, – жѡѡѡ пѡхѡѡклѡ, зы-
кѡѡмрѡ зыри кѡыпѡцѡигѡуѡкѡым. Итѡѡнѡ цѡей Іѡщѡхѡ пѡхѡ-
шѡмкѡѡ нѡщѡлѡщѡхѡр пѡилѡѡщѡцѡыклѡри кѡѡригѡѡжѡщ.

– Емыкѡу сыкѡѡѡмыщѡ! Гугѡущ сѡ иджы жысѡѡнур!
ѡуѡ кѡуиѡм и пыѡр пѡхѡѡрыхумѡ, укѡытѡжыркѡым,
жыхуѡѡѡрѡщ, сыт сѡцѡѡн... Фѡ фоѡцѡѡ, сѡ зыпхѡу закѡуѡ
сиѡѡщ. Сыхуейтѡкѡым ар дѡ кѡыдѡдѡкѡуѡдыну... Сабийщ,
балигѡ хѡуѡ кѡудейщ. Абы лѡжѡѡ иѡѡкѡым, и хѡѡклѡи
игукѡи цѡыху кѡыхѡѡклѡн хуѡдѡщ. Кѡуѡжѡм сыны-
вольѡѡу. Фѡ фоѡцѡыху ар, флѡѡгѡуѡщ Іѡджѡри. Гуѡцѡлѡгѡу
кѡудейкѡѡ мыхѡуу, пѡжу кѡыхуейѡу хѡт пѡхѡѡгѡусѡу
кѡыпѡцѡѡфын ар? Емыкѡу сыкѡѡѡмыщѡ.

Жылѡр Іѡнкун хѡуѡщ. Хѡт илѡѡгѡуѡ апхуѡдѡ? Ялѡѡ-
гѡун дѡнѡ кѡѡнѡ, жѡѡѡжу зѡхѡхѡкѡым. Зы цѡыхум псѡлѡѡ
жиѡѡркѡым, пѡым джѡдыклѡмпѡѡ, – жыхуѡѡѡм хуѡдѡщ
псѡри. Бѡуѡгѡуѡ кѡѡскѡи а пѡымыгѡѡр нѡхѡ хѡлѡѡѡ
мѡхѡу. Исмел гуѡлѡгѡуѡ хѡлѡѡѡри укѡытѡгѡуѡ Іѡѡри зы
хуѡхѡужѡуѡ егѡѡшѡхѡщѡѡ. Адрейхѡми ар зыхѡщѡѡри,
кѡѡхѡѡлѡѡклѡ. «Ди пѡхѡѡ мызу бѡз пѡѡетпѡѡклѡнур, бѡ-
лыхѡ пѡызытетлѡхѡѡжынур сыт?» – йѡгупсѡи ины-
кѡуѡхѡр – пѡѡѡѡлѡ фызкѡѡѡмышѡхѡр. «Кѡѡѡбгѡуѡѡѡи кѡѡѡ-
ѡыпхѡуѡрѡ кѡѡѡѡет пѡыпхѡуѡрѡ зѡпѡтын!» – жызыѡи ѡхѡтѡщ.
Ар Исмел нѡхѡыфѡыжу кѡыгурѡѡѡѡри – ѡрѡщ нѡхѡри
зыгѡѡшѡхѡщѡѡ. «Нѡсып а хѡыдѡжѡбзым иѡѡѡѡ, езыр
кѡытригѡѡѡѡѡѡкѡым мыбѡѡѡ. Сыту цѡыху укѡыклѡ Іѡѡѡ
ар абы и дежкѡѡѡ!» – зѡѡуѡщѡщѡщ гуп гѡунѡм пѡыт пѡѡѡ-

литI. Сэфар (ари яхэтт а цыху зэлущIэм) зэрегуп-сысыр нэгъуэшцут: «Еуей, тхъамыщкIэ! Сыту гуэныхь лей абы уелъэпэуэну! Сыту гуэныхь Iей. Сыту щIэпхъаджагъэ! Зыгуэр щхъэ къыхамыкIрэ! НэгъуэшцI мыхъуми, а хъыджэбзым и дэгъуагъымырэ и дахагъымырэ зыгуэр щхъэ димыхъэхрэ?!» – гузсэжырт Сэфар. Езыри щIалэ фызкъамышэт ар, и ныбжьыр тIэкIу фIэкIами. АрщхъэкIэ ауи игу къэкIыртэкъым ар езым и щхъэм ирихъэлIэн. Езыр а хъыджэбзым хуэмыфащэу зилъытэжырт. «Си мэзылIи си мэзылI. Сэ дауэ зылэщIэзгъэкъутэн а щыкъу дахэр. Сэ схуэдэкъым ар зыхуейр», – къэкIащ и гум, здэгузавэм егуп-сысурэ. ИтIани кIуащ аргуэру зы дакъыкъэ гугъуехъ: зыри къахэкIыртэкъым. Щымыхъужыххэм, Сэфар Iэнкуну, дзыхъ имыщIурэ, нэгъуэшцI мыхъуми, хъэкъсыну зи пIэм ижыхъа къомыр зыгуэркIэ зэщIигъэхъеежын, бэлыхъыр ятрихын щхъэкIэ, утыкумкIэ гъунэгъу зыхуищIу ежъащ. Цыхухэми абы гу щылъатэм, дуней бэлыхъу щылэм псори къезыгъэлыну а къакIуэра хуэдэ, зэлъылуэтри гъуэгу иратащ. Ихъащ Исмел и пащхъэ дыдэм. «СлIожь, Iэмалыншэ гузэвэгъуэкIэ игъащIэм мыхабзэ IуэхущIафэ езым къыпыхыхакIэ, сэри сыукIытэн хуейкъым. Мыр зыхуейр Iуэху хъэлъэр щIэх-щIэхыу зэфIэкIыну арщ», – зэригъэзахуэрт Сэфар а Iуэхум нэхъ къекIуу езым и щытыкIэн хуейр. Хъыджэбзым и адэр къеплъащ абы, гугъэ щэхумрэ гуфIэгъуэ бзыщIамрэ къагъэщIэрэщIэж нэгу арэзыкIэ. А плъэкIэр къыпкърыхъа хуэдэ, Сэфари имыгугъэххар арэзыуэ жиIащ.

– Сэ къызоштэ... си гъащIэкIэ си щхъэгъусэну... Гуэщэнэ... езым сыкбидэмэ... уэ уарэзымэ.

Исмел дэкIуеипIэм къехащ, къыбгъэдэуващ Сэфар. ЩIалэлIым и дамитIри иубыду IэплIэ къыхуищIын хуэдэт, ауэ ари хузэфIэмыкIыу жиIащ, псоми зэхахыу:

– Фэ, дауи, къывгуролуэ сэ хэдэ зэрызымыIэжыр, ауэ сыхагъадэу куэдым сахэплъами, къахэхсынур уэ пхуэдэт. Сыарэзыщ, сыпщогоуфIыкI, – аргуэру зыкъричыжри, IэплIэ къыхуищIащ, и щхъэр къыхуигъэщхъри Сэфар и бгъагу лъэщ бгъуфIэм кърилъхъащ, зэщыджэу гъынут. АрщхъэкIэ зыэттриуIэфIэжщ, зигъэбыдэри и псалъэм къыпщIигъуащ.

– Умыгузавэ, сэ си ней уэ къуаудэкIынкъым, си зэрани къокIынкъым. Сылъагуэри, хуит дыкъащIащ, щхъэгъусэ игъуэтмэ, къагъэнэну, – еплъэкIащ Исмел Iэюб и дежкIэ.

– Пэжш, – жиҕащ кѳуажэ председателым, – дэри кѳытхуащҕащ апхуэдэ унафэ.

Ар щызэхахым, абдеж кѳрихьэлҕа щҕалэхэм ҕейуэ щҕегѳуэжа кѳахэкҕащ. «Сыт-тҕэ япэ жылэн хуейр иужькҕэ щҕыжыфлэр?» – зэгуэпащ зыми зэхимыхын хуэдэу ҕушащэурэ зыгуэр.

– Апхуэдэу шащэж щыҕащ яхуэмышшыныжын щҕы-хуэ делагьэкҕэ зытехуам я мылѳкури, ар зы, хэт нэхьыбэ щҕитын жаҕурэ, – жиҕащ абы кѳыбгьэдэтым.

– Аунанкѳым ар икҕи емыкҕукѳым, ҕамалыншагьэкҕэ, гузэвэгьуэкҕэ ишҕащ апхуэдэу, лажьэ зимыҕэ ипхѳу за-кѳуэр хэкум кѳринэн щхьэкҕэ, – пэрыуащ абы Темыр-кѳан-гѳукҕлэр.

Сытми, эфҕлэкҕат Исмел и ҕуэхум нэхь гугѳуу хэлѳыр: и пхѳум щхьэгѳуси-пҕащхьагѳи блэгѳуи кѳыхуигѳуэтат. «Мис ар хуэхѳунщ си хьыджэбзым блэгѳу. Уэлэхьи, хуэхѳунмэ-тҕэ. Си ҕуэхуш абы кѳи-мыхѳумэфым, жьы кѳыкѳуэупҕэ имыҕау», – щыгуфҕы-кҕырт ар Сэфар. И мыгѳуагѳэ псори щыгѳушщэжат, фҕлҕухужтэкѳым сыхьэт зытҕуш нэхь дэмыкҕыу езыри Дарихьани я гѳуэмылэ тҕэкҕумрэ ҕэкҕэ кѳахуэщтэ хьэ-пшып тҕэкҕумрэ яҕыгѳуу гѳушщ гѳуэгу станщын зэрашэ-нури кѳызэмышплтэкҕыу ишхьэрэ жыжьэм зэрырашэхы-нури. Хэбгѳэзыхьмэ, и гур и фызым тезэгѳэжат. «Ы-ы, хьэ хыумышрэ иджыри уи кҕапкѳыр, сэ Тахьтэмышщҕхэ сащышщ, жышҕау, хьэ умылѳыхѳуэрэ афицар малѳхьэ, хьэ яумытрэ уи кѳуэхэр Тахьтэмышщҕхэ ябгѳэгѳэсэнү?! Хѳуащ мис ар! Пхуэфашщ! – хуэдэлашхэжырт гукҕэ и фызым. – Сэри схуэфашщ, уэ усҕуэнтҕафакѳым. Итҕани мызымкҕэ сыарэзыш. Кѳээзгѳуэташ сэ малѳхьэ!» А псори жышҕану кҕыхьлҕыхь щхьэкҕэ, уегушсыну напҕэ дэхьейгѳуэш, ауэ арат асыхьэтым Исмел и щытыкҕлами и гупсысэми нэхьышхьэу хэлѳыр. Абы щыгѳуэ жылэр – цҕыхубзи цҕыхухѳуи зэгупсысыр зыт, ягѳэщҕагѳуэрт: «Дауэ и псэм техуэрэ и пхѳур ар дыдэм иритын, ар дыдэм?! Араш кѳызэрыкҕар и унэхѳунри адэжь хэкур кѳрагѳэбгынэнри. Сэфар мыхѳуамэ, беж-ничи кѳралтѳафаллэртэкѳым ҕэщи кѳыкѳуахыртэкѳым. Итҕани абы щогуфҕыкҕ. Хьэуэ, мы Исмел дэ кѳызэрыт-фҕащҕам хуэдэкѳым. Мыр нэгѳуэщҕ цҕыхуш», – эпп-радзжырт куэдым. Гуэщэнэ Сэфар имыдэххэу, езым кѳылытсыжынкҕэ зи гугѳэ щҕалэ закѳуэтҕакѳуи яхэтт, сыт щхьэкҕэ жышҕамэ, зытэкѳым ар кѳишэнү егуакҕуэу, хэбгѳэзыхьмэ, ехѳуапсэу а кѳуажэм дэсыр. Сэфар гугѳу зыдехьыр и мымурадыххэу зыхэджэрэза гѳащҕэ ҕуэху-шхуэм зэрехѳуллэнурат. И фҕащ хѳуртэкѳым абы лэ-

жъанкІэ пэшІэщІэгъу къыхуэхъуфыну а хъыджэбз лантІэ хужь гъэфІар. «Дахэу зекІуэнрэ ІэфІу псалъэнкІэ адыгэ мэкъумэшынцІэм и Іуэху зэфІэкІыркъым, – егупсысырт Сэфар, – апхуэдэ Іэ щаби дэнэ къисхыну сэ, абы среІусэну. Уэлэхъэ, си хъэлэлыгъэм сыщигъэуа си гугъэм». Ар зыхуейр уелэмэ къолэжыфу цІыхубз лъэщ фэ Іувт, мэщ, гуэдз хыжыгъуэхэми дыгъэм имылыгъуэну. Мор абыи нэмысу, шыкъу дахэ пкъыншэм хуэдэу, къыІэщІэпІытІэнкІэ гузэвэжат. ИтІани хуейтэкъым щІегъуэжыну. «Уэлэхъэ, ар мыхъуну, цІыхум жиІар жиІауэ шытын хуейщ. Насышым хэдэ хъууэ шытамэ, Іэджи ящІэнт цІыхум. Арат сэ си насыпри, къызэуэллаш», – зыхуигъэбыдэжырт зыІуувар, гъащІэ псо къалэну. Сэфар хъыджэбз пылъ щІалэ тэрэфарэтэкъым – цІыхубз зэхъуапсэу зыхущІегъуэжжэм хуэдэтэкъым. Зыри хэлътэкъым и теплъэкІэ мобы сыдэкІуащэрэт, къыщцІыхужалэни мобы зестащэрэт, жалэу къыщцІехъуапсэни. Ауэ итІани нэджелуджагъэ лъэпкъи иІэтэкъым, цІыхубз къыщыщтэн хуэдэу. Ар природэм и гъунэгъу цІыхут, къыр къуапэ гуэрым псэ къыхыхъэу езыр-езыру къыхэхъукІа хуэдэ. ПашІэныгъи, пІейтеиныгъи, тэмаккъІэщІыгъи хэлътэкъым. Хъутгъэ-бзыгъэм я зэхушытыкІэми хуэдзыхэтэкъым, пІэ хуабэм куэдрэ хэлъа щІалэхэм хуэдэу. Цыху тэмэмт. ЗэрыщІыкІурэ жьыуэ къэтэджурэ Іуэху ищІэнырт зэсар. Жылэм яфІэкІ и къарум къыхэкІкІэ, адрейхэм нэхърэ нэхъ пасэуи щІидзат лэжьэн. ЦыкІуу и адэ шыпхъум къыбгъэдэнауэ бгъэдэст, и дэкІуэгъуэм яхудэмыкІуэу къыдэнэжа а зы Іыхылы закъуэрат иІэххэри. Ари, Лалинэ, яхэтт цІыхухъу къомым къахэмыхъэу шындэбзийм къыкъуэшлэ цІыхубзхэм. Иджы езыри лыплэ иувауэ, а тІум я закъуэшцІий псэурт. «Игъэтыншыжащ и адэ шыпхъужьыр», – хужалэрт. Псэурт, хэмыІэтыкІэми лъабжъэ быдэ яІэу. Арат Исмили щІыщыгуфІыкІар абы, цІыху тэмэмхэщ, жери. Исмел шындэбзийм и деж щхъэхуэу щызэхэт цІыхубз гупымкІэ зигъазэри джащ.

– Марьян. – Цыхубз щІалэ гуэр Іэнкунурэ къыбгъэдыжьащ.

– КІуэи къыщІэшыт хъыджэбзыр.

КъыщІалашащ Гуэщэнэ. Ар нэхъхейт, фагъуэт, ятІэхум хуэдэу, щхъэтепхъуи телътэкъым, и нэр кымыІэту еплъыхырт. Дауи, тынштэкъым, игъащІэм мыхабзэу, уыздэкІуэми къуажэлІми зэуэ уапэрыхъэну. Ауэ аратэкъым абы нэхъ къехъэлтэкІыр – и Іыхылыхэм, и унагъуэм я кІуэдыжыгъуэ дыдэм лы дэкІуэныра хъунт. Зэрыхуэпар псори щыгъуэ щыгъынт: шылэ бостей фІы-

цІа, гуэлмэдын фІыщІа, лъэпэд фІыщІа, туфлгъа фІыщІа, лъэдакгъа лгъахъшэу. УдимыхъэхынкІа Іэмал имыІау дэгъуэт, дахэт, и къэкІуэкІа къудейри пщІа зыхууигъэщІу Іэдэбт. АрщхъэкІа и нэщхъеягъуэр апхуэдизкІа фэрыщІыгъэншэу, хъэкъыу къыжгъэхихьрти, цІыхубзыгъэкІа узэримыгъэхъуэпсэжу, жыжгъау узэпиІыгът. «Сыт сщІэн-тІа, сшэчын хуейщи, сшэчынщ», – жиІа хуэдэт. Къыбгъэдашаш ар и адэм. Абдежщ и нэр къышщІагъар, къеплгъаш и адэм цІыхупсэ къабзэм зыхищІафыну псори къызырыкІ плтэкІэкІа. Адэри пІащІэрт, дзыхэ дыдэ дымыхъу щІыкІа, жыхуиІау. Сэфар иджыри итт абы и пащхъэм. ЕкІуэкІ псори псынщІау къызыгурыІауа и адэ шыпхъури, Лалина, къакІуэри и дэлгъум бгъурыуаш.

– Мис уи щхъэгъусэнур, – жиІаш адэм, и пхъум и щхъэфэм Іа дилгъаурэ, – акъылэгъу хуэхъу. Араш иджы уэ уи къалэныр.

Зы напІэдэхъеигъуэкІа къыжгъэхъуаш Гуэщэнэ и нитІыр Сэфар. Ауэ абы и нэ фІыщІитІым иджы зыри къыбжалэртэкъым – хъуни мыхъуни, нэщІт, къышщІа-мыгъэткІуу яІыгъ нэпс къабзэр щІеплгъагъуэ къудейт. АрщхъэкІа Сэфар къыфІащІаш; схуэхъунщ уэ къызэпт акъылыр, къыжралэу. А зэманым ирихъэлІау къэралым къишщІа хъуакІэт нэчыхъ тхыныр. Сэфари Гуэщэни яхуэфашэ уэчыл я гъусэу асыхъэт дыдэм Советым яшэри ятхаш нэчыхъыр. Исмел абыкІа гукъеуэ имыІэн щхъэкІа, ари Лалина къигъэгугъаш адыгэ нэчыхъыр езым и жэрдэмкІа зэфІигъэкІыну: хъыджэбзым и адэр хушщІыхъэжынутэкъым абы хэтыну. Апхуэдэу къиша хъуаш Сэфар и фызыр.

7

Лалина, Сэфар и адэ шыпхъур, и теплгъэкІа жбы дыдэ хъуатэкъым икІи щІалэжтэкъым. И нэжыгъуцитІыр, жэп гуащІа зытхэа удз гъэужыым ешхъу, хъуаскуафэт, и натІа щхъэцхэри налгъа Іэрамэурэ хэтхъукІат. Арауэ къышщІагъынт ІэкІуэлгъагъуэу зэщІэкъуа и щхъэм щхъэфІапхыкІ фІыщІэр зэикІ шІыфІимыхыр. Ауэ кІы-хъагъкІи бгъуагъкІи зэкІуж, мащІау хуэфэрэкІнапэ и нэкІум иджыри зэлгъа теплгъагъуэртэкъым – имычэзууэ тхъуа къыпфІащІырт, жылэмыдалуэу и щхъэфІапхыкІым къышщІагъ нэжыгъуцхэри езым имей хуэдэт. Сытым ишщІынт жбы, лІы и лгъагъуныгъа гуащІа имыгъэунэхуамэ, бын пІын и гугъуехъ хэмытамэ, гуащэ-тхъэмадэ

имышэчамэ? Апхуэдэ цыхубзхэр мыулэнджу нэхъ кы-
зтенэ хъунщ, дауикI. Ауэ Лалинэ и фIэщ пхуэщIыну-
тэкъым ар бын пIын и бэлыхъ хэмытауэ, сыт щхьэкIэ
жыпIэмэ, Сэфар къэзылтхуари зыпIари езырауэ и на-
пщIэм телът. Пэжщ, ар илтэсибл-ихэм иту къанэри
адэкIэ зыпIар Лалинэт, ауэ езы пIалэ цыкIури ар
дыдэм кышщыщIэдзауэ дэлэпыкъуэгъу кыыхуэхуат,
гугъуши дехъатэкъым; ар жыIэмыдалуэу, дырий-
псырийуэ е къуейщIейуэ, жьым тесу псым йопыдж
жыхуалэм хуэдэу, щыттэкъым – жьажьэ-жьажьэу, са-
быру къэтэджат. Зэзакъуэщ абы Лалинэ и жагъуэ зэри-
щIар. Абы щыгъуи Сэфар мыкъуаншэу кышщIэкIыжащ.
Мыпхуэдэут ар зэрыхуар. IэхуэмыкIуэу шкIащIэхэм
яхэзэрыхъ хабзэ танэжъ хуэдэ, хьэблэ сабийм я мыныб-
жъэгъуми, дэджэгуэгъу яхуэхуауэ зы пIалэ мышкIэ-
мыв гуэр яхэтг, махуэр зи кIыхъагъым. Езыри ягъусэ-
рейт абыхэм. Гу лъытэу хуежъащ а пIалэ-танэжъым
нэхъыщIэхэр, зытекIуэр тегушхуэгъуафIэ ищIу, ахэр
хуэгъагъмэ, езыр абыкIэ арэзы хъурэ дыхъэшхыжу. Ар
хуэмышшэчу махуэ гуэрим Сэфар жриIащ абы пэуври:

– Бэау! Узэуэну, убэнэну ухуеймэ, уи ныбжъэгъухэм
я дей кIуэжи мис абы яхэт!

– Сыт уэри къэбвхэр?! – зыкъыхуритIащ абыкI,
куэдкIэ нэхъыщIэми. Абы щыгъуэщ губжъ жыхуалэр
япэу щызыхищIар Сэфар. ЩIалэ гуемыIум и пщэ-
пкъыр иубыдщ, кыитриIэтыкIри, бацэжъ топым хуэдэу,
хыфIихуащ, дамэпкъкIэ щIыр иригъэтхуу. ЩIалэр
къэмытэджыжу кышщынащ а здэщылтым и деж. Ар
балигъ макъми нэмыса, сабий макъми кымына макъ
зэхуэкIкIэ зэ цIууэ, зэ гъуму гъуахуэрт. «Уэ, сиукIа
мыгъуэщ! Уэ, сиукIа мыгъуэщ», – тхэзусыхэрт. Къышщы-
мытэджыжыххэм, пIалэ цыкIухэм ягу тезэгъауэ, зы-
кышщIагъакъуэ-зыныщIагъакъуэурэ къалэтыжри и унэ
яшэжащ. Сэфар щIегъуэжат, езыми кыгурыIуэжыр-
тэкъым мо инышхуэр апхуэдэу хьэлэч щIэхуар. «Ар
дауэ? Сеуакъым, нэгъуэщIкъым е сIыгъаIакъым. Къэс-
Iэтри зышыIуздзыжа къудейуэ араш», – еплъыжырт ар
и Iэхэм. Абы щыгъуэ езым ищIэ щIыкIэтэкъым и къа-
рур здынэсыр. АрщхьэкIэ сыт ищIэжынт? КIуэжащ я
унэ.

– Лло, уи пэр хьэ кышыхуа? Хэт уи жагъуэ къэзы-
щIар? – къеупщIащ абы Лалинэ. Зыри жиIакъым пIалэ
цыкIум.

– КъызжеIэ мыдэ, хэт уи жагъуэ къэзыщIар?! Къы-
шхьэщыжын илэкъым жалэу кыптегушхуэнIакIэ
хъунщ уэ. Алыхъыр си бийкъыми, я блэгъур хэзмы-

кѣутыхым, — игѣдѣлѣащ жѣм зѣрыдиху баш кѣм-
щхѣмыфѣыр, ауѣ еупсеяти, кѣищтѣри. Абы хѣту зи кѣуѣ
яшѣжа зѣлѣзѣфызыр кѣыдѣлѣѣдащ унажѣ, ди кѣуѣр Сѣ-
фар кѣиукѣлащ, жарѣ. Лалинѣ и жѣѣр ѣурыхуауѣ щытащ
зыкѣомрѣ, жиѣѣнур имыщѣѣжу. Анѣ губѣжѣар далѣѣу и
далѣѣхум и кѣуѣм кѣыщыбѣгѣдѣлѣѣадѣм, пѣуѣври еупѣщѣлащ.

— Ар дауѣ хѣун? Абы иукѣлауѣ жыхуѣфѣѣлѣр тѣукѣлѣ нѣ-
хѣыжыщ мыбы нѣхѣѣрѣ. Езыр армыѣрауѣ пѣѣрѣ мыр кѣѣ-
зыукѣлар. И пѣр кѣыпылѣлауѣ кѣыдыхѣѣжащи, зыри
кѣызѣжиѣлѣркѣым.

— Накѣуѣ, уи фѣѣлѣщ мыхѣѣумѣ. Хѣлѣщ кѣѣмытѣдѣжыжу.
Пѣж дыѣѣуѣи, Лалинѣ башышхуѣр иѣѣгыѣу унажѣ
кѣѣкѣуахѣм я деж щынѣсам, щѣлѣлѣр пѣѣм хѣукѣѣуѣдиѣт.
Иджыри гѣѣрт, и нѣгу сабѣр нѣпсым фѣѣей лѣѣагѣѣуѣу
кѣѣрилѣѣсѣхыжат.

— Пѣо кѣышщыщѣлар, дѣнѣдей узыр? — еупѣщѣлащ абы
Лалинѣ.

— Мыбѣдей-е-ейщ, — кѣѣщѣѣлуащ яукѣлар, и дамѣ сѣ-
мѣгур кѣѣригѣѣлѣѣагѣѣуѣри. Лалинѣ кѣушщхѣѣ кѣѣута, зѣ-
рышкѣла-зѣрыахѣм фѣѣѣуѣ щыгѣѣуазѣти, фѣѣ щѣлагѣѣымкѣлѣ
кѣушщхѣѣпѣ гуѣрхѣр щызѣѣпигѣѣѣуѣвѣжщ, ѣѣ сѣмѣгумкѣлѣ
быѣѣу иубыѣщ, ѣѣдакѣѣ ижѣымкѣлѣ жѣѣхѣѣуѣжри иригѣѣ-
пкѣлѣжащ и шхулѣѣр, щѣлѣлѣри дзасѣм фѣлаѣуну кѣѣаубыѣд
кхѣѣу шырым хуѣѣѣу, макѣ ѣейкѣлѣ кѣѣыхѣѣпѣѣѣукѣлащ.

— Уѣ фыз кѣѣѣпшѣнѣым лѣѣѣбакѣѣуищщ идѣѣи иѣѣѣжыр,
апхуѣѣѣу хѣѣ ухуѣѣмыху, — жриѣлащ хуѣѣмыарѣзыуѣ. — Тѣѣдж,
ухѣѣужащ. Ягѣѣ кѣлакѣѣым.

Щѣлѣлѣр кѣышщышщащ, щѣѣѣуѣрѣ, ауѣ зыри узыжыр-
тѣкѣым, псѣхужат.

— Аращ-тѣѣ, щѣлѣлѣ цѣѣыкѣлу щыхѣѣукѣлѣ, икѣѣи зодыркѣѣ, —
щѣлѣгѣѣуѣѣжат адѣр унажѣ зѣрыхушщѣлѣпхѣѣуам.

— Апхуѣѣѣ зѣдыркѣѣ сыхуѣейкѣѣым сѣ, — иѣдакѣѣым анѣм,
итѣлѣни Лалинѣ и ѣѣзѣгѣѣуѣм ари кѣѣигѣѣѣушщѣѣѣѣѣужѣти,
нѣхѣ ѣей кѣышщѣлѣгѣѣуакѣѣым. Мис абы щыгѣѣуѣ зѣгуиѣгѣѣ-
пыгѣѣащ Лалинѣ и Сѣфарым.

— Уѣ апхуѣѣѣу кѣушщхѣѣпѣ мыгѣѣуѣ ухѣѣумѣ, дауѣ дѣ
жылѣм дѣзѣрыѣѣпсѣѣунур, фѣѣѣуѣи укѣѣѣлѣѣагѣѣѣун, бий
кѣѣышхуѣѣхѣѣункѣѣ? — щѣѣилѣѣѣщѣѣыкѣѣѣѣрт адѣ шыпхѣѣум и
нѣпсыр. Анѣуѣи адѣуѣи иѣѣ а зы ѣѣыхѣлы закѣѣѣум и нѣпсыр
щѣлѣѣагѣѣум, Сѣфар кѣѣѣгѣѣхѣри жиѣлащ: «Сѣ игѣѣѣащѣѣкѣлѣ
зыми и гугѣѣу щѣѣѣыжынкѣѣым. Езыращ абы цѣѣыху ѣейр.
Зыри фѣѣѣуѣ илѣѣагѣѣуркѣѣым абы». Абы щыгѣѣуѣ адѣ
шыпхѣѣум ищѣѣѣртѣкѣѣым Сѣфар зищѣѣѣыс дыѣѣѣр, и гугѣѣѣт
ауѣ сытми кѣѣызѣрыгѣѣуѣкѣлѣ щѣлѣлѣѣжѣ цѣѣыкѣлуу. Арщхѣѣѣкѣлѣ
пѣѣѣѣджыжѣ гуѣѣрым лѣѣѣщѣлѣсым щѣлѣт кхѣѣуѣей кѣлѣдѣм
щхѣѣѣщыту Лалинѣ и далѣѣхурыкѣѣѣуѣм ѣѣѣжащ.

– Псыхъуэм кІуэи мыбы телстхъэн мывэ кЪысхуэхъ,
из хъуащи. КІадащхъэ мывэ.

– Дапхуэдэ мывэ?

– Мис а кІэн зэрыджэгу кЪэтэр хужьхэм хуэдэу, пІа-
щІэу, нэхъ инурэ.

– Дапщэ кЪэсхъынур?

– Сэ сщІэрэ на-а зи дапщэр, абы ирикъунур. КЪы-
пхуэхъыр кЪэхъ.

Сэфар зы кЪэп гъуэжъыжъ кЪищтэри дэкІащ. Куэд
мышцІэу, кЪэным щхъэщыпхыкІыплэ фІэкІ имылэжу, изу
мывэр кЪихъри кЪэкІуэжащ. «Сыту пІэрэ Лалинэ куэн-
саплэ зэрищІынур? – жаІащ кЪэзылгъахэм, ягъэщІа-
гъуэу – гущэ уэншэку икъунуш, жытІэнути, сабий иІэх-
хэкъым Сэфар фІэкІ...». Дэнэ щащІэнт абыхэм щІалэ
цІыкІум мывэ кЪэп псо кЪихъу, абы кЪихъ кЪэным
илъыр мыкуэнсаплэу? Ауэ Лалинэ, ар щилгъагъум, зэ-
мыжъа зыгуэр кЪызыщыщІам хуэдэу, кЪэуІэбжъащ,
кЪэщтащ, и гуауэ хъуащ и щІалэ цІыкІур зэрымышцІыху
тэмэм дыдэр. Хэт и гуапэ хъун-тІэ и гутгъаплэ закъуэр
мытэмэму кЪыщІэкІыу. Абы и ужькІэ нэхъ хуэсакащ
щІалэ цІыкІум и щытыкІэну псомкІи цІыхум зэрахэ-
тынумкІи. КЪыгурыІуащ ар адреи сабийхэм хуэмыдэу,
нэгъуэщІ зыгуэру гъэсэн зэрыхуейр. АрщхъэкІэ езым
зыкЪригъэщІакъым: ищІэрт абы псалгъэ кЪудейкІэ ар са
зэрымышъунур – Іуэхурэ щытыкІэкІэ гъащІэ тэмэмым
егъэсэн зэрыхуейр.

ЩІалэ танэжъым и шхулгъэр щригъэпкІа махуэм и
пщыхъэщхэм Лалинэрэ Сэфаррэ тІысыжауэ щысхэт.
ТІури нэщхъейт: нэхъыщІэр – Линэ (арат и адэ шы-
пхум зэреджэр) и жагъуэ зэрищІам щхъэкІэ; нэхъы-
жъыр – жиІэнури ищІэнури кЪызэрыхуэмыгъуэтым
щхъэкІэ. Пщыхъэщхъэ кЪэс зэсар шхэрэ гъуэлтыжу
арати, щІалэ цІыкІур пэплгъэрт, гъуэлтыж иджы, пщэд-
джыжъ жъыуэ укЪэтэджынуш, кЪыжриІэным. Хуш-
хъэрт, щатэрт, зиукъуэдийрт, и наплэхэр фІызэтэхъэрт.
ИтІани, а зэжъэ псалгъэр кЪыжриІэртэкъым. Жъэгу ма-
фІэр зэхэкІыжати, тІэкІу зэщІигъэстыжщ, и щхъэфІап-
хыкІыр зэригъэзэхуэжри кЪыжриІар нэгъуэщІщ. (ФІэ-
мыфІ щхъэкІэ, зэрагъасэ Іэмалу япэу асыхъэтым кЪы-
хуэгъуэтыжар а псалгъэ гуэрыраш).

– Догуэ, абы и дамэпкъыр кЪутатэмэ, и адэ-анэри
унэхъуатэкъэ, дэри бэлыхъ дыхэхуатэкъэ? Апхуэдэ
хабзэ, щІалэ цІыкІу зэдэджэгу щхъэкІэ, зыр зым
иукІыжу? Дауэ хъуну иджы, зыми узыхамыгъэхъэжмэ?
Пхуэфашщ!

– Сэ сщІэркъым, сэ сеуакъым абы, езыраш абы

апхуэдæу джæлар. Сæ къызыуэнуги, ауэ тlæкlу lуздзыжауэ араш, – къилушæшæ Сæфар, къыдæмыплтæйуэ.

– Джæлаш, læбæklæ пцlæркъым. Мыщæ ухъуа? Мыщæ læбæklæу уlæбæ нæхърæ, умыlæбæххæми нæхъыфlиш.

Цlалæ цlыкlур нæ хъæлæлитlклæ къыхудæплтæеяш адæшыхъум. Мыщæ læбæklæр зыхуэдæр фlæхъæлæмэт хъуат, шlæупцlæнут, аршхъæklæ зæрышlæупцlæну дыдæр хузæмыгъæпæшурæ, аргуæру къызыæниудаш и гупсысæр.

– Сыт укъышlысхудæплтæйр, уи фlæш хъуркъæ? «Уи фlæш хъуркъæ?» – жиlæу къыщæушlыым, езыр зæреупшlыну хуеар шыгъушшæжыпац икlи абы игъашlæklæ емыкlуалlæ зыгуæру япæ и шхъæм къиджæрæзар гукъеуэ хæлъу пидзыжаш.

– Нтlæ, сæ сымыщæ?

– Аракъæ сигу къеуæр, уцlыхуу мыщæ хъæл къызырышштæр!

– Сыт мыщæ хъæлыр?

– Мыщæр губжъамæ, зыри ишlæжыркъым, псори зæтрифышlæнуш, псори зæтрикъутæнуш. А и къаруужъым къæгъæгугъæри, зыми шысхъыжыркъым. Уи къарум ухуитыжын хуейш, здæпхъынури къышыбгъæсæбæпынури пцlæжу. Мыщæм хуэдæу цlыхум уахæтыфынукъым. А делæ гурбияныгъæраш цlыхум езы мыщæ дыдæри бий шlашlыжар. Лпо иджы абы и къарум къикlыжыр? Зыри къикlыжыркъым, къаукlри и фæр лъæгурыдз яшl. Абы нæхърæ нæхъыфlтæкъæ, и къарур цlыхум я сæбæпу шытыжамæ? Зи мыхъуми, и фæри псоууэ къæнæнт, езыри фlыуэ ялгъагъунт.

Сæфар а псалтæмакъым дихъæху хуежъаш, таурыхъым хуэдæу, и жейр теужат.

– Нтlæ, мыщæр цlыхум ямыбийуэ шыта, фlыуэ ялгъагъуу?

– Ахъей шыта, цlыхур къызытехъукlар мыщæраш. Мыщæхæмрæ цlыхухæмрæ зæадзæкъуэ, зæанæзæкъуэ, зæкъуæш, зæшыхъухæм хуэдæу, фlыуэ зæрылгъагъуу шыташ. Зæдælæпыкъухæрт.

– Нтlæ мыщæр цlыхум хъæ емышхърæ?

– Ешхъш. Мыщæми лгъакъуитlклæ къекlухъыр, цlыхум хуэдæу, læklæ мælæбæ, абы и læр и плlæ лгъакъуэхæраш, хуеймæ, пхъæ дакъæжъхæр къыхетхъри здыхуейм едз икlи klæгуæш, klæпкъ тхъæмышцklæ тlæкlу фlæklæ пымыту.

Сæфар хуейт, и фlæфlт а псори и фlæш хъуну, аршхъæklæ шæч къытрихъæрт, и нæ къуæлæнитlри дыхъæшхыныфæt, – ауан сыкъошl, сыкъыбогъаппцlæ, – жыхуалæу.

– Цыхур мышэм нэхрэ нэхъ къарууншэ, дауэт ар цыхум къызэрыдэ!эпыкъуфынур?

– Дауи, нэхъ къарууншэщ, ари куэдкIэ. Къэгуэытыт уэ зы цIыху, мо ди кхъужеижь педгъуапщIыжам хуэдэ зы жыг лъабжэжь кЪыхитхыфыну.

Ар и флэш хъуаш щлалэ цыкълум. Итлани, нэху зэррышу зыми зыкъезмыгъэлтъагъуу селэнщ сэ абы, — ищлаш мурад. Ауэ ар адэ шыххъум кърымыгъашлэу нэгъуэщкълэ еушлаш.

– Дауэ мыщэр цыхум къыдэІэпыкъяу?

– Мыщэм кыбыттехуклагъашцэхэм цыхур къару-
уншэ дыдэу, мыщэм и къарум хуэдизи и ныкъуи ямы-
лэжу, езыхэр хуэмышуу, зэфлэкI цлагъуэ ямылэу, дзыхэу
цытащ. Мыщэц хуабэр ятемытыжу пцанэти, шылэми
исырт, хуабэми исырт, къатехуэлами къайдзакъэлами,
заншлэу үлэгъэ хьурт.

— Укъяуеяуэ арат?

– Сэ шцлэръ на-а?! Сэ слъэгъуа уи гугъэ ар? Укъуеят е къатеклэххатэкъым цы. Пцланэт бжеслакъэ. Абы шыгъуэ цыхухэр я закъуэу псэуртэкъым. Щхъэхуэу псэуфынутэкъым. Мыщэхэри цыхухэри зэхэту зы хушэу псэурт. Пцлащэрэ мылыфклэ къыгъэтлытбыклэ мышцэгъуэ хуабэхэм, бгъуэнцлагъхэм цыхухэри еклуэлэжырт. Щылым игъэгузавэ хъумэ, цыхур мышцэ джабэм клэщлагъуальхьэрти клэщлэлът, абы и хуабэгъымклэ езыми зигъэхуабэу. Нэхъыбэу яшхыр мышцэм къыщэклуат. Езыкхэм яхузэфлакыри пхъэщхъэмышхъэт: мы, кхъужь цыкы, дэ е маз къэкълыхгэхэм щыщ андэгурэ, къэлэр, аму, шфыдэ, шэгъэфлэу хуэдэхэр. Мыщэм ахэри лыи: щыхь, бжэн, щыхьышклэ, щыцл, кхъуэ, хыь и плэм еупцлаклауэ къыльэфырт. Ар хузэфлокл иджыри мышцэм. Аракъэ дэлэпыкыу жыхуалэр: ущигъэхуабэклэ, ущигъашхэклэ, хьэлущыдзым уаримыгъэшхыу къыщыщхъэщыжклэ. Абы нэхъ дэлэпыкыуэгъушхуэ щылэ? Цыхум япэ дыдэ бжъэ фо езыгъэшхар мышцэращ. Бжъэ фо зэрылт жыг кугъуанэр абы занщлэу къегъуэт: и тхьэклумэ къуагуэ бэлацэр иреубыдылэ жыг лъэдийми и лъэклуэцл-лъэбышэ лъапэжьымклэ тоулуэжри, занщлэу къешлэ фо илэрэ имылтэрэ... Итланэ ухуитт: ухуеймэ, жыгыр къэгъауэ, ухуеймэ, дэклуей кых. Мис апхуэдэу и къарур цыхум яхуэфлу къышиггэсэбэныфым, мыщэри фбыуэ ялгъэгъуаш икли я биякъым.

– НтІэ, хьэ зэфІэнэжа, зэбий хьэ хъужа цІыхумрэ
мыщэмрэ?

— Куэдщ иджы. Ар хъыбар кIыхьщ. ИтIанэ бжес-
Iэжынщ.

– Кхыблэ, иджышту кызыжэлэ, – жи́лэу Сэфар лъэлэу щхьэклэ, идактым Лалинэ, кыкълэтыкълэу пщыхьэщхьэм жри́лэну кыгъэгугъа флэк. Ауэ а кыжрилами, тлэкълэ нэхъ мыхъуми, игъэгупсысат щлалэ цыкълэу.

Етлунэ махуэм и щэдджыжьым щлалэ цыкълэу гуп кыблэуладжэ куэбжэм. Ар езым и ныбжьэгъу дыгъуасэ зыхэтахэрат.

– И-ыхъ, сызыхамыгъэхъажыну жыплати, мес къэкълэуахэщ, – ирихъуэныжаш и адэ шыпхъум, гуфлэри. Лалини зыхуейр ар цыхум яхэзагъэу, цыху кыхуейуэ къэхъуну арати, и гуапэ хъуаш, зыри къэмыхъуа хуэдэ, и дэджэгугъухэр нэжэгужэу кызырыкълэтыкълэуар. Ари кыкълэтыкълэуа къудей? Сабий гупыр, гъуэжъкуийм хуэдэу, джэрэзу кызырылхъаш куэбжэпэм, хэт къаджэу, хэт жи́лэну къэмыс цыкълэ кыжьэбдэхуу. Усурэтыщлэ Изэу а гуп цыкълэу илэгъэкълэ птхыну хъуэпсэгъуэт. Адыгэ хъэлыр, адыгэ щэнхэр, адыгэ фашэр, адыгэ сурэтыр щыкълэуейуэ зэкълэрахыу а щлалэ цыкълэу гупым хапхъэжа хуэдэт: хэт нэ фыцлэ жану, хэт нэгей гуапэрэ кыгуфлэтыу, хэт тэмакълэщлэм кыблэу лъагъуэ макъ щабэкълэ кыыхэгуюкълэу, хэти макъ цлэ лантлэ цыкълэу кыыхэкълэтыкълэу. Иныкълэуэр щхьэщлэт, щхьэщ нэхъ зытетхэр, адрейхэм, яупсауэ «щхьэ балыджэ балыджэхъукълэ» зыщлэнаклэхэм, ущлэ пылэ хужь флэялтэ, ущлэ пылэ фыцлэ, гъуабжэ лув ящхьэрыгъхэт. Я пылэ тхьэкълэ лалэхэр щлэушщлауи щлэмыушщлауэ, тхьэрыкълэуэф лалэм хуэдэу, кълэлэхыжарэ я нэкълэ тыкълэу цыкълэуэр кыщлэмыщыжу икълэ кыщлэмыплъыжыфхэу зэхэдзэ зэмыщхьхэти, дэтхэнэ зыми езым и сурэт щхьэхуэ налуэ илэжт. Дыжь пылэ кълэуацэ зыщхьэрыгъи яхэтт. Нэхъ цыкълэу дыдитлэм бел зырыз ялыгът, джэду дзэжэ илэуэф хуэдэ, зэ белыкълэу кълэуацэ дыдэр паубыдыкълэу бел тхьэмпэмкълэу гъуэгу сабэм пхалъэфу, зэ я дамэ гъур цыкълэуэр тралъхъэжу. Мэлыфэ пылэ кълэуацэ зыщхьэрыгъ нэхъ инылуэм дзэлыгъ кыфлэщлэуацэ бдзэжьейфлэу лэмыщлэ илыгът. Псори лъащлэт, я гъуэншэдэж лъапэхэр дэгъэджэрэзэят, лъэгужащлэу нэс, тлэу флэкълэу кълэмынэу. А тлэуи – зым и гъуэншэдэж лъапэ лъэныкълэуэр кълэуэхыжауэ и лъащлэу дэлът, адрейм и гъуэншэдэж лъапэ ижыр лъэгужащлэу деж щыпхъуауэ, пытхъахуэ бэлацэхэр, шылэхэр кхъуакълэу ещхъу, кълэблэблэхыжырт, кыфлэуэхыжурэ зэгуйгъэпамэ, езым пытхъыжагъэнт, нэхъ тынщлэу жи́лэу.

– Накълэу, Сэфар, бдзэжьэящэ, – кълэгуоуащ Хъэрун, нэщхьыфлэу, арт адыгэ пылэ кълэуацэ зыщхьэрыгъыр.

– Накълэу, накълэу! Нобэ кълэуащлэу зы кълэмынэу ды-

дейш, – дэпкІей-дэлъейрт нэхъ цІыкІухэр, гурыфІыгъуэ яІэт.

– Фи жьэр зэцІэфкъуэ фэ! – яхуилъащ абыхэм Хьэрун. Абы нэхъ зигъэиныІуэрти, и щхьэ трилътхьэну хуейтэкъым къаубыдыр псори зэгъуарым езыхэм щамей къэхъуауэ. Сэфар щІалэ цІыкІу гупым къахыхьэну зыкъыщричым, и адэ шыпхъур ину къыкІэлътыджаш.

– А Сэфар, а Сэфар, си лэныстэр къысхуэгъуэтыж, удэмыкІу, уемыІусэ жысІатэкъэ абы. Мис иджыри згъуэтыжыркъым. Здэпхьар дэнэ?

Сэфар и нэгур зы напІэзыпІэкІэ ІупщІафэ къэхъуаш, хъыджэбзыжъ цІыкІу хуэдэ, лэныстэ Іуэху хэту жылэм зэрызэхыхым щхьэкІэ.

– Сэ селусакъым уи лэныстэ.

– ЖиІэнц иджы имылъагъуххауэ... КъакІуэ. ИтІанэ кІуэ а уздэкІуэнум.

Зэпымычу а лэныстэ бэлыхьым хэтт зэадэшыпхъу-зэдэлътхур. Лалинэ махуэ къэс фІэкІуэдэрт, апщІондэхуи и дэлътхурекъуэм къытрилътхьэрт. Сэфари махуэ къэс тхьэ иІуэрт емыІусауэ. ИтІани къыгъуэтыжырт адэмыдэкІэ дурэшпІлэрэшым дэлъту. Иджыри лътыхъуэрэ блынджабэм кІэрыт пхъуантэшхуэм и щІыбагъым къыдихыжаш, бэджыхъ ІэрамэфІ и гъусэу.

– ЖысІатэкъэ!.. – жиІаш Лалинэ.

– Сэракъым ар, – жиІаш Сэфари.

– Хъунщ, хъунщ, кІуэ. Зыкъысхуумыгъэуцэрэф апхуэдэурэ. Дыгъуэпшыхъ бжесІахэр зыщумыгъэгъупщэ. Дыгъуэпшыхъ къыжриІахэр щыгъупщатэкъым абы езыми. Щыгъуэлътыжам жеихуи къэуша нэужьы Іущащэу хэлът, щІэлущащэри щІагъуэ дыдэу къыгурымыІуэжу. Хуейт гупсысэ гуэрхэр къызэщІыкІуэну, ауэ хузэгъэпэщыртэкъым: зым и кІапэр къиубыдмэ, адреир Іэпыхужырт. «Къару сэбэп, къару зэран; къару сэбэп, къару зэран; къару зэран, къару сэбэп. Сыт къару зэран, къару сэбэпыр? Къарур езыр къарущ. Ар сэбэп хьэмэ зэран?.. Мыщэри фІуэ ялътэгъунт, и къарур цІыхум я сэбэпу щытамэ, иджы къаукІри и фэр лъэгурыдз ящІ. Линэ и гъуэлътыпІэм и дежи щылтъ зы фэ бэлацэжъ гуэри, ари мыщафэу желэ. Сыт ар абы зи гугъу ищІыж си адэм къыщІиукІар? СыткІэ я Іуэху зэхэлъ къарумрэ мыщафэмрэ? Си щхьэр мэуз...», – дэлэбейжырт Сэфар иныкІуэкІэ и щхьэм, пІэм здыхэлътым. Къэтэджа нэужь тІэкІу теужати, лэныстэм и бэлыхькІэ аргуэру хидзэжаш а щхьэгъуэзым. Абы къыхэкІкІэ, иджыри къыкІэлътыджэнІакІэ шынэ хуэдэ, пІащІэу къахэлътэдащ гуп щІэращІэм. Ахэр апхуэдизкІэ тегушхуауэ, апхуэдизкІэ

таучэл быдэ ялэу ежъати, гушлэгъу алыхъым къахуишл бдзэжъейуэ псым хэсым, – дыхъэшхашц Лалинэ, яклэ-лтышлтыри. Аршхъэклэ куэд ямычу кызыэплтэклэхэри къэувылэжашц: Хьэрун и къуэш нэхъышцлэр иджыри гъуэгум тест, сабэ лэтэ цыкълу ишцл, белыр хыфлэдзауэ лъэныкъуэклэ шылът.

– Къакълуэ зэ, белыр къашти къажэ, – гуоуашц къуэш нэхъыжъыр. Шлалэ цыкълум ауи кызыфлэгъэшцлэкъым къеджалауэ.

Хьэрун зэгуюар абы адэклэ шьт луашхъэжъыра хуэдэт. Къагъээжашц, къаувыхъашц жылэ луэхур шайуэ кызымыдзэ, зи шхъэ закъуэ луэху къезыхуэклэ екуэкуншэр.

– Накълуэ жыслэкъэ, белыр къашти, – шлэклияшц къуэш шыр.

– Сыхуейкъым, – кыигъумэтлымашц шлалэ цыкълум, и лупэ флей цыкълухэр кылуригъэшшурэ, и луэхури зэпимыгъэууэ.

– Нтлэ, клуэж, ухуэмеймэ.

– Сы-клуэжынукъым...

– Нтлэ сыт узыхуейр, – кыишцэжашц белыр Хьэрун.

– Сэ белым сыхуейкъым, сэ бдзэжъейшц сызыхуейр, – зэлишцлэрт аргуэру сабэр, бдзэжъейр абы хэс хуэдэ.

– Накълуэ, – жиладц Сэфар, сабий гурымыкъыр кыигъэтэджыну лэбэри.

– Клуэжыфынукъым ар, клуэжынуми, – кыыхидзащ нэгъуэшцл зыгуэрым.

– Сыклуэжыфынушц-тлэ, – гъумэтлымашц, лейуэ мыарэзыуэ.

– Клуэт, уклуэжыфынумэ, клуэт, – зыкълалэташц гупым. Шлалэ цыкълум сабэ хъэжыгъэр кыкълэрышцэщцу къэтэджыжри ежъэжашц икли кызыэплтэклэкъым, мыдрей гупыр псыхъуэм дыхъэху.

Сэфар флы дыдэу кыгурылуэртэкъым махуэ къэси и дэдэжгуэгъуу шыта, зэса хъэблэ шлалэ цыкълухэр, япэхэм хуэмыдэу, нышэдибэ нэхъ кыишцлыхуэгумашлэр. Абы едэлэуэну, жилэр ягъээшцлэну хъэзырт псори. Иныкълуэхэр, нэхъ цыкълулуэхэр нэрылгагъуу хуэплашцлэрт сытми зыгуэрклэ и гуапэ яшцыну. Кыкълэлтъажыхьырт, япэ зрагъахуэрт, зыкълрагъээкълыжырти кыыхуеплтэкълыжырт, кыжыбэдэплтыхьырт, – хуашцлэн зыгуэр жрагъэлэну е, нэгъуэшцл мыхъуми, езыхэри абы зрагъусэр шлэх-шлэхуэрэ кълрагъэлгъэгуэжмэ – ари лейтэкъым абыхэм я дежклэ.

Тлымышц, плырышцл гъэшшам хуэдэу, зэпэхъурейшлалэ быртлым цыкълум, нэхъ хуэшэрыуэу абы зригъэджэрэ-

зылIэри пыIэ тхьэкIэ бэмIэгъуэр дэкъуеярэ ИтIымкIи иубыдыжауэ ириIуэтылIащ дыгъуасэ лъандэрэ и гупсысэ гъэфIар.

– Сыту хуэфашцэпсыр епщIа дыгъуасэ абы. Хъуаш мис ар!

– Хэт? – къыгурыIуакъым Сэфар занщIэу. Сыт щхьэкIэ жыпIэмэ иджыри зыми къыжриIатэкъым абы дыгъуасэ ищIар хъуауэ. Лалинэ зэрыжиIэмкIэ, хъуа дэнэ къэна, мыхъужмывэжыр къыхуэкIуат, мыщэ IэбэкIэу Iэбат, зэран хъуат, лей зэрихъат. Иджыри зэгупсысыр арат: «Къару сэбэп, къару зэран; къару сэбэп, къару зэран».

– Мис а Даутыжъым.

– Си Iуэхуш абы дяпэкIэ бдзэжъей тезыр къытттрильхэмэ, – къыкъуэпсэлтыкIащ нэгъуэщI зы дадэкъуапи, дауи, къакIэщIэдэлухъа хъунт ари. Сэфар фIэгъэщIэгъуэнащ а езыр зыхушIегъуэжа дыдэр абыхэм яфIэфI зэрыхъуар. «ИтIани щхьэ зэтемыхуэрэ Линэ жиIэмрэ мыбыхэм жаIэмрэ?» – нэхъри хэзэрыхъащ гупсысэ щхьэгъэузым.

– Араш, ауэ и Iэр игъэхъей хъуркъым иджы. Iэшэм утегуфIыхъ хъурэ?

– А-а-Iэ, хъужынуш ар, нобэ, – фIэIуэхуакъым ТIымыш. – Сэ хьэрэм сыхыфIидзэри си Iэр икъутати, махуитIым хъужащ.

– НтIэ икъутат, Iейуэ! Уи анэр зэбгъэубзэу шатэ фIэпшхыну зыпщIащ апхуэдэурэ. Сэ слъэгъуакъэ ар? – идакъым адреи дадэкъуапэм.

– Плъэгъуащ-тIэ, уэ, плъэгъуащ, уэ лIо абы хэпщIыкIыр? Уи Iэра къутар?

– Ей, джэду шатэпш, умыныкъуакъуэу мэ, мы белыр нэхъ, – яIэпиудаш ныкъуэкъур Хьэрун.

Апхуэдэурэ нэсахэщ фIыуэ ялъагъу бдзэжъей ещапIэм – ГъэгъупIэ кIыхыжъым. Арат абы зэреджэр. Къуажэм удэкIрэ псыхъуэм удэтурэ уешыху удэкIуея нэужь, псыр къудамитIу зэгужьрти зэхэмылъэдэжурэ къуажэкум нэс къежэхьрт. Зэ зы псы къудамэр, зэ адреи лъэныкъуэкIэ ягъауэм, ягъэгъуурэ махуэ къэс абы бдзэжъей щечэрт. Махуэ къэси кыщцаубыдырт, бдзэжъейфIэлухэм фIэзу. Ари сыт хуэдэу Iэзэу фIагъэ-лъадэрэт бдзэжъейфIэлум, бегъымбарым бдзэжъейхэм яхуищIа фIэгъэжыпIэмкIэ дзэлыч лантIэ кIыхьыр щIалурэ и жьэ хъуреймкIэ кыжъэдэхыжауэ, шхыпхъэфIэкIым фIэкIыжхэр дзэлычым и дакъэ фIэнапIэм щыфIэлъу, шхыпхъэфIэкIхэр – абы и щIыIукIэ, шхыпхъэфIэкIым нэмысхэр – итIанэ, шхыпхъэ цIыкIухэр – и

щылу дыдэм – инагьклэ зэхэдзарэ зэкълэтыклуэжу. Цыхубэ цхьэщышхуэ ухуэнауэ едзыхыжам ещхьт, я дыжыныфэмклэ дыгъэм пэмылыдмэ. Гухэхуэт апхуэдэ бдзэжьей зэхэхуэна бла зы Тпымыш гуэрым ихуэ плъагъун къудейуэ: щлалэ цыклуэ бэкхуэху, бдзэжьей шшэр яехэр ускуаскуэжырт, я клэмажбэхэр лэфклэ укъагъэгугъэу пысысыкълэжырт. Ара хъунт езыхэри щлэмызешыр, гъэмахуэ дыгъэм къыгъэплъа мывалъэ псыхуэ хуабэ жьэражбэри къащлэмыхьалъэклар. Хьэрунрэ нэхъ инылуэхэм ящыщ зырэ белитыр зырызу яубыдри хъанц къэтлын щладзаш. Абыхэм къатлар мыдрей цыклуэ къомым хъанц зырызу къахурэ лушлалэ псы луфэм щызэтралъхэрт. Лэжыгъэ зэрыгъуэт, ауэ къаубыдыну бдзэжьейм хуэплашлэу пэплъэхэрти, къайхьалъэклартэкъым. Хъанцхэр хъэзыр мыхуэ щыкклэ нэсыжхэрти, къащтэн ямыгъуэту чэзууэ зэкълэтыувхэрт, хъанцытлхэр ягъэплашлэрт. Апхуэдэу щилъагъум, Сэфар къэувылэри гупсысаш, и сабий натэкъым етлэхуаш, илуэтащ. «Сэ хъанц тлощлэ схуэхьынуш», – жилаш итланэ абы игуклэ, хъанцытлхэми яжрилаш.

– Мышхуэдэу хъунукъым...

– Лло мыхъунур, нтлэ дауэ зэрыхъунур? Псы мгыгъум бдзэжьей дыщэбгъэщэну ара? – щлэупщлаш Хьэрун.

– Хьэуэ. Фэ къэфтл. Сэ зы гъусэ къысхуэфщли, дэ тхьынщ. Адрейхэр, и ныкхуэр мывэкълэкъалэ къащлыну псыклэм евгъэхьж, къэнам лушлалэ мывэхэр ирегъэтлыл, луырещлэ. Ар нэхъ щлэхш.

Псори арэзы хъуаш абыклэ, Хьэрун флэклэ къэмынэу, абы щлагъуэ жилакъым:

– Фэ тлум дынывэжбэху дыгувэнуш, – къыпидзыжа флэклэ.

– Абы щхьа фымыгузавэ фэ, – къэуващ Сэфар, и литлар и щыбагъымклэ щызэридзэри зигъэщхъауэ. – Къытелъхъэ иджы къыпхутелъхъэм хуэдиз. – И гъусэм къытрилъхъащ абы, куэд иджы? – жилэмэ, иджыри, иджыри, – жилэу езыр щлэтылэуэрэ. Къытрилъхъащ хъанц куэд, луашхъэм хуэдэу. Япэ хыгъуэр нэхъ армууэ зэфлэклаш, и гъусэм а луашхъэм къырымгъэхуэхьжлауэ хутелыгъэртэкъыми, ауэ къыклэтыклуэхэр къыфлэмылуэхуу ихъаш, щлэушхьыжу икли лушашуэ. Абы щыгъуи зэпымычу къылушэщыр зэрыхъур псалытл: къару сэбэп, къару зэран; къару сэбэп, къару зэран. Сэфар и сэбэпклэ псы гъэгъуным и ужь зэриту щытам и лыхъаныкъуи емылаллэу ягъэгъуа дэнэ къэна, ягъэгъуаш жыплэми хъуну, зэфлагъэклаш. Ягъэгъуа

псыгуэжым, кумблІэмб, архуанэхэм кыинам фІэкІа щІагъуэ емыжэхыжу, псыщІэр кыыщІэшат. Абы кыыдэхуэжри иджыри зэ гъэгъутъуэ ирикъун кыыІунат псы Іуфэм, Сэфар ихъа хъанцхэм щыщу. Ныбжъэгъу зэбэнхэм щагъэунэхуауэ хъэблэ сабийм ящІэрт ар зэрыкъарууфІэр, итІани я жъэр Іурыхуауэ зэ зыр, зэ адрејр еплъхэрт, зэрагъэщІэгъуэнур ямышІэжу: ялъэгъуатэкъым апхуэдиз хъэлгъэ лІышхуэ дыдэхэми къаІэтыфу е шыдым, шыхэм тралъхъэу. Хывыфэ гушэпсыр кыызэпызыча нарт сабийм ирагъэщхъырт. Нэхъ инылуэхэр бгъэдыхъурэ и Іэблэ лыщІэхэм еІусэрти езыхэм яйми еІусэжырт. Апхуэдэу зэхэтащ, хъанщІэщым кыигъэутхъуа псыр жэбзэжыху. ИтІанэ псори ящыгъушэжауэ бдзэжъей ещэн щІадзащ.

Адыгэ бдзэжъей ещэкІэр нэгъуэщІ зыгуэрми ящхъкъым. Ар хъэлэлщ, хъэрэмыгъэ лъэпкъ хэмылгу. КъунтхкІэ бдзэжъейр къэзыгъащІэу хъунури мыхъунури кыыхэзыдзхэми хуэдэкъым, икІи хъы нейкІи цыкІури инри кыыхалъэфыркъым, лагъымкІи хэс псори, хъэмкІажъэхэри дэкІуэу, псыхэлІэу хаукІыхъыркъым. Апхуэдэ бдзэжъейр адыгэжхэм хъэрэм ящІынт, Сэфар и зэманыгъуэм. ІуащІэу чэнж хъуа псым хыхъи зи шхыгъуэ нэса бдзэжъейуэ ІэкІэ кыышхуэубыдыр кыыхэх, итІанэ псы ІушІар Іугъэуж. Абы, дауи, ІэкІуэлтъакІуагъэ хуейщ. НэгъуэщІ зыгуэри хэлъщ адыгэ бдзэжъей ещэкІэм. ЩакІуэ псори бдзэжъеящэ псори игъащІэми щІэгъэтхъауэ щІыупсщ, ауэ адыгэ бдзэжъеящэхэр щІы щІэгъэтхъа упсынкІэ псоми ятокІуэж. НэгъуэщІ лъэпкъ бдзэжъеящэхэм щІы щаупсыр ещэн-ещэу къаубыдари яшхыжа нэужыщ. Адыгэхэм аракъым – зы хъэмкІажъи къамубыд щІыкІэ, хэбгъэзыхъмэ, ямылбагъу щІыкІэ, псым зэрыхыхъэу щІы упсын щІадзэ. Ари сыт хуэдэу зэраупсыр?! Тхъэгъуэу, щІэгъэтхъауэ, гурыфІыгъуэм кыызэщІиІэтэу! Зэрызехъурэ къагъэутхъуэжа псы ІушІам здыхэтым зы шхыпхъэ цыкІу и кІэмажъэ зыгуэрым и лъэнкІаплэ щІанэм, къеубзэ хуэдэ, къелъэщІэкІамэ, ар аргъей тІушІэ кыышхъужауэ мэгуоу:

– Уэ-зы-зыз-з!

– Сыт ар?! – кыызэхуосыж адрејхэр, езыхэм я Іуэхур къагъанэри, псыр къагъэкъуалъэрэ зэбграутхыкІыжу, – сыт ар?! Сыт ар? – ИтІанэ япэ гуоуам зыкъеІэтри и фІэщыпэрэ игъэщІэгъуэжу къеІуатэ.

– Сэ мыбдей зы иныжъ кыызжъэхуэати, и кІэмажъэ къудейр хъэнцэ хуэдиз мэхъу, сриуд пэтащ... «Пэж дыдэу дапхуэдиз хъунт?» – жалэрэ кыыхагъэзыхъмэ, и Іэпкълъэпкъ пкыыгъуэ гуэр къахуегъэдалгъэ, и Іэ е

и лъакъуэ. Апхуэдэ бдзэжьей шапхъуэ адыгэхэм зыбжанэ ялэш: лъагуажьэм къыщыщлэдзауэ лъэтхьэмпэм нэс, куэбзэпсым и деж щыпыубыдыклауэ лъапэм нэс, ІэфракІэ, блыпкъ, блыпкъри ІэфракІэри зэпыту дамэм и деж щыпыубыдыклауэ Іапхъуамбэхэм нэс. А псори иримыкъумэ, я Іэхэр зэрахузэфІакІкІэ я бгъуитІымкІэ зэпэщІахри я Іэпэхэр Іэ кІуэцІымкІэ къагъэшыж, «мисмышхуэдизщ!» – жаІау. Апхуэдэ насыпыр «къэзыхутам» игу къэкІыжыххэркъым езым и закъуэ а аргъей тІу-щІэр зылэригъэхъэну – гурыфІыгъуэ хэлэтыкІам къы-зэщеудри магуоуж. Арати, псори къызэхуожэс, маІа-мапхъуэ, псы ина тІэкІур, Хъуэжэ и бэджынэм хуэдэу, зэІащІэ, шэджыпс хъужыху. Абы щыгъуи зыми гу лъи-тэркъым а гъуэмб цыкІум, аргъей дэнэ къэна, шхы-пхъэфІи зэримышуэnum. Апхуэдэщ адыгэм я пцІы уп-сыкІэр, бдзэжьей щещэкІэ. Сыт ящІэн? ЯфІэфІиши яупс. Адыгэ хьэлщ. Хьэгъапхъэщ, ахъумэ, адрейхэм хуэдэу, къаубыдам пцІы траупсыхыжыркъым. Апхуэдэ зы хьэгъапхъэ гуэрщ а махуэм Сэфар щІалэ цыкІур зы-гъэжэкъуари. А псоми лъэныкъуэкІэ ар щыщеплъу псы Іуфэм къыІутмэ, адыгэми къыгуролуэ ар зэрыауан ды-хьэшхэныр икІи тхъэжу ящодыхьэшх, ящІэнакІэу, езыр абыхэм нэхърэ нэхъ Іэдэб, нэхъ губзыгъэ, нэхъыфІ хуэдэ. АрщхъэкІэ абыхэм яхыхъэрэ зы дакъыкъэкІэ укІэлты-плъыжамэ, зыкІи нэхъыфІкъым, ящхьыркъабзэщ.

Сэфар щІагъуэу ещэфыртэкъым, псытепхъэм къы-тенэІамэ, къиубыдырт, хуэсакъыу. Ауэ псы щІагъым къыщиубыдын, мывэ щІагъхэм – бдзэжьей тІысы-плэхэм къыкІэщІихын хуей щыхъукІэ, кІэмажьэмкІэ нэхъ гъунэгъуу къыІэрыхьамэ, къыхызох иджы, щы-жиІэ дыдэм, лъейуэ ІэщІэцІэнлтыжырт е и щхьэмкІэ нэхъ гъунэгъуу – нэхъ гъумыплэмкІэ къышэщІэхуамэ, ари ІэщІэмыкІын щхьэкІэ, икъузурэ ІэщІэпІытІэжырт, ІэтІийхэр и Іапхъуамбэ зэхуакухэм къыдэпІыртІыкІы-жауэ. Абы щыгъуэ ар жыжьэу псыхъуэ ныджэм ди-дзэжырти и Іэр итхъэщІыжырт. Абы кыыхэкІкІэ, Сэфар бдзэжьей щещэ махуэм, къуаргъхэр – къуалэжьхэр псыхъуэм гуэрэну щхьэщытт, бдзэжьейщэ армум хы-фІидзэжхэр яшхыну. ЗэрыгъэкІийуэ, зыр зым еза-уэурэ зэлуратхыжырт. Псом хуэмыдэу, а махуэм щІалэ цыкІу псори хуейт Сэфар нэхъыфІыІуэу къиубыдыну. Чэнджэщу къратми гъунапкъэ иІэтэкъым, – Сэфар, – жиІэрт зым, бдзэжьей къиубыдар зэриІыгъ щІыкІэр къригъэлтагъуурэ, – бдзэжьейм и кІэмажьэмкІэ, и псы-гъуаплэмкІэ бубыда щхьэкІэ, кыыхэпхыну ухуемыжьэ, и гъумыплэр къыплэрымышъауэ.

– Іамал зэриІәкІә, ІитІымкІи зәщІәубыдә, – кы-
щІигъурт нэгъуәщІ зыгуарым.

– Нәхъ ищхьәлуәкІә улыди, Іейуә умышІытІыщәу
кыыхәдз, – хъуаш чәнджәщәгъу Хьәруни.

– НтІә, уә къәпІәбәрәбыхурә и щхьәр къәбгъуәтыху,
щысынщ бдзәжъейр абдеж, къожъәу, – гъумәтІымәрт
Сәфари, езыр зыхузәгуәпыжырт, ІәбәкІә зәримыщІәм
щхьәкІә. ИтІани кыжраІәхәм щІәдәІурт, гурыубыдә
ищІырт, хуейт езыми зригъәсәнү ІәкІуәлтъакІуагъәм,
кыбщІәмынакІәлауә. Ещыхахәщ апхуәдәурә псы ягъә-
гъуам и бгым нәс. Зәрызехьәхәрт, псыхъуәр нәщхьы-
фІәу ягъәдаушырт, сабий щІыфәр кІәгъуасә морәу те-
зылыгъукІ дыгъә жьәражъәри къафІәлуәхутәкъым.
Жылә сабийм зыщагъәпскІ архъуанәм нәсәщ. Ар псоми
я унәжъ хуәдәу, яцІыхурт, фІыуә ялъягъурт, гъәмахуәм
нәгузыужьыпІәу, зыгъәпскІыпІәу яІәт. Архъуанә лъагур
лъәныкъуәмкІә пшахъуавэрә мывәкІәщхъ хужьрәт, бгы
жьәгъумкІә укІуәтәІуәмә, мывәшхуә хәлгъхәт, псым кы-
щІәмыщу бгъуәнщІагъ гъуә цыкІу куәди иІәхәт. Абдеж
зыщагъәпскІын хуейти, затІәщІыпаш. Я щыгъын
псыфхәр псы Іуфә удзыпщІәм щаубгъуаш, бдзәжъей-
фІәлухәр псым халгъхәщ.

– Уа-а-а, мыдә мыр, – жиІаш ТІымыш, архъуанәм
пыхәлгъадәм. Архъуанә Іуфәр ихъурейгъкІә хьәмцІажъә
хъушәт, псыщІәр уамыгъәлъягъуу, нәр темышыІәу зә-
рызехьәрт. А псори зәбграгъәшту зыхадзаш, асыхъәтуи
«ур-уакъ»-ри «пцІащхъуә кІә дыкъуакъуә»-ри псыхъуә-
шхуәм жыджәру кыдәлукІаш. Псыр ягъәгъуами, ар-
хъуанәм кыинар иджыри хәт и бынжәм, хәт и бләгушІәм
къәсырт. АрхъуанәфІг, къабзәрә лъащІәхурә хъужауә.
Псори кыыхәкІыжа нәужыи, ТІымыш кыыхәнащ абы.
Ари хуәмыхут бдзәжъей ещәнкІә. Мо щІалә быхъутІә
Іәгуә-лъагуә хъурей цыкІум бдзәжъей кыІәрыхәнт?!
ЩыкІуә дыдәкІи бгъукІә укІурийуэрә ІуджәрэзыкІ
хуәдәт, дахә-дахәуи зигъәшыфыртәкъым, еІәбыхыну.
Нәхъыбәу, бдзәжъей иІыгъыу кыыздрашәкІырт. Куәд
дәмыкІыу ТІымышыр «жъгъумпІ» жо псым щІигъәмб-
рыуауә ялъягъуаш. Гужъеяуә кыыщылгъәтыжри Іә кыи-
щІаш, къәгуоуаш.

– ЩІәхыу, щІәхыу! Мыбы зы хәсщи, сриудаш. Сә
сеІәбых хунукъым, иджыри сыщІигъәмбрыуәнущ, фы-
къежә! Мис ар бдзәжъейщ!

– Дапхуәдиз хъунт? – къәсәщ псори, бауәбапщәу.
ТІымыш зәплтыжаш, и Іә кІәщІхәри и лъякъуә тІы-
гурхәри зәпишлтыхыжаш, арщхьәкІә щапхъә хуәхъун
зыдилтъагъужакъым. Щымышхум Хьәрун, (ар псом

нэхэрэ нэхъ кІыхьсолэт) бгъэдэлъадэри абы и ІитІыр зэкІэшІишаш, укъуэдияуэ и дамэм нэс иригъэлэтащ. ИтІанэ кыџуажьжри и Іэ кІагуэ цІыкІур хуишиижащ.

– Мис, мис, мыпхуэдиз хъунт! АпхуэдизкІэ инти, щыблэкІым си лъакъуэм зыкъомрэ кыџидихъуаш. Къы-зэкІэуэжри сыкъриудаш. Си лъакъуэр игъэузащ, – зигъэшІэкъуаш ТІымыш, апщІондэху мыщІэкъуауэ. Дауэ хъунт ар уи фІэш умыщІу?! Езыхэри зыхуеиххэр арати, архъуанэкІэмрэ архъуанашхэмрэ къэрэгъулитІ ягъэуври псым зэрыхэгуаш. ЯщІэрт апхуэдэ бдзэжьей-пхуэм зыщигъэшІкІункІэ хъунури бгы жьэгъум гъунэгъу зыхуашІахэш, мывэ щІагъи бгъуэнщІагъ гъуани зыщІэмыІэбэ къамыгъанэу. Куэд дэмыкІыу я фІэш дыдэ хъуаш ТІымыш пцІы зэримыупсар: къалэ-рыхъэрт зы гъумыщІэ гуэр, аргуэру яфІэкІуэдыжырт. Мис итІанэ цІыху гупыр темшыІэжу зэрызехъэ-зэры-зекъуэ хъуаш, архъуанэри и пІэм имызэгъэжу къибыр-гъукІаш, къикуэлъыкІаш. Дэтхэнэри хуэнэпсейт езым къиубыдыну. Сэфар и щхъэ тІэкІум фІэкІ кыыхэщы-жыртэкъым псым.

– ФыукІыт, сылгъэвгъэлэсыркъым, – жиІаш абы. Нэхъ хуит хъури жьэхэуэІуаш, – ыхъы, и щхъэмкІэ жыфІа?

– НтІэ! НтІэ! И щхъэмкІэ нэхъ цызыІэрыгъыхъи умышІытІыщэу къыкІэшІэх. – Сэфар и щхъэри псым щІигъанэу нэхъ жыжъэу кІэшІэлэбэри тІэкІу зыкъиІэ-тыжаш, бэуэн щхъэкІэ. Псори мыбэуэжу абы еплъырт, загъэхъеижыртэкъым, зэран хъункІэ шынэхэрти. Зыри ефыгъуэртэкъым, яфІэфІт абы кыІлэрыхъэну, «ІэшІэ-мыкІыжащэрэт», – жалэрт.

– БІхъы, къыкІэшІызох иджы, – хуэмурэ зыкъиІэ-тыжу щІидзащ. ПсынщІэу къызэфІэувэжри архъуанэ Іуфэм къыдэлъеижащ. Ар щалъагъум, архъуанэпсым хэта щІалэ цІыкІу гупыр зэбгрылтэри хъэкъсыну жауэ адэ-мыдэкІэ къэувыжаш, хэт, зыгуэр зыпыІуидзыж хуэдэ, и Іэ гупитІри, Іэпхъуамбэ зэкІэшІэшэхэр япы-кІэзызыхъу Сэфар и дежкІэ шияуэ, хэт абы Іумыплгъэн щхъэкІэ, и нэхэр щипхъуэжауэ, хэти щІэпхъуэри къэ-увыжауэ ищІэнур имыщІэжу. Сэфар псым кыыхихар шхыпхъэ фІэкІ бдзэжьей абрагъуэр кІэмажьэкІэ къы-зыжъэдэпийкІ блэшхуэт. Блапщэр езым ціубыды-кІат, блэкъ лантІэ ткІийм Іэлъын-Іэлъынурэ зыкъри-ухуэнэкІауэ и Іэблэр фІитхъэлыкІырт, и Іэблэ щІыфэ къыщІэшхэр щІыху-фІыщІафэ хъууэ хуежъат. Езыр щыт блэр зэриІыгъ Іэ ижыр лъагэу иІэтауэ, Іэ сэмэгур бгъэ дамэ щІыкІэу зыпыІуишарэ лъэбакъуэхъуу. Дуней

бэлыхь шынагъуэр щІылтэм трихыжыну зрича уи гугъэнт. УеплътынкІа, сурэтыщІхэм мывэху джейм кы-
хаупсыкІ сын гъэщІагъуэнхэм ящхът. Хэбгъэзыхэмэ,
гупсысэ гуэри хуэбгъэфашэ хъунут. ГупщІауэ зрах шы-
нагъуэ гущыкІыгъуэр езым ІащІалъу щилъагъужым,
зэрыхъуар имыщІауэ и Іапкълъапкъл псори хуэш бзаджэм
зэщІаІуэнтІаш, и дзэхэр зэрышхаш, икІи, а иІыгъыр
хыфІидзэным и пІэкІа, и Іаэблэхуэ къару псомкІи зы-
ІащІикъуэащ. ЗыІащІикъуэащ, хъапщхупщейм и пщэ
къуапщхъэхэр и Іэм кыыхъуэжу зэхигъэщІыщІауэ. Абы и
ужькІа и Іаэблэм зыкъезыхуэнэкІауэ щыта блэр къещэ-
тэкІыжри, щІап кІапсэ хъыбийм хуэдэу, пкъыншэрэ
пыупщІыкІыжу ІащІалэлыжащ. Блэ лІар, хуабжыу игъэ-
кІарахъуэри, жыжъэ хыфІидзащ. Къуалэжъхэм ари
ягъэкІуэдакъым. Сэфар, хъэлъэ Іей зышэчам хуэдэу,
пэхужурэ етІысэха нэужыщ, и гъусэ щІалэ цІыкІухэр
абы кышщыбгъэдыхъэжар. Зыгуэр щхъэкІа укІыгтэ хуэ-
дэхэт, зыри жалэртэкъым. ТІымыш абы и Іаэблэ зэпытхъэ-
лыкІыплэ кусэхэр иджыри зыхэмыгъуэщэжам еІусащ,
Іа дилъэри еупщІаш.

– Уи Іэр игъэуза? Къоуа?

– Хъауэ, сыккъэщтащ, ахъумэ зыри игъэузакъым.

Лалинэ хуейтэкъым Іыхылы псоми къащІэнауэ иІэж
а сабий закъуэр адрейхэм зыгуэркІи къахэщыну. Зыхуэ-
меиххэр и къарурат. «Жылэм ямышщхъым бабыщыщхъэ
кыфІокІа, – жыхуаІаращ, щІагъуэкъым ахэр псори.
Адрейхэм ямыІа уи гугъэ къару? Адрейхэм ІаэбкІа
ящІэри аращ, ахъумэ уэ нэхърэ нэхъ къарууншэкъым
ахэри. Уэ уІэрыгуэтхъщ. Узэлусэм Іэмэ щоу», – шхыдэрт
зэпымычу. АпщІондэху Сэфар и Іэхэм еплъыжырт, ины-
къуэкІи, епэмьрт. АрщхъэкІа мэ щхъэхуэ гуэр, Іейуи
фІыуи кышщІыхъэртэкъым. Си Іэм езым мэ щыуркъым,
дауэ сызэлусэм Іэмэ зэрыщыунур, – кыгурыІуэртэкъым
и адэ шыпхъум жиІэр. Ауэ а псалъемакътыр апхуэдизкІа
иужэгъуати, кыыхихынІауэ хэтыжтэкъым, и тхъэкІумэм
кхъуэц иригъапщхъэрти. ИтІани адэ шыпхъум и жагъуэ
хъун хуэдэу зыхуритІэртэкъым, пэрыуэртэкъым, кы-
гурыІуэрт абы и псэм щысхын зэрыхуейр, Лалини ар
зыхищІэрти, и гъумэтІымэм губжыу кыыхэщым нэхърэ,
гумащІагъэр нэхъыбэу кыыхэлукІырт.

«Іэрыгуэтхъыжъ» жиІэмэ, «Си щІалэ цІыкІу», «Си
дахэ цІыкІу» – арат кыикІыр. Бдзэжъеящэ щыІа нэужь
етІуанэ махуэм Сэфар пхъэ къутапІэм хэтт, кІэнтІырэ
ищІырт. Гупэжъым дэкІыу кІэнтІырэ джэгуну зэгуры-
Іуахэт дыгъуасэрей гупыр, плащІэрт. ЗэрыплащІэм
кыыхэкІкІи, кІэнтІырэ лъапэр щІиупщІыкІыІуауэ хы-

фИдзэжырт, аргуэру нэгъуэщІ ищІырт. Сытми, къы-
шехъулІэ дыдэм, сыдэкІынщ иджы щыжиІэм, адэ шы-
пхъум и джэ макъыр пщэфІапІэм къыщІІэукІащ.

– А Сэфар, а Сэфар!

– Сыт? – къызыщІэувыІыкІыжащ щІалэ цІыкІур фІэ-
мыфІ дыдэурэ.

– Мыдэ къакІуэ, шыгъу схуэуб. Си шыгъу шабэ
тІэкІур бухащ дыгъуасэ бдзэжъей жыпІэри. Шыгъу
убынымрэ кІэнтІырэ джэгунымрэ хузэмыгъээзэгъуу зы-
тэлайкІэ щытащ. ИтІанэ игъээзжри кІэнтІырэри башри
зэриІыгъуу къеджам и деж кІуащ, Лалинэ убалъэри
зы шыгъу кІанэ кхъуэщын цІыкІуи лъэщІэсым къы-
щІихащ. Ар жыхафэгум къытригъэуващ, шэнт цІыкІуи
къыхуигъэувыжащ.

– Мэ, мыр сэ сыкъэкІуэжыху уб, мис мы фалъэм
икІутэж шыгъу шабэр. Сэ Къан и дежкІэ секІуэкІынущи,
апщІондэху сыкъэкІуэжынщ. – Зыри жимыІэу тІысри
шыгъу улын щІидзащ. ЗанщІэу фІыдэкІын щышынэу
аратэкъым зыри щІыжимыІар – а зэманым къыгурыІуэ
хъуагъэнт езым фІэфІ хабзэхэм нэхърэ адэ шыпхъум
жиІэр зэрынэхъ Іуэхур, зэрынэхъ пэжыр. ИтІани къы-
хуащІа къалэным и ужъ зэрихъар «иджыпсту» иухын
мурад иІэу арат. Сыт ищІэнт, иІэтэкъым шыгъури
иубу, езым фІэфІри къызэрехъулІэн нэгъуэщІ Іэмал,
языхэзыр япэ игъэщын хуейт. ЯпэщІыкІэ, Лалинэ зэри-
щІым хуэдэу, шыгъу кІанэ ІэмыщІэ убалъэм ирикІутэри
псынщІэу зэхуиубащ, ар фалъэм ирикІутэри иубамрэ
къыхуэнамерэ зэхуеплгыжащ. Иубар напэтехуу тІэкІу-
нитІэт. Къыхуэнар мелуан хъурт апхуэдэу. «Дапщэщ
мыр сэ щызухынур?! – егупсысащ Сэфар. – Нэхъыбэ
икІутэн хуейщ». ІэмыщІищ-плІы ирикІутащ. ИтІанэ –
тху-хы. Иубащ апхуэдэурэ кхъуэщын цІыкІум илъам и
зэхуэдитІым нэхърэ нэхъыбэлур. АфІэкІ хуэмышэчыжу
кхъуэщын цІыкІур игъэщІейри убалъэм из хъуным
щІагъуэ хуэмычэму иригъэуащ. Мис иджы сыухынщ –
гуфІащ езыри. И Іэпщэ къарур хуит ищІри убалъэ
мывэмкІэ нэхъ лъэщу хэуэ хъуащ. Хъуа хъунщ иджы,
жиІэу убалъэ мывэр щигъэтІылгыжым иплъапэмэ,
убалъэм шыгъу илгыжтэкъым, зы кІани, зы Іэпэтэзи,
щаби пхъаши. Убалъэр зэгуиудри шыгъур щІэщэчы-
жауэ арт. «Сухащ мис иджы, – щэтащ Сэфар, – сыт
иджы сщІэжынур? Сэ сыткІэ сыхуейт абы – ар къутэну?
Мыр сыт зищІысыр, мы дунейр, зыми уелусэ мыхъуу,
цІыхум уелусэми, убалъэм уелусэми, зэпкърыщэту?»
КъыщыщІар апхуэдизкІэ и жагъуэ хъужати, гъащІэри
илъагъу дуней псори мытэмэму, нэщхъейуэ, жагъуэщІу

зэхэлъ кыѳлѣшлѣш. Шхъэщысаш убалъэ зэгүэудам тѣлаифлѣлѣ. Зыгуэр ишлѣн хуейт, ауэ ишлѣнур ишлѣртэкъым. Клѣнтлѣрѣ джѣгури щыгъупщѣжат. Убалъэр итлѣымклѣ кыѣлѣтри зѣпицлѣтыхъаш: къу здытет лъэныкъуэмклѣ къанѣри и гупѣ псори и шлѣри зэгүэудат, зэхуэдитлѣу, зэгүэмыхупѣу зыѣгъыжыр и къур зытет лъэныкъуэрат. Зэгүэудам кыдѣна шыгъур чымпѣ цлѣкълѣклѣ кыдигъѣщѣжыри быдѣу зэгуйкъуэзѣжаш. Еплѣаш, къѣплѣыжаш. Нѣщхъей къѣхъуауэ щыта и нѣгум заншлѣу гурыфлѣгыуэ гуэр кыщлѣлѣзѣжаш. Унѣ лъѣгум ирикъухъа шыгъур зѣщлѣпхъѣнклѣжаш, шлѣхри удзым хикълѣуташ, Лалинѣ имылѣагыну. Убалъэр, а зѣрызегуйкъуэзѣжам хуэдѣу, хуѣсакъыпѣурѣ здѣщыта дыдѣм, лъѣщлѣсым шлѣигъѣувѣжаш, кхъуѣщын цлѣкълѣури – апхуэдѣу. Пщѣфлѣплѣкум зѣ зыщиплѣтыхъыжаш, ар хъыджѣбз гумызѣагъѣм зѣлгыѣуихыжа флѣклѣ пшлѣнтэкъым, тѣмѣмт. Арѣзы хъуауэ гурыфлѣгыуэ шѣху гуѣрым пыгуфлѣкълѣжыри клѣнтлѣрѣ, клѣнтлѣрѣ башхѣр кыищтѣжаш. Куѣдрѣ джѣгуа, мащлѣрѣ джѣгуа, кыщыдыхъѣжам, дыгъѣр флѣуѣ етлѣсѣхат, дунейри нобѣ кызѣзѣрыфлѣшлѣм хуѣдѣтэкъым, къѣкълѣгыѣхъѣми псѣушхъѣхъѣми ядѣхашлѣрт. Псори тѣмѣмт. Адѣ шыпхъури къѣгубжъѣатэкъым. Ар псом нѣхъѣрѣ нѣхъ и гуапѣ хъуаш Сѣфар. Имыхѣбзѣу дѣпклѣеинут, дѣлѣеинут, арщхъѣклѣ, и лѣдѣбыгъѣ зѣсар кыѣтекълѣуѣри, кыигъѣнѣжаш. И адѣ шыпхъум лѣпллѣ хуишлѣынуги, ари хузѣфлѣклѣакъым, нѣхъѣри шѣч кыѣсхуишлѣынш итлѣанѣ жѣри. Шашлѣу ежъѣрт псори кыщлѣшѣу блѣкълѣным. Ауэ гузѣвѣртэкъым, езыи жиѣлѣнур кыѣгупсѣсѣти. Иджы флѣхъѣлѣмѣгыр ар адѣ шыпхъум кыѣзѣрыщыхъунурат. Дауѣ плѣрѣ? А гупсѣсѣм хѣтурѣ пщѣфлѣплѣм кыщлѣыхъѣжым, лы гъѣвѣрымѣ кыѣлѣурыуѣри, и гур флѣы дыдѣ хъужаш. Флѣфлѣт езым я дѣж лы гъѣвѣрымѣ кыщышлѣихъѣну. Япѣрауѣ, ерыскъы шлѣшѣгыуѣу, уфлѣфлѣ ерыскъы куѣд дѣмыкълѣу пшхыну уи нѣгу шлѣлѣгыну зыми и жагъуѣэкъым, етлѣуанѣрауѣ, ар зѣрыпѣж дыдѣм шѣч кыѣтрыуимыгъѣхъѣжу и мѣ лѣфлѣри уи лѣум итыну сабий гурыфлѣгыуѣ нѣс ирокъу. Апхуѣдѣт а шлѣлѣ цлѣкълѣури – сабий псоми хуѣдѣт. Къѣкълѣуалѣу лъѣхъышым флѣлѣт шыуаным Лалинѣ чымчырымклѣ лы тыкъыѣр кыѣхихаш, лѣпѣклѣ иплѣытлѣш. Ващ, – жиѣлѣш абы, – мѣ мыр шхы, сѣ бжыныху тлѣкълѣу сыубыху. Адѣ шыпхъур бжыныху укъѣбзыным и ужъ шихъѣм, Сѣфар лы пщгырым епшѣ хуѣдѣ зишлѣурѣ зыкышлѣигъѣбзѣхыклѣаш, пхъѣ икълѣутѣу хѣувѣжаш. Зыри къѣлѣлѣуатэкъым пхъѣ шхъѣкли, лыри ват, ауэ и сабиипсѣм шѣху цлѣкълѣуу кыѣжырилѣрт асыхъѣтым лѣы бѣлыхъыфѣ зытригъѣуѣн

хуейуэ. Армырмэ, напэтехуэ зиумысыжынкIэ хъунут. А зэман дыдэм Лалинэ бжыныху укъэбза IэмышIэр убалъэм ирикIутауэ иубырт. ПщэфIапIэм лы пшэр гъэвэрэмэбрэ бжыныхумэбрэ зэхэзэрыхыжауэ, шыпсымэ гуакIуэм хуэдэу, кыщIихырт. Зиплтыхьри, Сэфар шимылтагъужым, еушIыну еджащ.

– А Сэфар, а Сэфар!

«Хъуаш мис иджы», – жиIащ игукIэ щIалэ цIыкIум икIи зигъэбыдащ, къарабгъафэ лъэпкыи гушыIафэ лъэпкыи зытримыгъыхъэу. Пхъэ икIутар кыищтэри щIыхъжащ.

– Сыт, Линэ?

– А си тIасэ, шху шыпс, хъэмэ дагъэ шыпс узыхуейр? – кыжриIамрэ кыжриIэну и гугъамрэ жыжъэуи зэрызэмыкIуалIэм кыигъэуIэбжъри, япэщIыкIэ зыри кыгурыIуакъым Сэфар, Iэнкун къэхъуаш. Убалъэр Iейуэ зэпиплтыхъаш, ари фIэмащIэу кыищтэнурэ еплъынут, хъунутэкъым ахъумэ. ЕтIуанэу кыщцеушIым, сыт щыгъуи хуэдэу, адэ шыпхъум нэхъ кыизэрищтэну кыфIэщIыр жэуапупритащ.

– Шху шыпс, Линэ, шху шыпс.

– Хъунщ, тIасэ, шху шыпс сщIынщ. Къащтэ модэ шыпсылтэ цIыкIу кыызэт, бжэмышхи кыызэт, – жиIащ убалъэ мывэр и Iэпэ кIыхымыкIэ пилъэщIыкIыжурэ. Ари, и Iэпэр убалъэ Iуфэм щихуэжащ. БжэмышхымыкIэ иIэба щхъэкIэ, зыри кыихъуакъым. ИплъэIуэмэ, илтыжIатэкъым.

– А сымыгъуэт, дэнэ кIуа? ШейтIаным сыкыигъэщIауэ пIэрэ-тIэ? – зиплтыхъаш хъурейуэ, и кIэпхын куэщIым иплъэжащ, бжыныху иубынур зэрылтар арати. АрщхъэкIэ бжыныхуи шейтIани щыIэтэкъым. Убалъэм еплъыпэри кыилтэгъуаш бжыныхур здэкIуар. Убалъэ лъабжъэм бжыныхупсыр кыщIэжыжауэ, бжыныхулэр кыщIэтIэтIыжауэ унэ лъэгум илт, унэ лъэгу ятIэр игъэщIытат.

– А Сэфар, а Сэфар, а си Iэрыгуэтхыжъ мыгъуэ! – Мыр сыт мы кыизэщIар? Мыр хъэ зэгуэбуда?!

– Сэ зыри уэсщIакъым, сэ зэгуэзудакъым ар. Шыгъур сугубри лажъэ имыIэу згъэувыващ.

– НтIэ, игъащIэм зыдохъэри зэи зэгуэзудакъыми. Мыр уадэм ядэм ядэжым ищIащ, абы лъандэрэ диIэщ ар. Иджы хъэ зэгуэуда?!

– НтIэ, Линэ, зэгуэудащ... уэ зэгуэбудащ, – кыжжъэ-дэщIэфтащ Сэфар.

Лалинэ и жьэр Iурыхуаш, жиIэнур ищIэртэкъым, и нитIыр кыихуу щIалэ цIыкIум еплъырт, «нтIэ, пэжу

пІэрэ?» – еушпІ хуэдэт. Шэч кѣихыжат, ярэби, сэрауэ пІэрэ-тІэ жиІэу. Зэ убалтэм еплтырт, зэ и дэлъхуры-кѣуэм еплтыжырт. Иджыт гушѣыхѣ дыдэ кѣыщы-щыхѣуар: езыр мыхѣнэншэми, а убалтэр лтэпкѣ фэ-еплт Лалинэ дежклэ. Сэфари ар зыхишѣауэ фІэгуэ-ныхѣ хѣужати, зиумысыжыным нэсат, ауэ лЫгѣэм зригѣэхыш, ІэплІэ хуишІри жриІар нэгѣуэшІш.

– Умыгузавэ, Линэ, ар езыр кѣутащ, уэри пкѣута-кѣым. Сэ иджыпсту пхуэзубыжынш бжыныху. – Ла-линэ шѣрышѣІу иукѣбзыжащ бжыныхур. Сэфар ар Іэнэ хѣурей цЫклум трилѣхэмэ, убалтэ мывэмклэ зэхишЫтІэжурэ шху шыпсыр зэхашІащ. ЛЫжѣ дыдэ хѣуа нэужыи, езы Сэфар ишѣжу зэрыщытамклэ, япэуи иужьклі а зэр, а зэ закѣуэраш и гѣашѣ псом абы пѣы зэриупсар, адэ шыпхѣур кѣызэригѣэпшІам апхуэдизклэ хушІегѣуэжати. Иджы куэдым я фІэщ мыхѣунклі хѣунш мы хѣыбархэр, хэбгѣэзыхэмэ, езы Сэфар дыдэри щымыІэххауэ жалэнш, кѣэгупсыса фІэклІ. «Ар дауэ, ари сабиигѣуэпшІу, зышІІ закѣуэ фІэклІ и гѣашѣ псом имы-псу дауэ псэуа, дауи и шхын игѣуэта?» – апхуэдэ шэч кѣытрахѣнш, сыт шѣхэклэ жышІэмэ, есащи. Гоголым и бжѣахѣуэ лЫжыи жиІауэ, иджыри жыжѣ дыдэ блэ-мыклэ ди лтэхѣнэхэм, псом хуэмыдэу, тхакІуэ пѣыІуэ-пѣыш зыкѣомым хѣыбар-гухэхышІІ Іэджи кѣытра-утЫшщхѣащ мы дунейм. Абы есахэм я фІэщ умышѣуж-клі гукѣанэ пшІы хѣунукѣым. Ауэ сэ сытхакІуэкѣым, тхѣм кѣысхуимыхьклэ. Апхуэдэ кѣару сиІауэ шытамэ, си шІалэгѣуэмрэ си фЫгѣуэмрэ, сэри зыгуэрым зыкѣез-мыгѣэцЫхуу иджыри сыкѣэсынтэкѣым. Сэ сІуэтэжыр си нэгу шІэклэ е зи фэ дэклам кѣызжилэжа хѣыбар-хэщ. АфІэклІ пхузэфІэмыкІынымэ, жыы ухѣуху уежѣн хуейш зыгуэр жышІэн шѣхэклэ. Уежѣн хуейш, уи нэгу шІэклынур шІэклыу фэжЫлужѣ пхуэхѣужыху; уежѣн хуейш а псори зы хамэ гуэрым кѣипсэуа гѣашѣІу лтэ-ныкѣуэкІэ щыплтэагѣу кѣышфІэщЫжыху. Езы Сэфари шэч кѣытепхѣ хѣунукѣым. Дыгѣуасэ хуэдэщ ар и ужѣ дыдэу Плтыр Іуашѣхѣжыым кѣыблэкІыжу щыслтэагѣу-жар. Абы щыгѣуэ лІэным куэд иІэжтэкѣым. Мывэ гуэр кѣыхырт, мывэ кІыхѣ шѣхэ токѣмакѣ гуэр, тІэклуи хуэ-пшІащІэу. БлэгущІэклэ кѣыхырт. Си деж кѣыщысым (сэри а Іуашѣхѣ дыдам сытетт, хѣэсэпэ схѣумэ), кѣэувы-Іэри мывэр зыбгѣуригѣэуващ. Ар езым хуэдиз хѣурт.

– Хѣэсэ бэв апшій! – кѣызихащ сэлам, – пхѣумэрэ иджыри?

– Жѣышѣхэ махуэ ухѣу! Сохѣумэ, Сэфар, – жысІащ сэри.

– Хьумэ, тІасэ, хьумэ, игъащІэкІэ хьумэн хуейщ.
Умышьумэм укъыхьумэжынукуьым, – кыьщІигъужащ
ауэ сытми кыьзырэгуэкІ псэлтэкІэ дунейжь акъылыр.
ИтІанэ кыьбгъурыт мывэм шабэу Іэ дилтэри кыьзэуп-
щІащ:

– Хьуну?

– Сыт ар зэрыпщІыну, Сэфар? МывэфІщ.

– Кхъащхьэдэсэ. Сысейщ...

«Зыри гъэщІэгъуэн хэлткъым, – сегупсысаш сэ, –
пылрэ пэт, и пІалтэр къэсмэ, я лІапІэ мэкІуэж. ГъэщІэ-
гъуэн, цІыхум и кхъащхьэдэсэр езым кыьхыжмэ?»

– НтІэ Бэчмырзэ хьэ тІэкІу йомыгъэупсарэ? Зыгуэри
пхутритхэнти.

– АІэ, апхуэдэу нэхъ йозэгъ си Іуэхум. ЦІыхуІэ емы-
Іусауэ езы дуней дыдэм кыьхэсхаш, – шабэу Іэ дилтащ
аргуэру.

– Хамысэу куэдрэ тхьэм щигъэлт! – сехъуэхъуаш,
си гуапэт куэдрэ псэумэ. А кхъащхьэдэсэр дэтщ иджы
хьэблэкхьэм, тІэкІу хуэлтэныкыуабэ хъужауэ. И кхтэри
хэкІуэдэжакъым. ИтІанэ, Сэфари мыпэжу къагупсы-
сауэ жыпІэ хьун?..

ЕмыкІу сыкъэвмыщІ, фэри фи фІэщ мыхьумэ
жысІэри сытепхьэрыукІащ, япэ силтэдащ. Андрей псом
си Іуэху хэлткъым сэ, фэ фи фІэщ сыхъу закъуэмэ.
Хьыбар щІэпІуэтэххэн щыІэкъым, абы пщІы хэлтмэ,
иджы пщІыр жэм лъхуам хуэдэу къэзышшыну и ужь
итхэм нэхъей. Ауэ пэжщ, пщІы щамыупс зэмани пщІы
зымыупс цІыхуи щыІащ.

АтІэ, иджы Сэфар и сабиигъуэм дгъээзжынщ.
Арати, шху шыпсыр зэхащІащ, зэдэлэпыкыуэрэ. Шхащ
пщыхьэщхьэшхэ. Адэ шыпхъур хэгупсысыхьырт, нэщ-
хъейт. Сэфари абы дэнэщхъейрт: ищІэртэкъым игу
дахэ зэрыхуищІыжыну щІыкІэр. Ар щІэнэщхъейр убал-
тэра и гугъэу нэхъри къехьэлтэкІырт. АрщхьэкІэ
Лалинэ убалтэ и Іуэхужтэкъым. Зэгупсысыр и щІалэ
цІыкІурт. «Дауэ хьуну, и закъуэ дыдэу къанэмэ? Е Іэ-
бэкІэ имыщІэу (иджыри и фІэщ хъуртэкъым убалтэр
езым ІэщІэкъутауэ), е зыунэтІын – кыьщхьэщыжын
зыгуэри имыІэжу... Мыщэ пэтрэ, езым и акъушхэр
егъасэ. Сэ иджыри зыри зысхухегъэлтхьакъым. А зы-
рылэрыгуэтхьыжыщ. Дауэ хьуну?» Къэтэджри, и щхьэ-
фІэпхыкІыр зэригъээхуэж хуэдзурэ, гьуджэм бгъэды-
хьаш, и нэкІур зэпиплтхьыаш, зэплтыжащ. «Хьэуэ, сэ
жыы сыхъуакъым иджыри, хурикъунщ, тхьэм жиІэмэ,
ар къэхъухукІэ си гъащІэр». ЕгъэджакІуэ институт
къамыухамэ, сабий гъэсэкІэ ямыщІэу аращ иджы я

гугъэр. ИкИ абы къыхэкІкІэ радиоми телевизорми диплом зилэ, ауэ сабий ипІын дэнэ къэна, бын къэзымылтхуа, къэзылтхунуи хуэмей, игъащІэм зы гуцэ хыдан зымыжыщІа, зы сабиипхэ зымылтэсыжа хыджэбз цыкІу къотІысхъэри къэралыр ирегъаджэ бын гъэсэкІэм. АрщхъэкІэ бын гъэсэныр хэлъщ куэд щІауэ цІыхум, кызырэыхурэ, хэлъщ, езым ищІэр иригъащІау, и щытыкІэм иригъасэу. Арат Лалини а пщыхъэщхъэм зэгупсысыр. Ауэ и пщыхъэпІэми къыхэхуэртэкъым гъэсэныгъэ щхъэкІэ зыгуэр лейуэ щІэн хуейуэ, гъэсэныгъэ Іуэху щхъэхуэ щыІэххэу. Зэгупсысыр цІыху хуэдэу зэрыпсэуну щІыкІэхэр арати, екъурт. Псэуныгъэм и фІымрэ и Іеймрэ натІэкІэ жьэхуэмэ, кыигъэлъеижурэ гъащІэм езым кыригъаджэрт, кыигъасэрт, хъунури мыхъунури зэхагъэкІыфу. Апхуэдэурэ лІэужь куэдым зэхуахъэса акъылымрэ хъэл-щэнхэмрэ цІыхубэр зрикІуэн гъуазэ яхуэхурт. АбыкІэ япІырт я быныр, ягъасэрт, цІыхубэри псэурт, фІымрэ Іеймрэ ящІау. Я си тхъэ закъуэ, сытым хуригъэджэфыну-тІэ апхуэдэурэ бын пщыкІутІ-пщыкІуий зыпІу, зыгъасэу, темыкІуэдэн хуэдэу гъащІэ тафэ гъуэгум тезыутІыпщхъэжыфа адэ-анэхэр а нетІэ жыхуэтІа хыджэбз цыкІум, е абы хуэдэхэм. Адыгэхэм псалгъэ гъэщІэгъуэныщэ яІэщ абы хужыпІэ хъуну. АрщхъэкІэ ар птхымэ, тхылтѳымпІэми хуэшэчынукъым, и напэр сынуш.

Лалини зыгуэр хищІыкІырт а цІыхубэ акъылми псэукІэми, бын насып алыхъым кыримыта щхъэкІэ. Хэбгъэзыхъмэ, куэд кыпэмыхъуну цІыхубз губзыгъэ — лъэщт. И Іуэхур адреи псоми ящхътэкъыми, арат гугъу зыдехьыр. ЖыІэдэлүэнкІи, хъэл-щэнкІи, Іуэху щІэнкІи Сэфар хъун хуэдэт, пхъашагъи Іэлыгъи дилгъагуртэкъым, псэ щабэ иІэт. ЗрищІэнур, зриунэтІынур имыщІэр и бланагъэрат. Гу лъытакІэт абы адреихэм ауэ жыхъэуи ямыІэ къару зэрыхэлтым. Игъэсэнү зыхуейр а къарурат, икІэм икІэжым, а къарум и зэран езы Сэфар зеиншэм къемыкІыжыну. Шынэрт щІалэр зэштегъэу-щІау жылэм къахуэнэнкІэ, а и къарур ягъэщІагъуэурэ, абы хузэфІэкІынур ягъэунэхуэрэ! «Апхуэдэщ цІыхур: делэр ягъэделэнущ, езыхэм я щхъэр трагъэужын щхъэкІэ», — егупсысырт зэпымычу. КІуэдыкІейуэ кІуэда адыгэ пелуанхэм я хыбар гуузхэр игу къэкІыжырт. Абы щыгъуэ, Сэфар и сабиигъуэм щыІакъым, иджы хуэдэу, бланэри къарууншэри къэралым зэрихъумэ хабзэхэр. Дэтхэнэ зы цІыху удэфами цІыхур зэштегъэууэ лы-щІапІэ иригъэувэфынут. А псом ищІыІужжкІи езы Сэфари егъэсэн хуейт и къарум хуэсакъыжыфу, имы-

утЫшщыщэу, иримыджэгуу, ар Іуэхуми цІыхуми зэран яхуэмыхтун щхьэкІэ. КІэщІу жыпІэмэ, иджы Академэ жыхуаІэхэм хуэдэ зы акъыл гулгэ хэзыгъэплтээн гупсысэ иІэт Лалинэ. ЩІалэ цІыкІури гугъу ехьырт, адэ шыпхъур зэрытригъэужын, абы игу дахэ зэрыхуищІыжын зыгуэр къиигъуэтыну. АрщхьэкІэ хъуртэкъым, щыст мыхьэнэнщэу, и пэ дрилгъэфейуэ. Бдзэжьеящэ зэрыщыІахэр жриІэжынути, нэхъ Іеиж хъункІэ хъунут: и бдзэжьеящэкІэр, блэ хъыбархэр къищІэмэ, нэхъри къызэІыхьэнут, аргуэру ІэбэкІэ пщІэркъым, жиІэнурэ. Абы и хъанц къэхьыкІахэр, блэм къиукІ зэрышэтар – ахэр Лалинэ жриІэжми!.. Щтэнщи и гум ежэлІэнщ, гухэ хъужынщ. Езыми фІы щІихынукъым, пщІантІэр къэбгынэ итІанэ. ХъункІэ Іэмал иІэкъым. Езым зэрыжымыІэжыну, нэгъуэщІхэм жалэу зэхимыхыжашэрэт. Арати, Сэфар шынэжауэ нэхъри зыдиудыгъуащ жьэ-гум.

– Гъуэлгыж, уэ жьыуэ укъэтэджын хуейщ, – жиІаш адэ шыпхъум.

Фэтыджэн уэздыгъэр щІигъэнащ, и Іэрыгъадэ машинэжьыр шэнт щхьэгуэм къытригъэуващ, щэкІ бжэндэхтэу джэдыкІафэ дахэ, кусэ хужь цІыкІу ирижэу къищтэри абы бгъэдэтІысхьэжаш. А щэкІыр журт Іэсхьэд кърихьэкІыу, джэдыкІэкІэ къищэхуат.

– Уэ хьэ умыгъуэлгыжрэ?

– Сэ сыгъуэлгыж хъурэ? Мыр здын хуейщ.

– Сыт ар?

– Мис а зи джанэ зэІыбудам хуэздынуш.

– Сыт щхьэкІэ?

– Сыт щхьэкІэ? Сыт щхьэкІэ? – зыпищІыжаш Лалинэ и дэлхурыкъуэм. – НтІэ, арат уи гугъар? Уэ узыхуэзэм я джанэр зэІыбудрэ уежъэжу – абыкІэ зэфІэкІауэ? Ар псори сэ спшыныжын хуейщ. Мис аращ уэ къысхуэпхьар, уэ Іэрыгуэтхьым. Хабзи, адыгагъи, цІыхугъи щымыІэжу ара уи гугъэр, уэ ІэбэкІэ зэрумыщІэм щхьа?

Сэфар Іейуэ гупсысаш: «Мыр сыт? Мыр дауэ дуней зэхэтыкІэ?» Иджы япэу къыщІэкІынт ар дуней бэлыхь шыІууар. Нэху къекІри джанэр ихьыжаш. ЗдэкІуами зыри къеІусакъым, матэ цІыкІу из кхъужьрэ мыІэрысэрэ къратри гуфІэжу къаутІыпщыжаш. Абы и ужыкІэ езы тІури, Даутрэ Сэфаррэ, зэфІ хъужауэ хьарзынэу къуажэм зэдыдэсаш. А тІур зэгъусэу иІыагъуху Лалинэ гуфІэрт: «Аращ-тІэ ижэгъу нэхърэ ныбжьэгъу, щІыжаІэр», – жиІэрт. Даути афІэкІ тегушхуэн ищІыжаІакъым.

– А Сэфар, – къеджаш Лалинэ махуэ гуэрым.

– Сыт?

– КІуэи, мо хадапхэм шыпсыранэ изу итщ, къэхьи пщІантІэ дыгъафІэм щыгъэгъу. Куэдү щыгъэгъу. Уи-сынщ уэ, хуэсакъыу къыпыупщІ.

– Ар сыт зэрыпщІынур, Линэ?

– Плъагъунщ итІанэ.

Гъэмахуэ шылэ дыгъэ гуащІэм куэдрэ игъэгъунт шыпсыранэр? МахуитІ-щым игъэгъуащ, уелүсэмэ зэхэ-щащәу. Іэмбатәу зэтрилъхъэжащ.

– НакІуэ иджы, джэдэщыр къэдгъэтхъу.

Джэдэщыр къатхъуащ, къагъэкъэбзащ, къыщІа-тхъуар Іуахыжащ, щІыфашхэм хуэдәу зэтІэхъуэкІ-хәурә.

– КІуэ иджы шыпсыранэр къэхъ... Мис мыбдеж, джэдэщыкум щыгъэтІыльт, – Лалинэ и кІәпхын жышым сеныч кърихри шыпсыранэм мафІэ щІидзащ. – НакІуэ, ныщІәкІ.

– Сыт джэдэщыр щІәбгъэсыжыр, джэдхэр дәнэ щІә-тыжыну? – къэщтащ Сәфар. Иджыт абы щилъагъур цІыхум ейм езым мафІэ щІидзәжу. Зи бжәр быдәу къы-хуащІыга джэдәщ бжыхъәкІәпәхәм, ямийуэ къагъәнә бжыхъ блын жъы дәхупІәхәм Іугъуәщхъуә Іувыр адә-мыдәкІә хъәлтәу къыщІәукІуриикІырт.

– Згъэсыжу аракъым ар, делә. Мис а уэ узэзыгъә-тІәхъур щІәсхуну аращ. ДжәдыщІәмрә бжыйдзәмрә ягъә-псәужыркъым джәдыр, лы ирагъәщІыркъым, езыхәм яшхри. ЩІәгъәуән щІәзгъәуәу аращ. – Сәфар зәхихат сымаджәхәм щІәгъәуән щІәгъәуә хабзәу. АбыкІә къи-щІащ я джэдэщыр «сымаджә» зәрыхъуар. Іугъуәр иуха нәужы, шыпсыранә сахуэ, хъуаскуәхәр Лалинә джәдәщ лъәгум ирикъухыжащ, бжәри Іуихыжащ.

– Мә, – къритащ джәдыкІә шкІумпІитІ, – мыр Къан хуәхъ, абгъуәринә щхъәкІә къызәлтәІуащи. – Сәфар джә-дыкІитІыр Іә зырызымкІә иубыдри ежъащ, лъәбакъуә хуабжъкІә. ИфІәфІ дыдәт абы зыгуәрым зыгуәр хуи-хъыну. Апхуәдә щхъәкІә зәикІ щхъәхыртәкъым. Щхъә-дәхыпІәм нәсри абы щелтәм, и Іәпкълъәпкъыр къы-зәщІищтәу зәщІикъузәжауә къыщІәкІынт: джәдыкІә шкІумпІитІыр къыІәщІәпІытІащ. Ишияуә къиІәтри и ІитІым еплъыжащ: джәдыкІәпс, кугъуә зәхәфыхыжар и Іәпхъуамбә зәхуакхәм къыдәтІәтІыжат, епәмыжащ, бамә Іей дыдә щыгурт, къәжбын къыгъакІуәу. «Аращ, дауи, «Іәмә» жыхуиІәр Линә», – къыгурыІуащ Сәфар. Къыгъәзәжащ, и ІитІыр зримыгъәлүсәжын щхъәкІә, лъәныкъуә зырызымкІә игъәпІийуә.

– Лло къәхъуар?! – Зыкъомрә зыри жиІакъым щІалә

цЫкІум, бамэм иукІырт, и кѣжыын кѣакІуэрт. ИтІанэ жыжѣ Іуиха и Іэхэр хуэмурэ хуишийри «кѣутащ», жиІэным и пІэкІэ игѣащІэкІэ жиІэну имыгугѣар кѣыжѣдэхуащ.

– «Іэмэ» хѣуащ...

– Хѣунщ-тІэ, дахэ-дахэу зыри щыпхуэмыІыгѣкІэ. Узэлусэр пкѣутэнрэ зэхыупІытІэнрэ фІэкІ Іуэху уиІэкѣым. «Іэмэ» хѣуащ! Шхыж, «Іэмэ» хѣуамэ, ебзеиж, – иужѣ псалтѣэхэр зэрыжиІам Лалинэ гуауэу хущІегѣуэжу, Сэфар «уакѣ» жери кѣижѣащ пщІантІэкум. Адэ шыпхѣур кѣэгумэщІэжащ, куэд щІауэ игѣэтІылтауэ иІэ дыху сабынымкІэ и Іэхэр, и напэр хуитхѣэщІыжащ, итІани абгѣуэринэ Кѣан хуримыгѣэхѣу кѣэнакѣым. ЕтІуанэу ІэщІэпІытІакѣым, хэбгѣэзыхѣмэ, джэдыкІэ пщІапщІи кѣрихѣкІынт абы иужѣкІэ, зыри кѣыщымышцІу. Ауэ илтѣс куэд дэкІыху джэдыкІэ ишхыжакѣым. ИпІащ апхуэдэурэ щІалэ цЫкІур и адэ шыпхѣум. Іуэху лІэужыгѣуэ щыІакѣым, хѣыджэбз цЫкІу Іуэхуи, щІалэ цЫкІу Іуэхуи, абы иримыгѣэщІа, мастэ-Іуданэ зэфІэуным кѣыщыщІэдзауэ пхѣ хѣнж мэзым кѣихыным нэсыху. Езыри зэрыкѣарууфІэм нэмышцІ, сыт ищІыскІи ІэкІуэлѣакІуэ хѣуащ. Арат Лалини бын кѣэзылтѣхуу зыпІахэм зыкІи запримыдзыхыу защІыпилѣытыр, езыми Сэфар и ІэрыкІыу, езым кѣигѣэхѣуауэ, иузэщІауэ илѣытѣжырти. ИкІи пэжт, кѣимылтѣхуами и бын дыдэм хуэдэ хѣуат.

8

Иджы Сэфар и фыз кѣэшэкІэр, жылэм ямышѣхыр, Лалинэ гурыхѣ дыдэ щымыхѣуами, кѣызэришэр и жагѣуэтэкѣым. Куэд щІат абы кѣишэн зэрыхуейрэ, Лалинэ и емыгугѣуныгѣэкІэ кѣанэрт армыхѣумэ. ЩІалэр пІащІэртэкѣым. «Сыт, Линэ, нысэ зэрыпщІынуур? Щхѣэгѣуэз уигу кѣэкІа?» – жиІэрт адэ шыпхѣум кѣриІуэкІмэ пыгуфІыкІыури, фыз кѣэшэн Іуэхур гушыІэм хуигѣэкІуэжырт. АпщІондэху Лалинэ, нысэ кѣэшэным куэд щІауэ щыщтэми, и зэгуэпыр кѣэукѣубияуэ шхыдэрт, и шхыдалѣэм кѣимынэжыхуІакІэ. Лалинэ шхыдэрт, Сэфар дыхѣэшхырт. АпхуэдизкІэ тхѣэжу дыхѣэшхырти, занщІэу кѣыбгурыІуэрт адэ шыпхѣум а и шхыдэ макѣыр езым дэхащІэ макѣ ІэфІ кѣыщыхѣуу зэрызэпкѣришэр. ИкІэм икІэжым, сыт щыгѣуи иІыгѣ башкІэмщхѣэмыфІыр тришащІэрт, и блэгѣур хухикѣутыхѣыну тхѣэлѣанэ ищІурэ. АрщхѣэкІэ зи ныбжѣыр илтѣс

тлошрэ пщлым нэса лышхуэр кьожьэнт, и блэгьур пкьутэхуклэ? Ари лужырти кьэувыжырт, жыжьэу кьаплъэу.

«Ан-на, сыт щхьэгъэуз жыхуэплэр? Уэрэщ щхьэгъэузыр! Жьы ухъужащ, итлани жыслэр кьыбгурылуэркьым. Игъащлэклэ удэсыну си пщэм? Игъащлэклэ сэ успын уи гугъэ? Нэгъуэщлэ зыгуэрэм и щхьэ гъэуз иджы», – луигъэзыклыжырт, гьумэтлымэурэ. Аргуэру зыкьригъээзэклырти кьыкьуидзэжырт: «Сехъуапсэркьым а уэ кьэпшэнуми, лэрыгуэтхьыжь ухъужауэ». Ар кьыкьуидзэжа нэужь, кьыгурылуэрт башыр зэрымшынагъуэжри, Сэфари клэлъыклуэжырт, лэпллэ хуищлырт, и щхьэ тхъуам, и напэгъухэм ба хуищлырт. Псэуащ апхуэдэурэ зэадэшынхъу-зэдэлъхурылътхур, Гьуэрыщлэ Исмел ипхъу тыклэм хуээху. Лалинэ и гур жану кьыщлиубыдэрт нысэ хуэхъур зэрыбжьыфлэм, зэрыдахэм, зэрыщэныфлэм. Арауэ кьыщлэклынт ар щлалэ хъужа флэклэ умыщлэну, жьджэру Гуэщэнэ кьришэллэжыным зыщлыхуигъэхъэзырыр. Нысащлэр нэгъуэщлыплэ ирашэллауэ щылэт. Езыр еплэщлэклырт лэгьунэм, абы имызакъуэу, унэми, псэуалъэхэми, пщлантлэми фэ щлэщыгъуэ, щлэращлэ гуэр кьызэрытригъэуэным. Абыклэ, цлыхум зэрахабзэм хуэдэу, гьунэгъу фызхэри кьыдэлэпыкьурт, Сэфари кьрихуэклырт, чын вууэ. Зэфлэнэрт, зэклужырт. Сэфар уклыгэрти, зылуригъэхыну хэтт. Адэ шыпхъум ар идэртэкьым. «Укьовэри уэ, хэт уи гугъэ иджы щлэдзауэ уэ узыгъэщауэнур, щауаплэ уизыгъэсынур, пщлэжу щытмэ? Уи луэхур зэфлэгъэклы итланэ щауэ». «Сэ иджыпсту тлу-щы кьыпхуэзгъэклуэнщ, кьыбдэлэпыкьуну», – жилэрт щлалэми. Щымыхъужыхэклэ, адэ шыпхъур кьэгубжьырти узыпшэпсэлъэж мыхъуну и щхьэусыгъуэ нэхъыщхьэр, Сэфар кьызыудын хуей щхьэусыгъуэр кьридзырт. «Сэракьым абы и гупэ хэлтынур. Куэд жумылэу бжеслэр щлэ. Итланэ зехъэ адыгэ нэмысыр. Иджыпсту нэмысыр уи луэху уэ пщлэжынырщ». Гуэщэнэ зыщлашэну унэр мывэ унэжът, чэшанэ щлыклэт, блын лувт. И щхьэгъубжэхэр, шэ дэдзыплэ хуэдэ, зэв пллимэ лъагэ цыклухэт икли унэм зэрэклунум нэхърэ нэхъ лъагэу лэтауэ щымысхъу пыбгъыкла кьамыл бжьыхэклапэм кьыщлэплъхэрт. Псы луфэ лъагэм кьытетти, лэдакъэжъауэ ищлауэ ллэщлыгъуэ куэдым я зэман блэклахэм адрьщлэ губгъуэшхуэм щоплътыж, жыплэнт. Зэманри гьуэгуанэжъхэри нэкли гуклы зэдилъагъуу хэку тхыдэм пхыплътыж кьыпфлэщлырт. Куэд щлэклагъэнт и нэгум: бжэлу-щхьэгъубжэлухэм кьащлыхугъа мафлэсыжь клэгъуэр и щыб блынджабэхэм иджыри

кІарылт. ЗэрыжаІажымкІэ, унэр зєяхэм я нэхъыжъ гуэрым уэсятү кыггэнат ар — я фэ дэкІахэм, бэлыхъу ягъэвахэм я фэеплту, я нагъыщэу а мафІэсыжъ кІагъуэр мывэ блын Іувым кыыкІэранэну.

Зыми белджылыуэ ищІэжыртэкъым иджы ар зыгъсауэ щытари щагъеса зэманри: Чынджыз хъаныра хэмэ Кърым хъанхэра? Е, емынэм къелар хъумбылейм ехыж жыхуалэм хуэдэу, нэгъуэщІым пэмылтэщмэ, сабийхэмрэ жьыкІэфэкІэмрэ банэ мафІэ щІэзыщІэу щыта Къарэхъу инэралым и Іуэху щІэпхъаджэхэм я лъэужьт?.. Сытми, лІэужьхэм зэпрадзыжурэ къэса хъыбархэм къазэрыхэщымкІэ, бий зэрыпхъуакІуэхэм зэрахъа лейм кыищІа кІэгъуасэт. Къуажэри абы есэжати, зыми емыкІу ищІыжыртэкъым, «Лалинэ хуэмыхуш» — хужаІэу. Ауэ иджы уэсятри икътэнут, унэр нэщхъыфІэ ищІыжын щхъэкІэ.

— А, Сэфар.

— Сыт, Линэ?

— ПкІэлтэей кІыхъ схуэщІ, мы блынджабэм срилтэІэ-сыну.

— Сыт блынджабэм епщІэнур? И гугъу умышІ абы.

— ЕсщІэнураш, ятІэху естынуш.

— И гугъу умышІ, абы зыри хуейкъым, мывэ блынщ. Уэсятыр пщыгъупщэжа?

— Уэ сыноупщІакъым абыкІэ. СхуэщІ жысІащи, схуэщІ. Хъунщ хъэзаб дамыгъэр бжыгыгъэу зэрыттелъар. ДыгуфІэ хъунуш иджы.

Хэт ищІэрэ, Лалинэ уэсятри икътэж щІэхъун гуфІэгъуэу кыилътэрт нысэ кыызэрыхуашэ къудейрауэ плэрэт, хэмэ лъэпкъ бэлыхъыр тезыхыр псэукІэщІэм ижъ кыыщІыхуари абы и гуфІэгъуэм хэтт? Арагъэнт; абы щыгъуи делэу щытакъым цІыхухэр, цІыхубз акъылкІэ кыгурыІуа хъунт лыгъэжъ кІагъуэм иджы щІыхуэмеижыр.

Сэфар зэикІ екІуэлІакъым нысащІэр здрашэлІам, емыкІуу кыилътэрт, езыри лъы къэплтгыгъуафІэу кыыщІэкІынтэкъым. Ар зэрегупсысымкІэ, гущыкІ хуиІэн хуейт а Іуэхум, сыт щхъэкІэ жыплэмэ, адэ-анэм я унагъуэ кІуэдыкІэм хих щхъэжагъуэ гупсысэр псори щІэзыублэракІэ, нэгъуэщІ хъуэпсэнэгъэ гуэри кызыыкъуэмышщыж гукъеуэу щытын хуейт абы и дежкІэ. Гуэщэнэ апхуэдэу щымытмэ, ар мыщІыху тэмэу кыилътэну хъэзырт Сэфар. «АтІэ, абы дауэ сыбгъэдыхъэн сэ, дауэ сеІэпщэкІуэн? Ара иджы и Іуэхур, жиІэнкъэ? Ари хамэ унэ сыщыкІэлтгыкІуэу... Ар игъащІэкІэ гуимыкІыж хъэкІэкхъуэкІагъэщ. Сытыфи кызыиплгыжын,

сытыгуи кысхуищыжын абы иужькIэ си гыашкIэ щхьэгъусэу сэ къэсщтам, абы фIэкI гушIэгъурэ акъылрэ симылэмэ?» Абы хуэдэ зыгуэрт Сэфар и гупсысэр а лъэхъэнэм. АрщхьэкIэ цIыхум я жьэр пхуэубыдын? Хьэблэ хьыджэбзхэмрэ щIалэхэмрэ, бзэгуашхэ зэфыкI фызхэри къахэтыжу, арат я Iуэхур. ЯгъэщIагъуэрт. ЗэкIэщIэхуацэхэрт, зым жиIар адреим бгъууэ игъэбэгъуэжырти ещанэм хуиIуатэрт. Абы щыгъуи тхьэ-лъанэ ищIырт а зыжриIэ закъуэм фIэкI нэгъуэщI зыми дзыхь хуимыщIауэ, икIи ар я зэхуэдэ щэхуу езы тIум яку илгыну. Апхуэдээрэ нысашIэ тхьэмыщкIэм и щхьэцми имытым хуэдиз гухэхыщI тралъхьаш, хужалаш Iэджи.

– А телъыджэ Iей, Сэфар нысашIэм и деж иджыри къэс щIэмыхьэжауэ жалэ. Дауэ хъужыну мыгъуэ ар? Хуэмеймэ хьэ кьиша? – жиIаш псы пэгунитIыр хьэлъау зэпэзышэч пхьэхьыр зи дамэм тезылъхьэжа фызым зыкыигъэзэжри. Ар зыжриIэр Гуэщэнэ зрахьэлIам я гъунэгъу фыз курыт къамылыфэ Iэдэб гуэрт, и нэкIу бгъуфIэ хьэлэлым щIыи бзэгу мыфэмыщIи техникуфэ иумыплъыны. Хьэблэ фызхэм къазерыфIэщцIынкIэ, Зэрылэ – арат а фызым и цIэр – имыщIэнкIэ хъунутэкъым Гуэщэнэ и Iуэху зытетыр, икIи абы кыхьэкIкIэ псы кыигъэхъуапIэм кърихьэлIа адреи фызхэми я тхьэкIумэр трагъэхуаш, а зи кIапэ кьищырхъа «телъыджэм» и кIэм нэс едэлунхэу. «Нобэ хуэдэу» фыз гу бамплэр дэхыгъуафIэу шытакъым а зэманым. ЩыIэтэкъым шыуэршэрын: шэ щIэху зэхуэси, собранэ кIуэи, фыз бээраклIуи, кино, театр жыхуэпIэхэр дэнэ къэна. Иджы а псоми я гугъу умыщIыххэми, профсоюзхэри, судри, бэтэхри хьэзырхэщ сытым и дежи къедэлуну фыз бамплэм. (Яхуэфашэ къащыщIаш лIы мыкIуэмыгъэхэмрэ лIы гуемыIухэмрэ). Ауэ щыIэт абы щыгъуи фыз уэршэрышIэ хьэлэмэт: псыхьэ гъуэгухэр, псы кыигъэхъуапIэхэр, псырылъэ ишыпIэ, унщIэ гъэпцIапIэ псы Iуфэхэр. Арат иджыри псы кыигъэхъуапIэм щызэрихьэлIа цIыхубзхэм я Iуэхур.

– Ан-на мыгъуэ, сыт щIыхуэмейр? Хуейщ. НтIэ, щауэр дэнэ щIыхьэжын, я деж кърамышэлIэжу? Ар хабзэм къекIурэ? – емыкIу ищIаш Зэрылэ ар ауэ зэрыжала къудейр. – Хуей дэнэ къэна, мэпIашцэхэри йолъэдэкъэщцIкI. Тынш уи гугъэ-тIэ зыхууыгъэхьэзырауэ хьэгъуэлIыгъуэ щIалэ закъуэкIэ кыдэпхыну? Аращ Лалинэ жэщи махуи зи ужь итыр, щIэхьыIуэу зэфIигъэкIыну. – АрщхьэкIэ апхуэдэ жэуапыр ягу ирихьакъым, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ, ахэр зыхуейр я гур къэзыIэн, «телъыджэ» гуэр зэхахыну арт. АтIэми я

нэгү шлэклат апхуэдэу нэггүэшцлшлэ ирахьэллэ хьы-
джэбзхэр шулэггэ хьэзыр хьуауи кьрашэллэжу. Абы
кьыхэкклэ Зэрылэ и жэуап кьызырыгүекл пэжыр
мышыу лейуэ кьащыхьуаш. Хэбггэзыхьмэ, Гуэцэнэ и
луэху хьыбархэр, а езыхэр зыхуей «телгьиджэм» хуашэн
шхьэкклэ, гухэхьшцл зашлэу зэхалгьхьэну хьэзырхэт.
Шьлэш апхуэдэ цлхуу ллэужыггүи, езы дыдэм иупса
пцлыр и флэш хьужрэ абыклэ игу заггэу. Абы щыггүи а
пцлы зытрилгьхьэм гужыггэжь лгьапкь хуимылэу. «Сыт
яшцлэн? Пцлы «телгьиджэ» нэхь кьаштэ пэж зэшыггүэм
нэхэр», – хужалэ апхуэдэ цлхухьэм. Мыбдежи арыншэу
зэфлэклактым. Нэггүэшцл зы фыз кгэхэшащ сакгьшэурэ
утыкум ггунэггүу зыкгьыхуишцлри.

– Ал-лыхь, армыра-тлэ сэ зэхэсхар, – аргуэру зиплгьы-
хьаш кгэзыуыхьа фыз гупым нэмышцл, нэггүэшцл зы-
гуэрым зэхимыхкклэ, жыхуишэу, – икли шлхьхэжам, япэ
жэщ дыдэм, нэху шыхуи шлэлгьам. Ауэ шащыхуплэри
и джанэкклэри, уэс чэсейм хуэдэу, кьабзабзэу нэху кьы-
щеклым, тасми иралгьхьэн шауэкгүэт хьыджэбзым
щимыггүэтым, езыхэм забзышцлжащ ахьумэ. Зэры-
жалэмклэ, Сэфари зиублэрэкклри ежгэжам икли хуэ-
мейж. Аршхьэкклэ сэ сыт хузилуэху абы? Алыхьым жи-
мылэкклэ!.. Шлхубзыр сфлэгүэныхь мэхьури арш ахьумэ.
Пцлымэ, жызылам и гуэныхьщ. Дэ ди луэхукгьым. Езым
зыщабышцлжкклэ, дэ сыт ди мылуэху шлызетхуэнур?

– Алыхь, Сэфари ишцлэн хуеям ар, адэм и пхьур, цы-
джанышым хуэдэу, щичжым, – кгыхидзаш нэггүэшцл
зыгуэрми, – апхуэдэ пхьу тыклэ дунейм тет, на-а, абы зы-
гуэр имылажгэмэ? – Дауи, фыз жгэ нахуэм жишэр нэхь
я флэш хьуашщ адрей псоми. «Сытым щыщ абы елгыятауэ
Зэрылэ жишэхэр? Зыми щышцкгьым. Абы шхьэкклэ фыз
шлэпсэлгьэххэн шьлэкгьым. Абыишккл ахэр шлхьхьмэну
хэтш», – арашщ Зэрылэ кьилэжгари, кгыхухуагары. Ар-
шхьэкклэ ари хуейтэкгьым езым жишэа закгүэр заншлэу
кьыпраггэдзу лажгэ зимышэр хэутэн яриггэшцлну.

– Алыхь иккли шлэмышгэжа, шауэкгүэт хьыджэбзи
имышэ шлгьклэ, жэщ кгэс Лалинэм бггэдэлгьри. Зэ-
рыунэхуауам ишцллушкклэ пцлы гуэри хгэ тралгьхэ
мыггүэрэ! – жишаш абы, хуэмышгэчу.

Аршхьэкклэ дэнэт, зыми зэхихыххакгьым ар, езыхэр
зыхуейр жагэ флэккл.

– Ауэ щыджэгуакгьым абы я деж клэдет офицерхэр.

– Алыхь, щыджэгуаами, флы хамыха. Дарихгьан и уэр-
кгьыггэр абыклэ иггэбыдгьын игуггьати... Мес иджы...

– Хгэ и клэпкгьыр химышрэ иджыри?!

Кгьуажэ фызхэр Дарихгьан куэд шлауэ, кгьызырыдыхгэ

махуэри, хузэгүэпырт. Ар езыри хэтакъым, тлэкIу нэхъ мыхъуми, адреи къуажэ цIыхубзхэм захигъэгъуэшэну. Псоми къахэщырт хьэлкIи, дуней тетыкIэкIи, дахагъэкIи: хужьт, тIатIэт, щIэращIэу зихуапэрт, лэжыгыэ хьэлтэ, Iэфлей-лъяфлей хэлэбэртэкъым – зигъафIэрт. И лIыр щIэшIауэ жэщи махуи лажьэрт. Иджы абы и зэгүэпыр езыхэми зэрыхъур щIагъуащIэу къагурымыIуэжу и пхъум тракъутэну къыщIэкIынт. Апхуэдэ мурад зыми иIэтэкъым, ауэ Гуэщэнэ и Iуэхур фIы хъу нэхърэ Iей хъумэ, нэхъ арэзы хъунухэт. ИтIани апхуэдэ гукъэкI иIау зыми зиумысыжынутэкъым, и фIэш хъужынутэкъым. Псоми ягу щIэгъурт Гуэщэнэ.

– А тхьэмышкIэ цIыкIу мыгъуэ, дауэ хъужыну иджы ар? Дэни екIуэлIэжыну? – жиIэрт зым, игу щIэузым шэчи къытримыхъэжу.

– И адэр здэкIуам кIуамэ нэхъыфIти ари, – къыщIигъурт адреими. Ауэ Гуэщэнэ и шащыхупIэмрэ и джанэкIэмрэ зэрыкъабзэлъабзэм къышэрыуэлIауэ е абы нэгъуэщI цхьэусыгъуэ гуэр къыхуагъуэту зыми фIэфIтэкъым. ГъэщIэгъуэнщ цIыху хьэл-щэнхэр: гушцIэгъуи ящIынуш, итIани а гушцIэгъу зыхуащIынуш мыгъуагъэри далъагъуну хуейш.

– Араш-тIэ, цIыхур щIыкIейуэ щытын хуейкъым, къыщыщIынуш зыми ищIэркъым, – кIэ иритыжащ псыхьэ къэкIуахэм къапсэлъа псоми нэхъыжбыIуэ гуэрым.

– Мамэ, мамэ! Дадэ къэкIуэжащи, къоджэ, щIэхыу!

– Ады-дыд мыгъуэ, алыхъ, сыIэщIэкIуэдэнмэ, сыту Iейуэ сыгува, – кIипхъуэтэжащ фызым и пхъэхьыр, пэгунитIым щIиури, псыри имыутхытхэу икIи иримыкIуту, итIани псынщIэу ежъэжащ. Хьэпшырым игъэшта бзу бын хуэдэ, фыз гупри пIащIэу зэбгъуужащ, цхьэж и занщIэкIэ.

* * *

ИгъащIэм хабзэт адыгэхэм нысэ къашамэ, Iыхьэлейуэ нысащIэм хуэсакъхэу: я фIэш цIалъытэрт нысащIэгъуэр цIыхубзым и дзыхэгъуэ дыдэу, и шынагъуэу, а лъэхъэнэм и деж цIыхубз щIалэм сыт хуэдэ мыхъумышцIэри псынщIэу зэран къыхуэхъуфыну. Я фIэш хъурт бзадженаджэ къеуэнри, зыгуэрым къыгъащтэмэ, щцIыхьэпIэ Iей илъягъумэ, шынау гушцIэуз ирихынри е бзэгү Iей къыIурадзэмэ – абыи зэригъэкIуэкIыни. Абы къыхэкIкIэ нысащIэгъуэр икIыху и закъуэ зэикI къагъанэртэкъым и лIым щыдэгъуэлгыжым фIэкI. ЯфIэфI-

тэкъым дзыхъ зыхуамыщІ, нысащІэм бгъэдэлъадэ-бгъэ-
дэжыжу куэдрэ шытынхэу, яфІафІтэкъым дзыхъ зыхуа-
мыщІ хъэгъуэлІыгъуэм къыхыхъэххэну. Гъусэ хуащІыр
а нэхъ я фІащ дыдэ хъу цыхубз щІалэхэрат, ари щауэм
и Іыхълы гъунэгъухэм ящыщу. ЗыгуэркІа зыдигъуэІауэ,
е нэщхъейуэ гу лъатамэ, фызыжъ Іэзэ кърагъащІэрт,
духъэшыхэм, хыилмы зиІэхэм дыуэ къыхурагъэтхырт,
щІэгъауэн щІагъауэрт. АтІэми адыгэхэр бэлыхышхуэ
хэзыгъэтыр нэ Іейрат, я фІащ зэрыхъумкІа, нэ Іейр эпи-
деиме дыдэу шыІэт абы шыгъуэ, нысащІа къашагъа-
щІэм нэ кыытрагъэхуэныр бетэмалт, кытыпшъэ хъуну-
тэкъым нэ Іей зиІа (шыІау жалэ апхуэдэ цыхуи, нэ Іей
иІау). Си лъэхъэнэгъухэм куэд яхэтщ абыхэм щхъэкІа
дыхъэшхыну, адыгэжъхэм я щІэныгъэншагъэр ауан
ящІыжу, яхэтщ а псор и лъэпкъ хабзэу шытауэ зи щхъэ
езымыпсэсыни. Ауэ абы ауан хэлтэкъым, ауан дэнэ къэна
хабзэфІ дыдэщ, иджыри цыху гъуазэу шытыфыну.
Нэхъыщхъэр адыгэм къагурыІуэу шытамрэ къагуры-
мыІуамрэкъым. Ар зэманым зэригъээзэхуэжаш. Ауэ зи
гъащІа къэгъэшыгъуэ псэ щІалэ улэгъуафІэр зыхъумэ
хабзэм сыхуэгумащІауэ сэ щІыхъ хузощІ.

Сэфар Лалинэ фІэкІ нэгъуэщІ Іыхълы зыри иІэ-
тэкъым езыр къэзыхъумэни и нысащІэм хуэсакъыни.
Пэжщ, а тІури цыхум жагъуэу къалтагъуртэкъым,
пщІаи къыхуащІырт. Абыхэм я Іуэхум къегушхъуэн-
Іауэ пэч зыхуащІыни дэстэкъым жылэм, Исмелрэ Да-
рихъанрэ я зэгупкІа е къеижыгъэкІа Гуэщэнэ зыгуэр
къыжъэхэмыуэмэ. АбыкІа шынэрт Лалинэ: ищІэрт абы
езым и цыхубзыпсэмкІа Сэфар зигу ирихъ цыхубз
щІалэ мымащІау къуажэм зэрыдэсыр, хэбгъэзыхэмэ,
зэи-тІауи къралукІаІэт, щхъэ къомыгъашэрэ, жалэурэ.
АрщхъэкІа зыщхъэпригъэІукІ фІэкІ жэуап щІагъуи
яритыртэкъым. ИщІэжырт, и гушІэр къыхъузыкІыу
и дэлъхурыкъуэр фызкъэмышшэрэ щІалэжъ щІэхъу-
жари. Игу пыкІыртэкъым ар нэгъуэщІ хамэ цыхубз
гуэрым и унейуэ иритыну, езым и Іуэху хэмылтыжу.
«Сыт хуэдэ гурыфІыгъуэ мыгъуэ итІанэ сэ сыкъызы-
хуэнэнур? Е дэлъху симыІажу, е адэ-анэ симыІажу, е
шыпхъу симыІау, е... сыту симыгъуэ дыдэт сэ!» – иІэт
гуныкъуэгъуэшхуэ, щыжейми щымыгъушщау. Ауэ езыр
хуэмыху-дзыхэтэкъыми, фІыуэ зылыгът. ЛІы пэлъытэ,
жыхуалэм хуэдэт. ЗекІуэ шыІэжыгъамэ, шу гуп зекІуэ
иригъэжъфрэ къригъэблэгъэжыфу, чэнджэщ яритыфу,
хэбгъэзыхэмэ, тІау емыплтэу езыри ядэшэсынкІа хъуну
апхуэдэ цыхубзт Лалинэ. Апхуэдэуи къалтагъурт.
ХъэблэлІхэмрэ щІалэхэмрэ шынагъэ гуэри зыхэлт

пшлэ кыыхуашцЫрт, цЫхубзхэм я гугъу умыщцЫххэ. ЦЫхухъу мыкІуэмытэхэр кыѳлэлЫкЫпэрт, я нэ игъаплэртэкъым. «Алыхбыр си бийкъым, уи блэгъум измылтхъэм», – жиІэрэ сыт шыгъуи иЫгъ баш кІэм-щхъэмыр «дыркъ», «дыркъ», – жо щЫ гъурым кыыху-тригъэуамэ, лЫм ишцІэнур ишцІат, умэээхырт занщІэу, адэкІэ кыыхуишцЫр и унафэу.

Зи цЫхубзхэр хъепэщыпхэу, тепхъуэ кІыххэм кы-кыуамыгъэкІуы зыІыгъауэ жыхуалэ адыгэхэм (Европэм и цЫху пэрыту зызылтыгъжхэм аращ кыытхуагугъэр дэ иджыри, тхыдэ гугъу шашцІхэм и деж) дауэ къахэкІынкІэ хъурэт Лалинэ хуэдэ цЫхубзхэр? Ар пэжкъым, ямышцІа-гъэкІэ ди тхыдэми дэри пцЫ кыыттралтхъэ ахъумэ. Е нэхъыжыѳЫр зыщхъэщыукІуриикІа лъэпкъым и чэнджэщэгъу, и унафэщІ дауэ хъуфрэт абы и унэгуашцэр? ШцІащ апхуэди мымашцІэу. Сэри сощІэж абы хуэдэ зы ди лъэпкъым итауэ. Хъэмэ Къэбардэм «ПыІэкъым фщхъэрыгъын хуейр фэ, ІалъэщцІщ фэ фхуэфашцэр, зы-тефлтхъэну», – кыѳжезыІа адыгэ цЫхубз щІалэр дэнэ кыикІат? Щхъэ кыкыѳуэпсэлтыкІыѳа ар апхуэдэу гуа-шцІэ а зи гугъур яхуэмыухыж тепхъуэм. Пэжу, ар за-лыму къэзыгъэпсэлтар хэку гузэвэгъуэ инт: дэтт абы шыгъуэ а Къэбардэр зыдэт адыгэ уэрам дыдэхэм Кърым хъанхэри, хъунщІэу, адыгэ цЫхубз дахэ лтыхъуэхэу. Абыхэм уегупсысмэ, уигу къокІ: «Ярэби, адыгэхэми яхэмытауэ пІэрэ Жанна д'Арк е старостихэ Василисэ хуэдэу зытІушцъ?» – жышцІэу. Сэ схужыІаркъым а къомыр. ШцІами, фЫшц; шымыІами, сыт тшцІэн, ауэ Лалинэ и тегушхуэныгъэм, и жъэ нахуагъэ занщІэм, и ябгагъэ захуэм – и хахуагъэ псоми адреи цЫхубзхэм куэдрэ къахуимыхуэ щхъэусыгъуэ щхъэхуэ иІауэ си гугъэщ. А щхъэусыгъуэр езым фІэфІу кыыхихатэкъым абы. Апхуэдэ щхъэусыгъуэ иІэну хуейуэ дунейм зы цЫхубзи теткъым – имыгугъэххауэ насыпыншагъэу кыылтысат. АрщхъэкІэ а насыпыншагъэ дыдэр и ужкІэ езым къару хуэхъужаш, хэбгъэзыхъмэ, и ябгагъэри кызыыхэкІар ар дыдэрагъэнт. Къылтыхъу гъунэжу кыыщыщІауп-щІэм яхудэмыкІуэурэ щхъэгъусэншэ-быныншэу къэнауэ арат ар, и Іыхыхыхэм фІэкІ бынунагъуэ гурыфЫгъуэ имыгъэунэхуауэ икІи имыІэу. Игъэунэхуатэкъым гъа-шцІэм и насып ІэфІхэм яшщы зы нэхъыщхъаІуэр. Апхуэдэ насыпыншагъэм фІэкІыфыркъым цЫхубз куэд, зэри-мыгъэкІуэкІуы, цЫхум къайхъэлтэкІуы кыиин гугъу мыхъуу. АрщхъэкІэ Лалинэ абы текІуэжын насып гуэр иІэу кыыщцІэкІащ; ар губзыгъэт, узыншэт. Хуэхъуакъым алыхбым щхъэщыщхъуэ, кыѳлэщцІакъым и насыпыр

адреѣ цѣхухэм трахауэ. Абы шхъэкІэ нэгъуэщІым насыпкІэ ефыгъуэн хъэлі кыищтакъым. НасыпфІэм хъэлэлэу хуэгүфІэу и насыпри дигъэлъаплэу кыызэтенат. АтІэ иплэуэкІэ зэрыжытІащи, апхуэдэ къару узыншэр зы щыплэкІэ унэтІын хуейтэкъэ? – Арати, мо цѣху губзыгъэм и жэрдэмри, и лъагъуныгъэри, и гулътэри, дауи, къимылъхуами, псом я шхъэж – и щІалэ цѣкІум, къыдэхуэр зыдэпсэу цѣхухэм, зыдэс хъэблэм яритащ. Цѣху хъэлэлэыр зыхэщІэгъуафІэш, цѣху хъэлэлэым дзыхъ хуэщІыгъуафІэш. Арат езыми хъэблэм дэсым пщІэ, нэмыс къыщцѣхуащІыр. ИтІани шхъэ хъункІэ хъуа, а зэрыжаІэм хуэдэу цѣхубзхэр дэубыда Іейуэ щытамэ, щІэми жъыми, хъуми бзыми зыкъимыухуэжу хэгъэзыхыгъи хэлъу щыхуейм и деж япсэлтэфын? Пэжщ, укІытагъэшхуэ илът адыгъ цѣхубзым и нэгум, лІэщІыгъуэ куэдкІэ есауэ. А зэса укІытагъэри шхъэ къытемыкІуарэ Лалинэ? Щхъэ тегушхуэфа? Мис а тегушхуэныгъэри къызыхихар и насыпыншагъэраш, щыуами, щымыуами. Гупсысэ гуэр кІуэ пэтми къызеэщІэблэурэ къыпкърыхъэу хуежъащ абы и Іуэху щытыкІэ хъуам, псоми халъагъуэ мыгъуагъэм нэмыщІ, лъэщыгъэ, тегушхуэныгъэ, гуэныхыншагъэ, цѣху куэдым яфІэкІыу, якъэбзэкІыу къезыт зы фІыгъуэ гуэри хэлъу. Дауи, апхуэдэ гупсысэм хуэкІуэнкІэ щІэхъуар дин хуэмэбжъымэми къыхэкІат. Лалинэ ехъэжауэ мыдинщІэкъу дыдэми, зыщІаплыкІлар арат, и фІэщи хъурт гуэныхъ щыІэу, цѣхум лей епхыныр, бзэгу зепхъэныр гуэныхъ Іейуэ, къыумылэжъа, умыуей зэпхъэлІэныр хъэрэму. Псом хуэмыдэу цѣхухъумрэ цѣхубзымрэ я зэхушчытыкІэ мыхъумыщІэхэм, фІейгъэхэм къарикІуэ Іуэху хъэлъэхэр пхуэмышпыныжын гуэныхъу къилътытэрт. Апхуэдэ гупсысэхэм къахихыу Лалинэ зыхуэкІуа цѣху хушчытыкІэр зыкъыфІэщІыжыгъэт, ауэ езым пэжу икІи захуагъэу ибжырт. Мырат ар: «Ы-ы, дунейуцІэпІ къом, – игу илът абы, – дауэрэ зыфщІрэ? Фэ фкъуэлътыр, фи фІейр фымышцІэжу, фызэрүцІэпІыжауэ сэ сывгъэукІытэну ара иджы?! Хъэуэ-тІэ, сэ сыхуэхейщ абыхэм. Жъэ фІэкъым фэ фыпсэлтэну, сэ сывгъэукІытэн дэнэ къэна. Сэ сыхуитщ фэ сынывэпсэлтэну: фІуэ фызэрылтыагъу, ауэ фызэрымыуцІэпІыж!» – А щыкІэм тегувластыр езым зытыжат Лалинэ. ГъэщІэгъуэныракъэ, икІи зыри къышэрыуакъым, псори езыр-езыру и пІэ иуващ. ИтІани и фІэщ хъуауэ къыгурыІуэрт цѣхум – езыхэм ягъэув хабзэхэр пкъутэфми, дунейм къыигъэщІа хабзэр пхуэмыкъутэну, пкъути мыхъуну зэрышчытыр, ар пкъутэмэ, гъащІи дуней зэрышчымыІэр. Ара хъунт

иджыри адэ шыпхъур жыджэrrэ гуфIэжу Сэфар и хьэ-
гъуэлIыгъуэм щIелIалIэр, ар цIыху куэдым ягъэува
хабзэми тету нахуэрэ наIуэу дихыну.

* * *

Пщэдджыжь гуэрым Сэфархэ я куэбжэмкIэ зы щIалэ
цIыкIу блэкIырт, хьэлтэ телтым и щхьэри и плIэри
иришэхарэ щIым едзэкъэным хуэдэу. Абы кърихьэлIащ
Лалинэ, башри иIыгъыу, Сэфари и гъусэу къыдэкIрэ
пэт. Еджэри къигъэувыIащ щIалэ цIыкIур.

– Мыр лIо, мыр дэнэ пхьырэ?

– Щы-щы-щхьэлым сохь, – жиIащ, армыгъеуейуэ.

– ГъэтIылт мыдей! – щIалэ цIыкIум телтыр зыгуэ-
рурэ иригъэщэтэхаш. Дахэ-дахэу хуэгъэтIылтынт ар
абы: пэльтэщыртэкъым.

– KIуэи уи адэм къеджэ, – жиIащ Лалинэ ткIийуэ.
ЩIалэ едэу цIыкIум и нэшхуитI хьэлтэм къыщихуахэр
игъэупIэрапIэщ-игъэупIэрапIэри, зыри жимыIэу игъэ-
зэжащ, адэр къишэну. Адэри, пIащIэу къэсаш, зи уп-
сыгъуэ фIыуэ блэкIа жьакIэм фейцеифэ къытригъэуэ-
жауэ. Щыгъуазэ хъунт къеджар зэрымыджэгум, къэ-
уващ, сэлэтым хуэдэу.

– Уделэ уэ, хьэмэ угубзыгъэ?!

– Сыт ар?

– КъыбгурыIуэркъэ зи сытыр? – хуеплтыхаш Лали-
нинэ къэпым, итIанэ – щIалэ цIыкIум.

– Щхьэлым згъакIуэу арщ... – къиIущэщаш лIым.

– Щхьэлым згъакIуэу арщ! – зыпищIыжащ абы
Лалинэ. – Мис мы къэпыр къыпхуэмыIэтыжыху щхьэ-
щыкIутэ, из щIыи уэ хьы щхьэлым. ИтIанэ къэпщIэнщ
щхьэлым зрагъакIуэ!

ЛIы тхьэмышкIэм еIэ-епхъуэу къэпыр зытрилт-
хьэри игъэзэжащ, из ищIыну. АрщхьэкIэ лъэбакъуищ
нэхь имычу, къигъэзэжри тхьэусыхаш:

– Мыр хьэкъуртщ.

– ЛIо-тIэ, хьэкъуртмэ?

– Нартыху гъэлыгъуа афIэкI диIэкъым... ауэ дгъэ-
лыгъуэнщ.

– Хьэуэ-тIэ, ар хьэкъурт куэдыIуэ хъунщ. А епхьэ-
жьар уэ хьыи хьэж. ИтIанэ, зыщумыгъэгъушщэ: вы
хъунур шкIэ щIыкIэ щIащIэми, яукIыркъым. – Арати,
лIым ихьри хьэкъуртыр ихьэжащ, нобэ зыхуэзам насы-
пыфIэу къызэрелам шыгуфIыкIыжу. Зыми емыкIу къи-
щIыртэкъым Лалинэ а и щытыкIэм щхьэкIэ. И мыIуэху

зэрихуэуи жалэртэкъым. ЕмыкIу, и мыIуэху дэнэ къэна, и цIыхугъэ къалэн игъэзащIэут къызэралътэр. Нэхъыбэу арат хэхауэ абы нэхъ къыщIыфIэлIыкIхэри. БлэкIынутэкъым цIыхум мыхъумыщIагъэ дилъэгъуауэ, къыгъэувыIэнурэ зыхуейм хуигъээжынут: цIыкIум еущиенут, балигъым ещхъэфэуэнкIэ хъунут, жъым егинут, дзыгъуэгъуэ ягъуэтмэ, ипщхъэным нэсыхункIэ, тхъемыщкIэм зыщIигъэкъуэнут. Абы и гугъу апхуэдизрэ щIэтщIыжыр Лалинэ нэхъ Iыхъэлейуэ къэунэхугъауэ аракъым. Ар хабзэт. ЦIыху зэрызэдэпсэу, пщIэ зыхуащI хабзэу яхэлът. Абы хуэдэ Iэджи къахэкIырт цIыхубэм, акъылрэ гупсысэкIэ апхуэдэ мурад ящIыныр я гуи къэмыкIыххэу, ауэ езыхэр псэкIэ лъэпкъ узэщIыным телажъу. Лъэпкъхэр щхъэхуэ зырызу, гуп-гупурэ щыпсэу, къэзыхъумэн къэрал щамыIа лъэхъэнэ жыжъэм къыщещжъа хъунт а хабзэр. Къыхэзыхъари, дауи, хъэкъурт хъэжакIуэ кIуа щIалэжъым хуэдэкъым – Iейр зыхуэмышэч гумызагъэ цIыху лIэужыгъуэщ. ЦIыху гумызагъэ куэдым ящыцу арат Лалини. Ауэ абы и щытыкIэ хьэлалым нэгъуэщI хэкIыпIи иIэт: цIыхубзым и лъагъуныгъэ башэмрэ и жэрдэм къыкъуэлъыкIымрэ зыгъэкIуэщIыфын лIырэ бынрэ зэримыгъуэтам къыхэкIкIэ, а къарур Сэфаррэ жэмыхъэт цIыхухэмрэ яхуэунэтIа хъуагъэнт. Иджы нысэ зэригъуэтрэ, я деж кърамышэллэжыпами, нэхъри зызэщIигъэбыдат, сыт хуэдэ Iуэхури зэфIигъэкIыну хуэхъэзыру. Сэфари къишэн имыгугъэххэу, езыми игу къэмыкIыххэу апхуэдэу зэрыхъуам алыхъ Iэмыр хилъагъуэрт. «Я алыхъ закъуэ! Къысхуэгъэгъу. Сэ сыкъуэншащ, сэ сыхуеямэ, куэд щIат Сэфар бынунагъуэ зэрыхъурэ. Сэ си щхъэзыфIэфIыгъэм сыщигъэуащ. ФIэкIыпIэ зимылэ гъащIэ Iуэхум сымыщIлэххэурэ сыпэрыуащ. Я алыхъ закъуэ, гушIэгъу къысхуэщI. Иджы дымышIлэххэу, наплэзыпIэм зэфIэкIащ. Ураш... алыхъ закъуэ, уи шыкурщ!» – зыхуэлтэIуэжырт Лалинэ. Ар езыми насып хуэхъуми, мыгъуагъэу къыхушIидзыжми – тIум щыгъуи игу къыхэмышщтыжу, гупсэхугъуэрэ псэ тыншыгъуэрэ хыхуу арэзы техъуэрт, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, езыратэкъым дунейм щIлэххэу а зыщыгугъ щIалэ закъуэр хамэ цIыхубзым езытар. «Ар езы алыхъ дыдэм и унафэщ», – жиIэрт игукIэ. «Дэрауэ къыщIэкIыныц Исмел бынунэр хэкум икIын хуей щIэхъуари, апхуэдэ телъыджэ егъэшэкIэкIэ еплэщIэкIыу и пхъур щIитари, си дэлъху хьэлэл гумащIэжъ мыгъуэри абы шокъу жо щIрихьэлIари». Сытми, игурэ и щхъэрэ хузэтелът Iуэхур псы дэжыпIэ имылэу нейуэ икIи зымыIэтыщэу зэфIигъэкIыну. КъыгурыIуэрт зэманыр зэ-

рыгугъур: ерыскъыкІа шәджәладжәт, кІәдетхәм зәха-
фыщІа къуажәм иджыри зиузәщІыжатәкъым, къемы-
кІуәлҭәжаи щылэхәт, лҭарә псәурә ямышцәу. Гуәщәнә
къызыхәкІа Іуәхури нәхъ хьәлҭәжт. Дауә екІунт апхуэдә
зәманым джәгушхуә хәлҭыкІа? Абы къыхәкІкІа хьәгъуә-
лҭыгъуәри цәху цыкІуу, дәгу-дәгуу иухыну и унафәт
Лалинә. АрщхьәкІә къехъуләкъым, зыхуейм хуәдәу.

Зәрылә псыхьә къызәрикІыжу, пшәщәу пәгунитІыр
игъәуври Лалинә и деж къәсаш. ХуәбзыщІакъым псы
къыгъәхъуапІәм щалҭатә хьыбархәр. Бзәгузехьә хьәл
хәлту аратәкъым. Жагъуәу зәрылҭагъухәртәкъыми,
дәлҭыкъуну, Іуәхум епләщІәкІын зәрыхуейр быдәу и
фІәщ ищыну арат.

– Армырмә нәрыбгәр пфІагъәкІуәдынкІә хъунуш, –
жилҭәрт абы, – тхьә дыдә, хъунум.

– Ар сыт, на-а, а жыпІәр? Сыт щІысфІагъәкІуәдынур?
Сә иджыпсту сыкъыбгъәдәкІыжа къудейщ абы. И Іыхь-
лыхәм щхьәкІә зәрынәщхьей цыкІуш, ахъумә нәгъуәщІ
лажә иІәкъым. Хәт апхуэдәу екІә ди ужь къыхьар? Сы-
тегъыхьәт абы и хуәмәбжымә!.. – икьутә пәтащ башыш-
хуәр, апхуәдизкІә бжей пхьәбгъужь лҭәгум теуэри (ахәр
ләгъунәу игъәхьэзыр пәш плІимә лҭагәм щІәсу арт).

– Тхьәдыдә, жызмыләфынузи хәтри, сытмицІыхубзщ.
Дунейм зәрытемытыр пщІәркә бзә фІей нәхъ Іей, абы
нәхьрә нәхъ щІәхыу цыхур зэзыгъәкІуәкІ, зыгъәулҭий?
Уи нәрыбгәр къешәлІәжи уи джабә щІәгъәлҭыж, уә
хъумәж. Армыхъумә а зәхәсх псалҭәмакхәмкІә, тхьә
дыдә, пфІагъәкІуәдынмә.

– Ар пәжщ, а жыпІәр, бзә фІейм упәувыфынукъым,
зыри пхуещІәнукъым: езым зәрыхъуар умышцәу узә-
кІәщІишыфынуш. Блә шәрәзым ещхьщ, умышцІәххәу
икІи умылҭагъуххәу къыплҭәлҭасынкІә мәхъу, – къы-
гурылҭәжаш Лалинә цыхугъәрә къару нахуәкІә абы
узәрыпәмылҭәщынуур икІи имыхабзәу къәдзыхауә
хәгупсысыхьаш. ИтІанә и щхьәр къилҭыжри щабәу
къипсәлҭаш.

– КъешәлІәж, къешәлІәж, жоІә. Сә хьэзыр сыхъуа-
къым. Тынш уи гугъә цыхубз закъуәкІә? Хьәбләми
псори къыпхуащІән, яхузәфІәкІыр къыпхуащІә щхьә-
кІә? Сыт нәхъ сызыхуәсакъынуур, сыт зәхәпхар? Сә сы-
нәхъ бзәгузехьә уи гугъә? Хьә къызжумыләрә? – Зәрылә
гушцІәгъу хәлту къыжбәхәплҭаш абы, фІәгуәныхъ хъуат.
«Лы щхьәщымыту, щІалә закъуәм фІәкІ, ари къи-
мылҭхуауә, дәлҭыкъуәгъу имылҭу, дунейм нәгъуәщІ
щимылҭхәлауә, тхьәмышцІә! – къыщІитхьырт и гум. –
Иджыри зыхуәныкъуәхәр жезгъәләнщ, дәри тхузәфІәкІ

хуэтщІэнщ, — аңхуэдэ гуращэ ищІауэ Зэрылэ кы-
гуригъауащ абы нэхъ зыхуэсакъын хуейр.

— АдэкІэ сыт пщІэнуми иужькІи зэфІэкІынщ. Иджы-
псту къешэлІэжауэ нэрыбгэм фызэрыхуейр наІуэу яв-
гъалъагъун хуейщ, я нэм кыщІауэу, Сэфари къишэу
зэрыщІемыгъуэжар къагурыІуэн хуэдэу... — жиІащ
Зэрылэ, ауэ адрей псалъэмакъ фейцей къомыр зыкІи
кыыкыуигъэщакъым. АрщхьэкІэ Лалинэ занщІау зэхи-
щІыкІат фыз Іэдэбым ибзыщІ хыбар къекІуэкІыр зы-
хуэдэр.

— АтІэ ар гугъу, нэху здэщым афІэкІ Іуэху сщІэн-
къым, ащІондэху езым Іурамыдзалащэрэт, ахъумэ.
Сэ си гугъар хъуну кыщІэкІынкъым, дыІауэлъауэнщ,
емыкІу дыкыащІми. Уэ уи хъыджэбзыр быдэу гъаІуши
ныжэбэ бгъэдэгъэс. Ар здэщылэр езыхэр цІыху Іей-
къым, хьэрэмхэкъым, уэ уощІэ. Сэ ныщхьэбэрэ ныжэ-
бэрэ иджыри зыгуэр зэфІэзгъэкІынщ, тхьэм жиІэмэ, —
ищІыжащ Лалинэ и унафэр. Псалъэмакъ къекІуэкІым
и кІапэ белджылыгъэ гуэр кызырэІарыхъэу, нэхъ
жыджэр, Іуэху зэфІэгъэкІыным нэхъри хуэщІэлплъа
къэхъуат. НэгъуэщІ мыхъуми иджы ищІэнур ищІэжырт
икІи хуэпІащІэрт. Зэрыли, зыхэлэбэн якыуэлъамэ,
ерыскъыми, ахъшэми, нэгъуэщІ зыхуеин зыгуэрми,
кыхыыну кІуэжынути, и мурад дыдэр къримыгъащІау
кыыжриІащ.

— Сэри хъыджэбзыр згъэкІуэнщи сыкъэкІуэжынщ,
уэ яжеІэ гъунэгъухэм кызызэхуэсыну, ныщхьэбэ дгъэхъэ-
зырынщ зыхуеину псори.

Лалинэ Зэрылэ дигъэкІыжу щыдэкІуатэм, Сэфари
шокъу жо кыдыдыхъэжакъ куэбжэм, хьэлтэ гуэр телъу,
къауалыжьри ІэкІэ иІыгыу. И адэ шыпхъур пІащІэри
къэмыс щІыкІэ пэгуюащ.

— А Сэфар, а джаур! Дэнэ дыгъуасэ лъандэрэ уздэ-
щылэр, хъэ сыбгъэгугъэсэжрэ. Уделэ дыди уэ. Ар хабзэ?

— Укызыэмыуэ, Линэ. Сэ кыыпхуэсхъар плъагъурэ
уэ? — жиІащ, гуапэу дыхъэшхыурэ адрейм.

— СыноуакІэщэрэт, сыщысхьыІуэри хъымпІар сы-
кыуымыщІыж ухъуащ.

Сэфар зигъэщауэрт, нэхъыщІэми нэхъыжьми адэ-
мыдэкІэ къахукъуэджалу дэмысын щхьэкІэ, щакІуэ
кІуэрей хъуат. Япэхэми и жагъуэтэкъым абы щакІуэу
кыикІухъын, ара хуэдэт кызызыхуигъэщІар, ауэ иджы
нэгъуэщІ щхьэусыгъуи иІэ хъуати, мэзым кыщІэ-
нэжыпат. Адыгэ хабзэр ерыщу иІыгъын мурад иІау арт.
Къэсри адэ шыпхъум и пашхьэм зыгуэр кърилъхъащ, —
езыр щхьуэ-джэмыдэ джыджу, кІэзызу лъакъуэ лантІэ

кIыхыиплI шIату, и тхьэкIумэ гъуабжэ пIащитIыр сысу, и кIапкъ тIэкIур пIэжбажьэрэ пIийуэ, цIыху зэмыIуса кыппцIэ хъуам хуэдэу, сыхъэ зытелъ и нэ фIыщIэшхуитIыр псыфрэ тхьэусыхафэу.

— Ан-на, мыр сыт? — къэщтащ Зэрылэ ар щилтъагъум, — шкIэщ зори, кIэ пыткъым, чыщIщ зори, иныIуэщ. Хьэмэ шыд? Тхьэ дыдэ, сымышцIэ...

ИщIэртэкъым ар Зэрылэ: илгъэгъуатэкъым игъащIэм. Лалинэ ищIэ хъунт, дауи.

— Шырыкъур кызыыхуэмышцIыхуа абазэхэм ещхь ухъуащ, Зэрылэ, — дыхъэшхащ Сэфар, — бакъэщ зори, лъей пытщ, лъейщ зори, бакъэ пытщ. Мыр щыхьышкIэщ, Зэрылэ, Линэ кыыхуэсхъауэ аращ, кызыэмыуэн-кызыэмышхыдэн щхьэкIэ. — Мо лIы плIабгъуэшхуэм «Линэ кызыэмыуэн-кызыэмышхыдэн щхьэкIэ», щыжиIэм, Зэрылэ и дыхъэшхын къэкIуат, ауэ и Iэдэбагъыр кытекIуэжри дахащIэ нитIкIэ еплта къудейщ. Си къуэхэри мыпхуэдэ хъуащэрэт, жиIагъэнщ.

9

«АтIэ, дэнэкIэ дгъэзэн иджы, КIагуэ, — еушцIащ Сэфар и гъусэм, — ТIосэнтхым дыдыхъэу ГъушцIынэхуейкIэ дэтщытеин, хьэмэ аузыр щIэтщыкIын?» Абы щыгъуэ Фэхужьыщхьэ гъуэгу зэхэкIыпIэм нэсри чэнджэщэнэу къэувыIахэу арт. Хьэми псынщIэу кыигъэзэжри и кIэ пычахуэ тIэкIур игъэпIэжбэжыащ, кIэ пытыжамэ зэригъэкIэрэхъуэнутэр кыигъэлыагъуэу, щакIуэм зриупсеащ, Iурыбзеену, арщхьэкIэ «куэдщ иджы!» — жиIэу, щыщIэгубжъэм, езыри здэкIуэн хуеймкIэ плгъэуэ итIысыкIащ. Бжыхьхэпэ дунейр и сурэт псомкIи и хъэуа къабзэмкIи езыр-езыру гум дыхъэу удэзыхьэх псэхугъуэт. Сэфар кыпщыхъуащ асыхъэтым езыри, хъэри, дуней зытеплгъэри зэрыпсэур мышсэ щхьэхуэ зырызу, гъащIэ щхьэхуэ зырызи шымыIэххэу, атIэ а псори зэщIэзыIыгъэ икIи я зэхуэдэ зы псэ лгъэщышхуэ гуэр яхэту абы ирибауэу. «Плгъагъурэ, КIагуэ, мы дунейжыр, — жиIащ аргуэрэ хьэм зыхуи-гъазэри, — фIыщ икIи дахэщ ар!» Хьэм фIэфIтэкъым цIыху псалгъэ кIыхьыр. ИтIани Сэфар хуэшэчакъым: «IэфIщ си хэкум и бжыхьхэпэ дуней уэфIыр. АрэзыныгъэкIэ, гупсысэгъуэрэ псэ тыншыгъуэкIэ къотэж ар гъэ псом гугъу ехъа мэкъумэшыщIэм и Iапкългъапкъл ешам. ЗыхащIэнукъым абы и IэфIагъ псор гъэмахуэм жъауэм щIэсахэмрэ зэштегъэупIэ щIэшчыгъуэ лыхьхуэу

хамэ хэку ита цыху гуащлэншэхэмрэ. Ауэ сыт хуэдэ уи хэкум и гьавэ хьэсэхэм пщлэнтлэпсибгьур шипкьутауэ бжыхьэ уэфл махуэм иджыри мыупщылуужа щы удзы- пщлэм щыбагыклэ итлэлъитлэу ухэлъыну, дунейм и зэ- хэлъыклэм уегупсысу, уэгу щыхум и куууагы щлэншэм уиплъыхьын?! Хьунуц а зы закъуэм шхьэкли гугъу зеб- гьэхь. Щылэкьым ар зэрыпхъуэж хьун цыху лэщлагъэ – мылъкурэ тхьэгъуэрэ. Арац цыху тэмэм псори шалъхуа я лъахэм бынжэклэ епхауэ щыщытыр. Абы и закъуэ? Бжыхьэ уэфл дунейм и берычэтыр-щэ? Щым елэжьауэ хэт и пщлэнтлэпс кьэна тыгъэншэу? Зы пщлэнтлэпс налгэр бгьуклэ бэгъауэ анэ быдзышэклэ кьэтэжакъэ гуащлэ хьэлэлым? Сыт хуэдэ лурыцлэлъ лэфл кьэна абы цыху гуфлэгъуэм хузэхимыльтхьэу? Бжыхьэ уэфл ду- нейм си хэкум щидахагыр-щэ? Зы илэгъи зы бэауи щылэкьым абы шыгъуэ си хэкум и сурэтыр ирипщы- фыну, щылэкьым цыху псалгъи ар кьриплуатэ хьуну. Дунейм теткьым зы пшыни абы и лэуэлтауэ макъ зэ- мыллуужыгъуэхэр кьибгьэклыфыну. Пхужыланукьым, пхуэщлынукьым икли пхуэгъэлунукьым си хэкум и бжыхьэ нур шабэмрэ щыхуфэ щылытылэ хьуа и хьэ- уамрэ ящлэт гумашлагъэр, гумашлагъэ нэщхьей лэфлыр. «Зыфщызгъэнщлакьым, си гум фыкьоуэ, ауэ плалгэр кьэсащи, сожъэж, фымыдзыхэ, сэ кьэзгъээжынуц иджыри», – кьыбжилэ хуэдэц а дуней дахэм. Ар хьэщлэ лъаплэм, лыхьлы лэфлым, псэм шыщ зыгъэрим и ежъэж хуэмэбжымэщ. Сытклэ бгъэлуфын, сытклэ пщыфын, дауи кьэплуэтэн уэгу нэщлыр, пшынэбзэ гуаклуэм хуэдэу, кьэзыгъэпсалгъэ кьру чэруан пщхьэщыклхэр? Дауэ кьэплуэтэн иджыри гъуэжыгыгъэ мащлэ флэклэ зы- химыдза псы луфэ мээ лъащлэху щхьуантлэр, абы шлэж псынэ шэдженашхъуэ щылар? Арауэ плэрэ псы нэхърэ нэхъ лэфл щылэкьым, псыр псэ хэлъхьэжщ, жыхуалар? Цыху лэщлагъэклэ хэт зэхуиугъэщлэфын, хэт уигъэ- лъагыфын а мэзым и хуей дыгъафлэхэм жьы мащлэм шызэрихьэ шейтланлупс зэпылъэфыж хужьыбзэхэр, кьрихьэкл-кьрихьэклрэ еша нэужь, жыг кьудамэжь хэгьуклам флидзэжхэр? А жьы машлэри апхуэдизклэ гуапэщи, цыху напэ щыфэм щлалэ уищыжу кьоубзэ, анэ лэ шабэм хуэдэу кьыделгъэ. Хьэуэ, хуэкьарууншэц абы цыхур: сурэтуи, хьыбаруи, макъамэуи зыщыпши щигъуэтынукьым апхуэдэ. Си хэкум плэлэщлэ зимыщлмэ нэхъыфлщ. Ара хьунуц Гуэщэни и адэм сэ кьыщлызитар и хэкум зэрыпыщла гукъуэпсу кьыгъэнэну»...

Апхуэдэ зы бжыхьэ махуэт Щауэллокъуэхэ я пщлан- тлэжыым Сэфар и хьэгъуэллыгъуэ даущыр кьыщагтар.

Жылэ псор шызэпеклуми ярейт а махуэм Шчауэллокгуэ-хэ я деж. Гуфлэггуэ Ізуэлгауэмрэ лэггупыІэмпІэхэм кѳащхэщих, сыт шыггуи гурыІупсыр кѳэзыгѳажэ пщафІэрымэ ІэфІымрэ зи гѳаблэгур иджыри имыкла цыхухэр кѳаггэщІэрэщІэж хуэдэт. Иджыри зи ныбэ из мыхѳужа сабий цыкІухэр я нэгү щІэкІ гуфІэггуэм кѳызэщІІэтати, зэрызехѳэ Ізуэлгауэшхуэт. Шаджаггуи мыхѳуарэ пэт, хѳэрэмола джэгухэм я зепэджѳж макѳыр кѳыкѳуэлукІырт адэ-мыдэкІэ, кѳуэггэнаплэ плІанэ-пэхэм. АпщІондэху хѳэжѳ уэдыкѳуахэри щхѳэхынэу зэ ипщІэкІэ, зэ ипщхэрэкІэ кѳыхѳэныкІырт хѳэблэм. Жылэм гѳей ужѳ макѳумэшыр кѳрахѳэлІэжу арати, цыхухэр нэхѳ нѳжэгужэ хѳужахэт, кѳэгугѳѳжат, бий угѳурсызри я щхѳэ щымысхѳыжу хуит хѳужа бэр зы-уэзщІыж гѳуэгум теувэрт. Жыжѳу уплѳами плѳагѳурт гуфІэггуэ пщІантІэм щхѳэщыт жѳэгущхѳэ Іугѳуэмрэ бахѳэмрэ. Ара хѳунт адыгэхэм «хѳер» жыхуалэр, «уи гуащІэдэкІым, уи гугѳуехѳым и хѳер улѳагѳу», – жаІэу щыхѳуахѳуэкІэ.

И жердэври, зыри зыщымыгѳупщэ, зыри зылэщІэ-мыху и цыхубз гулѳытэри кѳызэщІикѳуауэ Лалинэ хэтт а псоми. ДэнэкІи нэсырт. И щІалэггуэм кѳиу-вѳжащ, жыплэнт. Нысэ кѳэшэным и Іуэхугѳуэ зэмы-лІэужыгѳуэ Іэджер хуэлэзэу зригѳакІуэрт икІи зри-гѳэкІурт, лѳы гупым зы жѳэу зэдыжаІэ лыхѳужѳ уэ-рэдым и ежѳу лѳэщым хуэдэу. Гу зылѳимытѳжыр, имыхабзэу, зы закѳуэт: щхѳэфІэпхыкІым жыІэмыдаІуэу кѳыщІэжа нѳжыгѳуц тхѳуахэр и напэбгѳуитІым кѳеба-пхѳэхырт, уеплѳамэ, шэ тхѳурымбэ кѳыпфІэщІу. Ба-лиггэхэм я лѳабжѳэм щІэджерэзэ сабий кѳуейщІейхэри, абы я Ізуэлгауэ, кІий макѳхэри, жѳэрыутІыпщү ды-хѳэшх-гушыІэ вэржѳэрри – зыри кѳехѳэлѳэкІыртэ-кѳым. «Нэхѳри нэхѳ зыфІэт! – тригѳэгущхуэ хуэдэхэт гуфІэггуэм кѳекІуэлІахэр. – Ирелѳагѳу псоми сэ нысэ сыхуейрэ сыхуэмейрэ, ирелѳагѳу щауэр щІегѳуэжарэ щІемыгѳуэжарэ, кѳыщІыреуэ ар жызыІэхэм я нэ мы-кІытэм ди хѳэгѳуэлІыгѳуэр. Ар я Іуэху иджы, жысІэу зызущэхун зи гугѳа сэращ делэр, ахѳумэ абыхэм сыт я лажѳэ?» – щыгуфІыкІырт Лалинэ Ізуэлгауэр нэхѳри зэ-щІэплѳэхукІэ.

МѳэщІалІагѳэмрэ нѳщІэбжѳэмрэ яужыгыга хѳэ-блэри куэд шІа хуэдэт а цыху гуфІэггуэм зэрыщІэбэгрэ, зэрыхуэзэшрэ: зэджари зэмыджари кѳекІуалІэхэрт, я хѳуэхѳур япэ иту, щхѳэж иІэр я ІэмыщІэм илѳу, Лалинэ кѳыдэІэпыкѳуну, Іуэхур яІэтыну.

Махуэр шаджагѳуэм щынэсым, Лалинэ темышыІэу

зиплтыхъу шидзаш. Нэрылгагъуу зыгуэрым ежъэрт, зыгуэр щхьэкIэ гузавэрт.

– Сыт, Лалинэ, зыщIуплтыхьыр, сыт узыхуейр? – еупщIащ абы къуажэ председателыр, Iэюб, (абы щыгъуэ къулыкъушцэхэр пагэтэкъым – IуэхутхьэбзашцIэ къудейуэ арт. Ари хэтт хьэгъуэлIыгъуэм, гуфIакIуэ къэкIуауэ).

– Сызыхуейраш, Темыркъан-гъукIэр къысхуегъашэ, къакIуэркъым иджыри къэс, кIасэ хъунуш, абы фIэкI-мэ.

Председателым къыгурыIуатэкъым Темыркъан зэрищIынури кIасэ хъунури, арщхьэкIэ псалтэ пимыдзыжу игъакIуэри къригъэшащ.

– Сэри иджыпсту сыкъэкIуэнут, Лалинэ, укъызэмыджами, – жиIащ гъукIэм. – Тхьэр си щыхьэтщ дыкъыщIамыгъэкIкIэ. Хэт нал, жи, хэт гултэгу, жи, хэти гупхэ тIэкIур схуэкъузыж, жи. Апхуэдэххэу макIуэ махуэр, – къыщIигъуащ итIани, езыри зыгуэрым зэрищIысыр къригъэкIыу и пащIэ фIыщIэшхуитIыр IэпхъуамбэшхуэмкIэ ирилъыщIэкIыурэ.

– АтIэ, си махуэр къэувыIауэ щыт уи гугъэу ара... Уэ шырэ гукIэ уIэкIуэлтъакIуэш, къомыхьэлтъэкIыу кIуэи Къэрэжъ Мусэ и фитон зэщIэщIар къэху... хьэуэ, абы и фитонымрэ Iэпслъэпсымрэщ къеIыпхынур, – ишхэм сыхуейкъым, ахэр къарэщ. АфIэ Жамбот и щцIэгъуалэхэр къуитынуши, щцIэщIи къэху мыдэ, хьэзыру щытын хуэдэу. Дыгъуэпшыхь сыкIуэри сагурыIуащ сэ абыхэм. Ауэ щцIэгъуалэхэр фIейуэ фаемэ, гъэпскIи лъэщIыж, хъунуш иджыри бгъэпскI, хуабэщ, – ищцIырт унафэ цыхубзым. И унафэ щцIыкIэкли дэплтагъурт мыхъун лъэпкъ зэримышэчынур. Унафэ зыхуищIми мыхъун къыхигъэкIын хуэдэтэкъым. – Уэ, Iэюб, шу гъусэхэр къызэгъэпэщ, ауэ фоч зыIыгъынухэр губзыгъэу щытын хуейш. Темыркъан гушхьэIыгъыу кIуэнщ.

– Сэфар псы Iуфэм деж нэгъакIуэ, Лалинэ, тIэ, сэ абдей сыкъекIуэллэжынщ, – жиIащ Темыркъан.

– Сыт жышIэр? Сэ дэнэ къисхыжын Сэфар? Бежницэу ежъэжащ ар. Фыз къэзышэхэр щтаплэ кIуэжын хуейуэ и фIэщыпэ хъуащ, – хуэарэзы дыдэтэкъым Сэфари. КъызэрыщцIэкIымкIэ, япэ пщыхьэщхьэм езым и щхьэкIэ кIуэри япсалгылат – Къэрэжъ Муси АфIэ Жамботи, ягурыIуат, ари мытIасхэа цыкIуу. ИужькIэ зэрыжаIэжамкIэ, лъэIуакIуэ кIуа щхьэкIэ, лъэIу лъэпкъ хэлтъакъым и псалтъэкIэм, гүмрэ шымрэ щцIэдей хуэдэм шэджагъуэм къыщыщцIэдзауэ пщыхьэщхьэ хъуху зэрыхуеймкIэ, абы къыхэкIкIэ нэгъуэщцIыплэ кIуэ зэрымы-

хъунумкІа хъыбар яригъэщІа къудей фІэкІ. ФІэфІ-тэкъым зигъэпудыну.

– Пщэдей шэджагъуэ нэужьым фитон зэщІэщІам сыхуейщи, здумыгъакІуэла, Мусэ, – жриІат абы Къэрэжъ Мусэ къыщІригъэшри, – бэджэндьпщІэри хъэзырщ.

Къэрэжъ Мусэ жылэм ямыІа зэриІэм ирипагъу тІа-кІуи зыкъыфІэщІыжауэ – апхуэдэ цІыхут. Фитон зэщІэщІам и къуэр иригъэлажъуэ арт, бэджэнду итурэ. Сомыншэу Іуэхутхъэбзэ зыщІэн зыфІэфІхэми ящыщ-тэкъым. Сом щхъэкІа хэти хуэлурыщІэнут. КІадетхэм щажумэн щхъэкІа, нэхъыбитІым я Іэщ кІапэ тІахуэр гъэщІкІуауэ лъэныкъуэ щрагъэзым, езым зимыгъэхъейуэ щысаш, – ежъ хуэдэт дамэхухэм, и фитоным зрагъэщІеикІыу къришэкІыну. ИкІи къришэкІаш афи-цар чэф зыкъоми – пщІэншэу. Абыхэм къыхэкІкІа, къуажэм Іумпэм ящІауэ зыри щІэупщІажьртэкъым и фитонми и щхъэми. Абы лъандэрэ япэу къекІуэлІар Лалинэт. Ари бгъэдыхъэнутэкъым, псалъэмакъ мыфэмыщ зыгъэлүхэм я зэгупкІа и хъэгъуэлІыгъуэр хилэтыкІын хуей мыхъуамэ. МащІауэ шынэжа икІи укІытэжа лІыр щыгуфІыкІаш, хэтми зыгуэрым лъагъуэ къызэрышхичыжам. ФІы дыдэу зэмыса гуапагъэр зытригъауэри къышидзыжаш.

– Іау-у, Лалинэ, уэрамым дауэ дыщызэпсалъэн? НакІуэ, неблагъэ, дауэ фыщытхэ, фыгузыншэкъэ, Сэфари сыт хуэдэ?

– Хъауэ, сэ сынеблэгъэну сыхушІыхъэнукъым, жэуап къызэти сыІугъэкІыж, – жиІаш цІыхубзым, узыншагъэм щІэупщІами жэуап иритыжакъым.

– Іау-у, ар дауэ? Хъунщ-тІа, нэзгъэкІуэнщ щыжыхуэпІэм и деж.

– Уишхэр сыт хуэдэ? – щІэупщІаш гумызагъэр, – я фэкІи я теплэкІи?

– Сишхэри хъунуш, жыжъа дыдэ умыгъэкІуэнум. Си шы дыдэхэр дащри джаурхэм шы увыІа къысхуагъэнати, иджы заужыжаш.

– Къарэ, щІІэгъуэплъ хъэмэ щІІэгъуалэ, – зэгупаш Лалинэ, жэуап нэс къызэрыримытам щхъэкІа.

– Къарэхэщ.

– Хъауэ-тІа, сэ къарэ сыхуейкъым, сэ щхъэкІуэ згъэкІуэну аракъым, гуфІэгъуэщ сыщІыхуейр. Фитонымрэ Іэпслъэпсымрэ егъэгъэхъэзыр, шыр сэ къэзгъуэтынщ.

– Хъунщ, узэрегуакІуэщ.

– Ауэ шы щІэмыщІауэ гу къудей бэджэнду ятыр-къым... – кІэщІидзэжаш аргуэру, къыщыІукІыжым зри-гъэээкІыжири.

– Хьэуэ, хьэуэ, сэ зыми сышлэупщлэркъым, уи
Іуэхур зэфлэкІмэ аращ, – жиІащ и жьэкІлэ адреим, ауэ
цІыхубзым клэлтыплтыжри «Ай бетэмал, хьунукъым
ахъумэ, клэлтыжиІэжащ игукІлэ, сэ уэ уэстынт, уэ ал-
мэстым пхуэфашэ жэуап». Лалинэ ищлэрт фІгуэ АфІлэ
Жамбот шы пщІэгъуалэ зэпхьитІ зэриІар. «Ауэ ари да-
мышауэ плэрэ?» – гузэващ ар. Дашатэкъым. «КхъыІлэ,
Жамбот, уи шитІыр къызэт пщэдей, сыхуейщи», – шы-
жриІэм, лІыр хьэлэлү икІи арэзыуэ къыпешащ: «Ахъей
уэстын. Ухуеймэ, пщэдеймышкІи узот. ТІуащІлэ псып-
цІэм иджыри къэдмышшэжауэ шыІэщи, сыкІуэнщи къэс-
шэжынщ. Нэху мышу сыкъэсыжынщ сэ. Пщэдей шы-
хуей дыдэм дей къэгъакІуэ. Иджыри уэ гугъу зебгъэхьу
укъамыкІуэу, зыгуэрым къызжебгъэІами зэфлэкІынут
ар».

Зыкъом дэкІыжа нэужь, Лалинэ и бэджэнд къэщ-
тэкІэм хъыбар дыхъэшхэн хузэхалтхъэжауэ зэхуаІуэ-
тэжу шытащ. «Бэджэнду къэпштэнумэ, Лалинэ хуэдэу
къащтэ: гур – зым, шыр – адреим къеІыпхыу, абы
щыгъуи гуми шы зэримыгъусэм щхъэкІлэ, шыми гу зэ-
римыгъусэм щхъэкІлэ, тІуми бэджэндшщІлэ ярымыту». А
ауаныр хуэфашэ хъунт Къэрэжъ Мусэ – арат цІыхухэри
щыдыхъэшхыну зыхуейр, ауэ Жамбот сыт и лажьэт?
АрщхъэкІлэ абыикІ тхъэжу дыхъэшхыурэ «уэлэхьи,
пэжтэм», – жиІа фІэкІлэ, и жагъуэ хъуакъым.

* * *

Апхуэдэурэ щхъэж и къалэныр белджылыуэ я пщэ
иралтхъэри Зэрылэ еджащ (ари хьэлыуэ Іэнэ зыубэ,
ерыскъы гъур зыгъэхъэзырхэм къахэкІри къыбгъэды-
хьащ, хушцІынэмэмрэ дагъэрыжъэмэмрэ къыкІэрихыу).

– Хъунщ иджы, къэнар абы ящІэнщ, уэ дэрэ нэ-
гъуэщІ Іуэху диІэщ, – иунэтІыжащ унэбжэмкІлэ Лали-
нэ.

– ЯщІэнышхуи шыІэжкъым, духащ, данлтэ матэм
итлтхъэнур итлтхъащ, хьэлыуэр яубзытащ, ушцІыІу-
пэмэ, пхъуантэм далтхъэжынщ, пехъэжъэри дгъэхъэ-
зыращ, – и клэпхынымкІлэ илтэщІыжащ и Іэхэр Зэрылэ
икІи къеджам и ужь иувэри, цІыхубзитІри зэкІэлт-
хъэужьу щІыхъэжащ Щауэллукъуэхэ я унэжъым. Ллэ-
ужь куэдхэр зэкІэлтыкІуэурэ зыхуеплтэкІлэ унэжъы-
рауэ пщІэжынтэкъым ар, щхъэщытыжтэкъым жьауэ
Іув нэщхъейр клэрылтыжтэкъым мафІэсыжъ клэгъуа-
сэри. Иджы ар нэщхъыфІлэу дыгъэ нурым пэлыды-

жырт, сэху кѳабзэ зэта и блынхэмкІэ щІантІэ дыдэри кѳыгѳаблэрт. Ллэщыгѳуэжѳ блэкІахэм хуэмыарэзыуэ щІэрыщІэжу псэун щІэзыдзэжа цІыху лѳапсэ нэщхѳы-фІафэ тетт. Арат зэрыщытри. Лалинэ и пэшым щІы-хъэжри жыгей пхѳуантэжѳ уфІыщІыжа гуэр утыкум кѳрылѳэфащ, ар дауэ кѳыхуэгѳэхъея абы, жыплэу бѳэ-щІэгѳуэнкІэ ину икІи хъэлъэр, гѳуаплтэ фалъыр ІувкІэ кусзэепрыдзу кѳэІулІыхъыжауэ.

– Ан-на мыгѳуэ, абы уи закѳуэ щхъэ уелэрэ? – кІэ-лѳыплэщІащ Зэрылэ абы.

– Си щыпэ Іелѳым сэ абыхэм, гугѳуш, Зэрылэ, цІыхубз закѳуэкІэ... Иджы Сэфар лІы хѳуащи, тІэкІу зызгѳэпсэхужын, жызоІэ, ауэ алыхѳым ещІэ иджыри сэ сызыхуэзэнур, щІлэнукѳым, – кѳыгѳэнэщхъеят цІы-хубзыр а пхѳуантэм зэрыІуллтэ кѳудейм. ГурыфІыгѳуэ кѳемыхѳулІахэр, гукѳэкІыж хъэлъэхэр кѳызэрыщхъэ-щыуар белджылыт. «Ярэби, мы ЩауэлІокѳуэхэ псори пелуану щытауэ плэрэ-тІэ?» – игу кѳэкІащ Зэрылэ, ар-щхъэкІэ адреи и нэпскѳудамэр кѳекІуауэ щилѳагѳум, гушцІагѳум щигѳэгѳушщэжащ а гукѳэкІ хѳуэлейр.

– Сэ Іейуэ сыкѳуэншащ, – кѳыщІигѳуащ аргуэру адэкІэ Лалинэ, – алыхѳым кѳыхсхуигѳэгѳу, ахѳумэ сы-кѳуэншащ, Зэрылэ, цІыхуми кѳыздащІэ хѳунщ ар, дауикІ. Си щхъэ Іуэхум сигѳэдзыхъэжри, щІалэм пасэу фыз кѳезгѳэшаѳым. Бынунэ хѳуауэ щытын хуеящ ар иджы. Щхъэгѳусэ игѳуэтмэ, сыкѳибгынэнщ, жысІэри сепІэщІэкІаѳым. Зыщызгѳэуащ, сызэрыкѳуаншэр сщІэуэрэ. Иджы мыр си дэлъхухэм схуагѳэхъэзырауэ щыта си пхѳуантэдэлъыжыщи, нысащІэм и деж щІэд-гѳэгѳуэувэ, сэ сыхуеиѳѳым абыхэм: апхуэдэ цІыхубз насып сиІаѳым сэ. Ауэ дыхэгѳаплтѳи, нобэ кѳемы-кІужын хэлтмэ, кѳыхэдгѳэхыж, – трихащ пхѳуанта-щхъэр, еІулІыжхъэри уи дзэр ягѳэшу кѳэкІыргѳащ. И щІыІум тешэщІа напэлэлъэщІышхуитІыр трахыу хъэпшыпхэр зэкІуэцІахын зэрыщІадзэу, пэшым щІэз кѳэхѳуащ гѳуэтэрымэмрэ хѳунгѳалІэмэмрэ.

– Мыр сыт, на? Алыхъ, семыІусэурэ згѳэкІуэда си гугѳэм, атІэми кІэдэтхэр дэсыху щІэуфауэ щІыунэм итащ, – кѳэщтащ Лалинэ.

– Хъэуэ, лажэ кѳыщыщІаѳым, мэ тІэкІу кѳишца кѳудейуэ арш, губгѳуэ джэдгын кІуэцІыдудэнщи иджы-псту зэбгрхужынуш ар.

Пхѳуантэм кѳыдэкІащ хъэпшып куэд, а зэманым нэхъ ягѳэлъаплэу, пщІэ нэхъ зыхуащІу щытахэм хуэ-дэу: дарий бостеяпхъэ, шылэхъар, данэпс, гуэлмэдын, чэсеипс, батис хужѳ эфэзэщ, цІыхубз щыгѳын щІагѳ-

шлэлъ ящлыну, дарий бостей хэзыр, и пщамплэлупэхэми, и гупэ къеклуэкхэми, и лэшхэ пылхэхэми дыщэ идауэ, напэлэлъэщл зырызыххэ клуэцлышыхыжауэ, дыщэ пылэ, щлыу-бгырыпх, нэгъуэщл лэджи – зыми зытомыгъэгусэну.

– А лей-и, мы гъаблэ еклуэклам уигъэгузавэу ту умыщэжарэ мыхэр? – игъэщлэгъуаш Зэрылэ.

– Алыхым кысхуимыхклет ар, сабий дилэтэкым, нэгъуэщлэкым. Дауэ сщэжынт?! Сылэми, сщэжынтэкым. Ауэ дыллакым, алыхым и шыкурклэ. Мыхэр зэрыхэшшыным ямызакъуэу си дежклэ фэеплэ лъаплэщ, гууэщ, – кыщлхаш пхуантэшлэ дыдэм напэлэлъэщл зэклуэцлыгъэджэрэза кыхь. Къызэфлэмышлэу тклий гуэр клуэцлылт абы. Лэ ижкымклэ напэлэлъэщл клепэр иубыдри, илэтащ, напэлэлъэщл зэклуэцлышыхьар кыщеджэрэзыхыжым кыклуэцлыхуа щлопщ тлуашлэр и лэ сэмэгум къригъэхуаш, щлым нимыгъэсу. Щлопщ гъэщлэгъуэнт ар, морэ-флыцлафэ хъужыху гъэва хэмклутлей щлопщыкым и лэпщэр дыжбын хэбзаклэ гъэщлэрэщлат, дэнлэчи флэщлэжат, ауэ щлопщ тхэмпэр пыушлат. Щлопщыр тлуашлэу зэрызэклуэцлыту и лупэм хуихьаш, и напэм щихуаш, нэшхьей дыдэурэ ба хуишлат.

– Мыр си дэлху курытым кызитри пхуантэм дызигъэлхьауэ щытащ, уи лыр япэ дыдэ нызэрщлыхьэжу мыр ет, игу кьобгъэмэ, мыбыклэ кьоуэнуй желэж, жери. Дэнэ щылэж мыгъуэ иджы мыр къызэзытари зэстыжын хуеяри? Мы дэнлэчри сэ флэсщлэжат.

– Щлопщ тхэмпэри хэ пыбушлат-лэ?

– Ар сэрэкым пызыушлар. Си дэлхум езым пиушлат. Ар хабзэу щытащ, мысэм щеуэклэ нэх игъэузын щхьэклэ, щлопщ тхэмпэр паушлу. Насыпыфлэ сащлыну хэта мыгъуэхэщ, тхэмышцлэхэ, арщхьэклэ хуакым, пхуантэдэлхьэ цыхубз насыпыфлэ хууркым – нэгъуэщл ар зыхуейр. Зэман бзаджэт.

* * *

Щлыу-бгырыпхри дыщэ пылэри напэлэлъэщлхэм клуэцалхьэжри щхьэхуэу ягъэтлылтащ, зи нэзыр тхыпхэщлыпхэ щлыхуу къэщлыхьа гуэлмэдын хужбышхуэри абы тралхьэжащ.

– Мыхэр фызышэ клуэнухэм здегъэхын хуейщ; абы иджыпсту щлыу-бгырыпхи хуилткым, дыщэ пылщхьэрыгъкым, щхьэтепхуи илэкым.

– Ан-на, зыгуэр иІэ хъунщ абыи, къулей дыдэу псэуаш Исмел.

– ИІэми, зэфІэкІаш ар, къуентхъыу къэнэжаш. Сыхуейкъым сэ апхуэдэ хъэпшыпи, мылъкуи, дэ дыхэІэбэ хъунукъым абы. ХуэзыщІыпхъэхэм хурешІ абы унафэ, хуашІауи къыщІэкІынщ, – фІэкъабылтэкъым Лалинэ абы ауэ тепсэлтыхыххэнуи, и жагъуэт, Іейуэ. Андрей псори зыдалтыхъжа пхъуантэр елІэлІапэурэ лэгъунэм щІагъэуаш. Псори зэфІэкІыу фызышэхэри ежъа нэужь Лалинэ и унафэкІэ Іэнэ кІыхъышхуитІ, зыр – унэм, зыр, пщІантІэм шахуаш, гуфІакІуэ кэкІауэ дэтхэмрэ ІуэхутхъэбзашІэхэмрэ ягъэшхэну. Гъаблэ нэужьым япэу къыщІэкІынт апхуэдэ Іэнэм псори хуит хуэхъуу цІыхум щалгъагъужар. Іэнкунхэт, зыри ебгъарыкІуэртэкъым, псори, дэтхэнэ зыри пэплгъэ хуэдэт зыгуэр къайлъгъу-ным, зыгуэрым хигъэзыхъыным, и Іэблэр яубыду Іэнэм ирашэлІэным. Псом хуэмыдэу гуІэфІ, махэ узыщІыр сабийхэрат. Иджыри къэс хъэблэ псор ягъэхъэкъувекъуу зэрызехъа сабийхэр, пщІантІэм шагъэува ерыскъы Іэнэ кІыхъыр зэралгъауу, умэзэхыжат, Іеуэлгъаур псым щІэтІысыкІам хуэдэу, пщІантІэр дэгу хуужат. Зи хъуаскІэр иджыри къыххэлыдыкІ фІамыщІым ешхъ нэ фІыщІэ цІыкІухэр адэ-мыдэкІэ къыкъуэплгъхэрт. Хэт бжыхъ джабэм кІэрыувэжауэ кІэрытт, хэти куэбжэм гъунэгъу зыхуищІыжырт. ЦІыхубзхэр Іэнэм зыгъэтІысу унэм къыщІэкІыжа Лалинэ къилгъэгъуаш къызэплгъэкІыурэ куэбжэм дэкІыж щІалэ цІыкІур. Ари апхуэдизкІэ къызэплгъэкІырти, здэкІуэжымкІэ щылгъэпэрапэрт, зыдэкІыжым фІэкІ зэрыкІуэж гъуэгур илгагъуртэкъым.

– Дэнэ укІуэрэ? Мыдэ къакІуэт, – еджащ абы Лалинэ. ЩІалэ цІыкІум къигъээжэри хуэмурэ иунэтІаш къеджам и дежкІэ. – Къажэ, псынщІау, – пІащІэрт Лалинэ, ауэ щІалэ цІыкІур нэхъ хуэм фІэкІ нэхъ хуабжь хъуртэкъым. «Жэ, жэ», – жаІэрт адрейхэм. «Зыгъэхъей», – къыщІэгубжъаш абы зы балигъ гуэри. Псоми яфІэигъуэджэт а нанэр къоджауэ апхуэдэу фІэкІ умыкІуэфыныр. АрщхъэкІэ иджы а псори зыпэплгъэ щІалэ цІыкІур зы укІытэгъуэ Іей гуэр зылэщІэшІам хуэдэу, щхъэегухауэ а зэрыхуэмури бгъэдыхъаш къеджам. Ар псом нэхърэ нэхъ цІыкІут, нэхъыщІэт, хьэрэмола джэгухэми щІагъуэу ядэджэгугъуртэкъым, ауэ сытми аужьым итурэ къакІэлтыжыхъырт ахъумэ.

– Дэнэ уздэкІуэр? – зэупщІам и щхъэр зэрегухауэ пыт фІэкІ зыри жиІакъым. ЕупщІами ицІыхурт ар фэкІэ, ауэ и цІэр ищІэртэкъым, унагъуэкІи щыгъуазэ-тэкъым, хъэблэ ищхъэрэм кыикІауэ къыщІэкІынт.

– Хэтхэ уарей уэ. Лло уи цлэр?

– Цурэ, – жиһаш хуэмеищэурэ шлалэ цыклым, сыт ар уэ зэрышцынур, жыхуилэ шцыклэу. Аргуэру хьуактым.

– Хэт Цурэ? Уэра, хьэмэ уи адэра?

– Хьэуэ... – клэщлт и жэуапыр сыт щыгъуи. Лалинэ и Луэхур гугъу хьууэ хуежъаш, апхуэдэу зэгуремылуэнклэ шынагъуэу. Цыхухэри кьежъэу, Гэнэри утыкум итуари кьыхуегъээзэгьыртэктым, сабийм зригъэллалэу абдеж щытыну. Итлани хуэутишщыжактым а зи дэкыжыклэ ильэгъуар апхуэдэу. Абы хэту нэгъуэщл зыгуэр кьабгъэдэлъэдащ, сэ соцлыху ар, сэ бжеслэнщ ар, ар модэ ишхъэрэклэщ, жери. Ар шилъагъум, шлалэ цыклым, абгъуэм кьыхуа бгъэ шырым хуэдэу, «хьущт», жо кьыхудэплъеящ Лалинэ.

– Сэ сы-Цурэщ, Хъандзэгу Лутлхэ сарейщ, – кьи-луэщаш хуэму, ауэ зэкълэтыгъэплэщлэу, нэгъуэщл япэ кьырымгъэщыну.

– Нтлэ хьэ уклуэжрэ, уи дэдзэгугъу псори кьэбгъэнауэ?

– Сэ мамэ сиуклынуш.

– Сыт шхьэклэ? Къызжеклэ. Сэ уезгъэуклынктым. Си Луэхуш уиуклмэ. Шлалэ цыклым аргуэру зэлынэжаш, ауэ хигъэзыхь цыхьум, и еплъыклэкли и епсэлъэклэкли дзыхь хуэщл хьун хуэдэу кьыщыфлэщлым, шэху дыдэу кьыжриһаш.

– Сынацлэмэ, сэ мамэ лейуэ сиуклыну жиһаш, – зыхищлат ар Лалинэ а шлалэ цыклым дэкыжым и шлыбым шылуплъэм, ауэ езы цыклым и жьэклэ жиһэжар нэхь лейуэ кьехьэлъэклэщ. – Кхьылэ мамэ жумыһэж, – кьыщлыгъуаш итлани, я шэху зы зэрыхъуам я зэрыщыхуныгъэри я дзыхьри зэригъэбыдыллэн хуейуэ кьыфлэщлу.

– Хьунш, си шлалэ цыклым. Клуэ иджы адреи псори кьысхуэшэ мыдэ, хьэрэ-э-э-молэ, нанэ кьыводжэ, жы-ләурэ мо бжыхь джабэм клэрытхэри, кьуэгъэнаплэм кьуэйтхэри, уэри кьэклэуэж.

Шлалэ цыклым шлэпхъуаш гуоуэ, нобэ лъандэрэ зэрыджэгуар мызырыклым, иджы я джэгуклэ хьуар нэхь хьэлэмэгу кьыфлэщлу. Лалини балигъхэм захуигъээжри зэщлыгъэлуаш, игъэтлысащ тлысыпхъэ псори, лэюби елъэлуаш Луэхухэм клэлышлытыну, емыклым гуэныхь кьырымгъэхьыну.

– Уэ уошлэ, лэюб, сэ сызыщыгугъыр хьэблэраш, ахьумэ нэгъуэщл силэктым, хьэщлэм хуэдэу фыдэт хьуну-

ктым мыбдей, фытҕыс Іэнэм, гъэтҕысхэ псори, сэ сызы-хунэмысамэ, фэ фшІэн хуейщ. Емыкҕу сыкъявмыщІ.

Тҕысахэм я нэхтыжкым фадэбжъэ фалтэр кыіІэтри кыэтэджащ. Лалинэ щытт.

– Лалинэ, уи гуфІэгъуэр зэман гъуээзджэм техуащ, жылэ псом я гуфІэгъуэм, я ныбэ из хъужыгъуэм техуащ. Зэман хьэлтэхэмрэ гъаблэмрэ яужыкІэ мыращ япэу къяажэм гуфІэгъуэу кыдэхъуар, гуфІэгъуэ кҕых алы-хкым тхуищІ.

– Нэхтыщхьэр жыпІэрктым, нэхтыщхьэр кыыбогъа-нэ, – кыыхэгуоукІащ зыхуэмышыІэ зыгуэр, Іэ кыищІу-рэ.

– Сынэбгъэсыркъэ, жысІэнщ сэри зыгуэр. Щауэлло-къяухэ лъэпкъ мащІэ хъуащи, лъэпкъ уэру, лъэпкъ быдэу алыхкым щигъэбэгъуэж мы лъапсэм. Нэрыбгэ цыкҕу кыэтшари къяэбынщэбыну тхэм тхуигъэщащ.

АбыкІэ арэзы хъуащ псори. Нэхтыжкыр ефэри, фадэ-бжъэр ежъащ Іэнэм хъурейуэ кыекІуэкІыу.

– Ал-лоуэх, мэрэмэжыйем хуэдэщ, – жаІэрт ины-къяухэм, мыпІащІауи загъэлэдэбурэ я ІэгъуэмкІэ ира-лъэщІэкІырт пащІэхэр, зытетыми, зытемытми, я Іупэр ІэгукІэ ялтэщІыжырти я ІэгуйтІри эщахъуэжырт, нэмэз зыщІам хуэдэу. Абы хэту, куэнсапІэм хэсу джэдум зэбгрихуауэ щыта бзу быныр кыызэрызэхуэлтэтысыжым ещхъу, кыызэхуэсыжащ сабий гупыр, Цурэ я пашэу, хэт и пыІэ зэгъэдзэкІауэ щытар кыызэригъэдзэкІыжауэ, хэт и чышыр Іэдэжу иыгъыу. Лалинэ ахэр псори пщэфІа-пІэм Іуишэри лы гъэва Іыхъэ зырызрэ пІастэ бзыгъэ зы-рызрэ къяаритащ.

– ФыкІуэ иджы фыджэгу, нысащІэр кыщашэжкІэ хыбар сывгъащІэ. Ар япэ сэзыгъащІэм сэ гуфІапщІэ естынущ, – жиІащ Лалинэ, Іуэхушхуэ я пщэ ирилтхъэ хуэдэ.

– Хъунщ. Сэ уэзгъэщІэнщ, – жаІащ псоми.

АрщхъэкІэ зыри щІэпхъуактым. Абы я дежкІэ иджы-псту нэхтыщхьэр къяаритар яшхынырат. Яшхырт пІа-щІау, ежъэгъуалтэу, хуэнэпсейуэ. Абы еплтэри, аргуэру зы хьэлтэ гуэр и гум кыыфІэнащ Лалинэ. «Хъарып цыкҕухэ, я ныбэ из хъужащ, итІани иджыри я гущта-гъэжыыр, я гъаблэгур икІыжактым. ИкІыжынщ арикІ, фигуми зигъэнщІыжынщ иджы, тхъэмышкІэ цыкҕухэ, фымыгужый», – ядэхащІэрт игукІэ, зи бын мэжэлІар кыигъуэтыжауэ зыгъашхэ анэ гумащІэм хуэдэу. Ба-лигъхэри щыст Іэнэм, нэхтыжкхэм жаІэм едаІуэу, Іуэху-шхуэм зэрыхуэфащэкІэ загъэлэдэбу. Я мурадт апхуэдэу Іэдэбу зэбгрыкІыжынхэу, Іуэхури ягъэлтәпІау я щхъэми

пшлэ хуашцгыжыфу. Аршхьэклэ клуэ пэтми, фадэбжьэр нэхтыбэрэ къеклуэкгыхуклэ, я псэ сактыныгыэр кьэтлэсхьэрт, псалъемактым зилэтырт, гушылар нэхтыбэ хьурт. Ауэрэ нэхтышцлэхэм я льякьуэхэр кьэфэным, джэгуным хуэшхэ хьуашц. «Пшына, пшынауэ. Дэнэ щылэ пшынауэр?» – жаляу хуежыашц.

– Пшынауэр нысашэм клуашц. Флъягьуакьэ? Абы и чэзу хьуактым иджыри, – япэрыуашц абыхэм пащлагьуэ лшыхуэ гуэр. Ауэ гукьыдэж жан зышцлэхэм трагьэчыныхь хьуашц джэгуным. Куэд льяндэрэ гуфлэгьуэклэ зэхамыхьэжа цлыхухэм яхушышцлэ хьунт гу псэхугьуэ, псэ тыншыгыуэ гуэр.

– Накьырапшэ, пхьэцгычауэ дилами хьунт-тлэ, – жаляшц.

– Дыхуейктым пхьэцгычауи, ди луэхур пхьэцгычкьэ, «жыгч» жедгьэлэнмэ, уэлэхьи. Кьэвгьуэт мыдэ накьырапшэ. Накьырэм кьыдэфэу шытахэм нэхьрэ дынэхьыфл дэ?

Бжыхьэ махуэр клыхьктым. Фызышэр гьэхьэзырынным, ар зэгьэпэчауэ егьэжэным, мыдэклэ кьыдэнэхэми я луэху гукьанэ кьыхэмыклыу гьэээклуэным яужь итыхухэклэ, дыгьэ кьухьэгьуэм нэсащ. Бжыхьэ нур гуапэр шлым тлэклуэнитлэ кьытелъэгыкл псоми дышцээрылэу яжьэхотклуатклуэ, бгьунжу яжьэхолыдэ, ныбжь льякьуэ клыхьхэр шлы шхьэфэм и кумблэмб псоми лантлэу йогьуалъхьэ, нобэр кьыздэсми шлыр мыджэмышцлэ пфлагьэшцу. Нэр шлумыукьуанцлэу ипшэклэ удэплъеифынукуктым, лэдакьэжыауэр сэбэп хьужырктым, дыгьэр кьышцлопсэри. Абы кьыхэкклэ кьяфэу тет шлалэм, бзаджэци, зэблэкыгьуэр егьэгувэ, хьыджэбзыр дыгьэр и натлэу нэхтыбэрэ илыгын шхьэклэ. Мэгушылэ, флыуэ елъягьу.

– Уи-й, луэ, сэ хьэ укьызымышплтэрэ, сэ сфлэфлш а уи нэ дахитлым зызгьэншцыху сышцлэплэну, – жи абы. Хьыджэбзым зыри жиларктым. Насып илэци, бжэлупэр сэтей кьабзэщ... Ишцлэнур ишцлэжырктым. Иныкьуэклэ бгьуклэ зегьазэри утыкум кьызэпрофыкл. Ешэч.

– Уей, дахэ, си гур кьылуумышцлэ, ар зэлтылуашц уи дежклэ, – желэ абы шыгыуи шлалэм икли лэзуу зречри хьыджэбзым и сэмэгурабгьумклэ дахэу блосыкл. Накьырэр мэбзэрабзэ, гьатхэ кьуалэбзухэм хуэдэу. Зэ макь шлэжыгуэжклэ ешыху зешэшцл, зэ, жэнэтбзу макьши, зэклэлъыгьэпшэцлэу кьызэролъэлъ. Шыклэпшынауи кьягьуэтауэ, ллэшыгьуэжь клуэхэм я гыз псори а шыклэпшынэм кьина хуэдэ, гууз гьэлуклэу кьяфэ макьямэм кьыхожьыуэ. лэгур эшцлэплъашц, мэжыгч зэдэууэ.

Абы и жыыч макъыр псыхъуэжъ джэрпэджэжым епхъуатэри псоми зэхыхын хуэдэу зэпрэдзыж. Лалинэ мэгүфлэ, мадалтэ гужыгъэжбыншэу, хэт бзэгү флэй зэрихъами, абыхэм псэклэ хуэгъэзауэ. «Фыкъаплтэ икли фыкъэдалуэ, сыт хуэдизрэ фыхуейми. Дэ къытщывгъуэ-тынкъым щэху флэй, дэ тклэрылткъым щэху флэй», – желэ абы игүклэ. Езыр, а зи ныбжьыр флыуэ хэклуэта, ауэ иджыри зыкъэзымыгъэш цыхубз щхъэпэлтъагэр бжэщхъэлу дэклуеиплэм къытетщ, къыхоплтэ джэгум, пщантлэкүм щыхъей псори елъагъу. Къанэ щымылэу нэклэ зригъаклуэ хуэдэщ. Иныкъуэкли гупсысэурэ и нэр мэлъызри, кыфлощл куэд щлауэ имылэж и дэлъхухэр ныбжь белджылыуэ, иужъ дыдэ ядилтъагъужа фащэмрэ щытыклэмрэ итхэу кыбгъэдыхъуэ. Ахэри нэщхъейкъым – мэгүфлэ. «Куэд щлат апхуэдэу зэрыпщлын хуейрэ. Мис иджы фэри фыхъужынщ лъэпкъ», – кыжралэ абыхэми. Арщхъэклэ иджыри зыгуэр кыжралэнклэ е езыри яупщлынклэ мыхъуу джэгү лэуэлтъауэм ину зелэтри, и гур яклэлъыпхъэу лыхлы лэфл ныбжьхэр щхъэшчоуж. Джэгур нэхъри зэщлэплъащи, зэкъэфэгъухэр зэрыхэгъэзыхъауэ зэпоуэ икли зэрытегъаклуэркъым. Дауи, апхуэдэм и деж нэхъ зигурэ зи щхъэрэ зэтэль, нэхъ лэзэхэращ къэфэнэу кытехъэр. Абы кыххэкклэ мыдрейхэм лэгуэуэн флэкл нэгъуэщл къалтысыжыркъыми, нэхъри зрагъэлэт.

– Уэлэхъэ, севгъэхъуэпсам, сэри сыкъэфэн сфлощлым, – жи лэюби, ещлэкъуауэу джэгү щлыбыр къеклухъри.

– Къаклуэ, лэюб, къаклуэ. Зэ зыкъэгъазэ уэри, – жалэ. Арщхъэклэ лэюб зыхыхъэжыфын джэгукъым ар: «уей-уей» жрегъэлэ адыгэ джэгужым. Абы хэту щлалэ цыклухэр бауэбапщэу кыдэлтъэдэжаш, псори япэ ищыну, псори нэхъ щлэх къэсыну зэныкъуэкъухэу, къэмыс щыклэ «нанэ! нанэ!» – жалэу къэгуоуэ щладзат. Пщантлэм дэт балигъ вэржъэрым щлалэ цыклу гупыр кызызэрхэлтъадэу, япэ ита нэхъ инылуэхэр занщлэу кыпхымыжыфу – абы зэтрилгытэри, Цурэ «банэщлэж – бзу жэрым» епхъу, Лалинэ и папхъэ дыдэм балигъ лъабжэхэм кыныщщлэджэрэзыклэщ.

– Нанэ, нанэ! Нысащлэр къашэж, уэрэд жалэ, фоч ягъауэ. Губгъуэжымыклэ... – бауэклэщл гугъуехъыр телгу Цурэ ар жилахуклэ, адрейхэри къэсащ. Къыклэрыхуэхэм ящыщ нэхъ инылуэр щлалэ цыклүм кыбгъэдэлтъадэри къеуащ, щлощ папщлэу илгы чылтъахъстэнымклэ.

– Ар сыт а щцлэр?! Абы хъэ уеуэрэ? – пхъуащ Лалинэ, чыр кыиубыдыну.

– НтІә, си хыбарыр хъ сфИидыгъуа? Сэраш япэ къэзыльтэгъуар, сэ зэхэсхаш япэ, Іуашхъжъым дытету., – тхъэусыхаш къеуар, псори щызэгъусэкІә, зым ильтагъур адреими зэрилтагъунур къимылтытэххэу. Лалинэ щІыхъжри Зэрылэ и гъусэу кыщІәкІыжаш, пхъуантэ цІыкІу гуэр Зэрылэ иІыгъыу. ЩІалэ цІыкІу псоми хъалыуэ ІушщІә зырыз яритащ.

– Мэ, уэри узот, – жери Цурэ къеуами ІэщІилтхъаш.

Арат гуфІапщІәр, ауэ щІалэ цІыкІухэр къызэрыдыхъжам хуэдэу нэщхъыфІәжакъым.

* * *

Пшынауэри фочауэри щІәту къэсыжаш нысашәр. Лалинэ щхъэл мывэ дэкІуеиплэжъым кытетт плъэуэ. Зэрылэрэ нэгъуэщІ фызитІри бгъурытт абы. Абыхэм я щІыбагъым цІыхубзыщхъэ зэмыфэгъу зыкъом кыкІуэплтырт, хэт щІәуэ, хэт жьыуэ, хэти ишэгъуэ мыхъуарэ а ялтагъу псори яфІәтелтыджэ щэху ІәфІу. Джәгур бәуат, цІыхухэр зэлтыІукІуэтыжри унэ щІыхъэплэ гъуәгур хуит ящІыжати, псори фитоным кыкІыным пәплъәрт, абыкІә щыІәт я нәр. Фитон зәщІәщІар, фызышэ шухәри зэригъусэу кІуәр хуабжыкІә кыдыхъжри унәм пәмыжыжъәу бжәлупәм Іуихуаш, щІәлгъуаләхэр бгъунжу етхъуәкІри, фитоныбгъур унәбжәм хуэзанщІә щыхъум, къәувыІәжаш. Пәж дыдәуи, ІәкІуәлгъакІуәт Темыркъан-гъукІәр шырэ гукІә. ПщІәлгъуаләхэм гъуәзыр къащхъәщихырт. Я жал пщІәнтІәхәм гъуабжафә къәтеуат. ИтІани шхуәлүм еуәрт. Адреишхәри кызәщІәплгъакІәт фІыуэ, Іәджәуи къеджәгуәкІәгъәнхәт нысашцәр кызәрашә гуимәм. Шу гъусәхәм ящыщитІ зыкърагъәлтәтәхри гуимәм бгъәдыхъаш. Зым бжәр Іуихаш, адреим хъыджәбзитІым яку дәс нысашцәр кыишцәри унәбжәмкІә иунәтІаш, щІихъәнү, хъыджәбзитІри и гъусәу, (ар щыхабзәт мы хәкум). АрщхъәкІә дәкІуеипләм щынәблагъм, Лалинэ Іә кыищІри кыигъәувыІаш,

– Гугъуехъыншә ухъу, си щІалә, дәгъәувәт ар а хъыджәбзхәм я зәхуакүм, – жиІаш, езыри дәкІуеипләм къәхаш, гуәлмәдын хужь зытепхъуа нысашцәм кыбгъәдыхъаш. Езым фІәкІ нэгъуэщІ куәдым ямылтагъун хуэдәу и ІитІымкІи щхъәтепхъуә гупәр дриІәтейри Гуәщәнэ и нәгүм иплтащ, ар фагъуәт щтәІәщтаблафәу кІәзызырт, ауэ бжыфІәт, дахәт, дәбгъуән щымыІәу. Япәхәм имылтагъуауэ, имыцІыхуу аратәкъым – асыхъә-

тым бын папщІа хуэхъун хуейуэ нэрыбгэр унэм кы-
щихъа дакыкъэм, абы гъунэгъуу Іуплгъаныр игъащІэм
къэмыхъуа, езым и псэр зыхуэныкъуэ нэгъуэщІ зыгуэрт
абы и дежкІа.

– Си тІасэ, си дахэ! Цыхухъур кыызэмэщІэкІа мы
лгъапсэм лгъапкъ быдэ фыщыхъужыну алыхъым кыс-
хуищІа! Лгъапэ махуэ, си псэм хуэдэ! – хуищІащ абы
ІаплІа хуабэ, анэм хуэдэу, и Іаплэр иубыдри и лэгъунэм
езым щІишэжащ.

– КыыхуэщІанукъым мы Лалинэ и хабзэхэри ищІа-
хэри, – гъумэтІымащ абы кырихъэлІахэм ящыщ зыгуэр.

– Сыт ищІэми кыокІу: фІыуэщ зэрищІэр, – пидзы-
жащ абы Іаюб. – Ар нэхъ фІафІщ цыхупсэм, хабзэжъ
ткІийхэм я гущІэгъуншагъэм нэхърэ, – щІигъужащ ар-
гуэру – и кыулыкъум и хуэмэбжъымэ тІэкІу езыми зы-
хищІэжа хъунт.

* * *

– Мамэ, сэ техъэщІа сыхуейщ, – гынанэрт зи ныб-
жыр илгъэ пщыкІутІым нэса щІалэ цыкІур, – зэхэп-
хыркъэ? Сэ техъэщІа сыхуейщ. – Апхуэдэурэ анэр
Іуэми кІуащ, абыи кыикІыжащ, джэдэщым щІыхъащ, и
кыуэр и ужьым итурэ.

– Мамэ зо, сэ техъэщІа сыхуейщ.

– А теурэзыр зыхуэмыкІуэн! Сыт-тІа сэ пхуэсщІанур?
Мэ, джэдыкІа узот, – кыыхуишиящ джэдыкІа зытхух.

– Сэ джэдыкІа сыхуейкъым, ауан сыкъебгъэщІыну
ара? АбыкІа кыызэуэжынухэщ сэ.

– Сыт ауан укыыщІащІыну, ауан хэлъ абы? Апхуэдэ
хабзэ щыІа?

– Ахъей, щыІа. Зыми ихыркъым абы джэдыкІа.
Дыгъуасэ Мухъэдин и пылэр щІадзати, кыратыжакъым,
кІэнфет сэмб имыхъу.

Бзаджэщ хъыджэбзхэри: зы Іуэху гуэр я ІэмыщІэм
кыихуамэ, занщІау абы и тет мэхъу, уагурыІуэжыр-
къым. Апхуэдэщ щауэкъуэт хъыджэбзхэр. А Мухъэдин
жыхуиІэм нысащІэр зыщІэт лэгъунэбжэр тІэкІу дамэ-
дазэ ищІри кыуэплгъати, и пылэр щауэкъуэт хъыджэ-
бзым щхъэричри кыритыжакъым, техъэщІа имыхъу.
ТехъэщІа хуейщ. Арыншэу нысащІэм уригъэплгъы-
нукъым.

– АтІа, уи адэм жеІа. Сэ дэнэ кыпхуисхын кІэн-
фетрэ бостеяпхъэрэ? Ин ухъури делэ ухъужай уэ. Сэ
щыстІэгъэн згъуэтыркъым...

– Дадэ кѣэкІуэжыхуи?! АпцІондэху яухынуц ар псори.

– СкІэрыкІ иджы! Гуэцэнэ плѣагѣужакѣ уэ?

– Ар Гуэцэнэжкѣым иджы. «НысащІэ», жаІэ псоми. Сэ апхуэдэ Гуэцэнэ слѣагѣуакѣым...

Адыгэ хѣыджэбзыр яшэрэ нысащІэ хѣуамэ, аргуэру псори щІэрыщІэу еплѣыжын хуейщ абы, цІыхубзыр зэрашэу нэхъ хѣэлэмэт хѣу хуэдэу. Пэж дыдэу кѣащыхѣурэ ар нэгѣуэщІэ зыгуэр хѣууэ, хѣмэ?.. Дэнэ щыпщІэн а псор кѣызыхахыр? Сытми, аращ хабэр. НысащІэм техѣэщІэкІэ еплѣу «зыкІи зыхѣуэжакѣым, а зэрыщытаижыщ», е «алыхъ-алыхъ, нысащІэ дэгѣуэ, нысащІэ дахэ кѣыхэкІащ», – жаІэн хуейт. Гуэцэнэ, щІы хэмылѣу, нысащІэ дэгѣуэ, нысащІэ дахэ кѣыхэкІат. Адыгэ цІыхубзым апхуэдэхэм и деж кІэрылѣын хуей фащэ псори, Лалинэ и хѣэрычэткІэ, щатІэгѣа нэужъ, зыхуэпа дыдэхэми ар занщІэу кѣахуэмыщІыхужауэ жаІэрт. Дахагѣэм утепсэлѣыхѣынымэ, сыт хуэдэ дахагѣэ тет дунейм дахагѣэ лІэужыгѣуэу щыІэм ипэ кѣищыну, уеплѣынкІэ нэхъ гуапэу, нэхъ гуакІуэу, нэхъ гуІэфІыщІу? ЩыІэщ апхуэдэ зы дахагѣэ лІэужыгѣуэ закѣуэ. Ар цІыхубз дахагѣэращ. ДахэнкІэ хѣунуц хѣэр, шыр, унэр, жыгыр, бгыр. ДахэнкІэ хѣунуц сыт ищІысу щыІэри. Ауэ зыри кѣыщІыхѣэнукѣым гѣащІэ кѣарукІэ цІыхубз дахагѣэм. Ар дахагѣэ лІэужыгѣуэу щыІэм я дыщэ тажщ. Ар ящІэжри е гукІэ зыхащІэжри арщ дахагѣэ зыбгѣэдэлѣ цІыхубзхэм кѣиин, щхѣэзыфІэфІ, тэмакѣкІэщІэ, зыгѣэгусэгѣуафІэ, псэ щІыІэ-гушІэгѣуншэ, Іумпэмыгѣэр кѣызэбэкІ пагэ, зэусыгѣуэджэрей нэхѣыбэу кѣащІыхэкІыр. Апхуэдэ цІыхубзхэм я акѣылымрэ я дахагѣэмрэ зэщІыхѣэркѣым. Ахэр сыт щыгѣуи нэхъ зыхуэныкѣуэ хабэр акѣылырщ. ЦІыхубз дахэм насып иІэмэ, и акѣылымрэ и дахагѣэмрэ зэпэжыжѣ хѣункѣым.

Гуэцэнэ дахэт, ауэ щІалэт, ищІэртэкѣым дахагѣэм и кѣару псори – цІыхум пкѣрылѣ псоми я нэхъ мыхѣэнэншэ дыдэу кѣилѣытэрт. «Сыт дахагѣэр зищІысри зи мыхѣэнэри? – жиІэрт, и ныбжѣэгѣухэм дахэ гугѣу ящІмэ. – Іу бахѣэм хуэдэщ. Кѣыбжѣэдехури мэкІуэдыж. Зыри кѣыкІыркѣым. Си ІитІым сроІэбэ, сролажѣ; си нитІым сроплѣэ, ирызольагѣу; си лѣакѣуитІым кѣризокІухъ; си тхѣэкІумитІым сродаІуэ, ирызэхызох. Мис ахэращ гѣэлѣэщІэн хуейр, ахѣумэ сыт и мыхѣэнэ дахагѣэм?! СфІэгѣэщІэгѣуэнщ, сфІэгѣэщІэгѣуэнщ сэ ар кѣызыфІэуэхумрэ дахагѣэкІэ цІыхум хэплѣыхѣымрэ. Дахэщ цІыхур, и Іэпкѣлѣэпкѣ пщыкІутІыр зэхуэдэмэ,

узыншэмэ», – арат Гуэцэнэ и шлэныгъэ псори здынэсыр абыкIэ. Ишлэжырт абы, и нэгү шлэкIат псоми дахэщ зыхужалэу шыта и анэ Дарихъанрэ и адэ Исмелрэ я зэдэпсэукIар, абы и дахагъэм бынунэ гъащIэм «фIыгъуэу» къыхилтхъар: жэщи махуи лажъэ адэ тхъэмышкIэм (пэж дыдэуи, фIэтхъэмышкIэ хъурт Гуэцэнэ и адэр) зы махуэ тыншыгъуи зэримыIар, щхъэгъусэкIи бынкIи; фыз дахэм и къииныгъэрэ и Iумпэмыгъэу Исмел ишэчар. Арат къыфIыдзевейуэ хуемыгъэхыжыр – икIэм икIэжым, «уэ зыращ сэ гурыфIыгъуэу силэххэр» къыжезылэу шыта и адэр абыхэм зэратегIуэдэжар. И анэри игү къеуэрт абы (анэ зигү къемыуэ шыIэ?), ауэ езыр хуэмейуэ, фIэмыфIу, залымыгъэкIэ къыгурыIуэрт щхъэгъусагъэкIэ Дарихъан къуаншагъэу бгъэдэлтхар: илгъэгъуат. Нэхъри абы егупсысыжын хуей хъуат, лIы зэрыдэкIуэу. Сыт хуэдэу цIыхубз щхъэгъусэр зэрыщытын хуейр? Ишлэртэкъым, илгъэгъуатэкъым. Илгъэгъуар Iейт, мыхъумышIэт. Апхуэдэу ущыт зэрымыхъунур къыгурыIуэ къудейуэ арт. «АтIэ дауэ? – зэупщIыжырт ар зэпымычу, – Iейм есар, мыхъумышIэм шIапIыкIар фIы хъуж хабзэу пIэрэ? Хъэуэ, сэ къысхуэнэжыр зы закъуэщ – бэшэчу жалэм седэлэун, езыхэм сакIэлтыплтын». Апхуэдэ гурашэт Гуэцэнэ Сэфар и унэжъым здыщIыхъар. ХъэгъуэлIыгъуэр махуищ-плIым зэбгъуужат: лэжыгъуэ, мэкъумэш къехъэллэжыгъуэ, шIымахуэ зыхуэгъэхэзырыгъуэ зэмантI, зыри хуейтэкъым зы махуи лейуэ хъэулеину. Ауэ шауэкъуэт хъыджэбзыр, Зэрылэ и пхъур, иджыри яутIыпщыжатэкъым. Лалинэ елъэлурI къыгъэнауэ шыIэт, жэмхэгъасэ хъыджэбзым хуэдэу, нысащIэр мызэшын, тригъэун щхъэкIэ. Гуныкъуэгъуэ иIэт ЛалиникI, гузавэрт. Ишлэрт абы хъыджэбзыр къызыхэкIа гукъутэгъуэр асыхъэту зэрыщхъэщымыужар, абы зэрышIэгупсысыр. Пэжщ, езыр, нысащIэр, зыкIи хуейтэкъым нэщхъейуэ е тхъэусыхэу гу зылтригъэтэну, «унагъуэ хейм нэщхъеягъуэ къысхъэн хуейкъым сэ», – жиIэрт абы игүкIэ, арщхъэкIэ и фэм къыIуатэрт и гуауэр къыззэрехъэлтэкIыр. АтIэми, иджыри унэм шIэсын хуей зэпыт хъурт, пшIантIэ Iуэхуи лъапсэ Iуэхуи хагъэхъатэкъым: пасэт икIи щысхъэрт, емыкIуи къащIынут апхуэдэу пасэу пшIантIэм къыдэлтэдэмэ. Абы къыхэкIкIэ, фIы дыдэу зэрылгъагъуэ зэшыпхъуитIым хуэдэу, Гуэцэнэрэ Нафисэтрэ (шауэкъуэт хъыджэбзымрэ) зыр здэкIуэм адреири кIуэуэ махуэ псор щагъакIуэрт унэм, зэштегъэупIэ лъыхъуэу. Пшэдджыжь гуэрым, ар унэ шраша пщыхъэщхъэм нэху къекIа нэужьт, Гуэцэнэ пшэфIапIэм шIыхъауэ Лалинэ

хуэзаш, шыхьышкІэр шэ иригъафэу – Сэфар къыхъа шыхьышкІэр.

– Мыр сыт, мамэ? – щІэупщІащ занщІэу, «мамэри» цІыхур къэзылхуа анэ ІэфІым зэреджэм хуэдэу игъэлуу. Иджыт япэу Лалинэ щхъэкІэ «мамэ» щыжиІэр. ТІуми зыкъызыщІапхуэтри гухыхъэ гуапэу зэплъахэщ, къэхъуам къигъэуІэбжъауэ, ауэ яфІэфІу. ИкІи Лалинэ и нэгум, и нитІым апхуэдиз лъагъуныгъэрэ гумащІагъэрэ щІилъэгъуати, Гуэщэнэ зыхуэмыубыдыжу къыщиудри зэщыджэу фызыжъым и бгъэгум зридзаш, зрикъузылІэу, и нэпсыр абы и бгъафэм щигъэшщІлуну. Ар нэпс ІэфІт, – дыджтэкъым: цІыху дзыхърэ цІыху лъагъуныгъэрэ щызыхищІат абдеж. Лалинэ цІыхубз щІалэр быдэу зрикъузылІэри зыри жимыІэу Іэ дилгъэрэ игъэбэяужащ и гъыныр. Абы зыхищІат асыхъэтым анэ насыпхэм щыщ зыгуэр – бын ІэфІагъыр. ИтІани зэ зэплъыжхэри псалъэмакъыншэу зэрызэгурьІуар тІуми хъэкъыу япхыкІащ.

– «Мамэ» жызгъэІэ сэри дяпэкІэ, – лгъэІуащ Гуэщэнэ, сабийм хуэдэу.

– ЖыІэ, си псэм хуэдэ, жыІэ, сэри аращ сызыхуейр.

АпщІондэху Лалинэ унэ лгъэгум игъэува шэ птулъкІэ ныкъуэр ирифын и гугъэу епэшІауэурэ шкІэм ирикІутащ, птулъкІэ нэщІри хыфІихуэжащ лгъэныкъуэкІэ. Гуэщэнэ жану икІи ІэкІуэлгъакІуэу птулъкІэр къищтэжри унэ лгъэгури илгъэшІыжащ.

– Ари къуейщІейнуш, къэмытэджыфу щыль пэтрэ, – жиІащ Лалинэ.

– Сыт, мамэ, мыр? – ЩІэупщІащ аргуэру Гуэщэнэ, фІэхъэлэмэту.

– ШыхьышкІэш, тІасэ. Мэзым кърихри къысхуихъащ ари Сэфар, шкІэ ныкъуэлІэр, сэ быдз езгъэфэн хуэдэ. КъыщыщІари сщІэркъым, и куэпкъыр зэпыудауэ къыхъащ, мыпхуэдэурэ пхъэшІэпхэ хуищІри.

– Е си тхъэмышкІэ цІыкІу мыгъуэ, сыт къыпщыщІар? – етІысэхаш Гуэщэнэ хъэмбыІуу, Іэ дилгъащ, – кхъыІэ, сэ сыгъэгъашхэ, мамэ, мыр, сэ езгъэгъафэ шэм, – елгъэІуащ и фІэш дыдэу.

– А си тІасэ, ар къуейщІейш, сабий къииным хуэдэщ, дахэ-дахуэ пхуефэркъым, укъиуцІэпІынуш. Бжъэф уиІами зыгуэрт, бжъэф дэнэ къитхын дэ. Апхуэдэ дохутырышхуэхэм фІэкІІ щумыгъуэтыну жалэ.

– Тхъэ, а цІыкІум сыкъимыуцІэпІыфын, а цІыкІур къабзэ цІыкІуш – хуищІащ ба шкІэ пэшхъыным, фІэфІ дыдэу. Абы хуэдэ Іуэхур шкІэм игу иримыхъарэ хъэмэ щІэщыгъуащэ къыщыхъуа, «пыф-фэ» жери къипырхъы-

кІаш и пэшхъыным, и цхъэр иутхышцІурэ. Ар шилгъагъум, Гуэщэнэ тхъэжу икІи и фІэшпыэу дыхъэшхаш.

– Шэ диІэжкъэ? Езгъэгъафэт, мамэ.

– ДиІэщ, тІасэ. Къэсша къудейщ шэр. Мес, пэгуным итщ. – Зыкъомрэ гугъу дехъаш, елІэлІаш, ауэ Іуэхум ерыщыгъэ хилхъэри, дауэ ищІми, иригъэфаш. А пщэдджыжьым къышпригъажъэри цыхъышкІэр Гуэщэнэ ипІу шІидзаш. «ФІы дыдэш, зэкІэлтыкІуэу зэригъэзашІэр, Іуэхум цыкІу иІэкъым, ин иІэкъым – Іуэхур Іуэхуш», – щыгуфІыкІаш Лалини. «Алыхъым и шыкурщ, хъун хуэдщ, икІи Іэчлъэщ, едэу цыкІукъым. Сыт хуэдэ лэжыгъэри хузэфІэкІынуш. Зэ и гуауэшхъэуэхэр теужмэ, унагъуэр и пщэ ислъхъэнци, сэ сытІысыжынщ. Дауэ хуейми ирепсэхуэ»..., – жиІэрт иныкъуэкІи. Ар щхъэкІэ ар зэрыхузэфІэмыкІынуш, и итІыр зэтэдзауэ зэрымытІысыжыфынуш ищІэжырт. «Дауэ хуейми ирепсэу, – ар си жъэм хъэ къекІуа? Хъуми мыхъуми я гугъу сымышцІу сеплгъурэ хэзгъэкІуэдэжынуи? Алыхъым ар жимыІэкІэ! Сэ сыпсэхуэ, хъэщбэкхъ сэхыжъым хуэдэу, защІэзгъэкъуэн хуейщ абыхэм. Сэраш адэуи анэуи яІэр», – егупсысху нэхъри нэхъ гумашцІэ хъурт Лалинэ. Унэишэм и ужькІэ япэ пщэдджыжьым Гуэщэнэ хамэгу-хамашхъагъэ хэмылгу и къышцІыхъэкІамрэ и щытыкІамрэ гукъынэ ІэфІ цыхъуати, ар хамэ бын къыхэкІауэ къышцыхъужыртэкъым, зыкІи зимыхъуэжу, зиузщІ фІэкІ, езыри апхуэдэу къыхушытт, къыкІэлтыкІуэ махуэхэми. Лалини и фІыгъэт ар, зыкъомкІэ. Хабзэжэ Іэджэ халгъаш абы щыгъуэ нысэ къэшэным. Абыхэм ящыщ зыт нысашІэр унагъуэм ис нэхъыжъхэм Іэджэри епсалгъэ зэрымыхъур. ЕмыкІут. Абы псалтапщІэ жалэрэ зыкъом ирашІэкІыгу, итІанэ къагъэпсалгъэу – псэлгъэну хуит яшІу... А псом хэтакъым Лалинэ. Хабгъэзыхъмэ, къамышэ щІыкІэ япэ здрахъэлІам кІуэуэрэ бгъэдэсаш, епсалгъаш, езыри къемыпсалгъэу идакъым. «Дэ куэд дыхъуркъым, тІасэ, тэрмэш дэлэли дыхуейкъым, дэраш зэпсалгъэжын хуейр, дэраш зигу илгъэ зэрышІэн хуейр», – жриІэрт абы. Апхуэдэурэ Гуэщэнэ унэм къымыхъэ щІыкІэ къесакІэт, и хамэжтэкъым абы Лалинэ. Псори фІы хуэдэт, ауэ Сэфар къызэрыхушытыр нысашІэм иджыри къэс къыгурымыІуэу гугъу дехъырт, езым и щхъэ гуауэхэри щигъэгъушщэжу, псоми я щІыгу кэхъуу гупсысэ хъэлгъэ игъуэту шІидзат. Есатэкъым Гуэщэнэ цІыхухъу Іуэху егупсысу: и балигъ хъугъуэм япэу зыхуэза цІыхухъухэм гушыкІ ирагъэшІауэ цІыхухъу лгъэпкъым сыт хуэдизкІэ нэхъ пэлэщІэми, нэхъ хуэхейми, нэхъ къишцтэрт. И фІэшц и гугъэт пыІэ зыщхъэрыгъ псори зэхуэ-

дәу екуэжуншэрэ гушыкІыгыуэу, дзыхь хуэпшІ хьуну зыри яхэмыту. И нэгу кышцІыхьэжырт абы, бийдзэр кыуажэм дэсыху, я унагыуэм щекІуэкІа гыашцІэр, езым и дежкІэ гыашцІэ жыхьэнэмэр. А лъэхьэнэм и зы махуэ гуэрым кьеджаш Гуэщэнэ и анэр, Дарихъан.

– Быцэ, мыдэ кыакІуэт. Зыгъэхьей нэхъ псынщІаІуэу, гыэтІылт а пІыгыри, аракъым иджы Іуэхур (Гуэщэнэ абы шыгыуэ вакъапхъэ иІуэту арт. Гуэншэрыкъ кыысхуевгъэхь, жери кыиІуэхуат и адэм). Дарихъан и пхъур тІэкІу кыызэрыжэпхъэрэ, езыр вакъапхъэ Іуэтыни гуэншэрыкъ дыни хэтыжтэкъым, и щхьэм иримыпэс Іуэху-гыуэ псори абы и пщэ дильхьэжат. АтІэми и пхъур адэм и дежкІэ нэхъ зэрелэр, нэхъ зэрешхьыр кыыгурыІуауэ, анэнэпІэсым хуэдэу, хушцІтт.

– Сыт, мамэ, узыхуейр? – кыыбгъэдыхьаш абы Гуэщэнэ, вакъапхъэр зериІыгыу.

– БжесІар лІот? Куэдрэ пІыгыну мыр?! – кыиІэщІи-удащ хьыджэбзым иІыгыр. Вакъапхъэ зэкІуэцІыІуэнтІамкІэ еуэжыну щыхуежъэм, Гуэщэнэ ІукІуэтри, зытригъэхуакъым.

– Мамэ, мыр пщэдджыжь хуегъэхьын хуейщ. Дапщэщ-тІэ сэ ар сІуэту шыздыжыну?

– Хуегъэхьынщ итІанэ. Уунэлутыну сыту уфІэ-фІыІуэ уэ. Унэлут. Зи унагыуэбжэр хуэзымыщІыжынхэм унэлутри щІагъэкІуэдыжар сцІэркъым. Арат уэ узыхэ-зэгъэнур! Сэ сыкызыхэкІа цІыхушхуэ лъэшкъхэм я мэ тІэкІуи хъэ кыыпщымыуарэ?! КІэрэхъэрэ лъэхьийрэ фІэкІ зымылтэгъуахэм я дежкІэ укІуэжаш, – еплъаш ар и пхъум, хамэм хуэдэу. Псалъэ гуауэхэм нэкІу-щхьэплъ кыашцІауэ, Гуэщэнэ нэхъри дахэт а дакыикъэм. «Халъщ абы зыгуэр. Дэтхэнэ зы уэркъ щауэми идэнщ ар фызу, псом хуэмыдэу, сэри сыкыацІыхумэ», – егупсысаш Дарихъан, и пхъум и дахагъым еплъурэ. ИтІанэ и жьэкІэ гуемыІуу кыыщІыгъужаш: – «Уи насыпщ сэ сызылтыхьуэр. КыыбгурыІуа ар? Уи дэлъхухэр кыэкІуэ-жынуш пщыхьэщхъэ, афицар щІалэ я гъусэхуэ. Ахэр дахэ-дахэу кыегъэблэгъэн хуейщ, дахэ-дахэу гыэфІэн хуейщ. Гуапэу, щІыкІафІэу яхушцытын хуейщ. Уэ вакъапхъэ уоІуэтри пІыгыщ. Ара иджы Іуэхур? Гъэхьэзыр унэхэр, уэри зыгъэхьэзыр. Уи напэр тхьэщІ, нэгъуэщІ мыхъуми, зыхуапэ, пудрэ, плтыжь жыІэ. Дапщэрэ бжесІану ар?! Зыщумыгъэгъушщэ, ахэр уэ плъагыу пщІэнтІэпс бамэ кыызыкІэрех мыкІуэмытэжъхэм хуэдэкъым – щІыкІафІэ-гуапэу яхушцытын хуейщ, езыми укыызэрапэсын щхьэкІэ. Апхуэдэ зыгуэр бгыуэтмэ, итІанэ сэри фІейм сыхэкІыжаш, си лъэпкъри симу-

цІапІу». Сыт ищІэнт Гуэщэнэ? Къэзылхуам пэрыуэж хъуну ауэ и щІыхъэпІэми къэкІыртэкъым. Анэм хыфІидза вакъапхъэр къищтэжщ игъэтІылтри унэ зэльтыІухыным щІидзаш. Арыншэми унэ фІейуэ зэрихъэртэкъым абы, ирищІэн хуеишхуи щыІэтэкъым. Ар псынщІэу зэфІигъэкІаш, вакъапхъэр къищтэжын и гугъэу. АрщхъэкІэ, дэнэт, щІэрыщІэжу зимыхуапэу, Дарихъан зэрыхуейм хуэдэу зимыгъэщІэращІэу хъуакъым. Абы ищІыІужжІэ анэм и пхъур гъуджэм пигъэтІысри сэхусэплъыр езым хилхъэу иригъэжъаш.

– Сыт мыгъуэр хэпщІыкІрэ уэ дунейм? – жиІэрт абы. – Уи щхъэр уэ умыгъэдэхэжмэ, хэт уи гугъэ уэ къыпхуеинур?

Абы щынэсым, Гуэщэнэ къыфІэтэджыжри и анэм елтъауаш.

– КхъыІэ, мамэ, си гугъу къыумыщІ иджы, сэ сызэрыщытым хуэдэу ягу сримыхъынымэ, сыхуеишхъэкъым абыхэм. Хэт сэ къэзбгъэгъэпщІэнур пудрэ, помадэкІэ? Ахэр зыхэзылхъэн хуейр зи фэ кІуа, зи фэ икІа цыхубзхэраш. Сэ иджыри сщІэркъым а уэ жыхуэпІэхэр. Сумыгъасэ абыхэм.

«Зи фэ кІуа, зи фэ икІа», – сэрауэ пІэрэ ахэр жыхуиІэр? Сэ си фэр кІуауэ пІэрэ?» – жиІаш игукІэ Дарихъан, гъуджэм иплъаш, «хъушт» жо. «Хъэ лъхукъуэлІ щылху! Абы жиІэхэрелъ. ЕІэнуш а къызыхэкІамкІэ, сыт ухуейми ещІэ», – къэлыбырт ар, елэным хуэдэу, хузэфІэкІамэ, ичэтхъэжынт езым къылтхуа и пхъур. АрщхъэкІэ зишыІаш, зыкъригъэщІакъым, бзаджэт. Сытми, хъэщІэ ихъэгъуэ хъуауэ зэанэзэпхъур хъэщІэхэм пэплъэу кІэлындорым къыщытеувам, а тІум уазэдешпыну гъэщІэгъуэнт: цыхубзаплъэ къэкІуапІэми, къызыхуэкІуэр Дарихъан хуэдэт, абы езым и дахагъэм нэмыщІыжжІэ сэхусэплъэрэ кІэрыщІэн цІуугъэнэ цыкІуфэкІукІэ апхуэдизу зигъэщІэрэщІати, и щыгъэкІи, и тхъэкІумэ тхъэгъукІи, и ІэлынкІи, и мет дыдэхэмкІи. Ауэ сытым ищІыст а псори псэ зыІут дуней дахагъэу Гуэщэнэ къыпкърихым елтъауэ? Анэр хуеплъэкІырт и пхъум икІи цыхум ямулэнцІа дахагъэр абы пкърылтъу щилъагъукІэ, ефыгъуэрт. ЩІэхыІуэу лІы иритын мурадри нэхъ быдэ хъурт. Абы щыгъуи малхъэу зыхуейр езым и лъэпхъэм хуэдэ зыгуэрт, ахъум нэгъуэщІ идэнутэкъым. Езым и делагъэкІэ зыхэхуа икІагъэр абыкІэ игъээзкІуэжын и гугъэт, зыкъомкІи щыгугъырт а пщыхъэщхъэм ар къехъулІэну. И щытыкІэ псомкІи шэч пщІырт а къэкІуэнухэмрэ езымрэ нэхъапэІуэкІэ зэрыщІауэ.

Къыдыхъаш хъэщІэхэр, дыгъэр къуэмышхэпэ щІыкІэ, къэкІуахэм я пагагъи, я Іэщи, я дамэтелъи – зэрызагъэщІагъуэ псори кІыфІ мыхъу щІыкІэ, цІыхум ялъагъун хуэдэу. Ауэ къэзылтэгъуаи, къеплъаи щылакъым, батэр ягъэшу уэрамымкІэ къыщыдэкІуейм, хъэжъ закъуэтІакъуэ къыдэжурэ макъейуэ къебэна фІэкІ. ТешанкІэм кыикІахэщ Дарихъан и къуитІыр, езыхэр щІалэ дыдэу – я пагагъыр зыгу изу, Елэн Къанщауэ, Дарихъан куэд щІауэ и цІыхугъэжбыр. Я гъуса шури къепсыхри шыгъуэ фэкъум и шхуэмылакІэр гушхъэлыгъым хуидзыжащ. Ари щІалэт. Анэмрэ къуэхэмрэ гумащІэу сэлам зэрахыу, зымыгъэхамэу икІи зигъэнэшхуэгущхуэу Елэн Къанщауэ и гупсэгъужыым ІэплІэ хуищІыху, шу къепсыхам закъыкІэригъэхури зиутхыпщІыжащ, и Іэщхъэхэми и гъуэншэдж куафэхэми кІэрына шыцхэр и Іэпхъуамбэхэр зэкІэщІэпІиуэ Іэбцабэурэ кІэрихаш.

– Зиусхъэн прапорщик, уэ дыножъэ дэ, – къеджащ абы Къанщауэ, зыхуэмышыІэж макъкІэ. – Сыт пщІэр?

– СынокІуэ иджыпсту. Фэ фэр-фэр хуэдэщи, зэран сыфхуэхъумэ, зори арщ, ахъумэ зыри сщІэркъым, сэ сыхъзырщ.

– Уэри ухамэкъым. ЗэгъэцІыху, мыр зиусхъэн юнкерхэм я анэщ, мыр абыхэм я шыхъуш, уолъагъупэ, и дахагъэм нэхъ уэчыли ухуейкъым, абы удихъэхын щхъэкІэ, – теупІэпІаш Іэ сэмэгумкІэ Гуэщэнэ и нэкІубгъум. Апхуэдэ екуэкуншагъэм зэригъэгубжъар хуэмыбзыщІу цІыплъ къэхъуаш хъыджэбзыр. ИтІани прапорщикым и Іэр иубыдри пыгуфІыкІыжащ, щІыІэмылми, пыгуфІыкІыжащ. И анэм и унафэр имыкъутэн щхъэкІэ, фІэмыфІ куэд ишэчын хуей зэрыхъунур ищІэрт абы.

– ФынакІуэ, фынакІуэ, фынеблэгъапэ, мыбдеж фыщызэхэмыт, – тригъэчыныхъаш Дарихъан, сэлам-чэламыр зэрызэфІэкІыу, – накІуэ, Быцэ, бжэхэр ныІух, фэри, си щІалэхэ, зывмыгъэхамэу бысым гунэс фахуэхъу ди хъэщІэ лъапІэхэм, дяпэкІи нэхтыбэІуэрэ къытрагъэзэн хуэдэу.

Іэнэр хъэзыркІэт, ефахэщ, епхахэщ. Прапорщикым «Джэгу, джэгу хъэ щымыІэрэ?» – жиІэу щІидзащ. Ар къэфэнут, къэуджынут. Гуэщэнэ и Іэблэр зэ къыІэрыхъамэ, итІанэ ищІэнур ищІэжынт абы. «Пшынауэ къафшэ. Мы къуажэм дэскъэ пшынауэ? Къэзвгъуэт». Дарихъан и къуитІыр ежъэжащ, афицар къэгущхуар арэзы ящІыну.

– НакІуэ, дэри тІэкІу дытеунщ, Дарий, – къэтэджащ Къанщауи, ахэр зэрыщІэкІыу. Дарихъани пэп-

лтэ хуэдэт абы, гьусэ зыхуишлри щыщлэклым кьызэ-псэлтэклащ «Фэри зывмыгъээш», — жери. Прапорщикри зыхуеиххэр арат, иджы анэм хуит кьищлауэ и пхъум щыуклытэжынт? И чэфынэ утхъуаитлыр темыклыжыххэу, нэпсейуэ тедиящ хъыджэбзым, блэм и ерыскыгыуэ псэушхъэхэр зэрызыжъэдишэм ешхъу теп-лътэкъуэу.

— Сыту удахэ уэ! Бытырбыху хъэщлэщхэми щы-слтэгъуакъым сэ уэ пхуэдэу дахэ, щлэщыгъуэ, — жилащ прапорщик чэфым, Бытырбыху зэрыщыламыкли и щхъэм щытхъужу. — Зы бжъэ дыздегъафэт. Кхъылэ, дызде-гъафэт. — Гуэщэнэ бжъэр и литлымкли кылихаш, пра-порщикми кьиштащ, изу иригъахъуэри. Ефахэщ: Гуэ-щэнэ и лупэм хуихъри кылуихыжащ, химыщлэххэу, прапорщикым зыри къримынэу ирифащ, стэканыр илубыжащ. Гуэщэнэ илыгъ бжъэр лэгу ижъым иригъэу-вэри хуишиижащ къезытам.

— Сыкъэбгъэщлащ, уефакъым. Ефэ.

— Хъэуэ укъээзгъэщлакъым. Кысхуэппияти, кы-плысхаш, пщлэ пхуэсщлу. Иджы уэ уефэжын хуейщ, узо-тыжри, а пщлэ дылэм щхъэклэ. — Ефэжынутэкъым, губ-жынут, арщхъэклэ хъыджэбзыр къэбгъэлурыщлэнумэ, жиелэр хуэпщлэн хуейкъэ? Ефащ абыки.

— Си гъунэгъуу къэтлысыт, — жилащ итланэ.

— Хъэуэ, сэ сыздэщысын хуейм и деж сыщысщ.

— Нтлэ, сэ сынэтлысынщ, — къэтэджащ прапорщикыр, зебыршэу. Гуэщэни къэтэджри щлыбагъклэ кыклуэтащ. Офицар чэфыр, и жъэр щлагъуэу хуэщлэмыкъуэжу, лупс гуэрхэри кыщылурыж щылауэ, и бзэгур хъэрахъуэ кыклуэталлауэ щлидзащ. Кыклуэтурэ плланэпэм къэса хъыджэбзыр зэщлуубыдэну кьелэгухъуэрт, гугъу дехъу зыгуэрхэр жилэрт. Абы жилауэ Гуэщэнэ кыгурылуэр адыгэбзэклэ жыплэмэ, мырат:

— Уи дахагъэм хуэдиз уи лэфлагъри? Сегъэплът.

Хъыджэбзыр и ужъ итащ дахэклэ луигъэклуэты-жыну. Арщхъэклэ кыжъэхэуклуриеу щыхуежъэм, елуншлри хыфлидзащ, удын лэуэлъауэ игъэлуу, езыри кыщлэклыжащ а пэшым. Офицар чэфыр пэш нэщлым кыщлэинэу кыщыщлэклыжам, зиплтыхъу Дарихъан щимылтагъужым, Гуэщэнэ игъэдзыхъуэ и гум кьелаш уэтэрым кыытемыклыу Тлуашлэм дэс и адэр. Абы иужькли зэрэ-тлэурэ яхэхуат Гуэщэнэ Дарихъан и клэдет хъэщлэхэм, нэхъ гушкыкыгъуэжи илътэгъуат. Иклэм иклэжым, хуэмышэчыжу, абыхэм ящыщ кы-дыхъуэ илътэгъумэ, зигъэпщклуу, гъунэгъухэм клуэрэ щылауэ кьиублащ. Абыхэм къахиха гуштэгъэмрэ гушчы-

кӀымрэ игъащӀэкӀи шыгъупщэжыну, пыӀэ зыщхӀэрыгъ зыгуэрми дзыхъ хуищӀу еплъыжыфыну и гугъатэкъым. Ӏэмал игъуэтамэ, зыри къыльтӀэмыӀэсыжу яӀэщӀэкӀынт цӀыхухъуу дунейм тетым, лъэтэнти жыгыщхӀэм къытӀысхӀэжынт. «АрщхӀэкӀэ сыт мыгъуэр сщӀэн, аращ, жаӀэ, гъащӀэрэ насыпу, хабзэу цӀыхубзым и натӀэм къритхар. Сэ сыхуейтэкъым абы хуэдэ насып. Мес, Лалинэ жьы хъужащи, хэтакъым икӀи телъкъым апхуэдэ бӀалыхъ. Сыту насыпыфӀэт ар, хуиту къэнащ. Хэти къысщхӀэщыжын сэ? Зы закъуэ силат къысщхӀэщыжынуи, абыикӀ къыххуищӀа унафэр мыраш», — хьэлъэт сабий цӀыкӀу делагъэр нэхъыбӀу зыхӀэлъ и хъыджэбз гупсысэр. Дэнэ щипӀӀэнт Гуэщэнэ зэманым и къарур? ХабзэкӀэ щауэр япӀу къыщыщӀыхӀэжын хуей жӀщым Гуэщэнэрэ Нафисэтрэ щӀӀэст лӀгъунэм, я закъуэ. ЦӀыхухэр зэбгъужат. ЖӀщыр хӀкӀуэтат. НысащӀӀымрэ щауэкъуэт хъыджэбзымрэ бостей гуэр зэрагъээхуэжырт.

— КъыпытӀӀыкӀауэ зӀпыджын хуейщ. Арыншэу хъунукъым, — жиӀэрт Гуэщэнэ, — и бдзыр нэхъ мащӀӀауэ зэрызгъӀӀээн хуейр. Мыр цыджан бостейкӀӀэ зӀщхӀыр, хуеймэ.

— Сыт щхӀэкӀэ нэхъ мащӀӀауэ? Уэ уцӀыкӀукъым, щӀӀӀэжу щытмэ. Уускуаскуэжу, уэ уихуэн къудейщ абы, — зыкърищӀэкӀащ Нафисэт и къаным, и хъыджэбз ӀӀплӀӀэ щцтырымкӀэ зӀщӀыкъуэу.

— Ар сыту Ӏей дыдӀу жыпӀэрэ, Нафисэт. АпхуэдӀу сыӀуплӀӀэгъуей сэ?

— Ӏей дэнэ къэна, сэри сызэрыщӀыхубзу, сынохъуапсэ, — зрикъузылӀащ аргуэр.

Гуэщэнэ шынагъуэ гуэрым пӀплӀӀу кӀэзыз хуэдэт, и гупсысӀжхэми зӀщӀӀаыгъэт, бостей и Ӏуэхутэкъым, Нафисэт зыдригъэкӀурт ахъумэ.

— КхъыӀэ ущӀӀэмыкӀыж..., къӀэкӀуэжми, — елӀӀуащ и щауэкъуэтым.

— Ари хъунти телъыджэ, — дыхъӀшхӀащ Нафисэт, — сэри сыхӀбгъӀлгыну уи гупэм? — Гуэщэнэ и дыхъӀшхыни къӀэкӀуакъым, и фӀӀӀӀ хуэдэт. КъӀэтӀджри бостейр игъӀтӀылгыжащ.

— ӀӀо, дыпсалӀӀуэрэ нэху дгъӀщ хъунукъэ? Нэху щынуц иджы куэд мыщӀӀу.

— ЖӀщ къэси бгъӀщын апхуэдӀуэрэ? Алыхъ ар къыпхуэздэн лӀыи иджыри къамылгъуа, и щауэкъуэтми сыщӀидзыжынмэ ӀӀдакъӀӀэ, тӀӀкӀу дыдӀэ зызэрысӀӀӀжӀӀу.— ДыпыгъӀкӀ иджы а гушыӀэми, къӀэкӀуэ мыдӀэ, гъуджӀм дей, и чӀзу хъуащ.

— Сыт? — жиӀащ нысащӀӀэм, гъуджӀм иплӀӀэри.

– Зэплгыжыт фІыуэ. Сыт апхуэдизу бэлыху утирлхъуэ зыпцІэптхъэщІыжар? Е армыгъуейуэ пхэслхъа пудрэ, помадэ пхэлгыжкъым, е ІурыцІэлъ пІурылгыжкъым. Мэ, зызэрыптхъэщІыжам хуэдэу, тІыси зыхэлхъэж иджы. Сэ ІурыцІэлъ къэсхынщ, къэнауэ къыпцІэкІынщ абы зыгуэр.

– НтІэ, шхэпсым хуэдэу, си нэкІур зэщІэцІэлауэ сыщыбгъэтыну арат?

– Арат, ара дыдэ. Сыт ІурыцІэлтыр зи мыхъэнэр, асыхъэту зыптхъэщІыжынуэм?

– Сыбогъэгужей, уэ дэнэ щыпщІэрэ а къомыр? Сэ сщІэрэ зэрыпщІынуыр?

– СошІэ, сошІэ, си делэ цІыкІу! Сэ мамэрэ Лалинэрэ сагъэІущащ. Нафисэт шейщІэткІэ ІурыцІэлъ къыхащ, арщхъэкІэ сыт имыщІэми, Гуэщэнэ зыІуригъэцІэлтхакъым.

– НтІэ, шхы. Умышхыу здэнукъым.

– ТІуми дыгъэшх-тІэ.

– Сыт аргуэру жыпІэр? Сэракъым яшар, сэракъым щауэщІэ иджыпст зыхушцІыхъэжынуыр.

НэгъуэщІу зэгуремыІуэу, тІысхэри тІуми зэдашхащ ІурыцІэлтыр, фомрэ тхъумрэ зэхэлъу.

– НэгъуэщІ зырикІ хэмыту, мыр ауэ дагъэшхамэ, ІэфІт, – щэтащ Гуэщэнэ.

– Умыгузавэ уэ, апхуэдэу ІэфІ хъунущ адреи псори, уи гъащІэр.

ГушыІэ псалтэмакъ Іэуэлъауэм хэту зыгуэрхэр къыІухъэри лэгъунэбжэр Іуахащ. Езыхэр къыщІэмыхъуэ къеІунщІ хуэдэу ящІри, Сэфар къыщІадзэжащ и унэм, бжэцхъэІум тІэкІу игъэлъэпэрапэу. «Ар сыт? КъеІунщІаІакІэ зыри зыпэмылъэщынуыр иджы хъэ лъэпэрапэрэ? Чэф иІэу пІэрэ?» – къэшттащ Гуэщэнэ. Чэфри и щхъэфэцхъынт абы. Арат гушцІыгъуэ нэхъыбэ зыдилтэгъуар. ИІэтэкъым чэфи фэнди. Тыншу икІи жану зэфІэтт, езыр къабзэу зэщІэупсат, губгъуэм здитрейм дыгъэмрэ жьыбгъэмрэ къамылыфэу трасыкІауэ щыта и нэкІури нэхъ хужь хъужа хуэдэт, и щыгъынкІи къабзэлъабзэу зэщІэкъуат. ЖыпІэнурамэ, икІи мыщІалэ дыдэу икІи хэмыкІуэтауэ щІэгъэкъуэн быдэ пхуэхъун лы игъуэ лъэшт. – Ар дыдэр и гум къэкІащ Гуэщэнэ а зы напІэзыпІэм: жыІэн бэлыхъ щыхэмытым деж, цІыхум и гупсысэр псынщІэу зэблож. Апхуэдэт асыхъэтыр а тІум я дежкІэ. Гупсысэ пычахуэ Іэджи зыр зым игъэункІыфІыжурэ къыщыгушырт ягухэм. Ауэ зэтэхуэу пІэрэт абыхэм я гупсысэр? – арат иджы нэхъыщхъэр абы я дежкІэ. Щауэм Іэдэбу зигъазэри гъуэлгыпІэ къуапэм

кІарыт нысащІэм бгъэдыхъащ. Абы Іэджи зэхихат зэр-
рышаитІым я япэ зэрыгъуэтыгъуэм теухуауэ: цІыхухъу
щІалэхэр щыуэршэркІэ апхуэдэ хъыбар жамыІау къа-
нэртэкъым, арщхъэкІэ сыт хуэдиз зэхимыхами, дауэ
къамыгъэлущами, абдеж, а езым и Іуэху дыдэм къезэ-
гъыну зыри къыхухэхакъым. Къезэгъын дэнэ къэна,
фІаемыкІу, фІэхъэкІэкхъуэкІагъэ хъужащ асыхъэтым а
жалэ псори, дзэлашхэу яхузэгуэпыжащ ахэр къэзывми.
ИкІи абыхэм емыгупсысыжу, езым и псэр зэрыхуейм
хуэдэу Сэфар Іэдэбу зигъазэри гъуэлтыплэ къуапэм
кІарыт Гуэцэнэ бгъэдыхъащ. Іэ дилгъащ и ИтІымкІи, и
дамэхэм къыщригъажьэри и Іэблэхэри кърилгъэщІэхыу.
Щабэу ирикъузэхри гъуэлтыплэм игъэтІысащ. (Абы
щыгъуи, сепхъэшэкІмэ, жери и Іэр псынщІау къипхъуэ-
тэжащ, адэ шыпхъур ІэрыгуэтхъыжкІэ кыызэреджэр
игу къэкІыжауэ). Езыри бгъурытІысхъащ, Іэ лъэныкъуэ
ІэплІэкІэ цІыхубзыр кыызэщІиубыдэри.

– Сыт ухуэдэ, си Гуэцэнэ? Сыт ухуэдэ, си бжьо? –
еупщІащ ар цІыхубзым. НысащІэм зыри хужыІэр-
тэкъым. Сыти жиІэнт? Абдей жиІэн зыми къыхуэгъуэ-
тынукъым.

Техъэгъуэ зытехъам хуэдэу, и гур кІэзыз щІыІэм
иубыдат, и Іэпкълъэпкъри иримыгъэутхыпщІыну, ар-
мыгъуейуэ зызэщІиыгъэж къудейт. «Хъуакъым, ара-
къым сэ абы жесІэн хуейр, аракъым сэри сызыхуейр», –
егупсысащ Сэфар, икІи зэреупщІар нэхъ ещхъ хъун
щхъа, къыщІигъуащ:

– Умыгузавэ, уи гур умыгъэІей. Сэ сыщІаупщІати,
зыри хъыбар щыІэкъым иджыри, куэд щІакъым, хъы-
бари кыитІэрыхъэнщ. ИтІанэ дыкІуэнщ, уэ дэрэ дызэ-
гъусэу, уадэ-уанэм ІэплІэ яхуэпщІыжынщ. Нэшхъы-
фІау щыт, сэ сыхуейщ уэ унэшхъыфІэну.

– Сэ нэшхъеягъуэ уэ кыпхуэсхъыну сыхуейкъым
икІи сынэшхъейкъым, – къыхудэплъеящ итІанэ Гуэ-
цэнэ, и нэхэм нэпсыр щІэз хъуауэ.

– Умынэшхъей, си бжьо, псори фІыуэ зэфІэкІы-
жынщ ахэр. НтІэ, апхуэдэуи мэхъу, нэхъыфІи мэхъуж.
Умыгузавэ. Жыжъэ дыдэ уашауэ кызыфІэгъэщІи, нэхъ
къопсынщІэкІынщ. Жыжъэ яшэхэм илтэситІ-щыкІэ зи
адэ-анэ зымылтагъу щыІэщ. Уэри абыхэм зегъэщхъ.

– Сэ нэгъуэщІыплэ сашэну сыхуейкъым, жыжьи
гъунэгъуи.

– Хъэуэ, си бжьо, уашэнуми, уезгъэшэнукъым.
Иреплъ зыгуэр кыспреуви, – зрикъузылІащ хуэсакъы-
пэурэ цІыхубз Іэпкълъэпкъ пІащэ ІэтІэлъатІэр, игуми
хыхъащ абы и хъэлъагъ ІэфІыр. Гуэцэни хъэлэмэт кы-

щыхъуащ ар. «Арауэ плэрэ цыхухъу Іәпләр цыхубз псэхупләщ, жыхуаләр?» – жиһащ абы игуклә, зәгуэрым физхэм жаләу зәхиха псалтәр игу кьэкһыжри, ауэ кьыгурыуэщактым: плейтейт иджыри и гур. Итһанә а лышхуэм и псалтәмактыр зәрызәхихыр имыжагъуэ хуэдәу гу зылгытәжакләт: ар игтәпсәлтәну, абы щләдәлуну хуейуэ.

– Сыт «бжьо», щһыжыпләр? – щләупщләщ макъ щәху щабә дыдәклә, а зәрызрикъузылһми пәрымыуэу, и Іәпкһ-лтәпкһ псомкһи хьәуәншәу зритурә, – сыт «бжьор»?

– Бжьори? Бжьор – ар щыхь ләужыгыгуэщ. Псәу-щхьәу щһләм я нәхь дахәщ, я нәхь дәгуэщ, я нәхь ктәбзәщ, я нәхь жанщ. Ар сыт хуэдәу дахәу зекһуэрә. Уеплһ пәтми, зыбгәнщһырктым. Уәри абы узогәщхьри, аращ «бжьо» щһыжысләр.

Щысахәщ апхуэдәу, Сәфар едәхашләу, Гуэщәни псалтә зактуәтләктуэ кьыхидзәу, е зыгуэрым щләупщләу – зәпсалтәу, арыншәми хәкһуәта жәшым и нәхущ фәгуэр щхьәгуэбжәм кьыдәщу щһидзәху. Нәхьыбәрә зәбгәдәсыхукһи, нәхь кууэ, нәхь белджылыуэ зыхищләрт Сәфар езым нәхрә куәдклә нәхьыщлә а цыхубз щләләр емыпхтәшәкһы, хуасакыу, щыхьху хтүмәныр – гтәшлә ктәләнү и пщәм кьызәрыдәхуэр, ар езы гтәшлә дыдәм анәмәту ктәритауэ, а ктәләныр мыунәтләуэ, мыгтәзәщләуэ гтәфызын Іуәхур япә ктәищ зәрымыхтунур – ар зәрыемыкһур, зәрынапәншагтәр. И анәр щхьәщәукһы-кһәуэ ктәихтә щыхьышкһләм иригәщхтәщ асыхтәтым Гуэщәнә. «Апхуәдиз щхьәлажтә, гуктәуэ зилә хтәйджәбзым нәгуәшчһи зы Іуәхугтәу гуәрми арзыуэ иджыпсту гуктәйджә хуищһынклә хтунуктым. Нтлә, и Іәмалыншагтәклә сә гтәус схуәхтәу а тхьәмышкһләм ктәыспәщләхуа зактуэ, жысләу дауэ себәнын, дауэ селәппшәкһуән? Ар емыкһуктә икһи гуәныхктә? Сыт хуэдә Іәфһыгтәи ктәысхуиләжын абы иужклә? Хтәуэ, нәгуәшчһи мыхтүми, япәщһыклә зәзгтәсэн хуейщ, и хамәгу щтәләштәблагтәр икһыху. Хәт ишчләрә, ашчһондәху езыми гуләфһыгтә гуәр ктәысхуишчһми, нәхьыфһыжщ, ктәысхуимышчһми, сыт сщлән...» – апхуэдәт Сәфар и гуктәкһхәри и гупсысәхәри. Цыхухъу щләлә узыншәм и дежклә, дауи, тынштәктым ар: зәгуәкһуа цыхубз хтәзырым зыщигтәәнщһыну ктәезәуэ Іәпкһлтәпкһыр ишыләну. Итһани пәщләуащ абы, «Аращ, хтунуктым нәгуәшчһу. Ари лһыгтәм хәлтәйтән хуейщ. Сигтәдзыхән хуейктым сә абы», – игуклә зыхуищһыжащ и щхьә унафәр.

– Гтәуәлт, си дахә, иджы, ахтүмә нәху щыпәнущ, зәрызехтәм щләдзәжынщ аргуәру, – жиһащ, хтәйджәбз Іә

шабэ хужь цыкIур и Iагушхуэм ирилъхьарэ и жьакIэ упсагъашIэм, и нэкIухэм, и Iупэм пихуэурэ. Цыхубзым зигъэхьейртэкъым, зыри жиIэртэкъым, умэзэхат.

– ИIэ.

– Иджы хъужынукум, нэху щаш, – кыжьбэдэкIаш, сытми. Сэфар цыхубзыр итIэщIш, щашхупIэм хилъхьэри шхылэныр трипIэжаш, кышциупщIаш, анэм и бын цыкIухэр зэригъэгъуэлъыжым хуэдэу. Езыри тIысыжаш пIэбгъум и деж.

– Жей иджы, жей, си Бжьо, сэ уэ усхъумэнщ, – жиIэрт, – пщIыхьэпIэ IэфIхэм еплъ. Укыхьэмыщту жей. – Гуцэ уэрэд узыIэпызышэхэм ещхът ар, Гуэцэнэ дежкIэ. Ауэ кыгурыIуэртэкъым, и фIэщ хъуртэкъым. Ара хъунтэкъым и гур хуэкIыштэу ныжэбэ жэщым зэжъар. «А лIы пхъашэ гушыIэншэм, а лIы мыджэгуа-кIуэм дэнэ къриха апхуэдэ щытыкIэр, дэнэ кышципIа а псалтэ IэфIхэр?» – хузэгъзахуэртэкъым и нэгу шIэкIыр, арауэ кыфIэщIырт пщIыхьэпIэр. АрщхьэкIэ алыхьым жимыIэкIэт а япэ жэщыр пщIыхьэпIэу кышцIэкину. А лъэхъэнэм Гуэцэнэ и цытыкIэ псоми, и псэ пIейтейуэ мызагъэми, – и гъашIэм гупсэхужыгъуэрэ мамырыгъэрэ кыхилъхьэу шидзат а жэщым. Ара дыдэт иджыкIэ а цыхубз щIалэм и псэ щытыкIэмрэ и Iуэхуфэхэмрэ нэхъ къезэгъынури. «ИтIани хэт зэхиха, хэт илъэгъуа мы ди зэманым адыгэлI, цыхубз тIэщIам зышцимыгъэншIу, фIэгуэныхъ хъу щхьэкIэ, щхьэщыкIыжу? Хьэуэ, хьэуэ! Ар сэ кыызгурыIуэнукъым, сэ сыделэш», – къэштэжаш Гуэцэнэ гупсысакъуэри. ТIэкIу нэхъ иужьыIуэкIэ, Сэфар Iэ кыдильтэу, ба кыхуишцIу лэгъунэм шIэкIыжа нэужь, «Сыту си насыт, апхуэдэу сыт цыгъуи щытмэ», – кIэлъыжиIаш псэхужу.

Езыри къэтэджаш, зихуэпэжаш. Нэху щыпат. ЕкIуэкIаш апхуэдэурэ махуищ-плIыи, зы тхьэмахуи, нэхъыби, псори, нысашцIэри, ар нэрыбгэ зышцIэхэри зэхуэарэзыуэ, зэщыгуфIыкIыу, цыхуми «Алыхь-алыхь! ЕхъулIаш Лалинэ нэрыбгэкIэ», – жалэу, «Алыхь, Дарихъан кыилъхуа щIагъуэ мыхъун!», – жызыIахэми тобэ къахьыжауэ Гуэцэнэ и щытхъупсыр ягъажэу. Щыщытхъун хэлът. Адыгэ мэкъумэшыщIэ унагъуэм щалэжь хабзэ Iуэхуфэ лIэужьыгъуэ щыIэтэкъым а хъыджэбзым и Iумпэм е хуэрмууэ – хузэфIэмыкIыу. Зи къуитIыр кIэдэт Iыхьыхьым зыфIагъэкIуэда лIым ипхъу закъуэр зриубыдылIэри, сыт хуэдэ лэжыбгъэкIи цыхухъум дэлэпыкъуфу игъэсат. Iэмалыншагъэм зыкъомкIэ кыхэкIауэ кышцIэкIынт ар, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ, нтIэ зыгуэри дэлэпыкъун хуейтэкъэ унагъуэм лэжъакIуэу ис лIы

закъуэм. ПщІантІэм щыщІэн хуейуэ дэлъыр, цІыхухъу ІэшІагъэ, цІыхубз ІэшІагъэ, жиІэу зэхимыдзу – щхъэж и чэзукІэ къызэрыгуэкІым хуэдэу, игъэзащІэрт. Хуеймэ, пхъэ икътэрти къихъырт, хуеймэ, мэкъу яритырт Іэшым, хуеймэ, бор къитхъурт, хуеймэ, псыр къихъырт, хуеймэ, дыщэ иридэнт. Апхуэдэт Гуэщэнэ. АрщхъэкІэ Лалинэ иджыри иЫгът ар, хуит имыщІыщэу. Пасэлэуэ къилтыгтэрт: «И нысащІэгъуэр имыкІ щІыкІэ, асыхъэту дауэ зезгъэулэнцІыжын», – жиІэрти, езым игъэзащІэрт Іуэху нэхъ хьалъэхэр, нэхъ фІеилтэхэр. Сэфар пщыхъэщхъэкІэ къыдхъэжэу, ауэ иджыри хуит дыдэу къемытІысылІэжауэ щауэ хуэмэбжъымэхэм хэтт. «А Сэфар!» – жиІэу игу къэкІыху зэгуюуэ щыта щІалэ цІыкІур, итІанэ щІалэшхуэр иджы и пыІэ натІэр къекъухарэ лІы хъуауэ, зигъэлэдэбу цІыхушхуэ бэкъуэкІэт. Къыщыдыхъэжри кІыфІ зэхэуэгъуэрат. Адэ шыпхъум къыдэхуэу Іуэху щІэн къэнаІамэ зэфІиудыну, пщІантІэм зыщыхушхъырт – зыщыхушхъырти, шапхъэ дыгъу кІуэ джэдум хуэдэу, гъуэлтыжыгъуэ зэрыхъуу лэгъунэм зыщІигъэхуэжырт. «Ярэби, тІэкІу къыхсхуэзэш мыхъуауэ пІэрэ, къызэмысауэ пІэрэ иджыри?» – арат щІыхъэжыхуи и гупсысэр. ХуэпІашІэу пэплъэрт нысащІэм, апхуэдэ зыгуэркІэ наІуэу зыкъригъэщІэну. АрщхъэкІэ Гуэщэни сыт щыгъуи зэплэзэрытти, зымахуэм зэрыщытам етІуанэ махуэм зыри къыщІимыгъу хуэдэт – а зэрынэмысыфІэт, зэрынэгу зэлъыІуха гуапэт, ауэ, нэщхъеифэр зикІ текІыртэкъым. АпщІондэху Сэфар, цІыху нэщхъеягъуэр, цІыху гукъеуэр куууэ зыхэзыщІэр, и цІыхухъу къалэным иримыкуфу, Іэ дилъэ, едэхашІэ къудейкІэ нэху къекІырт. Зи къару илтыгъуэ, зи лъы къэплъыгъуэ Іапкълъэпкыр къыхэхъыжьэрэ къеныкъуэкъуу хуежъэмэ, и дзэхэр зэтрикъузауэ зишыІэрт, и Іапхъуамбэр пиупщІыжынт, апхуэдэ дзыхагъкІэ цІыхубзым зыкъримыгъэщІэн щхъэкІэ. КъыфІэшІырт езыр цІыхубзым фІэмыфІу, къыхуэмейуэ лІыгъэкІэ бгъэдыхъэныр адыгэхэм «лей прихаш», – жыхуаІэрауэ. «Дауи, лей епхыномэ, хэти упэлъэщынщ, ауэ сыт хуэдэ ІэфІыгъэ абы къыхилтхъэнур игъащІэкІэ зэпсэгъуну зэрышайтІым я Іуэхум? – егупсысырт ар и къызэрыгуэкІ акъыл бзаджагъэншэ хьалэлымкІэ. – ИтІанэ абы къикІыр лъэщыгъэкІэ сытекІуауэ араш – ЛІанэ зэрыжиІэм хуэдэу, къарукІэ Іэрыгуэтхъыу цІыхум лей есхауэ. Хъэуэ, ар хъунукъым. КъызжыреІэ езыми сэ къызэрысхуейр, къызэрысхуэныкъуэр, къызрех езыми а «лейр». Сэ зрезгъэхынщ... СызэрыщІыкІурэ сэ адэ шыпхъум сызыщІигъэдэлур къарур тэмакъкІыху,

шабэу шытын хуейуэ араш. СлОжъ, си флэщ хъуаш ар, сэ сыпхуэшэбэнщ, сытэмакъкІыхынщ; сэ щІлэр-къым укъысхуэмеиххэу укъыздэкІуами. Іэмалынша-гъэкІэ, залымыгъэкІэ, уи адэм укъызитами, сытми, хэкум укъринэн щхъэкІэ. Сэ сынокъуэншэкІынкъым, сынозэхуэкІынщ. Дешлтынщ адэкІи узэрыщытым, ауэ дзыхагъэкІэ сыкъэубзэнкъым, уэ ар къызэрыпщыхъу дыдэр сымыщІауэ». ИцІыхуртэкъым Сэфар цІыхубз. Дэни щіцІыхунт? Балигъ мыхъу щІыкІэ щІидзауэ и дуней гъащІэр щигъакІуэр губгъуэмрэ мэзымрэт. И адэ шыпхъумрэ езымрэ яхурикъун гъавэ тІэкІу ищІлэрт, абы къыщыдэхуэм щакІуэрт. ЩэкІуэным набдзэгубдзаплъэ ищІлати, дэтхэнэ зы хъэкІэкхъуэкІэми и хабзэхэр, и хъэл-щэнхэр, и псэукІэр и флэщу къыбжиІэфынут. Хъум-плэцІэджыбэмрэ бжъэ бынымрэ къыщыщІэдзауэ мыщэ пшэхум нэсыжыху ди хэкум щыІэ псэушхъэ псоми, езым зэригугъэжымкІэ, и адэ шыпхъур зэрицІыхум хуэдэу, фІы дыдэу щыгъуазэт. Жилэрт хъумплэцІэджми бжъэми пащтыхьыгъуэ яІэу, икІи ахэр цІыхум нэхъэр нэхъ губ-зыгъэу, нэхъ хабзэфІым тету, сыт щхъэкІэ жыплэмэ, па-щтыхъ делэ, пащтыхъ мыхъумыщІэ ямыгъэуу. Езыри абы щыгуфІыкІыпэрт и флэщу. – Мыщэр-щэ, мыщэр? – жыплэрэ уеупщІамэ, – аІэ, ущІэмыупщІэ абы, а мыкІуэ-мытэжъым. Мыщэм цІыхур къытекІами, а зэрыахъ-макъыжъ мыгъуэш. Ущыдыхъэшхыну пхурикъунщ, абы и зекІуэкІэ къудейм укІэлтышлъмэ.

Природэм пэлэщІэ мыхъуа цІыхухэм я гупсысэкІэри я гъащІэ хабзэхэри нэхъ хылагъэншэщ, нэхъ гурыІуэ-гъуэш. Апхуэдэт Сэфари. И щІыхъэплэми къыхэхуэр-тэкъым гулгытэрэ захуагъэкІэ гъэнщІа и хушцытыклэр Гуэщэнэ гукъеуэ гуэри хуэхъуну. Ар езыр зи ужь итыр гуауэ хъэлтэм къыхэкІа хъыджэбзым и гур унагъуэм тыншу щигъэтІылтын щхъэкІэ, япэщІыкІэ хуэсакъауэ, щысхъауэ зригъэсэнун арат, хъумэ, «тІэкІуи» зыкъыригъэ-лтъагъуну. АрщхъэкІэ ищІлэртэкъым цІыхубзым и гум щыщІэнкІэ хъу псор, цІыхубзыпсэм зэгъэдзэкІы-плэу иІэ псор. И флэщ хъуртэкъым езым флэзахуэмрэ флэкъекІумрэ нэгъуэшІ зыгуэрым къемызэгъыу къы-щІэкІыну, сыту жыплэмэ, нэхъ зыхуэсакъыр, нэхъ зы-тегузэвыхьыр а нэгъуэшІырат, ахъумэ езым и щхъэр япэ иригъэщыртэкъым. Пэжыр жыплэнумэ, Гуэщэнэ япэ махуэхэм арэзы дыдэ хуэхъуат Сэфар, щыгуфІы-кІыпэрт абы щэныфІэу зызытезыІыгъэ и щытыкІэм. ЯпэщІыкІэ и гугъащ абы лІыр апхуэдэ защІэу къы-хушцытмэ, и цІыхубз насыпыр абыкІэ ирикъуауэ, нэ-гъуэшІ зы къыхушцытыкІэ гуэри хуэмыныкъуэжыну.

Хъыджэбз щІалэт, делэт – бгъэкъуаншэ хъунукъым. Зищыс дыдэр езыми къыгурымылуэж пэтми, псынщІэ дыдэу зыхищІащ и цІыхубз дзыхьыр кІуэ пэтми а хамэ лІышхуэм нэхъ къызэрыхуэушыр, абы и лъэ макъым къызэрымыгъэщтэжыр. Лъэ макъ куэдым къахи-цІыхукІынт иджы а зы лъэ макъ хьэлтър, ауэ зыкІи мышынагъуэр. Езым имыщІэххэу, и жэрдэми хэмылтъу и гупсысэм зигъазэу хуежъащ. А гупсысэхэми нэхъы-бэрэ хэт хъуат Сэфар. Зэ игу къэкІыжырт япэ жэщым къыдилтә Сэфар и Іэхэр хьэлтә Іейуэ икІи пхъашә Іейуэ къызэрыфІэщІар, ауэ иужькІә а Іә дыдэхэр икІи къемыхьэлтәкІыу икІи къемыпхъэшәкІыу – къегуэ-пәкІ зэрыхъужар; зә и нәгу къыщІыхьэрт мэзыжъым зыщызыхушыхъ хьәкІәкхъуәкІә псори и зы гуо макъым игъэсабыру, нэхъ къарууншә тхьэмыщкІә цІыкІухэр Іәл гушІәгъуншәхэм къаригъәлу.

Махуэ гуэрым апхуэдэ гупсысэхэм халтәфауэ здә-щысым, къесауэ сыт щыгъуи и гъусэ щыхьышкІә цІыкІур (абы и лъакъуэр нэхъыфІ хъуати, иджы Гуэ-щәнэ и ужьым иту кыкІухьырт) и щІыбагъымкІә къекІуәкІри къыщІәфурэ и бостейкІә къуащІәр пигъә-ныщкІукІащ.

– А Іей, ар сыт а шкІәм къуищІар?! – жиІащ абы япэ гу лъызыта Нафисэт, къэщтэгъуэ жыІәкІәкІә.

– Сыт къызищІар?

– Еплъыжыт а уи бостейкІәм. – Гуэщәнэ и кІәкъуа-щІәр къришәкІрә еплтмә, жәм быдзым хуэдәу пышат, гъэныщкІуа зэхәлуэнтІәжат, шкІә ІупскІә псыф цІан-лтәт.

– А напәншә, мыр сыт мы къызэщІар? Араи не-Іылъандәм сә си тхьәкІумәм ит «лгыфсыф» макъыр. Сыт иджы сә сщІәжыну? – хутеуІуащ щабәу шкІә пәщхьыным. ЩыхьышкІәм ар игу иримыхъу и щхьэр игъэсысащ, «пыф-ф-ф» жиІащ, пырхьыф хуэдә.

– Мә-тІә, иджыри, укъуейщІеинумэ, – хушІигъуащ аргуэру, и пәщхьыныр къиубыдри едзакъэ зищІурә. – Иджыштутәкъэ шә уцезгъэфар?

– Ады-дыд, абы и пә фІейр уи жьәм дауэ хуэ-пхьыфрә?

– Ар пә фІейкъым, а цІыкІур ІәфІщ, – жьэхәуащ Іә дакъәкІә иригъәкІуэтыну. АршхьәкІә щыхьышкІәм и лъакъуишлІыр зыщІигъакъуэри мыдәкІә къеләжащ. НатІәкІә къеуәжыну арат зыхәтыр. Гуэщәнэ ар фІә-хьәләмәту игу ирихъащ. ЕІунщІыжащ. Къеуәжащ натІәкІә. Арати, щыхьышкІәмрә адыгә нысащІәмрә джәгукІә гъәщІәгъуән абдеж къыщагъуэтри абыкІә зә-

рыгъасэу, зытрагъэуэ щадзащ. Къыгъащгъэу зыгуэри игу къыгъэкIащ абы.

– Нафисэт, цIыху сабийри мыпхуэдэу IэфIу пIэрэ?

– Сэ сщIэрэ. Сэри уэ хэпщIыкIым хуэдизщ абы хэсщIыкIыр. IэфIу къыщIэкIынщ, дауи.

– Сэ зыри хэсщIыкIыххэркъым. Дэ сабий диIэтэ-къыми, къызгурыуакъым зыри. Сэрат нэхъыщIэ дыдэр. Фэ фиIэщ.

– Дыдейхэр бэмпIэгъуэщи, сщIэркъым сэри, – дыхъэшхач Нафисэт, – къэпщIэнщ итIанэ.

«КъэпщIэнщ итIанэ», – сыт абыкIэ къызжиIэну зыхуейр?» – хуэжащ Гуэщэнэ и гур а псалъитIым, икIи щIэхуы къыгурыуэри, дэп маскIэм хуэдэу къызэщIэнащ, и Iэпкълъэпкъми зэщIэхъееныгъэ ушкIуашкIуэ IэфI гуэр къызыхищIащ. КъыщигъэщIым, дунегъэм цIыхур зыхуеину псори къритащ, къыхилъхъащ къару, зэмылIэужыгъуэхэу: зэрыбэгъуэну жылапхъэри, зэрызыхъумэжынури, и лъыр щIэрыщIэ защIэу икIи мыжэщIу зекIуэн щхъэкIэ, и ныбэ из зэрыхъунури. А къарухэм щыщ дэтхэнэ зыри къыщохъей цIыхум, и пIалэр къызэрысу, игъэзэщIэн хуейуэ, имыгъэзащIэмэ, арэзыныгъэ лъэпкъ гъащIэм хухамыху. Апхуэдэ зы къарут иджыпстуи зи зэщIэхъееныгъэ Гуэщэнэ зыхищIар. ИщIэртэкъым абы а къарур зищIысри икIи егупсысыртэкъым, мурад пыухыкIа гуэри иIэтэкъым, зыгуэрым белджылыуэ хуэкIуэну. ИтIани псэкIэ арэзыныгъэ гуэрым лъыхъуэрт, хуэлIэрт, хуейт, хуейт, зыхуейри имыщIэжу! Тенджыз къэукъубиям ещхъщ апхуэдэхэм и деж цIыхум игури, и псэри, и Iэпкълъэпкъри: мэгызмэщIу, маджэ-мапхъэ, зелэт-йохуэхыж, аргуэру зыкылIэтыжын щхъэкIэ, тедзапIэ мэлъыхъуэ. ИтIани и гъащIэ борэныр цIыхум фэкIэ къимылуатэу, кIуэцIкIэ иIыгъын хуей мэхъу, икIи хузэфIокIыр а нэхъ къарууншэ дыдэми. Лъэщ цIыхур. Апхуэдэт Гуэщэни: къашэри куэд мыщIэу къыщIэлукIат абы и къарум и джэ макъыр, ауэ алыхъым жимылэкIэт зыгуэрым зыкъригъэщIэну. Гу лъыштэнутэкъым и щытыкIэкIэ. Мамыр нэщхъейт. Арат Сэфари щызыгъэуар: къыхуэщIэртэкъым лIы дэкIуэным, нысащIэгъуэм кърыкIуэ Iуэхугъуэ псоми е абыхэм ящыщ зыгуэрым щхъэхуэу гукъыдэж хуиIуэ – сыт щыгъуи а зэрыIэдэб мамыр жъауафэт. Ауэ зыми Iейуэ хушыттэкъым. ФэрыщIыгъэ лъэпкъ хэмылгу, пхъу гумащIэм хуэдэу, пщэдджыжь къэс бгъэдыхэрт и пщыпхъужыым, зэреджэри «мамэ»-т. Лалини ар дуней насып къыщыхъуати, Сэфаррэ Гуэщэнэрэ яхэдэжыфынутащ, ищIэртэкъым придзыхы-

нур. «Джаурыжъ, игъащІам мамэкІа кыызэджакъым Сэфар. Мыбы еплъ, мамэ жи, ари сэ къэслъхуа фІэкІ умышцІэну хьэлэл дыдэу, уи фІэщ хьууэ», – игъэщІа-гъуэрт Лалинэ, хэбгъэзыхьмэ, къигъэдзыхэрт иджыри къэс куй псор зыфІэлІыкІыу хэлъа жьэ нахуагъэри, и пхъашагъэри, и ткІиягъэри хуэмыІыгъыжынкІа, а зэса хьэл-щэнхэр зыкІи зыхуэмей щытыкІа лейуэ кы-щІэкІыжынкІа. «Сэ сеущиеным и пІэкІа, езым сигъэсэ-жынуш мыбы, си жьышхьэ», – зыхужилэжырт, щэхуу. АпхуэдизкІа гуапэ кышщыхуат а цІыхубз щІалэм и щытыкІа псори. ИлІми фІы дыдэу хушщыт. Ауэ иужь махуэхэм нэхъ нэщхъеирилэ хьурт, гу лъыштэу. Зэ-адэшыпхъу-зэдэлъхум ари зыхуахьар цІыхубз цІы-кІум кыылтыса и мыгъуагъэжыраш, ахьумэ нэгъуэщІ гукъеуэ игъуэту ягу къэкІакъым, ялъагъуртэкъым абы хуэдэ щхьэусыгъуэ, сыт щхьэкІа жыпІамэ, езыхэри зи ужь итыр ар зрагъэсэн, абы и гумрэ и псэмрэ кыыхэщт имылэжу нэхъ тыншу къабгъэдилъхьэнырат. Щэч хэлъ-къым адыгэхэм нэрыбгэ зэгъэсэным гулътытэшхуэ зэры-хуалэм. Армырауэ пІэрэ нысэ яхуэхъуну хьыджэбзым лъыхъуа нэужь илъэскІа и дышым я деш шагъэлэжу щІыщытар?! Абы хуэдэ хуэмэбжыымэ гуэр къащІауа хъунт мыбыхэми: тегупІэртэкъым Сэфар и шуІэгъэм – ихъумэрт, хуэсакъырт, игъафІэртэкъым, ауэ едэха-щІэрт. Хуэбгъэфэщэнтэкъым а «мэзылІым» апхуэдиз шабагъэрэ гулътытэрэ хэлъу, арщхьэкІа гъэсакІуэшхуэщ дунегъэр: фэрыщІыгъэрэ щІырэ фІэкІ абы кышхи-мылътхьэфын щэн щыІэкъым. Сэфари а дунегъэм и бын дыдэт.

* * *

Пщыхьэщхьэт. БжыыхьэкІапэм кыкъуэуа бешто-ужь дыджым лъэр щІиудырт. ЯпытыжыххэІамэ, къигъэ-лъэлъэжын мурад ищІа хуэдэ, жыгхэр иутхыпщІырт, игъэшырт, «щыщыщ» макъыр щІафиежу жыг щхьэ-кІэхэр бгъукІа пилъэщІыкІырт, бгъэн бжыыхьэкІапэхэр щІилэгэрти иритІэжырт, щыгыныкІа дэкъеям ещхъу. ЩІы щхьэфэм и быркъуэшыркъуэ псори кытепІи-кІыу, тетхэри нэрымылъагъу Іэ лъэщкІа трилъащІау дунейр тафэ зэтес ищІыжыну къежъа фІэкІ пщІэнтэкъым. БдзапщІафэ пшэ хьэлъэжхэр Махуэгъэпс кыкъуэджэ-дауэ хуэму, ауэ шынагъуэу зэрызехьэурэ къэблагъэрт. Бжыыхьэм зыкызэкъуихуу щІидзат. Гуэщэнэ лэгъунэ щхьээгъубжэм Іутт, хэплъэрт а дуней къэпІейтеям, ар-

шхьэкIа аратэкъым зэгупсысыр, дунейм и зэхуэдэш
 уэфIри уэлбанэри – егупсысырт и адә-анәм, егупсысырт
 Сәфар. А гупсыситIми кыыхихырт и шхьәм шIагупсысы-
 жынри. «Дәнә шыIа иджы? Псәухә хьәмә шымыIажы-
 хәрә? Псәуми, сытыр я махуә абы? Дауи шыхъуну си
 адәр а Сыбыр жыхуаIәм? Пәжш, си адәр ләжыакIуәш. Си
 анәр-шә? Си анәр зыкIи дәIапыкъуәгъу хъуфынукъым.
 Сәри хьә сыздамыша мыгъуэрә?! Дыпсәуми дыкIуәдми,
 дызәгъусәнт. Иджы сыт яхузиIәмал? Сыт мыгъуэр пхуә-
 сшIажын, си адә? Сә зырат къодаIуәу уиләри, ари сәбәп
 кышхуәхъужакъым. Сәри гуитIшхьитIу сыкъәбгъәнаш,
 уәри дәIапыкъуәгъуншәу шIыкъуә жыжъәм емынә
 Iуәхум уридзаш. Хәт зыкыпшIигъәкъуәжын? Сәри
 си шхьәлажыәр хәт жесIажыфын? Къысхуеймә сшIәр-
 къым, къысхуәмеймә сшIәркъым иджыри. ЯфIагуәныхъ
 сыхъуу шхьәусыгъуәкIа сызәраубыдылIа къудейуә ара-
 мә, дауә сыхъужыну? Мис, иджыри си закъуәш. МахуитI
 мәхъури къекIуәлIажакъым Сәфар. ШакIуәш. Сә сыткIа
 сыхуей ар шәкIуәну? Лъәпәрәпәгъуэрә кIуәдыпIәрә и
 мащIа мэзыжым, жәши-махуи укышшыцIамыкIкIа.
 Зыгуәр кышшыцIамә-шә? ИтIанәш, сә... А дыдыд! Ар
 шхьә сигу къәззгъәкIыххәрә, шхьә хуәзгъәфәшәххәрә.
 Яалыхъ закъуә, апхуәдәу угъурсыз дыдә сумышI. НтIа
 шхьә къәмыкIуәжрә? Илгъагъуркъә мы дунейр зәры-
 шытыр? Къуаргъ Iәрамә нәгъунә зәшIәджәжу бгъунжу
 кърехъәкI. Сытуи макъей Iей я джә макъыр. Шы Iа
 джабәм шызәрышх хуәдәш. Шхьә къәмыкIуәжрә, шхьә
 сыкъымышIәрә сә сыгузавәу езым сызәрежыәр, ар къыс-
 хуейуә сыкылтагъумә?» – хьәлхәт, хуәIәтыртәкъым
 Iуәшәнә и гупсысәхәр. КъыIукIыжырт шхьәгъубжәм,
 ауә куәбжәр имылгъагъуж зәрыхъуу, игъәззжырти
 къыдыхъәшIәмкIа плъәуә аргуәру Iууәжырт. ТепыIа-
 жыртәкъым, и нитIыр а здәшIәмкIа тенәкъуати, нә-
 вагъуәхәр зыхәлыдыкI хъарпшәр зәрызехъәу кыфIәшI
 хъуат куәбжәпәр. Дунейри кIуә пәтми нәхъ кIыфI хъурт.
 КъыпхуәшIәртәкъым жәш хъупарә, цыгудәм зәхиудәжа
 цы Iәрылтхьә фIышIа, къащхъуә абрагъуәхәм хуәдәу,
 жьым зәхигъәзәрыхъа пшәхәм къуажәр шIауфарә. Iә-
 дбьыгъәмрә укIытәмрә зәтрамыIыгъәу шытамә, а цы-
 хубз шIаләр ежъәнт асыхъәтым Сәфар и лгъыхуакIуә.
 Къыгъәнәнтәкъым шынагъә шхьәкIи къарууншагъә
 шхьәкIи. АршхьәкIа фIыгъуә гуәрым шымыгугъыж игу
 иудар иджыри зыгуәрым кыгъәфIырт. «Мамә шымы-
 пIейтейкIа, мамә шышIәмышхъуәкIа, сәри сышIагузәвән
 шыIау кышшIәкIынкъым», – жиIәрт игукIа зәзәмызи.
 Япәхәми ицIыхуу и хыбари зәхихыу зәрышчытамкIа

ищлэрт абы Лалинэ зытегушхуэnumрэ ищлэфыnumрэ, хуей хъумэ. Иджы езыми кыицыхуати, и гур кыелушашэрт: абы ещлэ... Икйи ищлэрт, ауэ кыэхуун-кыэщлэну-хэратактым адэ шыпхъум ищлэр – сытым и дежи цыхур зэрышчытын хуейр ищлэрт.

– Къаклуэ пщэфлаплэм, уи закъуэ ушлэмыс, Масирэт къэклуэжынукуым ныщхьэбэ, – жиаш Лалинэ лэгъунэбжэр кыылуихри, – жьаппэ фий мактым уемыдалуэу дэри зыгуэр жьыдгьэлэ. – Пщыхьэплэ лейм хэту кыагъэушам ещхьу, гупсысэ хьэлгъэхэм кыищлэхужаш нысашлэр, хуитуи бэуаш. Пщэфлаплэр лэхуитлэхуитт, кыабзэу зэлгылхат, жьэгу мафлэри нэщхьыфлэу плэнкырт. Джэдуушхъуэжыр мафлэр кыызэреунум хуэ-дизклэ пэжыжъуэ жьэгу дакъэм клэрылт, и «гъур-р-р-гъур-р-р» макъыр игъэлуу лэфлу пырхьырт, и клэри щхьэхынэу зэзэмызэ игъэхьейрт. Дзыгъуэ цыхлэхэр пщыхьэплэу илгъагъу хъунт. А псэуплэ сурэт мамыр псэхугъуэм нэмыщли нэгъуэщл дунеишхуэ зэрышчылэр пщимыгъэгъупщэу жьаппэри кыифиерт жьэгу уэнжактым. Гуэщэнэ щыпцыхьэм, хьэуазэ лэщлэлыным хэсу планэпэм дэлт щыхьышклэр кыэтэджри къеклуэ-лэаш абы, къепэщлэуаш, зыкыригъэщлэаш езыри зэрышчылэр, зыгуэрми щлэфыну зэрыхуейр. Арщхьэклэ и лыхьэр ирифаклэти, зыри хуашлактым, и бостейклэри ешхьыдэ-едэхашлэурэ кыитрихыжаш. Ар щымыхъум, щыхьышклэм пщэфлаплэр кыиклухъу щидзащ, псыщхьэ теплэхэр тридзу, пэгун луфаклэхэм епэму, ебзейуэ. Абы хэту, бжэм къеплэстхъ макъ къэлуаш. Зыгуэр къеныкыуэкъурт, кыищцыхьэну. Лалинэ щыгъуазэ хъунт апхуэдэ лэуэлъауэми, тэджри бжэр луихаш. И бзэгур лэфраклэ хуэдизу кыилэлрэ, езыр ешарэ джалгъу Сэфар и хьэ клэгуэжыр кыищлэхуэжаш унэм, дэплгъеаш, къеплгъыхаш, зиплгъыхаш, Лалинэ зриупсейри и нэклум ибзеш. Гуэщэнэ езым лэплли баи хуищлынут абы, ауэ уклыгаш. Хьэ хуэмэбжыымэр кыызэрышцыхьэу, щыхьышклэм псынщлэу зыкыи гъазэри «тлоплэ-тлоплэ», «тлоплэ-тлоплэ», теуаш и флалгъэ лгъабжэ цыхклумклэ унэ лгъэгум. Арщхьэклэ апхуэдэ «шынагъуэр» кыифлэмылуэхуу хьэжыр блэклэри джэдур здэщылгъа дьэдэм и деж щыгъуэлгъаш, мамыру. Джэдум и тхыр кыригъэпщщ, ищхэр игъэтэджри, «ухъ-хъ», жо лгъэныкыуэ зригъэзаклэт.

– Къэсыжаш Сэфари, – жиаш Лалинэ, хьэм еплгъурэ: ар мамырт, плейтейртэктым, гуфлэрт. Куэд дэмыкыу и нэщэнэмклэ езы Сэфари кыищцыхьэжын хуейти, Гуэщэнэ и лэгъунэм клуэжаш. Лалинэ ищлэрт Клэгуэ и хьэлыр (арат Сэфар и хьэм зэреджэр). Сэфар

кыбыщыкIуэжкIа сыт шыгъуи ар хыбарегъащIэт. Къэ-
 сыжыным зыкъомыфI иIэу KIагуэ япэ къищырт, и хъэ
 жэрыгъэ псомкIи кыбыщIэпхъуэрти кыдэлъэдэжырт
 пщIантIэм, гуфIэу. Лалинэ дэнэ шыIэми кыигъуэтырт.
 ПщIантIэм щимыгъуэтмэ, Iуэм кIуэрт, унэм щIэплъэрт,
 хадэм шылбыхъуэрт. Я лъапсэм щимыгъуэтыххэмэ, и
 лъэужьымкIа гъунэгъухэм кыбыщигъуэтыжырти, зриу-
 псейрт, IэплIа хуищIыным хуэдэу, и напэм щIэбзаерт,
 и Iупэ дыдэм зыхуигъэзэну хэту, и Iэхэм ебзейрт. Ла-
 линэ губжъ нэпщIыпхуэ зищIырти, щIэгубжъэрт: «IукI,
 теурэзыр зыхуэмыкIуэн, хъэIупс защIэ сыпщIаш». И
 башыр тришашIэрт, арщхъэкIа еуэртэкъым. Хъэми ар
 ищIэрти, IукIыртэкъым, и тхъэкIумэхэр тригъэхуауэ
 и пащхъэм кыигъуалтхъэ фIэкI. Куэд илгъэгъуат абы,
 Сэфар зэрыщIалэ дыдэрэ и гъусэт, езым игъэсат, къе-
 псэлтэфыртэкъым ахъумэ, сыт ищIыскIи зэрыщIэрт,
 жриIэу хъуари кыгурыIуэрт. KIагуэ щакIуэхьи,
 хъумакии, IуэхутхъэбзащIи, гъусэфIи хъурт. Дыгъужъ
 дзэпкъ Iэджи игъэунэхуат, итIани и кIэр пача фIэкI,
 езым кыбыпэлтэщакъым. Хыбар куэди иIэт KIагуэ, уе-
 даIуэ хъуну. АрщхъэкIа дэ хъэр а здэтIысам джгъэд-
 гъэнэнщи, Гуэщэнэ дыкIэлтхыкIуэжынщ, и лэгъунэм.
 «Сыт иджы сэсщIэнур, дауэ абы сызэрыIушIэнур? – егуп-
 сысырт ар и щытыкIэн хуейм. – Сызэрыхуейм хуэдэу
 зыпщIэхэздзэу IэплIа хуэсщIын, сыхуэтхъэусыхэн, сы-
 хуэгъын? ЩэкIуэныр и щхъэусыгъуэу апхуэдизрэ кы-
 зэрикIухьыр сигу кыызэреуэр жесIэн? Сэ нэхрэ нэхъ
 хъэлэмэт щэкIуэныр? Хъэмэ, цIыхухъу кыбыщIысхуеин
 зыри сэ схэмылтэ ара?.. Хъэмэ... хъэмэ...?» – игъащIэкIа
 зыхуэмейхэм и гур жэрт. Езыми и фIэщ мыхъуж шэч
 Iейхэм хилфафэрт. Япэ махуэхэм зыщыгуфIыкIыу, сыт
 шыгъуи апхуэдащэрэт жиIэу тхъэм щIелтэIуу щыта
 Сэфар и кыыхущытыкIэр иджы хъэзаб тIуащIэу кы-
 теублэракIэрт. Къеуамэ, кыыхуэгубжъ пхъашэмэ, щIы-
 фIэмыIэфIыр, кыбыщIыхуэмейр занщIэу кыжжриIэмэ,
 куэдкIа нэхъ кыищтэн и гугъэт. «Сыту Iэмалыншагъэ
 защIэт сэ сыкъызыхуалтхуар», – хуихыбыжырт мыгъуа-
 гъэу щыIэр и щхъэм. Щхъэ сыкъыгъапщIэрэ, щхъэ фэ-
 рыщI? ЛIыр фэрыщIмэ, екIурэ?» – игъэкъуаншэрт Гуэ-
 щэнэ иджыри щхъэгъусэ хуэмыхъуа лIыр. Дунейм тет-
 тэкъым Сэфар фэрыщIу жызыIэфын, а зи гупсысэр шэч
 бзаджэхэм ягъэутхъуа, зи акъылми зи нэми кыбыщхъэ-
 рипхъуа, дуней и пIалтэ зымыщIа хъыджэбз щIалэм
 фIэкI. Сэфар фэрыщIуи?! Дыхъэшхэну зэрыримыкъу
 щыIэтэкъым ар, Сэфар фэрыщIу! Бгыр фэрыщIын? Мэ-
 зым щIэт жыгхэр, мыщэр фэрыщIын? Пшэ фIыцIа хъэ-

лгъэжхэр къезыхуэкI жьыр, уафэр, фэрыщIын? Апхуэдэт Сэфари, цIыху земылэзэщIа езы природэ дьдэм – дунегъэм и бынт. Дыгъэр гъатхэм гуапэу, псэхэлъхъэжу псэущхъэхэми къэкIыгъэхэми ядэхашIэу къыщIепсыр фэрыщIу аракъым. Апхуэдэ цIыхуи зэрыщIлэр Гуэщэнэ ищIэртэкъым: абы илгъэгъуар нэгъуэщIт. Иджы абы ищIэнур имыщIэу гъуджэм бгъэдэтт, зэплтыжырт, и Iапкълъэпкъ псори и нэкIури зэпиплтыхъырт, а гъуджэм къищыр нэгъуэщI зы хамэ гуэр хуэдэу, дагъэм зэран къыхуэхъу псори къыкIэрилгъэгъуэну. ИкIи, зыми къимыщIи къимылгъагъуи пэтрэ, апхуэдэ емыкIу и щхъэм къызэрихъэххэм къыхэкIкIэ, напэтэхыу зыщIукIытэжырт, и нэкIукIэ дэнэ къэна, и щIыфэ псомкIи плтыжъ къэхъуу. Тысри пудрэри плтыжъри къищтащ, зыхилгъащ, зэремысар белджылыгъуэ Iэкъуэшапкъуэурэ. Аргуэру зэплтыжащ. «Хъэуэ, абы щхъэкIэ мыдахэр дахэ хъуркъым, нэхъ емыкIу мэхъу, – напэлэлгъэщIкIэ быдэу триIуэтыкIыжащ зыхилгъащ. – Делэщ ар къэзыгупсысари зезыхъари, – иритыжащ кIэ и гупсысэ пIейтей хуэмыубыджым, – абыхэмкIэ цIыхухъу къыпхуэубыдынкъым икIи пхуэлIыгъынкъым, емыкIу кэлпхын фIэкI. А сызэрыщытам сыкъытенэжынщи, нэхъыфIщ. КъысхуищI си унафэщ». Хъэрэмыгъэми къыхамыхыу, зэпэщIэщIэгъу хъуа цIыхуитI я гупсысэ щызэтемыхуэм и деж, атIэми я гурылгъэ щэхухэр зыхуамыIуатэмэ, гугъущ. Абы къыхэкIынущ шэч Iей зэхуашIынри, фIы ящIын я гугъэ Iуэхухэр Iейуэ къыщIидзыжынри. Апхуэдэт Сэфаррэ Гуэщэнэрэ я Iуэхур, асыхъэтым ирихъэлIэу. Зэрылгъагъурт, зым адрейм дзыхъ хуимыщIыжу. Зым фIэпасэр адрейм фIэкласэт, зым фIэкласэр адрейм фIэпасэт. Игъуэу къалгытэр зэтехуэртэкъым – зэрымыщIэ къудейуэ арат, ахъумэ нэгъуэщI лажъэ яIэтэкъым.

– Сыт, си Бжьо, пщIэр? Уи закъуэщIиитIэ. Нафисэти кIуэжа? – къыщIыхъэжащ Сэфар лэгъунэм. – ТIопIэ-тIопIи щхъэ уи мыгъусэрэ? (арат Гуэщэнэ и щыхъышкIэм фIищар, ар къэгубжъамэ, зэрытеуэм щхъэкIэ).

– Мамэ тезыр трилгъащ ТIопIэ.

– Дауэ? КъуейщIей?

– ГъуэлгъыпIэхэм итщ, и лгъакъуиплIымкIи. Мо гъуджэм натIэкIэ еуэри икъутэ пэтащ. – Сэфар дыхъэшхаш, игу хэхъуэу. Ауэ нысашIэр абы дэхъуакъым: апхуэдэу гур хэхъуэу дыхъэшхыфынутэкъым. ЦIыхубзым ари и гум къелаш.

– Ара-тIэ ущIэнэщхъейр? Ар Iуэхукъым.

– Сынэщхъейкъым сэ.

– Унэщхъейщ. Лини къызжиIаш махуэкIи узэры-

нэшхейр. Сэри си гукъеуэщ а уи гукъеуэр. Сыт тцІэн? Гукъеуэ гуэр зимылэ щыІэкъым.

Гуэщэнэ и нэшхуитІымкІэ зэлтыІухауэ къеплгаш абы: «Ярэби, пэж дыдэу, гу лтымйтэжу плэрэ-тІэ мыбы езыми гукъеуэ кызырэзитым?» – арат а плэкІэм цІа-гъыбзэу цІэлтыр. АрщхэкІэ лІым абы кърихар нэ-гъуэщІц – адэ-анэ фІэкІуэдар кыхуигъуэтыжынкІэ кыщыгугъуэ.

– Умыгузавэ, къэрал Іуэхухэри зетеуІэфІэжащ, зы-ри кІуэдынукъым, къэдгъуэтыжынщ. Хэбгъэзыхэмэ, ягъэтІысакъым ахэр – нэгъуэщІ хэку щысэуну яшауэ аращ. ИкІи умыгупсысэ. Уэ унэшхъеихукІэ, ди унэ ды-дэми нэшхъеифэ кытгоуэ.

МафІитІ зэхуакум дижыхуэт Гуэщэнэ а псалгэ дахэхэм зэредаІуэр: «Мыр дауэ?! Адэ-анэр зейр сэ-раши, абыкІэ зыкъезгъащІэркъым, итІани мыр зэгуп-сысыр сыт? Сэ сызэгупсысыр сыт? Хьэмэ, сэ сыщІыху икІэ дыдэу ара? Пэжщ, дэтхэнэ зы бынми хуэдэу, адэ-анэри си гукъеуэщ. Абы ищІыІужкІэ езыми гукъеуэ нэхъ хьэлгъэж кызырэзитыр дауэ кыгурызгъэІуэну мыбы? Хьэуэ, ар сэ схузэфІэкІынкъым. Напэншагъэщ, икІагъэщ: адэ-анэр Іуэхукъым, уэращ сэ сызыхуэны-къуэр жысІэ хуэдэщ ар. Дунейм тет ар зыхузэфІэкІын цыхубз?» Сэфари зэгупсысыр ара дыдэт, ауэ зэгъэдзэ-кІауэт зэрегупсысыр: «Зи адэ-анэ лІахэри щыткъым ашхуэдэу – зэрысэун хэтщ. Мыбы ейхэр псэущ, тхьэм и шыкуркІэ, итІани мэщыгъуэ. Зэи щхьэщыунукъэ икІи кызысээнукъэ мыр, ди гъащІэ Іуэху псоми си дзэ мышыжу сытегушхуэфын хуэдэу? Хьэмэ зыми семы-плынрэ, и чэзу хъуакъэ? Хьэуэ, ар цыхухуэ напэм къемыкІун бгъэдыхьэкІэщ. ЗысшыІэмэ, нэхъыфІщ, кызысээнщ тІэкІу-тІэкІуэрэ. Ахъумэ, ара сэ сыкызырэ-зэхэщІыкІыр, жиІэмэ, сыкыиукІакъэ?»

– КъакІуэт иджы мыдэ, – жиІащ Сэфар гъуэлты-плэмкІэ игъазэри. Гуэщэни жылэдалуэу кІэлтыкІуащ абы. Ар сыт хуэдэ Іуэхугъуэми хуэхъэзырт.

– Сэ кышхуэсхар пщІэрэ уэ?

– Хьэуэ. Сыт кысхуэпхар?

– ТІысыт мыбдей, – игъэтІысащ цІыхубзыр гъуэ-лгыплэм. Езыри хэмбыІуу етІысэхри Гуэщэнэ и вакъэхэр лгыхуу щІидзащ. Вакъэ лгъэпсхэр итІэтащ, цІыхубз вакъэ лгъэпс тІэтэныр и ІэщІагъэж хуэдэу хуэ-ІэкІуэлгъакІуэу, и лгъэнкІаплэхэм едэхащІэу Іэ дилгъащ. «Щхьэ зэ укызысэмысэрэ?» – егупсысащ абы щыгъуэ Сэфар; Гуэщэни и тхыцІэм тхытх щтэлэщтаблэ ІэфІ гуэр ирижащ, икІи и цІыхубз гъащІэ къалэн дыдэхэм асы-

хъэтым нэхъ пэгъунэгъу хъууэ къышыхъуаш. Гухыхъэ щытыкIэт. Цыхубзым и лъакъуэ лъэпэд лъащIэ лъэрыгукIэ ягъэжыхъам хуэдэу дахитIыр лIым и Iагушхуэм ириубыдэри тIэкIу къытриIэтыкIаш, унэ лъэгум пцIанэм имыгъэуву.

– Уи нэр уфIыщIыт иджы, – лъаIуаш ар. Гуэщэнэ и нэхэр езыр-езыру фIызэрызэтэхъэр фIэмащIэу и IагуитIри и нэкIум IуипIэжаш. Ар ежьэрт игъащIэм имыгъэунэхуа Iуэху щэхушхуэ гуэр къэхъуным, къыфIэщIырт а щэхум нэгум гуэр иIэу, езым и щытыкIэмкIи зыхищIэрт, кIуэцIкIи IапкълъэпкълIи зыщIэпшэн, зыпкърывгъэхъэн фIэкI, щэхум уIуплъэ мыхъуну. – А зыхэщIэныгъэр гупсысэми акъылми зыкIи щыщыжтэкъым – природэм дэтхэнэ зы псэущхъэми къыхилтхъэ гурыщIэ гъуазэт. АрщхъэкIэ зыри къэхъуакъым. Сэфар зы зэкIуэцIыль гуэр къызыкъуишаш, гъуэлтышIэбгъум и деж унэ лъэгум щибгъуаш, мащIэу кIэзыз цIыхубз лъакъуэхэр абы щабэу хигъэувэри:

– Къэплъэжыт иджы, – ищIаш хуит, щыгуфIыкIыу. Гуэщэнэ къаплъэмэ, фэ гъуабжэ-гъуэжыфэ гуэр и лъэгурыдзщ. Ар дыгъужыфэт – и кIэри, и щхъэфэри, и лъакъуафэхэри, хэбгъэзыхъмэ, и лъэбжъанэ дыдэхэри зэрыпыту къытраха дыгъужыфэ инт. И жъафэу щытахэр щэкI плтыжкIэ къэдыхъат, дыгъужыынэ зэрысахэм абдж мет гъуэжыфэ, нэджыджым ещхъу, фIыщIэ цIыкIу хэгъэпщIауэ идэжахэт, и лъэбжъанэхэр джыджу пылтыкIа-пылтэщIыкIат.

– Мыр уэ лъэгурыдзу къышхуэсхъаш, укъышчытэджкIэ лъакъуэ пцIанэу унэ лъэгум щIыIэм укъымыувэну.

Гуэщэнэ щымт, имылъагъу хуэдэт зыхэт цы зэгущкIыр хуабэр, къеплъырт и лIым, и плъэкIэр гупсысэншэт, пагуэт. Хузэхуэгъэхуртэкъым езым и щытыкIэмрэ и лIымрэ.

– Сэ къэзубыдащ IэкIэ, и фэри тесхаш, фочкIи къамэкIи селусакъым. Фэ псэубзэщ, пхыуда лъэпкьи иIэкъым, – къышщIигъуаш аргуэру, игъэгуфIэн игугъа цIыхубзым и щытыкIэр къыгурымыIуэрэ. «Я ди тхэа закъуэ! – къызэщIэлыдэжаш IапкълъэпкълIыIэ хъужа цIыхубзым и гупсысэр, – мыр сыт?! Къушщхъэ гуащэу е хъыдан гуащэу къызриджэгум ара мыр? Хъэмэ...» АдэкIэ псори фIызэхэзэрыхъыжри, зыхуэмышыIэжу и лIым зыпщIэхидзаш, и нэкIур лIы бгъэгум щигъэпщIуаш. Сэфар псынщIэу гу лъытащ ар щыму, ауэ зэщыджэу зэрыгъым, елъэпауэри дыгъужыфэр гъуэлтышIэ щIагъым щIиутышщхъэжаш. Ара фIэкI пцIэнтэкъым къуаншэр. ИгъащIэм хуэзатэкъым апхуэдэ Iуэху гугъу:

Іуэху гугъу шыІажтэкъым абы и дежкІа, къарурэ лІыгъэкІа зэфІахІыххэнумэ. Ауэ иджы зыхуэзам къыгъауІабыщэри гужъеижат. «Сыт къэхъуар? Хэт къегуэуа е сыт зэхиха? СыткІа и жагъуэ сщІауэ пІэрэ?» – къыхуэщІартэкъым, зыри къыгурыІуэртэкъым, щхъэуназэ, Іанкун хьэлгэ хъурт, лІышхуэм ищІанур имыщІажу.

– Сыт къэхъуар, сыт уигу щІыхэщІыр апхуэдэу? КъызжыІэт, – едэхащІарт Іэ сэмэгумкІа иІыгъ цІыхубзым и щхъэфэм, и дамэхэм, и Іаблэхэм, и щІыбым Іэ ижъымкІа телъащІыхьурэ. Щытащ апхуэдэу зытэлайкІа, Гуэщэни зыри жимыІау, Сэфари ар зригъэфІыллэрэ умэзэхуауэ. ИтІанэ Гуэщэнэ и щхъэр хуэмурэ къиІэтыжри Сэфар и нэгум иплъащ хьэлэл гу пцІанэкІа.

– Сэ укъысхуей уэ пэжу?

– Ар дауэ жыпІэрэ? Ар дауэ уигу къэкІа? Апхуэдэ шэч щхъэ къысхуэщІа? СыщІыхукъэ сэ, гурэ псэрэ сиІэкъэ?

– Сэ сщІа мыгъуэрэ, пфІагуэныхъ сыхъуу ІамалыншагъэкІа сыкъэппша хьэмэ укъысхуеипэ? – зори аращ.

«Ейехъ, мыри зэгупсысыр арай – а сэри шэч щІа-сщІыр... КъызэрыщІахІымкІа, тІури а зы Іуэху щытыкІэм дыщегъауэри, шэчыщІ зыхуэтщІыжурэ дегъэщхъэрэуэри», – къыщыгурыІуащ абдеж Сэфар я Іуэху зытет дыдэр. КъызгурыІуащ, цІыхухъум ещхьыркъабзэу, цІыхубз щхъэгъусэм и дежкІи, ар насыпыфІа хъунрэ гурыфІыгъуэ игъуэтынрэ щхъэкІа, щылэ гъащІа Іуэхугъуэшхуэм япэ зыри ибгъэщ зэрымышхунур, адрей псори абы и кІэрыщІа къудей фІахІ, арыншэу насыпи гурыфІыгъуи зэрыщымыІэр, ар ичэзууэ икІи къабзэлъабзэу зехъэн зэрыхуейр – къыгурыІуэжат шэч къыщІыхуищІар, езым имыщІэныгъэкІа цІыхубзым гукъеушхуэ зэрыритар. «Пэжщ Линэ жиІэр, сыту сымэзылІыжъ Іей мыгъуэ сэ иджыри. ХьэпІацІэми хъумпІэцІаджми я псэукІэр сощІа, хьэкІэкхъуэкІа хабзэхэр къызгуроІуэ, мэзыжъым и лъагъуэ щэхухэр соцІыху, ауэ цІыхур... цІыхум зыри хэсщІыкІыркъым. Сэ дахэрэ къекІуу си гугъар Іейуэ щыуагъэшхуэу къыщІокІыж, гуапэу си гугъар гуауэу къыщІедзыж. Хэт и гугъэнт щысхьымрэ хуэсакъыныгъэмрэ, дахэмрэ гулътэтэмрэ зэран щыхъунрэ гукъеуэ зыхуэхъунрэ дунейм тету?! Хьэуэ, сцІыхуркъым сэ цІыхубз. КъэщІагъуей хъунщар, – хуэму, ауэ фІэтэмэму улъэшхъащэрт Сэфар и акъыл хылагъэншэр. – Езыр-щэ, езыр? КъыздэкІуэну пІэрэт ар сэ арэзыуэ, хьэмэ къызатыну пІэрэт, я Іамалыншагъэм иримиыхулІамэ?»

– Уемыгупсыс абыхэм, си Бжьо. Уэ ар жыпІэмэ, сэри сигу къэкІынур пцІэрэ? – жиІащ Сэфар, цІыхубз зы-

къезыкъузылтам и щхъэфэм ба хуищӀурэ. (А щхъэфэ бахэмрэ шыпхъу нэхъыщӀэ цӀыкӀум хуэдэу къызэрыхушытымрэт Гуэщэнэ хуэмыхыжыр).

– Сыт къэкӀыгур?! – къэщтащ нысащӀэр.

– Апхуэдэу мыхъуауэ щытамы, укъыздэкӀуэнт сэ? Сэ укъыздэкӀуэнт уарэзыуэ?

Гуэщэнэ и нэхэм нэпс къыщӀауаш, аргуэру къэгъынкӀэ лӀыр игъэгүзавэу.

– Пэжщ, а махуэм сэ хъэми кхъуэми сыдэкӀуэнут: си адэм и унафэр скъутэнутэкъым. Апхуэдэу мыхъуамэ, сэ сщӀэрт си адэм сэ сызыхуэмейкӀэ зейкӀ сызэрыхимыгъэ-зыхынынур. Ауэ уэ... уэ сэ сызыхуэмехэм уарешхъкъым, сэ сощӀэ си адэри уэ къызэрыпщыгуфӀыкӀлар.

ЗэлӀээфызыр нэху къыщекӀам тӀуми я гугъэт гъащӀэр зищӀыс псори къыщащӀлар а жэщырауэ. Пэж дыдэуи къыщӀэкӀынт, сыт щхъэкӀэ жыплӀэмэ, а жэщым и щӀэщыгъуэмрэ и ӀэфӀагъымрэ иужькӀэ зейкӀ къыщӀэщхъуэжакъым икӀи хущӀегъуэжакъым. Ауэ тӀури тӀэкӀу зэщыукӀытэжырт, захуэмышыӀэжу напӀетех гуэр къалӀэщӀа къафӀэщыжу, дыгъуауэ нэгъүзкӀэ зыхуеплӀэкӀыжхуэрэ егупсысыжырт а телъыджалажъэм. Гуэщэнэ нэхъ жьыуэ къэтэджри шхыӀэныр хуэсакъыпӀурэ триплӀэжаш и лӀым.

– Жей иджы уэ, зыгъэпсэху, махуитӀкӀэ умыжейуэ къэпкӀухъаш, – хуищӀащ ба, иджы хуит хуэхъуати. Абы щыгъуэ Сэфар зэгупсысыр нэгъуэщӀт: «Ярэби, сэ «Ӏэрыгуэтхъыжъым» мыбы и ӀэпкӀьлӀэпкӀь зыгуэр сымыкӀутауэ пӀэрэ, семыпхъэшэкӀауэ пӀэрэ?» АрщхъэкӀэ Гуэщэнэ жану щӀэкӀри псы къыхъаш, и мамэм псыхъэ игъэкӀуэнэ елъӀури (а пщӀэдджыжырат япӀэу псыхъэ шыкӀуар). КӀагуи ТӀопӀи и ужь иту, пхъэ икӀутащ, пщӀэфӀаплӀэм щыӀэ пщӀэдджыжъ Ӏуэхухэр зэфӀигъэкӀри къыщӀыхъэжаш. Езыми жьы щӀэтт, нэжэгужэт, зейкӀ хуэмыдэу, гу зэгъэгъуэрэ псэ тыншыгъуэрэ и нэгум къыщырт. «Хъэуэ мыр, сэ си гугъам хуэдэу, махэкъым», – гуфӀащ лӀыр икӀи къыщыльтэтри ӀэплӀэкӀэ къипхъуэ-тащ цӀыхубзыпхуэр, лэгъунэм къыщприхъэкӀыну.

– Ай, си Гуэщэнэ, ай, си Бжьо, ай, си дахэ, ӀэфӀ, ай, афӀарым! Армырай хабзэр! – хуэусэрт лӀыпхуэр и щуӀэгъэм, и гуфӀэгъуэт.

– Ди напӀэр тумых! Зыгуэрым зэхихынщ. СутӀыпщ. Мес, ТӀопӀи дыкъельагъу, тӀэкӀу укӀыгъэ.

ЩыхыпкӀэми къыкӀэлъижихыжырт, абы и натӀэ пагуэмкӀэ лӀым кӀэщӀауэрэ. Сытми, нысащӀэр ӀэплӀэм къыфӀикӀыжаш, плъыжъ хъуауэ, гъуэлъыплӀэ щӀагъым дыгъуэпшыхъ щӀадзэжауэ щыта дыгъужьыфӀэр къыщӀи-

хыжащ, унэ лъэгум иубгъужри флэфл дьдэу телъэщлхы-
хыаш, и нысашлэлэ хужь щабэмклэ.

– Укыщытэдджклэрэ мис мыбы кытеувэ иджы.

СЭФАР И ЩАКІУЭ ХЪЫБАРХЭР

Дыгъужыфэм телъэщлхыурэ Іэ щыдилъэм, Гуэ-
щэнэ игу къэклыжащ, «И фэр псэубзэщ, сеуакъым, ІэкІэ
къэзубыдащ», – кызырэжрилар. «Дыгъужь ІэкІэ къау-
быдрэ?! Къышхамэ, сыкъэнатэкъэ? Дауэ сыхужы-
нут?» – къэщтэжащ нобэ щлэрыщлэу, дыгъуасэ кыжра-
Іам щхэкІэ. «Ар кыщызжиІа дьдэм занщлэу хъэ кызы-
гурымыІуарэ? Иджы кыдэзвыжу дауэ сеупщлыжыну?
Сытклі сыхуей сэ апхуэдэ щэкІуэкІэ? Селъэлупэми, сэр
щхэкІэ зыгуэр кыгъэнэну плэрэ мыбы?» – еплъащ ар
и ллым Іанкуну иклі укІытэжу. УкІытэжырт дыгъуэ-
пшыхъ а псалъэ къэщтэгъуэхэр щызэхиха дьдэм, кыф-
флэмыІуэху хуэдэ, гулбытэншэу зэрыщхэпригъэлукІам
щхэкІэ. Дэнэ клуат игури и щхэри, апхуэдэ гулбы-
тэншагъэрэ псэ щыІагъэрэ щхэа ирихыфынкІэ хъуа
и щхэгъусэм? И анэми кыфлэІуэхуу щытакъым и
ллым бгыр кытеуами, дунейр кытекъутэми, кыыхуи-
хырат иІагъур, ахъумэ щхэгъусэм хуэмеиххэ хуэдэт.
Езыри къэзылтхуам ешхъ хъужыну ара?! Адыгэми
жаІэ, «И анэ еплъи ипхъу къашэ» жари. «НтІэ, ар узы-
пэмылтэщыжын Іэмалыншагъэу, насыпыншагъэу сэри
сщлэлъу плэрэ? – кыхэщту хуэкІыщтэрт Гуэщэнэ и гур
адэ-анэм я насыпыншагъэу и нэгу щлэкІам. – Хъэуэ,
алыхъым жимыІэкІэ, сэ сызыгъэсар си анэркъым, си
адэращ, сызэдэІуари си адэращ... Сэ мыбдей щыт ллыш-
хуэри си жагъуэкъым – сфлэфлщ си гъунэгъуну, кызыэ-
Іусэну. Сэ сыхуолІэ абы. Нэгъуэщл мыхъуми, ныжэбэ абы
сэ кызыта гъащлэм и ужькІэ, ар зэи сэ си хамэ хъужы-
нукъым. Ар сэ си насыпщ. ИтІани сыт дыгъуэпшыхъ
сэ апхуэдизу сызэщхэщызыхуар – ллыр зыхэта шына-
гъуэми си насыпу сыкызыэрелами гу лъызымтэжын
хуэдизу?» Апхуэдэу гузавэ-гупсысэурэ цІыхубз щлалэм
укІытэгъуэр телъу кыгурыІуэжащ абы нэгъуэщл зы-
ри кыфлэмыІуэхужу зэщхэщызыхуар. Зэщхэщыхуат
шэч Іейм кыригъэщта гупсысэ хьэлгэмрэ цІыхухъу
къару хуэныкъуэу къэуша и цІыхубз Іэпкълъэпкъымрэ.
«Напэтех! Зыкъезгъэщлэщ! Сыту напэншагъэ, – укІы-
тэжырт ар. ИтІани нэгъуэщл зыгуэру зэригъэдзэкІы-
жырти егупсысырт, – хъэуэ, напэншагъэкъым: езыри
хуейт абы. Арауэ кыщлэкІынщ щхэгъусэ, насып,

гъащІа жыхуаІар». И лЫм бгъадыхъери и Іахэр, а зы жэщым нэхъ лъэщ хъуа хуэдэ, абы и бгъагум трильхъащ, лЫ нэгуми лъагъуныгъэ пцІанэкІа иплъащ.

– КхъыІа, нобэ зыщІыпІи умыкІуэ. ЩакІуэ умыкІуэ. Дыгъужьы ІэкІа къыумыубыд афІэкІ. Сэ Іейуэ сащопшынэ абыхэм.

– Умыгузавэ, си Бжьо, уи дей къэсынукъым ахэр. Сэ сощІыху ахэр.

– Сэ сыщІэшынэр си щхъеракъым, – уэращ. – ЗрикъузылІащ Гуэщэнэ и лЫм. Зэхамэжтэкъым а тІур зыкІи: гупсысэкІи, гурэ псэкІи, ІапкълъапкълкІи зы хъууэ сыт шыгъуи зэрымыгъуэтмэ, зэхушыщІэн зэпэныкъуитІу, сурэт зэгуетхъам хуэдэу, къэнэжат, зэпсэгъу хъуат.

– ЗыщІыпІи умыкІуэ нобэ. Хъункъэ? – елъаІуащ аргуэру.

– Хъунщ, си Бжьо. Ноби, пщэдеи, пщэдеймышкІи сыкІуэнкъым. Ухуеймэ, уэ сыдэпхуху, зыщІыпІи сыкІуэнкъым.

Гуэщэнэ и лЫшхуэр ауаныщІу къыщыдыхъэшх хуэдэу къыфІащІри, дзыхъ имыщІу худэплъеащ.

– Хъэуэ, ари жысІаркъым. Сэ сощІа лІыхэм нэгъуэщІ Іуэхуи зэралэр. ИтІанэ, зэгуэрым сэ удэхуным упэплъэмэ, удэмыкІыххэу укъыдэнэжынщ, – пыгуфІыкІащ гуапагъэкІа, езы тІум зэдащІа щэхур зыми кърамыгъэщІанкІа зэгурыІуэ хуэдэ.

Гуэщэнэ пкІатэщ-лъатэри дыгъужьыфэм тетІысхъэжаш, и лъакъуитІри лъэныкъуэбгъукІа щІаупщІауэ.

– КъакІуэт, уэри къэтІысыт мыбдей, – телъэщІыхъащ ар дыгъужьыфэм. АрщхъэкІа Сэфар сыт имыщІами хузэфІэкІакъым зэщІэкъуауэ абы бгъурьтІысхъэн, зрикухъащ-зыкърикухыжаш, зиІуэнтІащ-зишэнтІащ, итІани хуэхъуртэкъым. Дыгъужьыфэр дэнэ къэна, унэ лъэгу псор цІыкІут абы и дежкІа апхуэдэу лъахъшэу бгъэтІысыну: и зыгъазэри емышхът, и лъакъуэхэми лантІагъэ лъэпкъ яхэлътэкъым, щІиуплІанщІафын хуэдэу. «Сэ хъэрып тІысыкІа сщІаркъым», – жиІащ щымыхъужыххэм икІи и гъунэгъу гъуэлъыпІэм къытІысхъэжри, Гуэщэнэ и щхъэр и куэщІым ирилъхъащ, ар игъэжеин хуэдэ. Ауэ Гуэщэнэ жеинутэкъым. Апхуэдэ тІысыкІа мо лЫшхуэм зэрымьщІэм щхъэкІа тхъэжу дыхъэшхри: «ИІэт иджы, къыз-желэт, мыр къызэрыбубыдар дауэ?» – еупщІащ аргуэру дыгъужьыфэм телъэщІыхъурэ. Абдеж къыщыщІидзаш Гуэщэнэ щакІуэ хъыбархэм щІэдэлун, иужкІа куэд дэмыкІыуи и фІащ хъуащ хъыбар лІаужьыгъуэу щыІа

псоми щаклуэ хъыбархэр я нэхъ пэжу, я нэхъыфлу икИи я нэхъ хьэлэмэту. Дауи мынэхъыфлырэт, ахэр «Езы дыдэм» и нэгу щыщлэкIаклэ?! Гуэщэнэ «Езы»-клэ зэджэр Сэфарт. «Езым жиIащ, Езым и унафэщ, Езым ищIащ, Езым идэнукъым, Езым и гуапэщ, Езым и жагъуэщ», – арат фызым фIымрэ Iеймрэ, пэжымрэ щIфымрэ зэрызэхигъэкI и мэсхьэб хъуар: Езыр дунейм зэрэплъ щIы-клэрт. Удэджэгурэ апхуэдиз дзыхьрэ фIэщхъуныгъэрэ, апхуэдиз нэмысрэ щIыхьрэ зыхуащI лIым?! Ара хъунщ щхьэгъусэ пэж, лъагъуныгъэ зэмыплтэкIыж жыхуалэр. Гуэщэнэ гу лъытэххакъым Сэфар нэгъуэщI хъыбар е таурыхъ зыри зэрымщIэм. ИщIэртэкъым абы баш закъуэу дэклIрэ хъан малтхъэу къэзыгъэзэж Къууиыж щIыкIу и таурыхъи, блэр гъуэм къызыхуа фызым и хъыбари, жылэ бзэгүзехъэхэм яфIэтелъыджэу зэхуалуэ-тэж щIы зэгъэпэщай... ИщIэри ищIыхури мэз щIагъ гъащIэрати, и нысащIэр абыхэм фIэфлу къедалуэу гу щылъитэм, щыгуфIыкIащ бжьыхъэ, щIымахуэ пщыхъэщхъэ кIыхьхэм зэштегъэугъуэ зэрыритыфынум. Гуэщэни игу къэкIыххакъым нэгъуэщI зыгуэр щIэупщIэну, – и фIэщи хъунутэкъым «Езым» имыщIэ, узы-щIэупщIэну зыхуэфэщIэ зыгуэри мы дунейм щыщIэу. Апхуэдэурэ есаш, пшэрыхъи фIэмылуэхуу, ауэ щаклуэ кыикIыжыху хъыбарыщIэ къыхьыным пэплъэу.

Дэри дигу къэдгъэкIыжынщ Сэфар и щаклуэ хъыбархэм щыщ тIуш.

ДЫГЪУЖЪЫМ ПХУЕЩIЭР ХУЭФАЩЭЩ

«АтIэ, дэнэклэ дгъэзэн иджы, КIагуэ?» – еупщIащ етIуанэу Сэфар и гъусэм. КIагуэ и щаклуэгъум къыхудэплъейри, зыIурыбзеящ, и клэ пычахуэ тIэкIур плэщIэгъуэ хъэзабыр телъу игъэплэжъэжъащ. «Хъунщ, хъунщ. Къызгуролуэ. Дэ ТIосэнтхми ГъущIынэхуеи ди Iуэху щыIэкъым. Аузым дыдыхъэнщи дыдэкIуеинщ псыщхъэм нэс, адэклэ Щынэгъэджэгу лъапэ дыщIэ-кIынщ. Уэри мэз джэд уи жагъуэ хуэдэкъым», – зэгурылуащ зэгъуситыр. Ижырабгъумклэ дэх гъуэгум теувэхэри ежаш. Сэфар плащIэртэкъым, плейтейтэкъым, зиплтыхьырт, и кIуэкIэри Iэдэбт. Хьэр лъалуэу зэи-тIэуи къыхудэплъеящ, и хъуреягъыр къижыхъащ, дунейм хэпэмащ. ИгъэплэщIэну, игъэплейтеину арат зыхэтыр. Щымыхъум щIэпхъуэри ежъэжаш дуней къэхутаклуэ, кыигъуэтIамэ, ихъумэу къыпэплъэну. Здигъэзари а здэ-кIуэну зэраухылIа лъэныкъуэ дыдэмклэрт. Сэфари клэ-

лтыжактым, и гугъуи ищлактым: абыикI ищIэрт и хэм ищIэнур. Ауэрэ Сэфар псыхтүэ дыдэмкIэ дыххэри псы IуфэмкIэ дригъзезящ, дэкIуеину. Тынштэктым псыхтүэ дыдэмкIэ удэкIуеину: зэ сэмэгумкIэ, зэ ижбымкIэ псым куэдрэ икIын хуей хьурт, зэуалIэ псы Iуфэ жьэгъу лъэ-ныкхуэм елтытауэ. Дуней нэрылтыгъум и зэхэлтыкIэ псори кызыфIэIуэху цIыху набдзэгубдзаплтэм дежкIэ илтэс мин куэдкIэ ятха тхылъ гъэщIэгъуэным хуэдэт а псыхтүэр. Укъеджэф закхуэмэ, зымышцIэ зыIуатэ куэдым кыбжамылэфын дунейгъэ пэж кыипхынут. Псым нэхъ гъунэгъуу къекIуалIэ бгы лъапэхэр, плас-сэкIэ гуаупщIыкIам хуэдэу, гуихауэ, къатхэм я зэтелтыкIэ псори наIуэу плтыгъурт: щIым зэкIуэцIисхъэу кызыпхидзыжа хъуаскуэ дийжа къащхъуэхэри, гуа-тIафэхэри, сэху мывэхэри, щлакхъуэ зетеупIэщIыкIым ешхъу, а псом ящIыIужкIэ дуней къэкIыгъэм лъабжыэ езыта щIыгулъ фIыцIафэри кусэшхуэ бгъунжу къат-кътурэ зэтелтху псы Iуфэм кыдехырт. Абыхэм яхэ-мызагъэу къахэджэлыжа абрэмывэжхэр адэ-мыдэкIэ псыхъуэ лъэгум дэлът, я дыгъэмыхъуэ лъэныкхуэхэр жыгIыщ шхъуантIэм зэщIиштэхэр дзэл, екIэщIэ кы-зытекIэжай яхэту. Сэфар игъэшIагъуэу еплтырт: «Сыт гъэщIэгъуэн: псыхъуэм узэрыдэкIыу ихъуреягъкIэ жы-гейри, тхуейри, бжейри щызэхэт мэзыжыщ, – мыбдей екIэщIэ дзэли кыщокI». Дауи, къеджэфыртэктым Сэфар а илтыгъум, тхылъ гъэщIэгъуэным хуэдэу, ауэ зыхищIэрт, псэкIэ зыхищIэрт а гъунапкъэншэ ина-гъыр, а кIэ зымыIэж пIалтэр. «Сыт лъандэрэ? Дапщэщи пщIондэ а псор зэрыщIэр? Сытым хуэдиз кыпхуаIуэ-тэжынт абыхэм, цIыхубзэ ягъэIуфу щытамэ? И гъунэри дэндеж?! Щыра, мэзыра, дыгъэра? Хьэмэ вагъуэхэра? СщIэрктым...» – арат и адыгэ акъылыр здынэсыр. ФIэкIаи хуейтэктым ар. А щхъэм кыимытIэс гъунап-къэншэ инагъри, ух зымыIэж зэманри нэрымылтыгъуу икIи кыгурымыIуэу, дин зыIыгъхэм алыхыр къазэ-рыщыхъум хуэдэу, зыхищIэрт. АбыкIэ арэзы хьурт. ЗыхищIэрт а гъунапкъэншэ псоми езыри IыххыгъэкIэ зарихъуахуэ цIыкIур. Дзыххэхэри арат.

«Сытым срищIыс сэ, мы дунейшхуэм елтытауэ? – егупсысырт. – Мо хьэпIацIэ цIыкIум сыхуэдэщ. АтIэ, а хьэпIацIэ цIыкIури сэри IэрымышцI къару гуэрэм ды-щIримыгъэIубэу дызыгъэпсэу, тшхыни тщIэни щыд-гъуэт мы дуней лъэщыжбым умыхъэлэлрэ умыгуапэу дауэ утет хъун? Ар напэншагъэщ, цIыхугъэктым. Ду-нейми щысхын хуейш». И гупсысэ тIэкIур апхуэдэу зэригъэзахуэрэ сэмэгурабгъумкIэ псым икIри, дзэ-

лыгъуэчрэ екIэщIэкIэ зэщIэкIа псы Iуфэ лъахъшэм те-
хъаш. АрщхэкIэ псынщIэу кыигъэзэжащ. Псым ехъуэ-
псэжа хъунт. Ар къабзэт, сабий нэпсым хуэдэу, псы
лъэгу мывэ сэху хужьыбзэхэр IэтIэлъатIэу зэрызешэ
кыпщIыгъэщIу кыпхыпсырт, щIыIэтыIэт. IэгукIэ и
нэкIум тIэу-щэ фIыуэ щIикIащ, езыри ефащ. Ефэри,
зимылъэщIыжарэ псыр кыызэрежэху, дзэлыгъуэч
гуэрэнхэмкIэ иунэтIащ. Хьэр щыст, къежьэрт, псыхъуэ
удз гъэужь кIыр зыщIэт къуацэ гуэрэн лъабжьэми и
нэр кыытемькIыу щIэплъэрт, зээмызи Сэфар зди-
кIын хуеймкIэ къеплтыхьрт. ЩакIуэр щынэблагъэм,
KIагуэ и лъакъуэ ижбыр хуэму кыIэттри хъуам щидубы-
дыжаш, умыIэуэлъауэ жыхуиIэу. Къэуалыжбыр хъэзы-
рыххэти, Сэфари иувькIащ, зэреуэnum хуэдэу, итIани
хъэм зигъэхъеякъым: ар хуейт цIыху унафэ белджылы.
«ЕкIу!» – тригъэгущхуащ, кIэщI дыдэу. Хьэр илъащ.
А наплэзыпIэм гужьейгъуэу зрахулэкI, къуацэми хуэу
дамэ Iэуэлъауэ куэд, зы гъущIа гуэр кыызэщIэчам
хуэдэу, къэIуащ. Къуацэ цхъэкIэхэм зыхалэтыкIри бгы
бгъуэщI мээым зэрыхыхъэжащ дамэ псынщIэхэм зы-
щIахулыкI жьыбгъэр щIэфиежу. Ар джэдкIурт бынт.
Джэд анэжъри я пашэт. Сэфар еуакъым. Хъэм кыигъэ-
зэжри къэтIысыжаш, джэд бынми якIэлтыкIуакъым,
нэщхъейIейуэ щакIуэм кыыхудэплъеящ. Дэнэ кIуэнт ар
Сэфар кыыгурымыIуэу.

«Уделэщ уэ, KIагуэ, – еущиящ ар хъэм, – ахэр
хъуакъым иджыри: анэжъыр къэбукIмэ, зэрыбыну
къулейсыз хъунуш. Абы дыкъыхуэнакъым дэ. Сэри
цхъэ сыкъэбгъащIэрэ?» Хъэм и плIэ лъакъуитIыр и
пэмкIэ щIиукъуэдиикIри и цхъэр абы трилъхъэжащ,
лъэныкъуэкIэ, нэбгъузкIэ плъэрт, зигъэгусат. Дауэ зи-
мыгъэгусэнрэт? А сыт щыгъуи зыгуэр зэIызыгъэхъэ
«цIыху лъэпкъым» щымыгугъамэ, нэгъуэщI мыхъуми,
хэмыкIыжыпэу, а «бзу» хъэлтэ пшэрышхуэхэм щыщ зы
езыми кыIэрыхъэнут. Иджы лIо, – мыхъэнэншэу кыиху-
щыхъащ, кыихутари кIуэдыжаш. «ЩIагъуэкъым мы
итIауэ къэзыкIухъ лъэпкъыр», – арат KIагуэ и щытыкIэ
хъуам кыпхынур, фIы дыдэу уеплъамэ. ПIэщIэн дэнэ
къэна, жьыджэрыгъэ лъэпкъ хэлтыжу плъагъуртэкъым,
дуней псор – къэзыкIухъри, къэзыжыхъри, лъатэри – и
зэхуэдэ хъуакIэт. Сэфар адэкIэ кIуэну гъуэгу щытехъэ-
жамы, зыкъомрэ къэхъеякъым, сыт щыгъуи хъэлэл и
нитIыр бгъузэу хуридзэкIа фIэкI.

«KIагуэ, KIагуэ! Къэхъей зэ», – къеджаш Сэфар, щы-
кIэлтымыкIуэм. Хьэр хъэлтэ-хъэлтэу къэтэджри мыпIа-
щIэу кIэлтыбджэдащ. «Сыт пщIэн, я закъуэу къэбгъанэ

хъунукъым, зыри ящлэркъым, зыри яхузэфлэкыр-
къым», – жиӀэ хуэдэт абы шыгъуэ. Абы иужькӀэ здэкӀуэ-
нум нэсыху, хъэм къыхутэнӀакӀи щэкӀуэнкӀи жэрдэм
ищӀыжакъым.

Бжыхъэ бжей мэзыжъым щекӀуэкӀ гъащӀэ щэхури
къыфӀэмыӀуэху хуэдэт: пкӀэрэ лъэуэ щӀымахуэм яшхын
дэ цӀыкӀурэ пщӀийрэ зыхуэзыщыпӀэс кӀэпхъхэри, жыгы-
щхъэ лъагэхэм къыщыбзэрабзэу зи уэрэд мыухыжыр
къызыш бзу цӀыкӀухэри, къахуэмеиххэӀауэ а гъащӀэ
щхъэхуэм къыхэпшэхъуа хъэмрэ цӀыхумрэ къызэ-
щӀагъэста къанжэ зэщӀэкӀакӀэхэри – псори «пфу»-т
КӀагуэ дежкӀэ. ЯпэгэкӀырт. Ауэ мор сыт? ДзапэкӀэ
къищта дэр зэрыжъэдэлъу бжей лъэдий джэхужъым
зэ илтыгъуэфӀкӀэ дэжейри къэувыӀэжащи, къызо-
плъэкӀыж кӀэпхъыж цӀыкӀур, и кӀэр нэхъ инщ езым
нэхърэ (ар фӀэемыкӀу дыдэщ хъэм), шылэ щӀыӀушхъэ
фӀыщӀабзэм ешхъ и нитӀыр цы щабэм къыхоцӀуукӀ,
ауан къищӀ хуэдэщ. Мис ар егъэлеящ! КӀагуэ илъри
щӀэпхъуащ, и плӀэ лъакъуитӀымкӀэ жыгым зриупсеящ
(дэплъейуэ), нэгъуэщӀ мыхъуми и кӀэр къыӀэрыхъамэ
идэлут. АрщхъэкӀэ кӀэпхъыр дэжейри жыг ку гъуанэм
ипкӀэжащ. ЛӀо-тӀэ, пшхын хэлъкъым, нэгъуэщӀкъым,
зэрыщыту цы Ӏэрамэщ, – зрипэсакъым хъэм. Сэфар
кӀуэрт, ахэр фӀэӀуэхутэкъым. Жэщ мыхъуу увыӀэпӀэм
нэсын хуейт. Щынэгъэджэгу щынэсам дыгъэр къухъэрт.
Ар езыр хъупӀэшхуэщ икӀи мэкъупӀэщ, дестынэ ми-
нитӀрэ щитхурэ мынэхъ машӀэу. Мэзым узэрыщӀэкӀыу,
уэх джабэ мызадэу зредзыхри егъэзыхыгъуэ-дыгъафӀэ
тыншурэ хъупӀэкум нэс йох, адэкӀэ аргуэру зелэтыжри
дэгъэзеигъуэурэ къыр лъапэ пцӀанэхэм щӀохъэж. Нэхъ
ешхъу жыпӀэмэ, зи къарур мылгытэ природэм фӀэкӀ
нэгъуэщӀым хуэмыщӀын кхъуафэшхуэщ. Мис а кхъуа-
фэшхуэм и щӀэ дыдэм тӀэкӀу зэпыӀухауэ зы малыхъуэ
пщыӀэрэ зы шыхъуэ пщыӀэрэ дэтт. Арат Сэфар увы-
ӀэпӀэ ищӀыну здэкӀуэр. Абы къытекӀыурэ щэкӀуэну арт.
Хъэми ар зэрэ-тӀэурэ игъэунэхуати, япэ ищри малыхъуэ
пщыӀэм иунэтӀащ. Дыгъэм и къуапэр къыр дзакӀэ
жанхэм къакъуэщыж къудейт, и нурри уэгум дридзеи-
жауэ къуэкӀыпӀэ лъэныкъуэмкӀэ щызеджадэ пшэ гуэ-
рэнхэр дыщэплъыфэу, иныкъуэхэри бжъэхуц гъэкъэ-
бза Ӏэтэ фӀэкӀ умышцӀэну зэхидыкӀырт. КъыкӀэлъыкӀуэ
махуэри уэфӀ хъун хуэдэт: пшэхэм бдзащӀафэ ятет-
тэкъым – нэхухэт, псынщӀэт. Уэхышхуэм жэщ ныбжьыр
щӀыӀэтыӀагъэри и гъусэу къыгъуалъхъэрт.

– Уэ еблагъэ, Сэфар! УкъыкъуэкӀыжыркъыми, нэ-
гъуэщӀ щӀыпӀэкӀэ къыщыпкӀухърэ? – къыпежъащ лэ-

гъупэжьыр гуапэу. — Уи хьэм къызыгъэщIащ укъызэ-рыкIуар.

КIагуэ япэ иту телъэдат пщыIэм. Ар малыхъуэхъэ-хэми ящышынэртэкъым — зэрыщIыхуагъэжъхэу къы-щIэкIынт. Ящышынэпэнуми телъхэтэкъым, иджыри къытемыхъэжахэу арт. Зы хъэ къуэлэнышхуэ пщыIэ лъапэм кIэщIэлъти, ари къэхъеякъым, къехъэлъэкIы-пэурэ къэгурума фIэкI. Ауэрэ мэлхэр кърахулэжаш, ягъээгъэжаш, малыхъуэвхэри жэм къэшынхэри щIау-быдэжаш. Iэгум щIилъыкIа малыхъуэ башхэр лъакъуэ-убыдымкIэ егъэзыхауэ пщыIэ джабэм ираупсеижри, хэт лэгъупыIэмплэ зэфIидзэу, хэт мафIэр зэщIигъэстыжу, хэт псы къыгъэхъэзыру — пщыхъэщхъэ Iусыр зэгъэпэ-щыным и ужь ихъахэщ. ПщафIэ хъах яIэтэкъым, абы къыхэкIкIэ Сэфари ядэлэпыкъуну таучэл ищIа щхъэ-кIэ, сыт емыкIу жыплэр, уэ ухъэшIэщ, жари ядакъым. ПщыIэ дыдэми хъэшIэр игъэхъэщIэнуш. АппIондэху пшапэр зэхэуаш, уафэ щIыху-фIыщIафэм вагъуэхэр изу кърыкIутащ. Ахэр къуажэ вагъуэхэм ещхътэкъым — псынэкIэ ятхъэщIу цей къуащIэкIэ ялъэщIыжам хуэдэу, лыдыжхэрт, нащхъэ зэхуащIырт. Апхуэдэ къабзэщ Кав-каз бгышхъэхэм я хъэуари я уафэри. Изыбзэ хъуа ма-зэри, дыжын сом щIэрыпсым ещхъу, и жэщ гъуэгуанэм къытеуват. Абы жэщ плъыру ит малыхъуэр щилъагъум, жъэгум къетIысэкIауэ Iусыр хъуным пэплъэхэм ящыщ зы къэпсэлъащ:

— Хэт, Жансу, ныжэбэ плъырыну?

Жансу, Лу, АнтIон (АнтIоныр урыстэкъым), Хъэрун, Нахъуэ жыплэми — зыкъом щыст абдеж. Езыхэр куэд хъуми, Iэщышхуэ яIэтэкъым абыхэм — я Iэщ кIапэ тIэкIухэр зедэхъумэжыну пщыIэгъуу зэгухъахэу арт. Шыхъуэхэм я лэгъупэжь Хьиси кърихъэлIат. Пщыи-тIыр зэкIэлъыкIуэрт щIэх-щIэхыурэ.

— Сэ сыплъырынуш, — жиIащ Жансу — лэгъупэжьым.

— Ар мыхъуххэнщ, — ядакъым нэхъыщIэхэм. — Нэхъы-жьыр зи пщафIэхэм нэхъей, уэр дыдэр дауэ удгъэ-плъырын.

— Сэ сыплъырынщ, — жиIащ Сэфар, жану.

— Уэлэхьи, мис ар хъунум, — зыкъричащ Хьисэ, — сэ-ри сынолгъэIунут, Сэфар, уэ. Мыбы зы емынэ къыдэ-уэсащ, дигъэпсэуркъым. Жэщыбг нэужьым, шыхэр жэщыргъэн иувэн гъунэгъу шыхъум деж къокIуэри зыхуейр ещIэ, зыхуейр ехъ. ПщыитIри дыпэлъэщыр-къым, хъэкIи цIыхукIи. НэхъыфI дыдэу диIэхэр зэ пэ-щIэуэгъуэм къиукIащ. Иджы, хэбгъэзыхъмэ, щIалэхэм щхъэкIэ сышынэ хъуаш.

– Ди зы хыи кѣиукІащ абы, етІуанэр кѣмытѣджу, хѣ Іуси емыфѣжу щылтщ. Ари ІукІыну кѣыщІѣкІынщ, – жиІащ Жансуи. Сѣфар игу кѣэкІыжащ пщылѣ лѣапѣм кІѣщІѣлт хѣ кѣуэлѣнышхуэр.

– Сыт ар езыр зищІысыр? Дыгѣужь? Мыщѣ? Былтѣ-тырыку? – щІѣупщІащ ар, кѣэбырсеауэ.

– ЗищІысыр тщІѣрѣ? ТщІѣркѣым. Зы дыгѣужьи зы мыщи щыІѣкѣым апхуэдѣу ІѣубыдыпІѣннѣ. Фочыши техуэркѣым. И нѣхѣр, финар гѣуѣжыитІѣщи, кѣолыдыкІ, езыр танѣ хуѣдиз мѣхѣу, фІыщІѣщ.

– Жѣщым псори фІыщІѣщ.

– Дѣнѣ щыпщІѣн, Іѣджи тетщ дунейм. Ауѣ апхуэдѣ ди хѣкум зѣикІ щыІѣкѣым, – жиІащ Хѣѣрун. Белджылыт зѣрышынахѣр. Шынагѣуѣр зищІысыр умыщІѣмѣ, Іѣй дыдѣщ. «ШейтІѣным игѣѣшынам алыхѣыр и фІѣщ хѣужыркѣым» жыхуаІѣр игу кѣэкІащ Сѣфар, ауѣ апхуэдѣ дыдѣу жиІѣкѣым.

– Дѣплѣынщ ар зищІысым. Си хѣмрѣ сѣрѣ дыплѣы-рынщ.

– Уѣлѣхыи, уи закѣуѣ узмыгѣѣплѣырыну, хѣѣуѣ жыпІѣрѣ, сѣ укѣыздѣплѣырмѣ, абы зыгѣуѣр тхуепщІѣмѣ, Іуѣхутхѣѣбзѣшхуѣщ, – хѣуащ акѣылѣгѣу Жансу.

– ЖыпІѣнурамѣ, а уѣ кѣѣпщѣкІунум нѣхѣрѣ куѣджІѣ нѣхѣ инщ ар, – кѣыдежѣуащ абы Хыисѣ. Ахѣр кѣемылѣѣлуми, Сѣфар езыр кѣызѣщІѣстакІѣт плѣырыну, мыхѣумѣ залымыгѣѣкІѣ яфІѣплѣырыну. Шха нѣужѣхѣкІи зыкѣомрѣ тепсѣлѣыхѣащ хѣкум кѣихѣа а шынагѣуѣ емынѣм, зыхуахѣынур ямыщІѣу. Хѣт кѣаплѣѣнщ, хѣти аслѣѣн хѣунщ, жиІащ. АрщхѣѣкІѣ нѣхѣыбѣм ядакѣым, сыт аслѣѣн, кѣаплѣѣн жыхуѣфІѣр, – джѣдущ ахѣр, абы хуѣѣфІѣкІым елѣытауѣ, жарѣ. ЙкІѣм икІѣжым, ар БжыхѣѣлІ Лиуан дунейм и кѣутѣжыгѣуѣм кѣѣхѣуну жыхуиІѣхѣм хуѣдѣ зыгѣуѣру, дунейми куѣд имыхѣыжыну – абыкІѣ зѣгурыІуахѣщ.

Зи пѣжыпІѣ ямыщІѣ псѣлѣѣмакѣыр уѣскІуриѣм хуѣдѣщ – нѣхѣыби нѣхѣыбѣри тепсѣлѣыхѣыхукІѣ, хѣт хуигѣѣфѣща гухѣхыпщІѣри кІѣрыпщІѣурѣ мѣбатѣ. Апхуэдѣу хѣурт мыри: зѣхуаІуѣтѣжыху зыгѣуѣр щІѣагѣуѣрѣ, а зи гугѣу ящІыр щІѣыналѣт псѣуѣщхѣѣ кѣызѣрыгуѣкІѣм ящымыщу, атІѣ жин фІыщІѣ, шейтІѣн, бзѣджѣнаджѣ хуѣмѣбжымыѣ, цІѣыху Іѣмалым кѣимытІѣсын кѣѣру щѣху гуѣру кѣащыхѣу хѣуат. Шѣч кѣытѣзыхѣѣжи кѣахѣкІѣт, кѣезѣгѣыу пІѣрѣ абы фочрѣ кѣамѣкІѣ упѣуыну, хѣмѣ дыуѣ хуегѣѣтхын хуѣй, е нѣгѣуѣщІѣпІѣ дылѣпхѣуѣн? Пѣжыр жыпІѣнумѣ, Сѣфар а акѣылышхуѣми губзыгѣагѣѣ кѣомми зыри – хѣуни мыхѣуни –

хильхъакъым. Ар нэхъ и гъунэгъут шӀыналъэми дуней гъашӀэ нэрылтагъуми. Ауэ ари егупсысырт а зи гугъу ящӀыр зищӀысынклэ хъуну хьэклэкхуэкӀэм, едаӀуэрт жаӀэхэм, гултытагъэ гуэр къыхихыну.

– Шыл ишхыркъым абы, – зым жиӀэрт.

– Дауэ зэримышхыр? НтӀэ, щхъэ иукӀрэ?

– Ишхыркъым. Сэклэ флагъэжам хуэдэу фӀебз. И пщэ лъынтхуэм зыщӀедзэри лъыр къыщӀефыкл, ахъумэ ишхыркъым. ИтӀанэ лъы клэрыткӀупӀэ лъэужыи илэкъым.

– ТелъыджэщӀ!

– Шыл имышхми, мэлылклэ бэлэрыгъыркъым. Ауэ абыи хэдэ ещӀ. Мэлыжъ ихыркъым, ихыр псори мыгъэрей щынэщ, – жиӀащ Жансу. – ГъэщӀэгъуэныракъэ, мэлым хъэ къыхыхъэмэ, зыкъом зэтримыӀуэу хэкӀыжыркъым, мыбы зыри иуӀэркъым, зыхуейр ехъри мэкӀуэж, и жъагъэ Ӏыхъэр хихыж хуэдэщ.

– Хьэхэр-щэ, хьэхэр? – щӀэупщӀащ Сэфар.

– Хьэхэр къигъэшынащи, зыри бгъэдыхъэжыркъым.

Зыкъомрэ щысахэщ псалъэншэу.

– АтӀэ, Сэфар, ди хъыбарыр къэхъейри, икӀи дыф-щӀэупщӀакъым, къуажэм сыт щыхъыбар, дауэ фыщытхэ? – къызыщӀидзыжащ Жансу. Къуажэ хъыбархэми тепсалтыхъащ. МафӀэр ужыхыхужу хуежъат. Махуэ псом гугъу ехъа мэлыхъуэхэр ӀапкълъэпкъыщӀэлӀэ хъужат.

– Дэнэ клуэуэ пӀэрэ мы уафэм къехуэх вагъуэ къо-мыр? Ар зыгуэрым къытехуэмэ, дауэ хъуну? – жиӀащ АнтӀон, ину хущхъэри (АнтӀон псоми я нэхъыщӀэт) .

– Дэнэ клуэн, мэункӀыфӀыж. Къехуэхыркъым ар – ижу аращ. ЦӀыхупсэ вагъуэщ ахэр псори, – къэтэджыжащ Хьисэ.

– Дауэ?

– Дауэ хэлъ абы. ЦӀыху къэс вагъуэ зырыз яӀэщи, псэуху и вагъуэр уафэм щоблэ. ЗэрылӀуэ цӀыхум и вагъуэр йож, – ежъэжащ шыхъуэ лэгъупэжыр. – Нэху-лтэфӀ фыкыикӀ.

* * *

Жансурэ Сэфаррэ къанэри, адрейхэр гъуэлтыжащ. МафӀэ ужыхыхыжым хуаскуэ трищӀэжат, ауэ, жэщ акъужыр эзэмызэ къыщыщӀэпщэкӀэ, хуаскуэр трихырти, дэп жъэражъэр къыщӀэщыжырт, – пхъэдзакӀэ имысыпахэр къыщыхэлэдыкӀыжи щыӀэт. Жансу ар эщӀигъэстыжыну щыхуежъэм, Сэфар идакъым, мафӀэ дыхуейкъым, жери. Абы езым и гупсысэ иӀэ хуэдэт.

– МафІэ димыІэмэ, кыиттегушхуэпэнущ ар, – жиІащ Жансу.

– Хьэуэ, дэ дызыхуейр Іудгьэщтыну аракъым, – езыр зыІэрыдгьэхьэнырщ. Ахъумэ, Іубгьэщт къудейр сыт? Уи Іэмал псори кьищІэурэ мис итІанэщ нэхъ ерыщу къыщыштегушхуэнур.

Чэт папщІэу набжэкІэ къэхухьа, лъэныкъуэбэкхьыуи къешІэкІа Іуэшхуэр пщыІэ щІыб дыдэм къыдэтт. АдэкІэ, лъэбакъуищэ хуэдиз пкІумэ, псынэ цхъуантІэ уэр зыджэ къуэ куу ехырт, ПсынэжыкъуэкІэ зэджэр. Къуэ ІуфитІыр дей гуэрэнрэ къуацэ-чыцэу зэщІэкІэжати, и лъащІэр плъагъуртэкъым, удэмыхьэпауэ. Мэлыхъуэхэм зэрыжаІэмкІэ, абыкІэ къыдэкІыу къыщІэкІынт а зыпэмыльтэщ «емынэр». Лэгъупэжьи́мрэ щакІуэмрэ Іуэр хъурейуэ къакІухьмэ плъырурэ, кІуащ бжыыхьэ жэщым и нэхъыбапІэр. Мазэр къухьэпІэм нэхъ игъу-нэгъу хъурт, Вагъуэзэшиблым я шынакъжьейкъури цыгум къэсыжат. Цыхуи псэущхьы жеймрэ цхъэу-къуэнымрэ къыщагъэдзыхэ жэщ гъуэхсэхт.

– Мор плъагъурэ, Жансу? Сыт ар? – еупщІащ Сэфар.

– Дэнэ, сыт?

– Мес, мобыкІэ, – иригъэльтэгъуащ Іэ хуишийри, ар-щхьэкІэ Жансу зыри илъагъуртэкъым. Мэлыхъуэнэри жанын хуейт, ауэ щакІуэнэм хуэдэ дыдэу къыщІэкІынкъым. Къэплъагъунуи гугъут: жэщыр нэху дыдэщ жыпІэми, фагъуэ зэхэмыбзщ. Блынджабэм кІэрылт флегьэм ещхьу хъупІэ бгъуэщІым фІыцІагъэ гуэр теплъагъуэрт. Сытуи хуэбгъэфащэ хъунут ар: пхъэ дакъэуи, мывэуи (зэманым игъэщэщэжа къыр къутахуэ цымащІэтэкъым), псэущхьэуи. Арати, гугъу дехьышэурэ, Жансу къригъэльтэгъуащ Сэфар жыхуиІэр. Уеплгыпэмэ, ар хьэмбыІуу щыс хуэдэт.

– Ар сыт зищІысыр? Мывэ е пхъэ дакъэжэ кІэрылтэу пщІэжрэ абдей? – еупщІащ.

– Уи фІэщ зэрыхъун, сымыщІэж, икІи кІэрымылт.

Абы хэту, псыхьэльтахуэ хьэпІацІэм ещхь нэху цІыкІуитІ къэлыдащ. УнкІыфІыжащ, аргуэру къэлыдащ. ИтІанэ шэч кыитрамыхьэжу я фІэщ хъуащ. Дауи, арат пщыитІри зыпэмыльтэщ хьэкІэкхъуэкІэр. Сэфар и къэуалыр зыІуидзри иригъащцэу щІидзаш, Жансуи ишиящ и фочыр (абыи иІыгът шэзакъуэрыуэжэ гуэр, берданкІэ).

– Зэ умыпІащІэ уэ, си ужькІэ еуэ, – нэхъ кьищтащ щакІуэм. Уащ къэуалыр, мэзри къуришри къызэщІичу. Уэри, джэрпэджэжыр жыжыэ зэбгридзыжащ. Іугъуэр

теужрэ плъэмэ, — зыри къэхъуакъым, а зэрыщысш, и нэхэра хъунш нэхуитІри, ункІыфІакъым.

— Еуэ иджы уэ, — жиІащ Сэфар гъэщІэгъуэн щхъэуэ къыщыхъуауэ.

— Уэ еуэ, Сэфар, сэ сыхуэлэкІуэлъакІуэкъым. — Берданыр къыліхри Сэфар еуащ аргуэру. АрщхэкІэ аргуэрыжът: щыст фІыщІагъэр, и нитІыр къылыдыкІыу, иджы ункІыфІыжыххэртэкъым. Къэуалыр узэдыгъуейт, зэман куэд ихъынуги, берданым шэ иридзэри, Жансуи еуащ. «Телъыджэщ, — игъэщІэгъуащ Сэфар, — къытфІащІауэ ара-тІэ ар?» Иджы абы ауан ищІыжыртэкъым малыхъуэхэм жаІар. И фІащ хъууэ хуежъат. Дауэ мыхъунрэт? Шэ нэмысын хуэдэу жыхъэкъым. Сэфар есатэкъым и нэ зытеплъэм фІигъэкІыу. ЕплэщІэкІыу къэуалыжыыр иузэдыжри абыкІи еуащ аргуэру зэ. ФІыщІагъэр щысш, и нитІыр къищІуукІыу, и нащи жаргуэркъым. Ауан къищІ хуэдэщ.

— Сыт хълэмэт? Ар дауэ?!

— Иджыпсту ущеуэ дыдэм ехуэх хуэдэу къысфІащІащ, мэхъей, — жиІащ малыхъуэжъым.

— Дауэ, дауэ зэрыхъейр?

— Зридзыхыу къэтэджыжа си гугъэщ, слъэгъуащ апхуэдэу.

— Ы-ы-ы-ы, атІэ абы нэгъуэщІ Іэмал хуекІуэн хуейщ. Ар езыр нэхъ Іейуэ къыткІэлъоплъ дэ, нэ жанщ. Жэщынэ.

Фочауэ макъым къызэщІигъэвэжа хъэхэр банэрт. Малыхъуэхэри, хэт хъамбыІуу, хэт цей ныкъуэщытІагъэу, пщІэм къыщІэжат. ЕбгъэрыкІуэн къахэкІыртэкъым. КІагуэ зричынуги, арщхэкІэ «Сабыр, щыс» псалъэхэр фІыуэ къыгурыІуэу унафэти, абыи зигъэхъеякъым. Ныбжъ фІыщІэм а жэщ плейтеям къыхихынІакІэ щымыгугъыжарэ, — зиІэтри лъэгъуэ кІыхъкІэрэ зиупщІмэ-лъэуэрэ хъупІащхъэ къыр пцІанэхэм къухъэжащ, къуэми дыхъакъым, мэзми щІыхъакъым.

— Пэж дыдэу, лъэщ гуэрщ ар, плъагъурэ абы и кІуэкІэр, — жиІащ Сэфар.

— Лъэщщ, зэрылъэщым ищІыІужкІэ бзаджэщ. Шэр тхутегъахуэркъым, хъэхэр пэлъэщыркъым, къапхъэн еддзати, ари хъуакъым — бажэщ къиубыдар.

* * *

ЕтІуанэ жэщым Сэфар чэт щІыбагъым пхъэ дакъэжъ мафІафІ щызэщІигъанэри, тІысшІэ щихуащ,

ижырабгъумкІа – Псынэжыкъуэ, сэмэгурабгъумкІа – чэтым – тІуми фІгуэ якІэлгыплгыфын хуэдэу. Елтэ-Іуаш Жансу, езыр къэмытэджмэ, хьэхэр къимыгъэхеину. КІагуэм сабыру пщыІэм щІэсыну унафэ хуищІри и тІысыплэ ухуам клуэжаш. Къамэжь клэры-щІам фІэкІа, Іэшэ лъэпкыи къиштакъым. Ауэ уэтэрым телъ щІакІуэхэм хэплгыхьри, нэхъ иныр здихьаш. Езыр гуэбэнэч пцІанэт, и гуэбэнэчри шэджагъуэнэужь лъандэрэ фІгуэ псы щІэгъэфат, нэхъ ткІий, нэхъ пкыи быдэ хъун щхьэкІа.

– Сыт абы и гугъэр?... – жалащ малыхъуэхэм, зыри къагурымыІуауэ. – Фочи щхьэ къимыштарэ?

– СщІаркъым, – дригъэуейри къригъэхуэхыжаш Жансу и дамэр, – ныжэбэ фыкыыхэмышту фыжей, жиІащи, фыжей фыгъуэлгыжи. – Уэтэр пщыІэр сабырыжаш, зэгъэжаш, жэщыр и кууагъ псомкІи хэкІуэтащ. Пхьэ дакъэжь мафІэр мафІэ бзииншэу дэп жьэражьэщ. Абы бгъэдэсщ Сэфар, зрегъэури, бжыыхьэ жэщ акъужымырэ гуэбэнэч псыфымрэ ягъэпІыщІэжачи иныкъуэкІи мэтхытх, и хушхьэн къокІуэ. Ауэ вагъуэхэр иджыри жанщ, щэхушхуэ гуэр зэдащІэм ешхуэ, я нур къабзэ цІыкІухэмкІа жыджэру зэхуоупІэраплэ. Дуней псор нэхушыпэ жей ІэфІым хилъэфа хуэдэщ. Мазэ еІэжар ешаифэщ, нэмысыжу уафэ ныджэм къытемынэн щхьэкІа, тенэцІыхъауэ къухьэплэм хуолэ. «Сэри сыгъуэлгыныщ иджы, и чэзу хъуаш», – жиІащ щакІуэм. МафІэбгъум деж плэ щищІащ: губгъуэ удзымэ ІэфІ псори Іэрамэу къызыых мэкъушІэлъ уэншэку Іувыр иудэри пхьэ дакъэжь гъумыщІэ плэщхьагъ папщІау игъэтІы-лъаш, щІакІуэ пщэпсыр зэрилъэфыпаш, ари и бгъуагъ псомкІи укъуэдидяуэ зытрипІэжаш. АрщхьэкІа игъащІэм зэримыхабзэущ зэрыгъуэлъа щІыкІэр: и щхьэр плэ лъа-пэмкІа, и лъакъуэхэр плэщхьагъымкІа гъэзауэ. Зыри къышІэмышу щІакІуэмкІа зыщІуфэжаш. Уеплъамэ къыпхуэщІэнутэкъым щІакІуэ кІапэр зытрипІа пхьэ дакъэжыыр – и щхьэр армырауэ, сыт щхьэкІа жышІэмэ, ар нэхъ лъагэт – и щхьэр здэщыІэ лъэныкъуэр щІым къыхэщ къудейт. Дауэ къыпфІэмышІынрэт ар и лъа-пэрауэ? «Сыту гугъу мыпхуэдэу ушылгыну», – щэтащ ар. АрщхьэкІа тынштэкъым иджыпсту абы и Іуэхур: кІэ-лъышІлын хуейт хэкІэкхъуэкІэм ищІэнум. Къуэ къы-дэкІышІэмрэ къуашхьэ бгъуэщІымырэ тыншу илъагъун хуэдэу гъуэлъауэ щІакІуэ кІапэм къышІэплгырт. Къы-зэрыхъунуІар пщІауэ, ауэ къэхъунум ушчымыгъуазэу зыгуэрым уежъэныр плейтеиныгъэщ, къэбырсеиныгъэ ІэфІщ. Аращ щакІуэр дэзыхьэхри. Ахъумэ сытым

ищІыс нышэдибэ пшхар къэпкъеижу пщыхэщхэ уа-
ггэшхынури пщІауэ тахътэбаным Іапкъльэпкъ щІэлІэ
ухъужауэ уилтыныр?! «Аракъым гъащІэ жыхуаІар, –
егупсысырт Сэфар, – упсэунумэ, мы дунеижьым, мы ду-
неишхуэм удэпсэун хуейщ, абы и дэтхэнэ зы бэуэгъуэри
зыхэщІауэ, умыщІэххэу къызыкъуигъэщ и щэхухэри
къыбгурыІуэу, и ІэрымышІ дахагъэ лъэщ Іэлри плъа-
гъуу. ГъэщІэгъуэн-тІэ, щакІуэм къимыукІамэ? Пэжщ,
жъагурыс фейдэлтыхъухэм ауан ящІ пшэрыхъ бэгъуа
къызэмышъулІа щакІуэр. ЯщІаркъым абыхэм, езыхэм
хуэдэу, щакІуэм гу щхъэхыныгъэ зэрымыщІар, абы и
гур мызагъэу зыгуэрым зэрыхуэпхъэр, жыджэру зэры-
пшейтейр. Илэри нэгъуэщІуэщ щакІуэ Іапкъльэпкъым
зэрыщызекІуэр – къуршыпс къабзэм хуэдэу, уэррэ къи-
къуэлъыкІыу, ахъумэ, псы ныкъуэинэм хуэдэу хуэмурэ
еумэмэхыркъым.

Ари хъунщ, ауэ мор сыту плэрэ: къуэ Іуфэ пабжьэр
зыгуэрым къыггэсысаш... «Ыхы, аргуэру къыггэсы-
саш», – мапхъэ-маплъэ Сэфар и нэри, игури, и псэри.
И щхъэ щыбми нэ исамэ аратэкъэ. АбыкІи плээн, и
хъуреягъ псори илгагъун щхъэкІэ. ЯпэщІыкІэ нэхугъэ
гъуэжъитІ къыххэпсаш пабжьэм, итІанэ Іауэлъауэншэу
хуэмурэ ипкъ псори къыххэкІаш. КъокІуатэ тІэкІу-
тІэкІуурэ. Ныбжь фІыцІар мэгуэлэри, – къэщ хуэдэщ,
къотэджыжри, – аргуэру къокІуатэ. КъоувыІэри зы-
щІодэлукІ. И хъуреягъкІэ Іауэлъауэншэщ, мэкъупІэм
къыххэлукІ «кІыр-р-р-кІыр-р-р» макъым фІэкІ зэхэпхыр-
къым. Мес, иджы къэуаш, хуиту. МафІар къарыщу
къыщІэкІынщ, и нитІыр, жындуунэм хуэдэу, нэхэри
къолыдыкІ.

ХъэкІэкхъуэкІэм и фэр къыпхуэщІэнукъым, икІи
фІыщІэ дыдэкъым. Ауэ нэпсейуэ, гужыгъэжъи иІау къы-
зэрыплъэр уолъагъу. Къоплъ мафІэми, абы бгъурылъ
фІыцІагъэ кІыхыми, пщыІэми, чэтми... «Зыри хъейр-
къым, зыри Іауэлъауэркъым – псори зеиншэ хуэдэщ.
Мис иджы ищІэнуІамэ, хуитщ. ИтІани а мафІар абдей
щхъэ щыльт? А фІыцІагъэ кІыхэри сыт зищІысыр?
Ари хъейркъым, ауэ абы дзыхъ хуэщІ хъунукъым.
Апхуэдэр къыщыпщыжу зэран щыхъу щыІэп», – бза-
джэм иггээзэжри къуэм дыхъэжаш. АрщхъэкІэ куэд дэ-
мыкІыу къыдэкІыжаш, мафІэм къокІуэталІэ. Иджы
езыри нэхъ цІыкІу хъуа хуэдэщ, яфыщІыну псывэм
хакухъа джэдым ещхъу. ЩабэрыкІуэщ, дыгъу зекІуэ-
кІэщ. Япэми ицІыхурт ар Сэфар, ауэ иджы илъа-
гъуапаш зэрыдыгъужьыр. МафІэм къекІуэтэлІапэри
къэувыІаш, щІакІуэ фІыцІэм къеплъаш, – хъейркъым,

а зэрымыштейр фЫшц: хъеймэ, зедзын, е шІапхъуэжын хуейш. Къэпэмаш. Сыту мэ гуащІэ мэлылымрэ цІыху-мэмрэ! ПсынщІэу мафІэм зытриутхышщІаш. «Пыф-ф-ф» – ункІыфІаш мафІэр. Аргуэру къэувыжри цІыху жейм къеплъаш. Хъейркъым иджыри. ПашцІэу ильтри шІакІуэ кІапэм зытриубгъуаш, и пщэр жъабгъуэ дзэ жанымкІэ фІиубыдыкІаш. Арат Сэфари зыхуейр. И кІэмкІэ къыщытэджри тепхъуэм шІэгъэпщІкІуа пхъэ дакъэжъ къуапэр фІэзыгъэнышщІукІ дыгъужьым шІакІуэр къыфІикуэжаш. Абы иужькІэ гугъужтэкъым шІакІуэ фЫшцІэм кІуэцІыс дыгъужьым утетІысхъуэ кІуэ-цІыптхъэлыхьыну. Къритат Іэшэр алыхьым. ИтІани имыгъэщІагъуэу къэнакъым. «Уэлэхьы, дауи, унэхъэ пэмылтэщынт абь», – яжриІэжаш мэлыхъуэхэм. Ауэ шІакІуэр тІэкІу гъэкъэбзэжын хуей хъуаш: дэтхэнэ псэ-ущхъэ гужъеари ныбэ тІасхъэ мэхъу.

МЫЩЭРИ МЭГУШЫІЭ

КъуейшцІейш ди хэку мэххэр. Гугъущ къыщып-кІухьыну. Къуэ куухэмрэ псыхъуэ ябгэхэмрэ кусэ-кусэу къраушщІаха Кавказ бгъуэщІышхуэм хутыкъуа-плэрэ щІыкъуэ дэгурэ и мащІэкъым. Зы шытхым уи-кІыу адреи шытх къыбгъурылтьым иджышсту унэсын гугъэкІэ уежъами, унэмысурэ урегъэзэш, уи щхъэр уе-гъэужэгъу. Абы шыгъуи махуэ ныкъуэкІэ укІуауэ укы-зэплтэкІыжамэ, укъегъэуІэбжыж пкІуар хъэдэгъуэ-дахуэ зэрымащІэ дыдэм: уздикІа щІыпІэм ІэкІэ укы-льтэІасыжын хуэдэш. Абыхэм къыщыпкІухьын щхъэкІэ, уафэми щІылтэми зэуэ зыщуплтыхьын хуейш. Убэлэ-рыгъ хъунукъым, сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, былтырыкур е нэгъуэщІ зыгуэр къелтыхыу уи плІэм къыдэтІыс-хъэнкІэ хъунущ. Шэч хэлткъым, жыжъаплтэу дахэш Кавказыр, ауэ абыхэм ущызекІуэн, ущылэжъэн, ущып-сэуныр уэрам сэтейхэм хуэдэкъым – гугъущ, хуэфащэ ІэкІуэлтэкІуагъи хуейш. ИтІани а бгылтэ мэзыжъхэм езым я гъащІэ къыкъуэлтыкІ игъащІэ псоми мыкІа-щхъэу шокІуэкІ. Кавказым и хуэмэбжыымэр зыхэпщІэн, къыпщІихъэн щхъэкІэ, плтагъун хуейш пщэдджыж дыгъэр къыщыпщІэкІым деж. Бжэн хъушэм я плтыру къыр бжэпэ пцІанэм къытеувэ къурш ажэр – абы къэзы-мыгъэпщІэжын и пэжагъыр, и сакъыгъэр, и пагагъыр, и бжыфІагъыр. Къуршыбгъэ дыдэхэми пщІэ хуащІ абы: абыхэм я плтырыпІэм тетІысхъэркъым, лтагэу къауфэ-рэзыхъ ахъумэ. МыдэкІэ щыхъ бжэабэхэр, мээ бжэнхэр

гуашэ зеклуэклуэ шызоклуэ, ауэ зы цырхъ дзыхъэджэ къызэрылуу, якъ лантлэ зэклуажхэр шабзэ шэцлам хуэдэщи, йолъри лъэныкъуэ зрагъэзыж. Хъэклэкхъуэклэ бзаджэр зылурыбзаеу къагъанэ. Нэхъ ищлагъымклэ – флейлтыхъуэ кхъуэ бынхэм шэдъпсыр къаклэрыжу сэрэш луфэ жыг цлагъ удзыщлэхэр пащлэклэ цлавыклэ – щыдэ мэлтыхъуэ. Абы кыдэхуэмэ, шэд хъершыглатым хэлъхэщ – мэтхъэж. Щхъэж хуэфащэ и псэуплэщ. Ауэ хъэклэкхъуэклэ лышххэм, дыгъужь, бажэ хуэдэхэм, псэуплэ хэхай ялэкъым – и щхъэм кышщыщлэдзауэ и лъабжъм къэсыху – дэндеи кышшаушыхъ, бэлэрыгъа е хутыкъуа, зыпэлъэщын е къагъэщлэн хуэзэмэ, зылуральтэфэну. Езы цыху дыдэхэм ягъэса флэклэ пщлэнкъым. Арамэ, гъэсэн гурыхуэхэщ: цыху хъэлым занщлэу ихъаш. Абыхэм къаклэрыхуркъым мышцэри. Ари щлэтщ лэкъуэшагъуэу дэндеи кышщеджэдыхэри, арщхъэклэ зыми лъэщыхъэркъым. Лъэклуэщлэ-лъэбышэжъым зигъэзэху, адрейхэр здэклуэну носыж. Абы кыхыэкклэ мэгуажьри япэ зыхуэзэ пхъэ дакъэжъыр къретхъ, гъуахъуэрэ хыфледзэ. Итлани сыт и мыхъэнэ? Шымыхъужыххэкклэ, мы, кхъужь цлыклу – пхъэшхъэмыщхъэ тлыгъуа, пщлий, бжъэ фо кыигъуэтын хуей мэхъу. Ахэри лус лейкъым нэгъуэщлэ зыхуэзэфлэмыклым дежклэ. Псом хуэмыдэу фо кыигъуэтмэщ абы щилутлыжыр. Мис итланэ пхэщлэклэ мэтлысри фо хъэклуэ тыкырхэр и лэбжьанищцымклэи зыжъэдекуэ, и бгъафэ цыбэм къетлэтлэхыжу. Абы шыгъуэ езыри щлэх-щлэхыурэ кыхогурымыклэ, кыхогъумэтлымыклэ, а лэфлэ телъыджэм зэщлитхъэкъуарэ арэзы шыпкъуэ. Бжъэ къэгубжъахэр къежэмэ, зофыщлэуэж-зофыщлэуэжри, мыхъумэ, щлопхъуэ.

Къуейщлейщ ди хэку мэххэр, мэх гъащлэри тыншкъым: щхъэж зытеклуэр и лусщ. Дэтхэнэр бгъэуклытэн? Напэ ялэмэ, хъунут...

«Сыт пщлэн, дуней хабзэщ», – желэ Сэфар а мэх лэлыгъэ къомым хоплэри. Ауэ абы щхъэклэ къанэркъым езыри дихъэхын а мэх гъащлэм – къуршыпсыр кыызэрежэхым хуэдэу, цыху унафэншэу мэх цлагъым щеклуэклэ хъэклэкхъуэклэ псэуклэм. «Дауи, хабзэ гуэр яхэлъщ абыиклэ», – зыхещлэ щаклуэм, арщхъэклэ а хабзэр кыхызылтыхъами ар дуней псэушхъэм зэрафыгъ щлыклэми и акъыл нэсыну хуэзэфлэкыркъым, кышпегуэ и гупсысэр, дуней зэманым и клэри и пэри кыызэргурымылуэм ещхъщ. «Езыхэм якъкырту кышщлэклынщ, чэфым хуэдэу», – желэ иныкъуэкли.

Итлани унагъуэ луэхухэм кышщыдэхуэ зэман псоми

а шлшлэ дьджхэм имытын, мышэклуэн хуэфлэклыр-тэктым. Апхуэдизклэ есати, хьэклэкхуэклэхэми кьа-цыхуат. Я флэш мыхъуми, езым быдэу жиарт зэрыцыхуахэу. Пэжынкли хъунут ар: хьэм укьыщицыхуклэ, шым укьыщицыхуклэ, унэ псэуцхьэхэм – хьэклэкхуэклэхэм кьыщламышцыхунур апхуэдизрэ зыгъэплейтей цыхур, атлэми «мафлэ зэридз башыжьыр» иутлшпщырктым, илыгъщ ешийри. Сытми, и флэш хьурт зыхуэза хьэклэкхуэклэхэм зырызу цлэ яфлшцу цхьэж и цлэмклэ иужьклэ зэхимыгъауашэу еджэжыфыну, езыхэми мэрэ сурэтклэ кьацыхуауэ.

Махуэ гуэрым Гьуцлынэхуей кьиклыжырт Сэфар. Гьуэгу лыхуэуртэктым, мэз шлагъ зацлэт кьызэры-клуэр нэхъыбэу. Кьэуалыжьыр пцлэхэдзат, сыт щыгъуи кьыздрихэкл уэщ цлыклар хьэзыру илыгът. Пшлашэ пыщэщыжам зэщлсея мэз шлагъыр уэншэкум хуэдэти, лгъ макъ щылуртэктым – тхьэмпэ зэтелгъф цхьышхъ макъыр езым лущашэ мащлэу зэхихыж кьудейт. Щэ-клуэн зэрыхэмытыр, иукьуэдияуэ занщлэу унэм зэры-клуэжыр зыхищлыклати, хьэжъри и ужь клэщлу итт. Хьэуа зэщлэувылыклам дыгъэ пэзэзыр пэрыуэншэу кьыпхыпсырт, и нурри и хуабагъ псори мэз шлагъ щлы псылэм кьихьэсу. Фочыкум хуэдэу захуэрэ лгъагэу иклыкла бжеижь жэпыфэхэм я цхьэклэ пэнцыв баринэ-хэми яубыдыртэктым а хуабэмрэ нэхумрэ. Нэхут икли лгъэщлэхут бжей мэзыжьыр, жыг лгъэдийхэм ядз ныбжь клыхьхэм кусафэ кьытрагъауэрт, ахъумэ жьауи шлэт-тэктым. Зыри хьейртэктым, лэуэлыауи кьэлуртэктым: бзу фий макъи жыгылу макъи. Хуэбгъэфэцэнтэктым абы зэйклэ зэпымыуж гъашлэ ныкьуэкъур щеклуэклыу. Мамырт и теплгэклэ. Арщхьэклэ Сэфар ишлэрт, зыхи-щлэрт псэклэ а кьыфлэщл мамырыгъэр зэрынэпцлыр икли мэзыжьыр зэфлэтыхуклэ хьэклэкхуэклэ зэныкьуэ-кьумрэ зэрышхымрэ зэрымыувылэнур. Абы кьыхэкклэ езыри набдзэгубдзаплгъат, сакъырт, хьэжъри и гьусэ пэтрэ.

Клагуэ «сыкъ» жо кьызэщлэувылыклаш, и цхьэр илэтри хьэуа уэмын хэпэмащ. Абы и гурым клэщлым кьыгъэувыла щаклуэми зыкыгъазэри хьэм еплгъащ, сыт кьэхъуар, жыхуилэу. Хьэр кьэжъэрт унафэ хуищлы-ным, ежъэрт шлэпхуэну, кьыгъэзэжырт, кьыхудэп-лгъейрт, лгъауэу. «Еклу!» – жиаш итланэ цыхум. Хьэр шлэпхуащ, Сэфари абыклэ игъэзащ хуэмурэ. Куэд имыклууи хуэзэжащ и гьусэм. Абы кьуэнэфым зыгуэр кьыдилгъэфырт, и лгъакъуиплри флэгъэнауэ, жьэклэ

кьеIау, езыри губжъа-гурыму. НэгъуэщIтэкъым шIа-
гурымыр – къуэ кIуэщI къуацэ-чыцэхэм фIэнэрти, къы-
худэлъэфыртэкъым, и лъэбжъанэхэмкIэ щIыр иритхъух
фIэкI. ЕжэкIмэ, къуацэ зыфIэнахэм кыфIитгэкIы-
жым, къежэкIыжым, кьеIаурэ, сытми къуэ Iуфэ сэтейм
кыытрилгъащ. Ар щыхъыщхъэт, бжъакъуэри зэры-
тету, и пщэ къуипщхъэхэри зэрызэфIэту. Куэд щIауэ
кыыщIэкIынтэкъым зэрашхрэ; и щхъэпхэтIыгуми, бжъа-
къуитI зэхуакуми, и натIэми фэр иджыри телът, ауэ лы
лъэпкъ кIэрылтыжтэкъым, къуипщхъэхэми хужыыгъэ
гъушафэ къащтат. Сэфар щхъэщыхъэри еплгъащ абы,
гупсысэ жъауэ гуэр ирижащ и нэгум. Игу къэкIыжат
и адэ шыпхъум кыжырилгъа хыбарыр – гъэру яхъа
адыгэ щIалэ цIыкIур алтп щхъэ къуипщхъэм зэрыхуэ-
зар, абы щхъэ къуипщхъэм трижыIыхъахэр. ЗыгуэркIэ
зэригъэшхъа хъунт а тIур, езыми игукIэ жиIащ: «Уэ
бланэм урищхъэт, бжъыфIэм урибжъэт, уэ узищхъэр шы-
Iэжамэ, мы мэзыжыыр иджыри бгъэдэхэнт». Зиплгы-
хъащ ихъуреягъкIэ: мэзыр а зэрыщэхут. Хъэжыыр
щылът и лгъапитI зэбгъурылтым и щхъэр трилхъэжауэ,
нэшхъейуэ къаплгъэрт, еплгъырт хъэIуцыдз шхахуэм,
кыгурыIуэ хуэдэт а къуэнэф бжъэпэм кыщыхъуа кIуэ-
дыкIэ гуIэгъуэр. АпхуэдизкIэ гухэщIыныгъэ кыищырт
хъэ нэгуми, кыыпфIэщIынт дунеижыыр къэкъутэжауэ,
абы и къутахуэхэм хъэ Iущыр хэплгъэжу. Сэфар абы
еплгъри пыгуфIыкIащ. «Сыт пщIэн-тIэ, KIагуэ, – бза-
джэхэр текIуащ бланэм. НакIуэ, дэ бланэбжъэр здэ-
тхынщ, ар ди Бжъо фIэдзапIэ хъарзынэ хуэхъунуш.
Хэкур хуэмыгъэдэхэжми, ди унэ блыныр ирегъэщIэ-
ращIэ», – жиIащ абы. Щыхъ бжъакъуэр зэрытету щхъэ
натIэ къуипщхъэр кыыхиупщIыкIри кыыздрихъэжъащ.
Бжъакъуэшхуэт, бжъакъуэпитIыр зэпиубыду щеплгъам,
и Iэхэр зэпэкъуэдияуэ шэщIа хъуат. Тынштэкъым ар
иIыгыу мэз щIагъ защIэкIэ къэкIуэжыну. KIуэ пэтми
мэзышхуэ лъэщIэхур нэхъ кIащхъэ хъурт. Тхуей, дей
икIи нэгъуэщI жыг лIэужыыгъуэ Iэджэу зэхэдза мэз
къуацэ лгъахъшэм кыыхыхъэрт. Бжъакъуэ къуэбэбжъа-
бэшхуэр адэ-мыдэкIэ фIэнэрти, кыигъакIуэртэкъым.
Абы кыыхэкIкIэ гъуэгур къагъуэтыжын хуей хъуащ.
«Гъунэгъу жыжъэ нэхърэ, жыжъэ гъунэгъу» – жыхуа-
Iэращ, жиIащ Сэфар, ауз гъуэгум кыитеувэжри, нэ-
гъуэщIкIэ мыхъэулейжу и гъуэгум хигъэщIын мурадкIэ
нэхъ лъэбакъуэшхуэ зищIащ. Хъэр гъуэгу хэгъэщIыным
елIалIэртэкъым – щакIуэм зритIэкI-зришэкIырт, и пэм
кыилгъадэрти кыыхудэплгъейрт, и ужьым зригъэхуэ-
жырти, щабэ цIыкIуу кыыхэпщIэукIырт. Зыгуэр хуейт.

АршхэкIэ цIыхум зэхебгъэшIыкIынIар гугъуш, езыр хуэмеймэ. Хэбгъэзыхъмэ, псэущхэм цIыхур нэхъ шIэхыу икIи нэхъыфIу къагурыIуэ хъунш, цIыхум псэущхэхэр къазэрыгурыIуэм нэхърэ. Апхуэдэу хъуагъэнт мыбдежикI, KIагуэ дзапэкIэ бжъакъуэм къеIаш. «Ыыы, уэ пхыну ара бжъакъуэр?» – къишIаш итIанэ. ДыкъуакъуэхэмкIэ хэ тхыцIэм къемыхуэхыну тригъэзэгъаш, бжъакъуэпэр дзапэкIэ иригъэубыдыжри хэр иутIыппшыжаш.

Сэфар Бэтэхыщхэм къыщысыжам тIысаш, зигъэпсэхуну. Къуажэр жыжбэжтэкъым, хэр абы емыжбэу кIуэжаш. Зыхуейр Iэрыхъат. Ар арэзыт икIи пагэт. «Уделэщ, KIагуэ, уэ, къэбгъэпцIэнухэщ. Шыхьыр сэ ныпкIэлъысхъ я гугъэнш», – дыхъэшхаш Сэфар. Махуэр шэджагъуэнэужьыфI хъуат. Уафэр къабзэт, нэм къиплгъыхым зы пшэ Iэрами шыIэтэкъым, дыгъэм и нур бзий псомкIи хуиту зиукъуэдийуэ шIыгур къигъэнэхурт, зы жьы кIапи къепшцэртэкъым. Къызэлыхъаным зыхуишIу дунейм зиущэхуа хуэдэт. Ар хабзэщ, къеухыным и пэкIэ и нэгум зэ фIыуэ ушIигъэплгъыжу, ауэ иджыри пасэт, зэман фIыуэ иIэт. «Зыгуэр къымышцIэкIэ мыбы, – дэплгъеящ Сэфар, – мэкъу тIэкIури къешэлIэжын сухакъым». Ар здэщысыр лъагапIэт. Зыхэс мэз къуацэ жыгъейм къыхэплгъэмэ, Iугъуэ пIащIэ шIыхуфэ зыщхэщыт къуажэ къедзахэр белджылыуэ пIагъурт. И лъапэмкIэ къеплгъыхмэ, шIыпIэ зэгъуэкI дэгут. Апхуэдэ шIыпIи шыIэнкIэ мэхъу жылэ псэупIэхэм япэмыжыжбэ дыдэу. Апхуэдэт мыри. ЛъагапIэр джабэ задэу къехуэхьрти, Iэнлгъэм ешхуэ кумбыгъэ кIыхуэ и лъащIэм щигъуэлгъыкIыжырт. Гъэр шыуэлбанэрилэхэм а джабэ нэкIум шышу зы амбарыпIэ хуэдиз хъун, ятIагъуэри, мывэкIэшхъ хужьри, къытекIахэри зэхэлту – шIыщхэфэр кърихъэхьрт. Андрей зэманхэм зэпымычу ятIагъуэпст къежэхьрт. Шэч хэмылту, шIы шIагъ псыналгъэ къекIуалIэрт абдеж. Абы щхэкIэ балигъхэр – БэтэхкIэ, шIалэ цыкIухэр – КъитIэтIыжыкIэ еджэрт а шIыпIэм. Джабэм къежэх ятIагъуэпсыр и лъабжбэ уэхым илгъадэрэ шэд хъуат, абы уэру къамыл къекIэкIыжат. Ауэ а сэрэшыр, ухэмыхэпауэ е и щыгумкIэ укъыщемышлгъауэ, пIагъунутэкъым, а псоми и хъурегъыр мэз къуацэ зэщIэкIэжат. Мис абы къыщхэщыт Сэфар, зищIысыр имышIэ Iэуэлгъауэ зэхэзешхуэн гуэр шызэхихам.

ГъумэтIымэ макъ гуэр къиIуат тхэкIумэм, къанжэхэри етауэ зэрызехэрт, зэщIэкIакIэрт, бзэгүзехъэу шыIэр абдеж шызэхуэса фIэкI пшIэнтэкъым. «Сыту пIэрэ мыбдеж къыщыхъуар? Нобэ лъандэрэ къуалэбзу

макѣи шылэкѣым. Иджы дунейр якѣутэ. А гурымари
ло?» — хэплѣаш цаклуэр бгы лѣапэм кѣышлэлъ мэз
пхѣэклэ пцланэм. Арщхѣклэ зэклэ зыри кѣыхуэлѣэгѣуа-
кѣым. Итлани кѣанжэхэр тепылэртэкѣым, — зэ зы жыг
пхѣэклэм пытлѣсхѣэрт, кѣудамэ лантлэхэр кѣапклѣхѣу,
щлѣым зрадзыхын кѣудейт, дыщэ кланэ кѣагѣуэтарэ
яхузэрымыгѣэгѣуэшу зэфлэнэжа хуэдэт, зэ нэгѣуэщл
жыг пхѣэклэ лѣэтэжхѣэрт. Абыхэм я кѣэлѣэтыхѣыклэм
клэлѣыплѣурэ Сѣфар жыг пхѣэклэ морэ-гѣуэжѣ теклѣ-
жаифэм хэгѣуащэ ныбжѣ гуэр зеджадэу кѣилѣэгѣуащ.
Епллѣуэри, — мышѣт. И гугѣаш пхѣэшхѣэмышхѣэ
тлѣгѣуа сыт лѣыхѣуэу. Абыклэ флѣыщ ди мэзхэр: кхѣужѣ
цлѣклу, мы, дэ, зэрыджэ, жызум, пщлѣий, кѣушхѣэмышх,
зэ, пыжѣ, хѣэцыбанэ — бжѣыхѣэм кѣыщыщлэдзауэ гѣатхэ
пщлондэ щыбгѣуэтынуш. Абы и закѣуэ, — мэзым езым и
хадэхэклэхэри илэжщ: кѣэлэр, аму, андэгурэ, шэгѣэфлѣлу,
щлѣйдэ. Игѣашлэми, гѣэр шэджеладжэ щыхѣуахэм деж,
цлѣхур гѣаблэм имыхѣыпѣу зыплѣжу щытар мэзхэраш.
Ара хѣунщ адыгэхэм ижѣ лѣандэрэ «мэзыр бейщ» щлѣ-
жалэр, зыми щамыгѣуэтыр мэзым кѣыщагѣуэтыжѣу зэ-
рыщытыр арагѣэнщ. Зы кѣушхѣэмышхэ тажджэкѣым
иклѣи зы кхѣужѣ цлѣклу тажджэкѣым жѣэгѣушлѣс ады-
гэхэм Тэрч адрышлэрэ Гум щлѣыб губгѣуэмрэ гѣавэклэ
щахѣуэжар. Кѣэзакѣхэм куэдэу ялѣт хурэ гуэдзри — ахэри
кѣадэлѣпыкѣурт. Е унапхѣэ: мо бжеижѣ зууэ зэгѣуэуда-
хэр пхѣэ клѣыхэрэ пхѣэ клэщлѣу, езыхэр абджым хуэдэу
луплѣыжауэ хуашѣрти, — абыи щыгуфлѣыклѣырт кѣэза-
кѣыжѣхэр. Пэжыр жышлэнумэ, жѣэгѣушлѣс адыгэхэр а
мэз дыдэм тлэклуи игѣэудэфат: япхѣу губгѣуэрыс адыгэ-
хэм иратын ядэжыртэкѣым. «Алэ, а кѣэрэкѣурэжыгѣэс-
хэм дишхѣу яттуи, — жалэрт. — Мафлэщлѣтхѣуэж ялэкѣым
абыхэм». Цлѣхум езым и пхѣэклэ бгѣэдэлъ мылѣкум
мэзри халѣытэрт.

Кѣысхуэвгѣэгѣу, мышѣ хѣыбарыр кѣедгѣажѣэри
тлэклу дытешхѣэрыуклѣыжаш. Нтлэ, арати, Сѣфар клэ-
лѣышлѣу щлѣидзаш мышѣэм. Щлѣэх дыдэуи гу лѣыташ:
пхѣэшхѣэмышхѣи и луэхутэкѣым абы, ауэ сытми зы-
гуэр лѣыхѣуэрт, флэклуэдала хуэдэт. «Е лѣэбышѣжѣ
мыгѣуэ, сыт уэ пфлэклуэдынклэ хѣунур? Ужыпкѣым,
угуфлэклэкѣым, уи клэпкѣ тлэклураш уилэххэри, ари
пышлѣр, — щлэнэклэш цаклуэр мэз тхѣэмадэм. Мышѣэр
и лѣабжѣэм щылѣыхѣуэрт, лѣэбакѣуэ пщыклутху-
пщыклух нэхѣ пэжыжѣэтэкѣым. Фоч дэнэ кѣэна,
джыдэр идзами техуэнут. Арщхѣклэ ар игу кѣэклѣх-
хѣэртэкѣым иклѣи хуеякѣым Сѣфар: клэлѣыплѣыным
дихѣэхати, клуэжын зэрыхуейри щыгѣупщѣжауэ, абы

ищлэну еплъу арат. Сэфар мэзым щлэткилэ, и закъуэу зэи зыкыщыхъужыртэкъым. Цыхум япсэлъэгъуей щхэклэ, дэтхэнэ зы хэклэкхъуэклэми, псэущхэми емызэшу еуэршэрыллэфынут. Апхуэдизклэ зэхичыкырт, кыгурылуэрт – хъумплэцлэджым деж кыщыщлэцзауэ мыщэм и дей нэсыжыху – псэущхэ псоми я щытыклэр. Арат Клагуй, мыпсэлъэфми, адыгэбзэ щлищлар. Псом нэхрэ нэхъ флэтелъыджэт, цыхум инэмыщла, адреи дуней псэущхэхэм зэиклэ луэхуншэрэ езэшрэ зэрэхэмытыр. Луэхуншагъэр абы и дежклэ нэсшыншагъэрэ хуэмыхугъэрэт. Пщлэи хуищлыртэкъым цыху луэхуншэм. «Мес иджыри, мо мыщэжъым еплъ, ар иджыпсту зи ужь ит луэхум нэхрэ нэхъ луэхушхуэ мы дунейм темытым ещхыц. Пэжккэ-тлэ ар: асыхэтым пщлэ луэхум нэхрэ нэхъыщхэ сыт щылэ?» Мыщэри ещхырккэабзэтабы жыхуилэм. Лъакъуипл-лъэщлакъуэ хуэдэ, лъэныкъуитлымкли хэщлэурэ щлищыкырт шэд луфэ мэз щлагъыр. Ерыщу кыилтыхъуэрт а зыхуейр. Джабэм къекжэха мывэхэм еплъырт, кыищтэрти хыфлидзэжырт, игу иримыхъу. Щхэхуэу щыт жыгхэм елэрт. Деишхуэ лэдэмашэжъ гуэр хуэзэри абыи еплъащ, дэпщейри и щхэклэм тетлыхъащ. Сабийхэр гупклэтеуэ зэрыджэгум ещхыу, зытригъащлэри иришэхаш, – кыдэуеижащ, иришэхаш – кыдэуеижащ. Ихъуреягкклэ аргуэру зиплтыхъащ. Къепщыхыжащ. Зылтыхъуэр кыилъэгъуа щлыклуэу лъэныкъуэ белджылыкклэ иунэтлри, мэз пыушщлагъэжъым хыхъащ. Абы кыышигъуэта хъунт зыхуейр: кыритхыц-кыритхыри пхэ дакъэжъ зыбжанэ шэд луфэм кыихъурэ щызэтрилыхъащ. «Уи къару делэжыыр здэпхын умыщлэжу ара? Сыт ар зэрыпщлыну, уи натлэм ебудэклыну?» – жиладщ Сэфар игукклэ. Иджы абы кыгурылуэртэкъым мыщэм ищлэну зыхуейр. Ауэ куэдрэ зригъэжъакъым, занщлэу белджылы хъуаш псори: зылтыхъуари, щлэлтыхъуари, и мурадри. Зы пхэ дакъэжъ кыищтэри шэд луфэ къамылым ихъащ, мыщэр клуэцпрыплъащ шэдыкумклэ. Сэфари абы нэ жанклэ клэлтыплъа нэужыщ луэхур зылутир кыыщыгурылуар. Луэху джэгутэкъым. Пэж дыдэуи луэхушхуэт мыщэр зи ужь итыр. «Сыту плэрэ иджы абы кыриклуэнур?» – гузэващ Сэфар, хэклуадэ къэхъунклэ шэч ищлу. И жъэбгыуитлым, джатэм хуэдэу, кылурыпщлииклэ дзэххуэхэр дыггэм пэлыду шэдыкум зы кхъуэпщлэщ гъумыщлэ хэст. Мыщэр уащ а лъэныкъуэмклэ, пхэ дакъэжъми хуэму зигъазурэ къамылхэм щхэпрыкклри шэдым хэхуаш, – «шхцлэмплэ, шхцлэмплэ» – хъудыр хэхуа хуэдэ луэульауэр игъэлуу. Кхъуэпщлэщэм псынщлэу зыкыгъа-

зэри зыри шимылъагъум, шэдым хэгъуэлъхъэжаш. Мыщэм фІыуэ иригъэшца и гугъа щхъэкІэ, зэуам ауэ жыжьэуи и гъунэгъу хъуатэкъым. АрщхъэкІэ езыр зыхуейм тригъэхуэну и мурад быдэ хъунти, аргуэру кІуэри пхъэ дакъэжъ къихъаш. «Еплъ а къуейщІе-ижъми, – гъунэгъуу зрищытмэ, зэрыпэмылъэщынур ещІэри, жыжьэу игъэшынэнэу хэтщ, – игъэщІэгъуаш Сэфар. – ЦІыхущ, цІыху дыдэщ!» Мыщэр етІуанэу уаш. Ари техуакъым, техуэн дэнэ къэна, япэм нэхърэ нэхъ пэгъунэгъу щІагъуэкІэ хъуакъым. ИтІани, етІуанэу щеуам, кхъуэпІашэр нэхъ къэгубжьауэ къыщІэкІынт, пхъэ дакъэжъыр къыздикІа лъэныкъуэмкІэ щІэпхъуэри шэд Іуфэм нэс жаш. Тынштэкъым абы и дежкІэ шэд ятІэ Іувым къызэппрыжыну. АппІондэху мыщэр хъэм-кІэхъэлъэжъу жэуэрэ сэрэш гъунэу мэзым хэлъэдежаш, къызэплъэкІакъым, дей Іэдэмашэм нэсыху. ЯпэкІэ игъэунэхуа дей Іэдэмашэм дэппеящ, тетІысхъэжаш, хъыринэ ещІэ хуэдэ. Сэфар къыфІэщІащ мыщэр кхъуэ-пІашэм щыдыхъэшху. КъыфІэщІа къудей мыхъуу, и фІэщыпи хъуаш ар ауаныщІу, сыт щхъэкІэ жы-пІэмэ, дей щІэзыупскІэм здытесым, дыхъэшхым ещхъ макъ гъумэтІымэ гуэр игъэІуаш мыщэм. КхъуэпІашэр къыздижын хуеймкІэ плъэуэрэ «ы-хъы-хъы-хъы-у, хъуа ар!» – жиІэ хуэдэт абы и хъэкІэкхъуэкІэ щытыкІэ псомкІи. Ауэ пщІэншэу кІуэдэт мыщэм и ауаныр: кхъуэ-пІашэр шэдым хэгъуэлъхъэжат, зэхихыртэкъым икІи илъагъуртэкъым лъэкІуэщІ Іушэжъым зэрызигъэщІа-гъуэр. ЩакІуэм и гугъаш мэз псэущхъэ инитІым я зэ-ныкъуэкъур абдей щіухыну. АрщхъэкІэ дэнэт, – мыщэр къызэрыкІаш, кІэрыхъыжъаш кхъуэпІашэм, имыгъэ-псэужыххэу. МакІуэри шэдым хоуэ, къыщІопхъуэжри и тІысыпІэ лъагэм тотІысхъэж. КхъуэпІашэри губжьащи, къосри дей лъабжъэр щІевыкІ, дей лъэдий гъумым йоуэ и дзэпкъ джатитІымкІэ. Пэлыщыркъым. КІуаш апхуэдэурэ зы тэлаифІ, щІэщыгъуэ зыри хэмылтыжу, Сэфари иужэгъуауэ. Абы фІэкІмэ, мыщэ гушыІэр лей хъурт, – зэ ухын хуейтэкъэ? «ФочкІэ сахэуэу згъэштэнхэ! Мис итІанэ си Іуэхущ ахэр щхъэж и занщІэкІэ зэбгры-мыжыжмэ, – егупсысырт щакІуэр. – Хъэмэ сащІэгъуауэ закъезгъэщІэн? АбыкІи зэфІэкІынуущ ар.

Хъэуэ, езыхэм ягІэхуын хуейщ, зэран яхуэмы-хъуауэ. ИтІани я гугъу умыщІыххэмэ, мыгъэрегъэкІэ яухынукъым. Е мыщэр езэшын хуейщ, е тІум языр текІуэн хуейщ». Апхуэдэу гупсысэурэ, Сэфар нэгъуэщІ Іэмал гуэр къигъуэтащ – тІум язым дэлэпыкъуну. «Ауэ дэтхэнэра къуаншагъэ хэзмылхъэу сызидэлэ-

пыкъунур? ФЫЛЪАГЪУНЫГЪЭКЛЭ СЭ МЫЩЭР, ДАУИ, НЭХЪ
СИ ГЪУНЭГЪУШ, КХЪУЭПЛАЩЭМ НЭХЪРЭ. АРИ ХЪУРКЪЫМ,
ЛЪАГЪУНЫГЪЭКЛЭ УМЫЩЛЭН ПЩЛЭНУ ГУЭНЫХЪШ. АТЛЭ ХЭТ
КЪУАНШЭР, ХЭТ ЗАХУЭР? МИС АР ХЪУНУШ: ЗАХУЭМ СЫДЛЭ-
ПЫКЪУНШ. КХЪУЭПЛАЩЭР СЭ ФЫУЭ СЛЪАГЪУРКЪЫМ, ИКЛИ
СФЛЭДАХЪКЪЫМ, ИКЛИ СФЛЭЛЭФЛЪКЪЫМ, АУЭ АРИ СЭ КЪЭЗ-
ГЪЭЩЛАКЪЫМ, МЫ МЭЗЫМ КЪЫЩЛЭЗЫУТЛЫШЩХЪАРИ СЭ-
РАКЪЫМ, АБЫИ И ЛЫХЪЭ ХЭЛЪШ МЭЗЫМ. ХЭБГЪЭЗЫХЪМЭ, АР
И ПСЭУПЛЭ ДЫДЭМ – И ХЭКУМ – ИСП. МЫ ШЭДЫР, СЭРЭШЫР
ХЭТ ЗЕЙР, АБЫ ИМЕЙМЭ? МЫЩЭР-ЩЭ, МЫЩЭР? А КЪУЕЙЩЛЕ-
ИЖЫРАЩ ПСОРИ ЗЭЛЫЗЫШЛАР: КЪЭДЖАДЭРИ КХЪУЭ ХЭКУМ
КЪЫТЕУАЩ, КХЪУЭПЛАЩЭМ КЛЭРЫХЪЫЖЪАЩИ, ИГЪЭПСЭУР-
КЪЫМ. КЪУАНШЭЩ МЫЩЭР!» – АПХУЭДЭУ СУДЫР ИЩЛАЩ
СЭФАР. МЫЩЭМ И ПХЪЭ ДАКЪЭЖЪ ДЗЫГЪУЭМ ЗРЫРИГЪЭХЪЭ-
ЛЛЭРИ, БГЫМ ЗЫЩИГЪЭЩЭТАЩ. ЖЫГХЭМ, КЪУАЦЭХЭМ ЗА-
КЪУИГЪАЩКЛУЭУРЭ ДЕЙ ЛЭДЭМАШЭМ НЭС ЕКЛУАЛЛЭРИ, ЖЫГ
ЛЪЭДИЙР ХУИЩЛЭУ ПРИУПЩЛАЩ. АРАТИ, ТЛЫСЫЖАЩ И
ПЛЪАПЛЭМ, ЗЭЗАУЭ ЛЪЭНЫКЪУИТЛМИ ГУ КЪЫЛЪАТАКЪЫМ.
ЩЫСЩ, АДЭКЛЭ КЪЭХЪУНУМ ЙОЖЪЭРИ. КЪЭХЪУНУТ ЗЫГУЭР,
СЫТ КЪЭХЪУМИ, АУЭ МЫЩЭР ХУЭМЫХУ ДЫДЭУ КЪЫЩЛЭКЛМЭ,
ХЭКЛУЭДЭНКЛЭ ХЪУНУТИ, АБЫ ПРИГУЗАВЭРТ. А ТЛУР ШЛЫ СЭ-
ТЕЙМ ШЫЗЭРЫГЪУЭТМЭ, МЫЩЭР ПЭЛЪЭЩЫНКЛЭ ЛЭМАЛ ИЛЭ-
ТЭКЪЫМ, МЫЩЭ КЛУЭЦЛРИ КЪЫДЭКЛУЭУ И ДЖАБЭР КЪЫХУ-
ЩЛИХУНУТ. ИНЫКЪУЭКЛИ ИЛЪАГЪУ ХУЭДЭУ КЪЫФЛЭЩЛЫРТ
ЩАКЛУЭМ АР ЗЭРЫХЪУНУР, ТРИЛЪЫТАТ АПХУЭДЭУ. ЗЫКЪОМРЭ
КЪЭТАЩ МЫЩЭР, И ГЪЭТЛЫЛЪЫГЪЭР ХУРИМЫКЪУАУЭ ЛЭЩЭ
ЛЪЫХЪУЭ ЕЖЪЭЖА ХЪУНТ. КЪЫГЪЭЗЭЖАЩ, ХУАБЖЪУ ПХЪЭ
ДАКЪЭЖЪ ЛЭРЫХУЭФЛ ИЛЫГЪЫУ. КЪЫТЕПЛИИКИ-НЫТЕПЛИИКИ
ИЛЭТЭКЪЫМ, ЗЭПЭХЪУРЕЙТ, ТОПЫШЭЖЪЫМ ХУЭДЭУ. МИС
АБЫКЛЭ КЛЭ ПРИТЫН МУРАД ХУИЩЛА ХУЭДЭТ КХЪУЭМ. УАЩ.
ПХЪЭ ДАКЪЭЖЪЫР ДЖЭРЭЗУРЭ КЛУЭРИ КХЪУЭБГЪУ ДЫДЭМ И
ДЕЖ ШЫХЭХУАЩ ШЭДЫМ, КЪЫДРИХУЕЯ ШЭД ЯТЛЭР КХЪУЭ-
ПЛАЩЭМ ЖЪЭХИУПЩЛЭУ. КХЪУЭ ГУБЖЪАР АПХУЭДИЗКЛЭ ЯБГЭУ
КЪЫЛЪАТИ, МЫЩЭР И ТЛЫСЫПЛЭМ НЭМЫСЫЖ ШЛЫКЛЭ КЪЫ-
ЛЪЭЩЛЫХЪЭ ПЭТАЩ. СЫТМИ, КЪЕЛАЩ, ХУИТУ ТЛЫСЫЖАЩ.
КХЪУЭПЛАЩЭР КЪЫЗЭЩЦЛПЛЪАУЭ, ДЕЙ ШЛАГЪЫР КЪЕЖЫХЪ,
ЖЫГЫМ ЙОУЭ, ЖЫГ ЛЪАБЖЪЭР ШЛЕТЛЫКИ.

«Ярэби, мащлэлэу плэрэ-тлэ изупщлар?» – шэч кыи-
хыжащи, Сэфари ищлэнур ищлэркым. Ауэрэ мыщэм
и щтагэар иклящ, и гур кыызэрыгъэуэтыжауэ зыщлиупс-
клену, кхъуэ щхъэщыгум хъыринэ щещлэну щыхуежэм,
«щлы-кыыщ-кыы-кыы-кыыкъ» макъыр кълэуащ. Абы и
ужьклэ кълэхуам ущлэмыупщлэ! Ар пхужылэнукуым.
Псори а зы наплэзыплэм эффлэклащ. Икли кхъуэплэщэми
мыщэми ягъащлэ луэхур апхуэдизклэ гужьейгъуэу эффлэ-
зэрыхъати, тлүри нэгъуэщлэ зыми хэтыжакъым, я щхъэр

зэрыхыхын фIэкI. Дунейк'утэжыр к'ызытеублэрэклaм я дежкIэ сытым и щысыжт абыхэм я зэбииныг'эа мых'энэншэри я гужыг'эажь фейцей цык'лухэри?! А псори щх'эа щыб дозыг'эдзэж шынаг'уэ щыIэу к'ыищIэкIаи! Жыг ищIыкIым имыIыг'ыж мыщэр Iэк'уэшак'уэу, адэ-мыдэкIэ пх'уэуэ, кх'уэапIашэ дзэ жаным щыхуе-хуэхым, кх'уэапIашэми жыгыр, мыщэр зэрытесу, к'ыищытеуэм – тIуми я гуг'ыак'ыым псэужу. ПIот нэг'уэщI ебг'эащIэжынур? Жыг щх'экIэ зэрых'ахэм гужыеяуэ зык'ыхал'эрых'ыкIыжри, щх'эж и занщIэкIэ я щх'эр Iуахыжаш, кх'уэапIашэм – сэрэшымкIэ, мыщэм – джабэ дэг'эзеиг'уэ мэзымкIэ: дэг'эзеиг'уэм дэжыну нэх' хуэ-шэрыуэт л'эбышэр.

– Уи-ит, к'уагуэжь! Уи-ит, х'эхэбасэжь! Сыту Iейуэ уцымрэ, – щIэгуоуаш абы Сэфар, к'этэджри. Мыщэр к'эувыIаш, к'еепл'аш щак'Iуэм, «Мыр сыт, мы дуней к'утэжым к'елар», – жыхуиIэу. К'еепл'аш, зриг'эащIыхун фIэфI щыкIэу. К'ицIыхуи к'ыищIэкIынт. И нэкIум гук'экIыж гуэрхэр к'ищырт: «Уэрай мы дуней тэмэмыр зэIызыщIар, уэ джафэжь щыл'хур. Ар сэ пхуэзг'эг'унк'ыым», – к'ыхуэдал'эа хуэдэт. Сэфари к'ыизэрыгурыIуар апхуэдэуш абы и пл'экIэр: «Нэрыг' сык'ищIыищ иджы абы сэри», – хуиг'эфэшащ еIу-ящIэм. Ауэ езыми к'ицIыхуат, имыг'эг'уэащэжыну. Арати, мыщэр клуэжащ мэзышхуэм, Сэфари и унэ клуэжащ. Лалини, Гуэщэни, KIагуи, TIопIэ я г'усэу, к'ежэ'эхэрт. УкIуэжыххэнумэ, узыхуэкIуэжын унаг'уэ IэфIт. Кх'уэари шэдым хуиту к'ых'энэжауэ и тх'эа-жыг'уэуэт.

ЛЕЙМЫГ'ЭГ'У

Ауэ мыщэм гурыфIыг'уэ ил'этэк'ыым, зыхуэкIуэжри г'уэ нэщI-г'уэа щыIэт. К'энат и зак'уэ, ил'этэк'ыым быни щх'эг'уси. Ауэрэ, ел'эбышауэмэ-щэнауэурэ нэ-сыжащ борэным к'эритх'ауэ щыл' бжеиж'ыым деж. К'ыищыуэм к'эриублэрэкIыкIа жыг л'абж'эа зэрых'ам фIэл' щыгул' х'анцхэм удзыщIэ к'эатекIэжат. И щIа-г'ыр – бг'уэанщIаг' кумбышхуэр пщIашэж'эрэ мылыф' шабэкIэ к'ыиг'этIыл'ыкIат, IэщIэл'тыныфI щIауда фIэкI пщIэнтэк'ыым. Абы и щыIум х'анц зыфIэл' жыг л'абж'эа итIар зонтичж'ауэ папщIэу к'ыищх'эащытт. Мыщэг'уэа зэг'эпэшат. УцIыху дыдэми, тыншыпIэу узриг'эх'уэапсэнут. Сыт хуэдиз гурыфIыг'уэа, сыт хуэдиз г'ащIэ IэфI щиг'эунэхуат абдеж а мыщэ анэж'ыым! Гуи-

мыкІыжт ар. МашІэрэ кьаджэгухьатэкъым а гъуэ Іуфэр езымрэ и мышцэхъумрэ, щашІалэгъуэм. Ари сыт хуэдэ мышцэхъут, морэ-фІыцІафэрэ, мазэщІэр и бгъэрылт хуэдэ, пщэху хъужауэ. Мыщцэхъужь куэд зэхифыщІаш, зехиукІаш абы, езыр зэгукІуэу къыхиха мышцэбз щІалэр нэгъуэщІым лъимыгъэІэсын щхъэкІэ. ИкІи апхуэдизкІэ псори игъэшынат, Іуигъэщтати, езыр и мыгъусэми, Бгъэхум (арат, хужымыІэми, анэжъыр и гуэгъум зэреджэну хуейр) и «нысашІэм» зыми къракужыртэкъым, ІэфІу къыхуэпамэ-къыхуэпабгъэхурэ гъумэтІымэхэрт, итІанэ ІуагъэзыкІырти лъэныкъуэ зрагъэзыжырт ахъумэ. КъащІыхуат ар зейр. Мэз псом щІэттэкъым апхуэдэ. Абы и закъуэ? Бгъэхум и лъэщагъ ІэфІыр-щэ? Мыщцэбз щІалэм и Іапкълъэпкъ къэплъырейм гум хыхъэ псэхугъуэ тынш Іэджи къыхилъхъэрт абы. ИкІи апхуэдэурэщ езыми имыщІэххэу кІуэцІыкІышІэ уз ІэфІым къыдэкІуэу акъуш цІыкІуици зэригъуэтыгъар. Дауэ ухуэмыдэхэнрэт, дауэ уемыдэхэщІэнрэт, дауэ ухуэмыІэфІынрэт абы. ЩІэтакъым апхуэдэ мэз псом. Ар иджы иІэжамэ, нэхъри игъэфІэнт: иІу дыдэм иригъэпщхъэнт, зы лъэбакъуи иригъэчынтэкъым и мыгъусэу. Бгъэхум дигъэунэхуа ІэфІыгъэ щхъэхуэхэр къыщыщхъэщыуэжым, гъатхэ жьыбгъэ щІэпща хуэдэ, и фэ бэлацэр тхытхаш, жыгышхуэ щылъым и джабэ техъукІамкІэ плъаш. Абдежырат я джэгупІэ нэхъыщхъэу шытар, зыкІэракухъмэ — зракъузылІэурэ жыгыфэр ягъэкъэбзат, жыгыбгъу щІы щхъэфэр трахри яубэжат, иджыри къэс удз къытемыкІэжу. Я зэрыгъуэтыжышІэм кІуэри, тхыщІэкІэ зыщхъэпридзаш, Іушэ-лъашэми, езы мышцэхэм яфІэдахэ дыдэ и лъапэ ІэкъуэшакъуэхэмкІэ къыдэІэбэрэбеш, къытезэрыгуа и Бгъэхур къызыщхъэщидзыж къызыфІигъэщІу. АрщхъэкІэ псори щІыІэт, нэщІт. ЩыІэжтэкъым Іапкълъэпкъ пщтырыгъэрэ гу ІэфІыгъэрэ къыхэзылтхъэу шытар. МынэщІыр и гурат — ар щызт, къыщыпкІыу, щыщІэныгъэ хъэлтэрэ гуауэ мухыжкІэ. ЗыкІі игъуэтыжынутэкъым абы фІэкІуэда и гъашІэ ІэфІыр — и Бгъэхумрэ и акъуш цІыкІухэмрэ. Сыт хуэдэу гумащІэ ІэфІхэт а цІыкІухэри?! Пщэдджыжь дыгъэпсхэм сыт хуэдэу хэджэгухьэрт ахэр: жыг лъэдийшхуэ щылъым дэпщейхэрэ абы и гуыщІум щызэбэнхэу, къызэредзыхрэ аргуэру дэпщейжхэу — а псори мэз щІагъ щІы бахъэ гъуэзым къыхэзыгъэнэІукІ пщэдджыжь дыгъэ нур шабэр къайубзэу. КІуэдащ, кІуэдащ псори!

Езыми ещІэ ахэр зэрыкІуэдар. ЕщІэ мышцэ бын насыпыфІэм и гъащІэр зэтэзыкъутари. Джафэжъ лъа-

кѣуитІхэраш — цІыхухэраш. Цыкѣым, фэкѣым, сыт ахэр зищІысыр?! ИтІани мэз гѣащІэ мамырыр апхуэдизкІэ зэлагѣхѣащи, ущыпсэуну хѣужыркѣым. Ахэр езыхэр кѣыІэрыхѣамэ, зырыз-тІурытІу зэфІиІуэнтІы-кІынти хыфІидзэжынт, арщѣэкІэ я Іэмалым дунейр екѣутэри, япэлѣашыркѣым. ГѣащІагѣэрэ хѣилагѣэкІэ мэзми дуней тафэми тепщэ щыхѣуахѣащи, нэгѣуэщІ зыри ягѣэпсэужынукуѣым, езыхэм фІэкІ.

«Мыгѣуагѣэ псори кѣызэрыкІар а джафэжѣ лѣа-кѣуитІхэр гупышхуэу мыщэ псэупІэм пэмыжыжѣащэу кѣызэрытІысыгѣарщ. Я макѣ псыгѣуэжѣ цІыкІухэмкІэ зэрыгѣэкІийуэ, жалэри кѣыбгурымыІуэу кѣакІуэхэри мэз хуеишхуэ гѣунэгѣум кѣитІысхѣащ. Бжэгѣу, баш зэфІаІухэщ, зэраупсейри псэупІэ-пщыІэ кѣащІащ. Ауэ ахэр сытым ищІыс, мыщэгѣуэ хуабэ тыншыпІэм елѣы-тауэ? КѣафІаІуэхуакѣым япэщІыкІэ, ахѣумэ нэхъ щІы-пІэ дэгү жыжѣэ Іапхѣуэхэтэкѣэ... Бетэмал! ЯщІакѣым цІыху бзаджагѣэр здынэсыр!» — Апхуэдэт гукѣэкІыж гуауэм щѣхѣлажѣэ мыщэ анэм кѣыфІащІыжхэр. Иджы дэри щыхѣэт дытехѣуэнщ абы, Сэфар зэрыжиІэжам-кІэ.

Пэж дыдэуи, а гѣэм Сэфар и кѣуажэгѣухэм мурад ящІащ фэху цІыкІукІэ зэджэ бгыщѣхѣ тафэшхуэм макѣу щегуэну. Иту Іэщым ирагѣэхѣу фІэкІ, иджыри кѣэс зейкІ макѣу щегуатэкѣым абы. А гѣэр макѣу шэджеладжэ хѣун кѣафІащІри, мэз хуей цІыкІухэри паупщІын щІадзат. Гуп зэрыгѣэхѣуащ, я лѣэпсылѣэ-кІи, шэмэдджкІи, гуахѣуэкІи, гѣуэмылэкІи зызэрагѣэ-пэащ. Макѣумэш ІэмэпсымэфІ зэрахѣэрт абы щыгѣуэ адыгэхэм: лѣэпсылѣэ, Іэнлѣэ цІыкІухэр жыгейм кѣы-хэщІыкІарэ кѣу гѣэша дахэм фІэбдзэжауэ, я шэмэ-джыкІхэр кѣекІуу фІэлѣхѣауэ, я пхѣэ гуахѣуэхэр кѣан-десым хуэдэрэ бжѣакѣуэ гуахѣуэбжѣэкІэ гѣэбыдэжауэ. Ауэ апхуэдэ Іэмэпсымэ зэгѣэпэща зимыІи яхэтт: игѣа-щІэми цІыхухэр зэхуэдэкѣым — хэти армуш, хэт ІэкІуэ-лѣакІуэщ. Мы гупми яхэтт нэхъ зэгѣэпэщай, нэхъ ящІэ-мыхѣи: пхѣэ гуахѣуэ Іэрыхуэ зимыІэхэм урыс гуахѣуэ кѣащІащ. ИужькІэ кѣыщІэкІыжащ гѣушІ гуахѣуэхэр мыугѣурлыуэ кѣащІауэ.

НтІэ, арати, гупыр макѣуауэ дэкІащ. Я пщыІэр хуей лѣапэ дьдэм деж щагѣэуври макѣуэуэн щІадзаш. Гуахэщ фІыуэ, гуэбэн зыщІи кѣахэкІыу.

«Уи-ит, уи лѣэдакѣэр лѣэныкѣуэ егѣэз, армырмэ пы-зупщІынуш», — зэрыгѣэпІащІэхэрт. Нэхъ лѣэщым япэ кѣыхуар макѣуауэ сатыру зэкІэлѣхѣужыѣым яхэмыза-гѣэмэ, кѣахэкІырти псом я ужѣ иувэжырт. Апхуэдэурэ

пхъэж и увьпӀэр белджылы хъури, мэкъуауэ сатырыр езыр-езыру зэтеухуаш. Япэ махуэр фӀы дыдэу къай-хуӀлат: пшэщӀэу жъауэт, дыгъэр къайхъэлтэкӀыртэкъым. Ауэ пщыхъэщхъэхуэкӀуэ пщыхъум, пшэхэм залӀтри къурш ауз куухэм дэкӀуэдэжаш, зи къухъэгъуэ хъуа дыгъэри цӀуугъэнэ нэху наӀуэу къызэплтэкӀыжащ. Сыт хуэдизу уемысами, ушальхуа щӀыплӀэм и дахагъыр бужэгъуркъым. Дунейм и щытыкӀэхэм елгытауэ теплтӀэ щӀэрыщӀэ игъуэтурэ, сыт щыгъуи щӀэщыгъуэ зэпымычжу зыкъызэрыуигъэлтӀагъум къыхэкӀ хъунщар. Апхуэдэт а пщыхъэщхъэри. ЖейбашхъуафӀу щыта дунейм зиукъэбзыжати, щӀылтӀэм и къулеигъэ псори: и мылылтӀэ къуршхъэри, и мэзылтӀэ бгыжъхъэри, и хъупӀэ пхъуантӀэхъэри, а махуэм паупщӀа мэкъу аргъынэхъэри, хъандзэгу цӀыкӀу нэгъунэ я фӀэ псомкӀи, налкъутым хуэдэу, зэщӀэлыдэрт. Хъэуа къабзэм имыубыдыж, бгъукӀэ къажъэхэпсэ дыгъэ нур жаным яригъэдз ныбжъхэр зи ныбжъхэм нэхърэ хуэдэ куэдкӀэ нэхъ кӀыхъу лтӀащӀэм щиукъуэдиикӀлат. Апхуэдэ зэманхэм деж цӀыхури мэхъуапсэ джэгуну, и щӀыгу дахэм хъэндырабгъуэм ещхъу щызелтӀауэ... АрщхъэкӀэ ӀепкӀытӀапкӀэ ешар хъэлтӀэщ. Мэкъуауэхэм я шэмэдджхэр мэкъу ӀуэнтӀакӀэ ялтӀэщӀыжри къызэщӀэувыӀыкӀыжауэ еплтырт а дахагъэ гъэщӀэгъуэным, я щыпэлтӀагъу фӀэкӀ умышӀӀэну.

— Модэ, модэ! ФыплтӀэт мобыкӀэ. Сыт ахэр зищӀысыр?— къыхъушӀыкӀлац гупым щыщ зы, и Ӏэр ишийуэрэ. ПлтӀэхъэри ягъэщӀэгъуаш.

— Уэлэхъи, мышцӀэм ахэр, си нэр нэжмэ, — жиӀаш я нэхъыжыӀуэм.

Адэ жыжбэу, хуеищхъэм фӀыщӀагъэ гуэрхэр щыплтӀагъу хуэдэт, хъейхъу. ЦӀыкӀу хъухэрт, ин хъужхэрт, иныкъуэкӀи тӀури зэгухъэжрэ зы хъужу къыпфӀэщӀхэрт. АрщхъэкӀэ жыжбэти (зы верст нэхърэ нэхъ жыжъэнхэт) фӀы дыдэу плтӀагъуртэкъым. Езыхъэри бгырыпхым къэс удз кӀырым хэтти, абы щӀихъумэрт. ӀтӀани щыуатэкъым лӀыжбыр. МыщӀэт ахэр. МыщӀэ бгъэхумрэ абы и нысащӀэ мышцӀбз щӀалэмрэт. ЯлтӀагъуртэкъым, ахъумэ акъуш цӀыкӀуишри я гъусэт абы. Ахэр удз кӀырым къыхъэщыртэкъым, нэхъ ехъэжъауэ джэгу пхъэкӀэ. ЗэбӀнхэт, загъэукӀуриижырт, зыпхъэп-радзырт. ТхыщӀэкӀэ щылтӀу удз гъэгъахэр ирашӀэхъэрти къышафыщӀыкӀырт, кхъуейхъэбазэ къаӀэрыхъэмэ яшхыпэрт. КӀэщӀу жыплӀэмэ, мэкъупӀэр фӀыуэ яутэрт. Пщыхъэщхъэ дыгъэпсымкӀэ загъэпскӀырт. Иныкъуэхэм я гуапэ хъуакъым апхуэдэ гъунэгъу зэрагъуэтат, адрейхэм мэкъуэуэнри ящыгъушщӀэжауэ мышцафӀэхэр

ягуэшырт – зылэрагъэхъэну мурад ящлат, мышцэлы хьэрэмтэкъым. Нэхъ цыху зытетылуэхэм жалэми емыдалуэу нэхъ псынщлэ, нэхъ щлалэхэр зэгурылуаш пщэдей мышцэ лъагъуэ, зеклуаплэхэр къахутэу я ужь ихъэну. Арщхьэклэ пщэдейми нэмысу а гупыр и мурадым нэхъри тезыгъэгущхуэн луэху щлэшхуэ къэхъуаш. Нэху къекла нэужь япэ дыдэ пщылэм къыщлэклар къэулэбжьарэ и жьэр лурыхуауэ къэувылэжаш. Щытащ апхуэдэу зыкъомрэ, жиленур имыщлэу. Зыри къыгурылуэртэкъым, илъагъур и флэш мыхъу хуэдэт.

– Эй, дыгъуэпшыхъ лыхэр щлэфхьэжат? – къэгуоуаш итланэ.

– Хьэуэ, – къыщлэлуклаш пщылэм.

– Ар сыт емыклу? Лы ныкъуэгъу жэщ уэсэпсым къыханэ хабзэ? Исраф хъуакъэ ар иджы? – къэлуаш нэгъуэщл зы макъ губжьаи. – Делэ фыхъуа?! Фыадыгъкъэ?

Абы щыгъуэ гупыр тхьэмахуэ псоклэ зыщыгугъ лы клапсэ къомыр щылэжтэкъым, ар зыфлэлъа пхьэлъантхъуэ гъумыщлэри къыхэщыккыжауэ бгъуклэ щылт, мафлащхьэм флэдзауэ щыта шыуанри яжьэ ушщылуажам хэлубэжат. Пщылэ бжэлупэр биидзэ хъунщлаклуэ зриклуа гъуэгужь хуэдэт. Сыт ящлэжынт мэкъуауэ гупым? Хэплэщ-хэплэери дяпэклэ мыбэлэрыгъыжынхэу зэгурылуаш. Ауэ сыт и мыхъэнэжт? Гъуэмылэ ялэжтэкъым, щлэрыщлэу къуажэм ехыжауэ къыдхыжын хуейт.

– Мыщэлым дрикъунщ, дыщлэхыжыни щылэкъым, – жиладщ мышцэр зи лэрылтхъуэ къэзылгытэжа гуэрым. Иныкъуэр тхьэжу дыхьэшхахэщ, иныкъуэр губжьаш, зэгуэпауэ, абдеж къыщцемышзэгъ делагъэм щхьэклэ.

– Нтлэ, игъащлэм сымышха мышцэлыр сшхыуэ сытесынщ мыбдеж, – жиладщ хэти. Дауи, псоми къагурылуат а пхьэлъантхъуэр къыхэзыщыккыфын нэгъуэщл хьэкклэкхъуэклэ ди мэзым зэрыщымылэр. Мэкъуауэ пщылэм къытеуар дыгъуэпшыхъ хуэдэм зыккэлътыплъа мышцэрат. Мыщэм ещэклуэну мурад зыщла гупым я мурадыр жэщым къэхъуам нэхъри игъэбыдащ. Иджы зыми шэч къытрихэжыртэкъым абы. Ауэ нэхъыжхэм жалэрт зэ-хэзехуэ ящлэ пэмылтэщыжхэмэ, е мышцэ бын хьурэ зы флэкл къахуэмыуклэмэ, нэхъ леижу бий зэрагъуэтынур. Арщхьэклэ дэнэт, зыри я тхьэклэмэ къыхъакъым щлалэ гупым. «Лло ди дежклэ зы мышцэ, мышцитл жыхуэплэр?! Афлэкл тхуэфлэмыккынымэ, дыщлэшхэххэн щылэкъым», – жары.

Цыхур зэрыгъэгущхуэмэ, куэдым таучэл тращлэ-

нуш. Арати, кѣхутащ мыщѣ лѣагѣуэхѣр, я псафашѣ нѣгѣунѣ. Нѣхѣыбѣ дыдѣу щѣзекѣуѣ лѣагѣуитѣым гѣуѣдыдж – мащѣ кѣыщатѣаш, мащѣ бѣжѣѣпѣм нѣхѣрѣ я лѣащѣхѣр фѣлуѣ нѣхѣ щѣлѣубѣгѣукѣыжу, езыхѣм метрищ, нѣхѣыбѣ я кууагѣыу. Кѣратѣыкѣла ятѣлѣр ѣуахѣжаш, утемыхѣауѣ кѣышхѣуѣмыщѣлѣну мащѣр тѣлѣкѣу зѣгѣѣщѣлауѣ ягѣѣбѣдыжщ, щѣы щѣхѣѣфѣм хагѣѣагѣуѣѣщѣжри, кѣѣхѣу-нум пѣплѣѣу я ѣуѣху и ужѣ ихѣѣжахѣщ. Кѣуащ апхѣуѣдѣу япѣ жѣщри, кѣыкѣлѣтѣыкѣлуѣ махѣуѣри, етѣуанѣ жѣщри. Нѣхѣ зѣхѣуѣмышылѣхѣм хѣуѣр, ауан псалѣѣхѣр кѣы-хадзѣу щѣладзаш. «Дѣнѣ щѣылѣ фи мыщѣлѣыр? Щѣх хѣѣзыр хѣуну? Фѣм зѣрыкѣуѣщѣылѣту мѣзым щѣлѣт ди гугѣѣщ иджыри», – жаѣу. Ауѣ куѣдрѣ гушылѣахѣкѣым. Етѣуанѣ пщѣдджыжѣым плѣакѣуѣ кѣуа щѣлалитѣыр, я фѣр шѣхум хуѣдѣу пыкѣлауѣ, бауѣбапщѣу кѣытелѣѣдѣжащ пщѣлѣм.

– Фынакѣлуѣ, фынакѣлуѣ щѣлѣхыу! Бетѣмалу дылѣщѣлѣ-кѣлуадѣ пѣтащ!

– Дѣнѣ здѣщѣлѣр? Дауѣ фызѣрылѣщѣлѣкѣлуадѣр?

– Исщ гѣуѣдыджым.

– Нтѣлѣ, фѣ сыт гѣуѣдыджым физыхуар?

– Дѣ дѣхѣакѣым, езыр кѣыдѣлѣѣйри тѣлѣкѣунитѣлѣщ кѣыкѣыным илѣжар.

– Фѣлуѣ фыкѣѣлащ, дѣ фихѣа ди гугѣати, – дѣхѣѣ-шхащ зыгѣуѣр.

Иужѣрей псалѣѣхѣр зыми зѣхихакѣым: псори плѣащѣлѣу зѣрыгѣѣутхѣуат, хѣт гуахѣуѣ, хѣт бѣжѣгѣу, хѣт шѣмѣдж, хѣт джыдѣ, хѣт кѣлѣпсѣ ягѣѣхѣѣзыру. Пѣжыр жыплѣнумѣ, ар дыдѣр зыфѣлѣмыкѣѣабыл нѣхѣыжѣи яхѣтт а гупышхуѣм: я мѣкѣур ныкѣуѣпыушщѣлу, я лѣнѣр илѣту-езым я ѣуѣхур ныкѣуѣщѣлѣу – мыщѣ ещѣу ежѣѣжыныр цѣыху акѣыл тѣмѣмым кѣезѣгѣыртѣкѣым. Итѣлѣни, дѣ дахѣмыту зыгѣуѣр хутыкѣуѣрѣ кѣулейсызыгѣѣ кѣыщѣщѣлѣмѣ, икѣли гуауѣщ икѣли напѣтехщ, жарѣи, щѣлалѣ гупым я закѣуѣ ямутѣышщѣу, псори зѣгѣусѣу ежѣащ – хѣт мыщѣм щѣхѣѣкѣлѣ, хѣт мыщѣ кѣѣуыбѣд кѣуѣхѣр ихѣумѣну. Абыи темыхѣуѣнѣыхѣлауѣ кѣѣнакѣым. «Накѣлуѣ-тѣлѣ, дыкѣлуѣнщ «мыщѣ зѣуѣм». Ди ѣуѣхур Щѣам ирѣщѣлѣ», – жиѣлащ мыарѣзыуѣ нѣхѣыжѣыѣлуѣхѣм ящѣщ гуѣрым, и дамѣм бѣжѣгѣу кѣлѣмщѣхѣмыфѣлѣ трилѣхѣѣри. Нѣхѣыщѣлѣхѣр тепылѣѣжыртѣкѣым, плѣащѣлѣрт гѣуѣдыджым нѣсыну, зѣрынѣсу мыщѣр лѣкѣлѣ кѣѣрахын хуѣдѣт. Арщѣхѣѣкѣлѣ ѣуѣхур нѣхѣ гугѣуу кѣыщѣлѣкѣлащ, ягу кѣѣмыкѣыхѣха лѣѣпопщѣѣпо лѣей кѣѣхѣуат. Нѣмысыпѣ щѣлѣыкѣлѣ плѣѣмѣ ялѣагѣу, я фѣлѣщ мыхѣуу ялѣагѣу – мыщѣм мащѣ ѣуфѣр кѣыкѣлухѣу ѣуту. Псори кѣѣуѣлѣбѣжаш, кѣызѣщѣлѣувылѣ-кѣлащ. Зыр зым йоплѣыж. Кѣѣагурыѣуѣркѣым. Цѣыхухѣр

йоплѣ, щхѣ укѣикѣжа жаѣу еупщѣын хуэдѣ. Мыщѣри кѣахоплѣ цѣыхухѣм, езым джафѣжѣ лѣакѣуитѣу кѣы-фѣщѣ кѣомым. И дежкѣ епщѣ жѣыбгѣм цѣыхумѣ шы-гѣр ѣурихѣащи и щхѣр еутхыпщѣ. Лѣаныкѣуитѣри хуиту зѣролѣагѣу, мѣз щхѣкѣлѣм хуэдѣу пѣий гуахѣуѣ, шѣмѣдж, бжѣгѣухѣри кѣелѣагѣу. Арщхѣкѣлѣ мащѣ бжѣ-пѣм ѣукѣыжын, щѣпхѣуѣжын, лѣаныкѣуѣ зригѣѣзыны-фѣ теткѣым, щѣнауѣу кѣекѣухѣ хѣурейуѣ, мѣгурым ину.

– Ар дауѣ?! Дауѣ кѣикѣыжа?

– Дауѣ щыѣлѣ абы, ар дѣ нѣхѣрѣ нѣхѣыфѣѣу жыгѣым до-кѣуеиф.

– Жыгѣымрѣ мащѣмрѣ зѣхуѣдѣ? Мащѣ джабѣм убы-дыпѣлѣ иѣкѣым.

– Чѣнжу кѣѣфтѣлѣ хѣунт!

– Кууш, кѣылѣѣлѣсынклѣ ѣмал иѣкѣым, сажнитѣ нѣс и кууагѣщ, – жиѣлѣщ кѣѣзытѣлѣхѣм ящыщ гуѣрым.

– Алѣхѣ, Джѣрий, мыщѣ зауѣ жыпѣри, ауан пщѣлати, мис иджы хѣупам мыщѣ зауѣ, – жиѣлѣщ нѣхѣыжѣ ды-дѣм, – и мыщѣ щхѣгѣгѣусѣр кѣыклѣлѣтыклѣуауѣ аращ. Акѣуш иѣмѣ, ари и гѣусѣнклѣ хѣунуш абы.

Икѣи пѣжт. И Бгѣэхур щимыгѣуѣтыжым, кѣыклѣ-лѣыклѣуат лѣыхѣуѣурѣ мыщѣбзыр. Акѣуш цѣыклѣуищри и гѣусѣт, ауѣ цѣыху ѣуѣлѣауѣ щызѣхихым, лѣапѣклѣ еуѣмѣ хыфѣлихуѣурѣ дей гуѣрѣнышхуѣ гуѣрым и лѣабжѣм щѣидзѣжауѣ щѣсхѣт. Я нѣ фѣыцѣлѣ хѣурей цѣыклѣухѣмклѣ кѣыщѣлѣплѣхѣрт, кѣагурымѣуѣу. Кѣагурыѣуѣртѣкѣым хуищѣлѣу игѣѣузу я анѣр иджы кѣащѣлѣлѣѣкѣуѣуар. Апхуѣдѣм есатѣкѣым икѣи ящѣлѣжыртѣкѣым. Сыт иджы нѣхѣ лѣйуѣ кѣѣхѣуар? Сытклѣ кѣуѣншахѣ? Апхуѣдизу я анѣр кѣыщыгубжѣакѣлѣ, я гѣуѣ хуабѣм исыжамы, нѣхѣ кѣащтѣнѣут, ауѣ мыклѣуѣжыфынклѣ шынѣхѣрт. Шынахѣт ѣейуѣ. Зыкѣуѣгѣѣпщѣклѣуа дей гуѣрѣн лѣабжѣм кѣуѣст замыгѣхѣейуѣ, езы дыдѣхѣри зѣдѣджѣгужыртѣкѣым. ѣуш хѣуѣу хуѣжѣа сабий зи фѣыгѣуѣ цѣыклѣу хуѣдѣхѣт. Гумащѣлѣ уащѣу лѣагѣугѣуафѣлѣхѣт.

– Фоч диѣамѣ, аратѣкѣѣ. Щхѣѣщыдѣгѣѣукѣуриикѣын-ти, дежѣѣжынт.

– Фоч нѣхѣри нѣхѣыфѣт, Сѣфар кѣытхуѣзамѣ иджып-сту.

Абы нѣхѣ жамыѣлѣу тѣлайклѣ ѣѣнкуна гупым зрачащ, фѣѣуѣ нѣхѣ гѣунѣгѣу зыхуащѣлѣщ гѣуѣдыдѣжым. Аргѣуру кѣѣувыѣлѣжхѣри цѣыху макѣ шынагѣуѣ ягѣѣѣуащ, кѣѣящ-гуѣуащ, я ѣѣщѣхѣр хуагѣѣдѣлѣащ. Арщхѣкѣлѣ мыщѣр яхуѣукѣлакѣым. ѣукѣын дѣнѣ кѣѣна, гѣуащхѣм ѣуѣвѣри и лѣѣбжѣанѣ лѣѣщхѣмклѣ мащѣ ѣуфѣр кѣыѣуитхѣ-кѣыѣуи-тхѣуу щѣидзѣащ.

– Ей-ей, уэлэхы, к̆рыгъэк̆лыжынымэ. Фынак̆уэ шц̆эхыу, езыри к̆эдвгъэук̆ е лудвгъэхуж. лудвгъэхуж, дэ зы мышцэми дрикъунщ, – ар зэк̆лэлтгыгъэп̆ашц̆лэу ик̆и тригъэчыныху жызылэр илт̆-ипк̆лт. Ит̆лани зы лъэбакъуэ ипк̆лыхук̆лэ лъэбакъуит̆л и шц̆ыбагъымк̆лэ к̆ычыжырт, к̆вару нэрымылгагъу гуэр к̆ефунщ̆лэу к̆ыгъэувылэж хуэдэ. Адыгэл̆л гуп шыхук̆лэ, лэмал имылэу зы нэхъ хъэгъапхъэ гуэр к̆бахок̆л, адреихэр шц̆игъэсту, иушту, абы шцыгъуи езым зыхигъэк̆луэдэн мурад лъэпк̆к̆ имылэу. Апхуэдэхэрщ ажэгъафэ к̆балэныр нэхъыф̆л дыдэу зыгъэзащ̆лэу шцытахэр, «гуп зыгъэгупыр». Ауэ илт̆ шхъэк̆лэ, мышцэм ебгъэрык̆луэнымк̆лэ япэ ищынутэк̆ным. Сытми, абы к̆ызэщ̆л̆л̆тэми, е зи ужъ ихъа луэхур шц̆эхылуэу зэф̆ламыгъэк̆лмэ, мышцэ бгъэхур и мышцэ шхъэгъусэм ятрихыжынк̆лэ – гъэрып̆лэм к̆рыгъэк̆лыжынк̆лэ зэрыхуенур к̆агурылуами, л̆ы гупыр зэрытегъэгупшхуэри ежъаш, бийм ебгъэрык̆луэ сэлэт сатырым хуэдэу, я л̆эщэ к̆ызызэрыгуэк̆лхэр япэк̆лэ шияуэ. Арщхъэк̆лэ иджыри зыри тегушхуэ шц̆ык̆л̆тэк̆ным мышцэм лъэл̆-сыпэн, к̆лий-гуорэ далъэрэ ф̆л̆к̆л. Ахэр зыхуейри зыхуэхэзыру к̆ежъари мащэм ихуа мышцэр ираук̆лыху к̆трахыжынырт, ахъумэ мышцэ шхъэхуит езэуэн гуращэ ялак̆ным...

А лъэхъэнэ дыдэм к̆рихъэл̆аш Сэфар, Бзуукъуэ к̆ыдэк̆лыжауэ к̆ехыхжрэ пэт. Япэщ̆ык̆лэ зэрыгъэк̆лий мак̆ымрэ зэрызехъэ л̆уэлъауэмрэ к̆ыл̆уаш тхъэк̆лумэм, мыгувэу шц̆ыхухэри мышцэри к̆ыллэгъуаш. Хэбгъэзыхъмэ, и к̆уажэгъу зыт̆луши жыжъэу к̆ыщ̆ы-хужат. луэхур зыт̆т дыдэр к̆ыгурымылуэу к̆уощхъэмышхей гуэрэным зык̆уиыгъапщ̆к̆луэри к̆ак̆л̆элтып̆лты шц̆л̆дзаш. Зак̆рыгъэщ̆л̆ну хуэмейуэ арт. К̆ыгурылуэртэк̆ным а шц̆ыху к̆омыр зыхуэдалъэ, зэбгъэрык̆луэ мышцэр шц̆л̆мышхъуэжу абдеж к̆ыщ̆л̆инар. Абы шхъэу-сыгъуэ ил̆эн хуейт.

– Еуэ, епыдж, гуахъуэр к̆луэщ̆ылу! Шэмэджыр и пщэм шц̆л̆дзэ! – к̆элурт чэнджэщ хъэлэмэт куэд, ар-щхъэк̆лэ зыри хъуртэк̆ным: гуахъуэр нэсыртэк̆ным, шэмэджыр хуэзэртэк̆ным. Дауи хуэзэнт узримыгъэк̆луал̆лэу. Шц̆ыхухэр дзыхъэджэу л̆эгъуэблагъэ зэрыхуэхъуу, мышцэр к̆ежъэрти, л̆ы к̆омыр, хы л̆уфэм пыл̆уидзыжа толък̆уным хуэдэу, шц̆ыбагък̆лэ к̆эужыхыжырт. Ит̆лани мышцэр а здэщыта дыдэм деж шц̆ыр к̆эритхуу увыжырт. «Сыт гъэщ̆л̆эгъуэн? Шхъэ и шхъэр л̆уимы-ыхжрэ абдеж, сыт апхуэдэу зылыгъыр, апхуэдизу псэ-емыблэж зыхуэхъуар?» – игъэщ̆л̆эгъуэрт щак̆луэм, илт̆а-гъур и ф̆л̆эщ мыхъущэурэ. Мыжыжъэу щыт кхъужьейм

дэкIуейри пIтащ. Мыщэр мащэ куум цхьэщытт, мащэ Iуфэр кыIуитхьуу, нэгъуэщI зыи кыдэлъей ещэ-тэхыжу а мащэм ист. «Ыхы, араи ар зыхуэпсэемыб-лэжыр, — кыгурыIуащ Сэфар. — Сыту пэжыныгъэ лъэщ, сыту лъагъуныгъэ пэж! Цыху псори абы хуэ-дамэ...» АрщхьэкIэ абы хуэдэтэкъым цыху псори. Лы гупым зым адрейм дзыхь хуимыщIыжу, си закъуэ сы-кыхуагъанэмэ, жары арат щемыкIуэлIэфыр лъэлэсын хуэдэу.

— ФызыIуридзэн фи гугъэ мыбы, дэ къомыр дыщы-ту? Фешыдж гуахъуэмкIэ, — кIийрт шэмэдж зи Iэщэхэр.

— Шэмэджыр нэхъ шэрыуэщ, шэмэджыр и пщэм кыфIэвгъани дэфлээфэх щыкIэу фыкъелэж, — жалэрт гуахъуэ зыIыгъхэми.

Сэфар и къэуалыжьыр зэ зэIуидзамэ, зэфIэкIынт псынщIэу. Ауэ хуейтэкъым, абы кызырэрыщыхъумкIэ, апхуэдэ щIэпхъаджагъэ илэжыну. «Алыхъым жи-мыIэкIэ щхьэхъумэжын фIэкI лажэ зимыIэ псэуцхьэр сукIыну, — егупсысырт ар, — сыт иджы мохэр зищIысыр? Загъэлэдэбу махуэ къэс сызыхуэзэу шыта си къуа-жэгъухэр кысхуэцIыхужыркъым, зэкIуэкIахэщ Iэл фIыщIэу. Езы дыдэхэри зэрышхыжыным хуэдэу, зэхуо-лъяж. Иджыпсту а къомыр зэжа мыщэр нэхъ Iэдэбщ абыхэм нэхърэ. Зи мыхъуми, и Iуэху ещIэ, и гъусэр къригъэлыну, и щхьэри ихъумэжыну хэтщ». Мыщэм и ерыщатгъымрэ езыхэр зэрыхуей закъуэм хуэдэу зэрахуэ-мышъумрэ кIуэ пэтми нэхъ зэгуигъэпырт, игъэгубжьырт цыхухэр. Иджы ахэр арэзы хъужынутэкъым ар Iуахуж къудейкIэ. АпхуэдизкIэ я гур хуэплъати, и лъыр ира-фынут, узыгъуэ Iейр иратынут, зэкъратхъынут. Нэхъ губжыхукIи цыху хьэл-щэным, цыху сурэтым нэхъ Iейуэ икIхэрт. ХьэкIэкхъуэкIэ нэхъ Iей дыдэхэм ящхь хъурт. КызыыхэкIам хыхьэж хуэдэхэт.

— ФынакIуэ, куэдрэ фымыIэнкуну. Иджы фыкыи-мыкIуэтыж, дэ псори дежэмэ, зыри жедгъэлэнукъым абы, — зэрехъэжыхэщ. Гъунэгъу щыхуэхъухэм, мыщэм и Iуэхур кыгъанэри, къапэжыащ. ГуахъуэкI кIыхь зыфIэлъхьа гъуцI гуахъуэмкIэ епыджыну щыхуе-жъэм, и плIэ лъакъуэмкIэ къеуэри гуахъуэр IэщIи-удащ. Ауэ Iэчэншэ хъуа цыхум кылытагъэлэсакъым и гъусэхэм, нэгъуэщI гуахъуи пэщIадзахэщ, шэмэджи бжэгъуи ягъэлыащэу хуежыащ мыщэр зрамыгъэкIуа-лIэу. АпщIондэху зи Iэщэр ззыгъэгъуэтыжа лъыри яыхьэжащ абыхэм. Мыщэм и дежкIэ Iуэхур шына-гъуэ хъуат. Зэ адэкIэ, зэ мыдэкIэ илъырт, кIуапIэ имыIэжу утыкум ираубыдэнкIэ хъунут, удын псоми

зыщимыхъумэжыфу нэхъ щлэх-щлэхыурэ кытехуэ хъуат. Итлани щлэпхъуэжын мурад илэ хуэдэтэкъым, здежьэмклэ цлыхур иригъэклуэт флэкI, езыр кыиклуэ-тыртэкъым. Зыгъэллэну удыныр кытехуэху, и гъусэр зэрыхуа гъуэдэджым кыщхъэщымыкIыныфэ тетт. Ар зи нэгум щлэкI Бгъэхуи, псэушхъэ гуIэгъуэ щылэмэ (икIи щылэщ шэч хэмылту), гуIэгъуэр телту мащэ зэрыхуам кыикIыжыну кыдэлъейрт, ауэ, иубыдын имыгъуэту, щыпплэ къарууншэр иритхъухырти ещэтэхыжырт. Цлыхухэр хушхъа щыкIлэтэкъым абы и гугъу ящIын. Абы щхъэкIэ, мыдрейр яукIын е Iуахужын хуейт. Псори абы иыгът. Арыншэу зыри иригъэклуэллэнутэкъым гъуашхъэм. Ауэрэ зыгуэрым и шэмэджыр пщэм хухуэ-мыгъазэу щхъэщыщлэфтри, мыщэ тхъэкIумэр триуп-щыкIащ. Абы щхъэкIи кыиклуэтакъым мыщэр— емы-щху гъуахъуэри нэхъ ерыщыжу зэуэн щлэдзэжаш. Анэм и гъуахъуэ макъыр зэхэзыхыжа акъуш цыкIухэм джэ макъыу къафлэщIагъэнщ, плейтеящ. Зыр Iушэры-кIуэрэ кыщлэпхъуаш, анэм и деж кIуэну. АрщхъэкIэ къаамыгъэсу цлыхум гуахъуэр кIуэцIилури лъэныкхъэ-кIэ хыфIэдзэжаш. Ар зылъэгъуа мыщэр аргуэру гушлэ-кыхыу гъуэхъуаш— гъуэгащ икIи и занщIэр и гъуэгуу, зыхуэзэр ириуду щлэпхъуаш. УмыгъакIуэ-сымыгъакIуэ кIий макъыр и ужь зэриту дей гуэрэн лъабжьэм кы-щлэна акъуш цыкIуитIыр ирихужьэри мыщэр мэзым хыхъэжаш. А псоми еплъэкIуа Сэфар хъэлъэу гуп-сысэрт. Игъашлэм ищIэу щымыта, и гум къэмыкIа зы щлэ гуэр а махуэм кыгурылуа кыфлэщIырт. «Еу-уей, сыту Iей хъурэ цлыхур, и бзаджагъэ, и губжь, и акъыл-кIэщыгъэ, и Iэлыгъэхэр хуэмыубыдыжу хэлущылу кыщIмэ. ИжкIэ кызыхэхъукIа хъэкIэхъуэкIагъэ псори кыщыхъеижу кыщцIокIри абы щыгъуэ цлыхум. Еу-уей, сымылъэгъуакIэщэрэт апхуэдэ цлыху сурэти апхуэдэ цлыху щытыкIи», — и гуауэт щакIуэм гье-мыIугъуэ и къуажэгъухэм ядилъэгъуар. Абы иужькIэ адэкIэ ящIэным кIэлтыплъыжакъым, захуимыгъазэу нэгъуэщI гъуэгукIэ къехыжаш. Къызэпридзат цлыху Iэлыгъуэу илъэгъуам. ФыгъуэкIэ зыщыгугъа зэкIуэ-цылъ гуэр щызэкIуэцIихым гущыкIыгъуэ Iейуэ кы-зэкIуэцIыкIа хуэдэт кызырэрыщыхъур. Тхылъ щлэныгъэ зылъэмыIэса и адыгэ акъылымкIэ зэригъээзэхуэну хэтт и нэгум щлэкIыу хъуар.

«Псори псоц, мыщэ шырри щхъэ яукIа укIыкIейуэ? ТхэмышкIэ, сабий цыкIу хуэдэ. Къаубыдрэ яплэмэ, зрагъэсамэ нэхъыфIтэкъэ, мыхъужыххэми. Цыджан пэтрэ зрагъасэ мыщэр. Мыхэр зыгуэрым кыыхуэбыр-

сеямэ, губжьамэ, зыри ящIэжыркъым, я нэм лъы кы-
толъадэри, — гушIэгъуи, лъагъуныгъи, нэгъуэщI гуп-
сысэ гуэри кышIэмьщыжу, езыхэри лъым хуэнэпсей
хъу фIэкI. Сыт ар зищIысыр, куэд лъандэрэ къахуи-
науэ иджыри яхэлъ мыхъэкIэкхъуэкIагъэмэ? Гуэныхъ-
къэ апхуэдэу Iэ пхъашэкIэ мы дуней гъашIэм ухэлэ-
бэну?! Дауэ хъужыну иджы акъуш цIыкIуитIри, анэ
уIэгъэри лIэмэ. Ари лIэнкIэ хъунщ, гуахъуэ куэдыIуэ
кIуэцIаIуащ. Тхъэм къригъэл».

ИкIи къелат, и тхъэIумэ лъэныкъуэр зэрытра-
ушщIыкIам нэхъ лажъэ емыкIыу. Арат кхъуэпIашэм
езауэу иджы зрихъэлIэжар Сэфар. ЗанщIэу кыщIыху-
жат къуагуэр.

* * *

Гъуашхъэжъым нэхъри кытригъэуэжа гу бам-
пIэр, цIыхум хуэдэу, къехъэлъэкIырт мышэм: гуры-
мырт, щэлурт. Мыбдеж дэтхэнэ зы жыгри, дэтхэнэ
зы къудамэри, дэтхэнэ зы лъэ увьпIэри и нэлъасэ узт
абы. ЗицIыхъырт нэхъуеинщэу, хъуам хэпамэрт, и
акъуш цIыкIухэр зыдригъэшщейуэ щыта жыгхэм, къуа-
цэхэм захищхъуэрт, епэмырт. Ибгынэжа гъуэм ихъэри
ар къиплтыхъащ, къипэмыхъащ, и бын цIыкIухэр е
щымыгъушщэж и цхъэ гуэгъур, Бгъэху, зэгуэрым кы-
къуэкIыжынкIэ гугъэ хуэдэ. АрщхъэкIэ ихъурегъэкIэ
псори нэщIт, щыIэт, гугъапIэншэт, гушIыхъэ хъэлъэм
къарур щIыху. ЩищIэн шыIэжтэкъым абдеж, и псэу-
плэжъым. Иужьрей и акъуш цIыкIуитIри уэшхыпс
къиуам зэритхъэлэрэ ибгынат ар, псэупIэ хэхай имыщIу
мэзыжъым хъэхэбасэу кышIэнэжат, гъуэгу цхъэхуи
иIэтэкъым икIи мурадыншэт, къраха лейм кыыхэкIкIэ
цIыхухэм яхуищIа гужьгъэжыр къыумылгытэмэ. Ауэ
ар хъэмыкум хэтIа джэлэсым хуэдэу къинат и гум,
кыыхъуэрт, щыгъушщэртэкъым. Иджыри илъагъу хуэдэ
кыщфIэщIырт цIыхум гуахъуэм фIиIуа мышцэ шырыр
лъагэу иIэту зрыхыфIидзэжар. Езым ар уз хуэхъужат,
кърихуэкIырт. А гуIэгъуэр кыщфIэщIыжыху и лъапэ
IушэхэмкIэ дэлэбейрти, и нэлур кърипIэстхъэхыжырт,
сурэт гужьейгъуэр зышыIуидзыж хуэдэ. Уегупсысыну
икIи бгъэщIэгъуэну телъыджэт а псэущхъэ лъэщым и
бынхэм я кIуэдыкIар зэрызэхуимыгъадэр: цIыху хабзэ
щIэпхъаджагъэм ихъар нэхъ хъэлъэу зыхищIат, при-
родэм и хабзэ ткIий захуэм икIуэдыкIам нэхърэ. Арат
а «джафэжь лъакъуитIхэм» гужьгъэжъ гъэтIылъа щIа-

хуищIари. Зэман дэклa нэужь, Iэщыхъуэхэм, пхъэхэх кIуэ мэзщIэсхэм къыжралэу хуежъащ Сэфар:

– Сэфар, жэщ зытIущ укъытхуэхъэщIамэ хъунт уна-кIуэрэ. Зы мышцэ хъэулей къыдэуэсащи, дигъэпсэур-къым...

– Сыт фэ лIы гупым мышцэм къывищIэфынур? Абыи ещIэ шынэ. Псэ иIэщ абыи.

– Уэлэхьи, къыдищIэфын дэнэ къэна, къыттегуш-хуэщам, ухуеймэ. Ари ди закъуэмэ сыт хъунт, адреихэри мэтхъэусыхэ, пщыIэхэр ятрекъутэ, уафэм къехуэха хуэдэ, жьэгум къыдоуэри, лэгъушым итри, илъри, ма-фIэри зэрегъэхь, хъуаскIэр къыхихыу. Пщыхъэщхэм зыдгъэпсэхуу жьэгум дыпэрысыну дыхуитыжкъым. Дэнэклэ къыщыттеуэну пIэрэ, жьydори дыкъэрэгъулщ. Алыхъым бийуэ къытщишами ярейщ. ЦIыхуми еIэнущ ар, убэлэрыгъ хъунукъым. НакIуэ.

ИкIи пэжт, аузым къедза мэзи хъупIэхэми цIыху лъэпкъ щимыгъэзагъэу къэунэхуат зы мышцэ. Зэры-жаIэмкIэ, – икIи шынэртэкъым, икIи укIытэртэкъым. Джьыдэ Iэуэлъауэ къыщыIурэ Iугъуэ щагъэурэ къыгба-нэртэкъым, ятеуэрт. Гъусэншэу псыхьэ ягъэIуэнIа дзыхь ящIыжыртэкъым. ЦIыху мэлтыхъуэри мэзым щIэтщ, ахъумэ нэгъуэщI Iуэху иIэжкъым.

– НтIэ, дыгъужь хъэщхъэрыIуэ къылъэIэсу, езыри делэ хъуауэ пIэрэ? Ар шынагъуэщ абы щыгъуэ, – хуигъэ-фэщаш Сэфар. Иджыри къэс илгъэгъуатэкъым икIи зэхихатэкъым абы мышцэр апхуэдизкIэ цIыхум ящы-ятэу, запыIуидз фIэкI. И гугъу умышцIмэ, къомыхуэкIмэ, уи гугъу къимыщIыныращ мышцэм и щытыкIэр, и псэу-кIэ хабзэ нэхъыщхъэр. Пэжщ, мышцэ пщэхухэр тIэкIу нэхъ бзаджэщ, ауэ ахэри цIыхум апхуэдэу пщыхъ-нукъым, пщхъэусыгъуэ гуэр имылэмэ. Хэбгъэзыхьмэ, уэ умылгъагъу щIыкIэ, езым гу къыплгъатами, зэрызыкъуа-мыгъэщIэным, зэрызагъэпщIужыным хэтщ.

– Делэкъым. Делэ дэнэ къэна, Iушыщэ и лажъэ ди гугъэщ, делэмэ, и щхъэ зэрихъумэжынур фIы дыдэу ещIэри. Дыпэлгъэщын хуэдэу зыкъытпэщIигъахуэр-къым. Iэщи я гугъу ищIыркъым. ЦIыху зырыз гъусэншэ хуейщ, бзаджэщ.

Сытми, щакIуэм и фIэщ ящIащ мэзщIэсхэм я деж «хъэщIаплэ» кIуэн зэрыхуейр. Езыми и жагъуэтэкъым ауз псор зыгъэгулэз а мышцэр зригъэцIыхуну. Пщыхъэ-щхъэм зигъэхъэзыращ: гуэбэнэчыр, гуэбэнэчымы щыщ уппIэ Iув тажыр зэкIуэцIипхэри, игъэтIылыжащ, пщэдджыжьым псынщIэу къищтэжын щхъэкIэ, и фо-чыр илгъэщIащ, дагъэ щихуащ, щтаучыщIэ дилгъхъащ,

гыныкѣуэхэмрѣ бдзашцѣлэшэхэмрѣ Гуэщэнэ хуищѣа чысѣ хэдыкѣам ирикѣутѣри – ари кѣэльтмакѣым ирилѣхѣэжащ.

– Уежѣнуш иджыри. Гѣуэгу махуэ! Ауэ дяпѣкѣэ сѣри сыздѣшѣ, ахѣумѣ хѣужынукуѣым. Сѣри сызигѣѣгѣусѣ уи хѣэм хуэдѣу, – жиѣащ Гуэщэнѣ. Фыз щѣалѣм и Гуѣэхѣр кѣышыгуфѣыкѣ щхѣэкѣлѣ, и нѣхѣр нѣщхѣейт, зызымыгѣэнщѣа лѣагѣуныгѣѣрѣ гузавѣрѣ кѣашцѣихырт.

– Ар сыт, си Бжѣо, а жыпѣлѣр? Сѣ куэдѣрѣ сыкѣѣэтынукѣым. Хѣѣри здѣшенукѣым. Си закѣуѣ сыкѣлуѣу псынщѣлу сыкѣэкѣлуѣжыну аращ.

Гуэщэнѣ жиѣахѣр гушылѣ псалѣѣт, пѣгушылѣжами хѣунут. Арщхѣэкѣлѣ хузѣфѣлѣакѣым гушылѣншѣ жѣуап иримытыжын: зыхищѣат ѣпкѣльтѣпкѣѣрѣ гукѣлѣ фызым и псалѣѣхѣм кѣашцѣѣлукѣа щѣагѣыбзѣр.

Етѣуанѣ махуѣм шѣджагѣуѣнѣужѣ щыхѣум, Сѣфар яыхѣаш мѣзщѣлѣсхѣм. Абыхѣм шѣджагѣуашхѣ нѣужѣым загѣѣпсѣхури лѣжѣэн щѣадзѣжауѣ арт. Я пщѣлѣкѣи я увыѣлѣпѣкѣи зѣрыщѣыху мыщхѣѣххѣр, зѣрыѣкѣлуѣлѣа кѣуѣхѣр плѣагѣурт. Пщѣылѣ лѣѣгур мылѣф гѣуѣщѣ щѣлѣлѣынкѣлѣ гѣуѣлѣыщѣлѣ-гѣуѣлѣыщѣлѣурѣ кѣыгѣѣтѣлѣытѣыкѣлат, тѣпѣлѣнхѣр зѣщѣлѣкѣуарѣ упщѣлѣм кѣлуѣщѣлѣышыхѣыжауѣ щхѣѣж и пѣлѣщхѣагѣыпѣ щылѣт, пщѣылѣ бжѣѣлупѣр пхѣѣн-кѣлат, кѣабзѣт. Ар зѣрыт хѣѣмыпѣиплѣ-тху хуѣдиз хѣун хуѣй цѣыклѣум кѣуѣаци чыци ирагѣѣкѣѣбзыкѣлауѣ ѣхуит-лѣѣхуитт. Мѣзщѣлѣсхѣр зѣрыхуѣфѣщѣн-кѣлѣ гушитѣлу гуѣшат. Зы гупым бжѣй жыгыжѣхѣр кѣагѣауѣерт, зѣгуаудырт, абыхѣм пхѣѣлѣѣфынѣ иращѣлѣрти, выпщѣэкѣлѣ хуѣйм кѣралѣѣфалѣлѣрт; етѣуанѣ гупым пхѣѣ зѣгуѣудахѣр ялушцѣырт, зи гугѣу тѣлѣа хуѣй цѣыклѣум щѣызѣтралѣхѣѣжырт, пхѣѣ кѣлѣыхѣхѣр щхѣѣхуѣу, пхѣѣ кѣлѣщѣлѣхѣр щхѣѣхуѣу. Дѣтхѣнѣ зы лѣжѣыгѣѣми хуѣфѣашѣ ѣзагѣѣ хууиѣлѣн хуѣйт. Псалѣѣм щхѣѣэкѣлѣ, жыг кѣѣбгѣѣуѣнур ит щѣыкѣлѣ кѣѣпщѣлѣыхун, пщѣлѣн хуѣйт ар пхѣѣ гуанѣ хѣунрѣ пхѣѣ кѣабзѣрѣ, фѣлуѣ зѣгуѣѣкѣлѣнрѣ пхѣѣщѣлѣтхѣѣ ищѣлѣнрѣ, зѣрызѣгуѣѣкѣлѣну бжыгѣѣр: плѣырѣ, иуѣ е пщыкѣлѣухыу, Гушцѣыныр-щѣ, Гушцѣыныр? Ар псом нѣхѣрѣ нѣхѣ зыхуѣсакѣын хуѣй лѣжѣыгѣѣт: укѣѣзымыгѣѣпщѣлѣжын нѣрыгѣуѣазѣрѣ ѣры-хуагѣѣрѣ зиѣ лѣыхѣрат дагѣуѣншѣу нѣхѣ зыхуѣѣлушцѣыр. Абы кѣыхѣкѣлѣ пхѣѣ Гушцѣыным епхат нѣхѣ есахѣр, нѣхѣ ѣщѣагѣѣлѣхѣр.

Зи кѣуѣйщѣѣин кѣикѣа мыщѣр зыкѣлѣрыхѣыжѣа гупыр гуфѣащ Сѣфар щахыхѣм, кѣѣлѣѣлуаш аргуѣру мыщѣ еѣуѣщѣлѣм щихѣумѣнхѣу.

– Мыр плѣагѣурѣ, мыр? Еплѣыт мыбы, – кѣрагѣѣлѣѣгѣуаш зы пхѣѣ дакѣѣжѣрѣ шыуан цѣыкѣлу хуѣдиз

хъун мывэсэху тыкырышхуэрэ. — Мыхэраш кызырытхуэр. Мыр пхъэм теуэмэ, уэлэхы, Ым жуимыгъэлэн.

— Сытым и дежхэра ар кыщыфтеуэр?

— Пщыхъэшхъэ тфысыжыгъуэрщ. Жэщми убэлэрыгъ хъунукъым. Махуэу кыаклуэркъым.

— Хъэщлэхыгъуэм кыоклуэ, — дыхъэшхаш зыгуэр.

— ФыщлэкI си мэзым, жиIу араш абы. Дыщлэхунухэщ, — гушылэхэрт икIи плейтейт мэщлэс гупыр. Ауэ иджы шэч кыытрахъэртэкъым ар Сэфар зэрылэщлэмыкIынуми, ауанымрэ гушылэмрэ нэхъ зрагъэлэтырт, лыгъэ зилэхэри кыэрабгъэхэри зэхагъэкIыжырт, зэрахъуэныжырт. Дыхъэшххэрт. УкIытэжу кыэтэмакыкIэщлэ кыахэкIырт. Сэфар, хъэщлэ дыдэм хуэдэу, ирагъэблэгъаш, гъуэмылэ Iыхъэ нэхъыфI дыдэхэр кыыхутралъхъаш. НэхъыжыгъэкIэ апхуэдэпщлэ кыылысыртэкъым абы. Абы нэхърэ нэхъыжъ, хэбгъэзыхъмэ, и адэм и ныбжыгъу хэтхэт гупым. Нэхъыжъхэми зыбгъурагъэтIысхъэну щыхуежъэм, щаклуэ щлалэр щыбагъкIэ кыелаш.

— Ар дауэ хъун? Сэ фи жыхафэгум сытетыну араш схуэфащэр, — укIыташ а кырагъэлъэгъуа тфысыпIэм клуэн.

— Уа, щлалэфI, узыгъэтIыс уиубыжыркъым, жи, гъащлэ кIыхъ ухъу! Ауэ мыр зыщумыгъэгъуапщэ... — кыэпсэлъаш Щытрам.

Ламэхэ Щытрамрэ Щысрамрэ — зэшитIри яхэтт а гупым. Щытрамт нэхъыжъ дыдэр, ар Сэфари и адэм и ныбжыгъу, кыыдэгъуэгурыкIуа лыжъ кыуэгъу, бжыфIэ лъагэт. И плъэкIэ кыабзэм нурыр кыыщлэхырт. И нэкIу кумбыгъэ кыелъэщлэхэхэр укIыталъэ кыыпщлэщлэ: напэ, нэкIу жыхуалэхэр цыхугъэ кыызырыкI зы мыхъэнэшхуэу зэзыхъэлIэж теплъэ илэт.

— ДыноубзагъэкIэ удгъэтIысыркъым абдеж. Уэ ульэпкъщ, уи закъуэ флэкI кыэмынами. Лъэпкъышхуэ тхъэм уищIыж! Укызыщлэнахэм я щIыхъкIэщ а тфысыпIэм уэ утIыс щлэхъунур, нэхъыжъ щуимылэжкIэ. Лъэпкъхэр щызэхыхъэм и деж ар хабзэу щытщ. Ар зы. ЕтIуанэу, куэд щлауэ жалэ асыхъэт дыдэм узыхуэныкыуэ, узыхуейм нэхърэ нэхъ лъаплэ, нэхъ пщлэ зилэ щымылэу. Мы гупыр уэраш иджыпсту нэхъ зыхуейр. Хэт и флэфI уи гугъэ мышцэ бийр и ужь иту пхъэ хыхыну? Хэт пхъэм зэ еуэхукIэ, тIэу зеплтыхъ, хэт щлэпхуэжыну и ужь итщ, хэти мышцэ кыехуэкIыным хыхъэжынуш. Апхуэдэу лэжыгъэр зэфлэкIынукукъым. АбыкIи пхуэфащэщ уэ а тфысыплэр.

Сэфар тIысаш. Нэхъыжъ псалъэм зыри пидзы-

жактым. КІуаш а пщыхэщхьэр кѳаугъэншэу. Кѳате-
уаІактым, мышѳери кѳыкѳуэкІактым. Мамыру нэху
кѳекІаш. ИтІани дзыхъ ямышІу нэху щыху плѳыр зѳ-
блэкІ яІаш. Сѳфари жеяктым. ЕтІуанэ пщыхэщхьэри
ещанэри кІуаш апхуэдэу, мамыру. «ХъэщІэ» кѳэкІуэ-
нум зытрафщІэжу зыхуэзыгъэхъэзыра, ауэ «хъэщІэр»
кѳызыхуэмыкІуэжа бысымым ещхъ хъуат мэзщІэс
гупыр. Япэхэм кѳакІуэурэ зэримыгъэпсэум пщхэкІэ
хузэгуэпу щытамэ, иджы кѳызэрымыкІуэм пщхэкІэ
нэхъ Іейжу хуэдзэлашхэхэрт. Хъуанэрэ мыфэмыцы-
гъэу щыІэр хушІатхъуэрт.

– Уи фІэщ пІы, Сѳфар, уэ укѳызэрыкІуар кѳишІам
абы, – жаІэрт. Я фІэщ хъурт, пэж дыдэуи, щакІуэр кѳы-
зэрыкІуам пщхэкІэ мышѳэм зигъэпщІкІужауэ.

– Ди кѳэкІуэгъуэ зэхуэмызауэ аращ, – идэртэктым
Сѳфар.

– Хъэуэ, хъэуэ, и фэр кѳуимытыну аращ абы, ауэ дэ
пхутетхынщ абы и фэр, уэ кѳытхуэкІ закъуэ!

ЕплІанэ махуэм уэфІ дыдэу, дыгъэпэзэу нэху
кѳекІаш. Тхъэмахуэ псокІэ бжей пщхэкІэ баринэхэм
фІанарэ зрамыгъэлэтыжу мэз щІагтым щІэлъа щІылъэ
пшагъуэр кѳэкІми кѳэхъуми я жылэ дзыгъуэ гъатхэ
хъэуа ІэфІым хэшпысэжат. Хъэуа утхъуар жэбзэжри,
бжей мэзыжъ щІагъыр лъэщІэху хъужат, жыжъэу
щытри, кѳэхъейри плъагъуу. Гъатхэ нур дыщафэр хуит
хъуауэ псэм кѳедэхашІэрт, мэзми щІэзт. Гур жыджэрт,
Іапкълъэпкѳыр жант, лъэтэн хуэдэ. Дэтхэнэ зы Іэуэлъа-
уэми хуэфащэ щІэжыуэ щІэтыжу джэрпэджежу жыжъэ
зэпридзыжырт мэзыжъым.

«Телъыджэщ ар: кѳуалэбзу бзэрабзэми, мэз пыупщІ
Іэуэлъауэми, цІыху макъми, шыкІэпшынэм хуэдэу,
кѳыдопсалъэ бжей мэзыжъыр. Езы бжей дыдэри тем-
ланкІэм ещхыщ: уеуэмэ мэзу», – игъэщІагъуэрт Сѳфар
ІэкІуэлъакІуэу ІушІа пхъэ кІыхъхэм (пхъэ хэха лІэ-
ужыгъуэщ) и Іэгу лъэщымкІэ теуэмэ телъэщІыхы-
журэ. ЦІыху гуащІэдэкІым едэхашІэ хуэдэт.

– Јло, Сѳфар, уигу ирихьыркѳэ ди пхъэ хэхыкІэр? –
кѳыбгъэдыхъащ абы Щытрам.

– Ирихъ дэнэ кѳэна, сыдихъэхаш. Абдж фІэкІ пщІэн-
ктым. Сыту Іэзэу фІушІрэ. Сыт мышхуэдиз зэрыфщІынур?

– Пхъэм щІэупщІэ иІэщ иджы: хэт и псэуалъэжъ
игъэбыдэжынуш, хэт псэуалъэщІэ ищІынуш. Кѳыд-
дэхуэр етшэжъэнщ. Зи мыхъуми, гъуэмылэр кѳы-
щІэкІыжынщ.

Сѳфар зыри жиІактым. Ар хэгупсысыхъат, зыгуэр
игу кѳэкІыжри.

– Уэ ухуейкэ, Сэфар, пхэ? – гукэкI ищIащ Щытрам.

– Мыр слъагъури иджыпсту сигу кэкIащ. Линэ куэдрэ кызыжиIащ, унэжым и щхэр зэгъэпэщыжын хуейщ, жиIэурэ. Ешри щигъэтыжащ.

– НтIэ, лIо укъызыщынэр? Пхэ IушIыныр кэзы-гъэхэзырхэм ядэлэпыкъу къудей, адреир дэ ди Iуэхущ. Пэжщ, Лалинэ жиIэр, фи унэм и пхъашхэр зэхуэкIарэ кхъуэщын е кээнжал телъхэжамэ, уи ней щыхуэ, упсэху укъыхамыщтыж итIанэ. ДяпэкIэ унэ гъэси мафIэ шIэдзи щыIэжыну кышIэкIынкъым. Дунейр зэтеувэ хуэдэщ, алыхым и шыкуркIэ.

Сэфар таучэл ищIащ Щытрам и гурылтым едэ-Iуэну, икIи гуапэу кэхуэбэкIащ адэ ныбжьэгъужым и псалъэхэр. «Ара хъунщ благъэжрэ дыжыныжрэ щыжаIэр: тIури укъэзымыгъэщIэжынщ», – игу кэкIащ абы адыгэ псалъэжыр. А махуэм кышщыщIэдзауэ ядэлажьэу щIидзащ мэзщIэсхэм. Япэ махуэхэми и итI зэтэдзауэ, щыхэтыр ямышщIэ мышэм пэплъэу щысакъым ар, ядэлэпыкъуат, ауэ ар адыгагъэ квалэнт, иджы Iыхъэгъу яхуэхуэати, псори кыхуэарэзын щхэкIэ, лэжыгъэкIэ ящIыхэжын хуейт. Езыр нэхъ зыхэзэгъэнур ищIэжырти, жыг кээгъэуэнымрэ пхэ зэгугуэдар кълъэфэлIэнымрэ зритащ, пхэ зэгугуэдыным хамыхэу. Абы IэкIуэлъакIуагъэ хуейт. Псоми ящIэрт Сэфар къару зериIэр, ауэ дэмылэжбахэм апхуэдэ дыдэу ящIыхуртэкъым, ягъэщIагъуэрт. Адрейхэм зы жыг кэагъэуэху, езым тIу-щы кыигъауэрт, пхэ кълъэфыгъуэм и дежи выпщэкIэ кълъэфым хуэдиз и закъуэ кърихэлэрт, кърилъэфалэрт. Пхэ зэгугуэдындхэмрэ зы-IушIэхэмрэ хушIэмыхэж хуэат. Япэм пхэ хъурей зэгугуэмугдарэ пхэ зэгугуэда мылушIарэ къащIэмыхуэу щытамэ, иджы апхуэдэр кIуэ пэтми нэхъыбэ хъурт, ухуеймэ пхэ сажнэ щыт. Ар зылъагъу, пхэ кIапэ фIэкI кызыхуэмыIэтхэр – нэхъ хэлэлхэр укIытэрт, нэхъ бзаджэхэр гуфIэрт. Езым а псоми гу лъитэртэкъым – лэжыгъэм нэрылъагъуу зэрыхигъэщIымкIэ арэзы къудейуэ арат.

– Уэлэхь, Сэфар, апхуэдэу дыбгъэлажьэмэ, Псыхуабэ урысхэри жылэ псори ирикъунмэ унапхэкIэ, – кышщытхуащ зыгуэр.

– Зэран-тIэ ирикъумэ? – кышадзыжащ абы.

– Апхуэдэу зумыкIыж, Сэфар, нэхъ машIэурэ Iэбэ. Баз уихъакъым, – жиIащ щабэу Щытрам, пхэ кърилъэфэлIам хэлпэри.

– КызыэхэлъэкIыркъым ар сэ.

Шэджагъуэнэужым гупыр щIэрыщIэу зэрыгуэшы-

жаш; пхъэ зыгуыцхэмрэ зэгуэзыгудхэмрэ цыху зырыз-
клэ нэхъыбэ ящӕш.

Сэфар гуныкӕуӕгъуэ илӕт, Гуӕцӕнӕ къызӕригъӕ-
гугъам хуэдӕу, щӕхыу зӕрымыкӕуӕжамклӕ. Лалини
гузавӕу къыппӕлгъӕнут. Абы и мурадт кӕуӕжу зыхыхъа
ӕуӕхум и хъыбар яригъӕщӕлӕну. Тхъемахуӕ зытӕуыцкӕ
мӕзщӕс зӕрыщӕлӕнур яжриӕну, мыгузӕвӕнхӕ щхъӕклӕ.
Арщхъӕклӕ къызӕригъӕхъеину, зӕражриӕнур ищӕр-
тӕккъым. Лӕжъащ апхуэдӕу жӕщ хъуху. А здӕлажъм
зӕрыкӕуӕжын щхъӕусыгъуи лъыхъуӕрт. «Джыдӕ жысӕ-
нуци, джыдӕ лей пщыӕм гъуӕнӕжу телъщ. Гъуӕмылӕ
жысӕлӕнуци, гъуӕмылӕ диӕр дыгъӕухыххӕ жаӕлӕнуц.
Псом нӕхърӕ нӕхъыфӕлӕ, пӕжыр жысӕмӕ. Щӕхыу сы-
кӕуӕжыну къӕзгъӕгугъӕри сыккъыдӕкӕлӕш. Мыгузӕвӕн
щхъӕклӕ, хъыбар язгъӕщӕлӕн хуейщ. Сӕри мӕзщӕс кӕуӕм
хуэдӕу зыгъӕхъӕзыраккъым. Емыкӕу иӕккъым абы», –
иубзыхуащ и щхъӕусыгъуӕри и ӕуӕхури.

Жӕщ хъури етӕысылӕжахӕщ. Мафӕлӕ ящӕш, ӕусыпс
фӕлдзащ. А пщыхъӕщхъм нӕхъ еша-елӕт цыхухӕр.
Хӕбгъӕзыхъм, езыхӕм зӕралъытӕжымклӕ, гуӕбӕн яри-
гъӕщӕлӕт, мо лгъӕжу лажъм зыдащӕлӕрӕ. Хӕт и блӕгъуыкӕ
узырт, хӕт ибгъ узырт, хӕт – и ӕӕблӕ. Зӕхӕубӕрӕжъахӕт.
Гуӕбӕн зыщӕ хабзӕр зыккъомрӕ зызыгъӕпсӕхуа, гугъуе-
хъым щыужауӕ лӕжыгъӕ хъӕлгъм щӕрыщӕу пӕрыу-
вӕжхӕраш. Мыхӕр икӕи апхуэдӕтӕккъым. Замыщӕлӕжурӕ
яхузфӕлӕмыкӕлӕнум хуӕдизклӕ зӕгуӕуӕжахӕу къыщӕлӕ-
кӕлӕнт, Сэфар зыккъыкӕлӕрамыгъӕхун щхъӕклӕ. Абы езым
гуӕбӕни ищӕлатӕккъым, и ӕӕпкӕлгъӕпкӕи узыртӕккъым –
нӕхъ жан хъуат. Махуӕ уӕфӕлӕм иужьклӕ пщыхъӕщхър
къӕщӕлӕжжати, цыху щӕлӕнтӕлӕ щӕлгъуыщхъӕжахӕм я
щӕлфӕм занщӕлӕу зыпхидзащ, тхытхыу. Кӕагуӕ ӕуу, джӕ-
дыгу – щхъӕж иӕ щыгъын хуабӕр щатӕлгъащ. Сӕфари и
гуӕбӕнӕчыр щитӕлгъащ, а щӕлӕжъ дыджыр зыхимы-
щӕми. Нӕхъыжъхӕр мафӕлӕм къетӕысӕкӕлахӕщ, иджыри
гум и мыжагъуӕ хуабагъӕм зрагъӕуу. Зӕ зым, зӕ адрейм
хуӕмурӕ, ӕдӕбыгъӕ хӕлгъурӕ лӕрыгъу ӕуу зытрищӕлӕ
я ӕгу тхъуӕплъ пхъашӕхӕр мафӕлӕ бзийм хуашийрт,
иыкӕуӕклӕ ныкӕуӕсу къыхӕджӕла пхъӕ дзакӕлӕхӕр ӕ
щӕлӕнӕклӕ мафӕлӕкум кӕлӕщӕлгъӕкӕлӕуӕтӕжырт. Апщӕлӕнӕху
пӕнкӕл цыкӕлӕ мелуанхӕр къыхыхырти уӕгу кӕлфӕлӕм
дрихъейрт.

Апхуӕдӕхӕм деж мӕзщӕс лӕы гуыр лӕжыгъӕ ӕуӕху
тепсӕлгъыхъыртӕккъым. Ящӕрт псоми зи чӕзур – зӕште-
гъӕу хъыбар къыхадзӕным пӕлгъӕрт. Ауӕ абыхӕм я
зӕштегъӕур зыри умылӕжъу ӕуӕхуншагъӕклӕ езӕшахӕм
я гушыӕлӕ гуемылӕм ещхътӕккъым. Лӕжыгъӕ хъӕлгъм

иушыгуа лЫ гупыр хуейт гурэ псэклэ, акъылкІэ шапхэ сэбэп зыхалъэгъуэн гуэр. МафІэм бгъэдэс нэхъыжьхэм къайувэкІат щІалэхэр, пщэфІэн Іуэху хамытхэр. МафІэм бзийр къызэрыдэуей-зэреухыжым елтытауэрэ, гъуапІафэ нур зэхуэмыдэм зэ наІуэу, зэ хэужьыхэжу къыхишхуэтыкІырт кІыфІыгъэм цІыху нэкІу зэмышххэр: цІыху пэшыкЪу лъагэ задэхэр, жьакІэ зэщІэкІэжахэр, мафІэ нэхум жану пэлыдыж нэ фІыщІэхэр. Дэтхэнэри нэгъуэщІым жиІэnum ежъэрт, япэ илгъэдэну хуейтэкъым. Зракухырт, нэхъыжьым еплтхэрт, ежъэрт хыбар кІапэ къэлуным. АршхэкІэ зыми зыри жимылэ щІыкІэ, хыбар нэрылгъагъур, уафэм къехуэха хуэдэ, гуп бэлэрыгъыжам езыр къыхэхуаш. Нэцанэм пэмыжыжъашэу зы пхэа дакъэжъ къехуэхри лгъахыцыр къыпылтгъэу мафІэмкІэ къэлтэеижащ.

– Ыхы! Уэлэхэ, къэсамэ!

– ЩІэху...

– ЩІэху, Сэфар, уи фочыр, – къыщылтгъэтахэщ.

– Зэ фызтэувыІэт, фымыпІейтейт, – къэтэджащ Сэфар, и гуэбэнэчыр фІгуэ зрикхуэкІащ, хывыфэ бгырышх бгъуфІэр зыщІикхузащ, ушщІэ тажыр зышхэрикуаш, и жъэгъумкІэ щІипхыкІыжри ежъащ. Фочи къиштакъым.

– Сыт пщІэр, Сэфар, сыт пщІэр?! ФочымкІэ еуэ... – кІэлтэежъащ гупыр.

– Хъэуэ, ар зыхуейр сэ сощІэ, – идакъым. Щымыштум, хэт бжэгъу упэщІа, хэт джыдэ кІы кІыхь – Іэщэ къызэрыгуэкІ зэрагъэпэшу щІадзащ. Щытрам Сэфар и фочыр къиштащ. ЩакІуэр зыхэтыр къагурыІуа пэтми, тегушхуэртэкъым лЫ закЪуэр апхуэдэ Іуэху дзыхъэджэ хагъэхэну. Я фІэщ хъуртэкъым...

– Езыр пІыгыххуэрэ и лгъэбжъанэхэмкІэ къыдІэлэбеинурэ уи кІуэщІыр кърихынуш абы, – жиІэрт Щытрам, – узэхіІуэнтІэнщ.

– Уэлэхы, и плІэ лгъэбжъанэхэмкІи уи щхъэфэр къыфІилгъэфынурэ уи нэкІум трикхуэжыным – араш абы и хабзэр, – игъэгужьейгъуэрт Нэгъуей.

– И Іупсыр-щэ, и Іупсыр?! Ар зэ уи нэкІум къриупцІэмэ, зыри умылгъагъужу, уимыгъэбауэу уегъэгужьейри зыхуейр къуеушэ, – я фэ дэкІа фІэкІ пщІэнтэкъым мыщэм къуишщІэфынухэр, и Іэмалхэр. Зэрызэ абы пэщІэмыхуа яхэмытыж хуэдэт. Ауэ зыми игъэунэхуатэкъым, ІуэрыІуэтгъужу зэхахэр иджы я фІэщыпэу жалэж фІэкІ.

Сэфари ищІэрт гужыгъэжъ зиІэ мыщэ губжым и хабзэхэр. Шэч къытрихъэртэкъым абы, а мэщІэс гупым къакІэрыхъыжъа хэкІэкхуэкІэр гугъэтІысыгъуэ лгъы-

хъуэу зэрызеджадэм. Дауи, ар зыхуейр и гу бампIэр зэгъэху цIыху гуэрэм трикътэнырт. Арыншэу а «мэ шыугъэ гуащIэр» къызыкIэригъэцыцыкI «джафэжъ лъакъуитIхэм» жыжьэуи пхукIуэлIэнтэкъым – запыIуидзынут: арат я хабзэр цIыхухэр хъэкIэкхъуэкIэкIэ зэджэ мээщIагъ псэуцхъэхэм, псом хуэмыдэу, мышцэхэм. ИтIани мыр псэемыблэжу, и нейр ящыхуауэ цIыху щIэлъыхъуэр Сэфар къыгурылуэрт. Тхъэм ещIэ ар и пIэ къызыша дыдэр здэщылэр, ауэ абы лей зриха псэуцхъэ хейм и нэхейр иджы мээщIэс лIы гупым къайуэжат, сыт щхъэкIэ жышIэмэ, ахэри цIыхути. Сэфар жиIа щхъэкIэ мыбэяууэ гупыр щызэрызехъэм, къэувыIэжри, аргуэру ялъэIуащ:

– КхъыIэ, фымыгузавэ, фымыIэуэлъауэу пщылэм фетIысыллэжыт. Зэран фыкъысхуэмышъу. Уэри, Щыт-рам, фочыр гъэтIылтыж, абы ухуеиххэкъым. Зэран фIэкIа, ар иджыпсту сэбэп хъунукъым.

– АтIэ, укътыхуеин хъумэ, къыдэджэ. Дэ хъэзыру дыножьэнщ.

ЩакIуэр ежъэжаш пхъэ дакъэжъыр къыздилъеикIа лъэныкъуэмкIэ иунэтIри. МафIэ нэхум къышэрыкIа цIыхум и нэр, кIэгъуасэм хуэдэу, кIыфI зэфэзэщым къыщипхъуащ. Зыри илъагъуртэкъым. КъэувыIэри щIэIуэтыхъащ, и нэвагъуэхэр илъагъужыху. «Си щIыбагъымкIэ зыкъызимыдзкIэ мыбы», – къэкIащ и гум. ИхъуреягъкIэ зиплтыхъащ, арщхъэкIэ илъэгъуа щIагъуэ щылэкъым. ДэплъеиIуэри, уафэ фIыцIэм къилыдыкI вагъуэхэр наIуэу къыжьэхэуащ. Ауэрэ кIэгъуасэпсым хуэдэу зэхэщIауэ щыта жэщыр зэхэжэбзыкIыу хуежъащ. Къилтэгъуащ жыг щхъэкIэхэр, гъунэм щыт дей гуэрэн гъуацэхэр. Хъэуэ, жэщыр а къызэрыфIэщIам хуэдэу кIыфI дыдэтэкъым. IэплIакIуэ жыг лъэдий абрагъуэхэр белджылыуэ зэхицIыхукI хъуащ. Жэщым щIэт хабзэ нэхугъэ къарууншэр мээ щхъэкIэ пцIанэхэм яхуэмыубыду мээ лъабжьэми нэсырт. Хуей тафэмрэ мэзымрэ щызэщылъ гъунапкъэ дыдэм и деж ныбжь фIыцIэ гъумыщIэ гуэрэм зыщыхуцыхъырт, хъэлтэу зытеувэ мээщIэщ гъурыкIэ-бжъэрыкIэхэм я зэхэщIыщIэ макъыр къэлурт. «Iэцэ мэлтыхъуэ ари», – къыгурылуащ Сэфар. ПыушIахуэ дей лъэдакъэжъхэр къыхищIыкIурт, ауэ щIым хэфыхъа лъабжьэжъхэр зэпкърыщэшу къищтэн щимыгъуэтыжкIэ, аргуэру лыхъуэн щIидзэжырт. ЦIыхур къилтэгъуа щIыкIэтэкъым. Иджы цIыхур зыхуейр езым къимыгъащтэу япэщIыкIэ мышцэм гу къылтытауэ зыкъыфIигъэщIыну арт. Сэфар ищIэрт, апхуэдизкIэ гъунэгъуу зэкIуэлIа мышцэм къимыщIэ щIыкIэ

езым кыгъаштэмэ, ар гужьеярэ и къарур шлэхуауэ, и нэми кытрихъауэ зэрышлэхъуэжынуур. Абы хуейтэкъым щаклуэр. Иклэм иклэжым пхъэ дакъэжь нэхъ зэрыфыгылуэ кыгъуэтри мышцэм зыкыилэтащ, апщлондэху пхэнжу къепща акъужьым зигъээжри, цыхумэ гъунэгъур кышлхъаш. Зы псэущхыи щылакъым, зэмыжъа къэхъугъэ гуэр имышлэххэу кыыклэшлээрыхмэ, къэмыулэбжыу. Мыщэр тэлайклэ къеплъаш цыхум. Ар дей гуэрэн къуагъым кыыкыуэщ къудейт. Къыпхуэщлэ нукъым мышцэ акъылым къэкI псор, ауэ мыр япэщыкыкыкыуэлэбжыаи, иужькыкыкыуэщлэжри, и нэгум аргуэр кышлудзэжаш махуэ гулэгъуэр, машэ куум ихуауэ кымыкыжыфу ис Бгъэхур, гъушI гуахъуэм фIалыа и шыр цыкылуэр, цыху зэрыгъэкIий-зэрызехъэ къомыр, езыми кыыкыуэщлэалыа гуахъуэр, и тхъэкIумэ теушцыкылар. (Арат ар, ара дыдэт. Сафари кышцыхужат Къуагуэр). «Иджы, мес, щытщ апхуэдиз къезышлэ лъэпкъыр, гъунэгъу дыдэщ, зэ кыыкыуэщлэалыам хуэди ифыгъкъым, афIэкI баши кыыхуишийркъым, тхъэкIумэр зэрытраушцыкыкы бжэгъу кърэкъэши илэкъым. Зэ лгъэгъуэм лгъэлэсынуур». Арат зылгыхъур мышцэри, пхъэ дакъэжыыр зылэшлгъэхужри, зиущэхуурэ дей гуэрэн къуагъым кыыкыуэкIаш, и кыилгыгъуэм лгъэпошхъэпо кыыхуэмыхъужынIа щхъэкIэ. Иджы мышцэдрэ цыхумрэ я зэхуакум зыри дэтыжтэкъым, къуаци, чыци, жыги – тафэ шцIанэт. Тафэ лгъапэ дыдэм кышщыувылэри аргуэр цыхум къеплъаш, кыимыль шцыкIэ, икIи заншлэу зыхишлэщ цыхури езым зэреплъаклуэр, зэрешаклуэр. АтIум я гупэр зэхуэгъэзат, бэлэрыгъа хэттэкъым, зэлуплъэхэрт. Жэщ кыфIыгъэ шцIапщIэми хуэмыгъэпщкылу я нэджыджэхэр зэхуэзэрт, зэлуэрт. Зэманьжыбрауэ щытыжамэ, бгъунж Iушэ зыхуишIынти зылуидзыжынт. Хуейтэкъым а лгъэпкъ бзаджем запишлэну. Ауэ иджы сытым хуэкIуэжынт? Хэт хуэгумэщлэжынт? ГурыфIыгъуэ здэщымылэж гъуэ шцылэ нэщIым зылэпишэжыртэкъым. Къыхуэнэжар зы хуэпсэгъуэ закъуэт, а кыпэщыт цыху лгъэпкъыр зэхикъутэн, зэхигъэщIышлэн, зэхипытIэн. «Ы-ы-ыхъ», – кыилъаш мышцэр гъуахъуэу цыхум зыкыридзыху фIэбэмащIэу, зэпкъритхъын къудейуэ.

Сэфари зыхуейр арати, псыншлэу зричаш. Хуэмызэ шцыкIэ куэдрэ егупсысауэ кышцIэкIынт ар мышцэм и ебэныкIэ хабзэу щытын хуейхэм. Цыхур зэщлгъээзрыхъ-зэщIикыуэу хэзыгуэн зи гугъа хъэкIэкхъуэкIэ IэплIэм зримыгъахуэу езыр Iэрыхуэу пхъуэри мышцэм и плIэ лгъакъуитIыр лгъэдий Iушэхэм щыфIиубыды-

кІаш, и лѣакъуэхэр хуит кѣищІыжын щхъэкІэ, жьэкІэ кѣыщыпхъуэм, лѣэбжъанэ жан кІыхъ кѣуаншэ зыфІэт и лѣапэр мышцэжъэ ущІам жьэдигуэжащ. Лѣымрэ мышцэмрэ лІанкѣанэну зонькѣуэкъу. Мыщэм Іэмал игъуэ-тыркѣым и кѣару псомкІи кѣелэну, лѣыми иутІыпщыр-кѣым мышцэ лѣэдиитІыр. Кѣэпхъуэну хуежъэмэ, мышцэ лѣапэр жьэдегуэжри, и Іапкѣлѣапкѣым кѣигъэсыр-кѣым. Иджы Іэмалу иІэжыр и пхэ лѣакъуэр кѣиІэту лѣым и ныбэ шабапІэм кѣеуэну аращи, ари хѣуркѣым: итІанэ лѣакъуэ закъуэкІэ щІым быдэу тетьжыфыр-кѣым — кѣытридзэнущ занщІау. Хъунут ар, мышцэм лІыр иІыгыу шытамэ, ауэ лѣым езым иубыдащи, Іэмал хуигъуэтыжыркѣым. ЩІым зэрыхуейм хуэдэу хуиту тет мыхъуж, щІэгъэкъуэн зымыгъуэтыж мышцэм и кѣарур фІокІуэд. Пэлѣэщыркѣым цІыхум. Ипкѣ псомкІи те-гуцІлэну, щІым хикъуэну йоІэ, арщхъэкІэ и лѣакъуэхэр, ІэдэІуантІэм хуэдэу, зыІыгъ Іэ кІыхытІым заукъуэ-дийри кѣызышагъэкІуэтыж, акъуш цІыкІу ягъэджэгу хуэдэщ. ИныкъуэкІэ уепІыну дыхъэшхэнщ: цІыхумрэ мышцэмрэ ІэпэзэрыІыгыу кѣафэм ещхьщ. Дауи, мы-щэм кѣэфэн и Іуэхукѣым, и Іэл ябгагъэ псори кѣызэшІэ-плѣащи, зымыутІыпщ цІыхуІэм йопхъуэ, пытай-пы-мытай жо пигъэныщІукІыну, зэрыхуээфІэкІкІэ и жьэ кѣупщхъэхэр зэтрекѣузэри егъэхъэжэ, Іупс цІанлѣэ зэ-пылѣафыжыркѣым кѣыжъэдотІэтІ. Кѣыжъэдедзыжри макъ губжъа шынагъуэкІэ гуІэгъуэм хуоджэ. КѣыпхуэшІэ-нукѣым гъуахъуэрэ гъуэгрэ: гугъапІэншэ кІуэдыгъуэм ихуа гъуэг макъщ. ПишхыкІыжыр езым и лѣапэращ. Ар щымыхъукІэ, и пхэ лѣакъуэр кѣепхъуатэри цІыху кІуэцІыр кѣрихыну и ныбэм кѣоуэ. ИтІани хѣуркѣым, гуэбэнэчыр Іувщ, лѣэбжъанэр пхыкІыркѣым. Лѣэб-жъанэ кІыхъ кѣуаншэхэр хывыфэ бгырыпхым хуозэри абы долѣадэ, фІонэ. А напІэзыпІэм ирихъэлІау Сэфар мышцэ лѣабжъэм лѣакъуэкІэ щІоуэ, Іэщ фІагъэжынур зэрытрадзэм хуэдэу, мышцэр бгъукІэ иреуд. И плэ лѣакъуитІри и щхъэри щІым иригуІауэ цІыхур лѣэ-гуажджэмышцхъуэ мышцэ дзаждэм тотІысхъэж. Мыщэр йо-лѣэкъуауэ, мэлѣэпІастхъэ, щІы фІыцІэ шабэр бгъукІэ къретхъу. Ари хуэхъуркѣым фІэгъэнапІэ е щІэгъэкъуэн. ЩІыщІэ ІэшкІэхэр, кѣуанщІэм хуэдэу, лѣэныкъуэкІэ мэлъей. Кѣритхъуащ апхуэдэу лѣэмыІэсыжыху. Зыхуэ-зар нэхъ лѣэщт. ІэшІэкІыфакѣым. ЕмышщыІэкѣым. Мыщэри ешагъэнт, зихъунщІэм ныкъуакъуэурэ. Са-быращ тэлайкІэ. ТекІуам адэкІэ кѣрищІэнум пэллѣэ хъунт. ТІэкІу еІэжа мазэр апщІондэху кѣыдэкІуэтеящ, хуей лѣапэри и нур фагъуэ щІыІэм кѣигъэнэхуащ.

– ФынакІуэ иджы, сыт к'ээх'уами, зыгуэр к'ээх'уаш абы, – жиІащ Шытрам, мышцэ г'уэґ мак'быр щызэ-хахым, – иг'ащІэм зэхэсхак'бым сэ апхуэдэ псэушх'э мак', щх'эфэщыр ег'этэдж. Дедэл'уэн хуеяк'бым! Мыб-дей дышчысурэ шІалэ зак'уэр к'еѳедг'эукІамэ, Щауэ-ллок'уэхэ я л'эапк'быр к'уедг'эал'х'эжаш. Беттэмал!

Ламэ Шытрам и ныбж'бым зэрыхуэфашэм нэх'рэ сыт щыг'уи нэх' жыджэрт. Ауэ иджы псынщІэ дыдэ х'уат, пІащІэрт, шІалэхэри цІых'эжыртэк'бым. Х'э-л'т'эу шІег'уэжат. И напэм хутег'эхуэжыртэк'бым Іэ-щІэкІа делаг'э-щыуаг'эр; Сэфар к'ээзышами, абы те-зыг'эг'ушхуами, зи Іуэхур к'ээзыг'энауэ мышцэ Іуэху к'эезыхуэкІхэми – псоми пх'аш'эу яж'эхэл'энут, ар-щх'экІэ, к'ызырыщІэкІымкІэ, псом нэх'рэ езыр нэх' к'уанш'эт, езырат к'уанш'эр. Дауи, и гуг'ак'бым абы щакІуэр зэрыщакІуэ хабзэм хуэд'эу мышцэкІуэну – Іэ пІанэ-л'т'э пІанэрэ Іэщэнш'эу мэзым шІэтым я нэх' л'т'эщ дыдэ х'экІэк'хуэкІэм иуж' их'эну. ИтІани щх'э хуида апхуэдэ делаг'э?! Зиг'эк'уэнш'эжырт.

Нэмыс шІыкІэ жэщ нур мыджэмьщІэ тІасх'эм пхыпл'х'эмэ, зыгуэр щылт' хуэдэщ, зыгуэри щыс хуэдэщ, ауэ зыри белджылык'бым. Мыщэм к'ырищІанур к'ыри-щІауэ иджы цІыхур ешхыжри щх'эщысщ, жарі аращ я гуг'ар. Арщх'экІэ Сэфар и мак'быр гузэвэг'уэнш'э ма-мыру к'эІуаш:

– Х'уонщ иджы фык'такІуэми, фык'такІуэ.

Арыншэми зыри к'эувыІэжатэк'бым, ауэ Іэнкун х'у к'яхэкІат. Бг'эдэл'т'эдахэщ, нэх'ыж'быр япэ иту.

– А Сэфар! Сыту Іейуэ сыбг'эг'узэвэжа, упсэумэ аращ. Уделэщ уэ! Дэри дынэх' Іейжщ, – гуфІащэри губ-жыжащ Шытрам. Джыдэ, фоч, бжэг'у зыІыг' цІыху к'юмыр щил'таг'ум, мышцэм бэлых'у зих'уонщІэн шІи-дзэжаш, цІыхухэри к'эщтауэ зэрызехаш, л'ыр зыщ-х'эщыс мышцэм лІапІэ-еуапІэ л'ых'уэу, занщІ'эу еуэни дзых' ящІыртэк'бым: траг'эхуэнкІэ х'уунут Сэфар.

Шытрам фочыр мышцэ блэг'у шІаг'бым щытриг'э-псащ – Сэфар идак'бым:

– Х'эуэ, уемыуэ, и гуг'у фымышІІ.

– АтІэ сыт зэрыщІынуэр? – к'агурыІуак'бым цІыху-хэм.

– Зыуи сщІынуэк'бым. ДутІыппыжынщ, ауэ мыбы и тх'экІумэм фепл'ыт.

Шынапэурэ тІу-щы бг'эдых'эри епл'тахэщ мышцэ к'уагуэм и тх'экІумэм.

– Тобэ, тобэ... Тобэ ярэби, уэлэхьи, тхьэбзэ идзамэ, кIэщIылуэу паупщIащ ахъумэ. Уэра, Сэфар, ар?... – ягъэщIагъуэрт.

– ИгъащIэм тлэгъуакъым мыщэ утхьэбза. Тобэ-тобэ!

– ЛъэныкъуэкIэ фылукуыт иджы, – Сэфар и къэтэджыжи и жьэхуи зыуэ куэпкъкIэ мыщэм кIэщIэуэри щIихуэу иутIыпщыжаш.

– Уи-ит, мыкIуэмытэжъ, зыкъытпэщIумыгъахуэ афIэкI! – щIэгуюэжаш мэз псор къыигъэпсалъэу, макъ лъэщыжыфIи иIэг.

Слгъагу хуэдэщ мыщэм и щIэпхъуэжыкIар.

МэзщIэс гупыр пщыхьэщхьэшхэ щыпхар жэщыр хэкIуэтауэщ. Нэхъри щакIуэр япэкIи а мыщэм хуэзауэ зэрыщытахэм я хъыбарым игъэгувахэт.

– Сытми, дыбгъэукIамэ, нэхъыфIт, – жаIащ иныкъуэхэм.

– Фымыгузавэ. Фи гугъу къищIыжынукуым фэ абы. ЩIрет, мэзыр ин дыдэщ.

* * *

ХьэкIэкхъуэкIэ лъэщыр щIым хигуауэ IэпщэкIэ щIыгъ сыхьэтым, Сэфар зыри пэрыуакъым мыщэм и унафэр щIынымкIэ, я гуи къэкIыххакъым абы жиIар пкъутэ хъуну. Ялгъэуатэкъым апхуэдэ телъыджэ, цIыхум мыщэр, щынэм хуэдэу, къиубыду зэрыхуейуэ игъэтIылыжу. КъэуIэбжыхэт, ялгъагур я фIэщ хужыртэкъым, мыщэри, мэзри, уафэри Сэфар и щхьэуней Iуэху хъуауэт къазэрыщыхъур. Ауэ нэху къэкIри шэч къахыжат, щIегъуэжахэт:

«Ар делагъэщ – мыщэ губжбар дутIыпщыжаш, мис иджыщ ар дэ къыщыдэбиинур. Къытщыхьэпэнщ, дигъэпсэуххэнкъым. Аракъэ и кIэр пиупщIри мэзым щIиутIыпщхьэжаш, жыхуалэр. НэгъуэщI цыIэ? Ар япэ дыдэ жызыIа нэхъыжхэми ялгъэуакъым апхуэдэ щIэпхьаджагъэ, Сэфар дэ къыдищIам хуэдэ. Е езым иукIакъым, е дэ дигъэукIакъым. Къыддэдждэгуу аращ ар! ЗыкъыфIэщIыжаи абы! Уэлэхьи, Iэпщацагъэ къудейкIэ зыри зэфIэмыкIыну, ущыцIыхукIэ, акъыл гуэри уилэн хуейщ», – хуэхъущIэрт я фIэщу щакIуэм. Нэхъыбэу хуэпсалгъэр дыгъуэпшыхь, джэдум хуэдэу, абы иIыгъа мыщэм бгъэдыхъуэ емышлтыфахэрат.

– Пэжщ жыфIэр, пэж дыдэщ! ХьэкIэкхъуэкIэм ущысхьмэ, къызэродзэкъэжынуур пщIэн хуейкъэ, нэ-

гъуэщI мыхъуми, – щIигъэстащ Щысрами гуп цIыкIу кыъэщIэплъар. Щытрам ядэлуаш зыкъомрэ, зыри жимылу, ауэ и къуэщри абыхэм къадежьюуэ щызэхихым, хуэшэчыжакъым, япэрыуаш, нэхъыжьти:

– Щывгъэтыркъэ иджы а псалъэмакъ мышыур. Фи щхъэ и пIалтэ фщIэжын хуейщ, нэгъуэщI мыхъуми. Уэ пхузэфIэмыкIыну пхуэзылэжьым ухуэпсалъэжыныр емыкIуш – фIыщIэщ абы хуэфашэр. Мис араш пщIэн хуейр, нэгъуэщI мыхъуми, Срам (Срамт ар и шынэхъыщIэм зэреджэр).

– Сыт щхъэкIэ? Уэ дуней плъэгъуаш икIи куэд уошIэ. Ухуэза апхуэдэ хабзэ, зымыгъэпсэууэ къащыхъа хъэкIэкхъуэкIэр нэхъри къагъэгубжърэ яутIыппыжу?! ЛIо абы и ужькIэ къуищIэнур?! ДжэгукIейщ ар.

– Дауи, сэ нэхъыбэ слъэгъуауэ къыщIэкIыныщ, куэд щIэкIаш си нэгъу. Дунейм утеплтэ къудейракъым Iуэхур – гулътэ гуэри уиIэн хуейщ. Сэ гу зэрылтыс-тамкIэ, дунейм теткъым пэжымрэ захуэмрэ нэхъыфI, нэхъ лъапIэ. Фэ жыфIэр пэжкъым икIи захуэкъым. Дауэ Сэфар зыкъызэрыфIэщIыжар? Сабий жылэщIэм хуэдэ къызэрыфхэтыра? Хъэмэ фэ IэпщацагъэкIэ фызэджэ а къарумкIэ фи лэжыгъэ хьэлтэхэр зэрыфщхъэщIэтыкIыр фигу темыхуэрэ? Е иукIынури иутIыппыжынури хузэхамыхыжу мэз псэущхъэхэмрэ мэз гъащIэмрэ фэ нэхъыфIу фщIэрэ? Сыт а фэ жыфIэхэм пэжу е захуагъэу хэлтыр, шынэхъыщIэхэ?

– Мыщэфэр дэ езым еттыжынут абы, – къиIушэщаш нэхъыжьым и псалъэхэм Iэнкун дэхъужа щIалэхэм ящыщ зыгуэрым.

– Iэу, ар нэхъ щIагъуэжи, а жыфIэр! Мыщэри мыщэфэри зылыгъар езыраш. Сытыт ар фэ къыщIывэушщIы-жынур фэ щхъэкIэ, – дыхъэшхаш Щытрам, и Iэгухэри ину зэтригъэуаш, цIыху акъыл бгъунлъам и пхэнжагъыр игъэщIагъуэу.

– Хутетхынут, – къыщIигъужаш щIалэм, укIытэжыпауэ, щакIуэм хуэдзэлэшхэ гупри зэщIэдыхъэшхэжаш, я емыкIур здынэсышар къагурыIуэжри.

Арати, а дыхъэшх макъ хьэлэлым зэкIэригъэщIэжа, зэхуигъэарэзыжа гупыр жыджэру и лэжыгъэм иужь ихъэжаш. Абы щыгъуэ Сэфар еуэиригъэшхыу лъэбакъуэ лтэщкIэ къуажэм хуэпIащIэрт. И адэ шыпхъумрэ и фызымрэ мыгузэвэн щхъэкIэ, здэщылэ хъыбар яригъэщIэн, къигъээжэу гъуэмыли къызидихъын хуейт. И гурыфIыгъуэм дамэ къытригъэкIа хуэдэ, мэзщIагъгъуэгуейри абы и жыжыагъри къыфIэмыIуэхуу псын-щIагъэ гуэрым ихьырт, игури IэфIу къиубзэрэбзыкIырт.

«Уэ си Бжьо, уэ си дахэ, уэ си хужь IэфI, уэ пхуэ-
фащэкъым бгъэныщхъэжь унэ укъыщIэкIыну. Сэ
пхутеслъхъэнщ а лъэпкъ унэжъым лыдыжу къэнжалы-
щхъэ щIэрыпс. Дыщэ къэнжалуи пхутеслъхъэнт, згъуэ-
тамэ... Ахъумэ сытым ещхъ уи дежкIэ бзу бынхэр щы-
зэрызеххэ бгъэн бжыхъэкIапэжъыр? Сэ сомIэ иджы ар
зэрыщытын хуейр: уэри убжыфIэу, унэри бгъэдахэу...
Апхуэдэ хъунщ адыгэхэм унэгуащэ жыхуаIэр. Уэ
угуащэщ, угуащэ дыдэщ. Зы пщи зы уэркъи иIакъым
уэ пхуэдэ гуащэ...»

Сэфар и бзэр усэным хуэкъутэщатэкъым, ахъумэ
уэрэд мыухыжу зэхилъхъэнт а и гъащIэ насыпыр.
Хилъхъэнт а уэрэдым и гурыфIыгъуэри, и зэхэщIыкI
IэфIхэри, сабафэрэ иужэгъуауэ щыта, ауэ иджы гъэ-
щIэгъуэныщэрэ щIэщыгъуэ IэфIу кыыхуэунэхужа ду-
неижъри. «Дауэ сыхъуа сэ уэ ущызимылэм? Сэ сым-
щIами, уэрыншамэ, сыту ныкъуащэт мы дунеишхуэр.
Иджы, мес, хъэпIацIэри хъумпIэцIэджри, лъхугъэм
хуэуткIэрэпщцауэ кызыкIуэцIыкI жыг напIэ Iувхэм
къапих гъатхэм гуащIэри, лъыр кызызщигъапIэу
уэгу щхъуантIэм къидэхэщIыкI дыгъэри – псори дахэщ,
псори зэкIужщ. ФIыщ щыIэ псори: дэтхэнэ зыгуэрми
езым и къалэнышхуэ егъээщIэж, псэущхъэ Iэпкълъэ-
пкъыр гъащIэ IэфIыгъэм хуэнэпсейуэ зэщIэзыузадэ
мышхэнэлы къаруушхуэщ».

Ар езыри хуейтэкъым а къарум, хэбгъэзыхъмэ,
арат еуэ-eIэкIэ зыхыжыр, ауэ хуейтэкъым зиумысы-
жыну. И фIэщ ищIыжыну хэтг хыбар егъэщIэнрэ
гъуэмылэрэ щхъэкIэ кIуэжу. АрщхъэкIэ и гущIэм кууэ
къыщыхъейрти къепIэжъэжъурэ хуэллэныгъэ, щIэбэ-
гыныгъэ гуэрым и Iэпкълъэпкъ псоми зриубгъуэрт.
ЩIэкIуэжам и щхъэусыгъуэ нэхъыщхъэр джэ макъ
лъэщу зыхищIэ щыхъукIэ, къэувыIэрти, зиплтыхъырт
зыгуэр къыкIэщIэдэлухъ хуэдэ. «Ар дауэ? Си гъащIэм
анэ папщIэ, анэ папщIэкъым – анэу къысщхъэщыта
Лалинэ сигу къэмыкIыжыххэу лъыжышхуэ бэрагъуэ
сэ сызыщIэзытхъэкъуа къарур дэнэ къыкIа? Иджыри
къэс дэнэ щыIа а къарур? Ар сыту хуэмыхугъэ, ар сыту
дзыхагъэ си дежкIэ!» – укIытэжырт, зыхуэшхыджырт
иныкъуэкIи, жылэ псом къащIами ярейуэ. ИтIани абы
щхъэкIэ къанэртэкъым кIуэ пэтми нэхъ наIуэу къы-
зыфIигъэщIын Гуэщэнэ. И нэгу къыщIигъэхъэрт абы
зэрыхущIыхъэжыну, ар хъэлэлыгъэрэ къелъэIуфэ
мащIэрэ къызыщIых и нэ фIыцIэшхуитIымкIэ гухы-
хъэу къызырэIуплъэнур. Гуэщэнэ махэ хъууэ и нэ бзы-
гъитIым сыхъэ къытрихъэу утхъуаифэ къызырэтеуэнур.

Апхуэдэхэм и деж цыхубзыр нэгъуэщӀ зыщӀыпӀэкӀи мыплъэжу езыр зыкӀуэщӀыплъэж, зыщӀэдэӀуж хуэдэщ; апхуэдэхэм и дежщ Сэфари гужьейгъуэ ІэфӀ къезыту зыгъэсабырыжыр. «Хъэуэ, хъэуэ, делэ сохъури сэ! Сыт сэ сызэгупсысхэр? Абыхэм лӀы егупсыс хъунукъым. ЛӀыхэр абы егупсысу щытмэ, зылӀи дунейм къыте-нэжынтэкъым, цыхухъу защӀэ фӀэкӀ. Аракъым сэри сызэгупсысын хуейр – си Іуэхухэрэщ.

МэзщӀэс гупыр къысщӀейжащ, ахэр иджы цошына мышэм. Я фӀэщ хъуркъым нэхъ Іейжу къатемыуэну. Щхъэ умыукӀарэ, жаӀэ. ЯфӀэмащӀэщ а псэущхъэ лажьэ зимыӀэм цыхум иращӀар. ГъэщӀэгъуэнщ, лей зехъэнкӀэ ирикъуркъым цыхухэр. ЩӀэхыӀуэу къэзгъэззжу мышэм ищӀэнум сыкӀэлтыплтын, пхъэр ядыхэсхын – аращ иджы сэ си Іуэхур. Я фӀэщ пщӀын хуейщ ар афӀэкӀ цыхум зремызэуэжыну, и гугъу ямышӀмэ, шӀэч къызагъэхъыжащ мышэр нэхъ губзыгъэу, нэхъ хейуэ иныкъуэ цыхухэм нэхърэ. Акъыл кӀэщӀыгъэрэ бзаджагъэкӀэ дунейм пэщӀэувэн хуейкъым; дунейм езэуэн хуейкъым цыхур, сыту жыпӀэмэ, езыхэри а я Іэ пхъашэмкӀэ зӀащӀэ дунейм и бынхэщ, гъатхэ хуабэм къыгъэпсэужауэ мо пщӀащӀэжъ щӀагъым къыщӀӀэпщыж хъэпӀащӀэ цыкӀлухэм хуэдэу, мо хъандзэгу щӀы хъэмцӀы-ракӀэхэм жыджэру щыжэрдэмышӀэ хъумпӀэщӀэджыбэм ещхъыркъабзэу. Ауэ ар ялъагъуну хуейкъым а мэзщӀэс гупыр, хуейкъым я цхъэм зыгуэри иралтытыну. Ахэр зыхуейр мэзытхъэ хъунхэу аращ, зэрегуакӀуэу мэз гъа-щӀэр зэтраӀущӀэну. Сэ сщӀэнуми сыхурагъэтыжкъым. ЗакъыфӀэщӀыжащ, нэпсейхэщ, гущӀэгъуншэхэщ. Къа-рурэ бзаджагъэрэ фӀэкӀ щымыӀэжу ара-тӀэ мы дунейм? Дауэ дыпсэуну апхуэдэу? Хъэуэ, лӀыфӀ зырызи яхэтщ абы: Щытрам мыхъуамэ, къысӀэщӀаукӀэнт а мышэр сэ зэрысӀыгъыу, сэри къыслъӀэсынкӀэ хъунт. Дунейм ифӀри и Іейри зыгъэунэхуу къызэпридзыжа лӀыжкъым губзыгъагъэ гуэр къыхихагъэнщ гъащӀэм: абы и акъылыр нэхъ тэмэмщ, – Сэфар и апхуэдэ гуп-сысэхэм къагъэкӀэщӀащ и гъуэгур, гъусэфӀымрэ хъыбар гъэщӀэгъуэнымрэ нэхърэ нэхъ Іейуэ, икӀи Бэтэхышхуэ шӀэдыжкъым къыщысыжам игъэщӀэгъуащ, сыту псын-щӀэу сыкъэкӀуэжа, жери. КъэувыӀэри куууэ икӀи гуапэу бэуащ, дунейм и гупсэхугъуэ зыжъэдишэ къыфӀэщӀыжу ихъуреягъкӀэ зиплтыхъащ.

Цыхухэм языныкъуэр псалъэрейщ, я жъэр зэпы-мычу «пӀэрэпӀарэмэ», гуп зрагъэдэӀуэфмэ яфӀэщӀ. Ахэр хущӀыхъэркъым гупсысэ ухуэным елӀэлӀэн, абы къыхэкӀкӀэ жаӀэр псынщӀагъэщ, я псалъэри кунэфщ;

адрей языныкѳуэр псалѳэгѳуейш, нэхѳыбэрэ кІэлѳы-
плѳмэ, езыр-езыру гупсысэмэ, нэхѳ кѳашѳтэ. Мис а
етІуанэ цІыху лІаужѳыгѳуэм ящѳщт Сѳфари. Ар езэшѳы-
нутэкѳым и закѳуэ гѳуэгѳу теткІи, гѳусэншѳу лажѳэкІи.
Гупсысѳрт, гупсысѳрт, гупсысѳрт, кѳыфІлѳщІым щІихѳа-
уэ. Апхуэдѳу хѳуат идѳѳыри: махуэ ныкѳуэ гѳуэгѳуанѳр,
гу лѳымытѳххѳу, зѳрыхѳуар имыщІѳу кѳыкІужат. Ауэ
абыи зѳ мыгѳуагѳэ хэлѳт – а езыр арэзы зѳтехѳуа
гупсысѳ дыдѳхѳр, и гурылѳѳыр псалѳэ шѳрыуэкІѳ хуѳ-
хѳуэжѳынутэкѳым, и ІуэхущІафѳхѳм кѳахѳмыщІмэ. Абы
шѳхѳэкІѳ, нэхѳри псалѳэгѳуейт, ар акѳылкІѳ зѳ шѳхѳфѳ
илѳбѳ псор, и гугѳэхѳр яжепІѳкІѳ цІыхуи я фІлѳщ пхуѳ-
щІынутэкѳым. Абы кѳыхѳэкІѳкІѳ цІыху «пІѳрѳпІарѳхѳм»
Сѳфар ахѳмакѳѳфѳ ираплѳѳырт. Апхуэдѳу щѳымытамѳ, а
адыгѳлІ щакІуэ гѳуэзѳджѳм чѳнджѳѳакІуэ куэд кѳыхуѳ-
кІуѳнт.

Арати, кѳѳувыІѳри ихѳуреягѳкІѳ зѳплѳѳыхѳаш. Ду-
нейр мамырт, гѳатхѳ нур щабѳр кѳышѳхѳѳишѳху. Ауэ
кѳуейщІѳейм кѳызѳрыдѳх псы Іѳл даущѳмрѳ шѳд Іуфѳ
мѳзым кѳыхѳлукІѳ кѳанжѳ кІакІѳ етамрѳ фІѳкІѳ, нѳгѳуѳщІѳ
Іѳуѳлѳауи щѳлѳтэкѳым. «Дунейм, сытым ешѳх идѳѳи
мыхѳр, – пыгуфІыкІѳлѳщ Сѳфар, зѳтемышыІѳж пІѳшІѳ-
гѳуѳр кѳызыІурылѳѳѳ кѳанжѳхѳм щІѳдѳлѳури, – бзѳгу-
зѳхѳэ гуп фІѳкІѳ? Зѳри ябѳзыщІынукѳым, зѳри щІахѳумѳ-
нукѳым, зѳ щѳху гуѳр кѳышѳлѳгѳѳѳщѳыныр я насыпышхуѳ
хуѳдѳщ. Сыту пІѳрѳ идѳѳыри мыбѳи шыІѳр?» – хѳплѳѳѳуѳ-
мѳ, и нѳІуасѳ кхѳуѳпІѳшѳжѳѳыр аргуѳру хѳст а шѳд ды-
дѳм. Сытыт афІѳкІѳ зѳхуеинур щакІуѳр?! ЗанѳщІѳу, еса-
гѳѳпщІѳкІѳ кѳѳуалыжѳѳыр кѳипхѳуѳтѳщ, гын жѳѳгум
дѳплѳш. АршѳхѳэкІѳ еуакѳым, кѳыгѳѳѳнѳжѳш аргуѳру.
Дунейр уѳфІѳи гынри гѳушѳт.

«Адыгѳм кхѳуѳл яшхѳыркѳым, кхѳуафѳи хуеиххѳ-
кѳым. Пщѳнушѳи, кхѳуѳ уасѳм зѳри кѳрипщѳху хѳуну-
кѳым, гынрѳ фѳыз гѳуѳншѳджрѳ фІѳкІѳ. Дурыскѳым.
Ирѳсѳу хѳѳрѳмми. Сѳракѳым кѳѳзыгѳѳщІар!» – ирѳхѳѳ-
хѳѳжѳш Сѳфар и фѳчыр.

«НтІѳ, щѳыстІѳгѳѳѳни сѳ си Бжѳѳ кхѳуѳ уасѳм кѳышѳлѳ-
кІѳа гѳуѳншѳдж! Аращ мыхѳуххѳну пызыхѳѳѳар», – тѳ-
мѳму зѳрыгупсысѳжѳм арэзы техѳуѳѳат, иригушхуѳрт,
мѳшѳлѳми, цІыхугѳѳ тІѳкІу зѳрызыхищІѳм. Гѳуѳгуанѳ-
шхуѳ зѳпѳчауѳ пщІѳнтѳкѳым абы кѳуаѳжѳм шѳхуиу-
нѳтІѳѳѳм: жѳѳджѳрт, лѳѳбакѳуѳшхуѳлѳѳ бѳѳдѳт, гѳуѳгу
теуѳа кѳудѳй хуѳдѳт. Унѳри жѳѳѳѳѳѳтѳкѳым – шыфІѳ и
зѳ илѳѳыгѳуѳ дѳлѳѳѳѳу арт.

ЩХЪЭЖ ХУЭФАЩЭ И ІЭЗЭГЪУЭЩ

Мыбдеж Щытрам псалъэ зытлущкІэ щхъэхуэу гу щыльтытапхъэщ. Ауэ сытми жиІатэкъым Сэфар, ар нэхъ цІыху тэмэмщ, жиІэу. ИкІи пэжт. И гъащІэ кІыхъым абы кыипсэуамрэ и нэгу щІэкІамрэ кыыхихауэ губзыгъагъэ жани, гулътыти, ІэщІагъи иІэт, зыхэтым яфІэкІыу. Жыы дыдэ хъуа пэтми, и зэфІэкІри фІэкІуэдатэкъым. Абы хуэдэу зепхъэнкІэ хъуэпсэгъуэу бжамышх, хъуп, фалъэ, бэлагъ, пхъэхъ, баш, нэгъуэщІ унагъуэ хъэпшып-Іэмэпсымэ цІыкІуфэкІу Іэджи зыщІыф жылэм дэстэкъым. А псори ди мэххэм кыыщыкІ нэхъ пхъэ джей хъэлъэхэм кыыхищІыкІырт – чэщей щыкъум хуэдэхэт, нэхъ ягъэлъапІэ хъэщІэхэм кыыхуащтэу цІыхум зерахъэрт. Пхъэ ІущІынкІэ зыри кыыщІыхъэххэнутэкъым. А нэхъ пхъэ кІыхъми щхъэщыувэрти, гъуазэм хуэдэу ириплъэрт, лъэбакъуитІ къэс зэ ириупщІэурэ ирикІуэжырт, кІапси, мывэсэхуи кыимыгъэсэбпу, нэрыгъуазэкІэ ІущІэн щІидзэрт. И ІущІа пхъэхэри ІуантІагъэрэ къуаншагъэрэ я мылажъэу фочыкум ещхът, зэпаубыдрэ пхъэ сажнэ ящІхэм щыхадзэжкІэ, пшынэбзэм хуэдэу зуурт. Пшынэбзэм щыжыкІэм, сигу къэкІыжащ аргуэру Щытрам и зы ІэщІагъэ ящымыгъушпщэ, абы ищІа гухэр кыыщыкІуэкІэ жыжъэу къащІыхурт: я кІуэкІэм пшынэ макъамэ щІэтт. А псори зи Іэдакъэ щІэзыгъэкІыф лІыжъым, итІани, уІэщІагъэлІщ, жепІамэ, щхъэжэ щыхъунут. «Хъэуэ, сэ сыІэщІагъэлІкъым – сымэкъумэшыщІэщ, – жиІэнут абы, – цІыху щыуахэм пщІэ кыыхуамыщІми, и фэр ирахми, гугъу ирагъэхъми, щІыхърэ пщІэуэ щыІэм я нэхъ иныр алыхъым зыхуигъэфэщар а мэкъумэшыщІэращ. Аращ ар мэкъумэшыщІэуи кыыщІигъэщІар! Андрей цІыху лІэужыгъуэ псори абы кыытепщІыкІыжауэ арщ. Фэ флэгъуа куэдрэ кызытепщІыкІам нэхърэ кыытепщІыкІар нэхъыфІ хъуауэ? Ирикъункъэ ар уи фІэщ ирихъуну мэкъумэшыщІэм и лъапІагъыр? Хъэуэ, пхъуэж хъунукъым а цІэри а ІэщІагъэри», – жиІэрт.

Сэфар и закъуэкъым Щытрам хуэзар, Іэджемѳи ящІэж ар, тхъэнапэ сурэтым ита лІыжъ тэмакъкІыхъыр. Сэри сощІэж. СыщІалэ дыдэу абы и псалъэ, иджыпсту зи гугъу сщІыжахэр, щызэхэсхам, кыызгурыІуакъым сэ, си фІэщ хъуакъым, сымыхъумыщІэ, сыделэ хъунт: абы шыгъуэ гъуэншэдж лъапахъуэ зыщыгъ, фэ ІэмпІи зи блыгу щІэлъ дэтхэнэ зыри нэхъ сфІэлъапІэт сэ мэкъумэшыщІэлІым нэхърэ. ИужькІэщ сэ цІыху удэфахэм я гущыкІыгъуагъымрэ я щІэпхъаджагъэмрэ сапхыплъу

а псор кышщызгурылуар. Мэкъумэшынщлэр шагъэпуд зэманхэр – унэхъугъуэ лъэхъэнэхэщ. КъесхъэкIащ апщIондэху а щыуагъэ хъэлгъэм и хъэзабыр. Иджы сэри жысIэфынущ Щытрам и псалтэхэм къарыкI мыхъэнэр: «УкъэзымыгъэщIэжын зыгуэр уи фIэщ хъуауэ, хъэкъыу ппхыкIауэ абы урипсэуныр, абы удэпсэуныр – аращ узыхушIемыгъуэжыну насыпыр». Арауэ кышщIэкIынщ, а гурыфIыгъуэр, дызытепсалтыхьыж зэман жыжъэми лIыж хэкIуэтэ хъуакIэу, итIани зыкымыухуэу и аргъынэ Iыхъэ езыкъэкIыфу щыта цIыхум и къарури кызыхихыгъар. Псом хуэмыдэу Сэфар дэзыхъэхыр абы и лэжъэкIэрат. Еплтамэ, мо лIыж къуэгъу кIыхьыр, къэрабэм хуэдэу, пщэдджыж акъужьым иригъэщIын кыфIэщIырт, кIэлтыплтыжамэ, IэплIакIуитI-щы хъу жыгхэр кыизублэрэкIыкI борэнми Щытрам и кIэкъуащIэ къудейр хушIэмыупскIэххэн хуэдэт. Ар Сэфар кыгурылуэртэкъым: и гугъэт цIыхур зэрылажъэр къару къудейуэ, езыр мыщэм зэрэбэным е ентIыр абрагъуэхэр Iэпщэрэ дамэкIэ кызызэрихьым хуэдэу. АрщхъэкIэ еплъ пэтми, илъагъур а зы щытыкIэрат – Щытрам пхъэ кIыхь илушIми, къитхъусэ цIыкIукIэ хъуп кIуэцIыр къриупсыкIми – псори и зэхуэдэт: псынщIагъуэу, гупсэхуу, узыIэпишэурэ дахэу лажъэрт, сымаджэпIэм хэлъри а псэхугъуэ тыншым иригъэхъуапсэу кыиIэтыжын кышщыхъурт. Махуэ гуэрым пхъэ хэхынри и кIэм нагъасу хуежъати, мэзщIэс гупыр пщыIэм нэхъ жьыуэ етIысылIэжахэщ. Хэт и щыгъын бэлэбанэ хъуахэр зыгуэрурэ зэригъэпэщыжырт, хэт джыдэ илъырт, хэт унагъуэр зыхуеин Iэмэпсымэ-хъэпшып: гуцащхъэдэсэ, шкIэ пщэхъу, джыдэкI, шэмэджыкI хуэдэхэр игъэжэрдэмырт. Иныкъуэхэм ауэ загъэпсэхурт. Щытрам къитхъусэмрэ бжэмышх ныкъуэщIрэ къишцтэри пщыIэ жьэгу мафIэм пэрытIысхъащ. Сэфари псынэпс щыIэкIэ фIыуэ зитхъэщIыжауэ абы пэмыжыжъэу етIысэхаш. Еплтырт аргуэру а лIыжыым и IэбэкIэм. Къитхъусэм псэ хэту езыр-езыру а зыхуей дыдэм телэбэу, тетхъунщIыхъу, къриупсыкIыу илъагъурт. КъызызыфIэщIымкIэ, Щытрам и лэжыгъэр псори зэрыхъур къитхъусэмрэ бжэмышхымрэ зэлгъэлэсын хуэдэу зэриIыгъ къудейрат. «Дауи, сэри сщIыфынщ апхуэдэу бжэмышх, апхуэдэсэ сиIэмэ», – кылтадэрт и гум. ИтIани и нэм щIэлэуэтхыжырти, еплтырт. А здеплгъым нэрылъагъуу бжэмышхыр нэхъ псыгъуэ, нэхъ пIащIэ, икI пIащIэ псыгъуэ цIыкIур, набдзэ къурашэм хуэдэу, дахэу щIэгъэшэжауэ хъурт, е и кIыр зэфIэмыщIыкIт, е бжэмышх Iупэр Iумычт. «Хуеймэ, щхъэц налгъи кыыху-

хэупсыкIынуш мыбы пхъэм», – жиIэрт игукIэ. Еплтым-еплтурэ игу къэкIыжащ езым джэдыкIэ шкIумпIыр зэрыIэцIэкъутари, шыгъу иуб пэтрэ, игъащIэм зэрахъа убалтэр зэрызэгуиудари, блащхър IэмыщIэкIэ зэрыфIипIытIыкIари, и анэ шыпхъум «Iэрыгуэтхъыжъ», «Iэпщацэжъ», «Iэ пхъашэжъ» къызэрыфIищахэри икIи нэрылтагъу хъуащ лэжыгъэм къарум и мызакъуэу, IэкIуэлъакIуагъи, щIэныгъи зэрыхуейр. Сэфар и Iэхэм IэгуIэщI ищIурэ еплтыжащ, щысабийм IэщIэпIытIа джэдыкIэ шкIумпIым и файмэри къыщIихъэжащ абдей. Щытрам бжэмышхыр щIын иухати, пщыIэм щIыхъэжри зы хъупрэ зы пхъэхърэ къыщIихащ. Пхъэхъыр зей пэжым къыхэщIыкIат, абджым хуэдэу, къабзэ джафэт.

– Мэ, Сэфар, мыбы иришхэн щIэблэ тхъэм къуит, – къыхуишиящ бжэмышхымрэ хъупымрэ зэгъусэу. Сэфар зэрыхабзэу Iэбэн дзыхъ имыщIу, IэцIэкъутэнкIэ шынэри, и Iэгушхуэр хуиушIащ. – Мэ, мы пхъэхъми нысащIэм и дамэр трихынкъым, – къыщIигъуащ лIыжыым адэкIи, и пащIэкIэ щIэгуфIыкIыгурэ. «НысащIэ» псалтэм игъэукIытат лIышхуэр, губгъуэ жыбыгъэмрэ мэз гъудэбадэмрэ Iув ящIа и нэкIуфэми хуэмыгъэпщIужу укIытэх плъыжыгъэр къыщIэуат, ауэ пхъэхъым нэхъ тегушхуауэ Iэбэри – ари къыIихащ. Къыгурылуат тэмэму абы къыжриIа псалтэм щIэлъ щIагъыбзэр. «Пэж дыдэу, хъунуш Линэ зигъэпсэхужми. И чэзу хъуащ, – егупсысащ езыри, – абы къызжимылэми, сэри си гурылъ дыдэщ ар». «Насып сиIэщи, си Бжъоуи шыдахэ мыжэ хуэдэкъым – нэрыбгэ лъэщ хъуныфэ тетщ», – кыиIэфIыкIащ аргуэру и гур. Дыгъэ къухъэгъуэ хъуати, мэзщIэс гупыр пщыхъэщхъэ мафIэм зырыз-тIурытIурэ къекIуэжащ. Я IэщIагъэхэр: шкIэ пщэхъу, шэмэджыкI, джыдэкI сыт хуэдэхэр Щытрам ирагъэлтагъурт, абы къызэрыщыхъумкIэ хъуари мыхъуари зэхагъэкIыну. Зи IэщIагъэ игу ирихъым зигъэщIагъуэрт, дагъуэ зыхуищIыр ауан ящIырт.

– А зи унэ бэгъуэн, тхуей джыдэкI ящIу хэт илтэгъуа, – жриIащ пхъэр зэригъэдзэкI-къызэригъэдзэкIыжурэ. Ар зыжриIар куэдрэ емылIалIэу джыдэкI илушIар мафIэм тридзэри, езыри пэрытIысхъэжащ.

– Уэлэхьи, мафIэ щIэбгъэстын къудей пхъэкIэ, апхуэдиз бэлыхъ ухэтын хуэмей, Нэгъуей, зы пхъэгу къепхэлIэфынт абы узэрелалIэрэ, – дыхъэшхащ гупыр, зэрыгушыIэн зыгуэр къызэрагъуэтам ягу хигъахъуэрт.

– ФошIэ фэ куэд! Тхуейр IуантIэ фIэкI зэфIэщIыкIыркъым, – къызэдзэлэшхэкIащ Нэгъуей, захримыгъэутэщэн зэгуэп къызэрыщыджылар дэпщIэу.

– Хьэуэ, абы хабзэщІа къригъажьэу араш, пхъэгъэ-сынхэри япэщІыкІа ІушІын хуейуэ, мафІа бзийхэр захуэ дахэу лэгъуыщІэм къыщІауэн щхъэкІа, – къы-хидзаш нэгъуэщІ зыгуэрми.

– Езыр ирырепсэу а хабзэм, нэгъуэщІ мыхъуми, зы щІымахуэпхъэ игъэхъэзырыху. ИтІанэ дэри деплътынщ, хабзэ хъунумэ.

– Фытемыгушхуащэт, шынэхъынщІэхэ. Нэгъуей зыгуэр хещІыкІ абы. ПцІы хэмылтэу, тхуейр зэфІоІуэнтІыкІ, ахъумэ тыншу зэпыудынукъым икІи зэфІащІыкІынукъым. Нэгъуей къыфІамыІуэхуар тхуеикІым Іагур нэхъ зэрыщІиудырщ, – ар езым и Іуэхужщ, – щхъэщІаІытІащ лым и щІэныгъэншагъэр Щытрам. Ар мыхъуми, Нэгъуей куэдрэ иІыгыжакъым гушыІа утыкур. КъыкъуэкІащ нэгъуэщІ зыгуэр. Мэжид.

– Мыр шкІа пщэхъу хъунукъым, – жриІащ абы Щытрам.

– Пхъэ дыкъуакъуэ псори шкІа пщэхъукъым. ШкІа пщэхъур, къандесым хуэдэу, лъащІабгъуэу зэгукІыкІу зэпэувыжа къудамитІ зэхуэдэщ, зэвыгъэ лъэпкъ имыІау.

– Модэ, модэ, шкІэтхъэлэ ищІащ Мэжид. Хэт и шкІа итхъэлэжыну хуей? – япхъуэтащ ауаныр адреихэм. Нэгъуей Іэбэри пхъэ дыкъуакъуэ зэвыр Мэжид къыІи-хаш икІи зыми Іэрымгъэхъэу мафІа къызэщІаплтэм и лъэщыІа дыдэм ари трилтхъащ. Ди мыгъуагъэ зэхуэдэщ, жиІау арагъэнт. Хуейтэкъым игъэпсэлъэну ауаныщІ гупыр. Ауэрэ, дыгъэр къухъащ, къухъэпІа уафэ лъащІэри жэз лъэщІаифэм икІри тасыжъ гъуаплтэу щІаужыыхэжащ. Пшапэр зэхуэрт. Дунейм зиущэхуат. ИжырабгъумкІа ауз куум къыдих псы уэр хъушІа даушымрэ кІуэ пэтми зызыгъэткІий акъужыымрэ нэхъ Іауэлъауэ щыІэтэкъым. АпхуэдизкІа щэху хъуати, вагъуэижым хуэдэу, мафІам къыхих хъуаскІэхэм я пІанкІ макъыр фокІащІ уэ макъыу къыІуэрт тхъэкІумэм. МэзщІэс гупри щым джэдыкІампІау псалтэмакъыншэт. ИщІыІужжІа псэ зыхэтү бауэ Іапкълтэпкъ псори гъащІэм и купщІа ІэфІым хуэзыгъэуш, хуэзыгъэбырсей гъатхэмэ гуащІэр Іэрамэ-Іэрамэурэ пшапэ хъэуам кышІуригъауэрт. Абы игъэумзэх хъунт дунейри псэушхъэхэри. Природэм и зи телъыджагъэр зэи къышІамыщхъуэж ІэрымыщІ лэжыгъэ куухэмрэ и щэху къэщІэгъуейхэмрэ егупсысыж, зыщІэдэлуж хуэдэт псори, зэдэарэзыуэ: цІыхуи, псэушхъи, дунейри. Ауэ дэнэ щыпщІэн асыхъэтым щхъэж зэгупсыса дыдэр. ЦІыхуитІ я гупсысэ кІапи зэ-

темыхуэнкІа хъунш. Нэхъ пэжу жыпІанумэ, зэтехуэ-
нукъым. ИтІани апхуэдэ сыхъэтхэм и деж цІыху гуп-
сысэри джэгуакъым.

– Я алыхъ! – хушхъащ Шысрам, и къуэш нэхты-
жъым къышхъэщыту мафІа бзийм здыхэплъэм, – инш
уи къарур.

Гупым я гушыІа нэгухэри я ауанышІ псалъэхэри
зыри зыпэмылтэщын нэрымылтагъу Іа лъэщ гуэрым
ятрилъэщІыкІыжу дунегъэ гупсысэ куухэм я жбауэ
хъэлъэр къащхъэщигъауа хуэдэт. Зыми щыщыжтэкъым
Нэгъуей и джыдэкІри Мэжид и шкІа пщэхъури. Зыха-
щІэрт цІыхум хузэфІэкІ мащІэм уригушхуэнуи, уриде-
лэнуи, псом хуэмыдэу, урипэгэну, урищыкІыну зыри
зэрыхэмылтър. Абы щыгъуэ нэхтыбэу апхуэдэт адыгэ
гупсысэр. ЕмыкІу пщІы хъунукъым: ялакъым а зэ-
маным адыгэхэм иджы хуэдэу гупсысэ хэлъэтрэ акъыл
псыншІа тегушхуэгъуафІэрэ. Я гупсысэ лІаужыгъуэхэр
зэрыхъур псори тІут: япэрауэ, я псэуныгъэр къызэрызэ-
рагъэпэщын – я бынрэ я щхъэрэ зэрапІыжын шІыкІэр;
етІуанэрауэ, цІыху акъылми цІыху къаруми къимытІас
гъунапкъэншэу зы инышхуэ лъэщ гуэр зэрыщыІэр, икІи
абы цІыху напэмрэ псэуныгъэ хабзэхэмрэ къыхэхын зэ-
рыхуейр. Япэ гупсысэр акъылкІа гугъушэ дыдэ демыхъу,
къарурэ пщІэнтІэпскІа, хъэлъэми, зэфІагъэкІырт. За-
хуагъэри къуаншагъэри щызэхагъэкІыфырт а лъэ-
ныкъуэм. Ауэ етІуанэ лІаужыгъуэм зэрыхыхъэу, гуп-
сысэр блын дэгу быдащэ гуэрым къышигуэрти акъылыр
икъузырт. АбыкІа нэгъуэщІ зыгуэрым едаІуэмэ нэхъ
къащтэнут.

– Уэлэхы, инмэ-тІа, – пидзыжащ абы нэгъуэщІ
зыгуэрэм, – лІо дэ дызишІысыр? Гъатхэм къышыкІау
бжыхъэм пыхуж пщІащэм дрещхъш.

– Ар пэжш, абыкІа хъэри, кхъуэри, жыгри, цІыхури –
псори дызэхуэдэщ. Ауэ итІани дэ дыцІыхуш, – жиІащ
Сэфар, Щытрам еплъурэ, къыпэрыуэнІакІа шынафэ те-
ту. АрщхъэкІа зыри къышэрыуакъым. Андрейхэри хуейт
лІыжъым зыгуэр жрагъэІэну. Щытрам зэхимыхыххэ
пфІэщІырт абыхэм жаІэр. Гур мыдаІуэмэ, тхъэкІумэм
зэхихыркъым – апхуэдэ щытыкІа зи ныбжь хэкІуэта
цІыхухэм шІэх-шІэхыурэ къащхъэщыуэ хабзэщ, и нэр
къааплъэу шхъэукъуарэ езым и гупсысэ шхъэхуэ гуэр-
хэм хэтрэ къышхуэмышІэну. Абы гу щылъатэм, гупым
къыхадза псалъэмакъри ужыхыжащ. Иракуакъым
лІыжъым епхъэшэкІыу къызэщагъаун, я уэршэрым ха-
шэн шхъэкІа. Нэхъыжъти, пщІа хуащІын хуейт, шхъэ-
укъуэмэ, и тыншыгъуэм, гупсысэмэ, и акъылым. АтІэми,

зэхахауэ ящІэжырт абыхэм адыгэхэр епІэщІэкІыу Лиуан кыызэрызыщагъэуам, Іэбэми лъэмыІэсыжу зэрыхущІегъуэжар. Хъэуэ, Лиуан етІуанэ къэунэхункІэ щыгугъхэу аратэкъым, итІани абы хуамыщІа нэмысыр япшыныжмэ нэхъ къащтэрт. Сыт хуэдиз щІэныгъэ лъэпкъыр зыхэкІыжар а адыгэ пІэщІэкІэххэм я зэранкІэ?! Арат я гугъэр абы щыгъуэ. Сытми, щхъэж езым и гурыгъуэ зритыжауэ мэзщІэс гупыр щысащ аргуэру тэлайкІэ псалъэмакынншэу. Щытрам бгъэдэст мафІэм, и ІитІыр и лъэгуажэкхэм щызэтрідзэжауэ. И нитІыр мафІэ бзий кызыэщІэрыуам телпъызэрт, жыбгъэм и пшагъуэр иджыри зытримыхъа и нэдждыж фІыщІабзэхэм мастэнэбдз хуэдиз фІэкІ мыхъуу къарыщ нур бзий жан цыкІухэр къащІэджэгукІырт. Езыри и закъуэ фІэкІ зыми имылтагъуэ зыгуэрым хуныгугуфІыкІ хуэдэт.

– Пэжыр жыпІащ, Сэфар. Апхуэдэуш зэреплгъын хуейри, – къытащ лІыжбым жэуап, икІэм икІэжым, – ахъумэ, пщІащэм ещхъу, дэри дыпыхужынущ, – жыпІэу зыбгъэгусэрэ утІысыжмэ, куэд пщІэни! Ар Іэпкълъэпкъ щІэгъаллэщ, узыхумей гупсысэкІлэщ. Пэжыр жыпІащ, Сэфар. ИтІани дэ дыцІыхуш! Афэрым! – Абы и ужькІэ зыми къригъэблжыакъым а адыгэ философиер. Зыкъом дигъэкІри Щытрам кыыхидзащ:

– ЩІэми жьыми гъэми щІымы ямыужэгъу. КъафщІэ. КъэвмыщІэфынуамэ, къуажэ кыызэфт.

Псори зэлпгъыжащ: ещхътэкъым абы кыыхидзар адрейхэм я гупсысэр зытеухуа хъуам.

– ЛІо иджы къуажэхъ дыбгъэджэгуну ара, Там? – жиІащ и шынэхъыщІэ Щысрам.

– Умыджэгу, къащІэ. Ар джэгукъым.

– Дауэ жыпІа?

– ЩІэми жьыми гъэми щІымы ямыужэгъу. КъыбгурыІуа?

– Ар кыызгурыІуащ, ауэ апхуэдэ щыІэкъым. Уэ къэбгупсысащ.

– Къэзгупсысауи ирехъу. Зыгуэрым кымыгупсыса щыІэкъым.

Хэт псы жиІащ, хэт дыгъэ жиІащ. НэгъуэщІ зыбжани хуагъэфэщаш. Зыри хуээртэкъым. Къуажэ иратын хуей щыхъум, Щысрам гуэрэр пІащІэу кыыхуэужащ, къуажэ иритын игу пымыкІыу.

– ФымыпІащІэ зэ, сэ къэспІащ.

– ЖыІэт-тІэ, къэпщІамэ, хъэ дыбгъэгувэрэ, – жаІащ къэзымыщІэфахэм.

– Хъыршын, – жиІащ Щысрам, и жылэкІэмкІэ быдэу хикъузэу, си Іуэхуш ар армырамэ, жыхуиІэу. Зыкъомыр

дыхъэшхаш, нэшхыфлэу. И къуэш нэхъыжьыр зэгуэпалпъэкІлэкІэ жьэхуаш, и гуапэ хъуакъым ауаныр. Ауэ Шысрам и флэшпыу жиІэ хуэдэт – абы нэхъ ямыужэгъу шымылэу.

– Мис иджы уэ уоджэгу, узриджэгури умыщІлэу, хуэмыху!

– ТІум шыгъуи си дежкІэ хъыршыныц ар, – иригъэлеящ Шысрам.

– ТІум шыгъуи хуэмыхуц! – КъащыхуэмыщІлэ къуажэ хуагъэлъагъуэу щІадзащ. – Дортмэхъэблэ удот, – жиІащ Нэгъуей.

– Ахэр цІыху ябгэщ, – идакъым Шытрам.

– Ди гъунэгъу станицэр ефт, ди гъунэгъу станицэр. Къэзакъыжьхэр и хамэкъым абы, – къыхилъхъащ Шысрам. Шытрами арэзы хъуащ, зыри пидзыжакъым. Псоми ящІэрт ар и адэм и кІуэгъужэгъу тэрч къэзакъ гуэрым ириту куэдрэ зэрыщІар, бзэ, тхылъ иригъэщІэн щхъэкІэ. Бзэри ищІат хъарзынэу, еджэкІэ-тхэкІэ тІэкІуи зэригъэщІат. Ауэ и щІалэгъуэм къимыгъэсэбэпурэ, щыуж хуэдэу хъуати, цІыхухэми ящыгъушщэжат урысымэ къызэрыщыуар. Шытрам и адэм и гутъат Кавказ зауэшхуэм и ужькІэ адыгэхэмрэ урысхэмрэ я зэхушытыкІэ, я зэдэпсэукІэ кІуэ пэтми ефІакІуэм и къуэ пажэр куууэ цІыху сэбэп хъупхъэу хигъэхъэну, къулыкъу гуэрхэри игъэзэщІэфу. АрщхъэкІэ къехъулІакъым. КъыщІеыхъулІари зы мыхъэнэншэт. Илъэсих-блы ныбжьым къыщыщІэдзауэ, илъэс пщыкІуплІ-пщыкІутху хъуху здэщІа, зыщапІа, зыщагъэса станицэм къикІыжу щалъхуа къуажэм къыщыдыхъэжам, япэу къызыхуэзэжар динщІакъы хъэщыкъхэм я нэмышлърэ я Іумпэмыгъэрэт. Фыбгъэдэмышхъэ абы: джаур хъуащ ар, кхъуэл ишхагъэнщ, – ягъэлупырт апхуэдэ адэ-анэхэм я бынхэр. Ар зэхэзых сабий-щІалэгъуалэхэми ар дыдэр ин жыІэ цІыкІу Іуатэу, лажьэ зимыІэ щІалэм уэрамми къыщрадзыжырт. Апхуэдэу кърах Іумпэмыгъэр щилъагъум, диным пщІэ хуэзыщІадэр шынэжащ къызыхэкІа лъэпкъым хъэрэм къащІыпэнкІэ икІи нэгъуэщІ зыгуэрми хэтыжакъым и къуэр цІыхум зэрахэзэгъжын фІэкІ. Арат къызыхэкІар Шытрам и щІалэгъуэм игъуэта щІэныгъэр къимыгъэсэбэпурэ бзэми тхылъми щыуыныр. ИтІани пщІэншэу кІуэдатакъым адыгэ щІалэр урыс къэзакъхэм илъэс куэдкІэ зэрахэтар. И насыпу зыхуэзари къэзакъ унагъуэ лъэщт, псэуныгъэм и Іуэхугъуэ псоми хуагъэсэфыну, икІи цІыхуфІхэт. «Сэ уи адэм укъызитащ, Шытрам, ди бзэмрэ ди ІэщІагъэхэмрэ ухуэдгъэсэн, – кыжжриІэгъат

адэ ныбжьэгъум. – Дэ ди ІэшІагъэхэр куэд хъуркъым – тІу къудейщ зэрыхъур: щІым делэжьынкэ джатэ Іэшщэр быдэу тІыгъынрэ. Дэ узыхуэдгъэсэнур бзэ, еджэкІэ-тхэкІэрэ щІым зэрелэжьымрэщ. Джатэ Іэшщі зауэ-бани дыхуеижкъым. Дэ ди къалэнщ тхузэфІэкІым уедгъэсэн, уэ уи къалэнщ умыщхъэху дэ жытІэр пщІэну. Дызэрыпхушчытынур ди бынхэм хуэдэуш. УдгъэфІэнукъым, лей уэтхынукъым. Ухуэмышуу гугъуехърэ езэшыныгъэрэ щхъэкІэ укъикІуэтмэ, абыхэм хуэдэу, уэри тезыр птетлхъэнуш». Апхуэдэ программэм ипкъ иткІэ ягъэса-ирагъэджа щІалэм ІэшІагъи щІым зэрелэжь есэныгъэ псоригъуэташ, адыгэ къуажэжьым щапхъэфІ куэд къыдихъфын хуэдэу. Псалтэм щхъэкІэ, япэ дыдэ а къуажэм урыс хадэхэкІ щызыщІар Щытрамт. ЯпэшІыкІэ къуажэдэхсэр зыкъомрэ нэгъузкІэ хуеплгъэкІащ пІэтрэжан пІащэ плтыжьыбзэхэм. ТІэкІу дэкІри едзэкъахэщ. «Тпу, мыр дауэ яшхр? Мы джаурхэм ямышхын щыІэкъым», – хыфІэзыдзэжаи къахэкІащ. Ауэрэ нэхъыбэм яхузэрымыгъэгъуэту яшх хъуащ. ИтІанэ езыхэми къэбыстэ, нащэ, пІэтрэжан, пхъы жылэ къалгъыхъуэу щІадзаш. Ахэр зэрыхасэр, зэрызэрахърэ зэрагъэщІэн щхъэкІэ, Щытрам и хадэм къакІуэмрэ кІуэжымрэ зэхуэзэ-зэхуагъэщІагъуэу хуежъащ. Хьэлхуэ Іэнэм хуэдэу, псыІэрышэ жапІэ цІыкІухэмкІэ ІупщІэ-ІупщІэу зэпычыжа хадэм ухэплгъэну гузэгъэгъуэт, псэхугъуэт. АфІэкІ Іуэху имыІэу къакІуэ лгъыжэ щыІэхэт, Іэсто-о-фрилэхэ, жалэу ягъэщІагъуэу.

Абы и закъуэт?! ГъушІ пхъэІэщэ хэкум къызышар арат. Ауэ сытми къаульэпхъэщу щыта щІы пшэр бэвылгъэр вагъэ фІыцІэ зэфэзэщ дахэу ирагъэтІылтыкІыф хъуат абы и сэбэпкІэ. ГъушІ гулгъэмыжыр-щэ? ГупхъэтІэкІу гъэжыхъауэ абы гъушІ гу кІуэцІ идзыжыныр-щэ? Шэрхъыр гъушІ гулгъэгукІэ къузыжыныр-щэ?.. Ахэри абы хуэдэ Іэджи зи нэгу щІэкІа и къуажэгъухэм, фыбгъэдэмыхъэ абы, кхъуэл ишхагъэнщ, хужалэн дэнэ къэна, илгъэсипщІи дэмыкІуу, Щытрам и псэ жалэну, нэмэз хуащІыну хъэзыр хъуат.

Иджы гукъанэ ящІырт урысыбзэкІэ къазэремышпалгъэр: езыхэми зрагъэщІэнут урысыбзэ. И дэтхэнэ зы псалгъэми пщІэ хуащІырт. Хэбгъэзыхъмэ, хамэхэм Щысрам ягъэемыкІурт, ар и къуэш нэхъыжьым хуэфашэ пщІэ хуишІу емышпалгъэу иныкъуэкІэ зэрехъурджауэм щхъэкІэ. Ауэ, зэкъуэшитІым я зэхушчытыкІэмкІэ зыхащІэрт лгъагъуныгъэ гумащІэ нэхъыфІэ я кум зэрыдэлгъри, зыри жалэртэкъым.

– НтІә, кѳуажә кѳуатащ иджы, Там. Щхѳә кѳыджу-мыІәрә?

– Уә уукІытәжынущи аращ щІыжызмыІәр.

– ЖыІә уә, сә емыкІу зыри сщІакѳым, – тригѳәчыны-хѳащ Щысрам.

– АтІә, жѳыми щІәми гѳәми щІыми ямыужәгѳур жѳәгу пашхѳәращ. Пәжу жиІащ Щысрам, мы ма-фІәм сыздыпәрыплѳәм сигу кѳыигѳәкІауә аращ ар. Дунейм сыт тет ушалѳхуа, узыдапІыкІа, жѳы ухѳуми укѳәзыгѳәхуәбәж уи жѳәгу пашхѳәжѳым нәхѳыфІ?! Дунейм и ІәфІагѳри Хәкум и лѳапІагѳри абдежщ кѳыщежѳәр.

– НтІә, сә сыт сыщІәукІытәжынур? Сә сщІәркѳә ар?

– Феплѳыт итІани абы жиІәм. Сыт хужыплә хѳуну щалѳхуа жѳәгу пашхѳәм нәхѳрә хѳыршын нәхѳ зи гуры-лѳым?!

Гупым нәхѳ кѳащтәнут кѳуажәхѳ джәгу нәхѳрә лІыжѳым езым и нәгу щІәкІа гуәрхәр кѳахуиІуәтәжмә. Арауә кѳыщІәкІынт Сәфари псалѳәмакѳ екІуәкІым зыкІи пымышІауә кѳызыщІипхѳуәту абы и ныбжѳым щІыщІәушщІар.

– Уи нәхѳыжѳыгѳәр алыхѳым кІыхѳ тхуишщІ, Щы-трам, ауә илѳәс дапщә ухѳупа уә? – Щытрам зыкѳомрә пәрыплѳащ мафІәм, пхѳәдзакІә кѳыхәджәлар кѳыиш-тәри, пләнкІыр кѳыпылѳәлѳу щІигѳәкІуәтәжащ.

– Сәри? Бәратын инәралым Щәмел имамыр гѳәр кѳышишІа дыдәм илѳәсик сыхѳуу щытащ сә. Мис абы кѳыщыщІәдзауә уә кѳәбж дапщә сыхѳуами. – АрщхѳәкІә Бәратын инәралыр зыщІыхуи ар кѳәзыбжы-фыни мәзщІәс гупым кѳахәкІакѳым. ТІәкІу зиІәжѳәщ, гуапәу кѳышыгуфІыкІри езым кѳыщІигѳужащ илѳәс бжыгѳәкІә и ныбжѳыр здынәсар.

– Абы лѳандәрә илѳәс хыщІрә плІырә мәхѳу, сызә-рыхѳуу щытар хәплѳхѳәжмә, илѳәс хыщІрә пщІым щІи-гѳуащ.

– Урысыбзә куәд пщІәрә уә? – еупщІащ Мәжиди, ара хѳунт нәхѳ фІәгѳәщІәгѳуәнри. Ар щызәхахым, Щысрам я пашәу зытІуш дыхѳәшхащ, адреихәм ахәр щІәдыхѳәш-шар кѳагурымыІуәу зәупщІыжу зәплѳыжахәщ.

– Урысыбзә жыпІәркѳә, зиунагѳуәрә. ШкІә пщәхѳу пхуәмышщІми, ар пхужыІән хуейкѳә, лІыжышхуәбәра-гѳуә, – тхѳәжырт Щысрам.

– Урысыбзи тхылѳи сагѳәщІауә щытащ, тәрмәшу е писыру сылѳжѳәфын хуәдәу, – жиІащ Щытрам, – ауә абы лѳандәрә куәди сщыгѳушщәжащ, куәдми сыщы-жащ.

– КъыджыІәт-тІә зыгуэр, – елъәІуащ иныкъуэхэр. ЯфІәтелъыджә хъунт бегъымбар нәгу хъужауэ мо адыгэ лІыжъ нәхутхъэхушхуэр урысыбзэкІә псәлъәну. Емыщхът.

Арати, къуажэхъри къагъанәри, езыхэр зыхуей псәлтәмакъым хашащ Пытрам.

– Куэдү вжесІән хъәмә мащІәу вжесІән? – яупщІащ, нәщхъыфІәу, и дыхъэшхын къакІуәу. Езыми зримы-гъэшхыж хуэдэт.

– Куэдү къыджыІә, куэдү.

Пщыхъэшхър кІуат. Жэшым и фащә фІыщІә зәфә-зәщыр зыщитІәгъакІәт. Мазәри жәщ ныкъуәкІә еІә-жати, нәхуц нәмыблэгъауэ къыщІәкІынутәкъым. Ауэ мафІәр къызәщІәплтәуэ гупыр зәрыс хуей цІыкІур игъәнәхурт, жәщ ныбжъ Іувыр залымыгъәкІә зәлты-Іуикъу хуэдэт. МафІә бзий нур уфафәм зәхуәмыдәурә–тепсә-тежъәуәжурә кІыфІыгъәм къыхигъәщырт, блын лъагәм хуэдәу, ихъурегъкІә къеувәкІә жыгышхуэхэр. ЗанщІәу удәплтәямә, вагъуэхэр жану щызәпәджыджә жәщ уафә бзыхъәхуэ тІәкІу плтагъу къудейт. Псыкъуи-ишхуэ е гъуәдыджыжъ гуәрым ихуарә дунейм къы-хуәдәплтәйуэ ис хуэдэт лІы гупыр. ИныкъуәкІи щІәх-щІәхыурә жьындужжхәмрә дзыгъуәнәфхәмрә жьыху Іәуәлтәуэ ягъәІуу къазәрыщхәщылтәтәм зәса дуней нәхум емыщхъу гур зыщыкІыщтә щәхугъә Іей гуәр къы-хилъхъәрт а жәщ гъащІәм. АрщхәкІә апхуэдә лІы гуп-тәкъым ахэр, абыхәм щхәкІә я напІә жаргуәну. Яхә-тыжтәкъым апхуэдә гъащІәр фәжыІужъ зыхуәмыхъуа. Сәфарт нәхыщІә дыдәри – ари и ләгъунәм нәхърә нәхыфІу щыгъуазәт мәзми мәз псәушхъэхәми. КІәщІу жышІәмә, увыІәпІәри зәманри хъыбар жыІәгъуэ ды-дәут псоми къазәрыщхъур. Щытрами сытыт щІиб-зыщІыну, къыщелтәІукІә. Къыхидзащ и нәгу щІәкІә хъыбархэр, жәщгъакІуәу.

– Кавказ зауәшхуэр екІуәкІ-зәрекІуәкІыу, яухыным и пәкІә куәд иІәу адыгәхәмрә тәрч къәзакъхәмрә – урыс-хәмрә кІуәгъужәгъу зәхуәхъуащ. Зәштегъәуәтәкъым зәрызәкІәлтыкІуәр, сә зи гугъу сщІыр ләжыакІуәжъ-хәращ, абыхәм зәштегъәуәгъуә яІәтәкъым – зыр зым дәләпыкъурт. Зым имыгъуәтыр, хузәфІәмыкІыр ад-рейм къыгъуәтырт, зәфІигъәкІырт. ЕкІуәкІыурә, куәд фІыуэ зәрылтагъуу, зәрыгъәпәжу, зәныбжъәгъу-благъә къахәкІыу хуежъахәщ. Ди адәми иІащ къәзакъ ны-бжъәгъу-благъә, икІәм икІәжым, ІуәхутхъәбзәкІә зәхуә-мыныкъуәми, лъагъунлтагъу зәкІәлтыкІуәху. Мес, Щысрами ещІәж ар, дә балигъ дыхъуа нәужыи зәкІәлты-

кІуэху, зэрымыбгынэу дунейм ехыжаш. Мис а и ныб-
жэгъу къэзакъым сритауэ щытащ сэ щІалэ-гъэсэн-
къану. Абы щыгъуэ си ныбжьыр илъэсих-блым иту арт.
КъызжиІат бзэрэ тхылтэрэ зэбгъэщІэнщ, я ІэщІагъэхэм
зэбгъэсэнщ, жери. Псом хуэмыдэу, къытригъээжурэ,
быдэу сиушыгуат ящІэр ядэсщІэну, жаІэм седэлэуэну, сы-
мышцхэхыну. «ЗэхэщІыкІа? Ущхэхэмэ, жыІэмыдалуэу
ущытмэ, укыдэдэгъэхъэжынкъым!» – арат Матвей и
щыплІэм сыдигъэтысхъауэ сыщыдихым иужь дыдэу ди
адэм къызжиІажар. Ари апхуэдизкІэ ткіийуэ, дзыхагъэ
лгъэщкъ дэзмышлгъагъуу къызжиІати, сигу къэкІыжащ
ди хъэжыр щылъхуам щыгъуэ цІыкІуитІ къыхахыу
адрей хъэпшыр цІыкІухэр сэ сыгъуэгыурэ псым зэрыс-
фІыхадзар. АрщхъэкІэ асыхъэтым ахэр: жыІэдэлэуэнри,
ядэлэжъэнри си Іуэхут сэ? НэгъуэщІт сэ си гум къы-
щІитхыр. Си анэр, ди жьэгу пащхъэжыр, хъэ Парий –
фІыуэ слгъагъу псори къызэрызгъанэр схуемыгъэхыжу
си къурмакъейм фІэнати, сыкъыщииудынут сызэщы-
джэу, сышынэрт ахъумэ. Нани хъэ Парии щытт абдей.
Нанэ зригъээкІыурэ и нэпс къыфІекІуэхэр щіилъэщІы-
кІырт, ари шынэрт. Парий и нэ хьэлэл губзыгъитІымкІэ
къысхудэплгъейрт, къызэупщІырт икІи къызэдэхащІэрт
и кІэр щіиупскІэурэ. ЩыхуфІым хуэдэт Парий. Гъэсэн-
ситын япэлэукІэ ди адэм шым сригъэсэн щІидзат сэ.
Шы Іэсэ дилэти, махуэ гуэрым абы сытригъэтысхъауэ
пщІантІэм сыкъышпришэкІырт, шыр ІумплэкІэ езым
иІыгыу. ТІэуи щэи пщІантІэм хъурейуэ сыкъришэ-
клэщ, итІанэ бо бжэлупэм сыІуишэжри къызжиІащ – мэ,
иджы шы сокур утІыпщіи шхуэмылакІэр убыд, уэр-уэру
къэкІлухъ, захуэу тес. КъэскІлухъащ, зыкъысфІэщІыжащ,
хъэблэ щІалэжъ цІыкІлухэм сыкъызэрамылгъагъур сигу
къеуэу. Шыми ищІэрт тесыр зыхуэдэр: и лгъагъуэхэр
сакъыу зэблихырт, и тхыр хъейртэкъым, шэнт сытес
фІэкІ сымыщІэу сэри сымыхъейуэ сыкърихъэкІырт.
Боубжэм сынэсыжмэ, ди адэм сыкърихъэхыжыну сыз-
дэкІуэм, джэдэщыбжэм сыблэкІ пэтрэ, къэзыгъэщтар
алыхъым ещІэ, зы джэд кІэщІа тхъэкІумэ Іупсыр Іуичу
къакъэрэ-кІийуэ къыщІэлгъэтащ. Шым зыщІидзри,
гъэмахуэ шылэ щІы гъурым бгъукІэ Іейуэ сытехуащ,
джэдыпсылгъэ кхъуэщын сокурэжъ Іутти, ІэблэкІэ сы-
техуэри ари скъутащ. Парий занщІэу къэсащ си деж.
Сэ сыкъэтэджыфыртэкъым, сыбэуэжыфыртэкъым.
Си Іэхэм къебзеящ, си нэкІум къебзеящ, си гъуапэр
дзэпкъкІэ иубыдри къызэІащ, итІанэ си адэм ІэплэкІэ
сыкъищтащ, къызэдэхащІэурэ унэм сыщІихъэжащ.
Абы щыгъуэ фІыуэ сыкъылгъагъу си гугъат. СатІэщІмэ,

сокурэ ІупшІакІэ кѣутам зэгуиупшІыкІауэ си Іэблэм лѣыкѣуалэр кѣежэхырт, зысхуэгѣхѣейртэкѣым, си шІэ-
лѣэныкѣуэр зэхэуфІыцІат. Сыхэлѣащ зыкѣомрэ. Абы
щыгѣуэщ сэ Парий кѣыщысІыхуар. Ар ныщІыхѣрти
кѣызбгѣэдэлѣт, си нэр зэтесІэмэ, и лѣапэ шабэмкІэ
кѣыстеІэбэрти сыкѣыгѣэплѣэжырт. КѣышІахужмэ, и
щхѣэр бжэщхѣІум трильхѣрти щІыхѣэпІэ дыдэм и
деж щылѣт. Ауэрэ нэхѣыфІ сыкѣэхѣужащ, хуиту сы-
кѣэтІыс хѣуащ. АрщхѣэкІэ си Іэблэр хѣужыртэкѣым.
Е еклѣурт. ФІарий тхѣмпэми зыри хуищІэртэкѣым,
уІэгѣэ гѣунэхэм шын ирищІэкІыу хуежѣат. Зэ, махуэр
хуабэт егѣэлеяуэ икІи бэмпІэгѣуэу уэм Іейт, шыгѣуэгу
жыг жѣауэм пІэ щысхуищІри сыщигѣэгѣуэлѣащ ди
анэм. Иджы Парий хуит хѣуат кѣызбгѣэдэсыну, дэнэ
щІахужынт? ПІэ щІэщыгѣуэр тынш кѣысщыхѣуагѣэнт;
жыг жѣауэри нэхѣ жѣыщІэхут, сыхилѣафэри фІыуэ сы-
жеящ, си Іэхэри кѣыщІэхуауэ. Куэдрэ сыжея – мащІэрэ
сыжея, сыкѣаушмэ, си Іэблэ уІэгѣэр зэрыпха хѣыданхэр
фІэльтэфат, хѣэри уІэгѣэ пІанэм ебзейуэ кѣызбгѣэдэст.
СщІэркѣым кѣызэрысфІэщІар: сыжейбащхѣуэ хѣунт,
ишхѣ си гугѣащ. ИтІанэ сыкѣащтэри сыкІыащ, хѣэр
Іусхужыну, ІукІыртэкѣым. И лѣапэмкІэ кѣэлэбэри си
Іэблэ кѣыІусхыжар иришэхыжащ, здэщылѣам згѣэтІы-
лѣыжыну кѣызэлѣІуу. Гу лѣыстэжащ сыт щыгѣуи, и
хѣэпшырхэм хуэдэу, сэри кѣызэбзейуэ зэрыщытым, си
Іэхэм кѣебзейуэ, си нэкІум кѣышІэбзаеу икІи сымышы-
нэжу си Іэ уІэгѣэр естыжащ. Езым хѣэ Іупсыр уэру
кѣыІурыжырт, шэ кѣеблам хуэдэу, и лѣапэр си ІэщІым
кѣытрилѣхѣауэ уІэгѣэм ебзейрт, уІэгѣэ гѣунэхэри кѣиб-
зейхырт. ЩагѣэкѣабзэкІэ цІыхухэм зэрагѣэузым хуэ-
дэуи игѣэузыртэкѣым – срикѣуху сетІэхѣуащэрэт жы-
уигѣыІэу игѣашхэрт, сигѣэтыншырт. Ебзейщ апхуэдэу
си уІэгѣэм тэлаифІкІи и щхѣэр кѣиІэтыжащ, тІэу-щэ
зэІурыбзэежащ езыри, хѣэ ІускІэ зигѣэнщІа хуэдэ. Ди
анэм илѣагѣумэ, кѣызэшхыдэнут, унэм сыщІиубыдэ-
жынкІэ хѣунут, хѣэми еуэнути, сыпІащІэу хѣыдан кѣы-
фІэльтэфахэр фІэсшыхыжащ, Іэ лѣэныкѣуэрэ дзэкІэ
спхэжащ. Апхуэдэурэ зэгѣуэкІыу сыкѣыщагѣанэм и
деж сэри сесауэ езгѣэбзейрти спхэжырт: сигѣэтыншырт,
хэбгѣэзыхэмэ, си жеин кѣыгѣакІуэрт. ИрихѣэлІэпауэ
Щысрами (ар ІэплІэтест абы щыгѣуэ) ныбажэмыжакѣуэ
хѣуати, ди анэм куэдрэ сыкѣыгѣэнэн хуей хѣурт, абыиІ
елІалІэрт анэр.

– Сэ сыныбэжакѣым, – кѣыхѣуащ Щысрам, ар щызэ-
хихым, ныбэжэныр зыхуимыгѣэфашѣу. Гупыр дыхѣэш-
хащ.

– Уныбэжакъым уэ, дауэ уныбэжэнт, уэ пхуэдэ ныбажэрэ?! Арати, екӀуэкӀащ апхуэдэу махуэ зытӀуш. Зэгурым уӀэгъэр стӀэтауэ, хъэри ебзейуэ ди анэр къыд-бгъэдыхъащ, шхыдэу.

– А теурэзыр зыхуэмыкӀуэн, мыр сыт, мы пщӀэр?! Уи Ӏэр е екӀуэжынкъэ иджы, пыхумэ лӀо пщӀэжыну! – Ӏуи-хуащ хъэр. Ари Ӏужри мыжыжъэ дыдэу къэтӀысыжащ. Пщыхъщхъэм къекӀуэлӀэжа ди адэм жриӀэжащ си пщӀапхъаджагъэ псори.

– Ӏло, пцӀалэ, делэ ухъуауэ ара? – къысщӀэгубжъащ адэри, жей нэпцӀ зысщӀауэ сыздыхэлтым. АрщхъэкӀэ нэху дыкъекӀыу щитӀэтам зэригъэщӀэгъуэнур имыщӀэу еплъащ си уӀэгъэм. Иджыри къэс е ирагъэкӀуа фӀэкӀ зы сӀэпыныгъэ гуэри зрамышӀэфа си Ӏэблэр хъужат, лыпцӀэ плъыжыбзэ пцӀанэхэр къежауэ уӀэгъэр зэхуэкӀуэжырт, щыжат, къабзэт, зыкӀ езыхэм зэрамыгъэкъэбзэфам хуэдэу.

– ГъэщӀэгъуэнщ, мыбы епхъэлӀала уэ? – еупщӀащ ди анэм.

– Хъэуэ, сыт есхъэлӀэн? ЕсхъэлӀэнури сщӀэркъым. Дадий къущхъэхъу мывэ тӀэкӀу къызитыну жиӀащи, иджы абы сеплтынуш, фӀарий тхъэмпэр щымышхукӀэ, – жиӀащ анэм, уӀэгъэпх хъыданхэр зэрихъуэкӀыурэ.

– ЙомыхъэлӀэжыххӀаами хъунуш. Хъужащ мыр.

– Парийщ ар зыгъэхъужар! – сыкбыхэкӀиикӀащ сӀ пӀэм, сыкъэгущхуэжауэ. СфӀэфӀт ахэр щӀезгъэгъуэ-жыну, сэри Парии ди жагъуэ зэращӀам пхъэкӀэ. «Ы-ы, хъуа ар, хъэ фыкбызэмышхыдэрэ иджыри, – сыгуфӀат сигукӀэ, – хэт къуаншэр?!»

Иджы Матвей и шыплӀэм сыздыдэсми къысхудэ-плъейрт Парий, къысхуэгумащӀэрт, и лъакъуэхэр къи-Ӏэтырт, игъэувыжырт, къызэлусэну хуейт, шым зыкъ-риупсеин шынэрт ахъумэ. Ди анэри нэщхъейуэ къы-зэплтырт. Ахэр къызгурыӀуэрт: абыхэм псоми фӀыуэ сыкӀалъагъурт. КъызгурымыӀуэжыр ди адэрат: а зым фӀыуэ хъэ сыкӀимылъагъурэ? – сыгупсысэрт сӀ. ФӀыуэ сыкӀилъагъумэ, псым хадза хъэ цӀыкӀухэм хуэдэу, хъэ сыхыфӀидзэрэ? Арат си гугъэр. ИтӀани езыр фӀыуэ слъа-гъурт ар сӀ: ари сыйейт. СӀлам зэрахыжу пщӀантӀэм ды-щыдэкӀам сыкбызэплъэкӀыжри, слъэгъуащ хъэр ныт-кӀэлъыуш. АрщхъэкӀэ ди адэр къыкӀэлъыгубжъри, абыи нэщхъейуэ игъэзэжащ. Апхуэдэу сахъащ къэзакъ станицэм. Насып сӀӀэти, сызыхъа къэзакъыр, ди адэ ныбжъэгъур, куэдкӀэ нэхъапэ нӀуасэ схуэхъуакӀэт. Ди деж къэкӀуэху зыгуэр къысхуихырт, зыгуэркӀэ сигъэ-гуфӀэрт. Езыхэр зэгурыӀуауэ сызригъэсэну арами сщӀэр-

тэкъым. Зэ браныч шы цыкIу кызытынт, и джабэ лъэныкIуэр плгыжy, зэ клэнфет адакIэ кысхуишинти и куэщIым симытIысхъауэ кызытыртэкъым, зэ кIэб жылэ хуэдиз хъууэ сэхуран жылэ хъуржын кысхуихынт. И куэм сытригъэтIысхъэрти сыщIиупскIэ-сыдридзейуэ шы кIуэкIэ псори сигъэцIыхурт, сигъэгъэунэхурт, абыхэм урысыбзэкIэ зэреджэр сигъашIэрт. Сэ сигъэджэгуну кIакиуэ фIэки пщIэнтэкъым. ЛIыфIт Матвей. Арат ди адэр абы зэреджэр.

– НтIэ, дауэ кIуэрыр зэрыжыплэнур, урысыбзэкIэ? – щIэупщIаш Мэжид.

– КIуэр – иноходь, уш – рысь, хъэмкIэ – галоп, – араш Мэжид.

– Тобэ-тобэ-тобэ, зыри ешхъу хэткъым. ИгъашIэки пхузэгъэщIэнкъым ахэр. Ар дауэ бзэ?! КIуэр-р-р жыплэмэ, кыгурыIуэнукъэ?

– Уей-уей, Мэжид, кыщIыбогъэгъури, ар нэгъуэщIым кыгурыIуэnumэ бзэ щIыжаIэжыр сыт? – дыхъэшхаш Щысрам.

– Рысью марш! – жиIэмэ кIэзакъым, ушцIуэ жиIэу араш, Мэжид. Сыт абы зумыгъэщIэфыну хэлгыр, – тригъэгушхурт Щытрам бзэ щIэныгъэм, и кIуэш нэхъыщIэм и кыыхэпсэлгыыхыкIэхэр фIэмыкIабылу Iуигъэзурэ.

– Ыхы, мис ар нэхъ ешхъц, зыгуэр кIокI...

– КызырэымыкIа зыри щыIэкъым, – хуэшэчакъым Щысрам гуэрым.

– КхъыIэ бэяу уэ, уэракъым дэ дызэдаIуэр!

– НтIэ, адэкIэ-щэ, Щытрам?.. – ирагъэпIэщIэкиаш адреихэм, хыбар ныкIуэжылэм кыкIэлтыкIуэр кыпрагъэщэнур.

АтIэ, адэкIэ дыгъэ кIухъэгъуэ нэсауэ Тэрч дикIри (Тэрчми сщIэрэт сэ ар абы шыгъуэ, игъашIэм слъэгъуатэкъым, сытми, нэри пэри ихъу псышхуэ гуэрт. А псори кышщысщIар иужькIэш) верститI нэхъ дымыкIуу кIэзакъ станицэшхуэ дыдыхъаш. Япэу си нэм кыфIэнар ди кIуажэмрэ а станицэмрэ зэрызэмышхырат. Дэ ди унэхэр, жылэ зэрасэм хуэдэу, IэкIэ уафэм кIрапхы-хами ярейуэ щхъэж зэрыхуээкIэ гъэуващ: зыр уэрамым пэжыжъэщ, адреир тIэкIу пэгъунэгъуш, ещанэр плгъагъуххэркъым, хадэр уэрамым кытрищIэри унэр хадэ щIыбагъым дищIыхыжащ. Апхуэдэхэм кIуажэ уэрамым утекIа нэужь аргуэру шуитI щызэблэкIыф кIудейуэ уэрам зэв цIыкIукIэ удыхъэн хуейщ. ИтIанэш унэри пщIантIэри кышщыбгъуэтынур. Ди кIуажэ уэрам дыдэхэри зэвщ икIи нэшэкъашэщ. Дэри дызытесыр

шлы сәтейш, итлани адыгэхэр апхуэдэу шлэтлысыр
иджыри кызыгурылуэркыым сә. Станицэр шапхәкІә
ухуа жыләшхуәщ. Уэрамхэр бгъуфІәщ, захуәщ, унэхэр
сатыр зәкІәлтыкІуэу уэрам напшІә дыдәм кытеттщ,
унәбгъур пшлантиәщи, уэрамым узэрытекІуу удохьә.
Хадэр унәмрә пшлантиәмрә я шлыбагъым шыІәщ. Псори
апхуәдәщ, шапхъэр зыкътә зы унагъуи хәткыым.
Урысхэр абы зэреджэр плани. А станицэр планкІә
тлысауә аращ. Дыдыхьәри унә зытІуш нәхъ дыбләмы-
кІуу пхъәбгъу сәрей мылбагә дыдәм хәлх куәбжәм
дыкышчыувылащ. Зәшхуәзәесу шлалә цыкІуитІрә зы
хыджәбзышхуә цыкІурә джәгуу пшлантиәм дәтт. Зә-
дәлху-зәшыпхъухәу кышцІәкІынт: зәщхьхәт, шхьәц
фышцІә-нә фышцІә тхъуәплхъ цыкІу хъужахәу. Шлалә
цыкІухәр чыш тесу хыджәбз цыкІум и ужь итт, ар
гъәру къаубыдыну арат жаләр, къажыхуэрә здәкІийм:
мы тебә пленим, мы тебә пленим. Хыджәбз цыкІуми
чылгәхьстән иыгъти, лъәщІыхьәхәми зыбгъәдигъы-
хьәхәртәкыым, я Іәхәр кърихуләкІырт. Ар мыхъуми
яләщІәкІыфынур ар абыхәм: езыр нәхъ инт, и жәры-
гъәри нәхъ псынцІә укъуәдият. ЗыльәщІигъәхуэрә
къащІеуэр къигъәгубжыынхәу, нәхъри зытригъәгуш-
хуәнү ара хъунт. А зәманым дәнә шысшІәнт ар, ауә
кызыэрышцІәкІамкІә, цыхубзыр зыхуәдә хъунур кызыэ-
рашцІә нәщәнә псори абы шыгъуи хәплгәгъуә хъуакІәт
а хыджәбзышхуә цыкІум. ИужькІә зы къэзакъкыым
абы бәлыхъ плгъыржәрым хигъәтар, сәри хей дыдәу сы-
къелакаыым. Итлани арат сә шлаләегъаджә схуәхъуну си
натІәм къритхар, бзә – тхыль шләнегъәуи, къэзакъ уә-
рәдуи, Іуэрылуатә хыбаруи сшләнум и нәхъыбәр кызыэ-
зытынур. Ар езыри еджәрт, сәри сригъаджәрт. Ауә хьә
япә силгәдәрә, хыджәбзым сыдишәхыжа хуәдә?... АтІә
арти, зы тәлайкІә дыщытащ сәрейм дыщхьәпрышлгу.
Матвей нәщхьыфІә-кыпыгыфІыкІыу еплгъырт абыхәм
я джәгукІәм, иригушхуәрт, ирипагәрт. Итланә шым ды-
зэрытесу шлөпш тІуащІәкІә куәбжәм теуІуащ (иджыри
дыкъальгәгуатәкыым джәгуным дихьәхахәм).

– Е-ей, къэзакъхә! Куәбжәр Іуфх.

Абы хәту Шысрам егъәлеяуә къәпІейтеящ. ІәщІәкІә
мафІә нәхум и нәр щихъумәурә хуей гъунәмкІә плгъәрт,
и нәр зыгуэрым тенат. Шләпхъуәжыну зигъәхьэзыра
фІәкІ умышцІәнү и Іәпкългъәпкыыр зыщІикъузәжәрә
илгъыну хьәмбыІуу шыст, илгъын къудейт, ауә здилгъыну
лъәнекыуэр кышпхуәщІәнүтәкыым. Сәфари плгъәрт абы-
кІә, плгъә шхьәкІә плейтеифи кыыхәщтыныгъә лъәпкыи
дәплгәгъуртәкыым – и шытыкІәр гупсәху мамырт. Ап-

хуэдэ цыху шытыклэ угулгъэу укъэщтэну ещхьтэкъым. Итлани Шысрам хуэшылакъым:

– Тхьэм и цэклэ солуэ, къэклуам! Куэбжэр луфх! Сэфар, Сэфар! Псынщлэу, Сэфар! Фочыр. Фочыр дэнэ шылэ?!

– Сыт къэклуар? Сыт къэхъуар? – кызызщлэхъеящ гупри.

– Зэ фытепылэ, фымыплейтей. Жылэ, Шытрам, хыбарыр, дынодалуэ дэ, – жиалц Сэфар, зыкли мыгузавэу.

Ар шызэхыхым бэяуащ цыхухэри, уклыта хъунщ шынагъуэр къэмыс шлыклэ гужьейн. Арщхьэклэ хыбар я луэхужынт абыхэм: мышэр къаклуэрт. Къаклуэрт зэфлэту, лъэныкъуитлымкли елъэбышауэурэ. Мафлэм игъэнэху къэухкымы кыыхыхат. Иджы псоми ялъагъурт мафлэ нурым кыпалыдыж и нэ фышлэ цыклуитл нэгъунэ. Тхьэмахуэм шигъуат абы и лэуи-и лъауи зэрышчымылэжрэ, и нэгъуи зэрымшплэжхэрэ. Гупми я флэщ хъуаклэ Сэфар, фымыгузавэ, иджы фи гугъу кышчыжыну кымы абы, – жилэу зэригъэгугъахэр. Дыгылэ, Сэфар, фи бзэ зэрымшплэу ди флэщ мыхуэ абы фэрэ, жалэрт иныкхуэхэм. Нтлэ, гъэщлэгъуэн, бзэ зырыз зымылэ псэущхьэ шылакъым. Шымрэ цыхумрэ зэрыщлэркхэ? Цыхумрэ хьэмрэ зэрыщлэркхэ? Апхуэдэщ арик. Уэлэхыи, зэрощлэмэ-тлэ, – кытрахъэжыртэкъым шэч адрейхэми. Уэлэхыи, сэ сыхуэмей, си шхьэм пхьэ дакъэжыклэ къеуа нэужь, абы сыкышплэжыну, – жилэрт апхуэдэхэм и деж Шысрам. – Пэшэгъуу уилэ нэхьрэ и фэр нэхыфлэщ мышэм. Шысрам зикл флэкъабылтэкъым а мышэр псэууэ дунейм зэрытрагъэтыр. Ауэ шыхыукли, езым ирищлэфынлауэ фэ теттэкъым – хамэ къарут зыщыгугъыр, икли ар зэщлэгъэстыным и бзэр хуэжант. Арщхьэклэ Шытрам хуэдэ тхьэмадэрэ Сэфар хуэдэ щаклуэрэ зилэ гупыр абы хуэгъэлулэнт?! Жилэр здыжилэм къэнэжырт, нэхыжкымы къабыл шыхъуа щаклуэ шлалэр зыхуейм луэхур хуэклуэжырт. Шытрамрэ Шысрамрэ зэшитлэ, зы адэ-анэм къалъхуауэ, ауэ, гъэщлэгъуэныракхэ, апхуэдизклэ зэмышхьхэти, игъащлэкли зэмыклуэлэн плэ лъапэ зырызым кышчыхъуа флэклэ шлэнтэкъым. Арат иджыри: нэхыжыыр акъылыфлэу лэдэбт, гупри абы и флэлыклым илыгът, къэхъунум ежжэхуэ, Сэфар ищлэным пэплэжэхуэ; нэхышлэ кыитхъутхыуклырт, игъэпашлэрт, фоч жилэрт, пхьэ дзаклэм пхъуэрт.

– Кхъылэ, умылэрпхъуэр, Шысрам, дегъэплэ абы ищлэным, – лъэлуащ итлани Сэфар.

– Сыт дызэплъыжыну, кыдищІэну ищІа нэужь?!

– Умышынэ уэ.

Узылэпызышэт лъэныкхуэкІэ укхыщыту а жэщ теплъэгхуэ гурылугхуеим ухэплъэну. МафІэ бзий лугхуэишэ кхабзэм зи нэкІухэр кІыфІыгхэм кхыхигхэ-тхуэплъыкІа лІы гупри зылэпишашэу зэщІилулІэжа хуэдэт а я нэгү щІэкІ телъыджэм. Я фІэш ххуртэкхым ялъагхур. Хэт и гугхэнт хэкІэкхуэкІэ ябгэр, и гхуэ-жхым кІуэж хуэдэ, мафІэм бгхэдэс цыху гупым кха-хуэкІуэну. Щысрам тхэлъанэ ищІырт ар зыхуейр хы-лагхэкІэ кхайбзэдджэкІу я щхэфэхэр ятрилъафыну аруэ. АрщхэкІэ а хылагхэр зищІыс дыдэр езыми кхыхуэгупсысыртэкхым. Мыщэр кхакулхурт, щэнаурт, и лъапэ сэмэгур лъапэ ижхымкІэ иыгхт, сабий сы-маджэр ІэплэкІэ зэрщІаупскІэм хуэдэу, хуэму зэри-ххэрт. Ауэрэ мафІэ нэхум фІуэ кхыхыххэри увылащ. ИтІани щэнаурт, гугхуехху гурымырт, сымаджэ ххэ-лъэ фІэкІ умышІэну. Псоми ялъагхурт мыщэ утхэ-бзар – щакІуэм яфІиутІыппыжар. Кхацыхухат. Мис иджы уеуамэ, зэфІэкІат, – жиаш зыгуэрым. АрщхэкІэ «иджы» Сэфар абы зэрщхуеуэжын мылхуи цыІэ-тэкхым. И гушІэгхур нэхэри кхэххэят.

– Фыххыххыщт, – кхэтэджащ щакІуэр, – сэ сеп-лхынщ ар зыхуеим.

– Фочыр кхаштэ, – тригхэчыныххырт Щысрам. – НтІэ уи кхамэр кхых. Зэ сытекІуаш жышІэу ухуэмыбэ-лэрыгх абы, уи кІуэцІыр кхыхынщ, тххэ, уи щхэфэм ухигхэкІыжынщ, тххэ. – Сэфар фочи кхищтакхым, кха-ми кхыхакхым, мамыру икІи Іэдэбу пеххаш утыкум кхиува мыщэм. Ар щыкІуэм мыщэри нещІэ-кхешІэурэ тІэу-щэ кхэлъабышаш. Апхуэдэу зэхуокІуат хабзэкІэ ххэщІэ лъапІэ кхыщрагхэблагхэм и деж. Арати, и Іи-тІыр едзыхауэ цыхур бгхэдыххаш дзыхх зыхуамыщІ ххэкІэкхуэкІэм. Мыщэм и лъапэр кхишиаш, Сэфари мыщэ лхакхуэр итІэкІэ иубыдри и нэм хуиххаш, щххэщэ хуищІ хуэдэу.

– Тххэм и цІэкІэ солуэ, тххэ сэлам гуапэ зэрахмэ, – кхэуІэбжхаш Щысрам! – Апхуэдэ щыІэ, ар лІо?!

АрщхэкІэ сэламентэкхым абы зэрахыр... Сэфар лъапэ бэлацэр ээиплхыххаш, мафІэ нэхумкІэ игхазэурэ. Ар фІэбэгыкІат, пщтырт, укхысу. ЯпэкІэ щызэбэнам и жхэм жхэдиІужу зригхэдзэкхэжа лъапэм аргуэру пххэласкІэ ххуэжри, бдзанэ ирищІэкІыжауэ арт. Шыныщххэм лъэ-гугфэ Іувыр кхыхуэмышхыу, кхымыкІыфу и лъапщэмкІэ еуэжат, и лхакхуэ псор зэщІиубыдэнкІэ ххунут. Сэфар кхамэщІэлхысэр кхыхаш, и Іэдакхэм тІэу-щэ дидзаш.

Бдзанащхьэр щибзэм, – «у-у-ыхь!» – жиӀащ мышэм, ину, гужьарэ псэхужарэ пхуэмышӀэну. Цыхум и нэӀуми шын бэмӀа пщтырымрэ лъыпсымрэ зэхэту кыщӀиу-пщӀащ. Жэм быдзыр кыызэраукъуэдийм хуэдэу, мышэ лъакъуэр фӀэкъузыкӀауэ къришытӀэхри сэ цыкӀури и Ӏэри мышэц Ӏувым щихъуэжащ. ЛӀым и сэр къамэм щыщӀилтхъэжым, мышэр гужьеяуэ и лъакъуэм ебзейрт. «Ыхьы, ыхьы, ебзей уэ, лъэбышэ мыкӀуэмытэжъ мыгъуэ, дэнэкӀэ укӀуэми, уи Ӏуэхур хъуркъым. Аращ уэ уи хушхъуэр», – фӀэгуэныхъ хъуащ мышэ зеиншэр щакӀуэм. ИтӀанэ и къэптал гъуапэр кышитхъри мышэ лъапэм фӀикъуащ, быдэу фӀипхыкӀыжащ. «КӀуэ иджы, афӀэкӀ зыкъытхуумыгъазэ», – Ӏэ дилъэжащ мышэ къуагуэм и пщэцым. Адрейри къепэмщ-къепэмри ежъэжащ. Щакъуэ дэмыхыжт, ауэ тригъэуэ хъужат и лъакъуэр. Хуей гъунэм щынэблагъэм ар зэ кызыӀплъэкӀащ, хуеикӀэм щынэсым етӀуанэу кызыӀплъэкӀыжри мээ Ӏувымрэ кӀыфӀыгъэмрэ хэгъуэщэжащ. Псоми гу лъатат, ялъэгъуат Ӏуэхур зэрекӀуэкӀар. ЯмылбагъупаӀами Сэфар аяржиӀэжащ. Щысащ тэлайкӀэ гупыр, щыму. – «Тобэ Ӏэстофрилэхъ, тобэ! Хэт и фӀэщ хъунт, ди нэкӀэ дымылъэгъуамэ? – къыхӀэукӀырт иныкъуэкӀэ жэщ Ӏуэлъауэншэм. – ХьэкӀэкхъуэкӀэ дыдэри, гузэвэгъуэ кыщы-лтысым, цыхум къекӀуэлӀащ».

– Апхуэдэуш ди щыхъышкӀэри кызызэрысхьар, ахъумэ сэ сеуакъым, лъыгъэкӀи къэзубыдакъым, – жиӀащ Сэфар, – нэгъуэщӀ Ӏэмал щымыгъуэтыжым, сэ зыкъы-зидзылӀэри къезгъэлауэ аращ.

– АтӀэ, Щысрам, – у-Срам дыдэщ уэ, – къэпсэлъащ итӀанэ Щытрам (срам – псалъэм кыкӀыр зыми ищӀлэртэкъым езым фӀэкӀ), – срамыр зицӀысыр пщӀлэрэ уэ? Ари урысыбзэщ, зэгъащӀэ, хъэдэгъуэдахэ, укӀытэгъуэ, напэтэх, – жиӀэу арщ.

– Сэ зыми и напэ тесхакъым. СынэхъыщӀэми, сэри сылӀыжъщ, ар дыдэхэр кызыумышпэс, Там, – къэдзы-хэжащ къуэш нэхъыщӀлэр.

– Хъэуэ, а иджыштурей мышэр уеуэрэ букӀамэ, лъы къэпщтатэкъэ? Сыт уэ хыилэкӀэ къыдэбзэджэкӀынщ, ди цхъэфэхэр трилъэфынщ, жыхуэпӀэхэр? А къуаншагъэ лейхэр цыхум халтхъэ, ахъумэ дунейгъэм езым апхуэдэ бзэджэнаджагъэ, хылагъэ лъэпкъ хэлткъым. Дунейгъэр къабзэлъабзэщ, зэгурыӀуэ-зэдӀуэжу ухуащ.

– ШейтӀаным игъэшынам алыхьыр и фӀэщ хъужыркъым, жыхуаӀэращ, – жиӀащ Мэжид, псалъэмакъым къекӀу и гугъэу.

– Хъэуэ. Алыхъри къыхэвмылтхъэ абдей. Алыхьыр

Инщ. Цыху бзадженаджэ зэгүуам шейтІанри и фІэш хъужыркъым жыпІэмэ нэхъ къезэгъынщ. Арауэ къыщІэкІынщ Срам къыщыщІар.

– Ар дыдэр жеІэ аргуэру, – гъумэтІымащ и шынэхтыщІэр.

– Хъэуэ, иджы уи цІэращ жысІэр, аращ сэ игъащІэми сызэроджэр, ахъумэ абы къыкІ псор уэхъэлІэркъым. – Апхуэдэу зэкІужащ зэрымылгагъууи мыхъу икІи зегурымылуэ зэкъуэшитІыр – Щытрамрэ Шысрамрэ. Жэщыр хэкІуатэрт, мафІэри ужыхыжу хуежъат, ауэ зыми и жейн къақІуэртэкъым.

– ИІэт иджы, Сэфар, бжэныр, бжэнкъым, щыхышкІэр къызэрыпхъар къыджеІэт, – лъэлуащ Шысрам. АрщхэкІэ ядакъым.

– Хъэуэ, хъэуэ, Щытрам къригъэжъа хъыбарыр иреух, дедалуэну дыхуейщ дэ! НэгъуэщІ цІыху лъэшкъхэми я хабзэр, я псэукІэр тщІэныр куэд и уасэщ. ИтІанэ уэ узищІысри нэхъыфІу уошІэж.

Сэфари арат зыхуейр, ар мыхъуами, щакІуэ хъыбар лъэшкъ къыхимыдзэу езыри урыс къаным и хъыбарым щІэлъэІунут. Пэжт адыгэжъхэм жаІэр. УмышІэмрэ умыцІыхумрэ гугъущ. Истамбыл губгъуафэ изоплъ жыхуаІэм хуэдэу, къыпфІэщІ къудейм уи дуней еплтъыкІэ тепщІыхыныр щыуагъэшхуэ ухуэзышэн гупсысэкІэщ. АбыкІэ къыпхуэщІэнукъым дунейми цІыху гъащІэми я пэжышІэр. Щытрами «хъэуэ» жиІақъым. Еша жыпІэнути, и ешар ешагъэжът. Иджы ар зыгъэпсэхужынур зы жеипэ-жеипитІэкъым – нэгъуэщІ псэхугъуэт зэгупсыс хъуар. Хэбгъэзыхэмэ, и щІалэгъуэр игу къыгъэкІыжыну езыми фІэфІ хуэдэт. Арати, къыщІидзэжащ и хъыбар ныкъуэжышІэр.

– НтІэ, сэ и шыплІэм сызэрыдэсу Матвей джащ, гущхуэу: е-ей, къэзакъхэ, куэбжэр Іуфх, – жери.

Сэфари мафІэр зэщІигъэстыжащ пхъэ дзакІэхэр щызэщІигъэкІуэтэжкІэ къыхэлъэльт плэнкІхэр, хъэрэкІытІэ зэмыфэгъухэм ещхъу, жэщ уэгу фІыщІэм хипхъэу. Гупри мафІэм нэхъ гъунэгъуу къекІуэтэлІахэщ: жэщым щІыІэбжъ къыщІэувакІэт, махуэ псом пщІэнтІэпс къызыпхыкІа цІыху щІыфэ щІэгъущхъэжар игъэ-тхытхырт. ИтІани нэрылгагъут адыгэ мэзщІэс гупым, мащІэ-куэдми, цІыху щІэныгъэ гуэр къызыхахын хъыбар едалуэмэ, нэхъ къызэращтэр, мелуану зэтедыжа я джэдыгужъ – жэщтеплэным щІэшщхъэж нэхърэ. ИкІи едалуэхэрт, зы псалъи дамыгъэхуу. Щытрами мыпІащІэурэ къахуиІуэтэжырт и акъыл тІысамкІэ мызэмытІэу зыпхыплтъыжа щІалэгъуэ нэгущІэкІхэр. Зээ-

мызэ зэпигъэумэ, адэкIэ-щэ, итIанэ-щэ? – зыгъэпIащIи къахэкIырт. Но, шы цIахуцIэ утес, щхьэ унIащIэрэ? – зыхуигъэзащ абы апхуэдэ темышIэж гуэрым. – Адыгэ тэмэмыр зэикI пIащIэркъым. АдэкIи аращ. ЩIалэ цIыкIуитIыр чыш тесрэ чылъахъстэн – щIопщымкIи «шы джабэр» щIаудхэу; хъыджэбз цIыкIур лъащIэ-рыщэу абыхэм я пэ иту кыIульгэдащ куэбжэм. Яхузэ-рыгъэгъуэтыртэкъым ар Iузыхыныр. Сытми, зыр зым зэран хуэхъужурэ ирагъэузэщIыкIащ бжэ лъэны-къуитIри. ПIцIантIэ дзыдыдхьар адыгэ пIцIантIэхэм ямышхъу, нэгъуэщI зыгуэру щытт. Унэр шындэбзий лъэныкъуэмкIэ уэрамым тетыпэт, и гупэр дыгъэ кы-къуэкIыпIэмкIэ егъэзыхат. ПIцIантIэкум вэршокуитI хуэдиз зи Iувагъ пхъэбгъу зэтеупщIэ амбарышхуэ итт. Ари ауэ сытми щIым теттэкъым – мывэ пкьо сатыритI хатIэри, абы тегъээзэгъа шыкъуэтэнхэмрэ бгыкъухэмрэ пхъээзтеупщIэ амбарыр лъагъу Iэтауэ тещIыхьыжат. Адыгэхэми яIэт амбарыр, ауэ апхуэдизу драхьейр-тэкъым. Мыбы и лъэгу щIагъым чышым теса сухэр, тIэкIунитIэ загъэщэмэ, шурылгъэс щыджэгуфынут. ИкIи щыджэгухэрт, а тIысыпIэ гъуээзджэм хъэи джэдуй щIамыгъэзагъэу. Сэ япэу абы сыщIууплтам кыысфIэ-щIат ар зыми емышхъ зэмыкIуж Iейуэ, къэрэкъурэ ба-цэ фIэлъа жыхуалэм хуэдэу, арщхьэкIэ сесэжри, екIум и щапхъэр арауэ кыысщыхъужащ иужькIэ. Амбарым адэкIэ пIцIантIэпхэм джэдкъаз, Iэщ псэуалгъэхэр щещIэкIат: шэщ, бэкхъ, джэдэщ. Куэбжэм узэрыдыхъэу ищхъэрабгъу пIцIантIэ пIланэпэм нэгъуэщI зы гуэщ цIыкIуи щхьэхуэу дэтт, и лъэныкъуэбжэ быхъур гъуэщI бжэлулгъэкIэ гъэбыдауэ. Сэ ар гуэщ дыдэу си гугъащ япэщIыкIэ: гу лыыстакъым и бжэлупэм щыхэтIа пкьо зэфIэбдза – шы дэубыдапIэми, Iулъ щхьэл мывэжъми. Ар кIыщт, кыызэрыщIэкIамкIэ, Матвей зыхуейр езым кыыщIууIуIыжырт. – IэщIагъэлIт. Ауэ а IэщIагъэм ирилажъэртэкъым, езыр зыхуэныкъуэIамэ, е гузавэ кърихъэлIэмэт кIышыбжэр щыIуихыр. Унэми адрей псэуалгъэхэми къамыл ятебгъат. Кхъуэщын е къэнжал телъу станицэ псом дэплъагъуэр закъуэтIакъуэххэт. Ахэри къэзакъ атаманым, къуажэ писырым е къуле-игъэкIэ къару зыгуэтахэм я псэуалгъэу арт. ИтIани а унащхъэ зэмыфэгъу зытIушщым станицэм нэгъуэщIыфэ кыытригъауэртэкъым. ЩыгумкIэ укыыщеплтамэ, псори гъуабжафэт, къамылыщхъэ зэфэзэщт. Унэ блынхэми псэуалгъэхэми ятIэху е известкэ ятат, я фундаментхэр кIэгъуасэпскIэ, набдзэм хуэдэу, щIэцIэлыкIыжат. Уэ-рамым и кIыхьагъкIэ уриплтамэ, къуажэр лъэщIэху

дахәу кыпшфІәщІырт, кыпшыбжыхыну, ущіджәгу-
ну узригъэхъуапсәу. Абыхәми я щІапІәр кыызәраху-
хыр нәхыбәу бжыхыщ, ауә ди бжыхь цырхъхәм хуә-
дәкыым – бжәпәтехуә защІәу хуа дзәлыгъуәч бжыхь
ней Іувхәщ, е мыч-мыбжәгъуш. ЩІыпцІә псыфым хәса
дзәл бжәгъухәр хәкІәжу къәкІыгъә блын щхъуантІә зә-
фзәщ хъужа бжыхьи ущрохьәлІә хадапхәхәм. Уәрам
щхьәлүм кыытет унәхәмрә пщІантІәхәмрә я щІыба-
гъыр хадәщ. Ди хәкум кыпшыкІ хабзә пхъәщхьәмы-
щхьей лІәужыгъуә псори ибгъуәтәнущ къэзакъ жыг
хадәм. Ауә ахәр псом хуәмыдәу зәлІалІәр жызумеймрә
хадәхәкІхәмрәщ. ИкІи, игъащІәм дә дымылгъуам
хуәдәу, къохъулІәхәр жызумри хадәхәкІри. Дә бжы-
ныхурә бжынрә, къәбрә балыджәрә – аращ хадәхәкІыу
тцІыхур. Абыхәм хадәхәкІыу ящІәм и Іыхьә ныкъуәри
тцІыхухәркыым, тцІән дәнә къәна. ИтІани аракъым я
лжыгъә нәхыщхьәр. Къэзакъхәми я лжыгъә пажә
зәрыпсәур, дә тхуәдәу, мэкъумәш щІәныращ. Мэкъумәш
щәцІәр станицәм верститІ-щыкІә пыІудза губгъуә ва-
пІәхәмрә мэкъупІәхәмрәщ. Къуажәм и гъунәгъу къэзы-
ухъуреихьәр ІәхъупІәщ. Іәщ уәри зәрахуә, фІыуи зә-
рахьә. Дә тхуәдәу, пәгуныщІәр щІигъанә къудейкІә абы
жәм пхуаІыгъынукукыым, я жәмхәм дәтхәнә зыри пәгун
пщәлгъәщ, – зәпигъәуащ лыжыым и хыбарыр, зыгуәр
ІәщІәгъушщыкІәуә къигупсысыж хуәдә. Абы ежъа хъунт
гупри, емыкІуу и псалгъәр зәпамыудын щхьәкІә.

– Уа, Щытрам, умышынәу дауә укІуәфат абы, –
еупщІащ Мәжид, – адыгә мащІә ягъәгуІа абы, зәры-
жаІәжымкІә?

– Сә кыызеушщІакъым. Уәри укІуәнт уратамә.

– Уәлэхьи, ари пәжым.

– КъимыдәкІә, ягъәгуІа жыхуәпІәмкІә къэзакъ псо-
ми япшлгъ хъунукукыым а зы фәр: езыхәри ягъәгуІащ
ахәр адыгәхәм е нәгъуәщІ Кавказ лгъәпкъхәм. СошІәж,
сә сыкІуа нәужь илтәс нәхь дәмыкІәуә, щІакІуәрә бащ-
лгъыкыкІә зәщІәуфа шу гуп Тәрч кыызәпрысыкІри ва-
кІуә дәт къэзакъхәм кыытеуәгъащ. Пхъәләшәжъыр
щІопщкІә хуищІәу яубәрәжъащ, витІыр щІагъәхури
выщхьәтес щІалә цыкІури зәрытесу яхуащ. Къэзакъ-
хәр зәрыгъәпхьәра щхьәкІә, дәнә кыпхыжынт, кІуә-
дыжат, гъуәбжәгъуәщым хуәдәу. Сыт ящІәнт, къэ-
закъхәм щхьәщәхужышщІә зәхәлхьәри щІалә цыкІур
къащәхужащ, дыжын сом щищкІә. Арат апхуәдәхәм
уасәу хуагъәув хабзәр. ЩыІащ апхуәдә хабзи. Уи нәм
къәләм и псәм еІәж, жыхуәләращ, лгъәныкъуә къуаншә
щыІәкыым. Къуаншәр цыху цыкІур, хьәм хуәдәу, зә-

зыушт пащтыхьхэраш, ахъумэ сыт я лажьэ къэзакъми адыгъми е нэгъуэщ! лъэпкъхэми. Пэжым ухуеймэ, а щ!алэ ц!ык!ур зыхьар адыгэтэкъым – шэшэн е ингуш – апхуэдэ зыгуэрт. Абы щыгъуэ сэри, сызэрыадыгэм щхьэк!э, мазэ псоклэ пщ!ант!эм сыдагъэк!акъым Матвейрэ абы и щхьэгъусэмрэ: езым я къэзакъ дыдэхэми дзыхъ хуаш!ыжыртэкъым, губжьым къыхэк!к!э, а щ!алэ ц!ык!ум нэхъ и !ыхьлыхэм садыгъуу нэгъуэщ!ып!э сыщашэнк!э шынэхэрт. Езы къэзакъ дыдэхэми яхэлът а хабзэр – Тэрч ээпрык!рэ шы гуартэ къадыгъуу, !эщ хъушэ къахуу – къащтак!эт Кавказ жьэгъушхуэм и хабзэ мыхъумыщ!эхэри, ц!ыху дыдэ яхъу нэгъуэщ! щ!ып!э щашэнк!и захьэкъуэнутэкъым. А псор гуф!энэ пщ!ыжмэ, нобэ дызыхуэк!уэ зэманым къемызэгъын щыуагъэшхуэ дыхуишэнк!э хъунуш. Ахэракъым ди дежк!э хьэлэмэгъу къэзакъым яхэлъ хьэлхэр. Ахэр лэжъакуэшхуэщ. Мэкъумэш ф!ыуэ ящ!э ик!и къадохъу. Нартыжэ зэман лъандэрэ адыгэхэм ди гъавэ пэрытыр мэшщи, ит!ани абыхэм дащ!ыхьэркъым мэш щ!энк!э. Дэ зы мерк!э къызытетхым, къэзакъхэм мерк!ит! къащохъул!э. Сыт щхьэк!э? Мэлажбэри. Апхуэдэщ и гуэдзыр, апхуэдэщ и нартыхур, апхуэдэщ и сэхураныр, зы сэхураныщхьэр упщ!э пы!э хуэдиз мэхъу. Гъавэри !эщри апхуэдизк!э ф!ыуэ ялгъагъури, зы хьэдзэ к!эрыхуаи зы шк!э ныбажи ядэплгъагъуркъым. Псори зэщ!экъуаш, къабзэлгъабзэщ, тэмэмщ. Псом хуэмьдэу къэзакъ ц!ыхубзхэраш хахуэу лажьэр. Зауэ !утыным унагъуэ !уэхухэм щхьэщигъэуа, шымрэ !эщэмрэ зи гурыф!ыгъуэу еса къэзакъ ц!ыхухъухэр т!эк!у тещхьэрыук!ми, я ц!ыхубзхэм щхьэ къэлэтыгъуэ я!экъым, сыт хуэдэ лэжыгъэми йозэгъ, езыгъалей ял!хэри къыжьэдзыхъуэжыфыр а ц!ыхубз дыдэхэраш. Езыхэри дахэщ къэзакъ ц!ыхубзхэр, я дахагъэ дыдэмк!и уагъэдзыхэн хуэдизу. Лэжыгъэм ищ!ауэ къыщ!эк!ынщ апхуэдэу: !эчлгъэхэщ, бжыгъ!эхэщ, нэ ф!ыц!э-нэгейхэщ, нэхъыбэр щхьэцышхуэ хъужахэу, къамылыфэ гуак!уэхэщ. Къэзакъ унагъуэр зэтэзы!ыгъэр нэхъыбэу ц!ыхубз къаруш. Езыхэми ф!ыуэ ящ!эж ар. Ит!ани я гум техуэркъым а къэзакъ пащ!апц!э – пащ!эшхуэхэм я фызхэм зыхуамыгъэл!ын, бынунэм зэралэтащхьэр абых!э къагъэлгъагъуэу. Я щ!опщ, дортмэхэри !эгъуэ-благъэу ф!эдзащ, ц!ыхубзыр зыгуэрк!э къуэншэным пагъаплгъэу. Узижагъуэм иулгъагъу къэзакъ ц!ыхубзым щ!асэл! зэришауэ. Пхужы!энукъым ит!анэ абы и фэм дахынур. Ик!и тк!ий ябгэщ къэзакъыжьхэр.

– !эсто-офрилэхъ! Дэ тхуэдэу, а ф!еягъэхэм щымэ-

хъашэрэ ахэри?! Дэ дэшхыркъабзи-тІэ, ахэри, — ягъэ-щІэгъуаш акъылэгъуу гупым, гупсысэрэ гурыщІэкІэ къайщхь нэгъуэщІ цІыху лъэпкъи зэрыщІэр я гуапэу. Щысрами къыхиІуаш ар дыдэр нэгъуэщІ зыгуэру:

— НтІэ, лІот фи гугъар? Уэлэхьи щыІэмэ-тІэ. Дэ нэхъ-рэ нэхъыфІыж щыІэмэ дунейм. Фи мыгугъэ ар! ЖыІэ, уэ, Там, адреи щІлэхэри жыІэ.

Сэфар зыри жиІэртэкъым. Щыст, едаІуэрт, и тхъэ-кІумитІыр тегъэхуауэ. ЩІалэжъ хъуарэ пэт а иджыпсту зытепсэлъыхъа Іуэхугъуэр щІагъуэу къыгурыІуэртэкъым, къыгурыІуами, и псэм къищтэртэкъым, зэры-тхъуэплъым нэхърэ нэхъ тхъуэплъыж хъу фІэкІ. Ауэ хэт гу лъитэнт жэщ мафІэм пэрыс цІыхум и фэм зэры-зихъуэжым. ИгъашІэм апхуэдэ зыгуэр зэхихами, и тхъэ-кІумэм ихъа хъунтэкъым. Ар зэдаІуэр цІыху лэжъэкІэ, цІыху псэукІэ, гъавэ щІэкІэ — ахэрат, ахъумэ нэгъуэщІ зэхищІыкІыххакъым, цІыхубз къуаншагъэм щытепсэ-лъыхъым, Гуэщэнэ игу къэкІри, къэзакъ щІопщыр езым и щІыфэм ирикІуа хуэдэ, зэ тхытха фІэкІ. Ауэ зи къуажэ губгъуэхэмрэ мэзыжхэмрэ фІэкІ зымылтэгъуа Сэфар дихъэхыу фІэтелъыджэт нэгъуэщІ цІыху лъэшкъэхми я хъыбар едаІуэну. Иджыри къэс зыкъуэмыплъыфа Іупхъуэ гуэр зэлъыІуахыу нэгъуэщІ дуней трагъаплъэ къыщыхъурт.

— АдэкІэ-щэ? — щІэлъэІуаш ар щабэу, лъыжбым къригъэжъа хъыбарыр щихухым.

— АтІэ, адэкІи жыслэну сызыхуейраш: лъэпкъыфІщ къэзакъхэр, лъэпкъ лэжъэрейш, лъэпкъ къабзэлъа-бзэш. Пэжщ, дэтхэнэ зы лъэпкъми хуэдэу, абыхэми яхэлъш нэгъуэщІхэм ягу иримыхъ хьэл-щэн гуэрхэр. Пагэш, егъэлеяуэ. Хэбгъэзыхъмэ, урыс дыдэхэри зэра-пэсыжыркъым. Къэзакъ вакъэ лъэмбыІухэми къэзакъ къулейхэми — псоми езыхэм уэркъыут зыкъызэра-лътэжыр, нэгъуэщІ зыхагъэхъэни яфІлфІтэкъым. Япхъу урыс мыжбыкъым иратын е къашэн — ар къайгъэшхуэ зыпылт Іуэхут. Игъэудэфаш пашты-хъым, си къэзакъкІэ еджэурэ, жаІэрт адреихэм. Сы-мылтэгъуамэ, си фІэш хъунтэкъым. ГъэщІэгъуэ-ныракъэ, адыгэхэм щытыкІэ лей къытхуалэт. Зыри къытпашІыртэкъым. Мы Кавказым ис лъэпкъ цІыкІу псоми зэреджэр тэтэркІэт, дэ ди цІэмкІэ кбыдэджэрт, — черкес е кабардин.

Ди фашэри ди шыфэлІыфэри нэхъ къаштэрт нэгъуэщІхэм нэхърэ. Хэт ищІэн а псор къызыхэкІар, ауэ, сэ си гугъэмкІэ, иужькІэ къэзакъ зыфІащыжа урысхэр мы хэкум къыщихъам япэу зыхуэзар, дауи, адыгэхэраш,

нэхъыбэрэ ялгэгъуари нэхъыбэрэ зи гъунэгъуари адыгэ-хэраш. Куэд шлаш ар. Абы кыыхэкклди ди фашэми ди шытыклэхэми нэхъ къесауэ кыыщлэклынщ, нэхъ есагъэпщлэкли къаштагъэнщ. Сытми, сэ а къэзакъ унагъуэм шлалэ гъэсэнү сыщыщлэм си нэгү шлэклаш адыгэ фашэм, адыгэ шыфэллыфэм, адыгэбзэм пщлэуэ абы я деж шафар. Зыри ухуейкъым нэгъуэщл жыплэну, къэзакъым цлыхубз кыдихъэхыну е утыкум ихъэну зигъэхъэзырмэ, япэу къиштэр адыгэ фашэт: цей, и хъэзырылтэхэм хъэзырхэр тклийуэ еуклэхарэ дыжбын хъэзыр гупэхэм саутыр тэрэфарэу хэгъэлгэджауэ; къэптал (пэжщ, абыхэм къэптал цлуугъэнэ нэхъ я нэрыгъщ, сэхуран гъэгъам хуэдэу, гъуэжбыбзэм кыыщыщлэдзауэ хъэмклутым ещхьу, плтыжбыбзэм нэсыжыху), шылэ уагъэклэ къэдыхъарэ шылэ щлылунэщлылушхъэхэр идэжауэ; дыжбын бгырыпх, мывэупцлэхэр кышыпджэгуклыу, къамэ, пылэ. Ахэр зимылэм и махуэ мыгъуэу арт. А псом ящлылужклэ, адыгэбзэ ищлэмэ къэзакъым – ар къэзакъ псоми ятеклуэжат. Адыгэбзэ зыщли мыз-мытлу яхэтт, хэт ебыркешыркыу, хэт нэхъыфлылуэ. Абы щхъэклэ пщлэ лей ялэт абыхэм...

Фыкызыэушцлурэ япэ сивггэлтэдаш. Иджы къэзгъээжынщ. Сэ сызэрысабийуэ, занщлэу кыызгурылуаш Матвей нэхъ зылтэкл къэзакъхэм зэращыщыр. Уэрамым дех и пщлантлэ гупэр пхъэбгъу сэрейт, шууэ ушхъэпрыплгъыф къудейуэ, абы пхъэбгъу куэбжэ зэлухышхуэ, лгъагъу лэта куэбжащхъэ зыщхъэщыщлыхъар, хэлгыжт. И амбарыр апхуэдэт. И унэри, къамыл тель щхъэклэ, унэ нэхъыфлылуэхэм япедзых хъунутэкъым. Абыхэм нэхъри гу лгъыззыггэттар станицэм и нэхъыбаплэм куэбжэу чийлтэрыклуэрэ набжэрэ ялулти араш. Куэбжэм дыдыхъэри, Матвей езыр къемыпсых щлыклэ, сэ сыкъыргъэувэхаш. Си ужь иту езыри псынщлэу къепсыхри шыр пхъэлъантхъуэ – шы флэдзаплэм флидзащ.

– Нтлэ! Къэзакъхэ, фыкыэувыт иджы, парадү, – захуигъээзаш шлалэ цлыклуитлымрэ хъыджэбз цлыклымрэ. Къэува хъэзырклэт ахэр, ауэ сэ сыкыщцалгэгъуа дыдэм зыхуэза щлыплэм къинахэу арт. Мащлэу нэхъ щхъэпэлгагэ къэзакъ цлыклур япэлэу къитт, зытеса шыри и дамэм трилхъэжат. Нэхъ цлыклур (нэхъыщлэ хъунт) и къуэшым адэлгэклэ кышциувыклат, и чышми къепсыхатэкъым, хъыджэбз цлыклури лгъэныкыуэклэ щытт, чылгъахъстэнри имылыггыжу. Къызэплгъхэрт, дыгъужь шыр цлыклу шлаклуэкклэ къахуихъу я пащхъэм къыргъэтлысхъамэ, елусэни дзыхъ ямышцлү, емылусэми ар зыхуэдэр къащлэну нэпсейуэ зэрэплгъыным хуэдэу.

– Ар парад-тлэ?! Апхуэдэу цлыху кызыэрырагъэбла-
гъэр? Параду фыкъэувы жыслакъэ, – зигъэпхъашэ нэп-
цлырт адэм.

Щалэ цлыклуитлыр къэклуатэри кызыэбгъурыуващ.
Хъыджэбз цыклури абыхэм ябгъурыувэну цыклуэм,
«Къэзакъ парадым «бабэ» хагъэхэркъым», – жиладщ
щалэ нэхъыжъ цыклуэм.

– Ари пэжщ, уэ мыдэ къаклуэ, Марфушэ, – кызыб-
гъэдишаш Матвей езым и пхъур.

Адэми ар щыжилэм, Марфушэ «хъушц» жери и нэгей
флышадфэ дахитымыклэ бгъуэу къеплъащ абы. Зыгуэр
игу иримыхъа хуэдэт, арщхъэклэ нэмысыфлэу жылэдэ-
луащ. Андрей къэзакъитлым адэм жилэр щызэхыхым,
загъэбэлыхуэ зэплтыжащ, я лъакъуэхэр шэжыпкъыу
зышцакъуащ, парад сатырыр захуэ хъун щхъэклэ абыи
и клыхъагъклэ иришлъащ.

– Къуэш кыфхуэсхъынуш жыслати, мис, кыфхуэс-
хъащ, флыуэ фызэрылъагъу, фемызауэ! – яхуигъэдэ-
лъащ щлопщ тлуашлэр параду щыт къэзакъитлым,
щалэ цлыклуитлыи я нэхэр «тып-тып» лэуэлъауэ ящл
кышфлэшлу хуабжыу улэрэплэащ, къатехуапэ ягугъа-
гъэнт щлопщыр. – Фызэрыцлыху иджы. Мыхэр уи
къуэшщ, – зыкысхуигъэзащ сэ, – мор Ванькэщ (ар
жыхуилэр нэхъ щхъэпэлъагэрэ), модрейр Петъкэщ,
мыр Марфэщ, школым маклуэ, лэзэклэй хъуащ, тхы-
лъым флыуэ къоджэ, къэзакъ уэрэд куэди ещлэ. – Ар-
гуэру парадымклэ зигъэзэжри сэ сакъригъэцлыхуну
иужь ихъащ. Сэри тлэклу зэхэсщыклырт урысыбзэр,
езыр ди деж кышчыклуэхэм сигъэшцауэ, икли мащлэу
сызыхуей тлэклу жыслэфырт, ауэ асыхъэтым зыри
сщлэжыртэкъым, делэм хуэдэу сыщыт флэкл, сигури,
кыхуу си лъапэр зэгуиудын хуэдэ, си къурмакъейм
кышцлэзэрыхъат: «Хъэ сыкъэклуа, хъэ зызмыгъэпщ-
клуарэ, ди хадапхэм илэ бэрэжъейклэ зэщлэклэжа къуэ-
нэфым сыдэлъадэу?» – сыщлэгъуэжат лейуэ. Арщхъэклэ
псори зэфлэклат, нэгъуэщл лэмал силэжтэкъым. Сыкы-
щлэпхъуэжыпэнуми, дызэрыкла псым сыкыиклыжыфы-
нутэкъым, гъуэгури кысхуэгъуэтыжынутэкъым. Ара-
ти, сыкыыхуэнащ си натлэм къритхам.

– Мыбы и цлэр Щитрамщ, адыгъбзэклэ уэр-сэрщ,
урысыбзэми хэгъуэзащ. Фэ зыри фщлэркъым фи бзэм
флэкл. Абы ищлылуажклэ, шуей хъуаклэщ, шы флыуэ
елъагъу. Фэ бжыхъ схуну къэсша чы гулъэр сфлэвуащ,
чым фышэсурэ, ар шым хуэдэ! – адэм ар щыжилэм, щла-
лэ цлыклуитлым я натлэр ирагухащ, шклэ гурымыкъ
флэкл умыщлэну. Бзаджэжът Матвейкл, кызыхэкла лъэ-

пкъым ешхъу: ищлэрт къэзакъыр къызэрыбгъэдзыхэну щлкълэр. Ауэ си дежклэ ахэри шы папщлэу чым зэрытесырат нэхъ гурылуэгъуэ дыдэр, жамылэу гуклэ зыхащлэ лыхылыгъэм хуэдэу, нэхъ гъунэгъу дыдэр, сызылэпызышэр. Атлэми, абыхэми, дэ дэщхыркъабзэу, чышым къыщпражыхъым и деж ялыгъ чылгъахъстэныр, шым и жэрыгъэр нэхъ хуабжъ ящлынымэ, щлөппи яхуэхъурт, е шыпсыранэ цхъэклэ, тхэрыкъуэф цлынэжъ – биинхъэ къызыфлагъэщлэу паупщлынымэ, джати яхуэхъурт. Матвей жилэ къомым нэхърэ нэхъ къэсцтэнут, нэхъ къызгурылуэнут, сэри зыч къызитрэ абыхэм сидиутлышщатэмэ. Арщхъэклэ балигъым дэнэ къыщыгурылуэнт сабийр? Ауэрэ Матвей дызэригъэцыхуш, жилэну иухри щлалэ цыклухэр хуит ищлыжыну щыхуежъэ дыдэм, Петькэ и лэ ижбыр и нэжыгъым иригъэкъуауэ къыхэувыклэщ парадым, зы лъэбакъуэклэ.

– Хуит сыкъэщл сыноупщлыну, – жиладщ абы. Зигъэбэлыхъырт къэзакъыу.

– Лло узыхуейр иджыри?

– Щитыр сощлэ, Рамыр сыт?

– Делэ, уэ Петькэ зэрыуицлэм хуэдэу, абыикл Щитрам и цлэу аращ.

– Нтлэ, ар плену къэдубыд хъуну?

– Хъунукъым жыслакъэ, фезауи хъунукъым, къэвубыди хъунукъым, – яхуигъэдэлгъащ къамышы гуэрыр, ауэ иджы и флэшыпэу.

– Нтлэ ар дауэ къуэщ, уезауи плену къэбубыди мыхъуу? – гъумэтлымащ Петькэ, мыарэзылейуэ иклуэтыжурэ. Абы хэту унэм зы цыхубзышхуэ къыщлэклащ, и набдзэри и цхъэцри, вынд дамэм хуэдэу, флыцлэу. Езыр къамылыфэ нэклущхэплът. Мафлэм бгъэдэтауэ къыщлэклынт пщафлэу: къызэрызэщлэплтар нэрылгагъут, и лэхэр клэпхынымклэ илгъэщлыжырт, и лэщхъэхэми хъэжыгъэ клэрылт.

– Мыра къытхуэппшэну жыхуэплар? – еупщлащ ар и лым, нэ дахэклэ къызэплтэри. Абыи жрилауэ къыщлэклынт Матвей флыуэ сыкыилгъагъуну, сыдахъэхын, сызэрагъэсэн цхъэклэ. Иужьклэщ а псор къыщызгурылуар.

– Аращ, – жиладщ къэзакъым, – уи къуэ гъуэгушхуэ хъунщлаклуэхэм хуэдэкъым ар. Щлалэфлщ. Зыцлутлжи-мылэу къыздэшэри къэклуащ. – Къызгурылуэртэкъым Матвей егъэлеяуэ къыщлысщытхъур, сыкыщлэпхъуэ-жынклэ мышынэмэ. Шынэми хъунут, сыт цхъэклэ жыплэмэ, а зэманым цыху бзаджэ сабий зэкъуэхуауэ хуэзамэ, идыгъуу ищэжынклэ тлэу еплгъынутэкъым. Ауэ сэ

сыкышпІлпхуэжыфынутэкым. Е и кыуэхэр сэ кыыз-дригъэплъеину арат? Абы шыгыуи сыхуейтэкым кыыштытхуну: сэ зыгуэр кыыздэплъеин щхьэкІэ, сызэрыштытм нэхрэ нэхыфІыж сыхун хуейт. ИтІанэ сызэшынут, си ныбжьэгъухэми сызыхагъэхъэжынутэкым. КыызгурымыІуэми, зыхэсщІэрт щхьэж хуэфащэм нэхыфІ зэрыштымыІэр. Ауэ ар дэтхэнэ балигъым кыгурыбгъэІуэн?! Абыхэм яхузэфІэкІмэ, сабий кыалтхуагъащІэхэри занщІэу жыы ящІынт. Апхуэдэу сыздэгупсысэм цІыхубзыпхуэр кыызбгъэдыхъащ, си щхьэфэм Іэ кыыдилъащ, хэт уи цІэр? – жери кыызэушщІащ. Зыри жысІэфактым. «Сэ жысІэнщ, сэ жысІэнщ», – кыыдэжащ Петькэ. «Цыщ. Езыми жиІэфынуш абы анэр кыызэреушщІыр», – щІэгубжыащ Матвей и кыуэм. Щымыхъум, хъэмбыІуу кыызбгъэдэтІысхъэри и Іэгур си нэкІухэми кыыштыхуащ: хэт уэ кыызэроджэр? Іэ шабэкІэ кыызэрызэІусар анэІэм ещхьт, зыхэсщІэрт, ауэ кыызэрызэпсалъэр зэхэсщІыкІми, зыхэсщІэртэкым: си фІэщ хъуртэкым адыгэбзэ фІэкІ анэбзэ хъун нэгъуэщІ зы бзэ гуэри шыІэу.

– ЖеІэ, уэ уошІэ ар псори, умыукІытэ, – сытригъэгущхуэрт Матвей. ИтІанэ, си цІэр езы Матвей кыызэрипсалъ хабзэм хуэдэу, сэри жысІащ:

– Щитрам.

– А-а, сыту цІэ дахэ! Щитрам. Щитрам, фынакІуэ иджы унэм, – сришэжыащ Катеринэ (арат быным я анэм и цІэр), си Іэблэр кыиубыдри. Андрейхэри ди ужьым кыиуащ. Ванькэрэ Петькэрэ щІлпхуэжыну хэтати – фынакІуэ фэри, дэнэ фыздэжэр, сэ фхуэфІ сыхъунщ иджы, жесІэжынщ фи адэм фэ нобэ зэхэфщІыхъахэр, жери анэм кыаригъэгъэзэжащ, я пэр кышылэлауэ. ДызыщІыхъа пэшыр зэпэсплтыхъыну сынэмыс щІыкІэ, стІолым бгъэдэт пхъэбгъу шэнт кІыхъым тІысри Матвей занщІэу щІэушщІащ. Сэ сызыбгуыригъэтІысхъат.

– Сыт ящІар мы стервецхэм?

– ЕушщІ, езыхэм жраІэж.

ЩІалэ цІыкІухэм зыри жаІэртэкым: я нэгухэр кыеуфэкыхыжауэ бжэ кыуагъ блынджабэм кІэрытт. Петькэ тхъэмыщкІафэ кыытеуат.

– ЛІо, фыумэзэхай иджы? – яхуилъащ анэр. – ЯщІараш, тхыу гъэвэжа иризгъэуу сиІэ кхъуэщын щхьэлухъу цІыкІу закъуэр згъэгъушыну бжэгъу щхьэкІэм фІэздзати, якъутащ.

– Дауэ зэракъутар?

– Сэ сщІэрэ, джатэ еуэурэ якъута хъунщ. Аращ махуэ псом я Іуэхур.

– Петькэщ ар зыкьутар, – кьэхэшаш Ванькэ.

– Ы-ы-ы, сэ кьыстрелтьхэ иджы, – кьэлыбаш Петькэ, – уэракъэ япэщыкьлэ, мо бжэгъу цхьэкьлэм флэдза кхъуэщыныр биинщхэм ту ещхэ зызылар? Уэракъэ?

– Сэрами, уэращ зыкьутар. Сыптекьлау, сыптекьлау, жьшлэу узыщытхъужу.

– Пэжщ, татэ, Петькэщ сыт щыгъуи псори зэхэзыщыкьыр, – кьелухаш пэшыщхэмкьлэ макъ цлу цыкьлугуэр. Сыдэплтьеймэ, иджыри кьэс зищысыр кьысхуэмыщла, унэкум ит блын пллимэ цхьэгъуэшхуэм хьыджэбз нэ фыщлэ цыкьлугу, (илъэситл-щы хъунт) кьепселъыхырт, – сэ уэзгьэлъагъунщ иджыпсту кхъуэщын кьутахуэхэр. – Уэри тес абдей, укьехуэхынщи уэгуиудынщ, – хуэгубжъаш и анэр.

– Ах, стервецхэ! Хэт зэрышхыкьл и хьэкъушыкьур екъутэж, хэт бзэгу зэреххэ, мыжыкь щылху хуэдэ, дапщэщ фэ кьэзакъ фыщыхъунур?! Нобэ ирехъу апхуэдэу, гушлэгъу фхуэсщыныщ Щитрам и хьэтыркьлэ. Ауэ дяпэклэ феплъ... фхуэзгьэгъункьым, – жиладж адэм. – Фыкьакьлэу иджы, дывгашхэ. – Гуэн хуэдэу сэ кьысфлэщла блын зэпэпллимэшхуэм (ар хьэкут) кьрихьурэ анэм шхын кьытригъэувэрт стллым, бахъэ пщтырыр кьыинщхэщыху. Тезыр зэрытрамылхьам кьыгъэгъушхуэжа щлалэ цыкьлухэри гуфлэри кьэтлысаш. Петькэ тхьэмыщкьлафэ тетыжтэкьым, пклатэлъатэрт, щлэхьлугуэу шхэуэ и лугэхухэм я ужь ихъэжыну пашлэ хуэдэт.

– Татэ, нтлэ, инышхуэхэм бзэгу зэраххэ хъуну? Мами хьэ зэрихьэрэ бзэгу, – кьыгурылугу хъунтэкьым Петькэ балигъ хабзэхэр.

– Цыц! Мамэ фэ фогъэтхъэусыхэ, ахъумэ бзэгузеххэ-кьым.

– Нтлэ, зэримыхьэмэ, хьэ сыжиладжа?

– Цыц, – жысладжэ!

Кьэзакъ бынунэр псори лэнэм кьотлысэкьлри зэдошхэ, шхьэхуэу шхэ яхэткьым. Абыи, адэм хуит имыщлауэ, япэщыкьлэ езыр хэмыладжауэ, зыми шхэн щлидзэркьым – хабзэ хьэлэмэтщ. Ауэ Петькэ хуэдэхэм я дежкьлэ гугъущ: абыхэм лэнэр зэралъагъуу, я лумацлэр кьож, холэ-хопхуэ. Иджыри Петькэ лэнэм зэрытлысу, адрейхэр кьэмытлыс цыкьлэ нартыху гъэва пщтырым епхъуэри и лэр кьысауэ кьылуипхъуэтыжаш. Матвей пхъэ лошкьлэмкьлэ еуаш абы и лэщыым, «умыпладжлэ, лэдэб, хабзэр лыгъ», жыхуилэу арт. Щлалэ цыкьлумыи и литыр быдэу зыр зымкьлэ зэригъэубыдыжаш, зылэщимыгъэкьыну; захуэуи тлысыжаш. Марфушэ кьэтлысаш, хьыджэб-

зышхуэ Іадэбыгъэ хэлъу, анэри, нэхъыщІэ дыдэр и куэщІым иригъэтІысхъэри, къекІуэтэлІаш. ИтІанэ Матвей лошкІэ гуэрымкІэ кІэртІоф гъэва зэрылт шыгун ІупщІакІэм «зу-у» – жо теуІуэри хэлэбаш. Бынунэр шхэну хуит хъуат. «Шхэ, Щитрам, мы стервецхэм закъыкІэ-румыгъэху, ахъумэ Іыхъэншэу укъээнэнш». – «Татэ, дэ апхуэдэу дынэпсей-тІэ?» – укІытащ Марфушэ. Сэ зэхэсщІыкІырт жалэхэр, ауэ псалтэ куэд къыхэкІырт, къызгурымыІуэ. И къуэхэм яхужилэ «стервец» псалтэр иджыри фІы дыдэу сцІэртэкъым. Дэ къуейщІей, еІу-яшІэ жыхуэтІэхэм хуэдэ хъунщ. Сытми, щІагъуэ къикІыркъым. Апхуэдэу сахыхъа хъуаш къэзакъ унагъуэм, си адэм и унафэкІэ.

– Тпу-у, тпу-у, дауэ ущышхэфа, Щытрам, абы? Сыт къытрагъэуэфын абыхэм Іэнэм адыгэм ишхыну? – жиІаш мэзщІэс гупым ящыщ гуэрым. Нэхъыжыгъэм хуашІ пщІэми цІыхугъэм хуэфашэ нэмысми къафІыщІэщырт Щытрам урыс къану зэрыщытам хуалэ шымахъэшагъэр, гущыкІыр. Ар лІыжыми ищІэрт, зыхищІэрт, куэд щІауэ игъэунэхуа Іуэхугъуэт, итІани абы щхъэкІэ къамыгъанэу нэхъыбэр едаІуэрт абы жиІэм, замыхэкъуэу, езыми зыри имыбзыщІу нэгъуэщІ цІыху лъэпкъ гъащІэр къызэрыщыхъуари лъэпкъ зэхушытыкІэхэм къахиха гупсысэри къиІуэтэжырт.

– Ерыскъым «тпу-тпу» хужыпІэныр игъуэджэ Іейщ. Ар къурІэн дыдэми идэркъым. Сыт абыхэм адыгэм ишхын ерыскъы къыщІытрамылтхъэфынур Іэнэм? Псори адыгэ ерыскъы дыдэт абы Іэнэм къытральхъар: нартыху гъэва, кІэртІоф гъэва, щІакхъуэ, пІастэ хъудыр – кашэкІэ зэджэр, шыгъу. Сыт абыхэм мыадыгэ ерыскъыуэ хэлгыр?! – хуищІаш губгъэн игъуэджэу щІэупщІа лІым.

– ИтІани джаурщ ахэр, жор ящІ, кхъуэл яшх, шагъыр ираф, – зэныкъуэкъу къыхэкІынкІэ хъуну абы хуэкІуэрт псалтэмакъыр, ауэ абы щхъэкІэ игъэпщкІу-жакъым Щытрам къригъэжъа псалтэр. Ар кІуэ пэтми къыхузэщІэплтэ хуэдэт и фІэщ хъу пэж гуэр жиІэным, быдэу игъэувыным. Куэд щІауэ и гурылт хъунт ар, мызэ-мытІэу егупсысауэ. И нэгуми къищырт а фІэщхъуныгъэр.

– Уэ диным уохъэ иджы. Дин лІэужыгъуэкІэ цІыхум нэмышлт хуашІыркъым. КъыфІэбгъэкІмэ, пэжымкІэ къызэралтытэр нэгъуэщІым и динми пщІэ хуэщІын хуейуэ аращ, ахъумэ, динкІэ щхъэхуэ-щхъэхуэу зырыз цІыху лъэпкъхэр зэпыІузышу зэзыгъэбий диныр – ар дин къабзэжкъым – щхъэхуэщэ цІыхухэм

яуцІапІаш. Абы и шыхъятлыкъыу адыгэм хъыбар гуэр жаІау шытащ. Шыхъэрым дэст, жи, адыги, ермэлыи, нэгъуэщІ цыху лъапкъи. Адыгэхэр муслъымэнти, нэщІ яІыгът. Фэри фощІа, ермэлыхэр чыристанщ, абыи я дин яІыгъыжщ. АтІа, нэщІ мазэм ирихъэлІау ермэлым илгъагуащ и къуэр адыгэ уэрамым тутын щэфэу. ЩІалэр къригъэшэжри къеупщІащ: – Ар дауэ пщІа, зи тхъэм папщІа махуэ псом зи Іур зыгъэгъуицІа цыхухэм я пащхъа уиувэу тутын уефэныр?! – НтІа, лІо сефамэ, абыхэм я диныр дин нэпщІа, – жиІащ щІалэм. АфІагІ хэмылгъу ермэлым бгырыпх тІуащІагІа и къуэр фІыуэ иукІащ. ЗэрыжаІамкІа, лІыжбыр лІа нэужь жэнэтым кІуащ, щІалэм тутын щигъэтыжащ. Ар шыпсэщ, ауэ шыпсэми пэж хэлгыщ: бэм нэхъ яфІазахуэр пэжщ. А дэ джауркІа дызэджем, езыхэми къагуроІуэ ар, икІи дэ нэхърэ нэхъыфІу къагурыІуэ си гугъэщ. Ди диныр зырызми, ди алыхбыр зыщ, жаІа абыхэм. Абы кърагъэкІыр дызэхуэдэ цыхуш жаІау аращ – аращ нэхъ пэжыр. – Шытрам и псалтэхэр хъалтэат, гурыІуэгъуейт адыгэ акъыл мыгъасэм и дежкІа. Псом хуэмыдэу акъылгъу техуэртэкъым лІыжбым и псалтэхэм Алий – арат и цІэр абы япэу къыпэрыуам. Алий игу ирилтхъа хуэдэт ныкъуэкъуэну, езыр зыхуейм ирихулІэху.

– НтІа, дызэхуэдэмэ, сыт джаурищэ букІмэ, жэнэтым укІуэнущ щІыжаІар, сыт къыдэкІуейуэ ди лъапсэм драхуну къыщІыдэзауэр? Мы хэкур урысым еякъым, – жиІащ и фІащу абы.

– Мис ар пэжщ, – къэщІэрэщІащ Шытрам и нэгур, псым ихъ пэтрэ убыдыпІа гуэр къыІэрыхъжа хуэдэ, езыри мафІа бзий къыдэуеям наІуэу къыхигъэнэхукІащ жэщ кІыфІым, – пэжщ а псалтэ мыфэмыщыр жаІэри, пэжщ къыдэзуари. Ауэ сыт абы къыкІар? Ар къыбгурыІуэн цхъагІа куэд пщІэн хуейщ, куэдым егупсысыжын хуейщ. А псор уэри сэри тщІэркъым. ИтІани ди нэгу щІэкІамкІа, жаІажу зэхэтхамкІа ди фІащ хъун хуейр къыхэхыпхъэщ. Фи фІащ хъуркъа диныр цыху зэраукІын хуей Іэщэу къызэримыгъэщІар?! Диныр – ар лъагъуныгъэ, пэжыгъэ, захуагъэ, хъалэлыгъэ, гушІагъу хэлту зэрыпсэун хуей хабзэщ къызэрежъар. Сыт хуэдэ къурІэн е чытап ар зэрытыр, уимыдинэгъу цыхуишэ букІмэ, жэнэтым укІуэну? Апхуэдэ щІыІэкъым. Хъэмэ цыхуишэ букІрэ уэри укІуэдэжмэ, цыху гъащІэр абыкІа гъэзэщІа хъуауэ ара? Ар дауэ гъащІа къалэн? Дауэ хъуну итІанэ адыгэ пщащэхэри абы къащІэхъуэн хуей адыгэ щІэблэри? АтІа, динми цыху гъащІэми жыжъауи епхъэлІа мыхъуну а псалтэ мыфэмыщыр япэ

дыдэ къезыдзар хэту плэрэ? Дэ тхуэдэ адыгэу плэрэ ар? Ара дыдэу шытми, а псалтэр щхьэ жамыларэ куэдкIэ урысхэм япэ иту ди хэкур шы лъабжьэрэ джатэкIэ изыхыу шыта монголхэм, тэтэрхэм, тыркухэм, къэжэрхэм щхьэкIэ? Дауи, абы шыгъуэ къезэгъыртэкъым ар – диныр щхьэусыгъуэ ящIыну: яхъунщIэри зыхъунщIэри, къайзауэри езэуэжри ээдинэгъут. Дауэ жалэнт муслъымэнищэ букIмэ, жэнэтым укIуэнущ жалэу? Езыхэри муслъымэнт. ИтIани абы щхьэкIэ къагъэнакъым адыгэ хэкум бэлыхь трагъэлтын. Ар фэ фIыуэ фошIэ. АбыкIэ белджылыщ а псалтэр къыхэзыхьар хэтми: я зекIуапIэ-я хъунщIапIэу щыт адыгэ хэку къулей дахэм ямыдинэгъу урысыдзэр къебгъэрыкIуэу щалтъагъум, биижъхэм занщIэу гу лъатащ абдеж диныр зэкIэшIапшущ къэбгъэсэбэп зэрыхъунум. ИкIи къагъэсэбэпаш! Диным хуэхъэщыкъыныгъэмрэ щIэныгъэншагъэмрэ зи нэр къыщищхъуа адыгэ куэдым я кIуэдыр къыкIащ абы. ЯпэщIыкIэ къыхадзащ джаурищэ букIмэ, жэнэтым укIуэну. АрщхьэкIэ урыс къарум IэшэкIи щыпэмылтъэщым, къэлэуащ итIанэ IулъхьэкIэ ящэкуа щхьэхуещэхэм я джэ макъыр: маржэ хъун, ди хэкур джаур щIыналтэ хъуащ, дис хъужынукъым, фынакIуэ муслъымэн щIыпIэхэм! – жари. Арати, зи насыпыншагъэкIэ адэж лъапсэр хыфIэзыдза адыгэ куэдым хэкур ябгынащ. Ауэ гъуэгъу мыгъуэт ар: хэт тенджыз тIуащIэм щикIым, псым хэкIуэдащ, хэт мылхубыным сыт шыгъуи еебгэкI хамэ щIыналтэхэм къулейсызыгъэкIэ икIуэдащ. Къэна тIэкIур пашэхэмрэ бекхэмрэ я деж хъэиху-бжэхуэщIу хьэлэ Iыхьэ щхьэкIэ къыIунэжаш, хэти, хахуагъэрэ лIыгъэкIэ дунейм и Iыхьэ ныкъуэм шыщIэрыIуэ адыгэхэр хамэдзэ зауэлIу хыхьэжаш. Арат биижъхэри зыхуейр. Къэнар дымащIэш. ЖылакIэ дыхъужми фIыт, ди бзэрэ ди цIэрэ тIыгъыжыфу, ауэ абыи ущыгугъыщэ хъунукъым. Аращ, Алий, а уэ щхьэусыгъуэшхуэ къысхуэщI псалтэм и мыхьэнэр.

Адыгэр кIуэдкIэ хэт гъынт? Урыс паштыхэри зыхуеиххэр арати, зи лъахэр хыфIэзыдзауэ икIыж лъэпкъым къыпэрыуакъым, еIунщIа фIэкI. Апхуэдэу, адыгэхэм ди дежкIэ а зэман Iейм урысхэми адыгэхэми ящыгъуищэжа хъуащ, хаутэжаш лIэшIыгъуищ япэкIэ Къэбэрдейр Мэзкуу мамыру гухъауэ зэрыщытар. – Щытрам и псалтэр зэпигъэуащ тэлайкIэ, дыуэ зыщIахэм хуэдэу, и IэгущхуитIымкIэ и напэр кърильгъэщIэхыжаш. ГукъэкIыж хьэлтэхэмрэ нэгущIэкIыж Iейхэмрэ трильгъэщIыкIыжу къыфIэщI хъунт, фэуэ тетт и лъэпкъым я махуэ мыгъуэу блэкIахэр иджыри къехьэлтэкIыу зэрызыхи-

шләр. Къэзакъхэм я флъшлэ флъклэ я лейшлэ зэрыжымылэм тлэкълэ зэгуигъэпа адыгэлл гупри зышлэгупсысыкыжат, Алии хушлэгъуэжаклэт къемызэгъыу абы зэрыпэрыуам, сыт щхьэклэ жыплэмэ, псоми къагурылуат адыгэ мыгъуагъэ псори езыхэм нэхърэ а лфыжым нэхъ хьэлтэу къызэрефыкълэр иккIи нэхъ зэрызэхышлфыкълэр.

– Къысхуэгъэгъу, Щытрам, тхьэм щхьэклэ къысхуэгъэгъу, – жилащ Алий, – и щхьэр умытлатэу нэдым хьэ илърэ ху илърэ пшлэркъым, жыхуалэраш, – сэ сшлактым а псор, уэри апхуэдиз пшлэуэ си гугъакым. Дэнэ а къомыр къышпышлар? Къэзакъхэм уагъэшлэ ахэри?

– Къэзакъхэр гузавэркъым иккIи пшлантлэркъым абыхэм щхьэклэ. Хэбгъэзыхэмэ, адыгэ лүэхур абыхэм дежклэ нэхъ тыншщ иджы: езыхэр нэхъ хуит хъуаш.

Ауэ къышхуэщлэнукъым гъунэгъуу къыумышлхуауэ, – къыпишэжащ адэккIи Щытрам и хьыбарым, – къэзакъхэр адыгэм къызэрыхушчытыр, я псэр, я гурылт мурадхэр, я хьэл-щэнхэр, клэщлэу жыплэмэ, я цыхугъэр здынэсыр.

Къэзакъ бынунагъуэ сызыыхьам куэд дэмыкълэу сесащ сэ. Жалэр сышлэмыушлэжу зэхэщлфкI хъуаш, жыхуалэр Ванькэрэ Петькэрэ нэхърэ мынэхъ лейуэ згъэзащлэрт. Матвей зэрыжилэмклэ, абыхэм сатеклэуэрт. Ауэ сатеклуапэми, ар си дежклэ нэхъыклэу къышчидзыжырт, сыт щхьэклэ жыплэмэ, Матвей сэ къызэрысщытхуу, Ванькэрэ Петькэрэ къысхузэгъуэпшэрт, къызэфыгъуэрти, джэгу щхьэусыгъуэ ящлэурэ къызэзауэрт. Апхуэдэхэм я деж Марфушэ сыт шыгъуи сэ къысщхьэщыжырт. Сэри ар си флэфл хъурт, сэ нэхъыфлу сыкъелтагъу жыслэрти. Махуэ гуэрым шэщыр къабзэу къэттхуу, шывейр шыгъуэгу хадэм теткъухьыжыну унафэ къытхуишлат. Къэзакъхэм, адыгэхэми хуэдэу, я быныр пасэу, цыкълэу шлфкIэ лэжыгъэм къышлагъэтаджэ, абы ящлэнум хуэмыныкъуашэми. Сабий гъэфлэн ялактым. Нтлэ, шэщыр пхъэшыкълэу плыуэ зэпрыхуклат, шы къэс езым и шхалгэрэ и дэгышлэрэ илэу. – Марфушэ, мис мы япэр ууейш, Щытрам етлуанэр ейш, Петькэ – ещанэр, Ванькэ – еплланэр, – къытхуигуэшащ лэжыгъэр, – къэвгъэкъабзи шывейр хадэм ифшэ, лэщлэтыныр зэрышчытын хуейм хуэдэу, фыудэж. Къыджилактым жывылэ, хэт нэхъыфлу ишлэми сеплгынущ сэ. Зыр зым зэран фыхуэмыхуэ. – Езым шыхэр лэдэж ишлэри псафэ ишаш. Ар къышчыкълэуэжам, дэ ди лэнатлэхэр дыухауэ дыпэплгэрт къыджилэнум. Епллаш псоми, лэщлэтынхэри къилэтыжурэ клэщлэплташ. Марфушэ и лэжыгъэм арэзы техуаш, сэ къысщытхуаш, «молодец» къыз-

жилаш, Ванькэ ишлари мылей дыдэу кыйлыташ. Петькэ ишлыжа Іэшлэлыныр кышцилэтыжым, шывей тыкырхэр кышцилэтылаш. – Петькэ! Іэ пцланэкІэ кыхэщыпыкІыж иджы мы шывейр Іэшлэлыным. Апхуэдэу зэрылажьэр?! – НтІэ, сэ гуахъуэ Іейр кыслтагъэсри, нэхъыфІыр къашташ мобыхэм, – гыынэнаш Петькэ. Апхуэдэу гынанэури кыхригъэщыпыкІыжащ. «Къызэзэуэнуш иджы аргуэру мыхэр», – зысфІэтхъмыщІэжащ сэ, Марфуши сыхуэныкъуэу сеплыащ. Абы и гур Петькэ тезэгъауэ ауан ишлыжырт. – Хъуа ар, хъуа ар! Сыхэвгъэхъатэкъыми фи парадым, хэт иджы къэзакъыр?! Къэщыпыж мис а ипкъухъа шывейр. Араш уэ пхуэфашэр! Петькэ, пІырыпІ гъэпщам хуэдэу, плъыжыбзэ хъуат, зэгуэным кышиудыну хъэзырт, ауэ къэзакъ гыркъым, жыхуалэр и фІэщыпэ хъуати, кызэгуэчами, и нэпс кышцилэкІыну хуейтэкъым, инату ерыщт.

Я адэр, шэджагъуашхэ дышха нэужь, шэсу дэкІыху си гугъу къашцІакъым Петькэрэ Ванькэрэ, ауэ ар къуажапщэм зэреуакІыу, кыдэлъэдэжхэри, иІэ иджы дывгъэджэгу, жиІаш Петькэ, бауэбашэу. Арат и пІэм имызэгъэххэу зэи темпыІэр, ахъумэ Ваньки апхуэдэтэкъым. Ванькэ нэхъ зэпІэзэрытт, хэбгъэзыхъмэ, тІэкІуи щхъэхынафэ тетт, кысхуэлъэтэкъым, и къуэшым хуэдэу. Сэри абы сахэзэгъэн зэрыхуейр къызгурыІуэрти, жаІэр ядэсцІэрт, зэраныгъэ Іей хэмылгъмэ. ЯлэжыІамэ, садэлажьэрт, джэгумэ, садэджэгурт. СщІэрт Петькэ щІытемыпыІэу зыхуейр: ар хэтми зыгуэрэм темыкІуэу хъунутэкъым е джэгункІэ, е Іуэху щІэнкІэ. Ауэ зыкІи зыми текІуэфыртэкъым, и гур къэзауэрт. Псом нэхърэ нэхъ кышцтэнут, игури зэгъэжынут, сэ кыстекІуэмэ.

– Шо дызэрыджэгунур? – жиІаш Ванькэ.

– Къэзакъ дыджэгунш, – и хъэзырт зэрыджэгуну щІыкІэри. Езыр зыхуейм фІэкІ нэгъуэщІ зыгуэруи пхуэджэгунутэкъым.

– Сыт уи къэзакъ уэ, шывей ІэмыщІэкІэ къэпщыцу, – кышцидзэжащ Марфушэ и ауаным. Мис абы игъэбэмпІэпаш.

– Плъагъункъэ-тІэ, сэ черкес гъэру къэзмыхумэ, – жиІэпаш зыхуей дыдэр. Дыджэгуаш жыхуиІам хуэдэу, абы кыкІыр зауэ дыджэгун хуейуэ арати, чышым дытесу, пхъэ джатэр ди Іэшэу. Сыт ямыщІэми, гъэру сакъышыхуэмубыдым, Петькэ и фІэщыпэу къызэзэуэну щІидзаш, арщхъэкІэ си джатэр пэщІэздзурэ, езым и сэшхуэр зэпыудащ, пхъэласкІэ кыищІыжу.

– КъакІуэ иджы мыбы кыдэкІуей, псынщІэу, ар

къыштеклѹэнукъым уэ, зумыгъэзауэ, – къепсэлтыхаш
Марфушэ дэкѹеяуэ зытес жыгышхуэм. Чыхэр хыфѹэз-
дзауэ жыгым сыдэпщейуэ щилъагъум, Петькэ къыс-
щѹыхъэри и джатэ ныкъуэкъутэмклѹэ си пщэм къеуаш,
гуфѹлэрт, сыптекѹа, сыптекѹа, узгъэшына жиѹэрэ.
Сэ Марфушэ зытес къудамэм сыщынэсым, сызыбгъу-
ригъэтѹысхъаш, Іэплѹэклѹэ сыкъиубыдыжаш, и дэлъхур
сэра фѹэклѹэ пщѹэнтэкъым. И дэлъхухэр жыг щѹагъым
щѹлэтт, Петькэ къысхудэплъейрт, Ванькэ ищѹэнури ищѹэр-
тэкъым.

– Укъэмыдалгъэ, Петькэ, куэдрэ, сэ къэзакъ уэрэд
вжесѹэнуш иджыпсту, къедаѹи нэхъыфѹш, – жиѹаш
Марфушэ, – Щэмел щыгъуэ яуса уэрэд.

Гой, казаки, сабли в ножны!
Нету счастья во вражде.
И с Кавказом будьте дружны –
Дружбы крепче нет нигде.

Я казачка молодая,
Черноброва и светла,
Кабардинца удалого
В жаркой схватке обрела.

– Уарэ, уарэ! Абы жиѹэрелъ, уэра хъыджэбз хужы-
бзэр? – зэпиудаш Петькэ уэрэдыр. – Кѹэгъуасэкѹэ узэ-
щѹлэщѹлэла хуэдэ, цыджанш уэ узэщхъыр, цыджан,
цыджан! – Арщхъэкѹэ Марфушэ щигъэтыжакъым, и
макъым зригъэлэта фѹэклѹэ.

Вы родные, мамо, батя,
Не кляните дочь свою,
Уж примите лучше зятя
Вместо грозного врага.

То ли будет с вашей родной
На грядущие года,
Он горяч и лаской знойной,
С ним и лихо на беде.

Гой, казаки, сабли в ножны,
Нету счастья во вражде.
И с черкесом будьте дружны –
Дружбы крепче нет ни с кем, –

сызэрикъузылIаш Марфушэ уэрэдыр щиух дыдэм, жы-хуиIэр сэра хуэдэ. Ауэ, дауи, сэратэкъым жыхуиIэр, — щыIат апхуэдэ къэзакъ уэрэд, урысхэр Кавказым къы-щезэуа лъэхъэнэм.

МафIэм бгъэдэхэм я щIыбагъым къыдэт Алий и нэр лIыжъым теплгъызэри къэщтэжащ, гузэвэжащ икIи къиIушэщаш къыбгъэдэтхэм зэхахыу: «Тобэ, тобэ ярэби, мыр сыт?! Бис-бис-бис, бисмылахьы, джаур! Ялыхъ, уигу къыдумыгъабгъэ!» ЕмыкIу хуэпщI хъунутэкъым а зэманым абыхэм пхъэкIэ адыгэм. Муслъымэн нэгү хъужауэ мо адыгэ лIыжъ хъарзынэм занщIэу зыкъы-зэридзэкIыу джаурыбзэкIэ зэчыр жиIэу шызэхыхым (зэчырым ещхъу зэпишут Щытрам къэзакъ уэрэдыр зэ-рыжиIэжыр), ари жэщ курыкупсэм и деж, мафIэ бзийм цIыху нэкIухэр мынаIуэ-мыджэмыщIэу кIыфIыгъэм къыхигъэнэхукIыу щыIуплгъэхэм, къэуIэбжыжыжат ины-къуэр. КъафIэщIат Iиблис къыгъэпщIэнхэу я нэр къы-щипхъуарэ гъуэгум дишэхыу. Сыт ящIэнт? Щхъэж и гурыIуэныгъэм къызэриубыдкIэ я псэ яхъумэжын хуейт. Куэдрэ ящхъэщытакъым а нэбэнэушэ къыфIэ-щIыныгъэр. Ящхъэщыужащ, Сэфар и макъ быдэ наIуэр шызэхыхым.

— Щытрам, сытыт а уэрэдым кърагъэкIыпэр? — щIэ-упщIащ ар.

— Бзэр къыбгурыIуэмэ, езы уэрэдым цыжеIэ абы кърагъэкIыр. Ей къэзакъхэ, ифлгъхъэж джатэр, кавказ цIыхухэм фекIуж, ныбжъэгъуфIу. Ныбжъэгъутгъэр мы-бы нэхъ шыбыдэ шыIэкъым. КIэщIу жыпIэмэ, дызэв-мыгъэбий — дызэвгъэблагъэ, жиIэу арщ.

— НтIэ, апхуэдэ гупсысэ къыпхуэзыщI цIыхуишэ джаурщ жыпIэу букIын пхъэ хуей?! — жиIащ зыгуэ-рым. — ЩIэпхъаджагъэ Iейкъэ ар?!

— ЦIыхуишэ дэнэ къэна, зы цIыху сымыукIын пхъэ-кIэ, сыхэкIыжат сэ апхуэдэ жэнэтым, насып сиIэти, срихъэллакъым ахъумэ. Ар жызыIар езыр дин зимылэ цIыху хъэсы пхъэхуещэщ, — къыхидзащ Щытрами. — Абы и закъуэ? Абыхэм уахэту, урагъусэу, уадэлажьэу — гъунэгъуу къэпщIыхуа нэужыщ къыщыпщIэнур цIыху-псэм и къабзагъэмрэ и фIеягъэмрэ зэрыпсалгъэ бзэми динми зэремышар, ахъумэ жыжгъэу я хъыбар плуэ-тэжкIэ лIо. Жалэр уи фIэщ пщIыми умыщIыххэми мэхъу. Зэгүэрым, пщыхъэщхъэхуегъэзэкI хъуауэ Тэрч никIри адыгэ шуищ ныдыхъащ станицэ уэрамым. Дэри дыджэгүу абы дыдэтт (пхъэласкIэ защIэ хъуа джатэ ны-къуэкъутэмкIэ лгъыр къижу Петгъэ зэхифыщIа си пщэр хъужат. Ар я адэ Матвей зэрыжезмыIэжам пхъэкIэ,

езыхэри флы кыысхуэхъуауэ кыыззэуэжыртэкъым.
 «Иджы пэж дыдэу, удикъуэшп» жалэрт). Шухэм нэ-
 хъуеиншэу сеплъащ сэ, си адэр яхэт си гугъэу. АрщхьэкIэ
 яхэттэкъым. НакIуэртэкъым ар мазищ-плIым зэ фIэкI.
 Дэ дблэкIри занщIэу ехаш ахэр члисэ гупэм и деж иIэ
 утыкушхуэм нэс. Абдежт къэзаакъхэм я зэхуэсыпIэр,
 унафэ ящIынымэ е хъыбар гуэр зэрагъэщIэнымэ. Аб-
 дежт атаманми и унэр. Мыгувэу члисэ тхьэгъушыжъым
 и гыз макъыр щхьэщыIукIащ жылэм, тхьэгъуш нэхъ
 жьгъей цIыкIухэри я зу макъ псыгъуэ цIуугъэнэхэмкIэ
 зэкIэлгыпIащIэу щIэжыгуэжаш абы. Махуэри хъуари
 апхуэдизкIэ къабзэти, ди хэку дунейм и дахагъэ псори,
 IэкIэ утелэбэным хуэдэу, кыпщIигъэшат. Жыжъэу ип-
 щэкIэ мылылтэ бгыжъ кыырхэр, уафэ къащхъуэ джы-
 джым и щIэгъэкъуэн хуэдэу, налкъутналмэсу дыгъэм
 пэлыдхэрт. МыдэкIэ мэзылтэ сэнтх фагъуэхэр шэр-
 дакъ-шэрдакъыурэ кьелтэхъшэхырти бгы лъапэ губ-
 гъуэхэм хуэкIуэжырт. Псы Iэл Iуфэ тафэхэм адыгэ
 къуажэхэр цыулъэпхьащэрт. Чий уэнжакъ быхъухэм
 къариху Iугъуэ нальэ лантIэхэр, залуантIэ-зашантIэу,
 уэгу лъагэм дэкIуэсеижырт. Жыжъэуи кыпщIихьэ
 пфIэщIырт жьэгу Iугъуэм сырымэрэ лы гъур гъэжъэ-
 мэмрэ. Нэхъри укъекIуэтэхмэ, зыхъунщIэным иригъэ-
 ша тэрчыпс гъуабжэ хьэлтэр псэхужри мамырыжауэ
 еумэмэхырт, Iэуэлъауэншэт. Абы Iус къэзаакъ станицэри
 и мывэсэху блынхэмкIэ дуней нурым пэнэхурт, нэшхы-
 фIэу. Зыри цыIэтэкъым тхьэгъуш джэ макъыр зы-
 быдыни къэзыгъэувыIэни. Зэхахат псоми, цIыхухэри
 зэхэзежэ хъуат, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ, асыхьэтым тхьэ-
 гъуш еуэгъуэтэкъыми, къагурылуат абы члисэ Iуэху
 зэрыхэмылтыр. «Сыт къэхъуар? ПшэщIэгъуэкIэ жылэр
 зэхуэсын хьэ хъуа? Станицэм кыызэрытемыуэжIарэ
 Iэджи щIащ. Щэмел гъэр къащIри Урысейм яшауэ
 цыIэщ. Сыту пIэрэ зыхуейр?» – жалэрт цIыхухэм, зыр
 зым еупщIыжырт. Щызэхуэсащ апхуэдэу зи лъэ вакъэ
 изылъхьэхэр къуажэ утыкум. Дэри дызэрыхьащ абы,
 адэ-мыдэкIэ зи лъабжъэ дыщIэдждэразэр кыытщIэкIиеу.
 ЗыхэбгъэкIыж хъурэт?! Сабийхэри кIуэрт, балигъхэм
 жалэм едэлэуэну. Дынэсмэ, цIыхур хьэпIащIэм хуэдэщ,
 телъыджэ къащыхъуа гуэр ягъэщIагъуэри зэхэтщ. –
 ЦыIу-цыIу-цыIу! Хэт илгъэгъуа абы хуэдэ телъыджэ, –
 жалэ къэзаакъхэм, – ар зыщIам хуэбгъэгъу хъунукъым,
 напэтэхщ. Дэ зыри тлъагъуртэкъым, цIыху щIыбагъым
 дыдэтти, дащхьэпрыпIтыфыртэкъым. ИтIанэ Петькэ,
 банэщIэж-бзу жэрым хуэдэу, цIыху лъабжъэхэмкIэ ды-
 пхишри утыкум дыбгъэдыхьащ. Атаманыр и дэкIуе-

иплэм кытету, адыгищри кьемысыхарэ зэрышууэ, цыху зэхуэсам кьахэплтэу кьапэрытхэт. Утыкум ит кьэзакъ щлалитI, вытлощыщлэм хуэдэу, бжыакъуэхэм пщлэхэдза кIапсэкIэ зы жэмыбгъэ пшэр ялыгыу. Жэмыбгъэр Iэлтэкъым икIи зихъунщIэртэкъым – Iэсэу кыщлэкIынт. Апхуэдэу мэхъу былым зимащлэхэм Iэрыплу ягъашхэ Iэщыр. Iэдэбу утыкум итт. Ауэ аратэкъым гъэщлэгъуэныр – гъэщлэгъуэныр жэмым пщлэхэлтырат. Кхъуэ нэкулъ пщэхъу пщлэхэлът абы, игъащлэкIа хъеуаным муслътымэн еIусэ мыхъужыну: хьэрэм хъуат. Адыгэ шуищым языхэзым шым здытесым кьамышы тIуащлэмкIэ и куэпкъым теуIуэри жиIащ: «Мыр флъягъурэ, мы хъеуаныр, – ар щыжиIэ дydэм жэмым и щхьэр иутхыпщIащ, и «пщэхъури» хьэлтэу сысаш, – мыхэр мыпхуэдэурэ зыщIыр, хэтми, фэ фщыщ. Гугъу емыхъу зыхуейр зыIэригъэхъэн щхьэкIэ, мыпхуэдэурэ ящIри, ди хъушэм хэтхуа Iэщыр езыхэм яубыдыж. Фэ фошIэ, дэ кхъуэлымэ зыщыуа лъэпкъ тшхыи зэтхьэлIи хъунукъым. Зэкъым, тIэукъым апхуэдэ щлэпхъаджагъэ кызырыдахар. Ди Iэщри тфIагъэкIуэдү ди динымкIи ауан дыкъащIу аращ абы кыIкIыр. Иджы къуажэм унафэ ящIри дэ дыкъагъэкIуащ вжетIэну. Дэ дыкъуажэ мамырщ, ди зэран фэкIакъым, дызэгъунэгъущ, зыпсщ ди зэхуакур. Фи члисэми фи динми я гугъу тщIыркъым. Мыпхуэдэ икIагъэ кьыдэвмылэжъ. Ар зыщIэм унафэ хуэфшI, кьэвгъуэти. Ар мыхъурэ? Мы хъэбыршыбырыгъэр щамыгъэтрэ? Фи Iэщыр зэхуэдитI итщIыкIынуш, – аращ ди къуажэ унафэр. Дэ дыхуейкъым афIэкI дызэбиину. IэмалыншагъэкIэ девмыхулIэ абь». Ар жиIэри адыгэ шур ежэжаш, и гъуситIри и ужь иту. Цыху Iувыр быхъуу зэлтыIукIуэташ, абыхэм гъуэгү иратын щхьэкIэ. Шуищри кызыплтэкIакъым, ауэ утыкум кына жэмыр ину якIэлтыбууащ абыхэм. – ТхьэмыщкIэ, – жиIащ кьэзакъ цыхубз гуэрым, – мэбу, зеиншэ хъуащ. – ФутIыпщыж, – кьэIуащ нэгъуэщI макъи. АрщхьэкIэ щлалитIым яутIыпщакъым, адыгэхэм унафэ кыыхуащIауэ кыщлэкIынт. Арати, муслътымэн мэхъэбымкIэ хьэрэм хъуа жэмыр хъуэн Iейуэ кьэзакъ станицэм кьыдэнаш. Иджы зыри дыхьэшхыжыртэкъым, зыми игъэщлэгъуэжыртэкъым япэщIыкIэ яфIэтелъыджа а щлэпхъаджагъэр. Псом хуэмьдэу, зи ныбжэ хэкIуэта кьэзакъыжхэм щхьэуэ къащыхъуат а Iуэхур. «Ар дауэ? Ар сыт напэтэх, сыту пудыгъэ Iей! Е жэщ кIыфIым бор пкътэрэ кыщIумышу, е утеуэрэ лыгъэкIэ кытитумыхыу, е, мыхъужыххэми, щхьэрыуауэ губгъуэм ит гуэр дахэ-дахэу кыумыдыгъуфу! Ар

дауэ кьэзакъ?! Кьэзакъкыым ар – мыжбыкъ кьэрабгъэ гуэру кыщцІэкІынщцІ!» – жалэрт иныкьуэхэм. «Хьэуэ, мыжбыкъ хуэмыхум апхуэдэ кьэрабгъэ бзаджагъи хуэцфІэкІынукукыым», – жызылІ яхэтт.

– Хэтми, кьэгъуэтын хуейщ, – жиІащ атаманым, Мирон, нэхъыжхэм захуигъазэри, зыщигъазэкІэ адэ-мыдэкІэ еупцІэкІ и гъуапэ сэмэгу нэшцІыр и бгырыпхым диупцІэжурэ, абы и Іэр бгырыс зауэм хэкІуэдат. Ауэ а ныкьуэдыкьуагъэм зыкІи бжыгуэ ищцІыртэкъым ар. Игъэбжыгуэ дэнэ кьэна, набдзэ кІыргхэмрэ пащцІэ бэвышхуитІымрэ хыжыафэ зытрагъауэ и нэгум ущи-плъэкІэ, зыри кызыхуэмытыж таучэлъшхуэ кыи-щырти, Іапкълъэпкыым щыщцІэауэ плъагъужыртэ-кыым. – Кьэгъуэтын хуейщ! Хэтми, адыгэхэмрэ дэрэ дызэщигъэлейну дякум фейцейгъэкІэ кыдыхьар ди кьуэшкыым. Аращ ди унафэр, – пиупщцІащ Мирон, те-гушхуауэ.

– Тэмэмщ, тэмэмщ! – нэхъри щІагъэстащ ар кьэзакъ нэхъыжхэм... Унафэр унафэт, арщхьэкІэ кьэгъуэтын хуейтэкъэ? Дэтхэнэ псы Іуфэ сэрэш бзаджэр зыхьыр? Мирон жылэр иутІыпщыжащ, нэхъыжхэмрэ дзыхь нэхъ зыхуищцІ кьэзакъ щІалэ гупрэ кыигъанэри. ЗыщцІэ яхэтми, зыри кьэхэшатэкъым, ямыщцІэнкІи хьунт. Жэмым щцІэхэлт «пщэхур» кыищцІэахари еплъахэщ. АрщхьэкІэ абыкІи зыри кьахуэщцІакъым, кхъуэ нэ-кулърэ кІапсэ лэрыгъукІэ сыт кьэшцІэнт. Убжытхэ-хэри хьэм иратыжащ. Я щхьэр ягъэкІэрэхъуащ, я да-мэр драгъэуеящ, тцІэркыым жыхуаІуэ.

– Мыхэр щызэхашцІыхьыр, дауи, жэшукыым, – ма-хуэуш, – жиІащ Мирон, – ари махуэ шэджагъуэу, Іэщыр псафапІэхэм кыищцІуэм и деж. Псым фызэпрыкІи адыгэ кьуажэм и хьупІэхэр кызылхьэ псафапІэхэр фхъумэ, – яжриІащ нэхъ щІалэхэм. МатвейикІ яхэтт абыхэм, а нэхъыщцІэхэм. – Цыху зытевмыгъаплъэ. Зы-ми ищцІэ хьунукъым абы фазэрылтыхъуэ щцІыкІэр. Кьэ-закъыу псым никІыу хьуам факІэлтыплт, зыщыщым-рэ я мурадымрэ кьэфщцІэху.

Махуищ дэкІри еплланэм кьэзакъ шу гуп адыгэ кьуажэкІэм кыищцІыхьащ. Шыгъуэ кІэху ин гуэр те-су Мирон япэ дыдэ итт. Абы кІэлъыкІуэ шум и лъэ-рыгъыпсыфэм щцІэщцІа арэфыпс кІапсэмкІэ и итІыр быдэу зэтешхэрэ езыр щхьэшцІэу (и пыІэр гъуэгум щыщ-хьэрыхуу кьэнагъэнт) зы кьэзакъ бэлэбанэ адэ-мыдэкІэ зебыршэу, хьэлъэу кІэлъэпэрапэрт. Иужь дыдэми итт шу зыщыплІ. Шу гупыр кьуажэкум нэсри кьэувыІащ, уэрам щхьэІум тет кІарц ныкьуэгъужь гуэр и деж. КІар-

цыжыым жъауэ шлагъуи ищыжыртэкъым, ауэ сытми, къэзакъхэр епсыхри шлауаш абы, псоми зедашлэ Iуэху гуэр палтэ имылэу иужь ихъэныфэ ятету. Шым клэрыш лауэ къалтэфа лыри кларц лъэдийм щхъэхуэу клэрагъэуаш. Матвей зэрыжилэжамклэ, атаманым унафэ зыхуишлэ къэзакъ гуыпър махуитIклэ шэхуу хэсащ псы Iуфэ сэрэшхэмрэ къуацэ-чыцэхэмрэ, Iэщ псафапIэхэр яхъумэу. Езыхэми я мурад быдэт абы Iуэху фейцейр шилэжъ дыдэм дыгъуэрабз напэтехыр заншлэу щаубыдыну. Ар къышцIэмышцмэ, станицэ емыкIур псоми къатенэрт, дэтхэнэ зы къэзакъми шэч хуэщцI хъуну, япэкIэ къэхъунури къышхуэщIэнутэкъым. Станицэр апхуэдэ щытыклэм кърагъэнэну зыри хуейтэкъым. УкIытэгъуэншэрэ пагэу икIи тыншу псэун щхъэкIэ, адыгэ къуажэм екIужын хуейт, дзыхъ къыхуашцIыжын хуэдэу. Псом нэхърэ адыгэхэр нэхъ зыгъэгубжъыр ауанышцI Iэ фIейклэ я диныр къызэрацIалэрат. Къэзакъыжъхэми ар къагурыIуэрти, Iэмал имылэу къуаншэр къэгъуэтын хуейуэ трагъэчыныхъырт, адыгэхэм зыдрагъэкIун щхъэкIэ, жэрдэм хьалэмэтхэри къыхэзылтьхэ яхэтт. Псалтэм щхъэкIэ, куэдэм кхъуэ зэрахуэжыртэкъым, абы и пIэкIэ Iэщышхуэрэ мэл-бжэнрэ ягъэхъурт (апхуэдэт Матвей и унагъуэри). ЗэпIэзэрысу махуитIклэ плъырыным иригъээшшауэ къэзакъхэм мыарэзыныгъэ псалтэ къызыпхагъэлукIыу хуежъат. «Мыбдей дыхэскIэ дгъуэтынукъым ар дэ. Хьэлэбэлыкъ къэхъуар зэхихамэ е и нэгъушлэклэмэ, зиущэхужащ абы. КъэхъуншцIэн хуейш», – жалэрт иныкъуэхэм. «Хъэуэ, хэт къэпхъуншцIэнур? Езы адыгэ дыдэхэми къахъуншцIакъым станицэр, унащхъэчэзууэ. Цыхугъэшхуэ яхэлтыц абы. Дэ дауэ къэтхъуншцIэн зыхуэфашэри зыхуэмыфашэри. Цыху хьэлър инатц, зыхуэшылэнукъым. КърихулIэнущ ар зэса и зекIуапIэжыым», – ядэртэкъым адреихэм. Апхуэдэурэ кыхъащ ещанэ махуэр. УэфIышхуэт. Сэрэшхэмрэ псы Iуфэ къуацэ-чыцэхэмрэ жьыуэ кышщыуша къуалэбзу цыкIухэр зэхъээхуэу зэпэбзэрабзэрт. ИкIи а ижъ-ижъыж дуней макъамэр гъащIэм и псэ джакIуэ IэфIу кыдэусыкIырт псыхъуэшхуэм. Уэгумклэ удэплъеямэ, хъуакIуэщакIуэ ежъа къуалэжъхэмрэ къуршыбгъэхэмрэ Iэдэбу щхъэпрысыкIырт. Укъеплъыхыжамэ, бабыщбын сакъейхэр сэрэш псы Iуфэм щыхэпэцащэрт. ИныкъуэжIи псыхъуэ акъужь дамэр къамыл щхъэгъушэхэм къащIэпшэрти, щхъышхъ макъым узэригъэплъэкIырт, укъэштауэ кыпхыпщыла пфIигъэщцIу. АрщхъэкIэ щылэтэкъым зыри. Ихъурейгъклэ дунейгъэр езыр-езырт, кыхъэмыпхъашэлауэ. Псэурт, сыт ищыс зыри езым и

хабзэмрэ и к'валэнымрэ тегу. Псы г'уджэ б'гуэшхуэми уафэр к'ишчырти, к'ващх'уэ-щ'ыхуфэт, уэму, и нэкл'у зэмылг'уэ ек'луэсэхырт. Абы к'уэак'ыплэмк'лэ удеплг'ы-хамэ, псыбэк'ум дэзыр дыщэ тк'луатк'луэ к'ыпф'лэщ'л'у дыг'э к'ык'уэак'ымы пэлыдырт.

Ауэрэ дыг'гэр к'ыдэк'луеящ, шэджаг'уэ х'уащ. Х'ууплэм ит лэщхэр псафалэхэм ек'луэу хуеж'бат. Матвей зиудыг'уауэ к'амылым хэст. Лг'ых'уэ зэпыту зыплг'ы-хыным ириг'ээзша и нит'ыр псоми тепщ'ыпщ'лэрти, лэшт'ымык'лэ и нэщ'лащэхэм зээмызэ ил'уэтыхырт, аргуэру зиг'гэнэх'уу к'эшплэжырти псафалэ л'уфэхэр ерыщу зэпиплг'ыхырт, имылг'аг'ужа хуэдэ.

Абы их'умэ псафалэм зы жэм к'уэлэнрэ зы вы-щ'лэ джэмыдэрэ к'ыхых'эри, я лг'эгуаж'э зэрыты-плэм псыр к'ышчысым, хэувыл'ых'ащ, псы ефах'эщ, ауэ к'ыхэк'ыжын мурад ялэ хуэдэтэк'ым, хэтт зэбэдзауэ. Жэмым и щх'эр к'и'лэтыжри блэг'ук'лэ сэмэгумк'лэ зэ-бзеек'лащ, и щх'эр иутхыпщ'лащ. Г'удэбадзэр лэрамэу щх'эщытт. К'ээзак'ым арг'уей к'ышчых'ауэ иг'эбам-плэрт. Зэ и нат'лэм, зэ и нэкл'ум, зэ пщэдэк'ым епх'уэ-жырт, к'лэрип'ыт'ыхын и гуг'уэу, арщх'эк'лэ к'ылэ-рых'эртэк'ым. Арг'уейр к'еуэрти, езым лэ к'и'лэтын имых щ'ык'лэ, лг'этэжырт. Аргуэру к'иуфэрэзыхырт, а дзэ узым хуэдэу, бэмп'лэг'уэ и ву мак'ыр к'ээзак' тх'эк'лумэм иримыг'эк'ыу. Зиг'эх'еищэ х'унутэк'ым, ах'умэ к'ышчылг'этынут, и к'амэр к'рихынурэ езуэ-нут арг'уейм. Гуг'уущ дэтхэнэ зы лэубыдыплэншэри, к'ышщыятэмэ. Арщх'эк'лэ арг'уейм лэпиуд пэта зи ужэ ит л'уэхур игу к'эк'ыжри, зыщ'лэнэк'лэжащ Матвей: «Пет'кэ сышчымых'уак'лэ, арг'уейм си плэм сык'ришчы-фынк'лэ щх'э х'уа?» – жери. Ит'лани махуищк'лэ зэплэ-зэрысу сэрэшым ушчых'эск'лэ, зыгуэрым уегупсысын-тэк'э. Сытми, и гупсысэ щх'эрыуэ пэтахэр к'ыызэщ'ли-к'уэжри к'уажэ л'уэхум иужэ их'эжащ. Тынштэк'ым арик'лэ, адыгэхэми к'ээзак'эхэми гу к'ышплг'амытэу, зыми зык'бомыг'элг'аг'уу абдеж плг'ыр щэхуу ухэ-сыныр: Мирони жи'лауэ, адыгэхэм ук'валг'аг'умэ, к'ы-додыг'у жалэнурэ к'боуэнут, к'ээзак'эхэм ук'ващ'лэмэ, зэрешак'луэр хэлущ'ылу х'унурэ, дыг'уэрабз напэншэм зиг'эщ'к'лужынут. Ауэ зыри к'ватеплг'ак'ым. Тэлай дэк'ла нэужэ, сэрэш л'уфэ к'амылхэр зэтраг'эщ'ы-щ'лэу хывищ к'ыхых'ащ псым. Жэмымрэ выщ'лэмрэ яблэк'лэри, я ныбэгум псыр к'ышщ'лэуэху, к'луащ, ефащ, папщ'эщ-шатэри хэт'ысх'эжах'эщ, Нухэ к'лэлг'ыджэ ф'лэк'лэ умыщ'лэну, я щх'э т'лэк'лур лэтарэ псым к'ыххэп'и-ик'ыу. Хывыфэ л'увым зык'лэрызыук'лауэ щыта г'удэ

щІыху-фІыцІафэ щІэгъэшхъуэжа плашэхэр псым кы-
дрихъеижауэ хуэмурэ япыІуихырт. «Изус Мария! Жыр
щІэгъэшхъуам ещхьыркъабзэхэщ. Апхуэдэу щІэгъэш-
хъуауэ зы фоч сиІашэрэт, – игъэшІэгъуаш Матвей ду-
нейм и тепІафэ нэхъ дахэ дыдэхэр природэм езым
кыызэригъэшІыр. – Ізэщ!» Абы хэту «уш-щ-щ» жо псы
икІут Іауэлъауэ къаІуаш. Матвей плъэмэ, зы лышхуэ
псы щІагъым кыыщІэтэджыкІри, кыызэфІауауэ щтэ-
Іэщтаблэу зиплтыхьырт. И щхъэм кыыщыщІэдзауэ
ипкъ псоми къежэх псыр Іауэлъауэ нэІуасэр игъаІуу псы
зыхэтым хэлъэдэжырт. Езым апхуэдизкІэ и нэр кыххуу
къэрабгъафэ тетти, зы цІыху зэрилтагъуу кызыыхэкІа
псым занщІау зыщІигъэмбрыуэжыну хъэзыр хуэдэт. Зи
гъуапэ пыдаплэ лъэныкъуэр ныкъуэкъыфІэтхъ адыгэ
цейщхъуэжъ щыгът, ушщІэ пылэ хужъ фІеилъэри и
бгырышхым дэуплІэнщІат. Зиплтыхьыщ-зиплтыхьри зэ-
ран кыххуэхъун щимылтагъум, иритыІа хуэдэ, и Іагу
ушцІар хуишийуэрэ псым хэс хывым бгъэдыхъаш. Зы-
гуэр кыызэкъуихри хыв бжъакъуэм епэщэщу щІидзащ.
И щІыбагыр кыххуэгъзати, Матвей фІы дыдэу иІта-
гъуртэкъым абы зехищІыхьхэр. Ауэ ищІэрт адыгэхэм
я хывыр хъэрэм кыызэращІын Іэмал зэрызэрихуэр.
Къамыли имыгъэсысу псы Іауэлъауи имыгъаІуу – хуэм
дыдэу гъунэгъу зыхуищІаш абы, Іабэм лъаІэсын хуэ-
дэу, итІанэ еупщІаш:

– Митя, сыт щІэрт? – жери. Къэщтауэ зыкыигъэкІэ-
рэхъуаш къэзакъым. Былътырыкум хуэдэу, кыилтын
къудейт. АрщхъэкІэ къэзыгъэщтар и цІыхугъэ дыдэу
икІи и лъапкъэгъуу кыыщыщІэкІым, и гур къарууншэу
ехуэхыжаш. АтІаи кыызэреупщІ макъыр гухэлъ зэры-
зэхуаІуатэ псалъэкІэ щэху щабэт. Хэбгъэзыхъмэ, кыы-
фІащІыжат МатвейкІ езым кырихуэкІ Іуэхухэм хуэдэ
зыгуэр хэту. Абы ещхът.

– Фу-у-у, адыгэ си гугъаш, сыкъэбгъэщтащ, – жиІаш
Митя.

Станицэ псом къащІыхурт Митя. «Митя-мыкІуэмы-
тэ» жаІэрт, – гушцІэгъу тІэкІуи щІэнакІэ тІэкІуи хэлъу.
ГушцІэгъу хуащІырт и тхъемыщІагъэм щхъэкІэ: къэзакъ
къулейхэм яхуэлІыщІау кыикІухьырт, ахъмэ езым и
щхъэ уней мылтыкурэ псэукІэрэ хуэзгъэпэщыртэкъым.
Фызи иІэтэкъым. Къэзакъ хъыджэбзхэр пагэщ, зыми
идэртэкъым кыдэкІуэн. ЩІэнакІэрт, щхъэемыгугъу
хуэмыху Іейуэ къалбытэрт. Арат иджы Матвей кыиу-
быдар. ИутІыпщыжынут, фІагуэныхъ хъуауэ, ауэ адыгэ
къуажэри къэзакъ станицэри зыгъэпІейтея Іуэхур
иныІуэ хъуат. Дауэ кыигъэпщІэнт жылитІри. И щцэ

къралъхъар игъээщІащ. И фокІәщІыр гуфІакІәм кы-
дихри къамылым хъуащ. А зыхъуам зы бабыщыхъужъ
кыыхэлъэтри и дамэхэмкІә щІәфиикІыжу адреј псы
Іуфәм кІуащ. Гын Іугъуэри хъауа кыызэщІәплъам хуэм-
хуэмурэ зэщІифыжащ. Митя аргуэру къэщтащ икІи
гузэващ.

– Тс-с-с, умыІәуэлъауэ, сыт пщІәр?! Адыгэхэр
гъунэгъуащ. Бабыщым уеуэурэ хывышхуэм дыхэбгъэ-
кІыжынуащ, ди щхъэфэхэри абы дэкІуэу, – жиІащ Митя,
дзыхъ зыхэлъ макъ щәхукІә. Матвей фІәлуэхутәкъым
абы и шынагъэр, адреј къэзакъ плъырхэм хъыбар
яригъэщІауэ ежъэрт иджы абдеж кыщызэхуэсынхәу,
дыгъуэрабз напәтехым зәхищІыхъхэм щыхъэт техъуэн
щхъэкІә. Хыври къэмытәджауэ хәст а зыхәтІысхъа ды-
дәм, хәсыну хъунт шәджагъуэ хуабәр икІыхукІә. Ауэ и
щхъэр иутхышщІрей хъуат, и бжъакъуэм фІәшІа гъэ-
щІәрәщІагъэхэр фІигъэхужыну. ФІәхуртәкъым: кІапсә-
лэрыгъу быдә цыкІукІә Іәзәу фІәпхат, есагъэжъу кы-
щІәкІынт.

– Уа, Митя, адыгә хыв бжъакъуэр бгъэщІәрәщІа
нәхърэ мы кхъуэ шыр пәнцІыв цыкІури тхъәкІумэри
холодещым хәлъу уэ пшхыжамә нәхъыфІтәкъә? Мыхэр
мышхуэдәурә хъә пщІырэ? – еупщІащ аргуэру Матвей
Митя-мыкІуэмытәм.

– Е-ей, Матвей, уэ укъэзакъыфІщ, ауэ зыри пщІәр-
къым, ахэр зыри сфІәкІуәдынуащым сә: езым кыс-
хуихъыжынуащ. Мыхэр зэралъагъуу адыгэхәм къра-
хужъәнурэ зэрыгъәкІийуэ я щІыналъәм кърахунащ,
къранәнукъым икІи ирагъэхъажынуащым. Арати, зә-
гъуәкІ зэрыхъуу, лъәныкъуэ езгъэзыжынщи зәфІәкІащ.
Иджы уэри уи Іыхъә хәлъыщ абы. Тхъәгъуәщ абыхәм ар
хъушәм кыщысхахукІә уеплъәкІуәнү, ныбафәуз сохъу
сыдыхъэшхыурә.

– Ай джаурхә! КъыдащІа псом ищІыІужкІә ауани
дыкъащІыж, – кыыхәгубжыкІащ хъыбарым едалуэ
мәзщІәс нәхъ зыхуәмышыІә зытІуащ. – НтІә дауэ хъуа
адәкІә?

– АтІә, адәкІә Матвей и фокІәщІыр хъыбарегъа-
щІә – джакІуэу арати, плъырышІәхәм иса къэзакъ
гуныр абдеж кыщызэхуэсащ, занщІәу. Митя-мыкІуэ-
мытәжъым нэгъуәщІ игу къәкІащым. Нәхъ зытегузә-
выхъар хыв закъуэр а псоми къазәремәщІәкІынурат.
ІужькІәщ кыщыгурыІуар Іуэхур.

– Еууей, Митя-мыкІуэмытә, уэра мыхэр кыыткІәщІә-
зыщІыхъыр? – жалаш къэзакъхәм. – КъыфІәхыж абы
фІублахэр.

– Сэ фэ зыри фкІәщІәсщІыхьыркъым.

– КъыфІәх жытІакъә! КъыфІәхи уә зыпщІәхәлтхьә.

КъыфІихыжар псым хидзәну хуежъа щхьәкІә, храмыгъадзәу залымыгъәкІә езым пщІәхалтхьәри станицәм яхужыну ежъажахәщ. Нәхьыжхәм унафә ящІын хуейт. Атаманми ткІийуә жиІат.

– НтІә, фә иджы диныншәхәм факъыдәщІу ара? Фи къуәш къэзакъыр фщәжыну ара? – тхьәусыхәрт Митя. АрщхьәкІә гумащІагъәкІә зыри къэхәшакъым. Зәгуәпырт ахәри, «мо мыкІуәмытәм щхьәкІә махуищкІә сэрәш псыфым дыхәсаш», – жари хуәдзәлашхәхәрт. ИныкъуәкІи, медалым хуәдәу, и бгъәм къеләлэх кхьуә шыр пәнцІывымрә тхьәкІумәмрә щалгъагъукІә, къыщиудырты дыхьәшхәрт: «Мис иджыщ, Митя, уә хьыджәбзхәм ущәпхьуәтәнур, уахузэрыгъәгъуәтынкъым». Митя гъынут, гъуәгу сабәм зыхидзәнурә щІы гъурым зриудәкІынут. АрщхьәкІә гущІәгъуншәт къэзакъ унафәр, зыри хуиттәкъым ар игъәләләнү.

Митя и судыр ящІәри етІуанә махуәм дашащ шу гуп и гъусәу. Арат иджы станицә атаманыр зи пашә къэзакъ гупым адыгә къуажәм къахуауә кІарцыжъ жьауәншәм кІәрытыр – Митя-мыкІуәмытәр. ШыкІә-рылтәфу къаша къэзакъым и хьыбарыр, гъуо хыхьәу гуоуам хуәдәу, «ду» жо Іуат. Адыгәхәр къызәхуәсаш. Куәдым ящІәрт къыщІәкІуам и щхьәусыгъуәр, ауә зыри хамыщІыкІыу къэхьунум пәплгъәу зәхәтхәри нәхьыбәжт. Сыт щыгъуи хуәдәу, сабийхәми зыхагъәнәтәкъым абы. НыбгъуәщІәжым ещхьу, адә-мыдәкІә балигъ лгъабжьәхәм щІәджәрәзыкІырт, псори нәхьыфІу щалгъагъун увышә къалтхьыуәрт. ХьәщІә телъыджәхәр я щыпәлгъагъу хьунти, я нә фІышІә цІыкІухәр балигъ кІәкъуагъхәм къакъуәщІуукІырт. Адыгә фызхәри къуәгъәнәпІә дәгухәм къыкъуәплгырт, къэхьунур ящІәртәкъым, щтәІәщтаблэхәт, гузавәхәрт. Къэзакъ станицәм и атаманыр, Мирон, утыкум ихьәри нәхь и нәлуасә, нәхь ицІыху адыгәлІхәм захуигъәзауә жиІащ:

– Дә ди диныр зырызми, ди алыхьыр зыщ. Дәри дыхуейщ мамыру дыздәпсәуну, дякум зәраныгъә къыдәмыхьуәу. Къаугъә къыдәзылтхьәр, хәтми, ди къуәшкъым. Аращ ноби дыкъыщІәкІуар. Мес, къәдгъуәтащ а фә екуәкуншагъә къывәзыха цІыхур. Дә абы ди хабзәмкІә унафә тетщІыхьащ. ДяпәкІә апхуәдә щІәпхьаджәгъә къыващІәжынкъым. – Атаманым и псалгъәхәр бзә зыщІәхәм зыхащІыкІащ, зымыщІәхәми тәрмәш абдеж дыдәм щагъуәтащ. Адыгәхәм зыри жаләртәкъым, е жәуапу, е щІәупщІәу.

– ЩІэвдээ, – жиІашц Мирон и гьусэхэм захуигъэ-
зэжри.

Къэзакъхэм Митя и цейщхъуэжьыр щаудашц, къа-
тибгъуу зэтедыжыхъа и къэпталри щахашц, ятІэщІашц
и бгырыпх щІэпхапІэм нэс. Езы МыкІуэмытэ тхъэ-
мышцкІэм жэрдэм лъэпкъ иІэжтэкъым, пхъэ дакъэм
хуэдэу ягъазэ фІэкІ. Дыгъэрысыжъ жъауэр зытелъ и
щІыфэр, Іэщ фІагъэжам и фэр траха нэужьи, лыщІэр
зэрыхэлъэтым хуэдэу, кІэзызурэ хэскІыкІырт. Ундэ-
рэбжъат и гур, ундэрэбжъат и псэр. ФІэкІыпІэ зимылэ
нэгущІэлъыр щІэхылуэ зэрыщІэкІыным щІэхъуэпсыж
къудейт. ЩІегъуэжауэ лъаІуэ и нитІымкІэ хьэлэлү къэ-
закъхэм яІуплърт, тІэкІу къыщысхьынхэу елтэІуу.
ИтІани и гугъэр хихыжырт: и фІэщ хъурт абы а къэ-
закъхэр къыщысхьми, абдеж къеувэкІа адыгэхэм къай-
мылыну. Къэзакъ дыдэхэри къыщысхьынутэкъым.
Къыщысхьыnumэ, ауан ищІурэ апхуэдиз зрищІа адыгэ
къуажэм щхъэ къаша? Хьэуэ, хихыжат и гугъэр, ауэ и
ажал хъэзабыр кІыхъ мыхъунырат иджы зыхуеижыр.
И Итыр кІарц лъэдийм ирашэкІри кърапхэкІыжашц,
бгъэгущІанэкІэ кІарцыжъ пхъафэ зэгүэтхъа удзэІужам
екъузылІауэ. «Мыр сыту Іей! Мыр къудейм трихыни
цІыхуфэр», – къэкІашц Митя и гум щІыІэ-щІыІэу. Псори
еплърт, зэштегъэу гъуэээджэ къайхъулІа хуэдэ. Зыми
игу къэкІакъым сабийхэр Іуахужын. Ахэр еплърт,
я нэ цІыкІухэр къыхуу. Ауэ къуэгъэнапІэм къыкъуэ-
плъу щыта фызхэм загъэщІкІужат. Иджы атаманым
жиІэnum ежъэрт къэзакъхэр.

– Феуэ иджы чы щэ ныкъуэ, нэгъуэщІ апхуэдэхэм
дэмыплъейн щхъэкІэ, – жиІашц абы, – фыбжурэ феуэ,
арашц унафэр. – Зэ еуэхуи, тІэу еуэхуи, щэ еуэхуи зыри
жиІакъым Митя, и жъэр быдэу зэтрикъуэзери зишыІашц.
И жъэм и закъуэтэкъым зэтрикъуэзэр – и лыщІэхэр, шэ-
жыпкъым хуэдэу, игъэбыдэрт. ИщІэртэкъым апхуэдэу
къытехуэ чы башыр нэхъ удын Іей зэрыхуэхъур. Зы-
тхухрэ нэхъ емыуэу къыхэкІиикІыу щІидзашц. ИтІанэ
и щІыфэ зэгүэудыщІэхэм лъы къекІуашц, лъы налъэ
псыгъуэ цІыкІухэр и щІыб хъэкхъуафэмкІэ къежэхыу
хуежъашц. Гыз, щэІу, гъуэг – цІыху хъэзаб макъхэр бла-
щхъэу кІийм еджэу жылэм дэз хъурт. Абы хэту зы хъы-
джэбз цІыкІу ину къыхэкІиикІашц цІыху зэхуэсам. Ар
и лъакъуэ цІыкІухэмкІэ щІы уба быдэм тепкІэрт, зи
кІэкъуашцІэр иІыгъ щІалэшхуэм ефыщІауэрт, щыуфІы-
цІыкІауэ гъырт, шейтІануз зэуэлІам ещхът. ЩІалэм ар
ІэплІэкІэ иубыдыну хуежъа щхъэкІэ, абыи хуэгъасабы-
рыртэкъым, нэхъри е екІуэжурэ гъырт ахъумэ. ЦІыху-

хэр зэцлэхъеящ, сабийхэр я унэ ягъэкӀуэжыну. Чы еуэ кӀэзакӀхэри кӀэуӀэбжбарэ кӀэхъуар ямышӀэу бэяуат. Митя и гыз-кӀий макъыр щыӀэжтэкъым. «Еуей, тхьэ-мышкӀэ цӀыкӀу мыгъуэ, абыи къыщыцӀар сыту пӀэрэ?» – егупсысырт ар хьэлъэу, сабийм игу цӀэгъуурэ. Абы щыгъуэ езыр зэфӀэмытыжыфу, и лъакъуэхэр шӀэ-щӀат, кӀапсэ зэрехам илыгът ахъумэ, пхъэшкъум едза жьыщӀыгъэм хуэдэу, жыг лъэдийм кӀелэлэхырт. КӀэзакӀхэм фэтех лэжыгъэм щӀамыдзэж щӀыкӀэ, зы лыжъ жьакӀэ тхьэпэху станицэм кӀуауэ шыта лӀищым языр и гъусэу адыгъ зэхуэсам кӀахэкӀри атаманым бгъэдыхъащ. Сабий гъы макъым Іанкун ищӀахэр иджы абы еплъырт, жиӀэм едӀуэнэу.

– ЯжелӀт мы бзэмылӀхэм, – хуищӀащ лыжъым и гъусэм унафэ, – дэ ди сабийхэр зэрыудӀужрэ куэдщӀэ щӀакъым. Хъунц ар. Иджыри фымыгъащтэ. Ди тхьэу-сыхэр зэхэфхри кӀуаншэр кӀэвгъуэтащи, фӀыщ. ПщӀэ зыхуэфщӀым пщӀэ къыфхуищӀыжынщ.

Лыжъым и псалтӀэр Мирон къызэрыгурыуар кӀэ-закӀ судымкӀэ адыгэхэр мыарэзыуэщ, судыр езыхэм яшӀэну хуейуэ. Абы къыхэкӀкӀэ Митя афӀэкӀ чы лъи-гъӀэсыжакъым, ауэ и жып ижъым тутын зэрызрахъэ хабзэ чысэ хэдыкӀа гъумыщӀэ кӀрихри лыжъым хуишиящ. Чысэм илгыр зэрымытутыныр белджылыт: хьэлъэт, Іэр иришэху.

– Мыбы илгыр дыжъын сомищӀэ мэхъу, – жиӀащ ата-маным, – напэншагъэкӀэ Іэщ зыфӀигъэкӀуэдахэм зэра-хуэхъункӀэ яфтыж. ДяпэкӀэ апхуэдэ Іуэху дяку кӀыхъуэ-жынкъым.

– Хьэуэ, – жиӀащ лыжъым, и Іэджатэр мыхъун кӀригъэкӀыу игъэсысурэ, – дэ хьэрэм хъуар ди хьэрэму, хьэрэм уасэр ди хьэлэлэу дыапхуэдэкъым. Ари къыпӀыгътх хъунукъым.

– НтӀэ, фэр папщӀэкӀэ, дяку шэч дэмылтыжын щхьэ-кӀэ, дэ тхузэфӀэкӀыр тцӀащ. Апхуэдэу нэхъ къыщыф-штэкӀэ, мо екуэкуншэм и унафэри фэ фызэрыхуейуэ фщӀыж, – шэсыжащ Мирон иӀэж Іэ ижъ закъуэмкӀэ шхуэмылакӀэри уанэкъуапэри ткӀийуэ зедиубыдри. И гъуса шу гупри шэсыжхэри ежъэжащ, ахъшэр зэрыӀа-мышар ягъэщӀагъуэу. Митя жыгым епхауэ кӀэнат. Чы щэ ныкъуэм и пӀэкӀэ зыбгъушщӀ нэхъыбэ темыхуа пэт, кӀарууншэ хъуат, зэрехӀа кӀапсэм имыӀыгъамэ, джэ-лэнкӀэ хъунут. Ауэ и зэхэщӀыкӀыр фӀэкӀуэдатэкъым, жаӀа псори зэхихат, къыгурыуат. Иджыт и гугъэ псо-ри гъащӀэм щыхихыжар. «Ирикъуху къызэуэу щхьэ сыздамылгъэфыжарэ, мыбыхэм сыкъыхуамыгъанэу, –

гулэжырт. – Дэнэ иджы сэ кѳуалэжъхэм си нэщлэщэр кѳыщраулукуыжыну? Сыту гуцлэгъуншэ кѳэзакъхэри! Сыт и укыкылу саукыну, сыт и кѳуэдыкылу сыкѳуэдыжыну?» – шэч кѳытрихэртэкъым гуцлэгъу кѳызэрыхуамыщыным. «Дэнэ кѳрахын абыхэм гуцлэгъу?» – арат зыщлэпкылар, зэрагъэсар. Кѳэзакъ шу гупыр кѳуажэм дэкыжат, уэрам гъуэгу сабэри тѳысыжат. Дыгъэр кѳызэщлэпкыти, жѳэражъэр ѳурихырт. Бауэ зи хабзэу щылэ псоми жѳауэм зыщлэзыгъадзэ хуабэр кѳуэ пэтки гур игъэбамплэу ѳурыуэ хъуат. Митя и щыб лѳыфлѳыпсым бадзэр ежат. Лѳыжъ жѳакылэ тхэпэхум и тэрмэшым жрилэщ:

– Зы псы щыкылэ пэгун кѳэхыт, кѳуэи. – Лѳым псы пэгуныр кѳыгъэсащ. – Жѳэхэкылэ иджы мыбы, и щѳхэми и щыбми.

Лѳым пэгуныщѳхэ ѳушлэклэр кы сэмэгумкылэ, пэгуныщлэр кы ижымыкылэ иубыдри кѳэзакъым жѳэхыкылащ, бадзэ епщлар кѳрылѳэсэхыу. Арщѳхэкылэ лѳэтэжыну хущыкылахэр улэгъэм и щѳхэщыгум щызеуэу аргуэру кѳыувэжащ. Митя и щѳхэр иутхыпщлэщ, езыми зиутхыпщынути – жыгым епхат. Атѳэми и щыб ирахам ищылуужкылэ, и бгъафэ пщланэр гузэвэху зыѳуантлэ-зишантлэурэ кыарцыжыфэ вэгъу пхъашэм зэхифыщлэти, зигъэхъеижыфыртэкъым. Псы кѳытракылам абы и кыпкылтэпкыыр тлэкылу кѳыгъэщлэрэщлэжа кѳыщыкылащ, и лѳэхэри нэхъ быдэ хъужа хуэдэт. Зэфѳуэ-вэри хуитыу бѳуащ. «Ту кыфѳ хуитыу убѳуэну! Эх, гъащлэ, гъащлэ», – жылащ игукалэ. Лѳыжыыр кыарцым и адрей лѳэныкыуэмкылэ кѳекылуэклэщ, и кѳамэр кѳрихаш, кѳэзакыыр зэрэпхэ кыапсэ зэрыдзэпкым кыкылэ кымылсэу еуэри зэпиушлэщ, кыапсэ кыапэхэр жыг лѳэдийм кѳэщэтэхыжу. Митя зэ-тлэу кѳебэщ-небэри и фэ техыпкым кыылукуэтащ, захуэу зэфѳуэвэжащ. Кѳэзакыыр хуит хъуат. Арщѳхэкылэ зымыгъэхъейуэ щытт, кѳыжралэну-мрэ кѳращлэну-мрэ пэплэрт. Ахъей щлэпхъуэжынт! Щлэпхъуэжынт, хъэпщлэум ирихужѳа тхэкылумэкыкылым хуэдэу, ауэ дэнэ ныхъэсыфынт абы и кыпкылтэпкы зэхэ-убэрэжъар, абдеж зэхэт кѳомым кылэщлэкылу?! Зырызу уапэлэщыркыым абы, кѳуажэ псом уатекылуэ? кымал кылэжтэкъым нэгъуэщлэ. Кѳыхуащлэ и унафэу арт.

– Хъайдэ! – ищлэщ лѳыжыым и кыр, кылэ кыжыуыкылу. Кѳэзакъ ныкыуэубэрэжыыр ежъащ хъэлъуэ кылэ дзэщлэ-мкылэ, и цей, кѳэпталыжъ тлэкылухэри кѳыищтакъым: сыту ищыжынт, ищлэрт кыкылуны зэрыѳуашыр. Абыхэми еба-кыуэри гъуэгумкылэ иунэтлэщ.

– Уи щыгъыныр кѳэщтэж жекылэ абы, и лѳыр бадзэм

ирафынкъым зи мыхъуми, — жиІаш лЫжъым. Сыт мыгъуэ лейуэ сыкъыщІефхуэкІыр жыхуиІау фІамыфІы-щэурэ къыгъээжри ахэри къиштэжащ. Джадэрт гугъу ехърэ хуэмурэ, къызэплтэкІыртэкъым. ИтІани куэдрэ хуэшэчынт? ТэкІу кІуэри нэгъуызкІэ къеплтэкІаш. Зыри и ужь иттэкъым! Зы хъэ тумэ бацэжъ цІыкІу къыздикІари къыздихуари ямышІау къыкъуэцІафтауэ къызэрысу лЫшхуэр зыІуридзэну банэурэ къыкІэлты-жэрт, ахъумэ.

— Хьыр-р-рэ, хьэлІэм ихьын! Езыми хъэ къедзэкъа хуэдэщ абы, — къыхуилтэащ зы адыгэ, зэхэтхэм къахэкІ-ри. Хъэжъ цІыкІуми пщІаууэрэ зигъэбгъунлтэри бжыхъ гъуанэ гуэрым дэпщыжащ. Митя къэувыІаш, къызы-хэкІыжам захуигъэзаци, маплтэ. ИщІэнур ищІэркъым, и фІэщ хъужыркъым.

— КІуэ, кІуэ! — къащІащ адыгэхэм я Іэр. Иджы къы-гурыІуакІэт. Лтэгуажъэмышщхъэ иуващ, и Іэ ижъыр и гущхэм трилтхъэри жыжъау щхъэщэ яхуищІащ. КІуэ, жаІаш аргуэру. Ар и пщІантІэ зэрыдыхъэжу, и анэжъ гузавэр къыпежэжащ:

— А си Митя тхъмышцкІэ мыгъуэ, дауэ уакъыІэшІэ-кІа абыхэм? — Лтапсэрых зауэр я нэгъу зэрыщІэкІрэ куэд щІатэкъыми, я фІэщ хъужыртэкъым цІыхухэр зэгурыІуэ хъужыну. Митя Іэ къыдэзылтэ и анэм зып-щІэхидзащ. — Сэ сакъылэшІэкІа абы? — жери игъащІэм зи нэпс къемыкІуа къэзакъыр зэщыджэу гъащ, анэ дамащхъэм и щхъэр тригъэщІауэ. Абы и ужькІэ Митя-мыкІуэмытэм къидыгъуалами, адыгэхэр къызэригъэ-губжъам хуэдэу зыми ещэкІуэжакъым, и щхъэми нэхъ егугъу хъуащ, — иухащ Щытрам и япэ хъыбар едзыгъуэр. Жэщыр хэкІуэтат, мафІэри ужыхыхжат, ауэ жьэгум дэз хъуа дэп жъэражъэм жэщыбг щІыІэбжъыр гуапэу зэлтыІуихыу нэкІум къеуэрт, лыгъажъэ мафІэ гъуэ-зэджэт. АрщхъэкІэ зыри хэттэкъым лы гъэжъэн Іуэху. МэзщІэс гупым я япэ жей къытеуэгъуэр щхъэщыужауэ иджыри жыджэрт. ЛЫжъым и хъыбарым гуп псалтэ-макъ къикІаш, зэныкъуэкъу хъункІэ уигъэшынэу.

— КъыдахамкІэ иримыкъуауэ иджыри абы ящІэ-релт! Іэ фІейкІэ ауаныщІу ди диныр къацІалэ, — жи-Іаш Мэжид, кхъуэ шыр пэнцІывыр зыфІадзар езым и хыв бжъэкІэрэфыра хуэдэ. — Сыт апхуэдизу адыгэр щІаделэр, хэти къытегушхуэу? Щхъэ яутІышщыжынкІэ хъуа ар тезырыншэу икІи псэууэ? Сыт абы и ужькІэ абы ящІэнур?

— Япэрауэ, Мэжид, ар къышщыхъуар нобэкъым икІи дыгъуасэкъым, илтэс щэ ныкъуэм щІигъуащ абы лъан-

дэрэ. Зэманри цыхухэри нэгъуэщI зыгуэр хъуаш, зэрылуэташ, зэрыщIыхуаш. Сэ сыщысабийм си нэгъуэщIагъар жысIэж къудейуэ арщ, – идакъым Щытрам. – ИтIанэ ара нэхъапэ щIыкIэ плъагъун хуейуэ абы хэ-лъыр? Гу лъытапхъэкъэ икIи нэхъ луэхукъэ зы делэ и зэранкIэ къуажитI зэбиину зэрыхуэмейр – зэгурылуэрэ-зэдэлуэжу зэдэпсэуну нэхъ къызэрашщIэр? ЕтIуанэрауэ, зыщывмыгъэгъуыщIэ, шынэхъыщIэхэ, губжърэ тэмакъкIэщIыгъэрэ чэнджэщэгъуфI зейкI хъуакъым, акъылыр щыхуримыкъужым и дежщ губжымырэ тэмакъкIэщIыгъэмрэ цыхум къыщытекIуэр. Нэр къыщегъэпхъуэн хуейкъым абыхэм.

– Ар сыту фIыт! Апхуэдэу щытамэ, ди адыгэ тIэкIури къулейсыз хъунтэкъым, я плэ къинэжынт, зэбгрыдза мыхъуу, – жиIащ Сэфар.

– Ахъей къинэжынт. Зы къэралыгъуэ ноблагъэ адыгэу мы хэкужыр зыбгынэу ежъэжар. Ари дауэ, жыпIэмэ – акъылыншагъэкIэ, зи гугъу тщIыж адыгэ къуажэм жэмыбгъэ пшэрхэр хъэрэм ящIу зэрыщытам хуэдэ. Пэжыр жыпIэнумэ, жэмыбгъэр – жэмыбгъэщ, хыври – хывш, ауэ ушальхуа адэж хэкур зищIысыр сыхт?! Дунейм тет ар хыфIэбдзэ щIэхъун?!

Жалэжыфынукъым иджы абыхэм, мы ди щIыплэ-жыым зыхуагъазэу: уей, ди хэкужъ уардэ, ди псыхъуэ щхъуантIэхэ, уей, ди мэз фIыцIэжхэ, укъыхэмышт, ди адэхэм я фэеплъ лъапIэу дэ удохъумэ, – жаIэу. Жалэжы-фынукъым, сыхт щхъэкIэ жыпIэмэ, гу нэщIрэ псэ ны-къуэрэ хъуахэщи. НэхъыфIтэкъэ ноби хэкур щIэрыщIэу зыхуэжхэм ахэри хэтыжамэ. Иджы лIо? Дэри мыхъэнэ зимылэж клэкъинэу, пщампIи гъуапи дымыхъужыну дыкыбагъэнаш, езыхэри, алыхъым къуэжу шейтIаным къуэлъадам ещхъу, щIыкъуэ хамэм зэхэзедзэну къинэ-жахэщ. Аращ щхъэхуэшагъэкIэ диным ириджэгухэм къыдащIар. Мити-Митя, апхуэдэ дингъэпщIэхэри – Ми-тя!

ГушIыхъэкъэ-тIэ игъашIэм лIыгъэншэрэ пцIылуэ-пщIышэу щымыта лъэпкъ къабзэлъабзэр апхуэдэ гъэ-пцIагъэми игъэутхъуэнэ? Ауэ иджыри а щыуагъэм и за-къуэжыым адыгэ лъэпкъыр зытекIуэда щхъэусыгъуэр, хэбгъэзыхэмэ, аракъым щхъэусыгъуэ нэхъ иныр, нэхъы-пщхъэр. АтIэ, Идар и къуэ Темырыкъуэушщым и тетыгъуэ зэманым, адыгэхэр Мэзкуу къэралым шыкъуэуэвэм зэ-раухылIа зэхуштыкIэм иужьрей урыс пащтыхьыгъуэ-хэр зэрэпщIыжаращ мыгъуагъэ псори къызэрыкIар. Зэрыхъумэну, зэрыгъэпэжыну зэгурылуа лъэпкъытIым языр, псом хуэмьдэу, щхъэ бжыгъэкIэ нэхъыбэр, нэхъ

лгъщыр и псалгъэм ещлгъжрэ мафлэрэ джатэклэ уигъэлурьщлэну, уи хэкужъри иубыдыну уи ужь кыххэжмэ, абы лгъпкъ клуэд кыклыныр дуней хабзэжыщ. Аращ адыгэ кгулейсызыгъэм и кыххэклыплэр. Ауэ иджыри, Алыхбым и шыкурклэ, жылаклэ дыхъужынклэ хуынц: щылэщ зи кхэзжхэр хыфлэзымыдзэжа адыгэ.

Щытрам и псалгъэм зыри кышпэрыуакъым: я флэщ хурт абы жилам пэж гуэр хэлъу. «Адыгэ хасэ щылэжу щытамэ, хасэ тхэмадэ хуонт мы ди Щытрам», – жалэрт ягуклэ иныкгуэхэм. Ауэ езыр кызыэфлибзат Мэжид и псалгъэм, лгъпкъ гуауэжбым и жбауэ хэлгъэри кышхэщыгуэжа хуэдэт. И нэгү щлэклат зи унэбжэр хуэзыщлгъжу зи щлыбагъыр кэзыгъэза истамбылаклуэ чэруан нэщхэейхэр, хэкур кышчабгынэклэ бгъэгуклэ щлым зытрадзэрэ лэбжанэклэ кыратхуу, адэжэ бжэщхэлухэм ба хуашлгъжу. Куэдыщэ щлатэкъым ар Шытрам и дежклэ. Дызытепсалтыххэ зэманым (1922–1923) лгъапсэжэ бгынэжахэр хэклуэдэжыпа щлыклатэкъым щлы щхээфэм – улэгъэжэ дыплэм ещху, тлыгъэжхэр иджыри теплгъагуэрт хэку нэклум.

«Бетамал, Мэжид хуэдэуш а тхэмышщлэхэри зэрегупсысар... Гупсысэклэми еплъ, кыкларыми еплъ... Сыту луэхушхуэ!» – зэригъэзэхуэжырт лгъыжбым адыгэ тхыдэм и щыуагъэхэр.

– Думыгъэгужбей, Щытрам, иджыри зыдузэщлгъжынклэ хуынц, – жиладщ Сэфар, псалгъемакъ хэлгъэм кыххишу нэггуэшл хыбар клапэ тришэжын мурадклэ.

– Алыхбым жимылэклэ дыгужбейну. Зыдузэщлгъжынщ, икли фи нэ флыклэ илгъагъу. Иджыри кэс зы кыэралыгъуи щылакбым лгъпкъ гугъуехыаклуэхэр фызэгухы фызэдэлэпыкгу жызыла. Нэггуэшл мыхъуми, а зымклэ уи флэщ щлы хуунуш мыбы кгахъа луэхур. Флы тхээм кытхудигъакулэ.

– Илэт-тлэ, уи кыаныгъэр зэрыбухар кыджелэжыт, – елгъауахэщ.

– Фи жеин кыакулэркъэ?

– Хъуэ, жэщ ди куэдщ иджыри.

– Хъэмэ Сэфар и мыщэм фыщышынэрэ фыгъуэлыжын?

– Тхээм и щлэмклэ тхэ солуэ, тхэ, Сэфар и мыщэр нэхъ телгъыджэм псом нэхърэ. Ди флэщ хуркбым, Сэфар, уэ мыщэбзэ умыщлэу, – кыттригъэзэжащ Шысрам, – сытми, зы щэху гуэр хэлгъ а уи луэхум, кыджеплэркъым ахъумэ. Дыуэ-дыуэпсхэр уи лэмэпсымэ хъэмэ пэшэгъу уилэ? Дауи, кыарум и закгуэжбым уэ мэз хыэклэххуэклэхэм уазэрыгурылуэр.

– Лло, Шысрам, уд пщыжыну ара иджы Сэфар? Уэлэхы, уд лъэшжыфI хъунтэм ар, – дыхъэшхаш Хьэрун. – ДыхушIхьэнщ абыкI, виплIэкъухэр къэсыху, мыдэ уи шынэхтыжым и хыбарыр едгъэгъаух.

МэщIэс гупым, нэхъапэлүэ зэрыжытIам хуэдэу, пхъэ хэхын яухати, нэхъышIэхэр кърагъэхыжащ, вырэ шырэ дахуну: гукIэ зэкIуалIэ хъу пхъэ щыдзышIэшхуэм пхъэхэр къралъэфалIэн хуейт шыпщэрэ выпщэкIэ, пхъэлъэфынэ ищIауэ. Пхъэлъэфынэ ищIэныр пщылэм къытена нэхъыжхэм я Iуэхут. Сэфари, къытенат пщылэм, ауэ абы и къаланыр нэгъуэщIт – мышэр аргуэру къыкъуэкI хъужыкъуэмэ, е IейкIэ, е дахэкIэ абы гурылуэн хуейт. ИджыкIэ мышэри къыкъуэкIыртэкъым, жэщым пхъэлъэфынэри щымычыжын хуэдэу ищIэгъуейти, Щытрам и етIуанэ хыбар едзыгъуэр къыхидзаш:

– АтIэ, сыщыIаш сэ а къэзакъ унагъуэм я деж илгъэ зыбжанэ, жаIэр сшIауэ, сызыхуагъасэмрэ сызрагъаджэмрэ зэрысхуэфIэкIкIэ зыхэслъхъуэ, я школми дыщеджащ. ЗыкъыспызышIамэ, Ванькэрэ Петькэрэ, Марфушэ я гъусэу, си хъумакиуэхэт: абыхэм я къуэш дыдэм хуэдэу сыкбалтагъу хъуат. ЯпэщIыкIэ станицэ къэзакъ цIыкIухэм сафIэхьэлэмэту, цыджанхэм кърашэкI мышэ е номин гъесахэм зэреплтым хуэдэу, зыкъомрэ къыскIэлтыплъащ, я фIэщ хъуртэкъым сэ зыгуэркIи езыхэм сарещхъу щытын хуейуэ. ЯфIэтелтыджэт, си щытыкIэкIэ, си IуэхушIафэкIэ е си еджэкIэкIэ езыхэм сахуэдэу сыкъышIэкIмэ. Зэ пхъэшыкъум сыкърадзыхри, си бгъэр Iейуэ игъэуэзат, сыбауэжыфыртэкъым, зыри схужыIэжыртэкъым, сыгъынуми, къысхудэшейжыртэкъым. Сыщыст сызэфIэжыхъауэ, узым къышIихуа си нэпситIыр схуэмубыду кьежэхырт. Къэзакъ цIыкIухэр къауIэбжыжри сыкъаувыхъауэ къызэплтырт. СшIэртэкъым къыскIэралъэгъуэну зыхуейр. АбыкIи иримыкъуу зы къэзакъ шIалэжъ цIыкIу, напэ фIей хъужауэ, къахэкIуэтри, гъунэгъу дыдэу къызбгъэдыхъащ, си нэкIум къиплъащ, и нэ гъуабжэжъ цIыкIу зэхэзежэхэмкIэ, хъэджэгупIауэ зи напэ фIейр сэра хуэдэ, «Уа-а, мыбы и нэпс къышIож, езыр гъыркъым ахъумэ, – игъэщIэгъуащ абы сэри нэпс зэрызиIэр, – гъынанэркъым, феплът, ерыщц, къэзакъым хуэдэу. Апхуэдэхэрауэ жёлэ напэ лIы хахуэ хъур, сэри сигъагъыркъым сиукIакIэ, сыгъмэ нэхъри къызоуэ, ахъумэ. ГъэщIэгъуэнщ», – ищIаш си уасэр къэзакъ цIыкIум. А псори абы къызэрысхужиIа шIыкIэр, адыгэхэм зейр зыфIэкIуэда хъэ нэщхъей ялъагъумэ, «тхъамыщкIэ, хъэ пэтрэ магъ», – зэрыжаIэм хуэдэут. Къыслтыса къулей-

сызыгъэр къыщилъагъум, Марфушэ зыхэт хъыджэбз-хэм къахэжри чылъахъстэн лантIэ иIыгъыу къызбгъэдэлътадащ. Ар къэгубжъат.

– Сыт къыппыщIар?! Сыт къыппыщIар?! – Зыри схужыIакъым сэ. Зигъээжри къэзакъ напэ фIей цыкIум и лъакъуэ щIанитIыр чылъахъстэнымкIэ кърихулэкIащ, арат нэхъ гъунэгъуIуэу сэ къызбгъэдэтри.

– Сыт мыбы ефщIар, сыт мыбы ефщIар?! – тригъэчыныхьырт.

– Сэракъым ар, сэракъым! Езыр къехуэхащ, – кIиящ напэ фIейр.

– Сэ фэзгъэлъагъунщ фэ езыр къехуэха, – илъащ аргуэру Марфушэ. АрщхъэкIэ абы яригъэлъагъунум къежъэу абдей пхуштытыжынIат? Джэдум игъэщта бзу быну зэбгрыжыжри ялъэмыIэсыну адэ-мыдэкIэ къэувыжахэщ. Чылъахъстэныр зытехуам иджы жыжъэу игу игъээзгъэжырт.

– Къехуэхащ-тIэ езыр, къехуэха... Ухуеймэ, умыдэ, нэужь. Уд нэужь! Уд нэужь! – Марфушэ сыкыигъэтэджыжащ сишэжыну.

– НтIэ, фэр хъуащ ар, ауэ занщIау къехуэхыу. Фэ шыр хъэмкIэмэ, фи щхъэр ищIагъыу фыкъошэтэх, – ар, мэлхъэпIатIэм хуэдэу тесщ шым, шыр къемыхуэхмэ, езыр къехуэхыххэнукъым.

Сэ тIэкIу сыбауэ хъужат, си гум хуиту жьы нэсыжат. Сыту IэфI, убэуэн къудей фIэкI хэмылгъми, мы дунейр, – сегупсысыжырт гъащIэм щIэрыщIау. Марфушэ, гъащIэм нэгъуэщI IэфIыгъэ Iэджи зэрыхэлтыр сигъэщIэну иужь ихъа хуэдэ, Iэ щабэ-Iу щабэу къызэдэхащIэрт. Iэ къыздилъэрт, IэлъэныкъуэлэплIэ къысхуищIауэ я унэм сишэжырт. Ауэ, сэ, апхуэдэ гумащIагъхэр щIалэжъ цIыкIухэм зэрафIауаным щхъэкIэ, сыхуэмейуэ селунщIырти, зыпыIузгъэкIуэтырт. Аргуэру сыкъиубыдыжырт. Сэри си фIэщ хъурт апхуэдэхэр, хъыджэбз цIыкIу ныбжъэгъу щIыныр хуэмыхугъэ Iейуэ, лIым ар игъащIэкIи къемызгъыну. ИтIани схузэфIэмыкIыу жиIэм седаIуэрт, хэбгъэзыхъмэ, жыхуиIэ псори сщIэнут. Адрей щIалэ цIыкIухэм, елэным хуэдэу, яхуэпхъашэр сэ гъунапкъэншэу къысхуэбэшэчт. Арауэ къыщIэкIынт абы и дахэри си щIалэпсэм IэфIу щIыхыхьэр.

– Зытумыгъэгущхуэ, – къызулущащэрт ар, – уэ къыштекIуэнукъым ахэр. Уэ унэхъыфIщ, си псэ, абыэм нэхърэ, зыкъебгъэщIыхуркъым ахъумэ. Уэ уи сабырыгъэр, уи щэныфIагъэр абыхэм къэрабгъагъэу къащохъу. – АрщхъэкIэ Марфушэ и псалъэмакъхэр сфIэфIми, жиIэхэр си фIэщ хъуртэкъым, си тхъэкIумэми

къыхъэххэртэкъым. Сэ къызгурылуэмрэ си гугъэмрэ хэхыпауэ нэгъуэщI зыгуэрт. Зыгуэрым сытеклуэн щхъэкIэ, сеныкъуэкъун хуейуэ си гум къэкIыртэкъым. Сыт сыщIеныкъуэкъунур, сытеклуэн щIыхуейри сыт? Псори зытеухуар щхъэж хузэфIэкIыр ищIэнырщ. Куэд хузэфIэкIрэ – фIыщ, мащIэ хузэфIэкIрэ – ари фIыуэ игъэзащIэмэ, напэ иIэщ. Арат си акъылым къытIэсыр зэрыхуэр. ИужькIэщ къыщызгурылуэжар а къэзакъ хыджэбзым къызжиIуэ цытахэм хэлъ пэжыр. ИгъащIэкIэ хуэбгъэфэщэнтэкъым теклуэмэ, псэу хъуну, темыкIуэмэ, лIэн хуейуэ къекIуэкIа лъэпкъым сэ сыкъалъхуауэ. Сигури, си псэри, си хьэл псори мамырт. Иджыри зызэрысхуэжа щыIэкъым: цIыху хьэлыр инату ерыщщ, пхузэхуэкIыжыркъым. Марфушэ пцIы иупсыртэкъым, пэжт абы жилэр. Iуэху щIэнкIэ сэ схуэдэ зытезгъэкIуэнутэкъым, къарукIэ сыпэлъэщырт, IэкIуэ-лъакIуагъэкIи къызэхуулIэрт. Сэ си зэранкIэ мащIэ я фэм дихыртэкъым Матвей и къуитIым. Ванькэрэ Петькэрэ зыгуэрхэр ящIэрт, псоми зэдэдлэжь хъунур сыт щыгъуи дызэгъусэу тщIэрт. Апхуэдэхэм и деж зэхэгъуэ-щауэ Iуэхур нэхъ къаугъэншэу зэфIэкIырт. Ауэ къалэн щхъэхуэ зырыз дгъэзащIэ хъуамэ, Ванькэрэ Петькэрэ, псом хуэмыдэу Петькэ зыгуэр зэIигъэхъэжырти, адэ гумызагъэр къэгубжырт. «Дапщэщ фэ къыщывгурылуэнур, фи къалэн вгъээщIэжыфу щыхъунур? – яте-кIиерт и къуитIым, къубас бгырыпхым щригъэнэми къэхъурт. – Щхъэ фымылгъагъурэ Щитрам и лэжьэкIэр!» АпщIондэху Петькэ сэ къысхуэдзэлашхэрт, къыщызжиIэпи щыIэт щэху цIыкIуу, Iуэху бэлыхъ къызиу-хылIэ хуэдэ, уэри зыгуэрхэр нумыщIысу зэлыбгъэхъауэ къэгъанэ, узикъуэшын ухуеймэ, жиIэурэ. «Уделэ фIэкхъщ уэ, Петькэ, – щIэнакIэрт абы Ванькэ, – сыт Щитрам и Iуэхур езым щIызэIигъэхъэжынынур? Апхуэдэ щыIэ?» Арати, зэкъуэшитIри зэфIэнэжырт, дяпэкIэ зэбгъэдэмыхъэжыну псалъэ быдэ зратырти, Петькэ зигъэа-дакъэпщу лъэныкъуэкIэ IукIыжырт. Махуэ гуэрым Матвей къыдэджащ, шыхэр псафэ фшэ, вгъэпскI, жери. Къэзакъым мылкъуу яIэм нэхъ ягъэлгъапIэр, нэхъ пэрылуэр шыращ. ШыфI зиIэм, шы лъэпкъыфI зезы-хуэм пщIэ хуащI. Ар къэзакъ дыдэщ. Шыуэ щыIэм и пэ ирагъэщри адыгэш лъэпкъыращ. Матвей шы куэд иIэтэкъым, ауэ шыхэр къэбзэлгъабзэт, лъэпкъыфIт. Абы зы хакIуэ пцIэгъуэплъ натIэ гъуджэ иIэти, зы къэзакътэкъым къехъуапсэр, сыту игъуэ дахэ ар къэб-дыгъуну жалэу гуращэ щэху къыхуэзыгъафIи щыIэ хъунт. АрщхъэкIэ, шэч хэмылгуэ къэзакъым и фызыр

нэхъ къадыгъугъуаф!э хъунт а хак!уэм нэхърэ. Зыщ!эт шэщыр мывэ блын !увт, и бжэр гъущ! пхъэрыгъажэ гъумыщ!эк!э гъэбыдэжат. Хъэр !улът. Матвей хак!уэр къыщ!ишри сэ сигъэшэсаш, Ванькэрэ Петькэрэ шыгушхэр яритащ. Петькэ зигъауфтэрэкъырт, хак!уэр зэрылътымысам щхъэк!э. «Фык!уэ иджы, – жи!аш, – фыхуэ-сакъыурэ». Абы щыгъуэ Марфушэ амбар пырхъуэм къытетт, сатин щ!ыхупс къэпталрэ ц!ыхубз гъуэншэдж быхъу к!ыхърэ щыгъыу. Щхъэпск!э зэхуэлъэфэса гъуэншэдж лъапит!ыр и лъапщэм бырыбу къыдэурт.

– Щитрам, – къыздэджащ ар дыкъыщидэк! дьдэм, – мыдэ къак!уи сыгъэк!эс, сэри сынэк!уэнуш. «Сщ!эр-къым, Марфушэ, уэ щ!алэ ц!ык!уу укъыщ!амылъхуар», – гъумэт!ымащ и адэр, ауэ пэрыуакъым. Сэри хъыджэбзым шыр бгъук!э есхулащ. Амбар пырхъуэм къытебэкъук!ш, къэк!эсри !уэху нэхъыщхъэу и!эр сэ сыкъыхъумэну ара хуэдэ, и !эпл!эм сриубыдэжащ. Неуэ иджы. Махуэ хуабэт. Шэджагъуэнэужьым ф!эк!ат, дыгъэ пэзэзри ешайфэу къухъэп!эм хуэмурэ хуещэтэхыжырт. Ауэ хъэуа къэплъам и жьэражьэр зык!и нэхъ к!ашхъэ мыхъуауэ !эпкълъэпкъым, нэк!ум къеуэрт, псэ бэуэгъуэм зыкъышэщ!исэрт. Щунэф ц!ык!ухэми дыгъэ пщтырым зи фэр пихуа уэгу фагъуэм апхуэдизк!э лъагэу зыщ!этати, ахэри къыпхуэлъагъужыртэкъым, я жьгъыру макъымк!э уак!элътымыплъмэ. Щ!ы къэплъам нэхъ пэжыжъэхук!э жьы!урьуэгъуэ нэхъ щагъуэту къыщ!эк!ынт. «Шыхэри апхуэдэу лъэтэфу шытатэмэ, аратэкъэ, Щитрам. – Дихъэжынт уэгум, – зыкъызи-къузыл!аш Марфушэ си щ!ыбагъымк!э. – Е, хъэуэ, дэ езы дьдэхэр апхуэдэу дьлътэтэфу щытыгъамэ нэхъы-ф!ыжтэкъэ, Щитрам, дихъэжынт уэгум», – жи!аш аргуэру. Хъыджэбзым лъэтэн къыхэхъыжъамэ, сэ си !уэхур сытыт?! Сызэгуйгъэпырт къызэрыск!эрыхъыжъэм. Арщхъэк!э сыпэрыуэфыртэкъым. Си гум идэртэкъым зыгуэрк!и и жагъуэ сщ!ыну. Ит!ани схуэмышэчыжу, «сыкъыбогъэпщ!ант!э, Марфушэ», – сытхъэусыхащ сэ, и !эпл!эм мащ!эу зис!уэнт!ыхъурэ. «Ф!ы дьдэщ, укъэзгъэпщ!ант!эмэ! Аращ сэри сызыхуеиххэр. Укъэпщ!ант!эмэ, неуэ шым, дэри дыгъэлътати жьы къытщ!егэху», – жи!аш абы.

Дэ станицэм дьдэк!ри, Тэрч губгъуэ дихъак!эт. Зы верст хуэдиз ди!эжт псым дынэсыным. Шхуэ!ур згъэлалэри, шым селъэдэкъэуаш, хъыджэбзыр арэзы сщ!ын щхъэк!э. Хак!уэр занщ!эу имылъу хуэмурэ зричри лъэхъуф!к!э ежъаш, ит!анэ !эдэбу хъэмк!э зэгущ тыншк!э зилэтат. !ушщ адыгэшыр: ещ!э тесыр зищ!ысри зы-

хуэдэри, игъэхутыкъуэнукъым. И лъакъуэхэми нэ ярыс хуэдэщ. Дэ дыкъыщальагъум, ди гъусэхэри ущу ныткълэжьжащ. Хуабэм зэфлигъэхуллэ шы лэпкълъэпкъхэр хуейтэкъым иджыкълэ джэгунуи щлэпхуэнуи, ауэ хаклуэр зыфламыгъэклуэдыну ныткълэтыщлэпхуахэщ шыгушитри, шыщлэ цыклури, нэбгъэфитли – зэрылэрамэу. Ваньки Петьки, яфлэфл-яфлэмыфлими, ныздаху. Петькэ зэрыхузэфлэкклэ и нахътэр къыжьэдикъуэрт, арщхэкклэ хаклуэм щыхъэжыну ежа шыр абы къыхуэгъэуылэжынт, ныхырт клийрэ лурису. – Щитрам! Марфуша! Фыкъэуыылэ, къэвгъэуыылэ хаклуэр! – къыткълэтыклийрт ар, гыным хуэдэу. Марфушэ гухэхуэуэ дыхъэшхырт, тхъэжырт: – «Ыхы-ыхы-ы, неуэ уэ! Долъатэ, долъатэ!»

Петькэ и тхъэусыхафэ макъыр щызэхэсхым, шхуэлур къыжьэдэскъуэжащ сэ, хаклуэми и пкъыфлэ лантлэ зызыукъуэдияр зэфлигъэпщхъэжурэ, хъэмклэр лъэхъуклэ, лъэхъур лъэбакъуэкклэ ихъуэжри къэуылащ, цыхум хуэдэу, губзыгъэу иужь къина шы лэрамэм хуеплъэклащ. – Сыт дыкъыщлэбгъэуыылэжар? – къытыхырт Марфушэ си щыбым и лэштлым цыклумклэ. – Зэхэпхыркъэ, Петькэ къыдоджэ. – Петькэ, Петькэ, – зыкъыспищыжащ абы, – сыт Петькэ зэрыпщыну? Дэ дыгъусэкъэ, – къыщлигъужащ абы, и лупэ плацэ плъыжьхэр къылуригъэпщурэ. Апхуэдэу зыпщигъэкъиным деж нэхъри нэхъ дахэ хъууэ къысфлэщлырт а къэзакъ хъыджэбзыр. Апщлондэху сэри си гум быдэу ислъхъэрт абы сыхуэмыдзыхэну, зэйклэ семыубзэну. Щалэжэ цыклу ауан псалъэмакхэм къыхэгъурылулауэ сщлэрт, лыгъэ зилэну хуейм цыхубз лъэпкъыр хъэрэм зэрищлыр. Нэгъуэшлу зыри къызгурылуэну сыхуейтэкъым икли къызгурылуэртэкъым. Псым дыщынэсам лэджи дэтхэт, дяпэкклэ клуахэу. Хэт пэгунклэ триклэурэ шы игъэпсклырт, хэт зэрытесу псым хэтт, драхуей-кърахуху – джэгуу, абыклэ я шы гъэпсклынри зэфлагъэклыу. Псы утхахуэ мелуанхэр псыхъуэм щхъэщытт, пшагъуэ уэсэпсым хуэдэу, дыгъэм уи щыбыр хуэбгъазэрэ уеплыхамэ, лэгъуныкъуэ къыщыжу. Дахэт икли тхъэжыгъуэт.

– Наклуэ щлэху, – жилащ Марфушэ, – и нэхъ куууплэм дыхэгъыхъэ. – Абы нэхъ куууплэ жыхуилэм шыри дэри дызэрытесу дыщлигъэнэнут. Ауэ сэ, шы тхыщлэм къытриклэху, хэгъыхъэри, ижырабгъумклэ дэздзыхаш, псыр дэстхъуеиж щыклуэ. Хэт и флэмыфлынрэт махуэ хуабэм толкъун къызэрехъэххэр шыбгъэ лъэщклэ зэлтылуитхуу псым щыджэгун?! Сэри сы-

арати, хаклуэ пцлэгъуэплгыр кышщесхуэклаш абы дигу пэшыху, псыр дэттхуей-кьеттхуху, ар кхъухым хуэдэт. Марфушэ арэзы кысхуэхуаклэт, гуфлэрт, арэзыт, и лум сригъэпщхэным хуэдэу. Наклуэ иджы, зыдгъэгъэгъушыж, — кыызэлущэшащ ар и жьэпкыыр си дамэм кыытрилхъэурэ. Дэ тлури дыпсыфыбзэт, зы луданэ налти гъущэу тхэмылгыжу, дызэрыхуэпауэ зыдгъэпсклами ярейт. Зэзэмызэ сызэплгъэклрэ сеплгмэ, къэзакъ хыджэбзыр тлэшлауэ слъагъу кыысфлэшцырт, апхуэдизклэ шыгъ тлэклур псым трилгъэсэжати, згъэхуэбжащэрэт шыжысли къэхурт. Ауэ алыхым жымылэклэт апхуэдэ дзыхагъэклэ абы зыкъезгъэщлэну. Си лгъгъэ напэр тесхыжынт?! Сэ зыхуейр ар сифлу шытын къудейуэ арат, цыхубз апхуэдэ хуэ хабзэмэ. Езыми лгъ хьэл нэхъ хэлъ хуэдэт абы и дэлъхуитгым нэхърэ. Сигу ирихъырт и таучэлхэр, и тегушхуэныгъэр, и шытыклэ псори. Псом хуэмыдэу захуагъэ налуэ хэлът. Наклуэ-тлэ, — сунэтлгъжащ хаклуэр псы лүфэмклэ, дыкыыхэклыжыну. Псыр къэдмыбгынэ пцлыклэ, и кууагъыр иджыри шы ныбэгум кыыфлэклыу, кыыздиклари кыыздихуари дымьщлэу зы хаклуэ къарэ, жалыдж гъэпщам хуэдэу, яерэ пшэру дяпэм къихутащ. Ар шыщырт, блащхуэ клийм еджэу а и шыщ макъымклэ къуэхъуэпсыхъуэр зэрихъэрт. И флалтэмклэ псым хуэарт, кыыдриутхейр ди шыбгъэм кыыщликлэрт, ди нэклүхэм кыыщлиутхэрт. Псыхъуатхъэ ябгэу кыытпэува флэкл пщлэнтэкъым. «Грицкохэ я хаклуэжыраш, ар зэуэрейш. Ныблэкл абы», — жилащ Марфушэ. Арщхъэклэ, сыт сымыщлами, дызыблигъэклакъым. Клэбдзклэ увырти зритлэрт, и флалтэхэр шынагъуэу кыигъэдалгъэрт, зридзыхыжырти, ди хаклуэ жалым дзапэклэ кыелэну хэтт. Ди хаклуэр зэман клэшклэ лэнкун къэхъуат. Дауи къэмыхъунрэт: дэ тлури дытест, абы ищлылужкли шхуэлур жьэдалът. Дыкыыщдэклым Матвей жьэдилгъхъат, сакъыныгъэм кыыхэкклэ. Дэнэ щиллэнт абы дэ дызыхуээнур? Ауэ шлэх дыдэ зыкыищлэжри и губжъри кыыпкърыхъэу хуежъащ. Мис абдеж кыышигъэлгъэуащ абы адыгэш къабзэм и флгъгъэр. Губжъа пэтми, иджыри ар зыхэтыр хаклуэ хъуэлейм и удын кыытлгъэмылэсу, дэ, и щлыбым исхэр дыкыыхъумэнырат, ахъумэ кыыпэувам хуэфашэу езуэжыныртэкъым. И къару псори занщлэу иритамэ, дэ шитлым я кум дыдэклуэдэнут. Къарэр кыыблэпхъуу ди шы жалым кыелэну шыхуежъэклэ, дэ дызэрытесу лгъэныкъуэклэ зридзэклырти езым и щхъэри и пллэри абы пэщлидзырт е дэ кыыттехуэнклэ хъуну къарэр флалтэклэ къауэмэ, езыми зилэтырти и бгъэмрэ и щхъэмрэ

пэшлгъэуэрт, фІалтэкІэ еуэрт. Абы шыгъуэ сэ шхуэ-мылаклэр сутІыпщри соку лъабжьэр субыдауэ, пэж дыдэуи, мэлхэпІатІэм хуэдэу, шым зыклэрызукІауэ сыклэрыст, зритІэми зридзыхыжми сыкъемыхуэхуэ, Марфуши и ІитІыр къызишэкІри си гупэмкІэ щызэ-ридзэжати, ари си кІэрышІэнт. Апхуэдэу адэкІэ хъуну Іэмал иІэтэкъым: хакІуэр къедгъэукІынкІэ е дэ дыхау-кІыхынкІэ шынагъуэт. ПцІэгъуэплтыр хуит щІын хуейт. Удэджэгурэт псы щІагъыр къэзыгъэкъуалтэ шы ябгэ лъабжьэм ушІэхуэну. «Нелтэ, Марфушэ, псын-шІау! – сыкІиаш сэ, – жыжьэлэу зылудз, умышынэ, псыщ узыхэхуэнур». «УэрикІ, уэрикІ!» – жиІаш абы.

– СэрикІ...

АрщхэкІэ зыр ехуэхауэ къызэрищІау, абы шы лъабжьэ лъимыгъэлэсын щхэкІэ, пцІэгъуэплтым и кІэбдз лъакъуэхэр щигъэбгъунлтэм, зэкъуэхуауэ сы-пэшІэхуэри, къарэм и фІалтэр сызэщигъашІау си шхултэ сэмэгум къытехуаш, шыбгми сриудаш. «Нанэ, нанэ, уэ си нанэ!» – сигу къэкІыжа къудейщ сэ, дунейр къыщысщыуныкІыфІым. АфІэкІа зыри сщІэкІыркъым. А псори зэманкІэ зы дакъыкъэ Іуэхуу къэхъуат. ІужькІэ, зэрыжаІэжымкІэ, хуит хъуа пцІэгъуэплтыр пхъашэ губжьауэ щыпщри и къару псомкІи хакІуэ къарэм зри-дзаш икІи афІэкІ кыкІуэтыжакъым. Зы теугъуэ-те-угъуитІ нэхъ зэмызауэу, къарэр икІуэту, кІуэ пэтми пцІэгъуэплтыр нэхъ ебгъэрыкІуэу хуежъаш. ИкІэм икІэжым, хъэдэгъуэдахэу зиудыгъуш, зыІуигъэзыкІри щІэпхъуаш, и щхэр пцІэгъуэплт масилым пэшІихыну. Къехууллакъым, куэд иригъэкІунт абы?! Щэ лъэгъуэм щІыхэри, къарэм и жалыр жыр ІэдэІуантІэм дакъузам хуэдэу, дзэпкъкІэ иубыдащ, фІалтэ лъакъуитІымкІи шы удэфам и бгым хигъашІау, бдзумэ удыну иувэжаш. ХакІуэ къарэр ІэщІэкІынут, хузэфІэкІмэ, нэгъуэщІ зы-ри хуеиштэкъым икІи зыкыпэшІисэжыртэкъым – и щхэр Іуихын къудейуэ арт. АрщхэкІэ шы хейм и губ-жьыр ин хъуат, гушІэгъу хэлъыштэкъым. Сытми, лъэ-бакъуитІ-щы фІичащ, дзэкІи лъэкІи пцІэгъуэплтыр и щІыби зэрисурэ, итІанэ лъэгуажъемыщхъэу хэшІаш, тІэкІу дэкІри, пцІэгъуэплтыр щытегуплІэлэуэм ныджэ удз шэджым джабэкІэ хэуфэрэкІаш. ИтІанэщ хакІуэ пцІэгъуэплтыр абы къыщыщхэщыкІар. Къарэри къы-щыпщыжри джэдэжаш, лъэрымышь хъуауэ. ЖаІэжырт ди пцІэгъуэплтым къыгъэзэжри дэ дызыхэхуа псы Іуфэм нэкІуэжауэ икІи зыми зыкърымгыбубыду, шхуэ-мылаклэри зэрыклэрылэлу сэ сызэрашэж хъэмкІэкъуэ-гум бгъурыту ниплэурэ дызэрыдыхъэжар.

Сэ зыктышыщІэжам, Марфушэхэ я гъуэлтышІэ нэхыфІ дьдэм сыхэлът, си гуштылур дэгъэзезуэ, хуиту сыбауэ хъуртэкъым: бэуэгъуэ къэс си бгъэ сэмэгурабгъу лъэныкъуэр уз хьэлтэм зэпхилуллыкІырт, зыгуэркІи ткіийуэ сызэщІэкъузат. КъызэхьэлъэкІми, си наплэхэр къызэтесхри, си хъуреягыр къэсплтыхьаш: Марфушэ си плэщхьагъ дьдэм къыбгъэдэтт, и литІри и нэкІум Іуиплэжауэ зэщыджэу, ауэ макъыншэ-щэхуу гъырт, зы къэзакъ лыжъ хьэрхьуп жьакІи къысщхьэщытт. Дохутыру къыщІэкІынт: хушхъуэмэ гуащІэ гуэрхэр къыкІэрихьрт. Си лъапэмкІэ я анэр, Катеринэ къыщыст. Абы и нэкІушхьитІым нэпс ткіуэпс плэщэ зырыз къытенауэ тесыхьырт. «Иджы дыкъапщІэрэ, си щІалэ цІыкІу?» — Іэ къыдилъащ си щхьэм, зыкыстришащІэри, и нэпсри си нэкІум къиткІуащ. Сэ занщІау си анэр си нэгъу къыщІыхьаш, ар щыслъагъум. Анэ псори зэщхьщ, я нэпсри зэхуэдэу шыугъащ, — зыхэсщІащ сэ псэкІэ цІыху лъэпкъ псори зэдэзыгъэлъапІэ гупсысэ кІапэ гуэр. Аращ, Мэжид, а къомыр щІыжыслар. ЦІыху псори зэхуэдэу кыигъащІащ алыхьым, щхьэхуеуеуагъэмрэ нэпсеигъэмрэ зэлігъэхьэжащ ахъумэ. НакІуэ иджы тІэкІу зедгъащІынщи зыдгъэпсэхунщ, — иухащ Щытрам и хьыбарыр.

КъыкІэлтыкІуэ махуэм Сэфар псом нэхърэ нэхъ жьыуэ къэтэджат. Зыхьэкъуапэурэ пщылэм къыщІэкІри, зиплтыхьаш, дэплъеащ, къеплтыхащ. Иджыри жьыт. Жэщ уафэм и къуэкІыпІэ лъэныкъуэм фагъуагъэ хидзэу хуежъа къудейт. Ари къэзыухъуреихъ мэххэмрэ бгыхэмрэ шагъэпщкІурти, щІагъуащэу илгъагъуртэкъым, ауэ гурэ ІапкълъэпкъкІэ зыхищІэрт махуэщІэр и дуней бжэщхьэлум къызэребабкъуэр. Илэщ пщэдджыжъ нэхушым къару щэху гуэр, псэмрэ Іапкълъэпкъымрэ гурыфІлыгъуэрэ жьыджэрыгъэкІэ зыгъэгугъэ: куэдрэ псэуным иригъэзша цІыхужьхэри дэтхэнэ зы махуэ гъащІэми щІэщыгъуэ щІэрыщІэжурэ хуезыджэ; жэщ хьэзабым игъэгужьея сымаджэри къэзыгъэгугъэж — къару телъыджэщ ар. Махуэ блэкІам зэфІигъэхулІау игъэщхьэша къэкІыгъэ нэгъунэ къегъащІэрэщІэж абы. Аращ, дауи, ижъ-ижьыжкІэ нэхъыжхэм щІыжаІар, насыпыр щагуэшыр пщэдджыжьыраш, жьыуэ къэтэдж щІе-

гъуэжыркъым, жаІау. Пщэдджыжь нэхушым езым и мэ щоу, езым и теплгэ иІащ, жэщым зызыгъэпскІыжа хъауа къабзэм щызэрихъау. Ауэ ар къыпщІихъэн хуейщ, къэплгъагъуфын хуейщ. А къарур зыми и хамэкъым, псоми я зэхуэдэщ, жэщыр ефэ-ешхэ джэгукІэ, е нэгъуэщІ щхъэусыгъуэкІэ зыгъакІуау, шэджагъуэ пщІондэ жейжхэм фІэкІ къэмынэу. Апхуэдэхэм къащІихъэн, къалгъагъуфын дэнэ къэна, а къарур къа-лгъэІэсыххэнукъым. Слгъагъу икІи зэхэхс хуэдэщ: еджагъэшхуэ ІазэкІейхэм Іэджи жаІафынуш пщэдджыжь нэхушым щхъэкІэ, ари наука псалгэ гурыІуэгъуейхэр зрапхъэкІыжу. ЖаІами шэч лгъапкъ къытрахъэжынукъым, пщІы хэмылгъу, куэд ящІэ абыхэм, арщхъэкІэ шокгъу жоуэ хуэзэпауэ абы и щэхугъэхэм я пэжыпІэр зыхэлгыр а жамылэнур икІи амыщІэраш.

Хуиту икІи бгъуфІау зиукгъуэдияш Сэфар. А щхъэгъуэзыгъэ псоми егупсысакъым. Дэтхэнэ зы цІыху тэмэмми хуэдэу, шыгуфІыкІыу, фІэлэфІу, зы дагъуи хуимыщІу, арэзыуэ къиштащ а пщэдджыжь дунейр. ЗыкІ дагъуэ хуищІыртэкъым дунейм, сыт хуэдэ щытыкІэкІэ зимыхъуэжамы – псори фІыт, псори зичэзут абы и дежкІэ, цІыху зэлэзашІэ хгъун хэмылгъу. Хэбгъэзыхъмэ, уэшх къытешхэкІэ, е уэс къытесэкІэ лгъэбакгъуэ лей ичынутэкъым, гъушщапІэ хуэпІашІау – ар дунейм къыпхуигъэфашэ фІыгъуэ Іыхъау къыщыхгъурт. Арат иджырикІ: и зыукгъуэдиикІэмкІи и щытыкІэ псомкІи сыту фІы, сыту гугъэзагъэ, сысейщ иджы мы псори – аракгъэ дуней мылгъукІэ зэджэжыр, жиІэ хуэдэ, и нэм щызу къиплгъыхырт бжей мэзыжыр, и гум щызу бауэрт нэхуш хъауа къабзэмкІэ. ХужымыІами, зэрызыхищІэр апхуэдэут дунеягъэр. Ара хгъунт пщэдджыжь щІыІэбжым иггъэтхытха и Іапкгългъэпкгъыр япсыхыжам хуэдэу, нэхъ пкыгъфІэ щІэхгъужари, имыхабзэу, жейр тезыхужа пщІыхъэпІэ щтэгъуэм кърита гузэвэгъуэр щхъэщызыхари. Махуэм сыІэхгъуэщ, жэщым сыхъэдэ хгъурейщ, жыхуалэм хуэдэу, иггъашІэм жейуэ шыта Сэфар, ныжэбэ жэщыр сэмэтэрэшкІэ иггъэкІуа фІэкІ пщІэнтэкъым: пщІыхъэпІэ шынагъуэм иггъаштэри, и напІэ зэтемыхъэжу, нэху къэкІат, зэхэубэрэжыат, и щхъэр узырт. «Сыт, дунейм ар зищІысыр? – ищІэртэкъым зыхуыхыну. – Хгъэмэ Шытрам и хыбар дыгъуэпшыхъ сызэдэІуахэм кыыхэсхауэ пІэрэ?» – егупсысырт ар. Абыи хуехъэлэртэкъым. «Хгъауэ, аракъым – си пщІыхъэпІэр зытеухуар сэ си щхъэ Іуэхуш. Сыт-тІэ абы кыикІыр?» – зэхихат куэдрэ цІыхухэм дэтхэнэ зы пщІыхъэпІами зыгуэр кгъраху: кгъэхгъун-кгъэщІэн, е жыжбэу зыщы-

мыгъуазэ къэхъукъашлэ Iуэху, икIи и фIэш хъурт езым и пщIыхъэпIэм, пщIыхъэпIэ нэрылтагъуш, пщIыхъэпIэ – нахуапIэш, жыхуалэм хуэдэу къикIынIа хуейуэ. Ауэ, къызэрыгурыIуэмкIэ, къригъэкIыр гужьеигъуэти – арат гузэвэгъуэ къезытар. Иджыри наIуэу къыфIэшчы-жырт и жэш нэгущIэкIыр: а мээ хуей дыдэм ис хуэдэт и закъуэпщIий. Хуей лъапэмкIэ мээ щIагъ кIыфIым къыщыунэхуаш нэхугъэ гуэр. Ар къокIуэ, къоблагъэ, и нурыр мээ щIагъ жбауэ Iувым щIисаеу, хуей лъапэхэм къохъэри къоувылэ: дыгъэм и къуапэр къыгуэхуу абдеж къыхуа къыфIошI. Нэхугъэ Iэрамэр ихъуреягъкIэ зэбг-ропс, езыми къыжъэхопсэ. ИтIанэ гъуэжъкуийм иIуэн-тIа щIыкIэу зегъазэри, цIыхубз уардэ гуакIуэ, нурыр къыжъэхихыу къыхонэIукI. КъецIыху – ар Гуэщэнэт. Iэ къыхуещI, къакIуэ жыхуилэу. Езыр и пIэм инащи, зигъэхъеифыркъым, и гур пхъауэ, и Iэпкъльтэпкъыр зэщIэнауэ щысщ. Гуэщэнэ Iэ къещI, Iэдииху ещхьщ: и Iэблэм нурыр къыпех. Ари къыздэсам къыфIэкIыфыркъым, Сэфари и пIэм икIыжыфыркъым, гузэвэгъуэу зэпIэшцIэщ. Ауэрэ нурыр зэщIожеуэжри, цIыхубзым и пIэм мыщэ къохутэ. Мыщэми лъапэ къещI, къакIуэ жыхуилэу. Сэфар къоштэ, къоуш. «Сыт ар зищIысыр? Гуэщэнэмэ, мыщэр сыт? Мыщэмэ, Гуэщэнэ лIо?.. Лэ-кIий къищIэнт ар, зы фIамыщI кIанэрэ зы джэш хъэ-дзэрэ нэхъ имылэу, – мэгузавэ щакIуэр. – Хъэмэ си Гуэ-щэнэр симылэжу пIэрэ-тIэ?» Палтэ имылэу кIуэжын мурад ищIат, ауэ къыщIэкIри къэмышъуалауэ дунейри а зэрыщыту нэхуш мамырым щыхэплтэм, и гур нэхъ IэмпIэ хъужаш. Щытрами, джыдэкIэ пхъэеуэ Iэуэлъауэ щызэхихым, къыщIэкIаш. Абы гу лъытат жэш псом Сэфар зэремызэгъам, ауэ ищIакъым пщэдджыжь нэ-мэзым лэжъэн щIидзэну, нэгъуэщI IуэхукIэ къыщIэкI и гугъаш.

– ЛIо, Сэфар, сэ семызэгъми, емыкIу сиIэкъым, уэри щхъэ умыжейрэ, ущIалэш! – жиIаш лIыжъым. Ар къы-зэреушцIар адэ гумашцIэр зэрыушцIэ макъ щабэ гуапэт. Абыи нэхъри нэхъ игъэмамырыжаш пщIыхъэпIэм игъэ-пIейтея гупсысэхэр. ИтIани зримыгъэумысыну хэтащ щIалэр.

– Хъауэ, хъарзынэу сыжеящ, жэшыр кIыхьщ иджы-ри, урикъунуш, – ар жиIэри укIытэжаш: хэт мыгъуэ сэ къээзгъэщIэну сызыхэтыр? ЛIыжэ Iушым щхъэ сещэ-хуэкIрэ? АрщхъэкIэ лIыжбыр афIэкI къеупщIыжа-къым, псори жриIэпэнуми. Сэфар и IэбэкIэхэм еплтырт, и пащIэкIэми тIэкIу щIэгуфIыкIырт: щакIуэ хахуэм и лъэщагъымырэ и пхъэлтэфына щIыкIэмрэ хузэхуэ-

гъэхъу хъунтэкъым. Пхъэ кIыхьыр къыхилгъауэ пхъэ лъэдакъэ IушIа джафэм иуIухьырт, иIушIыхьырт, ауэ пхъэлгъэфынэр зи хъуртэкъым, хэбгъэзыхьмэ, церп илгъэ-фынIэр пхымыушIыкIыурэ, пхъэ лъэдакъэр пыушIыпэнкIэ хъунут. ПщIэнтIэпсыр къекIуакIэт, гузавэу пщIантIэ хъунт. ЗыкIыIэтыжаш, и пыIэр дригъэкIуэ-теяш:

– Мыдэ къэхъыт уи джыдэр... Мыр джыдэпэ хъурейш, мыбыкIэ пхъэлгъэфынэ пхуэщIынукуым, – Щытрам игъээзжри джыдитI къыхъаш, – мэ, мис мыр. Мыр плъагъурэ? Пхъэлгъэфынэ зэрипщIэну и джыдэпэри и джыдэ жъэгъури папцIэ жану щытын хуейш. АбыкIэ урыс джыдэр нэхъыфIш, ауэ ди уэщхэри хъунуш, дахэ-дахэу лъамэ. ЩIэмыхъур мэлIащIэхэри, джыдэ нэкIур ирамылгъыгу джыдапэмрэ джыдэ дакъэмрэ къа-лгъых, арати, джыдэдзэр, мазэщIэм хуэдэу, къурашэ хъурей мэхъу. АбыкIэ пхъэр куууэ пхухэушIэнукуым. Иджы мыдэ къеплъ. – Щытрам пхъэр гупсэхуу игъэтIы-лъаш, пхъэ кIапэ дыдэм вэршокуитI хуэдизкIэ нэмы-сыпшэу, пхъэ IушIа нэкIум джыдэпэр шэрыуэу хиуп-шIэурэ щимэу кIиушIыгъаш нэ зыхуищIыну и деж (плIимэуи къээгушIыгъэ щыIэш).

Къытригъээзжри а кIиушIыгъа дыдэм аргуэру ирикIуэжаш, щэ еуэху, пхъэмажъэ щимэ цIыкIухэр кIылгъэтырт. Апхуэдэурэ пхъэ Iувагъым и зэхуэдитIым фIэкIыгу, джыдэ дзапэкIэ кърибзыхIащ. Пхъэр къы-зэригъэдзэкIри, адрей лъэныкъуэри абы хуэзанщIэу кърихаш.

– Мис иджы. ИкIынкъэ абы пхъэлгъэф церпыр е кIапсэр? – жиIащ и IэпхъуамбитIыр нэ хуищIам ири-гъэжурэ. – Джыдэ дзапэрэщ узэрелэжыну. – Зы ту-тын шыхьыгъуи пылгъакъым пхъэлгъэфынэ ишIэным. Сэфари, лIыжыым кызырэригъэлгъэгъуам хуэдэу, ищIу щIидзащ. Ари хуэныкъуэтэкъым нэрыгъуази, шэрыуагъи, хуэлэкIуэлгъакуэт. Ауэ къару зэгъэзахуэ зымыщIэ и IэпщитIым джыдэр пхъэм апхуэдизкIэ ха-ушIэрти, пиушIыпэнкIэ хъунут.

– Ар къаруушхуэ хуейкыым, Сэфар, – шэрыуагъэрэ Iэрыхуагъэрэщ нэхъ езэгъыну, – гу лгъытащ абы Щы-трам, – утемыгушхуащэ.

КIуэ пэтли, дунейм и теплъэм зиукъэбзырт. Мэ-зылгъэ бгыжэ джабэ дыгъэмыхъуэмрэ къуэ зэв куухэм-рэ дэна жэщ ныбжэ кIэкъынэхэри пщэдджыжьыпэ нур фагъуэм зэщIибзэежырт. Псори белджылыуэ плъагъу хъуат, кызырэызэкIуэщIыкIрэ куэд мыщIа пщIащэ щхъуантIэ-сырыхуфэ цIыкIу нэгъунэ. Ахэр хъыджэб-

зылэ ІэшцІэлъапщІэкІэ къядабэ гъяубжэм хэдыкІа хуэдэт. Иджыри щІым кыыкъяуэмыкІа дыгъэ нэбзийр бгыщхъэ нэхъ лъагэ дыгъафІэхэм дыщафэу кІэрыпсэрт. Уи щхъэр къяпІэтрэ удэплъеямэ, а гъатхэ дыгъэ нур шабэр хъуаами хэплъагъуэрт, фІыкІэ укыиыгъэгугъэу. Бжъэхуцым ещхъ пшэ хужь гуэрэн нэкІушхъэплъ зыбжани уэгу щІыхум чэруану щызэкІэлъесырт. БлэкІа мелуанхэм кыакІэлъыкІуэу аргуэру зы махуэщІэ кызырихъэм щыгуфІыкІ хъунт: мэз къяуалэбзухэр кызызэщІаушауэ я макъ кызызырылтъэлъ бзэрабзэмкІэ батэр зэхуагъэшырт. Дуней гурыфІыгъуэрт.

– Мис ар дуней уэрэдщ, Сэфар! Дуней уэрэд ухуеймэ. УедаІуэрэ абы фІыуэ? – еупщІащ лыжыыр нэхъ щІалэм.

Сэфар и щхъэр хэтІауэ пхъэм елэжырт. Лыжы хъарзынэм хуэмыхуфэ зримыгъэплъын щхъэкІэ, сыт хуэдизкІи ищІыр нэхъыфІ зэрыхъуным хэтт. Асыхъэтым зэгупсысри арати, зэхиха щхъэкІэ, занщІау кыыгурыІуакъым кызызэреупщІар икІи Іанкун хъуащ, жиІэнур имыщІау щІаупщІэжыни иримыкуу. «Дауэ? Езыри щхъэкъэлэт имыІау йолэжъ а пхъэ дыдэм, сыт абы нэхъ лейуэ гу зылъитар?» – егупсысач псынщІау. АрщхъэкІэ апщІондэху Щытрам кыыгурыІуэри кыыщІигъуащ адэкІэ.

– Зыгуэр зэхэсщІыкІ зэрыхъурэ сфІэгъэщІэгъуэнщ икІи сфІэфІщ а къяуалэбзу уэрэдым пщэдджыжъ къяс седэІуэн. Сыужэгъуркъым. ЕдэІуапэт абы. ГуфІэгъуэ иным кыыхураш уэрэдкъя ар? Абы щыгъуи зэщхъу тІу хэткъым, итІани зокІупс.

ИкІи пэжт, зыри зэмыщхъу, арщхъэкІэ зыри кыыхэбдзи мыхъуну дунейгъэ Іауэлъауэ, макъ зэщІэжыуэрт. Зым шыкІлэпшынэ цІыкІу игъэбзэрабзэ хуэдэт, адрейр – анэм игъэвэну кыищта джэшыр ІагукІэ щІигъэпщурэ дыжын тепщэчым ирикІутэжым ещхът, ещанэр бэрэбанэ дэгу еуэ кыыпфІэщІырт, еплІанэр фий макъ псыгъуэ папщІэ цІыкІукІэ, хугу кыищып хуэдэ, кыыхэуІуэрт. А псори жэнэтбзу уэрэд макъамэм ежъуужырт. Пхужылэнутэкъым а дунейгъэ макъ зэщІэтыр зыхуэдизри зыхуэдэри. Ауэ уедэІуэну гъащІэ, гурыфІыгъуэ, жыджэрыгъэ кыыхэлукІырт, Іапкълъэпкыыр жан ищІырт, гур игъэдахэрт. КІэщІу жыпІэмэ, гухэхъуэ ин къяуитырт.

– Пэж дыдэщ, Щытрам, схужымыІэми, сэри ахэращ сезыгъэсар губгъуэ итынымрэ мэз щІэтынымрэ, ахъумэ къясщэкІунум щхъэкІэ сынэпсейуэ аракъым, атІэми мэзым сыщыщІэтым и деж кызызэрысщыхъур сщІэркъым, мо, зы инышхуэ гуэрым, цІыхум и Іуэху зыхэ-

мылтым, псэм и къежъапІа гъащІа къабзэ дьдэм и гъунэгъу сыхъуауэ къысфІошІ. Куэдрэ къызоупшІ Лина, уезэшыркъэ уи закъуэ, апхуэдизрэ хъэ укъэт? – жери. Сезэшыркъым, хэбгъэзыхъмэ, сэ си закъуэу къысщыхъуркъым – сымылтагъуми гъусэфІ лъэщ гуэр сифІауэ зэрызыхэсшІэр, хэт адэкІа къысхукъуоплъ, хэт мыдэкІа къысхукъуоплъ, хэт си цыгум къыщелъэтыхъ. СошІа сэ абыхэм си закъуэ сыкъызэрамыгъанэр, я нэ къызэрыстетыр. ИтІанэ, цІыхухэм а зыри зымышІа ягугъэ псэушхъэхэм хабзэ зырызыххэ ялэщ, я хабзэхэри зокІу. Сыт, псалтэм шхъэкІа, иджы а дамэ зытету хъуам я уэрэд жыІэгъуэр етауэ нэхушым нэхъ шІытрагъахуэр? Ари хабзэщ, ауэ ар шІахабзэраш сэ сымышІэр.

– Зыгъэпсэху, иджы тІэкІу, Сэфар, хъунш ар: уэ дэрэ пхъэ выпшитІ дгъэхъэзыраш, ахэр жейуэрэ, – етІысэхаш Шытрам джыдэр дзапэкІа пхъэм хиукІэри. ШакІуэм и псалтэр лІыжбым игу ирихъат, – а жыхуэпІэмкІа дызэкъуэш дьдэщ уэ дэрэ. Сэри си гугъэщ апхуэдэу: гъащІэм и къуэпсыр зыхэлтэри къыщежъэри зыри зэмыІэзэщІажа дунейгъэжыраш, ахъумэ зэрыхуейм хуэдэу цІыхум ягъэщІэрашІа, цІыху зэгуэшхъуэж дуней ІэрышІыракъым. ЦІыху акъылым къимытІас нэрылтагъу телъиджэ куэд хэлъщ мы дунейжбым. Мохэр плтагъурэ, мо къурш къырыжъхэр, – ахэр Шытрам шакІуэм шригъэлтагъум, Кавказ къуршышхъэхэр дыхъэрэныфэу уафэ джабэ шІыхум къыхилыкІат пшэдджыжъ дьгъэпсым, – мо дзакІа жан папцІэхэр? Хэт и гугъэн абыхэм пэлъэщын къару шыІау?.. НтІа, апхуэдэ куэд шІы шхъэфэм цыщ хъужащ. Ахэри хэкІуэдэжынуш пшахъуэ сабэрэ мывэкІэшхъыу. Ауэ къэрабэ плтэгъуа уэ, шІыхурэ?

– Ахъей слтэгъуа. КъэкІыгъэхэр фІыуэ соцІыху сэ, Шытрам.

– НтІа, мис а къэрабэ цІыкІур апхуэдизкІа махэщи, хъуа нэужь хъэндырабгъуэ блэлъэтым и дамэм шІиху жбым ирегъэшІ, и шхъэр епхъэхри и жылэхэр зэбгрехыж. А къэрабэ махэ цІыкІухэр, итІани цыІаш мы къуршыжъхэр дунейм цытемытми, цыІэнуш ахэр шІы шхъэфэм хэкІуэдэжа нэужьи. Дауэ къыпшыхъурэ ар?! Дауэ уи фІэщ хъуну ар, а къэкІыгъэ махэ цІыкІур мо къырыжъ абрагъэхэм нэхърэ мелуанкІа нэхъ быдэу, нэхъ лъэшу? Сэ си акъыл мащІэм къызэриубыдымкІа, ар апхуэдэу шІыщытыр гъащІэщи, араш, гъащІэм и къежъапІа дьдэуи шІы, ауэ итІани гъащІэщ, къэрабэри мэпсэу. Хъэмэрэ жъапщэ зыщІэт уафэгъуагъуэ-щыблэ уэшхышхуэ урихъэлІакъэ уэ?

– Араш сызыхэтыххэр.

– Мис мобдей хэтц зы жыгеижь, шыблэм икѳутауэ. НтІә, цІыхур зыгѳэгужьей а дунейкѳутэжым (пэж ды-
дэуи, куэд кѳыщыцтэ шыІәщ апхуэдэхэм и деж, дунейр
кѳэкѳутэжу псори щІыІубэжынкІә шынэхэу) дауэ кѳелрэ
мо иджыпсту дызәдаІуэ бзу макъ цІыкІур, ар ди фІәфІ
дуней уәрәд нэхъыфІ дыдәу щытми? Дауэ зэдытетыф
мы дунейм а уафәгѳуагѳуә-щыблэ макѳымрә, чымпә
техуэм зи псәр хәкІыну бзу цІыкІум и цІу макѳымрә?
Ари зәрыгѳащІәр арауэ кѳыщІәкІынщ. Лѳәщц гѳа-
щІәр. Алыхъым и шыкурщ апхуэдәу зәрыщытри, – кѳы-
щІыгѳужащ Щытрам. Сәфар япәщІыкІә фІәмыхъәлә-
мәтыщәурә едәІуащ лІыжъым и псалъәм, нэхъыжъым
пщІә хуищІу зәресам кѳыхәкІкІә. ИужькІә Щытрам
жиІәм щІәуә гурыІуәныгѳә щІәщыгѳуә гуәрхәр кѳриту
хуежъащ. ИкІәм икІәжым а зытепсәлтыхъ ІуәхумкІә я
гупсысәкІә дыдәхәри зәтехуащ, зәхуәарэзыуә.

– Нәрылтагѳуу пәжц ар: сыхуәзащ мывә зәгуәзам
жъым дидза кІей жылә цІыкІум кѳыр псор зәгуичри
унә хуәдиз мывә лѳабжъәм кѳридзыхыжауә, – жиІащ
Сәфар, – япәу сыщыхуәзам ар, уәлбанәриләм итхәлә
бжъын цІынәм хуэдәу, жыг лѳәдий щхѳуантІә-фа-
гѳуафә цІыкІуу зәгуәчыпІә зэвым кѳыдәпща кѳудейт,
етІуанәм щыгѳуә – жыг хѳуат, кѳыр щІәлтәныкѳуәри
кѳесәхыжауә щІым хәущыкѳуеежырт. Кѳарукѳә ар пәж
дыдәуи?!

– Кѳаруш, кѳару. А псор щІыжытІәр уә псәм и кѳе-
жәпІә гѳащІә кѳабзә дыдә жыхуәпІәращ. Ар фІыуэ
жыпІащ, пәч хәлткъым. Дәтхәнә зы псәри зы псәуш-
хъәри кѳызыхыгѳәщІыкІар, абы и кѳуәпсыр зыхәлтѳыр
зәхәпщІыкІмә, уафәрымщ. Алыхъым кѳыздидищІәу сә
щакІуә лѳәпкъ фІыуә слѳагѳуркъым. Уәри иджы кѳәс
си гугѳащ фІыуә симылтагѳу а дуней ефыщІакІуәхәм
уахуэдәу. АрщхәкІә мы тхәмахуәм фІыуә укѳәсцІы-
хуащи, си гуәпәщ, си гугѳә фейцейр зәсхѳуәкІыжыну:
уә абыхәм уарешхъкъым. Плѳагѳурә, дуней гѳащІәр,
сыт хуәдизкІә быдәщ жыдмыІәми, абыи махагѳә гуәр
хәлтщ, абыи хуәсакъын щІыхуей щхъәусыгѳуә куэд
иІәщ. Дуней гѳащІәмрә цІыху гѳащІәмрә зыкъым –
цІыху гѳащІәр дуней гѳащІәм и лІәужыгѳуә куәдым
ящыщ зы Іыхъә закѳуәщ. АтІә, гѳащІә лІәужыгѳуәу
щыІәм дунегѳәр я зәхуәдә кѳуәпсу щыщыткІә, дауэ
кѳыпщыхѳурә а кѳуәпсхәм ящыщ зыгуәрым уегуәуәныр
е пыбупщІыныр? Абы щыгѳуә ар зи кѳуәпс гѳащІә
лІәужыгѳуәр уәдәу, сымаджә хѳунуш. АбыкІи зә-
фІәкІынукъым. Абы и узыр адрејхәми кѳайфыкІынуш.

Мо дянщәкІә тІәкІу удәкІуәтмә, Псынә гьуагьуәкІә еджәу псафәпІә гьуәзәджә иІаш. Куәдыщә щІакьым, сә куәдрә сәфаш а псым. Зәнзәныпсым хуәдәу кьабзәт, щІыІәт, псәхәлтхьәжт. Сыт хуәдиз мэкьуауә ешарә мәзакІуә щІәнтІарә ягу кьыгьәщІәрәщІәжрәт абы?

– Сәри соңыху а щІыпІәр, – жиІаш щакІуәм, фІыгуә зәрәдаІуәм и щыхьәту, – ауә Гьуамә и псынащхьәущ зәрысцІыхур.

– АтІә, адыгә гуәрым пәгункІә кьыдихыр фІәмашцІәу, фәндырәрә жалыджкІә кьыдишын, и Іәщхәри нәгьуәщІә щІыпІә имыхуу абдеж нәхь хуиту шригьәфән щхьәкІә, псынащхьәр хьәмыпІәм хуәдәу игьәкьәбзаш. Іута дей гуәрәнхәри жыгей бжьыфІә дахәхәри я кьуәпсым щыпиупщІри Іуилгьәфыжаш. Арати, етІуанәгьәм ар апхуәдәу зыщІам – езыми нәгьуәщІхәми псынәр ягьуә-тыжакьым. Псынә уәр кьабзәм жылә щызыдзү щыта форел пакІә бәгьуахәр кІуәдыжаш, абдеж кьәпсәуләу щыта мзә псәущхьәхәр щыІәжкьым, кьуаләбзу уәрәд кьыщыІужыркьым. Араш, псори зәпыщІаш, улгьәщ-ульәщ? – жыхуиІам хуәдәу. Ар апхуәдәу зыщІа адыгә-лІым и цІәр сәри сщІәжыркьым, и цІәуи и лгьәужыуи а Гьуамәраш дунейм кьытенар – Гьуамә и псынащхьә.

МыхьумыщІә зыләжьу пунәлат зрахам «гьуамәкІә» йоджә. Дуней псор щІыщыІәр езым и закьуәу кьәфІәщІыжашци, куәдым лыхулыщІә яІәжкьым, зралгьәфәлІәнуш, зыхуагьәхьунуш – ар дыдәмкІә езыхәми тІәкІу-тІәкІуурә зәрызаләжыр ямыщІәжу. Мес иджы, Сәфар, уәри зыбохьә а гыныр, гыныр кьагьуәтащи, абыкІә дунейр якьутә; кьәпхьәныр ядз, дыгьужыгьалІәр зәхәлтхьә. Дауә абыхәм дуней гьащІә кьәзәрелынур? (ТхьәмыщкІә, и насыпти, ищІакьым Щытрам езым и ужькІә ләщІыгьуә ныкьуә нәхь дәмыкІыу цІыхур зыхуәкІуәнур. Сыт жиІәну пІәрәт иджы а лгьыжьым, гьащІәр щхьухьпсыхькІә зәрәтхьәләр илгьәгьуамә?)

– Дунегьәмрә дуней гьащІәмрә зәрыхущытыпхьәмкІә Нухь бегьымбарым дерс гьуәзәджә кьаритат цІыхум, ауә ари ящыгьушщәжаш. Щыхум и закьуәкІә гьащІәр зәфІәтыфыну щытамә, дунейр псыкІә щыкьутәм, апхуәдиз бәлыхь хәтынтәкьым Нухь. ЗылІрә зы фызрә и кхьухьым иригьәтІысхьәнти зәфІәкІат, псәущхьәу щцІәм я зәхьуәбз зырыз мылтыхьуәу. Ахәраш, шынәхьыщІәфІ, дунейм щысхьын, дуней гьащІәр хьумән щІыхуейр. Щысрам хуәдәхәм лгьыж щхьәгьавә кьыпфІащынуш, апхуәдә псалгьәмакь ящІылІәмә, ауә арзыныгьә кьызә-зыта уи щытыкІәм уә дзыхь пхузигьәщІаш. СыкьащІә си гутгәкьым, – кьәтәджыжаш лгьыжыр.

Адрейхэри к'эатэджат, зэрызехьэрт, хэт и пшэд-джыжь Іуэху к'ык'лэлт'ык'лухьырт, хэт зитх'эщ'ырт, хэт пшад'лэрт. «Г'уэмылэу шылэж псори фыпщэ-ф'ыж иджы, щ'ыбк'лэ тх'ыж нэх'рэ к'энар тшхы-жынщи нэх'ыф'ш», – жи'лэрт зыгуэрым. К'лужыныгу х'уахэт. Ар щызэхихым, Сэфар и пш'лых'эп'лэ гуэрыр к'ышх'эщ'ыуэжаш. И гур хуэг'эбэяуртэк'ым, мыза-г'эу к'ых'уэц'эц'ык'ырт, к'елушашэрт, гук'эк'лэ йей к'ыри'уэтыл'эрт. Зипл'ых'ырти, пшэдджыжь дуней гуф'лэжыр шил'аг'уык'лэ, и шэч йейхэр ирик'уых'ыжырт: х'бэу, пш'ыш ар зы к'эмынэу, зыри к'эах'уак'ым, тх'эм жи'лэм. Си Бж'эо к'ысхуэзэш'ауэ псэк'лэ к'ызэдэжэ х'унш. Дыг'эр мэзщ'лэс пш'ылэр зэрыт хуей ц'ык'л'ум к'ыпсак'лэт, к'уалэбзухэм я зэщ'лэфе бзэрабзэр к'лэ-шх'э мых'уауэ нэх'ри гуф'лэг'уэ мак'э ш'лэх'уык'ырт пшэдджыжь дыг'эм и нур дышад'эм. Шыкурщ, шы-кур-рщ, шыкур-р-рщ, – усэ хуэдэт псэ зы'лутыр, псэурэ узынш'ау иджыри зы нэхуф'лэ к'ызэрэк'лэхэм пх'эк'лэ. Дахэщ ик'лэ Іэф'лэщ мы дунейм утетыну, – жып'лэнт, а пшэдджыжь дунейр, абы шы'лэуэл'ауэ адыг'элэ гупыр пл'эг'уамэ. Хэт имыл'аг'уыжынрэт нобик'лэ апхуэдэ зы гуп, езым и л'эпк'ымэ ц'ыууэ, и сурэтым итыжу, и х'эл-шэнрэ и фаш'эрэ и'лэжу!

– Нак'лэу, Сэфар, дышхэнщи, псори дежэмэ, шы, выхэр к'эсыху зыри жедмыг'ы'лэу духынщ пх'эл'э-фынэ иш'лэн, – жи'лаш Щытрам. Абы хэт'у ц'лыху гуж'ея мак'э к'эл'уаш. Псори к'эщтауэ зэпл'ыжащ, зэщ'лэ-д'лук'лаш. К'ий мак'ыр к'эащ'ш'лэ'уа нап'лэзып'лэм зэрыщытам хуэдэу х'эк'ысыну я п'лэм ижых'ат. Хэт к'эат'?! Ет'уанэу к'эл'уаш псэщ'лэджэ мак'э щтэг'уэр. Ар псых'уэмк'лэ к'ыд'лук'ырт. Щх'эж к'ы'лэрых'эр – хэт джыдэ, хэт бжэг'у к'ыпх'уатэри ш'лэпх'уаш ц'лыхухэр. Сэфар и к'эуалыжыыр х'эзырых'хэт, ауэ пш'ылэм ш'лэл'ти, ар псынщ'лэу зы'лэриг'эх'эри бланэ ил'ык'лэу еж'аш. Пш'лэнтэк'ым л'ышхуэ Іэпк'л'тэпк'э л'эщыр ж'ым и'лэтурэ идз ф'лэк'лэ. Л'эг'уит'лэ-щым и г'усэхэм яшх'эпрык'ыжат. Иджы зыми шэч к'ытрих'эжырт-тэк'ым шак'лэуэм и к'эуалыр щыблэ уэк'лэу зэрыуэнум. И ныбж'ым зэрыхуэбг'эфэщэнум нэх'рэ нэх'э псын-щ'лэ х'ужат Щытрами, – ари як'лэлт'ып'лэщ'лэрт, джыдэ жаныр Іэ ижымык'лэ и'лыгыу. «Срамш ар, Срам», – гузавэрт л'ыжыыр, и к'эуэшыр псэууэ имыл'аг'уыжынк'лэ шынэрт. Аршх'эк'лэ пх'эрыр псых'уэ бж'эпэм нэмыс щ'ык'лэ, Щысрам бауэбапщ'ау к'уэм к'ыдэжыжаш. Х'эл'лэу джалтэрт.

– Сыт к'эах'уар?! Сыт к'ыпщыщ'лар?!

Щысрам зыри хужыЛэжыртэкъым — къыздикЛы-
жамкЛэ и Лэр гужъеяуэ ищЛырт, дуней псор зэЛурьызы-
дзэнур абыкЛэ кыкЛ хуэдэ. ЗэщЛэкЛэзыэрт, и фэр, шэхум
хуэдэу, пыкЛат, и нитЛыр кышцихуат. ИкЛэм икЛэжым
гъусэхэм къаурыхъауэ, Сэфари фочыр иЛыгъыу щилъа-
гъум, и гур кыызэрыгъуэтыжри, пЛашЛэу кыиЛуэтэжащ
зыхуэзар: мышцэм сишх пэтащ, си щхъэфэр трилъэф
пэтащ, си кЛуэцЛыр къригъауным тЛэкЛущ иЛэжар, — зэ-
кЛэлъыгъэпЛашЛэрт цЛыху щтам и псалтэр.

— Уи фЛэщ хъау иджы ар бгъэпсэу зэрымышхунур?
Уэри, Сэфар, куэдрэ укъыддэмыджэгуу, ушакЛуэмэ,
щакЛуэ. Ахэр гушылапЛэ пхуэхъункъым уэ! — кышци-
гъужащ и щтагъэр губжыкЛэ зэрихъуэкЛыурэ. — Хъэ-
щхъэрылуэр яукЛ, удэджэгурэ уэ мышцэ щхъэрылуэм! Сы-
къэфщЛэнт фэ абы фыхуэзамэ...

— НакЛуэ, дышэ абы ущиубыдам, — жаЛаш Сэфаррэ
Мэжидрэ.

— Сэ сыхуейкъым абы афЛэкЛ сыхуэзэну, сешащ сэ. Фэ
фыкЛуэ, цыны дэгтц ар, — идакъым Щысрам. ЕтЛысэхашц
абдей.

И кыуэшыр шынагъуэ Лейм кыызэрелам щыгуфЛы-
кЛыу пщЛэнтэкъым Щытрам. Абы зыгуэр и жагъуэ
хъауэ тЛэкЛуи укЛытэ хуэдэт. Зэпишлъыхьырт набдзэ-
губдзаплъэу и шынэхъыщЛэр. ЛъэныкъуэкЛэ щыту ар
зылъагъухэм къафЛэщЛырт мышцэдзэ е мышцэ лъэбжъа-
нэ лъэужь трилъэгъуэну хуейуэ. Апхуэдэ лъэпкъ зыри
телътэкъым, и щхъэфэри зэрыпсэут.

— ФынакЛуэ, дэ мышцэкъехуэкЛ дежъэж хъунукъым
иджы, — жиЛаш Лыжыным быдагъэ макъкЛэ, — ди Луэху
зэфЛэкЛын хуейщ. — АрщхъэкЛэ мышцэр езыр къэкЛуашц,
зэмылъэЛу щЛыхъэхуу. Гуыпир пщэдджыжьышхэ шхэуэ
щыст абы щыгъуэ. Шейтейуэ зэрызехъэхукЛэ тЛэкЛуи
гуват пщэдджыжьышхэр, дыгъэри кыдэкЛуэтеят, ауэ
къуалъшыкъушхуэ хъау щЛыкЛэтэкъым.

— Тхъэм и цЛэмкЛэ тхъэ солуэ тхъэ, къэкЛуам аргуэру,
сэ кыскЛэлъыкЛуашц ар, — кышщылъэтащ Щысрам, — еуэ
иджы.

— Щыгъэт, Срам, уэ кышхуеймэ, Лейуэ укъыдигъэ-
кЛыжынт уэ абы дэгъзэеигъуэм, — губжъащ Щытрам, —
мышцэр дэгъзэеигъуэм зэрышцынэхэ псынщЛэр умышцЛэу
ара?! Щыгъэбэяу абдей! — Мыщэ къауагуэр (арат ар, ар
дыдэр), хъэщЛапЛэ къэкЛуам ешхъу, хуейм фЛыуэ кыи-
хъэри къэтЛысат, цЛыхум хуэдэу зэфЛэст мамыру, цЛыху
гупым занщЛэу къахэплъэрт, и лъапэ бдзанэр зэры-
пхауэ щыта Сэфар и гъуапэ пытхъахуэр иджыри кыи-
зыфЛэлэл лъакъуэр зэзэмызэ кыиЛэтурэ и бгъэ цыбэр

ирилъэшлэхырт. Арэзыныгъэ гуэр къиуатэ хуэдэт, иныкъуэкIи зылурыбзеежырт. Сэфар иыгъ лы Iыхъэр хуидзаш. Мыщэр къэкIуатэри епэмаш, зылурыбзеежаш, ауэ ишхакъым, икIуэтыжри тIысыжаш. И нэгум лъэIу гуэр къыщIэщ пфIэщIырт.

– Арат иджы къытхуэнэжар, ди Iыхъэр абы едгъэшхыу мыбдей дыщысыну, – фIэигъуэдджаш ар Щысрам, – ари зэрипэсыркъым.

– Хуит сыкъэщI, Щытрам, ар зыхуейр къэсщIэну, – лъэIуаш щакIуэр.

– KIуэ, ауэ умыбэлэрыгъ. Хуей хъумэ, Мэжидрэ Алийрэ ныпкIэлъыкIуэнщ. – Сэфар пещаш мышцэм. Нэмыблэгъапэ щIыкIэ, псэушхъэ абрагъуэр къэтэдджаш, ауэ къыздикIамкIэ кIуэжакъым – ижырабгъу мэзымкIэ иунэтIаш. ЗыкIэлъыкIуаш цIыхумрэ хэкIэкхъуэкIэмрэ мэзым хыхъэху. Япэ итыр мэзым щыхыхъэм, Сэфар къэувыIэжаш. Мыщэри къэувыIаш, ищIа хъунт, и гупэр къигъэзаш, къэтIысыжаш аргуэру, къеплтырт. Сыбгъэхъэулеинуш уэ, жыхуиIуэ, цIыхум къышцигъэзэжым, адреир къыкIэлъыщIэпхъуаш, щабэуи къыхэгъуэхъуаIаш. Сыт ищIэнт щакIуэм, арати, мыщэ ужьым иуващ. KIуаш апхуэдэу тэлайкIэ. Пщылэм къытенахэм Сэфар и щхьи ялъагъужыртэкъым, и Iэуэлъауи зэхажыртэкъым, нэхъ лы пIащитI, Мэжидрэ Алийрэ, кIэлъежыхащ. Джыдэ зэщIэлъыкIа зырыз я Iэщэт абы, Сэфар къамэ кIэрыщIам фIэкI фочи иIыгътэкъым. ГъуситIыр щылъэщIыхъам, ар къуэнэф куу гуэрым Iутт. Мыщэр къуэм зэпрыкIат, къэтIысыжарэ къаплъэу бжъэпэм къышхъэщыст. Къежъэрт щакIуэм. «Телъыджэщ. Хэт илъэгъуа хэкIэкхъуэкIэ ябгэр щакIуэм ежъэу?» – игъэщIэгъуаш Алий. Абы и закъуэт а Iуэхум гъэщIэгъуэну хэлтыр? Псори гъэщIэгъуэнт, есэжахэти фэжыIужь яхуэхъужу хуежъат ахъумэ. Къуэм икIахэщ, мыщэ къуагуэри ежъэжаш. АдэкIэ жыжъащэ мыкIуэжу бгы лъапэ дыгъафIэм кIэрыт, IэплIакIуитI хуэдиз хъу бзиихушхуэм бгъэдыхъэри мышэр къэувыIаш. Иджы ар езыр япэ къэувыIат, цIыхур здишэnum нэсат. ЛIыхэри къэувыIаш, лъэбакъуэ зыбгъушщIкIэ пэжыжъэхэт, дзыхъ ящIыртэкъым екIуэлIэпэн. Мыщэр къызэплъэкIаш. Абы «еблагъэ» къыжриIэ къыфIэщIаш Сэфар. Дэнэ щышщIэн, ар дыдэми? КъэщIэгъуейщ. Мыщэр бзиихужьым бгъэдыхъэпэри зриупсеящ, фыщIэ макъи удын Iэуэлъауи игъэIуу и лъапэ пIащэмкIэ бзиихужь лъэдийм тIэу-щэ еуаш, и тхэкIумэ къуагуэр пхъафэ зэгуэтхъыжам ирикъузылIауэ щIэдэIужаш бжъэ къэпщI макъым. ЖыгышхъэмкIи дэплъейрт: абы

бжъэ къуацэ гъуэжыфэ цыкIухэр дыгъэпсым нэхъри дыщэфэ щIэхъукIыу – Iэрамэшхуэ къыщызэщIэвэрт. А псор цIыхум къригъэлъагъури, мышэр мэз Iув кIыфIым хыхъэжаш, игъащIэкIэ. Илътэс зыщыплIкIэ зэхуахъасауэ къыщIэкIынт, зэрыхъэкIуэм хуэдэурэ фо хугу ихъухъыжауэ куэд кърахащ а жыг ку гъуанэжъым. Яхурикъуакъым я пэгун, я шыуани, я Iэнлги – я башлъыкхъэми къыкIуэцIалъхъэн хуей хъуащ фо гъуатIафэ тыкыыр быдэхэр. Арат адыгэхэм фошыгъу зыфIащар, жэгундэ фошыгъумрэ жыхапхъэ фошыгъумрэ щамыщIыхум. ЩыIащ апхуэдэ зэманикI, ауэ ар Сэфар лIэщIыгъуэ IэджэкIэ япэжт. Иджы хэти сыт цхъэкIи егупсысыжынт а къомым? Фо хъэкIуэ къэдгъуэтащ жари гуфIэри къабзэлъабзэу зэщIакъуащ мышэм и тыгъэр. «И нэхъ мащIэрамэ, илътэсибл-бгъу хъуащ мыр ящIын зэрыщIадзэр», – жиIащ Щытрам, фо хъэкIуэ IэшкIэр зэпиплъыхурэ, – бзиыхущ зращIыхъари, хушхъуэ хъэлэмэтщ.

– Ерыскъы IэфIщ, – щIигъужащ абы Щысрами.

* * *

Бланэ щалъху мэкIуэж, жаIэ игъащIэм адыгэхэм, абыкIэ дунейм и хабзэ зэмыкIуэкIыжхэм ящыщ зы къахута ягугъэжу. ИкIи пэжщ, абы зыми шэч къытрихъэркъым: ящIэ апхуэдэу зэрыщытри. ИтIани иныкъуэкIэ цIыхур цхъэ хыхъэрэ а дуней хабзэ мыкътэжхэм, езым и фIэфIым хуэдэу еIэзэщIэжыну, зэригъээхуэжыну? Армырауэ пIэрэ, а цхъэхуэфIыныгъэ закъуэр, дэ дунейм и пащхъэм щыдиIэ гуэныхъхэри къуаншагъэ псори къызыхэкIыр?! Армырауэ пIэрэт Гуэщэнэ хъэлъэу къегуэуэжар? А цIыхубз гуакIуэр, а цIыхубз Iэ шабэ-Iу шабэр, а цIыхубз IэфIыр дзыхакъым IэмалыншагъэкIэ и Iыхъыхэр щыфIэкIуэдым – лIыгъэ хэлъащ. Иджы сытыт ар зэщыджэу щIэпыхъэр? Абы щыгъуи зыри къэмыхъуауэ: и лIыр узыншэт, фIыуэ къылъагъурт. Зэрыхуээщырат нэхъ гуныкъуэгъуэу иIэр. И гуащэми дэбгъуэн щыIэтэкъым: кыхъуэсакъырт, кыхъуэлэфIт. Псом ящIыIужкIэ, езым и Iэпкълъэпкъ дьдэри насыпу щыIэм я нэхъ инымкIэ хъэлъэ хъуакIэт. АтIэ сытыт иджы Гуэщэнэ и сабиигъуэм ещхъыркъабзэу, хъэлэл дьдэу зэщыджэурэ а махуэм щIэгъыр? Псори къызэрыкIар зи кIэбдз зэпыуда я щыхъышкIэ IэрыпIырат.

ЗэманкIэ узэлэбэкIыжмэ, бжыхъэпэ махуэ гуэрым,

Сэфар шаклуэ кыкыжырт (абы шыгъуэ Гуэщэни дэ-
псэу шыкытэкъым, кышэну зигъэхэзыр къудейуэ
арт). Гъэм и зэман лэужыгъуэхэм ящыцу абы нэхъ
флэфыр бжыхъэпэ мазэрт, шымы а гъэм кыилъхунур
кыилъхуауэ, кышцлэхуэнур кышцлэхуауэ — цыху
гуашцлэми хуэфашэ пщлэ шигъуэт зэманыр. Псом хуэ-
мыдэу, дихъэхырт бжыхъэм и илэгъэ земыфэгъу дахэ
къомыр земыщхуэ, ауэ зэкIупсу дуней сурэтым зэры-
хилъхъэфым. Ар флэтелъыджэт, флэтелъыджэ къудей-
тэкъым — гупсэхугъуэрэ псэ тыншыгъуэрэ шигъуэт
кышфлэщырт алыхъ лэщлэгъэ сурэт гъунапкъээншэм
щыхэплэкIэ. Сыхъэт псокIэ шытыфынут жыг къудамэ
дыкъуакъуэм дэшэщлэ бэджыхъ хъарым еплъу, абы
тель уэсэпс щабэм дыгъэ бзийм трищлэ лэгъуныкъуэ
лэхъэр флэгузэгъэгъуэ лэфлу. А махуэми апхуэдэу къэувы-
ларэ зыгуэр зэпплтыхуэ, КIагуи абы ежъуэ здэщытым,
фоч уэ макъ зэхихаш. Хъэр илгыну хуежъат, арщхэкIэ
щлэгубжъэри игъэтIысыжаш. КIагуи жылэщлэт, джэ-
джэри шаклуэ лъакъуэм бгъурыгъуэлъхъаш, и хъэ лъапэ
укъуэдияхэм и щхъэр трилъхъэжаш. Зэфлэжыхъат, и
нэгъу мыарэзым уимыплъамэ, псэ хэгъу умышцлэгыну.
Зигъэгусауэ кышцлэкIынт; сыт уэ узимыхъэнэр? Е уэ
дахэ-дахэу ушаклуэфыркъым, е сэ сыбгъэщаклуэркъым,
— жиIэ хуэдэт шаклуэм и дэтхэнэ зыгъэхъеигъуэри зэ-
рызэригъаклуэ и нэ къэбыфитIымкIэ. Иужь зэманым,
кIуэ пэтми, нэхъ зэгуремылуэж хъурт Сэфаррэ КIагуэрэ:
Сэфар нэхъыбэм пшэрыхъи и мылуэхуу кыкIлхырт,
зиплтыхъ къудейт. «Хъэхэр делэ хъуакъым зыплтыхъ-
аклуэ пщлэншэу къаджэдыхыну, — зэгъуэпхырт абыхэм
шыгъуэ КIагуэ, — хъэхэм зыгуэр къаубыдын хуейщ, зы-
гуэр къахын хуейщ, къушщхъэж нэхъ мыхъуми, зы-
гуэр яшхын хуейщ. АрщхэкIэ сыт щлэн? — жиIэжырт
итIани хъэм. — Сэ седэлэуэн, сыхуэпэжын хуейщ а тхъэ-
мышцкIэ лъакъуитIым. ЛъакъуиплIкIэ увыфу шытами,
зыгуэрт». ИкIи едалуэрт. Фоч уэ макъ етIуанэу кы-
шылуами зигъэхъеякъым. Сэфар зиплтыхъаш. Зыри
щылэтэкъым. Мэзыр зэрымамыр щэхут, зэуэ-зауэурэ
кызызэпхыу жыы клапэм жыг щхъэкIэхэр тIэкIу дэлуща-
щэрт ахъумэ. Мэз лъащцлэхум жыжъэ ушцлэплыхынкIэ
уигъэгугъэрт, ауэ зей, зэрыджей, дей гуэрэнхэм ины-
къуэхэм а деж плъапIэр кызыэлъуашцлэрти, умышцлэхъу
уэзмышжъа зыгуэр гъунэгъу дыдэуи кышыщыкъуэкIынкIэ
хъунут. Шаклуэм и фочыр кыигъэлэгъуаш, хъэми ар и
гуфлэгъуэу и щхъэр кыилэтыжаш, мэпамэ, мэгурым.
Кышыщылыэтынут, здыщцлэхуэну лъэныкъуэри кы-
щлэхъат, ауэ шаклуэм зыри жиIэркъым, идэнукъым.

Сыту зэгуэпыгъуэ: зеплтыхъри щытщ! Пэж дыдэуи, Сэфар зиплтыхъырт, зиплтыхъми, шатафэ пхъэхуей, дыжыныфэ бжей, лы гъур гъэжъаифэ жыгей лъэдий абрагъуэхэм и нэр тепщыпщлэрт, нэгъуэщ! шэч зыхуи-щлын лъэпкъ илъагъуртэкъым. Абы хэту мыжыжъэу щыт зей гуэрэным псэущхъэ гуэр къыккъуэжащ. Хъэм зидзынут. Сыт гъэщ!эгъуэн?! Щак!уэм и фочыр ирихъэхаш, сабыр, – жи!ащ аргуэру. Псэущхъэри къаувылауэ щытщ, щ!эпхъуэжыркъым – зызымыгъэхъейуэ икли емыгуэу щыт цыхум къоплъ. Хъэри йоплъ абыхэм, игъащ!эм зэса и хъэ хабзэр щыгъушщэжауэ. Пы!ужамэ, щ!эпхъуэжамэ, зык!элъидзынти къиубыдынт е кърихул!эжынт. Мыр нэхъри къок!уэтал!э. К!агуэ игъащ!эм илъэгъуакъым апхуэдэ делагъэ, иныккъуэкли езыр пылужын, щ!эпхъуэжыныгу мэхъу. Арщхъэк!э цыхур мып!ейтейуэ, мамыру шыщытк!э, шынагъуэ дыдэу къыщ!эк!ынкъым ар. Къедзэкъэну хуежъэмэ, ит!анэ езым ищ!эжынщ абы ирищ!энур. Зыми едэ!уэжынкъым. Дунейм, сыт псэущхъэ лъэпкъ ар? И мэр и нэ!уас хуэдщ, ауэ апхуэдэмэ зыщыхуэр къуабэбжъабэ !ей хабзэщ, мыр сыту щ!анэ дыдэ, сытуи псыгъуэк!ыхъ и лъакъуэхэр, зэф!эщ!ык!ын хуэдэ, и тхъэк!умэхэр тхъэрыккъуэфым ещхъми, к!э къудей пыткъым. Сурэт !ейщ, – гугъу дехъырт К!агуэ а махуэм зыхуэза телъыджэм. Сэфари игъэщ!агъуэрт. Щыхышк!эр щхъэ къыбгъэдыхъэнк!э хъуа? Ар сыту дзыхъ лъагэ, сыту дзыхъ хъэлэмэт! Еплты!уэмэ, шк!эм и к!эбдз лъакъуэ лъэныккъуэм лъыр къожэх, къи!этауэ и!ыгъщ, ит!ани ф!олэл, ипкъ псори мэк!эзыз, и нэ ф!ыщ!эшхуэ псыфит!ым щтэгъуэр къыщ!ех, гъы къыпф!ош!э. Абдеж щак!уэм шк!эр зэпишлтыхъын имых ш!ык!э, зы л!ы къуащ бэлэбанэ къэсащ, л!ы лъэужыыр къихури, фочыр хъэзыру ит!ымкли и!ыгъщ, бауэбапщэщ, и жъак!э зэщ!эк!эжам нэ ф!ыщ!э !элит! кыххоплъ.

– !ук! абдей, – желэ абы пхъашэу, зэрыуэnum хуэдэу и фочыр еубыдри. Сэфар зигъэхъейркъым, щыхышк!эр нэхъри къок!уэтал!э Сэфар. Хъэри къотэджри, губзыгъагъэк!э зыгуэр къыгуры!уащи, мэгурым, жъэхэлъэн къудейщ хамэм.

– !ук!, ар сэ къыс!эщ!эк!ауэ аращ, – желэ аргуэру л!ы къуацэм.

– !!о, мы шк!э ц!ынэм укыхуэнауэ ара уэ? Шхын щхъэк!э ул!эрэ? Сэ узгъэтыншыжынщ иджыпсту, ухуеймэ! !ухыжыт уи фочри уи щхъэри. Армырмэ, узэпкърысчынщи узгъэт!ылтыхынщ. – Къару зэхэщ!ык!ыгъуэ и!эу къыщ!эк!ынт Сэфар а псалъэхэр зэрыжи!а

щЫкІэм: лЫм и щхьэр Іуихыжаш, езыми щкІэм зей-
пэж пхьэщІэпхэ хуищІри я унэ к҃ыхьаш.

Арат Гуэщэнэ унэм к҃ызэрихьэрэ и нэ- и псэм
хуихьу, и ІэмышцІэм ириг҃эашхыкІыу ипІар. ИкІи ап-
хуэдизкІэ зэсати, зэрымылтаг҃умэ, зэмыг҃усэмэ, зэ-
хуээшырт. Куэдрэ к҃эахьурт, пщыхьэщхьэкІэ, Сэфаррэ
Гуэщэнэрэ я лэг҃унэбжэр к҃аг҃эбыдэжамэ, бжьак҃уэ-
кІэ езауэу щыІууэ. «Бжэр евг҃эк҃утэну мы теурэзыр
зыхуэмыкІуэным, щІэвг҃ыхьэ аде», – джэрт Лалинэ.
«К҃ышцІэг҃ыхьэ-тІэ, диг҃эпсэунук҃ым», – хуит ищІырт
Сэфари. Гуэщэнэ гуфІэрти бжэр Іуихырт. ТІопІэ (ар
иджы щыхь белджылы хьууэ хуежьат) я г҃уэлтыщІэ
л҃анэм щетІысылІэкІэ л҃ыр дыхьэашхырт, – «дзыхь
к҃ытхуищІырк҃ым мыбы», – жиІэрти. Гуэщэнэ плъыж
хьурт. Инык҃уэкІи щыхьышкІэр зэранщІакІуэт, и бжьэ
к҃уабэбжьабэр аде-мыдэкІэ фІэнэрти, к҃ыфІидзырт,
к҃ырилг҃эфэхырт. Имыг҃эпсэупэр лг҃эщІлэсым к҃епхьуха
чэсыргей к҃уэлэнырат. Абы хэщІыхьа щІащэ щхьуан-
тІэхэри мэракІуэ плъыжхэри зэрынэпщІым зэгуиг҃эп
хьунт: япэщІыкІэ ихьуэкІуну хуежьэрт, итІанэ щІэб-
жьахьуэрт, щык҃ухэр к҃ырик҃утэхырт. АпщІондэху,
зи сабийр ег҃элеяуэ к҃уейщІея анэм хуэдэу, Гуэщэнэ
укІытэрт, икІи гузавэрт, и бжьак҃уэр иубыдырти щІи-
лг҃эфыжырт щг҃эфІапІэм, и гуащэр к҃эгубжьу щыхь
еІуящІэр пхьэ к҃утакІэ иримыг҃эубэрэжьын щхьэкІэ.
Ауэ Лалинэ к҃эгубжьыртэк҃ым, хабзэм щхьэкІэ, тІэкІу
хьушІэ хуэдэу зищІырти, щиг҃этыжырт. «Теурэзыр
к҃ыхумыкІуэкІэ абы, а сабий щІыкІушхуэм. Щыхь жери
унэ к҃утэ к҃ытхихьаш», – жиІэрт. Хэбг҃эзыхьмэ, Гуэ-
щэнэрэ щыхьымрэ я лг҃аг҃уныг҃эм езыми фІэфІ гуэр
хэлт хуэдэт. ГуфІэрт, и нысэм ТІопІэ, ТІопІэ, жиІэурэ
а псэушхьэр иг҃ашхэу, илг҃эщІу щилг҃аг҃укІэ, гухэхьуэ
иг҃уэтырт.

– Сыбог҃эгуфІэ, си хьыджэбз, мы еІуящІэм уелІа-
лІэу слг҃аг҃умэ, – кІэлтышлтырт, езым ищІэр к҃ыг҃а-
нэрти, щІыху губзыг҃э ткІийр.

– Сыт щхьэкІэ, мамэ? – щІэупщІэрт адреири, и фІэ-
щыпэу.

– АнэфІ узэрыхьунур солг҃аг҃ури. НысащІэр укІы-
тэжырти и щхьэр ириг҃эзыхырт, укІытэг҃уэр езым
к҃ызырыжг҃эдишам хушІег҃уэжауэ.

– Ар щІлэрк҃э, тІасэ, уэ? Щыхубзыр щыщІыкІуми,
гуащэ джэгун щыщІидзам и дежи к҃ошІэ зэрыхьунур.
Апхуэдэхэм сыт хуэдэ щІэжьейри фІыуэ ялг҃аг҃у, я Іэбэ-
кІэри дыхьэашхэну анэ ІэбэкІэ мэхьу.

Гуэщэнэ и Іэхэм еплъыжырт, сыт хуэдэу пІэрэ сэ си

Ілбәкләр, жыхуиләу. Псом хуэмыдәу щыхьымрә хьә кӀа-
 гуэмрә я тхьэгъуэр Гуэщәнә псыхьә щыкӀуәкләт. Хьэр
 япә дыдәм иущыхьу, щыхь пагәр абы кӀәлтьыкӀуәу,
 Гуэщәнә кӀәкләрыхуарә иужь дыдәм иту, – зәкӀәлтьхьә-
 ужьу дәкӀырт. Хьэмрә щыхьымрә зылъагъухәм «Щауэ-
 локъуэхә я нысәр псыхьә макӀуә», – жаӀәрт занщӀәу.
 ИкӀи пәж дыдәт, итӀанәт Гуэщәнә кӀыщыкӀуәкӀыр.
 КӀәкләрыхупә хьумә, кӀәувыӀәрти зылъәщӀагъэхьә-
 жырт. Арат езыхәри зыхуеиххәр: хьэр дзыгъуә ещәрт,
 дзыгъуәгъуэхәр кӀыритхьурт, щыхьым губгъуәм хуитү
 зыщииукъуәдийрт, и щхьэр лъагәу иӀәтауә и жәрыгъәр
 игъәунәхужырт, джәгурт. Апхуәдәу махуә уәфӀ гуэрым
 (Сәфар мәзщӀәс кӀыщикӀыжыну махуә дыдәрт ар)
 псыхьә ежъахәщ зәгъусищыр. Щыбагъыпсыр гъужауә,
 Псышхуә кӀуән хуейт. Ар нәхь жыжьәт, мәз лъапә ды-
 дәм иӀәжырт. Зы верст иӀә хьунт кӀуажәм удәкӀыу
 абы унәсыным. Лалинә «УмыкӀуә абы нәс, сә кӀәс-
 хьынш» – жиӀа щхьәкӀә, нысащӀәм идакӀым, ар дауә
 хьунт?! ИгъәкӀуәнү елъәлури дәкӀащ, езәшат: и шауәр
 дахә-дахәу зәримылъагъурә тхьәмахуитыым щӀигъуат.
 Псы Гуфәм щынәсхәм, КӀагуә зы тхьәкӀумәкӀыхь пы-
 жьей банә гуэрәнхәм кӀыхихури, ежъәжащ, ТӀопӀә мәз
 лъапә дей щхьәкӀәхәр щӀихьукӀыу хыхьәжащ. Гуэщә-
 нә пәгунхәр «щыкӀыкӀ» жо итхьәщӀащ, и напәми псы
 щӀикӀәри зилъәщӀыжащ (гъатхә хуабәти, псым кӀызд-
 рихьәх салъкӀыныр гуапә хьуат). Иджыри зыгуәр
 ищӀәнүт, ауә ищӀән игъуәтыртәкӀым: занщӀәу кӀи-
 мыгъәзәжу абдей тӀәкӀу зыщигъәгувәмә, нәхь фӀәфӀт;
 езым зыри хымыщыкӀыу кӀызыфӀигъәщӀырт, и щхьәр
 кӀыгъәщӀәжырт, ахьумә фӀыуә ищӀәжырт зыхуейр, мәз
 кӀыщӀәкӀыжыпӀә гъуәгумкӀә щӀәх-щӀәхуэрә плъәрт.
 АбыкӀәт Сәфар кӀыздикӀыжынур. Къежъәжын щхьәкӀә
 пхьәхьыр илъәщӀу щыту, ТӀопӀә кӀыщӀәкӀыжащ мәз
 лъапәм. И закъуәтәкӀым – нәгъуәщӀ щыхьищи и гъусәт,
 псафә кӀәхауә кӀыщӀәкӀынхәт. Щыхь ІәрыпӀыр Гуэ-
 щәнә занщӀәу кӀыхуәкӀуәжырт, кӀыгъуәта гъусәхәри
 кӀышәнү арат зыхәтыр: кӀәувыӀәрт, зәплъәкӀырт, къе-
 жъәжырт. Адрейхәри хуәмурә щтәӀәштабләу кӀыкӀә-
 лтьыкӀуәтәрт. АрщхьәкӀә гъунәгъу кӀәхьуу пхьәхьыр
 зылыгъ цӀыхур белджылыуә кӀыщалъагъум, ягъазәри
 мәзым щӀәпкӀәжащ. ТӀопӀә кӀыгъаз-нигъаззу зыкӀом-
 рә итащ я кум. ЛъәныкъуитӀми зыгуәр щхьәкӀә ялъәлу
 хуәдәт, гузавәрт, ищӀәнүр ищӀәртәкӀым. ИтӀанә те-
 гушхуауә кӀыбгъәдыхьәжри и нәгур цӀыхубзым кӀы-
 щихьуащ. ЦӀыхубзым щыхьым Іә дилъащ, и тхьәкӀу-
 мә дакӀәхәм ІәфӀу щӀәтӀәхьухьащ. ЗәригъәщӀәгъуәнүр

ишлэртэктым: асыхьэту дэнэ къриха щыхь хьушэр? Къэулэбжауэ щытт. Зи лэрышым флыуэ гу кьыщыхуа нэужь, Тлоплэ аргуэру игъээжри, еджэ цхьэкIэ къемыплтэкIыу, адрейхэр зыщыхьэжа мэзым езыри хыхьаш, дей къуацэ игъэсысахэр зэлуужри хэгъуэщэжаш. ЩыIэ-щыIэу игу къэкIаш Гуэщэнэ Тлоплэ фIэкIуэ-дынкIэ зэрыхьунур икIи, зи сабий IэфIыр зытрах анэм хуэдэу, гузэвэгъуэ хьэлгэ кьыщыушаш и гушIэм. Щыхым кьигъээжыртэктым. «Тлоплэ, Тлоплэ, Тлоплэ; Тлоплэ, Тлоплэ, Тлоплэ», – джэн щIидзаш. ЗейкI къэхьуатэктым ар IукIакIэ апхуэдизрэ кьыщемыкIуэлэж. КIагуи кьыбгъэдэлгъэджамэ аратэкъэ, абы кьихужынт. Нобэ дэнэ кърихат тхьэмбылей махуэм имыгъуэт а тхьэкIумэкIыхьри?

КIагуи кьыхуэхужынутэктым ар, гузэващэрти жиIэрт ахьумэ, – кьигъээжышэнумэ, езырат нэхъ къэзышэжыфынур. «Тлоплэ, Тлоплэ, Тлоплэ, Тлоплэ, – цыхубзым, атIэми цыхубз Iэдэбым игъашIэм и мыхабзэу зригъэлэтырт и макъым – гуоурт, – Тлоплэ, Тлоплэ!»

Щыхьыр кьыхуэхуыкIыжащ мэлгъапэм. «Тлоплэ, Тлоплэ», – хуишийрт Гуэщэнэ и Iэгу ушIар. «Сыт мыгъуэр уэстыну иджы, – гуIэжырт зыри зэримылэм цхьэкIэ, – укъээзгъапцIэмэ, нэхъ Iеижш». Кьыбгъэдэлгъэджри зыкьыщыхуаш, и Iэщхэр жьэдилгъафаш, игъэныщкIу зишIаш, щIафаш. Кьыжьэидизыжри и цхьэр иутхыпщIыжащ. Гуэщэнэ щыхьыбжьэр иубыдауэ и цхьэм Iэ дилгъэрт, едэхашIэрт, щыцыхьIум зэришIу шытам хуэдэу, и нэхэм, и пэщхьыным ба хуишIырт (сыт щыIэ лгъагуныгъэм уимыгъэщIэн).

– НакIуэ, си Тлоплэ, накIуэ, си IэфI, иджы дыкIуэжынш, – еубзэрт. Щыхьыр зэришэжын Iэмалым егупсысу здэщытым, игъашIэм зэхимыха икIи имыщыху макъ лгъэщ гуэр къэлуаш, накъырэ ин ягъаджэ хуэдэ. А макъыр бгы нэкIу джэрпэджэжхэм зэпрадзыжри псыхьуэм къыдэхуэжаш. Щыхьым и тхьэкIумэхэр заншIэу игъэкIаш, зэблигъэплгъаш; и лгъэпкъэгъу кьигъуэ-тыжахэр къеджэу арт.

ИкIи мыбууэ, икIи мыгъуэу, икIи мыIуейуэ щыхьыр гъэщIэгъуэну IукIэ маджэ. Ар езыхэр зэрызэдэжэж макъш – я бзэщ. Тлоплэ еIаш щIэпхуэжыну, арщхьэкIэ Гуэщэнэ езыри цыхубз цыхьIутэктым – Iэлгъэч лгъэщт. Бжьакъуэр IитIкIэ иубыдаш, и насыпти, бжьэ къуабэбжьабэр пIэщIэмылгъэфын хуэдэу бубыдыну тыншт. И мурадт, унэм кьызэрыщIилгъэфым ешхьу, иджыри илгъэфыжыну. ЕтIуанэуи ещанэуи къэлуаш мэзым кьыщIэджыкI щыхьхэм я макъыр. АтIэми, гъатхэт. Цыхуб-

зымрэ щыхьымрэ зэныкьуэкьу хьуаш – зыр и лъэпкь джэ макъым хуэкьуэжыну, адрейм ар имыутыпщыну. Хьэуэ, Гуэщэнэ зыхуейр Тлопъ гьэр хьэзабым хидзэну аратэкъым е мылтьку-былымым хуэнэпсеину алыхьым жимыпэкьлэт – и гум кьыщлитхьырт зэса псэущхьэ Іэфьыр, абы и кьуейщІеигьэ дыхьэшхэнхэри, кьуэрэ пэт зэран хьу и бжэ кьуабэбжьабэри, иужь имыкьыу кьы-зэресари, и шхэкьлэри – псори и гьащІэм щыщ хьуат, фьуэ илъягьурт. Ари езым иІэн хуей гьусэу кьыщы-хьужат. Куэд щІэнэкьлэнщ апхуэдэ лъягьуныгьэм, ауэ армырауэ пІэрэ лъягьуныгьэ кьабзэм и кьежьаплэр? Щыхьым и щхьэр зэрихьэрт, зэ сэмэгумкьІэ, зэ ижьымкьІэ ирихьэкьырт, кьемыпхьэшэкьыу и бжьакьуэр ІэщІи-хьыну хэтт, и щыбагьымкьІэ екьурт. Цыхубзыр псым хилъэфэным нэсат. АрщхьэкьІэ Гуэщэнэ таучэл ищІа-кьІэт залымыгьэкьІэ кьуажэм илъэфьжыну, имыутып-щыну (Бгьэкьуаншэ хьунукъым: ари цыхут).

Ауэрэ псым хилъэфаш, и бостеикьлэр пилъэсыкьыу. Щимыутыпщым, хущІэрыуэри зыІэщІиудаш. НысащІэ хутыкьуар псы уэрыр кьызэкьуэлтэкьыу кьыхэкьпийкьІ мывэм блыпкькьІэ техуаш. Игьэузат, и Іэщхьэ пыда-плэр зэгүүдат, и шхужьым кьыщыщІэдзауэ и босте-икьлэр псыфыбзэ хьуат, цыхубз лъакьуэ дэгьуэхэм дельэсэхьу. Апхуэдэу кьуажэм дыхьэжыну напэтхт, емыкьыу Іейт. Ари имыщІэжу щыхьым кьІэлтыпльаш. Тлопъ лъэуэ мэзым щыыхьэжырт. Кьэувылакьым, кьы-зэплъэкьІакьым. Гуэщэнэ псым кьыхэкьыжщ, псыхьуэ мывэм тетьысхьэри, сабийм хуэдэу, и нэпсыр ІэкьІэ щІилъэщІыкьыу гьащ. «Дауэ хьуну иджы ар? Щыма-хуэм щыІлэм исынукьэ, хуабэми, дыгьужьым ишхы-нукьэ? Езыми Іус дэнэ кьрихьыну? Фошыгьуми кьІэн-фетми хьэ езгьэсат? Хэт иритын иджы ахэр абы?» – егуп-сысырт. Егупсысыхуи и гур нэхьри кьызэфІэнэрт. Ауэ а напІэзыпІэм кьащтэри и гьыни и нэпс щІэлъэщІы-кьыни щигьэтыжаш, и нэр кьыхуу зэщІэдэІукьІаш. И Іэпкьльэпкьым игьащІэм имылъауэ кьаруушІэ гуэр кьызэпхьурт, кьыпкьрыкьыну кьелэ хуэдэ. И ныбэм хуэсакьыу щабэу телэбэжаш, и Іэр щихуаш. ИтІанэ кьыгурыІуаш: абы псэщІэ, гьащІэщІэ кьыщыунэхуауэ арат. Ари гьащІэм и джэ макъ лъэщт. Иджыпсту гьар езым фІэкьІ зыми зыхимышІэ икьІи имылъагьу шэху лъаплэ иным занщІэу хуыгуфьыкьІаш. Зыми кьыхуэ-щІэнтэкьым асыхьэтым абы и Іупэхэр зыхузэтежа гуфІэгьуэр – «а си псэ, дэнэ упІащІэрэ? Иджыри пасэІуэ хьунщ», – жилэ кьыфІэщІауэ арат.

Абдеж кьыщыщІэдзауэ Гуэщэнэ зищІэжу нэхь ба-

лигъ, нэхъ жэуаплы хъуат: фэкIэ зыхищIат дуней гъашIэм къыхуигъэффэща къалэнышхуэ IэфIыр. Къэтэд-джыжащ, и бостейкIэр быдэу икъузыжащ, и куэхэм кIэ-рымышщIэжу, и блыпкъ теудамрэ Iэщхъэ зэфIэтхъамрэ IэлъэщI кIапэр нэхъ кIыххыIуэу трипIэри пэгунитIыр жыджэру и гуащэм хуихъащ.

Ари къызэплтэкIыжакъым щыхъыр зыщIыхъэжа мэзымкIэ. Игу къемыуэжу хъэмэ иужэгъужауэ ара-тэкъым – къехъэлтэкIырт. Ауэ узыпэрыуэ мыхъун хабзи зэрыщылэр зыхищIа хуэдэт, езыми зыгуэркIэ къылтэлэ-сати. А махуэ дыдэм къэкIуэжат Сэфари. АбыикI къы-жриIэnum щхъэкIэ гузэвэгъуэр телъу пэплтэрт лэгъу-нэм кIуэжу я закъуэ хъуным. Дэпшри бгъэкIуэдащ, жи-Iамэ, дауэ хъунут? АрщхъэкIэ къыжриIар нэгъуэщIщ. «Ар уигу къомыгъауэ, си Бжьо – ущыгуфIыкIын хуейщ, ейхэр къигъуэтыжащи. Бланэ щалъху мэкIуэж, жыхуа-Iэращ», – къыхуищIащ IэплIэ, езыми зришэкIащ, зри-мыкъузылIащэу. Иджыри зыгуэр жриIэнут, жриIэнут псом нэхърэ нэхъыщхъэр, итIани хужымыIуэ и напэр жъакIэ зэщIэкIам зэрыхузэфIэкIкIэ хикъузащ. Ар цы-пхыдзэм хуэдэу къыхъуэрт, ауэ гугъэтыншут зэрыхъ-уэр.

1988–1989

ДЕЛЭ, ХЪЭМЭ ГУБЗЫГЪЭ?

Сом щIыхуэ

Мыхъмуд, зыщыгугъын имыIэжу езым и щхъэр игъэпсэужын хуей зэрыхъурэ, щIыхуэ хэмыкIщ. Щы-щIалэ дыдэм къыщыщIэдзауэ мазэ хъэкъитI я сомы-щхъэ хузэтегъэхуакъым. Нэхъыбэрэ зэрыхъур улахуэ къэкIуэnum и Iыхъэ щанэр е и ныкъуэр щIыхуэ къищ-тэурэ IэщIэшхыхъыжу арщ. Ауэ цыхъукIи, щхъэхынэмэ е мылэжьэфмэ, щхъэусыгъуэ гуэр хуэпщIынт. Апхуэдэуи щыткъым. Балигъ ныкъуэхъуу щIидзаци, зы махуэ лэжьаплэншэуи лэжьыгъэншэуи щытакъым. Цыхум яхэмызагъэуи аркъым. Цыху зэгъщ, хэбгъэзыхъмэ, пщIэи къыхуащI, фIыуи къалгъагъу хуэдэщ. Ауэ, сыт ищIэн, апхуэдэщ и насыпыр. Пэжщ, Iэ щIытридзэу ве-домосткIэ кърат лэжьапщIэ тIэкIум фIэкI, нэгъуэщI хъэ-рычэт лъэпкъ иIэкъым, жэрдэми хуэщIыркъым. Езыри цыхум шахуэлажьэкIэ, зыщIыпIэ зыгуэр кърихын, зы-гуэр къыдэгъэкIын, фейдэ гуэр лыхъуэн жыхуэпIэхэр

ищІэххэркъым, апхуэдизкІа акъыл пагуэщи. ЯфІэтхьэ-мышкІи мэхъу. Езым и нэр ирашІу жрамыІа щхьэкІа, и щІыбагъ къыгъазэмэ, «еу-уей, тхьэмышкІа, и зэрани и сэбэпи къокІыфынукъым абы», – хужаІа цІыхум. Абы къыкІыр хэти ещІа: цІыхум хамылътытэу аращ. ИтІани цІыхуэр кърат. Псапэ папщІау къратми, дзыхъ къыхуашІу къратми – сытми кърат. ИкІи етыж, текІуа-дэргъым.

Махуэ гуэрым автобус къэувыІапІэм Іухьащ Мыхьмуд. Автобусым ежъау лІы гуп дыгъэлыфІ зэхэтт. Жэщ кІуам ефауэ къыщІэкІынхэт, щхьэщІыж хъыбар жаІэрт, ящыщ зыгуэрми тхылъымпІа салфеткэм кІуэ-цІышыхъауэ зы гуэгушыкуэ бэгъуа игъэдалъэрт: «ИІа, закускар си Іуэхущ, фадэр фи Іуэхущ», – жиІэрт абы, зигъэлІу. «Дынэгъэсыххэ мэуэ дыздэкІуэнум. Укъы-тречри», – жаІэрт адреихэми.

Мыхьмуд лъэныкъуэкІа щыт, куэд щІауэ и цІыхугъэ гуэрым бгъэдыхъащ. Топшут а зыбгъэдыхъам и цІэр.

– КхъыІа, Топшу, пІыгъмэ, жыгъей тІэкІу кыызэт, билет уасэ хъун, къысщыгъушщаци.

Къышчыгъушщца мыгъуэтэкъым, ямыІау арат. Топшу иІэбэри сомищ къыхуишиящ.

– Апхуэдиз сыхуейкъым сэ, билет уасэщ.

ИтІанэ лтыхъуэри сом къритащ.

Зы тхьэмахуэ хуэдэ дэкІащ Мыхьмудрэ Топшурэ зэхуэмызэжу, езыри абы мылтыхъуэу.

Арати, абы и ужькІа пщыхьэщхэ гуэрым и лІыр ерыскъы Іэнэм здыбгъэдэсым фызым жиІащ:

– ТхьэмышкІа, щхьэкІуэ къакІухъащ нобэ, Топшу мыгъуэр щыІэжкъым.

– Іау-у, ар сыт а жыпІэр?! – Мыхьмуд и жьэм дрихъея лы Іыхьэм едзэкъакъым, кърихъэхьжащ. – Еууей, тхьэмышкІа, сыту ІэкІащІукІащІт, – гуауэ егъэлея кышыхъуат.

Фызым къыгурыІуэртэкъым апхуэдизу къыщІы-техъэлъар: ар есатэкъым и лІым зыгуэр егъэлеяуэ игъэ-щІагъуэу е ямылейуэ къылътытэу. Мыхьмуд и хабзэр псэуныгъэми, лІэныгъэми, гъащІэм и сыт хуэдэ Іуэху-гъуэми философ гупсысэкІэкІа бгъэдыхъау арт.

– Еу-уей, еу-уей, дауэ хъужыну иджы? – жиІэрт лІышхуэм.

– Ан-на мыгъуэ, сыт дауэ хъужыну? Дауэ хъужын, и уахътыр къэсати лІащ. Алыхьым дунейм къримы-гъэхъуапсэкІа. Апхуэдизу уи щхьэр зыфІабудыж хъун, упсэу щІыкІа.

– Абы и цІыхуэ стелътщ сэ.

– Ар сыт щыхуэ? Дэнэ кыикIа щыхуэ?! Сыт абы и щыхуэ уэ щыптелъыр? Ара иджы кыуымыублэжар, щыху лIахэми я щыхуэ птелъу? Зы махуэ дыбгъэпсэуакъым уэ, щыхуэ птемылъу. Жылэм маршынитI-щы кыащэхуаш, унэ зэтет ящIащ, уэ узэрылажьэрэ. Уэ сыт кыэблэжыар? Щыхуэ кыыболэжъ! Мис аращ уэ кыэблэжыар.

– Абыхэм куэдэу кыалэжъ.

– Уэри кыэлэжъ, уэ хэт кыозымыгъэлэжыыр?

– Сэ схузэфIэкIыркъым апхуэдэу. Кыысхуэлэжыыр кыызохъ.

– Кыыбохъ уэ! Абыхэм я зы алэрыбгъум и уасэ игъащIэкIэ кыэпхыбыфинукъым.

Псалъэмакъыр кыызэрежъамрэ зыхуэкIуэжамрэ икIагъэу хэлъыр гуауэ кыыщыхуаш Мыхъмуд. Ар фызым зэрызэхимыщIыкIым щхъэкIи Iалу зэгупащ:

– Бэя! Аракъым иджы Iуэхур.

Фызми, насып иIэти, тIэкIу шына и хабзэт, армырмэ нэхъыкIэжым хуэкIуэнкIэ хъунт.

– НтIэ, сыт иджы Iуэхур? – щIэупщIащ фызыр нэхъ шабэ хъужа макъIэ.

Ар щыхуэмрэ псэукIэмрэ тепсэлтыхъа макъырауэ кыыпхуэщIэжынтэкъым.

– Iуэхуращ, щыхуэр зэреттыжынур.

– Дапщэ птелъыр?

– Ттелъри? Ттелъыр зы сомщ.

– Зы сом закъуи, армэ Iуэхукъым.

– Тоб-бэ, ярэби, тобэ! А фи акъылыр пхэнжу здэIуэнтIа лъэныкыуэмкIэ мыхъуу, мыдэкIэ щыуауэ зэ щхъэ фыкъэмыгупсысэрэ? Сыту фыинат лъэпкъ фэ.

– Сыкъэгупсысаш, хъэблэм щыщщ, сэдэкъэ щыхуашIкIэ дыкIуэнщи, абы щыгъуэ хуэтщIэжынщ.

– Ар мыхъумэ укIуэнукъэ?

– ЖысIэракъэ, дыкIуэнуу.

– АтIэ, ар хъунукъым. Уэ сэдэкъэм пхыынумрэ сом щыхуэмрэ я Iуэху зэхэлъкъым.

– НтIэ мыгъуэ, сомыр кыызэIыпха дыдэр дэнэ кыипхыжын иджы.

Мыхъмуд зэхихат апхуэдэ щыхуэр факъырэми, тхъэмыщкIэми – хуэныкыуэ зыгуэрэм ептмэ, пшыныжа хъууэ. ИкIи абы триухуаш. КыыкIэлъыкIуэ пщэдджыжьым лэжыакIуэ шыкIуэм щхъэхуэу и бгъэгущталъэм зы тхылъымпIэ сом ирилъхъэри дэкIащ. Къуажэм дэкIыху сомыр зритын хуэзакъым. Губгъуэм хэт щыхуэзэжынт: езыр щылажьэр гъавэ щIапIэ губгъуэрт. Апхуэдэурэ кIуаш махуитI-щыи, зы тхъэмахуи.

И гуфІакІэр кѣхьэлтѣкІ хѣуаш, кІуэ пѣтми хѣхѣуэ мывѣ шыкѣыр дѣлѣ хуэдѣ. «Ар дауэ? ТхѣмыщкІи факѣыри куэдѣжѣу щытащ. Иджы зыри щхѣэ щымыІѣжрѣ? НѣгѣуэщІ мыхѣуми, зы закѣуэ...», – гузавѣ хѣуаш Мыхѣмуд. Кѣищѣхунт, игѣуѣтамѣ, факѣырѣ. АрщхѣэкІѣ дѣнѣ кѣрихынт. Факѣырѣ куѣду илѣагѣуу щыщыта зѣманыр Іѣджѣ щІат зѣрыблѣкІрѣ, тхыдѣ хѣыбархѣу кѣэ-нѣжат.

«Тѣлѣыджѣщ, кѣэрал Іуѣхухѣр кѣыщыджалѣкІѣ нѣхѣыбѣм дѣзѣредѣлуѣр тхѣэкІумѣ лѣэныкѣуѣщ, кѣыт-фІѣлуѣхукѣым, ауѣ зыхѣпщІѣн хуѣдѣу ухуѣзѣпа иужѣкІѣ, сыту тѣлѣыджѣ. Кѣэхѣуакѣым идѣжыри кѣэс жылагѣуи кѣэралыгѣуи апхуѣдиз зыхуѣзѣфІѣкІѣ, мыбы фІѣкІ, – егупсысыжырт щІѣрыщІѣу а псѣми. – Дѣнѣ кІуа адѣмыдѣкІѣ кѣыдѣджѣлу щыта ныкѣуѣдыкѣуѣхѣри, зыпІыжын зимыІѣ жыкІѣфѣкІѣхѣри, сабий зѣиншѣхѣри. Хѣмѣ ахѣри щымыІѣжу ара? ЩыІѣщ, гѣунѣжу щыІѣщ. Апхуѣдѣ щымыІѣу зы зѣмани кѣэхѣуркѣым. Адрѣй псѣм и гутѣу умыщІи, зауѣшхуѣ екІуѣкІѣм сыт хуѣдиз ныкѣуѣдыкѣуагѣэрѣ кѣулейсызыгѣэрѣ кѣихѣа. Иджыри щІѣнѣжакѣым абы и лѣѣужыр, ауѣ а псѣри кѣэралым Іѣ хуабѣкІѣ иІыгѣщи арщ – егѣашхѣ, ехуапѣ; зыхуеи-ну псѣри яхуѣщІѣ – зи щІалѣгѣуѣр епІ, жыкІѣфѣкІѣр епІыж!»

Иджы хуѣдѣт а псѣри Мыхѣмуд и фІѣщ щыхѣуар, арщхѣэкІѣ идѣжитѣкѣым – куѣд щІат ар зѣрищІѣрѣ, кѣыфІѣлуѣхуакѣым армыхѣумѣ. Дѣнѣ щищІѣнт абы факѣырѣ лѣыхѣуѣн хуѣй хѣуну. Апхуѣдѣ кѣэхѣу хабзѣу ищІѣртѣкѣым, жалѣуи зѣхихатѣкѣым. Хабзѣр, факѣырѣ ялѣагѣумѣ, я нѣр яуфІыщІу арат. «Ауѣ идѣжы, идѣжы сыт сѣ щІѣнур? НѣгѣуэщІ мыхѣуми, зы факѣырѣ закѣуэ... щхѣэ кѣамыгѣѣнарѣ зѣманыжѣым и фѣѣпІту?» – жиІѣащ игукІѣ икІи дыхѣѣшхыжѣащ, игу кѣэкІѣр емыкІущѣ кѣы-щыхѣужыри.

– Кѣалѣм кІуѣ, бѣзѣрым кІуѣ, абы зыгѣуѣр щыбгѣуѣ-тынкІѣ хѣунщ, – кѣыжыриІѣащ и фызым, пщыхѣѣщхѣэм екІуѣлІѣжу хуѣтхѣѣусыха нѣужѣ.

– Уѣлѣхѣи, ари пѣжым. Хѣун гуѣр щыжыпІѣ щыІѣщ уѣри.

– НтІѣ щІѣрѣкѣым, сом щІыхуѣм дигѣѣпсѣужыркѣым. Укѣѣтѣджмѣ, аращ, угѣуѣлѣыжмѣ, аращ. Щыхубз жралѣ хабзѣ псалѣѣ кѣудѣй зѣхѣсхыжыркѣым афІѣкІ! – кѣэхѣурджѣуащ и фызыр.

– Ыхѣы, куѣд пкІуаи! Мис ари хѣунукѣым, а жыпІѣр. Сыт а зѣпхѣѣлѣхѣр зищІысыр? Уѣ кѣыбгुरыІуѣрѣ ар? Алыхѣым кѣытхуиыгѣгѣу.

Мыхьмуд кѳуащ кѳалэм, Іуэхур зэфІигъэкІыху кѳэ-
мыкІуэжын мурад иІэу. Бэзэрым техъэри куэд икІуа-
тэкъым, пыІэщхъэрыхкІэ лѳаІуэу лѳышхуэ гуэр щы-
хуэзам. Абы и Іэ сэмэгур и бынжэм деж щэкъузат, Іэ
ижъымкІэ пыІэ ушІар иІыгът, езым и гупэмкІэ зигъэша
зэпытт, захуэу зэфІэмыувэжыф хуэдэт. Уигу зыщІэгъух-
хэнуІамэ, гу махэ уищІыжу и лѳэІуэкІэри, уэрэд, усэм
ещхъу, зэкІэлъыкІуэрт: «Си кѳуэш лѳаплэхэ, си шы-
пхъуфІхэ! ЕмыкІу кѳысхуэвмыщІ. Кѳулейсызыгъэ
кѳысхуиухащ. Больницэм мазищкІэ сыщІэлъащ, опе-
рацэ тІэуней сащІащ. ГѳуэгупщІэ сиІэкъым, сшхын
сиІэкъым. Зи быным я хъер алыхъым зригъэлъагъунхэ!
Фигу пыкІкІэ гушІэгъу тІэкІу кѳысхуэфщІамэ, си сабий
быныр згѳуэтыжынт». Ар жиІэщ, чристэнхэм хуэдэу,
щхъэгъэлъахъшэ ищІри тхъэмыщкІэр цІыхухэм чэзу-
уэрэ ябгъэдыхъэу ежъащ. Кѳулейсызыгъэ, гугъуехъ
зыгъэунэхуахэм сыт щыгъуи нэхъ щІэхыу зэхешІыкІ
нэгъуэщІым и тхъэмыщкІагъэр. Апхуэдэу кѳыщІэкІынт
абдеж кърихъэлІа кѳуажэдэс цІыхухэри, псоми гулгытэ
хуащІащ ахъшэ жыгъейкІэ. Ягъэсату ерыскъыхэм щытэ
куэдэ иратынути, ахэр зрилъхъэни иІэтэкъым, кѳы-
хуехъэкІынуи кѳыщІэкІынтэкъым лѳэрымыхъ хъуа
цІыхум, яІихакъым, «сэ Іэ лѳэныкѳуэмкІэ уІэгъэр
сІыгъщ, кѳаруи сиІэкъым, дэнэ схьын?» – жери. Мыхъ-
муди тхылъымплэ сомым аргуэру зы сом щІигъури
иритащ – зыр цІыхуэм щхъэкІэ, етІуанэр езым и
гушІэгъум кѳышыкІыу. «Аращ-тІэ, нобэ схузэфІокІ жы-
плэу, угушхуэщэн хуейкъым. Пщэдей кѳышщыщІыну
пщІэнукъым», – жалэрт адыгэ бэзэракІуэхэм. Мэкѳу-
мэшыщІэр сыт щыгъуи гумащІэ хъэлэлщ.

* * *

Мыхьмуд и гур зэгъэжауэ, куэд лѳандэрэ здэщымы-
Іа кѳалэр кѳиплтыхъащ, и нэгу зригъэужъащ. Унэшхуэ
ящІхэр зригъэлъэгъуауэ уэрам дэгу гуэркІэ кѳехыжрэ
пэт пхъэбгыу сэрей лѳабжъэм щІыбкІэ клэрыгъэщІауэ
кІэщІэлъу а бэзэрым щылъэІуа «тхъэмыщкІэм» кѳыхуэ-
зэжащ. И щытыкІэ псомкІи псэ хэмытыж хуэдэт и Іэпкъ-
лъэпкъым. «ТхъэмыщкІэ, и нэ кѳызыхуикІа и быну-
нэми нэсыжыфа мыгъуэкъым», – жиІащ Мыхьмуд
игукІэ, «си сабий быныр згѳуэтыжынт», – зэрыжиІар
хъэлъэу игу кѳэкІыжри. Бгъэдыхъащ, иджыри хуэп-
щІэжІа хъунумэ, дэлэпыкъуну. ЗыкІэрылъ сэрейм лІым
и пщэр кѳызэфІигъэщІауэ гугъуехъу щылът. АрщхъэкІэ

лIатэкъым, псэут, и IуфакIэмкIэ къыIурыжыжа фадэ, Iупсым и бгъафэр кърилъэсэхат. Курыбэжъымэр къыжъэхихырт. Зэзэмызи и жьэлъэтIанэр къиутхыпщIу пырхырт. «Хъуакъым ари», – жиIафа къудейщ Мыхъмуд. СщIэркъым абы къригъэкIар. Сыту плэрэт «мышъуар?» Зэрефарат, хъэмэ зэрымылIарат мыхъуар? ЕщIыхуэ тыжыкIэ хъуакъым ар – жыхуиIэт? Дэтхэнэ зыри, хэбгъэзыхъмэ, а Iуэхутъуищри зэуэ хуэбгъафашэ хъунут абы.

Ар щымыхъум, аргуэру лъыхъуэу щIидзаш нэхъ къабыл хъун хуэдэу сом щIыхуэр зритыжын гуэр. Ар щхъэкIэ етIуанэуи къагъэпщIаш. КъэзыгъэпщIари цIыхубзщ. Абы и пщIыр нэгъуэщIт. ГуIэжу гъыуэрэ зэрыжиIэмкIэ, абы и лIыр зыщылажъэ щIыплэ жыжъэ гуэрым унэ лъагэ зэтралъхъэм къыщехуэхри лIэнкъэнэну зэхиубэрэжъат, псэууэ хуэмызэжынкIэ зэрыхъунум ирипыхъэрт. Ар къишэжыну арт, ауэ ахъшэ иIэтэкъым, си укIытэ сыт къысхуищIэжын, жери цIыхум лъэIуакIуэ къахыхъат. Дауэ уигу щIэмыгъунрэт абы? Уи гур мылми, игъэткIунщ апхуэдэ гуIэгъуэм.

Хуээзэжаш а цIыхубзми аргуэру, и хъыбарыр зэрихъуэкIауэ нэгъуэщI шхъэусыгъуэкIэ ахъшэ къыхихыу. ПщIы зэгъэпэщауэ шыпсэ зытIунщ иIэ хъунт абы, хъэзыру. «Хъуакъым ари», – жиIаш Мыхъмуд. Ауэ иджы а псалъитI къудеймкIэ къызэтеувыIэжыфакъым и гупсысэр, къызыкIуэщIычаш гущыкIрэ зэгуэпкIэ гъэнщIауэ: «Мыхэр сыт?! Сыт хъэдэгъуэдахэ?! Сыт напэтэх?! Сыту гущыкIыгъуэ Iей! ЦIыхухэм дэнэ къэна, щIылъэм дауэ ишэчрэ мыхэр? Факъырэ, жалэ мыдэ. Ипэрей факъырэхэр дыщэ пщэжат мыбыхэм ялътытауэ. Ипэрей факъырэхэм Iэплэ яхуэпщI хъунт, ба яхуэпщI хъунт, мыхэр жыжъэу зумыгъэлъагъун щхъэкIэ. Ахэр, зи мыхъуми, факъырэ тэмэмт». КIэщIу жыплэмэ, гупсысэ хъэлъэ къытеуат.

* * *

Апхуэдэу щхъэуэ хъуауэ факъырэ тэмэм игъуэтынм и гур хихыжауэ, къалэм къыздыдэкIыжым, Мыхъмуд цIыхубз гуэр къыхуэзаш. Ар цIыхубз тIорысэт, щхъэфIэпхыкIым къыщIэщ щхъэцымрэ и нэжыгъуцитIымкIэ плъагъурт зэфэзэщу зэрытхъуар, ауэ и нэгутхъуэплъ узынщэмкIэ лъэрызехъэфэ тетт. Бэлэбанэу хуэпа щхъэкIэ, и щIалэгъуэм иIа бжыфIагъ-дахагъым щыщ гуэр иджыри къыхэнат. КъулыкъушIаплэ унэш-

хуэхэм IуашIыхь хабзэ гранит дэIуеипIэхэм яхуэдэ зыгуэрэм тест ар, уэрамым тест. Зэ IуплэгъуэIэ, цIыху зекIуапIэхэм лъаIуэу тетIысхьэм ещхьт. Ауэ зыри жилэртэкъым, IэфракIэкIэ и лэгъуажьэм телъ Iэ ижьыр и щхьэм шIэгъэкъуэжауэ еплъыхырт. Нэшхьей дьдэт. «Хьэуэ, мыбы нэгү пэж иIэш, тхьэгъэшцIыфэ теткъым, – егупсысаш Мыхьмуд, – лъаIуэмэ, фIыш, мылъаIуэми, къэнэжаш. Абы хуэмеймэ, щымытIысыпхьэ зыщремыгъэщэтэх. Естынщ сомыр мыбы». Мыхьмуд зы сом фызым и куэшIым ирилъхьаш. ЦIыхубзыр къыдэплъеяш, щхьэжагъуэ-щхьэжагъуэу.

– Мыр сыт?

– Ахьшэш, плъагъуркъэ.

– АтIэ сыт, ахьшэмэ?

– Сэ сщIэрэ. Абыи зы фоныгъу килограмм е щIакхьуэ зытIуш къышцIокI.

– Ахьшэ ухуейуэ ара? Сэри уэстынщ ахьшэ. Мыр ахьшэкъэ? – фызыр къызэшцIэплъауэ, къытехьауэ, къытекIуэр гуауэрэ губжьрэ умышцIэну и гуфIакIэм дэIэбаш, зэлъуиукъури. Зы ахьшэ IэмышцIэфI къыдилъэфри щIалэм къыхуишияш.

– Мэ, мыбы нэхъыбэ къышцIокI, абы нэхърэ... Хьэрэмш ахьумэ. Ухуейкъэ? ФIыш узэрыхуэмейри. Алыхьым къуимыткIэ апхуэдэ ахьшэ, – цIыхубзым хьфIипхьаш ахьшэ IэмышцIэр, пщIашэ пыхужым хуэдэу, хьэуам зэрихьэу, хуэмурэ тротуарым тешашэу.

– Мэж, уи сомыр нэхъыфIш а къомым нэхърэ, – къышцIигъужаш. Аргуэру и гуфIакIэм къыдихри ахьшэ дестэ зыбжанэ хьфIипхьаш. ЛъэныкъуитIымкIи тротуарым щызекIуэ цIыхухэр къэувыIаш, Iув хьуаш; ахьшэ икъухам зэпрыхIын иракуртэкъым. Абы ирихьэлIэу унэшхуэм мылицитI къышцIэкIаш.

– ЗыгъэпыIэ, зыгъэпыIэ! Мыр сыт мы пщIэр? Къэщыпыж уи ахьшэри мыбдеж IукI, – жиIаш зым.

– Ар си ахьшэкъым сэ. Хэт хуейми, кърешьп! ЦIыхухэри къадэлэпыкъури, мылицитIым зэшцIакъуэжаш ахьшэр. ЦIыхубзыр ирашэжьаш унэм щIашэну. Унафэ хуэшIын хуейуэ къышцIэкIынт ахьшэми цIыхубзми. ДэIуеипIэм щыдэIуеим фызым зыкыигъээжри къэджаш:

– А си щIалэ, мэуэ къакIуэт. Мыдэхьыжыт а уи сомыр, сызэрыкIуэжын сиIэкъым. Ар ахьшэ хьэлэл хьунш!

– Къэзлэжьаш, ди анэ.

– Тхьэм куэд къыуигъэлэжь.

– Нэхъыбэ уэстынщ, ухуеймэ.

– Хьэуэ, абыи сынихьэсыжынщ. Сэ сыкъулейсыз-

къым, тласэ, тхъэмышкІагъэ къыслъыкъуэкІа мыхъу-мэ, – жери фызыр здыщІашэ унэм щІыхъаш.

Мыхъмуд бжэщхъэумкІэ дэплъейри, итІанэщ гу щылъитар ар зыщІашар зищІысым.

Мыхъмуд иужькІэ къызэрищІамкІэ, фызым къы-лъыкъуэкІа тхъэмышкІагъэр къызыхэкІар мырат. Зы къуэ закъуэ иІэт абы, дунейм щилъагъуну. Лэжъа-пІэфІи Іутт и къуэр – хъэпшыпышхуэ щызекІуэ склад гуэрым и тету. ФІуэ псэурт, ахъшэфІи къыхъырт. АпхуэдизкІэ фІуэ псэурти, маршынитІ къищэхуат, и фызри дышэрэ налкътналмэскІэ щІигъэнат. Анэм: «А си щІалэ, мыр сыту ахъшэ куэд къэпхърэ?» – жиІэмэ, «Аращ-тІэ, ди анэ, фо зезыхъэ и Іэпэ йобзей, жи... Дэ хъэпшып куэд догъэхъей, а псоми процент гуэрхэр къыпоклуэ», – хъзырт и жэуапыр. Анэри абыкІэ арэ-зыуэ, гуфІэрти тІысыжырт. Дэнэ щищІэнт абы щэхуу къекІуэкІ псор? Абы и дежкІэ езым и къуэм хуэдэ щІалэфІрэ щІалэ губзыгъэрэ щыІэххэтэкъым. Арщхъэ-кІэ зэуэ къытекъутэжащ и уафэ бзыгъэр. Бэзэрым щаубыдащ сондэжэр. Абы кІэкъуагъкІэ цІыхухэм ямыгъуэт хъэпшыпыфІ ищэрт. Абдеж къыщэжэри лъэужьыр щІалэм и складым ирахулІащ. ЯгъэтІысаш. Следствием къитІэщІа псоми къагъэлъэгъуащ анэм и къуэ закъуэр зэрыІэбжъанэфІейр. Абы езым хуэдэ дыгъуакІуэ гуп зэригъэпэщауэ къэрал мылъкур игъэ-сондэджэру арт.

ЯпэщІыкІэ анэм и фІэщ хъуакъым а псор. И гугъаш и къуэм щІы къытралъхъауэ, лажъэншэу зэфІэкІы-жыну. Ауэ, Іуэхур судым щынэсым, къыгурыІуащ зэ-рымыджэгур. И нысэр къезауэрэ ахъшэу ягъэтІыгъар зэщІыкъуэри судым кІуащ. Зэхихат абы ахъшэ уиІэмэ, сыти щІІэ хъуну, ахъшэкІэ хэти сыти къэпщэхуфыну. (ЦІыхум Іэджи жалэ, ящІэри ямышІэри яІуатэ. Апхуэдэ псалъемакъыу къыщІэкІынт и къуэри щызыгъэуар.) АрщхъэкІэ Іулъхъэ иритыну зрикуни игъуэтакъым, зэчэнджэщыхэми къагъэшынащ езыри ягъэтІысынкІэ хъуну. А ахъшэ ихъа дыдэри къыздикІар фІуэ къра-гъэщІыхуащ.

А псори зэфІэкІыу щІалэм и судри ящІа нэужыщ Суд бжэлупэм Іус анэм Мыхъмуд щыхуэзар.

1985

ХЬЭЛЭЛРИ ДЕЛЭРИ ЗЭПЫЦИАЦ

– Лло, тхьэмадэ, жэмым жышлэр?
– Сщэжыркъым жэмыр, сыщлэгъуэжащ.
Сэ езыри сыхуэныкъуэщ апхуэдэ хьеуан.

(Урыс таурыхъ).

Мыхьмуд сом щlыхуэм и бэлыхьым иджыри хэкlа-тэкъым. Арэзы техъуэртэкъым зритхэм: хэт чэф уз къе-фыкlыу, хэт тхьэгъэщlу, хэт бзаджэу къыщlэкlыж-хэрт. И фlэщ хьуртэкъым дунейм ехыжа тхьэмышкlэм и мылкъур абыхэмкlа ахърэтым щигъуэтыжыну. Игъуэ-тыртэкъым факъырэ дыдэ. Зыхуэзэу хъуар хьэрэмт. Факъырэ щылэжыххэ хуэдэтэкъым икlи щылэжтэкъым. Гупсысэ хьэлтэхэм емыса лlым и щхьэр уз хъуат, пхэнжу зэныкъуэкъужурэ. «Ар дауэ? Кlуэ, гурылуэ-гъуэщ, хьэфизхэр, ныкъуэдыкъуэхэр, зи lапкълэпкъ щыкlутlымрэ зи узыншагъэмрэ зэхуэмыдэхэр къэ-ралым епl. Андрейхэр-щэ? Абыхэм я гугъу умыщlых-хэми, куэд lей щылэщ дуней хабзэмкlа факъырэ, хэ-бгъэзыхэмэ, хьэлаушын хъун хуейуэ. Къэралми хуэ-мылажъу, я щхьэми хуэмылэжъэжхэу, икlи узыншэу, итlани шумаро джэгурэ адэ-мыдэкlа къыкъуэджэлхэу даппэ щылэ? Дауэ ахэр зэрыпсэур, яшхыни, ирафыни, зэрыджэгуни ягъуэту? Е цlыху хьэрэм защlэм яубыдауэ ара къэралыр? Къызэрыщlэкlымкlа, цlыху хьэрэмыр зэикl тхьэмышкlа хьуркъым – цlыху хьэлэлхэращ къулейсызыгъэ зи натlэр. Ар ту хабзэ зэблэлуэнтlыкlа! Сыту хабзэ гуемылу! Тпу!!!» – трилгъэщlэжащ lупсыр лъапэкlа. Ихъурегыгkлэ зиплтыхьащ: къэщтэжащ и гурыщlэхэр зэхэзыхаlа къыфlэщlри, арщхьэкlэ зыри щылэтэкъым. Ар щlантlэми дэмызэгъэжу кыдэкlауэ куэбжэпэм щыхэтlа шэнт klыхьым тест. «Сыт сэ къыз-гурымылуэну дуней lуэхухэм си щхьэр щlезгъэгъуэзыр? Си lуэху хэлт абы? Арыншами къызолыж сэ сызэгуп-сысын хуейр. Си щхьэ унафэ схуэмышцlыжу нэгъуэщl-хэм сыхохьэ – аракъэ делагъэ жыхуалэр? Сом щlыхуэр зэрыстыжыну къудейр къыххуэгупсысыркъым сэ».

Нэхъри а щцэдджыжыым сом щlыхуэм и гугъур къыщlэхъеижам щхьэусыгъуэ илэт. Жэцкlа и нэгү щlэкl хъуат а зи сомыр къытенэу дунейм ехыжа тхьэ-мышкlэр. Мыхьмуд а мыхьэнэншэхэр, дауи, къыфlэ-lуэхунтэкъым, иридыхьэшхынти ежьэжынт, лъхугъэм-рэ лlэныгъэмрэ я щэху мыкъэщlэгъуафlэхэр газетымрэ радиомрэ, цlыху еджагъэшхуэхэм я тхьэншэ лекцэхэм

зэрыжаІэм хуэдэу, занщІау акъыл жанкІа къыгурыІуэу
 пытамэ. АрщхэкІа ар сабий цІынэу зауэм къыщІэна
 фызабэкъуэхэм я лІаужьым щыцти, щІым къытеча мы-
 хъуурэ къапсэуа мэкъумэшынщІэт, и гупсысэкІэхэри и
 зыхэщІэхэри мэкъумэшынщІэжыпсэм нэхъ и гъунэгъут.
 Акъыл жъажъэт. Куэд еджатэкъым, еянэ классыр къи-
 ухри занщІау лэжыгъэм хыхъат: университет щІэзы-
 гъэтІысхъэни, къыщхъэщыжыни, Іулъхъа хуэзытыни
 иІакъым. Езыр щІэныгъэкІа пэлъэщынутэкъым. Ауэ
 абы щхъэкІа зы махуи и щхъа мыгъуагъа хуихъы-
 жакъым. Іейуэ фІагунэст и лэжыгъэр. Мазэ зыбжа-
 нэкІа ирагъаджэри тракторым трагъэтІысхъат. УщІа-
 мыуищІа абы гухэхъуэ-гуфІэгъуэу иІам, япэу и закъуэ
 трагъэтІысхъэу и япэ вагъэбдзумэ – гъунэр щрилъам.
 Мор, мо гъушІ Іэтэ пкъыгъуэ-пкъыгъуэурэ зэхуэхъсар,
 зэфІадзар, зэфІаІуэнтІар иджыри зэрымыубыда щІалэ
 Іапщэм къыхуэжыІащІау, зыхуеймкІа пырхъыжу зы-
 къыдигъазэу – телъыджэт ар! МащІа щІакъым абы
 лъандэрэ, итІани Мыхъмуд иужэгъуркъым, теза-
 шэркъым и ІащІагъэм. «Уэлэхыи, сэ си лэжыгъэр зэ-
 рысхуэажын нэгъуэщІ лэжыгъэ лІаужыгъуэ дунейм
 темыт», – желэ абы, и фІащу. КІащІу жыпІанумэ, Мыхъ-
 муд мэкъумэшынщІау къызэтена адыгэхэм ящыщ зыщ.
 Абы епхащ и гупсысэкІэри и дуней еплъыкІэхэри. Арат
 дызытепсэлтыхъ пщэдджыжьми сом щІыхуэ тыжыныр
 и Іуэхухэм щыщу къыщІилъытэжыр. Абы пщІыхъэ-
 плэ зэрыхуилъагъум къыщымынэу, иныкъуэкІа, псом
 хуэмыдэу, пшапэ зэхуэагъуэхэм и деж, ныбжь гуэр и
 ужьым иту къыфІащІ хъуат, щызэплъэкІыпэ щыІэт,
 ахэр езыми и фІащ мыхъуж пэтрэ. Дауи, абы и ужьым
 иту къыфІащІыр нэгъуэщІтэкъым – езы дыдэм и на-
 пэрат. И напэм укІытэгъуэ гуэр телъу тыншынутэкъым,
 гупсэхугъуэрэ псэ тыншыгъуэрэ игъуэтынутэкъым.
 ИщІэрт а псор къыдащІэмэ, и ныбжьэгъу куэд къызэ-
 рыщыдыхъэшхынур, ауан къызэращІынур, итІани и
 псэр гугъу езымыгъэхъ напэ къабзэ иІану нэхъ къищ-
 тэрт. И фыз дыдэри къыщІэнэкІэжат дунейм темытыж
 а и гупсысэкІэжхэм щхъэкІа. «Умэз цІыхуш уэ иджы-
 ри», – къыжриІэрт. АрщхэкІа сыт ищІэнт? И фІащ
 хъуртэкъым, щІэныгъэшхуэ зиІэхэм зэрыжаІэм хуэдэу,
 цІыхупсэми, цІыху акъылми, цІыхугуми, химиерэ фи-
 зикэрэ фІаІкІ, нэгъуэщІ хэмылгу. «АфІаІкІ щымыІэмэ,
 сыт цІыхур щІапсэум и мыхъэнэжыр?! Химиерэ физи-
 кэрэ фІаІкІ щымыІэмэ, сыт цІыхум фІуэу илъагъунур,
 сыт игъэлъэплану?! – къэгубжьырт ар. – Сэ сыхуейкъым
 химие лъагъуныгъэ. Си фІащ мэхъу си тракторыжыр

физикэ-химиеу. Ауэ цІыхур, цІыхупсэри абы и шэху сэ сымышцІэхэри кысхуэвгъанэ а зэрыщыту. Стевмых ар!.. Хьэуэ, щыІэщ. ЩыщыІэщ мы дунейм зы лъапІагъэ гуэр, мащІами, а сом щІыхуэр щІэтыжын хуей», – кы-тенэжаш аргуэру и гупсысэкІэжым. Абы и закъуэ-тэкым а махуэм Мыхымуд зыгъэгупсысэр, гуныкъуэ-гъуэ къезытыр, и сменэр къэсыху пщІантІэм дэмыза-гъэу кыщІыдэкІар. Дыгъуасэ махуэр лъэпошхъэпот: и адэм и фэеплъ сыхъэтыр игъэкІуэдат, и уасэратэкым и жагъуэ хъуар, уасэкІэ тепсэлтыхьми, сыхъэт лъа-плэт, шыгун щІэгъэшхъуам кыыхэщІыкІарэ и щхъэ-теплэхэм дышцээрылэкІэ тхыпхъэщІыпхъэ дамыгъэ гъэ-щІэгъуэнхэр хэщІыхьыжауэ – зи фэеплтымкІэ, и мы-хъэнэмкІэ уасэ иІэххэтэкым. Ари мыгъуагъэ нэщэнэу кыфІэщІати, кыгъуэтыжмэ, щыгуфІыкІынут. Уэ-рамым дэплъейрт-къеплтыхьырт, имыщІэххэу кыыхуа-хьыжынкІэ гугъэ хуэдэ. А псоми ящІыІужкІэ и фызыр кыфІэнэри щІэпхъуэжат. Япэу дызэрыхуэзэ лъандэрэ Мыхымуд и фызым хуабжъу зихъуэжат, кыпхуэмы-цІыхужыну зэкІуэкІат. Хурикъунтэкъэ а къомыр цІыху псэ шабэ хьэлэлым гукъеуэрэ гупсысапІэу?!

Мыхымуд гугъуехъ-гупсысэу и куэбжэпэ уэрам щхъэІум щытес а уахъты дыдэм, КІуэсэрини гъуэгум тетт, автобус ежъэу. Мыхымуд и фызырат КІуэсэринэр, адыгэ нэчыхькІи урыс нэчыхькІи зызэрагъэбыдлІа-уэ. Щыхъэт тІуашцІэ яІэт.

Ауэ, гъэщІэгъуэныракъэ, зэрышайтІым я Іуэхур зэІыхьэмэ, зэхуэмыхъужмэ, зыми зыри еупщІыжыр-кым, щыхъэти щыІэжкым. Сыт абы щыгъуэ, нэчыхъ щатхкІэ щыхъэт цІыхуейри щыхъэт цІагъэуври, зыми зыри емыупщІынымэ, зыми жэуап гуэри имыхьы-жынымэ? Нэрылтагъу щхъэгъэщІэжу, фэрыщІыгъэу ящІу ара апхуэдэурэ?! Нэчыхъ щыхъэтыр япэ дыдэу шагъэувам щыгъуэ уэгу жыжьэм, космосым, кІуэнуи компьютерым ирилэжьэнуи яхузэфІэкІыу щытакым, ауэ цІыху зэрыпсэун хуей хабзэхэм егупсысыфырт. Нэ-чыхъ щыхъэтхэр, уэчылхэр, абы щыгъуэ шэсыплэ иувэу арат зэрыша ныбжьыщІитІым я Іуэху тэмэм хъуну, абы щІы кыыхэкІыжмэ, захуэмрэ къуаншэмрэ зэха-гъэкІыну, зэщхъэгъуситІыр зэрагъэкІужыну, абыкІи уэчылу зыхуэува нэчыхьыр яхъумэну. Ахъумэ шауэм-рэ нысащІэмрэ зэщІэщыгъуэху фадэбжьэ трафыху, итІанэ, щымыхъужкІэ, загъэкІуэдыжыну аратэкым цІыхур нэчыхъ уэчылхэм цІыхуейр.

ЕкІуэкІыурэ, уэчылу щытахэр дэнэ къэна, нэчы-хьыр зытха дыдэхэми къафІэмыІуэхуж хъуаш цІыхум я

зэдэпсэуклэр. Я шхьэ зэрыхьщ, дэ ди шхьэ дгъэпсэужмэ, араш, жагэ хьуаш куэдым. Цыхухэр – езыхэр зыхуэ-сакъыжыркъыми, профсоюз, парт унафэхэри нэгъуэщц унафэ дахэ куэдхэри мыхьэнэншэу кьонэж. Ухуэ-гъуейщ цыхупсэр унафэ гуэрклэ, ар хэт и унафэми, цыхур – езыр зыгуэрым псэклэ флэмыллыклэмэ, флэщ-хьугъэ хэмылтмэ, шынэрэ укытэрэ щымылэмэ. Араш ди зэман луэхур зытеухуар: гуэрэ напэрэ зилэр кьыдо-мэщцлэкл. Абы кьыхэкклэ Мыхьмуд и унагъуэ луэхури зэлыхьат, хьэр кьыхэжыаш, жыхуалэм хуэдэу. Ар нэхт гурылуэгъуэ хьун шхьэклэ, тедгъэээжынщ шхьэгъусэ зэ-ригъуэта щыклэм.

Ямылейуэ зыри хэлъкъым абы, итлани Мыхьмуд и нобэрей гукъеуэм и шхьэусыгъуэ хэклыплэ гуэрхэр хэплъэгъуэнклэ хьунуш. Зауэм кьыхэхьукла, зауэ нэу-жъым кьэтэджа фызабэкъуэ шлэблэр, псоми ящлэ, гугъу ехьаш: зыгуэрым хэдэну, зыхуейр яшхыну, сабиигъуэм хэлъын хуей лэфлыгъэхэр ягъэунэхуну лэмал ялакъым. Я лэпкълъэпкъыр зэрымыубыд щыклэ, лэжыгъэм шлэщлэн хуей хьуаш. Ахэраш ноби хэку лэжыгъэр езыхьэклэр. Иж-ижыжклэ адыгъэжхэм «фызабэкъуэ» псалъэм хьуэн гуэрхэр кьрагъэклыу щыташ: цыху мыгъасэ, цыху лумплэй, жыхуалэу. Пэжынклэ хьунщ апхуэдэ хьуэн зыхуэфашэ щылэнри. Ауэ дэ дызытепсэ-лтыхь шлэблэм, Зауэшхуэм кьыхэхьукла фызабэкъуэ шлэблэм, ахэр зыплэ анэхэри ящлыгъуу – я цлэр дышэзэ-рылэклэ тхыдэм итхэпхьэщ. Мыхьмуди абыхэм ящыщ зыти, лэжыаш, шхьэкъэмылэту, хьэуэншэу. И лэжы-гъэм хуэлэклуэлъакулэу, хуэхьэлэрти, и гуащлэри ин хьуаш. Фыклэ гу кьылъаташ. лэглэблэу зыпэщцлэуа кьалэн гугъухэм кьыхэхьукла шлалэр пасэу балигъ хьуат. Псынщлагъэ джэгуклэрэ луэху тешхьэрыуклыны-гъэрэ хэлътэкъым. Сыт щыгъуи гупсысэ жьауэ гуэрым шлэт хуэдэт, нэщхьыфлэт. Хьэуэ, кьегъых нэщхьейфэ-тэкъым – мыджэгуакулэу цыху пэжыфэт. И лэжыклэри и цыху хэтыклэри кьабыл ящлауэ кьыщцлэлынт: кьы-хуагъэфашэри Верховнэ Советым депутат уагъэхьаш. Кьуажэри арэзыт абыклэ. «Алэхьэ, ар кьулыкъушлэ шхьэхуещэу кьыщцимыдзыжын. Тхьэм хушцигъэхьэ!» – хужалэрт. Фыт а псори, арщхьэклэ кьуажэм гуныкъуэ-гъуэ гуэр хуалэт абы: «Дауэ хьун, зи унэ бэгъуэн, шлалэ фызкъэмышэ кьэрал унафэщцым хэтыну?! Кьегъэшэн хуейш, плалгэ имылэу», – ящлаш унафэ нэхьыжхэм, езыми жрырагъэлэш хэку унафэ пщцын шхьэклэ, уи унагъуэ унафэри тэмэму пхуэщцыжу щытын зэры-хуейр. «Ар адыгэ хабзэщ», – жагаш нэхьыжхэм. Вер-

ховнэ Советыр адыгэ хабзэкIэ зэхэткъым, жызылаи къахэкIащ, ауэ абыхэми фIэщ щашIыфащ апхуэдэ цIыху хабзэр къэралми зэримыхэрэмыр. Арати, Мыхъмуд еплэщIэкIыу къишэн хуей хъуащ. ЕплэщIэкI щыжытIэкIи, еплэщIэкIыщэртэкъым. Хабгъэзыхъмэ, тIэкIуи хэкIуэтат и ныбжыыр, илтэс тIошIрэ пщIым фIыуэ щигъуат. Зи къарури зи гупсысэри къэтыгъэншэу цIыху Iуэхум, лэжыгъэм етахэм щIалэ дыдэу къэзышэ куэд къахэкIыркъым, псом хуэмыдэу, адэ ящхьэщымыгъыжмэ. Апхуэдэ зыгуэру къыщIэкIынт ари щIэгувар. Арати, къуажэм яхузэфIэкIынтэкъэ, мор хыджэбз, мыр хыджэбз жыхуалэм хуэдэу, къуажиблым (районри зэрыхъур а къуажиблырат) щагъуэт нэхъ наIуэ дыдэхэм ящыщ зы кърагъэшаш. Мыхъмуд езыр зыкIи гугъу драгъэхакъым и фыз къэшэным, сыт щхьэкIэ жыплэмэ, арыншэми, пщIэрэ дзыхьэрэ къыхуэзыщI куэд дэст къуажэм, абы ищIыIужкIэ мопхуэдэуи къыщыщIэкIым, зыкъыхуэзыгъэгумащIэ кIэрыщIэныр и нэхьыбэж хъуат. Адыгэ мэкъумэшыщIэм игу ирихьыркъым зи наIунащхьи зи Iэбжбанэ-лэбжбани сэхусэплтэкIэ зэщIэцIэ-лыкIа хьэкIэхупс цIыкIухэр. Ахэр мэкъумэшыщIэм и дежкIэ номин гъэсам зыкIи хуэмейуэ, ауэ яфIэхьэлэмэту зэрэплъым хуэдэу, ягъэщIэгъуэн къудейуэ аращ – адыгэ мэкъумэшыщIэр зыхуейр и гур къэзыгъэхуэбэнрэ мэшщэдэж къыдыщIэзыбгъэжынрэщ. Мыхъмуди кърагъэлъэгъуар апхуэдэ хъупхъэу къыфIэщIри занщIэу арэзы техъуат. ИкIи хъуну къыщIэкIынт, хъарзынэуи къыщIидзат, арщхьэкIэ цIыхум зэIагъэхьауэ къыщIэкIащ (дэ езыхэр Iуэху зэIыщIэнкIэ дыIэзэкIейкъэ?!), хыджэбзыр зыщымыгугъыпхъэ Iэджэм пагъэплъат. Ар мыхъуамэ, къыдэкIуэнутэкъым: езым иIэ хъуакIэт щIалэ хэха. Ауэ и анэр депутатым къехъуапсэри темыпыIэжу къайхъулIа насыным щытхъупсыр тригъэжу щIидзаш. Абы и пхъум хуиухуэ жэнэтым данапIэ-дыщапIи, цIыху цIыкIур жыжъэуи зыхуэдзыхэ щIыхьлъаги, щхьэуней маршыни, унэзэлгыIух-IуэхутхьэбзашIи, ерыскъы хэплтыхьаи, тенджыз тIуащIэм къраха щыгъын лъапIи, лъагъуныгъэ щIэщыгъуэ Iэджи – псори хэтт.

– Ар иджы Верховнэ Советым щыхагъэхьакIэ, а къэхуьым къыкIыжынукуьым, къулыкъушхуэ защIэщ абы дяпэкIэ къратынур, езыри хъарзынэу партым хэтщ. Сэ псори къэсщIащ, – жиIэрт анэм. Анэ Iуш-Iэзэт ар. – Уи насыным кърихьэкIыпауэ, тхьэмадэ кIэрыщIэни уиIэнукуьым. Куэд щIащ абы и адэр зауэм зэрыхэкIуадэрэ. Зы анэжъ закъуэ иIэщи, ари лъэрызехьэщ, ухуеймэ,

мэзым гъакъуи пхъэ къегъэхъ, уэ къыпхуимыщлэххэ-
лами, езым и щхъэ зэрихъэжыфынуш. Лъэрымыхъ
хъупэм, уэ пхушлэхъанукъым гуащэ зепхъэну. Хабзэ-
щлэкъу жыкълэкълэм задэпщл хъужынукуым иджы.
Нысэ пщылл пщлэжккъым. Уэ щхъэхуэу ущытын хуейш,
ахэр къыбдамылбагъуу. Уэ унэ зепхъэнуш, хъэщлэ
лъаплэ къебгъэблэгъэнуш, уи ллым къыкълэблкъуэу,
уэри лэджэ къыпкълэблкъуэнуш. А псоми культурнэ
хуейш. Иджы узэрыпсэунур пщлэпхъэщ, си Нэху, уде-
лэ хъунукъым.

– Тхъэ сымыщлэ, мамэ, сэ а жыхуэплэхэр, флыуи
слъагъурккъым икълэ сцлэхуххэрккъым. Сэ сцлэхур нэ-
гъуэщлш...

– Жумылэххэ, а уэ пцлэхури сощлэ сэ. Ар иджыри
къэс хъуами, нобэ хъужынукуым. Сыт а туфлэ лъэбы-
шэ студентыж цыкълум уигъэлтагъуфын уи гугъэр?!
Иджы уэ цлэхушхуэ къыпщлэушщлэ, уи луэхур нэгъуэщл
хъуаш. Уделэ хъунукъым, бжеслакъэ! Лъагъуныгъэ дэ-
нэ уэ щыпщлэр? Дяпэкълэщ уэ лъагъуныгъэ щыпщлэнур.
Дунейр нэхъыфл мэхъу, клуэ пэтми. Дунейр зэрыхъум
удекълумэ, абы и флыгъуэхэми ухынукуым. Къыб-
гурылуэрэ ар?! Сэ уи насыпщ сызылтыхъуэр, ахъумэ
сысейккъым. Сэ сыщысынщ мыбдей, а уи адэжъым
сыбгъэдэсу. Плъэгъуаш абы уэ къыпхуищлари сэ къыс-
хуищлари! Ара насыпу уэри узыхуейр? Нтлэ, армырамэ,
сэ жыслэм едалуэ. Абы зыкълэ зыкъомыгъащлэ, и луэху
хэлтыжыххэккъым: аракъым ллы дэкълуэр.

Щызэгурымылуэкълэ, Клуэсэринэ гыгуэрэ щлэкълы-
жырт, зигъэпщкълурт, гузавэрт: «Сыт сцлэнур? Мамэ
жылэм семыдалуэрэ, си насыпыр къутэмэ, сэдалуэрэ, сэ
сфлэфл псори сфлэкълуэдмэ... Дауэ сыхъуну?»

Сытми, дунейр иджыри зи пщлэхъэплэ-нахуаплэ
хъыджэбз щлалэм и щхъэр ягъэунэзаш, зи луэхури зи
мылуэхури еныкълуэкълуэрэ. Арати, псори зэрыхъун
хуейм хуэдэу зэфлэкълэщ. Клуэсэринэ игъащлэм имы-
цлэхуа щлалэ хамэм, нэхъ пэжу жыплэнумэ, щлалэж-
тэккъым икълэ, ллы хамэм къыхуашаш. Ауэ сыт къызы-
хуэзар, сыт хуэдэ жэнэт зи бжэ къыхуэзлуахар? Уна-
гъуэм къызэрихъэу зыщлэидзар дагъэ флыщлэжъым,
пхъафэм хуэдэу, зэщлиуа щыгъын флей жыпщлынырат,
ахъумэ жэнэт хуэмэбжъымэ лъэшкъ щылэтэккъым. Анэ
гумащлэм зыщигъэгугъа флыгъуэхэр къехъуллэнклэ ауэ
жыжъапльэуи къыпфлэщлыртэккъым. Цлэхухэми къы-
зыпхагъэлукулэу хуежъат: «Алэ, уэлэхыи, къулыкълушхуи
кърамытын абы: Верховнэ Советымрэ къулыкълумрэ
луэху зэхуалэккъым. Къратынуми, занщлэу къратынт?»

Абы и депутат к'алэныр иг'эзаш'эрт, сессие зэхуэ-
сыхук'э, к'уэрти лэ илэтырт, к'эк'уэжырти тракторым
тест. Мых'муд езыр хуеиххэтэк'ым, к'ратынумик'л.
Зыхуейр илэт: г'ятхэм к'эхуэбэж щ'ым и бах'эр, анэ
быдзышэм хуэдэу, лэф'лу к'ыщ'лих'эрт, абы елэжырт,
нэх'ыщх'э щ'ылэу и ф'лэщ пхуэщ'лынутэк'ым. Ек'уэ-
кл'аш апхуэдэурэ илг'эс зыт'луши пл'ыи. И пл'ал'эр
к'эсри, Мых'муд депутат к'алэнхэр щ'х'эшахыжащ.
К'уэсэрини анэ делэм к'ызырег'эгуг'а ф'лыг'уэхэм
пэмплэжэу и плэ ит'лысх'эжащ, х'ун хуэдэт: и ц'ы-
хубз к'алэнхэр, щыг'ын ф'лей жыщ'лынри абы хэту,
лэдэбрэ лэк'уэл'гак'уэу иг'эзаш'эрт. Ауэ фал'эм из х'уа
нэужэ зы тк'уэпси хэпк'лэж х'урк'ым – к'ыщх'эпрож.
Апхуэдэщ ц'ыхупсэри: ишэчыфынур ишэча нэужэ зы
маш'лэми к'ыщприг'эудыжынк'лэ мэх'у.

Апхуэдэ зы маш'лэу к'ыщ'лэк'л'аш сом щ'ыхуэр. Аб-
деж к'ыщыщ'лидзаш К'уэсэринэ к'ызыл'ых'эн.

Дг'эзэжынщ иджы аргуэру К'уэсэринэ зытет ав-
тобус к'эувыл'эплэм. Жыжэк'ым ар, километрищ-
пл'ыщ дэл'ыр. Япэ узыхуэзэ к'уэажэ г'унэг'уараш. И
анэм хуэтх'эусых'эну и дыщым к'уэжати, иджы к'эк'-
к'уэжыну автобусым еж'эрт. Абыи нэх' маш'лэ иг'э-
выртэк'ым. Гузэвэг'уэр тел'ят, гупсысэрт, ищ'лэнур
имыщ'лэу. Тх'эусых'эныр хуэмыфаш'эу жыт'л'аш: тх'эу-
сых'энуи аратэк'ым – ечэнджэщыну арати, к'ыжри-
л'эхэм егупсысыжырт, г'уэугум здытетым. (Апхуэдэ
зэmani к'ыбдэхуэжэу щыбг'уэтынууц ди автобус к'эу-
выл'эплэхэм). «Зэ умыш'л'аш'лэ иджыри, бэлых' дыдэ
мых'уми, узыдэпсэу х'ун зыгуэр к'ыхэк'лынклэ х'унуц.
Мых'уххэмэ, ит'ланэ ук'ык'лыжынщ, сыт щыг'уи бг'уэ-
тыжынщ апхуэдэл', умыгузавэ абы щ'х'эк'лэ», – к'ы-
жрил'ати, нэх'ри гуит'л'х'ыит'л' х'урт.

«Сыт насыпыншаг'э?! Зэгуэрым сик'лыжын му-
радыр зг'эпщ'к'уауэ дауэ сызэрыдэпсэунур? Си гур
зг'эат'лыгышпэу зык'ызг'ээнэнууци, хэт ар зыхуэшэ-
чынур, япэ к'ыхуэзэм к'ыг'ащ'лэрэ к'ыщыдых'эш-
хыжу? Абы и зак'уэк'ым зыщыдых'эшхыр, сэри си
щ'лыбаг'клэ к'ысшыдых'эшхуу к'ыщ'лэк'лынщ жылэр
мо ах'мак'э емыщ'лэ-ф'лымыщ'лэж'ым и зэранк'лэ! Де-
лэш ар, делэщым ямыш'эми: езым к'ылэжэ дыдэри
зыхуэдизыр ищ'лэрк'ым, к'ратыламэ к'ыл'ех ах'умэ.
Даш'э псори пхуатхар, зори – ищ'лэрк'ым. Мис, мы
к'ызатараш, жи. Апхуэдэ щ'ылэ? Маш'лэм к'аг'ащ-
ц'лэрэ ар? Сом щ'ыхуэр-щэ, сом щ'ыхуэр? К'уэажэ ауан
х'уаш ар, Мых'муд фак'ырэ мэл'ых'уэ жалэри мэ-
дых'эшхыжхэр. Тумэниш'л' х'унуц абы а сом щ'ыхуэм

тригъэкIуэдар. Ар губзыгъэ? Сэ фIыуэ слъагъуну и ужь ситакъэ ар? Фызым ищIэн хуейуэ сыт къэзгъэна? Сыпэпсэлъэжакъым, къаугъэ ещIэкIакъым – езыращ мыхъур. Зэзэмызэ жыслIами, бэюу, жиIэмэ щызгъэ-тыжаш. Аращ ищIэххэр: бэют иджы, жиIэмэ, зэфIэкIаш. Пэжщ, езыри къызэныкъуэкъуркъым ар сэ – и дуней тетыкIэжыращ схуэмышэчыр. Абы дауэ уи-гъэпсэун, жылэм уащIыхъу?! ИтIани... итIани сыт ещIэн? Алыхъым къыстрилтыхъаш, сидэпсэунщ зэрыхъукIэ, икIыжын Iуэхуи зесхуэнкъым. Зым нэхърэ зыр нэхъыфIыжу къыщIэкIынщ ахэр псори», – зыхуи-щIыжаш унафэ KIуэсэринэ.

Автобус къэувыIэпIэм цIыхур тез хъуат, ауэ гуны-къуэгъуэ зиIэ фыз щIалэм зыри илъагъуртэкъым, еп-лтынуи хуейтэкъым. Щхъэжагъуэт. ЦIыху нэщхъыфIэ илъагъумэ, занщIэу и гур къыхэхузыкIынут. Абы хэту и щIыбагъымкIэ къекIуалIэри и нэр зыгуэрым къыщиу-быдащ. ЗриIуэнтIыхъаш, зигъэзаш, арщхъэкIэ хъур-тэкъым, икIи къыхуэщIэртэкъым. ИтIанэ щэхуу къыб-гъэдыхъар къилтэлъ-дыхъэшхуу къелътэтэкIри и пащ-хэм къыхутащ.

– АIе-ей, уэра ар, Къарэ? – къэуIэбжъаш KIуэсэ-ринэ.

– АIей, сыту фIыщэт! Дунейм утетыхьххэ? МащIэ шIа сэ уэ узэрызмылъагъурэ? Сколько лет, сколько зим? ЛIы дэкIуэ жыхуалэр уи фIэшпынэ хъуаи уэ. УкIуэды-паи! – къакъэ-пщIыпщIырт Къарэ.

«Ари насыпыфIэш», – къыхэхузыкIащ фыз щIалэм и гур, зэкIэлтыгъэпIащIэу.

Цыджаным хуэдэу, хъыджэбз фIыщIэжъ цIыкIуу щытар иджы икIи мышшэрыщэу икIи мыгъур дыдэу фыз фIыщIэшхуэфI хъуат. И Iэ ижъым дыщэ Iэлты-нитI, сэмэгум – щы, мыщIэ исуи имысуи Iэрыгът, езыр зэщыхуэпыкIат, хамэ хэку щыгъын хэплтыхъакIэ, и Iэбжъанэхэри кIэрэхъ телъыджэ гуэрхэм къиплът и лъэбжъанэхэри хъэмкIутI хъуам ещхъу лат. И Iупэхэр помадэ плъыжъ IувкIэ апхуэдизу IурилыкIати, адыгэ-хэм зыгуэрым ирагъэщхъым хуэдэт. Ауэ апхуэдэр зра-гъэщхъ хабзэр сэ схужыIэнукъым: алыхъым дыщи-хъумэ цIыхубз нэмышлътми цIыхубз губжъми. Дауэрэ замыщIми, фIыуэ укыалъагъумэ нэхъыфIщ абыхэм, жагъуэгъу пхуэхъу нэхърэ.

ЖыпIэнурамэ, цIыхубз наIуэт, и нэкIури фIыщIэрэ цIууэ, и Iупэри плъыжыбзэрэ цIууэ, мастэнэбдзым къызэрыфIэчам хуэдэу, зэгъэпэщауэ. Европэм бгъэ-кIуами, укIытэжыныфэ теттэкъым. KIуэсэринэ щэху

цЫкІуу езым и Іәхәм епІтыжащ, и шхәм мыгъуагъэ хуихъыжащ: шыгъын фІей пхъашэжъхэр ижыщІурэ зэщІэчати, Іәбжъанэлачэт, пхъашэт. «Сыту зэ къэмысрэ мы кІуэцІрыхун автобусри», – нэхъри пІащІэ хъуат ар.

– Сыт, КІуэсэринэ, сыту Іейуэ зупІтыхърэ, упІащІэрэ? – гу Ігытащ абы Къарэ.

– СыпІащІэ дэнэ къэна, схуэхъыжыркъым. Сыхъэ-тым щІигъуащи сытетщ. Ігъэсу сыкІуэжыным сынэсащ.

– Апхуэдэу ухуэмыпІащІэ а уи щауэм. Ар зы щІыпІи кІуэнукъым. НэхъыбэІуэурэ зэбгъажъэу егъасэ, итІанэщ абыхэм нэхъыфІу укъыщалгъагъунур.

Ар щызэхихым, дзэ уз къыхэлъэда фІэкІ умышцІэну, КІуэсэринэ и нэгум зихъуэжащ. Зыри жиІакъым, зыхуэмей гушыІэу зыщхъэщигъэІукІащ.

– Бэлыхъыр зытемыхуэн ди «Волгэжъри» зэІыхъащи, хузыщІэнэжыркъым. Дыгъуасэ Долинэ нарзаным дыщІлати, къыщыщІар сщІэркъым. Гришэ абы епэщэщу къэзгъэнащ, – къыпищащ адэкІэ Къарэ, – сэри сыкъыдэкІащ, семейжэу, сфІафІкъым зыгуэрым сэжъэн. КъыскІалгырекІуэ, хуеймэ.

– ПщІэжрэ, Ринэ, ди школ илгъэхэр?! – къыщІигъуащ аргуэру, иджыри къэс жиІахэм зыкІи пымышцІауэ. – Ту куэдЫуэ зэхэтщІыхъу щыта! ПщІэжрэ, Мушар джэдыкІэ шкІумІыр щедгъэпІытІар? Хуэфащэр етщІлатэкъэ абы? Зэрыотличникым шхъэкІэ, езыр псом нэхърэ нэхъыфІу, нэхъ губзыгъэ къыфІэщІыжауэ, зи пэр уафэм ета щІалэ пагэм фІуэу зедгъэцІыхужатэкъэ? Сэ апхуэдэхэр слгъагъумэ, си огоным мафІэ къыщІедзэри, схуэшэчыркъым, тхъэ. Хуэфащэт ар абы. Уэ, хуэкъутэнущ, жыпІэу, сэ, хуэкъутэнукъым, жысІэурэ къэдгъэгубжъри джэдыкІэ фар едгъэпІытІащ; и шхәм хуигъэфэщэнт абы ІәпитІкІэ джэдыкІэ хуэмыпІытІыну?! Ар ауэ джэдыкІэ къызэрыгуэмыкІри ищІакъым а делэм. МахуищІкІэ дыху сабынкІи дыхукІи итхъэщІыжащ и Іэр, – дыхъэшхырт нэщхъыфІэу Къарэ. – ЗэманыфІт ахэр. Апхуэдэ зы зэман къытхуихуэжащэрэт иджыри. Сэ сщІэнт дянэкІэ лІы дэкІуэкІэ.

Пэж дыдэуи КІуэсэринэ и дзэр къеуз къыфІэщІыжат, ахэр щызэхихым, арщхъэкІэ хуейтэкъым зыкъригъэщІэну.

– Уэрат ар езыгъэпІытІар. Ахъумэ сэ лІот?..

– Хъэуэ, Ринэ, уэрат, именнэу уэрат ар щІипІытІар, уэ хуэмыхуфэ зрыуимыгъэплтын шхъэкІэ. Уэ зырат абы зрипэсыххэу а школым ныдыхъэр.

Автобусыр къэмысурэ, Гришэр къыІулгъэдащ.

«Волгэж» жыхуилар сыджым кыызэрытекIа кудейт. Гришэри и фызым ешхыркъабзэу зэгъэпэщат, Iэлтын пIащитIи Iэрыгът, кыызэрыгуэкIыр тхэкIумэ тхэгъу зэрыхуимылт кудейрт. Лыр кыикIри и фызым маршынэбжэр хуIуихаш, дипломатышхуэ иригъэтIысхэ хуэдэ. Къарэ кьелтэIуа щхэкIэ, KIуэсэринэ яхуитIысхэн идакъым, ди гъуэгу зыкъым, сэ нэгъуэщI щIыпIэкIи сыкIуэнущ, жери.

— НтIэ, адю, — кыищIыжащ Къарэ и Iэр, маршынэм кыришиикIри.

«Ту и насып апхуэдэлI зиIэм», — ауэ KIуэсэринэ щхэухуимыту кыифIэуша а гукъэкIым, IэфIыгъэ мыхъуу — IукIи зыхищIэн кыищыхъужу дыджыгъэ гуэри щIэлът. Езы дыдэми белджылыуэ зэхигъэкIыфыртэ-къым а гъащIэ дахэм ехъуэпсэн хуейуэ, ехъуапси мыхъуну кыищIыфIэщIыр. ФэкIэ зыхищIэ хуэдэт, абы хэлэбэмэ, а хъуэпсэгъуэ дахэ къомым ящIакъым къэзыгуцIэпIын гущыкIыгъуэ гуэр, джэдыкIэ шкIумпIым нэхрэ нэхъ Iеижу, кыищIэкIыну. Ди зэманым хабзащэкъым цыхубз щIалэр апхуэдэ гупсысэхэм хуэкIуэныр, KIуэсэрини езым и акъылкIэтэкъым а и псэ щытыкIэ дыкъуакъуэр зэригъуэтар — и нэгъу кыищIыхъэрт зэрыцIыкIурэ зыщIапIыкIа дуней тетыкIэр — и адэр, хэбгъэзыхэмэ, иджы зыбгъэдэс лIыри. KIуэ пэтми, таучэл зытрищIэнур имыщIэжу, дыкъуакъуэ-дыкъуакъуэ Iей мыгъуэ хъурт и гупсысэр. Езым хуэдэхэм ешху щимыгъэпсэуфкIэ, абы ищIыIужкIэ и щIыбагъ кыигъазэмэ, псори кыищыдыхъэшху кыифIэщI хъуауэ — дауэ апхуэдэ лIым зэрыдэпсэунур?! Сыт хъуапсэ зэпыту и гъащIэр щигъэкIуэдынур? Ар белджылыт икIи гурыIуэгъуэт — кыгурымыIуэжыр зэхъуапсэрат. Къарэрэ абы и лIымрэ — арауэ пIэрэ, апхуэдэ гъащIэу пIэрэ зэхъуапсэр? Мис арат езыми имыщIэжыр, мис арат гугъу зыдехыр. Арамэ, сыт абыикI и гур щIыщыкIыщтэр, хыхэмэ, бамэ Iей хэувэн хуэдэ? «Хъэуэ, сыделэщ сэ: нэ зиIэм елтъагъу хэт псэуми. Мис ахэр мэпсэу!»

* * *

«Куэбжэжыри зэпкърыхупэнущ, абы фIэкIмэ. Си щхэр щIэузын хуэмейхэм зезмыгъэлIалIэу, ар зэпкърызукIэжынщи нэхъыфIщ си сменэ кIуэгъуэр къэмысу, — хуеплгъэкIащ Мыхъмуд зыбгъурыс пхэщIыфэ пхэбгъуу зIулIа и куэбжэжым. Ар зеиншафэу къа-

хэщырт псоми: адреихэр хьаршцлэrrэ тхыпхьэщцлы-
пхьэу зэпкьрыгьэва икци лэч тэрэфарэкцэ зэхэлыкцы-
жа куэбжэхэт. — Дауэ сэ арэзы кьысхуэхьун Кцүэсэринэ,
мо гьушц куэбжэ гьэщцлэрэщцла льягэхэм кьыдэкцымрэ
дыхьэжымрэ ильягьуу? Захуэщ си щхьэгьусэр: мыхьэнэ
кьыкцыркьым си цүэхум. Мыхьэнэ сицэкьым сэ: солажьэ-
солажьэри абыхэм сашцыхьэн хуэдэу схуригьэкьур-
кьым, си кцэм теспцэмэ, си щхьэр кьыщцлэщ, си щхьэм
теспцэмэ, си кцэр кьыщцлэщ. Сыт хуэдизрэ ухуейми ецэ,
машцлэщ уелэкцэ пхуэщцлэнур. Ара хьунщ — щхьэж езым
и гьашцлэ псыхьуэ ицэжу кьыщцлэцынщ, абы кьыдэмы-
кцыфыну», — дыхьэжащ Мыхьмуд, цэмэпсымэрэ гьушц
цүнэрэ кьыдихьуну. Арщхьэкцэ здэкцүэнум нэмысыжу,
маршынэ гуэр кьыцулъядэри зэкцэлтыгьэпцашцэу и
гьушц кцыргьэ накьырэмкцэ кьэджаш. Ар автобус фур-
гон ццыкцүт — лэч цлэыжькцэ нацүэ дыдэу тетхат: «пром-
быткомбинат, ремонтбыттехника». Щцалитц кьыкцаш.

— Фэра дыкьезыджар, холодильник щцыжын хуей-
уэ?

— Дэращ, дэращ, фыкьеблагьэ, — гуфцаш Мыхьмуд,
куэбжэри цүихаш. — Фыкьыдыхьэ, маршынэри кьыдэв-
гьыхьэ. Арэзыныгьэ зыхихын цүэхуфц кьехьулцэ кьы-
щыхьуаш: «Алыхьым и шыкурщ, хьун хуэдэ зыгуэр
кьызэхьулцэми! Зи мыхьуми, Кцүэсэринэ кьыгьээзэж
хьужыкьуэмэ, зыгуэркцэ арэзы кьысхуэхьунщ». Арат и
цүэхур зытеухуар — и бынунэ арэзы ищцын, и цэнатцэр
хьэлэлү игьээщцлэн, ахьумэ зыми ефыгьуэнутэкьым,
зыми ехьуэпсэнутэкьым: ишхынкцэ зыгьэнщцырт,
ицэмкцэ арэзыт. Щцалитцым цэкцүэлъякцүэу кьрагьэжэ-
жьаш «Полюсыр», щцэфцлэцэ утыкум кьрагьэуващ. Зэ-
папцлэыхьщ-зэпапцлэыхьри щцлэдащ ремонтым.

«Уэлэхьи, сэ тракторыр зэрысщцлэм нэхьрэ нэхьы-
фцыжу ящцлэм мыбыхэм я цэщцлагьэр. Ирагьэджа хьунщ
фцыуэ. Иджы фцыуэ ирагьэджэ. Дэ лцэ, дэ? Дыхьэкцыжат
щцлэныгьэми культурэми», — жилэрт Мыхьмуд игукцэ,
щцлэлэфцлитцым ящыгуфцыкцыурэ.

Щцалитцым зыми щэч кьытримыхьэу холодильник-
ным и куэтэнхэр кьрахаш, зыгуэрхэр паушцлэщ,
зыгуэрхэр пацужаш. «Сыту щэрыуэу цэбэхэрэ, сэри хэс-
щцыкцыу цытамэ, аратэкьэ, абыхэм хуэдэу, ахэри гугьу
езмыгьэхьу. Цыхум цэщцлагьэ куэд илэн хуейщ — егуп-
сысырт трактористыр, — сэ сицэр цлү кьудейщ — тра-
кторымрэ комбайнымрэ». Кьыфцэщцырт абы кьрихьэлцэ
маштерхэр зыхэмызэгьэн щымыцэу, я цэбэкцлэмкцэ, ап-
хуэдизкцэ цэпэ сысыныгьэ лэапкьы цэнкуныгьы яхэ-
мылгьу холодильникным ецэзэхэрти. Зым цэкцэ ищцлэм и

мызакъуэу, адыгэ фыз Iээхэр сымаджэм зэрытебжэм ещху, жьэкIи зыгуэрхэр кьиIушэщырт.

Мыхьмуд къызэрыфIэщIымкIэ, абы холодильникым и дертхэр, ар къыдзэыгъэкIа заводым и армуугъэхэр зэпкърихыу арат, зэгъуситIми я IэщIагъэр – я Iэзагъэр зэтэхуэн щхъэкIэ. Абы щыгъуи трактористым лэкъумым хуэдэу тхъуэплъ и нэкIу гуапэ хьэлалым гуфIэгъуэшхуэрэ арэзыныгъэрэ кърихырт. АрщхъэкIэ щIалитIым абы дэнэ гу щылъатэнт, езы дыдэми щхъэ-прыплъхэрт – пагэхэт, унагъуэр зей лIыр Iэнкун къащIыжу.

Сэ сщIэжыркъым Мыхьмуд и шыфэлIыфэкIэ фэзгъэщIыхуами, ауэ иджыри зэ и гугъу тщIыжынщ абы. Ар икIи лышхуэ дыдэкъым икIи цIыкIукъым – инагъ игъуэрэ, щIым быдэу тетщ жыхуаIэм хуэдэ, теплъэрэ иIэщ. И Iэпкълъэпкъ псори къарукIэ лэжъэным хузэщIэлъхъа фIэкI умышIэну лъэщыфэ зэкIуж тетщ. Нэсауэ лIы Iэпкълъэпкъщ: къару лыпцIэ фIэкI, лей лъэпкъ кIэрылкъым, и ныби къежъэнукъым, бгы быхъуи хъунукъым игъащIэкIэ. ЗэфIэкIэжахэмрэ хуэмыхухэмрэ я щIыкIэу, и Iэпкълъэпкъ псори зэдимыгъаэми, дэтхэнэ и зы пкъыгъуэри, шарниркIэ хэщIам хуэдэу, тэмэму егъэлэкIуэлъахIуэ. Езыр къамылыфэ-тхъуэплъщ, нэгугIэщ, хьэлэлэу къоплъ и нэ гъуабжитIым зыхыуагъащIэ а цIыхур бзаджагъэми хьэрэмыгъэми зэрыхуэхей къабзэр. Къэгубжыгъуейщ, ауэ и жагъуэ щIыгъуафIэщ: зэгумыш щIыкIэ гуемыIур, пщIыр, хьэрэмыгъэр гуауэ щохъу. ЩIалитIым холодильникыр ящIыжри блыным ирагъауэвлIэжащ. Ягъэ-зэщIат я къалэныр.

– Иджы сыхъэтитIкIэ зэпымычу гъэлажъэ, дэмылIами, – жиIащ зым.

Холодильникым и моторыр арыншами лажъэрт сыт щыгъуи, щIыIэ къитыртэкъым ахъумэ, ауэ иджы нэхъри нэхъ Iэуэлъауэшхуэ ищIу, тракторым хуэдэу, лажъэ хъуат. «ФIыуэ ящIыжа хъунщ, мэлажъэри», – гуфIэрт Мыхьмуд. Арэзы хъуат.

– Мы тхылъым Iэ тедзэ, зэрытщIыжамкIэ – кы-хутрилъхъащ тетрадъ гуэри.

– Ахъей тездзэн. Фи фIыщIэри истхэнщ, фыхуеймэ.

– Хъэуэ, фIыщIэ итхапIэ илэкъым абы. Iэ тедзэ къудей.

– Дапщэ щIыжыпщIэу фэстынур?

ЖыхуаIар гуфIэжу яритащ, фадэбжъэ уаси яхушIи-гъуащ. Абы и ужькIэ хуабжъу нэфIэгугIэу, и гуры-фIыгъуэжъ гуэрхэри къэщIэрэщIэжауэ я куэбжэр зэп-

къригъэбыдэжаш. «Иджы Ринэ Іәпэ закъуэкІэ Іуихы-
фынщ икІи хуищІыжыфынщ ар», – щІагуфІыкІырт и
пашІәкІәм, куэбжә ищІыжам еплъурэ. (Ринэт и фызым
зэреджэр. Ринэ – арат и гъэфІэгъыбзэр. Ринэ, жиІәмэ,
и гум ІәфІ къышщыхъурт, и щытыкІәкІэ тәфәтеләфыр-
тәкъым, ахъумэ фІы дыдәу илъагъурт, и фІәнци хъур-
тәкъым абы къымыгъэзэжыну).

И сменэр къәблагъәу хуежъати, ләжъакІуэ кІуәнү
зыгъэхъазыру дзәпә уәрәд цыкІуи:

Уә упәгәм сыерыщкъэ,
Ерыщәгъри къызобәкІ,
Лъагъуныгъәм уезгъәщІынкъэ
НәгъуәщІ щІаләхәмкІэ уемылтъәкІ, –

къришу здәщытым, КІуәсәринэ къыдыхъэжаш. Лпыр
и фызым гуфІәжу пәжъа щхәкІэ, щІагъуәу къеплтъа-
къым. ЗанщІәу и ләгъунәм щІыхъэжри и щыгъыныр
зрихъуәкІащ. Махуә къәс щІәнтІәм зәрыдәт, зәрыдәс,
зәрылажә бостейр щитІәгъащ, чәсыргей кІәпхын къуә-
лән цыкІури зыІуилъхъэжаш.

ЗәрызагъәщІәращІә щыгъыну щыІәм нәхърә а
фыз фәщә дыдәм нәхъри нәхъ гуакІуәж ищІырт лы
зилә цыхубз щІаләр. Абы щхәкІэ, лымы апхуәдә
щыгъыныр нәхъыфІу илъагъурти, гуфІащ «сә сфІә-
фІыр щитІәгъащ, икІыжынукъым, зыкъызымыгъащІә-
ми, езыри сә къысхуейщ ар», – жери. Езым зыри жимыІә
щІыкІэ, хуейт и фызым гу лъытәну холоди́льни́кыр
зәрыригъәщІыжами, куэбжэр зәригъәбыдэжами. Ар-
щхәкІэ КІуәсәринэ гукъыдәж иләтәкъым, езы дыдәри
къылъагъуну хуәмейт. Хуәмейпәми, дәнә кІуәнт гу лъы-
мытәу? ПщәфІәпІәм къышщІыхъэжым, тракторыжъ
моторым хуәдәу, лажә холоди́льни́к Іәуәлъауәр и тхә-
кІумәм къеуащ.

– Сыт мы холоди́льни́кыжъ къутари щІәбгъәвур? –
щІәупщІащ ар мыарэзыуә.

– Къутақъым ар, Ринэ, езгъәщІыжаш, щІәрыпсщ, –
фІәфІ хъуат къызәреупщар.

– Хәт зыщІыжар?

– Промбыткомбинатым щІалә хъарзынитІ къикІри
тхуащІыжаш. Сә звонит сщІауә щытыгъакъә?

– Мыр сыт-тІә, мыри? – жиІащ фызым холоди́льни-
кыщхәм телъыр къищтәри.

– Ар гъәщтылгъәм и щІәращ. Ар сәри дәслъхъэжы-
фынущ, – къыліхаш.

Хо́лоди́льни́кым и бжәр Іуахмә, уә дә ди тхә, хуа-

бейр кыдех, щтыну дигъаува псыр кыкыуэлыным нэсащи, бахъэр кышхъэщех. Абы ищылуужкыгъэ гъэщтылтэм и щлэр дигъэлгъэдэжыну хуежъэри, ари худыхъэжыркыым, иккы дыхъэжынукукыым, и щлэлтэныкыуэр бгырумыуищыкылауэ. Зэлзэфызыр кыуэлэбжыщэри, я жъэхэри гурыхужащ. Ккыуэсэринэ ауэ щыт шэнт щхъэгум ехуэхаш, и лтэнкылаплэри игури щлэхуауэ. Мыхымуд и дежккыи удынт ар, ауэ абы кыехъэлгъэккыи нэгъуэщт. Еплгырт и плэм ижыхъауэ, гын кыудейуэ щыс, зи нэпсыр кызыфлэккыуэ и фызым. Я гуэху мыщлагыуэр езым нэхъи аргуэру зэрызэлгыгъэхъар и гум псэ гугъуехъу телът. Тгури хъэлгъэу гупсысэрт, кышщыгупсысэри лтэныкыуэ зырызымкыт: Ккыуэсэринэ – иккыгуи щлэхыгуэ хуит зэрыхъужын, Мыхымуд – и фызыр кызэриуэлфгыжын. Арщхъэккыгъэ лэмал илэжтэкыым а тлум я гурылт зэтехуэжыну. Гъашлэм кызэригъэпцлэм ищылуужкыгъэ, Ккыуэсэринэ хуейтэкыым жылэ ауану щытыну. Езым хуэдэхэм ягъуэтыр имыгъуэту, атлэми, и щылабэгъ кыгъазэмэ, цыхур кышщыдыхъэш кыфлэщлгу хуэхъэжынутэкыым афлэккы апхуэдэ щытыккылэр. «Сыт хуэдизрэ ар пшэч зэрыхъунур?! Сыт иджыри сэ сызыщыгугъ хъуну кыэнэжар? Зэ сыделэщ, тлау сыщыуэщ, сыт хуэдизрэ цыхур щыуэн зэрыхуейр? – егупсысырт ар и гуэхум. – Си анэм жи лэм сыщедэгуам япэу сыщыуаш! Си щлалэгъуэр мыулэнцл щыккыгъэ, нэхъ пасэу сызэрыбгъэдэмыккыжар етгуанэ шыуагъэт. Ллэ иджыри сызэжъэжын хуейуэ хэлгыжыр ди гуэхум? Мыра, хъэнитккыгъэ кызынэщлгу мыбдей щытыра си гъашлэ псори зытезгъэккыуэдэн хуейр? Хъауэ-тлэ, кыгъэлгъэгуаккыгъэ абы и мыхъэнэр здынэсыр! Ауан дыхъэшхэну дунейм тетын хуейуэ кыгъэшлгу цыхуш мыр. Хуэмейми, езыр ккыуэрэ пэт хоувэ ауаным, гъэпцлагъэм. Япэ хуэзэм кыгъэшлгъэн хуейуэ араш и натлэр. Выхъым – жэмкыым. Делэ флэкхъщ. Игъашлэм хэт илгъэгъуа апхуэдэ телгыджэ – холодольник иригъэшлгыжмэ, пэшхъэку хъууэ?! Дунейм теткыым ар кызышщыщлгын, мы сэ си ллым флэккы. Дыхуынщи нэхъыфлщ, хэмыккыуэтащэ щыккыгъэ. Сэ иджыри сылейкыым, дяпэккыи язгъэлгъагыуищ а кысщлэнэккыгъэжахэм сэри цыхухъу згъэлгыфрэ сымыгъэлгыфрэ. Сыхуейкыым депутаты ударники. Си натлэм изуккыгъэн сыдэллэн флэккыгъэ сыдэмышсэунэм?! Мес, Къарэ и лгыр иккыи ударниккыым, адрейхэр шылажъэм и деж, и лэр и жышым кырихыххэкыым – кыэрал амбарым и гуиуиуыбзэр лэпэ заккыуэккыгъэ егъэккыгъэрахъуэри дэтщ. Еплгыт и псэуккыгъэм! Хъуищ ар иджы, ккыгъэ гуэр илэн хуейщ», – зытемыккыжыну таучэлър ищлэщ Ккыуэсэ-

ринэ. Пэжт абы и гугъэри: а цыхубз цлалэр, иджыри мыйей дэнэ къэна, нэхъри нэхъ хуэапсэгъуэ хуэат. Пудри, помади, косметики, маникюри – дахагъэм зэрелэзащлэ лъэпкъ епхъэллэ хуэнутэкъым, езыми зрихъэллэртэкъым, апхуэдизклэ езы природэм гуаклуэ зэклуэж къабзалкъабзэу къыгъэщлэти. И нэхэм къащлэх сырымэри зыкли нэхъ махэ хуэатэкъым. Зикл, дэтхэнэ цыхухуэ щхъэхуитми лэпэ хурешлэ закъуэт – игъуэтынут лы. Сэ згъэкъуаншэркъым ар, Мыхъмуди игъэкъуаншэртэкъым, и нэр кърищлэ а псори къыжримылэпэми, ищлэжырт и фызыр зэгупсысын хуейр, и лажьэр – зыми пэмыхуэ лы илэныр дэтхэнэ зы цыхубзым и дежкли зэрыпудыгъэр. Итлани и гъащлэ сурэтыр, и дуней тетыклэр зэрихуэклыну, зыгуэрклэ иригъэфлэклуэну хэтэкъым: и флэщ хуэртэкъым цыхум къыдалъхуа хъэлыр зэзыхуэклыфын дунейм тету. Гукъеуэ имыщлэ а зэрыщыту къишэчмэ, арат зыхуейр.

– Уи жагъуэ умышлэ, Ринэ, абы щхъэклэ. Къэтцэхунщ щлэрыпсу, – жиалщ.

– Дапщэ мыбы ептар, цыхыжыщлэу? – еплъащ Клуэсэринэ и лым.

– Зикл куэд естакъым. Езым и уасэм и лыхъэ пллани хуркъым, хъуми аращ, – жиалщ Мыхъмуд. Щыхъэшхыныбжъэ уаси зэрыщлэгъуар ибзыщлэщ.

– Егъэщлыж-тлэ ар зэптам. Уэ псом нэхърэ унэхъ делэну тхэ плуа?!

– Ар хуэнуткъым, Ринэ, сэ лэ трызагъэдзащ ящлыжауэ.

– Квитанц къуата?

– Квитанци къызатакъым. Сэ дауэ яжеслэнт адыгэ щлалэ хъарзынитлым, квитанц къызэфт жыслэу, дзыхъ яхуэзмышлэ хуэдэ?

– Ауэ жызолэ, ахъумэ ухуеймэ егъэщлыж, ухуеймэ, къэщэху, узэрегуаклуэщ. Сэ зыкли сыхуеижкъым абыхэм. – Уэрэ сэрэ ди луэху зэхэлтыжкъым нобэ щыщлэ-дзауэ.

Цыхубзым и нэпсыр къыщлэж щхъэклэ, и таучэлыр быдэт. Етлуанэ махуэм Клуэсэринэ судым клуащ развод заявленэр ихъри. Мыхъмуд къегуэуа а махуэ хьэлтэм и ужьклэ зы мазэ дэклижауэщ нэчыхъ къутэж судыр щызэхатар. Клуэсэринэ заявленэр щихъам, плалъэ къратат, иджыри зэ гупсысэжынхуэ, чэнджэщэжынхуэ, зэгурылуэжынхуэ. – Фызэклуэ заявленэр фэ фи лэклэ зэфлэфтхыжыным дыпэллэнуэщ дэ, – къыжралат. Судхэми яфлэфкъым нэчыхъ якъутэжыну. Абыхэм ящлэ, зы бынунагъуэ къутэхуклэ, кърал луэхури об-

пшество зэхэтыкIэри зэремыфIакIуэр. АтIэми, Мыхьмуд псоми к'аацIыхурт, депутату пыхахыг'аам Iэ хуалэат, и лэжыпг'эмкIэ пчыг'уазэхэт. Я фIэщ х'уртэк'ым абы физ п'емиызэг'ын пх'эусыг'уэ иIэу. Арпх'экIэ KIуэ-сэринэ идак'ым заявленэр к'ыпIихыжыни лIым дэп-сэуни: пIэхыIуэ хуит х'ууэ и г'аацIэр пIэрыпIэу иухуэ-жыным хуэпIащIэрт. Арти, судыр зэхэтащ, дэтхэнэ зы судми хуэдэу. Суд пIапIэ залыпхуэр к'абзэлг'абзэ ткIииг'э хэлт'у зэлтылхат, пакIуи к'ыхуэттэк'ым, лейкI кIэрылтэк'ым. Зал жьантIэм и бг'уаг' псори иубыду зы метр нык'уэ зи л'агаг' дапх'э бг'уфIэш-хуэм суд стIолыр к'ытетт. Абы шух'э стIол тепх'уэ пл'ыж' тепх'уат. СтIолым пIыбаг' зыкIэрыг'эапIэ л'аг'э зиIэ жыгей бэмпIа шэнтищыр к'ыбг'эдэтт, ику итыр нэх' л'аг'эу. Ар дыдэм хуэзанпIэу жьантIэ блын Iэтам РСФСР-м и к'эрал дамыг'эр пыхэпIых'ат. Судым пэIэщIэу и бг'уитIымкIи нэг'уэщI стIол пIыкIу зырызи пчып'лаг'урт, г'эк'уэншакIуэмрэ уэчылым-рэ я тIысыпIэ х'уонт. Суд пащх'эм и ижырабг'уэ л'энык'уэмкIэ л'эрыгукIэ г'эжых'а пх'эшык'уэ чо к'ыщытт – суд зытрапIых'хэм я тIысыпIэр. Андрей к'эна зал кIуэцIыр пх'э шэнтж'ей сатыр захуэ за-пIэкIэ г'ээнпIат. Шэнтж'ейхэри к'екIут, кIей тх'уфэ г'эджэфа лыдыжым к'ыхэщIыкIат, нэр теджыджэрт. Псори к'абзэ-зэпIэк'уа экIужт, ауэ упIых'амэ, гуш-хуагыи пIэрапIагыи к'уитыртэк'ым – зыгуэр к'ып-тех'элтэ пфIэщIырт, уи пх'хэм зыхууиг'эумысыжыну, зуйг'эщIэжыну. Гуэных' IуэтэжыпIэу, зыумысыжы-пIэу зэрыщытыра х'уонт а унэр апхуэдэу пIыху дамэм к'ыпIытегуплIэр. Мыхьмуд зыпIиумысыжын к'уан-шагыи иIуэтэжын гуэных'и бг'эдэлтэк'ым, итIани зи гуг'у тшIа залым пчыпIых'хэм, к'эару пIыIэ гуэрым ихузу к'ыфIэщIри и пIыбх'эк'х'уафэр тхытхаш. «Ду-нейм, сыт сэ мы утыку укIытапIэм сык'ыщIихуар? – хуихыжащ и пх'хэм мыг'уаг'э. – Сыт си лаж'э, е мо чом сраг'эатIысх'эну пIэрэ сэри?» Развод зэл'ызых зэлIэфыз псори судым ирамыджэнкIи х'ууэ к'ыпIэкIыныщ, ауэ Мыхьмудрэ KIуэсэринэрэ повесткэкIэ к'раг'эблэг'ат. Я гуг'эр хахыжатэк'ым иджыри а лIы х'арзынэм и унаг'уэр зэтемык'утэу к'ызэтраг'ээнэным. Суд пащ-х'эм пчызэгураг'эуэжыфмэ, еплынут. Псом нэх'рэ Мыхьмуд нэх' к'ех'элтэкIар зыпIых'а залым пIыху куэд зэрыпIэсырт. «Мыри сыт, мы к'эомри сыт зы-хуейр? – к'эуIэбж'аш. – Дэна к'ыкIа, дэна к'ыщапIа си укIытэг'уэ Iуэхур?» Залым пIэст ипIыхуу зык'о-ми имыпIыхуу куэди. Суд телб'ыджэ гуэрым едэлэуэну

кыызэхуэса фІэкІ пщІэнтэкъым. Ауэ егупсысыпэри: «А-а, нэчыхьыр щатхми щытащ уэчыл, зэракъутэжми хурехъу щыхъэт мыхэри, щыІуэхуншэкІэ», – кыыфІэ-Іуэхужакъым иужькІэ.

– Судыр къокІуэ! – кыэІуащ макъ. ЦІыхухэр тэджащ. Судхэр жъантІэ бжэмкІэ кыыщІыхъэри я тІысыпІэр яубыдащ. Тэджахэр тІысыжащ, загъэлэдбу. НэгъуэщІ, гъэкъуэншакІуэ прокурори, уэчыли щыІэтэкъым. Я тІысыпІэр нэщІт. Абы кыыхэкІкІэ зал псоми кыаугъэншэ мамырыфэ кыитеуат, ауэ уэршэракІуэ кыызэхуэса хуэдэ. АрщхъэкІэ суд хабзэ гъэувахэр гъэзэщІэным и ужь зэрихъу, дэтхэнэ судми иІэн хуей щытыкІэр игъуэтыжащ. Іуэхум зэрани сэбэпи хуэмыхъу, ауэ сыт щыгъуи и гъусэн хуей суд щІэкІэ фащэхэр зэфІагъэкІри, унафэ захуэ къэлтыхъуэным иужь ихъахэщ.

Суд

Судым: – Дэ nobэ ди пащхъэм илтъщ ШхуэІужь Мыхь-мудрэ КІуэсэринэрэ – зэлІзэфызым я нэчыхь къутэжын Іуэхур, я щхъэусыгъуэ псори тэмэму зэхэдгъэкІгу, Іэмал иІэххэмэ, зэдгъэкІужыну, мыхъумэ, хуэфашэ унафэ тетщІыхъыну, – кыыщІидзащ судым и ущииныгъэ псалъэм. Ари хэту кыыщІэкІынт а махуэм судым илэжъыну программэм. – Дунейм теткъым советскэ унагъуэм нэхърэ нэхъ унагъуэ быди, нэхъ зэпэщи, нэхъ насыпыфІи. Советскэ унагъуэм и щІэгъэкъуэнщ партри, Совет властри, профсоюзри, женсоветри, комсомолри, лэжыакІуэ коллективхэри. Советскэ унагъуэр ди советскэ социалистическэ обществэм и фундаментщ, и лъабжъэщ, и къуэпсщ. Ауэ, ди жагъуэ зэрихъуши, языныкъуэкІэ дэри кыытхокІ зэгурымыІуэу къутэж унагъуэ. Ар буржуазно-помещичье зэманыхъхэм, адыгэ пщыжъ-уэркыжъхэм кыащІэна мыгъуагъэщ. Дэ абы зыщедгъэгъуээн хуейкъым. Фэ фошІэ, абы щыгъуэ зыр псым хэхуарэ итхъэлэкІэ, адреим баши хуишиину щытакъым, ар кыригъэлын щхъэкІэ: цІыхур цІыхум и дежкІэ дыгъужът – дыгъужь псэукІэут зэрызэхэтыр. Иджы цІыхур цІыхум и ныбжъэгъуш, и къуэщщ. Ар фІыгуэ кыыдгурыІуэу, дэ псори абы дытетын хуейщ, – зэпигъэуащ судым и ущиер. Кыабзэу упса и жъэпкъ щІыхуфэр пиІуэтыкІащ – егупсыс хъунт мурадыфІ защІэкІэ зэщІэкуда а лекцэр суд фащэм кыызэрыригъэзэгъэным. – Абы адэкІи кыыпысщэну сыхуейщ мы Іуэхум кыыпыхыпІэ имыІэу епха белджылыгъэ гуэр, – кыы-

шИдзэжаш абы. – Дэ дышІәупшІәри къяажэм къредгъэхаш ШхуәІужь Мыхъмудрә КІуәсәринәрэ я характеристикә.

Ахәр характеристикә фІы и фІыжщ. Армырами, ШхуәІужь Мыхъмуд Къәбәрдей-Балъкъәр псом къацІыху. Абы и гугъу тщІыххәнкъым. КІуәсәринә. КІуәсәрини хъарзынәу малажъә, дагъуә лъәпкъ къыхуащІыркъым, хъәулейкъым, цІыху зэгъщ. Езы тІур щІызәмызэгъжыращ судым къыгурымыІуәр. Иджы, ШхуәІужь КІуәсәринә, развод щІәлтәІуу заявләнә къәзытар уәращи, япә псалъәр уә удот, жыІә фыщІы-зәмызэгъыр. Фыгупсысәжын щхъәкІә мазә шІалъә фәт-тати, чәнджәщ гуәр къәфхыжамә – ари жыІә. ЖыІә, Іәмал имыІәу фызәбгъәдәкІыжын хуей щІәхъуар сыт, лажъәркъә, къиләжбыр кърихъәлІәркъә, ефәрей, къо-уәрә, лей къуихрә?

КІуәсәринә еплъыхыу къәтәджаш, судхәм яІуплъәнү хуәмей-хуәмейуәрә къыщІидзаш. И нәкІум лъыр къыщІәуәри, ар дыхъәрәным хуәдәу, ущызәкІәщІәплъу плъыжыфә – нәхъ дахәж хъуат. «НтІә Мыхъмуд дәпсәун апхуәдә цІыхубз», – зигу къәкІаи хәтащ суд залым щІәсахәм.

КІуәсәринә: – А къомыр хәлъ развод етыным? Сә сыхуейкъым. Сыхуиткъә сыдәмыпсәуну? ЗалымыгъәкІә лым дагъәпсәу цІыхубз щыІәкъым иджы. Сыныво-лтәІу абыкІә фыхуыну ди судыр.

Судым: – Судым унафә тәмәм ищІын щхъәкІә, зыщІәупшІә псоми жәуап иумытыжынымә, уи щхъәусы-гъуәхәр убзыщІынымә, мыбы укыщІәкІуән щыІәкъым. КъуищІәр сыт, удәпсәу мыхъуну? Къозауәрә, уиукІрә? Дәнә щыІә уи дыркъуәхәр?!

КІуәсәринә: – Зыри къызищІәркъым икІи сиукІыр-къым. Сә ар згъәкъуаншәркъым. Апхуәдә зыгуәри хузә-фІәкІыу щытащәрәт. Зи мыхъуми, иныкъуә цІыхухәми жәуап гуәр яритыжыфынт. Дәри дызәзэгъынт. Сыдәпсәуфынукъым – аращ си щхъәусыгъуәр зәрыхъур. Сыт нәгъуәщІ жызвгъәІәнур?

Судым шәнт щІыб лъагәм зригъәщІри и Іәгу нәщІитІыр зәлгыІухауә зыпыІуишииқІ хуәдәу ищІаш, и дамәри дригъәуеящ, «зыри къызгурыІуәркъым», – жы-хуиІәу. Ар куәд щІәуә къишта и хәлу къыщІәкІынт. Жыг щхъәкІә гъуыпхәм жыыбгъә щІәпща хуәдә, залми Іушәщә макъ Іув щызәхәзеуаш. «Ар дауә къримы-щІәІәуә, езыми зықІи имыгъәкъуаншәу, итІани дә-мыпсәуфыну?» – къагурыІуәртәкъым. АтІәми, судырат абы гугъу дехышәр: «Зы щхъәусыгъуи имыІәу сыт суд

унафэр кызыхэпхыну? Дауэ апхуэдэ развод зэрэп-
тыну?» АрщхэкIэ Iуэху зэIыхъа куэд зэпкърызыхы-
жу еса судым и щхэм, уафэхуэпскIыу, кыльтэдащ
гулътэ жан гуэр. «А-а-а, аращ, а лъагъуныгъэ гуэ-
рыращ къуаншэри захуэри! ЩIэри жьыри къэзыгъэ-
щIэрэщIэж, езым и щхэкIэ игъащIэкIи жьы мыхъуж
дуней лъагъуныгъэр! Ди Iуэхухэр щIэх-щIэхыурэ кы-
зэищIэми, иугъащIэ а гъащIэ къару, гъащIэ гурыфIы-
гъуэ – лъагъуныгъэ уахътыншэм! – гуфIащ судыр фы-
зым ерышу ибзыщI щхъэусыгъуэр къызэрищIамкIэ. –
Дауи, а цIыхубз дахэм Мыхъмуд фIыуэ илъагъуркъым
– нэгъуэщIщ фIыуэ илъагъур. ГурыIуэгъуэ хъуаи иджы
развод щIыхуейр!»

Судым: – Хъунщ, къоуэркъым, къуищIэIаркъым,
бгъэкъуаншэркъым. АтIэ фи хъэл-щэнкIэ, фи психо-
логиекIэ фызэтемыхуэрэ, хъэмэ е лъагъуныгъэкIэ фы-
зэхуэмыхуэрэ? ЖыIэ, умыукIытэ, судым ищIэн хуейщ
псори.

KIуэсэринэ: – Лъагъуныгъэ жыпIа? Иджы фэ кыыс-
хуэвгъуэту ара щхъэусыгъуэ? Пэжщ. Сэри соцIэ лъа-
гъуныгъэ зэрыщIэр. Ауэ аракъым дэ щхъэгъусэ дызэ-
рызэхуэхуар – адыгэ хабзэкIэщ. ИтIанэ, сэ адыгэхэм
«кхъэм яхъа къахыжыркъым» – жыхуаIам нэхъ сы-
хуэдэщ, лъагъуныгъэм кърихуэкIыу плэщхъагъ хъуэж
зыщIхэм нэхърэ.

Пэжщ, хуит сыхъумэ, сэри си гъащIэр щIэрыщIэу
сыхуэжынкIэ хъунщ. ИтIани аракъым ди Iуэху щIэ-
мыхъур. ИкIи хъунукъым. Куэдрэ мы жылэр къытщIэв-
мыгъэплтэу, си унафэр фщIыи хуит сыфщIыж.

Судым: – Зыри зэран къыщыфхуэмыхуэкIэ, фи
Iуэхур фэ фщIэж. Судым развод къыщIывитын щхъэу-
сыгъуэ илъагъуркъым. Фызэдэлажъэ, фызэдэпсэу.

KIуэсэринэ: – Сэ сыпсэуфынукъым апхуэдэу, жылэм
сашIэмыхъэу, жылэм сраауану. Мыр делэщ (ар жы-
хуйIэр Мыхъмудт), игъащIэкIэ уигъэпсэуфынукъым,
цIыхум уахэгъуащэу. Илъэс мин и пэкIэщ ар къалъхун
щыхуея. Ар дауэ ящIыхъэжын нобэрэи цIыхухэм? Ап-
хуэдэхэм щхэкIэ ящIауэ иджы унэ щыIэщ. Евгъашэ,
мис абы щыIэхэм нэхъ ядэпсэуфынщ ар. Фи фIэщ
мыхъумэ, фынакIуи феплэ ди псэукIэм. А жылэм узэ-
рыдыхъэу дыкъэщцIыхунуш дэ. Унагъуэми лъапсэми
и бий хуэдэщ, зыри зыкIэригъэщIэнукъым, зыри зри-
гъэкIуэлIэнукъым. Ауэ щыхъукIэ, кыилэжъми мыхъэнэ
кыикIыркъым, псым щIилтэсыкI фIэкI пщIэнкъым.
Игури и Iэгури ущIащ. Хэт фейдэ лъыхъуэми, мыр кье-
гъащIэ, хъэрэм фIэшх. А къэзыгъащIэхэращ нэхъы-

фІу илѣагѣури. ФІы кѣыхуэзыщІэр бий ищІынуш. Зыри ухуейкѣым ар уи фІэщ хѣун щхѣэкІэ, абы и дуней тетыкІэм щыщ зы щапхѣэ закѣуэ фІэкІ. Депутату щыщытым чы-бжэгѣу гулѣэшхуэ кѣытхуашат, фи щІаплІэр кѣэфхухѣ жары. НтІэ лІо ищІар? Ахѣшэ яритыну хуежѣащ. ЩыІамыхым, яфІэнэри зэбий хѣуауэ дихужащ, чы-бжэгѣу гулѣэм зэрытесу. Иджыри кѣэс дэ сэлам кѣыдахыжыркѣым абыхэм. Зи фІэщ хѣун щыІэ ар губзыгѣу?! Абы и закѣуэкѣым, Іэджи и лажѣэщ абы... Зи сом щІыхуэ тыжын щхѣэкІэ тумэнипщІ игѣэкІуэ дынуш...

Судым: – Ара уэ жыплІэну уиІэр?

КІуэсэринэ: – Аращ, сыдэпсэуфынукѣым икІи сыдэпсэунукѣым. Апхуэдэ залымыгѣэ щыІэкѣым иджы.

Судым: – Шхуэлужѣ Мыхъмуд, уэ сыт жыплІэну? Сыт хуэдэ ныкѣуэкѣу, сыт хуэдэ гуныкѣуэгѣуэ уиІэ? Дауэ ухущыт уи щхѣэгѣусэм жиІам? Нэхѣыщхѣэращ, сыт пщІэфыну унагѣуэр зэтепІыгѣэн щхѣэкІэ?

Мыхъмуд: – Дауэ сыхущытын? М-м-м-ы-ыы, делэ жыхуиІэ дыдэр сщІэркѣым... ауэ апхуэдэу нэхѣ кѣищтэмэ, ари жреІэ. Сэри зыкІи згѣкѣуаншэркѣым ар. Пэжщ абы жиІэр. СщІэркѣым зэрыхѣур, сыт щыгѣуи фІы сщІэн си гугѣуэрэ, Іей кѣысІэщІохѣуэ, – ар щыжиІэм, абы кѣеплѣу лѣэныкѣуэкІэ щыс КІуэсэринэ езыр хуэмеиххэу фІэгуныхѣ хѣуащ а лышхуэр, сабий цыкІушхуэу кѣыфІэщІащ икІи щэтащ хуимыту. «Еу-уей, тхѣэмыщкІэ!» – хужиІащ.

– Дэтхэнэм и гурылѣ кѣэпщІэн, – кѣыпищэрт адэкІэ Мыхъмуд. – Укѣэзымыгѣэпэжыну бжѣакѣуэ лей теткѣым. ЛІо епщІэнур? Зыри пхуешІэнукѣым. Сэ си кѣалэныр согѣэзащІэ, сызэрысэуфым хуэдэу сопсэу, цІыхуми сазэрыхэтыфым хуэдэу сахэтщ. Игу ирихѣрэ кѣыздэпсэумэ сфІэфІщ, сигу ебгѣэркѣым, иримыхѣрэ... сэри сыхуейкѣым залымыгѣэкІэ кѣыздэпсэунІауэ, насыпыншэ сщІыну, – иухащ Мыхъмуд и псалѣэр. АрщхѣэкІэ судыр арэзы хѣуатэкѣым абыкІэ. Судыр хуейт Мыхъмуд и унагѣуэр зэфІигѣэувэжын щхѣэкІэ, кѣигѣэгугѣэну, псалѣэ быдэ иригѣэтыну. ИтІанэ, унафэр нэхѣ щыгѣуафІэт, разводыншэуи зэфІэкІынкІэ хѣунут.

Судым: – Ари хѣунуш, Мыхъмуд, а жыплІэри, ауэ уэ уигу щемыбгѣэкІэ, ущыхуейкІэ, унагѣуэр зэтепІыгѣэн щхѣэкІэ пщІэну, узэрыщытыну и гугѣуи пщІакѣым. Аращ фи Іуэхум нэхѣыщхѣэу хэлѣыр, дэ дызэригугѣэмкІэ.

Мыхъмуд: – Сыт сыбгѣэщІэнур? ЖысІакѣэ? Ей, сэ

сыкъэвмыгъапцІэ, сыкъэвгъапцІэмэ, си фызыр икІы-
жынуши, — жысІэу сыгуоуэрэ къэзвгъэкІухыну ара?
Мис итІанэт сэ сыщыделэ дыдэр!

И лІым и псалгъэхэр щызэхихым, КІуэсэринэ
къэуІэбжыаш, къэщташ: япэхэм имылгъэгъуа губжъ
щІэтт и мақтым, ахьмакыфи тетыжтэкътым. АбыкІи
иухатэкътым Мыхьмуд.

— ЛІо пщІэнур? ЦІыхупсэм щІэтІысыкІа фІей бза-
джэр еплткІэ къэзылгагъуф шыІэ? Хьэмэ цІыхупсэмрэ
цІыхултымрэ къыхуздахьа хьэлыр зэзыхуэкІыжыф
фыхуэа? Зэ сщІэркъым апхуэдэ, си фІэщи хьур-
къым. Иджы къэнэжар общественнэ ІуэхущІапІэрати,
абыи сыкъегъапцІэ. Къэрал мыхьур яІыгыщ абы! ЛІо
пщІэнур?! Мис аращ-тІэ сэ фэри си щхьэгъусэри фы-
къыщІэзмьгъэгугъафынур... ИтІанэ цІыху зыбгъупщІым
е къулыкъушцІэ зытІушым хьэрэм сфІашхаш, жысІэу мы
дунеишхуэм цІыхуу тету хьуам дзыхь яхуэзмьщІыжу
зыкъээзгъэнэфынукътым, — зэлтыІуихаш Мыхьмуд и
итІыр, щІы хьурей псори ІэплІэкІэ иубыд хуэдэ. — Зы-
ми дзыхь хуумыщІыжу, зыри уи фІэщ мыхьужу укъа-
нэмэ, абы и ужькІэ ушцІэпсэуни щІыІэкътым. Сыхуээнщ
сэри цІыху пэж, — тІысыжаш лІы къызэщІэплтар.

ГъэщІэгъуэныракъэ, къыздикІари имыщІэу, къы-
зыкІэрихыни щымыІэу КІуэсэринэ и нэІуасэ мэ гуэр,
дагъэ фыщІэжьымэмрэ пщІэнтІэпсымэмрэ зэхэзэры-
хьыжауэ къыІурыуаш. Ауэ япэхэм а мэм хузыхищІэу
щыта хамэ гушчыкІыгъуэр къышчыушыжакътым.

Судым: — КъыдгурыІуаш, Мыхьмуд, унагъуэр къеб-
гъэлын ІуэхукІэ нэгъуэщІ зыри зэрыпхузэфІэмыкІы-
нур. Куэдщ ар. Ауэ судым уэ гу лъуигъэтэн хуейуэ и
къалэнщ: адрес къебгъэкІуэкІа къомыр Іуэхум щыщ-
къым икІи лейщ.

Мыхьмуд: — Фи Іуэхум щымыщми, си Іуэхум щыщщ
ар.

— Судыр щІокІ унафэ ищІыну, — жиІаш суд тха-
кІуэм, — дакъыкъэ тІошкІэ лэжыгъэр зэпегъэу.

Дакъыкъэ тІошкІ дэкІри псори къызэхуэсыжаш, суд
унафэм едэІуэну. Щытхэщ хьэкъсыну. АбыкІэ къагъэ-
лгагъуэ къэрал хабзэ гъэзэщІэн Іуэхум пщІэ зэрыхуа-
щІыр. Унафэм къоджэ.

— Судым хилгагъуэркъым Іуэхум, — итщ абы шакъэ
щІыхукІэ итхауэ, — зэлІзэфызым я нэчыхьыр щІэ-
къутэжын хуей къару зилэ щхьэусыгъуэ, ауэ...

«Ауэ» псалгъэр зэрызэхыху къагурыІуаш цІыхуб-
зым и судыр къызэрикІар. «ЛІы гунэмыс, лІы жагъуэ
хэт дэпсэун-тІэ? Суди ухуейкъым абы щхьэкІэ», —

Іушэщаш цыхубзхэр. «Араш сыт шыгъуи, цыхубзрэ цыхухъурэ зэдихъэ хъунукъым суд утыку: цыхубзым и судырщ кыкӀынур», – мэгъумэтӀымэ цыхухъухэр. КӀуэсэринэ йодаӀуэ кыызэджем, езым и Іуэхур кыызэ-рикӀам шыгуфӀыкӀыу хуиту бэуэжын хуейт. АрщхъэкӀэ Іэнкунщ, и шытыкӀэр езыми кыгурыӀуэжыркъым, сы-хъэт ныкӀуэ япэкӀэ и лӀу шытам хуоплӀэкӀ. Мыхъмуд а зэрышытщ, ауэ нэхъ нэщхъеифэ кытеуаш, зыкӀи нэхъ Іейкъым адреј лыхэм нэхърэ, цыхубз дэзыхъэх нэгү нэфӀэщӀ, фэрыщӀ бзаджэ цыкӀу зэримыӀэращ ахъумэ. «Пэжщ, нэхъ тхъемыщкӀэщ. Сыт щӀІэн-тӀэ? ЛэжъапщӀэ хъэлэлкӀэ кӀулеищэ дыдэ ухъунукъым. Нэхъри жыӀэ-зыфӀэщыщэщи, тхъемыщкӀэ зыщӀри делафэ кытезы-гъауэри аращ. Хаутэпэн мыгъуэщ ар иджы», – йогуп-сыс КӀуэсэринэ. Мыхъмуд и дамэхэри, уэшхышхуэм кӀрылгъэсэха хуэдэ, нэхъ пылэлауэ кыфӀлошӀ...

...Ауэ цыхубзыр зыхуэмейм залымыгъэкӀэ дэгъэп-сэуныр хабзэм кызэримыщтэр щхъаусыгъуэ лъэщү мауви, судым ШхуэІужь Мыхъмудрэ КӀуэсэринэрэ я нэхыбыр екъутэж, цыхубзым и хыджэбз унэцӀэри иретыж, – яухаш суд унафэм къеджэн.

КӀуэсэринэ Мыхъмуд еплъри, и гушӀэр кыыхэузы-кӀаш, кыфӀэщӀаш а лышхуэр сабий зэфӀэкӀыншэу, сабий зеиншэрэ дэлэпыкӀуэгъуншэу кӀум губгъуэ нэ-щӀым кынауэ. ИмышӀэххэу и псэм зигъэзащ. Зыхэт цыху Іувым къахэкӀуэтри псэлъаш, суд тхылъымпӀэр ямыгъэтӀылъыж щӀыкӀэ.

КӀуэсэринэ: – Суд зытращӀыхым иужърей псалгъэ жрагъэлэж хабзэмэ, сэ зы псалгъэ жысӀэжынут.

Судым: – Ар унафэм и пэкӀэ жыплэжын хуеящ.

КӀуэсэринэ: – Иджыщ сэ абы, унагъуэр кызэрызэ-тебгъанэ хъуну Іэмалым, гу щылыстар.

Судым: – ЖыӀэ-тӀэ, дынодаӀуэ иджыри.

КӀуэсэринэ: – Сэ сыщӀегъуэжащ. Зыми естынукъым, лӀыр сысеймэ! Нэхъэлатьр кытимыхуэкӀэ фи пром-комбинатми апхуэдэ Іуэху зехъэкӀэми: сшэчурэ-сшэ-чурэ араш сэ сыкыщезыгъэудыжыпар. Ар мыхъуамэ, мыбыи дыкӀэсыртэкъым дэ. ТефӀӀыхъ суд мис абыхэм, къэралри цыхури дахэ-дахэу зымыгъэпсэухэм, пщӀыр фейдэ хэхыплэ зыщӀа тхъэгъэпщӀхэм, гъэпщӀакӀуэхэм, махуэ шэджагъуэ хъунщӀакӀуэхэм. Дэ ди лажъэр сыт? Дэ дынэхъ кӀуэдыххъэ? СыщӀегъуэжащ: къэзгъуэтащ унагъуэр зэрысхъумэн Іэмал: си щхъэгъусэр лэжъэнщ, абыхэм сэ сапэувынщ, деплтынщ нэхыфӀу къэзыгъап-цӀэм.

КӀуэсэринэ кӀуэри и лым бгъурыувэжащ.

ПСАЛЪАЩХЪЭХЭР

Повестхэр

Лъэужь е лъэужь	3
Адэ щлэин мылтъку хъурэ...	179

Рассказхэр

Сэфар	298
Сэфар и щаклуэ хъыбархэр	416
Дыгъужьым пхуещлэр хуэфашэщ	418
Мыщэри мэгушылэ	429
Леймыгъэгъу	438
Щхъэж хуэфашэ и лэзэгъуэщ	465
Делэ, хъэмэ губзыгъэ?	539
Хъэлэлри делэри зэпыщлэщ	547

Литературно-художественное издание

Керефов Мухамед Жанхотович

ОСТАВИТЬ СЛЕД

Повести, рассказы

На кабардинском языке

Редактор *А. Х. Мукожеев*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Л. А. Тлупова*

Корректор *М. А. Канихова*

Компьютерная верстка *А. З. Тхаитловой*

Подписано к печати 29.04.09. Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная №1.

Гарнитура Century Schoolbook. Печать офсетная. Усл. печ. л. 30,03.

Уч.-изд.л. 31,8. Тираж 700 экз. Заказ № 55

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»

Министерства культуры

и информационных коммуникаций КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

Керефов М. Ж.

К 36 Оставить след. Повести и рассказы. – Нальчик:
Эльбрус, 2009. – 572 с.

ISBN 978-5-7680-2233-4

УДК 821.352.3–3
ББК 84(2Р-Каб)

ISBN 978-5-7680-2233-4

